

Alexandru-Florin Platon,
Laurențiu Rădvan, Bogdan-Petru Maleon

Historia

O ISTORIE A EUROPEI DE APUS ÎN EVUL MEDIU

De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI)

POLIROM

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37; P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

PLATON, ALEXANDRU-FLORIN

O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu: de la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice: (secolele V-XVI) / Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan, Bogdan-Petru Maleon. – Iaşi: Polirom, 2010
Bibliogr.
Index

ISBN: 978-973-46-1595-7

I. Rădvan, Laurenţiu
II. Maleon, Bogdan-Petru

94(3)"04/15"

Printed in ROMANIA

Alexandru-Florin Platon,
Laurențiu Rădvan, Bogdan-Petru Maleon

O ISTORIE A EUROPEI DE APUS ÎN EVUL MEDIU

De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI)

POLIROM
2010

Alexandru-Florin Platon (n. 1957) este profesor la Facultatea de Istorie a Universităţii „Al.I. Cuza" din Iaşi. Specialist în antropologie istorică, istoria mentalităţilor şi istoria Evului Mediu european, este, de asemenea, autorul a numeroase cercetări în domeniul istoriei sociale a României (secolele XVIII-XIX). Volume publicate : *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi, 1997 ; *Societate şi mentalităţi în Europa medievală. O introducere în antropologia istorică*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi, 2000 ; *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluţie socială şi politică (Date statistice şi observaţii istorice)*, Editura Academiei, Bucureşti, 1995 (în colaborare) ; *Noi perspective asupra istoriei sociale în România şi Franţa*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi, 2003 (în colaborare) ; *Confesiune şi cultură în Evul Mediu*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi, 2004 (în colaborare) ; *De la Cetatea lui Dumnezeu la Edictul din Nantes. Izvoare de istorie medievală (secolele V-XVI)*, Editura Polirom, Iaşi, 2005 (în colaborare) ; *Fernand Braudel, la „nouvelle histoire" et les „Annales" en Roumanie. Interférences historiographiques franco-roumaines*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2009 ; *Ideologii politice şi reprezentări ale puterii în Europa*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi, 2009 (în colaborare).
Ediţii îngrijite : Serge Berstein, Pierre Milza, *Istoria Europei*, vol. II, *De la Imperiul Roman la Europa (secolele V-XIV)*, Editura Institutul European, Iaşi, 1997 (ediţia a II-a, 1998) ; Christophe Charle, *Intelectualii în Europa secolului al XIX-lea. Eseu de istorie comparată*, Editura Institutul European, Iaşi, 2002 ; Gheorghe I. Brătianu, *Studii bizantine de istorie economică şi socială*, Editura Polirom, Iaşi, 2003 (în colaborare).
Autor al mai multor studii şi colaborator la volume colective, este membru asociat al colectivului de cercetare Centre de Recherches Historiques de l'Ouest (CERHIO UMR 6258) al Universităţilor din Rennes şi Angers (Franţa) şi membru al colegiului de redacţie al *Revistei de Istorie Socială* (Iaşi) şi al *Caietelor de Antropologie Istorică* (Cluj-Napoca).
Distins cu titlul Chevalier de l'Ordre des Palmes Académiques al Republicii Franceze (2002), a fost laureat cu Premiul „A.D. Xenopol" al Academiei Române (1999) şi cu Premiul Salonului Naţional de Carte, ediţia a IX-a (4-6 octombrie, Iaşi, 2000).

Laurenţiu Rădvan (n. 1975) este conferenţiar la Facultatea de Istorie a Universităţii „Al.I. Cuza" din Iaşi. Specialist în istorie medievală, cu precădere în problemele structurilor urbane din spaţiul românesc şi european. Autor al lucrărilor : *At Europe's Borders : Medieval Towns in the Romanian Principalities*, traducere de Valentin Cîrdei, Brill, Boston, Leiden, 2010 ; *De la „Cetatea lui Dumnezeu" la Edictul din Nantes. Izvoare de istorie medievală (secolele V-XVI)*, Editura Polirom, Iaşi, 2005 (în colaborare cu Alexandru-Florin Platon) ; *Oraşele din Ţara Românească până la sfârşitul secolului al XVI-lea*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi, 2004. De asemenea, este coordonator al mai multor volume de studii şi a publicat o serie întreagă de articole în reviste de specialitate : *Studii şi Materiale de Istorie Medie*, *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol"*, *Historia Urbana*, *Revista de Istorie Socială* etc. Este membru al Comisiei Internaţionale de Istorie a Oraşelor şi al Comisiei de Istorie a Oraşelor din România a Academiei Române. În 2004 a fost distins cu Premiul „A.D. Xenopol" al Academiei Române.

Bogdan-Petru Maleon (n. 1976), este conferenţiar la Facultatea de Istorie din cadrul Universităţii „Al.I. Cuza" din Iaşi şi doctor în istorie din anul 2006, cu o disertaţie despre *Clerul de mir din Moldova secolelor XIV-XVI*, care a primit premiul pentru cea mai valoroasă teză de doctorat susţinută în anul 2006 în domeniul „Istorie", acordat de Universitatea „Al.I. Cuza". De asemenea, în 2009 a primit Premiul „A.D. Xenopol", acordat de Academia Română. Principalele domenii de competenţă sunt reprezentate de realităţile confesionale specifice medievalităţii româneşti, mai ales ale istoriei Bisericii şi a clerului. De asemenea, este preocupat de preluarea moştenirii politice bizantine în spaţiul românesc, cu referire la simbolurile, ritualurile puterii şi ideologia politică. În ultimii ani, preocupările cele mai importante s-au orientat spre manifestările violente din cadrul luptei pentru putere în Evul Mediu şi asupra pedepselor politice. A publicat mai multe studii şi a coordonat (în colaborare) volumele *Confesiune şi cultură în Evul Mediu*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi, 2004 şi *Ideologii şi reprezentări ale puterii în Europa*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi, 2009. A întreprins mai multe stagii de cercetare şi documentare în străinatate (Germania, Grecia şi Turcia).

Cuprins

IV. Relaţiile dintre Răsăritul ortodox şi Occidentul latin în Evul Mediu

V. Evul Mediu târziu şi tranziţia spre modernitate (secolele XIV-XV/XVI)

Cuvânt înainte

De la apariţia *Istoriei medii universale*, publicată în 1980, la Editura Didactică şi Pedagogică, de un colectiv de autori sub coordonarea profesorului Radu Manolescu[1], s-au împlinit deja 30 de ani. De atunci şi până astăzi, o carte de acest fel (atât de utilă nenumăratelor serii de pasionaţi ai istoriei medievale) a fost absentă din istoriografia noastră. Majoritatea lucrărilor dedicate Evului Mediu european tipărite la noi în ultimii ani – deloc puţine şi extrem de interesante – au constat, în exclusivitate, din traduceri cu tematici specifice, nu din sinteze (care, de altfel, au devenit din ce în ce mai puţine şi în istoriografiile de pe continent). Încercând să depăşească această situaţie, volumul nostru este prima istorie a Evului Mediu referitoare la Europa de Apus scrisă dintr-o perspectivă românească ce apare, după o întrerupere care echivalează, după cum se vede, cu durata unei generaţii.

Mai trebuie să spunem că sinteza noastră a fost scrisă pentru a acoperi, în acest fel, o mare lacună ? Preferăm să facem această afirmaţie în tonul mai puţin categoric al interogaţiei (şi îndoielii), fiindcă suntem conştienţi nu numai de riscurile pe care şi le asumă o asemenea tentativă, ci şi de criticile la care se expune ea.

Cea dintâi (posibilă) critică priveşte, cu siguranţă, actualitatea şi oportunitatea acestui demers. Într-o epocă de accentuată fragmentare a studiilor istorice – când marile domenii tradiţionale ale cercetării (economicul, politicul, socialul sau culturalul) şi-au diluat, treptat, contururile, înlocuite fiind de explorări din ce în ce mai detaliate, indiferente faţă de reperele taxonomice tradiţionale –, ce relevanţă mai poate avea o sinteză care, neglijând perspectiva detaliului, atât de fecundă uneori, aspiră să se reînnoade cu un mod de a concepe (şi scrie) istoria ce pare a fi devenit, sub multe aspecte, caduc ? În al doilea rând, admiţând că o asemenea încercare ar fi, în continuare, legitimă, cât de temeinică se poate pretinde ea, atunci când trebuie să se confrunte nu numai cu o masă documentară – fără nici o exagerare – enormă, cu nenumărate îndreptări de detaliu publicate în multitudinea de reviste de specialitate ivite în ultimii ani şi cu o bibliografie în continuă expansiune, dar şi să facă faţă tuturor acestor cerinţe *de aici*, din România, adică dintr-un spaţiu geografic şi cultural foarte diferit, prin mijloace, de celelalte, în care asemenea sinteze au fost, până acum, posibile (şi sunt, în continuare, fireşti) ? Dacă în epoca în care N. Iorga sau Gheorghe I. Brătianu îşi scriau splendidele lor studii şi sinteze de istorie medievală europeană această condiţie a familiarităţii „con-viviale" (în sensul cel mai elementar al cuvântului) cu un trecut care nu era cel al patriei lor nu constituia câtuşi de puţin o problemă – de vreme ce marea comunitate europeană, intelectuală şi mentală, care îi includea şi pe învăţaţii români alături de comilitonii lor de pe continent nu fusese încă iremediabil fracturată de război şi de urmările sale –, astăzi, într-un context istoric diferit, această familiaritate a devenit imposibilă. De aceea – revenind la chestiunea, evocată mai sus, a îndreptăţirii efortului nostru de sinteză –, este de la sine înţeles că volumului supus acum aprecierii cititorilor şi specialiştilor nu i se poate pretinde să fie mai mult decât este : o încercare de a articula o perspectivă *proprie* asupra unei epoci complexe, cu mijloacele relativ restrânse (nu atât bibliografice, cât documentare) pe care le avem la dispoziţie în ţara noastră.

---

1. Radu Manolescu (coord.), *Istoria medie universală*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1980.

Ceea ce, ne grăbim să adăugăm, nu ştirbeşte rigoarea acestei tentative (de a cărei bună construcţie suntem foarte convinşi) şi – pentru răspunde eventualelor dubii legate de oportunitatea întregului demers – nici utilitatea ei. Dimpotrivă !

Studiul istoriei Europei (sau a istoriei „universale”, cum continuă să se numească, oarecum impropriu, acest domeniu şi astăzi, potrivit unei clasificări care datează din secolul al XIX-lea) constituie o adevărată tradiţie a învăţământului nostru academic şi, în general, al celui istoric încă de la înfiinţarea sa, cu mai bine de un veac şi jumătate în urmă. În adoptarea acestei iniţiative (nelegată de vreun nume, dar oglindită de cele mai vechi manuale şcolare de istorie, precum – pentru a da numai un exemplu – cel al lui Gh. Săulescu, în Moldova) nu a fost vorba de o atitudine pur mimetică, ci de un veritabil act de cultură, ca parte a unui program mai amplu, inspirat, de bună seamă, de convingerea, unanim împărtăşită de artizanii regenerării naţionale din secolul al XIX-lea, că aşezarea societăţii româneşti la „şcoala” Europei – inclusiv la aceea a istoriei sale – constituia calea firească a înnoirii tuturor aşezămintelor şi orânduielilor autohtone în „spiritul veacului”, al cărui sens novator era perceput de toată lumea. De altfel, distincţia dintre trecutul propriu şi cel al civilizaţiei continentului, căreia românii aveau conştiinţa că-i aparţin, nu era, nici în secolul al XIX-lea, nici mai târziu, atât de netă cum a devenit după al doilea război mondial, când separaţia politică impusă de instaurarea regimului comunist a creat şi o „distanţă” culturală şi mentală faţă de Europa, nici astăzi întru totul resorbită. Pentru a ne convinge de acest lucru, este suficient să parcurgem scrierile clasicilor istoriografiei române moderne (Iorga, Brătianu, Giurescu şi Panaitescu) ; vom vedea cu câtă uşurinţă trecea fiecare dintre ei dintr-un registru în altul, cu acea naturaleţe atât de sugestivă pentru unitatea mentală care a subîntins, până la război, spaţiul european al culturii. Istoria naţională era privită, în mod firesc, ca parte integrantă a istoriei Europei, fără ca acest lucru să mai aibă nevoie de sublinierile repetate de mai târziu. Proiectarea ei pe fundalul acesteia avea darul nu numai de a-i pune în evidenţă proporţiile reale, ci şi de a-i desluşi unele aspecte care, în lipsa acestui du-te-vino comparativ, ar fi rămas fie neclare, fie rău înţelese. Pătrunzătoarele observaţii făcute de N. Iorga în legătură cu fenomenele specifice trecutului naţional în multe dintre studiile sale de istorie europeană[1] sau – încă şi mai edificator din acelaşi punct de vedere – perspectiva inedită în care a pus Gheorghe I. Brătianu istoria medievală a românilor, raportând-o la istoria bazinului pontic din Antichitate până la cucerirea otomană[2], sunt numai două exemple – neîndoielnic, printre cele mai ilustre – ale modului în care cunoaşterea istoriei Europei a nutrit-o permanent pe aceea a istoriei naţionale, fiind un important reper cultural, deopotrivă formativ şi informativ, pentru multe generaţii de istorici.

Istoria Europei a păstrat aceeaşi funcţie – inclusiv acea parte a ei consacrată „evului de mijloc” – şi în anii de relativă distanţare faţă de cultura europeană din perioada regimului comunist (când a continuat să fie intens studiată în şcoală şi universităţi) ; la fel se întâmplă şi astăzi, la două decenii după începutul unui nou ciclu istoric. Expresie a acestei frumoase tradiţii, cartea pe care o punem la dispoziţia tuturor celor interesaţi va putea înlesni nu numai o mai bună cunoaştere a trecutului medieval al Europei, dar – sperăm – şi o înţelegere mai profundă a propriei noastre istorii, în acelaşi interval temporal, graţie invitaţiei la comparatism pe care ea o implică.

Fiind vorba de o istorie generală a Evului Mediu, era normal ca sinteza noastră să cuprindă toate momentele importante ale epocii, de natură să ofere o perspectivă cât mai cuprinzătoare asupra întregii perioade. Ea începe, cum este şi firesc, cu perioada de trecere de la Antichitate la Evul Mediu (considerată de noi ca acoperind intervalul dintre secolele al V-lea şi al VIII-lea),

1. Precum *Chestiunea Dunării (Istorie a Europei răsăritene în legătură cu această chestie)*, ediţie îngrijită, studiu introductiv şi indice de Victor Spinei, Editura Institutul European, Iaşi, 1998 (prima ediţie a apărut în 1923), sau *Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen Âge*. Conférence donnée à la Sorbonne, Gamber, Paris, 1923, şi „Moyen Âge et Antiquité”, *Scientia. Revue internationale de synthèse scientifique*, vol. XLVII, XXIV année, 1930.
2. Vezi *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, Societatea Academică Română, Monachii, 1969 (v. şi ediţiile în limba română : *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, vol. I-II, traducere de Michaela Spinei, ediţie îngrijită de Victor Spinei, Editura Meridiane, Bucureşti, 1988 ; ed. a II-a, Editura Polirom, Iaşi, 2000).

marcată, între altele, de constituirea în Europa de Apus a unor noi forme de organizare politică şi socială (regatele germanice), şi se încheie cu cealaltă tranziţie, spre modernitate, ale cărei prime simptome pot fi detectate, în aceeaşi parte a continentului, în veacul al XVI-lea. Între aceste repere – convenţionale, desigur –, expunerea noastră a stăruit asupra tuturor fenomenelor şi evenimentelor importante ale acestei epoci, fie că este vorba despre formarea regatului (apoi a imperiului) franc carolingian – care, aşa cum bine se ştie, a reprezentat prima reconstituire a unităţii politice a Europei de Apus de după Imperiul Roman –, despre avântul civilizaţiei medievale din secolele XI-XIII, despre raporturile – cruciale pentru corecta înţelegere a specificului acestei epoci – dintre sacerdoţiu şi imperiu (şi, pe un plan mai general, dintre „spiritual" şi „temporal"), despre evoluţia instituţiei ecleziastice şi transformările spiritului religios sau despre geneza statului monarhic în Occidentul medieval, un proces ale cărui aspecte au fost încorporate de modernitatea vest-europeană timpurie (la aparţia căreia au jucat, de altfel, un rol câtuşi de puţin neglijabil).

Limitele temporale în care se înscrie sinteza noastră istorică sunt – cum am şi precizat, deja – secolele V-VIII, respectiv al XVI-lea. Ştim, desigur, ce ample discuţii presupune periodizarea Evului Mediu şi cât de diverse sunt, în această privinţă, opţiunile autorilor şi şcolilor istoriografice. Evitând cu bună ştiinţă să intrăm într-o dezbatere pe această temă – care, deşi importantă, este lipsită de relevanţă pentru intenţia noastră –, am optat pentru reperele cronologice menţionate nu numai pe considerentul că ele sunt acceptate de mulţi autori, regăsindu-se în multe periodizări ale „evului de mijloc", dar şi pentru că, în opinia noastră, ele reflectă *cu adevărat*, prin fenomenele ce le caracterizează (dispariţia unităţii lumii romane în Apus, formarea regatelor germanice, expansiunea religiei creştine, schiţarea unor noi raporturi sociale şi – la celălalt „capăt" al intervalului – emergenţa spiritului capitalist, apariţia Reformei, constituirea monarhiilor „naţionale" etc.), începutul, respectiv sfârşitul interstiţiului care ne interesează[1].

Toate fenomenele şi procesele la care ne-am referit şi evenimentele pe care le-am evocat sunt, prin felul în care a fost organizată expunerea lor şi prin modul în care au fost ele interpretate, expresia unor lecturi îndelungate şi sistematice şi, nu mai puţin, a unor intense dezbateri cu studenţii noştri, în cadrul cursurilor şi a seminariilor din ultimii ani. Facem această precizare pentru a arăta că specificul creator, contribuţia pe care această sinteză o aduce la înţelegerea perioadei de care se ocupă constă – atâta câtă e – în rearanjarea unui material deja cunoscut, cu scopul de a contura o anumită imagine, *imaginea noastră*, a epocii în discuţie.

În paginile care urmează am urmărit să evidenţiem două aspecte complementare : alteritatea ireductibilă a Evului Mediu în raport cu valorile moderne şi cu felul în care astăzi privim şi interpretăm lumea, imaginându-ne locul nostru în ea ; în al doilea rând, contribuţia pe care medievalitatea (în forma sa apuseană) a avut-o, în ciuda acestei distanţe culturale, la apariţia lumii moderne, al cărei ciclu pare încă departe de a se încheia, în pofida nenumăratelor sale avataruri, mai vechi sau mai recente.

Fără a intra în detaliile unei demonstraţii care va deveni mai clară pe parcursul lecturii, să spunem aici doar că, adesea, Evul Mediu a fost (şi continuă să fie) interpretat prin prisma reperelor axiologice şi a categoriilor prezentului, ignorându-i-se (atunci când, în cel mai bun caz, nu i s-a neglijat) terminologia specifică şi criteriile de inteligibilitate. A vorbi, bunăoară – ca să nu dăm decât un exemplu –, de „clase sociale" în loc de *ordines* în analiza societăţii medievale, a

---

1. Periodizarea istorică pentru care am optat este evidentă şi în succesiunea capitolelor cărţii. Cu o excepţie, totuşi, pe care dorim să o explicităm aici : aceea a interstiţiului reprezentat de secolele IX-X. Deşi omis, cum lesne se observă, din tabla de materii a volumului (ceea ce lasă impresia unui *hiatus* între sfârşitul tranziţiei de la Antichitate la Evul Mediu – secolele V-VIII – şi perioada de apogeu a medievalităţii, cuprinsă între secolele XI-XIII), el este totuşi prezent în text, fiind inserat, cum ni s-a părut mai logic să procedăm, în analiza raporturilor dintre *sacerdotium* şi *regnum* în Europa postcarolingiană (din partea a treia a volumului). Fără să aibă o individualitate proprie şi, de asemenea, fără să aparţină, prin caracteristici, intervalului de la finele tranziţiei de la Antichitate la Evul Mediu sau celui următor (definit – reamintim – printr-un avânt general al civilizaţiei medievale), el este important prin prefigurarea noilor realităţi politice şi confesionale din Europa de Apus, pe care ne îngăduie să le întrevedem evoluţiile istorice din cuprinsul său.

ierarhiilor şi principiilor de relaţionare care îi erau proprii nu este doar o simplă eroare terminologică. Această eroare falsifică, de fapt, însăşi esenţa modului de organizare a acestei societăţi, care nu se concepea structurată după principiile moderne („burgheze”) ale meritului, profesiunii, venitului şi averii, ci în funcţie de naştere (sau origine) – de unde şi însemnătatea economică, politică şi socială a familiei – şi, mai ales, ca având o determinare transcendentă. Ce să mai spunem despre concepte precum „feudalitate”, „feudalism”, „orânduire” etc., care, aplicate aceleiaşi realităţi globale (Evul Mediu), sunt la fel de improprii pentru a-i reda specificitatea ? Am evitat să folosim aceste concepte în lucrarea noastră, întrucât ni se par că ţin de o perspectivă (marxistă) asupra epocii care, în ciuda unor merite, nu mai este actuală.

În privinţa desluşirii originilor medievale ale lumii moderne – care constituie al doilea obiectiv al cărţii de faţă –, opţiunea ne-a fost dictată de o anumită înţelegere a modernităţii, incompatibilă, după părerea noastră, cu rolul care s-ar cuveni rezervat în acest proces tradiţiei, în sensul cel mai cuprinzător al cuvântului. În conformitate cu o venerabilă concepţie, de sorginte iluministă, modernitatea a fost, de regulă, imaginată ca o ruptură (la limită, revoluţionară) în raport cu trecutul a cărui negaţie s-a pretins. Consensual, apariţia modernităţii, atunci când nu a fost văzută ca pură exterioritate în raport cu vechea stare de lucruri, a fost, la fel de sistematic, interpretată ca având loc undeva la marginea ei, potrivit discursului ţinut de „modernii” înşişi, care urmăreau să-şi legitimeze în acest fel obiectivele de putere şi autoritate. Însă punctul nostru de vedere este diferit. Credem că în geneza lumii moderne (sau a unui anumit model al modernităţii, specific Europei de Apus) civilizaţia medievală a jucat, în anumite privinţe, un rol important, care ar trebui pus în lumină mai bine decât s-a făcut până acum (cel puţin la noi). Lapidar evidenţiată mai cu seamă în capitolele consacrate raportului dintre *regnum* şi *sacerdotium* şi genezei statelor monarhice din apusul Europei, această contribuţie este mai clar reliefată în capitolul conclusiv al lucrării, rezervat specificului asimetric – ni se pare nouă – al trecerii de la medieval la modern în cele două „emisfere” ale continentului european : Apusul şi Răsăritul. Să mai notăm că suportul documentar al acestor două perspective a fost parţial publicat de doi dintre autorii lucrării într-o crestomaţie care se constituie într-un complement indispensabil al acestui volum[1].

S-ar putea obiecta că traseul pe care l-am imaginat prin istoria Evului Mediu pentru a pune în lumină aceste idei călăuzitoare este incomplet, de vreme ce lucrarea nu acordă o atenţie la fel de mare evoluţiilor din Imperiul Bizantin şi lumea ortodoxă, în aceeaşi perioadă de timp, sau nu ia în considerare, decât ocazional, unele spaţii geografice (precum Europa Centrală, statele scandinave şi partea apuseană a Peninsulei Balcanice) care, deşi nu fac parte din „apusul” Europei, au aparţinut, prin destin, lumii catolice (mai târziu şi protestante) de care se interesează, cu precădere, acest volum. Nici procesul de tranziţie spre modernitate (subiectul ultimului capitol şi al concluziilor) nu ar putea fi, la rându-i, scutit de reproşuri, întrucât nu discută decât tangenţial fenomene precum Renaşterea şi Reforma, care, în această privinţă – inutil să o mai spunem –, au avut un rol capital.

La toate aceste obiecţii, a căror îndreptăţire nu o punem la îndoială, răspundem că parcursul conceput pentru istoria pe care am scris-o a presupus, inevitabil, o selecţie, iar această selecţie a depins – ca orice demers de acest fel – nu numai de opţiunile iniţiale de metodă, ci şi de posibilităţile de documentare pe care le-am avut la dispoziţie, de experienţa unor lecturi desfăşurate de-a lungul multor ani, de anumite preferinţe culturale (altfel spus, de gust) şi, până la urmă, de intervalul de timp care putea fi, în mod rezonabil, alocat unui asemenea proiect, fără ca el să eşueze într-o mereu reînnoită indeterminare temporală. În cadrul perspectivei pe care am construit-o am încercat, desigur, să ţinem seama de relaţiile dintre Imperiul de la Constantinopol şi Occident, din secolul al IV-lea până în cel de-al XV-lea veac, precum şi de influenţa exercitată de lumea răsăriteană asupra evoluţiilor pe făgaşul cărora a intrat, la un moment dat (în secolul al XI-lea), civilizaţia medievală apuseană. De aceea, un capitol deosebit de consistent al cărţii le este dedicat, aducând, în această privinţă, cuvenitele întregiri care nu puteau lipsi dintr-o asemenea sinteză.

---

1. Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *De la Cetatea lui Dumnezeu la Edictul din Nantes. Izvoare de istorie medievală (secolele V-XVI)*, Editura Polirom, Iaşi, 2005.

Însă dincolo de tot ce s-ar mai putea spune despre felul în care a fost concepută această carte, le rămâne cititorilor şi specialiştilor să aprecieze – fiindcă ei sunt cei mai îndreptăţiţi să o facă – validitatea perspectivei pe care o oglindeşte şi coerenţa traseului printr-o epocă istorică, neîndoielnic, pierdută – în sensul memorabil al expresiei lui Peter Laslett despre trecut[1] –, dar care, departe de a-şi epuiza farmecul şi interesul, îşi păstrează însemnătatea pentru mai buna cunoaştere a prezentului.

* * *

Alături de autori, mai multe persoane au făcut posibilă apariţia acestei lucrări. Dra Camelia Gongescu a tehnoredactat cea mai mare parte a acestor pagini. Dra Aneta Corciovă este autoarea hărţilor cuprinse în volum. Nu în ultimul rând, dl Silviu Lupescu, Directorul Editurii Polirom, a avut, ca în atâtea rânduri, bunăvoinţa de a primi spre publicare încă o carte de istorie, veghind-o în drumul ei până la lumina tiparului.

Tuturor – şi celor pe care nu-i cunoaştem, dar care, neîndoielnic, au făcut, de asemenea, posibilă apariţia acestui text – le adresăm mulţumirile şi gratitudinea noastră.

Iaşi, octombrie 2009

Alexandru-Florin Platon
Laurenţiu Rădvan
Bogdan-Petru Maleon

1. Peter Laslett, *The World We Have Lost*, Methuen, Londra, 1965 (ediţia a III-a a apărut în 1983).

I. De la Antichitate la Evul Mediu
în Europa de Apus (secolele III-VIII)

1. „Marea” migraţie a populaţiilor în Europa de Apus (secolele III-VI)

Laurenţiu Rădvan

Imperiul Roman şi tranziţia de la Antichitate la Evul Mediu

În istoria sa multiseculară – chiar milenară, dacă includem şi perioada medievală (aşa-zis bizantină) –, Imperiul Roman a cunoscut momente de extraordinară dezvoltare, dar şi numeroase crize. O astfel de criză, care a avut forme complexe de manifestare, a devenit tot mai evidentă în secolul al III-lea. Numeroasele conflicte interne, care luau deseori forma unor războaie civile („anarhia militară”), problemele sociale, dificultăţile economice sau fiscalitatea excesivă au avut un impact deosebit asupra vieţii de zi cu zi a romanilor. Sistemul roman, aşa cum se formase în secolele I-II, începând cu Octavian, dădea semne de oboseală ; cei care trăiau acele vremuri aveau sentimentul că perioada de aur a lumii romane era de domeniul trecutului[1]. La aproape toate nivelurile, se observă schimbări. Până la Severus Alexander (222-235), aproape toţi împăraţii fuseseră aristocraţi de origine senatorială, pentru ca, începând cu Maximinus Tracul (235-238), în fruntea imperiului să ajungă tot mai mulţi conducători impuşi de armată, fără ca puterile acestora să fie conferite oficial de către Senat. În condiţiile în care imperiul era din ce în ce mai des ameninţat la hotare, tot mai mulţi împăraţi îşi petreceau timpul în fruntea armatei, departe de Roma, tendinţa spre autocraţie fiind tot mai evidentă. Luarea deciziilor şi emiterea legilor se făcea acum, fără vreo dezbatere, de către împăratul însuşi. Unii, precum Severus şi Diocleţian (284-305), şi-au luat foarte în serios responsabilităţile juridice, hotărârile lor cumulate formând baza legilor din Imperiul Roman târziu, reunite în marile codexuri ale lui Diocleţian sau, mai târziu, ale lui Theodosius şi Iustinian. Conflictele politice interne, care adeseori se transformau în adevărate războaie, aveau o cauză astăzi bine definită : problema succesiunii. Unii împăraţi au încercat să introducă principiul eredităţii, însă, după cum s-a văzut în cazul fiilor de împăraţi Commodus şi Caracalla, succesul a fost limitat. Mulţi alţii îşi ridicau fiii la rangul de Caesar, apoi de Augustus, cu sau fără atribuţii precise, modul de guvernare duală a vastului Imperiu Roman fiind experimentat încă de pe vremea lui Marcus Aurelius. O

1. Sentiment încercat de romani încă de la începutul secolului al III-lea. După prezentarea domniei lui Marcus Aurelius, Cassius Dio scria despre Imperiul Roman că „a decăzut de la epoca unei domnii de aur la aceea a unei domnii de fier şi rugină” (Cassius Dio, *Istoria romană*, vol. III, trad. de A. Piatkowski, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1985, pp. 361-362).

reformă semnificativă a încercat în acest sens Diocleţian, care a decis să ducă mai departe principiul guvernării divizate a imperiului şi a introdus sistemul conducerii în patru, „tetrarhia". Măsura a fost luată şi datorită extinderii imperiului, a cărui suprafaţă şi întindere pe mai multe continente îngreunau guvernarea. Rezultatul a fost un imperiu cu mai mulţi împăraţi, fiecare cu reşedinţa, funcţionarii şi armata sa. Diocleţian a iniţiat şi o reformă administrativă, prin dublarea numărului de provincii şi introducerea diocezelor, ce grupau mai multe provincii. Diocezele romane, aşa cum au fost structurate acum, au supravieţuit sub alte forme – în interiorul Bisericii – până târziu în epoca medievală. Şi sistemul fiscal a fost reformat, scopul fiind acela de a distribui mai corect taxele şi a îmbunătăţi eficienţa colectării lor. În condiţiile unor ani prea reci şi ploioşi, noul sistem de taxe percepute de la cei ce lucrau pământul a avut un puternic efect negativ, social şi demografic, în special în Galia, unde abandonarea terenurilor agricole a luat proporţii. Dar poate că una dintre cele mai importante transformări a avut loc la nivelul ideologiei puterii. Diocleţian s-a bucurat de o domnie lungă şi stabilă, fapt ce i-a permis să se prezinte contemporanilor ca un adevărat restaurator al imperiului. Măsurile de reformă pe care le-a luat au fost impuse cu autoritate, centralizarea puterii cunoscând acum un nivel fără precedent. La curtea imperială, deseori aflată – cu excepţia oraşului Milano – în centre urbane din afara Italiei (Trier, Thessalonic, Nicomedia etc.), împăratul a introdus un ceremonial de sorginte orientală, menit să accentueze diferenţa de putere dintre conducătorul imperiului şi supuşii săi. S-a introdus portul coroanei, obiceiul prosternării (*adoratio*) şi acela de a săruta poala mantiei imperiale (*proskynesis*), iar purpura a fost rezervată numai împăraţilor. Urmaşii săi vor finaliza tranziţia către teocraţie a puterii imperiale[1].

Retragerea lui Diocleţian din 305 nu a rezolvat criza internă, divergenţele dintre succesori accentuându-se. Cel care s-a impus a fost fiul lui Constantius, Constantin, supranumit „cel Mare" (306-337), care a reuşit să reunifice imperiul prin luptă, devenind conducător unic după 324[2]. Odată cu preluarea puterii în întreg statul roman, Constantin a hotărât să mute capitala Imperiului de la Roma la Byzantium, vechi centru comercial aflat aproape de locul unde acelaşi Constantin câştigase bătălia de la Chrysopolis, din 324, la intersecţia unor importante drumuri care legau Europa de Asia Mică. Tranziţia spre o nouă capitală începuse dinainte de Diocleţian, cu împăraţi care şi-au stabilit reşedinţa în diferite alte oraşe din imperiu. Cu toate că iniţial guvernase în apus, ca unic împărat, Constantin şi-a ales drept reşedinţă un oraş din partea răsăriteană a imperiului, fapt ce arată că această regiune avea o pondere tot mai mare, atât din punctul de vedere al resurselor economice sau militare, cât şi sub aspect spiritual. Spre deosebire de Roma, care depindea de Ostia, Constantinopolul mai deţinea atuul de a fi port la mare într-o

1. Pat Southern, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Routledge, New York, 2001, pp. 153-154, 246-252, 264-265 ; S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, Routledge, New York, 1997, pp. 115-125, 221-223. O lucrare importantă, alături de multe altele, care analizează activitatea lui Diocleţian îi aparţine lui Simon Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government, 284-324*, ediţie revăzută, Clarendon Press, Oxford, 2000.
2. Domnia lui Constantin a fost obiectul cercetărilor lui T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Harvard University Press, Cambridge, 1982 ; Ramsay MacMullen, *Constantine*, Croom Helm, Londra, 1987, sau Michael Grant, *The Emperor Constantine*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1993. Vezi şi capitolul dedicat de Averil Cameron lui Constantin, „The Reign of Constantine, A.D. 306-337", în *The Cambridge Ancient History*, vol. XII, *The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, ed. a II-a, îngrijită de Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 90-109.

poziţie strategică, în strâmtoarea Bosfor. Dezavantajul situării mai aproape de frontierele nordice decât Roma a fost compensat de fortificaţiile ridicate, ce l-au transformat într-un centru aproape inexpugnabil (oraşul a fost jefuit doar de normanzii veniţi pe mare în anii 800 şi cucerit de cruciaţi în 1204). Constantin s-a dorit un întemeietor, la fel ca Romulus şi Alexandru cel Mare, şi a gândit noua sa capitală ca pe o a doua Romă (*altera Roma*) : Constantinopolul a fost edificat pe şapte coline, având 14 unităţi administrative, bornă aurită (*milion*, locul de unde se numărau distanţele), propriul for, propriul senat, toate preluate după modelul „Cetăţii Eterne”. Până la căderea sa, în 1453, în mâinile otomanilor, oraşul va reprezenta un adevărat bastion al civilizaţiei romane, în noile sale forme, creştine şi greceşti[1].

O bună parte dintre reformele militare, administrative şi fiscale iniţiate anterior de Diocleţian au fost păstrate sau amendate şi duse mai departe de Constantin. Dar una dintre cele mai semnificative decizii ale sale, cu impact pe termen lung, a fost în plan religios. Încă din secolele I-III, pe măsură ce statul roman se extindea, situaţia religioasă internă înregistra schimbări profunde. Dintre cultele orientale care câştigau aderenţi s-a remarcat creştinismul. Cu toate că unii împăraţi, precum Decius (250), Valerian (257, 258) şi Diocleţian (303), i-au persecutat pe creştini, numărul acestora a crescut lent dar sigur, incluzând şi membri ai aristocraţiei şi chiar din familia imperială. În secolele III-IV, primele care au devenit creştine au fost oraşele imperiului, în spaţiul rural răspândirea fiind mai lentă şi mai târzie. În 311, Galerius, influenţat probabil de soţia sa creştină, a emis un edict de toleranţă şi le-a permis creştinilor să-şi practice cultul. Doi ani mai târziu, în 313, auguştii Constantin şi Licinius au adoptat Edictul de la Mediolanum, prin care au acordat statut de legitimitate creştinismului şi altor religii ; hotărârea avea importanţă mai ales pentru creştini, întrucât punea capăt unei perioade de intoleranţă oficială faţă de adepţii acestei credinţe şi deschidea calea spre transformarea profundă a imperiului. Impunerea lui Constantin ca singur conducător al imperiului a permis creştinismului să depăşească statutul de cult tolerat şi să devină o religie încurajată chiar de împărat[2]. Urmaşii lui Constantin, cu excepţia lui Iulian, au susţinut creştinismul ; treptat, acesta a căpătat o pondere tot mai mare, în defavoarea cultelor păgâne. Principala provocare pe care noua religie a întâmpinat-o a fost definirea principiilor sale, în special în problema doctrinară a naturii lui Isus. Acesta a fost şi motivul apariţiei aşa-numitelor erezii, pe care reprezentanţii Bisericii şi împăratul, reuniţi în diferite concilii, le-au combătut. În 391-392, Theodosius a mers mai departe şi a emis mai multe documente prin care a interzis practicarea cultelor păgâne ; la moartea sa, putem spune că religia creştină devenise oficială în Imperiu[3].

Din a doua parte a secolului al IV-lea, politica de combatere a neamurilor migratoare aflate la frontierele imperiului a ocupat un loc tot mai semnificativ pe agenda împăraţilor. Scurtelor domnii ale lui Iulian (361-363) şi Iovian (363-364) le-au urmat cele ale fraţilor Valentinian (364-375) şi Valens (364-378). Primul, stabilit la Milano, a luptat pe parcursul aproape întregii sale domnii cu francii şi alamanii, în timp ce al doilea s-a confruntat cu neamurile goţilor în zona Dunării. În 376, vizigoţii au solicitat şi au primit

1. Ramsay MacMullen, *op. cit.*, pp. 141-156.
2. Averil Cameron, *op. cit.*, pp. 102-109.
3. Ascensiunea creştinismului în secolul al IV-lea este tratată sintetic de Garth Fowden în capitolul „Polytheist Religion and Philosophy” din vol. XIII al colecţiei *The Cambridge Ancient History*, *The Late Empire, A.D. 337-425*, îngrijit de Averil Cameron, Peter Garnsey, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, pp. 548-560.

permisiunea de a pătrunde în imperiu pentru a scăpa de presiunea hunilor, însă după ce au trecut la sud de fluviu, în Balcani, au început să jefuiască tot ce întâlneau în cale. În lupta de la Adrianopol (378), Valens a murit, la tron urmându-i, în partea de est, Theodosius (379-395), un capabil general care a reuşit să-i pacifice temporar pe goţi. Theodosius a reunificat imperiul, dar la moartea sa (394 sau 395) acesta a fost din nou divizat : partea de răsărit i-a revenit lui Arcadius, iar cea de apus lui Honorius. Cu toate acestea, în ultima vreme, împărţirea din 394 sau 395 nu se mai accentuează atât de mult ca în istoriografia modernă. Imperiul mai fusese divizat şi înainte de Theodosius, la fel cum încercări de unificare au existat şi după acest moment. Cei care trăiau în acele vremuri au perceput multă vreme imperiul ca un întreg[1].

În apus, între 410 şi 420, Constantius, *magister militum* sub Honorius, reuşise să restaureze unitatea acestei părţi a imperiului, înlăturând uzurpatorii şi liniştind pe goţii, vandalii şi alanii din sudul Galiei şi din Spania. Moartea sa, în 421, urmată de sfârşitul lui Honorius, în 423, a dat frâu liber luptei pentru putere între pretendenţi, luptă în care rolul migratorilor stabiliţi în imperiu era din ce în ce mai important[2]. Printr-o conjunctură diferită de lupte, asasinate politice, dar şi noroc, puterea a revenit *de facto* lui Aetius, un fost comandant galic. El i-a pacificat pe goţii, francii şi alamanii din Galia, a învins grupurile de *Bagaudae* din Armorica şi pe burgunzi, concentrându-şi apoi eforturile pentru a stopa fragmentarea politică a imperiului. Reducerea bazei de impozitare în imperiu i-a afectat aceste planuri, fapt vizibil în legislaţia adoptată după 440. Tot mai mulţi funcţionari şi-au pierdut dreptul de a fi scutiţi de serviciul militar şi s-au introdus taxe pe vânzarea mărfurilor (*siliquaticum*) ; toate aceste măsuri veneau însă prea târziu pentru a salva ceea ce mai rămăsese din Imperiu[3].

Ca şi întreaga parte de apus a imperiului, vechea Romă a suferit de pe urma crizei prelungite din secolele III-IV. Încă din 286, Milano înlocuise Roma ca reşedinţă imperială, iar în 402 Ravenna a devenit sediul puterii imperiale. Treptat, centrul politic şi economic al Imperiului Roman s-a mutat în răsărit, diferenţele regionale fiind din ce în ce mai vizibile. Unele regiuni au suferit încă din secolul al III-lea de pe urma atacurilor migratorilor, altele vor fi afectate în perioada următoare, dar au existat şi zone puţin sau deloc afectate. Unii istorici consideră că, din cauza mărimii sale şi a numeroaselor populaţii înglobate, imperiul nu a devenit niciodată un întreg omogen, unificat de o cultură comună. Deşi a existat o *temă romană* în toate aspectele vieţii, numeroase elemente regionale au supravieţuit. Civilizaţia romană, fără îndoială de un nivel cultural şi tehnic extraordinar, nu a ajuns la un grad foarte înalt de uniformitate, de vreme ce obiceiurile locale, culturale sau religioase nu au fost eliminate şi existau diferenţe în privinţa practicilor şi tehnicilor economice, a urbanizării etc. Ataşamentul faţă de o

1. Herbert Schutz, *The Germanic Realms in Pre-Carolingian Central Europe, 400-750*, Peter Lang Publishing, New York, 2000, pp. 32-34 ; P.J. Heather, *Goths and Romans, 332-489*, Clarendon Press, Oxford, 1991, pp. 122-156. Pentru domniile fraţilor Valens şi Valentinian, vezi Noel Lenski, *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, University of California Press, Berkeley, 2002, iar pentru Theodosius, Stephen Williams, J.G.P. Friell, *Theodosius : the Empire at Bay*, Yale University Press, New York, 1994.
2. Guy Halsall, *Barbarian Migrations and the Roman West, 376-568*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 220-234. Pentru un excelent studiu de caz al perioadei, vezi Giusto Traina, *428 AD : an Ordinary Year at the End of the Roman Empire*, Princeton University Press, Princeton, 2009.
3. Peter J. Heather, „The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe”, *The English Historical Review*, vol. 110, nr. 435, 1995, pp. 23-29.

provincie, din ce în ce mai evident din secolul al III-lea, arată că nu toţi oamenii vremii se simţeau profund legaţi de idealurile Romei[1].

În apus, ponderea elementului rural a crescut pe măsură ce s-au intensificat atacurile migratorilor. În multe locuri, *villa* a fost abandonată sau s-a transformat într-o unitate fortificată unde *coloni* îşi ofereau serviciile aristocraţilor locali, primind în schimb sprijin economic şi protecţie atât împotriva barbarilor, cât şi a funcţionarilor imperiali. Multe oraşe şi-au redus suprafaţa, s-au fortificat şi au intrat sub controlul comandanţilor militari sau a episcopilor. Autoritatea centrală nu a mai putut garanta securitatea drumurilor, fapt ce a afectat comerţul şi comunicaţiile ; această situaţie i-a determinat pe locuitori să se bazeze tot mai mult pe resursele locale, schimbându-se astfel stilul de viaţă, care nu mai este foarte sofisticat. Comerţul este afectat, în timp ce monedele de aur, deşi nu dispar, circulă cu greutate şi în număr din ce în ce mai mic. Pierderile teritoriale au afectat baza de impozitare a imperiului, cu consecinţe grave pentru funcţionarea statului şi mai ales a armatei. Elitele locale, formate în acea vreme mai cu seamă din stăpânitori de pământ, deţinători de funcţii, se bazau pe protecţia, resursele şi legitimarea oferită de stat. Slăbirea statului a avut ca efect ruperea lentă a legăturilor existente între centrul imperiului şi elite, care nu s-au mai simţit obligate să arate loialitate faţă de instituţia imperială, baza politică a acesteia fiind astfel slăbită iremediabil. S-au pus bazele unor noi relaţii între populaţia romană şi noii lideri, foşti conducători militari sau religioşi romani sau şefi germanici[2].

În răsărit, situaţia a evoluat diferit. Dacă în apus încă se vorbea latina, în răsărit, limba greacă s-a reimpus treptat ca limbă a locuitorilor şi a statului. Bazându-se pe comerţul înfloritor, oraşele au continuat să se dezvolte, beneficiind şi de pe urma faptului că această parte a imperiului a fost mai ferită de atacurile migratorilor (cu excepţia Balcanilor). Apărat de întinse fortificaţii, Constantinopolul a devenit „Noua Romă”, centrul unei culturi dinamice care a durat încă o mie de ani.

Fenomenul migraţiilor (secolele III-VI) : cauze şi desfăşurare

Pentru o bună bucată de vreme, perioada marilor migraţii a fost legată de o nedreaptă sintagmă : *Dark Ages*, „evul întunecat”, sintagmă ce apasă încă asupra mentalului colectiv contemporan. Responsabili de această apreciere sunt filosofii şi istoricii secolelor XVIII-XIX, care vedeau în venirea migratorilor sursa tuturor relelor abătute asupra civilizatei lumi romane. Admiraţia incontestabilă faţă de istoria Romei pe care au afişat-o majoritatea istoricilor a avut ca efect desconsiderarea sau neglijarea, mai mult sau mai puţin voită, a ceea ce migratorii au introdus nou în Europa[3]. Situaţia s-a schimbat după al doilea război mondial, când a crescut considerabil atenţia faţă de secolele de tranziţie

1. Pat Southern, *op. cit.*, p. 253.
2. Un bun exemplu pentru felul în care criza din secolul al V-lea a afectat unele regiuni ale imperiului, în cazul de faţă Noricum, Galia şi Spania, este prezentat în Peter J. Heather, *The Fall of the Roman Empire : A New History of Rome and the Barbarians*, Oxford University Press, New York, 2006, pp. 407-425.
3. Merită amintite în acest context remarcile lui A.R. Bridbury : „Un hâtru a remarcat odată că Evul Întunecat nu ar fi fost atât de întunecat pentru barbari. Când istoria acestor secole obscure va ajunge să fie pusă pe hârtie, s-ar putea să descoperim că avea dreptate” („The Dark Ages”, *The Economic History Review*, serie nouă, 22, nr. 3, 1969, p. 537, trad. n.).

dintre perioada romană târzie şi epoca lui Carol cel Mare. Sursele au fost reinterpretate şi „evul întunecat” a căpătat o nouă faţă, mai „luminoasă”. O altă controversă ţine de felul în care au fost privite migraţiile propriu-zise. Deşi numite *invazii ale barbarilor* de către o parte a istoricilor moderni, în special francezi sau italieni, istoriografia germană sau engleză a preferat să dea (încă din secolul al XVI-lea) mişcărilor de populaţii din primul mileniu numele de *Völkerwanderung*, „migraţie a popoarelor”. Dincolo de conotaţiile romantice ale acestui din urmă concept, îl preferăm totuşi, deoarece noţiunea de „invazie” are un sens limitat, trimiţând la o acţiune cu impact preponderent negativ. „Migraţia”, cu sens de mişcare de populaţie cu ample implicaţii şi întinsă de-a lungul mai multor secole, reprezintă un concept mult mai potrivit pentru a defini procesul istoric care a avut loc la sfârşitul Antichităţii[1]. Dacă pentru greci, romani sau urmaşii acestora, migratorii apăreau ca o ameninţare, ca adevăraţi „distrugători de civilizaţie”, nouă ni se înfăţişează ca oameni cu culturi, limbi şi obiceiuri diferite, mai mult sau mai puţin refractari la influenţele venite din partea celor pe care i-au cucerit. De altfel, în ultimele decenii, istoriografia a început să pună accent şi pe legăturile paşnice care au existat între romani şi migratori, precum şi pe influenţa şi elementele de noutate pe care aceştia din urmă le-au introdus în lumea romană. Pentru secolele VI-VIII, se afirmă că a existat nu atât o ruptură, cât o continuitate în forme modificate a romanităţii, idee ce a făcut carieră, fiind susţinută încă din perioada interbelică de Henri Pirenne[2].

Migraţiile sunt văzute astăzi mai mult ca o mişcare pe distanţe variabile a unui grup mai mare sau mai mic de indivizi, care se întorceau sau nu periodic la locul de origine. Migraţia putea să aibă drept scop deplasarea unor turme (cirezi) de animale în căutarea unor noi locuri de păşunat, găsirea de spaţii pentru desfăşurarea ocupaţiilor sau pentru îndeplinirea unor acţiuni militare. Mulţi dintre cei care preferau iniţial să plece se întorceau mai târziu în teritoriile de origine, locul lor fiind luat de alţii. Exista un permanent schimb de informaţii între ţara-mamă şi noul teritoriu de aşezare. Chiar dacă izvoarele lasă deseori impresia că migraţiile aveau caracterul unei „inundaţii” de oameni, în realitate lucrurile nu se desfăşurau astfel. Migratorii urmau de obicei anumite rute şi afectau teritoriile adiacente, multe alte spaţii rămânând neatinse[3].

Migraţiile nu reprezintă un fenomen izolat, care s-a declanşat în secolele II-III d.Chr., pentru a se stinge aproximativ un mileniu mai târziu. Mişcări ale populaţiilor întâlnim şi înainte de apariţia civilizaţiei romane şi în perioada de început a acesteia. Celţii s-au deplasat încă din secolele V-IV î.Chr. spre Galia, Britania sau Italia, spre Dacia, Grecia şi Asia Mică, direcţia migraţiei lor fiind mai mult dinspre vest spre sud şi est. Populaţiile care se vor mişca începând din secolul al III-lea î.Chr. vor urma însă altă direcţie, dinspre răsărit spre apus sau dinspre nord-est spre sud-vest. Migraţiile nu au încetat în momentul în care ungurii au intrat în Europa şi au ajuns cu atacurile lor până în Burgundia (prima parte a secolului al X-lea). Alte valuri de migratori au afectat Europa Răsăriteană până la jumătatea secolului al XIII-lea (uzii, cumanii, pecenegii) şi chiar mai târziu. Migraţiile, mascate sub haina emigrărilor individuale, continuă şi astăzi, implicând un număr mai mare de oameni. Aşadar, acest amplu proces istoric s-a întins pe parcursul mai multor

1. Guy Halsall, „The Barbarian Invasions”, în Paul Fouracre (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. I (*c. 500-c. 700*), Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 35-36.
2. Lucrările lui Pirenne au fost traduse în ultimii ani şi în limba română (vezi Henri Pirenne, *Mahomed şi Carol cel Mare*, trad. de Sanda Oprescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1996).
3. Guy Halsall, *op. cit.*, pp. 417-418.

milenii, schimbându-şi doar formele de manifestare. Impactul cultural a fost, în linii mari, acelaşi în toate timpurile. Nou-veniţii au adus cu ei limbi şi obiceiuri diferite, pe care, după caz, le-au impus.

Romanii nu percepeau migraţiile ca fiind ceva complet nou. Faptul că pentru cei care le ameninţau frontierele ei foloseau denumiri vechi – cum e cazul goţilor, numiţi „geţi" sau „sciţi", al hunilor, pomeniţi ca „sciţi", sau al francilor, numiţi „sicambri" – arată că, pentru ei, toate aceste neamuri erau la fel : erau barbare şi se aflau dintotdeauna la hotare. Puţini au perceput faptul că, pe fondul crizei profunde a imperiului, nou-veniţii erau mult mai îndrăzneţi şi mai periculoşi decât predecesorii lor[1]. De altfel, preluând modelul grecesc, romanii le spuneau „barbari", nume dat mai întâi celţilor, apoi germanicilor şi, în fine, migratorilor veniţi din Asia. Dispreţul faţă de barbari a fost accentuat de conflictele din timpul expansiunii romane, cuceririle civilizaţiei romane fiind văzute mai mult în termeni morali şi culturali decât lingvistici sau etnici[2].

Iniţial, imperiul a avut resursele necesare pentru a face faţă atacurilor migratorilor. Sursele narative ne dau de înţeles că romanii aveau tendinţa de a exagera proporţiile ameninţării barbarilor şi considerau că veneau asupra imperiului în număr foarte mare. În realitate, migratorii, indiferent că erau germanici sau asiatici, nu aveau armate numeroase. Cele mai optimiste estimări consideră că în mişcările asiatice nu erau implicaţi mai mult de 30.000 de oameni, iar în cele germanice nici un neam nu a depăşit 100.000 de oameni. Şi din punct de vedere tehnic imperiul stătea mai bine. Armurile grele nu au fost abandonate în armată decât după domnia lui Valens. Romanii aveau artilerie, precum şi numeroase fortificaţii din piatră, bine construite. Migratorii excelau, în schimb, în lupta călare[3].

Cauzele migraţiilor sunt complexe şi greu de desluşit. La baza deplasărilor de populaţii au stat atât motive politice, cât şi economice, sociale, demografice sau chiar climatice. Unii cercetători consideră că primele au fost cele mai importante. De fiecare dată când se observă o creştere a presiunii politice şi militare din partea marilor imperii, există şi un răspuns din partea populaţiilor din exterior, nevoite astfel fie să accepte supunerea, fie să o refuze şi să intre în conflict cu puterea vecină[4]. Această perspectivă nu poate fi exhaustivă. La motivele mişcărilor de populaţii trebuie adăugate lentele creşteri demografice, care ar fi făcut ca păşunile folosite de nomazi sau terenurile agricole exploatate extensiv de populaţiile semisedentare să nu mai fie suficiente, dar şi des invocatele schimbări climatice (mişcările de populaţie se suprapun, într-o anumită măsură, cu perioadele de răcire a climei). Numai întrepătrunderea mai multor factori putea avea drept consecinţe aceste complexe deplasări de populaţii, astfel încât nu credem că trebuie să absolutizăm vreunul dintre motivele enumerate. De asemenea, a fost amintit „efectul de domino", care a avut, desigur, rolul său, deoarece echilibrul fragil dintre triburile de la marginile

1. Walter Goffart, „Rome, Constantinople, and the Barbarians", *The American Historical Review*, 86, nr. 2, 1981, p. 277.
2. Pentru atitudinea faţă de barbari din Antichitate până în Evul Mediu, vezi W.R. Jones, „The Image of the Barbarian in Medieval Europe", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 13, nr. 4, 1971, pp. 376-407. De asemenea, Thomas S. Burns, *Rome and the Barbarians : 100 B.C.-A.D. 400*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2003, pp. 309-373.
3. Guy Halsall, *op. cit.*, pp. 144-146.
4. Este cazul Chinei, unde s-a făcut o paralelă între dezvoltarea puterii şi prestigiului dinastiei Han în China şi creşterea ameninţării populaţiilor Hsiung-nu din apropiere (Rudi Paul Linder, „What was a Nomadic Tribe ?", *Comparative Studies in Society and History*, 24, nr. 4, 1982, pp. 699-700).

Imperiului Roman a fost afectat de venirea populaţiilor asiatice, a hunilor în special. Nu în ultimul rând, trebuie menţionate transformările care au avut loc în interiorul societăţii populaţiilor de la periferia imperiului, în special în rândul germanicilor ale căror triburi s-au grupat în confederaţii[1].

Populaţiile germanice

Încă din timpul lui Caesar, din motive politice, numele de „germani" a fost dat atât unor triburi care se înrudeau ca limbă şi obiceiuri, cât şi altora care nu aveau nici o legătură cu primele, precum teutonii, un neam celtic amestecat. Autorii Antichităţii târzii foloseau fără acurateţe termeni ca *Germani*, *gentes Germani* sau *Germania*, fără a avea cunoştinţe detaliate şi corecte despre aceste populaţii sau despre aşezarea lor geografică. De altfel, populaţiile numite *germanice* nu aveau conştiinţa legăturii etnice comune, situaţie ce a avut consecinţe până târziu, în epoca modernă. Folosirea sintagmei „neamuri germanice" este una de compromis, generată de imposibilitatea identificării unui termen mai potrivit pentru a defini aceste realităţi etnice eterogene[2].

Triburile germanice nu au intrat în Imperiul Roman dintr-odată[3]. În prima fază, între imperiu şi *barbaricum* au existat relaţii mai mult sau mai puţin paşnice. În zona renană, mulţi germanici îşi ofereau serviciile economice sau militare, caracterul relaţiilor fiind unul sezonier, mulţi alţii ocupându-se cu negoţul. Pentru a-şi asigura liniştea la graniţă, romanii interveneau în problemele politice ale etniilor vecine, asigurându-şi susţinători prin oferirea de daruri. De câteva secole, cursurile Rinului şi Dunării reprezentau principalele rute comerciale din jumătatea de nord a continentului. Pentru a ajunge la ele, germanicii s-au folosit de văile râurilor ce legau Marea Baltică de interior (Elba, Vistula), care favorizau legăturile nord-sud şi accesul către Rin sau Dunăre. Goţii au avansat pe culoarul Vistula-Nistru, iar longobarzii au venit pe valea Elbei. De la începutul secolului al III-lea, neamurile germanice au început să exercite presiuni la frontiere, în special la Dunăre. Încă din această perioadă, cel mai dinamic trib germanic a fost cel al goţilor[4]. În anii 220 şi 230, aceştia s-au manifestat activ în regiunile de la nord de

1. Guy Halsall, „The Barbarian Invasions", în *op. cit.*, pp. 45-46.
2. Herbert Schutz, *op. cit.*, pp. 1-3.
3. Printre lucrările noi pe tema vastului domeniu al migraţiilor germanice, amintim Hans-Werner Goetz, Jörg Jarnut şi Walter Pohl (coord.), *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Brill, Leiden, Boston, 2003, şi Guy Halsall, *op. cit*. Ca sinteze, se evidenţiază studiile lui Malcolm Todd, Peter Heather şi I.N. Wood din *The Cambridge Ancient History*, vol. XIII, *The Late Empire*, pp. 461-535, şi Roger Collins din *The Cambridge Ancient History*, vol. XIV, *Late Antiquity : Empire and Successors*, pp. 112-132. Dintre lucrările mai vechi amintim clasicele : Ferdinand Lot, *Les Invasions germaniques. La Pénétration mutuelle du monde barbare et du monde romain*, Paris, 1935, sau J.B. Bury, *The Invasion of Europe by the Barbarians*, Russell & Russell, New York, 1963, dar şi Lucien Musset, *The Germanic Invasions. The Making of Europe (A.D. 400-600)*, University Park, The Pennsylvania State University Press, 1975 (publicată iniţial în franceză, în 1965), tradusă în limba română sub titlul *Invaziile*, vol. 1, *Valurile germanice*, trad. de Ecaterina Lung ; vol. 2, *Al doilea asalt împotriva Europei creştine*, trad. de Ovidiu Cristea, Editura Corint, Bucureşti, 2002 ; şi Pierre Riché, *L'Europe barbare de 476 à 774*, Sedes, Paris, 1989 (tradusă în limba română sub titlul *Europa barbară din 476 până în 774*, de Irina Cristea, Editura Corint, Bucureşti, 2003). În lucrarea de faţă vom folosi, pentru ultimele lucrări amintite, ediţiile româneşti.
4. Pentru istoria goţilor, vezi H. Wolfram, *History of the Goths*, University of California Press, Berkeley, 1988, şi P.J. Heather, *Goths and Romans*.

Dunăre ; în 238 este înregistrată prima lor incursiune la sud de fluviu, în Dobrogea, ţinta lor fiind Histria. Un deceniu mai târziu, au pătruns în imperiu, în provinciile balcanice ; împăratul Decius a murit în 251, în timp ce încerca să-i alunge înapoi în nord. În acest timp, frontierele din regiunea renană ale imperiului au fost neglijate. La această situaţie a contribuit şi ameninţarea continuă exercitată de Persia Sassanidă, care a făcut ca atenţia împăraţilor să se îndrepte în acea direcţie. Profitând de situaţie, alte triburi germanice, francii şi alamanii, vor încerca – şi vor reuşi – să pătrundă temporar în Imperiu[1].

După faza de relaţii de tip schimb/incursiune şi pradă ce a caracterizat secolele III-IV, raporturile dintre imperiu şi germanici se schimbă radical începând cu ultima parte a veacului al IV-lea. Acum are loc străpungerea de către migratori a liniilor fortificate romane de pe Rin şi cursurile superior şi inferior ale Dunării şi stabilirea acestora în aproape toate provinciile imperiului. Aşezarea germanicilor s-a făcut în urma unor războaie şi în baza unor tratate (*foedus*) care le-au permis nou-veniţilor să se instaleze ca „oaspeţi" (*hospites*) ai imperiului, în cadrul regimului cunoscut sub numele de *hospitalitas*. Acest regim, prin care imperiul renunţa practic în favoarea nou-veniţilor la cel puţin o treime din pământurile din anumite regiuni (şi o treime din sclavi), încă nu este pe deplin înţeles. Unii istorici consideră deţinerea acestor teritorii de către migratori o simplă posesiune, şi nu un drept deplin de proprietate (Fustel de Coulanges, parţial Ferdinand Lot), în timp ce alţii sunt de părere că germanicii deţineau cu titlu deplin pământurile cedate, o dovadă fiind legile păstrate de la ei (J. Havet, Peter Heather). Interpretări recente susţin că regimul intitulat *hospitalitas* implica, de fapt, plata de către deţinătorii de pământ romani a unei treimi din taxe către germanici (Walter Goffart). Însă nici una dintre teorii nu s-a impus, pentru că terminologia izvoarelor dă de înţeles că la fiecare neam în parte a existat atât o distribuţie a pământurilor, cât şi plata de către romani a unor taxe. Situaţia trebuie discutată în mod particular, cu cercetarea fiecărei etnii în parte[2].

*

Ca situare, în primele secole după Christos, triburile germanice se aflau între Rin, cursul superior şi cel mijlociu ale Dunării şi Vistula, în sudul Scandinaviei şi în nordul Mării Negre. Principala sursă privitoare la situaţia germanilor înainte de marea migraţie rămâne scrierea *De situ et origine Germanorum* a istoricului roman Tacitus (redactată în jurul anului 98 d.Chr.). Tacitus afirmă că „singura şi cea mai de preţ avuţie" a germanilor era creşterea vitelor, dar tot el ne spune că practicau agricultura extensivă şi, pe coastele Mării Nordului şi ale Mării Baltice, pescuitul şi vânătoarea. De-a lungul Rinului şi Dunării, unele triburi germanice făceau comerţ cu romanii. În primele secole după Christos au trecut la sedentarism, întemeindu-şi sate ; nu cunoşteau viaţa urbană. Pe lângă activităţile economice, una dintre îndeletnicirile principale ale germanicilor era războiul, totodată principala sursă a puterii pentru conducătorii diverselor neamuri. Triburile erau în permanent conflict unele cu altele, luptând pentru supremaţie sau pentru

1. Michael Kulikowski, *Rome's Gothic Wars From the Third Century to Alaric*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 27-30.
2. Pentru o discuţie asupra istoriografiei şi pentru interpretări, vezi Guy Halsall, *op. cit.*, pp. 419-436.

impunerea unor obligaţii : plata unui tribut, acordarea de ajutor militar la nevoie etc. Faptul că războiul reprezenta un mod de viaţă pentru germanici a făcut ca mobilitatea şi adaptabilitatea să reprezinte două caracteristici principale ale acestor neamuri[1].

Germanii care intraseră în serviciul Romei erau singurii care se refereau la ei ca „germani", sub influenţă romană, în timp ce germanii liberi, de dincolo de graniţele imperiului, nu cunoşteau un nume colectiv prin care să se definească, identificarea făcându-se după numele tribului. În secolele I-II, existau cca 50 de triburi germanice, care, în veacurile următoare, s-au împărţit în trei mari ramuri : apuseană, răsăriteană şi nordică sau scandinavă. Din cea dintâi făceau parte francii (situaţi pe cursul inferior şi cel mijlociu ale Rinului), alamanii (pe cursul superior al aceluiaşi fluviu), frizii (pe teritoriul Olandei de azi), saxonii (pe coasta germană a Mării Nordului), anglii şi iuţii (în Peninsula Iutlanda), longobarzii (între cursurile inferioare ale Wesserului şi Elbei), hermundurii (între cursurile mijlocii şi superioare ale aceloraşi fluvii), suabii (între Elba şi Oder), marcomanii şi quazii (în Boemia) şi iuthungii (pe cursul superior al Dunării). De cea de-a doua ramură aparţineau : herulii, rugii şi scirii[2] (aşezaţi pe cursul inferior al Oderului), burgunzii şi vandalii (hasdingi şi silingi, pe cursurile mijlociu şi superior ale Oderului), gepizii (între Oder şi Vistula) şi goţii (sedentarizaţi în nordul Mării Negre). Din a treia ramură făceau parte danii şi suedezii (din sudul Peninsulei Scandinave)[3].

Marile mişcări ale goţilor au afectat alte populaţii şi au determinat, în secolele III-V, asocierea unor triburi în uniuni sau confederaţii. Izvoarele amintesc de formarea unei uniuni de triburi alamane (212), care domina cursurile superior şi mijlociu ale Rinului şi cel superior al Dunării ; uniunea francilor era situată la răsărit de aceasta (257), regrupată în secolul al V-lea în două uniuni de triburi : salică (pe cursul inferior al Rinului) şi ripuarică (pe cursul mijlociu al acestuia) ; cea saxonă ocupa zona dintre Ems, cursul inferior al Elbei şi regiunile Schleswig şi Holstein (mijlocul secolului al III-lea) ; cea thuringă e menţionată la sfârşitul secolului al IV-lea între cursul superior şi cel mijlociu ale Elbei, cursul superior al Wesserului şi cel superior al Dunării ; cea bavareză se afla în a doua jumătate a secolului al V-lea în Bavaria de astăzi ; cea frizonă era situată în aceeaşi vreme în Olanda de astăzi. Uniunea de triburi gotă a migrat la sfârşitul secolului al II-lea şi începutul celui următor din sudul Scandinaviei spre nordul Mării Negre, între Nipru şi Prut, unde se aflau în acea vreme sarmaţii, bastarnii, alanii şi dacii ; la începutul secolului al IV-lea, goţii erau divizaţi în două uniuni de triburi : a ostrogoţilor (*Greuthungi*), la est de Nistru, şi a vizigoţilor (*Tervingi*), la vest de acelaşi fluviu. Dintre toate confederaţiile enumerate mai sus, cele mai importante erau cele ale alamanilor, francilor şi goţilor[4].

1. Tacitus, *Agricola and Germany*, traducere de Anthony R. Birley, Oxford University Press, New York, 1999, pp. 38-40.
2. O interesantă teorie îi plasează pe sciri printre huni sau neamurile turcice, şi nu în rândul populaţiilor germanice (vezi Robert L. Reynolds, Robert S. Lopez, „Odoacer : German or Hun ?", *The American Historical Review*, 52, nr. 1, 1946, pp. 36-44).
3. Informaţii privitoare la împărţirea neamurilor germanice în secolul I d.Chr. ne oferă acelaşi Tacitus (*Agricola and Germany*, pp. 51-61).
4. Michael Kulikowski, *op. cit.*, pp. 39-40, 111-112 ; o discuţie despre originea goţilor se află în capitolul „The Search for Gothic Origins", pp. 43-70 ; Guy Halsall, „The Barbarian Invasions", în *op. cit.*, p. 45. Pentru explicarea numelor de *Greuthungi*-ostrogoţi, respectiv *Tervingi*-vizigoţi, s-au propus mai multe variante : pentru primul grup de nume, „oamenii de pe ţărmuri", „goţii răsăriteni" sau „străluciţii" ; pentru al doilea, „oamenii din păduri", „goţii apuseni" sau „înţelepţii" (Lucien Musset, *op. cit.*, vol. 1, pp. 119-120).

Majoritatea istoricilor consideră că momentul decisiv care a determinat începutul trecerii germanicilor în Imperiul Roman a fost venirea hunilor în Europa. Până în a doua jumătate a secolului al IV-lea, ameninţarea barbară nu a fost atât de reală pe cât lasă să se înţeleagă autorii romani. Nu putem considera că neamurile germanice din nord doreau să cucerească imperiul. Faptul că autoritatea imperială în regiunile de margine devenea tot mai slabă a reprezentat un element de atracţie pentru aceste triburi. Întrucât nu mai primeau ajutor de la centru, elitele locale romane au început să-şi îndrepte tot mai mult cererile de ajutor către germanici. Astfel, în regiunea adiacentă *limes*-ului, legăturile dintre cele două părţi au devenit din ce în ce mai strânse, fapt ce a avut consecinţe politice asupra evoluţiei confederaţiilor amintite mai sus. Acestea s-au văzut tot mai des şi tot mai profund implicate în problemele din Imperiu[1].

În căutare de noi păşuni sau atraşi de strălucirea Romei şi de potenţialele prăzi de aici, hunii, neam de origine mongolă sau turcică, au traversat, după 350, spaţiul de la nord de Marea Neagră. În drumul lor, ei au distrus uniunea de triburi alană, de origine iraniană – stabilită între Don, Caucaz şi Marea Caspică –, şi au cucerit regatul Bosforului (din zona Mării de Azov), care era sub protectorat roman (370). În anul 375, uniunea de triburi ostrogotă, condusă de Ermanaric, a fost atacată şi distrusă de hunii conduşi de Balamber. Vizigoţii conduşi de Athanaric au încercat să-i oprească pe huni la Nistru (376), dar au fost nevoiţi să se retragă în sudul teritoriului dintre Prut şi Siret, unde au ridicat un val de apărare („Valul lui Athanaric"). În 376, ei solicitau azil autorităţilor romane de la Dunăre[2]. Deşi în istoriografie viziunea generală asupra acestui eveniment este aceea a unei fugi generalizate a goţilor din faţa sălbăticiei hunilor, cercetările recente arată că aceştia din urmă nu au schimbat imediat sistemul de raporturi dintre triburi. Reinterpretarea cronologiei lui Ammianus Marcelinus, unul dintre izvoarele de căpătâi în această privinţă, sugerează că hunilor le-au trebuit mai mulţi ani de lupte cu ostrogoţii până ce moartea lui Ermanaric şi, apoi, cea a succesorului său, Vithimer, au determinat o parte a ostrogoţilor să se refugieze la sud de Dunăre. Abia după încă două decenii hunii au reuşit să se impună ca factor politic decisiv la hotarele imperiului[3]. De altfel, în toamna lui 376, doar o parte dintre vizigoţi au început să se refugieze la sud de Dunăre, fiind urmaţi, la începutul anului următor, de ostrogoţi ; după patru ani, au plecat şi cetele lui Athanaric.

În calitate de federaţi (*foederati*), vizigoţii au fost aşezaţi în Moesia, unde foametea şi impozitele i-au făcut să se răscoale sub conducerea lui Frithigern (377) ; acesta a înfrânt armata romană lângă Adrianopol, unde şi-a găsit moartea însuşi împăratul Valens (9 august 378). Noul împărat, Theodosius, a izbutit să potolească răscoala, să alunge la nord de Dunăre o parte dintre vizigoţi şi să-i aşeze pe ostrogoţi ca federaţi în Pannonia (380) şi pe vizigoţi în Moesia (382)[4]. Înţelegerile din 380-382 sunt considerate de majoritatea istoricilor ca fiind primele prin care unele grupuri de germanici primeau un statut semiautonom pe teritoriul imperiului. Cu toate acestea, nu sunt informaţii sigure dacă atunci a existat sau nu vreun tratat. Probabil că la acea dată goţii nu au primit un statut juridic aparte, fiind doar acceptaţi oficial în imperiu. Acum li s-a dat pământ în zone nelocuite şi au fost puşi să plătească taxe ; unii au intrat în armată, alţii au devenit

1. Guy Halsall, *op. cit.*, pp. 161-162.
2. P.J. Heather, *Goths and Romans*, pp. 122-156 ; Michael Kulikowski, *op. cit.*, pp. 124-131.
3. P.J. Heather, „The Huns and the End of the Roman Empire", pp. 5-11.
4. Michael Kulikowski, *op. cit.*, pp. 133-153.

fermieri, iar în anii următori s-au implicat tot mai mult în viaţa imperiului[1]. În 399, sub conducerea lui Alaric, vizigoţii care luptau deja în solda imperiului au obţinut permisiunea de a se aşeza în Iliria, pe care, după doi ani, o părăsesc îndreptându-se spre nordul Italiei (401), unde sunt înfrânţi, în anul următor, de generalul roman de origine vandală Stilicon (în bătălia de la Pollentia). Prin tratatul încheiat în 403, ei obţin încuviinţarea de a se stabili ca federaţi ai Imperiului Roman de Apus în regiunea dintre Dalmaţia şi Pannonia. La puţin timp, în 405, ostrogoţii conduşi de Radagais jefuiesc Italia de Nord, dar sunt înfrânţi în anul următor, la Fiesole, de acelaşi Stilicon. După moartea generalului roman, vizigoţii pătrund în Italia la sfârşitul anului 407. Ameninţă Roma de două ori, reuşind să cucerească oraşul la 24 august 410, pe care îl supun timp de trei zile unui jaf sistematic. Potrivit lui P.J. Heather, atacul ar fi urmărit să-l forţeze pe Honorius să încheie o nouă pace. Alaric încerca să asigure recunoaşterea oficială a poziţiei neamului său în cadrul imperiului, motiv pentru care a solicitat subsidii în aur şi pământ lângă Ravenna ; toate cererile sale au rămas fără rezultat. Deoarece era prima cucerire a Romei de către barbari, evenimentul a rămas în memoria contemporanilor, mulţi punând la îndoială, la acea vreme, destinul măreţ al Cetăţii Eterne. În realitate, distrugerile au fost limitate. Alaric, care, la acea vreme, era *magister militum* şi, probabil, ţintea chiar demnitatea imperială, poruncise ca locurile sfinte (şi cei care se adăposteau în ele) să fie cruţate. De aici, conducătorul got s-a îndreptat spre sudul Italiei cu intenţia de a cuceri Africa, dar o furtună i-a risipit corăbiile adunate. După moartea sa, la sfârşitul anului 410, vizigoţii au străbătut Italia de la sud la nord, au trecut în Galia sudică sub conducerea lui Athaulf (412) şi, în anul următor, au ajuns la Oceanul Atlantic[2]. Deşi în 415 vizigoţii ajunseseră în Spania, au fost rechemaţi în 418 în Galia de patricianul şi viitorul împărat Constantius, fiind aşezaţi între Loara şi Garonne, în *Aquitania Secunda*. Stabilirea lor în Aquitania s-a făcut în calitate de federaţi, fapt ce a ridicat unele semne de întrebare. Până în acel moment, triburile instalate sub acest statut primiseră doar teritorii de graniţă, misiunea lor fiind de a apăra imperiul de incursiunile altor barbari care veneau de dincolo de frontiere. Regiunea de sud a Galiei era situată însă în inima imperiului, unde nu exista vreun pericol extern, astfel că misiunea vizigoţilor aici a avut, probabil, legătură cu o ameninţare din interior. Specialiştii au identificat în această ameninţare pe aşa-numiţii *Bagaudae* – grupuri înarmate, alcătuite din diverse categorii de persoane : tâlhari, foşti sclavi, fermieri sau ciobani, ba chiar, după unii autori, foşti aristocraţi decăzuţi. Aceştia luptau împotriva autorităţilor locale, confiscau pământurile aristocraţilor din zonă, nemulţumiţi fiind de taxele tot mai mari[3]. Chiar dacă sunt menţionaţi încă din 286, cu timpul, *Bagaudae* au devenit tot mai periculoşi ; în 409, în regiunea Armorica – unde aceste grupuri erau foarte active –, ei au înlăturat practic conducerea romană. Vizigoţii au preluat o parte din domeniile unde au fost instalaţi, asumându-şi în schimb obligaţia de a-i ajuta pe aristocraţii locali în lupta cu aceşti *Bagaudae*. Regiunea în care s-au aşezat se afla în jurul oraşului Toulouse, care va deveni mai târziu centrul regatului vizigot (*Regnum Tolosanum*)[4]. Sub conducerea lui Theodoric I, vizigoţii se aliază cu romanii

1. Guy Halsall, *op. cit.*, pp. 170-189.
2. P.J. Heather, *Goths and Romans*, pp. 206-224 ; Michael Kulikowski, *op. cit.*, pp. 170-184.
3. Unii autori au încercat să identifice o legătură între aceşti *Bagaudae* şi instituţia patronatului. O critică a diverselor ipoteze emise pe această temă o face John Drinkwater, „Patronage in Roman Gaul and the Problem of the Bagaudae”, în Andrew Wallace-Hadrill (ed.), *Patronage in Ancient Society*, Routledge, Londra, New York, 1989, pp. 193-201.
4. Herwig Wolfram, „The Goths in Aquitanie”, *German Studies Review*, 2, nr. 2, 1979, pp. 154-157.

împotriva hunilor, având o contribuţie importantă în oprirea acestora în 451, la Câmpiile Catalaunice (sau *Campus Mauriacus*), luptă în care Theodoric şi-a pierdut viaţa. Din sudul şi centrul Galiei, vizigoţii s-au extins spre Spania şi au format, sub fiul lui Theodoric, Euric (466-485), unul dintre cele mai puternice regate barbare din vestul Europei[1].

*

În decembrie 405 sau 406, vandalii şi suevii[2], însoţiţi de alani, trec Rinul şi ocupă Mainz, Trier şi Reims. Evenimentul a fost comparat cu trecerea Dunării de către goţi, în 376, fiind văzut, de regulă, ca un moment simbolic pentru a dovedi incapacitatea imperiului de a-şi mai apăra hotarele naturale în faţa migratorilor. Cercetările recente nuanţează aceste interpretări şi arată că la originea acestor mişcări de neamuri au stat nu numai presiunile exercitate dinspre stepele nord-dunărene de către huni, ci şi atragerea şi implicarea germanicilor în războaiele civile din interiorul imperiului[3]. Deşi trecuseră în Galia de Nord în 405 sau 406, neamurile amintite mai sus pornesc spre sud abia în 409-410, fiind solicitate de rebelul Gerontius în luptele cu un alt uzurpator, Constantin al III-lea. După ce au jefuit Galia, triburile vandalilor, suevilor şi alanilor trec Pirineii şi ajung în Peninsula Iberică[4]. Venirea lor a accentuat dezastrul din această provincie a imperiului, măcinată deja de un război civil. Cu acordul generalului Gerontius, care acţiona în numele uzurpatorului Maximus, o parte din teritoriile Spaniei au fost luate de nou-veniţi : vandalii hasdingi şi suevii s-au aşezat în nord-vest în Galicia, vandalii silingi în sud, în Baetica, iar alanii au ocupat provinciile centrale Lusitania şi *Carthaginiensis* (cca 411). Numai, *Tarraconensis* a rămas sub stăpânire romană. În deceniile următoare, romanii şi aliaţii lor au preluat controlul asupra alanilor şi vandalilor silingi, în timp ce şeful tribului hasdingilor, Gunderic, a luat conducerea vandalilor rămaşi liberi[5]. În Spania, vandalii s-au iniţiat în tehnicile navigaţiei, devenind piraţi redutabili, motiv pentru care s-au orientat repede spre jefuirea insulelor din vestul Mediteranei. După ce au stat două decenii în Peninsula Iberică, ei trec sub conducerea fratelui lui Gunderic, Genseric (Gaiserich) (428-477), în nordul Africii (mai 429), unde au devenit federaţi ai Romei, în 435. S-au revoltat patru ani mai târziu, reuşind să cucerească în scurt timp partea de nord-vest a Africii romane ; îşi impun totodată stăpânirea în insulele Baleare, Corsica şi Sardinia. Ocuparea Cartaginei, în 439, a avut consecinţe grave pentru Imperiul Roman, deoarece din aceste teritorii se strângeau importante taxe şi se aduceau grâne la Roma[6].

1. Roger Collins, *Visigothic Spain, 409-711*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford, 2004, pp. 26-37. Pentru Spania din perioada Antichităţii târzii, vezi Michael Kulikowski, *Late Roman Spain and its Cities*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Londra, 2004.
2. Din secolul al V-lea, numele de „suevi” este dat în izvoare unui grup de neamuri germanice în rândul cărora intrau quazi, marcomani, alamani, probabil şi hermunduri sau longobarzi. Au urmat direcţii diferite în cadrul migraţiilor şi numai cei care au ajuns în Spania au păstrat acest nume generic (Peter J. Heather, *The Fall of the Roman Empire*, p. 195).
3. Michael Kulikowski, „Barbarians in Gaul, Usurpers in Britain”, *Britannia*, nr. 31, 2000, pp. 325-345. Acelaşi autor plasează traversarea Rinului de către migratori la 31 decembrie 405 (*ibidem*, pp. 326-331).
4. *Ibidem*, pp. 337-338.
5. Bernard S. Bachrach, *A History of the Alans in the West. From Their First Appearence in the Sources of Classical Antiquity Through the Early Middle Ages*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1973, pp. 55-57.
6. Trecerea vandalilor în nordul Africii s-ar fi făcut, potrivit lui Procopius şi Iordanes, la cererea lui *comes Africae*, Bonifatius, care le-ar fi promis împărţirea Africii romane în schimbul unui ajutor în luptele

Despre organizarea vandalilor nu se ştiu multe lucruri. Spre deosebire de alte neamuri germanice importante, vandalii nu au lăsat nimic scris despre ei ; nici o lege a lor nu s-a păstrat. Singurele mărturii în ceea ce îi priveşte provin de la duşmanii lor şi sunt foarte subiective şi incomplete. La fel ca în cazul goţilor, numele de *vandali* era un nume colectiv, atribuit unui grup de triburi în care intrau hasdingi, silingi, dar şi alani. Majoritatea populaţiei vandalilor s-a aşezat în Africa proconsulară, în jurul Cartaginei, o mare parte a pământurilor autohtonilor fiind confiscate. Spre deosebire de ostrogoţi sau vizigoţi, vandalii au adoptat un mod de conducere care se baza aproape în întregime pe forţă, neacceptându-i pe romani în funcţii de conducere. Sistemul de organizare provincială a dispărut, instituţiile romane supravieţuind doar sumar, la nivelul populaţiei locale[1]. Între aceasta şi cuceritori s-a instalat o prăpastie, accentuată de arianismul vandalilor. Faptul că Italia era relativ aproape, iar relaţiile cu Constantinopolul erau facilitate de legăturile maritime au întreţinut în rândul romanilor speranţa unei reinstaurări a autorităţii imperiului[2].

În tot restul domniei, Genseric s-a ocupat cu atacarea şi jefuirea teritoriilor învecinate, în special a Italiei şi insulelor Mediteranei. În 455, Roma a fost jefuită din nou. După moartea regelui, vandalii s-au liniştit, iar romanizarea a înregistrat progrese. Regele Hilderic a apelat la sprijinul împăratului de la Constantinopol şi a renunţat la politica împotriva creştinilor care nu erau şi arieni. După înfrângerea într-o bătălie purtată împotriva triburilor maure din nordul Africii, a fost întemniţat şi înlocuit cu Gelimer. Disputele interne şi fragilitatea construcţiei politice realizate de vandali au permis intervenţia conducătorilor Imperiului Roman de Răsărit, care urmăreau refacerea statului roman. Iustinian a cerut reinstalarea lui Hilderic, însă a fost refuzat ; generalul Belizarie a ocupat în perioada 533-534 o mare parte din nordul Africii ; Gelimer a fost prins şi deportat cu o parte din războinicii săi în Asia, ieşind fără urmă din istorie. Efectele cuceririi vandale asupra Africii romane au fost negative : vârfurile societăţii romane au pierit sau au emigrat în Italia sau la Constantinopol, iar romanitatea a suferit o gravă lovitură. Recuperarea „bizantină” nu a făcut decât să pregătească terenul pentru viitoarea cucerire arabă[3].

*

În 406, burgunzii, care veneau de pe Vistula mijlocie, ajung la vest de Rin, în regiunea din aval de Koblenz. În 411, ei au intrat în serviciul facţiunii romane conduse de uzurpatorul Jovinus, iar în 413 au încheiat un *foedus* cu Honorius, împăratul legitim, care le-a acordat „partea cea mai apropiată de Rin a Galiei”. Încercările lor de a se extinde în Belgia le-au atras ostilitatea lui Aetius, care i-a ridicat pe huni împotriva lor, pentru a-i ţine departe de Galia nordică. Tot el a hotărât apoi aşezarea burgunzilor în

pentru putere cu curtea de la Ravenna. Această variantă este contrazisă de unii specialişti, care consideră că vandalii au trecut aici cu scopul de a jefui, speculând disputele interne romane (A.H. Merrills, *Vandals, Romans and Berbers : New Perspectives on Late Antique North Africa*, Ashgate, Burlington, 2004, pp. 49-53).

1. J.H.W.G. Liebeschuetz, „«Gens» into «Regnum» : the Vandals”, în *Regna and Gentes...*, pp. 58-72.
2. Izvoarele pomenesc despre episcopi arieni ai vandalilor (*sacerdotes*), nu însă şi despre episcopi în oraşe (Ralph W. Mathisen, „Barbarian Bishops and the Churches «in Barbaricis Gentibus» During Late Antiquity”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 72, nr. 3, 1997, pp. 686-688).
3. J.H.W.G. Liebeschuetz, *op. cit.*, pp. 81-83.

estul Galiei, pentru a lupta cu alţi germanici, consideraţi mai periculoşi, alamanii, se pare duşmanii lor tradiţionali[1]. În anul 443, burgunzii au încheiat cu romanii un alt *foedus*, mai avantajos, prin care se aşezau în Sapaudia, adică foarte probabil în partea de limbă franceză a Elveţiei de astăzi şi în sudul Munţilor Jura de lângă Geneva. Aici, ei s-au comportat ca federaţi-model, luptând în 451 împotriva lui Attila, iar în anul 456 împotriva suevilor din Spania. Ulterior, au ocupat Lyonul şi s-au extins în regiunea Ronului spre sud, preluând Die (cca 463) şi Vaison (puţin înainte de 474), şi spre nord, unde au ocupat Langres (înainte de 485). În jurul anului 495, acest al doilea regat burgund se întindea de la Champagne, în sud, până la Durance şi Alpii Maritimi[2].

Izvoarele păstrate permit reconstituirea în mai bună măsură decât la vandali a modului în care era organizat statul burgund. Existau două reşedinţe : regele rezida la Lyon, iar moştenitorul său la Geneva. Regatul cuprindea două neamuri, germanici şi romani, însă statutul celor din urmă era aproape acelaşi cu cel al burgunzilor. Familia regală burgundă nu pare să aibă o legătură exclusivă nici cu creştinismul arian, nici cu biserica „catolică" (un termen care trebuie luat, aici, în sensul conformităţii cu doctrina creştină oficială). Se observă că, de obicei, regii erau arieni, iar soţiile lor, ca să spunem aşa, catolice. Hilperic I (473-cca 480), fondatorul regatului de la Lyon, era arian şi s-a căsătorit cu o catolică ; el i-a protejat pe călugării din Jura şi a fost prieten cu episcopul de Lyon. Gundobad (sau Gundobald, cca 473/474-516), nepot de frate al lui Hilperic şi conducător asociat, s-a comportat aproape ca un roman, fiind comandant de rang superior în Italia şi, mai târziu, moştenitorul patricianului Ricimer, „făcătorul de împăraţi". La rândul său, Gundobad a aşezat pe tron doi împăraţi – Olybrius, în 472, şi Glycerius, în 473 –, dar nu a aspirat la un titlu mai înalt decât cel de *patricius*, pe care l-a obţinut de la primul dintre aceşti împăraţi-marionetă. Atât de mare a fost influenţa lui Gundobad încât a ajuns să fie identificat cu regatul pe care l-a condus, care i-a luat numele. În izvoare, până la jumătatea secolului al VI-lea, teritoriul burgund apare ca „regatul lui Gundobad", pentru ca abia în 552 toponimul *Burgundia* să fie folosit pentru prima dată într-o scrisoare trimisă de la Milano împăratului Iustinian[3].

Distribuţia populaţiei burgunde, în număr de maximum 80.000 de oameni, a rămas în cadrul regulilor sistemului de *hospitalitas* ce fusese impus prin tratatul din 443, reînnoit, pentru teritoriile de pe Ron, în 456, cu consensul senatorilor romani. S-a considerat mult timp că burgunzii, în calitate de *hospites* ai romanilor, ar fi primit două treimi din pământuri şi o treime din sclavi, fiind nevoiţi să împartă cu romanii jumătate din pământurile defrişate. Mai nou, se crede că, probabil, ei nu au primit efectiv loturile de pământ (*terra sortis*), ci doar dreptul de a ridica impozite de pe acestea ; pentru aceste pământuri, indiferent că le deţineau sau numai le impozitau, burgunzii aveau obligaţii militare faţă de rege[4]. Aşezările burgunde, desemnate de toponimele terminate în *-ingos* (franc. *-ans* sau *-ens*), se concentrează în partea de limbă franceză a Elveţiei de astăzi, în Munţii Jura şi în câmpia râului Saône ; ele sunt rare în Savoia şi Burgundia şi aproape inexistente la sud de râul Isère. Limba lor a continuat să supravieţuiască până în secolul al VII-lea, iar sentimentul de neam a rămas puternic până în secolul al X-lea[5].

1. Guy Halsall, *op. cit.*, pp. 242-245.
2. Detalii la Justin Favrod, *Les burgondes. Un royaume oublié au cœur de l'Europe*, PPUR, Lausanne, 2002, pp. 57-87.
3. *Ibidem*, p. 132 ; Peter J. Heather, *The Fall of the Roman Empire*, pp. 425-426.
4. Guy Halsall, *op. cit.*, pp. 428-429 ; Pierre Riché, *op. cit.*, p. 52.
5. Lucien Musset, *op. cit.*, vol. 1, pp. 145-146.

Legea burgundă (*Lex Burgundionum*, *Liber Constitutionum* sau *Lex Gundobada*, numită în franceză *La loi Gombette*, după Gundobad) este unul din primele coduri de legi barbare pe care îl cunoaştem. Spre deosebire de alte legi germanice, aceasta se adresa şi populaţiei locale romane, care plătea aceleaşi amenzi ca şi burgunzii ; căsătoriile mixte erau posibile, la fel portul armelor pentru toţi oamenii liberi. Totuşi, Gundobad a promulgat un cod de legi separat şi pentru galo-romani, *Lex Romana Burgundionum*, care trata chestiuni de ordin penal, privat şi probleme procedurale. Nu era o codificare a dreptului roman şi nici o completare a legilor romane în vigoare, ci avea mai degrabă rolul de a fi un instrument în mâna judecătorilor care tratau pricini în care erau implicaţi şi romani. În regat exista o separare clară între oamenii liberi şi cei neliberi : fiica unui om liber era ameninţată cu servitutea pe viaţă sau chiar cu moartea dacă lua de soţ un sclav. Elita societăţii era formată din membrii aristocraţiei romano-burgunde (*optimates*), în timp ce reprezentanţii stării de mijloc erau mai greu de identificat. Menţionarea unor valori diferite pentru *wergeld*[1] sugerează existenţa unor diferenţe şi în interiorul acestor categorii[2]. Instituţiile burgunde reprezintă un bun exemplu de dualism ; regele avea două titluri : pentru romani era *vir iluster*, *magister militum* sau *Galliae patricius*, iar pentru germanici, *dominus noster rex*. La titlul de *rex* nu se adăuga *Burgundionum*, ce ar fi identificat precis neamul din rândurile căruia provenea. Toţi regii burgunzi s-au considerat reprezentanţi ai împăratului, cu care au negociat titlurile romane amintite mai sus[3]. Regatul burgund s-a adaptat bine la viaţa urbană, după cum o dovedesc vestigiile arheologice de la Geneva. Textele vechi confirmă supravieţuirea instituţiilor *curia defensores* şi *gesta municipalia*. Nu se cunosc prea multe despre cultura perioadei geneveze, dar despre cea a regatului Lyonului se ştie că a fost de un bun nivel şi că limba folosită era latina.

În ciuda unei relative armonii interne, regatul Burgundiei nu avea viabilitate politică. Fiind situat într-o regiune de o considerabilă importanţă strategică şi economică, alcătuirea sa etnică era prea slabă pentru a rezista rivalilor franci şi goţi. Regatul nu a mai putut fi apărat atunci când familia regală s-a divizat şi francii s-au folosit de creştinismul lor pentru a câştiga simpatia romanilor. Profitând de cearta dintre Gundobad şi fratele său Godegisel, regele franc Clovis a reuşit să pătrundă în anul 500 până la Vienne. În 516, lui Gundobad i-a succedat fiul său, Sigismund, care îmbrăţişase doctrina oficială a creştinismului înainte de a lua tronul ; încă din 515, acesta ctitorise mănăstirea Saint-Maurice d'Agaune, care s-a distins prin practica *laus perennis*, prin care cânturile religioase erau psalmodiate fără întrerupere. La un an după preluarea puterii, Sigismund a convocat un conciliu la Epaon, în care s-au luat decizii cu privire la disciplina bisericească, dar şi la eliminarea arianismului din Burgundia, fapt care a constituit semnalul pentru goţi de a ataca dinspre celelalte hotare ale regatului. Burgunzii au pierdut regiunea de la sud de

1. În legea germanică timpurie, *wergeld* – „plata sângelui" – era preţul ce trebuia plătit de un ucigaş rudelor victimei, ca un fel de despăgubire pentru a evita disputa sângeroasă (detalii şi cuantumuri din *Legea Salică*, în ultima ediţie critică din limba engleză, publicată de Katherine Fischer Drew în *The Laws of the Salian Franks*, University of Philadelphia Press, Philadelphia, 1991, pp. 45-46).
2. Vezi K. Fischer Drew (ed.), *The Burgundian Code : Book of Constitutions or Law of Gundobad. Additional Enactments*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1976 ; textul în limba engleză al legii, inclusiv adăugirile, la pp. 15-95. În forma latină, majoritatea legilor germanice sunt publicate în colecţia *Monumenta Germaniae Historica*, în *Leges* (*Leges* [*in Folio*] şi *Leges nationum Germanicarum*) ; versiunea online, la http : //www.dmgh.de.
3. Detalii la Ian N. Wood, „«Gentes», Kings and Kingdoms – the Emergence of States : the Kingdom of the Gibichungs", în *Regna and Gentes*…, pp. 251-256.

Drôme şi, probabil, pe cea de la sud de Isère, în anul 523. Francii au profitat : regele lor, Chlodomer, l-a capturat şi ucis pe Sigismund. Semnificativ este că, îngropat la ctitoria sa de la Agaune, Sigismund a făcut obiectul primului cult regal din Evul Mediu[1]. Godomar, fratele lui Sigismund, a ocupat tronul, i-a înfrânt pe franci la Vézeronce, în iunie 524, şi a domnit, nu fără dificultăţi, până în 533-534, când a dispărut în împrejurări obscure[2]. Regii franci au ocupat întregul stat burgund, dar au respectat instituţiile locale şi etnicitatea regiunii în cadrul unui tip de uniune personală. La partiţia regatului franc din 561, Guntram a luat *regnum Burgundiae*, care cuprindea toate fostele ţinuturi stăpânite de burgunzi, la care s-a adăugat dioceza Arles. Până în secolul al XI-lea, s-a mai făcut apel la legea burgundă, dar convertirea burgunzilor la creştinism a înlesnit asimilarea lor în cadrul Galiei merovingiene. *Cântecul Nibelungilor*, o creaţie epică a Evului Mediu dezvoltat (a fost redactat în perioada 1190-1200), se inspiră din istoria acestui neam.

*

Căderea limesului renan în faţa germanicilor în 406 a avut consecinţe şi asupra Britaniei. Necesitatea apărării Galiei, presiunea exercitată de triburile celte libere (picţii din Scoţia şi scoţii din Irlanda) şi atacurile tot mai intense de pe mare ale triburilor saxonilor şi iuţilor i-au silit pe romani să părăsească provincia de dincolo de Canalul Mânecii în anul 407. După retragerea administraţiei şi armatei romane din Britania, populaţia celto-romană şi triburile celte libere au opus o îndelungată rezistenţă triburilor germanice care veneau de pe ţărmurile de nord-vest ale Germaniei de astăzi şi din Peninsula Iutlanda. Până în secolul al VII-lea, nou-veniţii au izbutit să cucerească aproape întreaga Britanie, silindu-i pe localnici să se retragă în partea de sud-vest a provinciei, în Ţara Galilor (Wales), sau să se refugieze în Peninsula Armorica, din nord-vestul Galiei, care avea să se numească, din acest motiv, *Bretania*. Triburile celte din Scoţia şi Irlanda au reuşit să-şi păstreze independenţa[3].

Populaţiile venite din Asia

Marea migraţie din Antichitatea târzie a avut şi o componentă asiatică. În căutarea de noi păşuni, hunii şi-au început migraţia pornind din Mongolia spre vest, în secolul I î.Chr. Un alt motiv al deplasării lor îl constituie presiunile exercitate de nomazii de origine tunguso-manciuriană. Pentru autorii romani, originea hunilor nu era clară. Ammianus şi Eunapius ne transmit doar că ar fi apărut dincolo de mlaştinile maeotice şi că erau un neam „feroce”. Strâmtoarea Kerci i-ar fi separat de goţi, cu care ar fi intrat în conflict pentru pământurile acestora din nordul Mării Negre, care ar fi fost mai fertile. După lupte care au durat câţiva ani, hunii i-au supus pe goţi, o parte a acestora preferând să treacă la sud de Dunăre[4]. Chiar şi în aceste condiţii, hunilor le-a luat mai mult timp decât

1. Frederick S. Paxton, „Power and the Power to Heal. The Cult of St Sigismund of Burgundy”, *Early Medieval Europe*, 2, nr. 2, 1993, pp. 95-110 ; Gábor Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses : Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, pp. 67-70.
2. Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms, 450-751*, Longman, Londra, 1994, pp. 51-54 ; Justin Favrod, *Les burgondes*, pp. 105-129.
3. Detalii în capitolul dedicat regatelor anglo-saxone.
4. E.A. Thompson, *The Huns*, ediţie revăzută de Peter J. Heather, Blackwell Publishers, Oxford, 1996, pp. 19-30.

se crede până când s-au instalat ca putere politică dominantă la nord de imperiu. Faptul că în 395-397 ei atacau dinspre Caucaz arată că centrul lor de greutate era încă la est de regiunile locuite astăzi de români. La sfârşitul secolului al IV-lea, hunii au devenit o prezenţă tot mai frecventă în Europa. În 383-384, împăratul Valentinian al II-lea i-a plătit pe huni şi pe alani să-i atace pe alamani în apropiere de frontiera renană, iar în 388, un grup de huni s-a alăturat goţilor împotriva lui Maximus. Între 395 şi 400, hunii au provocat dislocări de populaţie la est şi vest de Carpaţi, fapt ce marchează începutul trecerii lor lente spre Pannonia, care s-a încheiat spre 420-425. Situaţia politică din interiorul masei triburilor de huni a făcut ca ocuparea Europei Răsăritene să nu aibă un caracter organizat. Izvoarele epocii dau de înţeles că hunii nu erau conduşi de un singur rege, ci de mai mulţi, şi abia spre 410 este pomenită o anumită ierarhie internă, regii mai mici recunoscând autoritatea unuia dintre ei, văzut ca un fel de *primus inter pares*[1].

Campaniile de pradă se intensifică în estul şi vestul Europei în prima parte a secolului al V-lea. În 408, conducătorul unei părţi a hunilor, Uldin, a făcut o incursiune în sudul Dunării, succesul expediţiei sale fiind limitat. În vest, între 425 şi 434, hunii au colaborat cu Aetius în Galia, unde s-au ocupat de reprimarea acţiunilor grupurilor de *Bagaudae* şi unde au luptat împotriva vizigoţilor şi burgunzilor. Pe lângă implicarea în disputele din imperiu, hunii şi-au extins continuu cuceririle. Spre 440, când procesul de „centralizare" a puterii din interiorul neamurilor hunice era pe cale să se încheie, aceştia controlau numeroase triburi, de la Caucaz până la Elba şi Dunăre : o bună parte a ostrogoţilor, gepizi, rugi, sciri, heruli, longobarzi, sarmaţi, alani, slavi. Autoritatea lor se extinsese şi asupra populaţiei daco-romane din Dacia şi a celei romanizate din Pannonia. În această din urmă regiune, hunii şi-au stabilit centrul puterii vastei lor confederaţii[2].

Traversarea Carpaţilor a marcat o schimbare în politica hunilor, dar şi în modul lor de viaţă. Dacă, până atunci, păşunatul, creşterea vitelor, în general, au reprezentat sursa de hrană fundamentală, trecerea în Europa Centrală şi apoi parcurgerea celei de vest şi de sud au oferit surse mult mai reduse de hrană, fapt ce i-a determinat să recurgă la expediţii de pradă, mult mai facile. Imperiul Roman oferea atât de multe posibilităţi de jaf, astfel încât hunii s-au specializat în atacarea şi extorcarea oraşelor şi provinciilor întâlnite în cale. La acestea s-au adăugat în scurt timp sumele acordate chiar de autorităţile romane, care căutau să le preîntâmpine pe această cale atacurile. S-au făcut calcule potrivit cărora Attila, spre exemplu, ajunsese să primească de la romani, între 447 şi 450, 2.100 livre de aur, la care s-au adăugat 6.000 livre restanţe din anii anteriori. Cu grânele achiziţionate din stipendii sau din jaf puteau fi hrănite mare parte a triburilor hunice[3].

Perioada de lupte pentru controlul triburilor de huni s-a încheiat în jurul anului 440, izvoarele menţionând guvernarea fraţilor Bleda (434-445) şi a lui Attila (445-453). Profitând de deruta din imperiu, cauzată de cucerirea Cartaginei de către vandali (439), hunii declanşează prima lor mare expediţie în imperiu, ajungând, în 441, până la Sirmium, oraş pe care l-au cucerit. În 443 au ajuns chiar în împrejurimile Constantinopolului. Provinciile din Balcani au fost devastate şi în 447, de această dată retragerea cumpărându-li-se cu subsidii în aur. Conduşi de Attila, hunii s-au îndreptat în 451 spre Imperiul Roman de Apus, au trecut Rinul şi au prădat oraşele Metz, Reims şi Troyes, asediind totodată

1. Peter J. Heather, „The Huns and the End of the Roman Empire", pp. 5-17.
2. *Ibidem*, p. 26.
3. Rudi Paul Linder, *op. cit.*, pp. 701-702.

Orléansul. În acelaşi an au fost înfrânţi de generalul Aetius, aliat cu vizigotul Theodoric, la *Campus Mauriacus*, la vest de Troyes. Izvoarele vorbesc despre această bătălie ca despre un carnagiu, oferind cifre exagerate : peste 300.000 de morţi (Iordanes). Attila nu a fost înfrânt, dar a pierdut iniţiativa pe frontul din Galia şi s-a retras. Având încă resurse, în 452 s-a îndreptat spre Italia, cucerind Milano şi Pavia. Epidemia de ciumă din rândurile oştii sale şi o mare răscumpărare bănească oferită, probabil, de papa Leon I l-au determinat pe Attila să părăsească Italia şi să renunţe la cucerirea Romei. În 453, pe când se pregătea să atace din nou răsăritul imperiului, Attila a murit în somn. Vastul său imperiu nu a rezistat disputelor interne dintre conducătorii huni şi nici răscoalelor neamurilor supuse. În anul următor morţii lui Attila sau în 455, hunii au fost definitiv înfrânţi de triburile răsculate (ostrogoţi, gepizi, alani, sciri, heruli şi sarmaţi) în bătălia de pe neidentificatul râu Nedao din Pannonia, unde a fost ucis şi Ellac, fiul lui Attila. Hunii care nu au fost exterminaţi au fugit în Moesia, pe Dunărea mijlocie, şi în nordul Mării Negre. Cei din Moesia au mai atacat provinciile din regiune sau au intrat în serviciul imperiului. Ultimele informaţii despre ei datează din timpul împăratului Zenon. Triburile germanice eliberate s-au stabilit astfel : ostrogoţii în Pannonia, gepizii pe Tisa şi în Transilvania de astăzi, scirii între Dunăre şi Tisa, rugii pe teritoriul Austriei de mai târziu, iar herulii în Slovacia de azi, ca federaţi ai Imperiului Roman de Apus[1].

S-au căutat mai multe explicaţii pentru succesul hunilor în Europa. Istoriografia romantică a pus acest succes exclusiv pe seama geniului militar al lui Attila, fără de care imperiul hun nu ar fi existat. Această interpretare are o veridicitate relativă, pentru că statul hun era deja format în momentul în care Attila a preluat conducerea. Semnificativă este dimensiunea militară a acţiunilor hunilor, care par să fi dat dovadă, din acest punct de vedere, de calităţi excepţionale, însă nu trebuie neglijat faptul că hunii au fost puternici şi pentru că au reuşit să-şi impună controlul asupra multor altor neamuri, care au fost apoi „cointeresate”, prin teroare sau prin promisiunea prăzii, de expediţiile militare din imperiu. Astfel, multe dintre aceste neamuri au fost uşor confundate de către cronicarii vremii cu hunii[2].

Majoritatea istoricilor consideră că, dintre toate neamurile migratoare, hunii au avut cel mai mare impact asupra Imperiului Roman. Până în 410, imperiul reuşise să facă faţă germanicilor, respingându-i dincolo de hotare sau acceptându-i ca federaţi. Cei care s-au stabilit în imperiu intraseră într-un lent proces de asimilare, care a fost afectat de atacurile hunilor. Efortul militar, prea mare pentru un imperiu în criză, la care se adăugau lipsa de coeziune internă, intrigile de la palat, interesele conducătorilor militari, dar şi lipsa unor generali capabili (după moartea lui Aetius, în 454) au afectat iremediabil partea de vest a statului roman.

*

În evenimentele din această perioadă a fost implicat şi un alt neam negermanic, alanii, a căror istorie pe cuprinsul Europei începe în acelaşi an cu aceea a hunilor (375), care le distrug imperiul din regiunea Mării Caspice. După această catastrofă, alanii, neam de origine iraniană, nu au mai reuşit să formeze un stat. În secolul al V-lea, bande de alani rătăceau fără ţintă prin Europa de Vest, ajungând în cele din urmă şi în nordul

1. E.A. Thompson, *op. cit.*, pp. 98-103, 143-175.
2. Rudi Paul Linder, *op. cit.*, pp. 702-703.

Africii, aliaţi cu diverse alte triburi. Deşi de importanţă secundară, istoria lor europeană nu poate fi separată de marea migraţie germanică. Nu se cunoaşte nimic despre migraţia alanilor de la est spre vest între 375 şi 406. Rezistenţa lor în faţa hunilor, care, în cadrul evenimentelor din Galia, din 451, a avut o mare importanţă, poate fi mai bine înţeleasă dacă alanii din confruntarea de la Orléans sunt priviţi ca descendenţi ai celor înfrânţi de huni în 375.

Alanii au luat parte la trecerea Rinului, dar, după 406, s-au despărţit în mai multe grupuri diferite. Un grup, condus de regele Goar, a intrat în serviciul romanilor, mai întâi în regiunea Rinului, apoi în centrul Galiei ; alt grup, sub conducerea regelui Respendial, a făcut cauză comună cu vandalii, pe care i-au urmat în Spania, în 409 ; în sfârşit, alţii sunt menţionaţi aproape 30 de ani mai târziu, în regiunea Ronului, lângă Valence, sub conducerea regelui Sambida. Majoritatea alanilor din Galia au sfârşit prin a se alia cu Roma. Aetius i-a încartiruit pe cursul mijlociu al Loarei, mai întâi cu scopul de a-i opri pe vizigoţi, apoi pentru a bara calea hunilor. De la ei derivă, probabil, nume de locuri ca Allaines (Eure-et-Loir, Somme) ; câteva descoperiri arheologice, ca bronzurile din regiunea Vendôme, le sunt, de asemenea, atribuite. Alanii care au intrat în Spania în 409 au primit, doi ani mai târziu, Lusitania şi *Carthaginiensis*, un teritoriu de întindere prea mare pentru numărul lor relativ mic. În 418 şi-au pierdut independenţa din cauza vizigoţilor trimişi de Roma împotriva lor. Resturile alanilor s-au aliat cu vandalii, pe care i-au urmat în Galicia, Andalusia şi, mai târziu, în Africa, astfel explicându-se titlul de „rege al vandalilor şi alanilor” purtat de toţi regii vandali după 419. Au fost asimilaţi destul de repede, iar urmele pe care le-au lăsat asupra vandalilor nu pot fi identificate[1].

*

Până în 410, Imperiul Roman reuşise să reziste atacurilor neamurilor migratoare, având de partea sa superioritatea logistică, tactică şi tehnică. După acest moment, criza internă, lipsa de coeziune a politicii împăraţilor, succesul şi pătrunderea tot mai în interior a goţilor, dar şi campaniile hunilor au slăbit imperiul, mai ales în partea sa de Apus. Împăraţii au pierdut loialitatea elitelor locale, care s-au orientat destul de repede spre noii factori de putere ce se manifestau în zonele în care trăiau. După disoluţia puterii hunilor (imediat după 453), ultimii împăraţi din Apus, lipsiţi de instrumentele necesare controlării goţilor din imperiu, au încercat să-i includă în corpul politic roman. Prezenţa goţilor în armata romană era la acea vreme un fapt obişnuit, mai mulţi reprezentanţi ai germanicilor ajungând chiar în funcţii înalte (vandalul Stilicon, suevo-gotul Ricimer, francul Arbogast etc., unii dintre ei fiind pe jumătate germanici, pe jumătate romani). Deţinerea funcţiilor militare le-a permis goţilor să intervină, reuşind să controleze într-o bună măsură instituţia imperială în ultimele două decenii de existenţă. Ultimele două domnii semnificative, cele ale lui Majorian (457-461) şi Anthemius (467-472), au încercat să revitalizeze prestigiul imperial prin recucerirea Africii vandale (460, 468), însă fără succes. Tendinţele autonome manifestate în provincii şi faptul că nou-veniţii nu erau legaţi prin nimic de Roma au făcut ca, după 450, Imperiul de Apus să se reducă doar la Italia. Britania fusese abandonată, în bogata Africă romană se instalaseră vandalii, în Spania, vizigoţii şi suevii, Galia fusese împărţită între vizigoţi, burgunzi, alamani şi

1. O lucrare încă actuală privitoare la istoria alanilor este aceea a lui Bernard S. Bachrach, *op. cit.*, pp. 26-73.

franci, iar Pannonia era stăpânită de ostrogoţi. Deşi toate acestea se aflau sub conducerea unor lideri ai germanicilor care depindeau, nominal, de imperiu în calitate de federaţi, ele erau, în fapt, regate romano-germanice de sine stătătoare. Aparent paradoxal, în nici una dintre aceste regiuni romanii nu au reuşit să formeze state de sine stătătoare. În ciuda unor încercări, această incapacitate politică se explică, probabil, prin influenţa covârşitoare pe care ideea de imperiu – şi universalitatea pe care aceasta o presupunea – o exercita încă în ochii contemporanilor. Când speranţele în imperiu s-au dovedit lipsite de o bază concretă, aristocraţia romană din regiunile periferice ale statului roman s-a orientat către o politică de colaborare, acolo unde a fost posibil, cu noii stăpânitori. Imperiul de Răsărit a încheiat pace cu vandalii din Africa (probabil în 474), o pace mai mult simbolică, deoarece trimitea în Vest semnalul că Constantinopolul nu mai putea sau nu mai dorea să ofere ajutor[1].

Afectat de invazii şi nesiguranţă, perturbat economic, cu o conducere lipsită de autoritate şi aproape fără armată, Imperiul Roman de Apus nu mai putea funcţiona, instituţia imperială pierzându-şi aici relevanţa. Contestând drepturile împăratului Julius Nepos asupra părţii de apus a imperiului, Orestes, comandantul armatei din Italia, şi-a proclamat fiul, Romulus, împărat, în 475. În august-septembrie 476, lipsa banilor pentru plata trupelor din Italia a generat o răscoală a mercenarilor rugi, sciri şi heruli, conduşi de scirul Odoacru (Odovacar)[2]. Orestes a fost asasinat, iar Romulus Augustulus a fost depus şi exilat în Campania, unde se pare că a continuat să trăiască timp de mai multe decenii[3]. Odoacru, ales rege de soldaţii săi, a trimis însemnele imperiale la Constantinopol şi, prin acest gest, a recunoscut practic autoritatea împăratului de aici, care l-a acceptat ca reprezentant al său pentru Italia, cu titlu de *patricius*. Aceasta este data intrată în istorie ca moment de final al existenţei Imperiului Roman de Apus. Cu toate acestea, schimbările din Italia nu au fost resimţite de contemporani aşa cum istoricii moderni lasă să se înţeleagă. La fel ca în restul secolului al V-lea, puterea politică se afla în continuare sub controlul conducătorilor militari, care, acum, nu mai erau subordonaţi nominal împăratului din Apus, ci celui din Răsărit ; acesta a continuat să numească anual un consul. Biserica şi aristocraţia senatorială, două grupuri foarte influente în Imperiul târziu, nu au pierdut prea multe în urma evenimentelor din 476. Senatul chiar a primit de la Odoacru dreptul de a bate monedă de bronz, noul conducător fiind implicat în alegerea papei Felix al III-lea. În mod simbolic, în 476 a luat sfârşit orice tentativă de a menţine acest stat ca o structură politică supraregională. Unitatea a fost înlocuită pentru multă vreme de fragmentarism. Statul roman, ca formaţiune ce reunea un centru de luare a deciziilor (împărat, curte, birocraţia imperială), cu armată profesionistă, cu mecanisme bine puse la punct de colectare a taxelor, de emitere a monedei, de îndeplinire a

---

1. Michael Whitby, *Rome at War AD 293-696*, Routledge, New York, 2003, p. 9 ; Peter Heather, „The Huns and the End of the Roman Empire", pp. 33-36 ; P.J. Heather, *The Western Empire, 425-476*, în Averil Cameron, B. Ward-Perkins şi M. Whitby (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. XIV, *Late Antiquity : Empire and Successors, AD 425-600*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, pp. 18-32.
2. Robert L. Reynolds şi Robert S. Lopez consideră că Odoacru, fiul lui Edicon, era probabil hun de origine (*op. cit.*, pp. 45-50). Cei doi se bazează pe faptul că un nobil hun, Edica, apare pomenit la Priscus şi pe faptul că originea numelui Edicon nu pare a fi germanică, ci mai degrabă mongolă (un *Edgü* apare printre şefii mongoli ai Hoardei de Aur) sau turcică (din *ädgü*, „bun"). Fratele lui Odoacru se numea Hunoulphus, iar cei doi fii ai aceluiaşi Odoacru purtau numele de Oklan şi Thelan.
3. Pentru destinul lui Romulus Augustulus, vezi Maria H. Dettenhofer, „Romulus Augustulus", în Manfred Clauss (coord.), *Împăraţi romani*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2001, pp. 482-485.

procedurilor juridice, a încetat să existe. Totuşi, multe dintre structurile locale romane nu au dispărut, ci au fost preluate de noii stăpânitori, care au încercat să realizeze o sinteză, îmbinând modul de organizare roman cu concepţiile germanice de guvernare. Noul mod de structurare a statului şi societăţii s-a realizat diferit de la o regiune la alta, în cadrul aşa-ziselor „regate barbare", marcând trecerea de la Antichitate la Evul Mediu[1].

Impactul migraţiilor asupra Europei Centrale şi de Apus

Pentru Europa, consecinţele migraţiilor din secolele IV-VI sunt complexe şi de natură politică, economică, culturală sau lingvistică. Un important rezultat al migraţiilor a fost ruperea unităţii *Romaniei*, care întruchipa unitatea lingvistică, culturală şi politică pe care Imperiul Roman o realizase în Europa. Deşi inferiori ca număr faţă de populaţia imperiului, migratorii, în special cei germanici, şi-au adus o importantă contribuţie la schimbarea lumii vechi, prin formarea unor noi popoare şi limbi. La baza multora dintre popoarele Europei de astăzi stau neamurile implicate în migraţiile din perioada de la sfârşitul Antichităţii. În urma procesului de asimilare a triburilor germanice de către populaţia romanizată din Italia, Galia sau Spania, proces desfăşurat în cursul secolelor V-IX/X, s-au format poporul francez, englez, portughez, spaniol şi italian. Poporul german, cel olandez, ca şi popoarele nordice (danezii, suedezii şi norvegienii) descind direct din vechile neamuri germanice. În Britania, numărul mai redus al populaţiei romanizate (care are explicaţii locale, ce ţin şi de rezistenţa celtă), ca şi modul în care s-a desfăşurat migraţia anglo-saxonă au făcut ca anglii, saxonii şi iuţii să-i asimileze treptat pe autohtoni, primii dând şi un nou nume ţării (Anglia), în timp ce al doilea grup a lăsat până astăzi numele unor comitate, iniţial regate (Essex, Wessex şi Sussex, de la saxonii de est, vest şi sud). De la alte neamuri germanice s-au păstrat numele poporului şi limbii franceze (de la franci), ca şi denumirile unor provincii : Burgundia (de la burgunzi), Catalonia (Gothalania, de la goţi şi alani), Andaluzia (Vandaluzia, de la vandali)[2], Lombardia (de la longobarzi). Foarte multe toponime şi hidronime din Europa de astăzi sunt de origine germană – cele cu terminaţiile *-berg*, *-burg*, *-dorf*, *-haus*, *-heim*, *-hof*, *-stein*. Altele cuprind în componenţa lor cuvintele latineşti *villa*, *villare* şi *curtis*. Are loc o reînnoire a antroponimiei, renunţându-se complet la sistemul antroponimic roman, care se baza pe trei nume (*tria nomina*). Locul acestuia este luat de un altul, în care persoanele purtau un singur nume, format de obicei după modelul numelor regale, din două teme germanice alăturate, care nu aveau întotdeauna o legătură (de exemplu, Dagobertus : „strălucitor" + „zi" ; sau Theudericus : „rege" + „popor"). Nu se adăuga un nume de familie, dar legătura ereditară era transmisă prin preluarea de la părinţi a unei componente a numelui (de exemplu, Chlodomer este fiul lui Chlodovec). Migraţia a avut atât urmări negative, cât şi pozitive : distrugeri materiale şi de vieţi omeneşti, decăderea lentă a comerţului, a oraşelor, a instituţiilor şi a gândirii romane, impunerea, la fel de lentă, a unei economii rurale şi a unui nou mod de viaţă. Dacă, din punct de vedere lingvistic şi cultural, pe teritoriul fostului Imperiu Roman predomină elementele

1. Peter J. Heather, *The Fall of the Roman Empire*, pp. 427-430, 432 ; John Moorhead, „Ostrogothic Italy and the Lombard Invasions", în P. Fouracre (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. I, p. 142.
2. Potrivit unor cercetări recente, acest toponim este de origine arabă (*al-andalous*).

romanice, din punct de vedere instituţional, se impun elementele germanice, cu supravieţuirea unor aspecte de organizare romană, la nivel fiscal sau social. Romanitatea a supravieţuit în forme foarte diferite, s-a fragmentat, rezistând şi datorită Bisericii, prin intermediul căreia a păstrat o anumită „conştiinţă a unităţii şi grandorii sale”[1].

Transformările, evoluţiile, dezvoltarea au reprezentat totuşi elementele care au marcat Europa după venirea germanicilor, în pofida distrugerilor. În fiecare regiune a fostului imperiu s-a realizat o sinteză care a înglobat elemente venite din ambele direcţii, romanică şi germanică, impunându-se o civilizaţie nouă, diferită de cea clasică sau de cea din „Germania” anterioară secolului al IV-lea. Aşadar, nu mai putem vorbi de o „cădere” a Imperiului Roman, ci de o profundă transformare a sa. Migraţiile nu au încetat în secolul al VI-lea, ci au continuat mult după anul 1000. Alte neamuri, de origine europeană (slavii, normanzii) sau asiatică (turanicii), au străbătut continentul şi s-au aşezat aici, contribuind la formarea altor popoare şi state.

1. Lucien Musset, *op. cit.*, vol. 1, pp. 200-214.

2. Formaţiuni politice post-romane în Europa de Apus (secolele V-VIII)

Laurenţiu Rădvan

Generalităţi. Starea izvoarelor

Un capitol important din istoria Europei se referă la formaţiunile politice întemeiate în apus de către germanici pe ruinele Imperiului Roman, formaţiuni numite în general „regate barbare” sau „regate romano-germanice”. Acestea au fost mai mult sau mai puţin efemere, singurul care a supravieţuit tranziţiei către perioada carolingiană fiind regatul franc. Motivele supravieţuirii sau dispariţiei acestora sunt, în mare parte, politice. Potrivit unor medievişti, regatul franc ar fi urmat probabil soarta celorlalte regate germanice dacă s-ar fi aflat mai aproape de Mediterana. Baza puterii regilor franci a fost însă în nordul şi centrul Galiei, departe de aria de intervenţie a Bizanţului sau a arabilor, care au provocat căderea regatelor din sudul Europei. Opiniile istoricilor faţă de aceste state de tranziţie dintre Antichitatea târzie şi Evul Mediu sunt împărţite. Majoritatea cercetătorilor de dinainte de-al doilea război mondial au fost tributari şcolilor istoriografice din care proveneau, dar şi mediului naţional, într-o vreme când apartenenţa la lumea de origine romanică sau germanică avea o anumită importanţă. În condiţiile renunţării, astăzi, la astfel de „influenţe”, unii specialişti (să îi numim „romanişti”) susţin că structurile romane au supravieţuit, s-au adaptat şi s-au impus în perioada de după „căderea” Romei, în timp ce aşa-numiţii „germanişti” consideră că neamurile germanice care s-au instalat în imperiu şi-au instituit propriul mod de organizare. Cele două viziuni sunt, în multe privinţe, aproape ireconciliabile, astfel încât în cercetarea acestor state medievale timpurii optăm pentru o cale de mijloc[1].

Integrarea germanicilor în lumea romană s-a făcut în mai multe etape, de la stadiul de simple *gentes* până la transformarea în *regna*. Transformarea a pornit de la acomodarea politică şi economică a neamurilor germanice în mediul existent în imperiu. În această fază sunt incluse legăturile comerciale sau înrolarea unor germanici, individual sau în grup, în armata romană : în etapa următoare, germanicii au început să se aşeze în număr mare în imperiu şi au încheiat *foedus*-uri. În acest stadiu, au început să preia elemente romane ce ţin de ceremonialul puterii, ritualuri, titluri, vestimentaţie, în cadrul procesului

1. Guy Halsall, „The Barbarian Invasions”, pp. 35-37.

numit *imitatio imperii*. În ultima fază se observă crearea unor „legislaţii” proprii fiecărui regat germanic. Aşa-numitele „legi barbare” sau „germanice” au apărut şi datorită necesităţii reglementării relaţiilor dintre indivizi, membri ai familiilor conducătoare şi populaţia locală romană, dar şi pentru a armoniza cele două sisteme juridice existente, legea scrisă romană şi codurile de norme germanice, transmise oral. Când s-a ajuns la acest stadiu, statele care s-au succedat imperiului în vest experimentau deja o atitudine superioară celei de *imitatio*, şi anume *aemulatio imperii*. Aceste state îşi „prezentau” câştigurile „naţionale”, militare şi politice, instituţiile, construcţiile etc., pe care le considerau egale cu realităţile romane similare. Pe acest drum, francii vor ajunge să revendice, în secolele VIII-IX, *translatio imperii*, încoronându-l în 800 pe Carol ca împărat roman. La rândul său, imperiul de la Constantinopol a trecut prin transformări substanţiale la nivel militar, social şi cultural, dar şi în ceea ce priveşte percepţia puterii imperiale[1].

La nivel instituţional, dar şi etnic, influenţa romană a fost mai mare în sudul şi vestul Europei (în Italia, sudul Galiei şi Spania) decât în nord (centrul şi nordul Galiei şi Britania), unde au predominat structurile germanice. În linii mari, toate statele create de germanici aveau structuri similare : regele juca un rol dublu, de *rex* sau *dominus* pentru neamul său, guvernând susţinut de un grup de fideli, format din elemente de elită (militari, stăpâni de domenii), în timp ce pentru romani îndeplinea funcţiile unui magistrat ; legea se aplica în funcţie de neam, nu de teritoriu (principiul personalităţii legii), şi nu se mai făcea distincţie între problemele de natură civilă şi penală, toate pricinile fiind de fapt considerate civile ; în prima fază nu existau hotare şi nici reşedinţe stabile (cu mici excepţii) ; cum germanicii nu au avut o tradiţie a culturii scrise, limba documentelor de cancelarie, juridice, narative etc. a rămas latina ; Biserica a jucat un rol important, fiind, la început, un intermediar între noii conducători şi populaţia romanizată, însă a devenit destul de repede un susţinător al puterii regale.

Sintagma „evul întunecat”, amintită mai sus, este întemeiată doar dacă ţinem cont de cât de puţine sunt sursele care stau la dispoziţia istoricilor interesaţi de descifrarea proceselor istorice care au avut loc acum. O scurtă prezentare a lor ne va lămuri în această privinţă. Cercetarea perioadei se bazează în primul rând pe izvoarele scrise, ce pot fi divizate în mai multe categorii. Pe de o parte avem izvoarele narative, cronicile. Fiecare neam germanic mai important are o astfel de cronică, toate fiind scrise de reprezentanţi ai Bisericii. Privitor la franci, s-au păstrat *Historia Francorum* (*Decem Libri Historiarum*), de Grigore din Tours, poeziile lui Venantius Fortunatus, *Chronicon Fredegarii* şi *Liber historiae Francorum*. Despre goţi au scris Ennodius (panegiricul lui Theodoric, *Vita Epiphani*), Cassiodorus (*Chronica*, *Historia Gothorum*), Iordanes (*Getica*) şi Isidor din Sevilia (*Historia Gothorum*) ; primii trei au scris în special despre ostrogoţi, al patrulea despre vizigoţi. Referitor la anglo-saxoni, deţinem cronica *De Excidio Britanniae* a lui Gildas, lucrarea *Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*, redactată de Beda Venerabilul, şi *Cronica Anglo-Saxonă*, în timp ce, cu privire la longobarzi, Paul Diaconul a scris *Historia gentis Langobardorum*. Se adaugă izvoarele hagiografice, fiindcă acum, pe fondul extinderii monahismului, s-au scris numeroase vieţi ale sfinţilor. Sursele diplomatice sunt mult mai puţine ca număr. Cu toate că regii germanici aveau,

1. Evangelos Chrysos, „The Empire, the «Gentes» and the «Regna»”, în *Regna and Gentes*…, pp. 13-19.

fără îndoială, la palat o cancelarie unde se redactau acte în limba latină, s-a păstrat totuşi un număr redus de documente. Deosebit de importante pentru această epocă sunt sursele juridice. Pe lângă necesitatea reglementării relaţiilor dintre indivizi, stabilirea germanicilor în teritoriile romanizate şi deţinerea de pământuri evidenţiaseră incompatibilităţile dintre vechile tradiţii germanice şi legea romană. În aceste condiţii, pentru a uşura aplicarea justiţiei, noii regi au fost obligaţi să codifice legile „barbare". S-au păstrat legile vizigoţilor, burgunzilor, francilor salieni şi ripuari, longobarzilor sau anglo-saxonilor, cărora li se adaugă texte de drept canonic, toate furnizând informaţii valoroase privind organizarea societăţii regatelor germanice. Nu trebuie uitate sursele epigrafice sau cele numismatice, care însă, pentru această epocă, au un caracter secundar, fiind puţine la număr. În fine, sunt utile mărturiile scoase la iveală în urma săpăturilor arheologice, care evidenţiază viaţa materială şi spirituală atât a migratorilor, cât şi a populaţiei romanizate. Nici unul dintre tipurile de izvoare menţionate mai sus nu ne permite conturarea unei imagini complete a ceea ce au creat şi au lăsat moştenire „regatele barbare" : numai o abordare interdisciplinară ne permite o apropiere de acest nivel.

Regatul ostrogot : ultimele supravieţuiri romane în Italia

Timp de mai bine de 75 de ani, ostrogoţii, herulii şi rugii s-au aflat sub influenţa hunilor, de sub stăpânirea cărora au ieşit abia după moartea lui Atilla. Ostrogoţii[1] s-au stabilit ca *foederati* în Pannonia, în 454/455, apoi în Moesia Inferior, în 471. În această perioadă, s-au răsculat periodic împotriva autorităţilor romane şi au prădat Tracia, Macedonia şi Thesalia. Înfrânţi, au fost nevoiţi să trimită ca ostatic la curtea imperială de la Constantinopol pe unul dintre membrii familiei Amali, pe Theodoric[2], fiul lui Thiudimer, care era frate al regelui ostrogot Valamer. Theodoric a primit aici o educaţie în spirit roman, având astfel prilejul de a cunoaşte în detaliu imperiul şi organizarea sa ; în 471 sau 474, după zece sau doisprezece ani, tânărul Theodoric se întoarce printre ai săi. Întreţine relaţii foarte bune cu împăratul Zenon, care îl face patrician, îi acordă titlul de *magister militum praesentalis* şi *nomen gentilicum* de Flavius.

Între timp, în Italia, stăpânirea autoritară a lui Odoacru nemulţumise aristocraţia romană. Ultimele regiuni care mai aveau o firavă legătură cu Italia fuseseră abandonate : controlul asupra regiunii Provenţa fusese cedat vizigoţilor lui Euric ; pentru Sicilia se plătea tribut vandalilor, iar Noricum fusese părăsit. Nemulţumirile elitei romane locale coincideau cu interesele împăratului din Răsărit, care urmărea, pe de o parte, să scape de pericolul reprezentat de ostrogoţi, iar pe de alta, să-şi restaureze măcar nominal autoritatea în peninsulă. Zenon îl convinge pe Theodoric să treacă cu neamul său în Italia ; astfel, în toamna anului 488, ostrogoţii (estimarea numărului lor variază de la 100.000 la 200.000) părăsesc Balcanii îndreptându-se către noua destinaţie. În septembrie 489, Odoacru este înfrânt la Verona de Theodoric, fiind nevoit să se retragă la Ravenna, unde este asediat între 490 şi 493 ; este asasinat la puţin timp după căderea Ravennei

1. Pentru istoria ostrogoţilor şi organizarea regatului lor, vezi Thomas S. Burns, *The Ostrogoths, Kingship and Society*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1980 ; Thomas S. Burns, *A History of the Ostrogoths*, Indiana University Press, Bloomington, 1984.
2. În istoriografia română, şi nu numai, s-a impus „Theodoric" ca formă a numelui cunoscutului rege ostrogot, însă numele său era „Theoderic", după cum reiese din inscripţiile vremii.

(martie 493). Deşi a primit în 497 recunoaşterea oficială de la împăratul de la Constantinopol, fiind numit *magister militum per Italiam*, între 493 şi 526 Theodoric a condus practic singur Italia. În regatul său au fost incluse Provenţa şi fostele provincii romane Noricum, Raetia, Pannonia (ultimele două parţial), Dalmaţia şi Iliria, pentru cele din urmă intrând chiar în conflict cu împăratul ; nu în ultimul rând, regatul vizigot din Spania se afla sub protectoratul său. Totuşi, cadrul în care a funcţionat regatul ostrogot a fost unul roman[1].

Conducerea lui Theodoric, supranumit „cel Mare”, a fost bine văzută în izvoarele vremii, inclusiv în cele romane. Potrivit lui Procopius, conducătorul Italiei „a avut deosebită grijă de treburile justiţiei şi a întărit paza legilor ; a străjuit cu tărie ţara împotriva barbarilor dimprejur şi s-a înălţat până pe culmile înţelepciunii şi bărbăţiei”. A fost deseori comparat cu Valentinian I, considerat unul dintre marii împăraţi războinici din secolul al IV-lea[2]. Theodoric a guvernat pe principii dualiste : o mare parte dintre instituţiile romane care supravieţuiseră au fost păstrate, senatul a fost menţinut, la fel sistemul juridic şi administrativ ; pământurile populaţiei locale nu au fost luate cu forţa, ostrogoţii fiind aşezaţi separat, pe pământuri publice, în nordul şi centrul peninsulei. Principalele zone de aşezare au fost Pavia, Liguria, Ravenna şi Picenum. În rest, regele a instalat garnizoane germanice în oraşele-cheie ale Italiei şi de-a lungul frontierelor de nord. O stavilă în calea fuziunii dintre germanici şi romani a fost tocmai păstrarea separării dintre funcţiile civile, deţinute în majoritate de romani, şi cele militare, care aparţineau mai ales germanicilor[3]. O altă piedică era reprezentată de faptul că Theodoric, ca şi ceilalţi ostrogoţi, era arian. S-au păstrat puţine informaţii privitoare la organizarea ecleziastică a ostrogoţilor. Cassiodorus scrie că regele ar fi acordat scutiri de taxe unui episcop arian, Unscila, a cărui reşedinţă sau jurisdicţie nu sunt clare. Regatul ostrogot a urmat probabil acelaşi mod de organizare ca şi celelalte regate germanice : un episcop arian era prezent la curtea regală, în timp ce un număr de preoţi deserveau bisericile din oraşe[4].

Regele s-a dovedit tolerant cu restul populaţiei, păstrând relaţii normale cu episcopul Romei şi neîncercând să impună populaţiei locale arianismul. În relaţiile cu armata, Theodoric s-a comportat ca un germanic (purta titlul de *rex*, nerecunoscut oficial), s-a înrudit cu alţi regi barbari[5] şi i-a ocrotit pe cei de acelaşi neam sau din neamuri înrudite, în timp ce în faţa populaţiei romane apărea ca un conducător care îşi exprima ataşamentul faţă de trecutul Romei şi faţă de instituţiile acesteia. Acest ataşament a fost foarte evident în anul 500, când Theodoric şi-a sărbătorit *tricennalia*[6], dar nu la Ravenna, unde rezida, ci la Roma, vechea capitală a imperiului, unde au avut loc ceremonii în Curia Senatului,

---

1. P.J. Heather, *Goths and Romans*, pp. 300-308 ; Guy Halsall, *op. cit.*, 2007, pp. 286-288.
2. Procopius din Caesarea, *Războiul cu goţii*, trad. de N. Mihăescu, Editura Academiei, Bucureşti, 1963, p. 27 ; vezi şi Herwig Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples*, trad. de Thomas Dunlap, University of California Press, Berkeley, 1997, p. 202 ; Thomas S. Burns, *A History of the Ostrogoths*, pp. 68-69.
3. P.J. Heather, „«Gens» and «Regnum» among the Ostrogoths”, în *Regna and Gentes...*, pp. 108-128.
4. Ralph W. Mathisen, *op. cit.*, pp. 689-690.
5. S-a căsătorit cu Audefleda, o soră a lui Clovis. Detalii despre familia lui Theodoric, la Thomas S. Burns, *A History of the Ostrogoths*, pp. 93-99.
6. Opiniile sunt împărţite în legătură cu sărbătorirea a 30 de ani de domnie de către Theodoric, afirmându-se în general că, de fapt, era vorba de doar 20 de ani. Peter Heather crede că Theodoric ar fi fost ridicat ca rege încă din jurul anului 471, fapt ce ar explica *tricennalia* din anul 500 (P.J. Heather, „«Gens» and «Regnum» among the Ostrogoths”, p. 85).

Circus Maximus şi în Amfiteatrul Flavia, fiind aclamat de popor ca un „nou Traian". Deşi nu deţinea titlul imperial, Theodoric se considera probabil un fel de succesor al împăraţilor care au condus vechea Romă[1]. Ca şi aceştia, Theodoric a rezidat aproape tot timpul domniei într-un singur loc, fiind, din acest punct de vedere, unic printre conducătorii germanici ; a preferat ultima capitală imperială, Ravenna. O inscripţie îl pomeneşte ca *Augustus*, iar termenul *imperium* este folosit de Cassiodorus sau Ennodius atunci când se referă la persoana sa. Cu toate că îmbrăca purpura, Theodoric a respectat prerogativele împăratului în domenii precum moneda, unde imaginea suveranului de la Constantinopol apare pe revers, în emiterea de *leges* sau în numirea unuia dintre cei doi consuli anuali, întotdeauna aleşi dintre romani[2].

Iniţiind un adevărat program de *renovatio*, Theodoric s-a remarcat printr-un program de construcţie sau reconstrucţie, aplicat mai ales la Ravenna, Roma, Pavia şi Verona. La Roma, a refăcut zidurile oraşului şi reşedinţa imperială de pe Palatin, a reconstruit Curia Senatului, teatrul lui Pompei şi apeductele. Pavia şi Verona au îndeplinit funcţia de reşedinţe secundare, Theodoric construind aici băi, amfiteatre, noi ziduri şi un palat (la Pavia). Mult mai multă atenţie a primit Ravenna, ţinta principală a patronajului său. Pentru că oraşul nu beneficia de resurse importante de apă, a hotărât refacerea apeductului, care data din timpul lui Traian. Cel mai important proiect ecleziastic al lui Theodoric a fost complexul arian de la Ravenna, care cuprindea o catedrală, un baptisteriu şi un palat episcopal. A ridicat, de asemenea, un palat, despre care nu ştim foarte multe, deoarece a căzut în ruină : decoraţiunile sale au fost luate de Carol cel Mare pentru palatul său de la Aachen ; s-a păstrat doar biserica adiacentă palatului, Sfântul Apollinaris cel Nou, care găzduieşte astăzi un mozaic care se afla iniţial în palat. Asemenea vechilor împăraţi, Theodoric şi-a ridicat un impunător loc de veci, cunoscutul mausoleu care, într-o anumită măsură, imita mormântul lui Constantin cel Mare din biserica Sfinţilor Apostoli de la Constantinopol[3].

În timpul domniei lui Theodoric a avut loc şi o scurtă revigorare a culturii ; la curtea lui s-a transcris Biblia gotică a lui Ulfila, din care a supravieţuit *Codex Argenteus*, păstrat azi la Uppsala. Cei mai iluştri reprezentanţi ai culturii acelei epoci au fost Boethius, Cassiodorus şi Ennodius. Boethius a tradus lucrările lui Aristotel în latină şi a scris *De consolatione Philosophiae*, lucrare foarte populară de-a lungul Evului Mediu. După ce a primit îndeletniciri mărunte la curtea lui Theodoric, Boethius devine consul în 510, iar în 522 sau 523 este numit *magister officiorum*. La puţin timp, este acuzat de Theodoric de trădare şi magie, fiind închis şi executat (cca 524-525). Se pare că la baza acestei decizii au stat motive politice şi religioase, Theodoric fiind nemulţumit de colaborarea lui Boethius cu aşa-zişii „călugări sciţi" sau de posibilele legături ale cărturarului cu cercurile politice de la Roma, apropiate Constantinopolului. Cu toate că în Evul Mediu Boethius a fost privit ca un martir, moartea lui a fost cauzată probabil mai mult de

1. Acelaşi Procopius scria despre Theodoric că „n-a vrut să ia nici semnele şi nici titlul unui împărat roman, ci a trăit numai cu numele de rege (căci astfel obişnuiesc barbarii să-şi numească conducătorii) [...] ; a fost, de fapt, un adevărat împărat, cu nimic mai prejos decât oricare dintre cei care s-au ridicat de la început la această demnitate" (Procopius din Caesarea, *op. cit.*, p. 27).
2. Mark J. Johnson, „Toward a History of Theoderic's Building Program", *Dumbarton Oaks Papers*, 42, 1988, pp. 73-75.
3. Mozaicul (numit de obicei *Palatium*) de la Sfântul Apollinaris cel Nou este valoros, deoarece cuprinde o reprezentare a unei părţi a palatului lui Theodoric (*ibidem*, pp. 77-95).

rivalităţile interne şi de luptele de culise de la curtea lui Theodoric decât de motive religioase, ce ar fi ţinut de opoziţia „ortodoxiei” chalcedoniene faţă de arianismul gotic[1]. Precum Boethius, Cassiodorus a deţinut funcţii la curţile a patru regi ostrogoţi : Theodoric (*quaestor*, consul, *magister officiorum*), Athalaric (*praefectus praetorio*), Theodabad şi Witiges. După căderea regatului ostrogot, s-a ocupat de traducerea şi copierea de manuscrise ale unor autori creştini sau păgâni într-o mănăstire pe care o fondase pe domeniul său de la Vivarium, în Calabria. Acţiunea de prezervare a operelor anticilor reprezintă, de fapt, principalul său merit, căci a fost luată drept model şi de alte mănăstiri în secolele care au urmat. Nu a fost un mare cărturar : a redactat o parte dintre documentele emise de Theodoric şi succesorii săi (până în 539), pe care, ulterior, le-a strâns în 12 cărţi, intitulate *Variae*[2]. A scris prima mare istorie a goţilor, astăzi pierdută[3], sperând că între goţi şi romani se va instala o pace durabilă ; speranţele sale au fost spulberate de intervenţia Imperiului Roman de Răsărit. În fine, Ennodius, episcop de Pavia, s-a remarcat ca poet şi epigramist, lui datorându-i-se inscripţiile din unele biserici sau alte monumente religioase ale epocii ; i-a închinat un panegiric lui Theodoric şi a scris *Viaţa Sfântului Epiphanius de Pavia*. Este considerat ultimul reprezentant al vechii şcoli de retorică (*Paraenesis didascalica*). A îndeplinit şi misiuni diplomatice, fiind trimis de Theodoric la Constantinopol.

Amplul program de construcţii, nemaiîntâlnit în Imperiul de Apus după Honorius, precum şi manifestările culturale care aminteau de gloria vechii Rome reprezintă o mărturie evidentă a faptului că Theodoric se folosea de modelul roman, devenind astfel un prestigios conducător al Italiei. Dacă adăugăm la aceasta stăpânirile din Provenţa, Dalmaţia sau Pannonia, ca şi protectoratul politic pe care l-a exercitat asupra Spaniei vizigote, putem presupune că Theodoric se afirma drept continuator al vechilor împăraţi ai Apusului, fapt remarcat şi de apropiaţii săi. Cassiodorus precizează că, într-o scrisoare adresată împăratului Anastasius, Theodoric ar fi folosit expresia : *Regnum nostrum imitatio vestra est* („Domnia noastră o imită pe a voastră”)[4].

Politica lui Theodoric sugerează că acesta era înclinat spre realizarea unei sinteze cu civilizaţia romană, condiţionată însă de păstrarea identităţii etnice şi religioase a goţilor. În ciuda strălucirii curţilor de la Ravenna şi Verona, a patronajului regal asupra literelor şi artelor, a refacerii de apeducte, drumuri, poduri sau băi, revigorarea din timpul lui Theodoric a fost de scurtă durată şi a avut limite serioase. O parte a societăţii romane, dar şi a nobilimii gote[5], la care s-au adăugat elemente din ordinul senatorial ameninţate să devină o simplă aristocraţie „de servicii”, s-au opus. Pentru romani, faptul că imperiul era încă aproape constituia o sursă de legitimare a opoziţiei faţă de regimul ostrogot[6].

1. Vezi studiile mai vechi ale lui William Bark, „Theodoric vs. Boethius : Vindication and Apology”, *The American Historical Review*, 49, nr. 3, 1944, pp. 410-426, şi „The Legend of Boethius’ Martyrdom”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 21, nr. 3, 1946, pp. 312-317. Mai nou, pentru viaţa şi opera lui Boethius, vezi John Marenbon, *Boethius*, Oxford University Press, New York, 2003.
2. Harold Stone, „The Polemics of Toleration : The Scolars and Publishers of Cassiodorus’ Variae”, *Journal of the History of Ideas*, 46, nr. 2, 1985, pp. 147-152.
3. S-au păstrat câteva pasaje prin intermediul altor istorii, precum cea a lui Iordanes (detalii privind acurateţea acestor pasaje, la P.J. Heather, „Cassiodorus and the Rise of the Amals : Genealogy and the Goths under Hun Domination”, *The Journal of Roman Studies*, vol. 79, 1989, pp. 103-128).
4. Mark J. Johnson, *op. cit.*, p. 96.
5. Termenul „nobil” trebuie luat aici în sensul său figurat, sugerând preeminenţa, şi nu în cel social, care desemnează un *status* formal recunoscut şi reglementat juridic. Aceşti *nobiles* provinciali, constituind, laolaltă, un fel de notabilităţi locale, aveau o origine şi un statut foarte diverse, ridicarea lor în fruntea comunităţilor din care făceau parte datorându-se unor împrejurări, şi ele, cu certitudine, foarte variate.
6. Guy Halsall, *op. cit.*, pp. 509-510.

Sfârşitul domniei lui Theodoric a fost umbrit de dispute politice şi religioase. Simţindu-şi puterea ameninţată, regele şi-a înăsprit atitudinea faţă de Senat şi Biserică. Ruptura dintre membrii vechilor familii aristocratice din Roma, funcţionarii romani din jurul regelui şi nobilimea gotă era din ce în ce mai evidentă şi, probabil, Theodoric, bătrân fiind, a cedat în faţa influenţei grupării din urmă. Suspiciunile regelui au fost alimentate şi de schimbarea politicii Constantinopolului, odată cu instalarea la putere a lui Iustin, apoi a lui Iustinian, de strângerea relaţiilor dintre Răsărit şi regatul vandal, ca şi de măsurile luate în Imperiul de Răsărit împotriva arianismului. Alături de Boethius, şi alţi membri ai ordinului senatorial roman au fost acuzaţi de trădare în favoarea Constantinopolului, printre aceştia aflându-se Albinus şi Symmachus. În 524 sau 525, Theodoric i-a trimis în misiune diplomatică la Constantinopol pe papa Ioan I şi câţiva senatori, care au obţinut unele concesii, inclusiv redeschiderea în Răsărit a unor biserici ale ereticilor, dar nu şi revenirea celor convertiţi la vechea credinţă. Întors în Italia, papa a fost arestat şi a murit, bolnav, în 526. După moartea lui Theodoric (august 526), regatul a intrat treptat în criză, luptele pentru putere dintre urmaşii marelui rege fiind hotărâtoare pentru soarta ulterioară a statului got[1].

Între 526 şi 534 a domnit Athalaric, tutelat de mama sa Amalaswintha, fiica lui Theodoric ; moartea suspectă a lui Athalaric a adâncit criza, permiţând Răsăritului să intervină, în cadrul planului mai larg de restaurare a Imperiului Roman. Pretextul a fost oferit de căsătoria Amalaswinthei, de orientare pro-romană, cu vărul ei Teodahat, partizan al taberei pro-gote. Deşi luase titlul regal, Amalaswintha a fost ucisă în 535 ; Iustinian a făcut presiuni asupra fostului ei soţ, care a promis în secret că va ceda împăratului Italia, cu condiţia primirii unor domenii în imperiu. Neînţelegerile dintre cele două părţi au declanşat, în 536, un lung şi distrugător război, în urma căruia generalii lui Iustinian, Belisarius şi Narses, au cucerit peninsula, punând capăt stăpânirii ostrogote, ca şi existenţei istorice a acestui neam. În spatele trupelor s-a instalat birocraţia imperială, de care populaţia locală fusese scutită de mai bine de o generaţie. Aşa-zisa eliberare a Italiei a fost privită diferit în peninsulă. Populaţia din sud (cu excepţia oraşului Neapole), regiune care păstrase legături mai strânse cu imperiul şi unde înaintarea oştilor fusese paşnică, i-a primit cu prietenie pe nou-veniţi, în timp ce în restul Italiei primirea a fost mai mult neutră. Trupele trimise de Iustinian nu erau formate decât în mică parte din romani, restul fiind barbari, care s-au comportat uneori cu asprime faţă de autohtoni. Iniţial, Iustinian a manifestat toleranţă faţă de ostrogoţi. Iritat de rezistenţa încăpăţânată a conducătorului got Totila, împăratul a trimis în 551-552 o nouă expediţie în Italia, care a reprimat fără milă ultimele rămăşite ostrogote. Cei prinşi au fost deportaţi în Orient sau au fost vânduţi ca sclavi în Italia sau în alte regiuni ale imperiului. De cealaltă parte, ostrogoţii au luat ostatici din rândul membrilor familiilor aristocrate romane (300 de tineri au fost ucişi în 552). Marile oraşe romane au fost şi ele grav afectate de război : Milano a fost distrus de ostrogoţi şi a decăzut, iar Roma a fost prinsă la mijloc în luptele dintre cele două părţi ; apeductele au fost tăiate, zidurile au fost dărâmate parţial în timpul asediilor, iar o parte a populaţiei a fugit sau a fost expulzată. Fosta mare capitală a supravieţuit datorită rămânerii aici a bizantinilor, dar mai ales a prezenţei episcopului Romei, şi va începe să-şi revină din secolul al VIII-lea. Ultimele victorii ale Imperiului de Răsărit, din 561, când Verona a fost cucerită, marchează în fapt finalul acţiunii imperiale în Italia[2].

1. Thomas S. Burns, *A History of the Ostrogoths*, pp. 101-107.
2. *Ibidem*, pp. 202-215 ; Herbert Schutz, *op. cit.*, pp. 91-95.

La baza eşecului acţiunii lui Iustinian au stat mai multe cauze. Războaiele fuseseră lungi şi costisitoare, iar incapacitatea împăratului de a-şi plăti trupele pe perioade mai lungi a dus chiar la dezertări. Şi inamicul era altul decât cel din secolele anterioare. Imperiul nu mai lupta cu triburi care puteau fi uşor divizate, ci cu un stat în care structurile de organizare şi infrastructura din perioada anterioară fuseseră în mare parte menţinute. De asemenea, prosperitatea pe care o cunoscuseră unele provincii ale Imperiului din Răsărit era deja o amintire. Istoricii iau tot mai mult în considerare natura relaţiilor existente între centrul imperiului şi regiunile periferice. Cucerirea unor noi teritorii era relativ uşoară datorită bunei organizări a armatei, însă se punea problema menţinerii acestor zone într-o singură unitate politică. În secolul al VI-lea, statul roman nu mai avea resursele şi nici nu mai beneficia de factorii caracteristici pentru secolele I î.Chr.-II d.Chr. pentru a integra aceste noi teritorii. Armata a reprezentat un alt factor care nu a susţinut cucerirea pe termen lung. Mercenarii angajaţi erau foarte eficienţi în câştigarea bătăliilor şi ocuparea de noi regiuni, dar nu prezentau aceeaşi eficienţă atunci când erau staţionaţi în garnizoane. Nici susţinerea internă nu a fost solidă. Represiunile ostrogote restrânseseră cu mult numărul membrilor ordinului senatorial, iar în peninsulă nu exista o ordine socială coerentă. Atacurile longobarzilor au dus la apariţia unor surse rivale de autoritate, la care populaţia nu s-a putut afilia. În consecinţă, succesorii lui Iustinian nu au avut capacitatea militară, instituţională sau economică pentru a mai susţine autoritatea imperiului asupra întregii peninsule[1].

Regatul vizigot : ultimele supravieţuiri romane în Spania

Cu toate că Spania intrase parţial sub controlul vizigoţilor din timpul lui Euric[2], în jurul anului 500, centrul puterii vizigote se afla încă la nord de Pirinei (regatul de la Toulouse). Galia centrală şi o mare parte din cea sudică sunt pierdute în favoarea francilor, care îi înving în mai multe rânduri (sub Clovis, în 507-508, şi sub Childebert, în 531), astfel că centrul puterii vizigote se mută în Spania ; la nord de Pirinei, sub control vizigot rămâne doar Septimania. Înaintarea francilor la sud de Aquitania a fost oprită prin intervenţia regelui ostrogot Theodoric, care a asigurat astfel supravieţuirea statului vizigot, exercitând, până la sfârşitul domniei, un fel de protectorat asupra acestuia. În Spania, vizigoţii s-au reorganizat şi au pus bazele unui nou regat cu reşedinţa principală la Sevilia, apoi la Toledo. Teritoriul central al migraţiei lor în peninsulă a fost Castilia Veche, cea mai mare densitate de aşezare fiind în zona actualei provincii Segovia. Numărul lor este estimat între 20.000 şi 200.000, cifrele variind de la un istoric la altul, în timp ce pentru populaţia hispano-romană s-au emis cifre la fel de diferite, de la unu la opt milioane de locuitori[3]. În teritoriile de margine, în special în sudul peninsulei, vizigoţii s-au asociat

1. Guy Halsall, *op. cit.*, pp. 512-515.
2. Pentru istoria regatului vizigot, vezi E.A. Thompson, *The Goths in Spain*, Clarendon Press, Oxford, 1969 ; două lucrări mai noi : P. Heather (ed.), *The Visigoths from the Migration Period to the Seventh Century. An Ethnographic Perspective*, Boydell Press, Woodbridge, Rochester, 1999, şi Roger Collins, *Visigothic Spain, 409-711*, Blackwell Malden, Oxford, Publishing, 2004. O sinteză la A. Barbero, M.I. Loring, „The Formation of the Sueve and the Visigothic Kingdoms in Spain" şi „The Catholic Visigothic Kingdom", în P. Fouracre (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. I, pp. 162-192 şi 346-370.
3. Roger Collins preferă varianta unui număr mai mic pentru fiecare dintre cele două părţi (*Visigothic Spain, 409-711*, pp. 24-25, 241).

cu puternicii aristocraţi locali, care, la rândul lor, se bazau pe oraşele romane. Ca şi în regatul ostrogot, asistăm iniţial la o separare instituţională a celor două părţi : fiecare provincie avea un guvernator roman care judeca potrivit legii romane, dar şi un conducător got (numit *dux provinciae*, la nivelul provinciei, sau *comes civitates*, la nivel de oraş) care se ocupa, potrivit tradiţiei germanice, de problemele celor din neamul său, dar având jurisdicţie limitată şi asupra romanilor[1].

Regatul vizigot a fost marcat de numeroase lupte interne, asasinatul politic fiind aproape o permanenţă în istoria acestui stat. La această situaţie au contribuit mai mulţi factori. Pe de o parte, sistemul germanic permitea tuturor descendenţilor unui conducător să revendice puterea ; pe de altă parte, ingerinţele bizantinilor au încurajat tendinţele centrifuge din regat. La acestea s-au adăugat, în prima fază de evoluţie a regatului, interesele unor mari stăpânitori de pământuri, majoritatea de origine romană, care, pe de o parte, se simţeau ameninţaţi de arianismul regilor vizigoţi, iar pe de alta, căutau să-şi sporească autoritatea în regiunile în care locuiau.

Lupte pentru tron au avut loc în timpul lui Agila (549-554) şi Athanagild (554-567), ultimul fiind nevoit să facă faţă intervenţiei Imperiului de Răsărit, chemat în ajutor de rivalii săi. Forţele lui Iustinian au ocupat sud-estul Spaniei şi au stabilit la Cartagena centrul administrativ al unei noi provinicii. Cucerirea răsăriteană nu a avut în Spania efectele distructive pe care le-a avut în Italia, tocmai datorită situaţiei din peninsula Apeninilor. Luptele acerbe din Italia au făcut ca Iustinian să nu poată trimite trupe numeroase în Spania, teritoriile romane de aici fiind recuperate de Leovigild (568/573-586)[2]. Acesta a ocupat şi regatul suevilor (585), care se constituise la începutul secolului al V-lea în regiunile din nord-vestul Spaniei, şi a dus o politică agresivă de extindere a arianismului în întreaga peninsulă, încercând să integreze sub conducere ariană bisericile „catolice" şi ariene. În 580 a convocat la Toledo un conciliu arian, unde s-a hotărât acceptarea parţială a tezelor Sinodului de la Niceea, fără rebotezarea credincioşilor. Cum, până la acel moment, nu avem informaţii despre existenţa unor episcopi arieni în oraşe, la Toledo au participat probabil numai episcopi sau preoţi arieni (*sacerdotes*, după cum apar în izvoare) de la curtea lui Leovigild. Nereuşind să-i convingă pe episcopii „catolici" să accepte arianismul (cu excepţia lui Vincent de Saragossa), regele a hotărât să numească un episcop arian de Merida, căruia i-au urmat alţii, câte unul pentru fiecare mare oraş al regatului. Acestei politici i-a pus capăt Recared (586-601), care, convertindu-se (587), cu ocazia celui de-al treilea Conciliu de la Toledo, a poruncit trecerea tuturor *sacerdotes sectae Arrianae* la dogma oficială (589), obţinând astfel sprijinul Bisericii pentru consolidarea puterii sale[3]. Svinthila (621-631) a cucerit în jurul anului 625 baza de la Cartagena, ultima posesiune bizantină din Spania, însă creşterea puterii regale îi nemulţumea tot mai mult pe unii capi ai Bisericii şi aristocraţia locală. Un nobil got, Sisenand (631-636), s-a aliat cu regele franc Dagobert şi l-a înlăturat pe Svinthila. Sisenand a convocat în 633 un conciliu la Toledo în care, printre altele, s-a decis ca eligibilitatea regelui să devină normă[4].

Deşi regii vizigoţi fuseseră aleşi încă din secolul al VI-lea, în urma conciliului din 633 monarhia vizigotă devine oficial electivă, specific care nu a fost atât de puternic în

1. E.A. Thompson, *The Goths in Spain*, pp. 216-217.
2. Roger Collins, *Visigothic Spain, 409-711*, pp. 44-63.
3. Ralph W. Mathisen, *op. cit.*, pp. 681-686.
4. Roger Collins, *Visigothic Spain, 409-711*, pp. 77-81.

celelalte regate germanice (cu excepţia celui longobard), unde ereditatea continua să joace un rol important şi unde avea tendinţa de a se impune ca principiu de succesiune. În Spania, regele urma să fie ales de episcopi şi de elita aristocraţiei laice (*primates*). Acceptarea electivităţii a fost privită diferit de specialişti, unii considerând-o un triumf al Bisericii, alţii un compromis prin care regalitatea prefera sprijinul instituţiei ecleziastice în defavoarea nobilimii nestatornice. Totuşi, unii regi au încercat să asigure fiilor lor tronul asociindu-i la domnie încă din timpul vieţii ; chiar şi în aceste condiţii, urmaşii trebuiau confirmaţi prin alegere.

Regele conducea cu ajutorul curţii sau palatului, unde erau reuniţi comiţii palatului (*optimates palatii*), cei care deţineau funcţii şi conducătorii provinciilor şi oraşelor. Până la unificarea legilor romane şi germanice şi până la eliminarea interdicţiei căsătoriei dintre goţi şi romani (652), societatea regatului era încă divizată pe criterii etnice. Elita militară era formată în cea mai mare parte din vizigoţi, dar şi din elemente ale aristocraţiei hispano-romane, acest grup constituind categoria de *nobiles*, subdivizată în *primates* (*palatii*) şi *seniores*. Masa populaţiei hispano-romane era formată din *viles*, divizaţi la rândul lor în *ingenui*, cei născuţi liberi, *liberi*, cei eliberaţi, şi *servi*. Un alt specific al Spaniei vizigote este dat de faptul că s-a menţinut civilizaţia urbană. Vechile monumente romane supravieţuiesc, fiind utilizate în continuare. În fruntea oraşelor erau numiţi comiţi, care colectau taxele şi exercitau actul de justiţie, ajutaţi de *auditores* (juraţi) şi *honesti viri* (oameni de vază)[1]. Deşi cunoaşte fluctuaţii, comerţul continuă să se menţină şi chiar are perioade de prosperitate, drumurile romane fiind întreţinute ; se menţin legături strânse cu Bizanţul, Africa, dar şi cu regatul franc. Coloniile de negustori (*negotiatores*) veniţi din Orient, grecii din Imperiul de Răsărit sau evreii erau prezenţi în multe dintre oraşele Spaniei, intermediind comerţul cu produse din metale preţioase, sclavi, vin, mirodenii sau papirus. Încă din secolul al V-lea, când vizigoţii s-au instalat decisiv în Spania, vechile domenii imperiale au fost luate în stăpânire regală. Veniturile obţinute din acestea, alături de taxele din comerţ reprezentau resurse destul de mari, suficiente pentru ca, începând cu Leovigild, regii vizigoţi să bată monedă de aur, cu numele şi titlul lor, în atelierele de la Toledo şi Merida[2].

Un element original al Spaniei vizigote îl reprezintă unificarea dreptului. Anterior, Euric codificase legile germanice, iar Alaric al II-lea compilase dreptul roman în ceea ce astăzi poartă numele de *Breviarul lui Alaric*, fiecare dintre cele două coduri aplicându-se populaţiei căreia i se adresa. Mai apoi, bazându-se pe legislaţia lui Euric şi pe cea a lui Alaric, regii vizigoţi au emis, la jumătatea secolului al VII-lea, un nou cod de legi, *Liber Judiciorum*, numit şi *Lex Visigothorum* sau *Forum Judicum* – o sinteză a elementelor juridice romane şi germanice, la care s-au adăugat elemente de drept canonic. Forma finală a acestui *corpus* de legi, ce conţine 12 cărţi, a fost elaborată în timpul regilor Chindasvinth (642-653) şi Recesvinth (649-672), noul cod fiind promulgat oficial în urma unui conciliu, în 654[3].

---

1. *Ibidem*, pp. 213-222. Collins a dedicat mai multe lucrări Spaniei vizigote. Pentru societatea vizigotă, vezi şi volumul său de studii *Law, Culture, and Regionalism in Early Medieval Spain*, Variorum, Aldershot, 1992.
2. Acest aspect e prezentat pe larg în Felix Retamero, „As Coins Go Home : Towns, Merchants, Bishops and Kings in Visigothic Hispania”, în P. Heather (ed.), *The Visigoths from the Migration Period*, pp. 271-296.
3. Legea a fost tradusă în engleză de S.P. Scott, în *The Visigothic Code (Forum Judicum)*, Rothman, Littleton, 1982 (prima ediţie, Boston, 1910).

Până de curând, s-a considerat că această lege, la fel ca şi alte legi germanice, a avut mai mult un caracter simbolic decât practic. Codificarea legilor ar fi fost de fapt o formă de manifestare a puterii regale, în încercarea de a imita autoritatea imperială. Totuşi, faptul că în Spania Biserica s-a implicat activ în procesul de elaborare a legilor reprezintă un contraargument demn de luat în seamă în favoarea ipotezei că legea se şi aplica. Numeroasele concilii ce s-au ţinut răspundeau unor probleme curente cu care se confrunta regatul şi care, într-un fel sau altul, trebuiau reglementate[1]. Se presupune că necesitatea unificării dreptului roman cu legea germanică a apărut în condiţiile fuziunii dintre cele două populaţii, fuziune ce făcea tot mai dificilă administrarea separată a justiţiei, cu legi pentru fiecare etnie în parte. Ca şi în cazul legii burgunde, legea vizigotă pierdea caracterul personal, aplicându-se, cel puţin teoretic, teritorial. *Liber Judiciorum* cuprinde numeroase contradicţii, referinţe la onoare, justiţie sau morală, dar şi apelul la tortură sau pedepse foarte aspre, nu însă şi la ordalii sau la judecata prin luptă. Spre deosebire de celelalte legi germanice, precizează că cel de la care emană legea trebuie să aibă grijă ca aceasta să fie spre binele şi spre folosul poporului, nu spre propriile beneficii ; legea era dată din poruncă divină, astfel încât atât regele, cât şi poporul trebuie să o respecte. Cum regele este văzut aici, ca şi mai târziu, în Evul Mediu, drept capul (*caput*) care dă vigoare membrelor, „sănătatea" acestuia era considerată fundamentală, astfel încât legea cuprinde prevederi referitoare la trădare (numită aici *infidelitas*, nu *laesa maiestas*), prevederi influenţate şi de dreptul canonic : oricine încerca să ajungă la tron prin răsturnarea violentă a regelui în funcţie era anatemizat, fiind pasibil de pedeapsa cu moartea. După alegerea regelui, fiecare supus trebuie să depună un jurământ de credinţă, iar cei care aveau ranguri înalte erau obligaţi să facă acest lucru personal, sub pedeapsa pierderii libertăţii sau a posesiunilor. Alte prevederi vizau relaţiile interfamiliale, dreptul de moştenire, dar şi participarea la oaste : oamenii liberi care refuzau să se înroleze sau care fugeau de pe câmpul de luptă îşi pierdeau libertatea. Nu lipsesc referinţele la relaţiile dintre un stăpân şi omul dependent de el, care îi datora supunere şi ascultare. Cel dependent putea să-şi părăsească stăpânul şi să-şi aleagă un altul, cu condiţia să cedeze posesiunile primite, semn că relaţiile de dependenţă îşi făceau loc şi în regatul vizigot. Un aspect unic al acestui cod de legi este acela că menţine principiul responsabilităţii legii, indiferent de rang, demnitate sau avere. În practica juridică se apela frecvent la jurământ, cu implicarea, de obicei, a 12 jurători. Unele aspecte particulare ale legii au supravieţuit până târziu în Spania medievală : încurajarea denunţătorilor, atitudinea faţă de evrei sau duritatea pedepselor. De altfel, legea vizigotă nu a dispărut după cucerirea arabă, supravieţuind în Galicia, dar şi în Spania maură, unde se presupune că era aplicată creştinilor. Din secolul al XIII-lea, s-a păstrat în traducere spaniolă (în forma castiliană *Fuero Juzgo*) şi a constituit baza legislaţiei medievale din Spania[2].

Aplicarea teritorială (şi nu etnică) a legii vizigote arată că integrarea gotă şi romană era o realitate la jumătatea secolului al VII-lea. Intrarea fără probleme a aristocraţiei hispano-romane în rândurile elitei regatului sugerează că limba gotă, care ar fi reprezentat un obstacol şi ar fi dat un nou sens de identitate grupurilor ce se opuneau, nu mai era probabil folosită. În schimb, conceptul de „roman" şi referirile la populaţia romanizată au dispărut treptat şi au lăsat loc „gotizării", adică asumării în egală măsură de către

1. Roger Collins, *Visigothic Spain, 409-711*, pp. 223-224.
2. *The Visigothic Code*, pp. XIX-XLI ; Floyd Seyward Lear, „The Public Law of the Visigothic Code", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 26, nr. 1, 1951, pp. 2-12.

elită şi populaţia locală a unei identităţi gote. La fel cum galo-romanii se vor considera „franci”, hispano-romanii devin „goţi”. Un indicator al acestui proces este faptul că numele gote domină în documentele de după cucerirea arabă, în timp ce numele clasice romane dispar. Totuşi, în Spania vizigotă transformările de ordin onomastic nu au fost însoţite şi de o schimbare a toponimelor. *Hispania* nu a devenit *Gothia*, iar responsabilitatea îi aparţine parţial lui Isidor din Sevilia şi atitudinii sale faţă de cultura clasică. Datorită lui, în textele celui de-al patrulea Conciliu de la Toledo se foloseşte termenul de *Hispania*[1].

Regatul vizigot este unul dintre puţinele aşa-numite „regate barbare” în care Biserica a jucat un rol foarte important. Cu toate că ţinea de Biserica apuseană, Biserica din Spania era practic independentă de Roma. În actele păstrate până la *Reconquista* nu se găseşte nici o menţiune a vreunui apel la episcopul Romei pentru vreo problemă de ordin organizatoric, ceremonial ori de doctrină. De altfel, în perioada vizigotă, în fruntea acestei Biserici nu este menţionat nici un arhiepiscop. Până la conciliile din secolul al VI-lea, episcopii erau egali în rang ; mai apoi însă, Toledo va fi recunoscut tacit ca sediu al întâiului episcop din regat. Legătura instituţională dintre Biserică şi regalitate a fost realizată prin intermediul conciliilor, foruri care au avut rol legislativ : se luau decizii nu numai în probleme de ordin spiritual, ci şi politic. În total s-au ţinut 19 concilii, unul în secolul al V-lea, două în secolul al VI-lea şi 16, cele mai semnificative, în secolulul al VII-lea ; după al şaselea conciliu, toate celelalte s-au întrunit la Toledo. În fruntea conciliului se afla regele, la a cărui poruncă se şi întrunea. Deşi la concilii participau nu numai înalţii ierarhi ai Bisericii sau abaţii marilor mănăstiri, ci şi laici, aceştia din urmă puteau să se implice numai în dezbateri, decizia aparţinând în întregime clericilor. Se observă o relaţie ambivalentă între regalitate şi Biserică. Regele îşi susţinea ideologic puterea pe autoritatea Bisericii : dovada o constituie introducerea ritualului ungerii, atestat pentru prima oară în cazul regelui Wamba, în 672 (dar introdus, probabil, în prima jumătate a secolului). În aceeaşi măsură, Biserica îi submina regelui prestigiul şi influenţa. Deşi numiţi de rege, dregătorii sau judecătorii erau supravegheaţi de preoţi, atât în plan oficial, cât şi particular, mergându-se până la cercetarea unor detalii de viaţă familială[2].

Convertirea la creştinismul oficial, în 589, şi dorinţa de a realiza o unitate religioasă, la care putem adăuga, probabil, şi influenţa politicii unor împăraţi romani (Heraclius), i-au determinat pe regii vizigoţi să nu manifeste toleranţă faţă de evrei. La sfârşitul secolului al VI-lea, comunitatea evreiască din Spania avea o vechime de câteva secole, era bogată şi influentă. Mulţi evrei erau implicaţi în comerţul la mare distanţă, deţineau domenii şi demnităţi militare sau civile. Deşi s-a afirmat că politica oficială antievreiască ar fi debutat odată cu domnia lui Recared, izvoarele nu confirmă această ipoteză. Recared i-a apărat în câteva rânduri pe evreii din Narbonne şi a eliminat pedeapsa capitală pentru evreii ce făceau prozelitism printre creştini. Schimbări în această politică de toleranţă, specifică regilor vizigoţi înainte de convertire, au avut loc în 612, când

1. Roger Collins, *Visigothic Spain, 409-711*, pp. 240-246.
2. Charles Julian Bishko, „Spanish Abbots and the Visigothic Councils of Toledo”, în Charles Julian Bishko, *Spanish and Portuguese Monastic History 600-1300*, Variorum Reprints, Londra, 1984, pp. 139-150. O lucrare recentă privitoare la primele concilii din regatul vizigot este cea a lui Rachel L. Stocking, *Bishops, Councils, and Consensus in the Visigothic Kingdom, 589-633*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2001.

Sisebut a poruncit eliberarea sclavilor creştini şi ieşirea din dependenţă a celor aflaţi în stăpânirea evreilor. Acelaşi rege reintroduce pedeapsa cu moartea pentru evreii condamnaţi pentru prozelitism, care riscau să-şi piardă averea în favoarea fiscului, în timp ce persoanele care trecuseră la iudaism erau obligate să revină la creştinism. Cum măsurile luate nu aveau efect, Sisebut a poruncit prima convertire forţată a evreilor din regat : cei mai afectaţi de această măsură au fost evreii din Toledo, în frunte cu rabinul Isaac şi cu Levi Samuel, conducătorul sinagogii (*archisynagogus*). Dorinţa de a restabili relaţii paşnice cu Heraclius – care, la rândul său, ducea o politică antievreiască –, pietatea deosebită de care ar fi dat dovadă Sisebut sau binefacerile economice şi extinderea posesiunilor regale au fost invocate de istorici ca motive ce au stat la originea acestei politici. Izvoarele nu susţin aceste teorii : de vreme ce Sisebut a reluat legăturile cu Răsăritul în 616, sentimentele sale religioase nu par să fi avut legătură cu măsurile antievreieşti, iar câştigurile pentru fiscul regal nu au fost foarte mari, de vreme ce mulţi evrei şi-au eliberat sclavii (ce au fost dăruiţi apoi de rege), iar alţii au preferat să fugă sau să se convertească pe moment, pentru a-şi salva averea ; în multe regiuni, legile nici nu au fost aplicate. Biserica nu a susţinut eforturile regalităţii, iar Isidor din Sevilia, care nu manifesta simpatie faţă de evrei, s-a opus acestei politici. Regele a avut, în schimb, acordul membrilor curţii regale, semn că decizia sa a fost rezultatul unei abile politici decise la nivelul palatului. Hotărârea de a elibera sclavii şi oamenii dependenţi de evrei este văzută în ultima vreme ca o încercare de a atrage de partea regalităţii aceste categorii, dar şi ca o lovitură economică dată evreilor care se opuseseră succesiunii lui Sisebut[1].

După domnia tolerantă a lui Svinthila şi aceea mai puţin tolerantă a lui Chintila, Recesvinth a desăvârşit legislaţia antievreiască făcând, cel puţin teoretic, imposibilă practicarea religiei iudaice în regat. Legile nu erau eficiente, de vreme ce au fost convocate noi concilii (al nouălea şi al zecelea), în care erau reafirmate măsurile împotriva evreilor neconvertiţi sau care deţineau sclavi creştini. Acţiunile lui Recesvinth au fost explicate tot prin prisma intereselor politice. Regele era consiliat de influenţii episcopi Braulio de Saragossa, de succesorul acestuia, Taio, şi de Eugeniu al II-lea de Toledo, care îi erau totodată loiali din punct de vedere politic, într-o vreme când provinciile aveau tendinţe autonomiste (conciliile al nouălea şi al zecelea au fost mai mult nişte concilii regionale, participarea episcopilor fiind redusă). Ultimii regi au avut atitudini asemănătoare faţă de evrei, toleranţa sau persecuţiile variind şi în funcţie de implicarea politică a evreilor, pro sau contra regalităţii. Evreii au avut deci de suferit în primul rând pentru că au fost prinşi la mijloc în conflictele cronice pentru putere din regat ; periodicele manifestări antievreieşti ale monarhiei şi ale Bisericii au fost justificate de dorinţa de a realiza unitatea religioasă a Spaniei[2].

În timpul lui Wamba (672-680), regatul vizigot atinge apogeul şi, totodată, prezintă primele simptome ale dezintegrării. Deşi, din punct de vedere etnic, religios şi juridic, existau toate condiţiile pentru crearea unui regat stabil, în a doua parte a secolului al VII-lea se intensifică luptele pentru putere. Stratificarea accentuată a societăţii a continuat să se facă pe linii etnice, cu „gotizarea” aristocraţiei romane, în timp ce impunerea lentă a sistemului regulilor vasalităţii a determinat adâncirea crizei. Văzându-şi ameninţate

1. Bernard S. Bachrach, „A Reassessment of Visigothic Jewish Policy, 589-711”, *The American Historical Review*, vol. 78, nr. 1, 1973, pp. 13-19.
2. *Ibidem*, pp. 23-26.

poziţiile de politica regalităţii, elita militară de origine gotică a căutat să sporească autonomia provinciilor, acordând pământ vasalilor în schimbul fidelităţii şi serviciului militar. Nici economia nu stătea mai bine. Câţiva ani de secetă, cu recolte proaste, invaziile lăcustelor, foametea şi bolile au marcat domnia lui Erwig (680-687). Oraşele se aflau deja în criză, pe fondul politicii antievreieşti ; instituţiile municipale romane nu au supravieţuit căderii regatului[1].

Sfârşitul regatului este prezentat cu mare zgârcenie de izvoare, principala sursă fiind aşa-zisa *Cronică mozarabă de la 754* (editată sub numele de *Continuatio Hispana*). Pe fondul disputelor pentru tron, în ultima parte a domniei lui Witiza bizantinii au încercat să reocupe poziţii în sudul Spaniei, însă au fost alungaţi de generalul Theudimer. Witiza a murit în 710 ; i-a urmat Achila, fiul său, asociat la tron, dar a fost imediat contestat de un nobil, Roderic, care s-a proclamat rege în sud. Luptele dintre cei doi au favorizat trecerea maurilor din nordul Africii, chemaţi probabil în ajutor de adversarii lui Roderic. Conduşi de Tarik (Târiq ibn-Ziyâd), berberii islamizaţi au pătruns în Spania şi l-au înfrânt pe Roderic în bătălia dată cel mai probabil pe malurile râului Guadalete : o parte din aliaţii lui Roderic au părăsit câmpul de luptă (iulie 711). Musa, guvernatorul din Ifrikiya, a ocupat în 712 Merida şi Sevilia, proclamând apoi califatul la Toledo. Creştinii ajunşi sub stăpânirea maură au putut să-şi practice în continuare religia, cu condiţia plăţii unui tribut. În anii care au urmat, musulmanii au cucerit o mare parte din Spania centrală, însă au exercitat un control mai puţin strict în teritoriile din regiunile nordice şi vestice (Leon, Galicia şi Asturia). Nobilii vizigoţi de aici, împreună cu locuitorii zonelor montane s-au revoltat şi s-au unit sub conducerea lui Pelayo. Victoria acestuia de la Covadonga împotriva musulmanilor a fost considerată mai târziu momentul de început al *Reconquistei* (718)[2].

Cucerirea Spaniei şi sfârşitul regatului vizigot nu au fost încă pe deplin explicate. În istoriografie se afirmă de obicei că înaintarea maurilor în peninsulă a fost favorizată de luptele interne, de criza economică şi de sprijinul acordat maurilor de evreii nemulţumiţi de politica dusă împotriva lor de regii vizigoţi. Cercetări recente arată însă că trebuie luaţi în considerare şi alţi factori. Forţele care s-au confruntat în procesul de cucerire nu au fost mari. Surse arabe târzii oferă pentru trupele invadatoare cifre între 7.000 şi 12.000 de luptători, în timp ce de partea vizigoţilor ar fi luptat 100.000 de oameni, ambele cifre fiind exagerate. Mai realiste sunt estimările care consideră că arabii şi maurii abia dacă ajungeau la 5.000 de unităţi, în timp ce vizigoţii nu depăşeau cu mult acest număr. Elita vizigotă era redusă la câteva zeci de mari familii care controlau marile domenii şi formau aristocraţia de la curte. Armata regală reunea membrii fideli ai acestor familii şi pe însoţitorii acestora, alături de trupele pe care regele le putea strânge de pe domeniile sale sau ale statului. În afara îndelungatelor dispute pentru tron, în care erau implicate trupe reduse ca număr, vizigoţii nu mai cunoscuseră ameninţări externe de la atacurile din nord-est ale francilor sau ale ducilor Aquitaniei (secolul al VII-lea). Societatea vizigotă nu era organizată pentru război, aşa cum era cea francă, unde exista obiceiul adunărilor anuale, care aveau şi un caracter militar. La acest specific contribuise şi geografia locală, care a avut un impact atât pozitiv, cât şi negativ asupra istoriei regiunii. Spania este o peninsulă cu graniţe geografice bine definite şi nu oferă perspectiva

1. Roger Collins, *Visigothic Spain, 409-711*, pp. 92-109.
2. Detalii privind cucerirea arabă, în altă lucrare a lui Roger Collins, *The Arab Conquest of Spain : 710-797*, ed. a II-a, Blackwell, Oxford, 1994. Vezi şi Roger Collins, *Visigothic Spain, 409-711*, pp. 130-143.

unor acţiuni de cucerire în exterior, decât cu mari riscuri. Atunci când a apărut, pericolul arab a fost minimalizat, fiind probabil pus pe acelaşi plan cu atacurile periodice ale bascilor. Dezastrul a fost accentuat de eliminarea rapidă a unei mari părţi a aristocraţiei, dar şi de un factor psihologic : moartea în luptă a regelui, prima situaţie de acest fel de după 507. Pierderea regelui, a capitalei şi a unei părţi din aristocraţia de la curte a paralizat un sistem politic în care transmisia puterii se făcea prin alegerea de către elită a unui rege din rândurile sale. Impunerea controlului arab a necesitat mai mulţi ani şi a implicat în egală măsură apelul la forţă şi la diplomaţie. Nobilimea regională, care fusese mai puţin implicată în acţiunile politice, a preferat să colaboreze cu noii stăpâni, care le-au garantat continuitatea în funcţie şi deţinerea domeniilor. Multe oraşe au cedat, acceptând plata unor taxe în schimbul promisiunii, respectată de arabi, de a-şi păstra autonomia administrativă şi libertatea de cult[1].

Originalitatea regatului vizigot constă în sinteza realizată între instituţiile romane, care au supravieţuit căderii imperiului, şi contribuţiile germanice, la care se adaugă aportul Bisericii, care a jucat un rol important prin câţiva reprezentanţi de seamă, precum Isidor din Sevilia. Rezultatul a fost o civilizaţie relativ tolerantă – excepţie face atitudinea faţă de evrei – care a lăsat moştenire Evului Mediu câteva instituţii caracteristice regalităţii medievale, cea mai semnificativă dintre acestea fiind ungerea. Deşi Spania a devenit în mare parte o posesiune arabă, sinteza realizată în regatul vizigot a lăsat urme până în Evul Mediu târziu.

Italia în timpul longobarzilor

Principala consecinţă a recuperării Italiei de către Imperiul Roman de Răsărit a fost distrugerea încercării de sinteză din timpul lui Theodoric cel Mare. Principiul guvernării dualiste, al supravieţuirii unor instituţii romane şi introducerii unor instituţii germanice, cu goţi şi romani trăind laolaltă, dar totodată separaţi, nu a avut succes. Revenirea puterii romane în Italia a fost un eşec, peninsula fiind devastată şi puţin pregătită pentru un alt atac al migratorilor. După 560, acţiunile imperiului încetează, lipsa unei autorităţi competente care să gestioneze situaţia lăsând loc unui periculos vid de putere. Golul lăsat de romanii din Răsărit va fi ocupat de unul dintre ultimele neamuri germanice care s-au angajat în migraţie, considerat de romani cel mai puţin civilizat : longobarzii[2]. Aceştia nu erau străini de Italia, o parte dintre ei fiind implicaţi activ în expediţiile răsăritene din anii anteriori. Plecarea lor din Pannonia a fost strâns legată de alte mişcări de neamuri : locul lor a fost luat de avari, care şi-au impus controlul asupra regiunii nord-dunărene pentru mai bine de două secole ; avarilor le-au urmat bulgarii şi slavii, schimbările provocate de aceste populaţii în Balcani fiind majore. Invazia din Italia a adâncit efectele negative ale recuceririi lui Iustinian, dând o lovitură puternică instituţiilor romane care supravieţuiseră în peninsulă.

Originea longobarzilor este controversată, mai multe teorii fiind vehiculate în această privinţă ; cea mai plauzibilă ia în considerare chiar tradiţia longobardă, consemnată în

1. Roger Collins, *Early Medieval Spain : Unity in Diversity, 400-1000*, ed. a II-a, St. Martin's Press, New York, 1995, pp. 158-161 ; Roger Collins, *Visigothic Spain, 409-711*, pp. 140-143.
2. Una dintre ultimele lucrări care iau în discuţie istoria longobarzilor este cea a lui Neil Christie, *The Lombards. The Ancient Longobards*, Blackwell, Oxford, 1995.

Origo Gentis Langobardorum (secolul al VII-lea), care aşază începuturile acestui neam (numit iniţial *winnili*) în Scandinavia. După ce s-au stabilit în regiunea Elbei în secolul I î.Chr.-I d.Chr., longobarzii au migrat spre sud, trecând din actuala Austrie în Pannonia la începutul secolului al VI-lea[1]. Disoluţia puterii ostrogoţilor în Italia şi slăbirea autorităţii romane au fost speculate de conducătorul longobarzilor, Alboin, care, în aprilie 568, decide strămutarea întregii sale populaţii la sud de Alpi. Potrivit istoricului Paul Diaconul, care a scris o istorie a longobarzilor, odată cu aceştia în Italia au trecut şi grupuri restrânse de gepizi, bulgari, sarmaţi, care şi-au păstrat autonomia. Cu ajutorul acestora, Alboin a devastat nordul Italiei şi a ocupat Câmpia Padului, cucerind Milano şi Pavia. Cucerirea teritoriilor din nord a fost favorizată de retragerea unei bune părţi a trupelor imperiului, necesare în războiul cu Persia, dar şi de faptul că populaţia locală nu a opus rezistenţă, fiind nevoită să aleagă între a fi încorporată într-un nou regat germanic şi a se supune taxelor şi dominaţiei romane din Răsărit[2].

După moartea violentă a lui Alboin, în 572, şi a succesorului său, Cleph, în 574, longobarzii au adoptat o organizare confederativă, puterea fiind preluată pentru un deceniu de 35 de duci. Acum se definitivează cucerirea Italiei, care a avut astfel un caracter nu centralizat, de înaintare organizată sub o singură conducere, ci unul haotic, de ocupare violentă. Cu toate că izvoarele, în special cele provenind din mediul ecleziastic, prezintă o imagine sumbră a ocupării Italiei de către longobarzi, se pare că situaţia a fost mult mai complexă. Înainte de a veni în Italia, longobarzii traversaseră fostele teritorii ale imperiului de pe cursul mijlociu al Dunării, unde au preluat unele influenţe ale culturii şi civilizaţiei romane. În secolul al VI-lea, ei au intrat în sfera de influenţă romană şi au primit statut de *foederati*, fapt ce a dus la dezvoltarea în rândurile lor a unor forme de organizare militară care au redus distanţa dintre sistemul arhaic de organizare germanic şi cel roman, mult mai complex. În această perioadă se conturează şi funcţiile ducilor şi comiţilor, care au preluat elemente comune germanice (lideri ce exercitau puterea supremă, atât militară, cât şi juridică) şi romane (funcţia de comandă militară)[3]. Cucerirea Italiei a urmat un parcurs diferit de la o regiune la alta. Zonele de frontieră, unde s-au dat mai multe lupte, au fost devastate, însă cele din interior, ocupate rapid de longobarzi, nu au suferit la fel de mult. În plus, în unele cazuri este dificil de precizat dacă longobarzii sunt cu adevărat responsabili de distrugerile dintr-o regiune sau dintr-un oraş. Restauraţia lui Iustinian şi rezistenţa ostrogoţilor făcuseră deja suficiente pagube. Imperiul Roman de Răsărit a păstrat o parte din posesiunile sale din Italia şi a reuşit chiar, după 590, să recupereze câteva noi teritorii. Sub influenţa sa au rămas multe dintre regiunile de coastă : Istria, Veneţia, Ravenna, Genova, Roma, Neapole, Calabria cu Otranto, teritorii şi oraşe puse sub conducerea unui exarh (menţionat prima dată în 584) ce îşi avea reşedinţa la Ravenna şi care îşi exercita de aici autoritatea civilă şi militară. În interior, acesta a păstrat în subordine doar teritoriul adiacent noii căi de legătură dintre Ravenna şi Roma, *via Amerina*, care a înlocuit mai vechea *via Flaminia*, căzută parţial sub controlul longobarzilor din Spoleto. Pericolul unui atac al francilor i-a determinat pe ducii longobarzi să aleagă în 584 un rege, Authari ; abia din a doua parte a domniei lui Agilulf (590-616) situaţia se stabilizează. În 605 se încheie un tratat cu Răsăritul, care acceptă plata către longobarzi a 12.000 de *solidi*. După decenii de lupte

1. Neil Christie, *op. cit.*, pp. 1-30.
2. Herbert Schutz, *op. cit.*, pp. 331-355.
3. Jörg Jarnut, „«Gens», «Rex» and «Regnum» of the Lombards”, în *Regna and Gentes*..., pp. 424-425.

intermitente pentru controlul teritoriilor din centrul peninsulei s-a ajuns la un echilibru. Sunt stabilite hotarele cu exarhatul, iar în interior administraţia a fost treptat reorganizată, fiind introduse la palat unele obiceiuri romane târzii şi răsăritene[1]. Agilulf, a cărui credinţă nu este clară (păgân sau arian ?), s-a căsătorit cu Teodolinda, o bavareză catolică, facilitând pătrunderea creştinismului la curtea regală de la Pavia[2]. Convertirea la creştinism a permis unor reprezentanţi ai populaţiei romane majoritare să se instaleze în preajma regelui, unde au fost implicaţi în administraţie şi cultură.

Modul lipsit de coeziune în care longobarzii au ocupat Italia a făcut imposibilă dezvoltarea în prima fază a unui sistem politic coerent. Aşezarea în peninsulă a avut mai degrabă un aspect militar, locul vechii provincii romane fiind luat de ducate, conduse de duci. Longobarzii au păstrat totuşi numele de *civitas* pentru unitatea administrativă de bază, motivul fiind că o parte dintre centrele urbane romane au supravieţuit, oferind o bază economică şi militară de care longobarzii nu se puteau lipsi. Chiar dacă nu au mai îndeplinit funcţiile din Antichitate, unele aşezări au devenit reşedinţe ale ducilor : Pavia, Torino, Milano, Bergamo, Brescia, Piacenza, Verona sau Perugia[3]. Teritoriul în care s-au aşezat longobarzii poate fi împărţit în trei mari zone geografice şi juridice : *Austria*, ţinutul de la est de Pavia, *Neustria*, ţinutul de la vest, şi regiunea de dincolo de Apenini, *Toscana*. Se adăugau ducatele longobarde de Spoleto şi Benevent, aflate la sud de *via Amerina*, care aveau un statut semiindependent[4]. În prima parte a secolului al VII-lea, în ţinuturile dominate de longobarzi se conturează regatul, cu reşedinţa la Pavia, restul peninsulei rămânând divizat între ceilalţi duci longobarzi şi romani. Regii longobarzi aveau o putere dificil de definit pe baza puţinelor izvoare păstrate. Legile longobarde evidenţiază în special natura militară şi juridică a puterii regilor, dar faptul că aceştia erau aleşi le-a limitat mult atribuţiile. Regii au fost nevoiţi să-şi împartă puterea cu ducii locali (dintre care se remarcă cei de Torino şi Friuli), care revendicau o autoritate deplină în teritoriile pe care le controlau, având pretenţia de a-şi numi subordonaţii fără intervenţii din afară. Întreaga istorie a regatului este de fapt o continuă luptă între cele două părţi, regii încercând să limiteze sau să elimine puterea ducilor, în timp ce ducii urmăreau să controleze instituţia regalităţii, neacceptând formarea unor dinastii. Se simt şi influenţe romane. Încă de când a fost ales rege, Authari şi-a adăugat la nume epitetul de *Flavius*, stabilind o legătură cu tradiţia romano-gotică precedentă. Centrul politic de la Pavia şi al său *sacrum palatium* încercau să imite palatul imperial şi rolul deţinut de capitala de la Constantinopol. Din aceeaşi perspectivă trebuie privită imaginea regelui ca legislator şi judecător suprem, care va domina în izvoare începând cu regele Rothari (636-652). Preluarea modelului imperial este evidentă şi prin afirmarea originii divine a puterii

1. Vezi John Moorhead, „Ostrogothic Italy and the Lombard Invasions”, *op. cit.*, pp. 155-161.
2. Există opinii diferite în ceea ce priveşte dacă şi când au adoptat longobarzii arianismul, majoritatea autorilor considerând că acest lucru s-a petrecut către sfârşitul secolului al V-lea. Bazându-se pe spusele lui Procopius, unii istorici au emis teoria potrivit căreia în secolul al VI-lea longobarzii erau creştini nearieni. În fine, s-a mai afirmat că, în momentul trecerii în Italia, longobarzii erau păgâni, convertirea sub influenţa Romei fiind întreprinsă în peninsulă (pentru detalii, vezi Steven C. Fanning, „Lombard Arianism Reconsidered”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 56, nr. 2, 1981, pp. 241-258).
3. Un studiu detaliat pe această temă : este Dick Harrison, *The Early State and the Towns. Forms of Integration in Lombard Italy AD 568-774*, Lund University Press, Lund, 1993, pp. 62-97.
4. În legile longobarde, regii nu se adresau ducilor, ci judecătorilor din cele trei mari ţinuturi ; vezi Katherine Fischer Drew (ed.), *The Lombard Laws*, University of Philadelphia Press, Philadelphia, 1973, pp. 241, 251.

regale, în obiceiul datării cartelor emise de rege după anul domniei sau din baterea de monede în numele său. Chiar dacă este contestat sau minimalizat de unii istorici, procesul de *imitatio imperii* a uşurat integrarea longobarzilor şi a populaţiei romane autohtone în *regnum Langobardorum*[1].

Nominal, teritoriile aparţinând Imperiului de Răsărit (devenit, în secolul al VII-lea, Imperiul Bizantin) formau o singură unitate administrativă, exarhatul, dar în realitate acestea funcţionau separat. Exarhii de la Ravenna erau de obicei militari numiţi de la Constantinopol ; puţini au păstrat funcţia pentru o perioadă mai lungă de timp, din teama de a nu-şi extinde puterea. Ducii de la Neapole şi din noul oraş din nord, Veneţia, au avut tendinţa de a-şi spori autonomia, însă cel mai important dintre liderii locali ai populaţiei romane era papa. Precum alţi episcopi din alte centre urbane ale Apusului, episcopul Romei exercita în oraşul de pe Tibru puteri administrative, colaborând cu sau chiar înlocuindu-i pe reprezentanţii numiţi aici de împărat. Papa a preluat sarcina întreţinerii armatei, asigurării hranei şi resurselor de apă pentru populaţie, menţinerii edificiilor publice, a zidurilor, drumurilor sau apeductelor din oraş şi din regiune[2]. Cu toate că îşi dezvoltase treptat propria ideologie, care îi susţinea pretenţiile de autoritate spirituală în lumea creştină, papalitatea a rămas în continuare o componentă instituţională a Imperiului. Roma era considerată oraş imperial, într-un district imperial – un ducat –, ai cărui funcţionari, civili sau militari, răspundeau în faţa exarhului, trimisul împăratului în regiune. Fiecare nou papă solicita împăratului confirmarea alegerii sale şi nu accepta consacrarea sa de către ceilalţi episcopi fără acest accept. Au existat şi episoade tensionate între cele două părţi ; la originea lor au stat abuzurile unor exarhi sau opoziţia doctrinară a papei faţă de unele decizii luate în Răsărit. În ceea ce priveşte raporturile cu regii longobarzi, papii au dus o politică defensivă, apelând în majoritatea cazurilor la diplomaţie sau la răscumpărarea păcii prin plata unor sume de bani[3].

Secolul al VII-lea reprezintă o perioadă de aşezare politică şi religioasă pentru regatul longobard. Regele Rothari a cucerit Genova şi Liguria, pe care le-a păstrat ca posesiuni regale. După consultarea unei adunări militare (*gairethinx*), regele a emis un cod de legi (edictul din 643), *Codul lui Rothari*, primitiv în comparaţie cu codurile germanice similare. Legea se adresa exclusiv longobarzilor şi cuprindea numai elemente de drept germanic, nefiind influenţată de dreptul roman sau de cel canonic. Avea 388 de capitole şi acorda jurisdicţie civilă şi militară unor *gastaldius* în *civitates* – regiuni care, probabil, coincideau cu vechile subdiviziuni romane cu acelaşi nume – şi unor *sculdahis* în *sculdascia* – regiuni cu jurisdicţie neclară –, cei doi oficiali fiind asistaţi de dregători de rang mai mic, *centini* sau *degani*. Alături de reprezentanţii regelui, ducii păstrau în continuare o extinsă autoritate militară şi juridică, ce cu greu va fi limitată mai târziu. O serie de articole ale legii privesc *faida*, răzbunarea pentru acte de omor, care era interzisă, impunându-se plata unor amenzi băneşti către familia celui ucis şi către stat. Longobarzii foloseau în practica juridică două proceduri : jurământul (cu implicarea jurătorilor) şi judecata prin luptă sau duelul (*camfio*) ; regii nu încurajau folosirea ultimei practici, care a căpătat, în timp, un caracter excepţional. În cazul pricinilor în care erau implicaţi sclavi, se apela şi la practica ordaliei. Legea oferă detalii semnificative

1. Jörg Jarnut, *op. cit.*, pp. 426-427.
2. Robert Coates-Stephens, „The Walls and Aqueducts of Rome in the Early Middle Ages, AD 500-1000", *The Journal of Roman Studies*, vol. 88, 1998, pp. 166-178.
3. Jan T. Hallenbeck, „Pavia and Rome : the Lombard Monarchy and the Papacy in the Eight Century", *Transactions of the American Philosophical Society*, serie nouă, vol. 72, nr. 4, 1982, pp. 16-19.

privind societatea longobardă. Cea mai importantă categorie era cea a oamenilor liberi, împărţiţi în posesori sau neposesori de pământ (ultimii formând *minores homines*), diferenţiaţi şi în funcţie de serviciile faţă de rege (serviciul militar al oamenilor liberi era obligatoriu). Urmau oamenii dependenţi sau „pe jumătate” liberi (*aldii*), de obicei lucrători ai pământului, categorie ce era probabil mixtă din punct de vedere etnic, incluzând şi romani, dar şi longobarzi sau membri ai altor neamuri. Aceştia nu aveau responsabilitate juridică, responsabilitatea pentru diverse situaţii conflictuale în care erau implicaţi revenind seniorului de care depindeau (*patronus*, *dominus*). Ca peste tot, cea mai de jos categorie o constituiau sclavii, împărţiţi şi ei în sclavi domestici (*servi ministeriales*) şi sclavi folosiţi în agricultură (*servi rustici*)[1].

Populaţia locală a avut iniţial un statut inferior longobarzilor, fiindu-i interzis să poarte arme. Există controverse în ceea ce priveşte problema pământurilor romanilor, dacă au fost sau nu confiscate în mod violent de către longobarzi. Pare cert faptul că noii stăpâni luau cel puţin o treime din produsele muncii pământului. Cercetările arheologice arată că, la sfârşitul secolului al VI-lea şi în secolul al VII-lea, zonele rurale au suferit cel mai mult din cauza schimbărilor din peninsulă, cele mai afectate fiind cele din zonele de frontieră dintre teritoriile longobarde şi bizantine, care au fost aproape complet depopulate. Aici, majoritatea vechilor *villæ* romane, prea expuse atacurilor, au fost abandonate, iar cultura materială a cunoscut un serios declin. Populaţia a preferat să se refugieze în mici aşezări fortificate, situate pe înălţimi. În schimb, în teritoriul longobard din nord, regiunea Padului a continuat să furnizeze alimente populaţiei locale şi noilor stăpâni. Situaţia s-a îmbunătăţit în secolul al VIII-lea[2]. Cu toate că şi oraşele şi-au pierdut o bună parte din populaţie, multe au supravieţuit cuceririi, mai ales cele din regiunea de coastă şi cele care au servit ca reşedinţe. Legile longobarde amintesc aceste centre, cărora le conferă un statut special. În *Codul lui Rothari* există câteva prevederi care arată că locuitorii oraşelor beneficiau de protecţie : dacă cineva le aducea atingere în vreun fel, pedeapsa era mai mare decât dacă respectiva faptă era comisă în altă parte. Oraşele se adăugau astfel stăpânirilor regale şi celor ale Bisericii, care, toate, formau „zone de pace”, distincte de mediul rural. Ele îndeplineau mai multe funcţii : erau reşedinţe ale regelui, ducilor sau ale acelor *gastaldius*, fiind centre militare, ecleziastice şi economice[3].

A doua parte a secolului al VII-lea s-a caracterizat prin declanşarea unei prelungite crize politice, marcată de luptele pentru tron. Regatul a fost măcinat şi de disputele religioase, cauzate de faptul că unii regi au preferat „catolicismul”, în timp ce alţii au preferat revenirea la păgânism sau arianism ; în cele din urmă, datorită regilor Aripert I (653-662) şi Cunincpert (688-700), a triumfat creştinismul oficial. Rezultatul a fost transformarea Bisericii într-o adevărată „biserică de stat”, viaţa de zi cu zi devenind din ce în ce mai creştină. Din a doua jumătate a secolului al VII-lea, regii şi-au consolidat tot mai mult puterea, fapt evidenţiat de baterea monedelor. Una dintre prevederile *Codului lui Rothari* susţinea cu tărie : „celui care va bate aur sau monedă, fără poruncă de la rege, i se va tăia mâna”. Ducii îşi pierd treptat acest drept, astfel că, în secolul al VIII-lea, doar monetăria regală de la Pavia mai producea monedă[4].

1. *The Lombard Laws*, pp. 25-31, 239-250.
2. Neil Christie, *op. cit.*, pp. 91-94.
3. Dick Harrison, *op. cit.*, pp. 105-119.
4. *The Lombard Laws*, p. 100 ; Jörg Jarnut, *op. cit.*, pp. 419-421.

După pacea din 680, relaţiile cu Bizanţul se stabilizează : nu s-au înregistrat conflicte majore timp de mai bine de o generaţie, astfel că, în prima parte a secolului al VIII-lea, regatul longobard cunoaşte o revigorare economică şi culturală. Pe acest fond, regii longobarzi au încercat în mai multe etape, între 713 şi 774, unificarea Italiei sub o singură autoritate. În această întreprindere, ei s-au confruntat cu opoziţia mai multor centre de putere : ducatele longobarde de Spoleto şi Benevent, supuse doar nominal conducerii din nord, exarhatul de la Ravenna, ducatul Romei, ultimele două încă legate de împăratul de la Constantinopol, cărora li s-a adăugat un centru de putere din exterior, regatul franc. Regii de la Pavia au avut succes atât timp cât au reuşit să atragă de partea lor unul sau două dintre aceste centre. Cel mai important rege longobard din această perioadă a fost Liutprand (712-744), care s-a folosit de disputa iconoclastă pentru a încerca îndepărtarea Romei de Constantinopol şi apoi cucerirea ei. Papa s-a aliat cu ducii de Spoleto şi Benevent, în timp ce Liutprand a obţinut sprijinul exarhului. Cele două ducate au fost ocupate, Liutprand numind aici, în jurul anului 740, duci proprii. În 743, Ravenna a fost temporar ocupată, însă în ceea ce priveşte Roma, atitudinea regelui a fost mai temperată. În două rânduri oraşul a fost ameninţat, dar papii Grigore al II-lea (în 730) şi Zaharia (în 742) au reuşit să se salveze făcând apel la credinţa regelui[1]. În materie juridică, Liutprand a amendat *Codul lui Rothari* şi a eliminat obiceiul luării de amenzi pecuniare pentru ofensă şi crimă ; de asemenea, a adăugat peste o sută cincizeci de noi articole care apropiau codul de dreptul roman[2]. Cursul politicii lui Liutprand de unificare a Italiei sub o singură putere a fost continuat de Aistulf (749-756), care, în 751, a pus capăt existenţei exarhatului, ocupând Ravenna, iar în 752 a cucerit câteva fortăreţe de lângă Roma. Solicitarea adresată papei de a plăti tribut s-a lovit de reacţia aliatului acestuia, Pepin cel Scund, regele francilor. După ce obţinuse recunoaşterea ca rege, Pepin a fost convins de papa Ştefan al II-lea să devină protector al Romei şi să intervină în Italia. În urma a două campanii (754-755, 756), Pepin i-a înfrânt pe longobarzi, silindu-i să cedeze papei Ravenna şi teritoriul pe care aceştia îl ocupaseră în jurul Romei (22 de oraşe), teritoriu ce va forma baza viitorului Stat Papal (numit *Patrimoniul Sfântului Petru*)[3].

Ultimul rege longobard, Desiderius (757-774), a realizat că poate supravieţui numai dacă se înţelege cu noii conducători ai francilor, cu care a încheiat o alianţă matrimonială (Carol cel Mare a luat-o în căsătorie pe o fiică a sa) ; în plus, a păstrat controlul asupra ducatelor sudice şi a încercat să atragă şi papalitatea de partea sa. În 771, Desiderius reuşise să-i elimine pe Christophorus şi Sergius, conducătorii partidei romane care favorizau independenţa papei şi legături strânse cu curtea francă, papa Ştefan al III-lea fiind adus sub influenţă longobardă. Moartea lui Ştefan, un an mai târziu, alegerea ca papă a lui Adrian şi orientarea acestuia spre o politică diferită de cea a lui Desiderius l-au determinat pe regele longobard să atace teritoriile papei din fostul exarhat şi să încerce anexarea Romei în 772[4]. În aceste condiţii, Carol, care fusese uns de papa Ştefan al II-lea

1. Detalii în Jan T. Hallenbeck, *op. cit.*, pp. 22-51.
2. Modificările lui Liutprand, în *The Lombard Laws*, ed. cit., pp. 137-214.
3. Jan T. Hallenbeck, *op. cit.*, pp. 63-85 ; Neil Christie, *op. cit.*, pp. 102-105. Episcopul Romei controla domenii semnificative în Italia dinainte de intervenţia lui Pepin. Proprietăţile pe care le deţinea în ducatul Romei, în jurul Ravennei, dar şi în sud, inclusiv în Sicilia, făceau din papă unul dintre cei mai importanţi latifundiari din peninsulă în secolele VII-VIII (Jan T. Hallenbeck, *op. cit.*, pp. 16-17).
4. Pentru o analiză a situaţiei de la Roma în momentul intervenţiei lui Carol în Italia, vezi Jan T. Hallenbeck, „The Election of Pope Hadrian I”, *Church History*, 37, nr. 3, 1968, pp. 262-270.

şi primise titlul de „patriciu al romanilor”, a intervenit, dând lovitura decisivă longobarzilor. Cucerirea Paviei şi înglobarea regatului în 774 între posesiunile france (Carol a luat coroana de fier a Longobardiei şi s-a intitulat „rege al francilor şi longobarzilor”), ca şi anexarea ducatului de Spoleto în 789 pune capăt existenţei de două secole a statului longobard[1]. Ca şi în alte teritorii anexate, regele franc a administrat Longobardia ca un regat separat. Instituţiile şi legile longobarde au rămas în vigoare[2], însă în fruntea dregătoriilor locale au fost instalaţi franci. Singura rămăşiţă politică longobardă care a supravieţuit a fost ducatul (apoi principatul) de Benevent, care a rezistat până în secolul al XI-lea, când a intrat sub controlul normanzilor[3].

Principala cauză a dispariţiei longobarzilor rezidă în faptul că aceştia nu au reuşit să dezvolte o structură politică viabilă şi nu au avut o regalitate redutabilă, care să se impună în faţa tendinţelor de independenţă ale ducilor. Pe lângă lipsa de coeziune internă, longobarzii nu s-au arătat interesaţi de stabilirea unei reguli clare de succesiune ; deşi se observă o tendinţă spre ereditate, regalitatea longobardă a rămas în esenţă una electivă, fapt ce a făcut ca regatul să fie în permanenţă afectat de războaie civile[4]. Deşi au dominat o bună parte a peninsulei italice pentru două sute de ani, longobarzii au lăsat puţine urme ; cele uşor identificabile sunt la nivelul toponimelor (Lombardia) şi al lexicului (dialectul din Friuli). Indirect, o moştenire mult mai durabilă a stăpânirii longobarzilor a fost fragmentarea politică, ce a marcat Italia medievală. Divizarea între Sud şi Nord îşi are rădăcinile în această perioadă de tranziţie şi nici una dintre tentativele de mai târziu ale împăraţilor germani de a o suprima nu a avut succes.

Regatul franc merovingian

Stabiliţi ca *foederati* ai Imperiului Roman, în 358, în Toxandria, mai jos de gurile Rinului, francii salieni ocupau în prima jumătate a secolului al V-lea regiunea dintre cursul inferior al Rinului şi Somme, cu oraşele Tournai şi Cambrai. Cealaltă ramură a francilor, aşa-numiţii „ripuari”, s-au stabilit pe la mijlocul secolului al V-lea în regiunea Köln de astăzi. În al şaptelea deceniu al secolului menţionat, regele salian Childeric (458-481), fiu al unui misterios rege Merovech (care a stat la originea dinastiei Merovingienilor), a luptat ca federat împotriva vizigoţilor, alături de generalul roman Aegidius şi un anume comite Paul. Childeric şi-a stabilit reşedinţa la Tournai, unde a murit în 481. Mormântul său, descoperit întâmplător în 1653, conţinea un bogat inventar, cu podoabe, arme şi obiecte de vestimentaţie germanice şi romane de aur, un tezaur de 300 de monede de aur şi argint, toate sugerând că avem de-a face cu un puternic şi bogat războinic franc. Fiul lui Aegidius, Siagrius, a luat în stăpânire regiunea dintre Somme, Meuse şi Loara în calitate de „rege al romanilor” ; ulterior însă, a fost înfrânt la Soissons (486) şi ucis de fiul lui Childeric, Clovis (Chlodovecus, Hlod-Wig, 481-511)[5], care a luat

1. Neil Christie, *op. cit.*, pp. 106-108.
2. Capitulariile emise de regii franci au fost aplicate şi în nordul Italiei, unde s-au adăugat vechilor legi longobarde în secolele VIII-X. După perioada ottoniană, aceste legi, modificate semnificativ, au căpătat importante influenţe din dreptul roman (*The Lombard Laws*, pp. 21-22).
3. Neil Christie, *op. cit.*, pp. 204-211.
4. *The Lombard Laws*, pp. 18-19.
5. De la numele lui Clovis (*Hlod-Wig*, „glorios în luptă”) derivă numele de Ludwig, cu numeroasele sale variante – Ludovic, Louis, Luigi etc. (Lucien Musset, *op. cit.*, vol. 1, p. 155, nota 2).

în stăpânire nord-vestul Galiei. Zece ani mai târziu, Clovis şi-a extins regatul spre est şi nord-est. Presaţi de alamanii de pe Rinul superior şi de vosgi, francii ripuari, situaţi mai jos pe Rin, i-au cerut ajutorul lui Clovis, care a pornit împotriva alamanilor. După campaniile victorioase din 496 şi 501, Alamania (ce corespunde teritoriului Alsaciei moderne, al Badenului şi Würtembergului) este cucerită şi încorporată în regatul franc. Ocuparea acestui teritoriu este semnificativă, pentru că astfel a fost stopat curentul migrator spre vest al restului triburilor germanice ce rămăseseră în „Germania” : bavarezii, thuringii, hessienii şi saxonii[1].

Principalul izvor referitor la domnia lui Clovis, ca şi la creştinarea acestuia, este *Istoria francilor* a lui Grigore din Tours[2], căreia i se adaugă alte câteva surse importante, printre care amintim *Vita Genovefae*, scrisorile episcopului Remigius din Reims, cele ale lui Theodoric cel Mare şi *Lex Salica*[3]. Potrivit acestor izvoare, la sfârşitul secolului al V-lea, episcopii galo-romani din sud se aflau în toiul unei campanii dificile îndreptate împotriva arianismului care se extinsese în rândurile burgunzilor şi vizigoţilor. Faptul că Clovis, deşi păgân, nu prigonea clerul şi nu-şi însuşea pământurile populaţiei locale i-a determinat pe episcopi să încerce atragerea sa la creştinism. Căsătoria acestuia cu o prinţesă burgundă creştină, Clotilda, a încurajat această iniţiativă. Potrivit tradiţiei, în cursul luptelor pe care le purta cu alamanii, Clovis ar fi promis că, în caz de victorie asupra acestora, se va converti la creştinism. În urma victoriei repurtate, Clovis a fost botezat la Reims de episcopul Remigius, împreună cu mai mulţi dintre războinicii săi, în jurul Crăciunului[4]. Data consacrată în istoriografie ca moment al creştinării francilor este 496, cu toate că unele studii avansează date mai târzii (498 sau 508) pentru acest gest al conducătorului franc. Informaţii despre acest eveniment s-au păstrat într-o scrisoare către Clovis, trimisă de Avitus, episcop de Vienne, care îl asigura pe rege că Biserica este interesată de victoriile sale şi că orice nou succes va fi în slujba crucii[5]. Creştinarea lui Clovis a căpătat ulterior proporţii mitologice. În Evul Mediu circula o legendă potrivit căreia în momentul botezului regelui franc, din cer ar fi coborât o porumbiţă aducând o ampulă cu mir, ulei sfânt ce ar fi fost apoi folosit la ungerea lui Clovis. Legenda îşi are originile în *Vita sancti Remigii*, lucrare scrisă în jurul anului 878 de arhiepiscopul Hincmar de Reims, cel care l-a „reinventat” pe Clovis, făcându-l astfel un produs al Renaşterii carolingiene. Ungerea lui Clovis a servit ca model pentru ungerea regilor Carolingieni, arătându-se astfel, în mod explicit, că domnia lor se întemeia pe voinţa divină[6].

1. Lucien-Jean Bord, *Les Mérovingiens : „Les rois inconnus”*, Éditions de Chiré, Vouillé, 1981, pp. 46-53.
2. *Historia Francorum*, mai corect numită *Decem Libri Historiarum*, este publicată în *Monumenta Germaniae Historica*, *Scriptores Rerum Merovingicarum* ; vezi textul editat de B. Krusch şi W. Levison, I, 1, Hanovra, 1951. Traducerea în limba engleză îi aparţine lui Lewis Thorpe, în *The History of the Franks*, Penguin, Harmondsworth, 1974. Pentru originea şi familia lui Grigore, vezi şi Martin Heinzelmann, *Gregory of Tours. History and Society in the Sixth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, pp. 7-28.
3. O analiză a fiecărui izvor în parte, în William M. Daly, „Clovis : How Barbaric, How Pagan ? ”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 69, nr. 3, 1994, pp. 625-664.
4. Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 15-18.
5. Stéphane Lebecq, *Les origines franques, V^{e}-IXe siecle*, Éditions du Seuil, Paris, 1990, pp. 51-53 ; Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms*, pp. 47-48. Vezi şi Danuta Shanzer, „Dating the Baptism of Clovis : the Bishop of Vienne vs. the Bishop of Tours”, *Early Medieval Europe*, vol. 7, nr. 1, 1998, pp. 29-57, care a ajuns la concluzia că Clovis nu era păgân în momentul creştinării, ci catehumen arian sau sub influenţa curentului arian.
6. Pierre Chaunu, *L'obscure mémoire de la France de la première à l'an mille*, Libraire Académique Perrin, Paris, 1988, pp. 320-321.

Convertirea francilor a contribuit ulterior la fuziunea dintre populaţia romanizată a Galiei şi francii germanici, fuziune mai greu de realizat în cazul vizigoţilor, adepţi, iniţial, ai arianismului. Având de partea sa clerul, Clovis a purces în 507 la atacarea şi înfrângerea vizigoţilor. După victoria asupra lui Alaric al II-lea de la *Campus Vogladensis* (Vouillé sau Voulon, 507), au fost anexate posesiunile vizigote de la sud de Loara, cu excepţia Septimaniei şi a Provenţei, unde nu s-a putut trece peste puterea ostrogoţilor (510). Poziţia politică şi militară deţinută de Clovis în Galia l-au determinat pe împăratul Anastasius să-i acorde, în 508, titlul de consul onorific, însă Clovis a murit trei ani mai târziu, la apogeul puterii. A fost înmormântat în biserica Saint-Denis de lângă Paris, care, mai târziu, va deveni necropolă regală pentru regii Franciei şi ai Franţei. Alături de regatele ostrogot şi vizigot, statul franc devenise unul dintre cele mai puternice regate din Europa Apuseană, înglobând teritorii de pe ambele maluri ale Rinului şi aproape toată Galia, cu excepţia peninsulei Armorica, Gasconiei şi Provenţei.

Izvoarele timpurii nu prezintă în cazul lui Clovis imaginea unui şef de trib. Acesta apare ca un rege tipic germanic, înconjurat de războinici, care a acceptat şi prezenţa unor romani educaţi la curtea sa. Se presupune că a învăţat să vorbească latina şi că era la curent cu felul în care erau organizate centrele administrative romane. Era înzestrat cu calităţi diplomatice, reuşind să păstreze un anumit echilibru între pretenţiile belicoase ale căpitanilor săi şi solicitările episcopilor din regat. A întreţinut o relaţie de prietenie cu episcopul Remigius, care l-a făcut să înţeleagă preceptele creştinismului. Spre sfârşitul vieţii a devenit mai tolerant, comutând sentinţe sau eliberând prizonieri de război[1].

La moartea lui Clovis, în 511, regatul a fost împărţit între urmaşi. Ca motiv al acestei divizări a fost invocat conceptul patrimonial şi de moştenire german, dar şi o posibilă decizie a lui Clovis, care a dorit să-şi asigure succesiunea încă din timpul vieţii. Regatul franc a fost divizat în patru : fiind cel mai mare, Theuderic (511-533), stăpânea la Reims, Chlodomer (511-524) îşi avea reşedinţa la Orléans, Childebert I (511-558) la Paris, iar Clothar I (511-561) la Soissons. În această perioadă francii cuceresc Thuringia (530/531), Burgundia (533-534), iar în 536 îi silesc pe ostrogoţi să le cedeze Provenţa.

În condiţiile crizei cu care se confrunta regatul ostrogot în Italia, acţiunile fiilor lui Clovis au făcut din statul franc cel mai întins şi mai influent stat din Europa Apuseană. Pentru scurtă vreme, între 558 şi 561, regatul a fost reunificat de Clothar I, dar urmaşii acestuia au purces după 561 la împărţirea prin luptă a moştenirii obţinute. Iniţial, cel mai important dintre succesori pare să fi fost Charibert, care şi-a stabilit reşedinţa la Paris. Acesta şi-a extins influenţa şi dincolo de Canalul Mânecii, fiica sa, Bertha, căsătorindu-se cu Ethelbert, rege în Kent[2]. Alianţele matrimoniale dintre conducătorii franci şi cei din Kent au fost consecinţa expansiunii politice a regatului franc, care îşi impusese autoritatea în toată regiunea continentală învecinată cu Marea Nordului. Această expansiune a avut o componentă economică, dovadă fiind numeroasele podoabe şi obiecte de vestimentaţie de origine francă descoperite în Britania, dar şi una religioasă, creştinarea anglo-saxonilor (în 597), realizându-se cu sprijinul decisiv al Merovingienilor[3].

---

1. Un bun portret al lui Clovis găsim la William M. Daly, *op. cit.* ; concluzii la pp. 662-664.
2. Analiza circumstanţelor şi datei căsătoriei fiicei lui Charibert, la D.P. Kirby, *The Earliest English Kings*, ediţia a II-a, Routledge, Londra, 2000, pp. 24-28.
3. Barbara Yorke, *Kings and Kingdoms of Early Anglo-Saxon England*, Routledge, Londra, 1997, pp. 18, 39 ; Ian Wood, „The Mission of Augustine of Canterbury to the English”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 69, nr. 1, 1994, pp. 1-17.

Europa la începutul secolului al VII-lea

1. Teritorii dependente de Imperiul Roman de Răsărit ; 2. Teritorii dependente de Regatul Franc

După moartea lui Charibert (567), ceilalţi trei fraţi rămaşi în viaţă, Guntram, Sigibert I şi Chilperic I, şi-au împărţit regatul fratelui lor : Guntram a păstrat Burgundia, Sigibert stăpânea teritoriile din est ce luaseră numele de Austrasia, iar Chilperic pe cele din vest, de la nord de Loara, numite Neustria. Din secolul al VII-lea şi până spre anul 1000, cele trei zone – în fapt, trei regate france – vor deveni principalele regiuni ale regatului franc, acestora adăugându-li-se Aquitania care, deşi ţinea de stăpânirea francă, era condusă în mod diferit (oraşele de aici au fost împărţite iniţial între cei trei regi). Tensiuni au existat între toate cele patru mari entităţi, deoarece fiecare prezenta particularităţi atât politice, cât şi culturale, etnice şi lingvistice. Austrasia era germană, în Neustria predomina populaţia romanizată, în timp ce nobilii din Burgundia, dar mai ales din Aquitania, manifestau o tendinţă spre independenţă. În Burgundia, vechea lege burgundă a rămas în vigoare, aristocraţia şi-a păstrat funcţiile, iar unii membri ai dinastiei conducătoare au supravieţuit. Cu întreruperi, regii franci şi-au exercitat autoritatea, mai mult sub forma unui protectorat, şi asupra unor regiuni periferice, precum Bretania, Gasconia, Provenţa, Thuringia, Alamania sau Bavaria. Provenţa a rămas până în secolul al VIII-lea sub controlul stăpânitorilor locali romanici, iar thuringienilor li s-a permis să-şi păstreze propriile legi (*Lex Thuringorum*). Printre alte beneficii, regele franc obţinea din Thuringia un tribut plătit în animale, care a rămas în vigoare în „Germania" până în 1002[1].

Izvoarele nu conferă conotaţii etnice luptelor dintre membrii familiei Merovingiene, la care participa activ şi aristocraţia locală, care urmăreau de obicei să-şi impună hegemonia. În 573 a izbucnit un nou conflict pentru supremaţie între regate, în care s-au implicat direct Brunhilda, văduva lui Sigibert şi regentă în Austrasia, şi Fredegunda, văduva lui Chilperic şi regentă în Neustria. Acest război civil a consemnat numeroase asasinate ; luptele au luat sfârşit odată cu moartea Brunhildei, în 613. În urma unui compromis între magnaţii şi clerul din cele trei regate, Clothar al II-lea al Neustriei (613-629) a devenit rege peste tot neamul francilor.

Unitatea regatului a fost reinstaurată, dar a crescut controlul aristocraţiei, ai cărei principali lideri erau Arnulf, episcop de Metz, şi Pepin de Landen, majordom al palatului din Austrasia, ambii strămoşi ai Carolingienilor. În 614, regele a convocat un conciliu al episcopilor din întregul regat (12 episcopi mitropolitani, 56 de episcopi franci şi doi clerici din Kent), în urma căruia a emis un capitular (*Edictul de la Paris*) prin care se încerca restaurarea păcii în întreg statul franc. Acesta este şi unul din motivele pentru care Clothar a acceptat să confirme Bisericii şi membrilor aristocraţiei domeniile şi privilegiile (*immunitas*) primite anterior. În *Edict*, care avea 24 de capitole, Clothar a acceptat şi alte cerinţe : judecătorii laici (*judices*, care nu puteau fi numiţi decât în regiunile din care proveneau) nu aveau voie să condamne clerici fără să fie înştiinţaţi episcopii, iar clerul nu trebuia să mai ceară ajutor laic împotriva episcopilor ; episcopii urmau să fie aleşi de episcopul mitropolitan şi de clerul din dioceză, regele păstrând dreptul de veto ; episcopii erau obligaţi să rezideze în dioceza în care erau aleşi. Regele a mai acceptat ca puterea sa de a impune taxe să fie restrânsă, acesta fiind un drept incidental, pe care regii tribali nu îl avuseseră, dar care fusese arogat de Clovis şi urmaşii săi după modelul guvernării romane. *Edictul* precizează că regele trebuia să promită că nu va impune taxe noi pentru pământ (*census*). Pentru că numărul altor taxe crescuse arbitrar, o restricţie similară s-a introdus în privinţa dreptului regelui de a

1. Stewart C. Easton, *The Era of Charlemagne. Frankish State and Society*, Princeton, 1961, p. 14.

restricţiona negoţul. Efectele acestor hotărâri vor consta însă în limitarea veniturilor casei regale[1].

Revigorarea regatului franc a continuat în timpul lui Dagobert (629-638/639), fiul lui Clothar al II-lea şi al Bertradei. Încă din 622 sau 623, Dagobert a fost numit de către tatăl său rege al Austrasiei (*Rex super Austrasiis*), gest care a dat un imbold tendinţelor autonomiste manifestate de aristocraţia de aici. La moartea lui Clothar, în virtutea vechii tradiţii de divizare a regatului, nobilii din Neustria l-au susţinut ca rege pe fratele vitreg al lui Dagobert, Charibert. În urma negocierilor, acesta a primit regiunea periferică a Aquitaniei, pe care a condus-o din reşedinţa de la Toulouse până la moartea sa, învăluită în mister, în 632. Pentru a-şi consolida puterea, după ce a preluat tronul, Dagobert a fost nevoit să facă numeroase expediţii în diversele regiuni ale regatului. A întreprins o expediţie în Burgundia pentru a-i aduce la ascultare pe nobilii de aici (*leudes*), iar în sudul Aquitaniei a organizat o expediţie pentru a-i linişti pe gasconii care jefuiau periodic regiunea. I-a supus pe regii britoni din Armorica, unde refugiaţii din Britania constituiseră trei mici regate. Împreună cu aliaţii săi din Bavaria, Dagobert l-a atacat pe Samo, probabil un fost negustor din Neustria, devenit conducător al unui grup al slavilor de apus (numiţi în izvoare wenzi-sorabi) ; atacul a fost un răspuns la acţiunile de jaf întreprinse de slavi în regiunile răsăritene ale regatului, în special în Thuringia. După moartea lui Charibert, Dagobert a preferat să-şi stabilească centrul puterii în regiunea pariziană, bazându-se pe elita nobilimii din Neustria şi Aquitania, în timp ce reprezentanţii aristocraţiei din Austrasia şi Burgundia au rămas implicaţi mai mult în politica provincială locală. Principalii sfătuitori ai lui Dagobert au fost Ega, numit majordom în Neustria, Arnulf de Metz (retras, spre sfârşitul vieţii, pentru a se dedica vieţii religioase), respectiv Pepin de Landen, în Austrasia ; după ce a devenit unic conducător, Dagobert a căutat să se debaraseze de influenţa lui Pepin. Toate aceste acţiuni au contribuit la refacerea unităţii regatului franc, care cunoaşte acum o scurtă perioadă de stabilitate politică. În plan intern, Dagobert a continuat practica daniilor către Biserică şi către membrii suitei regale şi a ctitorit o nouă biserică la Saint-Denis, lângă Paris, pe care a ridicat-o apoi la rangul de mănăstire, dăruindu-i domenii şi privilegii. Din timpul său datează cultul Sfântului Denis, asociat cu dinastia Merovingiană[2].

*

Din punct de vedere instituţional, regatul franc reprezintă o formaţiune în care s-a încercat sinteza elementelor romane care au supravieţuit din Imperiul târziu cu elemente germanice predominante. Potrivit noilor concepţii, regele, care păstra titlul roman de *princeps*, concentra în mâinile sale întreaga putere : hotăra în chestiuni de politică internă şi externă, legislative, militare, administrative şi chiar în ceea ce priveşte organizarea religioasă, rezervându-şi dreptul de a numi episcopi. Titlul de *rex Francorum* este înregistrat pentru prima dată în izvoarele târzii, într-o cartă emisă de Theudebert al II-lea în 596, păstrată în copie. Formula *regnum Francorum* a fost folosită mult mai rar, începând din secolul al VII-lea, ceea ce dovedeşte că regele franc era considerat încă suveran al teritoriului Galiei, şi nu al *Franciei*, concept politic şi teritorial care s-a impus ulterior. În izvoarele hagiografice, *regnum Francorum* este înţeles nu ca un regat al

1. Stéphane Lebecq, *op. cit.*, pp. 123-125.
2. *Ibidem*, pp. 126-134 ; Paul Fouracre, Richard A. Gerberding, *Late Merovingian France. History and Historiography, 640-720*, Manchester University Press, Manchester, 1996, pp. 13-16.

francilor, ci ca regat al regelui franc, care, împreună cu curtea sa, îi garanta, teoretic, unitatea politică[1].

O caracteristică a puterii regale în perioada merovingiană este *itineranţa*. Din considerente în primul rând militare, dar şi personale (plăcerea vânătorii), curtea nu avea un sediu stabil. Acesteia i se adaugă *patrimonialitatea*, concepţia potrivit căreia stăpânirea regelui reprezenta un bun personal al acestuia, de care, teoretic, putea dispune după voie ; concepţia îşi are probabil originile în modul în care s-au format multe dintre statele germanice, prin cucerire. Acest din urmă mod de a privi statul a fost o cauză a instabilităţii şi lipsei de unitate ce au caracterizat regatul franc merovingian de-a lungul întregii sale existenţe, de vreme ce fiecare moştenitor regal primea sau urmărea să obţină o parte din regat. De altfel, exceptându-l pe Clovis, doar în patru cazuri regatul s-a aflat sub stăpânirea unui singur rege franc : sub Clothar I, Clothar al II-lea, Dagobert I şi Childeric al II-lea. Cercetări recente au demonstrat că împărţirea regatului se făcea cu respectarea entităţilor teritoriale existente[2]. Pentru a consolida dinastia, dar şi poziţia deţinută de regat în Europa Apuseană, cronicarii epocii merovingiene au încercat să le atribuie francilor origini mitice. Fredegarius este primul care înregistrează tradiţia potrivit căreia Priam ar fi fost primul rege al francilor care, astfel, ar fi fost descendenţi ai troienilor. Originea acestei legende este căutată de unii cercetători în politica imperială romană târzie care, pentru a strânge legăturile cu unele neamuri migratoare, le conferea acestora numele de „troieni”. Potrivit lui Ammianus Marcellinus, printre primii care au primit acest nume au fost burgunzii, ce apar astfel ca „fraţi ai romanilor”, de la ei „titlul” trecând la franci[3]. Alţi istorici consideră că legătura cu Troia şi troienii a fost o elaborare mult mai recentă (Grigore din Tours nu o pomeneşte), în antiteză cu originea scandinavă pe care şi-au asumat-o majoritatea neamurilor gotice, de care francii căutau să se delimiteze[4]. Probabil în momentul în care Fredegarius a preluat una sau alta dintre versiuni, originea tradiţiei nu se mai cunoştea. Mai târziu, acest mit a trecut în mediul carolingian ; unii autori care preamăreau faptele de vitejie ale noilor regi franci (precum Paul Diaconul) au încercat să îi lege şi pe aceştia de Aeneas şi legendarii troieni[5].

Instituţia centrală era reprezentată de palat (*sacrum palatium*), unde activau dregătorii, a căror principală menire era slujirea regelui. Cel mai important dregător era majordomul (*major domus*), conducătorul palatului, al cărui rol a crescut pe măsură ce s-a erodat autoritatea regală (secolul al VII-lea – prima parte a secolului al VIII-lea) ; lui i se adăuga un comite al palatului (*comes palatii*), cu îndatoriri administrative. În preajma regelui se aflau în permanenţă însoţitori cu însărcinări militare (*antrustiones*), care, împreună cu alţi fideli (*leudes*), se bucurau de o protecţie specială (*munt, mundium*), garantată printr-un *wergeld* întreit. La curte existau mai mulţi mici dregători, ale căror îndatoriri nu erau întotdeauna foarte clare. În unele cazuri, titlul era mai mult o dovadă a statutului decât a sferei de activitate. Secretarul privat al regelui (*referendarius*)

1. Hans-Werner Goetz, „«Gens», Kings and Kingdoms : the Franks”, în *Regna and Gentes...*, pp. 322-324.
2. Pierre Riché, *op. cit.*, p. 64.
3. Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms*, pp. 33-35.
4. Lotte Hedeager, „Migration Period Europe : The Formation of a Political Mentality”, în Frans Theuws şi Janet L. Nelson (eds.), *Rituals of Power from Late Antiquity to the Early Middle Ages*, Brill, Leiden, 2000, pp. 23-24.
5. Damien Kempf, „Paul the Deacon's «Liber de episcopis Mettensibus» and the Role of Metz in the Carolingian Realm”, *Journal of Medieval History*, 30, 2004, pp. 286-288.

conducea cancelaria, redactând actele interne sau corespondenţa, scrisă în limba latină[1], în timp ce trezorierul (*camerarius* sau *thesaurarius*) se ocupa de trezorerie, unde se aflau obiectele preţioase, aurul, dar şi înregistrările fiscale. Alţi dregători, aleşi din rândul fiilor de nobili, se ocupau de servicii domestice, precum erau seneşalul, şeful servitorilor, sau *comes stabuli* (conetabilul), ce se ocupa de grajdurile regelui. În deja pomenitul tezaur, baza financiară a regelui, se mai strângeau taxele ridicate din comitate, tributurile impuse vecinilor şi veniturile obţinute din domeniile proprii. La origine, acestea au făcut probabil parte din pământurile publice imperiale, lor adăugându-li-se în timp domenii confiscate de la aristocraţii rebeli sau de la criminali şi cele obţinute în urma cuceririlor. În secolele VII-VIII, daniile către Biserică şi laici au diminuat substanţial domeniile regale[2].

Un element de noutate introdus de franci în Galia merovingiană îl reprezintă aderarea la un nou sistem juridic, bazat, ca în majoritatea celorlalte regate barbare, pe principiul personalităţii legii. Din ampla activitate legislativă şi juridică a regilor franci s-au păstrat doar două coduri de legi, *Pactus Legis Salicae* sau *Lex Salica* şi *Lex Ribuaria*. *Legea Salică* înregistrează atât vechi cutume germanice, cât şi diverse edicte regale ; prima versiune, cu 65 de articole, datează, se pare, din timpul domniei lui Clovis sau din vremea unui predecesor, acesteia adăugându-i-se alte titluri sub Childebert I şi Clothar I. Cercetări recente arată că legii i-au fost aduse unele revizuiri la jumătatea secolului al VII-lea de către episcopul Leodegar de Autun, care sugerează că, la acea vreme, fiecare regat franc îşi avea propria lege, *Pactus Legis Salicae* aplicându-se numai în Neustria. Reformulată de Carolingieni, *Legea Salică* s-a mai aplicat şi pe parcursul secolului al IX-lea, fiind apoi abandonată treptat[3]. În Austrasia era valabilă *Lex Ribuaria* (formă revizuită a *Lex Salica*, codificată sub Dagobert) ; în Burgundia, *Liber Constitutionum*, iar în Aquitania, *Codex Theodosianus* sau *Breviarul lui Alaric* ; bavarezii aveau *Lex Bawariorum*, iar alamanii, *Lex Alamannorum*. Principiul personalităţii legii este cel mai vizibil în Austrasia. *Lex Ribuaria* specifica limpede că fiecare om va fi judecat după neamul – şi locul, se adaugă – în care s-a născut[4].

Unele prevederi ale *Legii Salice* se referă la *wergeld* şi la mărimea acestuia în caz de omor, vătămare, viol şi răpire, la compensaţiile pe care le primeau cei păgubiţi în caz de furt de orice fel, dar şi la reglementarea moştenirilor, datoriilor neplătite sau procedurilor juridice[5]. Legile france sugerează că, treptat, s-a format o nouă ierarhie socială. Pe domenii (*villae*) se aflau trei categorii de oameni, dintre care cei mai de jos şi mai puţin numeroşi erau sclavii (*servi*). Un sclav putea fi eliberat prin diferite proceduri, intrând astfel în categoria oamenilor eliberaţi (*liberti*, germ. *Liti*) ; deasupra oamenilor eliberaţi se aflau ţăranii coloni, liberi doar teoretic, deoarece erau legaţi de loturile domeniului (*villa*). Deasupra celor trei grupuri veneau oamenii liberi, franci sau alţi germani, care se bucurau de propriile legi şi care trăiau în sate formate din colibe. În Galia, reprezentanţii vechiului ordin senatorial roman au supravieţuit până în secolul al VII-lea ; la jumătatea secolului al VIII-lea, izvoarele încă mai vorbesc despre urmaşii acestei categorii, care

1. Puţinele documente păstrate de la regii franci au fost publicate în colecţia *Monumenta Germaniae Historica*, *Leges* (*Capitularia regum Francorum*).
2. Stéphane Lebecq, *op. cit.*, pp. 67-69 ; Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms*, pp. 64-66, 152-154, 219.
3. *The Laws of the Salian Franks*, pp. 52-54.
4. Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms*, pp. 104-118 ; Hans-Werner Goetz, *op. cit.*, p. 327.
5. Pentru o traducere în limba română, vezi Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 19-36.

deţineau funcţii, numeroase domenii şi, datorită acestora, multă influenţă ; un exemplu îl oferă unii membri ai familiei Syagrilor[1]. Acestor elemente li se adăugau oameni proveniţi din rândul membrilor fostelor *curiae* din oraşe, dar şi mulţi parveniţi, care au profitat de noua situaţie politică şi socială pentru a se îmbogăţi[2]. Începând din secolul al VI-lea, graţie unor alianţe matrimoniale a avut loc ascensiunea unei noi aristocraţii de origine germanică şi romanică, cu precizarea că, la început, stăpânilor de pământ galo-romani nu li s-a acordat un statut egal cu cel al oamenilor liberi franci. Pentru uciderea unui supus de origine romană se plătea jumătate din răscumpărarea plătită pentru un franc salian. Posesia pământului şi serviciul în diverse funcţii, în care erau admişi în mod liber, au oferit în cele din urmă vorbitorilor limbii romanice un statut egal cu cel al aristocraţiei france, aceştia devenind parte a grupului numit în legile vremii *homines Franci*. Această formulă arată că, la sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului următor, noua nobilime (*potentes*, *priores*) nu numai că ajunsese să controleze politica locală, dar pretindea şi participarea la treburile regatului şi ale dinastiei regale. În acest moment, elementele romanice şi germanice erau aproape complet contopite, deoarece romanicii se simţeau franci şi au adoptat nume germane, în timp ce germanicii au adoptat modul de trai al romanicilor şi limba acestora[3].

Biserica şi-a păstrat structura din perioada romană. Baza a continuat să fie reprezentată de dioceze, care corespundeau vechilor *civitates*, cu excepţia regiunilor din nord şi est, unde hotarele diocezelor au fost retrasate. Mai multe dioceze erau grupate în provincii, subordonate unor episcopi mitropolitani (de exemplu, Arles sau Vienne). Factorul politic avea o mare influenţă asupra episcopilor, care erau nevoiţi să ţină cont de dorinţele regilor. Deşi între regalitate şi episcopi a existat, de regulă, o relaţie de colaborare, au fost şi momente tensionate, mai ales când autoritatea laică a încercat impunerea de taxe bisericilor, dar şi când comportamentul acesteia a ridicat probleme de ordin moral. Ierarhii Bisericii şi-au manifestat deseori dezaprobarea în privinţa practicii concubinajului în familia regală. Nicetius din Trier l-a ameninţat în mai multe rânduri cu excomunicarea pe Theudebert I pentru adulter şi chiar l-a excomunicat pe Clothar I, din acelaşi motiv, în timp ce Germanus din Paris l-a excomunicat pe Charibert pentru că se căsătorise cu o călugăriţă. Lista poate continua cu multe exemple, semn că practicile şi atitudinile precreştine nu dispăruseră odată cu acceptarea de către franci a botezului şi intrarea în rândul comunităţii lui Christos. Înaltul cler s-a opus şi amestecului regelui în procedura canonică a alegerilor episcopale, a dezaprobat limitarea de către rege a autorităţii curţilor ecleziastice şi s-a împotrivit simoniei. Multe oraşe au supravieţuit datorită prezenţei episcopilor, care s-au ocupat de asigurarea hranei şi de răscumpărarea prizonierilor în perioadele de criză. De asemenea, în unele oraşe episcopii au ţinut locul unor funcţionari romani, precum *defensores*, a căror menire era protejarea celor săraci şi fără apărare. Influenţa exercitată de episcopi în oraşe i-a nemulţumit pe unii comiţi locali, după cum reiese din scrierile lui Grigore din Tours. În mare parte, reprezentanţii înaltului cler erau recrutaţi din vechea aristocraţie senatorială, iar începând cu secolul al VII-lea şi din aristocraţia, de funcţie, germano-romană. Mulţi dintre episcopi urmau mai întâi o carieră

1. Lucien Musset, *op. cit.*, vol. 1, pp. 201-202.
2. Comentarii referitoare la supravieţuirea unor reprezentanţi ai vechiului ordin senatorial roman sunt de găsit la Frank D. Gilliard, „The Senators of Sixth-Century Gaul", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 54, nr. 4, 1979, pp. 685-697, şi Brian Brennan, „Senators and Social Mobility in Sixth-century Gaul", *Journal of Medieval History*, nr. 11, 1985, pp. 145-161.
3. Hans-Werner Goetz, *op. cit.*, pp. 327-329.

în administraţia regatului, după cum arată cazul lui Desiderius, episcop de Cahors. Acesta provenea dintr-o familie de nobili de origine galo-romană care obţinuseră mai întâi dregătorii la curte, apoi au fost numiţi episcopi : un frate al său, Syagrius, fusese guvernator de Marsilia, un altul, Rusticus, episcop, tot de Cahors. Educat la curtea lui Clothar al II-lea, Desiderius a ajuns tezaurar al acestuia şi al lui Dagobert. Numit guvernator al Marsiliei, a reparat bisericile, mănăstirile şi zidurile oraşului şi a asigurat aprovizionarea cu apă, apoi a preluat funcţia de episcop. În secolul al VII-lea se observă în regatul franc o creştere a influenţei monahismului, care a preluat în special tradiţii irlandeze, dar şi benedictine. Până în secolul al VI-lea inclusiv, mănăstirile din Galia fuseseră ridicate aproape exclusiv în mediul urban. Situaţia începe să se schimbe de la sfârşitul secolului. După 590, un rol semnificativ l-a jucat Columban care, stabilit în Burgundia, a întemeiat mai multe mănăstiri, cea mai importantă fiind cea de la Luxeuil. După acest model, în Neustria, în bazinul Senei, şi în Austrasia au fost ridicate numeroase alte mănăstiri ce au contribuit la creştinarea populaţiei din regiunile rurale, tributare încă tradiţiilor păgâne[1]. Prin donaţii şi privilegii, regii franci, în special începând cu Clothar al II-lea, au întărit această mişcare monastică, atrăgându-i totodată pe reprezentanţii săi în politica regatului. Donaţiile şi achiziţiile de domenii au făcut ca până în secolul al VII-lea Biserica să fi achiziţionat circa trei sferturi din domeniile pe care le va deţine pe tot parcursul Evului Mediu. Stăpânirea pământului i-a permis să devină o importantă parte a sistemului politic din regat[2].

În comparaţie cu perioada romană, percepţia asupra administraţiei s-a schimbat. Noul sens al acesteia era nu de administraţie strict specializată, ci de exercitare prin delegaţie a unei funcţii sau de îndeplinire a unor servicii de către persoane care nu aveau nici un merit în afară de acela de a fi susţinute de rege. În secolul al VI-lea, unitatea de bază a regatului era *civitas* (cu excepţia regiunilor din nord, unde unitatea era *pagus* – *gau*), despre a cărei organizare nu se ştiu prea multe. Din colecţiile de *formulae* legale păstrate, aflăm că în oraşe existau oficiali, precum *curator* sau *magister militum*, care înregistrau în arhivele locale diverse acte sau înţelegeri. În teritoriile de la vest de Rin, în fruntea acestor *civitates* regii numeau comiţi (*comes*, *comites* sau *grafiones*) ; numele acestora va da noua denumire a unităţilor administrative, *comitate*, divizate în *centenae*, şi care va înlocui vechea unitate administrativă *civitas*. Comitele avea atribuţii juridice, militare şi administrativ-fiscale, ansamblu de puteri publice care va lua numele de *comitatus*. În unele pricini era asistat de către episcopul local, în calitate de *auditor*, sau de consilierii juridici locali (*rachimburgii*), care îl ajutau la judecarea pricinilor şi la stabilirea pedepselor corespunzătoare. Venitul comiţilor consta într-o parte dintr-un feud, în colectarea aşa-zişilor „bani pentru pace” (*faidus*, *fredus*), plătiţi în aria lor de jurisdicţie (din care o treime erau vărsaţi la tezaurul regal), alături de un procentaj din veniturile de pe moşiile regale. În Galia au funcţionat cca 120 de comitate, care păstrau, în linii mari, limitele vechilor circumscripţii administrative romane[3].

1. Pentru imaginea ţăranilor în literatura medievală timpurie, vezi Jacques Le Goff, „Ţăranii şi lumea rurală în literatura Evului Mediu timpuriu (secolele V-VI)”, în *Pentru un alt Ev Mediu. Valori umaniste în cultura şi civilizaţia Evului Mediu*, traducere din limba franceză şi studiu introductiv de Maria Carpov, vol. I, Editura Meridiane, Bucureşti, 1986, pp. 202-222.
2. Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms*, pp. 71-79, 181-194 ; Paul Fouracre, Richard A. Gerberding, *op. cit.*, pp. 3-6.
3. Termenul *comes* este folosit în regiunile galo-romane din sud şi vest, în timp ce *grafio* este prezent în documentele care fac referire la zonele france din nordul şi estul Galiei. Istoricii francezi consideră în genere că instituţia numită *comes* este de origine romană, iar *grafio* reprezintă doar o traducere germană, în timp ce majoritatea specialiştilor germani văd cele două funcţii ca având origini diferite : *grafio* ar fi

Un rol important, mai ales din punct de vedere militar, îl deţineau ducii (*dux*, *duces*), care conduceau oastea din mai multe comitate. Duci erau numiţi şi în fruntea provinciilor locuite de alte neamuri decât francii sau galo-romanii, în Alamania sau Thuringia. Particularităţi întâlnim în Provenţa, unde regii franci numeau *rectori*, şi în sudul Burgundiei, unde reprezentanţii regali purtau numele de *patricieni*. Toate încercările majordomilor, comiţilor şi ducilor de a-şi permanentiza funcţiile s-au lovit, până la jumătatea secolului al VII-lea, de refuzul puterii centrale ; după acest moment, tendinţele de transmitere ereditară au înregistrat tot mai multe succese[1].

În ceea ce priveşte fiscalitatea, Merovingienii au păstrat în linii mari sistemul fiscal al Antichităţii târzii şi au continuat să impună taxe pe pământ, pe produsele vândute în târguri şi vămi. Izvoarele dau de înţeles că populaţia galo-romană plătea integral taxele, spre deosebire de franci, care erau scutiţi[2]. De astfel de scutiri beneficiau şi bisericile, cărora Clothar I le-ar fi cerut să cedeze o treime din venituri, însă opoziţia episcopilor a zădărnicit acest plan. Însuşi Grigore din Tours s-a opus lui Chilperic I, care a încercat să încalce scutirile acordate episcopiei şi oraşului Tours[3]. Preluând un obicei roman, regii Merovingieni au început să acorde imunităţi care, la origine, fuseseră probabil un privilegiu legat de vechile stăpâniri senatoriale. Imunitatea se justifica prin serviciile pe care le îndeplinise sau urma să le îndeplinească beneficiarul. Cum aproape toate cartele de imunităţi acordate în Galia vizau domeniile Bisericii, acestea se referă la beneficiile spirituale pe care regele şi regatul urmau să le primească, veniturile obţinute urmând să fie folosite pentru întreţinerea cultului. Există elemente care sugerează faptul că imunităţi de acest fel au fost acordate încă de la începuturile regatului franc. Primele referiri la imunităţile regale le întâlnim în hotărârile Conciliului de la Orléans din 511, pe parcursul secolului al VI-lea obiectul acestor privilegii fiind unul preponderent fiscal. Domeniul care beneficia de imunitate era scutit de obligaţiile fireşti faţă de fisc, veniturile din taxe urmând să revină celui care deţinea domeniul ; însă nu erau scutiţi şi lucrătorii de pe domeniu, dările lor urmând să fie încasate de stăpân. Din secolul al VII-lea, de când s-au păstrat primele astfel de documente în original (635 sau 688), situaţia se schimbă : documentele regale accentuează limitarea jurisdicţiei reprezentanţilor regali, care nu mai puteau intra pe domeniile cu imunitate pentru a-şi exercita atribuţiile în probleme atât fiscale, cât şi juridice (*absque introitu iudicum*). La originea acestor schimbări se află probabil Clothar al II-lea şi edictul său din 614[4].

Sub aspect economic, regatul franc merovingian a cunoscut perioade de dezvoltare şi decădere. O relativă creştere întâlnim, la fel ca în restul Europei Apusene, în prima jumătate a secolului al VII-lea. O parte din câmpiile abandonate au fost refolosite pentru cultivarea cerealelor, pădurile au început să fie defrişate, a crescut numărul morilor de

---

fost la început un comandant germanic, de rang mai mic, care a căpătat apoi influenţe romane. Alexander Callander Murray demonstrează că cei doi termeni desemnează, în esenţă, acelaşi personaj (Alexander Callander Murray, „The Position of the Grafio in the Constitutional History of Merovingian Gaul", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 61, nr. 4, 1986, pp. 787-805).

1. Archibald R. Lewis, „The Dukes in the Regnum Francorum, A.D. 550-751", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 51, nr. 3, 1976, pp. 386-399.
2. Pentru sistemul de taxe din perioada merovingiană, vezi Walter Goffart, „Old and New in Merovingian Taxation", *Past and Present*, nr. 96, 1982, pp. 3-21.
3. Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms*, pp. 60-63. Pentru opoziţia episcopilor la intenţia regilor de a introduce taxe, vezi Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 37-38.
4. Alexander Callander Murray, „Immunity, Nobility, and the Edict of Paris", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 69, nr. 1, 1994, pp. 18-36.

apă, mai ales pe domeniile mănăstirilor ; mâna de lucru era asigurată de ţărani liberi, coloni, dar şi sclavi. Actele care cuprind scutirile de taxe ne oferă indicaţii preţioase privitoare la produsele obţinute pe domenii sau la mărfurile care se comercializau în regat : sare, lemn, carne, ouă, peşte, ulei, măsline, orez, piei, cai, bere, pergamente, piele de Córdoba, mirodenii (ultimele proveneau din import). În oraşe, care continuau să fie reduse ca suprafaţă, trăiau meşteşugari şi negustori, printre aceştia din urmă fiind şi evrei, numiţi în izvoare „sirieni". O parte dintre evrei locuiau în oraşe de câteva generaţii, în timp ce alţii veniseră recent din Orient ; se ocupau cu negoţul şi cu acordarea de împrumuturi în bani către nobili şi episcopi. În general, relaţiile dintre evrei şi populaţia creştină au fost bune, dovadă fiind prezenţa unor evrei în funcţii înalte. Grigore din Tours ne informează că au existat şi încercări de convertire forţată, în a doua jumătate a secolului al VII-lea, precum cele iniţiate de episcopul Avitus la Clermont (576) şi de regele Chilperic I la Paris (581) ; acestora li se adaugă, mai târziu, expluzarea ordonată de regele Dagobert în 629[1].

Aşezarea longobarzilor în Italia a blocat temporar, între sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al VII-lea, desfăşurarea comerţului pe uscat cu Bizanţul, negustorii continuând să facă negoţ pe mare. Pe uscat, valea Ronului avea rolul de cale de legătură între regiunile din nordul regatului, cele din sud şi porturile de la Mediterana din Provenţa. În secolul al VII-lea, pe fondul dezvoltării regatelor anglo-saxone, a crescut volumul comerţului cu insulele britanice. Cea mai bună dovadă în acest sens o reprezintă monedele de aur bătute la curţile regilor franci (*solidus*) descoperite dincolo de Canalul Mânecii (la Sutton Hoo şi în tezaurul de la Crondall). De la jumătatea secolului al VII-lea se adaugă tot mai mult argint la monedele de aur, pentru ca, în cele din urmă, acestea să fie bătute numai din argint, mai ales în Neustria. În oraşele regatului franc se ţineau periodic bâlciuri, asociate cu sărbătorile religioase. Unul dintre cele mai cunoscute era cel ţinut lângă mănăstirea Saint-Denis, din apropierea Parisului. Dagobert acordase mănăstirii dreptul de a ridica şi păstra toate taxele de la acest bâlci, fapt confirmat în 710 de Childebert al III-lea, după mutarea locului de târg în Paris[2].

*

Potrivit opiniei lui Grigore din Tours, principalele slăbiciuni ale regatului franc au fost numeroasele lupte interne şi devastările provinciilor din timpul fiecărei campanii militare. Disputele politice din regat aveau drept motiv lipsa unui principiu clar de succesiune – fiecare urmaş de rege (din căsătorie legitimă sau nu) având dreptul de a revendica tronul –, interesele private ale aristocraţiei, politica faţă de oraşe şi conflictele din interiorul societăţii merovingiene. După moartea lui Dagobert, regatul franc intră treptat din nou în criză. Se remarcă de fapt două regate france : Austrasia, de o parte, şi Neustria cu Burgundia, de cealaltă parte ; începând cu Clothar al II-lea, ultimele două au avut acelaşi rege, însă administraţiile lor erau separate. Puterea trece treptat în mâinile ducilor locali şi a majordomilor care, în calitate de reprezentanţi ai aristocraţiei, controlau

1. Avril Keely, „Arians and Jews in the Histories of Gregory of Tours", *Journal of Medieval History*, vol. 23, nr. 2, 1997, pp. 109-115 ; E.M. Rose, „Gregory of Tours and the Conversion of the Jews of Clermont", în Kathleen Mitchell, Ian Wood (eds.), *The World of Gregory of Tours*, Brill, Boston, Leiden, 2002, pp. 307-320.
2. Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms*, pp. 214-218.

mari domenii, dobândite prin cuceriri sau prin danii de la rege. În marile familii apare obiceiul constituirii unor grupuri de protejaţi care căutau apărare, sprijin sau servicii, oferind în schimb ajutor militar. Cei care aveau un statut inferior se „puneau în credinţă" sau se „încredinţau" celor puternici, devenind vasali (*vassus*) ai acestora. Pentru a-i răsplăti pentru serviciile lor, cei puternici le acordau aur sau pământuri, ultimele concedate cu titlu viager. Majordomii reuneau o mulţime de astfel de vasali, impunându-se în faţa celorlalţi aristocraţi. Cu toate acestea, cercetările recente nu confirmă, cel puţin până la începutul secolului al VIII-lea, imaginea „regilor trândavi" zugrăvită în lucrările mai vechi. Faptul că dinastia a supravieţuit încă un secol arată că ea a reuşit să facă faţă unei vieţi politice foarte agitate şi că păstra încă o parte din atributele guvernării.

În cadrul luptelor pentru putere dintre grupările aristocratice din a doua jumătate a secolului al VII-lea se distinge familia lui Pepin de Landen. Politica şi poziţia deţinute de acesta în Austrasia au fost preluate de fiul său, Grimoald, care, fiind un apropiat al regelui Sigibert al III-lea, a reuşit la moartea acestuia să-şi impună fiul, Childebert, ca urmaş la tron în 656. Cu toate că Sigibert va avea un urmaş, pe viitorul Dagobert al II-lea, se pare că Grimoald îl convinsese pe rege să-l adopte pe fiul său, care fusese rebotezat cu numele regal Childebert. Faptul că Grimoald a reuşit să-şi menţină fiul la putere aproape patru ani reprezintă o mărturie a influenţei pe care familia sa o avea în regat la acea vreme. Sfârşitul celor doi este neclar : Grimoald a fost capturat, dus în Neustria, unde a fost executat, în timp ce Childebert a dispărut brusc în 662. Acest episod al istoriei familiei este învăluit în tăcere atât în izvoarele merovingiene, cât şi în cele carolingiene. Răspunzătoare de această situaţie pare a fi intenţia de mai târziu a Carolingienilor de a şterge din genealogia familiei momentele mai puţin onorabile, care nu se mai potriveau cu propaganda oficială[1]. După luptele violente din 670-678 dintre Ebroin, majordom în Neustria, şi facţiunile aristocratice din Burgundia şi Austrasia reprezentate de episcopul Leodegar, în deceniul 9 al secolului al VII-lea se remarcă un alt reprezentant al Pepinizilor[2], Pepin de Herstal, care devine, în 687, conducătorul neîncoronat al Austrasiei şi apoi al Neustriei. Ascensiunea treptată a familiei lui Pepin, viitoarea familie a Carolingienilor, va duce la căderea dinastiei Merovingiene, detronată în cca 751-754 prin alegerea de către nobilii regatului a lui Pepin cel Scund[3].

Urmările aşezării francilor în Galia sunt semnificative. Chiar dacă s-au topit în masa populaţiei romanice, numele lor a rămas şi a fost asumat de locuitori, indiferent de originea etnică. A fi franc devenise un fapt mai prestigios decât a fi roman[4] şi aducător de privilegii. Denumirea de *Francia* a fost folosită iniţial pentru teritoriul ocupat de franci în „Germania", pentru ca, de la mijlocul secolului al VI-lea, să desemneze nordul Galiei, controlat efectiv de franci. De la sfârşitul secolului al VI-lea, sub influenţa unor

1. Singura lucrare care menţionează tentativa lui Grimoald de a lua puterea este o cronică redactată în mediul merovingian de la Soissons, pe la 727, *Liber Historiae Francorum* (*ibidem*, pp. 222-223 ; text şi analiză în Paul Fouracre, Richard A. Gerberding, *op. cit.*, pp. 79-96).
2. Preferăm ca până la (inclusiv) Pepin de Herstal să vorbim – la fel ca alţi cercetători – de familia *Pepinizilor*, pentru ca după Carol Martel să dăm acestei familii numele de *Carolingieni* ; în realitate, este vorba de unul şi acelaşi neam. Numele de *Pepinizi* este totuşi impropriu, căci în mod normal un astfel de nume se poate da numai urmaşilor pe linie masculină ai unei familii, în timp ce, pe această linie, neamul lui Pepin de Landen s-a stins destul de repede, odată cu moartea lui Childebert, fiul lui Grimoald.
3. Pierre Riché, *Les Carolingiens. Une famille qui fit l'Europe*, Hachette, Paris, 1983, pp. 30-36 ; Paul Fouracre, Richard A. Gerberding, *op. cit.*, pp. 16-26. Detalii despre tranziţia puterii de la Merovingieni la o nouă dinastie, în capitolul privitor la ascensiunea Carolingienilor.
4. Guy Halsall, „The Barbarian Invasions", pp. 52-53.

scriitori din exterior, în special a lui Grigore cel Mare, numele se extinde asupra întregului regat merovingian, generalizându-se în secolele VIII-IX[1].

Regatele anglo-saxone

Numele de „anglo-saxoni" a fost dat neamurilor germanice aşezate în Britania. Pentru primele două secole ale stabilirii acestora dincolo de Canalul Mânecii nu există informaţii certe dacă anglo-saxonii se considerau un singur popor şi dacă s-ar fi numit astfel. Abia în momentul când s-a realizat integrarea într-un singur stat şi sub o singură stăpânire s-a definitivat procesul de conştientizare a apartenenţei la un singur neam, cel al englezilor, proces care s-a încheiat târziu, în secolele X-XI, odată cu potolirea disputelor politice interne. În secolele VI-X, pentru neamurile situate în nordul şi estul Angliei se folosea în genere numele de „angli" sau „englezi" (*English*), denumirea de „saxoni" fiind rezervată populaţiilor aşezate în sud[2]. Despre „anglo-saxoni" încep să scrie mai întâi autorii de pe continent, în a doua parte a secolului al VIII-lea, aceştia dorind să-i distingă pe saxonii din Britania de cei rămaşi în Europa continentală, pe care Beda Venerabilul îi numea *antiqui Saxones*, „saxonii vechi"[3]. După cucerirea normandă, noii conducători au revitalizat numele, care a devenit o parte a titlului, *Rex Angul-Saxonum* („rege al anglo-saxonilor"), folosit temporar şi de regele Alfred.

Anglii şi saxonii au întreprins expediţii în Britania înainte de secolul al V-lea. De la sfârşitul secolului al II-lea, din timpul împăratului Marcus Aurelius, s-au descoperit tezaure îngropate în apropierea Tamisei, regiune în care, în timpul lui Caracalla, s-au ridicat o serie de fortificaţii împotriva saxonilor care traversau marea şi jefuiau regiunile din Britania romană. Unii saxoni chiar au reuşit să se stabilească aici şi au intrat în rândurile armatei, alături de alţi barbari. Circumstanţele părăsirii Britaniei de către romani sunt asemănătoare cu cele ale abandonării Daciei în secolul al III-lea. Decizia a fost determinată de factori externi, iar procesul s-a desfăşurat de-a lungul mai multor ani. Indirect, s-a afirmat că momentul care a influenţat decisiv acest eveniment ar fi fost prăbuşirea limesului renan, în 406. Temându-se că legăturile cu centrul imperiului vor fi întrerupte, dar şi că pretenţiile sale la tron erau în pericol, generalul roman Constantin (Constantin al III-lea, cum mai e cunoscut) a hotărât să mobilizeze trupele din Britania şi să treacă în Galia, în 407[4]. Mai nou, s-a avansat ipoteza că tocmai războiul civil declanşat de Constantin ar fi provocat ruperea Britaniei şi a nordului Galiei de imperiu, autorităţile locale romane refuzând să mai recunoască autoritatea acestuia. Cert este că, doi ani mai târziu, populaţia locală s-a organizat, alungând oficialii romani şi eliberând oraşele „de sub ameninţarea barbarilor" (potrivit lui Zosimus) ; în 410, împăratul

1. Lucien Musset, *op. cit.*, vol. 1, p. 221.
2. Susan Reynolds, „What do We Mean by «Anglo-Saxon» and «Anglo-Saxons»", *The Journal of British Studies*, vol. 24, nr. 4, 1985, pp. 395-414.
3. Există mai multe ediţii ale lucrării lui Beda. Una dintre cele mai recente în engleză este Roger Collins şi Judith Mcclure (eds.), *Bede*, *The Ecclesiastical History of the English People : The Greater Chronicle ; Bede's Letter to Egbert*, Oxford University Press, New York, 1994 ; pentru *Antiqui Saxones*, vezi cartea a V-a, cap. 9, p. 247.
4. În 406-407, în Britania s-au afirmat mai mulţi uzurpatori, Marcus, Gratian şi Constantin – J.F. Drinkwater, „The Usurpers Constantine III (407-411) and Jovinus (411-413)", *Britannia*, 29, 1998, pp. 269-287 ; Michael Kulikowski, „Barbarians in Gaul, Usurpers in Britain", pp. 332-341.

Honorius a emis un document pentru locuitorii provinciei, cerându-le să se apere singuri. Aceste evenimente marchează simbolic sfârşitul autorităţii romane în Britania[1].

Părăsirea Britaniei nu a dus la ruperea completă a relaţiilor cu imperiul, dimpotrivă. În 429 şi cca 435, episcopul Germanus a făcut două vizite dincolo de Canalul Mânecii, pentru a combate pelagianismul, iar în jurul anului 446 locuitorii insulei trimiteau cereri de ajutor lui Aetius, care activa în nordul Galiei[2]. S-a avansat ipoteza că populaţia romanizată rămasă în provincie a încercat să supravieţuiască organizându-se iniţial, probabil, ca o federaţie de *civitates* autonome, structură care s-ar fi dovedit fragilă în faţa atacurilor picţilor şi scoţilor sau la venirea anglo-saxonilor ; din cauza precarităţii izvoarelor, teoria nu întruneşte încă acordul tuturor specialiştilor. O altă ipoteză susţine că structura de *civitates* amintită a fost înlocuită, spre 450, de una sau mai multe formaţiuni politice locale conduse de ceea ce Gildas numeşte „regi tirani", precum misteriosul Vortigern[3]. Viaţa economică a provinciei se afla în declin încă din secolul al IV-lea, oraşele şi *villae*-le suferind cel mai mult din acest motiv. Comerţul cu continentul scăzuse ca valoare, iar după retragerea armatei şi dizolvarea sistemului fiscal, o bună parte dintre centrele urbane au fost treptat abandonate[4]. Totuşi, pentru perioada de până la sfârşitul secolului al VI-lea, săpăturile arheologice nu au scos la iveală dovezi care sugerează o abandonare a terenurilor agricole, situaţie ce confirmă faptul că acestea erau în continuare lucrate, populaţia trecând de la o economie urbană la una rurală[5]. După o scădere considerabilă în secolul al V-lea, în cel următor se observă o creştere în intensitate a comerţului cu continentul, dovadă fiind amforele descoperite în sud-vestul Angliei[6].

Un rol important în declinul economic l-au avut şi populaţiile scoţilor şi picţilor, care atacau şi jefuiau puţinele oraşe şi *villae* care mai funcţionau la sfârşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al V-lea. De acest lucru au profitat triburile anglilor, saxonilor şi iuţilor din regiunea Schleswig-Holstein şi din peninsula Iutlanda, ai căror membri erau deja implicaţi ca mercenari în conflictele de pe insulă. Trecerea în Britania şi cucerirea unei părţi semnificative din regiune de către aceste triburi, proces care a durat un secol şi jumătate, reprezintă un moment al istoriei Angliei foarte dificil de explicat, din cauza lipsei izvoarelor. Cronicile care vorbesc despre aşezarea anglilor şi saxonilor, inclusiv cea a lui Gildas, sunt târzii şi relatează de obicei episoadele marcante, violente, care cu greu pot fi localizate. Lucrării lui Gildas i se adaugă *Historia Ecclesiastica* a lui Beda, *Cronica Anglo-Saxonă*, hagiografii, dar şi genealogii, liste de regi sau carte ale acestora. Informaţii mai clare, nu întotdeauna precise, ne furnizează săpăturile arheologice şi toponimia locală[7].

---

1. Vezi J.F. Drinkwater, „The Usurpers Constantine III (407-411) and Jovinus (411-413)", pp. 285-286, şi concluziile de la pp. 292-296. Pentru critica izvoarelor referitoare la Britania în această perioadă, vezi A.S. Esmonde Cleary, *The Ending of Roman Britain*, Routledge, Londra, 2000, pp. 136-138.
2. Ian Wood, „The Fall of the Western Empire and the End of Roman Britain", *Britannia*, 18, 1987, pp. 252-262.
3. R.G. Collingwood, J.N.L. Myres, *Roman Britain and the English Settlements*, Biblo and Tannen, New York, 1990, pp. 313-315 ; Alex Woolf, „The Britons : from Romans to Barbarians", în *Regna and Gentes...*, pp. 355-373.
4. A.S. Esmonde Cleary crede că supravieţuirea câtorva oraşe nu trebuie să ducă la generalizarea acestei situaţii la întreaga Britanie postromană (pe larg, în A.S. Esmonde Cleary, *op. cit.*, pp. 134-153).
5. Barbara Yorke, *op. cit.*, p. 6.
6. A.S. Esmonde Cleary, *op. cit.*, p. 185.
7. O analiză detaliată a surselor privitoare la epoca anglo-saxonă, la Barbara Yorke, *op. cit.*, pp. 1-24.

Anglii, iuţii şi saxonii au pătruns în Britania în număr mare începând cu anul 410 (*adventus Saxonum*), prezenţa lor la nivel politic fiind semnificativă de la mijlocul secolului al V-lea. Folosind, în unele cazuri, vechi structuri administrative romane (probabil în Kent), nou-veniţii au întemeiat regate, fiecare dintre acestea fiind considerat în izvoare ca aparţinând unui neam. Sursele narative dau de înţeles că, într-o primă etapă a cuceririi (începând de la jumătatea secolului al V-lea), ar fi apărut patru regate mai importante : Kent (al iuţilor), Sussex (al saxonilor stabiliţi în sud), Wessex (al saxonilor din vest) şi Anglia de Est (East England, al anglilor). După luptele cu migratorii, autohtonii, în frunte cu cel numit „ultimul dintre romani", Ambrosius Aurelianus (identificat de unii cercetători cu legendarul Arthur), au repurtat victoria de la Mons Badonicus (data şi locul sunt necunoscute), prin care au oprit temporar înaintarea migratorilor. În a doua etapă a cuceririi (a doua jumătate a secolului al VI-lea) s-ar fi format regatele : Essex (al saxonilor din est), Mercia şi Northumbria (Northumberland) ; denumirea ultimelor două regate are la origine doar situarea geografică – Mercia de la *mierce*, „oameni de la hotar" ; Northumberland, la nord de estuarul Humber –, şi nu prezenţa etnică, însă în izvoare şi ele figurează ca regate ale „mercienilor" şi „northumbrienilor". Cercetările arheologice arată că în Britania au venit şi reprezentanţi ai altor germanici (frizi, norvegieni şi chiar franci), iar regatele amintite mai sus au fost eterogene inclusiv din punctul de vedere al neamurilor germanice ce le populau. În plus, s-a observat că primele regate – sau, mai corect spus, pentru prima fază, confederaţii – formate în sudul şi estul Angliei corespund ca hotare cu vechile *civitates* romane, suprapunându-se, probabil, peste formaţiunile locale care au supravieţuit o vreme aici după retragerea din 407 (iceni, trinovantes, regni). Acest lucru i-a determinat pe unii autori să ia în calcul pentru secolul al V-lea ipoteza că, în aceste confederaţii, anglo-saxonii ar fi preluat unele elemente de administraţie romană. Ulterior, din a doua parte a secolului al VI-lea, sub influenţa modelului regatului franc, confederaţiile iniţiale s-au destrămat şi ideea de regalitate s-a dezvoltat în rândul diferitelor *gentes* stabilite în Britania. Fondatorii dinastiilor regale locale provin din rândurile conducătorilor militari anglo-saxoni, care şi-au consolidat puterea luptând împotriva încercărilor francilor de a-şi impune hegemonia dincolo de Canalul Mânecii[1].

Din dorinţa realizării unei periodizări mai clare, dar şi pentru a da o anumită coerenţă istoriei politice vechi a anglo-saxonilor, unii cronicari ai epocii medievale (Henry de Huntington, William de Malmesbury), ca şi majoritatea istoricilor din perioada modernă au dat numele de *heptarhie* sistemului de şapte regate creat de iuţi, angli şi saxoni. În ultima vreme, acest concept a început să fie abandonat, deoarece nu corespunde realităţilor istorice din secolele VI-VIII. Potrivit izvoarelor, în acea perioadă s-au format mult mai multe regate, cel puţin 30, de mai mare sau mai mică importanţă. Cele care nu au rezistat disputelor politice din insulă au fost înglobate treptat în regatele mai mari. Spre exemplu, Deira şi Bernicia au fost incluse în Northumbria, Magonset în Mercia, Lindsey a fost disputat de Northumbria şi Mercia, iar regate precum Essex sau Sussex au fost mult mai puţin importante decât s-a crezut. În plus, în regatele amintite s-a apelat în câteva rânduri la tradiţia împărţirii patrimoniale între moştenitorii unui rege. În Kent, spre exemplu, putem vorbi de Kentul de Est şi cel de Vest, fiecare cu regii săi, Biserica urmând acest tipar prin fondarea a două episcopii, câte una pentru fiecare subregat (Canterbury şi Rochester). Situaţia politică „fluidă" din spaţiul anglo-saxon este bine surprinsă în

1. Detalii în Barbara Yorke, „Anglo-Saxon «Gentes» and «Regna»", în *Regna and Gentes*…, pp. 381-407.

The Tribal Hidage (secolele VII-VIII), o listă sau, mai bine zis, o evaluare a regiunilor şi loturilor de pământ arabil taxabile (*hide*) de la sud de Humber din perioada pre-vikingă. Şi terminologia folosită în izvoarele din epocă atestă cât de mozaicată era organizarea noilor formaţiuni politice. Conducătorii acestora apar ca *rex*, *subregulus*, *princeps*, *dux*, *praefectus* sau *comes*, sugerând existenţa unei ierarhii[1]. Înainte şi după creştinare, în unele perioade de timp, mai multe regate au fost unite într-o mare confederaţie, sub dominaţia unui *bretwalda* sau *brytenwealda*, „conducător al Britaniei" („rege în lung şi în lat", potrivit altor interpretări), termen ce apare prima dată la anul 827 (*recte* 829), cu referire la Egbert, în *Cronica Anglo-Saxonă*. Semnificaţia acestei denumiri a fost amplu disputată, însă în linii mari istoricii au ajuns la o poziţie comună, titlul fiind considerat ca având o bază în realitatea politică locală. Au existat periodic conducători care şi-au impus autoritatea asupra diverşilor regişori din Britania, primind de la aceştia tribut, taxe şi ajutor militar, participare la curţile de judecată etc. Din secolul al VI-lea până în cel de-al IX-lea, *Cronica Anglo-Saxonă*, care se inspiră din opera lui Beda, ne prezintă o succesiune de opt *bretwaldas*. Dacă aceştia au purtat în realitate titlul sau doar şi-au impus controlul asupra unor părţi importante ale insulei rămâne o problemă controversată[2].

Pe măsură ce anglo-saxonii au înaintat spre vestul Britaniei, populaţia celtică necucerită s-a retras spre vestul şi nordul insulei, în Wales, Devon, Cornwall, Cumbria şi Scoţia, de unde, în secolele următoare, a continuat lupta cu noile regate sau cu statul englez. Contrar opiniei impuse de izvoarele timpurii, care îi neglijează sau dau de înţeles că au fost exterminaţi, celto-romanii au rămas în număr mare în teritoriile ocupate de anglo-saxoni, care nu aveau cum să îi înlocuiască numeric şi nici nu intenţionau să îi alunge – fapt, de altfel, excepţional pe parcursul migraţiilor[3]. În timp, au fost asimilaţi ; o dovadă în favoarea continuităţii lor o reprezintă terminologia, dar şi domeniile medievale, situate, din punct de vedere teritorial, în prelungirea vechilor *villæ* romane[4]. Între secolul al V-lea şi începutul secolului al VII-lea, o mică parte a britonilor a emigrat pe continent, în peninsula Armorica, care se va numi apoi Bretania. În acelaşi timp, nu au fost întrerupte legăturile politice sau economice dintre anglii şi saxonii stabiliţi în Britania şi rudele lor de pe continent.

Păstrând tradiţia germanică, iniţial toţi conducătorii primelor regate anglo-saxone se considerau descendenţi ai zeilor (în special din Wodin) sau urmaşi ai eroilor implicaţi în migraţie, fiind reprezentaţi ca atare în listele şi genealogiile regale. Deşi se aflau într-un teritoriu care fusese creştin, germanicii au rămas adepţi ai credinţelor păgâne. Astfel, în 596, papa Grigore I îl trimite în misiune în Britania pe Augustin, fost prior al mănăstirii benedictine Sfântul Andrei din Roma. Împreună cu 40 de călugări şi având scrisori de recomandare către principii şi episcopii din Galia (cu al căror ajutor şi-a îndeplinit misiunea) şi din Britania, după o primă încercare nereuşită, Augustin debarcă în 597 în insula Thanet. Ajuns în Kent, s-a prezentat regelui Aethelbert (cca 560/590-616 sau 618), căsătorit cu o prinţesă francă creştină, Bertha. Sub influenţa acesteia, Augustin îl

---

1. Lista celor 35 de regiuni şi a loturilor din *The Tribal Hidage*, în Barbara Yorke, *King and Kingdoms*, p. 10 ; D.P. Kirby, *op. cit.*, pp. 3-11, 16-17.
2. Steven Fanning, „Bede, «Imperium» and the Bretwaldas", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 66, nr. 1, 1991, pp. 1-26.
3. Unii autori susţin că, după 407, civilizaţia romană a intrat într-un proces de receltizare, ulterior fiind asimilată de anglo-saxoni (R.G. Collingwood, J.N.L. Myres, *op. cit.*, pp. 316-319).
4. Barbara Yorke, *op. cit.*, pp. 7-8.

convinge pe Aethelbert să se boteze împreună cu războinicii săi, data tradiţional acceptată pentru acest eveniment fiind 1 iulie 597[1]. Augustin devine primul episcop de Canterbury, ulterior fiind înfiinţate episcopate la Londra, Rochester şi York. Chiar dacă pătrunderea creştinismului în Britania a fost lentă (Eadbald, fiul şi succesorul lui Aethelbert, a fost păgân), introducerea sa a permis înalţilor ierarhi ai Bisericii să se insereze în structurile de guvernare ale regatului ; la sfârşitul secolului al VII-lea, regii din Kent şi Wessex au decis acceptarea prezenţei episcopilor în adunările decizionale (*witan*)[2]. Un impediment în calea extinderii creştinismului l-a reprezentat faptul că acesta urma două direcţii diferite. În timp ce Augustin începea creştinarea în Kent şi în regiunile de sud-est, în nord acelaşi lucru îl făceau călugării irlandezi. Aşa-zisul creştinism celtic, promovat de irlandezi, diferea de cel de pe continent prin faptul că era organizat în comunităţi disparate, aflate sub conducerea unor abaţi, care nu rececunoşteau autoritatea Romei. Discipolii Sfântului Columban cultivau ascetismul, dar şi evanghelizarea, făcută prin intermediul unor misionari peregrini. Conflictele dintre cele două părţi din Northumbria, în mod special în problema datării Paştelui, l-au determinat pe regele Oswiu să convoace, în 664, Conciliul de la Streoneshalh (Whitby). Potrivit lui Beda, invocarea autorităţii Sfântului Petru în Biserică, la care a recurs episcopul Wilfrid, l-ar fi determinat pe rege să decidă în favoarea susţinătorilor „modelului roman". După acest moment, influenţa călugărilor irlandezi a început să scadă[3].

Întemeierea regatelor a fost urmată de o îndelungată luptă pentru supremaţie, la capătul căreia s-a produs unificarea politică a anglo-saxonilor. La începutul creştinării, dominaţia asupra părţilor centrale şi de sud ale insulei aparţinea Kentului. Aethelbert exercita, potrivit lui Beda, *imperium*-ul peste regiunile de la sud de Humber[4]. Acelaşi rege a avut legături politice cu francii, cu care a încheiat şi o alianţă matrimonială, amintita căsătorie cu Bertha ; lui îi datorăm şi prima dintre legile anglo-saxone care ni s-au păstrat. Moartea lui a fost urmată de o serie de lupte pentru hegemonie între regi, victorios ieşind Edwin (cca 600-632/633), conducătorul din Northumbria. Botezat la York în 627 sau 628, Edwin a supus insula Man, Anglesey şi şi-a impus controlul parţial asupra teritoriilor Merciei şi ale anglilor de est, fiind în acelaşi timp aliat cu regii din Kent (s-a căsătorit cu sora lui Eadbald). Supremaţia Northumbriei a continuat şi s-a extins sub regii care au urmat, de la Oswald (634/635-642/643), Oswiu (642/643-670/671) până la Ecgfrith (670/671-685), care şi-a pierdut viaţa în 685, în bătălia cu picţii de la Nechtanesmere, în Scoţia[5].

Secolul al VIII-lea s-a caracterizat prin continuarea disputelor politice şi teritoriale dintre Kent, Wessex şi Mercia, în condiţiile în care Northumbria a pierdut poziţia

1. Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 186-190.
2. Descrierea creştinării anglilor se află la Beda (*Bede, The Ecclesiastical History*, cartea I, cap. 23-26, pp. 37-41). Un studiu relativ recent pe această temă este cel al lui Ian Wood, „The Mission of Augustine of Canterbury to the English", pp. 1-17.
3. John Godfrey, *The Church in Anglo-Saxon England*, Cambridge University Press, Cambridge, 1962, pp. 113-120. Critica informaţiilor transmise de Beda, în Richard Abels, „The Council of Whitby : A Study in Early Anglo-Saxon Politics", *The Journal of British Studies*, vol. 23, nr. 1, 1983, pp. 1-25.
4. Pentru sinteza opiniilor privitoare la sensurile termenului *imperium* la Beda, vezi Steven Fanning, „Bede «Imperium» and the Bretwaldas", pp. 6-22.
5. În scrierea sa, încheiată în 731, Beda face o listă a regilor anglo-saxoni care au dominat în întregime sau parţial regatele din Britania între secolele al V-lea şi al VII-lea ; în ordine, primii şapte regi ar fi fost : Aelle, rege al saxonilor de sud, Caelin (Ceawlin), rege al saxonilor de vest, Aethelbert, rege al Kentului, Readwald, rege al anglilor de est, Edwin, Oswald şi Oswiu, ultimii trei din Northumbria (*Bede, The Ecclesiastical History*, cartea a II-a, cap. 5, pp. 77-78).

dominantă pe care o deţinea din cauza luptelor interne pentru putere. Moartea lui Wihtred din Kent, în 725, şi abdicarea lui Ine din Wessex, în 726, lasă loc lui Aethelbald al Merciei (716-757), care reuşeşte să impună hegemonia regatului său asupra celorlalte. Atitudinea lui Aethelbald faţă de Biserică, încălcarea privilegiilor şi domeniilor mănăstirilor, confiscarea veniturilor acestora şi violenţele la adresa călugărilor şi preoţilor au întunecat imaginea acestui rege. Bonifaciu însuşi i-a scris, criticându-i politica şi acuzându-l de viaţa adulterină pe care o ducea. Prezentând drept model reforma Bisericii din Galia precarolingiană, Bonifaciu îndemna la iniţierea unor acţiuni asemănătoare şi în Britania. În 747, arhiepiscopul Cutberth a convocat la Clofesho un conciliu la care au participat episcopii provinciilor sudice, în prezenţa regelui Aethelbald. Printre altele, s-au luat hotărâri în problema îndatoririlor episcopilor, a controlului laic asupra mănăstirilor şi în ceea ce priveşte imoralitatea clerului, solicitându-se convocarea unor concilii la nivel de dioceză pentru a se aplica deciziile luate. Doi ani mai târziu, într-un nou conciliu ţinut la Gumley, regele a răspuns cererilor clerului şi criticilor lui Bonifaciu şi a acordat scutire de taxe, corvezi şi alte obligaţii tuturor bisericilor din Mercia, cu excepţia muncii la fortăreţe şi poduri, obligatorie pentru toţi supuşii[1].

Apogeul puterii Merciei este atins sub Offa (757-796). După ce a adus sub ascultare majoritatea regiunilor locuite de anglo-saxoni, Offa a intrat într-un lung conflict cu regatele celtice din Wales. Pentru a securiza întinsul hotar dintre Mercia şi Wales, Offa a supravegheat ridicarea unui întins val de pământ cu rol defensiv (*Offa's dyke*). Tot lui Offa i se datorează probabil „legea din Mercia”, codificată abia în timpul lui Alfred cel Mare[2]. Ca rege dominant în Britania, Offa a întreţinut relaţii cu Carol cel Mare, cu care a încheiat un tratat comercial, deşi relaţiile dintre cele două părţi nu au fost lipsite şi de conflicte[3]. Influenţa carolingiană este luată în discuţie şi pentru prima *ungere* din spaţiul anglo-saxon (sau cel puţin înregistrată acum prima dată), de care a beneficiat Egfrith, fiul lui Offa, în 787 (785, în *Cronica Anglo-Saxonă*). Moartea regelui în 796 şi apoi, după numai 141 de zile, a succesorului său au subminat poziţia regatului Merciei, a cărui influenţă a început să decadă. În anii ’20 ai veacului al IX-lea, în Britania se ridică şi se impune definitiv regatul Wessex ; primul rege important este Egbert (802-839), care supune prin luptă sau negocieri Anglia estică, Essex, Sussex şi Kent (825-826), Mercia (825-829) şi Northumbria (829) ; de asemenea, şi-a extins autoritatea şi în vest, în dauna celţilor din Wales, Devon şi Cornwall (825-830). În 829, puterea lui Egbert era suficient de mare pentru a fi inclus în rândul acelor *bretwalda*, după cum va face câteva decenii mai târziu autorul *Cronicii Anglo-Saxone*[4]. Se încheie astfel un ciclu de permanent transfer al puterii în Britania : de la conducătorii din sud-est (Kent), aceasta a trecut în mâinile liderilor militari şi politici din nord (Northumbria), apoi a „coborât” în centrul Angliei (Mercia), pentru ca, în final, să ajungă şi să rămână la regii din sud-vest (Wessex). Paradoxal, capitala de mai târziu a regatului Angliei nu s-a stabilit în nici una dintre aceste regiuni ale Britaniei, ci în sud-est, la Londra (aflată istoric în Essex). Mai mulţi factori, politici, dar şi economici, au contribuit la această hotărâre. Pe lângă poziţia geografică deosebită, la gurile Tamisei, aproape de mare şi de continent, Londra

1. John Godfrey, *op. cit.*, pp. 259-263 ; D.P. Kirby, *op. cit.*, pp. 112-116.
2. Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 73-74.
3. La oferta lui Carol cel Mare de a încheia o alianţă matrimonială, Carol, fiul său cel mai mare, urmând să ia în căsătorie pe una dintre fiicele lui Offa, regele Merciei a răspuns că ar fi mai bine ca fiul său, Ecgfrith, să ia în căsătorie o fiică a lui Carol. Răspunsul l-a înfuriat pe regele francilor, care a replicat cu un scurt embargo aplicat navelor venite din Britania în Galia pentru negoţ (D.P. Kirby, *op. cit.*, p. 146).
4. Barbara Yorke, *op. cit.*, p. 148.

era situată într-o zonă de contact dintre mai multe regate anglo-saxone, astfel că, în mod firesc, a devenit centrul economic al Britaniei. La începutul secolului al VIII-lea, Beda descria Londra ca fiind un „emporiu al multor naţiuni care vin aici pe pământ şi pe mare"[1]. Devenind un important centru economic, stăpânirea asupra oraşului a fost râvnită de mulţi regi anglo-saxoni, inclusiv, mai târziu, de danezi. În timpul domniilor lui Aethelbald şi Offa, oraşul devenise deja principalul loc de batere a monedelor din regat. Reşedinţa de la Westminster, de lângă Londra, a obţinut statutul de principală rezidenţă regală după cucerirea normandă[2].

*

Principala autoritate în regatele anglo-saxone era regele, care, în principiu, era ales de egali ai săi şi guverna cu ajutorul „adunării bătrânilor" (*Witenagemot*), în realitate o adunare a celor mai importanţi oameni ai regatului, nobili şi, mai apoi, înalţi prelaţi. Alegerea regelui era în majoritatea cazurilor o formalitate, o simplă confirmare, de vreme ce tabelele genealogice dovedesc că ereditatea era unul dintre factorii decisivi pentru revendicarea puterii. A fi *atheling*, membru al unei familii regale sau descendent din întemeietorii mai mult sau mai puţin legendari ai regatului, era o condiţie suficientă pentru accesul la tron, obţinut deseori prin luptă. De altfel, în primele secole de existenţă, războiul a reprezentat o importantă bază a puterii regilor anglo-saxoni, o întreprindere care furniza totodată tribut şi daruri, asigurând obligaţii militare din partea învinşilor ; războiul reprezenta însă şi o sursă de instabilitate pentru învingători, a căror autoritate, obţinută pe o asemenea cale, era des contestată. Puţini regi au murit de moarte bună sau în jilţ ; au existat cazuri de regi înlăturaţi în timp ce se aflau în pelerinaj la Roma[3].

Regele asigura respectarea legii şi ordinii în propriul regat, sub patronajul său intrând atât fidelii, cât şi cei consideraţi fără apărare, inclusiv negustorii străini şi misionarii. Fidelii (*leode*, *gesith*), care îl slujeau în luptă, se bucurau, ca răsplată, de o protecţie specială (*mund*), primeau pământuri sau erau întreţinuţi la curte. Ca şi la alte neamuri germanice, pentru a evita reglementarea sângeroasă a disputelor juridice, toţi oamenii erau protejaţi prin *wergeld*, care diferea în funcţie de statut şi de avere. Nobilimea era divizată în *earl* sau *ealdormen* (categoria de sus), respectiv *thegn* (categoria de jos), şi avea putere asupra ţăranilor, numiţi *ceorl* şi grupaţi în sate (*township*). Exista şi o categorie inferioară, reprezentată de sclavii eliberaţi, de origine nesigură (*laets*). Mai multe *township* constituiau o „sută" (*hundred*), condusă de o adunare (*hundred gemot*) care se întrunea de patru ori pe an. Iniţial, regatele anglo-saxone erau divizate în subregate sau regiuni ; mai apoi, pe măsură ce individualitatea acestora s-a redus, principala unitate administrativ-teritorială a devenit comitatul (*shire*), care grupa mai multe „sute". Comitatul era subordonat direct regelui, care numea un *shire reeve* sau *sheriff*, fiecare comitat având dreptul de a trimite reprezentanţi în adunările regatului[4].

1. *Bede, The Ecclesiastical History*, cartea a II-a, cap. 3, p. 74.
2. Dintre numeroasele monografii ale Londrei, vezi masiva lucrare a lui Stephen Inwood, *A History of London*, Carroll and Graf Publishers, New York, 1998.
3. Aethelwulf, fiul lui Egbert, a fost contestat, în timp ce se afla la Roma, de unul dintre fiii săi, Aethelbald, fapt ce a dus ulterior la divizarea temporară a regatului între cei doi (D.P. Kirby, *op. cit.*, pp. 166-169).
4. Informaţii preţioase privitoare la societatea anglo-saxonă provin din diversele coduri de legi valabile în epocă. Vezi Dorothy Whitelock, *English Historical Documents*, vol. I (*c. 500-1042*), Eyre and Spottiswoode, Londra, 1955 ; fragmente traduse în limba română în Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 71-80.

În termeni economici, regatele anglo-saxone se caracterizează încă din secolul al VII-lea prin existenţa unor domenii locale, dintre care, sub aspect teritorial, unele sunt în prelungirea fostelor *villæ* din perioada romană. În acelaşi timp, s-a dezvoltat un sistem de colectare a taxelor, administrat de dregătorii regelui. Pe domeniile regelui se exploata şi se prelucra minereu de fier, necesar pentru producerea armelor. Moneda de aur care încă circula în secolele VI-VII a fost înlocuită cu *sceatta*, de argint, bătută după cca 660-670, mai întâi în Kent, semn că negoţul şi circulaţia monetară luau din nou amploare. Pe locul vechilor centre urbane romane se dezvoltă noi centre de schimb, o anumită succesiune de aşezări pe aceste locuri fiind luată în considerare de specialişti. În afară de Londra, importante centre comerciale (*wics*) erau la Ipswich, Hamwic, Bedford, Hereford, Stamford, Northampton sau Nottingham, majoritatea în preajma unor forturi (*burhs*) ridicate şi controlate de regalitate. Din Britania, de obicei prin Francia, se exportau lână, produse agricole, blănuri, dar şi câini sau păsări de vânătoare şi se importau metale preţioase şi bijuterii. Din secolul al IX-lea creşte nivelul schimburilor cu regiunile nordice. Taxele pe produsele comercializate, luate de vameşi numiţi de rege (*theolonearii*), reprezentau o importantă sursă de venit a autorităţii centrale[1].

În Britania, relaţiile feudo-vasalice au pătruns mai lent, fapt ce a făcut ca nobilimea să nu fie suficient de puternică pentru a orienta regatul în direcţia în care au mers regatele de pe continent, în special Franţa ; regalitatea a profitat de această situaţie, menţinându-şi autoritatea, ba chiar întărind-o în perioada ce a urmat cuceririi normande din 1066. După această dată, procesul de transformare a societăţii a fost grăbit, cu păstrarea unor elemente din organizarea anglo-saxonă, pe fondul introducerii unor aspecte specifice continentului.

*

În timpul domniei lui Egbert s-au intensificat atacurile danezilor, care se înregistrau asupra coastei Northumbriei încă din anii ’90 ai secolului al VIII-lea. Cronicile consemnează pentru anul 793 un atac asupra mănăstirii din Lindisfarne, însă vikingii nu erau probabil la prima expediţie de jaf în această regiune. În unele atacuri, danezii s-au aliat cu britonii din Cornwall, ca în 838, când, în lupta de la Hingston Down, Egbert reuşeşte să îi respingă. Înteţirea expediţiilor vikinge îi determină pe regi să ia măsuri de protecţie : se acordă imunităţi şi scutiri de taxe în schimbul participării la serviciul militar şi la construcţia de poduri şi fortificaţii[2]. Stabiliţi în insula Thanet, la gurile Tamisei, danezii încep în 865 procesul de cucerire a celor patru regate independente care mai existau încă (Northumbria, Anglia de Est, Mercia şi Wessex). În 867 îl înving şi ucid pe Aella, regele Northumbriei, pe care o anexează (Bernicia îşi păstrează autonomia) ; în 869, acelaşi lucru i se întâmplă lui Edmund, rege în Anglia de Est, pentru ca în 873-874 să îl alunge pe Burgred, rege în Mercia, care va fi divizată în 877. În locul vechilor regi, vikingii au instalat conducători-marionetă locali, care plăteau tribut şi participau cu oaste la expediţiile noilor stăpâni[3]. Înaintarea danezilor poate fi explicată şi prin colaborarea unora dintre

1. Pentru situaţia comerţului în Britania anglo-saxonă, vezi Barbara Yorke, *op. cit.*, pp. 40-44, 50, 65-66, 139-141, 166.
2. D.P. Kirby, *op. cit.*, p. 171.
3. Barbara Yorke, *op. cit.*, pp. 64, 96-97, 122-123. Un studiu pe această temă este cel al lui Alfred P. Smyth, *Scandinavian Kings in the British Isles, 850-880*, Oxford University Press, Oxford, 1977.

episcopii sau comunităţile monastice locale. Deşi în prima fază a cuceririi atacurile au afectat viaţa bisericească, unele mănăstiri fiind abandonate sau strămutându-se (Lindisfarne → Chester-le-Street), călugării din alte lăcaşuri au colaborat cu danezii. Conducătorii locali din Northumbria se remarcaseră deja prin confiscarea unor domenii ale mănăstirilor, astfel că multor călugări nu le-a venit greu să colaboreze cu nou-veniţii. O parte dintre conducătorii danezilor chiar au trecut la creştinism şi au luat biserica Sfântul Petru din York sub protecţia lor şi pe Sfântul Cuthbert ca patron[1].

Acest proces expansionist a fost oprit parţial de Alfred (871-899), nepotul lui Egbert. Între oastea din Wessex şi invadatori s-au dat în 871 mai multe lupte (nouă, potrivit tradiţiei), cu rezultate alternante (victorii ale Wessexului la Englefield şi Ashdown, înfrângere la Reading), fapt ce i-a determinat pe vikingi să accepte un tratat de pace cu Alfred, prin care regatul şi-a păstrat pe moment independenţa. Pentru a supravieţui, Alfred dezvoltă noi tactici în faţa invadatorilor. Pe de o parte, iniţiază construcţia de noi fortificaţii (*burh*)[2] şi realizează reforme militare şi navale, în timp ce, pe de altă parte, după fiecare victorie, pretinde ostatici vikingi de rang înalt drept garanţie, prizonierii eliberaţi fiind obligaţi să depună jurământ că vor păstra pacea. Beneficiind de fidelitatea şi susţinerea nobililor locali, Alfred rezistă unui nou mare atac în 878, când obţine victoria de la Edington, unde l-a capturat pe liderul invadatorilor, Guthrum. Acesta este botezat, Alfred fiindu-i naş, şi apoi eliberat. Cele două părţi încheie în 886 un nou tratat de pace prin care delimitează hotarul dintre Wessex şi regiunile ocupate de danezi. Astfel, între Londra (eliberată în 886 de sub stăpânirea daneză) şi Chester se stabileşte o graniţă arbitrară, regiunile de la nord de aceasta fiind recunoscute ca parte din teritoriul „legii daneze" (*Danelaw*), cele din sud, ca stăpâniri ale Wessexului. Venirea vikingilor a avut importante consecinţe în spaţiul anglo-saxon. Cu toate că nou-veniţii au colaborat cu elemente ale nobilimii locale, ei şi-au impus instituţiile şi cutumele în teritoriul Danelaw, vechiul sistem politic al regatelor şi subregatelor luând sfârşit. De cealaltă parte, toţi cei necuprinşi în stăpânirea daneză s-au supus lui Alfred şi urmaşilor săi şi astfel s-au creat premisele realizării unităţii Angliei sub o singură stăpânire. S-a pus capăt fărâmiţării politice anglo-saxone, vechile dinastii regionale nemaifiind capabile să-şi revină.

În sudul şi vestul Britaniei, domnia lui Alfred, singurul monarh englez supranumit „cel Mare", s-a caracterizat printr-un progres economic şi cultural. A fost reorganizat sistemul fiscal şi a fost emis un cod de legi. Alfred a fost interesat să ridice nivelul cultural şi spiritual al regatului, implicând atât oamenii Bisericii, cât şi nobilii. Potrivit propriilor scrieri, Alfred credea că supuşii erau obligaţi sau trebuiau învăţaţi să arate faţă de rege aceeaşi supunere pe care Dumnezeu o pretindea de la rege. În acele vremuri de restrişte, regele era chemat să stea ferm în faţa pericolului păgân, în timp ce supuşii trebuiau să îl ajute în îndeplinirea acestei misiuni. Pentru a-l asista, regele a chemat la curtea sa cărturari de pe continent, precum Grimbald de Saint-Bertin şi John the Old Saxon, a înfiinţat şcoli şi a promovat instrucţia în latină şi în engleză. În timpul său, după cca 890, începe să fie redactată *Cronica Anglo-Saxonă*, în care erau celebrate faptele de vitejie ale regilor din Wessex ; tot acum, călugărul Asser, ce l-a luat ca model pe Eginhard,

1. Janet L. Nelson, „«A King Across the Sea» : Alfred in Continental Perspective", *Transactions of the Royal Historical Society*, Fifth Series, 36, 1986, pp. 62-63.
2. Din timpul lui Alfred sau Eduard cel Bătrân s-a păstrat o listă (cunoscută sub numele de *Burghal Hidage*) de 33 de fortificaţii construite în această epocă – James Campbell, „Power and Authority, 600-1300", în D.M. Palliser (ed.), *The Cambridge Urban History of Britain*, vol. I (*c. 600-1540*), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p. 53.

scrie *Viaţa regelui Alfred*, numindu-l pe rege „conducător al tuturor creştinilor din insula Britaniei”[1]. De altfel, unii istorici care au analizat realizările lui Alfred consideră că acesta s-a inspirat din modelul carolingian. Cercetări recente propun o reaşezare în context a măsurilor luate de Alfred. Istoricii consideră că regele Wessexului a avut o putere mai mare şi mai eficientă decât Carolingienii. Despre legea care reglementa trădarea s-a spus că se aseamănă cu legile promulgate de Carol cel Mare privind asigurarea fidelităţii. Spre deosebire de aceasta, izvoarele ne informează că a fost aplicată în mai multe rânduri, ca în cazul lui Wulfhere, care şi-a pierdut toate domeniile şi funcţia. Faţă de regii franci, Alfred avea totuşi avantajul că deţinea un teritoriu mai mic şi mai uşor de controlat. Şi relaţia dintre rege şi Biserică a fost diferită de cea din *Francia* carolingiană. Dincolo de Canal, legătura dintre cele două instituţii fusese favorizată de continuitatea Bisericii, care a supravieţuit prin intermediul episcopiilor locale şi s-a consolidat treptat după perioada târzie romană, în contrast cu situaţia mult mai incertă din Britania post-romană. Chiar şi după creştinare, puterea episcopilor şi a mănăstirilor a fost mult redusă aici, având mai mult un caracter regional. Singura excepţie o constituie arhiepiscopia din Canterbury, care rezistase până la Alfred diverşilor regi ce căutaseră să-i controleze resursele[2].

Fiul lui Alfred, Eduard cel Bătrân (899-924), ca şi urmaşii săi, au recucerit treptat celelalte teritorii, astfel încât Edgar Pacificatorul (959-975) s-a putut încorona cu titlul de „rege al întregii Anglii” (*King of all England*). După câteva decenii, atacurile daneze au reînceput cu şi mai multă intensitate. Permanentele lupte interne şi numeroasele plăţi pe care trebuiau să le facă danezilor i-au determinat pe nobilii anglo-saxoni să-l accepte în 1013 pe Sven, conducătorul Danemarcei, ca rege. Întreaga Anglie a fost cucerită de fiul lui Sven, Knut (Kanut), supranumit „cel Mare” (1016-1035), care se creştinează şi se căsătoreşte cu văduva regelui englez Ethelred[3], ucis în luptă, unind Danemarca, Norvegia şi Anglia sub sceptrul său. Deşi a acordat pământuri unor războinici danezi şi a eliminat o parte din nobilimea engleză, domnia lui Knut a rămas în izvoare ca una a ordinii şi a dezvoltării. După moartea fiilor lui Knut, Anglia a revenit la vechea dinastie anglo-saxonă prin înscăunarea lui Eduard Confesorul (1042-1066), fiul lui Ethelred ; în timpul acestuia, regatul şi-a continuat dezvoltarea, fiind tulburat doar de câteva conflicte interne, precum cel cu Godwin, conte de Wessex şi Kent. În 1066, ducele Normandiei, William[4], a pretins tronul Angliei, invocând o promisiune pe care i-ar fi făcut-o în acest sens Eduard Confesorul pe vremea când s-a aflat în Normandia sau în timpul unei vizite a lui William în Anglia. Adunarea nobililor regatului l-a ales însă rege pe Harold, fiul lui Godwin, care s-a pregătit pentru a rezista invaziei normanzilor. În acelaşi timp, Anglia a fost atacată de norvegieni, care au fost respinşi de Harold la Stamford Bridge. Având binecuvântarea papei Alexandru al II-lea (1061-1073) şi fiind în fruntea unei oşti formate din cavaleri din toată Europa, cărora le promisese domenii în caz de victorie, William a

1. John Godfrey, *op. cit.*, pp. 284-291 ; Barbara Yorke, *op. cit.*, pp. 151-154, 176.
2. Janet L. Nelson, „«A King Across the Sea» : Alfred in Continental Perspective”, pp. 47-55, 65-66.
3. Emma, fosta soţie a lui Ethelred, era sora lui Richard al II-lea, ducele Normandiei, bunicul lui William Cuceritorul (detalii în R. Allen Brown, *The Normans*, ed. a II-a, The Boydell Press, Woodbridge, 1994, pp. 62-65).
4. Chiar dacă este mai puţin obişnuită în limba română, am optat pentru această formă, anglicizată, a numelui cuceritorului Angliei întrucât este cea uzuală în majoritatea sintezelor de istorie medievală din limba engleză. Forma latinizată (Gulielmus) sau aceea franceză (Guillaume) a acestui antroponim sunt infinit mai rare şi nu sunt utilizate în limba română decât în mod excepţional.

trecut Canalul Mânecii şi a reuşit să-l învingă pe Harold în lupta dată în octombrie 1066, la Hastings. La puţin timp, William a fost încoronat rege în catedrala de la Westminster ; până în 1071, întregul regat a fost supus. Urcarea pe tron a lui William încheie un lung proces de coagulare politică şi deschide un nou episod în istoria Angliei[1].

1. Cucerirea normandă a făcut să curgă multă cerneală. Ca lucrări generale, vezi volumul citat anterior al lui R. Allen Brown, dar şi David Bates, *William the Conqueror*, G. Philip, Londra, 1989, sau Brian Golding, *Conquest and Colonisation : the Normans in Britain, 1066-1100*, ediţie revăzută, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2001.

II. Începutul Evului Mediu în Europa de Apus (secolele VIII-IX)

1. Imperiul Carolingian şi cea dintâi unificare politică a Occidentului

Laurenţiu Rădvan

Ascensiunea Carolingienilor

Perioada ce cuprinde a doua parte a secolului al VII-lea şi prima jumătate a secolului următor, finalul istoriei regatului franc merovingian, este cel mai puţin cunoscută din istoria francilor. Motivul îl reprezintă „tăcerea” izvoarelor, singura cronică demnă de încredere fiind *Liber Historiae Francorum*. Cealaltă sursă importantă pentru această epocă, *Annales Mettenses Priores*, este o lucrare menită să-i glorifice pe Carolingieni, compilată probabil la Saint-Denis în 805 sau 806[1]. Au existat şi alte cronici referitoare la această perioadă, însă ele s-au pierdut ; altele înregistrează laconic şi selectiv anumite evenimente („analele minore”), iar altele au fost modificate în concordanţă cu viziunile dinastiei care i-a înlocuit pe Merovingieni. Carolingienii au exercitat la adresa predecesorilor lor o adevărată *damnatio memoriae*, încercând să rescrie istoria pentru a demonstra legitimitatea ascensiunii lor la putere. Eginhard îi caricaturizează pe ultimii Merovingieni, *Analele regatului francilor* consideră anul 741 (începutul guvernării lui Pepin cel Scund) ca punct de pornire al unei noi epoci istorice, în timp ce cronica lui Freculf de Lisieux (cca 830), care porneşte de la Vechiul Testament şi Imperiul Roman, îi pomeneşte doar în treacăt pe Merovingieni. Atât pentru noii regi franci, cât şi pentru cronicarii lor modele erau David, Solomon sau Constantin, şi nu regii din fosta dinastie[2]. Starea precară a izvoarelor i-a determinat pe unii istorici să avertizeze asupra pericolelor care îi pândesc pe specialiştii acestei perioade. Cum toate sursele pe care le deţinem provin din mediul carolingian, de la palat sau din principalele centre monastice şi episcopale, există pericolul transmiterii unor interpretări eronate asupra transformărilor petrecute în epocă. O subtilă propagandă – menită să arate, în special contemporanilor, inevitabilitatea succesului franc carolingian – a făcut ca redarea evenimentelor să fie filtrată de o sită care păstra numai detaliile ce susţineau edificiul carolingian, mai ales pentru perioada de tranziţie spre noua dinastie. Lipsa unor surse alternative ne determină

1. Textul celor două cronici, precum şi analiza aferentă, în Paul Fouracre, Richard A. Gerberding, *op. cit.*, pp. 79-96, 330-369.
2. Janet L. Nelson, „The Merovingian Church in Carolingian Retrospective”, în Kathleen Mitchell, Ian Wood (eds.), *op. cit.*, pp. 246-248.

să fim precauţi în legătură cu veridicitatea unor situaţii din această epocă de importante transformări[1].

Originea familiei carolingiene o găsim în rândul marilor familii aristocratice din regatul franc merovingian. În Austrasia, la începutul secolului al VII-lea, între familiile care aveau un cuvânt greu de spus în afacerile regatului se remarcau două, care aveau ca reprezentanţi pe Arnulf, episcop de Metz, şi Pepin de Landen, majordom în Austrasia. Lui Pepin, Clothar al II-lea i-a încredinţat educaţia viitorului rege Dagobert, încrederea regelui datorându-se faptului că Pepin, ca şi Arnulf l-au susţinut în 613 în efortul de preluare a conducerii întregului regat franc. Cu puţin timp înainte de a muri, probabil în 639, Pepin a aranjat căsătoria uneia din fiicele sale, Begga, cu Ansegisel, pe care tradiţia mai târzie îl consideră fiul lui Arnulf[2]. Aceeaşi tradiţie consideră că unirea celor două neamuri a pus bazele viitoarei dinastii Carolingiene, care îşi începe ascensiunea la sfârşitul secolului al VII-lea prin Pepin de Herstal, fiul lui Ansegisel şi al Beggăi. Anterior, Grimoald, un fiu al lui Pepin de Landen, încercase să ajungă pe tron, însă acţiunea a fost sortită eşecului din cauza opoziţiei nobilimii din Neustria şi Austrasia, nemulţumită de perspectiva schimbării sistemului de conducere din regat. Dintre izvoarele carolingiene, doar *Liber Historiae Francorum* îl pomeneşte pe Grimoald şi lovitura sa de palat (656)[3]. Omiterea acestei acţiuni în istoriile de mai târziu se explică prin neconcordanţa cu propaganda de la curtea lui Carol cel Mare, care susţinea că ascensiunea familiei se datora voinţei divine. Pepin de Herstal a avut mai mult succes, pentru că a acţionat într-o vreme de criză, când circumstanţele politice i-au fost favorabile.

Primele dovezi ale activităţii politice a lui Pepin de Herstal le întâlnim în timpul domniei lui Dagobert al II-lea (676-679). Împreună cu fratele său, Martin, comite de Laon, Pepin s-a implicat în luptele dintre Ebroin, majordomul Neustriei, şi grupările aristocratice din Burgundia şi Austrasia reprezentate de episcopul Leodegar, fiind de partea celei din urmă[4]. Sfârşitul violent al lui Leodegar (678 sau 679), Martin şi Ebroin (cca 680) l-a propulsat pe Pepin ca lider al majorităţii aristocraţiei din Austrasia, unde devine majordom. Ascensiunea sa atinge apogeul odată cu victoria de la Tertry (687) în faţa majordomului Neustriei, Berchar. Baza puterii lui Pepin rămâne în Austrasia, unde familia sa deţinea importante domenii. De la părinţi, Pepin moştenise domenii în regiunile Metz, Fosses şi Namur, la care se adăugau mănăstirile familiei, Nivelles şi Stavelot-Malmédy, care promovau interesele ctitorilor lor, ca şi zestrea Plectrudei, soţia lui Pepin, care includea pământuri întinse în regiunea Moselle, lângă Trier, Echternach şi Prüm[5]. Deşi

1. O ediţie engleză a *Analelor regatului francilor*, în Bernhard Walter Scholz, Barbara Rogers (eds.), *Carolingian Chronicles : Royal Frankish Annals and Nithard's Histories*, University of Michigan Press, Ann Arbor,1970, pp. 35-125. Critica izvoarelor privitoare la istoria francilor, la Rosamond McKitterick, „Constructing the Past in the Early Middle Ages : The Case of the Royal Frankish Annals”, *Transactions of the Royal Historical Society*, Sixth Series, 7, 1997, pp. 101-129, şi „The Illusion of Royal Power in the Carolingian Annals”, *The English Historical Review*, vol. 115, nr. 460, 2000, pp. 1-20.
2. Paul Fouracre contestă că Ansegisel ar fi fost fiul lui Arnulf, considerând că nu există argumente în acest sens în izvoarele din epocă sau în cele imediat următoare (Paul Fouracre, *The Age of Charles Martel*, Longman, Harlow, 2000, pp. 33-34).
3. Pierre Riché, *Les Carolingiens. Une famille qui fit l'Europe*, pp. 25-34 ; Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms*, pp. 222-223 ; Paul Fouracre, Richard A. Gerberding, *op. cit.*, pp. 17-19.
4. Informaţii privitoare la viaţa şi activitatea lui Leodegar, în *Passio Leudegarii* ; pentru detalii, vezi Paul Fouracre, „Merovingian History and Merovingian Hagiography”, *Past and Present*, nr. 127, mai 1990, pp. 13-21, şi Paul Fouracre, Richard A. Gerberding, *op. cit.*, pp. 193-253 (text şi analiză).
5. Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms Under the Carolingians, 751-987*, Longman, Londra, 1983, p. 29.

a preluat iniţial şi conducerea palatului din Neustria, Pepin a preferat ca aici să conducă prin intermediul unor oameni de încredere, numiţi de el, pentru ca, în final, să îl numească în această poziţie pe fiul său, Grimoald ; celălalt fiu, Drogo, a devenit duce în Champagne. Pepin a respectat regalitatea merovingiană, nedorind să schimbe eşafodajul politic constituit în ultimul secol. În fiecare an, regele continua să prezideze adunarea generală a nobililor şi episcopilor din regat, ocazie cu care se aduceau dările şi se decidea data strângerii oştilor. S-au păstrat 24 de carte regale din această perioadă, semn că regii deţineau încă atributele guvernării, în special la nivel juridic, şi că Pepin nu avea control deplin asupra situaţiei. În următoarele două decenii, regatul a trecut printr-o perioadă de relativă pace şi dezvoltare. Spre sfârşitul vieţii (din 709), Pepin a început un lung proces de readucere sub controlul franc a triburilor germanilor de dincolo de Rin, proces ce se va încheia abia în timpul lui Carol cel Mare[1].

Pepin a murit bătrân, în decembrie 714. Nu i-au supravieţuit urmaşi legitimi direcţi, căci Drogo şi-a găsit sfârşitul în 707, iar Grimoald în 714, cu puţin înaintea tatălui său ; dintre nepoţi, Theudoald a preluat funcţia de majordom al Neustriei, tutelat de Plectrude. Moartea lui Pepin a declanşat revolte în aproape toate provinciile regatului, semn că încercarea sa de a monopoliza puterea avea numeroşi opozanţi. Până în acest moment, ascensiunea Pepinizilor părea să se asemene cu cea a altor mari familii din regatul franc, care urmăriseră exercitarea unui control asupra tronului merovingian, succesul fiind, de obicei, de scurtă durată (vezi cazul lui Ebroin sau al lui Wulfoald). Situaţia s-a schimbat decisiv în favoarea lor odată cu Carol (715-741), unul dintre fiii nelegitimi ai lui Pepin. Cu toate că, la moartea lui, tatăl său nu i-a lăsat nimic, Carol a preluat conducerea unei facţiuni a nobilimii, care se simţea ameninţată de politica promovată de Plectrude şi de alianţa pe care nobilii din Neustria o realizaseră cu frizii, care îl aveau în frunte pe Radbod. Cu acest ajutor, Carol i-a înfrânt pe opozanţii săi din Neustria, mai întâi în 716 şi 717, apoi, decisiv, în 720, în timp ce Plectrude a fost înlăturată în 717. A respins atacurile saxonilor şi s-a instalat la conducerea celor două provincii importante ale regatului. În 721 l-a înscăunat pe Theuderic al IV-lea, care a domnit formal până în 737[2].

În istoriografie, Carol poartă supranumele de „Martel”. Există două interpretări privind originea acestui nume, înregistrat pentru prima dată în secolul al IX-lea. Unii istorici consideră că „Martel” se explică prin analogia făcută de cronicarii vremii între acţiunile lui Carol şi cele ale eroului Iosua din Vechiul Testament. Încă de la sfârşitul secolului al VIII-lea, autorul care a continuat *Cronica lui Fredegarius* lega asediul întreprins de Carol asupra cetăţii de la Avignon de cucerirea Ierihonului de către Iosua. Cum cel din urmă reuşise acest lucru cu ajutor divin, şi Carol primise putere de la Dumnezeu pentru a-i conduce pe franci împotriva duşmanilor lor[3]. Alte cronici, precum *Cronica de la Saint-Denis*, consemnează că acest nume i-a fost dat lui Carol după victoria de la Poitiers împotriva arabilor. Alţi istorici afirmă că, de fapt, *Martel*/*Martieaux* ar fi fost în realitate al doilea nume de botez al lui Carol, primit în cinstea veneratului Sfânt Martin, dar şi a lui Martin, fratele lui Pepin de Herstal. La fel de neobişnuit este numele de *Carol*/*Karl*, pentru prima dată întâlnit în familia Pepinizilor şi dat probabil pentru că acesta era rodul unei uniuni nelegitime[4].

1. Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms*, pp. 232-234, 255-256, 261-263.
2. Paul Fouracre, *The Age of Charles Martel*, pp. 56-78.
3. *Ibidem*, pp. 1-2.
4. Lucien-Jean Bord, *op. cit.*, p. 217 ; Pierre Chaunu, *op. cit.*, pp. 352-354.

Una dintre cele mai importante surse privitoare la Carol Martel este cronica ce o continuă pe cea a lui Fredegarius. Scrisă sub supravegherea lui Childebrand, fratele vitreg al lui Carol, cronica este favorabilă acestuia din urmă, dând impresia că familia Carolingienilor pusese stăpânire pe Francia. Pe parcursul lungii sale guvernări, Carol a purtat numeroase bătălii (aproape în fiecare an), urmărind extinderea şi consolidarea puterii sale. S-a luptat în mai multe rânduri cu saxonii (718, 720, 724), alamanii (725, 730) şi bavarezii (725, 728). În interior, Carol s-a confruntat cu opoziţia unor duci care manifestau tendinţe de independenţă în mai multe regiuni ale regatului : Gasconia, Aquitania şi Provenţa[1].

Pentru a controla regatul, Carol a numit în fruntea comitatelor, episcopiilor şi abaţiilor oameni loiali politicii sale. Totuşi, acest lucru s-a dovedit insuficient, Carol fiind nevoit să se folosească de legătura de fidelitate ce începea să se impună în apusul Europei ca un element de bază al societăţii. Până la sfârşitul secolului al VII-lea, regii Merovingieni fuseseră principalii beneficiari ai acestui nou tip de relaţii. Pe măsură ce autoritatea lor s-a erodat, tot mai mulţi oameni ce căutau protecţie s-au orientat spre majordomi, puternicii zilei. Pe lângă bani, cei ce intrau sub protecţie primeau tot mai des pământuri. În secolul al IX-lea, în izvoarele bisericeşti (în special la Hincmar, episcop de Reims), lui Carol Martel i s-a imputat o politică de „secularizare" a domeniilor bisericeşti. Pentru a-şi recompensa fidelii, Carol ar fi luat din domeniile Bisericii, teză care a făcut carieră şi a fost preluată de mulţi dintre istoricii din perioada modernă. În realitate, nu există sprijin pentru această teorie în izvoarele vremii. Carol nu a deposedat cu bună ştiinţă Biserica de stăpânirile sale, iar când avem informaţii că a făcut-o, a urmărit eliminarea unor abaţi sau episcopi prea influenţi. Există date despre episcopii, precum cea de la Reims, care au pierdut controlul asupra unor semnificative părţi din domeniile lor, într-o vreme când în rândurile ierarhiei ecleziastice intrau şi foarte mulţi nobili, ale căror comportamente erau mai mult războinice decât religioase. Carol a urmărit reducerea independenţei acestor abaţi şi „episcopi-militari", îndepărtarea lor din locurile în care rezidau, confiscarea resurselor pe care le deţineau şi înlocuirea lor cu persoane favorabile politicii sale. Un bun exemplu de „episcop-militar" este Savaric, episcop de Auxerre. La începutul secolului al VIII-lea, acesta ajunsese să controleze oraşele Orléans, Nevers şi Avallon, la un moment dat fiind implicat şi în disputele pentru controlul Lyonului. O rudă a sa (poate chiar nepot, izvoarele nu oferă indicii clare), Eucherius, a avut o carieră asemănătoare, devenind episcop de Orléans, dar a fost depus şi închis de Carol Martel, care l-a acuzat de trădare. Carol l-a considerat un pericol nu în calitate de episcop, ci de reprezentant al unei familii care nu s-a dovedit de încredere ; proprietăţile sale şi ale oamenilor săi au fost confiscate şi distribuite fidelilor. Hugo, fiul lui Drogo de Champagne şi nepot al lui Carol, a primit abaţiile de Jumiéges, La Croix, Saint-Leufroy, apoi a devenit episcop de Rouen, Paris, Bayeux, Lisieux şi Avranches ; lui Godobald, alt om de încredere, i-a fost încredinţată importanta abaţie de la Saint-Denis. Astfel, Carol a ajuns să controleze aproape toată Neustria şi Burgundia. Urmaşul său, Pepin, a promovat o politică asemănătoare. În secolul al IX-lea, când s-au realizat inventare detaliate ale domeniilor Bisericii, s-a constatat că o parte dintre acestea au ajuns în mâinile unor laici în timpul lui Carol Martel. În plus, „tratamentul" aplicat de Carol episcopilor care i s-au opus a fost înregistrat în „vieţile" acestora (în cazul celor care au devenit sfinţi ; vezi, de

1. Detalii la Paul Fouracre, *The Age of Charles Martel*, pp. 79-120.

exemplu, *Vita Eucherii*), fapt ce i-a consolidat imaginea de „spoliator" al Bisericii. Fără a lua în calcul politica acestuia şi raţiunile care i-au stat la bază, unii istorici au emis cu uşurinţă ipoteza că marele luptător a urmărit deliberat confiscarea averilor Bisericii şi distribuirea acestora unor laici, afirmaţie care nu se confirmă documentar[1].

Carol Martel îşi datorează victoriile faptului că a controlat de timpuriu tezaurul strâns de tatăl său, confiscat de la Plectrude în 717, şi că a avut ajutorul nobilimii din Austrasia. De asemenea, a profitat de transformările din modul de luptă al francilor. Sistemul chemării la oaste presupunea încă participarea tuturor oamenilor liberi, însă izvoare mai târzii lasă impresia că această obligaţie putea fi evitată prin plătirea unei sume de bani. În mod tradiţional, francii erau infanterişti, luptând cu topoare, lănci, săbii cu două tăişuri sau săbii scurte ; se apărau cu ajutorul unui pieptar din piele de animal acoperită cu plăci de metal şi purtau o cască conică şi un scut mare din lemn. Cu toate acestea, cavaleria începe să aibă o poziţie tot mai importantă în cadrul oştirii şi în luptă. Grigore din Tours scria că, încă din secolul al VI-lea, o parte a francilor lupta călare, însă numărul lor era mic. În secolul al VII-lea, avarii au făcut cunoscută utilizarea scării de şa, care permitea cavalerului să utilizeze mai bine lancea şi sabia, pe care le putea ţine acum cu două mâini. Probabil că aceşti factori, alături de creşterea resurselor războinicilor (care erau recompensaţi cu domenii) au favorizat evoluţia tehnicii de luptă, de care au beneficiat Carol şi urmaşii săi. Acest lucru este atestat şi de numărul foarte mare de campanii militare întreprinse de Carol, dar şi de aria geografică acoperită, destul de întinsă[2].

Prestigiul lui Carol a crescut semnificativ în urma victoriei asupra arabilor. Aceştia, după ce au ocupat mare parte din Spania, au traversat Pirineii, cucerind în 718-719 posesiunile din sudul Galiei ale regatului vizigot (fosta Septimania), cu cetatea Narbonne. În 721 au atacat Toulouse, apoi au pătruns prin valea Ronului în Burgundia. Până în 732, lipsa de coeziune dintre francii din nord şi cei din sud le-a permis musulmanilor să atace şi să jefuiască aproape în voie sudul regatului. Cu ajutorul lui Odo (Eudes), comitele Aquitaniei, Carol Martel i-a învins pe arabi în apropiere de Poitiers (octombrie 732), surprinzându-i în drum spre Tours, unde intenţionau să jefuiască mănăstirea Saint-Martin. Deşi în realitate nu a înlăturat pericolul musulman din sudul Galiei, victoria a fost interpretată ca o judecată a lui Dumnezeu, favorabilă lui Carol. Elogiile aduse în cronici marelui luptător au consolidat poziţia familiei sale, ajutând-o în lupta pentru putere care a urmat. După bătălia de la Poitiers, Carol Martel şi-a îndreptat atenţia spre fostul aliat din Aquitania, Odo, care promova o politică ambiguă. Moartea acestuia în 735 şi campaniile întreprinse în sud, între 736 şi 739, i-au asigurat lui Carol un control relativ în această regiune – ca şi în Provenţa – şi i-au permis să lase urmaşilor săi o moştenire durabilă[3].

---

1. Pe această temă s-a scris recent pe larg : Pierre Riché, *Les Carolingiens*, pp. 48-49 ; Rosamond McKitterick, *op. cit.*, pp. 31-32, 37 ; Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms*, pp. 275-276 ; Paul Fouracre, „Frankish Gaul to 814", în Rosamond McKitterick (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. II (*c. 700-c. 900*), Cambridge University Press, Cambridge, 1995, pp. 91-92 ; Paul Fouracre, *The Age of Charles Martel*, pp. 122-126.
2. În prezent, punctul de vedere al istoriografiei tradiţionale, care punea pe seama lui Carol Martel iniţiativa dezvoltării cavaleriei france, nu mai are aceeaşi susţinere (Paul Fouracre, *The Age of Charles Martel*, pp. 145-147).
3. Mai mulţi istorici cred că bătălia de la Poitiers s-a dat în 733, nu în 732 ; izvoarele din perioada merovingiană şi chiar carolingiană sunt foarte imprecise sub aspectul cronologiei (Lucien-Jean Bord, *op. cit.*, pp. 226-236 ; Pierre Chaunu, *op. cit.*, pp. 354-355).

După moartea lui Carol (22 octombrie 741), primii săi doi fii, Pepin şi Carloman, au preluat stăpânirea tatălui lor, împărţind-o aşa cum hotărâse acesta încă din timpul vieţii. Carloman a primit cea mai mare parte din Austrasia, Alamania, Thuringia, în timp ce lui Pepin i-au revenit Burgundia, Neustria, Provenţa şi o mică parte din Austrasia numită *ducatus mosellanis*, care cuprindea Metz şi Trier ; astfel, fiecărui frate i-a revenit o parte din Austrasia, din care se trăgeau Carolingienii. Din a doua căsătorie, Carol Martel a mai avut un fiu, Grifo, căruia i-a revenit o parte mai mică din moştenire. La puţin timp după moartea tatălui lor, ceilalţi doi fraţi l-au închis pe Grifo în fortăreaţa *Novum Castellum* (Chèvremont, lângă Liège). O parte din nobilii regatului, în special cei din regiunile periferice, Aquitania, Alamania şi Bavaria, s-au împotrivit tendinţelor autoritare ale lui Pepin şi Carloman, mai ales în condiţiile în care pe tronul regatului în acel moment nu se mai afla nici un rege. Pentru a-i linişti, cei doi l-au scos din mănăstirea Saint-Bertin pe un fiu al regelui Childeric al II-lea, pe care l-au înscăunat ca rege în 743 sub numele de Childeric al III-lea ; acesta a fost ultimul suveran merovingian. În 747, Carloman a renunţat la cele lumeşti şi s-a retras la Roma, apoi la mănăstirea Monte Cassino. După ce, la puţin timp (probabil în 747 sau 748), i s-a născut primul fiu, Carol, Pepin l-a eliberat din funcţie pe Drogo, fiul lui Carloman, dorind astfel să netezească urmaşilor săi drumul spre o succesiune necontestată. Un alt rival, Grifo, fratele vitreg, a reuşit să fugă în Bavaria, unde s-a impus la conducerea ducatului, profitând de moartea liderului local, Odilo, membru al familiei Agilolfing. Cu ajutorul lui Pepin, Tassilo, fiul lui Odilo, dar şi nepot al conducătorului franc, a ajuns la conducerea Bavariei, în timp ce Grifo s-a refugiat în Aquitania, de unde a plecat spre Italia, însă a murit pe drum, ucis de un grup de nobili franci. În aceste condiţii, puterea lui Pepin era suficient de mare pentru a nu mai putea fi contestată de nobilii regatului[1].

Pentru a-şi consolida şi mai mult autoritatea, Pepin a urmărit confirmarea oficială a puterii regale. Pentru a atinge acest obiectiv şi pentru a limita opoziţia unei facţiuni a nobilimii, majordomul s-a folosit de grupul de fideli strânşi în jurul său, majoritatea membri ai celor mai vechi familii neustriene şi mai ales austrasiene. Dintre aceştia se remarcau : comiţii Rothard şi Warin, trimişi să supravegheze Alemania, episcopul Chrodegang, fostul referendar al lui Carol Martel şi fondator al mănăstirii Gorze (lângă Metz), episcopul Burchard de Würzburg, dar mai ales abatele de la Saint-Denis, Fulrad, capelan al palatului şi principalul sfetnic al lui Pepin. Majoritatea istoricilor consideră că Fulrad nu a fost străin de ideea de substituire dinastică ce a început să prindă contur în acea vreme. La palat, prin intermediul unchiului lui Pepin, Childebrand, şi a fiului acestuia, comitele Nibelung, au circulat diferite legende care subliniau meritele dăruite de divinitate lui Arnulf, strămoş al lui Carol Martel, care, la rândul său, era văzut ca beneficiar al graţiei divine, fiind considerat „braţul lui Dumnezeu" sau „învingătorul infidelilor". Propaganda, care nu a încetat după preluarea tronului, îi discredita pe ultimii Merovingieni şi sporea prestigiul lui Pepin, urmaş, şi el, al lui Arnulf[2]. Rezistenţă opuneau cei care susţineau dinastia, mai numeroşi în rândul aristocraţiei neustriene. În aceste condiţii, izvoarele sugerează că Pepin ar fi luat decizia de a-i trimite, în 750, la papa Zaharia pe Fulrad şi pe Burchard pentru a-i cere sfatul – după cum stă scris în

1. Paul Fouracre, *The Age of Charles Martel*, pp. 166-172. Pentru situaţia Bavariei sub Carolingieni, vezi şi Stuart Airlie, „Narratives of Triumph and Rituals of Submission : Charlemagne's Mastering of Bavaria", *Transactions of the Royal Historical Society*, Sixth Series, 9, 1999, pp. 97-98.
2. Stéphane Lebecq, *op. cit.*, pp. 214-215.

Analele regatului francilor – „în privinţa regilor care, pe vremea aceea, conduceau Francia ; aceştia aveau titlul de rege, dar nu aveau cu adevărat puterea regală. Papa le-a răspuns solilor că ar fi mai bine ca acela care are într-adevăr puterea să fie numit rege”[1]. Cu binecuvântarea papală, aceleaşi izvoare transmit că, în noiembrie 751, Pepin a convocat la Soissons o adunare „a tuturor francilor” care, „prin alegerea lor”, l-au aclamat ca rege. *Clausula de unctione Pippini* precizează că „episcopii galilor l-au uns cu sfântul mir”, în timp ce cronica de curte *Analele regatului francilor* susţine că Bonifaciu l-a uns pe Pepin cu uleiul sfânt[2]. Noul rege devenea astfel primul monarh al francilor uns ca şi episcopii. Ceremonia ungerii avea o semnificaţie deosebită, deoarece făcea din cel uns nu numai alesul poporului său, ci şi alesul lui Dumnezeu, regelui încredinţându-i-se misiunea de a-şi conduce supuşii către mântuire. Se întărea astfel dimensiunea religioasă a funcţiei regale. Francii preluau astfel modelul vizigot, deoarece, la sud de Pirinei, cel puţin din 672, regii erau confirmaţi prin ritualul ungerii. Însă cea mai importantă sursă de inspiraţie a fost Vechiul Testament (în special comentariile la *Cărţile regilor*), de unde se prelua modelul regilor Saul şi David, pe care ungerea îi învestise cu graţie divină[3].

Recent, câţiva specialişti au pus sub semnul întrebării veridicitatea acestor evenimente. Rosamond McKitterick îşi bazează îndoielile pe faptul că propaganda procarolingiană ulterioară a creat o construcţie ideologică ce se adresa contemporanilor, pe care încerca să-i convingă de sprijinul şi autoritatea deţinute de familia Carolingienilor şi de inevitabilitatea accederii acesteia la putere. Pe baza aceloraşi izvoare, la care adaugă cronica oficială a papalităţii, *Liber Pontificalis*, autoarea consideră că transferul puterii regale în mâinile lui Pepin nu s-a petrecut în 751. Principalele contraargumente vin din faptul că papa Zaharia a avut, potrivit cronicii amintite mai sus, relaţii bune cu longobarzii, în timp ce Bonifaciu, presupusul autor al ungerii din 751, nu era în raporturi cordiale cu Pepin, ci cu fratele său, Carloman ; după retragerea acestuia din urmă în 747, influenţa lui Bonifaciu a fost mult redusă. *Liber Pontificalis* nu pomeneşte nimic referitor la anul 751, nici la vizita lui Fulrad şi a lui Burchard, nici nu consemnează vreun răspuns al papei. De asemenea, alegerea Soissonsului ca loc al ungerii este improbabilă, deoarece aici a fost una dintre reşedinţele regale merovingiene, inclusiv în perioada de sfârşit a acestei dinastii. Ultimul rege Merovingian, Childeric al III-lea, a fost tuns şi închis într-o mănăstire, unde a murit în 753 sau 755. Nu este exclus ca în această perioadă Pepin să fi rezolvat problema opoziţiei interne în legătură cu uzurparea tronului, de vreme ce, cu excepţia anului 751, izvoarele trec sub tăcere anii 749-754, pentru a deveni generoase cu detaliile după 757.

În 739, când papa Grigore al II-lea trimisese două solii cu daruri la Carol Martel, solicitând încheierea unei alianţe, conducătorul franc nu a răspuns pozitiv, fiind mai interesat de o posibilă înţelegere cu longobarzii împotriva ameninţării arabe ; cu puţin timp înainte de 751, papa preferase să îl numească pe Pepin folosind doar titlul de *princeps*. Cu toate acestea, poziţia papalităţii faţă de franci a cunoscut o transformare la jumătatea secolului al VIII-lea. Modificarea de atitudine s-a datorat schimbării situaţiei din Italia, unde Roma era ameninţată de puterea longobarzilor, care cuceriseră şi ultima

1. Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, p. 40.
2. Rosamond McKitterick, „The Illusion of Royal Power”, pp. 4-11.
3. Pentru modelele care au stat la baza ungerii regale, vezi Walter Ullmann, *The Carolingian Renaissance and the Idea of Kingship*, Methuen, Londra, 1969, pp. 71-81.

parte din posesiunile exarhatului de Ravenna (751-752). În aceste condiţii, papa a preferat să se adreseze lui Pepin, şi nu împăratului de la Constantinopol, Constantin al V-lea, cu care relaţiile erau încordate din cauza convingerilor iconoclaste ale acestuia (episcopul Romei considera iconoclasmul o erezie). Taxele mari pe care împăratul le pretindea din Italia şi de pe posesiunile papei au răcit şi mai mult raporturile dintre cele două părţi. În schimb, misionarii anglo-saxoni care au activat pe continent, în special Bonifaciu, au contribuit la o apropiere între papă şi Carol Martel, iar apoi între papă şi Carloman, respectiv Pepin. Acesta din urmă reprezenta un pol de putere în ascensiune şi se arăta deschis unei alianţe, fapt ce l-a determinat pe papă să i se adreseze. Însă nu Zaharia, ci noul papă Ştefan al II-lea a făcut apel la conducătorul franc, ajutându-l să-şi legitimeze accesul la puterea regală. În 753-754, papa Ştefan a întreprins o vizită în regatul franc, reuşind să îl înduplece la Ponthion pe Pepin de necesitatea unei intervenţii împotriva longobarzilor ; potrivit *Liber Pontificalis*, papa i-a cerut ajutor noului rege pentru apărarea „Republicii Romanilor”, adică a ducatului Romei. Un moment important al vizitei îl reprezintă ceremonialul ungerii lui Pepin şi a reginei Bertrada, la Saint-Denis, de către acelaşi papă, ca şi ungerea fiilor acestora, Carol şi Carloman, care au primit titlul de „patriciu al romanilor”. Indiferent dacă acceptăm sau nu ca veridice evenimentele din 751, acest gest reprezenta definitivarea procesului de legitimare a preluării puterii de către fostul majordom, în timp ce ungerea fiilor săi îi făcea protectori desemnaţi ai Romei şi ai populaţiei sale. Pepin s-a angajat astfel într-o relaţie spirituală specială cu papa şi Sfântul Petru, legătură ce va deveni o parte fundamentală a ideologiei politice carolingiene. Regele franc nu mai era doar un simplu conducător al unui neam, ci devenea în primul rând un rege creştin, care acţiona în numele unei puteri divine superioare[1].

Cu această ocazie, Pepin a promis să restituie celui ce se considera urmaşul Sfântului Petru întregul exarhat al Ravennei (aşa-numita *Donaţie a lui Pepin*). În istoriografia recentă planează dubiul asupra faptului că aşa-zisa *Donaţie a lui Constantin* (*Constitutum domini Constantini imperatoris*), unul dintre cele mai faimoase falsuri din istorie[2], potrivit căruia primul împărat creştin îi dăruise papei Silvestru suveranitatea asupra Romei, Italiei şi întregului Occident, ar fi figurat printre probele aduse de papa Ştefan al II-lea pentru a-l convinge pe Pepin. Mai nou, se crede că acest fals a fost elaborat în cancelaria de la Lateran ceva mai târziu, în 756 sau chiar după această dată, însă ideologia care i-a dat naştere era deja bine elaborată în 754[3]. Obţinând acordul nobililor, Pepin a întreprins două campanii împotriva longobarzilor (754-755, 756), silindu-i să cedeze papei Ravenna şi alte 22 de oraşe, teritoriu ce va forma baza viitorului Stat Papal[4]. Împăratul de la

1. Rosamond McKitterick, „The Illusion of Royal Power”, pp. 9-18.
2. Fals demonstrat în secolul al XV-lea de Reginald Pecock şi Lorenzo Valla, care au lucrat independent unul de altul, primul în Anglia, celălalt în Italia (vezi, pe larg, Joseph M. Levine, „Reginald Pecock and Lorenzo Valla on the Donation of Constantine”, *Studies in the Renaissance*, nr. 20, 1973, pp. 118-143). De altfel, autenticitatea acestui document a fost pusă la îndoială încă din secolele XIII-XIV (Johannes Fried, *Donation of Constantine and Constitutum Constantini : the Misinterpretation of a Fiction and its Original Meaning*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 2007, pp. 24-34).
3. Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 47-48. Traducerea în limba română a *Donaţiei lui Constantin*, în Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 200-206.
4. Neil Cristie, *op. cit.*, pp. 102-105. Potrivit *Vieţii papei Ştefan al II-lea*, în mod simbolic, după ocuparea teritoriului exarhatului, Fulrad şi reprezentanţi ai longobarzilor au intrat în fiecare oraş din Pentapolis şi Emilia, primind ostatici, pe care i-au trimis papei împreună cu cheile oraşelor şi actele de donaţie (Jan T. Hallenbeck, „Pavia and Rome : the Lombard Monarchy and the Papacy in the Eight Century”, pp. 83-84).

Constantinopol a protestat, însă fără rezultat. Prin politica de alianţă cu noua regalitate francă, papa s-a îndepărtat şi mai mult de puterea bizantină care îşi vedea astfel ameninţate şi ultimele poziţii pe care le deţinea în Italia. Cu ungerea lui Pepin, episcopul Romei obţinea sprijin în Italia şi îşi asigura sprijinul necondiţionat al Carolingienilor pentru activitatea misionară în „Germania" şi reformarea Bisericii.

După ce a urcat pe tronul regatului francilor şi după ce a reglementat situaţia din Italia, Pepin s-a orientat spre asigurarea hotarelor Franciei şi reunirea întregii Galii sub puterea sa. Încă din 753, i-a învins pe saxonii ce erau supuşi nominal puterii france şi i-a obligat să accepte intrarea misionarilor creştini în ţinuturile lor şi să plătească anual un tribut de 300 de cai. Şi-a îndreptat apoi atenţia spre sud, spre fosta Septimania şi spre Aquitania, prima aflată sub controlul musulmanilor, a doua într-o stare de semiindependenţă. În Septimania, Pepin s-a impus cu uşurinţă datorită ajutorului dat de urmaşii de aici ai vizigoţilor, care nu tolerau stăpânirea arabilor şi cărora li s-a promis că vor putea trăi potrivit legii vizigote ; în 759, Narbonne, cheia regiunii, a căzut în mâinile francilor. Aquitania a fost mai greu de supus. Începând cu 761, Pepin a întreprins aici expediţii timp de opt ani la rând, regiunea fiind cucerită în întregime în chiar anul morţii sale (768). Bolnav, Pepin s-a retras la Sainte, de unde a numit comiţi franci în toate oraşele supuse ; totodată, a promulgat un capitular (*Capitulare Aquitanicum*) prin care asigura fiecărui locuitor al provinciei păstrarea legii proprii, dar şi dreptul de a face apel la rege[1].

Pe lângă acţiunile politice sau militare, Pepin cel Scund a urmărit să asigure şi o mai bună organizare a regatului său. În momentul preluării conducerii, din punct de vedere monetar situaţia era dezastruoasă. Comiţii, episcopii şi abaţii, asupra cărora ultimii regi Merovingieni nu mai exercitau nici un control, băteau monedă cu concentraţie de metal preţios foarte diferită. Pe fondul lipsei de aur şi pentru a pune capăt dezordinii, dar şi din dorinţa de a reafirma monopolul regal în ceea ce priveşte baterea monedei, Pepin a introdus o nouă monedă, denarul de argint (*denarius*). Controlul regal asupra emisiunilor şi circulaţiei monetare a fost facilitat de fermitatea cu care Pepin a controlat administraţia locală, lăsată în grija unor comiţi fideli. Palatul a rămas o instituţie fără sediu precis, pendulând între Neustria (Compiègne, Verberie, Gentilly şi Ver) şi Austrasia (Ponthion sau Herstal), între reşedinţe rurale şi mari abaţii de la periferia oraşelor (Soissons sau Paris şi Saint-Denis[2]). Instituţia majordomilor palatului a fost eliminată, iar funcţiile acesteia au fost preluate de *comes palatii* şi de *camerarius*. Majoritatea celorlalte mari dregătorii moştenite de la curtea merovingiană au fost menţinute. O noutate o reprezintă trecerea cancelariei în sarcina clericilor capelani, ceea ce a dus la o îmbunătăţire a redactării actelor sub aspectul sintaxei, ortografiei, prezentării şi scrierii. Toate aceste măsuri fac din Pepin cel Scund un mare rege, politica sa netezind terenul pentru opera de unificare şi creştinare a întregului Apus, realizată de fiul său Carol[3].

1. Stéphane Lebecq, *op. cit.*, pp. 219-221.
2. Abaţia de la Saint-Denis beneficia de multe privilegii, printre care dreptul de a ridica taxele ce se plăteau în timpul marelui bâlci din octombrie, drept care lovea în interesele comiţilor parizieni ; tot la Saint-Denis s-a început în timpul lui Pepin un amplu program de construcţii, în 775, abatele Fulrad sfinţind aici o nouă şi mult mai spaţioasă biserică (Pierre Riché, *op. cit.*, pp. 90-92).
3. Stéphane Lebecq, *op. cit.*, pp. 224-225.

Expansiunea regatului franc

Lui Pepin cel Scund i-au urmat la conducere cei doi fii ai săi, Carol, supranumit „cel Mare”, şi fratele său, Carloman. Ca şi tatăl său, Pepin a hotărât încă din timpul vieţii să împartă fiilor săi teritoriile pe care le deţinea. Lui Carloman, pe atunci în vârstă de 17 ani, i-au revenit mai multe teritorii, aparent compacte, în realitate eterogene, incluzând Provenţa, partea răsăriteană a Aquitaniei, Burgundia şi sudul Austrasiei. Carol, care avea 21 de ani, a primit un întins teritoriu care înconjura ca un arc de cerc moştenirea fratelui său, plecând de la Aquitania atlantică până în Thuringia, cu o mare parte a Neustriei şi Austrasiei. Prin această împărţire, care dădea fiecărui fiu câte o parte din Neustria şi Austrasia, Pepin a încercat să exprime unitatea regatului franc. Cei doi fraţi nu s-au înţeles. La scurt timp, în 771, Carloman şi-a pierdut viaţa în împrejurări nu tocmai sigure, iar moştenirea sa a fost preluată de Carol.

Domnia lui Carol cel Mare se caracterizează în primul rând printr-o activitate militară impresionantă. Carol a continuat politica tatălui său de extindere a hotarelor regatului franc, a cărui sferă de influenţă a ajuns, încă înainte de 800, în contact cu cea a Bizanţului. După moartea lui Carloman, Carol şi-a apropiat pe câţiva dintre fidelii fratelui său, printre aceştia aflându-se şi Fulrad, abatele de la Saint-Denis. Fiul lui Carloman se refugiase la regele longobarzilor, Desiderius, care i-a susţinut pretenţiile la moştenire. În acelaşi timp, Desiderius nu a renunţat la planurile de unificare sub o singură stăpânire a Italiei şi a ameninţat din nou poziţiile papalităţii din centrul peninsulei, cucerind în 772 câteva dintre oraşele cedate anterior de Pepin episcopului Romei. Chemat de papa Adrian, Carol a hotărât iniţierea, la sfârşitul primăverii anului 773, a unei expediţii în Italia, cucerind Verona şi asediind Pavia, reşedinţa regelui longobard. În primăvara lui 774, pe când asediul era încă în curs, Carol a plecat la Roma, unde a fost primit cu onoruri. Aceeaşi cronică a papalităţii, *Liber Pontificalis*, afirmă că papa ar fi obţinut acum confirmarea *Donaţiei lui Pepin*. Întors la Pavia, Carol a cucerit cetatea, l-a închis pe Desiderius în mănăstire şi a împărţit prada obţinută armatei sale. Regele franc a mai intervenit în Italia în 776, pentru a suprima o revoltă în Friuli, în 781, când l-a instalat pe fiul său Pepin ca rege, în 787, când a iniţiat o campanie în sud, şi în 800. Iniţial, Carol, care şi-a luat titlul de *Rex Langobardorum*, a păstrat instituţiile regatului longobard, însă după revoltele unor duci longobarzi a fost nevoit să trimită oameni de încredere (franci) care să vegheze la apărarea intereselor sale[1].

Înainte de intervenţia din Italia, Carol s-a angajat într-un lung conflict, care avea ca finalitate supunerea şi creştinarea saxonilor, o adevărată piatră de încercare pentru politica sa. Problema saxonilor, care atacau şi jefuiau sistematic ţinuturile de nord-est ale regatului franc, nu era nouă. Asemenea strămoşilor săi, Carol s-a mulţumit mai întâi cu incursiuni de represalii, însă curând a înţeles că pacificarea saxonilor nu se poate face fără creştinare. După modelul misionarilor care l-au precedat în creştinarea neamurilor germanice, Carol s-a străduit să elimine simbolurile religoase ale acestora : în timpul expediţiei din 772, a distrus stejarul sacru Irminsul de lângă Paderborn. La fiecare campanie francă, saxonii răspundeau prin expediţii de jaf. Până în 777, Carol a reuşit să se impună, a capturat bastioanele saxone de la Eresburg şi Büraburg şi a organizat o

1. Jan T. Hallenbeck, „Pavia and Rome”, pp. 137-174 ; G.V.B. West, „Charlemagne’s Involvement in Central and Southern Italy : Power and the Limits of Authority”, *Early Medieval Europe*, vol. 8, nr. 3, 1999, pp. 341-350.

marcă de protecţie de-a lungul văilor râurilor Ruhr şi Lippe. Regele franc a realizat că nu va avea linişte la hotarele de nord şi nord-est atât timp cât acolo existau mici formaţiuni politice saxone. Printr-o abilă politică de *divide et impera*, prin care a instigat triburile saxone unele împotriva celorlalte, a reuşit să ocupe întreaga Saxonie. Aproape că nu a fost an, între 772 şi 799, în care regele să nu fi organizat vreo expediţie în această regiune. Deşi supuşi, saxonii nu cedau şi se revoltau împotriva ocupaţiei sau a creştinismului impus mai mult sau mai puţin cu forţa de misionarii care însoţeau oştile france. În 782, Widukind, un conducător local, a ridicat o mare parte a saxonilor împotriva lui Carol, ale cărui represalii au fost foarte dure : izvoarele consemnează că nu mai puţin de 4.500 de saxoni ar fi fost executaţi la Verdun (782). Abia după trei ani de lupte Widukind a cedat şi a acceptat botezul. Carol a emis un capitular, *De partibus Saxoniae* (cca 785), prin care se introducea pedeapsa cu moartea pentru cei care se făceau vinovaţi de practicarea obiceiurilor păgâne (precum incinerarea morţilor) sau de încălcarea fidelităţii datorate regelui, ca şi pentru tulburarea ordinii publice ; prevederile sale aspre erau menite în primul rând să dizolve orice urmă de păgânism din rândul saxonilor. Regiunile din nord, învecinate cu Frizia, au intrat în atenţia lui Carol după 792, când saxonii de aici s-au revoltat. În timpul mai multor expediţii desfăşurate între 794 şi 799, aceste teritorii au fost integrate în regat, însă cu preţul unor deportări masive. Prevederile celui de-al doilea capitular saxon, emis pe la 797, sunt mult mai blânde şi arată că rezistenţa saxonă cedase în mare parte. Sistemul de organizare al noilor provincii a fost consolidat, saxonii fiind acceptaţi şi în rândul reprezentanţilor locali ai regelui, iar legea şi adunările saxone au fost permise şi respectate. Pentru prima dată, regatul franc cuprindea în hotarele sale întreaga „Germanie", toate vechile „ducate tribale" fiind desfiinţate şi reorganizate[1].

În 777, când se pregătea pentru o nouă expediţie saxonă, Carol a primit vizita guvernatorului musulman din Saragossa, care a venit să-i ceară sprijinul în lupta cu emirul omeiad de la Córdoba. Carol a acceptat, raţiunile gestului său nefiind prea clare. Ajuns în Spania, în 778, oastea sa a eşuat în faţa Saragossei, unde aliaţii omeiazi nu s-au prezentat. Pe drumul de întoarcere, ariergarda lui Carol a căzut într-o ambuscadă pregătită de basci la Roncevaux. Printre victime s-au aflat seneşalul Eggihard şi comitele palatului Anselme ; lupta este descrisă în *Cântecul lui Roland*. Evenimentul a stârnit nelinişte în special printre creştinii goţi din Spania, din rândul cărora o parte au traversat Pirineii. Carol s-a mulţumit să instituie o nouă marcă de hotar, marca de la Toulouse, care avea rolul precis de a proteja regatul împotriva ameninţării arabe. Abia după 797, francii, sub conducerea lui Ludovic, fiul lui Carol, au ocupat poziţii în Spania, ajungând apoi să controleze Barcelona (801), care a devenit reşedinţa unui comitat, apoi a nou-createi mărci a Spaniei.

La hotarul de răsărit, teritoriile regatului franc sufereau de pe urma expediţiilor de jaf ale avarilor. Acest neam, venit din stepele asiatice, se instalase în Câmpia Pannoniei la sfârşitul secolului al VI-lea, luând locul longobarzilor plecaţi în Italia. După ce a aflat de înţelegerea secretă pe care o încheiase Tassilo, ducele Bavariei, şi khagan-ul avar (cca 787-788), Carol a decis să reglementeze şi problemele din această regiune. Mai întâi, a acţionat pentru a rezolva situaţia din Bavaria. Ducele Tassilo se dovedise în mai multe rânduri că nu era de încredere, deşi fusese chemat personal să depună jurământ de

1. Henry Mayr-Harting, „Charlemagne, the Saxons, and the Imperial Coronation of 800", *The English Historical Review*, vol. 111, nr. 444, 1996, pp. 1115-1117.

credinţă lui Carol (781, 787), aşa cum făcuse şi în faţa tatălui său, Pepin cel Scund[1]. După ce a aflat de înţelegerea cu avarii, Carol l-a acuzat pe Tassilo de trădare şi l-a închis într-o mănăstire (788), a integrat ducatul său în regatul franc şi l-a organizat în comitate. Pentru a linişti aristocraţia locală, Carol le-a reconfirmat domeniile ; a rămas în această provincie aproape trei ani (791-793) şi a desfiinţat instituţia ducală. A permis păstrarea legii bavareze, iar în nou-creata funcţie de prefect a pus tot un membru al familiei Agilolfing, Gerold. În 794, Tassilo a fost adus la marea adunare de la Frankfurt pentru a renunţa oficial la posesiunile ducale în numele său şi al familiei sale. Apoi, între 791 şi 796, pornind din Ratisbona (Regensburg), fosta reşedinţă a ducilor Bavariei, a iniţiat trei expediţii împotriva avarilor ; pe una a condus-o personal, celelalte două fiind încredinţate marchizului Eric de Friuli şi lui Pepin, unul dintre fiii săi. În ultima dintre ele a fost distrusă reşedinţa khagan-ului, numită *ring*, o vastă fortificaţie aflată la confluenţa Dunării cu Tisa. Teritoriul ocupat a fost organizat într-o marcă de răsărit (Ostmark, de aici numele Austriei), care, mai târziu, va juca un rol important împotriva ungurilor[2].

Carolus Imperator Romanorum

Carol urmărea să-şi extindă autoritatea asupra întregii Italii. Pe lângă regatul longobard din nord, el şi-a impus controlul asupra ducatului de Spoleto ; în schimb, al doilea ducat longobard din sudul peninsulei, cel de Benevent, evita recunoaşterea autorităţii france şi avea relaţii apropiate cu bizantinii. În 787, Carol a iniţiat singura sa expediţie la sud de Roma. În timpul acestei campanii, regele a emis privilegii pentru mănăstirile Monte Cassino şi San Vicenzo de la Volturno, cărora li s-au confirmat domeniile deţinute, imunităţile şi dreptul de a-şi alege abaţii. Cele două lăcaşuri au acţionat apoi în sensul consolidării autorităţii carolingiene în centrul şi sudul Italiei, mai ales în direcţia Beneventului, care a acceptat protectoratul franc în 788[3].

Cucerirea teritoriilor longobarde l-a adus pe Carol în contact şi potenţial conflict cu Bizanţul, care îşi vedea ameninţate ultimele poziţii pe care le mai controla în Italia. Pe tronul de la Constantinopol se afla Constantin al VI-lea, însă puterea o deţinea împărăteasa Irina în calitate de regentă a fiului ei. Răceala dintre cele două părţi a fost evidentă în 787, când, la al doilea Conciliu de la Niceea, care a condamnat iconoclasmul, reprezentanţii Bisericii din Apus nu au fost convocaţi. Carol a reacţionat prin refuzul de a adera la concluziile, considerate prea radicale, ale conciliului şi prin ocuparea Istriei, regiune de frontieră între fostul regat longobard şi Imperiul de Răsărit, unde a pus, în 792, un duce franc. În 797, Irina l-a destituit pe fiul său, punând să i se scoată ochii, şi a luat titlul, rar pentru o femeie, de *basileus* ; pentru a-şi legitima puterea în faţa Apusului, ea a fost dispusă la negocieri, acceptând pierderea Istriei cu condiţia ca Beneventul să rămână sub influenţă bizantină.

Între timp, în Italia fusese ales un nou papă, Leon al III-lea, un cleric provenit din rândurile micilor funcţionari din Lateran. Curând însă, acesta a intrat în conflict cu

1. Jurământul presupunea cedarea formală şi simbolică a ducatului în favoarea lui Carol, care îl reda, în calitate de beneficiu, lui Tassilo (detalii în Stuart Airlie, *op. cit.*, pp. 105-119).
2. Stéphane Lebecq, *op. cit.*, pp. 235-240.
3. G.V.B. West, *op. cit.*, pp. 354-358.

reprezentanţii aristocraţiei romane, care îl acuzau de imoralitate. În primăvara anului 799, adversarii săi au vrut să-l înlăture cu forţa, acţiune ce a eşuat din cauza intervenţiei a doi trimişi franci. Leon a fugit din Roma şi s-a refugiat la Carol, cu care s-a întâlnit la Paderborn în vara anului 799. Regele l-a repus în scaun, dar, în acelaşi timp, a trimis delegaţi care să cerceteze cazul ; mai târziu, el însuşi va merge să examineze cele întâmplate. Sfetnicii lui Carol, Alcuin în special, au făcut imediat cunoscut faptul că autoritatea regelui francilor, acum considerat rege al unui neam binecuvântat de Dumnezeu (*beata gens*), era din acel moment superioară demnităţii pontificale şi imperiale. Aceasta din urmă decăzuse odată cu lovitura de stat a împărătesei Irina, situaţie care făcea din Carol „unicul îndrumător al poporului creştin, superior celor două demnităţi precedente prin putere, mai însemnat prin înţelepciune, şi mai distins prin demnitatea domniei sale. Iată deci – continua Alcuin într-o scrisoare adresată lui Carol –, că doar în tine stă întreaga salvare a Bisericii lui Christos, tu care eşti răzbunătorul crimelor, îndrumătorul rătăcitorilor, mângâietorul îndureraţilor, glorificatorul celor buni”[1]. Aceste argumente vor marca, din punct de vedere ideologic, ascensiunea lui Carol la demnitatea imperială.

În toamna anului 800, Carol s-a îndreptat spre Italia, fiind întâmpinat de papă la 12 mile de Roma, la 23 noiembrie, urmând, în parte, ritualul prevăzut pentru vizitele imperiale. La 1 decembrie, Carol a prezidat în bazilica Sfântul Petru un conciliu în care s-au întrunit preoţimea francă şi cea din Roma, dar şi câţiva laici, care a decis ca papa să se poată apăra în public de acuzaţiile aduse, printr-un jurământ purificator, fapt petrecut la 23 decembrie, în faţa aceleiaşi adunări. Potrivit *Analelor de la Lorsch*, reuniunea înalţilor prelaţi ar fi hotărât acordarea titlului de împărat lui Carol, justificarea fiind că „în vremea aceea, în ţara grecilor, numele de împărat (*nomen imperatoris*) nu mai era purtat, o femeie fiind la conducerea imperiului”. Aceste afirmaţii sunt contrazise de cele scrise de Eginhard, biograful marelui împărat, care a fost preocupat să elimine orice suspiciune legată de vreo posibilă uzurpare din partea lui Carol. Din perspectiva lui Eginhard, la două zile după adunarea din 23 decembrie, în dimineaţa zilei de Crăciun, Carol ar fi intrat în biserica Sfântului Petru, unde, fără să fi ştiut nimic din timp, a fost încoronat de către papă, fiind apoi aclamat de către mulţime. Ritualul era inspirat din cel bizantin, fiind însă inversat ; Leon al III-lea ar fi vrut să demonstreze că el era cel care-l făcea pe Carol împărat, şi nu poporul[2].

Două ipoteze principale privitoare la încoronarea lui Carol încearcă să explice semnificaţiile acestui gest, dar şi să-i identifice iniţiatorul. Istoricii care susţin poziţiile Bisericii afirmă că la baza actului din 800 stă papalitatea, în timp ce alţi cercetători consideră că paternitatea actului i se poate atribui lui Carol şi susţinătorilor săi. Din perspectiva papalităţii, încoronarea accentua ruptura cu Bizanţul, începută odată cu problema iconoclasmului şi alianţa făcută cu Pepin cel Scund. Faptul că cel care aşeza coroana pe capul noului împărat era papa îl lega indisolubil pe acesta de actul învestirii, în viitor cei care doreau să fie recunoscuţi ca împăraţi fiind nevoiţi să treacă mai întâi pe la Roma. Din cealaltă perspectivă, Carol era deja cunoscut în Europa drept cel mai mare dintre regii Apusului. În *Libri Carolini* (791-792), lucrare cu o puternică tentă antibizantină, acesta era prezentat ca „guvernator” al *regnum sanctae ecclesiae* şi „rege al francilor, ce

1. Stéphane Lebecq, *op. cit.*, pp. 248-249.
2. Pentru izvoarele care prezintă momentul încoronării, vezi Richard E. Sullivan (ed.), *The Coronation of Charlemagne : What Did it Signify ?* , D.C. Heath, Boston, 1959.

guverna peste gali, Germania, Italia şi regiunile învecinate”[1]. Carol întreţinea relaţii cu regele Offa al Merciei, cel mai important dintre regii anglo-saxoni, cu care a încheiat şi un acord comercial, cu conducătorii din Wales, Asturia şi chiar cu patriarhul Ierusalimului, care a vrut să facă din el protectorul locurilor sfinte trimiţându-i, în anul 800, cheile Sfântului Mormânt. Mai mult decât atât, regele franc a reluat legăturile şi cu lumea arabă. În 797, a trimis o ambasadă formată din evreul Isaac şi *missi* Lanfrid şi Sigismond la Bagdad, la califul Harun al-Rashid, restabilind raporturile diplomatice iniţiate încă din timpul lui Pepin cel Scund (765-768). În 801-802, califul a răspuns şi i-a trimis daruri lui Carol, inclusiv un elefant alb, animal exotic pentru europeni[2].

Când a convocat Conciliul de la Frankfurt (794), în care adopţionismul a fost condamnat ca erezie, Carol a convocat clerici din Galia, teritoriile de la est de Rin, Italia, Spania şi Britania. Episcopii i s-au adresat atunci numindu-l *rex et sacerdos*, „rege şi preot”, ca unui adevărat reprezentant al lui Christos pe pământ. Autoritatea politică şi morală a regelui francilor depăşea astfel hotarele posesiunilor sale, se întindea asupra întregului Occident şi pătrundea chiar şi în Orient, domeniu rezervat împăratului bizantin. Apropiaţii lui Carol şi-au dat seama că această întinsă bază politică, dublată de caracterul sacru, aproape sacerdotal, pe care ungerea îl conferise încă din 751 regalităţii france, îl plasa pe titularul său deasupra celorlalţi. Reluând un obicei bizantin, Alcuin îl numea pe Carol *David*, precizând că „sub acest nume animat de aceeaşi virtute şi aceeaşi credinţă stă acum conducătorul şi călăuza noastră, un conducător la umbra căruia poporul creştin va rămâne în pace şi care inspiră teamă celorlalte neamuri păgâne, o călăuză a cărei devoţiune nu încetează să-i întărească credinţa creştină, prin fermitatea sa evanghelică, împotriva sectanţilor ereziilor”. În schimb, pentru popor, ideea de imperiu se rezuma în primul rând la pace şi securitate. Prin asumarea demnităţii imperiale, Carol îşi aroga mai multe funcţii : de rege al neamurilor supuse (*gentes*) şi de conducător al creştinătăţii apusene, dar nu neapărat şi pe cel de conducător al romanilor, deoarece, pentru el, la acea vreme, romanii erau bizantinii ; din acest motiv, a evitat să se intituleze „împărat al romanilor” ; de altfel, Carol s-a arătat receptiv mai ales la componenta creştină a acestui titlu. Chiar şi cu aceste nuanţări, conducătorul franc era obligat să preia şi moştenirea romană. A acceptat titlul de împărat în maniera în care i l-a transmis papa, deoarece în mediul şi în limbile germanice nu exista un concept care să îl definească (termenul *Kaiser* are tot origine romană)[3].

Asumarea ideii imperiale de către Carol se observă şi din intitulaţiile sale : „Carol, serenisim August, încoronat de Dumnezeu, puternic şi pacificator împărat, conducător

1. *Libri Carolini*, lucrare atribuită lui Theodulf din Orléans, reprezintă răspunsul trimis de Carol papei Adrian în problema iconoclastă. Carol se opunea poziţiilor Bizanţului şi papei în problema icoanelor, hotărârea sa având motivaţie în primul rând politică, dar şi teologică ; în 787, la al doilea Conciliu de la Niceea, în Bizanţ se decisese reintroducerea cultului icoanelor (detalii la Ann Freeman, „Theodulf of Orléans and the Libri Carolini”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 32, nr. 4, 1957, pp. 663-705).
2. Din călătoria în Orient s-a întors doar Isaac, în timp ce ceilalţi doi soli au murit pe drum. Pentru raporturile dintre Carolingieni şi califii abasizi, vezi Philippe Sénac, „Les Carolingiens et le califat abbasside (VIIIe-IXe siècles)”, *Studia Islamica*, nr. 95, 2002, pp. 38-56.
3. Stéphane Lebecq, *op. cit.*, p. 247. Vezi mai nou Henry Mayr-Harting, *op. cit.*, pp. 1119-1133, care leagă luarea titlului de împărat de către Carol de găsirea unui concept potrivit pentru modul în care saxonii urmau să fie încorporaţi în imperiu. Pentru istoriografia românească, vezi studiul lui Stelian Brezeanu, „Ideea de imperiu în Occidentul medieval în lumina cercetărilor din ultimele decenii”, *Revista de Istorie*, vol. 31, nr. 2, 1978, pp. 273-298.

al Imperiului Roman şi, prin mila lui Dumnezeu, rege al francilor şi al longobarzilor". Pe monede, Carol apare reprezentat încoronat cu lauri şi purtând *paludamentum*, unele dintre documentele sale având ataşată o bulă, care avea pe revers porţile Romei şi inscripţia *Renovatio Romani Imperii*. Toate acestea au provocat agitaţie la Constantinopol. Împărăteasa Irina, căreia Carol i-ar fi cerut mâna (potrivit lui Theophanes), a protestat, dar fără efect. Succesorul ei, Nicephor I, a rupt în 803 orice legătură cu regele franc, care a răspuns prin ocuparea Veneţiei şi Dalmaţiei (806-810), aflate nominal sub stăpânire bizantină, dar sfâşiate de disputele dintre grupările locale. Nicephor, ocupat cu războiul împotriva bulgarilor, a fost nevoit să negocieze şi a trimis o solie la Carol, condusă de Arsaphios. La rândul său, conducătorul franc urmărea obţinerea recunoaşterii titlului imperial, deoarece avea o vârstă înaintată, iar moştenitorul său, Pepin, murise în 810. În aceste condiţii, Carol a retrocedat Veneţia şi Dalmaţia lui Mihail I Rangabe, urmaşul lui Nicephor ; o nouă solie bizantină a venit la Aachen (Aix-la-Chapelle), în 812, şi i-a recunoscut lui Carol titlul de *basileus*, nu şi pe cel de „împărat al romanilor"[1]. Cu toate acestea, încoronarea din 800 a accentuat rivalitatea dintre Imperiul de Răsărit şi cel nou-creat în Apus. Divizarea sferelor de influenţă între cele două centre de putere a fost tot mai evidentă în anii care au urmat, devenind un factor important în istoria imperială de până la 1204[2].

Organizarea şi limitele Imperiului Carolingian

Avansul pe care statul franc l-a luat în faţa vecinilor săi are mai multe explicaţii. În primul rând, prima parte a secolului al VIII-lea s-a caracterizat prin lupte permanente, care au lăsat urme profunde asupra societăţii france. Între 717 şi 814, analele înregistrează doar şapte ani fără campanii militare, în interiorul sau în afara regatului. Aceste lupte au întărit elementul militar al societăţii, iar conducătorii franci nu au dus niciodată lipsă de războinici bine pregătiţi, având la dispoziţie resurse mult mai numeroase decât vecinii lor. Succesele externe ale lui Carol cel Mare se explică şi prin faptul că a reuşit să ţină sub control organizarea militară, pe care, după cum am spune astăzi, a centralizat-o. Dacă predecesorii săi şi-au irosit energiile în lupte interne, Carol a direcţionat efortul militar în acţiuni profitabile în exterior. În al doilea rând, Pepin cel Scund şi Carol au reorganizat administraţia ; dacă în prima parte a secolului al VIII-lea aceasta intrase într-o perioadă de decădere, în a doua parte rolul palatului a crescut, fapt dovedit de documentele emise aici (după 740, este tot mai mare numărul cartelor, capitulariilor, edictelor regale sau al legilor). Puterea militară, reorganizarea administrativă, la care se adaugă reforma din interiorul Bisericii, au alimentat creşterea regatului franc[3].

La apogeul întinderii sale, statul lui Carol cel Mare avea o suprafaţă de mai bine de 1,2 milioane de kilometri pătraţi şi includea Galia, o bună parte din viitoarea Germanie, nordul şi centrul Italiei până la Roma, nord-vestul Balcanilor şi nord-estul Spaniei. Specialiştii în demografie estimează populaţia sa între 10 şi 20 de milioane de locuitori, divizaţi în două mari ansambluri lingvistice, romanic şi germanic, fiecare cu propriile şi numeroasele sale limbi, dialecte sau graiuri. Latina, limba scrisă, unea imperiul, fiind

1. Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 57-58.
2. Stéphane Lebecq, *op. cit.*, p. 250.
3. Paul Fouracre, „Frankish Gaul to 814", pp. 100-101.

folosită în Biserică şi în cancelarie. Asemenea predecesorilor săi, Carol a condus întinsul său stat prin intermediul palatului. Regele exercita *banum*, dreptul de a guverna asupra tuturor supuşilor, şi acţiona pentru a asigura pacea şi buna funcţionare a justiţiei. Avea putere legislativă, promulgând legile, de obicei cu ocazia marilor adunări generale (*placita*). De două ori pe an, curtea şi reprezentanţii clerului şi ai nobilimii din regat erau convocaţi într-o adunare care se ţinea, de obicei, în inima regatului franc (Austrasia) sau în unul din teritoriile cucerite. Aceste adunări, prezidate de împărat, care se implica în dezbateri, aveau un rol complex : se discutau în primul rând chestiuni militare şi politice, dar şi juridice sau de ordin spiritual. De exemplu, în adunarea de la Frankfurt din 794 s-au discutat probleme legate de adoptarea de măsuri în urma rebeliunii din 792, renunţarea, din partea lui Tassilo, la pretenţiile asupra Bavariei, foametea care bântuia în regat şi preţurile mari, dar şi de condamnarea adopţionismului[1]. Prima adunare anuală era de mai mică importanţă şi se ţinea de obicei între noiembrie şi martie, în locul unde regele franc ierna ; cu această ocazie, se decideau operaţiunile militare ulterioare şi, probabil, se hotăra data chemării la oaste. A doua se întrunea în luna mai sau mai târziu, după adunarea oştii, expediţiile militare fiind atent planificate. De altfel, pe lângă asigurarea păcii şi justiţiei, protejarea Bisericii şi a celor săraci, principala funcţie a regalităţii medievale a fost cea militară[2].

În timpul lui Pepin cel Scund şi Carol cel Mare, războaiele se desfăşurau, de regulă, pe timpul verii. Oastea era convocată într-un loc apropiat de câmpul de luptă ; potrivit izvoarelor, după trei luni, în cazuri excepţionale după şase luni, oştenii erau lăsaţi la vatră. Pentru că existau şi situaţii de abandon, prin intermediul capitulariilor Carol a adus modificări tradiţiei france, care cerea ca fiecare om liber, deţinător de loturi de pământ (*mansus*), să participe la luptă[3]. Întinderea tot mai mare a statului franc a făcut necesară introducerea mai întâi a unor restricţii geografice. Cum infanteria era în continuare baza armatei, erau mobilizate în primul rând trupele din regiunile apropiate locului de adunare, apoi, în anumite cazuri, veneau şi celelalte. O altă problemă o reprezenta faptul că cei care nu îşi permiteau să vină la război erau din ce în ce mai mulţi, deoarece nu aveau pământ, erau prea săraci şi nu puteau să-şi procure cele necesare pentru oaste (arme sau, după caz, cai de luptă). Capitulariile precizau că mai mulţi oameni săraci puteau înzestra pe unul dintre ei cu cele necesare, acesta din urmă trebuind să meargă la luptă.

Asigurarea costisitorului echipament militar a avut şi alte efecte. De la an la an, în cadrul oştii se strângea un număr tot mai mare de luptători călare (*caballari*), fiecare având nevoie de cal, coif, scut, lance, sabie lungă, sabie scurtă, arc, săgeţi şi scări, toate la un preţ de cca 18-20 de boi (cca 40 de *solidi*)[4]. Din acest motiv, Carol a sporit numărul vasalilor, cei numiţi *vassi dominici*, strânşi din toate părţile regatului, chiar şi din teritoriile cucerite de puţină vreme, ca în Saxonia de după 797. Angajamentul personal

1. Janet L. Nelson, „Kingship and Royal Government”, în Rosamond McKitterick (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. II, p. 418.
2. Bernard S. Bachrach, „Charlemagne and the Carolingian Staff”, *The Journal of Military History*, vol. 66, nr. 2, 2002, pp. 316-319, 351-352.
3. Pentru legătura dintre deţinerea de pământ, luarea de taxe şi obligaţia venirii la oaste, vezi studiul recent al lui Walter Goffart „Frankish Military Duty and the Fate of Roman Taxation”, *Early Medieval Europe*, 16, nr. 2, 2008, pp. 166-190.
4. Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 43-44. Detalii la John J. Butt, *Daily Life in the Age of Charlemagne*, Greenwood Press, Westport, 2002, pp. 47-49.

al acestora faţă de suveran implica în primul rând serviciul militar ; în schimb, primeau beneficii, sub formă de domenii, concedate din proprietăţile regale sau ecleziastice. Din rândurile acestor *vassi*, Carol a recrutat membrii unităţilor numite *scarae* – trupe uşoare, de elită, capabile să intervină oriunde, cu repeziciune, indiferent de perioada anului[1].

Carol a extins în mod inegal sistemul de fortificaţii al regatului, pe care îl vedea din dublă perspectivă, ca o componentă a planurilor sale ofensive, dar şi ca un element defensiv. Acest lucru se observă foarte bine la est de Rin, unde au fost încorporate fortificaţiile existente, cucerite de la saxoni (Eresburg, Büraburg, Esesfelth etc.), într-o reţea întărită menită să asigure susţinerea ocupaţiei ; totodată, aceasta era o adevărată bază pentru noi expediţii. În acelaşi scop, regele a ajutat mănăstirile mari din regat, cărora le-a dăruit întinse domenii în teritoriile cucerite. În domeniile aflate de-a lungul marilor drumuri au fost ridicate noi lăcaşuri de cult, care adăposteau provizii pentru oşti. Înaintea fiecărei campanii, Carol obişnuia să convoace la curte abaţii mănăstirilor din teritoriile pe care urma să le traverseze, asigurându-se că va avea sprijinul lor în acţiunile militare pe care urma să le întreprindă. De exemplu, înaintea expediţiei din 773, Carol l-a chemat la Quierzy pe abatele Frodoenus de Novalesa, care deţinea domenii în regiunile din Alpi prin care se putea traversa din Galia în Italia. Abatele a primit imunitate în faţa comiţilor şi dregătorilor locali, fiind obligat, în schimb, să asigure logistica necesară oştilor în cazul traversării munţilor. Extinderea imunităţilor va avea efecte inverse după încheierea domniei lui Carol, atunci când regatul s-a confruntat cu o criză internă şi când politica ofensivă fusese abandonată[2].

În linii generale, organizarea regatului franc a rămas aceeaşi ca pe vremea Merovingienilor. În ceea ce priveşte reşedinţa regatului în primii ani de domnie, Carol cel Mare a preferat reşedinţele rurale (la Herstal, Attigny, Ingelheim, Verberie, Compiègne, Thionville etc.), dar şi pe cele urbane (Cologne sau Worms), majoritatea aflate în partea de nord a regatului, în Austrasia. În câteva rânduri, când necesităţile militare au solicitat prezenţa sa, a rezidat în teritoriile ocupate (Paderborn). Totuşi, nu trebuie exagerat principiul itineranţei regale în această perioadă. Nu există informaţii concrete legate de călătorii regulate ale regelui prin posesiunile sale. O mare parte din regat nu s-a bucurat niciodată de vizita regelui, care, de obicei, călătorea în scopuri militare[3]. Carol prefera să meargă la foste băi romane, precum în 769, 777, 788 şi 789. De altfel, reşedinţa de la Aachen a fost ridicată în apropierea unor vechi terme romane (*Aquisgranum*, între Meuse şi Rin) şi lângă o *villa* regală, folosită şi de Pepin cel Scund. Construcţia marelui complex arhitectonic de aici a început în 786/787 sau 794, palatul fiind terminat în 798, în timp ce capela a fost sfinţită în 805. Palatul se dorea a fi de proporţii perfecte, cu o orientare definită de punctele cardinale, în care se înscriau construcţiile necesare locuirii, dar şi cele care aveau funcţii economice, administrative şi de reprezentare. *Aula palatina* se afla în aripa nordică, în timp ce capela regală ocupa zona de sud, cele două fiind unite

1. Cu ocazia expediţiei de pedepsire întreprinsă împotriva saxonilor în 782, *Analele regatului francilor* menţionează singura acţiune în forţă cunoscută a cavaleriei france din timpul lui Carol. Istoricii au viziuni diferite privitoare la importanţa cavaleriei în epocă ; mai nou, rolul luptei călare este văzut ca mai puţin important decât s-a considerat anterior (Bernard S. Bachrach, „Charlemagne's Cavalry : Myth and Reality", *Military Affairs*, vol. 47, nr. 4, 1983, pp. 181-187 ; Charles R. Bowlus, „Two Carolingian Campaigns Reconsidered", *Military Affairs*, vol. 48, nr. 3, 1984, pp. 121-125 ; o sinteză recentă privind cavaleria sub Carolingieni, la Bernard S. Bachrach, *Early Carolingian Warfare : Prelude to Empire*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001, pp. 119-131).
2. Bernard S. Bachrach, „Charlemagne and the Carolingian Staff", pp. 343-345.
3. Janet L. Nelson, „Kingship and Royal Government", p. 386.

printr-un culoar de 120 de metri, care avea de o parte şi de alta un pridvor monumental, arhitecţii inspirându-se din planul palatului imperial de la Bizanţ. *Aula* era locul în care puterea regală se afişa în toată splendoarea ei ; *capela*, singurul element păstrat până astăzi din vechea construcţie de aici, a fost integrată într-o mare catedrală. Un atrium şi un pronaos, care se doreau reprezentarea porţilor de la Ierusalim, permiteau accesul în biserică, ce avea drept plan un octogon perfect ; două niveluri de coloane susţineau o cupolă decorată cu un mozaic care îl reprezenta pe Christos. Regele, aşezat pe un tron, luminat de soare la răsărit, putea să asiste la liturghie dintr-o poziţie care sugera, în mod evident, plasarea intermediară între lumea cerească şi cea de pe pământ. Consilierii lui Carol au vrut să creeze prin acest complex imaginea unei alte Rome, imaginea terestră a Ierusalimului ceresc. După 802, Carol s-a stabilit permanent aici : Aachenul devine o veritabilă capitală a imperiului, *sedes regni*[1].

La palat sau în teritoriile ocupate, Carol strânsese în jurul său o serie de învăţaţi ai epocii, cu care se sfătuia (*consiliarii*) ; dintre aceştia se remarcau : Adalhard, abate de Corbie, Alcuin, diacon venit din York, Petru, gramatician venit din Pisa, Paul Diaconul, cărturar venit din Italia longobardă, sau Eginhard, istoric oficial al curţii (autor al *Vita Karoli Magni*[2]). Unii cărturari au rămas în preajma lui Carol doar câţiva ani (Paul Diaconul a stat patru ani), alţii au rămas şi au îndeplinit funcţii la curte, fiind răsplătiţi apoi de Carol cu abaţii sau episcopii. Hincmar de Reims afirmă că printre cei mai importanţi dregători de la palat era capelanul (*custos capellae*), superiorul clerului palatului şi consilier al regelui în treburile ecleziastice ale regatului. După Fulrad, funcţia de capelan a fost deţinută de Angilramn, arhierpiscop de Metz, şi Hildebold, arhiepiscop de Cologne. De afacerile laice se ocupa comitele palatului (*comes palatii*), singurul deţinător cunoscut ale acestei dregătorii fiind Wigbod. În subordinea sa intrau ceilalţi slujbaşi de la palat, mulţi cu atribuţii legate de servicii domestice, precum asigurarea hranei, băuturilor, a cailor necesari curţii (seneşalul, conetabilul etc.). Nu rareori, aceşti dregători primeau însărcinări militare sau diplomatice[3].

În vechile teritorii, ca şi în cele nou-adăugate regatului, s-au păstrat elementele administrative locale. Regele numea comiţi şi episcopi, legătura dintre palat şi instituţiile din teritoriu fiind realizată prin intermediul „trimişilor regali", recrutaţi numai dintre oamenii de încredere din rândul elitei (*potentes*). Numiţi *missi dominici*, aceştia acţionau în echipe de câte doi, un laic şi un cleric, la porunca lui Carol, care le-a dat dreptul de a judeca şi pedepsi, de a primi jurăminte şi de a supraveghea orice aspect care ţinea de administraţia regatului[4]. Cu ajutorul lor, Carol a încercat să ţină sub control puterea comiţilor, dorind să prevină corupţia sau transmiterea ereditară a funcţiei şi formarea unor grupuri influente ; urmaşii săi nu vor putea contracara aceste tendinţe. Alături de comitate, în zonele de frontieră au fost organizate mărci, conduse de comiţi numiţi markgrafi (*marchiones*) : mărcile Septimaniei, Spaniei, Bretaniei, Beneventului, de Friuli, de Răsărit (Ostmark). Rolul acestor regiuni era unul militar, de protecţie a hotarelor, dar

1. Ajutat de Theodulf din Orléans şi Paul Diaconul, Eudes din Metz, arhitectul palatului de la Aachen, s-a inspirat din opera lui Vitruvius (Stéphane Lebecq, *op. cit.*, pp. 245-246).
2. Pentru a scrie *Vita Karoli*, Eginhard a folosit ca model lucrarea *De Vita Duodecim Caesarum* a lui Suetonius. În limba română, lucrarea lui Eginhard a fost tradusă de Anca Crivăţ, într-o ediţie ce cuprinde şi textul latin (Eginhard, *Vita Karoli Magni – Viaţa lui Carol cel Mare*, Editura Vremea, Bucureşti, 2001).
3. Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, p. 79.
4. Îndatoririle *missi*-lor sunt prevăzute într-un capitular emis special de Carol în 802 – vezi Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 50-56.

şi de pregătire a expediţiilor în exterior. Până la sfârşitul secolului al X-lea, ducatul nu a reprezentat o regiune bine definită, fiind mai mult o funcţie de comandă temporară acordată unei persoane, care primea în subordine un număr de comiţi. Din motive militare şi administrative, Carol a fost interesat de menţinerea şi extinderea sistemului de drumuri din regat. O parte dintre vechile drumuri romane, inclusiv cele ce traversau Alpii şi Pirineii, erau încă utilizate ca drumuri regale (*strata legittima*), fiind scutite de vămi. Pe lângă acestea, regele a poruncit construirea altora noi, ca şi ridicarea de poduri, în special la est de Rin. Podurile ţineau tot de autoritatea regală, dar de la mijlocul secolului al IX-lea se observă tendinţa ca ele să fie dăruite unor biserici, împreună cu taxele ce se percepeau pentru trecere (*pontaticum*)[1]. Un alt element de noutate îl reprezintă introducerea *scabinilor*, specialişti în chestiuni juridice, care i-au înlocuit în procese pe *rachimburgii* din perioada merovingiană. Majoritatea hotărârilor regelui nu erau scrise, însă în ultimele două decenii ale guvernării lui Carol a crescut numărul capitulariilor. Acestea erau decrete divizate în mici capitole – *capitula* –, fiecare pentru o hotărâre ; de acest tip de legi Carolingienii s-au folosit începând cu Pepin cel Scund. Cuprindeau decizii ale regelui care priveau domenii foarte diverse : reglementau aspecte publice sau private, instrucţiuni către trimişii regali, comiţi sau episcopi, probleme de ordin religios sau economic. De aplicarea măsurilor, care trebuiau aduse la cunoştinţa tuturor, se ocupau comiţii şi *missi*[2].

Principalele surse de venit ale monarhului proveneau de pe domeniile regale, ce cuprindeau fostele domenii merovingiene şi pământurile familiei Carolingienilor. Carol s-a preocupat personal de buna funcţionare a acestor domenii (dovadă capitularul *De villis vel curtis Imperii*), interesat fiind de asigurarea aprovizionării curţii regale[3]. Potrivit surselor păstrate, prin intermediul comiţilor se ridicau dări pentru deţinerea de loturi pe domeniile regale, vămi (*teloneum*) şi amenzi, care suplimentau tezaurul. Se adăuga obligaţia magnaţilor şi a mănăstirilor de a prezenta, cu ocazia adunărilor generale anuale, aşa-numitul *donum publicum*, un dar oferit în bani sau în alte moduri, nespecificate de izvoare. O altă sursă semnificativă de venituri provenea din tributul plătit sau din prăzile de război (*praeda et spolia*) luate de la neamurile supuse sau de la cele care recunoscuseră protectoratul franc. Longobarzii din Benevent au fost obligaţi să plătească 350 livre de argint anual, iar regişorii din Bretania 50 de livre ; se adăugau sumele date de slavii de dincolo de frontiera estică. În 756, regele longobard Aistulf a predat o treime din tezaurul său francilor, iar tezaurul capturat de la avari era atât de mare încât, potrivit lui Eginhard, a fost dus la Aachen cu 15 care. Sursele arată că, spre deosebire de vremurile de început ale francilor, o mare parte a prăzilor obţinute acum era oferită ca dar regelui şi nu era împărţită prin tragere la sorţi de cei care participaseră la campania militară, situaţie ce se aplica chiar şi atunci când regele nu participa la luptă. Regele dispunea după bunul său plac de aceste bunuri, pe care le oferea fidelilor, mănăstirilor sau săracilor[4].

La nivel economic, viziunea lui Henri Pirenne potrivit căreia, în secolele VIII-IX, regatul franc a intrat într-o stare de accentuată izolare faţă de Orient a fost amendată

1. Bernard S. Bachrach, „Charlemagne and the Carolingian Staff”, pp. 332-334 ; Adriaan Verhulst, *The Carolingian Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, p. 94.
2. Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, p. 102.
3. Fragmente din *De villis*, în Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 48-49.
4. Timothy Reuter, „Plunder and Tribute in the Carolingian Empire”, *Transactions of the Royal Historical Society*, Fifth Series, nr. 35, 1985, pp. 76-81, 85-86.

temeinic în ultimele decenii[1]. Izvoarele scrise şi arheologice evidenţiază existenţa unor raporturi comerciale între regiunile imperiului, ca şi între Occident şi lumea arabă, cea a Nordului sau cu Bizanţul. Deşi, în general, activitatea comercială avea loc în pieţele şi bâlciurile semirurale, oraşele au rămas şi în perioada carolingiană locurile favorite de negoţ. Acest fapt reiese din numeroasele privilegii care situează vămile în locuri numite *civitates*, *portus*, *vicus* şi din faptul că majoritatea negustorilor preferau să trăiască în oraşe. Pe apă se transportau produse precum sarea, grânele (grâu, secară, ovăz), vinul sau uleiul de măsline, în timp ce pe uscat se duceau, cu carele sau cu sclavi, mărfuri mai uşoare, precum blănuri, ceară şi mirodenii. Sarea, cel mai transportat produs al vremii, se procura din ocnele de la gurile Loarei (Baie de Bourgneuf), din regiunea Metz sau de la gurile Padului (Comacchio), în timp ce grânele, vinul şi uleiul proveneau din surplusul marilor domenii[2]. Valea Ronului îşi pierduse din importanţă, deoarece incursiunile arabilor afectaseră serios afacerile porturilor din Provenţa. Cu toate acestea, Marsilia continuă să joace un rol activ, legăturile cu Spania şi lumea arabă fiind desfăşurate şi pe uscat, prin Arles. Se importau piei de Córdoba, mătăsuri, bijuterii sau argint, arabii fiind interesaţi să cumpere sclavii capturaţi de franci în campaniile lor militare şi vânduţi, de obicei, de evrei. Semnificative erau şi relaţiile cu insulele britanice şi Scandinavia, dovedite în special de descoperirile arheologice. Urme de ceramică, sticlă, obiecte din metal sau monede carolingiene au fost descoperite în regiunile nordice, în timp ce exporturile de blănuri, piei, ceară sau ambră completau acest circuit economic. Noua axă comercială a imperiului, care lega regiunile din nord de cele din sud, era acum valea Rinului. Produsele aduse din Flandra şi regiunea renană erau transportate prin pasurile Alpilor către Italia, însă costurile erau mari, din cauza stării drumurilor[3]. Tratatul încheiat cu bizantinii în 812 a dat posibilitatea Veneţiei de a se dezvolta, oraşul din lagună înlocuind treptat Marsilia ca port intermediar pentru bunurile aduse din Mediterana răsăriteană. În prima fază, comerţul veneţian se baza pe schimbul dintre sclavii proveniţi din războaiele carolingiene şi produsele de lux aduse din Levant. Sub aspect macroeconomic, vestul Europei nu se ridica încă – şi nu se va ridica până în secolul al XII-lea – la nivelul din Răsărit. Regiunile controlate de bizantini şi arabi erau mult mai bogate decât cele din nord-vestul continentului. O explicaţie parţială a acestei situaţii vine din faptul că primele regiuni se bucurau de un sistem fiscal unitar şi „centralizat”, care încuraja în primul rând mişcarea de bunuri de larg consum, a căror comercializare aducea venituri pe măsură atât statului, cât şi negustorilor. Regatul franc carolingian nu a atins un astfel de nivel[4].

La un nivel mai redus faţă de perioada de înflorire a Evului Mediu, în vremea lui Carol cel Mare se făcea şi comerţ „cu bani”. La presiunea Bisericii, după 794, aproape toate capitulariile emise de rege cuprindeau prevederi care interziceau cămătăria sau speculaţiile. Cu toatea acestea, practica acordării de împrumuturi cu dobândă sau de cumpărare de grâne şi revânzarea acestora la preţ triplu erau folosite pe scară largă, mai ales în perioadele de secetă. În ultimul caz, profitau marii stăpâni de domenii, care îi

1. Henri Pirenne, *op. cit.*, pp. 218-240. Printre altele, pentru amendarea teoriei lui Pirenne, vezi Richard Hodges, David Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe : Archaeology and the Pirenne Thesis*, Cornell University Press, Ithaca, 1983.
2. Adriaan Verhulst, *op. cit.*, pp. 91-93, 98-101.
3. *Ibidem*, pp. 103-109.
4. Chris Wickham, „The Mediterranean around 800 : on the Brink of the Second Trade Cycle”, *Dumbarton Oaks Papers*, nr. 58, 2004, pp. 170-172.

obligau pe ţărani să le cedeze loturile şi să le devină şerbi[1]. Pentru a răspunde cererii tot mai mari de monedă, dar şi pentru a pune ordine în baterea acesteia, Carol a încercat să standardizeze denarul de argint, iniţiind reforma monetară din jurul anului 790. „Noul denar", cum apare numit în capitularii, era mai mare şi mai greu şi valora cât a doisprezecea parte dintr-un *solidus*, în timp ce 20 de *solidi* formau o livră[2]. Pentru cei implicaţi în negoţul mărunt, regele a bătut şi monedă cu valoare mai mică : obolul sau jumătatea de denar ; doar Ludovic cel Pios a bătut monedă de aur, însă la scară redusă. Majoritatea monetăriilor regale se aflau în Francia, zona renană şi Frizia, care erau şi printre cele mai active regiuni din punct de vedere comercial. Fluctuaţiile în greutatea monedei din timpul lui Ludovic cel Pios l-au determinat pe Carol cel Pleşuv să hotărască, în 864, revenirea la standardul aplicat de Carol cel Mare, baterea mondei urmând să se facă numai la palat şi în alte nouă locuri, printre care Rouen, Reims, Sens, Paris, Orléans şi Narbonne[3].

Cu toate reformele iniţiate de Carol, societatea regatului franc nu putea fi transformată peste noapte. Schimbări evidente se observă la nivelul elitei, unde familiile nobiliare rivale şi-au pierdut poziţiile deţinute şi au fost înlocuite cu fideli. Cercetările genealogice au evidenţiat că o mare parte din aristocraţia imperială promovată de Carol cel Mare sau Ludovic cel Pios provenea din rândurile nobilimii mici din Austrasia, din regiunile cursurilor Meuse şi Moselle, dar nu confirmă faptul că vechea nobilime merovingiană şi-ar fi pierdut în întregime privilegiile. O parte a acesteia s-a adaptat şi a colaborat cu noii suverani, a primit noi funcţii şi şi-a păstrat domeniile sau chiar a primit altele noi. Elementele vechii şi noii aristocraţii s-au integrat şi au format o nouă elită, cointeresată în guvernarea regatului, ale cărei principale valori erau deţinerea de bogăţii şi influenţă, de domenii şi funcţii. Legăturile dintre membrii acestei elite au fost strânse prin căsătorii, dar şi prin politica lui Carol de a numi în fruntea unor regiuni comiţi sau markgrafi din alte părţi. Majoritatea membrilor acestor familii era formată din franci, însă Carolingienii au promovat şi elemente fidele din rândul familiilor nobile din triburile germanice supuse, precum în Alamania şi Saxonia, mai rar în Bavaria. În plan secund se afla nobilimea locală, deţinătoare de funcţii mai mici (*centenarii*)[4].

La nivelul de jos se situau locuitorii din sate sau oraşe. În acest caz, existau diferenţe majore de la o regiune la alta a imperiului[5]. Dacă locuitorii din regiunile montane, din Elveţia de astăzi sau Bavaria Superioară, şi-au păstrat statutul de oameni liberi, majoritatea celor din zonele de câmpie au fost nevoiţi să-şi cedeze posesiunile în beneficiul magnaţilor, laici sau ecleziastici, reprimindu-le cu condiţia achitării unor obligaţii (munci şi dări în bani). Chiar dacă nu toţi acceptau să îşi piardă libertatea, aceşti oameni deveneau

1. Heinrich Fichtenau, *The Carolingian Empire*, trad. Peter Munz, Barnes and Noble, New York, 1963, pp. 150-151.
2. Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 45-46.
3. Karl F. Morrison aprecia că, prin reforma din jurul anului 790, Carol cel Mare a crescut greutatea unui denar de la 1,30 la 1,70 grame, iar a unui *solidus* de la 15,60 la 20,40 grame (Karl F. Morrison, „Numismatics and Carolingian Trade : A Critique of the Evidence", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 38, nr. 3, 1963, pp. 412-424).
4. Heinrich Fichtenau, *op. cit.*, pp. 106-112. Despre cler se va vorbi în subcapitolul următor.
5. Situaţia diferită din interiorul imperiului, dar şi din regiunile adiacente, precum şi transformările de după Carolingieni sunt tratate comparat într-un interesant studiu al lui Chris Wickham : „Problems of Comparing Rural Societies in Early Medieval Western Europe", *Transactions of the Royal Historical Society*, Sixth Series, nr. 2, 1992, pp. 221-246.

dependenţi economic de seniorul cu care negociaseră cedarea pământului. Carol a încercat să limiteze acest proces, care deseori presupunea abuzuri, şi a hotărât ca toate înţelegerile legate de pământ să se facă public, în prezenţa comitelui sau a unui episcop. Pentru unii, fuga la mănăstire era o alternativă, însă Carol a blocat şi aceste tendinţe, cei care doreau să se retragă într-un astfel de aşezământ având nevoie de permisiunea regală. Totuşi, nu trebuie exagerate proporţiile situaţiei ţăranilor. Unii beneficiau de obligaţii fixe pentru loturile pe care le munceau, fapt ce le permitea o mai mare mobilitate, alţii, inclusiv şerbii, administrau domenii şi duceau un mod de viaţă apropiat de cel al stăpânilor lor. Izvoarele pomenesc situaţii de şerbi sau oameni de condiţie joasă care au avut acces la funcţii, situaţie ce le-a permis să ajungă chiar şi în anturajul regelui. Walahfrid Strabo, tutorele lui Carol cel Pleşuv, era fiu de om liber, iar Ebo, ajuns mai târziu arhiepiscop de Reims, era şerb la origine, fiind eliberat de însuşi Carol cel Mare. În ceea ce priveşte sclavia, aceasta era oficial condamnată în interiorul regatului franc. Cei care se ocupau cu negoţul de sclavi erau teoretic obligaţi să-i obţină din afara hotarelor, iar vânzarea lor urma să se facă în prezenţa unor funcţionari laici sau ecleziastici. Cu toate acestea, traficul cu sclavi era destul de înfloritor, mai ales în regiunile periferice ale regatului (în porturile de la Mediterana)[1].

Teoretic, regele era considerat legislatorul suprem, dar, la rândul său, era nevoit să se supună legilor şi obiceiurilor poporului. Deţinea putere absolută, se considera reprezentantul lui Dumnezeu pe pământ, iar supuşii săi îi datorau fidelitate. Probabil după ce a înăbuşit o revoltă împotriva sa (786), Carol a decis impunerea unui jurământ de fidelitate, care urma să fie făcut regelui de toată nobilimea. În 802, Carol a trimis instrucţiuni precise, cerând ca toţi oamenii liberi, începând cu vârsta de 12 ani, să depună acest jurământ, care cuprindea un jurământ de supunere, promisiunea că vor fi respectate legile locului, că vor fi plătite taxele pretinse şi că nu se va întreprinde nimic împotriva Bisericii şi a domeniilor sale. Acest jurământ avea menirea de a stabili o relaţie de interdependenţă între rege şi supuşi. Cei care nu îl depuneau erau consideraţi vinovaţi nu doar de crimă împotriva statului, ci şi de sperjur – într-o perioadă când jurămintele erau considerate sacre. Marii nobili ai regatului depuneau jurământul în faţa lui Carol, în timp ce oamenii liberi îl făceau în faţa comiţilor sau a trimişilor regelui, *missi*[2].

„Renaşterea” carolingiană

Perioada carolingiană s-a caracterizat şi prin încercări de reformă a Bisericii din regat, reformă ce a avut ca efect revitalizarea culturii şi vieţii intelectuale. În secolul al VIII-lea, schimbarea era necesară din mai multe motive : existenţa unor populaţii numeroase încă păgâne (la est şi la nord de Rin), decăderea morală a clerului şi pregătirea sumară a acestuia, lipsa unor rânduieli clare şi a unei uniformităţi în ceea ce priveşte viaţa monastică, liturghia şi ritualurile religioase, lipsa unei autorităţi efective în multe regiuni ale regatului (datorată scaunelor episcopale vacante), cumpărarea funcţiilor înalte din Biserică (simonia) de către reprezentanţii nobilimii, ruinarea unor mănăstiri etc. În general, izvoarele din epocă neglijează acest subiect, cu mici excepţii, precum scrisorile lui Bonifaciu către papa Zaharia. Semne ale schimbării întâlnim încă din timpul primilor

1. Heinrich Fichtenau, *op. cit.*, pp. 144-149, 155.
2. Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 88-89.

reprezentanţi ai puternicei familii a Pepinizilor, care s-au implicat activ în sprijinirea mişcării de reformă, mai ales prin ajutorul dat misionarilor care s-au ocupat de creştinarea germanilor : Pirmin, Willibrord şi Bonifaciu. Dacă Pirmin, aquitan de origine, a acţionat mai mult sau mai puţin izolat pe valea Rinului şi în Alsacia, unde în primul sfert al secolului al VIII-lea a întemeiat mănăstiri (precum Reichenau) şi a colaborat în special cu episcopii şi aristocraţia din părţile apusene ale regatului franc, Willibrord şi Bonifaciu s-au bucurat de sprijinul direct al majordomilor din familia Pepinizilor, care vedeau în acordarea acestui sprijin un atu în favoarea creşterii propriei autorităţi.

Politica de ajutor reciproc dintre misionarii veniţi din spaţiul anglo-saxon sau irlandez şi conducătorii neîncoronaţi ai francilor a debutat cu Willibrord şi Pepin de Herstal[1]. De origine din Northumbria, Willibrord a activat în tinereţe în Irlanda, unde a devenit discipol al Sfântului Egbert. Hirotonit preot în 688, Willibrord a fost trimis de Egbert în 690 să-i creştineze pe frizi, al căror teritoriu tocmai fusese cucerit de Pepin de Herstal. Încercările de a-i converti pe toţi locuitorii Friziei la creştinism s-au lovit ulterior de opoziţia unui conducător local, Radbod, care i-a interzis lui Willibrord să mai intre pe posesiunile sale[2]. Cu sprijinul papei Sergius I şi al lui Pepin, Willibrord a primit arhiepiscopia Friziei, al cărei scaun a fost stabilit la Utrecht, ocazie cu care papa i-a dat şi un nou nume, Clement (695)[3]. Trei ani mai târziu, a ctitorit mănăstirea de la Echternach, lângă Trier, beneficiind şi de un important ajutor material din partea lui Pepin şi a soţiei sale, Plectrude. Relaţiile privilegiate pe care le avea cu Pepinizii sunt evidente şi dacă amintim faptul că Willibrord l-a botezat pe nepotul lui Pepin, viitorul rege Pepin cel Scund, detaliu pomenit de Alcuin în a sa *Vita Willibrordi*. Legăturile strânse şi respectul pe care Willibrord îl purta papei au creat un precedent, care a dus la creşterea influenţei papalităţii în regatul franc[4].

Între 719 şi 721, la eforturile de creştinare, alături de Willibrord, a participat şi cel care îi va continua misiunea, Bonifaciu. Născut în Wessex, Wynfrid pe numele său original, Bonifaciu s-a dedicat de timpuriu activităţii misionare. În 719, a însoţit un grup de călugări anglo-saxoni la Roma, unde papa Grigore al II-lea, care urma modelul primului papă Grigore, i-a încredinţat misiunea de a-i evangheliza pe păgânii de la est de Rin, dar solicitându-i să folosească formula romană de organizare, şi nu pe cea celtică. Papalitatea urmărea organizarea unor episcopii cu jurisdicţie clar precizată în diocezele lor, precum şi eliminarea diferenţelor la nivel de rit, veşminte, stil de construcţie sau iconografie. Succesul lui Bonifaciu[5] l-a determinat pe papă să-l recheme în 722 la Roma, unde l-a consacrat ca episcop misionar. Cu acest prilej, i-a schimbat numele din Wynfrid în Bonifacius şi i-a încredinţat mai multe scrisori către conducătorii locali şi către Carol Martel, al cărui sprijin era esenţial pentru succesul viitoarelor evanghelizări. Obţinând protecţia oficială a lui Carol (723), Bonifaciu a întemeiat o primă mănăstire la Amoeneburg

1. Motivele prezenţei multor misionari irlandezi şi anglo-saxoni în Europa continentală se datorează atât influenţei Romei, care susţinea tot mai mult efortul de convertire, cât şi nevoii de *peregrinatio*, exilul sacrificator faţă de meleagurile natale, de care aceşti misionari se simţeau foarte ataşaţi. Se adăugau legăturile de neam dintre germanicii din Britania şi cei de pe continent (J.M. Wallace-Hadrill, *The Frankish Church*, Oxford University Press, Oxford, New York, 1983, pp. 144-147).
2. Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 191-193.
3. Numele aparţinea la origine lui Clement al Romei, papă la sfârşitul secolului I d.Chr., presupus a fi al doilea sau al treilea succesor al Sfântului Petru (Walter Ullmann, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, ed. a II-a, Routledge, Londra, New York, 2003, pp. 14-15, 66).
4. Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms*, pp. 271, 317-321.
5. Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 194-195.

şi a distrus stejarul sacru al zeului Thor din Geismar, important loc de venerare al germanilor păgâni[1]. Mai bine de zece ani (725-735), Bonifaciu a activat în Thuringia, unde a convertit păgânii şi a reînnoit credinţa creştinilor, convertiţi anterior de misionari peregrini irlandezi, pe care i-a combătut cu asprime. Din Thuringia a trecut în Bavaria, unde a stabilit patru episcopii, Salzburg, Regensburg, Passau şi Freising, ce au nivelat calea pentru integrarea acestui teritoriu în regatul franc. În plan monastic, Bonifaciu s-a preocupat să introducă în mănăstiri regula benedictină, care nu era respectată nici măcar în mănăstirile mari. După moartea lui Carol Martel, Bonifaciu a devenit sfătuitor al fiului acestuia, Carloman. Pe măsură ce şi-au impus controlul asupra regatului, fiind capabili să înlăture inclusiv episcopii incomozi (precum făcuse Carol Martel cu Savaric de Auxerre şi Eucherius), Carolingienii au devenit susţinători fervenţi ai reformei ecleziastice. În 742 sau 743, Carloman a convocat un conciliu în Austrasia (*Concilium Germanicum*), unde s-au trasat direcţiile reformei din interiorul Bisericii : restabilirea ierarhiei ecleziastice, cu episcopi în fiecare oraş şi episcopi mitropolitani (arhiepiscopi) în fiecare provincie, promovarea lui Bonifaciu ca arhiepiscop de Mainz şi primat al întregii Germanii (hotărâre susţinută şi de papa Zaharia). Pentru a se asigura disciplina clerului, urmau să fie organizate anual concilii, solicitându-se totodată restituirea bunurilor luate recent bisericilor. Reafirmarea importanţei ierarhiei în Biserică venea ca răspuns la creşterea în Galia a influenţei călugărilor irlandezi care, începând cu Columban, ridicaseră aici numeroase lăcaşuri de cult. Legătura specială care s-a stabilit între episcopul Romei şi familia Carolingienilor, care prelua puterea în regatul franc, va permite „romanizarea” cultului şi reaşezarea ierarhiei pe baze mult mai precise. Bonifaciu a fost unul dintre cei mai îndârjiţi susţinători ai acestui proces. Un nou conciliu, organizat de Carloman la Estinnes (Hainaut), la 1 martie 744, hotăra rămânerea domeniilor confiscate în timpul lui Carol Martel ca stăpâniri excepţionale ale Bisericii, însă date în folosinţa celor ce le primiseră ca beneficii şi care plăteau în schimb un cens simbolic Bisericii. La scurt timp (3 martie 744), celălalt fiu al lui Carol Martel, Pepin, a reunit la Soissons o adunare a nobililor (*optimates*) şi a episcopilor (23 de episcopi din provinciile Sens, Rouen şi Reims) care a hotărât : reafirmarea ierarhiei ecleziastice, impunerea unor reguli privind viaţa morală a laicilor şi clericilor (cu referire în special la preoţii neinstruiţi şi la cei care trăiau în concubinaj), definindu-se adevărata religie ; tot atunci a fost stabilit catalogul superstiţiilor şi al practicilor păgâne. Trei ani mai târziu, în 747, cei doi fraţi au plănuit un conciliu comun, la care a participat doar Pepin şi unde s-a discutat tot despre organizarea Bisericii şi viaţa imorală a preoţilor[2].

Prin acest program, Carloman şi Pepin urmăreau şi interese politice deoarece, ca şi tatăl lor, doreau să limiteze independenţa abaţilor şi „episcopilor-militari”, care aveau prea multă putere, precum şi trecerea mănăstirilor şi episcopiilor, cu importantele lor domenii, sub influenţa Carolingienilor. Principala dificultate era punerea în practică a acestui vast program. Pentru început, opoziţia a apărut din partea unor episcopi care nu doreau extinderea autorităţii lui Bonifaciu asupra întregii Galii, fiind totodată nemulţumiţi de creşterea influenţei papei Zaharia, a cărui autoritate era recunoscută atât timp cât nu intervenea în treburile Galiei. Eforturile depuse de Pepin în direcţia sprijinirii Bisericii au dat roade, papalitatea susţinând transferul puterii regale în mâinile lui Pepin în

1. Pierre Riché, *Les Carolingiens*, pp. 50-51.
2. J.M. Wallace-Hadrill, *op. cit.*, pp. 150-165 ; Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms*, pp. 304-306 ; Paul Fouracre, *The Age of Charles Martel*, pp. 130-137.

perioada 751-754. Acest transfer a fost „sanctificat” prin ritualul ungerii, care făcea din cel uns nu numai alesul poporului său, ci şi alesul lui Dumnezeu, regele primind misiunea de a-şi conduce supuşii către mântuire. Prestigiul papalităţii în Galia a crescut după ce Pepin a devenit rege şi după vizita papei Ştefan al II-lea în regatul franc (753-754). Influenţa religioasă a Romei s-a înrădăcinat mai bine în nordul Galiei şi în Austrasia, pentru ca ulterior, sub Carol cel Mare şi Ludovic cel Pios, să se manifeste şi în Galia de Sud.

După moartea dramatică în iunie 754 a lui Bonifaciu – care a fost numit „apostolul Germaniei”[1] –, Chrodegang, episcopul de Metz, a fost învestit de papă cu autoritate asupra regatului franc, primind *pallium*[2]. În colaborare cu regele, întotdeauna prezent, Chrodegang a organizat mai multe concilii (la Ver, în 755, Verberie, în 756, Compiègne, în 757, sau Attigny, în 762), la care a reunit episcopii şi abaţii din Rouen, Sens, Tours, Reims, Trier sau Mainz. Au fost reafirmate în nordul regatului principiile autorităţii episcopale şi mitropolitane, promovându-se din nou reforma morală a clericilor şi laicilor. Pentru a pune capăt nemulţumirilor unor episcopi, supăraţi din cauza lipsei unei soluţii în problema pământurilor pierdute de Biserică, Pepin a hotărât impunerea dijmei (756), un impozit reprezentând a zecea parte din venit, pe care fiecare locuitor trebuia să îl verse în beneficiul Bisericii. Dijma nu era ceva nou în societatea creştină, fiind anterior o contribuţie voluntară a credincioşilor, însă episcopii nu au putut să impună strângerea ei până când nu au obţinut sprijinul puterii regale. Ulterior, în 779, Carol cel Mare a hotărât ca toţi cei de pe domeniile care aparţinuseră Bisericii să dea o dijmă dublă faţă de cei de pe celelalte domenii (*nona*). Aceste măsuri vizau crearea unei mai mari solidarităţi în interiorul unei societăţi creştine care se dorea mai omogenă. De asemenea, s-a încercat instituirea unei mai mari rigori în viaţa clerului. Folosind drept model regula benedictină, Scriptura şi Sfinţii Părinţi, Chrodegang a introdus, după 754, pentru canonicii din catedrala din Metz o regulă proprie (*Regula canonicorum*), ce presupunea convieţuirea : canonicii urmau să împartă aceeaşi sală de mese, acelaşi dormitor şi să promoveze sărăcia, dar şi asistenţa acordată nevoiaşilor. Măsurile luate de Chrodegang au introdus o distincţie clară între călugări şi canonici, aceasta fiind o particularitate a vieţii religioase france. Călugării trebuiau să opteze pentru regula lui Chrodegang sau pentru cea a Sfântului Benedict, cu toate că între cele două nu erau diferenţe mari. Cum *Regula canonicorum* încuviinţa posesia de proprietăţi personale, la ea au aderat comunităţile monastice de la Saint-Martin din Tours, Saint-Denis, Echternach, Nivelles şi altele[3].

În regat s-a impus un nou mod de a celebra liturghia, mai sofisticat, de influenţă romană. Este vorba de psalmodierea atribuită papei Grigore cel Mare, numită mai târziu „cântul gregorian” sau *cantus romanus*, care a înlocuit treptat „cântul galic” sau *cantus*

1. Bonifaciu a fost înmormântat la ctitoria discipolului său, Sturmi, de la Fulda, după ce a sfârşit ca martir în Frizia ; *cf*. Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 196-199.
2. *Pallium*, simbol al autorităţii, era o manta albă (uneori cu cruci negre) ce se punea pe umeri (Fernando Lanzi, Gioia Lanzi, *Saints and Their Symbols : Recognizing Saints in Art and Popular Images*, traducere de Matthew J. O'Connell, Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 2004, p. 27 ; imagini, detalii şi evoluţia de-a lungul secolelor la Herbert Norris, *Church Vestments : Their Origin & Development*, ed. a II-a, Dover Publications, Mineola, New York, 2002, pp. 21-37).
3. Vezi legătura dintre Metz, unde a fost episcop Arnulf, considerat de tradiţie strămoş al lui Pepin cel Scund, şi reforma promovată de Carolingieni şi iniţiată tocmai în acest loc (Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 110-111 ; J.M. Wallace-Hadrill, *op. cit.*, pp. 170-175). Textul regulii a fost publicat în latină şi engleză în Jerome Bertram (ed.), *The Chrodegang Rules : the Rules for the Common Life of the Secular Clergy from the Eighth and Ninth Centuries*, Ashgate, Aldershot, 2005, pp. 27-83. Lucrare recentă privind *Regula canonicorum*, la M.A. Claussen, *The Reform of the Frankish Church : Chrodegang of Metz and the Regula Canonicorum in the Eighth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

gallicus. Chrodegong şi Pepin au dorit ca modelul de organizare canonică şi liturgică practicat la Metz să fie difuzat în întregul regat, fapt înregistrat în mai multe izvoare din a doua jumătate a secolului al VIII-lea. *Sacramentarium gelasiensis*, o culegere de texte şi rugăciuni atribuită papei Gelasius şi compilată la ordinul lui Chrodegang, ca şi capitularul *Admonitio generalis* (789), promulgat de Carol cel Mare, arată că Biserica din Galia s-a raliat în cele din urmă formulei liturgice de tip roman. La această „romanizare" a ritualurilor au contribuit amintita vizită a papei Ştefan al II-lea în Galia, dar şi călătoriile făcute la Roma de Chrodegang. Ultimul a fost impresionat de ceea ce a văzut la curtea papei şi a solicitat trimiterea dincolo de Alpi a unor cunoscători ai cântului şi ai liturghiei romane. Subliniem că, în această fază, reforma a afectat mai degrabă regiunile tradiţionale france, Austrasia şi Neustria – mai puţin Aquitania, regiunea Ronului şi teritoriul de dincolo de Rin[1].

În timpul lui Carol cel Mare, mişcarea de înnoire din interiorul Bisericii a continuat în direcţia reformei clericale şi liturgice, dar s-a extins şi în alte direcţii. Carol s-a implicat personal în această mişcare, pe care o vedea ca un mijloc de dezvoltare a regatului şi de promovare a puterii regale. Prin acţiunile sale, Carol s-a dovedit un adevărat lider al Bisericii din regat : emitea capitularii, prin care reglementa probleme sacramentale sau care ţineau de organizarea vieţii clericale, decreta posturi şi rugăciuni, îşi numea favoriţii în posturi episcopale etc.[2] Pe domeniile ecleziastice era recunoscută autoritatea episcopilor sau a abaţilor, exercitată în virtutea imunităţii de care beneficia domeniul respectiv (Carol şi, apoi, Ludovic au acordat numeroase imunităţi domeniilor Bisericii). Pe aceste domenii, puterea de comandă a regelui (*banum*) era transferată nu comitelui, ci episcopului sau abatelui, care conduceau prin intermediul unor reprezentanţi proprii ; în caz de chemare la luptă, episcopul trimitea un corp de oaste propriu. *Missi dominici* aveau, printre altele, obligaţia de a proteja bisericile şi clerul, orice atingere adusă acestora fiind pedepsită printr-o amendă mare. În rândul *missi*-lor, ce acţionau întotdeauna câte doi, unul era episcop sau abate, iar celălalt comite.

Carol s-a implicat şi în creştinarea ultimelor neamuri germanice rămase păgâne, saxonii. Dacă până la începerea războaielor cu saxonii mai mulţi misionari încercaseră, fără prea mult succes, să-i evanghelizeze, odată cu debutul acestor lupte Carol a pus oştile în slujba misionarilor. Prin capitularii, precum *De partibus Saxoniae*, au fost interzise practicile păgâne, iar cei care aduceau vreo atingere clerului urmau să fie condamnaţi la moarte. În Saxonia, activitatea misionară, aflată sub protecţia egală a Romei şi a regelui franc, a fost mult mai bine organizată decât în perioada anterioară. Teritoriul a fost împărţit în sectoare, care au fost atribuite unor grupuri de misionari trimişi de către episcopi sau de mănăstirile din Galia, care făceau o instrucţie rapidă, urmată de botez. Acest mod de evanghelizare a avut consecinţe negative în secolul al IX-lea, când s-a observat că creştinarea superficială a încetinit organizarea ecleziastică ; episcopiile au apărut şi au fost organizate aici cu dificultate. Misionarii plecaţi din regatul franc au încercat, cu mai puţin succes, să atragă la creştinism populaţiile păgâne slave de la răsărit de Elba, ca şi pe danezii din Iutlanda[3].

Ca şi predecesorii săi, Carol a făcut eforturi pentru transformarea elitei ecleziastice a regatului, prin introducerea unor oameni noi, veniţi din afară şi rupţi de legăturile şi

1. Stéphane Lebecq, *op. cit.*, pp. 221-223 ; Rosamond McKitterick, „The Illusion of Royal Power", p. 14.
2. Stewart C. Easton, *op. cit.*, pp. 84-85.
3. Jacques Paul, *Biserica şi cultura în Occident : sec. IX-XII*, vol. I, *Sanctificarea ordinii temporale şi spirituale*, trad. de Elena Liliana Ionescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1996, pp. 126-128.

interesele locale. Majoritatea acestora şi-au exersat calităţile mai întâi ca abaţi ai mănăstirilor ce susţineau efortul de reformă, apoi ca episcopi şi arhiepiscopi. Astfel, din spaţiul anglo-saxon a venit Beornred, numit abate la Echternach, apoi arhiepiscop de Sens ; din Bavaria, Arn, abate de Saint-Amand, apoi arhiepiscop de Salzburg, şi Leidrad, arhiepiscop de Lyon ; din Italia, George, episcop de Amiens, Wilchar, episcop de Sens, şi Fardulf, abate la Saint-Denis. Pe lângă aceştia, Carol s-a bazat şi pe rudele sale, pe care le-a pus în fruntea unor mănăstiri sau episcopii importante ; unul dintre principalii săi sfătuitori a fost vărul său, Adalhard de Corbie[1].

Palatul a avut un rol important în dezvoltarea culturii în perioada lui Carol cel Mare, dar şi a urmaşilor acestuia. Regele era direct interesat în promovarea cunoaşterii, curtea sa fiind totodată şcoală, bibliotecă, loc de adunare a cărturarilor şi centru de revigorare religioasă. Liderul mişcării culturale din regat a fost Alcuin, conducătorul şcolii din York, numit de Carol în fruntea Academiei Palatine de la Aachen, pe care dorea să o promoveze în calitate de centru al reformei[2]. Alcuin a activat la Aachen timp de cincisprezece ani, fiind apoi convins de Carol să-şi continue activitatea ca abate la mănăstirea Saint-Martin din Tours (din 796), unde a şi rămas până la moarte (804). Deşi nu a fost un scriitor original şi nici un om cu calităţi intelectuale excepţionale, Alcuin a fost un profesor apreciat, apropiat de Carol, pe care l-a consiliat permanent în diferite chestiuni. A contribuit, printre altele, la fundamentarea ideii imperiale carolingiene, furnizând baza ideologică pentru preluarea coroanei imperiale în 800. S-a implicat în dezbaterile referitoare la iconoclasm. Academia Palatină de la Aachen nu era o universitate, nici măcar una de tip medieval ; însă o putem considera principala instituţie educaţională din timpul domniei lui Carol, câteva dintre funcţiile universităţilor fiind totuşi îndeplinite aici. Dacă iniţial avea rolul de a-i instrui pe tinerii fii de nobili, ulterior, rolul ei a crescut prin primirea în rândurile sale şi a reprezentanţilor altor categorii, în special a celor susţinuţi de Carol sau Alcuin. Cei care încheiau parcursul formativ al şcolii intrau în serviciul regelui, care le acorda diverse funcţii, sau activau în structurile Bisericii. Carol se interesa personal de evoluţia Academiei, unde făcea vizite periodic. În *Gesta Karoli*, scrisă de un călugăr anonim de la Sankt-Gallen (probabil Notker Balbulus), regele apare preocupat de problemele Academiei, de disciplina studenţilor şi de ceea ce se realiza sub patronajul său în cadrul acestei şcoli.

Izvoarele nu conţin informaţii precise privitoare la educaţia din perioada carolingiană. În general, acestea se referă la şcoli şi mai puţin la organizarea lor efectivă. Încă din 789, în *Admonitio generalis* Carol hotărâse instituirea unor centre de învăţare pe lângă catedrale şi în mănăstiri, în dezvoltarea învăţământului fiind implicate şi episcopiile[3]. Theodulf, cărturar vizigot venit din Spania şi numit episcop de Orléans de către Carol, a organizat în dioceza sa patru mari şcoli ; acestea se adresau celor ce urmau să îmbrăţişeze cariera ecleziastică, însă nu erau rezervate numai acestora. Theodulf a chemat din ţara sa de origine preoţi care au organizat alte şcoli pentru elevii din unele sate senioriale sau libere, care au avut astfel acces liber la o educaţie rudimentară. Preoţii au fost instruiţi să predice regulat la slujbele duminicale. După moartea lui

1. Janet L. Nelson, „The Merovingian Church", p. 249.
2. Numele de „Academie" i-a fost dat de însuşi Alcuin. Viaţa şi opera lui Alcuin sunt tratate sintetic în J.M. Wallace-Hadrill, *op. cit.*, pp. 205-216.
3. Un alt act în care Carol cel Mare se arată interesat de dezvoltarea educaţiei este *De litteris colendis* (cca 780-800), o scrisoare trimisă către Baugulf, abatele mănăstirii Fulda. Carol le cerea mănăstirilor şi episcopiilor să se implice direct în instruirea şi educarea călugărilor şi a clerului secular (Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, p. 145).

Alcuin, Theodulf a preluat rolul de principal sfătuitor spiritual al împăratului. A jucat un rol important în disputele doctrinare cu Biserica de la Constantinopol, mai ales în problema Sfântului Duh, despre care susţinea că purcede şi de la Fiul, nu numai de la Tatăl (*Filioque*). La cererea lui Carol, Theodulf a scris un tratat în care apăra principiul *Filioque* (*De Spiritu Sancto*), precum şi o lucrare referitoare la taina botezului (*De ordine Baptismi*). A fost învestit de papă cu *pallium* în 816, dar a fost depus şi închis, în 818, de către Ludovic cel Pios, care l-a acuzat de trădare[1].

Modelul de instrucţie introdus de Theodulf a fost urmat şi de alţi episcopi, dintre care îl amintim pe Leidrad de Lyon. Cât despre mănăstiri, cele mai cunoscute şcoli se aflau la Saint-Martin din Tours, Saint-Denis, Sankt-Gallen, Fulda şi Reichenau. Un conciliu ţinut la Mainz în 813 recomanda trimiterea copiilor la şcoală, fie la episcopii sau mănăstiri, fie la şcolile conduse de preoţi, astfel încât fiecare să fie instruit în învăţătura credinţei creştine, ţinta principală a acestui adevărat program de educaţie. Pornind de la recomandările lui Martianus Capella, care a promovat ideea concentrării întregii educaţii în numai şapte arte – numite „liberale” –, baza instrucţiei în şcoala carolingiană, ca şi în cea medievală de mai târziu, era formată din *trivium* – gramatica, retorica şi dialectica – şi *quadrivium* – aritmetica, muzica, geometria şi astronomia. *Trivium* reprezenta de obicei instrucţia, iar *quadrivium* era de nivel superior. Împreună cu teologia, artele liberale erau temelia formării intelectuale a învăţăceilor adunaţi şi instruiţi la Academia Palatină[2].

Interesul faţă de speculaţiile ştiinţifice sau faţă de limba greacă era scăzut ; în schimb, latina era cultivată, fiind limba religiei, a culturii şi educaţiei vremii. Bonifaciu susţinea că administrarea sfintelor taine presupunea stăpânirea limbii latine, întărind legătura existentă între liturghie şi această limbă. Cărturarii anglo-saxoni veniţi alături de Alcuin la mănăstirea Saint-Martin din Tours au contribuit la purificarea limbii latine de elementele vulgare pătrunse în perioada merovingiană. Pentru uşurarea scrierii, s-a impus treptat un nou mod de scriere, cel bazat pe *minuscula* carolingiană. Minuscula nu reprezintă o invenţie a epocii lui Carol, ci este rezultatul a trei secole de evoluţie a scrierii, care a trecut de la majuscula romană târzie la o literă de mână, mult mai uşor de folosit. În forma sa primitivă, acest tip de scriere îşi are geneza în scriptoriile mănăstirilor de la Luxeuil şi Corbie. Pe fondul penuriei de carte, interesul faţă de unele lucrări ale Antichităţii a crescut, iar multe dintre acestea au rezistat până astăzi doar datorită cópiilor din perioada carolingiană. Se estimează astăzi că în biblioteci se află cca 8.000 de manuscrise din perioada carolingiană. În scriptoriile mănăstirilor se copiau lucrări variate, de la Vitruvius şi Priscian la cele ale Sfinţilor Părinţi, de la colecţii de legi canonice până la cronici, vieţi de sfinţi şi scrisori papale. O parte dintre aceste lucrări au ajuns în biblioteca regelui, care a hotărât ca, după moartea lui, să fie vândute, iar banii încasaţi pe ele să fie daţi săracilor ; nu avem informaţii concrete dacă Ludovic a îndeplinit această dorinţă a tatălui său, însă probabil că biblioteca de la palat a continuat să existe şi în vremea sa. Printre cărţile de aici s-a aflat şi celebrul *Codex Aureus* de la Lorsch, o evanghelie „iluminată” (cu miniaturi şi decoraţii cu aur), donată de Carol mănăstirii din Lorsch şi dusă acolo (în cca 820) de abatele Adalung[3].

1. Vezi subcapitolul dedicat lui Theodulf în lucrarea lui J.M. Wallace-Hadrill, *op. cit.*, pp. 217-225.
2. Stewart C. Easton, *op. cit.*, pp. 88-92.
3. Minuscula carolingiană a evoluat în minuscula gotică, folosită frecvent în Europa Apuseană şi Centrală în secolele X-XV. Abia din secolul al XV-lea a fost reintrodusă minuscula carolingiană, mult mai uşor de redat grafic şi de citit (Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 153-160 ; Matthew Innes, „Charlemagne's Will : Piety, Politics and the Imperial Succession”, *The English Historical Review*, vol. 112, nr. 448, 1997, pp. 849-850 ; vezi şi Steven Roger Fischer, *A History of Writing*, Reaktion Books, Londra, 2003, pp. 245-252).

Mişcării de reformă din perioada carolingiană i se datorează şi impunerea analelor ca formă de înregistrare a evenimentelor istoriei contemporane. Pe bună dreptate, unii istorici consideră că în această epocă a fost iniţiată o adevărata „revoluţie în scrierea istorică”, revoluţie ce a pornit de la interacţiunea tot mai strânsă dintre Biserică şi societate, pe fondul amplelor transformări ce au avut loc la nivelul administraţiei, culturii şi educaţiei. Încă înainte de Carolingieni, cultul sfinţilor şi genul literar ataşat, hagiografia, deveniseră o preocupare tot mai serioasă pentru societatea vremii. Pentru a uniformiza timpul creştin, Biserica a apelat la tabelele cu datele pentru stabilirea sărbătorii Paştelui, prima formă de stabilire şi înregistrare anuală a unui eveniment major. Analele reprezintă forma laică şi mai literară a felului în care erau înregistrate faptele. *Analele regatului francilor* (741-829) sunt cea mai bună mărturie în acest sens, menirea lor fiind aceea de a integra într-un mod triumfalist prezentul carolingian în noua perspectivă, creştină, de a înţelege istoria. Acesta este şi motivul pentru care analele reţin nu numai faptele de vitejie ale noilor regi franci, ci şi detalii din viaţa religioasă a regilor, precum locul unde aceştia petreceau marile sărbători creştine, Crăciunul şi Paştele[1].

Până la sfârşitul domniei lui Carol, restaurarea autorităţii episcopale a continuat, fiind ridicate la rangul de arhiepiscopii şi centre de dincolo de Rin, precum Mainz, Cologne şi Salzburg. Tot în timpul său, se continuă opera de reformare a vieţii monastice începută de Bonifaciu. Carol a încercat, cu succes limitat, să impună regula benedictină ca bază a organizării comunităţilor de călugări[2]. În timpul urmaşului său, Ludovic cel Pios, se observă o creştere a rolului clerului la palat. Împăratul a înlocuit o parte din clericii loiali lui Carol cu proprii oameni de încredere, păstrându-l totuşi pe Eginhard, cronicarul oficial al curţii în timpul tatălui său. Dacă predecesorii lui s-au implicat cu succes în regularizarea cultului, reformarea clerului şi impunerea autorităţii episcopale, Ludovic a acţionat cu predilecţie în direcţia monastică, susţinând iniţiativele altui Benedict, de Aniane. La origine nobil got din sudul Galiei, el devenise un apropiat al lui Ludovic încă de pe vremea când cel din urmă era rege al Aquitaniei. Benedict a adaptat regula Sfântului Benedict din Nurcia, pe care a aplicat-o mai întâi la Aniane şi apoi în mănăstirile Septimaniei şi Aquitaniei. Ajuns împărat, Ludovic l-a numit consilier în probleme spirituale, instalându-l la conducerea nou-fondatei mănăstiri de la Cornelimünster, lângă Aachen. În 816 şi 817, împăratul a convocat la Aachen două mari concilii pentru a discuta problema reformei monastice, în urma cărora au fost emise decrete care priveau organizarea canonicilor (*Institutio canonicorum*), călugăriţelor (*Institutio sanctimonialium*) şi călugărilor. În cazul celor din urmă, s-a decis înlocuirea regulii lui Chrodegang şi generalizarea folosirii regulii lui Benedict, în forma amendată de Benedict de Aniane şi de concilii ; celelalte reguli monastice au fost interzise[3]. S-a reglementat în mod riguros durata şi importanţa slujbelor religioase şi a rugăciunii personale a călugărului şi nu s-a neglijat munca fizică, cu toate că rolul ei a scăzut. Noua regulă amplifica rolul abatelui în mănăstire, care era obligat să trăiască şi să mănânce alături de călugări, alegerea sa

1. Punctul de vedere ce susţinea, până de curând, că tabelele cu datele Paştelui sunt precursoarele directe ale analelor este tot mai contestat (Rosamond McKitterick, „Constructing the Past”, pp. 111-114).
2. Pentru a nu lăsa loc interpretărilor, Carol a poruncit folosirea unui singur exemplar al regulii, copiat în mănăstirea de la Monte Cassino. Fragmente din *Regula Sfântului Benedict*, în Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 183-185.
3. Text latin, traducere şi comentariu în *The Chrodegang Rules*, pp. 84-174.

fiind lăsată la dispoziţia împăratului, care numea în aceste funcţii rude, fideli sau alte persoane de încredere. În cazul în care abatele era plecat pentru a răspunde unor solicitări ale monarhului, de mănăstire răspundea priorul, ales dintre călugări. Cu toate acestea, în mănăstirile din Francia au supravieţuit şi practici „galice”, în special legate de desfăşurarea oficiului divin, unele acceptate chiar de Benedict de Aniane. Numărul corurilor monastice sau al slujbelor, ca şi frecvenţa cânturilor bisericeşti afectau echilibrul promovat de Sfântul Benedict între rugăciune, muncă şi studiu, munca fizică fiind lăsată aproape în întregime pe seama slujitorilor angajaţi de mănăstiri. Pentru a promova regula şi pentru a supraveghea felul în care era introdusă în mănăstiri, Ludovic a numit *missi*, pe care i-a trimis în teritoriu. Mişcarea intelectuală şi culturală care susţinea legătura indisolubilă creată între puterea francă şi Biserică reuşise să impună principiul potrivit căruia regele conducea prin graţia lui Dumnezeu, idee care întărea autoritatea regală şi sporea, totodată, responsabilităţile monarhului ; de acum, totul se rezuma la supunere sau nesupunere faţă de poruncile divine. Susţinerea reformei de către Ludovic cel Pios arată că acesta îşi însuşise interpretarea creştină şi teologică dată funcţiei împăratului. Asemenea unui abate, împăratul trebuia să fie un bun exemplu pentru supuşi, dând dovadă de demnitate în guvernare[1].

Aceste principii din gândirea politică şi teologică a epocii au făcut ca în timpul lui Ludovic să se pună mare accent pe respectarea moralei creştine. Încă din momentul sosirii împăratului la palatul de la Aachen, acesta a hotărât îndepărtarea femeilor de condiţie uşoară şi a impus supravegherea morală a curţii. Chiar şi surorile lui Ludovic, ale căror aventuri erau cunoscute, au fost obligate să se retragă la mănăstire. Rigoarea promovată de împărat avea însă două faţete. Opozanţii lui Ludovic, atât în plan politic, cât şi religios, au pus în discuţie la Conciliul de la Paris, din 829, chiar moralitatea familiei imperiale şi a împăratului, despre care se spunea că nu-şi poate conduce supuşii la mântuire, deoarece nu dădea dovadă de virtutea necesară. Prin urmare, Ludovic a căzut el însuşi în capcana rigorismului pe care l-a susţinut, fiind nevoit la Soissons să-şi ceară public scuze lui Bernard şi fraţilor săi vitregi, pe care îi nedreptăţise (833)[2].

Tot acum se definitivează procesul de standardizare a serviciilor datorate de Biserică împăratului : se realizează o listă de rugăciuni, daruri şi obligaţii militare pe care abaţiile şi episcopiile le datorau, pentru a asigura astfel viitoarele victorii pe câmpul de luptă. Rolul şcolii scade în vremea lui Ludovic, care, cel puţin după cum ne sugerează izvoarele, nu a acordat atenţie acestui subiect. Izolarea călugărilor de lume promovată de Benedict de Aniane a avut consecinţe negative asupra şcolilor din mănăstiri. Decretele de la Aachen din 816-817 au interzis şcolile din acest mediu, cu excepţia celor pentru copiii dedicaţi de către părinţii lor misiunii religioase (copii oblaţi), învăţarea fiind redusă la

1. Pe numele său laic Witiza, Benedict de Aniane a fost un mare admirator al Sfântului Benedict din Nurcia, căruia i-a preluat nu numai regula, ci şi numele (vezi C.H. Lawrence, *Medieval Monasticism : Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, ediţia a III-a, Longman, Harlow, New York, 2001, pp. 73-76 ; Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 111-117, 124 ; Jacques Paul, *op. cit.*, vol. I, pp. 89-94, 146-150 ; J.M. Wallace-Hadrill, *op. cit.*, pp. 264-266).
2. Bernard, fiul lui Pepin al Italiei, fratele lui Ludovic, se ridicase în 817 împotriva lui Ludovic, fiind însă prins şi orbit de către acesta. Izvoarele nu sunt clare când vine vorba de atribuirea iniţiativei penitenţei ; Ludovic a fost într-adevăr o fire pioasă şi este probabil să fi avut remuşcări faţă de atitudinea dură pe care a manifestat-o faţă de rudele sale după ce a urcat pe tron ; Lothar şi episcopii au speculat pioşenia împăratului. Recent, pe această temă a apărut lucrarea lui Courtney M. Booker *Past Convictions : the Penance of Louis the Pious and the Decline of the Carolingians*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2009.

ceea ce regula benedictină numea *lectio divina* : Scripturile, Origene, Sfinţii Augustin, Ieronim şi, mai ales, Grigore cel Mare[1]. La palat au continuat să vină cărturari, însă aceştia au îndeplinit funcţii precise ; Walahfrid Strabo, spre exemplu, a venit pentru a-l instrui pe Carol, fiul cel mai mic al lui Ludovic. Mai mult interes în această direcţie a arătat, se pare, a doua soţie a împăratului, Judith. Pe lângă curte, câteva mănăstiri şi reşedinţe episcopale s-au evidenţiat ca importante centre de învăţare şi de producţie de carte : Corbie, Tours, Reims, Fulda şi Lorsch. Disputele politice şi opoziţia unor puternici abaţi sau magnaţi, care nu doreau să le fie restrânsă influenţa, au limitat succesul efortului reformator al lui Ludovic, care, din acest motiv, a afectat mai mult Galia şi teritoriile de la est de Rin, mai puţin Italia.

Unul dintre succesorii lui Ludovic, Carol cel Pleşuv, a patronat la curtea sa de lângă Laon un grup de cărturari, mult restrâns faţă de perioada lui Carol cel Mare. Dintre aceştia se evidenţiază Ioan Scotus Eriugena, teolog de frunte al vremii sale, cronicarul Nithard, abatele Lupus de Ferrières şi filosoful Manno. Lui Scotus Eriugena Carol i-a cerut să traducă în latină şi să interpreteze *Opera* lui Pseudo-Dionisie Areopagitul, lucrare care probabil îi fusese trimisă în 827 de împăratul Bizanţului lui Ludovic cel Pios. În chestiuni spirituale, Carol l-a avut ca sfătuitor pe Hincmar, arhiepiscop de Reims. Bun organizator, acesta a încercat să extindă influenţa Bisericii în problemele juridice ale regatului. Cum judecata lui Dumnezeu era considerată mai presus de toate celelalte, Hincmar susţinea că cei mai în măsură să se ocupe de pricini grave, precum omorul, ar fi fost clericii. Pe seama lui se pune prima *ordo* cunoscută care reglementează procedura ordaliei apei, Carolingienii fiind cei care au transformat ordalia într-o procedură legală standard[2]. Nu ştim sigur dacă la curtea lui Carol cel Pleşuv mai exista şcoala palatină întemeiată de bunicul său, dar avem informaţii că la curte se afla o bibliotecă, pe care regele a lăsat-o prin testament fiilor săi şi mănăstirilor favorite, Saint-Denis, de lângă Paris, şi Sfânta Maria, de la Compiègne. Aici erau strânse în primul rând lucrări religioase, deoarece cărţile care conţineau cuvântul Domnului, învăţăturile lui Christos şi ale Sfinţilor Părinţi erau cele mai preţuite. Majoritatea lucrărilor erau dedicate regelui, ce era interesat de teologie, istorie, hagiografie şi diversele aspecte ale guvernării, şi proveneau de la centrele de scriere sau de copiere a manuscriselor care se dezvoltaseră încă din timpul lui Carol cel Mare şi al lui Ludovic cel Pios[3]. Scurta revigorare a culturii din timpul lui Carol cel Pleşuv a fost urmată de o perioadă de decădere, până în secolul al XI-lea, când mişcarea de reformă iniţiată de papalitate, dar şi progresul urban, au dus la o nouă dezvoltare a culturii. Programul de înnoire monastică bazat pe regula benedictină va fi reluat odată cu înfiinţarea de către ducele Aquitaniei, Guillaume cel Pios, şi abatele de Gigny, Bernon, a mănăstirii de la Cluny, în 909.

Perioada domniilor carolingiene a rămas cunoscută în istoriografie sub numele de „renaşterea" carolingiană. Deşi este legată indisolubil de numele Carolingienilor, mişcarea culturală şi religioasă din secolele VIII-IX nu a reprezentat o ruptură faţă de perioada merovingiană. S-au folosit instrumente identice, dar cu alte scopuri, iar scriitura a reprezentat în continuare principala formă de manifestare, chiar dacă s-au dezvoltat

1. C.H. Lawrence, *op. cit.*, pp. 77-78.
2. Janet L. Nelson, „The Merovingian Church", pp. 251-253.
3. Detalii despre biblioteca de la curtea lui Carol cel Pleşuv şi lucrările scrise sau traduse în această perioadă, la Rosamond McKitterick, „Charles the Bald (823-877) and His Library : The Patronage of Learning", *The English Historical Review*, vol. 95, nr. 374, 1980, pp. 28-47.

forme noi de exprimare. Miracolele din vieţile sfinţilor au avut aceeaşi amploare pentru omul medieval, indiferent că trăia sub Merovingieni sau sub Carolingieni. Cultul sfinţilor a fost adaptat noilor nevoi ; în schimb, din perioada carolingiană, spre deosebire de bogata epocă merovingiană, avem foarte puţini noi sfinţi. Explicaţia acestei situaţii ţine de faptul că episcopii vremii lui Carol cel Mare s-au implicat mai mult în organizarea Bisericii, în regularizarea cultului, şi nu au avut carisma predecesorilor lor. Nici efortul de „romanizare" a cultului şi liturghiei nu a fost unul de succes deplin. Au continuat să fie practicate unele obiceiuri „galice", precum obiceiul episcopilor de a binecuvânta poporul, denunţat de papa Zaharia, dar continuat şi în secolul al IX-lea, sau sfinţirea de către aceiaşi episcopi a altarelor şi bisericilor. Chiar şi ungerea, în riturile de hirotonire, este documentată prima dată la sfârşitul perioadei merovingiene în regiunea Corbie-Soissons, nu toţi istoricii fiind de acord cu ideea că ungerea ca rege a lui Pepin cel Scund s-a datorat exclusiv instrucţiunilor venite de la Roma[1]. Limitele mişcării de reformă sunt evidente în perioada ce a urmat domniei lui Carol cel Pleşuv. Încercarea de ridicare a nivelului cultural şi moral al clerului a avut rezultate temporare ; simonia şi concubinajul preoţilor continuau să fie practici uneori chiar frecvente. Papalitatea şi-a reiterat autoritatea asupra Europei Apusene, dar s-a văzut din nou în situaţia de a trece sub influenţa puterii laice, a regilor Italiei sau a celor saxoni, care urmăreau obţinerea puterii imperiale. Atacurile „oamenilor Nordului"[2] şi apoi cele ale maghiarilor au afectat mănăstirile şi oraşele, aşa încât cultura a intrat într-o lentă decădere.

Deşi nu a fost la nivelul *Renaşterii* din secolele XV-XVI, „renaşterea" carolingiană a reprezentat, prin realizările sale, o perioadă de creştere culturală şi religioasă, neegalată vreme de mai bine de un secol. Prin formele sale de manifestare, mişcarea culturală carolingiană nu poate fi restrânsă numai la spaţiul regatului franc, căci a afectat toată Europa Apuseană creştină. Ca elemente durabile ale „renaşterii" amintim : în plan religios, legătura strânsă dintre stat şi Biserică, unificarea liturgică şi constituirea clerului ca element aparte în cadrul societăţii, iar în plan cultural, minuscula carolingiană, copierea de manuscrise şi creşterea nivelului educaţiei.

Destrămarea Imperiului Carolingian

În ciuda eforturilor depuse de Carol cel Mare pentru ridicarea stării generale a regatului, au existat piedici în calea unificării eterogenului stat franc. Legile diferitelor neamuri cuprinse sub stăpânirea regelui au fost păstrate, cu unele modificări, situaţie ce făcea ca suveranitatea monarhului să fie limitată. Chiar şi capitulariile, deşi dovedesc preocuparea pentru reformarea administraţiei şi justiţiei, sunt deseori departe de realitatea din teritoriu. Deşi izvoarele vremii nu pomenesc mai nimic despre existenţa unei opoziţii faţă de politica lui Carol, aceasta a existat totuşi. În 786, comiţii din Thuringia s-au revoltat împotriva politicii prea centraliste a lui Carol, iar în 792, o conspiraţie de la palat a încercat, fără succes, să-l pună pe tron pe unul dintre fiii lui Carol, Pepin. Domnia lui Carol a cunoscut mai multe momente de cumpănă. În 778, când s-a retras învins din Spania, regele franc s-a confruntat cu revolte în Aquitania, Italia şi Saxonia ;

1. Janet L. Nelson, „The Merovingian Church", pp. 242-245, 250.
2. Sub titulatura de „oamenii Nordului" se reuneau atât danezi, cât şi norvegieni ; izvoarele vremii, care nu întotdeauna îi deosebeau, îi numeau când vikingi, când normanzi.

la fel s-a întâmplat şi în 792-793, când, pe lângă problemele de la palat, Carol a fost nevoit să facă faţă marii răscoale a saxonilor, tensiunilor din Italia şi nordul Spaniei, dar şi secetei neobişnuite din regat, urmată apoi de o cumplită foamete.

Istoria imperiului în secolul al IX-lea a demonstrat că sistemul politic creat, care se baza pe puterea şi abilităţile unui singur stăpânitor, nu putea funcţiona prea mult în lipsa unei personalităţi de calibrul lui Carol. Clerul nu putea accepta prea mult timp teocraţia imperială fără a-i opune propriile principii politice şi religioase. Nobilimea, legată de împărat în strânse raporturi de fidelitate, nu putea fi controlată atât timp cât nu era implicată în acţiuni ofensive, care să furnizeze domenii şi prăzi. După 800, expansiunea regatului franc era în mare parte încheiată, dar resursele administrative erau insuficiente pentru a guverna şi apăra eficient posesiunile deja cucerite. Singurele acţiuni întreprinse în ultima parte a domniei lui Carol fie au avut un caracter preventiv, pentru a limita impactul distructiv al atacurilor unor neamuri aflate la hotare (cazul slavilor, 806-809), fie au urmărit împărţirea şi recunoaşterea sferelor de influenţă (cazul relaţiilor cu Bizanţul, 806-812). Statului lui Carol îi lipsea unitatea. Spre sfârşitul vieţii, în 806, Carol a hotărât să împartă regatul între cei trei fii ai săi (*Divisio regnorum*) : fiul mai mare, Carol, păstra Austrasia, Neustria, nordul Burgundiei şi Saxonia ; lui Pepin îi reveneau Italia şi Bavaria, iar Ludovic rămânea cu Aquitania şi Provenţa[1]. Carol avusese grijă să îşi pregătească fiii pentru guvernare : pe lângă faptul că i-a luat cu el în numeroase expediţii, din 781, Carol, fiul cel mare, s-a ocupat de problemele Neustriei, unde avea în grijă şi hotarul cu Bretania, Pepin a primit titlul de rege al Italiei şi urma să acţioneze în răsărit, împotriva avarilor sau a Bizanţului, în timp ce Ludovic a fost numit rege al Aquitaniei şi s-a implicat în expansiunea regatului spre Spania. Ultimii ani de domnie ai lui Carol par să sugereze începutul declinului. Izvoarele vorbesc despre semne rău-prevestitoare : secetă, foamete, epidemii, cutremure sau chiar moartea elefantului alb trimis în dar de la Bagdad. Eginhard spune că însuşi Carol, la apariţia unei lumini strălucitoare pe cer, ar fi fost aruncat de pe cal, fără arme şi mantie. Unele dintre detalii sunt, cu siguranţă, exagerări ulterioare ale cronicarilor, care căutau să explice decăderea ce a urmat prin elemente care să indice lipsa sau încetarea sprijinului divin. Capitulariile şi cronicile pomenesc acum despre măsuri luate împotriva refuzului de a veni la oaste, vagabondajului şi a hoţiei sau despre acţiuni războinice ale danezilor şi slavilor, care căutau să profite de faptul că regele, bolnav şi bătrân, nu mai putea reacţiona cu vigoarea de altădată. Moartea lui Pepin, în 810, ca şi cea a lui Carol, în 811, l-au determinat pe Carol cel Mare să-l încoroneze la Aachen, în septembrie 813, pe singurul fiu rămas, Ludovic, şi să şi-l asocieze la domnie (coîmpărat), acţiune menită să-i asigure acestuia o succesiune fără probleme. Câteva luni mai târziu, la 28 ianuarie 814, Carol a murit la Aachen, trupul său fiind înmormântat în catedrala de la palat. Graţie lui Eginhard, ni s-a păstrat testamentul său. Acest document arată că regele avea spre finalul vieţii preocupări spirituale, fiind interesat mai mult de îngrijirea sufletelor şi de asigurarea bunului mers al regatului, încurajând rugăciunile, decât de viitorul succesorilor săi. După modelul

1. Deşi a avut mai multe soţii (de prim rang sau legitime, *Muntehe*, şi de rang secundar, *Friedelehe*) şi numeroase concubine, Carol a susţinut cu drepturi la succesiune doar pe cei trei fii pe care i-a avut cu a treia soţie, Hildegard. Despre soţiile lui Carol, vezi Janet L. Nelson, „Kingship and Royal Government", pp. 400-402. Pe tema căsătoriei medievale, vezi şi Georges Duby, *The Knight, the Lady, and the Priest : the Making of Modern Marriage in Medieval France*, traducere de Barbara Bray, University of Chicago Press, Chicago, 1993, sau Philip Lyndon Reynolds, *Marriage in the Western Church : the Christianization of Marriage During the Patristic and Early Medieval Periods*, E.J. Brill, Leiden, New York, 1994.

gelasian, Carol a hotărât ca aproape trei sferturi din metalul preţios strâns în tezaur să fie distribuit la 21 de biserici mitropolitane din regat, în timp ce urmaşilor (fii, fiice şi nepoţi) li s-a lăsat cca 8% din tezaur, la fel cât urmau să primească săracii (*pauperes*) sau slujitorii credincioşi de la palat[1].

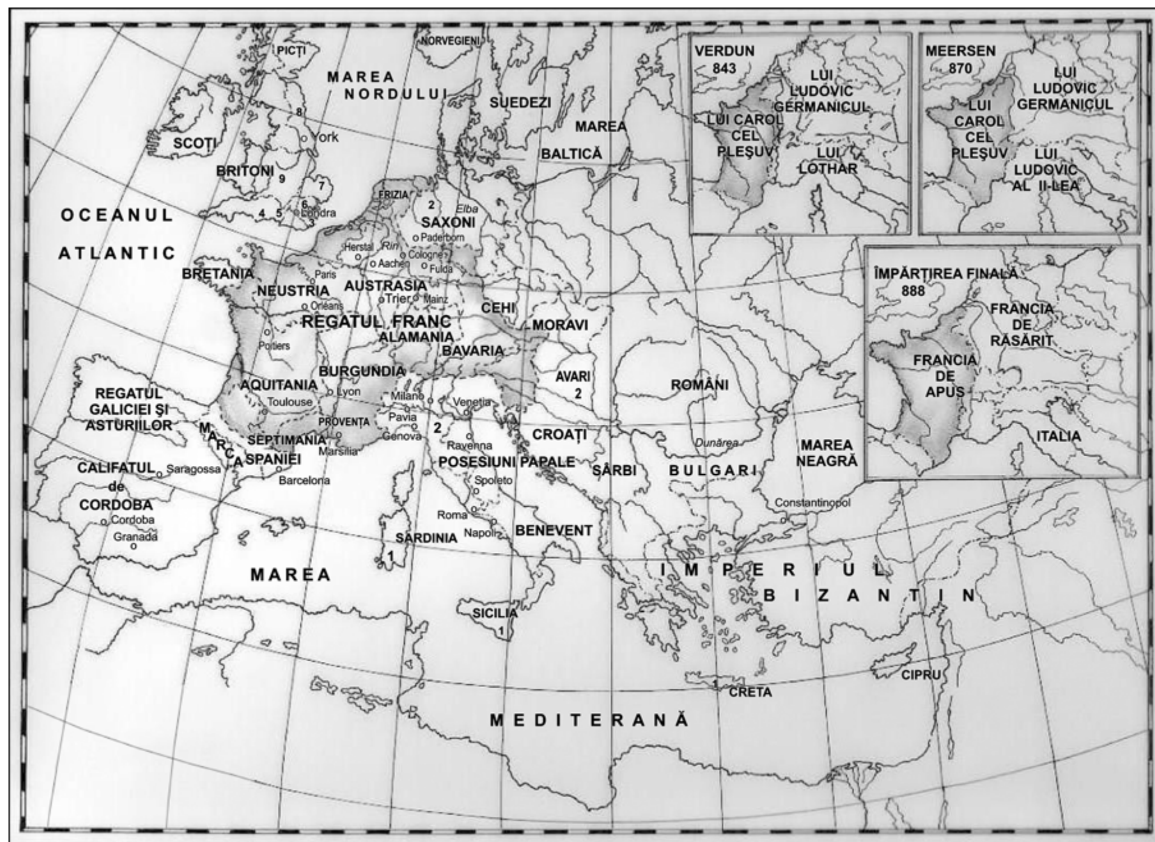
Complexitatea etnică şi lingvistică a regatului, absenţa unei veritabile unităţi economice, dar şi nivelurile diferite de dezvoltare au favorizat sporirea puterii forţelor centrifuge în dauna puterii centrale care, pe parcursul veacului al IX-lea, a început să fie ameninţată şi din exterior, de incursiunile normande şi arabe. În asemenea împrejurări, sistemul împărţirii statului între fiii suveranului, potrivit conceptului patrimonial germanic, era de natură să grăbească dezmembrarea imperiului. Semne de destrămare au apărut încă din timpul domniei fiului lui Carol cel Mare, Ludovic cel Pios (814-840). Semnificative sunt cuvintele adresate de Carol lui Ludovic înaintea încoronării din 813 :

> Iubeşte-l pe Dumnezeu ; să conduci şi să aperi bisericile Domnului de oamenii vicleni ; fii milostiv cu surorile tale, cu fraţii mai mici, cu nepoţii şi nepoatele tale şi cu toate rudele tale ; să numeşti slujitori cu frică de Dumnezeu, care nu vor lua mită ; să nu scoţi pe nimeni din onorurile sale fără să fii sigur că ai luat o hotărâre bună[2].

Ludovic a încercat să-i urmeze sfatul, dar domnia sa va fi una aflată tocmai sub semnul luptelor fratricide, care urmăreau împărţirea moştenirii marelui Carol ; aceasta cuprindea o multitudine de *regna*, regiuni care fuseseră anterior independente, iar apoi integrate în regatul lui Carol, care le-a acordat un regim de autonomie.

Sub Ludovic, Aachen a rămas reşedinţa principală, dar împăratul mergea deseori la reşedinţa de la Compiègne, unde a şi întrunit adunările generale din 816 şi 820. Preferinţa pentru regiunile apusene ale regatului e vizibilă şi în organizarea unei noi ceremonii de încoronare la Reims, în 816, la care a participat papa Ştefan al IV-lea. Ludovic a preferat să se dispenseze de o parte din oamenii de încredere ai lui Carol (cu excepţia lui Eginhard sau a lui Hildebold, capelan al palatului), apropiindu-şi persoane în care putea avea deplină încredere : Benedict de Aniane, Drogo, frate vitreg al împăratului şi episcop de Metz, Helisachar, numit şef al cancelariei, şi alţii. Deşi organizarea regatului a rămas neschimbată, instrucţiunile către *missi dominici* şi capitularii precum *De disciplina palatii* (814 sau 820) arată că Ludovic a depus eforturi pentru a face administraţia şi legislaţia sa mai eficiente. De altfel, în 825 a mărit considerabil numărul *missi*-lor, reprezentanţi de bază ai puterii imperiale, care urmau să acopere toate cele trei vechi regate, Austrasia, Neustria şi Burgundia ; faptul că astfel de trimişi regali nu apar în Aquitania, Bavaria şi Italia arată că de aceste regiuni se ocupau probabil fiii împăratului. Ludovic a mărit şi numărul adunărilor publice, care uneori se întruneau pentru a dezbate problemele importante ale regatului chiar şi de trei ori pe an. În ceea ce priveşte politica externă, Ludovic a căutat să păstreze statutul de mare putere al regatului franc. La hotarele răsăritului, a urmărit menţinerea sub protectoratul său a sorabilor şi croaţilor, pentru controlul ultimului neam fiind în competiţie cu bulgarii şi bizantinii. Tot în aceste regiuni, misionarii franci au încercat să-i convertească pe danezi şi pe slavii obodriţi ; ca

1. Heinrich Fichtenau, *op. cit.*, pp. 177-186 ; Matthew Innes, *op. cit.*, pp. 833-841, 850.
2. Traducere din pasajul reprodus de Janet L. Nelson în „The Frankish Kingdoms, 814-898 : The West”, în Rosamond McKitterick (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. II, p. 110. În ceea ce priveşte conceptul de *onor*, acesta avea iniţial sensul de „funcţie înaltă în regat” ; ulterior, prin extensie, termenul a căpătat sensul de „pământ/domeniu ataşat unei funcţii”, pentru ca apoi să facă referire la orice pământ/domeniu acordat de conducător (beneficiu).

Europa la începutul secolului al IX-lea

1. Teritorii dependente de Imperiul Bizantin ; 2. Teritorii cucerite de Carol cel Mare ; 3-9. Regate anglo-saxone (3. Kent ; 4. Wessex ; 5. Sussex ; 6. Essex ; 7. Anglia de Est ; 8. Northumbria ; 9. Mercia)

punct de plecare pentru opera de creştinare, Hamburg a devenit reşedinţa unei episcopii în 831. Reuşitele acestei întreprinderi au fost pe moment limitate, deoarece în 845 danezii au distrus Hamburgul, iar episcopia de aici a fost nevoită să se mute la Bremen. Mai mult succes pe calea convertirilor întâlnim în Moravia, unde, între 818 şi 825, a fost botezat conducătorul local Mojmir. Relaţiile cu Imperiul Bizantin au fost reci, dar lipsite de conflicte ; tratatul încheiat între cele două părţi de Carol cel Mare a fost reînnoit periodic până în 839[1].

Temându-se că va muri fără să fi hotărât soarta imperiului, Ludovic a decis felul în care se va face acest lucru în 817. De la prima sa soţie, Ermengard, a avut trei fii : Lothar, Pepin şi Ludovic. Prin *Ordinatio Imperii*, statul urma să fie divizat astfel : Ludovic păstra teritoriile tradiţionale france (Neustria, Austrasia, Burgundia, dar şi Alamania şi Provenţa), teritorii ce urmau să-i revină fiului mai mare, Lothar, care guverna între timp Italia, fiind asociat la domnie în calitate de coîmpărat ; Pepin lua Aquitania, iar Ludovic (zis „Germanicul") Bavaria. Deşi fiecare succesor primea jurisdicţie deplină în teritoriile sale, Ludovic nu dorea fărâmiţarea imperiului. În *Ordinatio Imperii*, statul franc apare mai degrabă ca o federaţie de regate, deoarece actul preciza că cei trei fraţi trebuiau să se întâlnească anual pentru a discuta probleme de interes comun, iar în cazul decesului unuia dintre ei, un singur fiu urma să fie moştenitor[2]. Situaţia în regat s-a complicat, pe de o parte, din cauza rebeliunii lui Pepin, nemulţumit de faptul că tatăl său intervenea des în problemele Aquitaniei (fostul său domeniu), pe de alta, în urma căsătoriei împăratului cu Judith şi a naşterii unui alt fiu, Carol (zis „cel Pleşuv"), căruia i s-a dat, în 829, o parte din teritoriile ce reveniseră în 817 lui Lothar, Alamania, Alsacia şi o parte din Burgundia. Opozanţii lui Ludovic, tot mai numeroşi în rândul magnaţilor locali, au folosit ca subterfugii noile principii religoase şi politice ale epocii, pentru a încerca înlăturarea sa, şi acuzaţia de adulter la adresa Judithei, pentru a pune în discuţie moralitatea familiei imperiale. Conflictele ce au urmat vin pe fondul unei lungi tradiţii de opoziţie faţă de autoritatea francă, la care fiecare din predecesorii lui Ludovic şi Ludovic însuşi au avut răspunsuri diferite. Instigaţi de comiţii Hugo de Tours (socrul lui Lothar) şi Matfrid de Orléans, eliberaţi din funcţii de Ludovic în urma eşecului unei expediţii, Lothar şi Pepin s-au aliat împotriva tatălui ; astfel, în 830, împăratul a fost depus de Pepin, iar Judith închisă într-o mănăstire din Poitiers. Cu toate că Lothar a venit în Austrasia şi a luat puterea, la începutul anului următor, împăratul, care încă mai avea fideli, a recăpătat controlul, soţia sa fiind dezvinovăţită de acuzele aduse. Reacţia lui Ludovic faţă de conspiratori a fost tolerantă. Nemulţumit de atitudinea lui Pepin, Ludovic i-a luat Aquitania, pe care i-a dat-o lui Carol. Conflictul a reizbucnit în 833. Venit din Italia împreună cu papa Grigore al IV-lea, Lothar l-a obligat la penitenţă pe tatăl său şi, într-o ceremonie condusă de arhiepiscopul Ebo de Reims, l-a detronat şi şi-a asumat din nou puterea. Şi această mişcare s-a dovedit temporară, deoarece împăratul mai avea susţinători ; al treilea fiu, Ludovic Germanicul, probabil şi Pepin, i-au venit în ajutor. În februarie 834, Ludovic a fost reînvestit cu *regalia* într-o ceremonie celebrată în catedrala din Metz, iar în septembrie i-a iertat din nou pe fiii rebeli[3].

Deşi lipsesc capitulariile emise între 834 şi 840, faptul că Ludovic a continuat să bată monedă de bună calitate şi că a făcut faţă atacurilor normanzilor arată că împăratul

1. Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 125-130.
2. Janet L. Nelson, „The Frankish Kingdoms", pp. 112-113.
3. Pierre Riché, *Les Carolingiens*, pp. 151-159.

redobândise controlul în stat. Politica de sprijinire a Bisericii şi de distribuire a onorurilor către fideli a fost continuată. În 840, Ludovic a murit, lăsând în urmă regatul franc în pragul unui război civil. Lothar s-a aliat cu Pepin al II-lea, fiul lui Pepin al Aquitaniei, împotriva lui Carol cel Pleşuv şi Ludovic Germanicul, a căror alianţă a fost pecetluită prin aşa-numitul „Jurământ de la Strasburg" (februarie 842). Fiecare parte acţiona după aceleaşi principii : eliminarea nobililor şi clericilor loiali părţii adverse, confiscarea domeniilor acestora şi distribuirea lor către propriii fideli. Nu de puţine ori, nobilii trădau o cauză în favoarea celeilalte, fapt ce accentua instabilitatea politică şi schimba sorţii luptelor, situaţie întâlnită pe tot parcursul secolelor IX-X. După mai multe lupte, într-o mare adunare ţinută la Verdun (843), cei trei fraţi au hotărât o nouă împărţire a imperiului. Lui Lothar i-au revenit titlul de împărat, Italia şi teritoriul dintre Ron şi Rin până în Frizia (*Francia media*), din care s-a detaşat mai târziu Lotharingia, teritoriul dintre Alpi şi cursul inferior al Rinului ; Ludovic Germanicul a primit partea de la est de Rin, inclusiv regiunea şi oraşele Speier, Mainz şi Worms, de pe malul de vest al râului (*Francia orientalis*) ; iar Carol cel Pleşuv, partea de la vest de Ron şi Meuse, inclusiv Aquitania (*Francia occidentalis*). Tratatul era rezultatul unor negocieri dure între fraţi, dar nu reprezenta o garanţie a stabilităţii noilor regate, deoarece nu oferea nici unuia resurse suficiente. Cu toate particularităţile locale, exista încă un spirit al unităţii transmis de opera înfăptuită de Carol cel Mare, fapt ce a făcut ca fiecare dintre urmaşii marelui rege să încerce restabilirea imperiului. Titlul de împărat deţinut de Lothar îi conferea acestuia o simplă întâietate onorifică faţă de ceilalţi doi fraţi, care purtau numai titlul de rege : prin urmare, tratatul de la Verdun nu rezolva problema instabilităţii care marca moştenirea lui Carol cel Mare[1]. O altă cauză a precarităţii situaţiei politice o constituie aristocraţia din cele trei state, care păstra strânse legături de familie ce depăşeau graniţele, loialitatea faţă de un rege sau altul fiind deseori încălcată. În 858, când Ludovic Germanicul l-a atacat pe Carol cel Pleşuv, a pretins că a răspuns invitaţiei unor membri nemulţumiţi ai nobilimii din regatul fratelui său[2].

Spre deosebire de fraţii săi, care conduceau Italia sau Bavaria de câteva decenii, Carol cel Pleşuv (843-877), un tânăr de 20 de ani în 843, nu avea experienţă şi nici legături prea bune în rândul aristocraţiei din Francia apuseană. Bun diplomat şi luptător, Carol a reuşit să atragă de partea sa nobilii franci din nord, din teritoriul dintre Meuse şi Sena, sau din acea parte a Burgundiei care îi revenise. În Aquitania se stabilise Pepin II, cu care a ajuns iniţial la un acord, însă în 848 magnaţii, episcopii şi abaţii de aici au cedat şi l-au ales ca rege pe Carol cel Pleşuv, care a fost uns la Orléans de către arhiepiscopul de Sens. Conducătorul franc a promovat oameni noi în funcţiile comitale locale, unele nou-create, dintre care se remarcă Ingelram, numit comite de Tournai, sau Robert, zis mai târziu şi „cel Tare", comite de Angers, de la care îşi trage originea familia aşa-numită a „Capeţienilor". Carol i-a încredinţat acestuia din urmă marca Bretaniei şi apărarea împotriva normanzilor, unde se pare că a obţinut rezultate bune. Spre deosebire de predecesorii săi, Carol a preferat să guverneze în persoană şi nu a mai acordat fiilor săi provincii spre guvernare ; în aceste condiţii, nobilii locali urmau să depindă de rege în obţinerea favorurilor. Această politică a eşuat, deoarece regele nu a

1. Vezi Janet L. Nelson, „The Frankish Kingdoms", pp. 116-121.
2. Detalii despre poziţiile nobilimii, la Stuart Airlie, „The Aristocracy", în Rosamond McKitterick (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. II, pp. 435-436, 445-446.

putut-o aplica în mod constant, fiind ocupat cu disputele cu fraţii săi sau cu stoparea atacurilor normanzilor[1].

Arhiepiscopul de Reims, Hincmar, s-a remarcat ca apărător al domeniilor Bisericii, care treceau tot mai des în mâinile laicilor. Regii fraci făcuseră donaţii semnificative către Biserică şi se considerau îndreptăţiţi să ceară ajutor militar abaţilor şi episcopilor, pe care i-au obligat să cedeze pământ laicilor care efectuau acest serviciu (*homines*). Propaganda lui Hincmar, evidentă inclusiv în lucrări hagiografice, precum *Viaţa Sfântului Remigius*, a dat rezultate. Pe de o parte, s-a conturat imaginea negativă a regilor care luaseră din domeniile Bisericii, precum Carol Martel, pe de alta, unii abaţi şi episcopi refuzau să îşi distribuie pământurile. În 871, Carol cel Pleşuv se plângea papei că episcopul de Laon nu împărţise pământurile episcopale, deşi în anii anteriori regele îi dăruise peste 2.700 de loturi (*mansus*)[2].

Regatul franc, în special partea apuseană, s-a confruntat cu o altă problemă, venită din afara hotarelor : atacurile normanzilor. Contacte diplomatice, dar şi lupte, sunt semnalate între cele două părţi încă din timpul lui Carol cel Mare şi Ludovic cel Pios. Carol a găzduit exilaţi din Danemarca, în timp ce Ludovic s-a aliat cu regele danez Horik. Raporturile s-au înrăutăţit în 845, când un fost aliat danez al lui Carol cel Pleşuv, Ragnar, a atacat Parisul, unde a spânzurat 111 prizonieri ; retragerea lui Ragnar a fost cumpărată cu 7.000 de livre de argint. Pericolul atacurilor normanzilor crescuse atât de mult, încât Carol s-a aliat cu Lothar în 851-852, dar expediţia organizată de cei doi a fost o reuşită parţială. În anii următori, atacurile pe valea Senei şi Loarei s-au înmulţit, având drept scop jaful şi obţinerea de recompense pentru eliberarea prizonierilor sau a obiectelor de cult valoroase (bisericile şi mănăstirile erau atacate frecvent). Distrugerile normanzilor au provocat fuga ţăranilor şi, prin urmare, a dus la imposibilitatea asigurării de către aceştia a serviciilor cerute de rege şi de seniori. Plata răscumpărărilor a afectat tezaurul regal şi veniturile marilor stăpâni de domenii, laici sau ecleziastici. Carol a răspuns prin coordonarea forţelor locale şi creşterea rolului cavaleriei, prin recrutarea unor conducători normanzi de partea sa, dar şi prin ridicarea de poduri şi fortificaţii pe malurile principalelor râuri (capitularul de la Pîtres, 864) sau prin creşterea taxelor. Acţiunile normanzilor au avut un dublu efect asupra intereselor regalităţii în regiunile afectate. Pe de o parte, regele pierdea control, dar şi prestigiu, prin incapacitatea de a apăra aceste regiuni ale regatului ; pe de alta, câştiga aderenţa unor seniori locali, care vedeau în rege singura autoritate legitimă, capabilă să ralieze în jurul său forţele locale[3].

Potrivit promisiunii făcute la Verdun, Carol s-a întâlnit cu fraţii săi în mai multe rânduri. Astfel de reuniuni, de obicei împăcări în urma diverselor dispute, au avut loc mai cu seamă la Meersen, precum în 847 sau 851. Pe parcursul domniei, Lothar (843-855) a încercat să-şi impună controlul asupra vastului şi neunitarului teritoriu care îi revenise. În 855, a decis să se retragă la mănăstirea din Prüm, unde a şi murit la puţin timp. Reafirmând vechiul principiu al partiţiei teritoriale între urmaşi, fiii lui Lothar au divizat ceea ce le lăsase tatăl lor : Ludovic al II-lea (855-875) a luat titlul imperial şi regatul Italiei, Carol a fost făcut rege în Provenţa, iar Lothar al II-lea a primit Lotharingia. Aflată la graniţa lingvistică dintre limbile germană şi franceză, Lotharingia a devenit obiect de dispută între Carol cel Pleşuv şi Ludovic Germanicul. După moartea lui Lothar al II-lea,

1. Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 174-175.
2. Janet L. Nelson, „The Merovingian Church”, pp. 251-255.
3. Janet L. Nelson, „The Frankish Kingdoms”, pp. 128-129.

care s-a chinuit zece ani să obţină anularea căsătoriei, pentru a-şi asigura un moştenitor, posesiunile sale au fost împărţite la Meersen de Carol cel Pleşuv şi Ludovic Germanicul (870)[1]. Noua diviziune retrasa hotarele stabilite la Verdun între Francia apuseană şi cea răsăriteană, chiar dacă nici acum nu s-a ţinut cont în întregime de graniţele lingvistice : Carol a luat Liège, Cambrai, Besançon, Lyon şi Vienne, iar Ludovic – Cologne, Trier, Metz şi Strasburg.

Dintre regatele detaşate la Verdun, cel al lui Ludovic Germanicul (843-876) părea să fie cel mai stabil. Autoritatea regelui era aici mai bine respectată decât în Francia apuseană, unde Aquitania a fost mereu o provincie rebelă, sau în Italia, măcinată de ambiţiile magnaţilor laici sau ecleziastici. Ludovic a fost mai puţin dependent de diversele facţiuni aristocratice, ale căror energii războinice au fost temperate prin campanii împotriva slavilor. Singurele probleme erau în Saxonia şi Thuringia, unde Ludovic a aranjat alianţe matrimoniale pentru a păstra loialitatea nobililor. Toţi fiii săi au luat soţii din rândul celor mai influente familii locale : Ludovic cel Târnăr s-a căsătorit cu Liutgard, fiica lui Liudolf, întemeietorul familiei Liudolfingilor, Carloman a luat-o pe fiica, fără nume în izvoare, a ducelui Ernest de Bavaria, iar Carol cel Gros, pe Richardis, fata comitelui franc Erchanger. Dacă acest sistem a funcţionat în timpul domniei lui Ludovic Germanicul, după moartea sa, faptul că fiii au primit regiuni pe criterii etnice (Ludovic cel Tânăr – Franconia, Thuringia şi Saxonia ; Carloman – Bavaria ; Carol cel Gros – Suabia şi Raetia) şi că aceştia s-au bazat pe magnaţii din zonă a făcut ca unitatea şi stabilitatea Franciei răsăritene să devină o amintire[2].

Deşi modelul unui imperiu unic a fost abandonat, însăşi Austrasia – inima francă a regatului – fiind împărţită între cei trei urmaşi ai lui Ludovic cel Pios, au mai existat totuşi încercări de restabilire a unităţii. După moartea lui Lothar, titlul de împărat îi revenise lui Ludovic al II-lea, pentru ca la moartea acestuia, în 875, Carol cel Pleşuv să reuşească să ocupe Italia şi să se încoroneze împărat (la 25 decembrie acelaşi an), cu sprijinul direct al papei Ioan al VIII-lea. Evenimentul crea un nou precedent, căci deţinătorul coroanei imperiale nu fusese acum aclamat de popor şi nici nu fusese desemnat succesor de un împărat în funcţie, aşa cum se întâmplase de la Carol cel Mare. Rolul papei de adevărat „creator de împăraţi" era întărit. Începând din 875, încoronarea oficiată de papă a reprezentat actul constitutiv de legitimare a noilor împăraţi, efectele fiind vizibile pe termen lung. Carol nu a deţinut această poziţie mult timp ; pe când se întorcea dintr-o nouă campanie din Italia, s-a îmbolnăvit şi a murit (6 octombrie 877).

Sfârşitul său a deschis o perioadă de accentuată instabilitate în Francia apuseană. În dorinţa de a-şi asigura puterea, urmaşii lui au făcut ceea ce deja devenise un model de guvernare : au acordat cu mărinimie onoruri, domenii, abaţii sau comitate, într-un efort disperat de a-şi atrage fideli. Nobilii şi episcopii influenţi au căpătat tot mai multă putere. Se formau astfel adevărate dinastii de deţinători ereditari de funcţii comitale, iar aristocraţia devenea indispensabilă pentru menţinerea puterii regale, în aceeaşi măsură în care reprezenta şi un pericol. În condiţiile în care autoritatea monarhului s-a diluat, forţele locale, pe care Carolingienii se bazaseră în expansiunea lor, au început un lung

1. Lothar spera să lase un succesor, deoarece avea un fiu de la concubina sa Waldrada. Pentru a obţine ruperea căsătoriei cu Theutberga, de la care nu avea urmaşi, Lothar a acuzat-o pe aceasta de incest (şi avort) cu fratele ei, Hubert, cazul fiind de notorietate în epocă (detalii la Stuart Airlie, „Private Bodies and the Body Politic in the Divorce Case of Lothar II", *Past and Present*, nr. 161, 1998, pp. 3-38).
2. Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 176-179.

proces de extindere a propriilor autonomii, folosindu-se de domeniile şi scutirile primite chiar de la monarhi. Şi comportamentul acestora din urmă a alimentat tendinţele centrifuge. Regii preferau să rezideze la curţile lor, ţineau acolo adunările importante, şi nu se mai implicau, la fel ca predecesorii lor, în politicile locale, care depindeau tot mai mult de aristocraţia din zonă. Lipsa unui ajutor susţinut şi concret din partea monarhului carolingian, în cazul disputelor interne sau în luptele împotriva străinilor, a determinat nobilimea locală să-şi formeze alianţe proprii, regionale, şi să dezvolte sistemul patronajului[1].

Succesiunea unor regi minori sau neexperimentaţi şi, în final, stingerea descendenţei pe cale masculină a dinastiei Carolingienilor au încurajat aceste evoluţii. Implicarea aristocraţiei în afacerile la nivel înalt ale regatului este din ce în ce mai evidentă în ultimul sfert al secolului al IX-lea. Fiul lui Carol cel Pleşuv, Ludovic, zis „Gângavul", a guvernat doar un an şi jumătate (877-879). După ce, în 879, magnaţii regatului au decis să-i încoroneze pe doi dintre fiii lui Ludovic, în 880 aceştia au mers mai departe şi au hotărât să împartă Francia apuseană : Neustria i-a revenit lui Ludovic al III-lea, care era sub tutela lui Gauzlin, fost şef al cancelariei, mai apoi episcop de Paris, în timp ce Burgundia şi Aquitania i-au revenit lui Carloman, aflat sub influenţa lui Hugo, abate de Saint-Germanin d'Auxerre şi fost capelan al curţii. Celor doi li s-a adăugat un pretendent, Boso, cumnat al lui Carol cel Pleşuv şi ginere al împăratului Ludovic al II-lea. Susţinut de o mare parte a nobililor şi episcopilor din Burgundia şi Provenţa, unde avea şi întinse domenii, Boso a fost ales rege de un conciliu întrunit la Mantaille (879), guvernând numai peste regiunile sud-estice ale Galiei, în special în Provenţa[2]. Acţiunile sale i-au unit pe Carolingienii dezbinaţi, care l-au înlăturat în 882. În acelaşi an, Ludovic al III-lea a murit într-un accident de călărie, iar doi ani mai târziu a fost urmat de fratele său, Carloman, ucis în timpul unei vânători.

Cel care a reuşit apoi să reunifice, doar nominal, Francia apuseană, cu excepţia Provenţei, Francia răsăriteană şi Italia a fost Carol cel Gros (876-884), singurul fiu rămas în viaţă al lui Ludovic Germanicul, care a domnit ca împărat între 881 şi 887. Carol nu a reuşit să-şi impună autoritatea în partea de vest a Franciei, unde nu avea susţinători. Aici s-a bazat doar pe Odo sau Eudes, fiul lui Robert cel Tare, pe care îl numise conte al Parisului încă din 882[3]. În împrejurări nu tocmai clare, în 887, în adunarea de la Trier, Carol a fost depus sau obligat să abdice, iar rege al Franciei Răsăritene a fost ales Arnulf de Carinthia, fiul lui Carloman de Bavaria[4]. Starea de nesiguranţă politică ce caracteriza Europa de Apus e reflectată şi în izvoare. Sugestive sunt cuvintele lui Regino din Prüm, din cronica sa :

> După moartea lui Carol [cel Gros], regatele care se supuseseră cârmuirii sale s-au destrămat şi nu au mai dat ascultare stăpânului lor firesc, ci fiecare şi-a ales un rege din rândul locuitorilor săi. Aceasta a fost cauza multor războaie, nu fiindcă nu mai existau printre franci principi prin naştere, curaj şi înţelepciune, vrednici să conducă, ci din cauza egalităţii acestor

1. Vezi studiul de caz al lui Matthew Innes, *State and Society in the Early Middle Ages : The Middle Rhine Valley, 400-1000*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, pp. 222-224.
2. În timpul lui Carol cel Pleşuv, Boso a fost un slujitor fidel al regelui ; detalii despre familia Bosonizilor, la Constance B. Bouchard, „The Bosonids or Rising to Power in the Late Carolingian Age", *French Historical Studies*, vol. 15, nr. 3, 1988, pp. 407-431.
3. Am preferat să facem o diferenţiere terminologică între „comite" şi „conte". Despre conte vorbim din momentul în care funcţia de comite a devenit ereditară, fiind transmisă în familie, adică din a doua jumătate a secolului al IX-lea şi din secolul următor.
4. Janet L. Nelson, „The Frankish Kingdoms", pp. 136-138.

virtuţi printre atâţia principi, astfel încât nici unul dintre ei nu îi domina pe ceilalţi, pentru ca aceştia să dorească a-i da ascultare. Căci erau încă mulţi principi în stare să ţină unit imperiul franc, dacă nu ar fi fost sortiţi să se opună unul altuia în loc să se unească[1].

După Carol cel Mare, regatul franc a fost atacat din toate părţile. În jurul anului 800 încetase să se mai extindă ; în 814 fabulosul tezaur strâns de Carol a fost risipit, iar în anii ce au urmat disputele dinastice au devenit cronice. Cu toate acestea, chiar divizat şi atacat din afară, statul carolingian a supravieţuit şi nu a avut soarta regatului vizigot sau a Moraviei Mari. În condiţiile în care expansiunea către exterior nu a mai avut succes, după împărţirile din 843 şi 855, principiul moştenirilor a fost speculat de membrii familiei, care căutau să obţină noi teritorii pe seama rudelor lor, mai ales a celor fără urmaşi (vezi înţelegerea din 870). O explicaţie dată de istorici se referă la faptul că baza puterii a cunoscut aici o permanentă reaşezare, regii reuşind să ofere în interior alternative pentru redistribuirea bogăţiilor. Monarhii s-au folosit de bogatele resurse ecleziastice, au dezvoltat sistemul abaţiilor laice şi au folosit pământurile Bisericii pentru a-şi răsplăti fidelii. Aristocraţia a primit puteri tot mai mari şi o parte importantă din domenii. Succesorii Carolingienilor au preluat acest sistem, l-au adaptat şi extins pentru a asigura supravieţuirea statelor lor[2].

1. Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, p. 61.
2. Janet L. Nelson, „Kingship and Royal Government”, pp. 394-395.

III. Apogeul civilizației medievale în Europa de Apus (secolele XI-XIII)

1. Evoluţia lumii apusene în secolele XI-XIII : aspecte teritoriale, economice, instituţionale şi sociale

Caracterizare generală

Alexandru-Florin Platon

Pe fondul treptatei structurări social-politice şi al lentelor acumulări materiale din perioada precedentă (secolele V-IX), interstiţiul dintre secolele al XI-lea şi al XIII-lea a inaugurat o nouă epocă în civilizaţia Occidentului medieval. Ea s-a caracterizat printr-un avânt general al creştinătăţii occidentale, care trebuie înţeles într-o dublă ipostază : ca o creştere internă (ilustrată de sporul demografic, dezvoltarea agriculturii, renaşterea vieţii urbane, diversificarea activităţilor economice, revigorarea traficului comercial local şi la distanţă etc.), dar şi ca o expansiune teritorială fără precedent, în urma căreia Europa de Apus a ieşit treptat din limitele sale tradiţionale, stabilind contacte cu alte orizonturi. Aşadar, în această perioadă, este vorba de o dezvoltare generală a societăţii medievale vest-europene (deşi în ritmuri diferite, la fiecare nivel al societăţii), pe care Fernand Braudel a interpretat-o ca „prima creştere modernă”[1] a continentului european înainte de modernitatea propriu-zisă.

Expansiunea economică

Alexandru-Florin Platon

Expansiunea economică este aspectul cel mai important al acestui avânt, nu pentru că factorul economic ar fi, în sine, decisiv, ci fiindcă într-o societate tipic agrară, cum era Occidentul medieval, el trebuia în mod necesar să constituie elementul principal al

1. Fernand Braudel, *Timpul lumii*, vol. II, traducere şi postfaţă de Adrian Riza, Editura Meridiane, Bucureşti, 1989, *passim*.

„decolajului" din această perioadă, forţa sa motrice. Această expansiune este vizibilă mai cu seamă în *agricultură*, care a rămas, şi în acest interval, elementul de echilibru al întregii economii[1]. Particularităţile dezvoltării ei sunt următoarele:

În primul rând, în secolele XI-XIII, Occidentul nu a cunoscut, după cum a observat Jacques Heers, „o singură civilizaţie rurală, ci diverse tipuri de exploatare a solului, care mergeau de la simplul cules – ce nu asigura, adesea, decât o subzistenţă precară – până la bogatele culturi specializate, organizate şi întreţinute în funcţie de comerţ şi oraşe"[2]. Numeroase în teritoriile de margine erau, bunăoară, pădurile şi mlaştinile, care, deşi slab populate, ofereau, adesea, celor pe care îi adăposteau resurse apreciabile, fiind caracterizate printr-o economie, un stil de viaţă şi chiar o civilizaţie proprii. Pădurea, mai ales, constituia refugiul şi adăpostul săracilor, prin posibilităţile de subzistenţă care îi erau specifice[3]. Importanţa sa economică a fost, în Evul Mediu, pretutindeni considerabilă, ceea ce explică repetatele conflicte dintre seniori şi ţărani în ceea ce priveşte drepturile de a o folosi, precum şi monopolul regal exercitat asupra sa, cauzator, şi acesta, de nenumărate tensiuni sociale.

Însă cei mai importanţi factori de cultură agricolă ai economiei medievale au fost terenurile cerealiere. Marile concentrări agricole se aflau, de regulă, în partea nordică a Europei, cele mai importante regiuni aparţinând acestei zone aflându-se în Germania (Brandenburg, Holstein, Pomerania, Prusia), Flandra, Anglia şi Franţa (Picardia, Normandia, Artois, Île-de-France). Faptul a fost de natură să asigure acestor spaţii, în raport cu celelalte, un avantaj net din punct de vedere alimentar şi demografic. În sud, în regiunea mediteraneană, zonele cerealiere, fără a lipsi cu totul, erau totuşi mai puţin prospere în comparaţie cu cele nordice, nefiind, pe de altă parte, situate nici în apropierea marilor centre urbane de consum. De aici şi însemnătatea comerţului ca principal factor de vehiculare a produselor necesare acestui spaţiu[4].

În aceeaşi perioadă au început să apară şi zonele de monocultură (viticole, legumicole şi de creştere a animalelor), ca expresii ale unui început de specializare economică a mediului rural, datorată, în bună parte, emergenţei oraşului medieval (caracterizat, între altele, şi prin necesităţi de consum sporite şi diverse), precum şi deschiderii progresive a economiei rurale faţă de comerţ, monedă şi sistemul de credit. Fenomenul a dat naştere unor noi peisaje rurale, aproape în întregime lipsite de teren arabil, dar dominate de viticultură sau de creşterea animalelor. În sudul Franţei, de exemplu, în Languedoc, regiunea din jurul oraşului Montpellier – consacrată anterior aproape exclusiv culturii cerealelor – a devenit, treptat, o importantă zonă viticolă (şi aşa a rămas până în zilele noastre). Un peisaj identic era specific împrejurimilor fiecărei aşezări urbane mai importante din această parte a Europei. În 1245, bunăoară, călugărul franciscan Salimbene

1. Pentru analiza pe larg a acestui aspect, vezi Robert Fossier, *Le Moyen Âge*, vol. II, *L'éveil de l'Europe, 950-1250*, Armand Colin, Paris, 1982, pp. 233-245; Robert Fossier, „Rural economy and country life", în Timothy Reuter (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. III (*c. 900-c. 1024*), part I, „General Themes", Cambridge University Press, Cambridge, 1999, pp. 27-63; Robert Fossier, „The rural economy and demographic growth", în David Luscombe şi Jonathan Riley-Smith (eds.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV (*c. 1024-c. 1198*), part I, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 11-46.
2. Jacques Heers, *L'Occident aux XIV*^e *et XV*^e *siècles. Aspects économiques et sociaux*, Presses Universitaires de France, Paris, 1990, ed. a VI-a, pp. 31-36.
3. *Cf.* Robert Fossier, *Enfance de l'Europe, X*^e*-XII*^e *siècles. Aspects économiques et sociaux*, tome I, *L'homme et son espace*, Presses Universitaires de France, Paris, 1982, pp. 126-134.
4. Jacques Heers, *op. cit.*, pp. 36-54.

era mirat să constate că locuitorii din Auxerre trăiau numai din veniturile procurate din transporturile de vin trimise la Paris, fără să cultive nici un fel de cereale[1].

În alte zone, precum cele din Anglia, Alpii germanici, sudul Franţei, Italia şi Peninsula Iberică, creşterea şi comercializarea vitelor au devenit, la rândul lor, ocupaţii exclusive, răspândite şi practicate pe o scară atât de mare, încât în secolul al XII-lea a fost nevoie de apariţia unor serii de reglementări, de natură să stabilească condiţiile migrării sezoniere a turmelor, pentru a preveni conflictele tot mai numeroase care îi opuneau păstorilor pe locuitorii comunităţilor agrare.

Ne putem, desigur, întreba dacă acest proces continuu de specializare a activităţilor agricole şi contracţia consecutivă a producţiei cerealiere pe care a antrenat-o nu s-au aflat cumva la originea crizelor frumentare care au apărut în jurul anului 1300 în regiunile cele mai avansate şi dens populate ale Europei, premonitorii pentru marea criză din secolul al XIV-lea. Răspunsul nu poate fi decât afirmativ[2].

În regiunile cerealiere dezvoltate, dar şi în teritoriile de la marginea creştinătăţii (Peninsula Iberică, estul Germaniei, posesiunile slave etc.) a avut loc, cu începere din secolul al XI-lea, un proces tot mai rapid de extindere a terenurilor arabile şi a culturilor agricole, prin asanări, îndiguiri, defrişări etc., care au atins apogeul în secolele XII-XIII[3]. Acest fenomen – care trebuie pus, neîndoielnic, pe seama unei creşteri substanţiale a populaţiei şi, drept urmare, a cerinţelor generale de hrană – nu a antrenat numai lumea satelor, ci întreaga societate medievală a epocii, inclusiv clasele senioriale şi mediile religioase (îndeosebi monastice). El a dus la multiplicarea accelerată a aşezărilor rurale prin apariţia unor sate noi, multe dintre ele dispersate, ceea ce a constituit o premisă a relaxării solidarităţilor rurale tradiţionale[4].

În aceeaşi perioadă, dezvoltarea sectorului agricol s-a caracterizat şi printr-o sensibilă ameliorare a inventarului tehnic şi a procedeelor de cultură, sesizabilă în creşterea importantă a randamentelor agricole şi, implicit, în spaţierea crizelor frumentare, obişnuite până atunci. Amploarea acestui fenomen a fost atât de mare, încât unii specialişti ai perioadei (precum Jean Gimpel, Guy Bois şi însuşi Fernand Braudel) nu s-au sfiit să vorbească despre o veritabilă „revoluţie industrială”[5] care ar fi avut loc în acest interval.

---

1. Dezvoltarea monoculturii viticole a avut, în Occidentul medieval, consecinţe importante : în regiunile în care era practicată, acest fenomen a contribuit la sporul demografic – întrucât necesita o mână de lucru abundentă şi cvasipermanentă –, i-a îmbogăţit pe proprietari – deoarece vinul, ca aliment de lux sau de larg consum, era foarte căutat şi scump, fiind, de aceea, o marfă de bază în tranzacţiile comerciale –, a încurajat libertatea personală a celor ce lucrau culturile viticole şi a consolidat legăturile economice dintre sat şi oraş (*cf.* Monique Bourin-Derruau, *Nouvelle histoire de la France médiévale*, vol. IV, *Temps d'équilibres, temps de ruptures. XIIIe siècle*, Éditions du Seuil, Paris, 1990, *passim*).
2. *Cf.* Georges Duby, „Medieval Agriculture, 900-1500”, în Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, vol. I, *The Middle Ages*, Collins/Fontana Books, Londra, 1977, ed. a IV-a, pp. 192-194. Vezi şi Monique Bourin-Derruau, *op. cit.*, pp. 100-106.
3. *Cf.* Léopold Genicot, *Le XIIIe siècle européen*, Presses Universitaires de France, Paris, 1968, pp. 340-344. De asemenea, sinteza deja clasică – şi încă actuală – a lui Jacques Le Goff *Civilizaţia Occidentului medieval*, prefaţă de M. Berza, traducere şi note de Maria Holban, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1970, pp. 110-115.
4. Robert Fossier, *Enfance de l'Europe*, tome I, pp. 188-195, 213-234.
5. Termenul îi aparţine însă lui Jean Gimpel (*cf. Revoluţia industrială în Evul Mediu*, traducere de Constanţa Oancea, prefaţă de Mircea Ţoca, Editura Meridiane, Bucureşti, 1983). Pentru dezvoltarea tehnicii în Evul Mediu, vezi Jacques Le Goff, *Civilizaţia Occidentului medieval*, pp. 272 *sqq*.

Totuşi, fie că ne referim la multiplicarea uneltelor de metal şi a fierăriilor rurale, la apariţia plugului greu cu roţi şi lamă *fixă* de fier sau lemn (a cărui întrebuinţare, determinând apariţia aratului în fâşii prelungi şi alungirea neobişnuită a câmpurilor de cultură, a fost considerată de Lynn White jr. principala cauză a translării civilizaţiei medievale dinspre regiunile sudice spre cele nordice[1]), la generalizarea potcoavei şi a unei noi metode de înhămare a animalelor de povară sau la răspândirea treptată a unor noi procedee de cultură (precum arăturile multiple şi asolamentul bi- şi trienal, care trebuie interpretate şi ca o consecinţă a difuzării, începând de la jumătatea celui de-al XII-lea veac, a unei literaturi agronomice în limbile vernaculare, care i-a recuperat pe câţiva dintre autorii latini cu preocupări în acest domeniu, precum Columella), sintagma „revoluţie industrială", în ciuda caracterului său plauzibil, trebuie luată, aşa-zicând, *cum grano salis*. Ea nu poate fi generalizată la ansamblul continentului şi cu atât mai puţin comparată cu fenomenul similar din secolul al XVIII-lea, dar impactul său, raportat la nivelul de *atunci* al economiei, a fost totuşi considerabil, mai cu seamă în domeniul cel mai important al acesteia : agricultura[2]. Dovada peremptorie în acest sens o constituie creşterea randamentelor cerealiere (Georges Duby a vorbit chiar de o dublare a lor la începutul secolului al XIV-lea, în raport cu perioada carolingiană), spaţierea considerabilă a crizelor frumentare şi, în ansamblu, o relativă stabilitate alimentară, care l-a făcut pe acelaşi Georges Duby să considere, cu o expresie celebră, că „Europa catedralelor nu a suferit de foame"[3].

Oricât de amplă a fost, dezvoltarea agriculturii nu a generat totuşi, în această perioadă, o bunăstare generală şi, cu toate că a rezolvat sau a atenuat unele dintre problemele grave de subzistenţă cu care se confruntaseră până atunci societăţile din apusul Europei, a creat altele noi, cu serioase urmări. Cea mai importantă dintre ele şi, totodată, cea mai îngrijorătoare sub raportul implicaţiilor de durată a fost cea pe care istoricii vieţii agrare a perioadei – şi îndeosebi Guy Fourquin – au numit-o „fragilitatea echilibrelor"[4]. Caracterizată prin : 1) tensiunea constantă dintre terenurile cultivate şi cele destinate creşterii animalelor (cele dintâi nu se puteau extinde pe măsura creşterii demografice fără a le periclita pe cele din a doua categorie, a căror menţinere la un nivel acceptabil

1. Lynn White jr., „The Expansion of Technology, 500-1500", în Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, pp. 143-155.
2. *Cf.* Rober Fossier, *Enfance de l'Europe*, tome II, *Structures et problèmes*, pp. 621-634.
3. Pentru întreaga analiză economică a perioadei, vezi Georges Duby, *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IX*e*-XV*e *siècles). Essai de synthèse et perspectives de recherches*, tome I, Flammarion, Paris, 1977, pp. 139-159, şi Guy Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Librairie Armand Colin, Paris, 1979, ed. a III-a, pp. 119-126 şi *passim*. Nu toţi specialiştii perioadei sunt de acord cu o asemenea interpretare. Raymond Delatouche, Jean-Pierre Poly şi Éric Bournazel, de pildă, consideră „revoluţia tehnologică" din secolele XI-XIII drept o caracterizare mai mult decât discutabilă, în primul rând pentru că, după părerea lor, a existat o certă echivalenţă (cu limitele ei de rigoare) între randamentele agricole din secolul al IX-lea şi cele din secolul al XII-lea, iar în a doilea rând, întrucât toate „descoperirile" din perioada menţionată erau de multă vreme cunoscute şi folosite în lumea rurală. Noutatea adusă de secolele XI-XII în această privinţă ar fi constat, după opinia lor, nu în perfecţionarea acestor mijloace, ci doar într-un grad sporit de difuziune şi în utilizarea lor la o scară mai mare, în condiţiile expansiunii demografice din epoca respectivă ; *cf.* Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *La mutation féodale (X*e*-XII*e *siècles)*, Presses Universitaires de France, Paris, 1994, pp. 361-364.
4. *Cf.* Guy Fourquin, în Pierre Léon, *Histoire économique et sociale du monde*, tome I, Armand Colin, Paris, 1978, pp. 211-216.

era, pe de altă parte, absolut necesară chiar pentru conservarea şi dezvoltarea culturilor) ; 2) dezechilibrul dintre exploatările agricole şi 3) creşterea demografică ce tindea să depăşească posibilităţile nutritive ale economiei agrare medievale, acest neajuns major al expansiunii agricole din perioada menţionată se află, neîndoielnic, la originea marii crize din secolul al XIV-lea şi a cortegiului ei de nenorociri (reapariţia şi generalizarea crizelor de foamete, marea epidemie de ciumă de la mijlocul veacului, accentuarea tensiunilor sociale şi înmulţirea conflictelor militare etc.), considerate de unii istorici simptomele unei crize de sistem a feudalismului[1].

La fel de semnificative ca dezvoltarea agriculturii, *renaşterea vieţii urbane* şi *intensificarea schimburilor comerciale* – atât a celor locale şi regionale, cât, mai ales, a celor la distanţă, caracterizate, laolaltă, de Jacques Le Goff, drept expresia unei adevărate „revoluţii”[2] – au reprezentat fenomenele cele mai frapante ale întregii perioade şi, totodată, cele mai bogate în consecinţe[3].

Renaşterea vieţii urbane

Laurenţiu Rădvan

„Explozia urbană” de după anul 1000 a fost favorizată de conjuncţia mai multor factori : în primul rând, cei economici, amintiţi mai sus, apoi factorii politici (încetarea migraţiilor târzii, climatul de relativă stabilitate instaurat în secolele XI-XIII în Europa Apuseană, procesul de consolidare a autorităţii monarhice) şi cei sociali (reaşezarea societăţii medievale). Însă un rol decisiv trebuie acordat relansării comerţului, care şi-a revenit după secolul de stagnare ce a urmat epocii de relativă înflorire a Carolingienilor[4]. Până să ajungă la stadiul de aşezări cu statut juridic aparte, majoritatea centrelor urbane au traversat etape intermediare. În prima fază, viitoarele oraşe s-au dezvoltat ca suburbii, în apropierea unor fortificaţii, centre locale de putere, care aveau posibilitatea de a le asigura protecţia. Dezvoltarea economică a făcut ca numeroase comunităţi să dorească să se desprindă de sub protecţia seniorilor laici sau ecleziastici, urmărind obţinerea libertăţii juridice şi organizarea propriei apărări. În această direcţie, raporturile au fost dintre cele mai diverse şi au mers de la acordarea treptată de drepturi din iniţiativa seniorului până la obţinerea acestora prin negociere directă sau prin mişcări cu caracter violent. În final, comunităţile orăşeneşti, ai căror membri s-au organizat sub forma unor societăţi unite

1. Idee sugerată, între alţii, de Pierre Chaunu, *Le Temps des réformes*, tome I, *La Crise de la Chrétienté, 1250-1550*, Éditions Complexe, Bruxelles, 1984, pp. 49, 55.
2. *Cf.* Jacques Le Goff, *Negustorii şi bancherii în Evul Mediu*, traducere de Nicolae Ghimpeţeanu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1994, pp. 11 *sqq*.
3. Pentru acelaşi aspect, vezi Peter Johanek, „Merchants, markets and towns”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. III, pp. 64-94 ; Derek Keene, „Towns and the growth of trade”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV, part I, pp. 47-85 ; Kathryn L. Reyerson, „Commerce and communication”, în David Abulafia (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. V (*c. 1198-c. 1300*), part I, „Common Themes”, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, pp. 50-70.
4. Peter Johanek, *op. cit.*, p. 64.

prin jurământ (*comuna*), au obţinut libertăţi juridice şi scutiri fiscale, exprimate în privilegii cuprinse în carte speciale acordate de seniori. Aceste libertăţi au variat foarte mult de la o regiune la alta a Europei de Apus şi de la un oraş la altul, căci fenomenul urban a fost unul foarte divers si complex, cu numeroase particularităţi[1].

Faţă de aşezarea rurală, care a rămas dominantă, ca formă de locuire, pe tot parcursul epocii de care ne ocupăm, oraşul medieval se deosebea prin câteva trăsături esenţiale. Din punct de vedere demografic, criteriu care nu trebuie totuşi absolutizat, oraşul a atras un număr mult mai mare de locuitori. Majoritatea centrelor urbane erau aşezate în locuri favorabile schimbului, în preajma castelelor senioriale, la întretăierea drumurilor, în apropierea vadurilor de trecere a râurilor etc. De altfel, multe oraşe din secolele X-XIV continuă aşezări din Antichitatea romană, în special în Italia, Galia, Germania nordică sau Peninsula Iberică, deşi, la nivel de organizare, nu mai aveau nimic de-a face cu oraşele antice. Cu toate că dezvoltarea oraşului medieval a fost în general una organică, fără a urma un plan anume, zonele centrale au urmat totuşi un tipar mai regulat. Toate oraşele aveau o *piaţă centrală*, loc polarizator din punct de vedere economic şi social, cu două funcţii : una, originală, de spaţiu comercial, a doua, de adunare a locuitorilor. Necesitatea de a controla felul în care se desfăşurau schimburile a făcut ca structurarea acestor pieţe să nu fie întâmplătoare. Spaţiul central al oraşelor era dominat, în aproape toate centrele urbane, de două construcţii-simbol : *primăria*, sediul instituţiei care guverna oraşul şi veghea la păstrarea autonomiei acestuia, şi *catedrala*, principalul loc de cult, simbol al atotprezentei Biserici. Se adăuga un al treilea element constructiv, de asemenea cu o puternică valoare simbolică, *zidurile*. Prezenţa acestora, atât de des întâlnită în centrele urbane medievale, nu numai că a marcat topografia urbană, care a trebuit să se limiteze la spaţiul circumscris de fortificaţii, neputându-le depăşi, dar a influenţat însăşi percepţia istoriografică asupra oraşelor, vizualizate (graţie, între altele, şi unei iconografii abundente) *numai* ca incinte întărite.

Acest mod de viaţă şi organizare a fost preluat şi la est de Rin, apoi tot mai spre răsărit, dincolo de Elba, unde oraşele medievale au fost creaţii complet noi, întrucât spaţiul germanic sau cel slav nu au cunoscut, până la creştinare, viaţa urbană. Pe măsură ce aceste spaţii au fost integrate în „lumea latină" şi au primit structuri specifice acesteia, au apărut şi oraşele, dezvoltate după un model juridic, social şi topografic

1. Problema renaşterii vieţi urbane în apusul Europei, după perioada de letargie a secolelor VI/VII-X, este mult prea complexă pentru a fi discutată aici pe larg. Pe lângă bine-cunoscutele sinteze – mereu actuale – ale lui Henri Pirenne (*Les Anciennes Démocraties des Pays Bas*, Flammarion, Paris, *s.a.* ; *Les villes et les institutions urbaines*, Paris-Bruxelles, 1939 ; *Les villes du Moyen Âge*, Presses Universitaires de France, Paris, 1971, cu o versiunea recentă şi în limba română), din imensa bibliografie a chestiunii, demne de semnalat sunt, în ordine cronologică, următoarele contribuţii : „La Ville", 2ème partie, în *Recueils de la Société Jean Bodin*, tome VII, Éditions de la Librairie Encyclopédique, Bruxelles, 1955 ; Robert Fossier, *Enfance de l'Europe*, tome II, pp. 980-1043 (cap. III, „Qu'est-ce que la ville ? ") ; Carl Haase, *Die Stadt des Mittelalters*, vol. I-III, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1969-1973 ; Fritz Rörig, *The Medieval Town*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1971 ; Herbert Jankuhn, Walter Schlesinger, Heiko Steuer (eds.), *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, vol. I-II, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1973-1974 ; Heinz Stoob (ed.), *Die mittelalterliche Städtebildung im Südösteuropa*, Böhlau Verlag, Köln, Wien, 1977 ; Edith Ennen, *The Medieval Town*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam, New York, Oxford, 1979 ; David Nicholas, *The Growth of the Medieval City from Late Antiquity to the Early Fourteenth Century*, Longman, Londra, 1997 ; Thierry Dutour, *La ville médiévale. Origines et triomphe de l'Europe urbaine*, Odile Jacob, Paris, 2003 ş.a.m.d.

specific, cunoscut sub numele de „legea de la Magdeburg”[1]. În procesul de emergenţă urbană, care, în aceste regiuni, a avut loc mai târziu decât în apusul Europei (secolele XII-XIV), s-au implicat, într-o măsură tot mai mare, monarhii, ducii locali şi Biserica. Aceste instanţe au dat, de la bun început, o largă autonomie internă coloniştilor, majoritar germani, dar şi valoni sau italieni (*latini*), instalaţi aici la solicitarea lor[2].

Oraşul s-a detaşat de lumea rurală prin funcţiile sale. Principala funcţie a rămas cea economică, în principal de centru de schimb, secundare fiind producţia de mărfuri şi ocupaţiile agrare. Funcţia politică era conferită de faptul că oraşul a continuat să reprezinte un sediu complex de putere, atât seniorială sau centrală, cât şi orăşenească, ultima întruchipată în instituţiile care apărau autonomia urbană. Această dualitate, chiar dacă nu era prezentă peste tot (excludem din această situaţie „oraşele-stat” din Italia), reprezintă o caracteristică a oraşului medieval. Acolo unde puterea seniorială sau centrală nu era, în mod direct, prezentă în oraşe, ea se exercita prin reprezentanţi. În fine, oraşul deţinea şi o funcţie culturală („revoluţia comercială” şi avântul oraşelor suscitând condiţiile afirmării unei culturi laice, în care universităţile au jucat un rol important) şi religioasă (noile forme de pietate manifestându-se, cu putere, şi în oraşe, la fel ca şi ordinele religioase ale franciscanilor şi dominicanilor)[3].

Dezvoltarea oraşelor medievale a implicat atât apariţia, cât şi extinderea unor forme specifice de viaţă, precum şi a unor noi mentalităţi legate de un sistem propriu de valori. Chiar dacă Biserica s-a arătat intolerantă cu unele ocupaţii ale anumitor categorii de orăşeni (despre care se considera că practicau meserii interzise – *illicita negocia* – sau ruşinoase – *inhonesta mercimonia*), acestea au continuat totuşi să joace un rol important în viaţa economică a aşezărilor urbane. Locuitorii oraşelor s-au arătat deschişi în atitudinea lor faţă de muncă, contribuind la reabilitarea acesteia, ca valoare, în societatea medievală[4]. Din punct de vedere social, comunitatea orăşenească medievală era formată dintr-un amestec care îi reunea pe cei „de sus”, adică patriciatul (*majores*), care şi-a impus deseori controlul asupra instituţiilor de conducere, şi pe cei „de jos”, respectiv plebea (*mediocres*), diferenţierea fiind făcută pe baza unui criteriu devenit tot mai

1. La originea acestui sistem, aplicat pe larg în centrul şi răsăritul Europei, inclusiv, în forme mai restrânse, şi în spaţiul românesc, stă arhiepiscopul Wichmann de Magdeburg (1152-1192), considerat cel mai important organizator al colonizărilor din secolul al XII-lea din spaţiul german. Sistemul presupunea luarea de la cei ce formau o nouă aşezare taxe mai puţine şi mai precise, spre deosebire de vechile şi numeroasele obligaţii în bani şi muncă solicitate de seniori. În plus, nou-veniţii primeau libertăţi juridice, ulterior extinse. Documente şi interpretări în acest sens, la Heinz Quirin, „The Colonial Town as seen in the Documents of East German Settlement”, în H.B. Clarke şi Anngret Simms (eds.), *The Comparative History of Urban Origins in Non-Roman Europe : Ireland, Wales, Denmark, Germany, Poland and Russia from the Ninth to the Thirteenth Century*, partea a II-a, BAR International Series, Oxford, 255, 1985, pp. 505-530.
2. O lucrare amplă pe această temă este cea a lui Adrienne Körmendy, *Melioratio terrae : Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13.-14. Jahrhundert*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, 1995.
3. Vezi şi Paul M. Hohenberg, Lynn Hollen Less, *The Making of Urban Europe, 1000-1950*, Harvard University Press, Cambridge, 1985, pp. 38-39.
4. Biserica romană a avut o atitudine ambivalentă faţă de negustori, din cauza specificului meseriei acestora. Realitatea arată însă că, în relaţiile dintre Biserică şi comercianţi, prima s-a dovedit adesea ocrotitoare cu cei ce se ocupau cu schimburile, văzuţi şi ca „buni creştini” (vezi mai pe larg *infra* şi analiza lui Jacques Le Goff în *Negustorii şi bancherii*..., pp. 78-92 şi 103-109, precum şi Alexandru-Florin Platon, *Societate şi mentalităţi în Europa medievală. O introducere în antropologia istorică*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza”, Iaşi, 2000, pp. 126-129).

important în această lume : *averea*. Între cele două categorii s-a ajuns, nu rareori, la lupte, a căror miză era nu numai participarea la conducerea oraşului, ci şi condiţiile de muncă sau onoarea familială[1].

Diversitatea urbană medievală este bine reliefată de terminologia vremii. În primele secole ale Evului Mediu timpuriu, în regatele aşa-numite barbare au circulat denumirile de origine romană, *municipium*, *territorium*, fiind folosit şi termenul *civitas*, însă pentru a desemna oraşele episcopale. Acest din urmă cuvânt va fi păstrat şi după anul 1000, când în izvoare pătrund cuvinte noi, care defineau caracterul viitoarelor oraşe ca locuri de schimb (*oppidum*, *forum*), pe cel de aşezare întărită (*castellum*, *burgus*) sau de suburbie (*suburbium*). Numeroase variante regionale întregesc, din punct de vedere lexical, acest tablou : *ciudad*, *cite*, *town*, *Stadt*, *villa*, *város*, *oraş*, *grad/gorod*, *miasto* etc.[2]

Intensificarea schimburilor comerciale şi transformările sociale

Alexandru-Florin Platon

Trecând acum la discutarea fenomenului comercial – care, alături de geneza oraşelor medievale, a constituit, reamintim, aspectul economic cel mai spectaculos al perioadei de care ne ocupăm –, se impune o observaţie preliminară, de ansamblu : în noile împrejurări (evocate mai sus) create de expansiunea agricolă, de renaşterea vieţii urbane şi ameliorarea a ceea ce, potrivit terminologiei actuale, poartă numele de „căi de transport şi comunicaţie", pe continentul european, precum şi în zona mediteraneană şi pontică a apărut şi s-a extins o reţea tot mai densă de schimburi şi servicii financiare, elocventă pentru ceea ce tot Fernand Braudel a numit cândva „prima economie-lume europeană"[3]. Unul dintre cele mai importante trasee comerciale ale epocii, de-a lungul căruia circulau nenumăraţi oameni, precum şi o mare varietate de mărfuri (cereale, metale preţioase, postavuri, mirodenii, vin, sare etc.), era cel care lega Nordul flamand (cu oraşele Lille, Douai, Tournai, Ypres, Gand, Bruges, Arras şi St. Omer – ultimele două aflate în provincia Artois) de Sudul mediteranean (îndeosebi de Italia nordică şi centrală), mai întâi prin releul bâlciurilor şi al târgurilor periodice din Champagne, apoi, cu începere din 1277, în mod direct, prin strâmtoarea Gibraltar şi calea maritimă a Atlanticului. Aceşti poli comerciali, situaţi, deloc întâmplător, în zonele cele mai dezvoltate din punct de vedere agrar şi urban ale Europei de Apus[4], făceau legătura şi cu

1. Jacques Rossiaud, „Orăşeanul", în Jacques Le Goff (coord.), *Omul medieval*, traducere de Ingrid Ilinca şi Dragoş Cojocaru, postfaţă de Alexandru-Florin Platon, Editura Polirom, Iaşi, 1999, pp. 137-143.
2. Edith Ennen, *op. cit.*, pp. 46-47 ; David Nicholas, *op. cit.*, pp. 90-91.
3. Vezi Fernand Braudel, *op. cit.*, vol. I, pp. 109 *sqq.* Traducătorul foloseşte expresia „economie-univers", dar noi am preferat „economie-lume", mai aproape de sensul avut în vedere de autor.
4. Avantajele structurale specifice Flandrei şi nordului peninsulei italiene (fertilitatea solului şi densitatea demografică, favorizată de un aport alimentar constant) au eliberat o mare parte a forţei de muncă rurale de grija copleşitoare a asigurării hranei cotidiene, îndreptând-o atât spre sectorul artizanal (rural şi urban), cât şi spre cel comercial (ceea ce a avut, între altele, drept rezultat şi dezvoltarea, într-un timp relativ scurt, a unei dense reţele de oraşe, în ambele regiuni). Cazul italo-flamand este de fapt tipic pentru toate reuşitele similare din aceeaşi epocă sau de mai târziu. Fiecare mare centru sau zonă

alte zone, mai îndepărtate, cum ar fi, bunăoară, Orientul, Anglia, regiunile baltice şi Islanda, contribuind astfel nu numai la extinderea în interior a frontierelor creştinătăţii apusene, ci şi la stabilirea primelor contacte dintre civilizaţia europeană şi civilizaţiile sino-mongolă şi islamică din Asia, respectiv Orientul Apropiat[1].

Legăturile comerciale cu Orientul (fără îndoială, cele mai dinamice dintre toate) au fost stabilite mai întâi pe o cale maritimă, care lega Italia de Oceanul Indian (India, Ceylon, Java) prin Marea Mediterană, portul Alexandria şi Marea Roşie. Acesteia i s-au adăugat, ulterior, ca urmare a pelerinajelor şi Cruciadelor, şi drumurile de uscat, transcontinentale, care fie erau o prelungire a traseelor maritime din Golful Persic, fie străbăteau stepele din Asia Centrală, Turkestanul şi platoul iranian, trecând prin Bagdad şi, de aici, mai departe, spre „schelele" Levantului (Jaffa, Accra, Beirut, Tripoli şi Antiohia). Cucerirea mongolă a Asiei şi pacea care i-a urmat (*pax mongolica*), de aproximativ un secol (1250-1350), au inaugurat noi trasee, de astă dată directe, între Europa şi Orient, transformând regiunea nord-pontică într-o veritabilă „placă turnantă" a comerţului internaţional, potrivit bine-cunoscutei expresii a lui Gheorghe I. Brătianu[2]. „Drumul mongol" – cum erau numite, în mod generic, aceste trasee – se compunea din două drumuri principale. Cel dintâi, controlat de statul mongol din Crimeea (cunoscut mai târziu sub numele de Hoarda de Aur), pornea de la Tana (Mangop), pătrundea prin Turkestan în deşerturile şi stepele din Asia Centrală, terminându-se la Quinsai şi Khambalik (Beijing), capitala Marelui Han, după ce trecea prin Sarai şi Astrahan – principalele etape între punctul de plecare şi cel de destinaţie. Un alt traseu, mai la sud, controlat de Ilhanatul iranian (statul mongol din Persia, care stăpânea, din 1258, şi Irakul) – parcurs şi de Marco Polo în faimoasa lui călătorie – începea din Trapezunt şi se încheia la Bukhara şi Samarkand, după ce trecea prin Tabriz şi Astrabad, cu posibile variante spre Ormuz, Golful Persic şi nordul Indiei. Punctele de plecare spre Orient din jurul Mării Negre erau, în acelaşi timp, şi puncte terminus pentru comerţul cu regiunile învecinate

comercială a Evului Mediu s-a sprijinit în lansarea sa în traficul la distanţă pe o reţea invizibilă de legături cu regiunile rurale învecinate, ale căror resurse umane şi materiale – drenate în propriu-i folos – au stat la originea prosperităţii sale (*cf.* Sylvia Thrupp, „Medieval Industry, 1000-1500", în Carlo M. Cipolla [ed.], The Fontana Economic History of Europe, p. 263 ; Jacques Bernard, „Trade and Finance in the Middle Ages, 900-1500", în Carlo M. Cipolla, The Fontana Economic History of Europe, pp. 302-305).

1. Robert Fossier, *Enfance de l'Europe*, tome II, pp. 739-757 ; Guy Fourquin, *op. cit.*, pp. 213-223 ; Jacques Heers, *op. cit.*, *passim* ; Fernand Braudel, *op. cit.*, pp. 117-121, 128-134.
2. *Cf.* Gh.I. Brătianu, „Études pontiques (La Mer Noire plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge)", *Revue Historique de Sud-Est Européen*, XXI, 1944, pp. 42 *sqq*. Potrivit observaţiilor marelui istoric, relatările de călătorie ale epocii denotă un contrast evident, din punctul de vedere al siguranţei acestor trasee, între prima şi a doua jumătate a secolului al XIII-lea : călugării dominicani, care se aventurau, în 1235, dincolo de Marea Azov, în căutarea aşa-numitei „Ungarii Mari", de pe malurile Volgăi, nu au putut înainta în această direcţie decât cu preţul unor imense dificultăţi şi a unor sacrificii considerabile. Douăzeci de ani mai târziu, către 1253, Guillaume de Roubruck, emisarul lui Ludovic al IX-lea la curtea Marelui Han, parcurgea aceeaşi regiune în deplină securitate, sub paza gărzilor tătare. Mărturiile ulterioare (aceea a scriitorului arab al-Omari şi, în 1333, a lui Ibu Batouta) indică aceeaşi situaţie, cu date suplimentare despre civilizarea progresivă a mongolilor şi dezvoltarea centrelor politice din imperiul lor (cum ar fi Sarai, pe Volga). Despre rolul de „placă turnantă" a zonei pontice în comerţul internaţional, vezi, pe larg, celebra sinteză a marelui istoric *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, Societatea Academică Română, Monachii, 1969 (vezi şi ediţiile în limba română, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, vol. I-II, traducere de Michaela Spinei, ediţie îngrijită de Victor Spinei, Editura Meridiane, Bucureşti, 1988, şi ed. a II-a, Editura Polirom, Iaşi, 2000).

(cnezatele ruseşti, Bizanţul, Ţările Române), ale căror produse luau drumul Asiei, alături de celelalte mărfuri din Europa de Apus. Pe lungul drum al acestor trasee, „călătoria spre China” (*viaggio del Gattaio*) – cum erau numite, în documentele veneţiene, legăturile cu Orientul – dura, indiferent de căile parcurse, cel puţin un an, fiind întreruptă de numeroase opriri, puncte intermediare şi mari pieţe internaţionale, unde banii, unităţile de măsură şi greutăţile italiene erau aproape singurele acceptate[1]. Faptul este cât se poate de elocvent pentru influenţa covârşitoare, mai corect spus, pentru monopolul oraşelor italiene asupra traficului comercial cu Orientul, sursă de permanente tensiuni şi chiar de adevărate războaie între ele.

Principala beneficiară a noii conjuncturi comerciale a fost Genova (după ce, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, în urma celei de-a IV-a cruciade, cea direct avantajată din acest punct de vedere fusese Veneţia). După victoria din 1284 împotriva Pisei, care i-a asigurat hegemonia asupra insulelor din bazinul apusean al Mediteranei (Corsica, Sardinia, Elba), consolidându-i totodată influenţa în Peninsula Iberică, şi, pe de altă parte, eliberată, în urma Vecerniilor siciliene din 1282, de grija reinstaurării unei dominaţii latine în Bizanţ (intenţionată de Carol de Anjou), Genova a întreprins în Orient o amplă ofensivă economică, al cărei rezultat a fost instituirea unui adevărat monopol asupra comerţului cu această zonă.

Acţiunile sale în acest sens au fost pe cât de intense, pe atât de metodice. Fructificând mai întâi importantele privilegii care îi fuseseră concedate de Bizanţ prin Tratatul de la Nymphaion din 1261, Republica Ligură a stabilit apoi o strânsă colaborare cu Ilhanatul mongol din Persia şi Irak, deturnând astfel în propriu-i folos (şi în dauna Sultanatului de Cairo) o mare parte a veniturilor din schimburile cu Orientul pe drumul comercial care traversa această regiune. În aceste împrejurări, Trapezuntul a devenit unul dintre cele mai însemnate debuşee comerciale cu Orientul, Golful Persic şi Oceanul Indian, fapt sugerat de deschiderea, aici, a unui consulat genovez (atestat documentar, pentru prima dată, în aprilie 1290), cu concursul Marilor Comneni, care colaborau cu mongolii. Adjudecându-şi privilegiul de a emite monedă şi de a conduce oficiul de schimb al imperiului grec din această regiune (prin perceperea taxelor vamale imperiale), Genova a reuşit să anihileze cu succes şi tentativele Veneţiei de a se impune în zonă, consecinţe ale tratatului pe zece ani încheiat de aceasta cu Bizanţul (în 1285), care redeschidea larg negustorilor veneţieni pieţele imperiului şi porturile de la Marea Neagră. După cum s-a observat, prin acest tratat Veneţia pusese capăt unei vechi dileme în relaţiile sale cu grecii, care a constat fie în favorizarea reinstaurării (prin cruciadă) a unui imperiu latin la Constantinopol, fie într-o înţelegere cu Bizanţul. La rândul său, imperiul „romeilor” acceptase să negocieze cu Serenissima Republică pentru a contrabalansa, în acest mod, presiunile genoveze. Încercând să profite de conjunctura favorabilă, veneţienii s-au infiltrat în Crimeea, stabilind relaţii preferenţiale cu tătarii (inamicii Ilhanatului mongol) şi deschizând un consulat la Soldaia.

Urmarea acestei rivalităţi nu s-a lăsat prea mult aşteptată : între Genova şi Veneţia a izbucnit, în 1294, un veritabil război, încheiat în 1299 prin Pacea de la Milano, ale cărei prevederi nu numai că au exclus, practic, Veneţia din comerţul pontic, dar au şi condus la instituirea unui protectorat *de facto* genovez asupra Bizanţului (oglindit, între altele, şi de faptul că Pera, colonia constantinopolitană a Genovei, a câştigat acum un statut de

1. *Cf.* Jacques Bernard, *op. cit.*, pp. 275-280.

suveranitate, fiind înzestrată, din nou, cu largi privilegii şi obţinând din partea imperiului acordul de a se înconjura cu ziduri)[1].

După această dată, supremaţia comercială a Genovei în zona pontică a devenit indiscutabilă. Actele notarilor genovezi de la Pera şi Caffa, din această perioadă, oferă dovezi nu numai despre intensitatea neobişnuită a schimburilor de mărfuri între Europa şi Orient prin intermediul spaţiului mongol şi al releelor reprezentate de coloniile genoveze din Pont şi de târgurile din Champagne, dar, după cum au arătat-o, în mod exemplar, cercetările întreprinse de Gheorghe I. Brătianu, ele atestă şi valoarea impresionantă a acestor schimburi, uimitoare pentru o epocă ale cărei resurse monetare erau foarte departe de cele actuale[2].

Alături de oraşele italiene şi de regiunea flamandă, în secolul al XIII-lea a apărut un nou pol comercial, Hansa germană, şi, în acelaşi timp, un nou circuit comercial, care lega litoralul Mării Nordului de Anglia, Ţările de Jos (numite astfel numai începând din secolul al XVI-lea), peninsula Scandinaviei şi Europa Centrală şi de Răsărit, ceea ce

1. Pentru toate aceste aspecte, vezi, pe larg, Şerban Papacostea, „Gênes, Vénise et la Mer Noire à la fin du XIIIe siècles", *Revue Roumaine d'Histoire*, tom XXIX, nr. 3-4, 1990, pp. 211-236 ; Şerban Papacostea, *La Mer Noire carrefour des grandes routes intercontinentales, 1204-1453*, Editura Institutul Cultural Român, Bucureşti, 2006, *passim*, şi Ştefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV-XVII)*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2001. Referinţa clasică la problema prezenţei comerciale a oraşelor italiene în bazinul pontic începând cu secolele XI-XII sunt, desigur, studiile lui Gheorghe I. Brătianu şi, în primul rând, marea lui sinteză, deja citată, consacrată Mării Negre : *La Mer Noire*..., pp. 253-262 şi *passim*.

2. După estimările lui Gheorghe I. Brătianu, valoarea totală a tranzacţiilor comerciale încheiate la Pera între 27 iunie şi 7 octombrie 1281, consemnate doar de un *singur* notar genovez, Gabriele di Predono, se ridica la suma de 16.914 *hyperperi* (echivalentă cu aproximativ 1 milion de franci francezi la cursul din 1924, cifră obţinută de Brătianu după metoda de calcul a istoricului grec Andreades : multiplicarea cu 60 a valorii monedei de aur bizantine). Socotind că la Pera, în afară de Gabriele di Predono, mai erau, în perioada amintită, încă 19 notari şi presupunând că numai jumătate dintre ei ar fi instrumentat în perioadă amintită, Brătianu ajunge la o cifră totală de afaceri de 10 milioane FF (100 milioane lei la cursul din 1924) pentru toate tranzacţiile notariale din cele patru luni ale anului amintit. Estimări asemănătoare au fost făcute şi pentru tranzacţiile din Caffa înregistrate între 24 aprilie şi 20 august 1289 de notarul Lamberto di Sambucetto : 25.700 *hyperperi* (sumă echivalentă cu aproximativ 1,5 milioane FF, la acelaşi curs, din 1924). Considerând – ca şi în cazul Perei – că numai jumătate din cei 27 de notari din Caffa au lucrat în intervalul amintit, Brătianu înmulţeşte cu 13 cifra de afaceri rezultată din registrul lui Sambucetto, ajungând la o valoare de peste 20 milioane FF/1924. Istoricul român avea perfectă dreptate să constate, pe temeiul acestor calcule, că cifrele de afaceri respective indicau „o activitate capitalistă de o incontestabilă amploare" – *cf.* Gh.I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, p. 154 ; M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, „Gh.I. Brătianu, istoric al expansiunii genoveze în Marea Neagră", în Victor Spinei (coord.), *Confluenţe istoriografice româneşti şi europene. 90 de ani de la naşterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, Iaşi, 1988, pp. 126, 132-133 ; Gh.I. Brătianu, *La Mer Noire*..., pp. 234-235.

Alte calcule, independente, confirmă aceste estimări. Potrivit lui Jacques Bernard (care însă reproduce informaţiile altor autori), valoarea totală a exporturilor engleze în prima jumătate a secolului al XIV-lea era de aproximativ 250.000 *£*. Anglia exporta în această perioadă între 35.000 şi 40.000 baloturi de lână, în greutate totală de aproximativ 7.500 t şi 50.000 postavuri (fiecare lung de 28 yarzi – cca 30 m). De asemenea, valoarea probabilă a bunurilor exportate de principalele oraşe hanseatice în anii '70 ai secolului al XIV-lea (după 1370) atingea 3 milioane mărci de Lübeck, iar la începutul secolului al XIV-lea, producţia florentină de postavuri de lână valora 1,2 milioane *fiorini* (florini) de aur. În secolul al XV-lea, comerţul cu Lombardia aducea Veneţiei, anual, 2,8 milioane ducaţi (oraşele lombarde importând, la rândul lor, prin intermediul Veneţiei, piper în valoare de 300.000 ducaţi). Serenissima Republică primea din Levant, în aceeaşi perioadă, 10.000 tone metrice de bunuri (mai puţin decât totalul de 13-15.000 tone metrice livrate de marile oraşe mediteraneene în zona atlantică şi în Anglia ; *cf.* Jacques Bernard, *op. cit.*, pp. 309-310). Aceste date confirmă, dacă mai era nevoie, mai sus citata constatare a lui Gheorghe I. Brătianu.

sugerează prezenţa unui proces de unificare economică a continentului[1], care se cuvine interpretat ca o cauză şi, totodată, un efect al evoluţiilor din alte domenii – social, politic etc. –, fără a uita, desigur, contribuţia în aceeaşi privinţă a dezvoltării reţelei de comunicaţii şi a ritmului sporit de circulaţie a informaţiei.

Bunăoară, încă din secolul al XII-lea, drumurile din partea sudică a Italiei au fost refăcute şi lărgite, extinzându-se, în secolul al XIV-lea, şi în partea nordică şi centrală a peninsulei. Căile alpine au fost, cu precădere, supravegheate şi întreţinute, rolul Milanului fiind, în acest sens, decisiv.

În Franţa, drumurile din secolele XII-XIII respectau, în general, vechea structură romană – o axă fundamentală nord-sud care trecea prin Lyon (ca şi astăzi!) – şi aveau înfăţişarea de ansamblu a unui *cadrillage*. În secolele XIV-XV, această reţea s-a transformat complet, în consens cu progresele înregistrate de edificarea statului monarhic şi cu procesul de centralizare teritorială şi instituţională a regatului. „Ghidul drumurilor Franţei", elaborat în 1553 de Charles Estienne, înfăţişa reţeaua tuturor drumurilor din vechiul spaţiu galo-roman într-o formă nouă, stelată, centrată pe Paris.

Drumurile fluviale şi maritime au jucat, aidoma celor terestre, un rol destul de însemnat în creşterea rapidităţii circulaţiei ştirilor şi informaţiilor de tot felul. Papii de la Avignon au fost primii, în secolul al XIV-lea, care au organizat un sistem de curieri permanenţi, exemplul lor fiind urmat de Aragon, la finele aceluiaşi secol. În Italia, Milano şi Veneţia şi-au pus la punct servicii asemănătoare. În Franţa, un sistem de transmitere a ştirilor a fost creat abia în timpul domniei lui Ludovic al XI-lea, iar în Germania, la sfârşitul celui de-al XV-lea veac. La data respectivă, curierii parcurgeau pretutindeni circa 100 km zilnic în zonă deschisă şi 50 km în zonă montană. Între 1436 şi 1438, o călătorie între Londra şi Veneţia dura, în medie, între 23 şi 51 de zile. Uneori se stabileau adevărate recorduri: patru zile între Paris şi Avigon în 1394 (pe o distanţă care măsoară astăzi aproximativ 600 km), două zile şi două ore, în 1459, între Barcelona la Valencia etc.[2]

În pofida acestor ameliorări, amploarea şi profunzimea transformărilor în ceea ce priveşte mijloacele de transport şi comunicaţie nu trebuie totuşi exagerată. În perioada noastră de referinţă (secolele X/XI-XIII), „infrastructura" Occidentului medieval era încă foarte precară şi a rămas astfel până târziu, în modernitate. Câteva exemple sunt, în acest sens, cât se poate de sugestive.

Bunăoară, o călătorie de la Bologna la Avignon dura, înainte de secolul al XI-lea, două săptămâni, iar de la Nîmes în comitatul Champagne erau necesare 24 de zile. Un interval mai scurt (12 zile) era necesar pentru o deplasare de la Florenţa la Napoli.

Nici corespondenţa sau ştirile nu circulau mai repede. O scrisoare a papei Grigore al VII-lea, emisă la Roma la 8 decembrie 1075, a ajuns la Goslar (în regiunea Hartz) abia la 1 ianuarie 1076. Moartea lui Frederic I Barbarossa în Asia Mică, în timpul primei cruciade, nu a fost cunoscută în Germania decât patru luni mai târziu şi abia după patru săptămâni au aflat englezii că regele lor Richard Inimă de Leu fusese făcut prizonier în Austria (veste adusă de un curier special, care circula mai repede). La fel, de la Roma la Canterbury, drumul dura, de obicei, şapte săptămâni, dar ştirile urgente puteau fi transmise şi în patru[3].

1. Vezi Fernand Braudel, *op. cit.*, pp. 121-127.
2. Marcel Pacaut, *Les structures politiques de l'Occident médiéval*, Librairie Armand Colin, Paris, 1969, pp. 343-344.
3. *Cf.* Aaron J. Gourevitch, *Les catégories de la culture médiévale*, Gallimard, Paris, 1983, pp. 48-49.

Alte exemple, la fel de convingătoare, certifică această constantă „presiune” a spaţiului asupra societăţilor medievale. În secolul al X-lea, de pildă, pe drumurile din bazinul parizian era necesară o săptămână întreagă pentru a străbate, călare, 250 km. Un secol mai târziu, un mesager rapid avea nevoie de 25 de zile pentru a ajunge de la Roma în centrul Germaniei.

La finele secolului al XIV-lea, cifrele rămân de acelaşi ordin : un curier regal avea nevoie de 10 zile pentru a străbate distanţa între Avignon şi Paris, interval care se prelungea la aproape o lună pentru un grup de călători obişnuiţi.

Nici în secolul al XVI-lea rapiditatea deplasărilor nu a crescut foarte mult. Potrivit estimărilor lui Pierre Chaunu, şansele cuiva de a reveni în punctul de plecare după o călătorie în Extremul Orient se situau, în acest interval, sub 30%[1]. Un veac mai devreme, pe la mijlocul secolului al XV-lea, doi ani întregi erau necesari unui negustor veneţian pentru a încheia ciclul complet al unei afaceri comerciale[2]. Asemenea date ne arată cât de îndelungat şi de dificil a fost în Europa procesul de „domesticire” a spaţiului (după expresia lui Paul Zumthor[3]), aflat, printre alţi factori, la originea „decolajului” spre modernitate al vechiului continent.

Deşi încurajate de progresele – fie şi relative – înregistrate la nivelul mijloacelor de transport şi al căilor de comunicaţie, revigorarea traficului comercial european şi începutul treptatei unificări economice a continentului nu au avut loc în beneficiul tuturor. Prin însăşi natura sa şi a resurselor capabile să le mobilizeze, comerţul la distanţă a creat ierarhii până atunci inexistente, pe care le-a modificat neîncetat[4]. Inegalităţile care s-au stabilit pe ansamblul continentului au tins – cu începere de acum – să se perpetueze, chiar dacă cei ce le vor întruchipa în diverse perioade au fost mereu alţii.

Pe de altă parte, dezvoltarea comerţului a stimulat apariţia sau perfecţionarea instrumentelor care îi sunt nu numai specifice, ci şi indispensabile, cum ar fi creditul comercial, sistemul bancar, primele forme de asociere comercială şi, desigur, mai ales moneda.

Expresie a multiplicării progresive a operaţiunilor financiare şi, totodată, a creşterii rapidităţii acestora, *creditul comercial* (fie în forma elementară a cametei sau a împrumutului cu dobândă, fie în aceea mai evoluată a cambiei[5]) a fost însă şi o soluţie inventată anume

1. Pentru acest informaţii, *cf.* Paul Zumthor, *La mesure du monde. Représentation de l'espace au Moyen Âge*, Éditions du Seuil, Paris, 1993, p. 172.
2. Jacques Le Goff, *Negustorii şi bancherii...*, p. 17.
3. Paul Zumthor, *op. cit.*, *passim*.
4. O astfel de ierarhie s-a stabilit, bunăoară, între regiunile cu un rol activ în cadrul celor două circuite comerciale menţionate şi zonele din afara acestor circuite (Germania meridională, Franţa sudică, Peninsula Iberică) sau indirect afectate de acestea (cum a fost Anglia, rămasă, până la mijlocul secolului al XIV-lea, o ţară agricolă, aproape fără flotă şi în care toţi finanţiştii erau străini) ; *cf.* Fernand Braudel, *op. cit.*, pp. 114-117.
5. Numită *lettera di cambio* (sau biletul la ordin), această formă de plată consta, ca şi *trata* (care era, totuşi, o modalitate mai complexă de tranzacţie), dintr-o sumă plătită în avans de o firmă unui solicitant (negustor), în contul unei mărfi sau a unui transport ce urma să fie vândut în altă parte. Achitarea împrumutului era făcută la sucursala firmei creditoare din oraşul unde fusese vândută marfa (eventual) de către corespondentul comercial al debitorului (sau de sucursala locală a firmei debitului), cu care acesta se afla în relaţii de afaceri. Termenul legal al acestui circuit era de aproximativ 30 de zile. Procedeul constituia nu numai un mijloc foarte rapid de plată în contul unei operaţiuni comerciale şi, totodată, o modalitate de transfer al fondurilor între localităţi, cu ajutorul monedelor diferite ; el era şi o importantă sursă de câştig, obţinut prin speculaţia asupra diferenţei şi variaţiilor schimbului monetar. Cambiile şi tratatele puteau circula şi ele, fiind transferate mai multor purtători succesivi, ceea ce încuraja speculaţiile.

pentru a face faţă neajunsurilor cu care se confrunta traficul de mărfuri şi care ameninţau să-i blocheze dezvoltarea : inferioritatea masei monetare în raport cu cererile sporite ale comerţului în expansiune, imposibilitatea negustorilor de a purta în permanenţă asupra lor mari cantităţi de numerar pentru posibilităţile de afaceri care li s-ar fi putut ivi, riscurile inerente transportului, interdicţia de a exporta metalele preţioase etc. Cei mai importanţi mânuitori ai creditului în Evul Mediu au fost evreii, dar şi flamanzii ori templierii, care au primit uneori din partea clienţilor lor regali şi dreptul de a le guverna finanţele. În mare măsură, lor li se datorează şi înfiinţarea primelor *bănci*, a căror origine trebuie căutată în schimbul financiar, efectuat pe durata bâlciurilor şi a târgurilor periodice de către persoane specializate în punerea de acord a valorii diferitelor monede aflate în circulaţie. La început, „banca" a fost locul unde se schimbau aceste monede, iar „bancherii" (în acelaşi timp şi negustori) erau cei ce operau convertirile respective[1].

Cele mai celebre firme bancare medievale au fost, desigur, cele italiene : Alberti, Scali, Acciaiuoli, Frescobaldi, Bardi, Peruzzi, dar şi Medici. Anvergura lor era, pentru epoca la care ne referim, uimitoare. Dacă firma Bardi putea mobiliza, în 1318, aproape 900.000 de florini (sau 130.000 de £, într-o perioadă în care venitul obişnuit al coroanei engleze era, la valoarea actuală, de numai 30.000 £), casa Peruzzi, la rândul ei, dispunea de un capital nu mai puţin impresionant : 149.000 £ (la aceeaşi valoare)[2]. Sfera de activitate a acestor veritabile întreprinderi (pre)capitaliste familiale acoperea întregul Occident creştin, caracterizându-se prin diferite schimburi, transfer de fonduri şi, mai ales, operaţiuni de credit (împrumuturi cu dobândă sau cu diferite garanţii), ai căror clienţi erau personalităţile politice şi religioase ale vremii. Pentru cruciada sa în Egipt, din 1270 (care s-a soldat, precum se ştie, cu un mare eşec), Ludovic al IX-lea cel Sfânt a primit de la firmele genoveze 80.000 de livre de Paris (*parisis*). Carol al II-lea de Anjou şi-a finanţat expediţia din 1265 în Sicilia, împotriva ultimilor Hohenstaufeni – Manfred şi Conradin –, împrumutând de la bancherii guelfi, exilaţi din Florenţa şi Siena, 250.000 de livre de Tours (*tournois*). La rândul său, papa Grigore al XI-lea a fost, între 1372 şi 1376, beneficiarul unui credit de 400.000 de florini din partea familiei Alberti, iar Eduard al III-lea, regele Angliei, s-a îndatorat cu aproape 1 milion şi jumătate de florini la băncile Bardi şi Peruzzi, pe care nu i-a mai putut restitui, declarând falimentul în 1345 şi ruinându-şi creditorii.

Deşi extrem de riscante – din cauza insolvabilităţii debitorilor –, acest gen de operaţiuni erau totuşi, aşa-zicând, inevitabile, în condiţiile în care nu existau alte posibilităţi de fructificare a capitalurilor acumulate (de pildă, prin investiţii). În schimb,

---

Condiţiile presupuse de un asemenea sistem sofisticat nu erau câtuşi de puţin simple. Circulaţia cambiilor implica un control prompt al informaţiei referitoare la preţul metalelor preţioase (cu fluctuaţiile sale), la intenţiile puterii politice în ceea ce priveşte valoarea instrumentelor monetare (pentru a preveni pericolul frecventelor devalorizări), precum şi o viteză convenabilă a legăturilor dintre diferitele centre comerciale. Succesul în afaceri depindea de toate aceste elemente. Utilizarea cambiei presupunea şi o instruire adecvată – ştiinţa de carte şi socotitul –, o bună deprindere a scrierii etc., ceea ce a permis apariţia unor sisteme din ce în ce mai sofisticate de evidenţă şi gestiune financiară, precum contabilitatea şi bugetul, specifice mai ales marilor case comerciale italiene şi germane. Acest tip de schimburi a încurajat şi apariţia unor profesiuni noi, cum a fost aceea de notar, destinată să consemneze toate tranzacţiile (*cf.* Jacques Le Goff, *Negustorii şi bancherii...*, pp. 31 *sqq* ; Guy Fourquin, *op. cit.*, pp. 205-211 ; Henri Pirenne *et al.*, *Histoire du Moyen Âge*, tome VIII, *La Civilisation occidentale au Moyen Âge du XI*e *au milieu du XV*e *siècle*, PUF, Paris, 1941, pp. 104-121).

1. Jacques Le Goff, *Negustorii şi bancherii...*, pp. 31 *sqq.*
2. *Cf.* Jacques Bernard, *op. cit.*, pp. 310, 319.

avantajele primite de creditori drept garanţii – scutiri de taxe la export, monopolul vămilor, profiturile din drepturile de a emite monedă, anumite privilegii de ordin juridic etc. – erau substanţiale, chiar dacă nu reuşeau să compenseze neajunsurile unui eventual faliment[1]. Dacă, la început, operaţiunile bancare ale acestor firme se împleteau cu cele comerciale, treptat, în urma unei specializări tot mai stricte a operaţiunilor, activitatea pur financiară, de credit, a devenit de sine stătătoare. Unul dintre cele mai cunoscute exemple în această privinţă este cel al lui Jacques Coeur (1395-1456) : comerciant, proprietar de corăbii şi „industriaş" *avant la lettre*, el a ajuns, după mai mulţi ani, bancherul şi creditorul regelui Franţei, în cele din urmă pierzându-şi averea din cauza unor intrigi de curte[2].

Specifice oraşelor maritime, *asocierile cu caracter comercial* – care fac, de asemenea, parte dintre marile inovaţii ale schimburilor la distanţă – au apărut, probabil, la Genova în secolul al XIII-lea, cu scopul protejării participanţilor de riscurile inerente traficului cu Orientul Apropiat.

Cea mai veche grupare de acest tip a fost *commendà* (cunoscută şi sub numele de *societas maris* sau *colleganza*), o înţelegere cu caracter temporar între doi sau mai mulţi parteneri, care îşi puneau în comun capitalurile în vederea unui transport de mărfuri la distanţă. Suma totală astfel constituită era încredinţată unui participant „activ" la asociaţie, care, în schimbul limitării sau scutirii de contribuţia financiară la afacere, îşi asuma riscul expediţiei comerciale. Profitul rezultat se distribuia proporţional cu capitalul investit, inclusiv întreprinzătorului „activ". Paguba, de asemenea, era suportată potrivit aceluiaşi principiu[3]. Avantajele acestui sistem sunt evidente. El oferea participanţilor nu numai posibilitatea de a investi în comerţ capitaluri de mărimi diferite care, în mod normal, nu ar fi fost capabile să facă faţă singure unei operaţiuni de mare anvergură, dar îi punea, oarecum, la adăpost şi de pericolul unei catastrofe financiare complete, prin repartiţia proporţională a câştigurilor şi pierderilor sau prin distribuirea capitalurilor în mai multe asociaţii simultane, de acelaşi gen.

La finele secolului al XIV-lea, aceste asociaţii au fost complet depăşite de obiceiul tranzacţiilor directe, prin intermediul filialelor comercial-bancare şi al unor agenţi comerciali locali, puşi să vândă mărfurile recepţionate şi, cu banii încasaţi, să achiziţioneze altele, retrimise cu acelaşi transport.

Stimulate de dezvoltarea comerţului la distanţă, apariţia şi perfecţionarea acestor instrumente şi tehnici de schimb s-au răsfrânt, la rândul lor, în varii modalităţi şi cu diferite efecte asupra acestuia. Cele mai afectate – dar în mod negativ ! – de această influenţă au fost bâlciurile şi târgurile. Relee principale ale traficului internaţional începând cu secolul al XI-lea, originea lor trebuie căutată – ca pretutindeni în Europa medievală şi premodernă – în măsurile de încurajare şi protecţie adoptate de seniorii locali faţă de „mânuitorii schimbului". Multe dintre aceste centre au luat naştere în Anglia (Winchester, Boston, Northampton, Stanford) şi Flandra (Ypres, Lille, Bruges), dar cele mai importante s-au înfiripat în comitetul Champagne (Lagny, Provins, Bar-sur-Aube, Troyes), care a devenit, în secolele XII-XIII, o adevărată placă turnantă

1. *Ibidem*, pp. 324-327.
2. Claude Gauvard, Alain de Libera, Michel Zink (eds.), *Dictionnaire du Moyen Âge*, Presses Universitaires de France, Paris, 2002, pp. 734-735. De asemenea, Jacques Le Goff, *Negustorii şi bancherii...*, pp. 24 *sqq*.
3. Jacques Le Goff, *Negustorii şi bancherii...*, pp. 23 *sqq*.

a traficului comercial pe axa de legătură dintre nordul şi sudul continentului[1]. Dacă regatul francez a fost, în secolul al XIII-lea, cel mai strălucitor dintre monarhiile europene, acest lucru s-a datorat, indiscutabil, apropierii sale faţă de această zonă (pe care Filip cel Frumos a reuşit până la urmă, deşi prea târziu, să o integreze posesiunilor Coroanei). Cel mai câştigat de pe urma acestei proximităţi a fost, desigur, Parisul – loc important de comerţ până în secolul al XV-lea, gazdă a principalelor instituţii politice ale regatului, centru cultural de referinţă, de fapt, capitala spirituală a întregului continent, unde şi-au dat întâlnire cele mai luminate minţi ale timpului. Aceasta a fost, totodată, perioada în care goticul – *opus francigenum* – a devenit un stil european şi epoca în care Franţa, prin Ludovic al IX-lea cel Sfânt, a preluat ştafeta cruciadei în Mediterana. După cum a observat Fernand Braudel, prin bâlciurile şi târgurile din Champagne, centrul economic al Europei a fost, pentru prima şi ultima dată în istorie, nu numai sub controlul Franţei, ci aproape că s-a identificat cu aceasta[2].

Declinul iremediabil al acestor centre a început în primul sfert al secolului al XIV-lea. Era un semn al perfecţionării sistemului financiar, al simplificării legăturilor şi, în general, al ameliorării întregii economii, capabilă acum să depăşească formele arhaice de schimb, sub semnul cărora evoluase începând cu veacul al XI-lea. Acest fenomen a scos Franţa, pentru mulţi ani, din principalul circuit economic al vremii. Dezvoltarea legăturilor maritime dintre Nord şi Sud prin Gibraltar (genovezii ajung la Bruges pentru prima dată în 1277, urmaţi, la scurt timp, de veneţieni) şi a celor terestre (prin sudul Germaniei şi trecătorile alpine) au creat noi trasee comerciale care au ocolit Franţa, fără a o mai atinge vreodată. Criza generală a secolului al XIV-lea şi Războiul de O Sută de Ani vor accentua dificultăţile regatului, care va vedea astfel îndepărtându-se definitiv posibilitatea de a se mai bucura de beneficiile marelui comerţ şi ale capitalismului emergent. Odată cu Franţa, şi celelalte state teritoriale (Anglia, Spania) au fost, în aceeaşi perioadă, scoase temporar din „jocurile schimbului”[3].

Suportul material al tuturor proceselor pe care le-am înfăţişat până aici a fost, fireşte, *moneda*. Nici dezvoltarea comerţului, nici apariţia şi perfecţionarea sistemului de credit nu ar fi fost posibile fără o prealabilă expansiune monetară[4]. Efect al revigorării economice din secolele XI-XIII, ea a fost, în egală măsură, şi o cauză a acesteia, în condiţiile în care a oferit schimbului instrumentul indispensabil amplificării şi perfecţionării sale. Primele emisiuni monetare locale de aur (care se substituie, treptat, monedelor străine aflate în circulaţie până atunci : *mancus*-ul arab şi *hyperper*-ul bizantin, tot mai puţin credibile din punct de vedere economic[5]) au aparţinut, în secolul al XIII-lea,

1. Robert Fossier, *Enfance de l’Europe*, tome II, pp. 757 *sqq*.
2. F. Braudel, *op. cit.*, pp. 134-140.
3. Pentru această analiză, vezi, pe larg, Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, vol. I, traducere şi postfaţă de Adrian Riza, Editura Meridiane, Bucureşti, 1985, *passim*.
4. *Cf.* Robert Fossier, *Enfance de l’Europe*, tome II, pp. 772-800, 1044-1063 ; Robert Fossier, *Le Moyen Âge*, tome II, pp. 305-314.
5. Potrivit interpretării lui Gheorghe I. Brătianu, reapariţia în Europa de Apus a primelor monede de aur autohtone are explicaţii precumpănitor monetare. Ea a fost o consecinţă nu atât a intensificării traficului mediteranean şi a comerţului în continuă creştere a oraşelor-republică italiene cu Orientul, cât a scăderii generale a încrederii în moneda de scont tradiţională – *hyperper*-ul bizantin –, ca urmare a repetatelor sale devalorizări efectuate de împăraţii greci de la Niceea, începând, probabil, cu deceniul al treilea al secolului al XIII-lea. „Între alterarea *hyperper*-ului şi apariţia monedei de aur a republicilor italiene există – scrie istoricul român – o relaţie mai strânsă decât o simplă concidenţă cronologică” (Gh.I. Brătianu, „L’hyperpère byzantin et la monnaie d’or des républiques italiennes au XIIIe siècle”, în *Études byzantines d’histoire économique et sociale*, Paris, 1938, pp. 221-239, 237. Vezi şi ediţia în limba

oraşelor italiene. Genova şi Florenţa au bătut primele monede proprii în 1258, Lucca, în 1273, Veneţia, în 1284, iar Milano, spre sfârşitul veacului. Exemplul italian a fost urmat, foarte curând, şi de celelalte state : Anglia (cu faimosul „stirling") şi Franţa (cu „scudul" de aur) în prima jumătate a secolului al XIV-lea, apoi Flandra, Ungaria (între 1308 şi 1342), teritoriile germane şi Curia papală (în 1322), Boemia (în 1325).

De bună seamă, această reconvertire monetară pe aur nu a avut loc fără dificultăţi şi rezistenţe. Pe de altă parte, experimentul s-a aflat aproape în permanenţă sub semnul improvizaţiei, din cauza greutăţilor în aprovizionarea cu metal preţios (o necesitate care va stimula marile explorări geografice de mai târziu)[1]. Cu toate acestea, consecinţele fenomenului au fost considerabile, ele vădindu-se la toate nivelurile vieţii economice şi politice, precum şi în structura societăţii. Îndeosebi în mediul rural ele s-au resimţit cu cea mai mare acuitate.

Cea dintâi mutaţie produsă aici ca urmare a revigorării circulaţiei monetare şi a reluării emisiunilor locale de monedă s-a petrecut în ponderea componentelor aşa-numitei „rente funciare"[2]. Dacă, pe parcursul celei mai mari părţi a Evului Mediu, robota fusese principala obligaţie a ţărănimii dependente (fapt pe deplin explicabil într-o economie precumpănitor agrară, centrată pe posesiunea funciară şi pe produsele acesteia), în noile circumstanţe determinate de dezvoltarea schimburilor şi, pe un plan mai general, a economiei de piaţă, însemnătatea *censului* şi, în ansamblu, a tuturor redevenţelor în numerar în relaţiile senioriale a crescut simţitor, ceea ce a avut, între altele, drept consecinţă sporirea presiunii fiscale deopotrivă în lumea satelor şi în mediul urban – fenomen care nu va fi străin de accentuarea tensiunilor şi conflictelor sociale, pretutindeni în Europa de Apus, odată cu secolul al XIV-lea.

În Europa mediteraneană, de exemplu, prezenţa crescândă a monedei în raporturile senioriale aproape că a dus la dispariţia completă a „corvezilor" sau, în orice caz, la diminuarea lor considerabilă. Pe de altă parte, „monetarizarea" progresivă a relaţiilor în cadrul domeniului a făcut ca tradiţionala legătură economică dintre dimensiunile şi valoarea posesiunii funciare a ţăranilor dependenţi (*mansae*) şi cuantumul robotei pe „rezerva" seniorială (*demesne*) să dispară. După finele secolului al XI-lea, perceperea diferitelor taxe pe domeniu – unele vechi, provenind din convertirea monetară a unor obligaţii tradiţionale, altele noi – a devenit curentă, iar creşterea şi multiplicarea lor continuă a împins cutumele care reglementau relaţiile economice dintre ţărani şi seniori într-o inactualitate tot mai vădită, sfârşind prin a le anula în întregime. În urma dispariţiei acestui important factor de echilibrare a tensiunilor sociale, microsocietăţile senioriale au căzut pradă unor antagonisme din ce în ce mai puternice[3].

---

română : Gheorghe I. Brătianu, *Studii bizantine de istorie economică şi socială*, traducere din limba franceză şi studiu introductiv de Alexandru-Florin Platon, notă asupra ediţiei, note şi comentarii de Ion Toderaşcu şi Alexandru-Florin Platon, Editura Polirom, Iaşi, 2004, pp. 195-205). Prima tentativă de înlocuire a monedelor străine cu cele locale a avut loc, în Occidentul medieval, în 1231, când împăratul Frederic al II-lea a emis *augustalul*. Iniţiativa a eşuat din cauză că noua monedă de aur nu era susţinută de o bază economică solidă. Au reuşit acest lucru, ceva mai târziu, monedele italiene, cu mult mai credibile graţie afacerilor înfloritoare desfăşurate în Orient de oraşele-republică ale Peninsulei.

1. Vezi Marc Bloch, „The Problem of the Gold in the Middle Ages", în Marc Bloch, *Land and Work in Medieval Europe*, selected papers by Marc Bloch, trad. de J.E. Anderson, University of California Press, Berkeley şi Los Angeles, 1967, pp. 189-191, 210 *sqq*.
2. Pentru acest aspect, vezi, *inter alia*, Robert Fossier, *Enfance de l'Europe*, tome II, pp. 699 *sqq*.
3. Georges Duby, *L'économie rurale...*, vol. I, pp. 226 *sqq* şi vol. II, pp. 95-123.

O altă consecinţă a pătrunderii monedei în economia domenială a fost renunţarea treptată a seniorilor la sistemul exploatării directe în favoarea unor procedee noi de punere în valoare a pământului, aducătoare de venituri mai mari : arendarea, *métayage*-ul, „inventarea" unor noi tipuri de posesiuni ţărăneşti condiţionate, dependente exclusiv de cens sau utilizarea pe scară tot mai largă a mâinii de lucru salariate.

Acest fenomen se cuvine corelat cu un altul, nu mai puţin important din perspectiva pe care o abordăm aici : creşterea şi diversificarea cheltuielilor în gestiunea domeniilor şi a gospodăriilor rurale, simultană cu „decolajul" preţurilor, ca urmare a goanei după venituri şi a afluxului de numerar. O excepţie oarecum notabilă a reprezentat-o pământul, a cărui valoare, spre deosebire de aceea a bunurilor mobile, a crescut mult mai lent.

Expansiunea monetară din secolul al XIII-lea a avut urmări şi mai ample asupra specificului însuşi al economiei medievale şi, nu mai puţin, asupra structurii şi raporturilor sociale.

Cea dintâi dintre acestea a constat într-o importantă schimbare de accent : economia „naturală" (de subzistenţă sau consum) – dominantă, în Occidentul medieval, din secolele VII-VIII înainte – a lăsat treptat locul (dar fără să dispară cu totul) economiei de schimb, revenită, după cum am văzut, în prim-planul civilizaţiei occidentale după o lungă perioadă de latenţă. Chiar dacă, până spre sfârşitul epocii noastre de referinţă, economia de piaţă nu a reuşit niciodată să acopere întreaga paletă a activităţilor umane, confruntându-se cu largi sectoare care i s-au sustras, dinamismul ei a atras în sfera de influenţă a noii economii tot mai mulţi oameni şi tot mai multe tipuri de legături, ceea ce a contribuit la schiţarea primei unităţi efective a lumii occidentale de după Imperiul Roman[1]. Totodată, economia de schimb a generat o nouă mentalitate, a profitului, modificând şi sensul conceptului de bogăţie, în spiritul noilor îndeletniciri dominante.

Substituindu-se pământului, ca valoare supremă, şi naşterii, ca principiu al diferenţierii sociale (deşi nu dintr-odată şi nicidecum în mod exclusiv), moneda şi tipul de economie întemeiat pe ea au avut, la început, un rol eliberator. În noile împrejurări create de avântul economic al secolelor XI-XIII, mobilitatea socială s-a definit ca o trăsătură din ce în ce mai însemnată a societăţii medievale, legăturile şi diferenţierile de ordin juridic dintre oameni fiind tot mai mult dublate prin dependenţe şi discrepanţe noi, cu caracter economic[2]. Nobilimea şi-a înnoit şi lărgit simţitor componenţa, acceptând în rândurile ei elemente sociale care s-au constituit, treptat, într-o pătură întemeiată pe avere. La rândul ei, ţărănimea şi-a schimbat criteriile de departajare internă, reconvertindu-le pe bază economică, ceea ce a avut ca rezultat apariţia unor categorii noi particularizate, ca şi a „noilor" clase nobiliare, bazate pe nivelul averii, alături şi în interiorul celor două grupări rurale principale (ţărani liberi şi neliberi), care continuau să se definească prin tradiţionalul statut juridic[3].

1. Pentru acest aspect deosebit de important, vezi Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, vol. II, pp. 267, 271-272 şi *passim* ; Fernand Braudel, *Une leçon d'histoire*, Arthaud-Flammarion, Paris, 1986, p. 147.
2. René Rémond, *Introduction à l'histoire de notre temps*, vol. II, *Le XIX*e *siècle (1815-1914)*, Éditions du Seuil, Paris, 1974, pp. 46-48.
3. Diferenţierea ţărănimii a avut şi implicaţii de un ordin mai general. În primul rând, ea a „spart" tradiţionala solidaritate economică şi, implicit, psihologică a satelor medievale (care se definiseră, până în secolele XII-XIII, drept *comunităţi* în sensul cel mai autentic al cuvântului, întemeiate pe acelaşi statut juridic al membrilor – de libertate sau dependenţă –, pe un nivel material în general asemănător, pe norme comune de conduită – aşa-numitele cutume – şi, de asemenea, pe posesiunea colectivă a bunurilor

Societatea medievală a „ordinelor” şi-a pierdut astfel caracterul bipartit, apoi tripartit, din secolele anterioare (caracterizat prin existenţa celor trei bine-cunoscute componente : *oratores*, *belatores*, *laboratores*), fragmentându-se în categorii şi clase de condiţii economice diverse, pentru care funcţia socială a încetat să mai reprezinte criteriul dominant de diferenţiere. Tensiunile şi conflictele dintre diversele categorii şi grupări au sporit şi ele considerabil în intensitate, ca şi – fapt fără precedent – reacţiile antiiudaice şi xenofobe, ale căror prime manifestări pe scară mare coincid, nu întâmplător, cu sfârşitul perioadei pe care am analizat-o (secolul al XIV-lea).

Aceste noi trăsături ale societăţii medievale, abia schiţate în perioada analizată, dar care se vor cristaliza pe deplin în secolele XV-XVI, ne pun în situaţia de a lua act şi de versantul negativ al expansiunii monetare din veacurile XIII-XIV : în împrejurările în care posibilitatea de acumulare era, din punctul de vedere al aptitudinilor şi posibilităţilor umane, nu numai limitată, ci şi inegală, iar ascensiunea socială începuse să reclame, alături de criteriile tradiţionale, şi un minimum de avere, „banul” şi-a asociat dimensiunii sale eliberatoare şi ipostaza unui instrument de opresiune, fenomen vizibil, cum am văzut, mai ales în comunităţile rurale. În societatea medievală timpurie, sistemul dependenţei personale şi paternalismul său specific (implicat de natura sinalagmatică a relaţiilor dintre persoane) le îngăduise celor defavorizaţi, prin origine sau statut, să supravieţuiască alături de „cei puternici” (*potentes*), fiind protejaţi de aceştia în schimbul unor servicii precis reglementate. Primatul banului şi al economiei de piaţă a destructurat însă aceste raporturi. Locul societăţii paternaliste tradiţionale a fost luat, treptat, de o societate anonimă, în care relaţiile umane nu s-au mai materializat în legături personale, ci s-au depersonalizat, transformându-se în raporturi determinate (printre alţi factori) de avere. Fireşte, la finele secolului al XIII-lea şi în prima parte a celui următor, suntem încă departe de încheierea acestui proces, care se va petrece abia în ajunul „revoluţiei industriale”. Cu toate acestea, elementele sale caracteristice sunt, încă de pe acum, pe deplin conturate, iar manifestarea lor este vizibilă încă din această perioadă.

La nivelul pe care îl numim astăzi al *politicului* (inextricabil legat, în Evul Mediu, de factorul religios), cu alte cuvinte al statului monarhic şi al Bisericii romane, efectele economiei de schimb şi ale prezenţei tot mai substanţiale a monedei în diferitele tipuri de tranzacţii au fost nu mai puţin considerabile. Secolele XIII-XIV au reprezentat, din acest punct de vedere, pentru ambele instituţii, o perioadă de cotitură : problemele financiare au devenit o preocupare constantă, deopotrivă a regalităţilor din apusul Europei şi a instituţiei ecleziastice, iar politica fiscală a fost ridicată la rangul unui veritabil pivot al guvernării. Cele mai multe, dacă nu chiar toate măsurile adoptate de puterea laică sau ecleziastică au urmărit, fără excepţie, asigurarea unor surse constante de venituri, necesare scopurilor urmărite.

Amânând pentru un alt capitol analiza acestei politici şi a consecinţelor ei asupra evoluţiei papalităţii şi a Bisericii în secolele XIII-XIV şi stăruind, deocamdată, doar

---

şi instrumentarului agricol vital pentru comunitate. Începând cu secolul al XII-lea, toate acestea au lăsat, treptat, locul unui individualism din ce în ce mai pronunţat (şi, consecutiv, unei pluralităţi de destine personale foarte diferite). În al doilea rând, cei mai puţin „norocoşi” dintre reprezentanţii comunităţilor rurale, adică cei mai pauperi, au reintrat în dependenţă faţă de proprietarii funciari, dar, de astă dată, într-una pur economică, liberă în a-şi manifesta aspectele opresive de orice obstacol de ordin juridic sau cutumiar (pe larg despre această evoluţie, Georges Duby, „Medieval Agriculture, 900-1500”, în *op. cit.*, pp. 175-220, cu bibliografie la pp. 216-220 ; Georges Duby, *L'économie rurale...*, vol. II, pp. 97, 163 *sqq*, şi Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Armand Colin, Paris, 1970, pp. 222 *sqq*).

asupra implicaţiilor acestui fenomen asupra situaţiei statelor monarhice, să spunem, pentru început, că, în perioada noastră de referinţă (secolele X/XI-XIV), politica fiscală a regalităţilor vest-europene s-a caracterizat prin mai multe trepte succesive de sofisticare, corespunzătoare treptatei intensificări a vieţii economice şi diversificării mijloacelor de administrare şi guvernare[1].

Cele dintâi şi, totodată, cele mai vechi modalităţi de acţiune specifice politicii fiscale a monarhiilor occidentale au constat în valorificarea metodică a drepturilor senioriale ale regilor (cazul cel mai grăitor din acest punct de vedere fiind – cum vom vedea – cel al regilor Capeţieni). Tendinţa evolutivă a acestor drepturi – care decurgeau, bineînţeles, din statutul seniorial al celor ce le exercitau – a fost aceeaşi cu a tuturor celorlalte prerogative asemănătoare din Occidentul medieval, în perioada respectivă : preponderenţa crescândă a censului în raport cu celelalte obligaţii, mai vechi, ale ţărănimii dependente, treptata convertire monetară a celorlalte îndatoriri, fructificarea amplă, în acelaşi „spirit" monetar, a monopolurilor senioriale, închirierea (arendarea) unor loturi din domeniul regal, suplimentarea veniturilor prin încasarea drepturilor cuvenite din practicarea justiţiei senioriale, a taxelor de succesiune, a taxelor vamale pentru mărfurile în tranzit şi a celor provenite din învestitura în funcţiile ecleziastice (vitale mai cu seamă pentru monarhia germană) etc.

Extinderea treptată a domeniului regal (şi, concomitent, dezvoltarea unei dimensiuni din ce în ce mai pronunţat teritoriale a actului de guvernare) a avut ca urmare amplificarea acestor prerogative şi, implicit, a veniturilor procurate prin ele. Totuşi, potenţialul acestor resurse era limitat şi, în orice caz, tot mai insuficient într-o epocă în care guvernarea tindea să capete, cu repeziciune, noi proporţii. Inflaţia birocratică a puterii (vizibilă mai cu seamă începând cu cel de-al XII-lea veac) a coincis cu tendinţa de stagnare sau chiar de reducere a veniturilor fixe, provenite din drepturile senioriale, care nu puteau depăşi nivelul impus de cutume. De aici şi necesitatea identificării unor noi surse fiscale, ca, bunăoară, recursul la credit.

Apărut în contextul economic favorabil pe care l-am discutat, creditul s-a dovedit totuşi, în ciuda avantajelor sale imediate, o armă cu două tăişuri : el satisfăcea, desigur, necesităţile financiare ale regalităţilor, dar riscul implicat de această promptitudine era înstrăinarea treptată a surselor tradiţionale de venituri provenite din drepturile senioriale, concedate creditorilor cu titlul de garanţii ale împrumuturilor acordate. Aşadar, disponibilitatea creditului avea ca efect paradoxal (cel puţin uneori) o permanentă instabilitate fiscală şi politică, ale cărei consecinţe erau dăunătoare monarhiilor. Pentru a contracara aceste efecte, o soluţie extremă exista, întotdeauna : aceea a declarării falimentului (care antrena, cum am văzut, ruinarea creditorilor). Însă ea nu a fost niciodată mai mult decât expresia unui recurs de ultimă instanţă, alte variante fiindu-i preferate.

Dezvoltarea progresivă a taxării directe a fost una dintre acestea. Copiată, probabil, de regalitate atât din practica fiscală a oraşelor, cât şi din obiceiul papalităţii de a ridica periodic o taxă generală pentru cruciadă, această practică a apărut mai întâi în Anglia, sub forma aşa-numitului „bir danez" (*Danegeld*), pentru a se răspândi apoi în toate regatele de pe continent.

O altă modalitate de suplimentare a veniturilor utilizată de monarhiile din Europa de Apus a fost treptata punere de acord a politicii fiscale cu aceea economică, mai ales prin

1. Pentru aceste chestiuni, vezi, pe larg, Eduard Miller, „Government Economic Policies and Public Finance, 1000-1500", în Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, pp. 339-373.

adoptarea unor măsuri de încurajare a comerţului, constând din drepturi şi privilegii pentru negustorii străini, înfiinţarea de târguri şi pieţe periodice, întreţinerea, repararea şi constituirea de noi căi de comunicaţie, simplificarea justiţiei pentru negustori (ceea ce le îngăduia acestora să-şi dezvolte şi să-şi desfăşoare cu repeziciune afacerile), atragerea şi devierea pe teritoriul regatului a unor importante trasee comerciale, o politică monetară adecvată etc. Fercvent, acest gen de măsuri erau „ascunse” de iniţiative cu un caracter, aparent, pur politic, ceea ce arată că, în perioada pe care o discutăm, factorul economic începuse să devină o componentă inseparabilă a actului de guvernare. Câteva dintre iniţiativele majore ale regelui Filip al IV-lea cel Frumos, de la începutul secolului al XIV-lea, cum ar fi anexarea comitatului Champagne la domeniul regal sau campania (eşuată) din Flandra, care viza legarea mai strânsă a acestui important spaţiu comercial şi artizanal de interesele regatului francez, comportă şi altfel de înţelesuri decât cele de natură politică, ţinând de strădaniile Capeţienilor de a reintra (fie şi prin forţă) în principalele circuite comerciale ale timpului, din care – cum am văzut – fuseseră excluşi în urma perfecţionării schimburilor şi a simplificării mijloacelor de transport.

Sofisticarea progresivă a instrumentelor guvernării şi multiplicarea surselor de venituri nu au adus monarhiilor stabilitatea dorită. Insecuritatea fiscală a rămas, pe tot parcursul Evului Mediu, constantă, ceea ce explică expedientele disperate la care au recurs, adeseori, statele aflate în lipsă subită de resurse, aşa cum au fost taxările excepţionale, confiscările etc., de pe urma cărora au avut de suferit în primul rând grupurile cele mai vulnerabile (evrei, orăşeni, negustorii străini). Acest lucru ne arată că, în pofida amintitei corelaţii dintre măsurile cu caracter economic şi cele de ordin fiscal, ceea ce monarhii au întreprins pentru a asigura, în perspectivă, regatelor lor avantaje economice solide şi de durată a fost, cel mai adesea, compromis prin măsuri fiscale pripite, menite să suplinească o urgenţă monetară.

Rigorile politicii şi interesele dinastice au avut uneori acelaşi efect. Protejarea industriei textile engleze ar fi trebuit să impună regalităţii normande stoparea exporturilor de lână în Flandra, după cum prosperitatea manufacturilor de postav din acest comitat ar fi trebuit să determine reducerea importurilor de stofe englezeşti. Războiul de O Sută de Ani şi implicaţiile sale strategice şi politice au fost însă mai importante decât aceste calcule, prea complicate pentru epoca respectivă, care ar fi avut darul să promoveze interesele economice de durată ale ambelor părţi.

Poate că nimic nu este mai semnificativ pentru toate transformările descrise mai sus decât (re)apariţia în viaţa economică şi socială a Occidentului medieval a *negustorului*. Ilustrând în mod exemplar toate prefacerile perioadei, caracteristicile dominante ale acestui nou personaj social sunt însă definitorii şi pentru întrepătrunderea şi convieţuirea dintre aceste elemente de noutate şi tradiţie, în cadrul unui proces de osmoză oglindit de toate aspectele vieţii economice, sociale şi politice a Occidentului medieval avute în vedere până acum[1].

Potrivit lui Jacques Le Goff, negustorul medieval a fost, nici mai mult, nici mai puţin, decât un capitalist care a contribuit la dislocarea structurilor „feudale”, pregătind apariţia capitalismului propriu-zis. „Prin masa financiară pe care o mânuia – scrie istoricul –, prin amploarea orizontului său geografic şi economic, prin metodele sale comerciale şi financiare, negustorul-bancher medieval a fost un capitalist. El a fost capitalist şi prin mentalitatea sa, prin felul său de viaţă şi prin poziţia sa socială”[2].

1. Pentru multe dintre informaţiile care urmează, vezi Jean Favier, *Aur şi mirodenii. Naşterea omului de afaceri în Evul Mediu*, traducere de Mihai Ghivirigă, Editura Artemis, Bucureşti, 2001, *passim*.
2. Jacques Le Goff, *Negustorii şi bancherii...*, p. 46.

Acestă mentalitate – care se poate reconstitui, cel puţin în liniile sale dominante, mai ales pentru secolele XIV-XV, când documentaţia devine mai abundentă – se caracterizează mai întâi printr-un accentuat gust pentru câştig. Profitul reprezenta mobilul permanent şi cel mai important al lui *homo mercator* şi tot el măsura reuşita sau eşecul unei vieţi. „Nu ne interesăm decât de profit", declarau, fără înconjur, negustorii din Ravensburg în secolul al XV-lea, iar faptul li se părea acestor comercianţi perfect legitim, câtă vreme câştigul constituia rodul unei munci asidue, ale cărei dificultăţi, înfruntate şi biruite de-a lungul vieţii, constituiau, pentru mulţi negustori, cel mai important mod de legitimare a averii. „Bunurile pe care le am, le-am câştigat printr-o muncă grea, începând încă din tinereţe", afirma un negustor din Lübeck în testamentul său din 1364, cuvintele sale fiind elocvente pentru modul de viaţă specific întregii clase[1].

Reper al reuşitei sociale, câştigul se cuvenea însă urmărit fără asumarea unor riscuri inutile. Prin urmare, prudenţa reprezenta o altă calitate necesară unui comercinat de succes, ca de altfel şi calculul, nu mai puţin esenţial în activitatea unui negustor.

Acesta nu presupunea numai perfecta stăpânire a artei de a socoti (şi, în general, de a face serii înregi de sofisticate operaţii contabile). Calculul – în sens de previziune – implica în primul rând o utilizare metodică a raţiunii, pentru a distinge judicios între toţi factorii susceptibili de a influenţa desfăşurarea unei afaceri. *Practica della mercatura*, bine-cunoscutul „manual" comercial al lui Pegolotti – agent al fraţilor Bardi, care a scris între 1310 şi 1342 –, rezervă acestui factor un rol extrem de important, considerându-l un îndreptar suprem al negoţului. Instruirea intelectuală ridicată era, în asemenea condiţii, indispensabilă, fapt probat de biografia tuturor marilor negustori ai epocii – precum Francesco di Marco Datini (1335-1410)[2] sau, înaintea lui, Jehan de Boinebroke

1. Pentru aceste exemple, vezi Hervé Martin, *Mentalités médiévales, XI*^{e}*-XV*^{e} *siècle*, Presses Universitaires de France, Paris, 1996, pp. 358-359, ale cărui informaţii le redăm în fragmentul care urmează.
2. Fiu al unui modest proprietar de tavernă din Prato, orfan de la 13 ani, Francesco di Marco Datini a plecat în căutarea norocului la Avignon. Începând din 1361, dobândeşte, se pare, statutul unui negustor recunoscut şi începe să facă afaceri rentabile în oraşul pontifical, vânzând fier, aramă şi cuţite, dar furnizând şi arme (atât apărătorilor, cât şi atacatorilor oraşului !). În 1367, Francesco apare ca proprietar a trei prăvălii, în asociere cu un alt negustor, Toro di Berto. În acelaşi timp, îşi diversifică afacerile, interesându-se de comerţul cu sare (1376), schimbul de monede, orfevrărie, opere de artă religioasă, postavuri (1382) etc. După strămutarea reşedinţei papale la Roma (1378) şi stagnarea consecutivă a comerţului cu mărfuri de lux, Marco Datini s-a reîntors la Prato (1382) pentru a-şi continua afacerile. Cu începere din 1383, negustorul a creat aici două companii, dintre care una în domeniul prelucrării lânii („Arte della Lana"), implantându-se, în acelaşi an, la Florenţa, apoi la Pisa (1389) şi la Genova (1392), pentru ca, ulterior, afacerile sale să cuprindă Barcelona (1393-1394), Valencia şi Majorca. Mărfurile vândute şi cumpărate de Datini s-au diversificat, în aceste noi condiţii, în mod corespunzător : lână, fructe, piei, mirodenii, orez, ulei, peşte, sare etc. După cum a notat Hervé Martin (de la care am preluat prezentele date biografice), lui Francesco di Marco Datini nu-i mai rămânea, pentru a ajunge la zenitul succesului, decât să deschidă o bancă la Florenţa (1398) şi să intre astfel în prestigioasele „Arte del Cambio". Prudent însă, pentru a preîntâmpina un eventual faliment, negustorul din Prato nu a fondat, potrivit unui obicei larg răspândit în epocă, o singură firmă cu mai multe sucursale (care s-ar fi dovedit fragile), ci mai multe companii-surori, autonome, evitând în acelaşi timp să împrumute bani regilor şi prelaţilor insolvabili. Posesor, de asemenea, a două întreprinderi şi asociat principal în alte opt, Francesco di Marco Datini a ales, cu regularitate, calea profiturilor măsurate, dar constante, ponderând beneficiile neregulate din comerţ prin veniturile fixe produse de companiile sale artizanale. Având un simţ deosebit al afacerilor, el a dovedit astfel şi o capacitate nu mai puţin remarcabilă de a-şi gestiona cu chibzuinţă bunurile. Arhiva colosală pe care a lăsat-o (peste 125-150.000 de scrisori de afaceri, 500 de registre şi cărţi de conturi, 300 de contracte de asociere, 400 de contracte de asigurări, mii de scrisori de schimb şi „cecuri") probează cu prisosinţă aceste calităţi, precum şi o anvergură a afacerilor câtuşi de puţin neobişnuită pentru vremea respectivă. În acelaşi timp, colecţia sa de acte ne arată cât de meticulos era negustorul, cu câtă grijă consemna totul, simţul său de prevedere, precum şi întinderea contactelor sale,

(† 1286)[1] – şi de activităţile desfăşurate de companiile comerciale (ca aceea hanseatică, de pildă, care îi obliga pe tinerii negustori să înveţe italiana, flamanda, estoniana şi rusa, adică exact graiurile vorbite în ţinuturile pe care aceşti comercianţi urmau să le străbată)[2]. Educaţia intelectuală a negustorilor era, de regulă, consolidată de călătorii de iniţiere, prin care viitorii comercianţi (implicaţi, puţin câte puţin, în afaceri) intrau în contact cu alte locuri şi cu alţi oameni, familiarizându-se cu obiceiurile şi practicile locale ale negoţului. Preocuparea de a observa se asocia, la toţi negustorii, cu aceea de a se informa în privinţa tuturor elementelor susceptibile să le influenţeze afacerile (războaie, relaţiile dintre principi, premoniţia epidemiilor, cursul monedelor ş.a.m.d.). Negustorii toscani, de exemplu, îşi adresau anual adevărate buletine economice, unde se regăseau cele mai folositoare ştiri, necesare promovării cu scces a operaţiunilor comerciale. Rapiditatea acestui gen de schimburi (specific şi Hansei germanice) a fost un atu important în succesul economic al tuturor negustorilor.

În aceste condiţii, nu este de mirare că bogăţia şi succesul (ambele fiind corelate) reprezentau, în mediul social al comercianţilor, valori esenţiale, structurând ierarhia noii clase.

Noutatea reprezentată de mentalitatea negustorilor medievali şi acţiunea ei dizolvantă asupra structurii sociale tradiţionale trebuie totuşi apreciate cu prudenţă, nicidecum supraevaluate. De fapt, efectele prezenţei negustorilor în societatea medievală au fost ambigui, deopotrivă înnoitoare şi tradiţionale. Ele au fost înnoitoare în măsura în care negustorii au contribuit, mai cu seamă în mediul rural, la subminarea relaţiilor sociale tradiţionale, la eliberarea ţăranilor, la schimbarea modului de viaţă şi a tipurilor tradiţionale de exploatare a pământului (prin ameliorări tehnice, raţionalizarea producţiei agricole, specializarea mai accentuată a culturior agricole etc.), dar au continuat să fie şi tradiţionale, în condiţiile în care, departe de a „sfida" ordinea socială instituită (cum a afirmat, mai demult, istoriografia de inspiraţie marxistă), negustorii, dimpotrivă, i s-au adaptat, căutând să se integreze.

Ceea ce frapează la toate mediile negustoreşti europene, fie acestea mai timpurii sau mai târzii, fie apusene sau est-europene, este mimetismul lor nobiliar. Pretutindeni în Europa, „mânuitorii schimbului" au început, de la un anumit moment înainte, să achiziţioneze ranguri, pământuri şi funcţii, renunţând la afaceri în favoarea prestigiului

întreţinute şi prin stăpânirea fără probleme a celor mai importante limbi şi dialecte mediteraneene (castiliana, provensala, dialectul din Majorca), fără a uita, bineînţeles, toscana. Putem deduce de aici că nivelul său de instruire, care îi îngăduia să cunoască atât de bine mărfurile, lumea, cursul monedelor şi contabilitatea, era perfect adecvat unei asemenea îndeletniciri (*ibidem*, p. 359).

1. Importator de lână engleză din Douai şi fabricant de postavuri, Jehan (Jean) de Boinebroke era – după expresia aceluiaşi Hervé Martin – o adevărată „pasăre de pradă" precapitalistă, antrenată într-o acumulare continuă de profit. Descoperitor „avant la lettre" al plusvalorii (prin exploatarea muncii salariate neplătite), ştiind să profite de excedentul de forţă de muncă de pe piaţa locală pentru a agita în faţa lucrătorilor recalcitranţi spectrul şomajului, personajul mergea până acolo încât vindea mărfuri alimentare propriilor lucrători, închiriindu-le totodată locuinţe la preţuri prohibitive. Boinebroke obişnuia, de asemenea, să nu-şi plătească datoriile şi să-şi însuşească ceea ce nu-i aparţinea (*ibidem*, pp. 357-358, pasaj unde este citată monografia dedicată acestui personaj de Georges Espinas, *Les origines du capitalisme*, vol. I, *Sire Jean Boinebroke, patricien et drapier douaisien*, Lille, 1933. Pentru informaţiile despre „patronul" flamand, vezi şi Aron J. Gurevici, „Negustorul", în Jacques Le Goff [coord.], *Omul medieval*, pp. 223-261).
2. Pentru însemnătatea educaţiei intelectuale a negustorilor medievali, vezi, *inter alia*, studiul clasic al lui Henri Pirenne „L'instruction des marchands au Moyen Âge", *Annales d'histoire économique et sociale*, I, 1929, pp. 18-28.

mai ridicat (şi mai sigur) al statutului aristocratic de rentă sau robă. Din acest motiv, negustorii au preferat, în majoritatea cazurilor, să menţină şi chiar să întărească acele privilegii senioriale care asigurau dependenţa ţărănimii şi funcţionarea sistemului agricol (aşa-numita „reacţie seniorială”, care a urmat crizei secolului al XIV-lea, a fost pusă de unii specialişti ai perioadei şi pe seama acestui comportament). La fel s-au petrecut lucrurile şi în oraşe, unde, în calitatea lor de parte constitutivă a patriciatului, negustorii au etalat adesea în relaţiile cu „poporul de jos” o conduită şi o mentalitate cu nuanţe vădit aristocratice. De aceea, afirmaţia lui Jacques Le Goff – e drept, într-o carte mai veche şi, pe alocuri, inactuală în privinţa anumitor interpretări –, anume că „burghezia negustorească a constituit în Evul Mediu o adevărată clasă, având un spirit de clasă”[1], este doar parţial adevărată. De fapt, cum bine a caracterizat fenomenul Fernand Braudel, burgheziile europene, identice, în faza lor timpurie, cu negustorii, şi-au „trădat” sistematic statutul, optând pentru înnobilare[2].

Aceeaşi dualitate a mentalităţilor negustoreşti este probată şi de alte aspecte, ca, bunăoară, spiritul religios, oglindit nu doar de formulele rituale enunţate, de prevederile cu caracter religios conţinute în statutele bresleleor (asociaţii care aveau, toate, un sfânt protector), de numeroasele acte caritabile (faţă de Biserică, săraci etc.), de pocăinţa arătată fie *in articulo mortis*, fie în situaţii în care cauza nu este aparentă[3], dar şi de ezitarea negustorilor de a se deda unor practici condamnate, totuşi, de Biserică, de credinţa în caracterul premonitoriu al viselor şi, mai ales, de profunda lor devoţiune[4]. Interesante şi, în acelaşi timp, deosebit de semnificative din perspectiva acestei mentalităţi „amfibologice” sunt, începând din secolele XII-XIII, canonizările extinse şi asupra unor negustori (precum Homobonus din Cremona, răsplătit postum de Inocenţiu al III-lea

1. Jacques Le Goff, *Negustorii şi bancherii*..., p. 62.
2. Pentru analiza acestui aspect, vezi Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. IV, traducere de Mircea Gheorghe, prefaţă de Alexandru Duţu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1986, pp. 43-58. Cazul lui Francesco di Marco Datini (mai timpuriu decât cele din al XVI-lea veac, analizate de Braudel) este, şi din acest punct de vedere, revelator, chiar dacă negustorul din Prato nu a ajuns niciodată să deţină un rang nobiliar, aşa cum au făcut, mai târziu, îndeosebi din secolul al XVI-lea, alţi mari negustori europeni. Străduindu-se să imite îndeaproape stilul de viaţă nobiliar, Francesco di Marco Datini şi-a construit o frumoasă reşedinţă în localitatea natală şi încă una, mai somptuoasă, în afara oraşului, ambele adăugându-se caselor de închiriat cumpărate la Florenţa, Pistoia şi Pisa, precum şi proprietăţilor funciare achiziţionate în acelaşi timp. Alţi negustori şi bancheri şi-au cultivat cu grijă conştiinţa genealogică (cum o demonstrează, între altele, preocuparea marilor familii comercial-bancare, Bardi, Sassetti etc., de a-şi construi capele familiale, somptuoase morminte „colective”, altare personale etc.) şi s-au erijat în patroni de parohie urbană sau rurală (ceea ce indică şi o certă preocupare religioasă), adoptând o vestimentaţie strălucitoare şi un stil de viaţă care se apropia considerabil de obiceiurile aristocratice (patricienii flamanzi şi toscani au fost, din acest punct de vedere, cei mai „nobiliari” dintre comercianţii Evului Mediu, aidoma negustorului şi bancherului Jacques Coeur (despre care am mai vorbit), „argintar şi consilier al regelui” Carol al VII-lea (*cf.* Hervé Martin, *op. cit.*, pp. 366, 369-370 ; Aron J. Gurevici, „Negustorul”, pp. 223-261).
3. Jacques Le Goff, *Negustorii şi bancherii*..., pp. 96-103.
4. Francesco di Marco Datini, de exemplu, a devenit, aparent subit, în jurul vârstei de 65 de ani, un credincios fervent, hotărât să-şi schimbe viaţa : şi-a lăsat aproape întreaga avere săracilor, iar urmaşii săi au trebuit să-i dizolve companiile pentru a-i respecta testamentul. Chiar şi Jean (Jehan) Boinebroke, în ciuda amoralităţii sale evidente, a devenit, spre sfârşitul vieţii, intens preocupat de mântuire, ceea ce explică de ce moştenitorii săi, respectând stipulaţiile testamentare ale defunctului, i-au plătit pe toţi cei pe care rapacele negustor îi jefuise de-a lungul vieţii. Aproape la fel a procedat şi Godrich [of] Finchale, negustor de la finele secolului al XII-lea, care, după o viaţă extrem de activă şi după ce desfăşurase afaceri extrem de fructuoase în comerţul baltic cu mărfuri rare, a abandonat totul, preferând viaţa contemplativă, după moarte fiind sanctificat (*cf.* Hervé Martin, *op. cit.*, pp. 366 *sqq* ; Aron J. Gurevici, „Negustorul”, pp. 223-261).

pentru grija arătată de acest comerciant de postavuri faţă de săraci – un caz foarte cunoscut, dar nicidecum izolat), ceea ce indică şi efortul instituţiei ecleziastice de a se adapta vremurilor în schimbare, integrându-i pe mânuitorii de capital în sistemul tradiţional de recompense, care, în cadrul eticii creştine, constituia proiecţia simetrică a faptelor de credinţă[1].

* * *

Istoriografia din ultimele decenii a Evului Mediu a acordat o atenţie specială definirii caracterului expansiunii economice din secolele XI-XIII. A fost ea „feudală" (cum ne îndeamnă să credem faptul că structurile dominante în cadrul cărora a avut loc au fost, totuşi, cele ale „Vechiului Regim"), capitalistă (cum a afirmat Fernand Braudel[2] şi, înaintea lui, Henri Pirenne[3] sau Gheorghe I. Brătianu[4]) sau precapitalistă (potrivit demonstraţiei lui Guy Fourquin[5]) ? Răspunsul depinde nu numai de sensul fiecăruia dintre aceste concepte sau de particularităţile sistemului economic al epocii, ci şi de mentalitatea ei dominantă. Însă indiferent de interpretarea aleasă, chestiunea infinit mai importantă

1. *Cf. The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymus Author*, Translated with an Introduction and Notes by James M. Powell, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 2004, p. XIX, „Introduction".
2. *Cf. Jocurile schimbului*, vol. I, *passim*.
3. Această teză a istoricului belgian apare mai pretutindeni în lucrările sale. Pentru expunerea ei sistematică, vezi, *inter alia*, „The Stages in the Social History of Capitalism", *American Historical Review*, 1914, pp. 494-515 ; *Histoire de l'Europe. Des invasions au XVI*[e] *siècle*, Alcan, Paris, 1936 ; *Histoire du Moyen Âge*, tome VIII, *La Civilisation occidentale au Moyen Âge du XI*[e] *au milieu du XV*[e] *siècle* ; *La Fin du Moyen Âge*, tome I (*1285-1453*), tome II (*1453-1492*), PUF, Paris, 1931.
4. Pentru istoricul român, leagănul modernităţii economice trebuie căutat în noul mediu de afaceri generat de oraşele italiene şi coloniile lor. După opinia lui Gheorghe I. Brătianu, care citează lucrările din epocă ale lui Armando Sapori, André Sayous şi E. Byrne, unde se întâlnesc concluzii similare cu ale sale, dezvoltarea comercială şi bancară a coloniilor pontice în secolul al XIII-lea a avut un caracter capitalist. Aidoma bâlciurilor din Champagne şi schimburilor cu Flandra şi Anglia, viaţa marilor centre comerciale de la Marea Neagră şi Marea Egee a contribuit şi ea la „precocitatea dezvoltării capitaliste" a Italiei, dând naştere, după cum scrie istoricul, unei „veritabile Renaşteri a mentalităţii economice". Brătianu mai are meritul de a fi observat şi specificul *marginal* al capitalismului (analizat ulterior şi de Braudel), prezent mai întâi în coloniile pontice, pentru ca, printr-un efect de „contagiune" sau imitare, să se transmită apoi metropolelor. „Coloniile genoveze şi veneţiene – scrie el – înfiinţate pe ţărmurile Mării Negre şi pe malul Bosforului" au devansat „epoca în care au fost înfiinţate", prefigurând „o lume nouă, a cărei concepţie individualistă avea să triumfe asupra ordinii colective a societăţii Evului Mediu... Ca şi în alte împrejurări, [...] stabilimentele fondate la marginea unor ţinuturi necunoscute şi a unor popoare străine ciclului civilizaţiilor mediteraneene încearcă formule noi, dând exemplul metropolei". Antecameră a Evului Mediu, zona Mării Negre a reprezentat, prin aceasta, şi o prefigurare a modernităţii – Gh.I. Brătianu, „Études pontiques (La Mer Noire plaque tournante...)", pp. 36-38, 51-52 ; Gh.I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois...*, pp. 293-94 ; Gh.I. Brătianu, *Le mer Noire...*, pp. 225 *sqq*.
5. După opinia istoricului francez, avântul economic din secolele XI-XIII a avut un caracter precapitalist, atât din cauza limitelor sale (caracterul său precumpănitor comercial şi financiar, circumscrierea numai în anumite regiuni dominante etc.), cât şi a factorilor potenţiali ai demarajului din secolul al XV-lea, pe care deja îi conţine. Deşi recunoaşte că tot ceea ce caracterizează sistemul economic din ultimele secole ale Evului Mediu – metode, procedee de comerţ şi schimb, tehnici etc. – „răspunde definiţiei capitalismului" şi, pe de altă parte, că se poate vorbi în această perioadă chiar şi de apariţia unui spirit capitalist (caracterizat prin gustul pentru inovaţie, spirit de previziune, instinctul profitului), autorul consideră totuşi că lipsa marilor întreprinderi şi a capitalului industrial exclude posibilitatea de a aplica dezvoltării economice din această perioadă însuşirea de „capitalistă". Folosind acest concept, Guy Fourquin subliniază totuşi că între intervalul căruia acest termen i se aplică şi epoca următoare nu există o diferenţă de natură, ci numai de intensitate (*cf.* Guy Fourquin, *op. cit.*, pp. 388-391 şi *passim*).

ridicată de acelaşi fenomen este aceea a cauzelor sale. Totuşi, nici în această privinţă nu aflăm un consens interpretativ. Dacă există demonstraţii care subliniază importanţa hotărâtoare a factorului demografic[1], unii autori (precum Fritz Rörig[2]) au evidenţiat ponderea în acest proces fie a factorului cultural (sporirea nivelului de instrucţie), fie a celui comercial, din care Henri Pirenne a făcut cheia de boltă a celebrei sale teorii despre geneza medievalităţii şi tranziţia spre modernitate[3]. Alte explicaţii au insistat asupra rolului complex avut în cadrul acestui fenomen de oraşul medieval (Fernand Braudel[4]), asupra progresului agricol (Lynn White jr.[5]) şi a tehnicilor agrare (Georges Duby, Robert Sabation Lopez[6]). Toate aceste interpretări lasă să se întrevadă un singur lucru sigur : anume că nu există o cauză unică a procesului de creştere din intervalul menţionat[7]. Multe dintre aspectele dezvoltării economice din secolele XI-XIII au fost, deopotrivă, şi cauze, şi efecte. De aceea, mai corect ar fi să vorbim despre un fenomen general de creştere, multiplu determinat, care a constituit substratul nutritiv (deşi nu neapărat determinant !) al prefacerilor din toate celelalte domenii ale vieţii sociale a Occidentului medieval, în perioada amintită.

---

1. După evaluările lui Karl Julius Beloch şi J.C. Russell, în 1340, înaintea marii crize din secolul al XIV-lea, Europa (fără Balcani) număra 60-65 milioane de locuitori, cea mai populată regiune fiind în primul rând Franţa, cu cca 15 milioane de locuitori (20 milioane în limitele sale actuale, din care 18 milioane, adică 90-95%, locuiau în mediul rural ; aceste calcule au fost făcute pe temeiul documentului intitulat *L'État des paroisses et des feux* – echivalentul francez al lui *Domesday Book* –, elaborat în 1328 pentru a estima starea resurselor domeniului regal în vederea unei taxări corespunzătoare). Cu cca 200.000 de locuitori, Parisul era cel mai populat oraş din Occidentul nemediteranean, în condiţiile în care celelalte aşezări urbane numărau abia 20-30.000 de locuitori. Practic, în secolul al XIV-lea, populaţia Franţei era aproximativ la acelaşi nivel cu aceea din epoca lui Ludovic al XIV-lea. Alte regiuni aproape la fel de dens populate erau : Italia (8,5 milioane), Germania (6-8 milioane), Anglia (3,3 milioane) şi Lotharingia (*cf.* J.C. Russell, „Population in Europe, 500-1500", în Carlo M. Cipolla [ed.], *The Fontana Economic History of Europe*, pp. 25-41 ; J.C. Russell, „Late and Ancient Medieval Population", în *Transactions of the American Philosophical Society*, vol. 43, nr. 3, Philadelphia, 1958 ; J.C. Russell, „Recent Advances in Medieval Demography", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 40, 1965, pp. 84-101). Potrivit caracterizării lui Pierre Chaunu, Occidentul celui de-al XIV-lea veac era „o lume plină". „Niciodată – scrie el – nu se va mai vedea în Europa o densitate de populaţie pur agricolă ca aceea atinsă în secolul al XIII-lea" (*cf. Le Temps des réformes*, tome I, *La Crise de la Chrétienté, 1250-1550* ; tome II, *La Réforme protestante*, pp. 47-95 ; pentru aspectul demografic, vezi şi Guy Fourquin, în Pierre Léon, *op. cit.*, pp. 177-184).
2. *Cf. The Medieval Town*, *passim*, dar şi Fritz Rörig, „Les raisons intellectuelles d'une suprématie commerciale : la Hanse", *Annales d'histoire économique et sociale*, vol. II, 1930, pp. 481 *sqq*.
3. În afara cărţilor citate mai sus, vezi şi Henri Pirenne, „Un grand commerce d'exportation au Moyen Âge : les vins de France", *Annales d'histoire économique et sociale*, V, nr. 21, 1933, pp. 255-256 ; Henri Pirenne, *La Fin du Moyen Âge* ; Henri Pirenne, *Histoire économique et sociale du Moyen Âge*, Presses Universitaires de France, Paris, 1963.
4. Apărute în mijlocul unui mediu rural organizat în prealabil şi din exploatarea căruia au putut prospera, oraşele au acţionat – potrivit lui Braudel – ca o pârghie a dezvoltării, asigurând creşterea generală a continentului. Dezvoltarea lor a constituit „ruptura" care a lansat societatea europeană către marile sale reuşite (*cf.* Fernard Braudel, *Structurile cotidianului : posibilul şi imposibilul*, traducere şi postfaţă de Adrian Riza, vol. I-II, Editura Meridiane, Bucureşti, 1984, *passim*).
5. *Cf.* Lynn White jr., *op. cit.*, pp. 143-175.
6. Georges Duby, *L'économie rurale...*, vol. I-II, *passim* ; George Duby, „Medieval Agriculture, 900-1500", în *op. cit.*, *passim* ; Robert S. Lopez, *The Birth of Europe*, M. Evans and Company Inc., New York, 1967, *passim*.
7. Fernand Braudel*, Timpul lumii*, vol. I, *passim*, şi Jacques Le Goff, *Civlizaţia Occidentului medieval*, pp. 110-115.

„Proprietatea feudală” şi regimul ei juridic

Alexandru-Florin Platon

Proprietatea cunoscută în istoriografie – în ciuda caracterului destul de discutabil al termenului – sub numele de „feudală”[1] era, esenţialmente, *funciară*. Această particularitate, care o deosebeşte de proprietatea modernă, capitalistă, caracterizată printr-o pluralitate de forme, nu se datora numai faptului că pământul constituia în Evul Mediu principala sursă de venituri şi hrană, în condiţiile unei economii mult timp preponderent agrare şi a unui mod de viaţă precumpănitor rural. În egală măsură, ea se explică prin valoarea *intrinsecă* a pământului, ca simbol al bogăţiei şi, deopotrivă, al puterii. Într-o epocă în care penuria alimentară era foarte frecventă – o adevărată „structură a cotidianului”, după pertinenta caracterizare a lui Fernand Braudel[2] –, cel considerat puternic nu era doar, pentru a-l parafraza pe Georges Duby, cel care îşi potolea mereu foamea. Era, mai ales, cel capabil de a-i hrăni şi pe ceilalţi[3], autoritatea lui măsurându-se după numărul oamenilor pe care îi putea întreţine, cu alte cuvinte, după anvergura „casei” sale[4].

În funcţie de criteriul juridic, istoriografia „canonică” a Evului Mediu distinge, în cadrul „proprietăţii funciare feudale”, două tipuri principale : proprietatea necondiţionată sau deplină (numită *alodiu*, un derivat ipotetic din germanicul *al hod*[5]) şi proprietatea (mai bine spus, *posesiunea*) condiţionată de îndeplinirea unor obligaţii servile sau de natură militară[6]. Dacă cea dintâi era o formă de stăpânire specifică regelui şi comunităţilor ţărăneşti libere, a doua se aplica posesiunilor şerbilor şi beneficiilor (ulterior fiefurilor) senioriale.

Raportul dintre aceste două tipuri nu are parte, printre istoricii Evului Mediu, de o interpretare consensuală. Un punct de vedere mai vechi, ilustrat, între alţii, de Fustel de Coulanges, considera proprietatea alodială o realitate istorică, concepându-i însă în mod diferit durata de-a lungul medievalităţii. În timp ce eminentul autor al *Cetăţii antice* a fost de părere că alodiul şi-a pierdut foarte repede (încă din perioada carolingiană) statutul juridic ce îl caracteriza, prin aservirea comunităţilor rurale libere[7], alţi istorici,

1. Am pus sintagma „proprietate feudală” între ghilimele întrucât, după opinia noastră, nu a existat, în Evul Mediu, ceea ce s-ar putea numi, cu o celebră noţiune weberiană, un „tip-ideal” de stăpânire a pământului, specific elitelor nobiliare, valabil, în pofida diferenţelor de detaliu, pretutindeni în Occident. În realitate, aşa cum au demonstrat în ultima vreme numeroase analize, condiţiile deţinerii, întinderea, modul de organizare, distribuţia spaţială a stăpânirilor funciare senioriale au fost extrem de diverse. Pe de altă parte, însăşi noţiunea de „proprietate”, în sensul ei de stăpânire *absolută* asupra pământului, ridică, pentru Evul Mediu, serioase semne de întrebare (vezi *infra*), fără a mai vorbi de termenul „feudal”, aparţinând vocabularului marxist al analizei istorice, dar care nu are o acoperire adevărată în realitatea istorică astfel evocată.
2. *Cf*. Fernand Braudel, *Structurile cotidianului...*, vol. I-II, *passim*.
3. Nu întâmplător, după cum a observat Robert Fossier, sensul originar al etimonului englez *lord*, provenind din germanicul *hlaford*, era „cel ce dă pâine” (*cf. Histoire sociale de l'Occident médiéval*, p. 54).
4. *Cf*. Georges Duby, *L'économie rurale...*, vol. I, p. 104.
5. *Cf*. Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, p. 56.
6. Joseph Calmette, *La société féodale*, ediţia a II-a, Librairie Armand Colin, Paris, 1927, p. 8.
7. Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. L'Alleu et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne*, Paris, *s.l.*, *s.a.*, *passim*.

nu mai puţin importanţi[1], au arătat că, alături de posesiunile condiţionate, în Occidentul medieval au existat mereu proprietăţi ţărăneşti libere care s-au menţinut ca atare în ciuda expansiunii permanente a marilor seniorii[2].

A doua interpretare, formulată de Marc Bloch, consideră – ceea ce e mai verosimil – că medievalitatea a fost, prin însăşi specificul epocii, străină de noţiunea de proprietate liberă *absolută*, în sensul actual al termenului, libera posesie a pământului fiind constant limitată fie de legăturile de rudenie, fie, cel mai adesea, de *dependenţa personală*, care constituia specificul relaţiilor sociale în Evul Mediu[3], fragmentând şi suprapunând ceea ce numim astăzi „drepturile de proprietate".

Proprietatea (posesiunea) condiţionată în Evul Mediu – de care ne vom ocupa în cele ce urmează –, aflată în stăpânirea grupurilor nobiliare, avea o importantă particularitate distinctivă. Ea se definea nu atât printr-o bază materială (pământul), aşa cum ne-am putea aştepta, în virtutea mai sus menţionatului ei specific funciar, cât mai ales printr-un atribut : *capacitatea* (*dreptul*) *de a comanda, constrânge* şi *pedepsi*, prerogative desemnate în vocabularul medieval prin expresia – de origine germanică – *bannum*[4]. De aici şi denumirea generică a acestei proprietăţi : ea se intitula nu „domeniu feudal" – expresie inventată de literatura de stânga a secolelor XIX-XX şi care nu se regăseşte în documentele medievale –, ci *seniorie* (*dominium*), adică „stăpânire", un termen al cărui înţeles implica exercitarea respectivului drept, *sub toate aspectele sale*[5], asupra unor persoane caracterizate printr-o condiţie servilă sau supuse, într-un fel sau altul, seniorului (*senior*, *dominus* sau „stăpân")[6].

Din această particularitate semantică (şi istorică, totodată) se poate deduce faptul că, în Evul Mediu, valoarea pământului era conferită de numărul şi calitatea celor care îl puteau pune în valoare sau lucra şi asupra cărora seniorul îşi exercita autoritatea (însă nicidecum în mod discreţionar). „Unitate fundamentală a regimului feudal"[7], cum a scris, mai demult, Marc Bloch, senioria nu era, aşadar, o întreprindere economică, după modelul de mai târziu al capitalismului agrar. În sensul cel mai cuprinzător al cuvântului, ea era, după fericita caracterizare a aceluiaşi Marc Bloch, o „structură de autoritate", întrucât atribuţiile (puterile) stăpânului (seniorului) în raport cu proprietatea sa afectau „întreaga viaţă" a celor ce se aflau pe cuprinsul senioriei, „acţionând în concurenţă cu sau chiar în locul puterii statului şi a familiei"[8]. Ca expresie personalizată şi teritorial

1. *Cf*. Robert Latouche, *The Birth of Western Economy. Economic Aspects of the Dark Ages*, Methuen, Londra, 1967, pp. 59-72.
2. Vezi şi Guy Fourquin, *op. cit.*, pp. 52-55. De asemenea, Joseph Calmette, *Le monde féodal*, Presses Universitaires de France, Paris, 1951, p. 166.
3. Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, *The Growth of Ties of Dependence*, trad. de L.A. Manyon, University of Chicago Press, Chicago, 1961, pp. 171-172 (vezi şi ediţia în limba română, *Societatea feudală*, vol. I, *Formarea legăturilor de dependenţă*, traducere de Cristina Macarovici, postfaţă de Maria Crăciun, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1996, *passim*).
4. *Cf.* Myriam Soria Audebert, Cécile Treffort, *Pouvoirs, Église, société. Conflits d'intérêts et convergence sacrée (IX*e*-XI*e *siècle)*, Presses Universitaires de Rennes, 2008, p. 37.
5. Şi anume : *juridic* – dreptul de judecată şi dreptul de a oferi adăpost –, *fiscal* – perceperea taxelor şi dreptul de a bate monedă –, *militar* şi *economic* – care îi dădea seniorului dreptul de a impune aşa-numitele „monopoluri" senioriale : vânzarea vinului, morăritul şi producerea pâinii (*cf.* Robert Delort, *La vie au Moyen Âge*, Éditions du Seuil, Paris, 1982, pp. 83-88 ; Joseph Calmette, *La société féodale*, pp. 59-68). Aceste prerogative se adăugau celor mai sus semnalate ca fiind desemnate prin termenul *bannum* (sau, mai bine spus, decurgeau din ele), definind drepturile senioriale sau de stăpânire în societatea medievală apuseană (Myriam Soria Audebert, Cécile Treffort, *op. cit.*, p. 37).
6. Myriam Soria Audebert, Cécile Treffort, *op. cit.*, pp. 102-103.
7. Marc Bloch, „European Feudalism", în Marc Bloch, *Mélanges historiques*, préface de Charles-Edmond Perrin, tom I, S.E.V.P.E.N., Paris, 1963, p. 182.
8. Marc Bloch, „The rise of dependent cultivation and seignorial institutions", în Marc Bloch, *Mélanges historiques*, p. 211.

divizată a exercitării funcţiilor publice în Evul Mediu, senioria îşi avea, aşa-zicând, propria lege. Aceasta însă nu însemna, cum am arătat deja, că puterea seniorială, în pofida caracterului ei „integral”[1], era o putere anarhică, manifestându-se – potrivit sensului literal al acestui cuvânt – în mod arbitrar şi fără opelişti. A o concepe astfel înseamnă a cultiva o eroare, inspirată, după cum a constatat lapidar Robert Fossier, „de patru secole de centralizare monarhică, iacobină şi pariziană”[2]. În realitate, această formă aparent paradoxală de autoritate – paradoxală, întrucât contrazice flagrant ideea modernă de putere – nu era câtuşi de puţin despotică : dimpotrivă, ea presupunea o, de regulă, tacită făgăduinţă (sau, în termenii de astăzi, un „contract”), cu caracter sinalagmatic, prin care seniorul se „angaja” să-şi protejeze şi să-şi sprijine supuşii, în schimbul fidelităţii şi serviciilor acestora.

Originea senioriei nu este pe deplin elucidată. Două, dacă nu chiar trei sunt interpretările care se confruntă în această privinţă.

Potrivit celei dintâi, care împărtăşeşte o perspectivă „evoluţionistă” a structurilor medievale şi, în acelaşi timp, se revendică de la aşa-numita teorie „romanistă” a instituţiilor Evului Mediu, această formă specifică de proprietate ar fi o continuare a latifundiului roman din perioada Imperiului târziu, alcătuirea sa, neafectată în vreun fel de invaziile germanice, rămânând neschimbată până în epoca lui Carol cel Mare[3]. Generalizarea colonatului, declinul vieţii urbane, caracterul tot mai pronunţat agrar al economiei şi rarefierea progresivă a schimburilor, mai ales a celor la distanţă – trecute, toate, de Henri Pirenne în contul cuceririi bazinului mediteranean de către arabi, în secolele VI-VIII[4] – nu au condus, potrivit acestei interpretări, la disoluţia latifundiului, ci doar i-au imprimat o modificare de structură care va deveni tipică în perioada „clasică” a Evului Mediu, începând cu anul 1000.

A doua interpretare – cea „germanistă” – consideră că migraţiile germanice din Europa de Apus ar fi avut drept consecinţă, între altele, şi apariţia unui nou tip de proprietate, generat de exproprierea, fie parţială, fie totală, a proprietarilor de latifundii, cărora li s-ar fi substituit, prin această practică – autorizată de sistemul *foedus*-ului şi al derivatului său juridic : regimul „ospeţiei” –, mărcile germanice (devenite, ulterior, obşti săteşti libere), micii proprietari individuali (aserviţi, treptat, de marii seniori laici şi ecleziastici de mai târziu) şi aristocraţia militară germanică, transformată, prin împroprietărire şi sedentarizare, dintr-o „clasă” gentilică într-una de avere[5].

Acestea ar fi fost structurile pe temeiul cărora, în perioada carolingiană, s-ar fi dezvoltat forma de proprietate de tip *villa*, caracterizată, ca şi senioria care i-a urmat, prin existenţa unui *dominus loci*, prin reciprocitatea serviciilor dintre stăpân şi supuşii săi şi, nu în ultimul, rând, printr-o anumită continuitate a locuirii, care, după cum o sugerează datele arheologice, toponimice şi prosopografice, nu certifică o ruptură clară în raport cu reşedinţele fortificate din secolele X-XI.

A treia interpretare – care ar putea fi numită „a discontinuităţii” – concepe senioria ca o structură esenţialmente nouă (lipsită aşadar de antecedente), apărută în Occidentul

1. Caracterizarea îi aparţine lui Robert Fossier, *Seigneurs et seigneuries au Moyen Âge*, Actes du 117e Congrès National des Sociétés Savantes, Clermont-Ferrand, 1992, pp. 14-17.
2. *Ibidem*, p. 9.
3. *Ibidem*, p. 11.
4. Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Bruxelles, 1937 (vezi şi ediţia în limba română, *Mahomed şi Carol cel Mare*).
5. Vezi Radu Manolescu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1974, pp. 34-44.

medieval ca urmare a unei mutaţii capitale (sau a unei „revoluţii feudale”) petrecute în jurul anului 1000 (aproximativ între 950 şi 1070) în modul de organizare a relaţiilor sociale şi în sistemul de exercitare a puterii[1]. Conturată mai întâi în partea de sud a fostului areal geografic galo-roman, această mare transformare ar fi „înaintat” lent, spre nord, cristalizându-se definitiv spre mijlocul secolului al XII-lea (1150), pentru a intra, un secol mai târziu (spre 1250-1275), odată cu definitivarea statului monarhic capeţian, pe făgaşul unui lent şi iremediabil declin.

Argumentele acestei teorii, formulată pentru prima dată de Georges Duby, cu peste trei decenii în urmă[2], şi reluată apoi şi de alţi istorici francezi, precum Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel[3], Robert Fossier[4] şi – cu unele amendamente – de Dominique Barthélemy[5] (dar considerată foarte discutabilă de alţi specialişti, care pun la îndoială posibilitatea de a o extrapola la ansamblul Occidentului medieval[6]), se organizează în jurul câtorva deosebiri majore, sesizate între domeniul carolingian şi senioria de mai târziu, de factură în primul rând economică şi socială. Dacă cel dintâi se definea, în genere, printr-o structură variabilă (sistematizată, de cei ce au studiat-o, în mai multe tipologii) şi, în al doilea rând, prin raporturi mai flexibile între proprietari şi mâna de lucru (colonii), întemeiate pe corvezi sau servicii, regimul seniorial era, din aceeaşi perspectivă, un sistem infinit mai strict de organizare, caracterizat prin aservirea mai riguroasă a mâinii de lucru, obligată la prestaţia periodică a unei *rente funciare*, relativ precis codificată, care s-a substituit, în noul sistem, corvezilor şi serviciilor proprii acelei *villa* carolingiene, mult mai puţin reglementate[7].

Potrivit acestei interpretări, deosebirea majoră trebuie căutată în tipul de autoritate specific celor două entităţi. În timp ce domeniul carolingian ilustrează o formă – aşa-zicând – preponderent economică de stăpânire şi mai puţin administrativă, fiscală, judiciară şi militară (în condiţiile în care statul carolingian, chiar dacă extrem de

---

1. Aceasta este teoria elaborată, *inter alia*, de Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, *passim*. Vezi şi Robert Fossier, *Seigneurs et seigneuries*..., p. 12. Pentru discuţia întregii istoriografii a chestiunii, însoţită de apărarea aceleiaşi teorii, vezi şi T. N. Bisson, „The «Feudal Revolution»”, *Past and Present*, nr. 142, februarie 1994, pp. 6-42.
2. *Cf.* Georges Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Gallimard, Paris, 1978 (vezi şi ediţia în limba română : *Cele trei ordine sau imaginarul feudalismului*, traducere de Elena-Natalia Ionescu şi Constanţa Tănăsescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1998).
3. Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, *passim*.
4. *Cf.* Robert Fossier, *Seigneurs et seigneuries*..., p. 12.
5. Potrivit lui Dominique Barthélemy, aşa-zisa „revoluţie feudală” sau „mutaţie a anului 1000” ar constitui, de fapt, un fenomen evolutiv care continuă multe dintre aspectele perioadei precedente. Pentru istoricul francez, perioada mutaţiei ar fi, de fapt, mai târzie, între cca 1080 şi 1100 (vezi *Anul o mie şi pacea lui Dumnezeu. Franţa creştină şi feudală în anii 980-1060*, traducere de Giuliano Sfichi, Editura Polirom, Iaşi, 2002, pp. 67, 70-73, 306-307). Principalele idei ale acestei cărţi – a cătrei ediţie franceză a apărut în 1999, la Fayard – se regăsesc într-un studiu anterior, scris de autor în colaborare cu Stephen D. White, „The «Feudal Revolution»”, *Past and Present*, nr. 152, august 1996, pp. 196-223, ca un răspuns la textul lui T.N. Bisson, publicat în aceeaşi revistă cu doi ani mai înainte (vezi *supra*).
6. Vezi, în acest sens, Timothy Reuter, Chris Wickham, „The «Feudal Revolution»”, *Past and Present*, nr. 155, mai 1997, pp. 177-208 (contribuţie la dezbaterea iniţiată de T.N. Bisson şi continuată de Dominique Barthélemy şi Chris Wickham ; vezi *supra*) şi Timothy Reuter, „Debating the «feudal revolution»”, în Timothy Reuter, *Medieval Polities and Modern Mentalities*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 74-88, cu mai multe referinţe bibliografice. Autorul afirmă că în imperiu (mai exact, la est de Rin, în *Francia orientalis*, stăpânită din secolul al X-lea de Ottonieni) izvoarele nu documentează un fenomen de asemenea natură.
7. Robert Fossier, *Seigneurs et seigneuries*..., p. 11.

devitalizat, a rămas totuşi pe parcursul secolelor VIII-X o realitate, privându-l pe stăpân de puterile unui adevărat senior), senioria care a luat naştere un secol mai târziu era, dimpotrivă, în primul rând o modalitate *sui generis* de exercitare personalizată (sau în nume propriu) a drepturilor regaliene sau a puterilor publice (numite „drepturi de *bannum*"), care asociau strâns pământul şi oamenii care îl lucrau, scoşi astfel de sub incidenţa „puterii publice". Anticipând ceea ce vom analiza puţin mai târziu, să spunem că „senioria bannală" (numită astfel după drepturile sau puterile administrative, juridice, fiscale şi militare pe care le concentra) a constituit expresia fragmentării, divizării şi pulverizării la scară teritorială a atribuţiilor statului carolingian, în condiţiile lentei dezagregări a acestuia, sub presiunea unor factori de context pe care îi vom discuta mai jos[1]. Altfel şi mai lapidar spus, senioria a apărut ca o formă de apropriere privată a unor funcţii publice şi, din acest punct de vedere, diferenţa dintre ea şi *villa* carolingiană este foarte mare.

În conformitate cu teoria opusă celei „mutaţioniste", de dată mai recentă şi ilustrată, tot în Franţa, cu cea mai mare înverşunare de Dominique Barthélemy[2], deosebirea dintre cele două structuri nu trebuie totuşi absolutizată. Între senioria secolelor X-XI şi domeniul carolingian există o anumită continuitate în privinţa raportului dintre funcţiile publice şi dreptul de proprietate, fie şi numai pentru că, în epoca lui Carol cel Mare şi a urmaşilor săi, deşi pământul era, cel puţin teoretic, un bun public, aristocraţia francă avea totuşi un anumit drept – primit prin imunitate – de a poseda şi exercita câteva din funcţiile statului, mai ales militare şi juridice. Particularitatea *villa*-ei faţă de ipostaza ei ulterioară constă – iar aici partizanii „mutaţiei feudale" au dreptate – în întinderea acestui drept : dacă „funcţionarii" carolingieni exercitau aceste funcţii în numele regelui (sau al împăratului), în calitatea lor – fie formală sau reală – de reprezentanţi locali ai acestuia, seniorii de mai târziu o făceau, aşa cum am precizat deja, în nume propriu, fără vreo ingerinţă exterioară. Aceasta este, de fapt, deosebirea esenţială dintre cele două categorii.

După cum lesne se poate deduce din cele de mai sus, istoria senioriei este strâns legată de aceea a statului carolingian, mai exact de slăbirea progresivă a acestuia, agravată continuu de loviturile „celui de-al doilea val" al migraţiilor – cum a caracterizat istoricul Lucien Musset invaziile normanzilor, maghiarilor şi sarazinilor în Occidentul medieval[3]. Neputinţa autorităţilor centrale de a stăvili sau respinge aceste incursiuni a fost principala cauză a unei localizări din ce în ce mai pronunţate a prerogativelor defensive şi, în general, a deposedării statului de atribuţiile sale fireşti, proces încurajat de acordarea pe scară largă a imunităţilor (mai exact, a dreptului de jurisdicţie al funcţionarilor carolingieni – „comiţi", „duci", „markgrafi" – asupra domeniilor primite ca beneficii şi asupra oamenilor care locuiau pe ele, fie aceştia liberi sau dependenţi)[4] şi, pe de altă parte, simţitor accelerat de puseul demografic al epocii şi de transformările

1. Punct de vedere împărtăşit şi de Myriam Soria Audebert, Cécile Treffort, *op. cit.*, p. 40, potrivit cărora *bannum*-ul seniorial din secolul al XI-lea se suprapune peste contururile celui regal din perioada carolingiană, pe care îl moşteneşte.
2. Vezi *supra*, p. 158, n. 5. Un rezumat succint al întregii dispute, la Myriam Soria Audebert, Cécile Treffort, *op. cit.*, pp. 66-69.
3. Marc Bloch, „The rise of dependent cultivation...", p. 235 ; Robert Fossier, *Seigneurs et seigneuries*..., pp. 12-14.
4. Marc Bloch, „The rise of dependent cultivation...", p. 235.

petrecute în cadrul comunităţilor agrare tradiţionale, procese al căror efect cumulat a fost, după expresia lui Robert Fossier, o „remaniere generală a habitatului”[1], cu un rol esenţial în constituirea seniorilor şi în evoluţia mediului rural spre formele caracteristice din jurul anului 1000. Aceşti factori, de context, nu trebuie câtuşi de puţin neglijaţi în transformarea la care ne referim. După pertinenta observaţie a lui Marc Bloch, care îşi păstrează nealterată actualitatea, fără o bază agricolă şi comunitară foarte veche, specifică întregii Europe, apariţia regimului seniorial ar fi fost de neconceput[2].

Deşi senioria (fie ea laică sau ecleziastică) se caracteriza printr-un regim care conferea stăpânului ei puteri foarte întinse, acest lucru nu însemna că specificul ei condiţionat ar fi fost, din punct de vedere juridic, anulat, fie şi pentru faptul că autoritatea (cel puţin nominală) superioară ei era aceea a regelui, în primul rând în virtutea calităţii acestuia de suzeran şi – mai târziu, pe parcursul „spaţializării” progresive a puterii monarhice – al *dominum*-ului exercitat asupra întregului teritoriu al regatului (numit, din acest motiv, *dominium eminens*). Aşadar, această particularitate a senioriei rămâne fundamentală. Dintre celelalte caracteristici mai putem enumera : *suprapunerea* (decurgând din particularitatea precedentă, dar şi din faptul că mâna de lucru servilă din cuprinsul senioriei avea, prin cutumă, anumite drepturi de folosinţă asupra fondului funciar al posesiunii, ceea ce a determinat-o, mai demult, pe Régine Pernoud să considere, pe urmele lui Lucien Febvre, că „regimul pământului în epoca feudală nu a fost proprietatea, ci folosinţa”[3]), apoi *mobilitatea*, *întinderea variabilă* şi caracterul *fragmentat şi diseminat*.

Unitatea de bază a senioriei era satul. Însă teritoriul acestuia nu coincidea decât foarte rar cu o singură stăpânire, fiind, cel mai adesea, divizat între mai multe seniorii (ceea ce s-a întâmplat începând cu o perioadă mai târzie, odată cu multiplicarea omagiilor de vasalitate, a moştenitorilor şi donaţiilor pioase[4]).

Nu a existat o structură clasică a senioriei, comună tuturor regiunilor din Occidentul medieval. Deosebirile de alcătuire şi întindere dintre diversele stăpâniri au fost, de la o zonă la alta a părţii de apus a continentului, considerabile, fiind determinate de dinamica împărţirilor, a daniilor, sporurilor teritoriale şi demografice, precum şi de evoluţia tehnicilor agrare, foarte rapidă, începând mai ales cu secolul al XI-lea[5].

Însă dincolo de numeroasele deosebiri dintre seniorii, se pot distinge totuşi câteva aspecte comune. Cel dintâi priveşte structura fondului funciar. Fiecare seniorie era alcătuită din două categorii de pământuri : a) arabile şi b) nearabile[6].

a) Pământurile arabile, la rândul lor, cuprindeau aşa-numitul *dominicium* sau *terra indominicata*, numită – impropriu – în istoriografia română mai veche „rezervă feudală”, şi *mansae*-le (posesiunile) ţăranilor dependenţi.

Parte a senioriei valorificată direct de stăpân, ale cărei produse îi aparţineau în întregime, *terra indominicata* cuprindea, pe lângă fondul funciar propriu-zis – compus

1. Robert Fossier, *Seigneurs et seigneuries*..., pp. 12-14.
2. Marc Bloch, „The rise of dependent cultivation...”, *passim*.
3. Régine Pernoud, *Histoire de la bourgeoisie en France*, vol. I, Édition du Seuil, Paris, 1981, pp. 17-20.
4. Marc Bloch, „The rise of dependent cultivation...”, p. 254.
5. Georges Duby, *L'économie rurale*..., vol. I, pp. 119-130.
6. Pentru informaţiile care urmează, vezi James Westfall Thompson, *History of the Middle Ages (300-1500)*, New York, *s.a.*, pp. 272-274 ; H.S. Bennett, *Life on the English Manor. A Study of Peasant Condition (1150-1400)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969, pp. 41-60 ; Radu Manolescu, *Societatea feudală*..., pp. 75-78 ; Guy Fourquin, *op. cit.*, pp. 57-62 ; Robert Latouche, *op. cit.*, pp. 74-77.

nu doar din terenuri de cultură, ci şi din păşuni, păduri, iazuri etc. –, reşedinţa senorială (castelul), capela, locuinţele servitorilor, atelierele meseriaşilor, grajdurile, hambarele, precum şi înlesnirile a căror utilizare comună cădea sub incidenţa monopolurilor seniorale : cuptorul şi moara.

Posesiunile ţăranilor dependenţi (*mansae*) se înşirau de jur-împrejurul satului, în câmp şi aveau forma unor fâşii lungi de pământ, de dimensiuni variabile, despărţite între ele prin haturi sau porţiuni nearate. Delimitate în funcţie de capacitatea de lucru a unei familii, *mansae*-le se puteau extinde prin desecări sau desţeleniri la marginea pădurii, dar pământul suplimentar astfel obţinut nu putea intra în posesiunea celor ce-l câştigaseră decât cu acordul seniorului. *Mansae*-le nu erau compacte. Ca şi „rezerva" senorială, ele erau, de regulă, dispersate şi, cu timpul, au devenit tot mai fragmentate, în condiţiile sporului demografic din secolele XI-XII. Statutul *mansae*-lor nu coincidea întotdeauna cu condiţia juridică a deţinătorilor. În această privinţă, la început au existat trei categorii principale, grevate de obligaţii diferite : *mansae ingenuiles*, concedate oamenilor liberi, *mansae serviles*, lucrate de cei lipsiţi de libertate personală, şi *mansae lidiles*, aflate în posesiunea oamenilor liberi sau „semiliberi", după vechiul obicei germanic. Toate erau ereditare. În decursul secolelor însă, distincţia dintre aceste categorii a tins să se estompeze, odată cu schimbarea statutului juridic al posesorilor şi cu apariţia unor categorii noi – cum au fost posesiunile numite „censive"[1] şi „en champart"[2] –, determinate de evoluţia contextului economic din secolele XI-XIII. În acelaşi timp, multe seniorii au intrat într-un proces de restrângere progresivă, prin danii, împărţiri succesorale, concesiuni de beneficii şi precarii etc., în timp ce altele s-au extins, concentrându-se în stăpânirea câtorva mari familii nobiliare, cum s-a întâmplat în Anglia, Germania, Franţa şi Castilia, în secolele XIV-XV[3].

b) Aflate în posesiunea colectivă a seniorului şi a comunităţilor săteşti, terenurile nearabile (pajişti, fâneţe, păşuni şi diverse întinderi necultivate) aduceau celor ce le foloseau un supliment de resurse, foarte important într-o economie în mod covârşitor agrară, cum era cea medievală, supusă capriciilor mediului ambiant.

Administrarea seniorei se întemeia pe cutumele locale. Iniţial nescrise, acestea au fost, mai târziu, codificate, ceea ce ne îngăduie astăzi să cunoaştem, cel puţin pentru anumite regiuni ale Europei de Apus (şi cu ajutorul diverselor inventare privitoare la întinderea, numărul locuitorilor, al personalului administrativ şi la cuantumul „rentei funciare"), felul cum erau organizate şi gestionate diferitele tipuri de stăpânire. Acest fapt, coroborat cu diversitatea condiţiilor locale specifice Occidentului medieval, explică varietatea sistemelor seniorale de administrare[4].

Seniorul avea, desigur, rolul principal în cadrul fiecărui sistem, dar exercitarea efectivă a administraţiei intra în atribuţiile unui personal complex ierarhizat, răspunzător pentru actele sale în faţa curţii seniorale, formată din stăpân, vasalii acestuia şi reprezentanţi ai ţăranilor. Prezenţa acestora din urmă în cadrul instanţei colective mai sus menţionate sugerează faptul că gestiunea seniorei nu constituia expresia unui act unilateral de

1. La început temporare şi viagere, apoi ereditare şi alienabile, posesiunile „censive" erau concedate unor familii ţărăneşti pe terenurile recent defrişate sau în curs de defrişare, în schimbul unei taxe (de unde şi denumirea lor) în bani sau în bani şi produse, la termene precise (Guy Fourquin, *op. cit.*, pp. 163-166).
2. Spre deosebire de precedentul, acest tip de posesiune nu îl obliga pe deţinător la o redevenţă fixă, ci la una variabilă, stabilită în funcţie de recolta obţinută (*ibidem*).
3. Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, pp. 305-306.
4. Joseph Calmette, *La société féodale*, pp. 73-79 ; H.S. Bennett, *op. cit.*, pp. 151-192.

voinţă. Dimpotrivă, ea era, dacă se poate spune astfel, rezultatul unei colaborări, care îi implica, într-un fel sau altul, pe toţi cei ce locuiau acolo.

Personalul administrativ al senioriei era format din două categorii : personalul superior şi cel inferior[1].

Compus din oameni liberi, recrutat, prin numire, pe o durată limitată şi instalat în funcţie printr-o ceremonie care prevedea prestarea unui jurământ de credinţă faţă de senior, personalul superior era compus din intendent (sau *seneşal*) – cu rolul de a supraveghea şi dirija întreaga activitate a senioriei, până în cele mai mici amănunte – şi vechil (sau *bailli*) – care supraveghea munca ţăranilor din cadrul senioriei. Retribuite în natură, bani sau prin acordarea unor privilegii, aceste persoane au reuşit, în numeroase cazuri, după câteva generaţii, să-şi schimbe statutul social, transformându-se într-o mică aristocraţie rurală, graţie eredităţii *de facto* a funcţiilor pe care le exercitau şi acumulării unor averi destul de substanţiale.

În categoria personalului administrativ inferior – care includea persoane de condiţie servilă – intrau al doilea vechil (numit, în Anglia, *reeve*) – cu atribuţii mai restrânse şi, în acelaşi timp, mai specifice în comparaţie cu ale *bailli*-ului –, agentul de ordine – răspunzător de strângerea amenzilor şi a bunurilor temporar confiscate, dar şi de convocarea oamenilor la adunarea anuală a curţii senioriale –, supraveghetorul fânului şi al recoltei, pădurarul, porcarul, îngrijitorul animalelor de povară, precum şi mulţi alţii, care vegheau la bunul mers al economiei domeniului[2].

Aşadar, în liniile sale esenţiale, acesta este cadrul teritorial, economic şi politic (potrivit taxonomiei actuale) specific Occidentului medieval în perioada premergătoare cristalizării etatismului monarhic şi procesului de centralizare a regatelor europene.

Vasalitatea medievală, „beneficiul” şi feudul[3]

Alexandru-Florin Platon

Specialiştii în istoria instituţiilor medievale sau cei care, prin natura preocupărilor, nu au avut cum s-o ocolească au putut, desigur, remarca neobişnuitul paradox al modului cum au apărut aceste structuri în partea apuseană a continentului nostru. Căci dacă instituţiile sunt, într-un anumit sens, o creaţie a *statului*, o expresie globală a acţiunii sale de încadrare şi control social sau a unui drept public constituit, în schimb, cele medievale vest-europene au fost, oricât de ciudat ar părea, nu numai independente de acesta, dar şi *anterioare* lui, înrădăcinându-se într-o pluralitate greu de descris de practici şi relaţii cutumiare, scoase la iveală sau provocate să se formeze în împrejurările determinate de extincţia progresivă a sistemului politic roman. Nu statul „feudal” şi-a creat, cum ar fi fost normal, propriile instituţii, ci *acestea* au creat statul, fapt care, în treacăt fie spus,

1. Georges Duby, *L'économie rurale...*, vol. II, pp. 91-92 ; H.S. Bennett, *op. cit.*, p. 137.
2. H.S. Bennett, *op. cit.*, *passim*.
3. Fragmentul care urmează reia, fără modificări importante, prima parte a studiului intitulat „Vasalitatea medievală : ipostaze europene şi româneşti”, publicat în colaborare cu regretatul nostru coleg Gh. Pungă, în *Cercetări istorice* (serie nouă), nr. XVII/2, Iaşi, 1998, pp. 11-31.

confirmă regula potrivit căreia o societate, chiar şi în absenţa unei guvernări centralizate, este până la urmă capabilă să descopere în sine acele mecanisme de coordonare şi echilibru apte să configureze o ordine mai stabilă decât ne-am putea imagina, chiar dacă acest lucru depăşeşte intenţionalitatea „actorilor” înşişi. Poate că Friedrich August von Hayek a intuit cel mai bine acest ciudat fenomen, atunci când a observat, cu perspicacitatea-i obişnuită, că instituţiile şi tradiţiile neorganizate pot fi, în anumite situaţii, purtătoarele unor cunoştinţe pe care practicanţii nu le-au teoretizat şi nu le-au anticipat, dar pe care ştiu foarte bine să le folosească[1]. După părerea noastră, nimic nu ilustrează mai exact această constatare decât formele instituţionale pe care şi le-a dat civilizaţia medievală occidentală.

Am reamintit toate aceste lucruri – altminteri bine cunoscute – pentru a adăuga imediat că, în ceea ce priveşte vasalitatea, paginile care urmează nu urmăresc câtuşi de puţin să reconstituie *integral* istoria unei instituţii pe cât de structural ancorată în modul de organizare a societăţii medievale, pe atât de variată în ipostazele-i care o definesc, nu întotdeauna lesne de reunit sub semnul unor trăsături comune. Dacă, la rigoare, putem admite că un asemenea demers ar fi, în anumite condiţii, posibil, iar evoluţia completă a vasalităţii ar putea fi, chiar şi într-o formă abreviată, în mod satisfăcător redată, dificultăţile metodologice cu care s-ar confrunta o tentativă ca aceasta tot ar descuraja-o, până la urmă. Cum să evoci, de pildă, acest tip instituţionalizat de relaţii fără să aduci, în acelaşi timp, în discuţie şi celelalte structuri sociale şi politice cu care vasalitatea a intrat în dialog şi a interacţionat continuu ? Cum să analizezi o instituţie care nu numai că a trecut de-a lungul timpului prin nenumărate avataruri, dar a şi cunoscut, de la o epocă la alta şi de la un teritoriu la altul, ritmuri evolutive atât de diferite, încât unii dintre cei care au încercat, ocazional, să-i construiască „ideal-tipul” au renunţat, până la urmă, neputincioşi, declarând că nu există altă metodă de a-i elabora imaginea sintetică decât prin juxtapunerea ipostazelor ei locale, înmănuncheate în tot atâtea monografii ?[2]. În sfârşit, cum să te referi la o structură atât de importantă, făcând abstracţie de contextul care a influenţat-o sensibil, impunându-i multiplele chipuri de care am vorbit ?

Din toate aceste motive, selecţia pentru care a trebuit, fatalmente, să optăm a fost extrem de riguroasă. De aceea, vom stărui mai ales asupra tipului de legătură instituit prin relaţia de vasalitate şi a ritualului ei corespunzător, evidenţiindu-i atât particularităţile împrumutate în Occidentul medieval, în lumea bizantină şi în aceea rusă, cât şi implicaţiile asupra ideii de suveranitate, care a dobândit, precum se ştie, începând cu cel de-al XII-lea veac, un loc tot mai important în reflecţiile teologico-politice medievale.

Perspectiva care ne-a inspirat constant demersul a fost aceea comparată. Am apelat la ea fiindcă proiectul pe care ni-l asumăm aici o presupune cu necesitate. Dacă procedăm astfel, este în primul rând din convingerea că, indiferent de epoca studiată şi de faptele avute în vedere, ea rămâne, cel puţin până la un punct, unica modalitate posibilă de a înţelege corect trecutul, fără prejudecăţi şi fără resentimente. Nici o altă oglindă nu poate fi mai potrivită pentru acest scop decât aceea a alterităţii. Este şi motivul care ne-a îndemnat s-o schiţăm, atât cât ne-am priceput, în paginile de faţă.

Trecând peste problemele de terminologie şi origine, precum şi peste dezbaterea, infinit mai interesantă – deja menţionată – referitoare la modul cum s-au format instituţiile

1. Friedrich August Hayek, *The Constitution of Liberty*, The University of Chicago Press, Chicago, Londra, 1960, *passim*.
2. *Cf.* Joseph Calmette, *La société féodale*, *passim*.

„feudalismului“ clasic (ca rezultat fie al unei evoluţii organice, fie al unei mutaţii petrecute în secolul X[1]), să observăm mai întâi – reamintind, de altfel, un fapt bine cunoscut – că vasalitatea a fost, încă de la origini, nu o instituţie, ci o *relaţie*, iar această relaţie s-a stabilit în forma şi, totodată, în cadrul mult mai cuprinzător al unei *dependenţe personale*, care, iniţial, nu era proprie doar celor de condiţie înaltă, ci tuturor categoriilor de oameni. Apărută (sau, mai bine zis, făcută să iasă la suprafaţă) într-un context prea complicat pentru a-l detalia aici, dar caracterizat, în liniile sale generale, prin deja amintita personalizare, divizare şi fragmentare până la pulverizare a puterilor publice, ea s-a definit esenţialmente prin *protecţia* celor mai puternici acordată celor mai slabi, însă fără ca nenumăratele servicii reclamate ca preţ al *ascultării* (sau supunerii) acestora să aibă neapărat un caracter militar. Legătura astfel instituită, care purta numele de *patrocinium* sau *mundium* (uneori şi *mundeburdis*) şi era însoţită de o procedură legală (*commendatio*) menită să o consacre, nu avea, după cum tocmai am precizat, un specific, aşa-zicând, „de clasă”. Dimpotrivă, ea lua naştere fără ca rangul sau calitatea celor care o solicitau să fie în vreun fel precizate, implicând oameni din cele mai diverse categorii (liberi, sclavi, liberţi, „colliberti” etc.), reuniţi sub semnul aceluiaşi statut doar prin faptul că aveau nevoie de aceeaşi formă de apărare sau pentru că fuseseră constrânşi s-o accepte. Vocabularul Evului Mediu timpuriu sugerează, de altfel, foarte bine acest lucru atunci când, în loc să-i deosebească pe cei intraţi într-o astfel de dependenţă după nume, după îndatoriri, provenienţă sau condiţie socială, preferă, invariabil, să-i trateze laolaltă, caracterizându-le obligaţiile prin termenul generic *servitia* („servicii”), indiferent de conţinutul lor specific. Disocierea termenilor – şi, totodată, a vasalităţii de şerbie, iniţial confundate în acelaşi tip de legătură – se va produce mult mai târziu (începând cu secolul al VIII-lea), la capătul unei evoluţii care nu ne interesează aici.

Deşi era o relaţie care se stabilea „la cerere”, implicând aşadar recunoaşterea – fie şi tacită – a unei inferiorităţi, *mundium*-ul nu era, cu toate acestea, unilateral. În condiţiile disoluţiei rapide a statului roman, ale cărui îndatoriri şi servicii proteguitoare în beneficiul propriilor cetăţeni sau supuşi se echilibrau tot mai precar cu volumul şi valoarea – în necontenită creştere – a prestaţiilor pretinse şi, pe de altă parte, într-un tip de societate din ce în ce mai înclinat să coreleze *status*-ul social şi, până la urmă, simpla supravieţuire, cu numărul şi calitatea oamenilor pe care cineva era capabil să-i mobilizeze, o asemenea legătură nu putea fi decât una de *reciprocitate*. Cel ce se „recomanda” (sau, cu un alt cuvânt, se „închina”) se angaja, desigur, să-şi asculte şi să-şi servească cu fidelitate stăpânul (*dominus*). El primea, în schimb, nu numai protecţia, dar şi mijloacele de întreţinere pe care acesta i le datora, ceea ce îl situa imediat pe o poziţie cu totul diferită de aceea a unui simplu subordonat. Obligaţiile astfel asumate erau pe viaţă, denunţarea lor unilaterală nefiind îngăduită decât în cazuri ieşite din comun. Pe de altă parte, opţiunea de intrare în dependenţă era absolut liberă, „recomandarea” („închinarea”) faţă de mai mulţi stăpâni fiind, în mod formal, riguros interzisă[2].

---

1. În legătură cu această din urmă interpretare, *cf.* Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, *passim*.
2. Pentru toate aceste informaţii, *cf.* mai întâi studiul astăzi clasic al lui François Louis Ganshof *Feudalism*, ediţia a III-a, Harper and Row Publishers, *s.a.*, pp. 3-9 (versiunea originală a apărut în 1957 la Bruxelles, sub titlul *Qu'est-ce que la féodalité ?*, cunoscând de atunci mai multe reeditări şi traduceri. Noi am folosit atât ediţia engleză, cât şi pe cea franceză – a V-a, după versiunea *princeps*, Éditions Tallandier, Paris, 1982 –, pe care le vom cita alternativ) ; François Louis Ganshof, „Les liens de vassalité dans la monarchie franque”, în *Recueils de la Société Jean Bodin*, vol. I, *Les liens de vassalité et les immunités*, ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Éditions de la Librairie Encyclopédique, Bruxelles, 1958, p. 157 ; Marc Bloch, *La société féodale*, vol. I, *La formation des liens de dépendance*, Paris, 1939 (noi

Dacă, aşa cum am arătat, serviciile implicate de o astfel de relaţie erau, la început, nu numai nediferenţiate, dar şi extrem de variate, treptat, specializarea lor a devenit din ce în ce mai pronunţată, împrumutând fie calea prestaţiilor servile, fie pe aceea, incomparabil mai nobilă, a serviciului militar, investit cu o însemnătate tot mai ridicată în condiţiile nenumăratelor conflicte care au marcat guvernarea primilor Carolingieni şi apoi a lui Carol cel Mare însuşi. În acelaşi timp, „beneficiul”, care se definise încă din perioada merovingiană drept baza materială a relaţiei de dependenţă (cu toate că, prin formele sale, el nu s-a confundat iniţial, decât rareori, cu noţiunea de posesiune funciară, fiind mai curând o *practică* decât un bun material şi acoperind un spectru extrem de larg de ipostaze), s-a asociat într-un chip şi mai vădit cu *pământul*, schimbându-şi astfel nu numai propriul statut, dar şi natura însăşi a vasalităţii primare, care şi-a pierdut ulterior semnificaţia umană, personală, de la început, în schimbul unor conotaţii din ce în ce mai mercantile. Transformarea „beneficiului” în *feud* (încheiată în partea de nord a Galiei în secolul al XI-lea[1]), precedată de transferul – operat de Carolingieni[2] – al relaţiilor de dependenţă din domeniul dreptului privat în cel al dreptului public, marchează intrarea vasalităţii în perioada ei clasică de existenţă şi, totodată, accesul deplin la statutul unei instituţii cu adevărat europene, în ciuda (sau, poate, tocmai *din cauza*) particularităţilor locale pe care şi le-a asociat.

---

am folosit însă ediţia în limba engleză : *Feudal Society*, vol. I, pp. 148-149, 151 *sqq* ; Marc Bloch, „A Contribution Towards A Comparative History of European Societies”, în Marc Bloch, *Land and Work in Medieval Europe*, p. 64 ; Marc Bloch, „Les «colliberti» : étude sur la formation de la classe servile”, în Marc Bloch, *Mélanges historiques*, pp. 442, 444-445 ; Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions plitiques de l'ancienne France. Les origines du système féodal. Le bénéfice et le patronat pendant l'époque mérovingienne*, Paris. *s.a.*, pp. 274, 280-299 ; Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, p. 99 ; Joseph R. Strayer, Dana C. Munro, *The Middle Ages (395-1500)*, ediţia a IV-a, Appleton-Century-Crofts, New York, 1959, pp. 114 *sqq* ; Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, pp. 129 *sqq*.

1. Pentru complicata evoluţie a „beneficiului” şi transformarea lui în feud, *cf.*, *inter alia*, Ferdinand Lot, *Histoire du Moyen Âge*, tome I : *Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 768*, sous la rédaction de Ferdinand Lot, Charles Pfister, François Louis Ganshof, Paris, 1928, pp. 646-648 ; R. Allen Brown, *The Origins of Modern Europe : The Medieval Heritage of Western Civilization*, Thomas Y Cromwell Company, New York, 1973, p. 115 ; Henri Pirenne, *Histoire de l'Europe. Des invasions au XVIe siècle*, *passim* ; Robert S. Hoyt, *Europe in the Middle Ages*, ediţia a II-a, Harcourt, Brace and World Inc., New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1966, p. 188 ; Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, pp. 117-120 ; Joseph Calmette, *La société féodale*, pp. 21, 150 ; François Louis Ganshof, *Feudalism*, pp. 16-19, 106-117 ; F.L. Ganshof, „Les liens de vassalité dans la monarchie franque”, pp. 156, 160-161 ; Joseph R. Strayer, Dana C. Munro, *op. cit.*, pp. 114 *sqq* ; Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, pp. 163, 164, 165-166 ; Fustel de Coulanges, *Les origines du système féodal...*, pp. 152-154, 159 ; *Ibidem*, „Les liens de vassalité dans la monarchie franque”, pp. 156, 160-161 ; Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, p. 230.
2. *Cf.* Radu Manolescu, *Societatea feudală...*, pp. 108-124 ; Guy Fourquin, *Seigneurie et féodalité au Moyen Âge*, Presses Universitaires de France, Paris, 1970, pp. 11-16 ; Geoffrey Barraclough, *The Crucible of Europe. The Ninth and Tenth Centuries in Europen History*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1976, p. 57 ; Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, pp. 157-160 ; Robert S. Hoyt, *op. cit.*, p. 187 ; R. Allen Brown, *The Origins of Modern Europe*, pp. 116-118 ; Joseph R. Strayer, Dana C. Munro, *op. cit.*, pp. 114 *sqq* ; Joseph Calmette, *La société féodale*, pp. 18-19 ; ; Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, pp. 136 *sqq* ; François Louis Ganshof, *Feudalism*, pp. 3, 16, 19, 22 ; F.L. Ganshof, „Les liens de vassalité dans la monarchie franque”, pp. 156-157 (potrivit autorului, acest transfer urmărea doar dublarea cadrelor statului printr-o formă de consolidare suplimentară, nicidecum reorganizarea structurilor existente *numai* pe temeiul dependenţei personale. Din acest motiv, instituţionalizarea relaţiilor de vasalitate a fost mai curând o frână, nu un precipitant al disoluţiei monarhiei carolingiene).

Aceasta a fost, deopotrivă, şi perioada când s-au definitivat aspectele sale simbolice, în primul rând *ceremonialul*. Nu mai este nevoie, credem, să subliniem ce importanţă avea un asemenea cod procedural într-o societate atât de puternic formalizată ca aceea medievală şi – mai ales – în cadrul unei civilizaţii atât de refractară la tot ceea ce era abstract şi, prin urmare, veşnic preocupată de a vizualiza totul. Cuvintele rostite şi gesturile făcute cu un asemenea prilej erau investite cu forţa de sugestie a unor formule aproape sacre, scopul lor fiind de a legitima un act care dobândea astfel, cel puţin teoretic, natura unei legături indisolubile. În varianta timpurie a vasalităţii[1], până în secolele X-XI, persoana care se „recomanda" (se „închina"), îngenuncheată cu capul descoperit şi fără arme în faţa viitorului stăpân, îşi punea mâinile împreunate în mâinile acestuia şi i se recunoştea supusă, rostind totodată şi un scurt jurământ, menit a conferi o greutate sporită gestului. Sensul acestui ritual – desemnat în documentele vremii prin expresii deosebit de sugestive, cum ar fi *in vasatico se commendare per manus* sau *in manus (manibus) se commendare* – era cel al unei autoabandonări complete a celui care se „închina" (*traditio personae*) faţă de cealaltă persoană, mâinile având aici rostul de a simboliza tocmai specificul indefectibil şi total al legăturii care se năştea. Transformarea „recomandării" în omagiu, petrecută cândva între secolele al X-lea şi al XIII-lea[2], nu a modificat nimic din gesturile iniţiale, cu singura excepţie a sărutului pe gură (*osculum*), schimbat de cei doi parteneri la finele actului de „închinare", ca semn nu numai al organicităţii relaţiei tocmai stabilite, dar şi al identităţii lor aproape corporale[3]. Numit *hominium*, *homagium* sau, după caz, *Mannschaft* şi *pleyto e homenaje*[4] (toţi termenii derivând, după cum se observă, din *homo*, cuvântul generic pentru „vasal")[5], omagiul era, aidoma formei sale premergătoare (*commendatio*), un act esenţialmente personal, trebuind reînnoit în cazuri bine stabilite, fără a putea fi oferit sau acceptat prin procură. Dacă legătura astfel stabilită era, iniţial, directă şi singulară, în sensul că unui vasal nu-i era cu nici un chip îngăduit să-şi aleagă mai mulţi seniori, treptat, odată cu importanţa crescândă a feudului în cadrul relaţiei de vasalitate şi, pe de altă parte, ca urmare a nenumăratelor conflicte intestine apărute, începând din 830, în Imperiul Carolingian şi între statele sale succesoare, această interdicţie a început să fie tot mai mult eludată,

---

1. Pentru informaţiile care urmează, vezi François Louis Ganshof, *Feudalism*, pp. 26-27, 72-74 ; F.L. Ganshof, „Les liens de vassalité dans la monarchie franque", p. 158 ; Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, p. 146 ; Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, *passim*.
2. Joseph Calmette, *La société féodale*, pp. 30-31 ; Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, p. 162 ; Ferdinand Lot, *op. cit.*, tome I_1, p. 666 (autorul consideră că procesul era încheiat încă de la mijlocul secolului al VIII-lea).
3. În Peninsula Iberică (Leon, Castilia şi Aragon), gestul împreunării mâinilor (*immixtio manuum*), deşi nu era absent în secolul al XII-lea, avea o relevanţă mai mică în cadrul omagiului decât *sărutarea mâinii*, considerată de istoricul Claudio Sanchez Albornoz ca datând din perioada romană a Spaniei. Interesant este şi faptul că gestul putea fi făcut şi printr-un intermediar, ceea ce, în alte părţi ale Occidentului, era imposibil (*cf.* Luis de Valdeavellano, „Les liens de vassalité et les immunités en Espagne", în *Recueils de la Société Jean Bodin*, vol. I, pp. 237-238). Una dintre cele mai bune introduceri în simbolistica deosebit de complexă a ritualului vasalic rămâne, fără îndoială, studiul clasic al lui Jacques Le Goff, disponibil şi în limba română, „Ritualul simbolic al vasalităţii", în Jacques Le Goff, *Pentru un alt Ev Mediu*, vol. I.
4. Termen specific în secolul al XII-lea Peninsulei Iberice, deoarece legătura de vasalitate era contractată aici printr-un acord sau contract numit *placitum* sau *pleyto* (*cf.* Luis de Valdeavellano, op. cit., p. 236).
5. Joseph Calmette, *La société féodale*, pp. 30-35 ; Guy Fourquin, *Seigneurie et féodalité au Moyen Âge*, pp. 112-117 ; François Louis Ganshof, *Feudalism*, p. 72.

unicitatea omagiului lăsând până la urmă locul multiplicităţii actelor de supunere, în flagrantă contradicţie cu principiul însuşi al relaţiei pe care o întemeiau. Cel mai vechi exemplu în acest sens datează din anul 895, în regiunea dintre Loara şi Sena, uzul generalizându-se rapid la începutul secolului următor în întreaga *Francia occidentalis*, pentru a se răsfrânge apoi şi în *Francia orientalis*[1].

Soluţiile inventate de dreptul feudal ca răspuns la această situaţie nu au fost puţine. Dar fie că a fost vorba de clasificarea omagiilor în ordinea vechimii, de întâietatea seniorului care oferise feudul cel mai bogat sau a celui agresat în raport cu agresorul, nici una dintre ele nu s-a bucurat de popularitatea considerabilă a aşa-numitului „omagiu preferenţial" sau absolut, care a şi fost, până la urmă, reţinut ca unic antidot al tuturor cazurilor de conflict posibile. Menţionat, probabil, pentru prima dată în Anjou în 1048[2] şi repede adoptat de întreaga Europă, acest *hominium ligium* (cu termenii săi corelativi : *homo ligius*, *ligius miles* şi *dominus ligius*) nu are o origine precisă, ci pare mai curând produsul spontan al unui amplu efort de organizare, menit, pe cât posibil, să limiteze efectele dezastruoase ale multiplicării haotice a omagiilor, într-un sistem ameninţat de o confuzie totală. Dacă ar fi să-l credem pe F. Olivier-Martin, sorgintea sa ar fi fost exclusiv franceză, procedeul implicând obligaţii chiar mai stricte decât omagiul obişnuit[3]. Oricare ar fi adevărul, sigur este că nici „omagiul preferenţial" nu a fost, finalmente, ocolit de primejdia căderii în derizoriu, înregistrând, cu începere din cel de-al XIII-lea veac, un proces asemănător de multiplicare, pe fondul aceleiaşi apetenţe pentru achiziţionarea cât mai multor feuduri şi a degradării avansate a caracterului personal al relaţiei iniţiale. Dreptul seniorial nu a mai găsit alte antidoturi asemănătoare.

Secondând omagiul, jurământul de credinţă s-a definit, încă din secolele VIII-IX, drept cel de-al doilea moment al ritualului vasalic, fiind impus – aici opiniile concordă[4] – ca urmare a preocupării stăruitoare a Bisericii de a da o consacrare religioasă unui act până atunci eminamente laic. Consemnat pentru întâia dată de *Annales Regni Francorum* în anul 757, cu prilejul omagiului depus de Tassilo, ducele Bavariei, lui Pepin cel Scund, jurământul era rostit de vasal în picioare şi – potrivit obiceiului – în prezenţa unor obiecte sacre (relicve, Evanghelii etc.), al căror rost era de a conferi angajamentului asumat o valoare indestructibilă. Fără îndoială, el nu avea, prin aceasta, nimic specific în raport cu alte rituri asemănătoare, constituind, de altfel, o practică larg răspândită în Evul Mediu. Au existat, în această epocă, nenumărate acte de credinţă fără nici o

---

1. *Cf.* François Louis Ganshof, „Les liens de vassalité dans la monarchie franque", p. 164 ; Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, pp. 211-214 ; Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, p. 100. În Castilia, în schimb, un vasal nu-şi putea alege alt senior până când nu se despărţea de primul, cu toate că, şi în această situaţie, el continua să-i rămână aceluia obligat, având grijă să nu-i aducă nici un prejudiciu. În Catalonia, situaţia era oarecum diferită : aşa-numitul *homagium solidus*, prestat unui singur senior, era frecvent dublat de omagiul „cu rezervă" (*homagium non solidus*), prin care vasalul îşi *rezerva* dreptul de a se putea lega şi de un alt senior sau de a combate împotriva anumitor persoane, clar precizate în actul de omagiu (care, în treacăt fie spus, comporta şi o garanţie fiscală plătită de vasal seniorului, ca angajament al respectării îndatoririlor) (Luis de Valdeavellano, *op. cit.*, pp. 239, 250).
2. F. Olivier-Martin, „Les liens de vassalité dans la France médiévale", în *Recueils de la Société Jean Bodin*, vol. I, p. 220 ; Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, p. 173 ; Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, pp. 214-218 ; François Louis Ganshof, *Feudalism*, pp. 103-105.
3. Vezi F. Olivier-Martin, *op. cit.*, pp. 219, 220.
4. François Louis Ganshof, *Feudalism*, pp. 27-30, 76, 77 ; Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, pp. 146-147 ; Joseph Calmette, *La société féodale*, pp. 38-39.

legătură cu omagiul. Dar, după cum pe bună dreptate a remarcat mai demult Marc Bloch, nici un tip de omagiu nu a fost lipsit de credinţă[1]. Asocierea dintre ele a fost permanentă.

Amintind de originile umile ale vasalităţii, sărutarea piciorului a fost, de asemenea, un gest caracteristic ritualului vasalic, practicat sporadic în secolul al X-lea şi, poate, şi la începutul celui următor. Aşezat după omagiu şi jurământul de credinţă, el nu pare să fi avut o existenţă îndelungată, dispărând înainte de a fi reuşit să ajungă un element esenţial al acestei relaţii[2].

Cât despre învestitură, ultimul act al ritualului pe care-l discutăm, ea consta din remiterea către vasal a unui obiect simbolizând feudul, urmată, uneori, de deplasarea ambilor parteneri la faţa locului şi „recunoaşterea" formală de către posesor a caracterului de uzufruct al bunului primit în folosinţă. În secolul al XII-lea, concesiunea funciară a luat forma unui document scris[3], semn că autentificarea produsă de gesturi şi cuvinte nu mai era considerată suficientă.

Apare limpede, fie şi din această sumară descriere, că omagiul vasalic trebuie considerat ca un sistem, nici unul din momentele sale neavând vreo semnificaţie decât prin raportare la celelalte două, iar toate trei devenind inteligibile numai în *acest* context de referinţă. De altfel, în cadrul unui asemenea ritual, totul era în aşa fel conceput şi organizat încât să scoată cât mai bine în relief această coerenţă, subliniind totodată profunzimea legăturii – una aproape corporală, de rudenie – încheiate între senior şi vasal. Locul omagiului, bunăoară, era în mod deliberat fixat pentru a obliga cel puţin una dintre părţi, dacă nu chiar pe ambele, să se *deplaseze*, ţinta putând fi atât reşedinţa seniorului, cât şi aşezarea cea mai importantă a domeniului respectiv sau – uneori – frontiera (marca) dintre teritoriile persoanelor contractante (ceea ce se întâmpla, de regulă, numai cu deţinătorii unor feuduri foarte mari, ca, de pildă, ducele Normandiei sau contele de Champagne, primul ca vasal al regelui Franţei, cel de-al doilea ca supus al ducelui Burgundiei[4]). Spaţiul concret al desfăşurării ritualului era, şi el, ales cu cea mai mare grijă şi numai în funcţie de conotaţiile sale simbolice (biserica, sala cea mare a castelului seniorial etc.), asistenţa care îl popula – în mod obligatoriu numeroasă – fiind, de asemenea, atent selectată, nu doar pentru a garanta actul ca atare, ci şi pentru a-i certifica şi atributul de reciprocitate, care-i constituia însăşi armătura. Nici amplasarea contractanţilor în timpul ceremoniei, natura obiectelor-martor sau felul în care, ulterior, era evocat documentar ritualul (întotdeauna într-un limbaj foarte succint, fără digresiuni şi cu anumiţi termeni recurenţi) nu erau lăsate la voia întâmplării : asemenea momentelor cu adevărat importante, fiecare amănunt era, la rându-i, în aşa fel calculat încât să dea o cât mai mare greutate întregului[5].

1. *Cf.* Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, p. 147.
2. François Louis Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité ?*, p. 128.
3. Nu numai învestitura, ci şi omagiile de vasalitate, în întregime, au putut avea uneori o formă scrisă, atunci când părţile implicate erau persoane importante, iar contractul încheiat avea implicaţii politice (cum a fost cazul, bunăoară, cu omagiul depus în anul 1101 de contele Flandrei, Robert al II-lea, regelui Angliei, Henric I Beauclerc, act consfinţit şi de o cartă). În partea de sud a Franţei şi în regiunea rhodaniană, care făcea parte din Burgundia, contractele vasalice în formă scrisă erau infinit mai frecvente decât la nord de Loara, unde folosirea scrisului avea o răspândire mai redusă (*ibidem*, pp. 130-132).
4. În acest caz, omagiul era consemnat în documente ca fiind depus *in locis in marchiam deputatis* sau, mai scurt, *in marchia* (*ibidem*, p. 126).
5. Pentru semnificaţia de ansamblu a tuturor acestor factori, vezi încă o dată Jacques Le Goff, „Ritualul simbolic al vasalităţii", *passim*.

După cum am avut deja prilejul să menţionăm, baza materială a relaţiei de vasalitate, care a devenit, cu timpul, din ce în ce mai importantă (cel puţin în acea parte a Europei dominată odinioară de Imperiul Carolingian), a fost feudul sau fieful. Deşi asocierea acestei noţiuni cu posesiunea funciară condiţionată este – pentru epoca respectivă – cât se poate de firească, nu trebuie totuşi să uităm că stricta corespondenţă dintre cei doi termeni nu a fost, peste tot, o regulă, iar remunerarea serviciilor în această formă nu a fost nici ea generală. Au existat, bunăoară, şi fiefuri distribuite ca onoruri, constând din funcţii publice echivalente din punct de vedere juridic „beneficiilor” (întâlnite mai ales în Germania), ca şi aşa-numitele feuduri-rentă, sub forma unor venituri, devenite foarte frecvente începând cu cel de-al XI-lea veac, mai cu seamă în relaţiile politice, întrucât îngăduiau regilor nu numai să-şi creeze clientele străine, dar şi să obţină, contra cost, alianţe deosebit de preţioase pentru interesele lor de moment sau de perspectivă[1]. Pe de altă parte, nici structura şi nici calitatea feudurilor funciare nu erau pretutindeni identice (ceea ce determina şi un specific accentuat al serviciilor prestate) ; de asemenea, puteau fi anumite regiuni de pe continent – ca în Peninsula Iberică, de pildă – unde legătura dintre vasalitate şi feud nici nu exista[2]. Oricum, indiferent de variaţiile sale locale, corespondenţa dintre *pământ*, *dependenţă* şi *servicii* a fost, în majoritatea cazurilor, o regulă aproape generală în Europa medievală, prezenţa ei fiind decelabilă nu numai în lumea catolică, ci – precum vom vedea – şi în Răsărit.

Ca proprietar de drept al feudului, seniorul continua să aibă în raport cu el – chiar şi după concesionare – aşa-numitul *ius* (*dominium*) *eminens* (sau *directum*), ceea ce îi conferea autoritatea legală de a pretinde şi accepta o serie de lucruri, cum ar fi : îndeplinirea obligaţiilor vasalice (numite, tocmai în virtutea amintitei lor corespondenţe cu pământul, *feudo-vasalice*), ereditatea posesiunii cedate, dreptul de preempţiune, participarea la reglementarea alienărilor şi, de asemenea, implicarea cu drept de decizie în toate litigiile susceptibile să apară în relaţiile cu cei care-l serveau. Vasalul, la rândul său, se bucura, la început, doar de *ius utendi et fruendi*, neavând nici unul dintre drepturile caracteristice liberei dispoziţii (numită *ius abutendi*). Cu timpul însă, situaţia s-a schimbat aproape radical, drepturile „beneficiarului” evoluând tot mai hotărât în direcţia unei exercitări complete, fapt care s-a tradus atât prin putinţa de a schimba calitatea feudului sau de a-l subînfeuda, cât şi prin posibilitatea de a-l aliena, e adevărat, cu consimţământul seniorului şi într-o formă negociată (întregul proces purtând numele, oarecum impropriu, de *retract*[3]). Adăugându-se eredităţii – câştigată odată cu secolul al XI-lea –, toate aceste

1. Exemplele în acest sens sunt nenumărate, ele întâlnindu-se atât în Anglia (unde monarhii normanzi şi angevini au reuşit, în acest mod, să atragă pe orbita lor, începând din secolele XI-XIII, numeroşi principi din Flandra şi Lotharingia Inferioară), cât şi în Franţa (odată cu domnia lui Filip al II-lea August) şi în alte părţi de pe continent – *cf.* Pierre Renouvin (ed.), *Histoire des relations internationales*, vol. I, *Le Moyen Âge*, de François Louis Ganshof, Hachette, Paris, 1970, pp. 135 *sqq* ; Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, pp. 174-175 ; Guy Fourquin, *Seigneurie et féodalité au Moyen Âge*, pp. 133-136).
2. Între secolele IX şi XI, vasalitatea nu a comportat aici o dimensiune funciară, cu toate că nu a fost lipsită de una fiscală, vasalii (numiţi, în acest spatiu, *fideles*, *fideles palatii*, *milites palatii*, *mesnatarii* sau – în castiliană – *mesnadores*, dar, fapt curios, şi *vasalles*, termen care, spre deosebire de omonimul său francez, nu a reuşit să li se substituie celorlalţi) fiind stipendiaţi cu precădere în bani. „Beneficiul” (numit *prestimonium* în Asturia şi Leon) nu a fost necunoscut în Peninsula Iberică, dar – până în secolul al XI-lea cel puţin – el nu apare numaidecât legat de vasalitate : intrarea în dependenţă nu presupunea întotdeauna acordarea unui „beneficiu”, după cum primirea unui *prestimonium* nu era condiţionată şi de acceptarea vasalităţii (Luis G. de Valdeavellano, *op. cit.*, pp. 229, 231-234).
3. Intervenind numai atunci când se punea problema înstrăinării feudului prin vânzare, „retractul seniorial” era, de fapt, dreptul de preempţiune al proprietarului, care îi îngăduia să se substituie cumpărătorului găsit

drepturi au marcat transformarea irevocabilă a feudului într-un adevărat bun familial, asupra căruia seniorul nu şi-a mai putut exercita prerogativele decât cu mare dificultate şi – ca în Franţa capeţiană – mai ales conjunctural, graţie unor ocazii favorabile[1].

Fiind o relaţie nu de subordonare pură, ci de reciprocă dependenţă, stabilită de comun acord şi exprimând interesele ambilor parteneri, era firesc ca vasalitatea să nu presupună obligaţii unilaterale, ci – aidoma *mundium*-ului de odinioară – sinalagmatice, de natură a-i oglindi acest spirit profund şi a o face, totodată, efectivă[2]. Foarte vagi la început (şi tocmai din acest motiv cuprinzătoare), ele s-au precizat pe parcurs, atât ca urmare a influenţei exercitate de cutumă, cât şi a instituţionalizării operate de Carolingieni, ceea ce le-a restrâns progresiv sfera de cuprindere doar la acele tipuri de servicii impuse fie de contextul frământat al secolelor VIII-X, fie de interesele, mai limpede conturate, ale seniorului şi – frecvent – de calificarea vasalului însuşi. Bunăoară, dacă, la început, Carol cel Mare şi urmaşii lui s-au folosit de vasalii lor (*vassi regali*) în tot felul de privinţe (ca asesori ai tribunalului regal, ca membri ai tribunalelor din comitate, ca *missi dominici* etc.), treptat, ei le-au pretins acestora servicii din ce în ce mai specializate şi mai ales de tip militar.

În genere, vasalitatea presupunea două tipuri de obligaţii, care – aspectul trebuie subliniat – nu-i priveau însă şi pe subvasalii celui ce depunea omagiul. Cele derivate din natura personală a legăturii dintre cei doi parteneri erau în număr de trei şi, din punct de vedere simbolic, primau asupra celor din cealaltă categorie, care nu aveau decât un specific material, determinate fiind de posesiunea feudului. Prima dintre ele, credinţa (*fidelitas*), era întotdeauna definită printr-o interdicţie : ea însemna ce anume *nu* trebuia să facă un vasal pentru a nu-şi prejudicia seniorul. De asemenea, această noţiune mai reclama din partea celui dependent şi îndeplinirea unor servicii speciale (transmiterea mesajelor, escortarea seniorului, purtarea baldachinului la ceremoniile de instalare a episcopului local etc.), incluse, de altfel, şi în condiţiile de posesiune a feudului. A doua îndatorire, numită *consilium*, presupunea deplasarea vasalului la curtea seniorului şi asistarea acestuia în actul de împărţire a dreptăţii care era, precum se ştie, la toate nivelele societăţii medievale, una dintre prerogativele puterii cu cea mai mare forţă de sugestie, de vreme ce se considera că ea reitera în orizontul mundan atributul fundamental al divinităţii. Însă serviciul militar (sau *auxilium*) era de departe obligaţia cea mai însemnată, prioritatea ei fiind dictată nu numai de nenumăratele conflicte ale timpului, ci şi de ierarhia valorilor unei societăţi, prin tradiţie înclinată a preţui mai mult forţa fizică şi curajul decât virtuţile „paşnice". Definitiv impus în secolul al VIII-lea, în

---

de vasal, rambursându-i acestuia preţul feudului. Potrivit mai multor obiceiuri locale din Franţa secolului al XII-lea, dreptul seniorial de retract (desemnat în limba germană prin termenul mult mai judicios de *Vorkaufsrecht*) era întrecut de drepturile asemănătoare deţinute de rudele vânzătorului – semn indiscutabil al patrimonializării feudului. În Anglia, în schimb, această practică nu a existat (*cf*. François Louis Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité ?*, p. 231 ; F. Olivier-Martin, *op. cit.*, p. 222).

1. François Louis Ganshof, *Feudalism*, *passim*.
2. Pentru toate detaliile care urmează, vezi Louis Halphen, *L'essor de l'Europe (XI*[e]*-XIII*[e] *siècles)*, Librairie Félix Alcan, Paris, 1932, p. 10 ; Joseph Calmette, *Le monde féodal*, pp. 170-171 ; J. Calmette, *La société féodale*, pp. 40-41, 45-48 ; Radu Manolescu, *Societatea Feudală...*, pp. 246 *sqq* ; Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, pp. 219-220, 229-230 ; François Louis Ganshof, *Feudalism*, pp. 30-31, 98-99 şi *passim* ; Guy Fourquin, *Seigneurie et féodalité au Moyen Âge*, pp. 123-125 ; R. Allen Brown, *The Origins of Modern Europe*, p. 112 ; Joseph R. Strayer, Dana C. Munro, *op. cit.*, pp. 114 *sqq* ; Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, pp. 147 *sqq*.

împrejurările dificile pe care deja le-am amintit, serviciul cu armele – care, la început, intra efectiv în vigoare doar când seniorul era solicitat de rege – s-a permanentizat rapid, crescând continuu în amploare. În felul cum era îndeplinită această îndatorire existau mari variaţii de la o regiune la alta, toate fiind însă corelate cu natura şi calitatea feudului concedat. Unii vasali, de exemplu, erau solicitaţi cu echipamentul complet, împreună cu toţi cei care le erau supuşi ; alţii, dimpotrivă, se puteau prezenta doar cu armele uşoare şi fără însoţitori. Unii trebuiau să participe la toate expediţiile ; alţii doar la raiduri şi numai pe o perioadă limitată. Unora, în fine, li se cereau doar servicii de pază şi protocol, alţii – deţinători ai aşa-numitelor „feuduri libere” (*franc fiefs*) – erau scutiţi de orice obligaţii. Diversitatea situaţiilor era, precum se vede, considerabilă. Cât despre sarcinile – precumpănitor fiscale – determinate de posesiunea feudului, acestea priveau fie reînnoirea „beneficiului” (taxa numindu-se, în acest caz, „de răscumpărare”), fie amenzile ocazionate de infracţiunile comise de vasal, fie, cel mai adesea, ajutorarea seniorului în situaţia în care acest lucru era absolut necesar. Cu timpul, prestaţiile de acest fel au ajuns deosebit de importante, multiplicarea lor fiind obţinută prin răscumpărarea treptată a celorlalte obligaţii. Îndatoririle seniorului erau perfect simetrice celor vasalice, cu singura deosebire că ultima (*auxilium*), pe lângă protecţia militară a celui dependent, stipula şi asigurarea subzistenţei acestuia, fie direct, prin primirea sa la castel sau la reşedinţa stăpânului, fie prin înzestrarea cu un feud. Însă nici una dintre părţi nu s-a considerat vreodată definitiv legată de asemenea constrângeri. De fapt, după cum s-a şi observat[1], obligaţiile feudo-vasalice au reprezentat o miză perpetuă în înfruntarea dintre concepţiile celor doi parteneri, fiecare având tendinţa de a le interpreta într-un mod cât mai apropiat de propriile interese. Teoretic, nici unul dintre ei nu putea denunţa unilateral contractul (durata acestuia fiind viageră), singura sau, în orice caz, una dintre puţinele excepţii de la această regulă fiind menţionată în Peninsula Iberică, unde dependenţa putea fi deliberat ruptă chiar de către vasal şi chiar dacă acesta era supusul direct al regelui[2]. În celelalte regiuni, aceste situaţii nu au fost, cel puţin până în secolele XI-XIII, decât extrem de rare, apariţia lor fiind provocată fie de conduita necorespunzătoare a seniorului (definită astfel printr-un „spectru” de infracţiuni cu limite foarte precise), fie de culpa vasalului (căruia i se reproşa, cel mai adesea, nerespectarea obligaţiilor contractuale). Sancţiunile prevăzute în ambele cazuri erau, ca să zicem aşa, centrate pe feudă. Dacă vinovatul era vasalul, posesiunea îi era temporar sau definitiv confiscată ; dacă, dimpotrivă, seniorul era cel răspunzător, vasalul era absolvit de orice îndatorire,

1. *Cf.* Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, pp. 147 *sqq*.
2. În acest caz, vasalul trebuia să înapoieze seniorului armele, calul şi toate bunurile primite, în afară de soldele pentru serviciile deja prestate („beneficiul” funciar nefiind, după cum am amintit, legat în mod absolut de vasalitate). Vasalul care primise armele de cavaler de la seniorul său nu se putea despărţi de acesta înainte de împlinirea unui an de la învestitură (cu excepţia anumitor cazuri). În Leon şi Castilia, vasalul regelui, indiferent de rang, care rupea legătura cu suzeranul era liber să părăsească regatul pentru a-şi căuta un nou senior, însă nu înainte de a-i fi cedat toate posesiunile funciare. Vasalul autoexilat (sau tot atât de bine proscris) era urmat, în anumite condiţii, de propriii vasali, care se expatriau voluntar cu seniorul lor, până ce acesta îşi găsea un nou stăpân pe care să-l servească. În funcţie de statut – dacă erau *vassalos asoldados*, adică remuneraţi printr-o soldă, sau *vassalos de criazon*, întreţinuţi şi educaţi de seniorul însuşi –, vasalii „peregrini” aveau permisiunea de a se reîntoarce acasă pentru a intra în serviciul regal sau erau obligaţi să continue să-şi urmeze peste tot seniorul, pe toată durata exilului, fără a avea voie să ridice vreodată armele împotriva suzeranului lor şi, de asemenea, fără a se teme pentru bunurile şi familiile rămase acasă (*cf.* Luis G. de Valdeavellano, *op. cit.*, pp. 238-239 *sqq*).

ruperea legăturii de dependenţă consumându-se printr-un ritual de separare, în care gesturile şi cuvintele jucau acelaşi rol capital[1].

Ne putem, fireşte, întreba, la capătul acestei succinte şi, fatalmente, incomplete treceri în revistă a principalelor aspecte ale unei instituţii atât de importante pentru medievalitatea apuseană, cât anume din specificul ei se regăsea în aceeaşi perioadă şi în celelalte zone ale lumii creştine ? A fost vasalitatea – şi, în genere, dependenţa – o formă mai generală de organizare a raporturilor sociale pe continent, aşa cum pretind, de multă vreme, teorii bine articulate, sau, dimpotrivă, ceea ce a particularizat-o nu a avut sens decât într-un spaţiu limitat ? Fără a intra acum într-o discuţie care ar depăşi cu mult intenţiile textului de faţă, să spunem doar că unele dintre componentele ei par a se întrezări şi în alte teritorii europene, nu neapărat aflate în sfera de influenţă a catolicismului şi nici sub incidenţa fostului Imperiu Carolingian. Imperiului Bizantin, de pildă, nu i-a fost deloc străină posesiunea funciară condiţionată, aceasta întâlnindu-se, până în secolul al XI-lea, fie în forma aşa-numitei *stratiotika ktemata* (individuală, ereditară şi inalienabilă), fie, ulterior, a bine-cunoscutei *pronoia*, concesiune imperială rezervată elitei birocratice şi militare, ca recompensă şi, totodată, ca temei al prestării unor servicii preponderent (dacă nu exclusiv) militare. Faptul că, în această din urmă ipostază, ea este analoagă atât *pomestia*-ei ruseşti, cât şi *iqta*-ei musulmane sau *timar*-ului otoman i-a determinat pe unii cercetători să creadă că „patternul” bizantin le-ar fi influenţat pe toate trei sau, cel puţin, pe prima dintre ele, fapt neconfirmat însă de dovezi directe. În ciuda acestei analogii, ar fi totuşi exagerat să credem că specificul condiţionat al acestor posesiuni, oricât de important, este, în sine, suficient pentru a proba o presupusă identitate cu feudul. La drept vorbind, analogiile sunt, în acest caz, mai mult aparente decât reale. Pe lângă faptul că donatorul nu era o persoană particulară, ca în Apus, ci statul, iar „stratioţii” – grupul social şi militar creat odată cu introducerea sistemului administrativ al themelor – constituiau nu o aristocraţie, ca feudatarii „franci”, ci o pătură de condiţie ţărănească, nici serviciile militare datorate în virtutea acestei posesiuni nu decurgeau din dependenţa personală, ci aveau o dimensiune eminamente funciară, fiind dependente numai de pământul concedat[2]. Cât despre vasalitatea după model occidental, aceasta nu a apărut în Bizanţ decât odată cu cruciadele, deşi, în relaţiile imperiului cu vecinii, ea pare să fi jucat totuşi, cum vom vedea imediat, un rol destul de important.

În Rusia, în schimb, analogiile de acest fel par mult mai semnificative, deşi cei ce s-au ocupat de istoria acestui spaţiu în Evul Mediu nu au ajuns nici până astăzi la un punct de vedere comun în ceea ce priveşte existenţa sau nonexistenţa aici a vasalităţii. Opinia celor – precum Alexandre Eck[3] – care acceptă acest lucru invocă drept argument

1. După părerea lui Jacques Le Goff, chiar şi în această situaţie vasalul era dator să restituie feudul, pe motiv că de vreme ce ritualul vasalic constituia un tot unitar, anularea sa (cu ritualul invers, corespunzător) însemna anularea *în bloc* a tuturor celor trei momente, deci inclusiv a învestiturii, ceea ce, din punct de vedere juridic, semnifica retrocedarea posesiunii (Jacques Le Goff, „Ritualul simbolic al vasalităţii”, pp. 206-207).
2. În legătură cu discuţiile referitoare la relaţiile feudo-vasalice şi, în general, la feudalismul în Imperiul Bizantin, vezi Ernst H. Kantorowicz, „«Feudalism» in the Byzantine Empire”, în Rushton Coulborn (ed.), *Feudalism in History*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1956, pp. 154-166 ; A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, vol. II, The University of Wisconsin Press, Winsconsin, Milwaukee, 1964 pp. 565-569 ; Dimitri Obolenski, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1971, pp. 252-253.
3. *Cf.* Alexandre Eck, *Moyen Âge russe*, Bruxelles, 1934 ; Alexandre Eck, „La vassalité et les immunités dans la Russie du Moyen Âge”, în *Recueils de la Société Jean Bodin*, vol. I, pp. 257-263 *sqq*.

nu numai bine-cunoscutul obicei al primilor cneji de a se înconjura de şi a întreţine, aidoma regilor germanici, o trupă de războinici liberi (*drujina*), ci şi alte practici specifice, destul de asemănătoare „modelului" carolingian de vasalitate sau unora dintre ipostazele sale locale. Astfel, întocmai ca vasalii iberici, nici omologii lor din vechea Rusie nu erau, la început, mai puţin liberi de a ieşi din dependenţă sau de a-şi schimba stăpânul oricând doreau, având, în plus, spre deosebire de ceilalţi, şi posibilitatea de a-şi păstra posesiunea funciară primită (*votchina*), fără riscul vreunor sancţiuni. Dispariţia acestui obicei, propriu perioadei timpurii a vasalităţii, când dependenţa avea încă un caracter personal, dublat de condiţionarea riguroasă a proprietăţii (numită acum *pomestia*) de serviciul militar – o proprietate devenită, treptat, şi ereditară – s-ar fi produs abia în secolul al XIV-lea, odată cu ascensiunea cnezatului moscovit, pe fondul neîncetatelor războaie cu vecinii. Potrivit aceluiaşi punct de vedere, nici dependenţa în formă rusă nu ar fi fost lipsită de un ritual caracteristic, omagiului „cu mâinile" fiindu-i însă preferat aici aşa-numitul „salut cu fruntea", care nu era, după toate aparenţele, decât o variantă a „prosternării" (*proskynesis*) bizantine. Obligaţiile vasalului – specificate într-un „pact" preliminar „închinării", consacrat prin jurământ – mai prevedeau, pe lângă ajutorul militar şi asistenţa judiciară de rigoare, şi plata unui tribut personal extraordinar, al cărui cuantum, ca şi circumstanţele achitării erau, de asemenea, prevăzute cu grijă. Dar spre deosebire de Occident, reciprocitatea nu pare să fi fost aici o regulă într-adevăr severă, din moment ce seniorul, care trebuia, desigur, să-şi protejeze dependenţii împotriva oricăror primejdii sau exacţiuni, avea dreptul de a-i judeca el însuşi, competenţă recunoscută, de altfel, şi femeilor în raport cu propriii supuşi[1]. Or, tocmai această particularitate a unei relaţii care, după toate canoanele, ar fi trebuit să fie reciprocă reprezintă principalul argument al celor ce refuză – şi pe bună dreptate – să accepte prezenţa în Rusia a oricărei forme, fie şi embrionară, de vasalitate şi, la limită, chiar a „feudalismului"[2]. Nu libertatea – cel puţin teoretică – a alegerii se întrevede în relaţiile „la vârf" din această societate, cât forţa implacabilă a unei dependenţe situate foarte departe de orice spirit contractualist. Întrucât puterea locală a cnejilor ruşi era încă de la început suverană, ea nu a fost constrânsă să ţină seama de aceleaşi imperative ca în Apus.

Aşadar, dacă prezenţa relaţiilor feudo-vasalice apare îndoielnică în ambele societăţi, ea se întrevede mai limpede, totuşi, în raporturile cu vecinii. De pildă, în cazul Bizanţului – care a constituit, şi din acest punct de vedere, un adevărat model pentru toate popoarele din zonă –, aceste relaţii (întemeiate pe principiul suveranităţii universale a împăratului, închipuită a se exercita asupra unui ansamblu de state strict subordonate[3]) erau evocate în termenii unei veritabile înrudiri spirituale, cu gradaţii precise şi simboluri specifice care, în privinţa vecinilor tributari cel puţin, nu era departe de vasalitatea propriu-zisă, chiar dacă nu se definea ca atare. Regii şi împăraţii franci, bunăoară, erau, pentru monarhii bizantini, „fraţi spirituali" (*pneumatikos adelphoi*), titlu rezervat, deopotrivă, şi suveranului persan, califilor arabi, sultanilor mameluci ai Egiptului şi, după toate aparenţele, principilor khazari[4] ; ţarul bulgar, în schimb, era doar „fiu spiritual" (*pneumatikon*

1. Potrivit tot lui Alexandre Eck, vasalitatea îi cuprindea în Rusia şi pe membrii înaltului cler, dar într-o formă pur personală, întrucât domeniile ecleziastice nu se aflau în proprietatea cnejilor, ci a Bisericii, care, în ceea ce o privea, avea dreptul la propriii feudatari, trimişi, în caz de necesitate, să lupte în sprijinul suzeranului (Alexandre Eck, „La vassalité...", p. 263).
2. *Cf.* Marc Szeftel, „Aspects of feudalism in Russian history", în Rushton Coulborn (ed.), *op. cit.*, pp. 178 *sqq*.
3. Dimitri Obolensky, *op. cit.*, pp. 272, 275.
4. Totuşi, în raport cu francii şi cu ceilalţi principi creştini din Occident, superioritatea împăratului era clar subliniată printr-o serie întreagă de semne cât se poate de sugestive, cum ar fi înscrierea numelui propriu

teknon)[1], asociindu-se în această titulatură cnejilor ruşi şi tuturor celorlalţi vasali ai Bizanţului faţă de care împăratul se considera un adevărat „părinte”. Instituită uneori printr-o ceremonie solemnă, care amintea de învestitura cavalerilor din Apus, această paternitate morală – caracteristică şi raporturilor dintre cnejii nord-pontici şi vasalii lor[2] – se răsfrângea şi asupra principilor păgâni botezaţi de împărat, ceea ce-i pune clar în evidenţă natura universală. La rândul lor, actele oficiale oglindeau cu fidelitate aceeaşi gradaţie : în timp ce principilor ruşi, celor turci şi pecenegilor le erau adresate scrisori imperiale (*grammata*), conducătorii croaţi, sârbi, napolitani şi amalfitani, ca şi dogele Veneţiei nu aveau dreptul de a primi decât ordine, fără putinţa de a pretinde altceva[3].

Cu statele sau populaţiile de mai mică însemnătate, fie creştine sau barbare, sedentare sau nomade – cum au fost, bunăoară, triburile caucaziene, musulmane, slave sau longobarde şi statele latine din Orient – Bizanţul întreţinea relaţii de strictă vasalitate, dacă nu chiar de pură dominaţie, impusă prin forţă, desigur, dar uneori şi solicitată, în virtutea posibilităţii întrevăzute de vecinii imperiului de a se integra astfel în civilizaţia acestuia şi de a se bucura de binefacerile ei. Indiferent de titlul cu care erau gratificaţi, toţi aceşti vasali purtau denumirea generică de δουλοι („sclavi”), fiind însă trataţi – mai bine decât o sugera titulatura – potrivit clauzelor unor contracte încheiate, nu rareori, la iniţiativa împăratului însuşi. Obligaţiile astfel asumate de cei care intrau în dependenţă – combinate, frecvent, şi cu îndatoriri de ordin fiscal (tribut, privilegii comerciale etc.) – erau preponderent militare, fiind consemnate până în cele mai mici amănunte. În schimb, basileul acorda pensii, subsidii şi indemnizaţii, pe măsura serviciilor pe care le primea. Desfăşurat uneori chiar în capitală, unde vasalul era invitat să se deplaseze personal, ceremonialul care consacra o asemenea relaţie cuprindea, pe lângă învestitura de rigoare (marca cea mai semnificativă a suveranităţii imperiale asupra persoanei şi a teritoriului dependent), şi acordarea de insigne, veşminte de onoare, coroane şi demnităţi palatine (dublate adesea de primirea la curte), menite să sublinieze nu numai solemnitatea momentului, ci şi însemnătatea legăturii care tocmai se crea. E inutil să mai precizăm că această practică, corelată cu aceeaşi pretenţie de suveranitate universală, a fost preluată întocmai de toate statele care s-au considerat, într-un fel sau altul, succesoare ale Bizanţului, fie că este vorba de Imperiul Otoman[4], de cnezatele ruseşti[5] sau de unele

---

în fruntea protocoalelor de adresare şi refuzul încăpăţânat de a le recunoaşte orice alt titlu în afara celui de „rege”, titlul de „basileu” fiind, prin tradiţie, considerat în Răsărit un atribut rezervat exclusiv monarhului bizantin (*cf.* Louis Bréhier, *Les institutions de l’Empire Byzantin*, Albin Michel, Paris, 1970, pp. 230-232 ; vezi şi *Histoire des relations internationales*, vol. I, *Le Moyen Âge*, p. 138).

1. Titlul său complet era „drag al nostru fiu spiritual, prin graţia lui Dumnezeu arhonte al poporului preacreştin al bulgarilor”. Totuşi, în 927, Petru, fiul şi succesorul lui Simeon, a fost recunoscut, în urma căsătoriei cu o nepoată a împăratului Roman Lecapene, ca „basileu al bulgarilor”, dar, fără îndoială, pentru a atenua această concesie, împăraţii care au urmat au continuat să-l trateze în protocoale doar ca „fiu spiritual”, adăugând totodată la propriul titlu de „basileu al Romanilor” (*basileus ton Romaion*) şi pe cel de „autocrator”, preluat, cu începere de la finele secolului al XII-lea, şi de principii sârbi (Louis Bréhier, *op. cit.*, pp. 232, 240).
2. Marele cneaz Dimitrie Donskoi, de exemplu, a fost unul dintre cei care s-au folosit de titulatura paternă, cerându-i vărului său, Vladimir Andreevici din Serpuhov, să-l considere „tată”, iar pe fiii săi (nepoţii lui Vladimir), „fraţi” ; *cf.* V.M. Potemkin (ed.), *Istoria diplomaţiei*, vol. I, Bucureşti, 1948, p. 125.
3. Ernst H. Kantorowicz, *op. cit.*, pp. 154-155.
4. Pentru supravieţuirea unor elemente compacte de ideologie şi practică politică bizantină în cadrul statului otoman, *cf.*, *inter alia*, Halil Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică 1300-1600*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1996, *passim*.
5. Potrivit opiniei lui Alexandre Eck, relaţiile suzerano-vasalice nu ar fi implicat, în acest spaţiu, decât persoana principelui, nu şi teritoriul său, alegerea suzeranului – fie local, fie străin (Marele Duce al

principate balcanice, ceea ce, în treacăt fie spus, ne edifică încă o dată asupra modului cum s-a putut perpetua moştenirea celei de-a doua Rome. Faptul că tipul suzerano-vasalic specific relaţiilor adoptate de Bizanţ cu vecinii sau cu statele mai îndepărtate a fost, după cum tocmai am menţionat, sistematic asociat conceptului mai larg de universalitate sugerează limpede că nu el era cel considerat ca determinant din punct de vedere juridic. Aşadar, mai mult decât prin tipul amintit sau decât prin distincţia modernă dintre state suverane şi state dependente, raporturile „romeilor" cu populaţiile din jur ar putea fi mai corect definite ca federative sau – potrivit faimoasei expresii a lui Dimitri Obolensky[1] – prin forma premergătoare a unui veritabil „Commonwealth", în cadrul căruia independenţa sau autonomia diverselor structuri au coabitat nestingherit cu principiul recunoaşterii suveranităţii imperiale, generând un model de convieţuire şi organizare politică fără nici o analogie cu vreun sistem cunoscut. Aceasta este încă o dovadă a originalei sinteze bizantine, care-i explică foarte bine exemplara posteritate.

Însă problema corelaţiei dintre vasalitate şi suveranitate este relevantă nu numai pentru Răsăritul european şi Bizanţ. Ea are sens, deopotrivă, şi pentru partea de apus a continentului, în contextul amplei dezbateri, reluată în ultimii ani, referitoare la constituirea monarhiilor „feudale" şi, pe un plan mai general, la prefacerile instituţionale, politice şi ideologice care au însoţit procesul de formare a statului modern. Un punct de vedere larg împărtăşit consideră că, în cadrul acestor două direcţii îngemănate de evoluţie, relaţiile feudo-vasalice ar fi avut un rol esenţial nu numai prin faptul că au menţinut intactă fermitatea ţesutului social, în împrejurările create de dezagregarea puterii centrale, dar şi prin aceea că, substituind pentru o vreme suveranitatea prin suzeranitate, au asigurat menţinerea *de facto* a autorităţii regale asupra tuturor celor ce depindeau de ea, în aşteptarea unor circumstanţe mai favorabile recâştigării poziţiilor pierdute. Începând din cel de-al XI-lea veac, puterea centrală s-ar fi reconstituit, aşadar, ca în Franţa, pe temeiul vasalităţii, valorificând metodic atât prevederile dreptului seniorial, cât şi atuurile care decurgeau din calitatea de senior suprem a regelui[2].

Evitând şi de astă dată să intrăm într-o discuţie mult prea cuprinzătoare pentru ceea ce ne-am propus aici, vom spune doar, foarte concis, că un asemenea punct de vedere nu ni se pare acceptabil. Este, fără discuţie, adevărat că dimensiunea „feudală" a regalităţii a fost o componentă importantă a conceptului medieval de putere, contribuind cât se poate de serios la afirmarea prerogativelor acesteia. Ea a fost însă, cum limpede se poate vedea din toate exemplele care ne stau la îndemână, doar *un versant* al acestei puteri, şi nu neapărat cel mai important. În fapt, adevărata ei dimensiune, cea care într-adevăr a contat, a fost aceea *teocratică*, în comparaţie cu care atributul seniorial al regelui nu numai că a fost incomparabil mai slab, dar şi diametral opus, după cum ne-o arată, între altele, şi strădiunţa fără răgaz a monarhilor epocii de a-l accentua pe primul în detrimentul

---

Lituaniei sau regele Poloniei) – făcându-se, pe de altă parte, în deplină libertate. Abia la finele secolului al XIV-lea, angajamentele faţă de principii străini au început să fie sistematic obstrucţionate, marii cneji de Tver şi Moscova introducând în tratatele cu cei doi vecini clauza confiscării de drept a pământurilor acelora dintre supuşi ce s-ar fi „închinat" în afară. Au existat însă şi cazuri când statutul juridic al posesiunilor celor ce intrau în dependenţă a fost serios afectat prin asumarea acestei legături, cum s-a întâmplat, de pildă, cu teritoriile principilor vasali lituanieni din ţinuturile de margine, ruso-lituaniene, care, intrând sub suzeranitatea Moscovei, şi le-au primit înapoi cu titlul de „gratificaţii" pentru serviciile consimţite (Alexandre Eck, „La vassalité...", pp. 261-262).

1. Dimitri Obolensky, *op. cit.*, *passim*.
2. Pentru acest punct de vedere, vezi, *inter alia*, Brice Lyon, *The Middle Ages in Recent Historical Thought*, ediţia a II-a, Washington, D.C., 1965, p. 24 ; F. Olivier-Martin, *op.cit.*, pp. 217-218 ; François Louis Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité ?* , pp. 242 *sqq*.

celuilalt sau – şi mai bine – tendinţa lor de a eluda prescripţiile dreptului feudo-vasalic, atunci când acestea păreau să contravină principiului de drept divin[1]. Acest lucru nu are nimic surprinzător într-o epocă dominată de un mod de gândire şi de o paradigmă interpretativă în mod fundamental diferite de „filtrul hermeneutic" modern[2]. Dimensiunea suzerană a regalităţii a fost mai precară şi, în acelaşi timp, antagonică versantului teocratic, întrucât spiritul ei esenţialmente consensual nu avea, în acea vreme, nimic comun şi nici nu se putea acomoda cu un principiu potrivit căruia numai voinţa (*voluntas*) regelui crea şi exercita legea, ca expresie deplină a suveranităţii şi, implicit, a caracterului sacru al celui ce o întruchipa. Tot astfel, participarea regelui la viaţa societăţii şi subordonarea funcţiei sale senioriale principiului ei contractualist nu-şi puteau găsi uşor vreo corespondenţă cu esenţa divină a unei puteri care-l proiecta pe deţinător în afara şi deasupra comunităţii din care făcea parte. Este adevărat că noţiunea de „credinţă" (*fides*), comună ambelor forme de autoritate, era, la prima vedere, singura capabilă să le unească. În realitate însă, dacă în plan teocratic ea însemna „obedienţă", în cel mai autentic sens al cuvântului, faţă de o persoană *superioară*, în cel feudal semnificaţia ei era, dimpotrivă, aceea de „loialitate", invitându-i pe parteneri la o *colaborare* care putea înceta în caz de felonie (ceea ce este o altă modalitate de a spune că vasalii regelui aveau dreptul legitim de a rezista încălcărilor contractului, restabilind echilibrul relaţiei). Mai limpede spus, guvernarea teocratică era esenţialmente unilaterală ; cea feudală, în schimb, era în mod principial bilaterală, constituind unica soluţie posibilă de a concepe, în împrejurările acelei epoci şi cu mijloacele care-i erau proprii, „o lege – şi, totodată, o formă de conducere – capabilă să-l supună şi pe rege"[3].

Walter Ullmann, căruia îi aparţine observaţia de mai sus, şi, după el, mulţi alţii au văzut în subordonarea treptată a principiului contractualist „feudal" faţă de cel teocratic sensul însuşi, vag prefigurat şi doar aparent paradoxal, al unei evoluţii politice din ce în ce mai moderne[4]. Fără a pune la îndoială exactitatea unei asemenea judecăţi, nu putem

1. Printre nenumăratele studii referitoare la importanţa dimensiunii teocratice a instituţiei regale în Evul Mediu, vezi *Le sacre des rois*, Actes du Colloque International d'histoire sur les sacres et couronnements royaux (Reims, 1975), Paris, 1985 ; *La royauté sacré dans le monde chrétien*, publié sous la direction de Alain Boureau et Claudio Sergio Ingerflom, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1992 ; Anne J. Duggan (ed.), *Kings and Kingship in Medieval Europe*, Routledge, Londra, 1993 ; Joseph Canning, *A History of Medieval Political Thought, 300-1450*, Routledge, Londra, New York, 1996 ; Walter Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, Barnes & Noble Inc., New York, 1966, *passim* ; Florentina Căzan, „Aspecte ale gândirii politice din Europa apuseană în secolele XI-XIV", *Analele Universităţii Bucureşti*, Seria ştiinţe sociale. Istorie, XVII, 1968, pp. 44-49 ; Marc Bloch, *Les rois thaumaturges*, Albin Michel, Paris, 1924 (şi versiunea în limba română : *Regii taumaturgi. Studiu despre caracterul supranatural atribuit puterii regale în special în Franţa şi Anglia*, prefaţă de Jacques Le Goff, traducere de Val Panaitescu, Editura Polirom, Iaşi, 1997) ; Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. II, *Social Classes and Political Organization*, pp. 379-383, 421-422 ; Henri Pirenne, *L'Europe au Moyen Âge...*, *passim* etc.
2. Expresia îi aparţine lui Ioan Petru Culianu ; *cf. Eros şi magie în Renaştere. 1484*, traducere de Dan Petrescu, prefaţă de Mircea Eliade, postfaţă de Sorin Antohi ; traducerea textelor din limba latină : Ana Cojan şi Ion Acsan, Editura Nemira, Bucureşti, 1994.
3. Walter Ullmann, *Principles of Government*, p. 152 şi *passim* ; W. Ullmann, „Zur Entwicklung des Souveranitätsbegriffs im Spätmittelalter", în W. Ullmann, *Scholarship and Politics in the Middle Ages*, Variorum Reprints, Londra, 1978, pp. 9-14 *sqq*.
4. Aceasta este teoria dezvoltată şi de Marcel Gauchet, în spiritul direcţiei ce caracterizează astăzi antropologia politică ; *cf. Dezvrăjirea lumii. O istorie politică a religiei*, traducere şi postfaţă de Vasile Tonoiu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1995. Vezi şi Pierre Manent, *Istoria intelectuală a liberalismului. Zece lecţii*, traducere de Mona Antohi şi Sorin Antohi, prefaţă de Sorin Antohi, Editura Humanitas, Bucureşti, 1992, pp. 20-25.

totuşi să nu ne întrebăm dacă nu cumva tocmai în asocierea *ambelor* tipuri de autoritate se găseşte, în fond, cheia succesului unui mod de a guverna care s-a impus, până la urmă, întrucât a fost singurul apt de a întruchipa *mijlocul* ideal între cele două extreme specifice medievalităţii : universalismul imperial şi particularismul senioriei ?

2. *Sacerdotium* şi *regnum* în Europa postcarolingiană (secolele IX-XIII): noul Imperiu Ottonian, reformarea spirituală a Bisericii şi teocraţia pontificală

Creştinătatea latină în ajunul procesului de reformare spirituală a Bisericii (secolele IX-X)

Alexandru-Florin Platon

În acest interstiţiu, un accentuat şi foarte rapid proces de fragmentare[1] particularizează evoluţia creştinătăţii latine – noţiune echivalentă, *grosso modo*, cu fostul Imperiu Carolingian[2]. La nivelul marilor structuri teritoriale care intraseră odinioară în componenţa stăpânirii lui Carol cel Mare, acest proces se manifestă mai întâi prin distanţarea din ce în ce mai evidentă dintre *Francia occidentalis* şi *Francia orientalis*, precum şi dintre acestea şi teritoriile de la sud de Alpi, anexate în 758, în urma distrugerii puterii longobarde locale. Dacă tratatul de la Verdun (843), care punea provizoriu capăt unui şir

1. Pentru această recapitulare a unor fenomene şi evenimente, altminteri bine cunoscute, vezi mai ales Janet Nelson, „The Frankish Kingdoms", pp. 110-141; Johannes Fried, „The Frankish Kingdoms: the East and Middle Kingdoms", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. II, part I, „Political Development", pp. 142-168; Timothy Reuter (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. III, part II, „Post-Carolingian Europe", pp. 233-455 şi mai vechile sinteze, încă actuale, ale lui Louis Halphen *Charlemagne et l'empire carolingien*, Éditions Albin Michel, Paris, 1979, pp. 265-427, şi *Les barbares. Des grandes invasions aux conquêtes turques du XI*[e] *siècle*, Librairie Félix Alcan, Paris, 1936, pp. 270-286, 333-347. De asemenea, Laurent Theis, *Nouvelle histoire de la France médiévale*, vol. II, *L'héritage des Charles. De la mort de Charlemangne aux environs de l'an mil*, Éditions du Seuil, Paris, 1990. Pentru o referinţă accesibilă şi în limba română, vezi şi Josef Fleckenstein, *Istoria Germaniei*, vol. I, *Bazele şi începutul istoriei germane*, traducere de Nona Palincaş, Editura Teora, Bucureşti, 2000, pp. 103 *sqq*.
2. În a cărui componenţă intrau, reamintim, teritoriile vest-renane – reunite, treptat, sub acelaşi sceptru de regii Merovingieni, redevenite de sine stătătoare în ajunul instaurării dinastiei carolingiene şi reunificate de noii dinaşti –, cele nord-alpine, de la est de Rin, unde se va instala, de altfel, şi centrul noii puteri, apoi Saxonia de mai târziu, cucerită, dar mult timp nepacificată, Italia nordică şi centrală, marca avarică şi, în sfârşit, micul teritoriu de pe versantul sudic al Pirineilor, incluzând şi o parte din litoralul mediteranean, cunoscut sub numele de marca „Spaniei" – *cf*. Paul Fouracre, „Frankish Gaul to 814" – pp. 85-109.

îndelungat de conflicte sângeroase între fiii lui Ludovic cel Pios, a reuşit, cel puţin formal, să păstreze unitatea imperiului prin afirmarea întâietăţii lui Lothar ca moştenitor al titlului deţinut de bunicul şi apoi de tatăl său, nu acelaşi lucru se poate spune şi despre celelalte două împărţiri succesorale – din 855 şi 887-888 – care au urmat, şi ele, altor perioade de rivalităţi interne. În urma celei din 855 (sau 856), survenită la moartea lui Lothar I, stăpânirea acestuia (care cuprindea o fâşie lungă de teritoriu, întinsă de la Marea Nordului până în nordul Italiei, cu Roma şi „Patrimoniul Sfântului Petru") s-a distribuit între Ludovic al II-lea (855/866-875) şi Lothar al II-lea (855/856-869), după ce, vreme de cîţiva ani, o parte din ea (Provenţa şi Burgundia – însă aceasta nu în întregime) se aflase în posesia celui de-al treilea fiu, Carol, dispărut însă prematur (în 863)[1]. Faptul că vechea posesiune de care fusese legat titlul imperial se fragmentase prin tripartiţie şi că, pe de altă parte, moştenitorul celei mai înalte demnităţi – Ludovic al II-lea – a ajuns, în scurt timp, să nu mai stăpânească efectiv decât Italia, redus fiind la acelaşi statut regal ca şi vecinii săi apropiaţi de la vest şi est de Rin, a avut urmări extrem de importante : nu numai că, prin aceasta, a dispărut spaţiul de legătură dintre cele două mari emisfere ale fostului imperiu şi, în acelaşi timp, orice forţă centripetă susceptibilă de a reface vechea unitate ; de asemenea, actul din 855 pare să fi compromis iremediabil orice posibilitate de a mai lega demnitatea imperială de o bază teritorială corespunzătoare, adică mai mare decât a domeniilor regale, în aşa fel încât exercitarea ei să poată avea efectele „coagulante" fireşti. Lipsită de o asemenea şansă, funcţia imperială a devenit, practic, tot mai vidă de conţinut, fiind în cele din urmă constrânsă – cum vom vedea – să se convertească la o semnificaţie din ce în ce mai mistică, singura aptă de a-i legitima pretenţia universalistă. Însuşirea, pentru scurt timp, a titlului imperial de către Carol cel Pleşuv (875) şi a teritoriilor de la sud de Alpi, ca şi vremelnica tendinţă, din timpul domniei lui Carol al III-lea cel Gros (881-887), de reconstituire a vechii unităţi carolingiene (datorată nu atât străduinţelor programatice ale moştenitorului lui Ludovic Germanicul, cât mai ales unei fericite conjuncturi de natură dinastică)[2] nu a putut opri sau încetini această evoluţie. Detronarea, în noiembrie 887, a împăratului[3] – pusă la cale de partizanii tradiţiilor localiste germanice – a potenţat şi mai mult forţele centrifuge din fiecare componentă majoră a fostului *regnum* carolingian, separându-le pentru totdeauna[4]. De aceea, nu întâmplător, acest act poate fi considerat ca simbolul dispariţiei definitive a unităţii politice carolingiene[5]. În locul marelui stat franc de odinioară, după îndelungi lupte interne şi în împrejurările accentuării pericolului extern, au luat naştere cinci regate independente – Francia apuseană, Francia răsăriteană, Burgundia superioară, Burgundia inferioară şi Italia –, dintre ai căror regi (Odo sau Eudes de Paris, din familia Robertinilor, Arnulf de Carinthia, Rudolf din familia Welfilor, contele Boso de Vienne şi Berengar I de Ivrea – ultimul care a mai purtat coroana imperială, între 915 şi 924[6]) doar

1. *Cf.* Johannes Fried, „The Frankish Kingdoms...", pp. 149-150.
2. Pentru aceste evoluţii, vezi, pe larg, Louis Halphen, *Charlemagne...*, pp. 357-401 ; Louis Halphen, *Les barbares...*, pp. 281-284.
3. Carol cel Gros fusese încoronat în 881.
4. Johannes Fried, „The Frankish Kingdoms...", pp. 158-160.
5. Vezi Myriam Soria Audebert, Cécile Treffort, *op. cit.*, pp. 20-21.
6. Despre politica şi legăturile familiale ale acestuia, vezi Barbara H. Rosenwein, „The Family Politics of Berengar I, King of Italy (888-924)", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 71, nr. 2, 1996, pp. 247-289.

cel din Francia răsăriteană mai era un carolingian (fapt care, între altele, explică de ce tradiţia imperială a ajuns, la finele celui de-al IX-lea veac, irevocabil legată de spaţiul german, de unde a şi pornit, de altfel, după numai câteva decenii, restauraţia ottoniană). Unitatea imperiului (*unitas imperii*) a fost, astfel, definitiv spulberată.

Urmările politice ale acestui fenomen (premergător celei de-a doua restauraţii a imperiului, de către Ottonieni) vor fi expuse mai jos. Deocamdată, este suficient să spunem că principalul factor care a determinat sau doar încurajat un asemenea deznodământ a fost, pe lângă cel extern (invaziile maghiare, sarazine şi, în primul rând, normande, care, din primii ani ai secolului al X-lea şi până la începutul deceniului patru al veacului următor, au asaltat simultan, din toate părţile, atât zonele limitrofe ale imperiului, cât şi provinciile din interior[1]), tradiţia patrimonială germanică, nu pe de-a-ntregul victorioasă în raport cu interpretarea de sorginte romană a statului ca entitate indivizibilă. În orice caz, aşa-numita *Divisio regnorum* din 806, în care cele trei părţi ale imperiului atribuite urmaşilor lui Carol cel Mare sunt desemnate ca făcând parte din *corpus regni*, o sugerează[2], după cum acelaşi lucru îl arată şi dispoziţiile succesorale adoptate în 817 de Ludovic cel Pios (prin *Ordinatio imperii*), care îl ridicau la demnitatea imperială pe întâiul-născut, Lothar, în timp ce fraţii acestuia erau aleşi, cu aceeaşi ocazie, regi, subordonaţi însă *sub seniore fratre*[3]. Însă obiceiurile germanice ale divizării moştenirii au fost incomparabil mai puternice, iar războaiele civile care au marcat, în deceniile următoare, istoria carolingienilor nu fac decât să o confirme. Oricum, din acest unghi, pare mai semnificativ faptul că tendinţele centrifuge – a căror manifestare nu trebuie neapărat interpretată ca semn al unei „slăbiciuni" sau „dezagregări" a statului, cum ne-ar îndemna să credem perspectiva modernă, tributară influenţei exercitate de realitatea ulterioară a monarhiilor birocratice şi centralizate, ci mai curând ca expresia unui mod specific de guvernare[4] – nu şi-au făcut simţite efectele doar la acest nivel al marilor structuri teritoriale ale imperiului. În egală măsură, ele s-au manifestat şi în cadrul fiecăreia dintre aceste structuri în parte, accentuând procesul de fragmentare şi, în acelaşi timp, grăbind transferul puterilor publice de la „centrul" din ce în ce mai precar, ca expresie atât fizică, cât şi simbolică, în sfera de exerciţiu a factorilor locali. Aceasta este, de altfel, şi latura cea mai frapantă a fenomenului la care ne referim. La finele secolului al X-lea, în toate regatele apărute după dezmembrarea Imperiului Carolingian, realitatea puterii se găseşte nu în mâinile regelui, ci ale autorităţilor locale amintite. Reprezentate de „conţi", „duci", „markgrafi", *missi dominici* etc., persoanele cu care aceste instanţe se identificau fuseseră, mai înainte, funcţionari ai imperiului, care profitaseră atât de nenumăratele conflicte dintre urmaşii lui Carol, cât şi de inconsistenţa crescândă a puterii regale pentru a deveni, practic, independente. Faptul că responsabilităţile lor administrative derivau nu din calitatea de reprezentanţi ai unei puteri publice ferm instituite şi limpede conturate (aceste atribute au rămas, pe toată durata guvernării Carolingienilor, într-un stadiu pur ipotetic), ci din statutul de vasali ai

1. *Cf* Lucien Musset, *op. cit.*, vol. 2, *passim*.
2. *Cf.* Janet Nelson, „The Frankish Kingdoms", p. 112.
3. *Ibidem*, pp. 112-115.
4. În acest sens, vezi, *inter alia*, Barbara H. Rosenwein, *op. cit.*, p. 249 şi *passim*, care judecă, din acest unghi, domnia lui Berengar I – al cărui principal instrument de guvernare au fost daniile funciare pe scară largă, operate în beneficiul unei reţele familiale largi, din care făceau parte, deopotrivă, rude şi *fideli* – drept una de succes.

împăratului, care îşi considerau funcţia ca un beneficiu şi acţionau în virtutea principiului de drept implicat de condiţia lor (fidelitatea personală), aruncă o lumină destul de limpede asupra mecanismului fragmentării : dacă acesta nu conţinea, în germene, aşa cum a afirmat mai demult Geoffrey Barraclough[1], viitoarele tendinţe de dezagregare, cu siguranţă că, într-o oarecare măsură, el le-a stimulat totuşi să se manifeste, pe fondul treptatei disoluţii a instanţelor reprezentative centrale, al presiunii exercitate de invazii (cărora aceşti administratori au trebuit să le facă faţă singuri), dar mai ales al identificării agenţilor imperiali cu interesele locale, de care, oricum, prin forţa împrejurărilor, erau tot mai strâns legaţi. Consecinţă previzibilă a distanţării lor de o putere centrală tot mai golită de sens, ereditatea funcţiilor pe care le exercitau a desăvârşit fragmentarea, marcând transformarea teritoriilor guvernate în posesiuni de sine stătătoare. În acest fel s-au născut comitatele, ducatele, marchizatele, în genere, marile principate teritoriale care, de o parte şi de alta a Rinului, precum şi la sud de Alpi, au devenit, pentru câteva secole, principala expresie – nu însă şi singura – a pluralismului geografic.

O scurtă trecere în revistă a câtorva dintre aceste ansambluri poate oferi o idee despre gradul de fragmentare la care ajunsese, în cel de-al X-lea veac, fostul Imperiu Carolingian[2]. În partea apuseană a fluviului menţionat, care separa acum, în mod natural, dar fără a fi o graniţă în sensul actual al termenului, cele două părţi ale fostului *regnum* carolingian, în spaţiul cunoscut sub numele de *Francia occidentalis*, o importantă structură teritorială era, bunăoară, Neustria. Situată între Sena şi Loara, numită şi *ducatul Francilor* sau – pe scurt – *Francia*, având drept nucleu Île-de-France, ea a fost, până în secolul al XIII-lea, „Franţa” propriu-zisă, din familia ei ducală făcând parte şi cel prin alegerea căruia (în 987) ca rege noua dinastie astfel întemeiată se va separa definitiv de tradiţia imperială carolingiană : este vorba de Hugo Capet[3]. În aceeaşi regiune, dar mai la nord, se afla comitatul Flandrei, dăruit în 862 de Carol cel Pleşuv ginerelui său Balduin Braţ-de-Fier. Însă nu beneficiarul, ci fiul său, Balduin al II-lea, avea să facă din Flandra o mare putere teritorială (ulterior şi economică), destinată să ducă, între Franţa şi Anglia, o constantă politică de echilibru. Doar o mică parte a ei va fi anexată domeniului regal francez, la finele secolului al XV-lea. Comitatul de Vermandois şi ducatul Normandiei (acesta din urmă guvernat deja, în perioada la care ne referim, într-o manieră care prefigura statul monarhic francez) făceau parte din aceeaşi zonă geografică, alături de ele, dar, comparativ, mult mai la vest, situându-se Bretania, pe care Carolingienii şi Capeţienii nu au reuşit să o supună cu adevărat niciodată. Ceva mai la sud, comitatele de Anjou şi Maine vor fi organizate de Plantageneţi, în secolul al XII-lea, într-un nou principat teritorial, devenit, prin ridicarea conţilor fondatori la rangul de regi ai Angliei, printre cele mai importante posesiuni ale noii dinastii de pe continent, împreună cu Aquitania. Ansamblul occitan, care ar fi putut forma singur un stat capabil să rivalizeze cu cel din nord dacă nu ar fi existat antagonismele dintre elementele sale componente, cuprindea, în ordine, Aquitania (de care tocmai am vorbit, situată între Loara şi Dordogne), comitatul de Toulouse (integrat, în secolul al XIII-lea, după cruciada albigenză, domeniului regal capeţian) şi

1. Geoffrey Barraclough, *op. cit.*, *passim*.
2. *Cf.* Jean Dunbabin, „West Francia : the Kingdom”, şi David Bates, „West Francia : their northern principalities”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. III, pp. 372-397, 398-419 ; Laurent Theis, *op. cit.*, pp. 153-160 ; Josef Fleckstein, *op. cit.*, pp. 140-150 ; Myriam Soria Audebert, Cécile Treffort, *op. cit.*, pp. 26-35.
3. Vezi *infra*, pp. 266-267.

comitatul Barcelonei (ultima supravieţuire a mărcii carolingiene a Spaniei, constituită, după cucerirea musulmană din 985, într-o formaţiune statală autonomă, care, în secolul al XII-lea, a luat numele de Catalonia)[1]. În partea de nord-est a *Franciei occidentalis*, cele două mici regate burgunde ieşite din divizarea moştenirii lotharingiene vor forma, treptat, un puternic ducat, delimitat de Saône şi Loara, care va înrâuri durabil, până spre finele celui de-al XV-lea veac, evoluţia regatului capeţian[2]. Comitatul de Champagne, a cărui prosperitate, în secolele XII-XIII, s-a datorat – cum am văzut – conjuncţiei sale temporare cu principala arteră comercială vest-europeană care lega sudul mediteranean de nordul flamand, completa, la vest de Rin, harta marilor principate teritoriale – o hartă foarte schimbătoare, de altfel, ale cărei contururi vor fluctua continuu, în funcţie de relaţiile matrimoniale, conflictuale ori diplomatice – instabile şi ele – dintre posesorii principatelor.

La est de Rin (în aşa-numita *Francia orientalis*, care, din secolul al XI-lea, apare tot mai frecvent în documente sub numele de *regnum Teutonicorum* sau *regnum teutonicum*[3]), situaţia era riguros aceeaşi, cu singura excepţie a tipului predominant de structură teritorială : dacă în *Francia occidentalis* diversitatea era, din acest unghi, mai accentuată şi – aşa cum o dovedeşte apariţia vicontatelor – chiar în continuă adâncire, de cealaltă parte a fluviului, principala formă de organizare era ducatul, mai precis, „ducatul tribal", în condiţiile în care arhaica structură a tribului redevenise, prin dezagregarea imperiului, principala expresie vieţii comunitare[4]. În anul 911, anul extincţiei liniei est-france a Carolingienilor, odată cu Ludovic Copilul, constituirea ducatelor era deja încheiată în Saxonia, Bavaria şi Franconia, acelaşi proces definitivându-se, ulterior, în Suabia şi Lotharingia, legată acum, pentru totdeauna, de destinele teritoriilor de la est de Rin[5]. Din rândurile acestor conducători locali se va ridica, după numai câteva decenii, cel de-al doilea restaurator al imperiului – Otto de Saxonia –, în urma alegerii sale ca rege de către ceilalţi duci tribali, potrivit unui obicei instaurat tot în epoca postcarolingiană[6].

Anexarea pământurilor fiscului regal sau imperial, precum şi privilegiile de imunitate au adâncit, la rândul lor, pretutindeni această diversitate, consolidând totodată şi prerogativele locale. Iniţial, aceste privilegii fuseseră concepute ca un instrument de simplificare a administraţiei şi a legăturilor dintre regii Carolingieni şi nobilii[7] din diferitele provincii, întrucât stabileau o relaţie directă între aceştia şi „centru", care ocolea veriga intermediară a trimişilor itineranţi ai puterii sau autoritatea ducelui şi a comitelui. Declinul puterii regale şi dezorganizarea generală provocată de invazii le-au dat acestor seniori deplina libertate de a se bucura, pe cont propriu, de privilegiile

1. *Cf*. Michel Zimmermann, „Western Francia : the southern principalities", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. III, pp. 420-455.
2. Constance Brittain Bouchard, „Burgundy and Provence, 879-1032", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. III, pp. 328-345.
3. *Cf*. Francis Rapp, *Le Saint Empire romain germanique. D'Otton le Grand à Charles Quint*, Tallandier, Paris, 2000, p. 33.
4. Johannes Fried, „The Frankish Kingdoms…", pp. 142 *sqq* ; Eckhard Müller-Mertens, „The Ottonians as kings and emperors", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. III, pp. 233-266.
5. Michel Parisse, „Lotharingia", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. III, pp. 310-319.
6. Vezi *infra*.
7. Termenul trebuie luat aici în sensul său figurat, sugerând preeminenţa, şi nu în cel social, care desemnează un *status* formal recunoscut şi juridic reglementat. Aceşti *nobiles* provinciali, constituind, laolaltă, un fel de notabilităţi locale, aveau o origine şi un statut foarte diverse, ridicarea lor în fruntea comunităţilor din care făceau parte datorându-se unor împrejurări, şi ele, cu certitudine, foarte variate.

concedate, confirmând astfel, în peisajul vest-european, încă un factor particularist, alături de cel reprezentat de foştii funcţionari imperiali, despre care am discutat. Aceşti funcţionari şi nobilii locali amintiţi vor forma, prin contopire, o nouă elită nobiliară – de fapt, *adevărata* elită a perioadei de apogeu a Evului Mediu (al cărei început coincide cu interstiţiul la care ne referim), pe fondul cristalizării depline a instituţiei vasalităţii şi a sistemului seniorial, ambele rezumând, aidoma particularismului teritorial, modul de organizare propriu întregii epoci.

În contextul care ne interesează aici, are mai puţină importanţă dacă diversitatea teritorială ilustrată de principatele pe care le-am enumerat a fost expresia forţei unor particularisme pe care Imperiul Carolingian nu le-a putut domina sau, dimpotrivă, tocmai a *atenuării* acestor particularisme, după cum înclină să creadă unii autori[1]. Dezbaterea este, neîndoielnic, pasionantă, la fel ca şi aceea referitoare la continuitatea sau la mutaţia pe care o denotă „fizionomia” structurilor sociopolitice din perioada noastră de referinţă[2]. Pentru ceea ce ne preocupă aici, e de ajuns să observăm două, cel mult trei lucruri. Mai întâi, unul care ţine de natura însăşi a realităţii asupra căreia se exercită guvernarea. Nici în dreapta şi cu atât mai puţin în stânga Rinului sau în Peninsula Iberică şi în cea italiană, noţiunea de „regat” (*regnum*), care devine, pe parcursul secolului al X-lea, principala formă „materială” a integrării politice, nu reprezintă ceea ce ne-am aştepta, astăzi, să fie. Mai exact spus, ea nu denotă o structură teritorială limpede conturată şi omogenă, cu fruntarii bine stabilite şi recunoscute ca atare, ci o configuraţie încă foarte imprecisă şi greu de definit altcumva decât în termenii dependenţei feudo-vasalice. Modul în care Monique Bourin-Derruau a caracterizat, din acest unghi, „Franţa”, ca o „ficţiune lingvistică”[3], se poate aplica fără ezitare şi „Germaniei”, „Spaniei” ori „Italiei” – toate, deocamdată, simple expresii geografice, imposibil de ortografiat fără ghilimelele de rigoare. Până destul de târziu, la începutul secolului al XIII-lea, sensul „regatului” nu a fost unul teritorial, ci personal. În alcătuirea sa nu intra un teritoriu, ci un ansamblu de seniorii (comitate, ducate etc.), ai căror posesori erau, în cel mai bun caz, „oamenii” (adică vasalii) regelui, nu însă şi supuşii săi incondiţionali (supunerea absolută fiind un derivat doar al ipostazei monarhului de *persona sacra* şi nicidecum al legăturii personale). În aceste condiţii, limita regatului nu putea varia decât într-un singur mod : nu prin adăugiri de teritorii şi extensii ale frontierei (noţiune care apare în vocabularul politic

1. Acesta este punctul de vedere al lui Jean-Pierre Poly şi Éric Bournazel, potrivit cărora principalul contraargument al considerării principatelor teritoriale ca o expresie a adâncirii particularismelor locale îl constituie formarea lor nu numai în regiunile de margine (Bretania, Aquitania, Normandia, Flandra), ceea ce, la limită, ar justifica o asemenea interpretare, ci şi în inima însăşi a Imperiului Carolingian, la nord de Loara şi tocmai în epoca în care tradiţionalul regim al personalităţii legilor începe să lase locul unui început de teritorializare a cutumelor, fapt care implica reculul semnificativ al criteriilor etnice de delimitare. În consecinţă, pentru autorii citaţi, mai verosimilă este o răsturnare completă de perspectivă : principatele nu ar fi ipostazele unei adânciri a fragmentării teritoriale, ci, dimpotrivă, un simptom al *atenuării* acestor particularisme, în urma fuziunii definitive dintre dinastiile france şi nobilimile autohtone în cadrul unei culturi aristocratice comune. *Cf*. Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, pp. 341-344.
2. *Ibidem*, pp. 345 *sqq*. Cei doi autori sunt de părere că principatele din secolele IX-X nu sunt aceleaşi cu cele care se observă trei secole mai târziu, ci o formă tranzitorie spre structurile teritoriale din secolul al XII-lea, a căror naştere s-a datorat nu preschimbării graduale a naturii tipului precedent, ci unei veritabile *mutaţii*, pusă în evidenţă de apariţia senioriei bannale şi a regimului ei caracteristic de administrare şi exploatare a resurselor naturale şi umane. Aşa se şi explică, potrivit lui Poly şi Bournazel, fizionomia particulară a noilor principate din cel de-al XII-lea veac : ciuruită de enclave, sfâşiată pe margini şi, mai ales, în continuă transformare.
3. Monique Bourin-Derruau, *op. cit.*, vol. IV, *passim*.

francez abia în secolul al XIV-lea), ci prin transferuri succesive de vasalitate, de natură să extindă cercul suzeranităţii. Desigur, amintirea demarcaţiei constituite în urma partajului de la Verdun nu se pierduse cu totul, mai ales că traseul ei nu fusese abstract – departe de aşa ceva –, ci, potrivit specificului medieval, unul foarte concret, compus dintr-o suită de repere naturale, relativ uşor de recunoscut şi urmărit în peisaj. Numai că, odată cu trecerea timpului, precizia ei s-a estompat progresiv, nenumăratele diviziuni teritoriale prilejuite de conflictele dintre Carolingieni precipitându-i disoluţia. Principiul legăturii personale l-a biruit astfel pe cel al teritorialităţii, sortit fiind să predomine timp de mai multe secole[1]. Explicaţiile unei asemenea situaţii, reductibilă, de bună seamă, la dificultatea de a percepe global spaţiul înconjurător, ca entitate de sine stătătoare[2], sunt, în ciuda unui interes indiscutabil, prea numeroase pentru a stărui asupra lor. Să spunem doar că, pe lângă factorii de ordin tehnic (distanţele foarte mari, precaritatea şi lentoarea mijloacelor de comunicaţie etc.), a căror presiune limitativă asupra vieţii cotidiene a colectivităţilor umane a fost o constantă până târziu, dincolo de pragul epocii moderne, un rol important în menţinerea acestei fragmentări l-a jucat şi proiecţia mentală a realităţii înconjurătoare, concepută ca un pandant simetric al invizibilului, dar infinit mai puţin important decât el în economia fundamentală a mântuirii. Nu ceea ce era optic accesibil din lumea înconjurătoare era semnificativ pentru oamenii acestei epoci, cât versantul ascuns, care era totuna cu transcendentul. Curiozitatea pentru ceea ce se vede se justifica doar în măsura în care, în acest mod, puteau fi decelate şi interpretate semnele – la drept vorbind, nenumărate – prin care Dumnezeu (sau alte forţe) comunica(u) cu lumea şi îşi manifesta(u) voinţa. Altminteri, natura nu era, în sine, un subiect de interes. Ilustrativ din acest unghi este şi faptul că spaţiul imaginar, oglindit de bogata literatură a viziunilor, era, comparativ, mult mai precis în detaliile sale constitutive, iar deplasarea sau călătoria nu avea, la rându-i, sens decât într-un mod preponderent extatic sau ca traseu ascensional, conducând spre edificare[3]. Pe de altă parte, nici concepţia curentă despre natura puterii monarhice nu favoriza, oricât ar părea de ciudat, o perspectivă mai netă asupra spaţului înconjurător. Misiunea eminamente spirituală şi morală a regelui, de a le asigura supuşilor accesul nemijlocit la *cetatea divină*, implicit la mântuire, presupunea un exerciţiu „pastoral" al guvernării care, cel puţin teoretic, se putea dispensa de instrumentele administrative necesare unei instalări durabile în lume[4]. Manifestarea exemplară a devoţiunii şi respectarea îndatoririlor religioase subsecvente – apărarea credinţei şi protejarea Bisericii – nu implicau neapărat nici evidenţa oamenilor, nici a resurselor, nici a locurilor care le conţineau. Guvernarea sufletelor asculta, fatalmente, de alte imperative şi urma alte condiţionări decât guvernarea trupurilor. Exactitatea perceperii mediului

1. O dovadă cât se poate de concludentă în acest sens este, între nenumărate altele, însăşi titulatura regilor Franţei : până în 1204, aceasta a fost nu *Rex Franciae*, cum a devenit cu începere de la Filip al II-lea August, ci, fapt semnificativ, *Rex Francorum*.
2. Pentru percepţia spaţiului în Evul Mediu, vezi recentul şi deosebit de instructivul volum colectiv *Construction de l'espace au Moyen Âge : pratiques et représentations* (Actes du XXXVIIe Congrès de la SHMES, Mulhouse, 2-4 juin 2006), Publications de la Sorbonne, Paris, 2007.
3. Vezi Aaron J. Gourevitch, *op. cit.*, *passim*. Pentru acest aspect, vezi monografia fundamentală a lui Peter Dinzelbacher *Visions und Visionsliteratur im Mittelalter*, Anton Hiersemann, Stuttgart, 1981, *passim*, şi, fără îndoială, Ioan Petru Culianu, *Expériences de l'extase. Extase, ascension et récit visionnaire de l'Hellénisme au Moyen Âge*, Payot, Paris, 1984 (cu două ediţii şi în limba română : *Experienţe ale extazului*, Editura Nemira, Bucureşti, 1997, şi Editura Polirom, Iaşi, 2004).
4. *Cf.* Michel Sennelart, *Artele guvernării. De la conceptul de „regimen" medieval la cel de guvernare*, traducere din limba franceză de Sanda Oprescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1998, pp. 63-90.

ambiant nu se număra printre comandamentele sale, cu toate că, până la urmă, ea avea să rezulte tot de aici. Aceste constatări nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere faptul că, fie şi dacă ar fi vrut să-şi administreze încă de la început cu rigoare bunurile şi supuşii, monarhiile tot n-ar fi fost capabile să o facă în mod eficient. Pe lângă precaritatea mijloacelor adecvate, un obstacol tot atât de redutabil în calea unei administrări unificate a constituit-o şi diversitatea culturală a teritoriilor care compuneau harta „în blană de leopard" a fiecărui regat. Această observaţie aruncă asupra fragmentării teritoriale postcarolingiane, în privinţa căreia stăruim, o lumină diferită. Înainte de a fi spaţială, varietatea părţilor care alcătuiau regatele rezultate în urma dezmembrării Imperiului Carolingian era, de fapt, una structurală. Altfel şi mai apăsat spus, tocmai fiindcă era structurală, această fragmentare era şi teritorială. Termenul „structural" are, aici, un înţeles în primul rând lingvistic. Atât *Francia occidentalis*, cât şi *Francia orientalis*, precum şi Peninsula Iberică ori cea italiană se caracterizau în secolele XI-XII prin ceea ce Paul Zumthor a numit un fenomen de „poliglosie"[1]. În fiecare din teritoriile menţionate, limba vorbită în perimetrul entităţii (entităţilor) politic dominante coabita şi se opunea graiurilor regionale şi locale, care fuseseră iniţial „limbaje paterne" specifice (*sermo patruus*), devenite, de la finele anului 800 înainte „limbi materne" (expresie în vigoare şi astăzi). Fiecare dintre aceste limbi definea nu doar un spaţiu geografic. Ele erau un factor deosebit de particularizant *şi* din punct de vedere social, politic şi cultural, tranziţia de la un grai la altul făcându-se extrem de greu şi impunând adesea dureroase renunţări. Ce distanţă mentală enormă îi separa, în această epocă, pe vorbitorii a două limbi diferite şi câtă stranietate era percepută în graiul şi obiceiurile „celuilalt" ne-o arată elocvent şi experienţa lui Pierre Abélard (Petrus Abelardus) însuşi, care, ca breton ce era (se născuse „la vreo opt mile de Nantes"), ori de câte ori se referă, în corespondenţa sau în „memorialistica" sa, la „francezi" o face în mod limpede ca şi cum ar fi vorba de străini. Aceeaşi atitudine o trădează autorul lui *Sic et non* chiar şi faţă de propria provincie (un loc din Bretania „profundă", unde fusese la un moment dat trimis pentru a prelua conducerea unei abaţii). „Ţinutul – scrie el în prima epistolă din faimoasa corespondenţă cu Héloïse – era într-adevăr barbar, limba [sa] îmi era necunoscută, iar viaţa călugărilor de acolo foarte cunoscută tuturor ca ruşinoasă şi sălbatică; neamul acelui ţinut era necioplit şi lipsit de orice ordine"[2]. După cum „locul" natal (satul, oraşul sau ţinutul) era punctul de înrădăcinare definitoriu pentru orice fiinţă umană, tot astfel şi dialectul local („limba maternă") era unitatea emblematică pentru fiecare spaţiu căruia îi era circumscrisă. Deasupra ei, limba domeniului regal, vorbită de trimişii şi de funcţionarii regelui (caz valabil doar pentru „Franţa" capeţiană), amintea de existenţa unui teritoriu mai vast, care, fără a fi cunoscut sau recunoscut foarte bine, sugera apartenenţa la un nivel superior. În sfârşit, limba latină, limbă a cultului şi, totodată, a culturii, avea drept referent întreaga creştinătate. În acest fel, din spaţiul personal al fiecăruia, limba opera o *translatio* în spaţiul politic şi în cel religios, dar fără ca amprenta graiului nativ să-şi piardă cumva din vigoare. Va fi nevoie de un lung interval, dincolo de pragul modernităţii, pentru ca unificarea lingvistică să devină un fapt în fiecare din zonele geografice menţionate.

1. Paul Zumthor, *op. cit.*, *passim*.
2. *Héloïse et Abélard. Autoportrete epistolare*, introducere, traducere din limba latină şi note de Dan Negrescu, Editura Paideia, Bucureşti, 1995, p. 71 şi *passim*.

Pentru a înţelege mai bine ce pondere uriaşă aveau în epocă aceste multiple fragmentări, se cuvine să adăugăm că ele nu erau numai de ordin teritorial şi lingvistic. Pe lângă cele de natură juridică, ţinând de sistemele de drept aflate în vigoare în diferitele regiuni ale creştinătăţii occidentale, efectul cel mai profund l-au avut, cu siguranţă, particularităţile religioase. Dintre variatele sensuri ale noţiunii de „structural" în legătură cu diversitatea spaţială postcarolingiană, acesta este, negreşit, cel mai puternic.

O lungă perioadă de timp, cam până la începutul secolului al XII-lea, Biserica instituţionalizată a avut o cu totul altă înfăţişare decât aceea pe care, în mod normal, am fi tentaţi să i-o atribuim, ca urmare a statutului ei de instanţă spirituală dominantă[1]. Aidoma hărţii politice a fostului Imperiu Carolingian, aceea religioasă era, şi ea, divizată în exces, oglindind un tip descentralizat de organizare, în cadrul căreia pontificatul roman avea, desigur, o cuvenită întâietate, numai că una mai mult nominală decât efectivă, lipsită de prerogativele de mai târziu ale autorităţii, în raport cu un episcopat deocamdată autonom. În varianta ei din secolul al V-lea, aşa-numita „doctrină" petrină nu era încă, în perioada la care ne referim (secolele IX-X), aptă să slujească la mai mult : ea fusese concepută şi afirmată doar pentru a sublinia primatul papei faţă de ceilalţi episcopi şi suveranitatea sa în perimetrul Bisericii vizibile, fără a-i pune însă la dispoziţie şi mijloacele de a-l depăşi. Pe de altă parte, „ministerul" eminamente spiritual al clerului, prescris de teologia augustiniană, contribuia la păstrarea aceloraşi limite, cu atât mai uşor de respectat cu cât instituţia ecleziastică avea încă o influenţă preponderent urbană. Or, precaritatea acestui mediu până spre finele celui de-al X-lea veac nu se putea traduce decât printr-o fragilitate de aceeaşi natură a inserţiilor teritoriale ale Bisericii, pusă aşadar în incapacitatea de a exercita un „magisteriu" general. În mediul rural, influenţa ei a fost, până în secolul al XIII-lea, aproape epidermică, ceea ce a constrâns oficialităţile religioase să tolereze nenumărate credinţe şi practici arhaice, incomplet creştinate sau chiar păgâne, precum şi o diversitate greu de imaginat de manifestări şi interpretări ale pietăţii, care variau considerabil de la o regiune la alta.

Departe de a fi, aşa cum s-a crezut, un sistem pe deplin închegat al credinţei, creştinismul „primei vârste feudale" era, dimpotrivă, o religie încă extrem de flexibilă. Mentalitatea generală era, fireşte, profund religioasă. La începuturile Evului Mediu, toată lumea „credea". Pe de altă parte, credincioşii aveau, cu siguranţă, aproape toţi, o cunoaştere sumară a aspectelor celor mai frapante pentru imaginaţie ale reprezentărilor creştine asupra trecutului, prezentului şi viitorului lumii. Dar – după cum o arată nenumărate mărturii, extrase din literatura hagiografică, cărţile de penitenţă, catehismele populare sau din predicile timpului –, alături de acestea, viaţa lor religioasă se hrănea „cu o pluralitate de credinţe şi de practici care, fie că fuseseră lăsate moştenire de unele magii milenare, fie că se născuseră într-o epocă relativ recentă în sânul unei civilizaţii animate încă de o mare fecunditate mitică, exercitau o presiune constantă asupra doctrinei oficiale", obligând-o la infinite compromisuri. Într-un cuvânt, potrivit penetrantei observaţii formulate odinioară de Marc Bloch (căruia îi aparţine şi constatarea de mai sus), „niciodată teologia nu s-a confundat mai puţin cu religia colectivă, simţită şi trăită cu adevărat"[2]. Mai exact spus, creştinismul din jurul anului 1000 era un amalgam uriaş

1. Pentru informaţiile care urmează, vezi Rosamond McKitterick, „The Church", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. III, pp. 130-162, şi H.E.J. Cowdrey, „The Structure of the Church, 1024-1073", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV, part I, pp. 229-267.
2. Marc Bloch, *Societatea feudală*, vol. I, *Formarea legăturilor de dependenţă*, p. 102.

de elemente „ortodoxe”, ţinând de un nivel superior de pietate şi de practici, respectiv credinţe magice, sesizabile în toate compartimentele sociale, inclusiv printre membrii elitei, chiar dacă, aici, ele erau (cu bună ştiinţă sau spontan) interpretate într-o formă „adaptată”, potrivită cu imperativele dogmei[1]. De aceea, nu întâmplător, unii istorici contemporani (J. Toussaert, Jean Delumeau, Robert Delort, Emmanuel Le Roy Ladurie şi alţii) nu s-au sfiit să vorbească despre creştinismul medieval, în totalitatea sa, ca despre un *mit*, evidenţiind pericolul supraestimării succesului înregistrat de evanghelizarea maselor. Opinia lor este întărită şi de faptul că, uneori, religia oficială nici măcar nu îngloba toate comunităţile umane, situaţie care s-a menţinut mult timp şi după secolul al XI-lea.

Aşadar, caracterul polimorf al pietăţii medievale timpurii constituie un argument suficient de convingător pentru a ne determina să privim procesul de creştinare – activ, în Europa de Apus, până spre finele celui de-al X-lea veac – nu atât ca pe o „expulzare” (respectiv, marginalizare sau reprimare) a divinităţilor şi eresurilor precreştine, cât mai ales ca pe o asimilare de tip metabolic, care, respectându-le conotaţiile fundamentale, nu a ezitat totuşi să le „traducă” într-un limbaj unic, conferindu-le astfel o dimensiune universală[2].

Va fi nevoie de schiţarea unui nou context socioeconomic şi, totodată, începând cu secolul al XI-lea, de producerea unor mutaţii profunde, atât instituţionale, cât şi spiritual-liturgice, în cadrul Bisericii apusene, pentru ca diversitatea iniţială a pietăţii să lase treptat locul unei credinţe puternic formalizate şi sistematic propagate în mase cu ajutorul intensei activităţi pastorale desfăşurate de noile ordine călugăreşti apărute în epocă. Deocamdată însă, în perioada în care începe analiza noastră, supremaţia Bisericii era una pur spirituală, mediatoare şi preponderent pasivă, iar clerul, la toate nivelele, era precumpănitor secular şi, aidoma papalităţii, sub înrâurirea deplină a temporalului.

Însă care puteau fi, totuşi, elementele coagulante în această diversitate teritorială, spirituală, politică şi culturală ? Ce „factori de unitate” mai puteau dăinui (în afară, bineînţeles, de religia creştină), de natură să menţină coerenţa civilizaţiei occidentale, făcând totodată posibilă revenirea la vechea – dar nicioadă pierdută din memoria colectivă – unitate carolingiană ? *Ideea imperială* a fost, din acest unghi, un element important, la a cărei supravieţuire au contribuit nu numai urmaşii – mai apropiaţi sau mai îndepărtaţi – ai lui Carol cel Mare (cum ne-o arată încoronarea lui Carol cel Pleşuv, din 875, sau aceea, şi ea menţionată, a lui Carol cel Gros, de la 12 februarie 881), ci în primul rând Biserica romană, care, profitând de situaţia de continuă dezbinare din imperiul franc de după 843, a reuşit să o lege tot mai strâns de Roma şi de dreptul pontifical (certificat de tradiţie) de a conferi coroana în urma „selectării” candidatului potrivit. Din acest ultim punct de vedere, după moartea, în 924, a lui Berengar de Ivrea, ultimul care a mai purtat, în Occident, coroana imperială (fapt amintit deja mai sus), şi, mai înainte, în 911, a lui Ludovic Copilul (fiul ultimului împărat din dinastia întemeiată de Carol cel Mare), cei care s-au manifestat, cu începere din secolul al X-lea, ca pretendenţi legitimi la moştenirea carolingiană au fost ducii de Saxonia : aceştia vor reuşi, în a doua jumătate

1. *Cf.* Jacques Le Goff şi René Rémond (eds.), *Histoire de la France religieuse*, tom I, *Des dieux de la Gaule à la papauté d'Avignon (des origine aux XIVe siècle)*, Éditions du Seuil, Paris, 1988, pp. 417-554.
2. Din enorma bibliografie referitoare la acest aspect, vezi utila sistematizare întreprinsă de Peter Dinzelbacher, *Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1993, pp. 104-154 (capitolul „Religiosität”).

a veacului, să-şi aşeze pe cap coroana ilustrului lor strămoş. Deşi bine cunoscute, evenimentele care au condus la actul din 2 februarie 962 (şi, în *Francia occidentalis*, la înscăunarea unei noi dinastii, aceea numită mai târziu a Capeţienilor) merită, încă o dată, reamintite (ca, de altfel, şi urmările – foarte complexe – ale acestui act), pentru un plus de claritate a situaţiei creştinătăţii latine, expusă mai sus, şi a detalierilor care vor urma.

Francia occidentalis şi drumul spre o nouă dinastie (888-987)

Laurenţiu Rădvan

La apus de Rin, în luptele care au urmat depunerii lui Carol cel Gros, seniorii locali s-au raliat în jurul contelui Parisului, Odo (Eudes), fiul lui Robert cel Tare. Deşi originea familiei Robertinilor[1] nu este clară, se pare că aceasta avea legături de rudenie cu familii din regiunea Mainz, cu contele Odo de Troyes şi, probabil, cu neamul soţiei lui Carol cel Pleşuv, Ermentrude. Importantul centru ecleziastic de la Tours se afla în mijlocul posesiunilor lui Robert cel Tare, care a devenit abate „laic” al mănăstirii Saint-Martin de aici[2]. În 886, Carol cel Gros i-a recunoscut lui Odo stăpânirea asupra comitatelor Angers, Tours, Blois şi Orléans, ceea ce îl punea pe acesta în poziţia de mare senior al regatului. Dovedindu-se incapabil să apere regatul în faţa normanzilor, Carol cel Gros a pierdut orice sprijin în Francia apuseană, depunerea sa în 887 deschizând calea pretendenţilor la tron, printre care s-a remarcat tocmai Odo. Deşi nu era membru al familiei Carolingienilor, contele de Paris era avantajat de faptul că avea numeroşi vasali, fusese omul de încredere al fostului împărat şi se dovedise capabil în luptele împotriva normanzilor. Alături de episcopul Gauzlin, se remarcase în apărarea Parisului, în timpul asediului normand de opt luni din 885-886, şi în lupta de la Montfaucon, din 888, victoriile sale fiind puse, mai târziu, pe seama sprijinului divin. Cu toată opoziţia lui Fulques, arhiepiscopul de Reims, care îl sprijinea pe Carol, zis „cel Simplu”, fiul lui Ludovic Gângavul, născut după moartea acestuia, sau a pretendentului Guy (Wido, Guido) al III-lea de Spoleto, Odo a fost ales rege de majoritatea nobililor şi episcopilor regatului, obţinând şi sprijinul lui Arnulf, regele *Franciei orientalis*, căruia i-a devenit se pare, în mod formal, vasal (888).

Precaritatea surselor face ca istoricii să întâmpine mari dificultăţi atunci când vine vorba de cercetarea domniilor lui Odo şi ale urmaşilor săi. Informaţii s-au păstrat în *Analele de la Saint-Vaast*, *Analele de la Fulda*, istoriile lui Flodoard şi Richer, cronica lui Regino din Prüm şi în cele câteva zeci de carte emise în această perioadă. Odo s-a străduit să apere regatul de atacurile anuale ale normanzilor ; în 889, după o serie de lupte cu rezultate schimbătoare, regele a decis să accepte plata unui tribut, iar în 892 normanzii au părăsit Francia. Cu toate că venea din rândul unei importante familii

1. Ca şi la Carolingieni, unde vorbim, până la Carol Martel, de familia Pepinizilor, în cazul Capeţienilor, până la Hugo Capet vom folosi numele de *Robertini*, după Robert „cel Tare”, începătorul cunoscut al acestui neam.
2. Laic care primea de la rege autoritate asupra unei abaţii, ca beneficiu pentru un serviciu făcut ; de obicei, abatele laic se ocupa de domeniul mănăstirii, primind o parte din venit ; în unele cazuri, regele însuşi îndeplinea această funcţie (J.M. Wallace-Hadrill, *op. cit.*, pp. 290-291).

nobiliare, în ceea ce priveşte guvernarea noul rege nu a schimbat nimic din politica predecesorilor săi, asumându-şi toate prerogativele unui monarh. A convocat adunări generale şi concilii, a confirmat actele de danii şi imunităţile anterioare sau a dat altele noi şi a continuat să numească conţi (*comes*) şi markgrafi (*marchiones*), ultimii cu autoritate asupra unor regiuni ce grupau mai multe comitate. A renunţat la administrarea comitatelor pe care le deţinea, cedându-le fratelui său Robert, care i-a devenit moştenitor. Pentru a-şi asigura poziţiile şi pentru a-şi spori baza puterii, Odo nu a ezitat să apeleze la practicile carolingiene de acordare a unor numeroase funcţii şi onoruri către membrii propriei familii sau ai familiilor loiale. Cu toate acestea, domnia nu i-a fost scutită de contestări. Cea mai semnificativă acţiune de acest fel a fost aceea a vechiului său rival, arhiepiscopul Fulques, care, în 893, l-a încoronat la Reims pe Carol cel Simplu. Cu toate acestea, Neustria şi Aquitania au rămas fidele lui Odo, a cărui putere a fost reinstituită în întregul regat până în 895. Una dintre consecinţele pe termen lung ale conflictului dintre Odo şi Carol cel Simplu a fost detaşarea ca ducat autonom, sub Richard (numit mai târziu „Justiţiarul”), conte de Autun, a acelei părţi din Burgundia situate la vest de Saône, care ţinea de Francia apuseană. În 896 sau 897, în împrejurări încă neclare, Odo l-a recunoscut pe Carol ca urmaş, fapt confirmat de succesiunea la tron a acestuia, şi nu a lui Robert, fratele regelui[1].

Prin Carol cel Simplu, care a avut o domnie destul de lungă (898-922), familia Carolingienilor a revenit pe tronul Franciei apusene, pe care l-a ocupat, cu o singură întrerupere, aproape tot secolul al X-lea. Fiind scrise de pe alte poziţii, de obicei susţinând cauza partidelor nobiliare opuse, puţinele izvoare care s-au păstrat ale epocii transmit o imagine negativă şi trunchiată asupra ultimilor Carolingieni. Prima parte a domniei lui Carol cel Simplu a fost marcată, pe de o parte, de o relativă linişte din partea aristocraţiei, pe de alta, de sedentarizarea normanzilor la gurile Senei, în teritoriul ce va primi numele de Normandia şi va juca un rol semnificativ în istoria Franţei (şi a Angliei). Regiunea nu cunoştea o densitate de locuire francă ; primele aşezări permanente normande de aici datează, aproximativ, din perioada de după 880. Învins lângă Chartres de Robert, fratele fostului rege Odo, în al cărui ajutor a venit şi Richard „Justiţiarul”, conducătorul normanzilor, Rollo (Rollon), a acceptat să renunţe la atacuri şi să se creştineze, primind în schimb (prin tratatul de la Saint-Clair-sur-Epte, din 911) statutul de vasal şi conte al regelui, precum şi acea parte din Neustria ce va deveni Normandia. În afara spiritului războinic, vikingii din Normandia au lăsat foarte puţine urme, fapt care sugerează că, după creştinare şi în urma căsătoriilor, au adoptat limba franceză şi au fost asimilaţi. În acelaşi an, 911, în urma morţii lui Ludovic Copilul şi a urcării pe tronul Franciei răsăritene a lui Conrad, care nu era un Carolingian, Carol a fost ales rege şi de marii seniori din Lotharingia, care se simţeau mai legaţi prin rudenie şi domenii de nobilii din Francia de Apus. Această hotărâre a readus vechile posesiuni ale Pepinizilor de la Herstal şi Metz sau capitala de la Aachen în mâinile lui Carol, care şi-a petrecut următorii ani aici. Izvoarele dau de înţeles că, până spre 920, Robert – care purta titlul de markgraf de Neustria, ce îngloba poziţiile de conte de Paris, Étampes, Orléans, Tours, Blois, Chartres şi Angers – era, după rege, cel mai important om din regat. Între timp, Carol s-a apropiat de nobilii din Lotharingia, dintre care se remarca un anume Hagano, fapt ce a înrăutăţit relaţiile cu aristocraţia din apus, care s-a revoltat în 920. Robert a fost

1. Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 267-275. Vezi şi Jean Dunbabin, *op. cit.*, pp. 376-377.

proclamat rege la Reims în 922, însă a fost ucis, un an mai târziu, în bătălia de la Soissons, în timp ce Carol a rămas prizonier al lui Herbert al II-lea, conte de Vermandois, încă şase ani, până în 929[1]. În 923, nobilii l-au ridicat la tron pe Rudolf, ginerele lui Robert şi fiul lui Richard „Justiţiarul", fostul conte de Autun şi *dux* al Burgundiei. Ca şi în cazul lui Robert I, Guillaume, arhiepiscopul de Sens, a avut o contribuţie hotărâtoare la ridicarea pe tron a noului rege (de altfel, el a celebrat şi ungerea regală, la Soissons), situaţie ce a accentuat rivalitatea dintre scaunele episcopale de la Sens şi Reims.

Rudolf (923-936) a fost un rege de compromis, prins la mijloc în conflictul dintre cei doi mari nobili din regat, rivalii Herbert al II-lea de Vermandois şi Hugo (zis „cel Mare"), fiul lui Robert I. Spre deosebire de Odo, care renunţase, atunci când se urcase pe tron, la funcţia de conte de Paris, Rudolf a păstrat poziţia pe care o deţinea în Burgundia, unde şi-a stabilit baza puterii. În prima parte a domniei s-a confruntat cu un atac al vikingilor (924), pentru ca, spre final, pericolul să vină din răsărit, de la maghiarii care au devastat regiunea Champagne (930 şi 935). Regele nu şi-a exercitat efectiv autoritatea la sud de Loara, iar relaţiile cu nobilii din celelalte regiuni au depins de recunoaşterea privilegiilor şi a teritoriilor pe care acum aceştia şi le transmiteau în mod ereditar. Situaţia nu a cunoscut schimbări majore sub fiul lui Carol cel Simplu, Ludovic al IV-lea, rege între 936 şi 954. După ce a petrecut câţiva ani la curtea lui Eduard cel Bătrân, în Anglia, Ludovic a reuşit să ajungă pe tronul Franciei cu sprijinul decisiv al lui Hugo cel Mare. În calitate de lider necontestat al familiei Robertinilor, Hugo controla în prima jumătate a secolului al X-lea o mare parte a teritoriului dintre Sena şi Loara din fosta Neustrie, comitatele Tours, Angers şi Paris, avea domenii în Orléans, Berry, Maine şi Meaux, era abate laic al mai multor mănăstiri (Saint-Martin din Tours, Marmoutier, Saint-Denis etc.) şi avea un număr considerabil de vasali. Domeniile şi funcţiile pe care le deţinea îl făceau cel mai puternic şi mai independent dintre principii teritoriali de la nord de Loara. Cu toate acestea, Hugo nu a dorit tronul pentru el, gândindu-se probabil ca va întâmpina opoziţia celorlalţi mari nobili. Prima sa soţie a fost fiica lui Eduard cel Bătrân şi probabil că pe această filieră Hugo a ajuns să îl susţină pe Ludovic al IV-lea[2]. A doua căsătorie a lui Hugo, cu o fiică a lui Henric Păsărarul, şi apropierea regelui de ducele Burgundiei au dus la răcirea relaţiilor dintre cele două părţi şi apoi la un lung conflict (din 937), în care au fost implicaţi nobilii regatului Otto I al „Germaniei" şi Edmund I al Angliei. După ce a fost excomunicat, Hugo a cedat şi l-a recunoscut pe Ludovic ca suzeran. O altă consecinţă a conflictului a fost pierderea de către regele Franciei apusene a influenţei asupra Lotharingiei, în favoarea lui Otto I[3].

După o domnie turbulentă, în care s-a străduit neîncetat să consolideze tronul şi să-i aducă la ascultare pe vasalii infideli, Ludovic a murit într-un accident, pe când avea doar 33 de ani. I-a urmat tânărul său fiu, Lothar (954-986), care a încercat să ducă mai departe misiunea de întărire a regalităţii începută de predecesorul său. Moartea lui Hugo

1. Din punctul de vedere al cercetării istorice, domnia lui Carol este una relativ puţin cunoscută, din cauza lipsei izvoarelor narative contemporane. *Analele de la Saint-Vaast* se încheie după primii ani ai domniei, iar *Analele lui Flodoard* îşi încep înşiruirile de evenimente la finalul acesteia. Restul de aproape două decenii sunt abordate de istorici prin prisma puţinelor documente păstrate sau a izvoarelor indirecte. Un recent studiu privitor la domnia lui Carol este cel al lui Geoffrey Koziol „Charles the Simple, Robert of Neustria, and the «vexilla» of Saint-Denis", în *Early Medieval Europe*, vol. 14, nr. 4, 2006, pp. 355-390.
2. În izvoare, Ludovic este numit *transmarinus* sau *outremer*, „de peste mare".
3. Pierre Riché, *Les Carolingiens*, pp. 245-246, 250-253 ; detalii despre domnia lui Ludovic al IV-lea sunt de găsit şi la Laurent Theis, *op. cit.*, pp. 167-177.

cel Mare, în 956, a făcut ca regatul să cunoască o perioadă de linişte. Fiii acestuia, Hugo şi Odo, au depus jurământ de credinţă lui Lothar în 960, primind titlul de *dux Francorum*, respectiv *dux Burgundionum*, cu domeniile aferente. Dacă, în trecut, nobilii îşi uneau forţele împotriva regelui, acum ei au căutat protecţia şi sprijinul acestuia, fiind tot mai des prezenţi la palat. Pe lângă strângerea legăturilor de fidelitate cu marii nobili ai Franciei, Lothar a încercat să-şi impună autoritatea în regiunile de margine ale regatului. A făcut acest lucru prin negocieri sau alianţe matrimoniale, reuşind să obţină recunoaştere temporară în Flandra sau Aquitania. În general, căsătoriile nobiliare sau regale aveau semnificaţii politice şi sociale, deoarece erau mijloace de obţinere a unor alianţe, de încheiere a unor conflicte, de stabilire a controlului asupra unor regiuni, de obţinere a unor domenii sau de ascensiune în ierarhia socială. În al doilea rând, iese în evidenţă dorinţa de asigurare a eredităţii, mai ales masculine, şi nu puţine au fost cazurile când soţia unui rege sau a unui nobil a fost repudiată pentru că nu putea avea copii. Nu toate aranjamentele matrimoniale aveau succes. Lothar a pus la cale căsătoria şi încoronarea ca „rege” al Aquitaniei a fiului său, viitorul rege Ludovic al V-lea, cu Adelaida de Anjou, care aducea ca zestre domenii importante şi sprijinul influentei sale familii. Ludovic avea 14 ani, iar Adelaida mai fusese căsătorită de două ori, fiind şi de două ori mai în vârstă ; căsătoria s-a încheiat fără rezultat doi ani mai târziu. Mai puţin succes a avut Lothar în încercarea de a redobândi Lotharingia. Provocat de Otto al II-lea, Lothar a intrat, în 978, în Aachen, unde nu a putut rezista mai mult de trei zile. Otto a contraatacat, a intrat în Francia apuseană şi a distrus palatele regale de la Compiègne şi Attigny, instituindu-l pe Carol, fratele lui Lothar, ca rege. Semnificativ este faptul că, acum, nobilii regatului franc au fost solidari : l-au susţinut pe Lothar şi nu au acceptat un rege din afară, singura excepţie notabilă fiind Adalbéron, arhiepiscopul de Reims, care l-a ajutat pe Otto să părăsească regatul în siguranţă ; cele două părţi au încheiat un acord de pace în 980 şi Lothar a renunţat la pretenţiile sale în Lotharingia. Pentru a-şi asigura succesiunea, în 979 Lothar a decis să-l încoroneze pe fiul său Ludovic, care a devenit rege şapte ani mai târziu (986). Domnia lui Ludovic al V-lea a fost scurtă, fiind marcată de cearta dintre noul şi tânărul rege şi arhiepiscopul Adalbéron de Reims, acuzat de trădare. Înaltul ierarh s-a arătat dispus să apară în faţa unei adunări, la Compiègne, pentru a fi judecat, însă, între timp, regele a murit (987), din nou vina fiind dată pe un accident. În cursul evenimentelor care au urmat, s-a evidenţiat Hugo, numit, din secolul al XIII-lea, şi „Capet”, fiul lui Hugo cel Mare. De-a lungul întregii domnii a lui Lothar, acesta fusese unul dintre nobilii influenţi ai regatului, astfel încât magnaţii întruniţi la Compiègne l-au acceptat în mod firesc pe Hugo „Capet” ca lider al adunării. Principalul izvor care relatează evenimentele, istoria lui Richer, afirmă că Adalbéron, achitat de acuzele ce i se aduceau, a propus celor prezenţi să aleagă pe unul de-al lor ca rege, luând în considerare faptul că exista un alt pretendent, nepopularul Carol, fratele lui Lothar. În consecinţă, într-o adunare ţinută la Senlis, Hugo a fost proclamat rege, fiind încoronat şi uns de Adalbéron[1].

În secolul al X-lea se observă o lentă scădere a autorităţii regale şi transformarea profundă a structurii regatului, care – după cum vom arăta mai pe larg într-un capitol următor – a devenit un conglomerat de principate teritoriale, conduse de mari nobili. Din punct de vedere politico-geografic, în Francia a continuat să se păstreze diviziunea dintre

1. Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 320-328 ; Laurent Theis, *op. cit.*, pp. 177-193.

nord, care fusese de la început dominat direct de franci, şi sud, care păstrase un caracter profund roman. Noile raporturi de putere din regat şi ridicarea unei superelite formate din mari magnaţi au schimbat modul de guvernare a statului franc. Cei care aveau autoritate asupra principatelor teritoriale acţionau ca intermediari ai regelui ; astfel, puterea monarhilor nu se mai răsfrângea în mod direct asupra diverselor părţi ale statului. Începând cu Odo, nu mai avem informaţii despre folosirea sistemului bazat pe *missi*. În schimb, regii au cedat nobililor diverse funcţii, care au tins astfel să devină ereditare. Legăturile de fidelitate dintre cele două părţi nu erau constante şi nu erau respectate cu scrupulozitate. Nu s-au mai pretins jurămintele de fidelitate generale, solicitate de primii Carolingieni ; în schimb, astfel de jurăminte au fost prestate conţilor. Decăderea puterii regale este evidentă şi în faptul că regii au intervenit mai rar în numirea episcopilor (atribuţie trecută în seama principilor teritoriali) şi au emis mai puţine carte de privilegii sau danii, confirmând mai mult daniile conţilor locali, decât predecesorii lor. În schimb, s-a păstrat rolul palatului în calitate de centru al administraţiei regale şi vechiul obicei al întrunirii în adunări generale (*placita*) sau regionale. Pe măsură ce înaintăm către sfârşitul secolului al X-lea, rolul cancelariei a scăzut ; de asemenea, şi calitatea, şi numărul diplomelor emise[1].

În ceea ce priveşte aşa-zisa luptă pentru putere dintre ultimii Carolingieni şi Robertini, opiniile sunt nuanţate. Deşi au ajuns la tron prin Odo (Eudes) încă din 888, Robertinii au fost, la fel ca Pepinizii cu două secole mai înainte, doar una dintre familiile puternice din regat, Carolingienii fiind consideraţi adevăraţii deţinători ai tronului. De altfel, aceştia din urmă, atât timp cât au avut asigurată o succesiune coerentă la tron, s-au bucurat de susţinerea nobililor, deseori chiar a Robertinilor înşişi. Domnia lui Lothar părea chiar să consolideze regalitatea, însă moartea sa timpurie, ca şi sfârşitul prematur al fiului său au pus capăt domniei Carolingienilor. Francia apuseană a fost ultima provincie în care mai guvernau urmaşii lui Carol cel Mare, căci în celelalte foste *regna* ale imperiului, ramurile dinastice se stinseseră deja : în Italia în 875, iar în Francia răsăriteană în 911[2]. Totuşi, pe linie feminină, Carolingienii au lăsat urme în mai toate familiile regale din Europa medievală.

Restauraţia ottoniană

Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan

Carol cel Gros a fost depus în 887 de către nepotul său de frate, Arnulf de Carinthia, ales rege al Franciei răsăritene, asupra căreia a domnit până în 899. Noul rege a exercitat, în bună tradiţie carolingiană, autoritatea imperială asupra celorlalţi succesori ai familiei, inclusiv asupra regilor ce se instauraseră la sud de Alpi. Atunci când Guy (Guido) al III-lea

1. Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 329-334 ; Pierre Chaunu, *L'obscure mémoire de la France*, pp. 402-403.
2. În jurul anului 1000, mai multe familii princiare s-au aflat în situaţia de a nu mai avea urmaşi pe linie masculină. Dintre acestea se remarcă Ottonienii (1002) şi familia lui Rudolf de Burgundia (1032). *Cf.* Constance B. Bouchard, „The Bosonids or Rising to Power", pp. 426-427.

de Spoleto i-a contestat supremaţia şi s-a încoronat împărat, Arnulf nu a ezitat să intervină de două ori în Italia şi să preia coroana imperială (februarie 896). Prin aceste acţiuni, Arnulf se arăta un demn continuator al politicii de intervenţie în Italia, iniţiată de Pepin cel Scund şi promovată de Carol cel Mare. Situaţia s-a schimbat însă la puţin timp după preluarea titlului imperial, când Arnulf a căzut bolnav, devenind practic incapabil să mai guverneze în următorii ani. A murit în 899 şi a fost urmat de fiul său Ludovic al IV-lea, ultimul carolingian de pe tronul Franciei răsăritene, confirmat ca rege în februarie 900 la Forchheim. Faptul că Ludovic era minor (de aici supranumele de „Copilul") a accentuat starea de nesiguranţă din regat, tot mai pregnantă după îmbolnăvirea lui Arnulf. Lipsa unui rege puternic, capabil să strunească tendinţele autonomiste ale ducilor locali, a avut efecte negative asupra poziţiei şi autorităţii regelui. De treburile statului se ocupa o regenţă contestată şi insuficient definită legal, formată din Leopold, markgraf al Bavariei, şi episcopul Adalbéron de Augsburg. Poziţii puternice deţineau şi foştii consilieri ai lui Arnulf, Hatto, arhiepiscop de Mainz, şi Solomon al III-lea, episcop de Konstanz, dar şi membrii puternicei familii a Conradinilor, înrudiţi pe linie maternă cu regele (Gebhard, Conrad cel Bătrîn şi fiul său, Conrad cel Tânăr, viitor rege). Din cauza influenţei acestora, Bavaria nu a mai reprezentat domeniul de bază al regelui, cum fusese sub Arnulf, locul acesteia fiind luat de zona Rin-Main. Domnia lui Ludovic a mai stat şi sub semnul începutului atacurilor maghiarilor, care ocupaseră Pannonia şi iniţiaseră, din 899, campanii de jaf în nordul Italiei şi „Germania". Ajutaţi de loviturile pe care Arnulf le dăduse Moraviei Mari dinspre vest, ungurii au atacat statul slav şi l-au cucerit în 906-907. În 908, markgraful Burchard al Thuringiei a murit în luptă împotriva lor, iar în 910, însuşi tânărul rege Ludovic a fost înfrânt lângă Augsburg[1].

Moartea fără urmaşi a lui Ludovic, în 911, a lăsat un gol de putere în regat. Singurul succesor în viaţă pe linie masculină din familia Carolingienilor era regele Franciei apusene, Carol cel Simplu ; însă acesta nu s-a arătat interesat de tronul regiunilor răsăritene, fiind preocupat mai mult de recuperarea Lotharingiei. Unitatea regatului a fost totuşi menţinută prin alegerea ca rege a ducelui Franconiei, Conrad I (911-918), ajuns la putere în urma unui compromis încheiat între nobilii din Franconia şi cei din Saxonia, care îşi vedeau ameninţate interesele din cauza rivalităţilor interne, dar şi din cauza danezilor, slavilor sau maghiarilor, care le atacau teritoriile dinspre nord şi est. Puternicul Otto, ducele Saxoniei, a preferat atunci să cedeze în favoarea conducătorului Franconiei, acesta fiind considerat urmaş al Carolingienilor ; pentru a întări această alegere, Conrad a fost primul rege uns al Franciei răsăritene. Încă de la începutul domniei, noul rege s-a confruntat cu o serie de probleme. Din punctul de vedere al prestigiului, bogăţiei şi domeniilor, el nu era cu nimic mai presus faţă de ceilalţi mari duci, puterea regală conferindu-i doar o autoritate onorifică. Pentru a conduce, a fost nevoit să împartă puterea cu reprezentanţii marilor familii, fapt ce a dus deseori la conflicte interne. Politica sa de alianţe a mers pe mai multe direcţii. Mai întâi, a încercat să atragă de partea sa Suabia, căsătorindu-se, în 913, cu Kunigunde, din familia ducală de aici, pentru ca apoi să încerce atragerea şi mobilizarea episcopilor locali, convocaţi într-un conciliu, în 916, la Hohenaltheim. Papa a trimis un legat la această adunare, Pietro de Orte, care a intervenit şi impus adoptarea unui decret prin care se preciza că

1. Eckhard Müller-Mertens, *op. cit.*, pp. 233-238.

toţi cei ce se vor ridica împotriva regelui uns vor suferi pedepse aspre, chiar excomunicarea sau pierderea vieţii. Dar aceste măsuri de consolidare şi impunere în interior a autorităţii regelui nu au putut compensa eşecurile militare din exterior, în special cele împotriva maghiarilor. Mai multe reuşite au avut în acest sens markgraful Arnulf de Bavaria şi contele Erchanger de Suabia (primul depus, al doilea eliminat, ulterior, de Conrad), ceea ce demonstrează că noile puteri teritoriale bazate pe criterii etnice aveau mai mult succes singure şi că nu mai aşteptau iniţiativa regală. Potrivit tradiţiei, dar şi credinţei contemporanilor, lipsa de succes a politicii lui Conrad dovedea că familia acestuia era fără noroc, fiind lipsită de virtuţile necesare unei guvernări care să aducă linişte şi bogăţie supuşilor. În 918, cu puţin timp înainte de a muri, Conrad l-a desemnat pe ducele Henric al Saxoniei, aliatul său, ca succesor, dorinţă acceptată şi de aristocraţia din Franconia şi Saxonia, care l-a ales ca rege în mai 919, la Fritzlar[1].

Henric I (919-936) a fost fondatorul stirpei regale a Ottonienilor[2]. Duce al Saxoniei din 912, noul rege şi-a început domnia prin a-i aduce la ascultare pe magnaţii Suabiei şi Bavariei, care refuzaseră să recunoască actul desemnării din partea lui Conrad de Franconia. Dacă Burchard, ducele Suabiei s-a supus aproape imediat (încă din 919), Arnulf de Bavaria a adoptat o atitudine potrivnică, fiind ales rege de aristocraţia locală. Două campanii i-au fost necesare lui Henric pentru a-l obliga pe Arnulf să renunţe la pretenţiile sale şi să-l accepte, în cele din urmă, ca rege. Acest lucru s-a întâmplat în 921, eveniment urmat, aproape imediat, de readucerea Lotharingiei – aflată în stăpânirea regilor *Franciei occidentalis* – sub controlul său (920/921)[3] – un act cu o valoare simbolică deosebită, de vreme ce stăpânilor acestui teritoriu, rezultat, cum ne amintim, din partajul din 843, le revenise, prin tradiţie, dreptul de a purta titlul imperial.

Dar problema cea mai importantă pe care noul rege trebuia să o rezolve era ameninţarea continuă a maghiarilor, care îşi făcuseră un obicei din a ataca şi jefui periodic teritoriile din sudul şi centrul „Germaniei" şi, din 906, chiar şi pe cele din nord-est. Combinând negocierile directe cu invadatorii (şi plata unui tribut) cu măsurile de ordin militar şi, aşa-zicând, diplomatic (supunerea, prin tribut, a slavilor răsăriteni şi din sud-est, ca, bunăoară, a lui Wenceslas al Boemiei, al cărui teritoriu asigura maghiarilor „coridorul" obişnuit de trecere spre „Germania"), Henric a reuşit mai întâi (în 924 sau 926) să încheie un armistiţiu cu invadatorii, iar apoi chiar să-i înfrângă (în 932 sau 933), ceea ce, în ciuda faptului că victoria a fost doar temporară – incursiunile ungurilor continuând la fel de devastator –, i-a adus regelui un prestigiu care a depăşit hotarele regatului[4].

Politica lui Henric, care, pentru a-şi impune autoritatea, a preferat negocierile şi compromisul cu rivalii, arată că noul rege îşi concepea stăpânirea nu într-un mod

1. *Ibidem*, pp. 238-239 ; Roger Collins, *Early Medieval Europe, 300-1000*, ediţia a II-a, St. Martin's Press, New York, 1999, pp. 395-398.
2. Cognomenul prin care Henric I este cunoscut în istorie este „Păsărarul", din cauză că emisarii regelui Conrad de Franconia (911-918) care i-au adus vestea moştenirii pe care o primise l-au găsit, după câte se spune, hrănindu-şi şoimii (Francis Rapp, *op. cit.*, p. 44). Pentru informaţiile care urmează, vezi Louis Halphen, *Les barbares*, pp. 280-285, 328-351 ; Francis Rapp, *op. cit.*, pp. 41-72 ; Josef Fleckstein, *op. cit.*, pp. 150-221.
3. Matthew Innes, *State and Society in the Early Middle Ages*, p. 234.
4. K. Leyser, „Henry I and the Beginnings of the Saxon Empire", *The English Historical Review*, vol. 83, nr. 326, 1968, pp. 3-4 şi 30-32 ; *cf.* şi Charles Higounet, *Les allemands en Europe centrale et orientale au Moyen Âge*, Aubier, Paris, 1989, pp. 55-57.

„centralizat” (cum am spune astăzi), ci ca pe o confederaţie în cadrul căreia ducatele îşi păstrau, în mare parte, autonomia. Ţinând cont de slăbiciunile înaintaşilor săi, Henric a urmărit, în raport cu ducii locali (recunoscuţi ca „puteri intermediare”), să pună în aplicare o politică de compromis şi reconciliere, de pe poziţia nu a unui suveran, ci a unui *primus inter pares*.

Această dimensiune a regalităţii lui Henric este completată de alta, care marca o ruptură faţă de atitudinea predecesorilor. În mod firesc, Henric şi-a stabilit baza puterii în Saxonia şi Thuringia, la care a adăugat regiunea din jurul cursurilor inferioare ale Rinului şi râului Meuse. Dar, revitalizând poziţia simbolică a vechii capitale de la Aachen (Aix-la-Chapelle), neglijată de înaintaşii săi, Henric s-a afirmat ca un continuator al lui Carol cel Mare (fapt sugerat şi de titlul său : *Rex Francorum*). Însă preluarea moştenirii france nu a însemnat şi asumarea practicii dinastice de divizare a regatului între urmaşi, ceea ce a constituit un factor important în evoluţiile care au urmat[1]. În epitaful pe care i l-a dedicat, Widukind de Corvey, bine-cunoscutul autor al nu mai puţin faimoasei „cronici saxone” (*Res gestae Saxonicae*), a scris, pe bună dreptate, că : „a lăsat fiului său un întins imperiu (*Reich*), care nu îi fusese lăsat de strămoşii săi, ci... de Domnul însuşi”[2].

Urmaşul lui Henric I „Păsărarul”, Otto I (936-973) a continuat şi mai hotărât recuperarea tradiţiei carolingiene începută de tatăl său, asociindu-i totodată tendinţa, la fel de constantă şi decisă, a afirmării suveranităţii asupra factorilor locali de putere. Dacă particularitatea dintâi este oglindită de fastuoasa ceremonie a încoronării de la Aachen, unde Otto, spre deosebire de Henric I, a fost nu numai încoronat, ci şi uns de către arhiepiscopii de Mainz şi Cologne[3], cea de-a doua este ilustrată de conflictele cu marii notabili ai regatului (Eberhard de Franconia şi Eberhard de Bavaria, susţinuţi şi de fraţii noului rege, Thankmar, ucis în 938, şi Henric, aliat cu regele *Franciei occidentalis*, Ludovic al IV-lea), începute foarte curând după urcarea sa pe tron. Rezultatul lor nu a fost însă cel urmărit de Otto. În ciuda faptului că energicul rege saxon a alternat politica de forţă cu aceea a alianţelor matrimoniale (prin care spera să şi-i apropie pe conducătorii marilor principate), optând, ocazional, şi pentru intervenţia directă în disputele dinastice dintre Carolingieni şi Robertini de la apus de Rin (cu scopul de a-şi împiedica inamicii din interior să se alieze cu rivalii din afară), nu a reuşit să-i aducă definitiv pe marii duci din „Germania” sub ascultare. Aceştia au continuat să se răzvrătească şi în anii următori, profitând de absenţele îndelungate ale lui Otto din regat (mai cu seamă în timpul celei de-a doua campanii în Italia, dintre 961-972), ceea ce, pentru noi, astăzi, constituie semnul conservării unor puternice particularităţi locale[4].

Continuitatea politicii lui Otto I în raport cu tradiţia carolingiană este pusă în evidenţă şi de preocuparea regelui saxon de a-şi întări hotarele stăpânirii şi de a le extinde, prin crearea unor „mărci” în teritoriile slave din răsărit şi prin opera de creştinare a triburilor păgâne de aici, însoţită de ridicarea mai multor mănăstiri (unele fiind chiar ctitorii ale

1. Eckhard Müller-Mertens, *op. cit.*, pp. 241-243.
2. *Apud* K. Leyser, *op. cit.*, p. 1.
3. Pentru ceremonia încoronării lui Otto I, *cf.* Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 139-140 ; Pierre Riché, *Les Carolingiens*, p. 247.
4. Pentru aceste informaţii, vezi Eckhard Müller-Mertens, *op. cit.*, pp. 233-238 ; Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 317-318 ; Francis Rapp, *op. cit.*, pp. 48-51.

regelui sau familiei sale) şi de înfiinţarea unor episcopii importante. Bunăoară, în 936, mama regelui, Matilda, a ctitorit mănăstirea de la Quedlinburg (care fusese locul de reşedinţă preferat al lui Henric I), închinând-o Sfântului Petru şi Fecioarei Maria, dar şi – câtuşi de puţin întâmplător – sfinţilor Servatius şi Dionisie (ultimul – mai cunoscut sub numele francez „Denis" – fiind considerat protectorul francilor). Imediat după înfiinţarea mănăstirii, Otto a făcut importante donaţii acestui lăcaş, pentru ca, în anul următor, să ctitorească el însuşi, la Magdeburg, un alt aşezământ monastic, închinat sfântului militar Mauriciu, conceput ca un avanpost al activităţii misionare în est.

Pe Elba inferioară şi mijlocie şi pe râul Saale, Otto a creat o marcă de apărare, în vederea viitoarelor acţiuni militare şi religioase din Polonia, ulterior divizată în structuri teritoriale mai mici : Thuringia, Zeitz, Lusatia, Meissen, marca de nord (viitorul Brandenburg) şi marca controlată de familia Billung (viitoarele ducate de Holstein, Mecklemburg şi Pomerania). Acestora, regele le-a adăugat în teritoriile locuite de sorabi şi hevelli unităţi administrative de mai mică întindere (câte un *burgward*), formate din cinci până la 20 de sate, grupate în jurul unor fortificaţii, a căror întreţinere (cu tot cu aceea a seniorului local) intra în obligaţiile populaţiei slave supuse.

În paralel, cum am precizat deja, Otto a creat mai multe eiscopate locale (Brandenburg, Havelberg, Meissen, Merseburg, Zeitz şi Oldenburg), centrul religios al întregii regiuni fiind stabilit la Magdeburg, ridicat ulterior la rangul de arhiepiscopie[1]. Otto nu a avut acelaşi succes în direcţia cehă, unde prima campanie militară serioasă a fost un eşec ; abia în 950 Boleslav I i s-a supus, acceptând să-i plătească tribut. Otto a stabilit relaţii şi cu îndepărtata Rusie, unde, la cererea Olgăi, văduva cneazului Igor, a trimis preoţi misionari (în frunte cu episcopul Adalbert), dar misiunea acestora a eşuat[2]. Victoria de la Lechfeld, din 10 august 955, împotriva maghiarilor – care s-a dovedit hotărâtoare, fiindcă, după această dată, raidurile devastatoare ale acestor triburi în Europa de Apus au încetat – a dat un impuls şi mai mare operei de evanghelizare a populaţiilor slave din centrul continentului, după cum ne-o arată înmulţirea misiunilor şi frecvenţa întemeierii aşezămintelor religioase, care au continuat şi în timpul succesorilor lui Otto I[3].

Puţine sunt informaţiile concrete care s-au păstrat cu privire la felul în care era administrată vasta stăpânire a regilor Ottonieni. Cronicile lui Widukind de Corvey şi Thietmar de Merseburg sau analele epocii sunt foarte zgârcite cu detaliile referitoare la mijloacele guvernării. Singurele documente care oferă informaţii pe care ne putem bizui sunt diplomele regale, cu toate că nici în acest caz numărul celor care s-au păstrat nu este mare. Comparativ cu perioada carolingiană, de la Ottonieni avem doar un singur document de acest fel, emis la Frankfurt, în 951, care tratează problema răpirilor de fecioare şi a căsătoriilor silnice, situaţie destul de des întâlnită în epocă. Printre instituţiile pe care le-au dezvoltat Ottonienii, cele mai însemnate au fost *capela* şi *cancelaria*. Însoţindu-l

1. Pentru ridicarea fiecărui episcopat, ca şi pentru transformarea Magdeburgului în arhiepiscopie, Otto s-a confruntat, pe de o parte, cu opoziţia nobilimii locale, care vedea în aceste acţiuni o diminuare a propriilor interese şi o creştere a puterii regale, iar pe de alta, cu împotrivirea unor capi ai Bisericii, în special a arhiepiscopilor de Mainz şi de Halberstadt. Mainzul primise în jurisdicţia sa majoritatea noilor episcopate, în timp ce scaunul de la Halberstadt, situat aproape de Magdeburg, risca să-şi piardă influenţa în cazul creşterii puterii noului centru. Regele saxon a reuşit ridicarea Magdeburgului la rang de arhiepiscopie (în 968) numai după moartea celor doi capi ai Bisericii (pentru aceste informaţii, *cf.* Eckhard Müller-Mertens, *op. cit.*, pp. 248, 252 ; Roger Collins, *Early Medieval Europe, 300-1000*, pp. 413-415).
2. Pierre Riché, *Les Carolingiens*, p. 257.
3. Pentru toate aceste informaţii, vezi Charles Higounet, *op. cit.*, pp. 57-62.

pe rege oriunde călătorea, membrii acesteia din urmă proveneau din elita clericală, fiind atât simpli scribi, cât şi cărturari (*litterati*) remarcabili – precum Liutprand de Cremona, Adalbert de St. Maximinus, Leon de Vercelli, Burchard de Worms, Heribert de Cologne –, folosiţi deseori şi pentru misiuni diplomatice. Faptul că regatul saxon (şi apoi imperiul) a avut o organizare legislativă, administrativă şi fiscală modestă constituie un fapt, la prima vedere, surprinzător. La fel ca în perioada carolingiană, sistemul guvernării funcţiona cu ajutorul reţelelor de familii nobiliare, care concurau în faţa regelui pentru onoruri şi privilegii. Odată stabilite, prin favoare regală, în teritoriile cucerite, aceste familii (Billung, Haldensleben etc.) îşi consolidau poziţia, înrudindu-se prin alianţe matrimoniale cu nobilimea locală. Acesta este modul în care Ottonienii şi-au impus controlul asupra unor teritorii vaste şi, tocmai de aceea, greu de controlat, precum Lotharingia, Bavaria şi Suabia. Adeseori fluctuante, relaţiile de familie, în ciuda avantajelor pe care le prezentau (şi a caracterului lor, într-un fel, inevitabil, deoarece reprezentau mijlocul cel mai firesc de a guverna, într-o vreme în care nu existau „funcţionari de profesie", cum i-am numi astăzi), nu puteau să nu-şi pună o amprentă negativă atât asupra modului de conducere a regatului, cât şi asupra continuităţii şi stabilităţii acestei conduceri.

Inegalitatea dintre proporţiile regiunilor care compuneau regatul reprezintă un alt aspect care a influenţat considerabil guvernarea ottoniană. Originari din Saxonia, regii au folosit cel mai mult resursele oferite de acest ducat, în dauna celor din Franconia, Lotharingia, Suabia, Bavaria şi Carinthia. Pe harta (imaginară, desigur) a itinerariilor regale, cel mai des figurează reşedinţele din Saxonia (Quedlinburg sau Merseburg), apoi Aachen, Cologne, Ingelheim şi Frankfurt. Dar chiar dacă erau inegale ca distanţă şi acoperire geografică, călătoriile regale aveau un important rol simbolic, deoarece ofereau regelui posibilitatea de a-şi afirma şi afişa puterea, de a judeca, de a face pace, pedepsi sau răsplăti – pe scurt, de a conduce. Aşa cum se întâmpla atât de des în epoca respectivă (fusese o adevărată regulă şi mai înainte, în perioada carolingiană şi în timpul regilor Merovingieni), vizibilitatea (am fi tentaţi să scriem senzorială) a monarhului asigura coeziunea regatului, unind diferitele *regna* aflate sub stăpânirea sa. Regii aveau, practic, monopolul comunicaţiilor la mare distanţă, supuşii lor, indiferent că era vorba de conţi, episcopi sau negustori, călătorind numai după ce primeau delegaţie sau privilegiu de la monarh.

Dificil de examinat este şi sistemul fiscal al epocii, deoarece documentele nu fac o diferenţiere clară între dările senioriale, „private", şi cele regale, adică, în termenii de astăzi, „publice". Principalele venituri ale regelui proveneau mai ales din Saxonia, constând din tributuri şi zeciuieli (*tributa*), plătite de neamurile slave supuse, din taxe luate pe mărfuri, plătite, în unele locuri, chiar şi de negustorii ce beneficiau de privilegii (precum cei din Magdeburg), din censul (*census*, *malhure*) datorat de oamenii liberi (*malman*) şi din alte variate dări pe produse sau animale. În munţii Harz, Otto I a început să exploateze minele de argint, aceste resurse fiind folosite pentru întreţinerea trupelor şi fortificaţiilor şi, în general, pentru menţinerea constantă a efortului militar, mai întâi pe „frontul" slav, apoi pe cel din Italia. Biserica lua *decima* (zeciuiala) şi *nona*, instituite încă din timpul Carolingienilor, la fel şi taxele pe mărfuri din oraşele Mainz şi Cologne, încasate de arhiepiscopii ce rezidau acolo. Numeroase episcopii şi mănăstiri, în special cele care se bucurau de favoarea regală (Magdeburg), primiseră dări sau cote-parte din dări, iar conţii aveau dreptul la o parte din taxele datorate regelui în teritoriile pe care le

controlau (*pagi*), ceea ce reprezenta o componentă a *beneficium*-ului pe care-l dobândiseră în calitate de fideli ai regelui[1].

În paralel cu extinderea şi consolidarea hotarului de răsărit, Otto şi-a îndreptat atenţia atât spre apus (unde a intrat în conflict cu cealaltă Francie pentru moştenirea Lotharingiei), cât şi spre sud, unde, pentru a împiedica formarea unui mare ansamblu politic provensalo-lombard, a trebuit să-şi instituie supremaţia, deopotrivă, asupra Burgundiei şi Italiei. Asupra celei dintâi, autoritatea lui Otto I s-a impus – potrivit obiceiului vremii – prin alianţe matrimoniale[2], în timp ce asupra celei de-a doua ea a fost urmarea unei intervenţii directe[3].

Prilejul a fost oferit de căderea în prizonierat a Adelaidei, fiica lui Rudolf al II-lea al Burgundiei şi fostă regină a Italiei (în calitatea acesteia de soţie a lui Lothar a II-lea [948-950]), întemniţată de markgraful Berengar al II-lea de Ivrea, un protejat al lui Otto, care se proclamase rege şi nu dorea ca, printr-o eventuală nouă căsătorie (urmată de naşterea unui moştenitor), văduva regelui să-l priveze de coroană. Răspunzând cererii de ajutor adresate de Adelaida şi de susţinătorii ei, Otto I a trecut Alpii, în 951, l-a învins pe Berengar (pe care l-a obligat, în 952, să-i depună omagiu), a cucerit Pavia şi a luat-o în căsătorie pe Adelaida[4], intitulându-se „rege al francilor şi longobarzilor”. Atât căsătoria cu văduva unui descendent al Carolingienilor, cât şi titulatura lui Otto I sunt cât se poate de grăitoare pentru consecvenţa (notată şi mai sus) cu care regele saxon a încercat să reînvie tradiţia imperială francă. Aceeaşi concluzie pare să fi fost trasă şi de aristocraţia romană, dar şi de papa Agapetus al II-lea, de vreme ce au respins cererea regelui saxon de a fi primit în Cetatea Eternă[5].

A doua intervenţie a lui Otto I în Italia a avut loc în 962, ca urmare a cererii de ajutor pe care i-o adresase noul papă, Ioan al XII-lea, ale cărui posesiuni (constituind, cum ne amintim, aşa-numitul *Patrimonium Sancti Petri*, rezultat din faimoasa „donaţie pepiniană”

1. Pentru organizarea sistemului de guvernare ottonian, vezi studiul lui Karl Leyser „Ottonian Government”, *The English Historical Review*, vol. 96, nr. 381, 1981, pp. 722-748.
2. După moartea lui Carol cel Gros, Burgundia a fost divizată în trei părţi. Partea de la vest de Saône a rămas în cadrul Franciei Apusene, devenind, mai târziu, ducat. Nobilii din Burgundia Superioară (dintre Alpi şi Saône) l-au ales rege pe Rudolf, membru al familiei Welf (888). În momentul în care acesta a pretins o bună parte din Lotharingia, a intrat în conflict cu regele Arnulf, care a sprijinit crearea, în 890, a unui regat rival în Burgundia Inferioară şi Provenţa. Fiul lui Rudolf, Rudolf al II-lea, a încercat să-şi extindă influenţa spre răsărit, dar a întâlnit opoziţia lui Burchard de Suabia. Mai mult succes a avut în Italia, unde Rudolf al II-lea a fost proclamat rege în 924, dar, după numai doi ani (în 926), a renunţat la titlu în favoarea lui Hugo de Arles, care, în 933, i-a cedat, în schimb, posesiunile sale din Burgundia Inferioară. Când, la moartea lui Rudolf al II-lea (937), Hugo a contestat această tranzacţie, Otto I a intervenit şi l-a recunoscut ca succesor legitim asupra întregii Burgundii, cu Provenţa, până la Mediterana, pe Conrad, fiul lui Rudolf. Relaţiile cu regele saxon au fost cimentate de căsătoria lui Otto cu Adelaida, sora lui Conrad, care, la rândul lui, a luat-o de soţie pe Matilda, fiica regelui Franciei Apusene şi nepoata lui Otto (pentru aceste evoluţii, vezi Constance B. Bouchard, „The Bosonids or Rising to Power”, pp. 412-422).
3. Magnaţii şi episcopii din Italia au decis după 888 să îl aleagă ca rege pe markgraful de Friuli, Berengar (zis şi de Ivrea), nepot după mamă al lui Ludovic cel Pios, căruia i-a fost dificil să se impună în Italia, mai ales în centru, unde i se opunea ducele Guy al III-lea de Spoleto (încoronat împărat în 891). Berengar a devenit împărat abia în 915, iar în momentul în care a murit, în 924, Italia era, în nord, sub permanenta ameninţare a atacurilor maghiarilor, în sud, atacată de sarazini, iar în interior era măcinată de rivalităţile dintre diversele facţiuni politice, unele progermane, altele favorizând partida franco-burgundă (Barbara H. Rosenwein, *op. cit.*, p. 247-289).
4. *Cf.* Giuseppe Sergi, „The kingdom of Italy”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. III, pp. 354-359. Prima soţie a lui Otto a fost Edith (fiica regelui englez Eduard cel Bătrîn), care a murit în 946.
5. Rosamond McKitterick, *The Frankish Kingdoms*, pp. 263-265.

din 752) fuseseră invadate de Berengar de Ivrea. Înainte de a traversa Alpii (la sfârşitul anului 961) şi pentru a evita orice deznodământ neprevăzut al viitoarei campanii, regele saxon a făcut ca moştenitorul său şi al Adelaidei, Otto (viitorul Otto al II-lea) să fie recunoscut ca rege, asigurându-şi astfel succesiunea. Expediţia regelui saxon s-a soldat cu un succes total : Otto l-a depus pe Berengar (fără a reuşi totuşi să-l captureze), i-a preluat coroana, a reconfirmat autonomia regatului „lombard" şi, continuându-şi înaintarea spre sud, a ajuns, în cele din urmă, la porţile Romei, unde Otto a depus, la cererea papei, un jurământ, prin care se angaja să-i restituie patrimoniul. Apoi, la 2 februarie 962, în basilica Vaticanului, a fost uns şi apoi încoronat ca împărat de Ioan al XII-lea, dând din nou viaţă unui titlu a cărui eclipsă durase 38 de ani[1].

S-a discutat mult pe marginea modului cum ar trebui interpretat acest act. S-a considerat că cel care a luat iniţiativa încoronării a fost papa, din nevoia de protecţie pe care nu i-o putea asigura decât regele saxon. Alţii au văzut în încoronarea din 962 finalul unui proces de acumulări politice, care au făcut pe deplin firească adoptarea de către regele saxon a titlului de împărat. În cronica sa, Widukind accentuează originea neromană a ideii imperiale, derivând rangul imperial obţinut de Otto din aclamarea sa ca *imperator* după victoria de la Lechfeld. Însă oricare ar fi interpretarea cea mai plauzibilă, cert este faptul că, prin tot ceea ce făcuse până atunci, Otto manifestase în mod clar, cum am văzut, preocuparea de a recupera tradiţia carolingiană şi de a se înscrie pe linia inaugurată de înaintaşul său.

În privinţa titulaturii, regele saxon a preferat formei *imperator Romanorum et Francorum* pe aceea, mai neutră, de *imperator augustus*, cancelaria atribuindu-i, după 962, şi numele de *magnus* (de unde şi cognomenul „cel Mare", cu care Otto I a rămas în istorie)[2]. Această măsură prudentă era dictată de relaţiile deosebit de tensionate cu Imperiul Bizantin, al cărui basileu (Nikephor Phocas) a refuzat (ca şi, odinioară, împărăteasa Irina şi, mai apoi, Mihail I) să recunoască noua realitate politică izvorâtă din actul din februarie 962, stăruind să considere că Imperiul de Răsărit era unicul continuator şi depozitar al moştenirii romane. Alimentate şi de intrigile papalităţii (departe de a accepta tutela germană), conflictele cu Bizanţul nu au luat sfârşit – printr-un compromis politic şi teritorial – decât după 969 (data asasinării lui Nikephor Phocas), când noul împărat Ioan Tzimiskes a acceptat să-i cedeze lui Otto I tutela asupra principatelor de Capua şi Benevent, în schimbul păstrării Calabriei şi Apuliei. Căsătoria dintre prinţesa bizantină Theophano şi Otto, moştenitorul tronului, era menită să întărească această înţelegere, care însă nu a devenit niciodată deplină, din cauza rivalităţii dintre cele două imperii[3].

Dispariţia lui Otto I (la 7 mai 973) a reactivat opoziţia marii nobilimi din Bavaria şi Lotharingia, care a refuzat să recunoască înscăunarea lui Otto al II-lea (973-983), asociat de tatăl său, în 961, în cadrul unei ceremonii de încoronare desfăşurate la Aachen şi consfinţite de o a doua, la Roma, în 967[4]. Faptul este deosebit de grăitor, întrucât el ne

1. Pentru acest episod, vezi, *inter alia*, Robert Folz, *The Concept of Empire in Western Europe from the Fifth to the Fourteenth Century*, Greenwood Press Publishers, Westport, Connecticut, 1969, pp. 47-53 ; Louis Halphen, *Les barbares...*, pp. 343-347 ; Geoffrey Barraclough, *op. cit.*, p. 119 ; Josef Fleckstein, *op. cit.*, pp. 185-195 ; Francis Rapp, *op. cit.*, pp. 55-59 ; Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 141-142.
2. Francis Rapp, *op. cit.*, p. 57 ; Eckhard Müller-Mertens, *op. cit.*, pp. 250-251.
3. Francis Rapp, *op. cit.*, pp. 57-59.
4. *Ibidem*, p. 59.

arată dificultatea cu care era acceptat, în spaţiul de la est de Rin, principiul regalităţii ereditare, socotit contrar tradiţiilor germanice. Situaţia s-a complicat şi mai mult prin intervenţia regelui Franciei apusene, Lothar, care, profitând de dificultăţile lui Otto, a invadat în 978 Lotharingia, ocupând Aachen, ceea ce dovedeşte însemnătatea simbolică a acestui teritoriu, strâns legat de ideea imperială carolingiană. Până la urmă, regele saxon a reuşit să-şi restabilească autoritatea, îndreptându-şi atenţia spre Italia, unde, renunţând la politica precaută a tatălui său, pe lângă asumarea titlului de „august împărat al romanilor", a încercat să-şi extindă influenţa şi spre posesiunile bizantine din sud. Înfrânt însă de sarazini în Calabria, la 13 august 982, Otto al II-lea s-a repliat spre nord, convocând o mare dietă la Verona, în mai 983, unde, pe lângă o serie de măsuri privitoare la conducerea Bavariei şi Suabiei, regele a impus alegerea fiului său minor, viitorul Otto al III-lea, ca rege, adoptând totodată dispoziţiile în vederea încoronării şi ungerii acestuia, la Aachen, de către arhiepiscopii de Mainz şi Ravenna (detaliu care sugerează voinţa lui Otto al II-lea de a sublinia unirea celor două regate, de la nord şi sud de Alpi). Ceremonia a avut loc la 25 decembrie, însă regele saxon nu a mai putut asista la ea, doborât de o criză fulgerătoare care i-a pus capăt vieţii[1].

Atenţia acordată Italiei de regii Ottonieni şi neglijarea problemelor din regiunile slave au avut consecinţe negative. În vara lui 983, o coaliţie a neamurilor slave de pe Elba s-a ridicat împotriva stăpânirii germane, distrugând temporar organizarea administrativă şi ecleziastică instituită de Otto I. În cele din urmă, atacul slavilor nu a putut fi oprit decât la nord de Elba, faptul anticipând dificultăţile întâmpinate de imperiu în regiune în deceniile care au urmat.

Otto al III-lea (983-1002) a moştenit de la tatăl său un regat puternic, dar faptul că la înscăunare nu avea decât trei ani a făcut ca începutul domniei sale să stea sub semnul conflictelor cu marea nobilime, care urmărea să profite de minoratul noului rege pentru a-şi impune propriile ambiţii de putere. Tronul nu a fost salvat decât graţie energiei mamei lui Otto, Theophano, şi sprijinului acordat de doi importanţi ierarhi ai Bisericii, arhiepiscopul de Mainz şi episcopul de Worms, care au contribuit la numirea tinerei văduve a lui Otto al II-lea (încoronată în 973 alături de soţul ei) ca regentă. Până la dispariţia ei (în 991), Theophano s-a comportat ca un veritabil împărat, emiţând acte sub titlul de *Theophanu imperatrix augusta* sau *Theophanius imperator augustus*, acordând privilegii şi numind episcopi. În alianţă cu Mieszko, cneazul Poloniei, care i-a depus omagiu lui Otto al III-lea în 986, Theophano a iniţiat expediţii împotriva slavilor, la unele dintre ele participând personal. Succesul acestor acţiuni a fost limitat, slavii obodriţi (cei mai nesupuşi dintre toate neamurile din regiune) păstrându-şi independenţa. În Francia apuseană, împărăteasa l-a sprijinit, după câte se pare, pe Hugo „Capet" în efortul de ocupare a tronului (în 987), în schimbul renunţării acestuia la a mai revendica Lotharingia. După moartea lui Theophano, regenţa a revenit Adelaidei, bunica lui Otto, pentru ca, în 994, când a fost considerat major (la 14 ani), Otto al III-lea să preia efectiv puterea[2].

Cea mai însemnată înfăptuire a scurtei domnii a tânărului rege a fost, neîndoielnic, strălucirea deosebită pe care a reuşit să o confere ideii de imperiu creştin, a cărui anvergură mistică a cuprins – poate pentru prima şi ultima dată din istoria sa medievală – aproape întreaga lume occidentală.

1. Eckhard Müller-Mertens, *op. cit.*, pp. 254-255.
2. Francis Rapp, *op. cit.*, pp. 61-64 ; Josef Fleckstein, *op. cit.*, pp. 209-211.

Europa la începutul secolului al XI-lea

1. Teritorii dependente de Imperiul Bizantin ; 2-9. Comitatele şi ducatele Regatului Franţei (2. Normandia ; 3. Francia ; 4. Champagne ; 5. Bretania ; 6. Burgundia ; 7. Aquitania ; 8. Gasconia ; 9. Toulouse)

Urmând politica de intervenţie în Italia inaugurată de bunicul şi continuată de tatăl său, Otto a trecut în 996 Alpii, pentru a pune capăt unei revolte a nobilimii romane împotriva lui Ioan al XV-lea. Dispariţia subită a papei l-a determinat pe Otto să-l înscăuneze în locul său pe Bruno, care îi era rudă, sub numele de Grigore al V-lea, acesta încoronându-l pe Otto ca împărat, la 21 mai 996, potrivit unui scenariu care constituia replica aproape fidelă a actului din februarie 962,

La fel ca şi predecesorii săi, Otto al III-lea a continuat să se confrunte cu o puternică opoziţie din partea nobilimii locale (condusă de familia Crescenzi), care urmărea, alături de o parte a clerului roman, să controleze funcţia papală. Încercarea împăraţilor Ottonieni de a-şi institui protecţia (de fapt, controlul) asupra pontificatului prin numirea unor candidaţi proprii (după moartea papei Grigore al V-lea, Otto l-a instalat în Scaunul Papal pe fostul său magistru, Gerbert d'Aurillac, care şi-a luat numele de Silvestru al II-lea[1]) ameninţa un sistem de relaţii ce se crease în Cetatea Eternă de decenii. Acest fapt l-a constrâns pe Otto să revină, la sfârşitul anului 997, în Italia şi să-şi stabilească, la începutul anului următor, reşedinţa oficială pe colina Palatin, unde, în calitate de *imperator augustus Romanorum*, a instituit un model, aşa-zicând, complet de guvernare, deopotrivă în lucrurile temporale şi în cele spirituale, care oglindea concepţia sa romană, creştină şi universală despre putere.

Dacă planul lui Otto de restaurare a Imperiului Roman (*renovatio imperii*) a avut o reuşită parţială, din cauza nu doar a tradiţionalei opoziţii a aristocraţiei romane, dar şi a refuzului bizantin de a recunoaşte realitatea politică ottoniană, mult mai trainice au fost, în schimb, noile baze pe care au fost puse relaţiile politice şi ecleziastice ale imperiului cu Polonia şi Ungaria.

După negocieri purtate la Roma cu trimişii cneazului Boleslaw, în anul 1000 s-a hotarât înfiinţarea unei arhiepiscopii a întregii Polonii, la Gniezno, unde Otto a şi făcut un pelerinaj la mormântul lui Adalbert, fost episcop de Praga (ocazie cu care, diocezele de Poznan, Cracovia, Kolberg şi Wroclaw au fost subordonate noii arhiepiscopii). Tot acum, potrivit afirmaţiilor lui Thietmar de Merseburg, cronicarul domniei lui Otto[2], împăratul l-ar fi numit pe Boleslaw *frater et cooperator* (*coadjutor*), încoronându-l (informaţie neacceptată însă de toţi specialiştii, din cauza absenţei oricărei referiri la o consacrare eclezistică de natură să legitimeze ridicarea ducelui polonez la regalitate)[3].

Un alt moment semnificativ al călătoriei la nord de Alpi întreprinsă de Otto al III-lea în anul 1000 l-a constituit vizitarea vechii reşedinţe imperiale de la Aachen, unde împăratul a pus să se deschidă şi să se refacă mormântul lui Carol cel Mare (lângă care Otto a şi fost, de altfel, înmormântat). Înfiinţarea – prin edict imperial şi cu acordul papei – a arhiepiscopiei de la Gniezno, gesturile de pietate săvârşite de Otto în acest oraş, aducerea unei părţi a relicvelor Sfântului Adalbert la Aachen şi faptul că, în mod simbolic, călătoria sa începuse la Roma şi se terminase în fosta capitală a lui Carol cel Mare sugerează că tânărul împărat a avut grijă să lege noua organizare ecleziastică şi politică din Polonia de persoana sa, punând accentul atât asupra ascendenţei imperiale şi a puterii sale universale, cât şi asupra consensului cu papalitatea.

Revoltele neîncetate ale nobilimii romane l-au determinat pe tânărul monarh să se întoarcă în grabă la Roma, de unde, împreună cu papa, a fost nevoit să se retragă la

1. Eckhard Müller-Mertens, *op. cit.*, pp. 256-258.
2. O ediţie recentă a cronicii lui Thietmar, în David A. Warner, *Ottonian Germany. The „Chronicon" of Thietmar of Merseburg*, Manchester University Press, Manchester, New York, 2001.
3. *Cf.* Robert Folz, *op. cit.*, pp. 64-65.

Ravenna. Aici, în anul 1001, de Paşte, cei doi au hotarât, în cadrul unui conciliu, înfiinţarea arhiepiscopiei de Esztergom (Gran), în Pannonia, al cărei rost era de a extinde în aceste teritorii influenţa Bisericii. Încă din anii 980, ducele maghiar Geza acceptase nominal creştinismul, însă definitivarea convertirii a avut loc abia sub fiul şi urmaşul său, Vaik, fiind prefigurată, în jurul anului 995, de căsătoria acestuia cu Gisela, sora ducelui Henric al Bavariei, viitorul împărat. În 1001, Vaik s-a creştinat luând numele de Ştefan, şi-a oferit (simbolic) posesiunile Sfântului Petru şi a primit, în schimb, coroana regală. Ungaria a devenit astfel regat apostolic, regii maghiari fiind învestiţi cu misiunea de a apăra şi extinde creştinătatea spre răsărit.

Aducerea Ungariei în sfera de influenţă a imperiului (după ce acelaşi lucru se întâmplase cu teritoriile poloneze) a fost, poate, cea mai importantă urmare a influenţei imperiale în răsărit. Prin aceste iniţiative, Otto al III-lea ipostazia atât un prototip bizantin al puterii (cel al ierarhiei diferiţilor lideri locali, înconjurându-l pe *basileu*), cât şi modelul creştin al împăratului-apostol, nu mai puţin important în ideologia imperială[1].

Moartea subită a tânărului împărat (în ianuarie 1002) a pus capăt grandioaselor sale proiecte de restaurare a stăpânirii Romei în toată întinderea şi splendoarea ei, însă ideea imperială a rămas intactă, animându-i şi pe urmaşii săi[2]. Henric al II-lea (1002-1024) s-a încoronat la 14 februarie 1014 (după ce, în 1007, adoptase titlul de *rex Romanorum*, care a semnificat, începând de atunci, candidatura automată a deţinătorului acestui titlu la tronul imperial)[3], în timp ce succesorul său, Conrad al II-lea (1024-1039), din noua dinastie a Salienilor (numită astfel din secolul al XII-lea), originară din Franconia, a făcut acelaşi gest, tot la Roma, în ziua de Paşte a anului 1027, luându-şi titlul (gravat pe coroana imperială) de *Chuonradus Dei gratia Romanorum augustus*[4]. Ambii monarhi au renunţat însă la marele proiect roman al predecesorului lor, preferând să consolideze fruntariile de răsărit ale imperiului şi să se ocupe mai temeinic de teritoriile germane, neglijate de Otto al III-lea.

„Spiritualul” şi „temporalul”, *sacerdotium* şi *regnum* în secolele IX-XI

Alexandru-Florin Platon

Strânsa cooperare dintre împăraţii franci şi apoi saxoni, pe de o parte, şi Biserica romană, pe de alta, şi, în general, dimensiunea profund creştină a demnităţii imperiale şi modul cum au înţeles monarhii să o ilustreze, adică în respectul misiunii care revenea unui rege creştin, au făcut ca ideea de imperiu, atât în versiunea sa carolingiană, cât şi în aceea ottoniană, să-şi asume, mai ales în preajma anului 1000, o esenţă din ce în ce mai pronunţat mistică, recuperând astfel, cu minime modificări, concepţia elaborată de

1. *Ibidem*, pp. 66-67.
2. *Cf*. Francis Rapp, *op. cit.*, pp. 65-73 ; Josef Fleckstein, *op. cit.*, pp. 211-221.
3. Francis Rapp, *op. cit.*, p. 122.
4. *Ibidem*, pp. 77, 81.

Eusebius din Caesareea, în secolul al IV-lea, despre monarhia creştină constantiniană[1]. Dacă autorul *Istoriei ecleziastice* interpretase noua realitate politică a Imperiului Roman de după convertirea lui Constantin ca expresie a unei unităţi „complete", deopotrivă teritorială şi spirituală, de vreme ce creştinismul unificase în chip providenţial statul roman cu Biserica (şi, prin aceasta, întreaga lume cunoscută) – ceea ce anticipa Parousia, adică împlinirea iminentă a mântuirii întregii umanităţi[2] –, în noile împrejurări din veacurile IX-X, imperiul, nemaiputând fi imaginat ca un „spaţiu" omogen (aidoma anticului model roman), din cauza disoluţiei unităţii sale teritoriale (numai parţial refăcută de împăraţii Carolingieni şi Ottonieni), a continuat să fie conceput, în conformitate, de asemenea, cu moştenirea eusebiană, doar sub specie *mistică*, altfel spus, ca entitate teritorial indeterminată, reunind, ca un *imperium christianum*, ansamblul poporului creştin, adică „Biserica", în sensul larg şi integral al termenului. Exercitând o putere dăruită de Dumnezeu şi fiind un chip (*imago*) al acestuia, împăratul era instanţa sa unică şi universală de conducere. Exercitând atribuţii la fel de întinse şi – se cuvine adăugat – complete ca şi ipostaza sa celestă, acesta avea rolul de a organiza şi guverna în aşa fel viaţa supuşilor săi, încât armonia lumii să rămână intactă. De aceea, nimic nu putea scăpa competenţei sale : nici dreptatea, nici morala, nici cultul, cu atât mai puţin oamenii şi responsabilităţile lor, fie aceştia laici sau clerici. De fapt, în această din urmă privinţă, distincţia de statut nu era, în epoca la care ne referim, atât de netă cum a devenit în secolele următoare, de vreme ce, guvernarea teocratică a împăratului făcea ca funcţiile seculare şi spirituale specifice ale celor două categorii să interfereze sau chiar să se confunde. Bunăoară, dacă împăratul era, prin forţa misiunii sale şi a statutului său cvasisacerdotal, autoritatea dominantă şi în problemele religioase (de pietate, morală şi liturghie, mai puţin însă de doctrină)[3], episcopatul, la rândul său, era obligat – cu atât mai mult cu cât era recrutat, cum au procedat mai ales împăraţii Ottonieni, dintre apropiaţii monarhului – să-şi asume şi atribuţii de guvernare, civile şi chiar militare, neputându-se sustrage nici îndatoririlor vasalice impuse de calitatea sa de – potrivit unui termen ulterior – *feudatar colectiv* al regelui. Această situaţie se explică prin faptul că întregul cler secular era, în epocă, de origine mireană, provenind în exclusivitate din înalta aristocraţie a imperiului, predispusă, tocmai din acest motiv, să-şi conceapă noua calitate dobândită nu atât ca pe un *ministerium* spiritual, cât ca pe o funcţie administrativă.

---

1. Fragmentul de faţă constituie versiunea mai amplă a studiului nostru intitulat „O dispută şi implicaţiile sale : Sacerdoţiul şi imperiul în secolele XI-XII", publicat în Gabriel Bădărău, Gheorghe Cliveti, Mihai Cojocariu (coord.), *Istoria – o meditaţie asupra trecutului. Profesorului Vasile Cristian la a 65-a aniversare*, Tipo Moldova, Iaşi, 2001, pp. 127-139.
2. Pentru concepţia eusebiană asupra imperiului, vezi, *inter alia*, Philippe Némo, *Histoire des idées politiques dans l'Antiquité et au Moyen Âge*, PUF, Paris, 1998, pp. 527-531.
3. Un bun exemplu de legiferare carolingiană în materie religioasă îl constituie capitularul – redactat în forma unei *exhortatio*, de unde şi denumirea sa – intitulat *Admonitio generalis* (789), care stabilea normele de conduită morală a clerului, precum şi câteva repere ale unui program de formare şi instruire a acestuia (*cf.* Jacques Paul, *L'Eglise et la culture en Occident, IX*e*-XII*e *siècles*, tom I, *La sanctification de l'ordre temporel et spirituel*, Presses Universitaires de France, Paris, 1986, p. 88 ; vezi şi ediţia în limba română, *Biserica şi cultura în Occident : sec. IX-XII*, vol. I, *Sanctificarea ordinii temporale şi spirituale* ; vol. II, *Trezirea evanghelică şi mentalităţile religioase*). Este locul să reamintim că natura cvasisacerdotală a puterii monarhului (mult discutată şi controversată în Evul Mediu), asociată puterii regale (ambele justificate prin referinţe veterotestamentare, îndeosebi prin paradigma lui Saul şi David din *I Samuel* 15,23, 28,17 şi, în al doilea rând, prin cele extrase din epistolele pauline, cu precădere din *Romani* 13,1), îi conferea acestuia calitatea de „cap" şi protector – deopotrivă „militar" şi doctrinar – al Bisericii, ceea ce justifica intervenţiile în problemele ecleziastice.

Pe de altă parte, sistemul ecleziastic elaborat de Ottonieni şi continuat de salieni (numit de istoriografia germană *Reichskirchensystem*), în cadrul căruia prelaţii, învestiţi de monarh, erau consideraţi vicari regali (imperiali), iar principii Bisericii erau şi funcţionari ai „statului”, bunurile lor materiale fiind la dispoziţia stăpânului temporal, a întărit şi mai mult întrepătrunderea celor două puteri, justificând, implicit, predispoziţia generală de a le considera ca aflându-se sub semnul aceluiaşi numitor[1]. Nu era, în această atitudine, ceva neobişnuit. În condiţiile în care concepţia teocratică în vigoare nu deosebea, cum am spus, între „Biserică” şi „societate”, iar organizarea instituţiei ecleziastice corespundea întru totul cu aceea a statului şi chiar – ca în regatul Ottonienilor, cum tocmai am spus – fuziona cu ea, precaritatea considerabilă a distincţiei, care, ulterior, avea să devină atât de netă, între „spiritual” şi „temporal” făcea dintr-o astfel de simultaneitate funcţională şi de statut nu numai un fenomen cât se poate de firesc, ci şi un reper al normalităţii[2].

Expresia cea mai caracteristică a teocraţiei imperiale era *dreptul de învestitură*, adică ansamblul ritual prin care împăratul conferea celui desemnat să ocupe o funcţie ecleziastică însemnele puterii : cârja episcopală şi inelul (în timp ce rostea cuvintele, cu caracter, de asemenea, ritualic, *accipe Ecclesiam*[3]). Fuziunea dintre atribuţii făcea ca deosebirile dintre ritualul învestiturii şi cel feudo-vasalic să fie minime, dacă nu chiar cu totul absente[4]. Aidoma vasalului, beneficiarul oficiului ecleziastic presta şi el omagiu, jura credinţă seniorului său (în cazul de faţă, regele, respectiv împăratul) şi, la sfârşit, primea învestitura. Acest act, în sine, era deosebit de important nu numai prin conotaţiile sale simbolice. El avea şi o valoare, aşa-zicând, efectivă sau materială, din moment ce învestitura conferea monarhului atât posibilitatea de a participa la gestiunea bunurilor funciare ale Bisericii, cât şi dreptul de a solicita clerului acelaşi gen de servicii ca oricăror vasali. În schimb, prin acelaşi procedeu, episcopii obţineau privilegii imunitare, îşi puteau extinde domeniile şi, ocazional, amplifica atribuţiile administrative. Se cuvine însă precizat că perspectiva avantajelor materiale pe care le dobândea împăratul prin învestitură nu făcea ca persoanele astfel desemnate să fie neapărat deplorabile sau îndoielnice din punct de vedere moral, chiar dacă responsabilităţile diverse pe care trebuiau să le îndeplinească membrii clerului îi determinau adesea pe împăraţi să prefere şi virtuţi care nu erau integral spirituale[5]. Dimpotrivă, grija lor era de a recruta candidaţi cât mai onorabili, pe potriva misiunii pe care le-o atribuiau.

---

1. *Cf.* Robert L. Benson (ed.), *Imperial Lives and Letters of the Eleventh Century*, trad. de Theodor E. Mommsen şi Karl F. Morrison, introducere de Karl F. Morrison, Columbia University Press, New York, 2000, p. 38, „Introduction”. Pentru versiunea „canonică” referitoare la acest „sistem imperial ecleziastic”, prezentă în istoriografia germană, şi, de asemenea, pentru critica ei, vezi Timothy Reuter, *Medieval Polities and Modern Mentalities*, ediţie îngrijită de Janet Nelson, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 325-352.
2. Încă un exemplu, deosebit de elocvent, al aceleiaşi întrepătrunderi dintre „spiritual” şi „temporal” îl constituie asumarea şi mai hotărâtă de către Henric al II-lea şi monarhii Salieni a calităţii cvasisacerdotale a funcţiei monarhice, prin titulatura de canonici onorifici, pe care şi-au atribuit-o aceşti urmaşi ai lui Otto I (precum Henric al II-lea, pentru catedralele din Bamberg, Magdeburg şi Strasburg, Conrad al II-lea, pentru cele din Worms, Neuhausen şi Eichstät, sau Henric al III-lea, pentru aceleaşi tipuri de aşezăminte religioase de la Köln, Basel, Freising şi – este posibil – şi Nivelles ; vezi, pentru acest aspect, *ibidem*, p. 18). Pentru întreaga discuţie referitoare la teocraţia carolingiană şi ottoniană, vezi Jacques Paul, *op. cit.*, ed. în limba franceză, tome I, pp. 60-70, 76-86. De asemenea, Dominique Barthélemy, *op. cit.*, p. 55.
3. În traducere : „Primeşte Biserica”.
4. Joseph Canning, *op. cit.*, p. 85.
5. *Cf.* Jacques Paul, *op. cit.*, tome I, pp. 205-220.

Aceeaşi atitudine se observă şi în relaţia cu episcopul Romei, în sprijinul căruia împăratul a intervenit de două ori în mod decisiv, pentru a-l reinstitui în drepturi şi a-i reconfirma autoritatea periclitată. A făcut-o mai întâi, în anul 800, Carol cel Mare, care a şi dobândit, de altfel, de la Leon al III-lea, coroana, prin care imperiul era în chip simbolic restaurat. A făcut-o apoi, cum am văzut, Otto I, în 962, când dependenţa *de facto* a papei faţă de noul împărat a şi fost consacrată printr-un document menit să reglementeze pentru viitorime raporturile dintre cele două părţi. Fiind o practică moştenită din perioada anterioară, când, cu prilejul înscăunării, împăraţii obişnuiau să confirme drepturile deja concedate papalităţii de înaintaşii lor, făcându-şi, în schimb, cunoscute pretenţiile, Pactul (*Pactum*) din 962 (numit, ulterior, *Ottonianum*) reproducea, în prima parte, privilegiile acordate în 817 Sfântului Scaun de Ludovic cel Pios şi, în 824, de Lothar (prin aşa-numita *Constitutio Romana*), reconfirmând totodată, în folosul lui Ioan al XII-lea, posesiunile teritoriale dobândite de episcopatul roman prin faimoasa „donaţie pepiniană". Partea a doua a actului[1] trata despre alegerea papei, precizând obligaţia acestuia de a presta, înainte de consacrare, un jurămnt public de credinţă faţă de împărat sau de legatul său. În plus, împăratul îşi aroga şi un drept de control asupra administraţiei pontificale, trimişii săi (*missi*) putând interveni direct în toate aspectele care o priveau[2].

Din punctul nostru, actual, de vedere, o asemenea relaţie – a cărei inegalitate s-a accentuat şi mai mult în timpul lui Otto al III-lea, când, *Pactum*-ul din 962 nu a mai fost confirmat, iar *Donatio Constantini* a fost declarată un fals, împăratul asumându-şi, în calitate de „rob al Apostolilor" (*servus Apostolorum*) şi „rob al lui Isus Christos" (*servus Jesu Christi*), o întâietate de nedisputat în lumea creştină[3] – ar putea fi, pe bună dreptate, interpretată ca expresia unui control *de facto*, pe care autoritatea temporală a împăratului înţelegea să-l exercite discreţionar asupra instanţei eminamente spirituale a papalităţii. Ar fi vorba, prin urmare, de un raport de putere, favorizat de circumstanţe şi orientat de mari beneficii materiale. În realitate, faptul că, aşa cum am văzut, modul predominant de gândire al vremii nu distingea net între spiritual şi temporal, autorizând astfel întrepătrunderea şi, adesea, confuzia dintre atribuţiile lor specifice şi că, pe de altă parte, relaţia dintre „Biserică" şi „societate" era imaginată ca una de sinonimie făceau ca raportul menţionat să fie considerat, în forma pe care am descris-o, nu numai perfect natural pentru toate instanţele implicate, dar şi întru totul legitim, de vreme ce avea de partea sa şi o justificare doctrinară. Potrivit tradiţionalei interpretări gelasiene (după numele papei Gelasius I, 492-496), puterea temporală şi cea spirituală aveau aceeaşi demnitate şi îndreptăţire, chiar dacă cea de-a doua era superioară celei dintâi, graţie mai marii apropieri de „lucrurile divine"[4]. La o distanţă de peste o jumătate de secol, e

1. Potrivit opiniei lui Walter Ullmann, această parte ar fi fost adăugată – foarte curând după încoronare – actului originar (care, în versiunea sa originală, nu ar fi conţinut decât clauza menţionatei reconfirmări teritoriale pepiniene/carolingiene) de partizanii împăratului, preocupaţi să accentueze astfel dependenţa papală, pe care o implica obligativitatea regelui saxon de a acţiona ca un protector al Bisericii (*advocatus Ecclesiae*), potrivit unei interpretări rezumate prin următoarea formulă : *protectio trahit subjectionem* (vezi, pe larg, pentru acest aspect, Walter Ullmann, „The origins of the Ottonianum", *Cambridge Historical Journal*, vol. XI, nr. 1, 1953, pp. 114-128).
2. *Cf*. Walter Ullmann, *The Growth of the Papal Government in the Middle Ages. A Study in the Ideological Relation of Clerical to Lay Power*, Methuen & Co., Ltd, Londra, 1962, pp. 230-231, şi J.H. Burns, *Histoire de la pensée politique médiévale, 350-1450*, Presses Universitaires de France, Paris, 1993, p. 282 (care îl citează pe Ullmann) ; de asemenea, Jacques Paul, *op. cit.*, tome I, pp. 218-219.
3. *Cf.*, *inter alia*, Francis Rapp, *op. cit.*, p. 69.
4. Walter Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, pp. 20-22 *sqq* ; Joseph Canning, *op. cit.*, pp. 35-36 ; J.H. Burns, *op. cit.*, pp. 275-276.

drept, într-un alt context, Petrus Damiani enunţa, în *Liber gratissimus* (1052), aceeaşi concepţie atunci când scria că organizarea întregii creştinătăţi are drept cheie de boltă cooperarea dintre *regnum* şi *sacerdotium*, legitimată de consubstanţialitatea dintre cele două puteri. Cardinalul de Ostia recunoştea totuşi că regele sau împăratul erau laici. Acest lucru nu lovea însă cu nulitatea puterea pe care o exercitau, din moment ce, prin ungere, ei dobândiseră şi o calitate spirituală[1]. Asemenea atitudini au fost, până la finele secolului al X-lea – şi chiar mai târziu –, curente în scrierile teologice ale epocii, oglindind opinia comună (sau oficială) despre relaţiile dintre cele două instanţe care guvernau lumea.

Confirmată, cum am văzut, pe parcursul ultimului sfert al secolului al X-lea şi a primei jumătăţi a secolului al XI-lea, atât de acţiunile desfăşurate de urmaşii lui Otto I – prin care tutela asupra episcopatului roman s-a menţinut şi s-a consolidat simultan cu extinderea spre est a fruntariilor imperiului –, cât şi, într-o măsură încă şi mai mare, de concepţia referitoare la natura imperiului şi a puterii imperiale, edificată de Ottonieni pe temeiul acestor acţiuni şi alimentată continuu de succesul lor, această interpretare a relaţiilor dintre *regnum* şi *sacerdotium*, ca două entităţi armonice, nu concurente, a continuat să se manifeste cu vigoare şi în timpul lui Henric al III-lea (rege din 1039 şi împărat din 1046 până în 1056), care a dezvoltat opera lui Conrad al II-lea şi a înaintaşilor săi[2].

Înainte de a se lansa în problemele italiene, care, cum se întâmplase de mai multe ori în trecut, reclamau intervenţia stabilizatoare a regilor germani, Henric – potrivit unui „scenariu”, de asemenea, bine cunoscut – şi-a consolidat mai bine autoritatea în propriul regat şi la frontierele acestuia. Mai întâi, el a instituit un control riguros asupra diverselor formaţiuni teritoriale de la est de Rin (chiar cu preţul nesocotirii, în mod frecvent, a principiului dinastic), pentru a preveni regruparea acestor formaţiuni în alianţe capabile – ca de atâtea ori în trecut – să se opune regalităţii. În al doilea rând, în calitatea sa de monarh creştin, a introdus şi a încercat să facă respectate în regat instituţiile „păcii lui Dumnezeu” (o formulă prin care Biserica din jurul anului 1000 încerca să limiteze conflictele endemice din cadrul creştinătăţii)[3], fără a neglija însă politica ofensivă faţă de vecinii slavi şi maghiari din Răsărit, iniţiată de predecesorii săi. Henric a readus Boemia în sfera de influenţă a regatului, punând capăt tentativei de emancipare a ducelui Bratislav, obligat să presteze omagiu de vasalitate (1040), intervenind, trei ani mai târziu (1043), şi în Ungaria, unde, profitând de războiul civil izbucnit după moartea lui Ştefan cel Sfânt (1038) între urmaşii acestuia, l-a impus la tron pe propriul favorit, în schimbul teritoriului care avea să formeze, mai târziu, marca Austriei. Chiar dacă aceste acţiuni nu au dus la rezultate decisive (între 1049-1052, regele german a fost obligat să intervină în repetate rânduri în regatul maghiar, afectat de o puternică reacţie păgână şi antigermană, ca, de altfel, şi în Boemia, unde succesorul lui Bratislav îi alungase pe germani), ele au asigurat teritoriilor de la est de Rin răgazul necesar continuării procesului de consolidare internă, iar lui Henric posibilitatea de a interveni în Italia[4].

1. *Cf.* Joseph Canning, *op. cit.*, p. 86.
2. Pentru informaţiile care urmează, vezi Guy Devailly, *L’Occident du Xe siècle, au milieu du XIIIe siècle*, Librairie Armand Colin, Paris, 1970, pp. 56, 73-75, 104-110; Hanna Vollrath, „The western empire under the Salians”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV, part II, pp. 48-50.
3. Pentru această deosebit de importantă chestiune, vezi contribuţia esenţială a lui Dominique Barthélemy, *op. cit.*, *passim*.
4. Francis Rapp, *op. cit.*, pp. 86 *sqq*.

Interesul regelui german pentru afacerile italiene era firesc în condiţiile în care partea nordică şi centrală a peninsulei depindeau din punct de vedere politic, încă din secolul al X-lea, direct de coroana saxonă, iar anarhia care domnea atunci în regiune – determinată de competiţia dintre trei papi : Silvestru al III-lea, Benedict al IX-lea şi Grigore al VI-lea – reclama, grabnic, reinstaurarea ordinii. Solicitat – cum se întâmplase şi în trecut –, în mod formal, de Grigore al VI-lea să rezolve disputa, Henric a trecut Alpii, i-a depus pe cei trei papi rivali şi l-a numit în locul lor pe episcopul de Bamberg (un prelat german din suita sa), sub numele de Clement al II-lea. Abia numit, noul papă l-a şi încoronat pe cel care îi dăruise înalta demnitate (1046)[1].

Acest episod este semnificativ nu numai prin faptul că – după cum am menţionat, deja – reaminteşte, în liniile sale esenţiale (rivalitatea pentru tronul pontifical şi cererea adresată regelui Saxoniei de a restabili unitatea Bisericii), de mai multe întâmplări asemănătoare, potrivit unui scenariu „jucat" de mai multe ori până atunci. El este însă foarte grăitor şi pentru gradul de dependenţă atins în epocă de pontificatul roman în raport cu imperiul. Prin actul din 1046, papalitatea nu doar continua să se afle sub control germanic, ci devenise ea însăşi germanică.

Faptul era excepţional poate doar prin această coincidenţă, aşa-zicând, etnică. În realitate, el se înscria foarte bine în logica unei concepţii despre imperiu şi natura puterii monarhului, pe care Ottonienii o elaboraseră sistematic după momentul „restauraţiei" (*renovatio*) din 962.

Cea dintâi componentă[2] a acestei concepţii a fost *moştenirea francă*, mai precis, legenda lui Carol cel Mare şi amintirea faptelor lui, care, după 814, nu încetaseră să-şi exercite influenţa asupra contemporanilor. Ottonienii s-au considerat continuatorii marelui lor înaintaş, cultivând, metodic, nu numai amintirea personajului tutelar (cum o demonstrează canonizarea lui Carol cel Mare de către Frederic I Barbarossa, în 1165), ci şi pretenţia recurentă a regilor Ottonieni de a „restaura stăpânirea francilor" (*renovatio regni Francorum*)[3] sau semnificaţia simbolică a câtorva locuri fondatoare (precum, desigur, Aachen/Aix-la-Chapelle, unde s-au desfăşurat încoronările regale ale Ottonienilor)[4].

A doua componentă, *tradiţia romană* (amplu recuperată şi intens valorificată mai cu seamă de Otto al III-lea, după cum ne-o arată atât titulaturile sale, cât şi unele dintre faptele scurtei sale domnii[5]), a fost readusă în memoria contemporanilor prin bine-cunoscutul argument numit *translatio imperii*[6], de natură să legitimeze, pentru cei ce l-au evocat (ca,

1. *Ibidem*, pp. 91-92 ; Hanna Vollrath, *op. cit.*, p. 50.
2. *Cf.* Marcel Pacaut, *op. cit.*, pp. 166-170, 181.
3. Acesta a fost programul asumat de Henric al II-lea (*cf.* Francis Rapp, *op. cit.*, p. 74).
4. În conformitate cu unele interpretări mai recente, tradiţia carolingiană a jucat, cel puţin la început (până spre a doua jumătate a secolului al X-lea), un rol minor în simbolismul ottonian al puterii, accentul fiind pus – după cum reiese din izvoarele narative ale epocii, îndeosebi din *Cronica* lui Thietmar din Merseburg – mai mult pe specificitatea saxonă (*cf.* Timothy Reuter, „«Regemque, quem in Francia pene perdidit, in patria magnifice recepit» : Ottonian ruler representation in synchronic and diachronic comparison", în Timothy Reuter, *Medieval Politics and Modern Mentalities*, pp. 125 *sqq*.
5. *Cf.* Eckhard Müller-Mertens, *op. cit.*, pp. 255-260.
6. Potrivit acestui *topos*, nu numai foarte vechi, ci şi foarte popular în Evul Mediu, care porneşte de la profeţia lui Daniel, referitoare, *nota bene*, nu la transmiterea imperiului, ci la succesiunea „împărăţiilor" (în număr de patru : babiloniană, persană, greacă şi romană), imperiul ar fi fost „translat" de Dumnezeu de la greci la romani, apoi la franci şi, în cele din urmă, la germani. Cel care a legat profeţia veterotestamentară a lui Daniel de ideea „translării" a fost istoricul antic Orosius, dar, până târziu, în secolul al IX-lea, această schemă de explicare a evoluţiei lumii a rămas doar o creaţie intelectuală, fără vreo semnificaţie politică specială. Prima sa interpretare „doctrinară" datează din jurul anului 850, fiind

bunăoară, Adson de Montiérender, la mijlocul secolului al X-lea, Otto episcop de Freising, în timpul lui Frederic I Barbarossa, şi chiar Frederic al II-lea de Hohenstaufen), dreptul dinaştilor germani de a fi socotiţi continuatorii ei direcţi[1].

Strâns legată de moştenirea francă şi tradiţia romană, *dimensiunea creştină*, *mistică*, a imperiului – cea mai importantă dintre toate – asocia acestor două elemente modelul monarhiei universale, completând astfel seria *topoi*-lor cu valoare de legitimare – privitori, reamintim, la natura divină a funcţiei regale şi la dimensiunea episcopală a acesteia – cu încă unul, în mod sigur la fel de puternic din punct de vedere simbolic. Ca şi tradiţia romană, ideea supremaţiei universale a imperiului a fost exprimată, cum am constatat, în maniera cea mai clară de Otto al III-lea (probabil şi ca urmare a înrudirii sale, după mamă, cu împăraţii bizantini). El şi-a stabilit reşedinţa la Roma (pe colina Palatin) – adică în spaţiul simbolic identic cu însăşi noţiunea de suveranitate imperială –, conducând de aici o politică activă (continuată de Henric al II-lea, Conrad al II-lea şi Henric al III-lea) de atragere în sfera de influenţă a imperiului a noilor state slave din Europa Centrală[2].

Acesta este contextul ideologic în care, simultan şi în strânsă legătură cu afirmarea acestor idei, a început să se schiţeze şi o bază teritorială a imperiului, restrânsă într-un chip din ce în ce mai vădit, după secolul al X-lea, doar la teritoriile de la nord şi sud de Alpi (Germania şi Italia de mai târziu). Centrul de greutate al acestui spaţiu, încă imprecis determinat, se va situa, în funcţie de împrejurări, fie în nord, fie în sud, dar el nu va reuşi să diminueze – nicidecum să anihileze – tradiţionala dimensiune mistică a entităţii imperiale, rămasă, până în veacurile XIV-XV, justificarea şi, totodată, instrumentul cel mai puternic al aspiraţiei sale universaliste.

După evenimentele – descrise mai sus – care au marcat guvernarea lui Henric al III-lea, ieşirea instituţiei ecleziastice din situaţia de tutelă faţă de autoritatea imperială a început să apară ca posibilă în urma neaşteptatului eveniment al morţii premature (la numai 39 de ani) a împăratului (1054).

Dispariţia lui Henric al III-lea şi minoratul lui Henric al IV-lea, fiul său (1056-1105/1106)[3], au provocat tulburări pretutindeni la nord de Alpi[4], în conformitate cu un obicei devenit, începând încă din perioada ottoniană, o adevărată tradiţie a raporturilor dintre principi şi puterea regală, atunci când aceasta din urmă se afla într-o situaţie precară sau când era reprezentată de un minor. La Roma, cu sprijinul clerului roman, papalitatea a întrevăzut în această conjunctură favorabilă şansa unei emancipări, pe care a şi reuşit-o, în 1057, când noii papi, Ştefan al IX-lea şi Nicolae al II-lea, care s-au succedat la scurt timp unul după altul, nu au mai fost desemnaţi sau confirmaţi de împărat (cum era obiceiul), ci de nou-creatul colegiu al cardinalilor. Acesta a fost unul dintre faptele – fără

---

inserată într-o scriere intitulată *Vita Willehadi*. Potrivit anonimului autor, încoronarea lui Carol cel Mare ar fi însemnat transferul imperiului la franci, realizat prin libera alegere a „poporului roman". În perioada ottoniană, doctrina *translatio imperii* a ajuns un *topos* curent în literatura de factură politică a epocii, grefându-se pe tradiţia carolingiană şi romană, revendicată de dinaştii saxoni. În cel de-al XII-lea veac, ea a fost preluată şi de teoreticienii puterii pontificale, cu acelaşi scop al legitimării (*cf. Lexikon des Mittelalters*, vol. VIII, Lexma Verlag, München-Zürich, 1997, pp. 944-946).

1. *Ibidem*.
2. Pentru toate aceste aspecte, vezi *supra*.
3. Majoratul noului împărat a avut loc în anul 1065, când a împlinit vârsta de 15 ani (Hanna Vollrath, *op. cit.*, p. 54).
4. Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 109-110.

precedent – care vor contribui la declanşarea, 20 de ani mai târziu, a conflictului dintre cele două părţi.

În aceeaşi epocă însă, începuse să prindă contur o viziune nouă, complet diferită, a raporturilor dintre papă şi împărat şi, pe un plan mai general, dintre „spiritual" şi „temporal" ; iscând şi alimentând acelaşi profund şi îndelungat conflict, ea avea să ducă, în cele din urmă, la reconfigurarea integrală nu numai a ierarhiei celor două puteri, ci chiar a structurii înseşi a universului creştin.

„Reforma gregoriană" : prefigurări şi etape. „Cearta pentru Învestitură" (1075-1122)

Alexandru-Florin Platon

Punctul de plecare al acestei adevărate răsturnări de paradigmă nu este uşor de situat. De fapt, a fost vorba de apariţia mai multor, să zicem, „poli" de schimbare, nu neapărat simultani şi nici legaţi între ei, însă care au în comun faptul că au luat naştere mai întâi în mediile monastice, fiind determinaţi în acţiunea lor de climatul escatologic din jurul anului 1000 şi de aspiraţia generală, consecutivă, de reînnoire spirituală. Cea dintâi expresie a acestei nevoi a fost întemeierea mănăstirii de la Cluny, în Burgundia[1]. Regula ei benedictină de organizare este în cel mai înalt grad semnificativă pentru ambianţa întregii epoci, întrucât ilustrează nu numai voinţa de reformare a Bisericii pe temeiuri preponderent spirituale, dar şi tendinţa de reactivare a mai vechiului militantism religios al creştinismului, abandonat în perioada anterioară. Înfiinţat în 910 (sau, potrivit altor cercetări, la 11 septembrie 909) de către ducele Aquitaniei, Guillaume cel Pios, pe unul dintre domeniile sale din regiunea Mâcon (în partea de nord-est a Franţei actuale), aşezământul s-a bucurat încă de la început de o serie de privilegii, nu doar cu mult mai largi (în fapt, *neobişnuit* de largi) decât cele acordate, de regulă, în astfel de cazuri, ci şi exact din acest motiv, deosebit de utile, ulterior, în raporturile mănăstirii cu puterile laice instituite[2].

Pentru a-şi pune la adăpost fundaţia de inconvenientele aflate la originea declinului prin care treceau, în epocă, majoritatea instituţiilor monastice, ctitorul a înlăturat mai întâi, chiar prin actul de fondare, posibilitatea oricărei dependenţe faţă de autoritatea laică, dăruind simbolic Sfântului Petru domeniul pe care fusese întemeiată mănăstirea şi renunţând, pentru sine şi urmaşii săi, la orice jurisdicţie asupra pământurilor astfel concedate. Totodată, în spiritul aceleiaşi imunităţi extinse, aşezământul era protejat şi de eventualele imixtiuni pontificale, de vreme ce una dintre clauzele cartei de privilegii stipula dreptul călugărilor de la Cluny de a-şi conserva şi apăra bunurile împotriva

1. *Cf.* Joachim Wollasch, „Monasticism : the first wave of reform", în *The New Medieval Cambridge History*, vol. III, pp. 163-167 ; Marcel Pacaut, *Les ordres monastiques et religieux au Moyen Âge*, Nathan, Paris, 1993, pp. 71-94. De asemenea, Jacques Berlioz, *Moines et religieux au Moyen Âge*, Éditions du Seuil, Paris, 1994, pp. 131-143.
2. Pentru discuţia care urmează, vezi Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 75-78, 82, 104 ; Marcel Pacaut, *Les ordres monastiques...*, pp. 85-89.

oricărei „puteri terestre”. Papalitatea îşi păstra însă intactă jurisdicţia spirituală asupra mănăstirii (reconfirmată în 1054). La finele secolului al X-lea, Cluny a adăugat acestei independenţe faţă de temporal şi autonomia faţă de episcopatul local de Mâcon, al cărui titular era astfel privat de tradiţionalul drept de intervenţie în administraţia mănăstirii şi de „îndreptare” (*corrigere*) a greşelilor comise de membrii ei. Această libertate a fost deosebit de importantă, întrucât a îngăduit reformelor întreprinse de primii doi abaţi, Bernon şi Odo, să se desfăşoare nestingherit, fără a fi îngrădite de intruziunea instanţelor superioare.

La mai puţin de o jumătate de secol de la întemeiere, Cluny a mai făcut un pas important în direcţia unei autonomii totale. Printr-un act din 951, Ioan al XI-lea a autorizat mănăstirea să aşeze sub propria autoritate toate aşezămintele religioase care urmau să adopte „regula” de la Cluny (aşa-numitul *ordo cluniacensis*), în felul acesta încălcând flagrant toate prescripţiile care guvernaseră până atunci viaţa monastică, în primul rând pe aceea potrivit căreia fiecare mănăstire era liberă să se organizeze sub autoritatea unui abate propriu. Că această decizie a fost smulsă de călugării de la Cluny, profitând de dificultăţile prin care trecea în acei ani pontificatul roman (dificultăţi care, peste puţin timp, urmau să conducă – ştim deja – la restauraţia ottoniană), sau că acordarea acestei libertăţi exorbitante avusese de partea ei unele precedente care au justificat-o are mai puţină importanţă decât faptul că ea s-a aflat la originea unui veritabil „imperiu” clunisian, care a acoperit treptat, începând din secolul al XI-lea, întreaga creştinătate apuseană. La finele acestui veac, Cluny guverna peste 1.200 de aşezări religioase, aflate, cu mănăstirea tutelară, în cele mai variate raporturi : complet subordonate (în sensul că instituţia centrală numea abatele local), afiliate, „colaboratoare” etc. Multe dintre aceste noi mănăstiri – fondate nu numai în Franţa, ci şi în imperiu, Anglia, Peninsula Iberică şi, mai târziu, Europa Centrală – au devenit ele însele importante centre culturale şi spirituale şi, totodată, focare de iradiere a noii spiritualităţi. Exemplul abaţiei de la Fleury, din Saint Benoît-sur-Loire, este, în această privinţă, cât se poate de grăitor, nu însă şi singurul. Graţie acestei reţele de influenţă, abaţii clunisieni – care, prin Odilon (cca 962-1048) au obţinut, în 994, şi puterea de a excomunica, rezervată numai episcopilor[1] – au intrat în legătură cu mai toţi regii şi marii seniori ai timpului din Europa, constituindu-şi un mijloc extrem de preţios de strângere a informaţiilor şi de influenţă, cu mult superior mijloacelor de care dispunea, în aceeaşi vreme, papalitatea. De fapt, acei membri ai clerului care, în secolele XI-XII, se bucurau în Occident de cel mai mare prestigiu şi de cea mai mare autoritate nu erau papii, ci abaţii de la Cluny. Este şi motivul pentru care călugării clunisieni sunt prezenţi, în această perioadă, peste tot în Europa, sfatul şi sprijinul lor fiind căutat de toţi factorii de decizie ai timpului. Spiritul reformei a câştigat astfel tot mai mult teren în Biserică, inclusiv în mediile din vârful ierarhiei religioase, situată în imediata vecinătate a pontificatului roman. Acest lucru s-a petrecut cu atât mai rapid, cu cât prin modelul de la Cluny s-a realizat şi cea dintâi asociere dintre monahism şi sacerdoţiu, călugării din Burgundia şi din mănăstirile afiliate devenind preoţi şi ajungând, în această calitate, să ocupe funcţii importante în ierarhia ecleziastică a vremii[2]. Mulţi dintre ei au fost aleşi chiar papi, ceea ce, desigur, nu putea rămâne fără efect asupra reînnoirii întregii Biserici *in capite et in membris*.

1. Dominique Barthélemy, *op. cit.*, p. 101.
2. *Cf.* Georges Duby, *Anul 1000*, traducere de Maria Ivănescu, postfaţă de Mihai-Răzvan Ungureanu, Editura Polirom, Iaşi, 1996, p. 228.

Această mutaţie, care anula tradiţionala separaţie dintre monahism şi viaţa seculară a clerului, urmând să se dovedească decisivă pentru destinul a ceea ce istoriografia a numit, ulterior, „reforma gregoriană”, pare să confirme, alături de celelalte particularităţi enumerate până aici, originalitatea absolută a reformei de la Cluny în raport cu contextul religios şi politic al epocii. Într-adevăr, în configuraţia modelului clunisian, totul pledează pentru interpretarea actului fondator din 909 (910) ca ruptură cu formele obişnuite de inserţie a spiritualului în temporal, mai cu seamă din unghiul organizării şi al relaţiilor întreţinute de mănăstirea burgundă cu autorităţile laice şi religioase. S-a mai spus, de asemenea, că abaţia de la Cluny ar fi provocat, prin organizarea ei centralizată, prima breşă în ordinea particularistă medievală şi că exemplul ei ierarhic de organizare, întemeiat pe legături de dependenţă, ar fi fost un model pentru statul monarhic, pe cale să se cristalizeze. În realitate, aşa cum, de altfel, s-a şi observat[1], Cluny pare să fi inovat tot atât de mult pe cât a păstrat ori a preluat din ambianţa generală. Mănăstirea s-a acomodat uşor cu particularismul medieval, colaborând foarte bine cu principii şi seniorii, al căror sprijin l-a obţinut în misiunea ei reformatoare[2]. Pe de altă parte, Cluny nu a încercat să îngrădească influenţa laicilor în mediul monastic, potrivit mai vechiului model de ascetism şi izolare. Libertatea pe care abaţia tutelară a obţinut-o pentru aşezămintele sale dependente a avut drept contraparte inserţia ei profundă în societatea timpului, ceea ce ne arată limpede că, departe de a submina – cum s-ar părea la prima vedere – conexiunea dintre spiritual şi temporal, Cluny, dimpotrivă, a consolidat-o, accentuând şi mai mult aspectul de indistincţie al celor două elemente. Reforma clunisiană constituie astfel o dovadă concludentă că reînnoirea spirituală a Bisericii a avut loc, în bună parte, nu prin distrugerea structurilor şi a modurilor de gândire existente, ci prin adaptarea lor la noi finalităţi, într-un context în care iniţiativele sau prefacerile spirituale de acelaşi fel erau nu numai foarte numeroase, ci şi neobişnuit de diverse, provenind din toate mediile epocii şi fiind independente în raporturile dintre ele.

Această concluzie este întărită şi de faptul că la propagarea „spiritului de la Cluny” a contribuit, în aceeaşi perioadă, şi instituţia imperială, care, la prima vedere cel puţin, ar fi avut totul de pierdut de pe urma impunerii în Biserică a unei pietăţi şi a unor conduite inspirate de rigorismul monastic. Henric al II-lea (1002-1024)[3], bunăoară, a fost intens preocupat de reformarea mănăstirilor germane, pentru care a recrutat, graţie relaţiilor sale foarte bune cu abaţii Odilon de la Cluny şi Richard de la Saint-Vanne, mulţi dintre discipolii acestora, obligându-i totodată pe unii episcopi reticenţi să participe la această operă de redresare. Cu acelaşi scop al reformării vieţii clerului, Henric a colaborat, de asemenea, cu papa Benedict al VIII-lea şi cu regele francilor, Robert cel Pios, legiferând, cu ajutorul conciliului, împotriva unor practici foarte vechi, devenite, în noul context, prohibite, precum mariajul (concubinajul) clerical. Aceeaşi politică va fi continuată şi de Henric al III-lea (1039-1056), în contul căruia se cuvin trecute atât preocuparea pentru o selecţie mai riguroasă a clerului german, după criterii spirituale, cât şi ridicarea în Scaunul Pontifical a lui Leon al IX-lea (1049-1057), primul papă reformator din istorie.

Cel puţin la început, rolul jucat de puterea imperială în reformarea spirituală a clerului se cuvine, de bună seamă, interpretat şi ca una dintre expresiile influenţei tot

1. *Cf.* Jacques Paul, *op. cit.*, tome I, pp. 239-240, 241 *sqq*.
2. *Cf.* Dominique Barthélemy, *op. cit.*, pp. 77 *sqq*.
3. Eckhard Müller-Mertens, *op. cit.*, pp. 260-266.

mai mari exercitate, începând cu cel de-al XI-lea veac, de atitudinile şi practicile specifice unui nou tip de spiritualitate, a cărui apariţie nu are vreo legătură aparentă cu modelul monastic de la Cluny[1]. Răspunzând aceleiaşi aspiraţii de reînnoire ca şi întemeierea aşezământului burgund, această spiritualitate s-a definit nu atât prin participarea la oficiul comun al liturghiei şi practicarea riturilor fondatoare ale credinţei – ca până atunci –, cât prin interiorizarea preceptelor acesteia şi încercarea de a trăi după modelul lor. Acest lucru s-a tradus mai întâi printr-o reinterpretare radicală a penitenţei, al cărei centru de greutate s-a deplasat dinspre ispăşirea integrală prin acte reparatorii spre căinţă şi confesiune, ceea ce denotă, în fapt, o „resemantizare" tot atât de radicală a noţiunii înseşi de păcat, concepută acum nu ca o „contravenţie" în act, ci ca o eroare de atitudine, de stare sau de gândire. Deosebirea, astfel stabilită, faţă de vechiul sistem penitenţial, în vigoare în Evul Mediu timpuriu, aproape că nici nu mai trebuie subliniată. În timp ce, până atunci, răscumpărarea fusese cu stricteţe „cuantificată", iertarea fiind obţinută în schimbul unor mortificări ale trupului, riguros echivalente păcatului comis (dar şi prin donaţii generoase), acum, *sufletul* era cel care trebuia făcut să ispăşească, nu numai prin interiorizarea demersului recuperator şi insistenţa, consecutivă, pe imperativul unor trăiri generate de această introvertire (umilinţă, ruşine, regret etc.), ci şi prin mărturisirea greşelilor comise, singura în măsură să atragă iertarea, în calitatea ei de revelator suprem al examenului de conştiinţă operat. În planul concret al conduitei, această nouă „teologie a contriţionismului" (după fericita expresie a lui Jean Delumeau[2]) s-a tradus prin adoptarea unui mod de viaţă apostolic şi evanghelic, ascetic şi pauper, care, prin reactualizarea eticii tradiţionale a credinţei, încerca, aşa cum s-a spus, să dea un răspuns „problemelor puse de o societate în schimbare"[3]. În mediul monastic, noua spiritualitate a readus în prim-plan sau a dat un nou conţinut formelor mai vechi de pietate, ca, bunăoară, eremitismul, care, din contemplativ, individual şi pasiv, a devenit, în secolele XI-XIII, nu numai activ, militant, dar şi, cum ne-o indică activitatea misionară a unor Bernard de Tiron, Petru Eremitul sau Robert d'Arbrissel, bine-cunoscutul întemeietor al mănăstirii de călugăriţe de la Fontevrault (1100-1101)[4], din ce în ce mai implicat social. Eremitismul renovat a dat naştere şi unor noi forme de viaţă monastică, în cadrul cărora accentul nu mai cădea pe celebrarea cultului divin, ca la Cluny, şi pe liturghie, ci pe imitarea cât mai fidelă a lui Christos şi a vieţii apostolice[5]. Pe lângă abaţia de la Fontevrault, pe care tocmai am menţionat-o, alte lăcaşuri care ilustrează aceeaşi spiritualitate au mai fost La Grande Chartreuse, întemeiată la finele celui de-al XI-lea veac lângă Grenoble de Sfântul Bruno, cândva profesor la Reims, şi, fireşte, Cîteaux, mănăstirea lor tutelară, al cărei ordin, desprins de Cluny, a creat, în secolul al XII-lea, un nou model de viaţă monastică, la fel de popular ca şi cel ilustrat de mănăstirea burgundă.

Fondat tot în Burgundia, în 1098, de către Robert de Molesme, un senior din provincia Champagne convertit la viaţa religioasă, noul aşezământ era expresia voinţei de

1. Despre particularităţile acestui nou model de pietate, vezi André Vauchez, *Spiritualitatea Evului Mediu occidental, secolele VIII-XII*, traducere de Doina Marian şi Daniel Barbu, postfaţă de Daniel Barbu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1994, pp. 75 *sqq*, 144, 157 *sqq*.
2. *Cf.* Jean Delumeau, *Le Péché et la Peur. La culpabilisation en Occident (XIII*[e]*-XVIII*[e] *siècles)*, Fayard, Paris, 1990, pp. 218 *sqq* (vezi şi ediţia în limba română, *Păcatul şi frica. Culpabilizarea în Occident (sec. XIII-XVIII)*, vol. I-II, traducere de Mircea Ungurean şi Liviu Papuc, postfaţă de Alexandru-Florin Platon, Editura Polirom, Iaşi, 1998).
3. André Vauchez, *op. cit.*, p. 76.
4. *Cf.*, *inter alia*, Jacques Berlioz, *op. cit.*, pp. 31 *sqq*.
5. *Cf.* Marcel Pacaut, *Les ordres monastiques...*, pp. 122-138.

reîntoarcere la sursele vieţii monastice, adică la regula Sfântului Benedict, reinstituită la Cîteaux în formele sale primare[1]. Organizarea cistercienilor nu se definea numai prin simplificarea considerabilă a cultului divin (*opus Dei*) – redus, spre deosebire de Cluny, doar la câteva lucruri esenţiale – şi prin retragerea totală din lume, cu care erau rupte orice legături. Punctul ei de referinţă îl constituia un mod de trai riguros ascetic şi penitent, bazat pe muncă fizică, sărăcie şi condiţii cât mai dure de viaţă, evocate de o hrană frugală, consumată o singură dată pe zi, o vestimentaţie simplă, dormitoare comune, lipsite de confort, şi o arhitectură redusă la strictul necesar, fără nuanţe de ordin estetic. Tăcerea, supunerea necondiţionată faţă de autoritatea abatelui şi practicarea umilinţei completau regula ordinului, ilustrând şi mai clar aspiraţia spre desăvîrşire spirituală a membrilor săi, prin lipsuri, suferinţe şi mortificare.

Această vocaţie „mimetică" a reiterării exemplului christic nu fusese, desigur, absentă nici din programul clunisian. Numai că, dacă la Cluny, paupertatea, severitatea traiului ascetic şi penitenţa constituiseră, laolaltă, doar un ideal etic, implicând o recunoaştere de principiu, la Cîteaux, dimpotrivă, această adeziune presupunea şi practicarea lor cotidiană, într-o manieră cât mai apropiată de modelul divin. Un exemplu elocvent în acest sens îl reprezintă atitudinea faţă de bunurile temporale (posesiunea de seniorii, primirea redevenţelor etc.), la care călugării de la Cîteaux au renunţat definitiv, resemnându-se totuşi să-şi asume unele obligaţii materiale inconturnabile (procurarea hranei, de exemplu), îndeplinite însă nu de ei înşişi, ci cu ajutorul „fraţilor converşi", auxiliari de origine modestă, rurală şi urbană, neintegraţi regulii monastice, care aveau drept unică atribuţie munca manuală în folosul propriu şi al comunităţii pe care o slujeau. Aşadar, în ansamblu, toate particularităţile monahismului cistercian reactualizau viaţa din comunităţile creştine originare, a celor dintâi botezaţi, reuniţi în jurul Apostolilor şi aşteptând cu fervoare sfârşitul timpului şi a doua venire a lui Christos.

După 1100, când Cîteaux a intrat sub protecţie pontificală (în timpul lui Pascal al II-lea, 1099-1118), aşezământul a început, ca şi Cluny, odinioară, să încurajeze înfiinţarea mai multor filiale, a căror autonomie a respectat-o constant, inserând acest principiu şi în aşa-numita „Cartă a carităţii" (*Charta Caritatis*), documentul de organizare a cistercienilor. Una dintre aceste filiale a fost şi Clairvaux, fondată în 1115, al cărei abate, faimosul Bernard, a conferit ordinului, prin întreaga sa activitate în spiritul reformei, ca şi prin reputaţia sa de sanctitate, un prestigiu – am putea spune acum – european[2].

Însă noua spiritualitate rigoristă, ale cărei trăsături tocmai le-am descris, nu s-a manifestat doar în mediul monastic. Ea s-a răspândit şi s-a diversificat – fapt fără precedent – şi în societatea laicilor, nu fără a suferi, în acest proces, transformări importante. Cruciadele, diversele mişcări evanghelice, al căror numitor comun era sărăcia voluntară (dar care aveau, frecvent, precum mişcarea condusă de Arnaldo da Brescia, şi o pronunţată latură socială), ereziile (cu o înrădăcinare deopotrivă laică şi religioasă) şi, nu în ultimul rând, tendinţa de a conferi o aură de firesc şi naturaleţe unor conduite sociale – precum căsătoria – în mod tradiţional devalorizate de pietatea monastică au fost, alături de noile tipuri de comunitate religioasă (*umiliati*, begarzii şi beghinele), în care egalitatea spirituală a sexelor juca rolul unui principiu cardinal de organizare,

1. Pentru monahismul cistercian, vezi Jacques Paul, *op. cit.*, tome II, *L'éveil évangélique et les mentalités religieuses*, pp. 456-490, 543-544 ; André Vauchez, *op. cit.*, pp. 93-97 ; Marcel Pacaut, *Les ordres monastiques...*, pp. 139-162.
2. Jacques Berlioz, *op. cit.*, pp. 47-57, 143-157.

expresii cât se poate de caracteristice ale inflexiunior dobândite de această spiritualitate printre cei ce trăiau „în secol”, fiind totodată un indicator preţios al aspiraţiilor şi aşteptărilor difuze care caracterizau societatea medievală a secolelor XI-XIII în fiecare dintre segmentele sale. Chiar dacă amploarea multora dintre aceste experienţe a fost – îndeosebi printre intelectualii vremii[1] – mai restrânsă decât se crede, iar schimbările pe care le-au generat mai curând de suprafaţă, neafectând dogma, însemnătatea lor stă în faptul de a fi arătat, pentru prima dată, că Evanghelia putea fi trăită nu numaidecât în izolare şi claustrare, după exemplul monastic, ci în mijlocul lumii, dar fără binefacerile ei.

Dacă la toţi aceşti factori mai adăugăm şi difuzele aşteptări escatologice din jurul anului 1000, înţelegem mai bine cât de diverse au fost sursele care au nutrit „reforma gregoriană”, orientându-i desfăşurarea[2]. Ea apare ca un fenomen polimorf şi, uneori, contradictoriu prin varietatea curentelor pe care le-a generat, afectând şi integrând medii diverse, personalităţi diferite şi strategii schimbătoare, înscrise între radicalismul cel mai intransigent şi o predispoziţie, nu mai puţin marcată, pentru concesii şi compromis. Problema reformării Bisericii s-a răsfrânt, de fapt, asupra întregii societăţi, a mediilor monastice, seculare şi laice, a claselor populare şi a elitelor nobiliare, suscitând, la nivelul fiecărui segment, reacţii variate şi efecte diverse.

O interpretare, astăzi clasică, a lui Augustin Fliche a văzut în ansamblul de măsuri definit de această expresie rezultatul iniţiativei şi al efortului aproape exclusiv al unei singure persoane (Grigore al VII-lea), care ar fi reuşit, în mod solitar, eliberarea instituţiei pontificale şi a întregii Biserici de sub tutela puterii temporale, restituindu-le, prin aceasta, rolul conducător al întregii societăţi creştine[3]. Or, ţinând cont de tot ceea ce am spus până aici, apare limpede că această explicaţie (a cărei unilateralitate este, fără îndoială, o consecinţă a întemeierii ei doar pe izvoarele literare produse de reformiştii şi polemiştii pontificali şi imperiali din perioada „Certei pentru Învestitură”) este prea puţin convingătoare. În realitate, nu numai că „reforma gregoriană” constituie, după cum am văzut, produsul de sinteză al mai multor iniţiative şi procese independente, dar

1. Acest lucru este sugerat, între altele, şi de unele afirmaţii ale lui Abélard în corespondenţa sa cu Héloïse, îndeosebi acolo unde eruditul discipol al lui Roscelin din Compiègne (Jean Roscelin) scrie că ceea ce l-a îndreptat spre cariera didactică a fost nu atât vocaţia, cât o „sărăcie insuportabilă”, întrucât, notează el, „nu aveam putere să lucrez pământul, iar să cerşesc îmi era ruşine” (*op. cit.*, p. 65).
2. Înrâurirea exercitată de aşteptările escatologice asupra „reformei gregoriene” nu trebuie, după cum pare să sugereze André Vauchez, omisă din seria explicaţiilor acestui complex fenomen. Dar dacă „tipul” tradiţional de expectanţă escatologică fusese unul eminamente pasiv, care reclama din partea fiinţei umane doar o aşteptare plină de speranţă şi pregătirea interioară pentru Parusie, trăirile din jurul anului 1000 (care, aşa cum a demonstrat, de multă vreme, Georges Duby şi, de curând, Dominique Barthélemy, nu au fost nici atât de intense, nici atât de generale cum au susţinut unele interpretări mai vechi) s-au definit, dimpotrivă, printr-o expectativă activă, destinată să „apropie” mântutirea (eventual să o „asigure”) prin edificarea „împărăţiei Cerului” chiar pe Pământ sau graţie apropierii societăţii terestre cât mai mult de perfecţiunea divină. Militantismul gregorian şi, în genere, pontifical din secolele XI-XII poate fi înţeles şi în această „cheie”, care explică şi celelalte manifestări paroxistice ale perioadei (precum primele cruciade), specifice unui amplu elan (*cf.* André Vauchez, *op. cit.*, pp. 60-68).
3. Bibliografia aşa-numitei „reforme gregoriene” este, cum lesne se poate imagina, uriaşă. Pentru informaţiile care urmează, trimtem la I.S. Robinson, „Reform and the Church, 1073-1122”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV, part I, pp. 268-334 ; Marcel Pacaut, *Histoire de la papauté. Des origines au Concile de Trente*, Fayard, Paris, 1976, pp. 123-162 ; Philippe Levillain (ed.), *Dictionnaire historique de la papauté*, Fayard, Paris, 1994, pp. 1432-1441 ; Yves-Marie Hilaire (ed.), *Histoire de la papauté. 2000 ans de mission et de tribulations*, Tallandier, Paris, 2003, pp. 173-190 ; Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 111-127.

nici legarea ei exclusiv de numele unei singure persoane nu este mai legitimă, de vreme ce elaborarea şi aplicarea măsurilor care au caracterizat-o sunt, laolaltă, expresia efortului consecvent şi continuu al mai multor generaţii de papi, dedicaţi aceluiaşi proiect renovator. În plus, evaluarea urmărilor ei nu poate fi limitată numai la noul statut dobândit de papalitate cu începere din cel de-al XII-lea veac sau la tipul inedit de raporturi dintre ea şi puterea temporală. De fapt, după cum vom constata imediat, în urma acestui proces, odată cu pietatea şi sensibilitatea creştină a început să se schimbe întreaga ordine a lumii – o transformare cu urmări incalculabile şi, desigur, imprevizibile.

„Reforma gregoriană" nu a constituit ceea ce numim astăzi un program coerent, urmărit sistematic şi realizat tot atât de metodic. Desfăşurarea ei se cuvine înţeleasă mai curând potrivit unei logici inexorabile a consecuţiilor, ca o suită de măsuri cu obiective iniţial limitate, ale căror implicaţii şi urmări au impus continuări care nu fuseseră, la început, întrevăzute.

În mod firesc, cele dintâi măsuri adoptate de pontificatul roman trebuiau să se înscrie în logica proiectului de purificare morală a clerului, care constituia esenţa însăşi a renovării spirituale a Bisericii. Între aceste măsuri, proscrierea „nicolaismului" şi a simoniei era, cu siguranţă, printre cele mai urgente.

De obicei, „nicolaismul" este înţeles ca definind variatele aspecte ale vieţii clericale, neconforme cu principiile morale ale creştinismului. Inventarea termenului avea menirea de a caracteriza tot ceea ce ţinea de o existenţă imorală[1]. În contextul „reformei gregoriene" însă, condamnarea sa viza o chestiune foarte precisă : interzicerea mariajului clerical, care, cu începere din secolul al XI-lea, începe să fie considerat unul dintre păcatele morale cele mai grave. Dispoziţia era în contradicţie flagrantă cu tradiţia Bisericii, care, chiar dacă nu agrea, în mod formal, căsătoria preoţilor, o tolera totuşi, atât în virtutea obiceiului (foarte vechi), cât şi din motive doctrinare (Biblia neinterzicându-le preoţilor, în mod explicit, această practică, pe care epistolele pauline o considerau, la rândul lor, preferabilă desfrâului). Pe de altă parte, aceeaşi tradiţie făcea şi o distincţie evidentă între oficiul religios al clerului şi conceptul de sfinţenie, apreciind că actele sacramentare îndeplinite de preoţii „nedemni" continuau să fie valide, deoarece se considera că ministerul religios – divin şi etern prin însăşi esenţa sa – transcende calităţii persoanei care o ipostaziază la un moment dat. Această interpretare se mai bucura încă, în secolele X-XI, de un consens deosebit de larg, pe care, iniţial, papalitatea nu a fost dispusă să-l ignore. O dovedeşte, între altele, şi decretul din 1074 al lui Grigore al VII-lea care, deşi interzicea laicilor să participe la serviciul religios al preoţilor concubini (căsătoriţi), nu punea totuşi în discuţie validitatea sacramentelor administrate de aceştia. Foarte repede însă, această subtilă distincţie s-a estompat, calitatea morală a persoanei devenind intim legată de serviciul sacru pe care aceasta îl îndeplinea. Tradiţionala separaţie dintre dogmă şi morală a încetat astfel să mai constituie un reper funcţional, statutul preotului ajungând inseparabil de etica ireproşabilă a sfinţeniei. Această unificare semantică şi, totodată, simbolică a făcut ca ordinea divină, considerată până atunci ca reflectată în existenţa mundană doar prin celebrarea liturghiei, să fie acum corelată în primul rând cu respectarea cât mai strictă a unui ansamblu de exigenţe morale deduse din însuşi exemplul lui Christos. Sacerdoţiul nu mai era dator doar cu încadrarea şi orientarea

1. Termenul vine de la numele diaconului Nicolae şi a fost folosit pentru a denunţa carcterul eretic al clericilor care refuzau să respecte celibatul – *cf.* Claude Gauvard, Alain de Libera, Michel Zink (eds.), *op. cit.*, pp. 981-982.

lumii creştine spre finalitatea mânturii. El trebuia să fie şi un model de sanctitate, putând revendica, în numele sfinţeniei, privilegiul de a se situa în fruntea acestei lumi.

Condamnarea „nicolaismului” în mediul ecleziastic a fost însoţită – fapt semnificativ – şi de măsuri împotriva laicilor care nu respectau „legea divină”, în contextul unei reglementări mai severe a uniunilor matrimoniale. Decretele din 1049 ale lui Leon al IX-lea, de pildă, interziceau căsătoriile aşa-zis incestuoase, stabilind şi gradul de rudenie începând de la care ele erau considerate ca atare. Aceleaşi decrete interziceau şi abandonul marital, precum şi violenţa împotriva clerului şi a săracilor, urmărind, de fapt, să extindă cerinţa rigorismului etic asupra întregii societăţi[1].

Aceeaşi transformare a cunoscut-o şi noţiunea de simonie[2]. Referindu-se iniţial la taxa care trebuia plătită episcopului pentru actul hirotonirii, dar definind, ulterior, orice trafic cu lucruri sfinte şi, mai ales, vânzarea demnităţilor abaţiale şi episcopale de către rege sau principe, simonia s-a concentrat foarte repede asupra raportului dintre bunurile temporale ale Bisericii şi misiunea ei spirituală – problemă cu adevărat fundamentală prin implicaţiile sale atât asupra programului de reformare spirituală a instituţiei ecleziastice, cât şi asupra relaţiilor dintre cler şi laici. În virtutea unei îndelungate tradiţii a acceptării (care, aidoma nicolaismului, conferise simoniei natura unei practici nu numai tolerate, ci şi „normale”), cei care continuau să respecte obiceiul îl apărau obiectând că, prin cumpărarea funcţiilor, ei plăteau doar pentru bunurile-anexă, cu caracter temporal, ale acestora, nicidecum pentru dreptul de a-şi exercita misiunea spirituală ce decurgea din ele, care rămânea neatinsă de efectele impure ale contractului astfel încheiat. Acesta era punctul de vedere al lui Petrus Damiani, de pildă, a cărui celebră scriere, *Liber gratissimus* (1052) – deja citată –, continua să pledeze în favoarea recunoaşterii validităţii actelor săvârşite de simoniaci în calitatea lor de preoţi, invocând tocmai prestigiul tradiţiei. Adversarii simoniei – între care şi redutabilul Humbert, cardinal de Silva Candida, autor al unui tratat sugestiv intitulat *Libri tres adversus simoniacos* (1058) – aveau însă o interpretare diferită. Ei considerau că averea asociată funcţiilor ecleziastice aparţine lui Dumnezeu şi sfinţilor, neputând fi, prin urmare, deturnată de la finalitatea-i spirituală. Ca expresii ale carităţii, bunurile Bisericii beneficiau, în opinia lor, de un statut diferit de cel al patrimoniilor laice, nefiind supuse nici obligaţiilor materiale, nici serviciilor care grevau asupra acestora. Prin urmare, „traficarea” lor era ilicită, cei vinovaţi de a le fi cumpărat (sau vândut) devenind nedemni de oficiul pe care erau chemaţi să-l îndeplinească[3]. Condamnarea simoniei apărea astfel strâns legată de proscrierea mariajului clerical şi, în acelaşi timp, intim asociată proiectului general de reformare morală a Bisericii. Urmările acestei interpretări asupra raporturilor cu puterea laică nu sunt greu de bănuit. Ele aveau să fie considerabile.

Era însă limpede că respectarea acestor prescripţii şi aplicarea lor consecventă nu ar fi fost posibile fără afirmarea şi consolidarea primatului pontifical în cadrul Bisericii, nu numai pentru că papalitatea fusese sursa decretelor de care am vorbit, dar şi fiindcă reformarea Bisericii *in capite et in membris* (cum se va spune în secolul al XIV-lea) depindea, în fond, de întărirea principiului ierarhic. Acesta a fost cel de-a doilea pas al

1. Pentru întreaga discuţie referitoare la „nicolaism”, *cf.* Jacques Paul, *op. cit.*, tome I, pp. 297-308.
2. Expresia aminteşte de numele lui Simon Magul, care a încercat să cumpere de la Petru şi Ioan puterea acestora de a conferi Sfântul Duh prin atingere (episod relatat de *Faptele Apostolilor*, 8,18-24). În sens canonic, simonia se referă la traficul (considerat un sacrilegiu) cu lucruri sfinte – *cf.* Claude Gauvard, Alain de Libera, Michel Zink (eds.), *op. cit.*, pp. 1335-1336.
3. Vezi Joseph Canning, *op. cit.*, p. 85.

„reformei gregoriene”, consecinţă logică a nevoii de fermitate care trebuia arătată în combaterea nicolaismului şi a simoniei[1].

În cel de-al XI-lea veac, autoritatea supremă a papei în cadrul Bisericii nu era nici necunoscută, nici ignorată. Diferenţa faţă de secolele ce aveau să vină consta numai în faptul că ea se exercita potrivit normelor fixate de drept şi cutumă, care restrângeau rolul Sfântului Părinte la atribuţii de reprezentativitate. Bunăoară, instituţia pontificală (ocupată adeseori chiar de laici, proveniţi – ca în secolul al X-lea – din marile familii ale aristocraţiei romane) nu avea dreptul de a interveni în afacerile litigioase ale comunităţilor de credincioşi, încălcând în acest fel prerogativele episcopatului local. Funcţia sa era doar aceea a unei instanţe supreme de apel, căreia i se recunoştea, ce-i drept, o întâietate simbolică, nu însă şi o capacitate normativă. În secolele X-XI, creştinătatea latină era mai mult o federaţie de provincii ecleziastice decât o organizaţie centralizată, factorii locali bucurându-se de largi drepturi de decizie. Pe de altă parte, în condiţiile în care toate autorităţile locale primeau, în perioada amintită, oficiile de la principii laici, era firesc ca fidelitatea lor să se îndrepte în primul rând spre aceştia, şi nu spre îndepărtatul Scaun Apostolic. Treptat însă, influenţa directă a Romei a început să se facă simţită din ce în ce mai mult, la acest lucru contribuind nu numai forţa simbolică a „doctrinei” petrine, ci şi reforma monastică iniţiată la Cluny, care, optând, după cum am văzut, pentru un mod centralizat şi ierarhizat de organizare, care ocolea sau eluda puterea instanţelor locale, a încurajat, *ipso facto*, intervenţiile autorităţii papale, recunoscută explicit ca unica instanţă conducătoare. La această preeminenţă au mai contribuit, indirect, şi progresele înregistrate de regalităţile europene în edificarea tot mai centralizată a statului monarhic, un proces care a ridicat în faţa acţiunii factorilor religioşi locali obstacole din ce în ce mai importante, de natură a-i obliga să se întoarcă spre Roma pentru sprijin şi îndrumare. Treptat, subordonarea puterilor locale faţă de pontificat a ajuns atât de strictă, încât însăşi exercitarea atribuţiilor religioase elementare a trebuit să-şi extragă legitimitatea numai din acordul papal.

Un instrument privilegiat de impunere a primatului roman a fost dreptul canonic, elaborat (cu începere din secolul al XI-lea) în urma unei vaste opere de colecţionare, triere şi sistematizare a tuturor actelor mai importante emise de-a lungul timpului în cadrul Bisericii[2]. În felul acesta, instituţia ecleziastică nu numai că şi-a creat un sistem normativ propriu, în funcţie de care a putut, după aceea, judeca şi legifera în toate cauzele, dar a şi conferit papalităţii calitatea de instanţă supremă de apel, ceea ce a avut ca rezultat scurtcircuitarea verigii intermediare a episcopatului local, subminarea autonomiei sale tradiţionale şi, până la urmă, compromiterea noţiunii înseşi de ierarhie graduală pe care se întemeiase până atunci organizarea şi funcţionarea Bisericii. Pentru a susţine întâietatea pontificală, numeroşi fideli ai papei (Burchard din Worms, Anselm de Lucca, Yves de Chartres etc.) au redactat tratate şi compilaţii de acte oficiale, pregătind astfel marea operă juridică realizată de Graţian, în secolul al XII-lea (*Decretum* sau *Concordia discordantium canonum*). În aceeaşi epocă, Grigore al VII-lea a impus regula potrivit căreia nici o scriere şi nici un fragment de scriere nu puteau deveni canonice fără consimţământul său. Dacă „timpul” sau împrejurările o cereau, el putea chiar crea noi legi (*pro temporis necesitate novas leges condere*). Măsura era importantă, întrucât

1. Pentru discuţia care urmează, vezi, *inter alia*, Jacques Paul, *op. cit.*, tome I, pp. 309-318, 359-371; Joseph Canning, *op. cit.*, p. 96.
2. *Cf.* Philippe Levillain, *op. cit.*, pp. 583-590.

prefigura instituirea monarhiei pontificale de la finele celui de-al XII-lea veac, dar nu-l autoriza totuşi pe papă să se abată, în actul legiferării, de la tradiţia evanghelică, de la scrierile Sfinţilor Părinţi şi de la dispoziţiile adoptate de predecesorii săi.

Un alt mijloc de afirmare a întâietăţii Romei au fost conciliile locale[1]. Convocate la iniţiativa papei pentru adoptarea măsurilor cu caracter reformator, ele au oferit pontifului roman ocazia de a-şi face simţită direct prezenţa în fiecare provincie ecleziastică, într-o epocă în care exercitarea autorităţii (şi acceptarea ei) nu dobândiseră încă specificul impersonal de mai târziu, având nevoie, pentru a fi efective, de vizualizarea celor ce o încarnau. Cu începere din prima jumătate a secolului al XI-lea, conciliile au căpătat o frecvenţă din ce în ce mai mare, ajungând, în unele perioade, chiar anuale. În acelaşi timp, participarea de care s-au bucurat s-a lărgit continuu, ceea ce le-a conferit, treptat, o dimensiune universală[2].

Dublând dezvoltarea sistemului conciliar, instituţia legaţilor pontificali a contribuit, şi ea, substanţial la impunerea primatului papal în cadrul Bisericii (şi, deopotrivă, al societăţii), făcând din episcopul Romei o prezenţă aproape ubicuă în întreaga creştinătate[3]. Unele legaţii au devenit permanente, prin alegerea unui reprezentant papal într-o anumită regiune (cum a fost, de exemplu, arhiepiscopul de Canterbury pentru insulele Britanice). Ca şi celelalte măsuri, şi aceasta a avut darul de a răsturna organizarea ecleziastică tradiţională, întrucât aproape că anula autoritatea factorilor locali, contribuind la apariţia primilor embrioni de organizare centralizată a Bisericii.

Impunerea liturghiei romane (numită, în documentele epocii, *romanus ordo*, *antiqua consuetudo* şi *romanus mos*) în toate bisericile din Apus a avut acelaşi efect centralizator, eliminând influenţa ceremonialului liturgic german (până atunci foarte pronunţată). În celelalte provincii, o soartă asemănătoare au avut-o liturghia mozarabă (în Peninsula Iberică) şi ritul ambrozian (în episcopatul de Milano), înlocuirea lor petrecându-se în contextul apariţiei unor aspecte ceremoniale inedite (introducerea unui jurământ de fidelitate faţă de papă în ordonările sau ordinaţiile episcopale, rezervarea unor gesturi rituale, precum sărutarea piciorului, numai pentru Sfântul Părinte etc.), al căror rost era de a sublinia şi mai mult prestigiul simbolic al vicarului Sfântului Petru în raport cu ceilalţi membri ai clerului[4]. O menire asemănătoare a avut-o identitatea stabilită între papă şi Roma – în calitate de centru al lumii creştine – prin expresia *ubi papa, ibi Roma*, folosită din ce în ce mai frecevent în secolele XII-XIII[5]. Noua însemnătate conferită corpului cardinalilor de către Leon al IX-lea (1049-1054)[6] şi învestirea acestora, în

1. *Ibidem*, pp. 432-435.
2. Tot papa Grigore al VII-lea a decis ca nici un conciliu să nu poată fi numit general fără încuviinţarea expresă a supremului pontif, ceea ce, subordonând adunarea autorităţii papale, îi diminua până la anihilare independenţa legislativă (*cf.* Joseph Canning, *op. cit.*, p. 96).
3. Philippe Levillain, *op. cit.*, pp. 1010-1013.
4. *Cf*. Enrico Cattaneo, *Il culto cristiano in Occidente : note storiche*, C.L.V. – Edizioni Liturgiche, Roma, 1992, pp. 201-203.
5. *Cf*. Agostino Paravicini Bagliani, *Le corps du pape*, trad. de Catherine Delarun Mitrovitsa, Éditions du Seuil, Paris, 1997, pp. 79-81.
6. Învestit, cum am menţionat deja, cu sprijinul împăratului Henric al III-lea, papa Leon al IX-lea a fost cel dintâi pontif în timpul căruia spiritul reformării spirituale a Bisericii a vizat vârful ierarhiei ecleziastice. De numele său este legată şi reînnoirea legislaţiei împotriva simoniei (inaugurată în timpul pontificatului lui Clement al II-lea) şi, de asemenea, aplicarea metodică a tuturor măsurilor care decurgeau de aici, prin implicarea personală a papei. În contextul acestui efort de redresare a avut loc şi ruptura definitivă dintre Biserica latină şi Patriarhia constantinopolitană (iulie 1054). Schismele religioase dintre Apus şi Răsărit fuseseră, după cum se ştie, foarte frecvente şi în trecut. În această perioadă însă, au intervenit o serie de factori suplimentari – minori, e adevărat, dar care, adăugându-se precedentelor

timpul pontificatului lui Nicolae al II-lea (1059-1061), cu dreptul exclusiv de alegere a papilor (măsură al cărei scop era de a introduce o anumită rigoare într-un proces care se aflase, până atunci, sub incidenţa mai multor factori, precum „poporul roman” şi regele german) au contribuit şi mai mult la consolidarea pontificatului, eliberându-l de sub influenţa constrângătoare a puterilor laice[1].

În seria aceloraşi însemne şi manifestări ale puterii se cuvine menţionat şi ceremonialul intronizării pontificale.

Consemnat în *Liber pontificalis* şi în mai multe *ordines* din secolul al XII-lea[2], evoluţia sa a fost deosebit de semnificativă.

Până la sfârşitul celui de-al XI-lea veac, latura formală, juridică, a acestui ceremonial pare să fi fost predominantă[3]. După cum se poate deduce din descrierea intronizării lui Pascal al II-lea (în 1099), consemnată în *Liber pontificalis*, actul alegerii – săvârşit de cardinalii reuniţi în conclav în biserica San Clemente – era urmat de schimbarea numelui celui ales (operată de el însuşi) şi de înmânarea primelor simboluri ale puterii : hlamida roşie şi tiara. Apoi, însoţit de aclamaţiile mulţimii, noul papă era condus la palatul Lateran (sediul puterii papale, aflat în imediata vecinătate, dăruit, potrivit unui document

existente, au provocat între cele două părţi o criză iremediabilă : influenţa crescândă a Bisericii romane în teritoriile bizantine din Italia sudică (graţie, mai ales, normanzilor, a căror instalare aici – începând cu prima jumătate a secolului al XI-lea – a avut loc cu sprijinul papei, căruia nou-veniţii i-au prestat omagiu de vasalitate) ; numirea lui Mihail Cerularie ca patriarh al Constantinopolului (1042), un laic de două ori reprobabil pentru Roma : mai întâi, din cauza originii sale mirene (inacceptabilă pentru Biserica din Apus, aflată în toiul străduinţelor de a limita influenţa laicilor în instituţia ecleziastică), iar în al doilea rând, din cauza hotărârii sale de a apăra şi afirma prerogativele Bisericii Răsăritene. În plus, anumite rituri şi obiceiuri religioase din lumea ortodoxă (precum mariajul preoţilor) erau, în amintitele circumstanţe ale proscrierii nicolaismului, deosebit de iritante pentru clerul roman. Ruptura din 1054 nu a fost considerată definitivă de către nici una dintre părţi. Totuşi, excomunicarea reciprocă a celor doi ierarhi a constituit un pas important în direcţia separării celor două Biserici, devenită cu atât mai iremediabilă cu cât constituia expresia unei evoluţii istorice din ce în ce mai diferite a Apusului şi Răsăritului (pentru aceste aspecte, vezi Peter Landau, „The development of law”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV, part I, pp. 117-118 ; H.E.J. Cowdrey, *op. cit.*, pp. 261-262 ; Philippe Levillain, *op. cit.*, pp. 1025-1027, dar şi Emil Dumea, *Teme de istorie a Bisericii*, Editura Sapientia, Iaşi, 2002, pp. 275 *sqq*).

1. Creată în secolul al VI-lea, demnitatea de cardinal îi desemna, în cel de-al VIII-lea veac, pe oficianţii liturghiei. În timpul papei Ştefan al III-lea (768-772) sunt amintiţi pentru prima dată cei şapte cardinali-episcopi suburbicari, din diocezele Ostia, Porto, Albano, Silva Candida, Palestrina, Sabina şi Tusculum (aflate în imediata vecinătate a Romei), care îndeplineau serviciul divin lunar în basilica de la Lateran (motiv pentru care erau numiţi şi episcopi de Lateran). Lor li s-au adăugat 28 de cardinali-preoţi (care, iniţial, erau parohi ai celor 28 de biserici romane) şi, mai târziu, 18 cardinali-diaconi, din bisericile diaconale din Roma. În felul acesta s-a constituit corpul celor 53 de cardinali, care reflecta geografia religioasă a „Oraşului Etern”. Desemnarea candidatului la tronul pontifical era făcută de cardinalii-episcopi, cărora li se alăturau, apoi, ceilalţi cardinali, pentru alegerea formală. Leon al IX-lea a fost cel dintâi papă care a lărgit orizontul geografic al corpului cardinalilor, iniţiativă continuată de Grigore al VII-lea, cu scopul de a ilustra mai bine dimensiunea universală a societăţii creştine şi extensiunea simbolică a pontificatului, care nu mai depindea, ca înainte, numai de alegerea clerului roman. Sarcina liturgică a consacrării noului ales revenea cardinalului-episcop de Ostia (numit, după dioceza sa, şi Hostiensis), asistat de cardinalii de Porto şi Albano. După cum a arătat Alain Boureau, aceste transformări erau menite să transfere asupra cardinalilor statutul (şi prestigiul) oligarhiei senatoriale de odinioară (înlocuind astfel sintagma *senatus populusque Romanorum* prin *clerus populusque Romanorum*), simultan cu începutul transformării papalităţii într-o monarhie, după tradiţia politică romană, asociată, din secolul al XI-lea, tot mai sistematic pontificatului (*cf.* Alain Boureau, *La papesse Jeanne*, Flammarion, Paris, 1993, pp. 70-72).
2. Este vorba de aşa-numitul *ordo* din Basel (redactat de un canonic al catedralei Sfântul Petru de la Vatican), de un *ordo* al cardinalului Albinus (din 1189) şi de un *ordo* al camerierului Cencio, conţinut în tratatul acestuia, *Liber Censuum*, din 1192 (*ibidem*, p. 100).
3. Pentru informaţiile care urmează, vezi *ibidem*, pp. 62-64, 73, 99-105.

apocrif din secolul al VIII-lea[1], lui Silvestru I de împăratul Constantin)[2], unde, sub porticul nordic al bisericii Mântuitorului (numită şi a lui Constantin), după ce descăleca, era aşezat, succesiv, pe patru jilţuri. Primul, numit, începând din secolul al XII-lea, *sedes stercoraria* („scaunul excrementelor”), avea menirea de a sublinia condiţia umană, pieritoare a „nevrednicului urmaş al fericitului Petru”[3]. Al doilea scaun, cel patriarhal, sugera universalitatea demnităţii ocupate de cel ales. Al treilea moment, desfăşurat în interiorul palatului şi numai în prezenţa cardinalilor şi a celor apropiaţi, era marcat mai întâi de primirea de către papă a eşarfei (*baltheum*), de care atârnau şapte chei şi şapte sigilii – simbolurile puterii de a „lega” şi „dezlega”[4] –, apoi de aşezarea sa, succesivă, pe două scaune, numite „curule” (*ad duas curules*), unde primea *ferula* (bastonul, folosit ca emblemă a puterii imperiale sau senioriale de la mijlocul secolului al X-lea). Ceremonialul se încheia printr-o *deambulatio* prin palat, pe parcursul căreia papa îşi lua în posesie reşedinţa, străbătându-i încăperile şi aşezându-se, la anumite intervale, pe mai multe jilţuri (*vel sedens vel transiens*).

Ritualul alegerii (*modus electionis*) şi al învestiturii era urmat, la câteva zile după aceea, de consacrarea liturgică a noului papă, oficiată în biserica Sf. Petru din Vatican.

Modificarea importantă care, în secolul al XII-lea, apare în desfăşurarea acestui ceremonial constă în ponderea crescândă a dimensiunii sale liturgice şi imperiale. Primul element care pune în evidenţă acest fenomen este noua importanţă dobândită de biserica Sfântului Petru de la Vatican, în jurul căreia a tins să se reorganizeze, în această perioadă, spaţiul simbolic al puterii papale, identificat acum tot mai mult cu noţiunea trans-personală de „scaun pontifical”. Principalele ceremonii pontificale (precum conferirea rangurilor de cardinal) s-au mutat, începând cu a doua jumătate a secolului al XI-lea, la Vatican (care a primit şi dreptul de a avea o liturghie proprie). Veacul următor este martorul elaborării mitului înhumării, aici, a Sfântului Apostol Petru, însemnătatea locului reflectându-se şi în numele sub care apare Vaticanul în unele documente ale aceleiaşi epoci : „amvonul Sfântului Petru” (expresie care sugerează dimensiunea apostolică, pastorală, a Bisericii ; o sărbătoare cu acest nume a fost stabilită, în secolul al XII-lea,

1. *Dontio Constantini* (*Donaţia lui Constantin*). Mai multe detalii referitoare la acest important document sunt de găsit în Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 200-207.
2. Rolul palatului Lateran în geografia simbolică a puterii pontificale se afirmă începând cu secolul al VIII-lea, în contextul câştigării autonomiei papalităţii faţă de Imperiul de Răsărit. Ceea ce se numise, până la finele celui de-al VII-lea veac, „reşedinţa episcopală de la Lateran” şi-a schimbat denumirea în „patriarhatul de la Lateran”, pentru ca prima ceremonie de luare în posesie a palatului să fie menţionată de *Liber pontificalis* în 685. Începând din secolul al VIII-lea, funcţia liturgică a Lateranului a dispărut cu totul (fiind preluată de biserica Sfântul Petru de la Vatican) în favoarea celei administrative. În secolul al IX-lea, Lateranul a început să fie numit, sub influenţa modelului imperial roman, *sacrum palatium Lateranense*, reunind treptat toate activităţile Curiei şi devenind epicentrul simbolic al Romei (*cf.* Alain Boureau, *op. cit.*, pp. 77-78, şi, mai ales, Reinhard Elze, „Das «Sacrum Palatium Lateranense» im 10. und 11. Jahrhundert”, în Reinhard Elze, *Päpste- Kaiser-Könige und die mittelalterliche Herrschaftssymbolik*, Ausgewählte Aufsätze herausgegeben von Bernhard Schimmelpfennig und Ludwig Schmugge, Variorum Reprints, Londra, 1982).
3. Acestui ritual de autoumilire i se mai pot adăuga, cu aceeaşi semnificaţie a tranzitoriului, şi gestul – specific, de asemenea, intronizării – arderii unei meşe de bumbac, însoţit de bine-cunoscuta formulă *sic transit gloria mundi*, primirea, pe creştet, de către papă, a cenuşii (în timpul sărbătorii numită „Miercurea Cenuşii”) şi, îndeosebi, ciudatul ritual (cu frecvenţă aleatorie) al spolierii palatului Lateran de veşmintele şi obiectele preţioase care aparţinuseră papei, imediat după decesul acestuia (pe larg, despre aceste rituri, în Agostino Paravicini Bagliani, *op. cit.*, pp. 119-127).
4. Dar şi ale colegialităţii puterii în raport cu cardinalii, întrucât cifra – pe lângă celelalte înţelesuri sacre care îi erau asociate – indica şi numărul cardinalilor-episcopi.

pe 22 februarie). Tot în secolul al XII-lea, în 1123, papa Calixt al II-lea a consacrat la Vatican principalul altar al bisericii, numit al Sfântului Petru.

Al doilea indiciu al transformării liturgice a ritualului intronizării papale îl constituie apariţia procesiunii încoronării. Primul papă care a primit coroana a fost Nicolae al II-lea, în 1059, însă până în cel de-al XII-lea veac decernarea acestui însemn al puterii a constituit, întotdeauna, un moment mai puţin important decât alegerea propriu-zisă şi luarea în posesie a palatului Lateran. Procesiunea solemnă a încoronării, care a intrat în uz în secolul al XII-lea şi se desfăşura ca o cavalcadă, pe un traseu precis – „calea sacră" sau „drumul papei" – între biserica Sfântul Petru şi palatul Lateran avea rostul de a ilustra statutul imperial al papei, de monarh universal şi, în acelaşi timp, de a exalta splendoarea Bisericii (de vreme ce procesiunea mobiliza un alai impresionant, presupunea participarea tuturor locuitorilor Romei şi avea loc după un protocol pe cât de complex, pe atât de savant regizat, dar care – fapt iarăşi semnificativ – nu-i implica decât pe membrii Curiei).

Concomitent cu aceste transformări, s-a petrecut şi resemantizarea unor momente ale intronizării. Aşezarea papei pe primul jilţ (*sedes stercoraria*, care, reamintim, a început să fie numit astfel din secolul al XII-lea) a fost dublată de un gest de aparentă munificienţă : aruncarea către mulţimea prezentă a trei pumni de aur, însoţită de cuvintele : „Aceşti bani şi acest aur nu-mi sunt dăruiţi pentru plăcerea mea. Ceea ce am îţi dau ţie ! ". Al doilea jilţ, cel patriarhal, prezent în ceremonialurile mai vechi, a dispărut, în timp ce „scaunele curule" şi-au pierdut această denumire şi, odată cu ea, semnificaţia iniţială. Cât despre simbolurile puterii, primite de cel ales în timp ce se aşeza, alternativ, pe cele două scaune, *ferula* a rămas să semnifice, în continuare, *magisterium*-ul pontifical, însă alături de ea au apărut acum cheile bisericii Sfântul Petru şi ale „sacrului palat Lateran", cu aceeaşi funcţie : de a „lega" şi „dezlega". De centura roşie cu care era încins noul papă (semn al continenţei şi castităţii) nu mai atârnau şapte chei şi şapte sigilii, ci o pungă cu douăsprezece peceţi din pietre preţioase şi musc, care evocau puterea apostolilor. Însuşi gestul prin care papa se aşeza în cele două jilţuri – definite ca „prag al apostolilor" (*limen apostolorum*) – şi-a schimbat sensul : el trebuia să o facă – după cum recomandă *ordo* din Basel – ca şi cum s-ar întinde între două paturi (*inter duos lectos jacere*), adică între primatul Sfântului Petru şi predicaţia asiduă a Sfântului Pavel (simbolizând inserţia papei între patronii săi spirituali, momentul a fost interpretat de unii exegeţi ai ceremonialului[1] ca fiind de natură să-i confere celui nou-ales o natură cvasimetafizică).

În acest amplu context, pretenţia papalităţii de a-şi rezerva doar pentru sine dreptul asupra învestiturilor ecleziastice nu putea fi decât absolut firească, prin înscrierea ei în prelungirea măsurilor pe care le-am enumerat şi, nu mai puţin, a ceremonialului descris mai sus, a cărui semnificaţie în ordinea precedenţei în cadrul Bisericii (şi, prin extensie, a lumii creştine) nu lăsa loc la nici un fel de dubii. Un asemenea monopol al numirilor era vital nu numai pentru respectarea riguroasă de către membrii clerului a noilor prescripţii morale care reactualizau modelul christic. În mod necesar, el trebuia să fortifice, atât în plan simbolic, cât şi concret, primatul roman în cadrul Bisericii, a cărui afirmare nu putea avea nici un temei în absenţa acestei prerogative.

La începutul celui de-al XI-lea veac, învestitura laică (mai corect spus : temporală) în oficiile ecleziastice continua să fie o practică nu numai curentă, ci şi acceptată ca atare[2].

1. Alain Boureau, *op. cit.*, p. 113.
2. Pentru chestiunea învestiturilor, vezi, din nou, Jacques Paul, *op. cit.*, tome I, pp. 320-330 ; Philippe Levillain, *op. cit.*, pp. 1409-1411.

Justificarea ei decurgea din tradiţie şi, cum am văzut, dintr-un anumit mod de a concepe autoritatea imperială ca o suveranitate deplină, exercitată, în materie religioasă – pe lângă celelalte forme, care se ştiu –, prin numirea (de fapt, „ridicarea”) în funcţie a episcopilor locali. Or, răsturnarea în favoarea papalităţii a acestui obicei (cerută în virtutea unei argumentaţii pe care o vom analiza puţin mai jos) reprezenta o provocare colosală nu doar pentru că rupea cu această îndelungată tradiţie. Pentru prima dată, era vorba de o măsură care nu-i mai privea doar pe membrii clerului şi relaţiile dintre ei şi capul Bisericii, ci şi raporturile, atât de delicate, cu imperiul şi, până la urmă, însăşi ierarhia dintre cele două puteri. Dacă la mutaţiile simbolice pe care le-ar fi presupus o asemenea răsturnare mai adăugăm şi uriaşele ei implicaţii materiale – sustragerea imenselor bunuri ecleziastice şi a serviciilor aferente lor de sub orice incidenţă seculară –, nu numai că se poate intui mai bine miza pe care o reprezenta problema învestiturii, dar se poate şi înţelege de ce chestiunea realocării ei a suscitat un conflict de asemenea proporţii între papă şi împărat.

Joseph Canning a afirmat, nu cu mult timp în urmă, că disputa dintre 1075 şi 1122 este în mod greşit caracterizată drept o „Ceartă pentru Învestitură”, de vreme ce învestitura – care nu ar fi devenit predominantă în relaţiile dintre papă şi împărat decât după 1100 – a constituit doar una dintre nenumăratele probleme aflate în centrul acestui conflict (suveranitatea în cadrul lumii creştine, relaţia dintre puterea temporală şi cea spirituală, natura puterii monarhice şi raporturile dintre episcopat, papalitate şi principii laici), fiind, prin urmare – măcar la început – mai puţin importantă decât ele[1]. O lectură literală a evenimentelor din timpul pontificatelor lui Grigore al VII-lea şi ale succesorilor săi imediaţi i-ar putea da dreptate. În realitate însă, opinia sa este mai mult decât discutabilă[2]. Chiar dacă ruptura dintre Grigore al VII-lea şi Henric al IV-lea nu a fost provocată de chestiunea numirilor ecleziastice (sau, mai corect spus, nu numai de aceasta, ci de concomitenţa dintre interdicţia practicării acestor numiri de către puterea temporală şi promulgarea, în 1075, a faimoaselor sentinţe reunite sub numele de *Dictatus papae*[3]), este limpede că nu problema suveranităţii sau raporturile cu laicii, ci învestitura era adevărata miză a litigiului, concentrând toate celelalte aspecte.

Însă pentru a înţelege cum s-a ajuns la o asemenea ruptură şi la escaladarea conflictului din cauza intransigenţei celor două părţi, se cuvine să luăm în considerare, pe lângă factorii de context (intensitatea fervorii religioase din prima jumătate a secolului al XI-lea, continuitatea, de-a lungul mai multor decenii, a măsurilor cu caracter reformator promulgate de o serie de papi dedicaţi acestui proiect, ruptura cu Patriarhia de la Constantinopol, survenită, nu întâmplător, exact în această perioadă), şi personalitatea protagoniştilor (în primul rând a lui Grigore al VII-lea), precum şi efectele imediate pe care anularea dreptului imperial de învestitură risca să le aibă asupra echilibrului de forţe dintre Henric al IV-lea şi principii germani. Or, din acest ultim punct de vedere, gravitatea potenţială a pierderii învestiturii era enormă şi putem bănui că tocmai luarea în calcul a acestui risc a fost motivul care l-a împins pe împărat să ia iniţiativa ostilităţilor.

În primul rând, comparativ cu celelalte regate apusene, numărul episcopatelor era, la est de Rin, cu mult mai mare, constituind, prin întinderea şi resursele de care dispuneau,

1. Joseph Canning, *op. cit.*, p. 89.
2. Această opinie este – în mod greşit, credem noi – împărtăşită şi de Colin Morris, în *The Papal Monarchy. The Western Church from 1050 to 1250*, Clarendon Press, Oxford, 1989, p. 119.
3. Pentru sensul acestui document, vezi *infra*.

adevărate principate teritoriale. Situaţia se explică prin sistemul ottonian (şi salian) de organizare şi administrare a Bisericii, caracterizat – cum am notat şi mai sus – prin desfăşurarea, de către regii din cele două dinastii, în secolele X-XI, a unei politici de învestituri neobişnuit de generoase, care, urmărind să contrabalanseze puterea aristocraţiei laice, transformase bunurile Bisericii în veritabile seniorii ecleziastice, dependente de coroană. De aceea, acceptarea pretenţiilor pontificale asupra învestiturilor ar fi însemnat, pentru Henric al IV-lea (care, în ajunul conflictului, nu fusese încoronat împărat, ci era doar candidat la tronul imperiului), nici mai mult, nici mai puţin decât pierderea singurului mijloc de control asupra principatelor ecleziastice şi, odată cu el, a oricărei posibilităţi de a menţine echilibrul de forţe în Germania. Această perspectivă era cu atât mai gravă, cu cât, spre deosebire de regatul capeţian şi chiar de Anglia normandă, coroana „germană" nu numai că se afla într-o stare de rivalitate „naturală" cu nobilimea teritorială (vizibilă totuşi, chiar dacă în forme ceva mai atenuate, şi în celelalte două regate), dar nici nu dispunea de domeniile proprii pe care le aveau la dispoziţie Capeţienii şi normanzii, fiind, în acest fel, lipsită de baza teritorială care i-ar fi asigurat succesul în faţa seniorilor locali şi dispensând-o de necesitatea de a mai recurge la tradiţionala politică de contrapunere alternativă a principilor laici şi ecleziastici, de al cărei joc depindea, de fapt, spaţiul ei de manevră. Pe de altă parte, Henric al IV-lea intenţiona să reia şi politica tatălui său de a readuce sub control papalitatea, care ştiuse să profite de tulburările de după 1054, prilejuite de prematura dispariţie a lui Henric al III-lea şi de minoratul fiului său, pentru a se emancipa de sub tutela împăratului şi pentru a-şi consolida autoritatea faţă de episcopatul local.

Anticipat de condamnarea – într-o formă de o intransigenţă nemaicunoscută până atunci – a oricărei învestituri laice (februarie 1075), făcut, pe de altă parte, inevitabil de promulgarea, la scurt timp, a amintitelor *Dictatus* (care, în fiecare dintre cele 27 de puncte, afirmau sentenţios supremaţia pontifului şi a Bisericii romane)[1], conflictul dintre Grigore al VII-lea (1073-1085) şi Henric al IV-lea a izbucnit un an mai târziu, în 1076, pretextul său constituindu-l situaţia confuză a episcopatului de Milano, pentru ocuparea căruia atât papa, cât şi împăratul aveau câte un candidat propriu[2]. Refuzând să accepte alegerea

---

1. *Dictatus papae* (de la *dictare* = a compune un text prin dictare) nu constituie un „document" propriu-zis, care să poarte acest titlu. De fapt, acesta este numele unei scurte liste cu 27 de sentinţe, transcrise în registrul de corespondenţă al papei Grigore al VII-lea, între scrisorile din 3 şi 4 martie 1075 (ceea ce sugerează şi datarea lor aproximativă). De bună seamă, aceste sentinţe par să fi fost adunate, de cel care le-a colaţionat, din mai multe locuri diferite şi aşezate sub un titlu comun în virtutea faptului că au fost „dictate" de papă. Potrivit unei alte ipoteze, care se bazează pe faptul că acelaşi titlu (*Dictatus papae*) apare, în registru, alăturat şi altor piese, autorul transcrierii lor ar fi fost chiar Grigore al VII-lea. Aserţiunile unificate prin această denumire nu sunt originale. Ele reiau principalele teme care se regăsesc atât în corespondenţa papei, cât şi în scrierile câtorva dintre predecesorii săi (Gelasius I, Grigore I, Nicolae I), precum şi în unele surse canonice, cum ar fi decretalele pseudoisidoriene. Originalitatea textului constă în tonul peremptoriu al formulărilor şi în gruparea lor laolaltă, ceea ce sugerează că au fost subsumate unui program de conduită foarte coerent, urmărit sistematic. Textul a fost considerat fie ca un soi de *aide-mémoire* al unei cuvântări rostite de Grigore al VII-lea în cadrul sinodului roman din februarie-martie 1075, fie – aceasta fiind ipoteza cea mai seducătoare – ca etapă preliminară a compunerii unei noi colecţii canonice, sentinţele din *Dictatus papae* fiind ca o tablă de materii pentru acest ipotetic document (pentru aceste informaţii, vezi Philippe Levillain, *op. cit.*, pp. 563-564 ; de asemenea, J.N. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford University Press, Oxford, 1988, pp. 154-156, şi Colin Morris, *op. cit.*, p. 129. În traducere românească, textul a fost publicat recent în Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan [eds.], *op. cit.*, pp. 145-146).
2. *Cf.* Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 119-124 ; I.S. Robinson, *op. cit.*, pp. 278 *sqq* ; Hanna Vollrath, *op. cit.*, pp. 50-68.

făcută de papă şi, totodată, pretenţia acestuia de a i se da ascultare, profitând, pe de altă parte, de stingerea ultimelor focare de revoltă din imperiu, Henric al IV-lea a reunit la Worms, în ianuarie 1076, o adunare a episcopilor, care, nerecunoscându-i legitimitatea, i-a cerut (într-o formă implicită) lui Grigore al VII-lea să abdice (mai exact, să „coboare" de la înălţimea puterii pe care o deţinea[1]), fiecare dintre cei prezenţi angajându-se, în acelaşi timp, să nu-l mai recunoască drept pontif. O întrunire similară a fost convocată de rege la Piacenza, episcopii italieni adoptând aceeaşi hotărâre.

Explicaţia acestei opţiuni din partea unor oameni care, prin funcţia şi statutul lor, ar fi trebuit, în mod normal, să sprijine Scaunul Pontifical nu trebuie căutată doar în fidelitatea care îi lega pe posesorii beneficiilor ecleziastice de persoana împăratului (care le dăruise amintitele beneficii). Sprijinul acordat de clerul german şi de o parte a celui italian măsurii de revocare a papei se cuvine interpretat în primul rând ca o formă de protest împotriva „politicii" (în termenii de astăzi) pontificale din deceniile anterioare, care, înălţând – prin măsurile pe care le-am menţionat – autoritatea şi puterea Scaunului Papal, diminuase, în aceeaşi măsură, prerogativele jurisdicţionale ale episcopatului local. Reafirmând, în spiritul acestei tendinţe, prerogativele suverane ale papei, *Dictatus papae* a fost văzut de mulţi membri ai clerului secular ca încă o încălcare a prevederilor legale tradiţionale. De altfel, în scrisoarea trimisă papei de membrii conciliului de la Worms[2], actul ieşirii înalţilor prelaţi de sub obedienţa Romei era explicat, în principal, tocmai prin retragerea de către papă a acestor prerogative („puteri") conferite de voinţa divină episcopilor „prin mila Sfântului Duh", mai ales a celei de a „lega şi dezlega" (altfel spus, a jurisdicţiei), imanentă – potrivit semnatarilor – actului hirotonirii (*ordinatio*) preoţeşti[3]. Pe un plan mai general, acest episod ne arată că procesul de reformare spirituală a Bisericii nu reprezenta un program unanim agreat în rândurile clerului, care era profund divizat în privinţa intereselor şi a afilierilor.

La inţiativa regelui, papa a ripostat imediat, pronunţând excomunicarea[4], urmată de destituirea lui Henric al IV-lea şi de dezlegarea supuşilor acestuia de jurământul de fidelitate. Actul era fără precedent, întrucât, deşi practica excomunicării regilor de către papi fusese, până atunci, una curentă, era totuşi pentru prima dată când avea loc o depunere, măsură cu implicaţii infinit mai grave, deoarece îl deposeda pe cel afectat de însăşi legitimitatea exercitării funcţiei. Vom explica mai jos temeiurile doctrinare ale acestei măsuri, cu adevărat ieşite din comun. Pentru moment, să spunem doar că repercusiunile unui asemenea gest pentru poziţia lui Henric în Germania au fost extrem de grave şi ele nu au întîrziat să se arate : principii laici au reînceput să se agite, iar episcopatul, care trecuse iniţial de partea regelui, a înclinat din nou spre papalitate, raliindu-se deciziei de destituire. Izolat de toţi cei care îl sprijiniseră, eşuând în încercarea de a convoca două concilii „germane", la Mainz şi Worms, pentru a contracara decizia

1. Aceasta este injoncţiunea adresată papei de împăratul Henric al IV-lea într-o scrisoare din 1076, posterioară adunării menţionate, justificată de autor prin abuzurile comise de pontiful roman împotriva clerului din imperiu şi prin sfidarea adusă „capului" însuşi al Bisericii, adică regelui (vezi „The Letters of Henry IV", în vol. *Imperial Lives and Letters of the Eleventh Century*, ed. cit., pp. 146-147).
2. Care i-a reunit pe prelaţii cei mai importanţi ai imperiului, precum – între alţii – arhiepiscopii de Mainz, Trier, Utrecht, Metz, Liège, Toul, Speyer, Halberstadt, Strasburg, Basel, Konstanz etc. (*idem*, p. 147).
3. *Ibidem*, pp. 147-149.
4. Cea mai gravă sancţiune religioasă, excomunicarea (sinonimă, cel mai adesea, cu anatema), semnifica expulzarea temporară a celui lovit de o asemenea pedeapsă din comunitatea credincioşilor şi privarea lui de accesul la Sfintele Taine, ceea ce nu numai că făcea imposibilă mântuirea celui astfel sancţionat, dar anula şi posibilităţile socializării sale (*cf.* Myriam Soria Audebert, Cécile Treffort, *op. cit.*, pp. 141-142).

pontificală, fiind, pe de altă parte, la curent cu intenţia papei de a traversa Alpii pentru a se aşeza în fruntea opoziţiei antiregale şi a aplica direct actul destituirii, Henric a trebuit să se supună, înţelegând necesitatea unei reconcilieri, fie şi temporare, cu implacabilul său adversar. Acestea sunt împrejurările în care a avut loc faimosul act de penitenţă (în forma unui jurământ de supunere)[1] de la Canossa (27 sau 28 ianuarie 1077), în urma căruia Henric a obţinut iertarea papei şi repunerea sa integrală în drepturi[2].

Cu prestigiul refăcut, regele s-a reîntors în Germania şi, după victoria asupra adversarilor săi (1080), a revenit la atitudinea ostilă şi ameninţătoare faţă de papalitate. De această dată, ruptura a fost irevocabilă. Conflictul – mult mai violent decât precedentul – a reizbucnit sub auspicii total nefavorabile pontifului roman. Reunită la Brixen, o adunare a episcopilor din imperiu a pronunţat depunerea lui Grigore al VII-lea, sub pretextul a numeroase „crime” (toate, bineînţeles, inventate), şi a trecut imediat la alegerea unui antipapă (Clement al III-lea, 1080-1100), pentru a cărui impunere Henric a traversat din nou Alpii (în 1081), apropiindu-se de Roma. După câteva încercări nereuşite, Cetatea Eternă a fost, în sfârşit, cucerită, în 1084, victoria fiind urmată de instalarea noului papă pe tronul pontifical şi de îndelung aşteptata încoronare imperială a regelui saxon, la 1 aprilie a aceluiaşi an. Cât despre Grigore al VII-lea, refugiat în teritoriile normande din sud (a căror constituire, de altfel, o sprijinise), acesta se va stinge din viaţă la Salerno, în mai 1085, fără să se fi putut reîntoarce la Roma[3].

Alegerea lui Odo (Eudes) de Chatîllon în Scaunul Pontifical, la 12 martie 1088, sub numele de Urban al II-lea (1088-1099) va reda „partidei” gregoriene liderul de care aceasta fusese lipsită, revigorând totodată spiritul reformei pe care Clement al III-lea, aflat sub tutela împăratului, încercase să-l tempereze. Fost călugăr clunisian, ca şi predecesorul său, cel ales va relua integral programul aplicat de Grigore al VII-lea în privinţa învestiturii, dar cu o rigoare sporită, dictată, cu siguranţă, şi de faptul că prezenţa la Roma a antipapei impus de împărat prelungea în chip nefiresc conducerea bicefală a Bisericii, interzicându-i totodată pontifului legitim accesul în Cetatea Eternă. La conciliul de la Melfi (1089), Urban al II-lea a reînnoit interdicţia gregoriană a învestiturii temporale (încă şi mai apăsat considerată acum drept una *laică*), decret repetat, în 1095, la conciliul de la Clermont. În 1098, într-un alt conciliu, cel de la Bari, erau ameninţaţi cu excomunicarea toţi cei care intenţionau să dea sau să primească această învestitură, pentru ca, în anul următor (1099), la Roma (unde Urban al II-lea se

1. Potrivit interpretării lui Timothy Reuter, ceea ce s-a petrecut la Canossa nu a fost un act de penitenţă, în sensul obişnuit al ritualului, cu urmările sale juridice specifice dreptului canonic (urmări care *nu* prevedeau restituirea *imediată* celui care făcuse actul de căinţă a drepturilor sau funcţiilor deţinute anterior, ci numai a calităţii de membru al comunităţii, redobândită prin primirea împărtăşaniei). De fapt, ritualul de autoumilire săvârşit de Henric al IV-lea a fost, consideră istoricul englez, unul de supunere sau de predare (*deditio*), practicat, în epocă, de rebelii care solicitau iertarea din partea celor pe care îi ofensaseră. Asemănător unei penitenţe, el nu se identifica totuşi cu aceasta, ceea ce explică, apreciază Reuter, de ce regele saxon a fost repus imediat în drepturi, acordarea papală a iertării fiind marcată – tot simbolic – de o masă festivă comună (vezi „Contextualising Canossa: excommunication, penance, surrender, reconciliation”, în Timothy Reuter, *Medieval Politics and Modern Mentalities*, pp. 147-164).
2. Hanna Vollrath, *op. cit.*, pp. 58-59. Vezi şi relatarea acestui episod în biografia împăratului Henric al IV-lea (*Vita Heinrici IV imperatoris*), redactată de un autor anonim, la o dată, de asemenea, incertă (probabil în 1106/1107): *The Life of the Emperor Henry IV*, în vol. *Imperial Lives an Letters of the Eleventh Century*, ed. cit., pp. 108-109. Pentru textul jurământului rostit de Henric al IV-lea la Canossa, *cf. The Letters of Henry IV*, *ibidem*, p. 156.
3. Hanna Vollrath, *op. cit.*, pp. 63-67. *Cf.* şi *The Life of the Emperor Henry IV*, în *op. cit.*, pp. 115 *sqq*, pentru descrierea campaniei din Italia.

reinstalase în 1093), un nou conciliu să extindă anatema şi asupra episcopilor care ar fi consacrat (hirotonit) clerici învestiţi de către laici. Un *decretum* precedent (din 1096) le interzisese deja preoţilor şi episcopilor să depună tradiţionalul omagiu de vasalitate în beneficiul regelui[1].

Toate aceste măsuri nu numai că respectau, până în cele mai particulare aspecte, prevederile legislaţiei gregoriene, dar, în egală măsură, agravau această legislaţie, prin sistemul de penalităţi asociat acum deciziei de nulitate a învestiturii laice. Pe deasupra, interdicţia omagiului pentru membrii clerului secular făcea imposibilă inserţia acestora în sistemul de relaţii feudo-vasalic, ceea ce ameninţa să scoată uriaşul patrimoniu ecleziastic de sub orice incidenţă laică.

Aşadar, se poate spune că, deşi Pascal al II-lea, urmaşul lui Urban (între 1099 şi 1118), a dat dovadă de aceeaşi perseverenţă în continuarea programului reformator, momentul hotărâtor care a înclinat definitiv balanţa victoriei de partea papalităţii coincide cu pontificatul urbanian. De atunci înainte, nici o răsturnare a raportului de forţe nu a mai fost posibilă.

Formal, „Cearta pentru Învestitură" s-a încheiat în 1122 prin Concordatul de la Worms – denumire care include două acte separate, promulgate de Henric al V-lea (1106-1125) şi Calixt al II-lea (1119-1124), referitoare la modul cum urma să de desfăşoare, pe viitor, ceremonialul învestiturilor[2]. Aparent, acordul era unul de compromis, stabilind o dublă învestitură, imperială şi pontificală, pentru fiecare deţinător de oficii ecleziastice. În realitate, ponderea aspectului temporal al ceremonialului era sensibil diminuată, întrucât învestitura laică se rezuma, *de facto*, pe lângă acordarea de către împărat a unui sceptru[3], la un omagiu depus împăratului sau regelui pentru bunurile temporale deţinute, după ce postulantul primise deja învestitura pontificală, prin intermediul celor două embleme tradiţionale ale funcţiei episcople : inelul şi toiagul (e drept că actul consacrării, care încheia întregul ceremonial, nu putea avea loc decât după depunerea omagiului). Inspirată de Yves de Chartres, unul dintre eminenţii jurişti pontificali ai epocii, această soluţie – care introducea o distincţie evidentă între dimensiunea spirituală şi cea temporală a funcţiei ecleziastice[4] – fusese experimentată atât în 1106, în cadrul litigiului dintre

1. Pentru desfăşurarea acestor evenimente, vezi şi Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 111-136, 155-170 ; Marcel Pacaut, *Les structures politiques...*, pp. 238-244 ; Jacques Paul, *op. cit.*, tome I, pp. 326-327.
2. Precedat de tratativele de la Strasburg şi Mouzon, din 1119, şi ratificat, în 1123, de Conciliul Lateran I, Concordatul a fost rezultatul unui complex de împrejurări şi al unui joc al presiunilor multiple, exercitate, pe de o parte, de principii germani asupra împăratului, ca un (nou) mijloc de a-i controla tendinţele de supremaţie şi de a-i diminua autoritatea, iar pe de alta, de o mare parte a clerului episcopal francez asupra papei, cu intenţia – printre altele, desigur – de a-şi redobândi în acest fel atribuţiile pierdute în perioada anterioară şi o mai mare influenţă în cadrul Curiei (controlată, până atunci, de cardinalii provenind din marile familii romane). De altfel, însuşi Calixt al II-lea (Guy, arhiepiscop de Vienne) era francez, fiind cel dintâi cleric provenind din acest spaţiu care a ocupat demnitatea pontificală (pentru aceste chestiuni, vezi, pe larg, Stanley A. Chodorow, „Ecclesiastical Politics and the Ending of the Investiture Contest : The Papal Election of 1119 and the Negociations of Mouzon", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 46, nr. 4, 1971, pp. 613-640).
3. Menirea acestuia era de a simboliza calea virtuţii şi a echităţii (*cf. Imperial Lives and Letters of the Eleventh Century*, ed. cit., p. 32, „Introduction").
4. În conformitate cu această distincţie, împărtăşită de majoritatea clerului – mai ales episcopal – francez şi de partizanii de la nord de Alpi ai împăratului, autorităţile seculare continuau să-şi exercite controlul asupra bunurilor – mobile şi imobile – dependente de oficiul ecleziastic, păstrând asupra acestora, cum s-ar spune astăzi, *un droit de regard*. Interpretarea concurentă, radicală, de sorginte gregoriană, afirmată mai cu seamă de clerul monastic şi de cea mai mare parte a membrilor Curiei romane, concepea funcţia ecleziastică într-un mod unitar, considerând că, în cadrul ei, *spiritualia* şi *temporalia* sunt inseparabile (*cf.* Stanley A. Chodorow, *op. cit.*, p. 621).

Anselm de Canterbury şi Henric I Beauclerc, regele Angliei, cât şi în Franţa, un an mai târziu, prin acordul în această privinţă încheiat între Pascal al II-lea şi Filip I. Validitatea ei a indicat-o ca pe cea mai potrivită încheiere şi pentru conflictul pe care tocmai l-am descris. Câşigătoarea acestuia a fost, în termeni reali, papalitatea[1].

Evenimentele care au însoţit „Cearta pentru Învestitură", conferindu-le, de fapt, substanţă, ar rămâne însă de neînţeles în virulenţa cu care s-au desfăşurat dacă nu am ţine cont şi de *latura doctrinară* a confruntării. Aceasta este, până la urmă, şi cea mai importantă din perspectiva chestiunii care ne interesează în aceste pagini, nu numai pentru că explică intransigenţa ambelor părţi (mai ales a papalităţii), dar şi fiindcă evidenţiază unul dintre cele mai însemnate simboluri de legitimare ale puterii în Evul Mediu – şi anume, ideologia –, în absenţa căruia exercitarea oricărei guvernări era, pe atunci (ca şi astăzi), dacă nu imposibilă, cel puţin precară. Pe de altă parte, aceeaşi perspectivă are darul de a ne face să înţelegem mai bine urmările acestui conflict în privinţa realocării atribuţiilor care decurgeau din dubla noţiune de *auctoritas* şi *potestas*, precum şi, pe un plan mai general, din redefinirea raporturilor dintre „spiritual" şi „temporal" şi, nu mai puţin, a ierarhiei lor. După cum vom vedea foarte curând, ambele procese s-au răsfrânt nu numai asupra conceptului de *ecclesia* şi evoluţiei pontificatului roman : ele au contribuit şi la transformarea radicală a imaginii înseşi pe care oamenii epocii şi-o construiseră despre realitatea vizibilă şi despre raporturile acesteia cu transcendentul, care, la capătul mai multor configuraţii succesive, avea să-şi piardă definitiv organicitatea. Reamintind o idee enunţată mai sus şi anticipând o alta pe care o vom discuta puţin mai târziu, să spunem acum doar că dezvoltările doctrinare petrecute în toiul disputei prefigurează schimbarea paradigmei medievale de gândire. Mai trebuie spus că, aidoma construcţiilor teologice amintite anterior („teoria" petrină sau cea gelasiană, de pildă), nici doctrina gregoriană nu constituie un *corpus* de gândire în sensul în care ne-am obişnuit să folosim acest termen atunci când ne referim la *Principele* lui Machiavelli sau, mai aproape de epoca disputei pentru învestitură, la *Polycraticus* al lui John din Salisbury (Joannis Saresberriensis)[2]. Teoria gregoriană a supremaţiei pontificale şi a superiorităţii

1. Potrivit altor interpretări, pe care le împărtăşim întru totul, compromisul „dublei învestituri" poate fi considerat şi ca o victorie a clerului secular (episcopatul) împotriva tendinţelor de centralizare ale pontificatului roman (şi, de asemenea, ale Curiei), o reafirmare a dreptului său de jurisdicţie, grav ştirbit în perioada anterioară de măsurile papei Grigore al VII-lea şi ale continuatorilor săi fideli. Această interpretare este cu atât mai verosimilă cu cât soluţia compromisului – care accentua amintita distincţie dintre temporal şi spiritual – pare să fi fost elaborată în prima jumătate a secolului al XI-lea chiar în acest mediu, mai precis în şcolile episcopale din regatul capeţian. Încă din 1008, de pildă, Fulbert de Chartres distingea între *obœdientia* (cu care membrii clerului erau datori faţă de propria ierarhie) şi *fidelitas* (pentru tot ceea ce intra sub incidenţa legii seculare). De la Chartres, noua doctrină a trecut la abaţia de la Marmoutier, răspândindu-se, în jurul anilor 1040-1050, în toată partea de nord şi nord-est a regatului (Loara, Normandia, Champagne). După această dată, formularistica alegerii abaţilor deosebeşte constant între *potestas exterior* (conferită de principii laici, prin însemnul cârjei) şi *potestas interior*, numită şi *cura animarum*, conferită de episcop prin binecuvântare. Adoptată de Lanfranc, abate de Bec, această distincţie va fi reluată de discipolul său, Yves de Chartres, pentru a fi consacrată, cum am văzut, în 1122 (*cf.* Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, pp. 260-261 ; pentru confirmarea acestui punct de vedere, vezi şi Stanley A. Chodorow, *op. cit.*, *passim*).
2. Terminat în 1159, tratatul canonicului englez – al cărui titlu complet este *Polycraticus, sive de nugis curialium et vestigiis philosophorum* (*Polycraticus sau despre fleacurile curtenilor şi urmele filosofilor*) – a fost considerat „prima operă completă de teorie politică scrisă în Evul Mediu" (*cf.* Michael Camille, „The image and the self : unwriting late medieval bodies", în Sarah Kay şi Miri Rubin [eds.], *Framing Medieval Bodies*, Manchester University Press, Manchester, New York, 1994, p. 68 ; vezi şi Joseph Canning, *op. cit.*, pp. 110-111, Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan [eds.], *op. cit.*, pp. 250-262).

clerului este, din toate punctele de vedere, o construcţie a ştiinţei moderne, care, în epoca ei de referinţă, ni se înfăţişează, secvenţial, nu ca o „teorie" în sensul modern al cuvântului, ci în forma pe care ne-o restituie multitudinea de texte (decrete, epistole şi alte scrieri) care i-au avut ca autori pe Grigore al VII-lea şi pe cei care îi împărtăşeau ideile şi proiectele.

Totuşi, în ciuda aspectului ei fragmentar, nu i s-ar putea reproşa acestei teorii lipsa de coerenţă. Ea pare a se articula în jurul câtorva idei foarte simple, unanim acceptate în epocă şi, tocmai de aceea, foarte fireşti[1]. Potrivit celei dintâi, orice putere vine de la Dumnezeu şi trebuie să-i servească lui Dumnezeu – cu alte cuvinte să aibă o finalitate spirituală. Era o idee comună, atunci (dar şi mai înainte), în virtutea căreia actul guvernării nu se justifica decât în măsura în care îi apropia pe credincioşi (pe supuşi) de ţelul mântuirii, după îndemnul Scripturilor şi exemplul tradiţiei. Deşi universală, transmiterea acestor puteri nu urma totuşi căi identice. În funcţie de poziţia ierarhică a instanţei care o recepta, ea putea fi atât imediată sau directă (prin succesiune ereditară, ori ca urmare a benedicţiunii acordate unei dinastii), cât şi indirectă (prin elecţiunea inspirată de Sfântul Duh). Potrivit aceluiaşi principiu ierarhic, unitatea puterii din lumea divină trebuia să se reflecte simetric în singularitatea puterii terestre. Aidoma Cerului, nici lumea creştină nu putea avea decât un singur suveran. Cum se acomoda însă acest principiu cu faptul că pe Pământ existau totuşi mai multe puteri ? Nu era aici o contradicţie ? Nu sfida această realitate cerinţa fundamentală a suveranităţii indivizibile ? Răspunsul nu putea fi decât negativ, de vreme ce pluralitatea puterilor nu era, în fond, decât expresia distincţiei – stabilită astfel de Dumnezeu – dintre elementele fundamentale ale lumii (corp/suflet, materie/spirit), ceea ce impunea exercitarea lor de către persoane diferite. Dar dispunerea acestor componente şi, implicit, a puterilor şi persoanelor care le corespundeau nu putea fi egalitară, în pofida comunităţii lor de origine. Ea trebuia să fie, în chipul cel mai absolut, ierarhică, în virtutea superiorităţii constitutive pe care unele elemente şi, desigur, puteri, o aveau asupra celorlalte (ca, bunăoară, corpul asupra sufletului, spiritul asupra materiei ş.a.m.d.). Prin urmare, doar Sfântul Părinte, care primea direct de la Dumnezeu, ca vicar al Sfântului Petru, autoritatea de a „lega" şi „dezlega", deopotrivă pe pământ şi în ceruri[2], poseda, în cadrul Bisericii (înţeleasă ca o *societas fidelium*), o suveranitate reală. Lipsit de puteri sacerdotale şi membru – el însuşi – al comunităţii creştine, împăratul nu putea revendica o jurisdicţie asemănătoare. Mai mult, dacă prin faptele sale acesta se făcea vinovat de a-i împiedica guvernarea, papa îl putea nu numai excomunica, ci şi depune, în conformitate cu puterea, care îi fuseseră conferită, de a „lega" şi „dezlega".

Din toate acestea reiese limpede că superioritatea pontificală era concepută de Grigore al VII-lea ca una esenţialmente spirituală şi morală, trebuind afirmată continuu în raport

1. Pentru fragmentul care urmează, trimitem la Marcel Pacaut, *La théocratie. L'Église et le pouvoir au Moyen Âge*, Desclée, Paris, 1989, pp. 57-82 ; Marcel Pacaut, *Les structures politiques...*, pp. 170-180 ; Phillipe Levillain, *op. cit.*, pp. 1432 *sqq* ; J.H. Burns, *op. cit.*, *passim* ; Joseph Canning, *op. cit.*, pp. 88 *sqq*, 91 ; Philippe Némo, *op. cit.*, pp. 846-851.
2. Acesta este conţinutul faimoasei „delegaţii" a puterilor transmise lui Petru de Christos, redată în *Matei* 16,16-19 : „...tu eşti Petru şi pe această piatră voi zidi Biserica Mea şi porţile Locuinţei morţilor nu o vor birui. Îţi voi da cheile Împărăţiei cerurilor şi orice vei lega pe pământ, va fi legat în ceruri, şi orice vei dezlega pe pământ, va fi dezlegat în ceruri" (*cf. Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului şi Noului Testament. Cu trimeteri*, Societatea Biblică, *s.l.*, *s.a.*, pp. 942-943). În mod tradiţional, termenii „legat" şi „dezlegat" au fost interpretaţi în cadrul doctrinei ecleziastice, de-a lungul întregului Ev Mediu, ca instituind o putere de ordin jurisdicţional.

cu problemele guvernării acestei lumi. Arbitru al conştiinţelor şi instanţă morală supremă, papa şi-a arogat, tocmai din acest motiv, şi dreptul de a fi judecătorul tuturor oamenilor, inclusiv al regilor, în calitatea acestora de monarhi creştini, datori să guverneze spre „binele" (echivalent, în acest caz, cu mântuirea) tuturor supuşilor. Era de datoria papei să-i sancţioneze, dacă ei s-ar fi dovedit nedemni de funcţia care le fusese hărăzită[1].

„Reforma gregoriană" rupea astfel cu doctrina „diarhică" gelasiană, substituindu-i monarhia spirituală (numită şi teocratică) a papalităţii. În forma ei „pervertită" (potrivit expresiei lui Louis Dumont[2]), noua ierarhie a celor două puteri, imaginate odinioară ca funcţionând colegial, nu se mai baza pe întrepătrunderea (şi, implicit, pe „cooperarea") dintre spiritual şi temporal, sacru şi profan, corp şi spirit etc. – în felul în care o afirmase Eusebius din Caesareea, în urma identităţii dintre religia creştină şi sistemul politic roman, instituită prin convertirea lui Constantin cel Mare –, ci pe distingerea lor din ce în ce mai netă, prefigurând o inevitabilă disjuncţie. Formal, reinterpretarea sistemului de organizare a lumii îi păstra acestuia neatinsă unitatea, de vreme ce finalitatea spirituală a funcţionării sale (în continuare intactă) reclama, ca şi până acum, cooperarea dintre puterile sale constitutive. Numai că, dacă până atunci alteritatea celor două puteri, deşi recunoscută, fusese una „minimală", de grad, nu de natură, evenimentele pe care le-am descris au scos-o şi mai puternic în evidenţă, accentuând nu numai deosebirea dintre spiritual şi temporal, ci şi *specificitatea* lor ireductibilă. Năruind principiul articulării lor complementare, „reforma gregoriană" le-a reaşezat în conformitate cu un nou model : cel al subordonării funcţionale în cadrul – faptul se cuvine imediat precizat – reinterpretării lumii ca o *ecclesia*, organizată după principiile spiritualităţii[3].

Toate actele care au marcat pontificatul gregorian, dar şi pe cele ale succesorilor săi denotă limpede această interpretare, iar contemporanii, începând chiar cu împăratul Henric al IV-lea (care l-a acuzat pe papă de a fi uzurpat pentru sine atât demnitatea regală, cât şi pe aceea sacerdotală[4]), au sesizat-o foarte bine. De fapt, măsurile adoptate sau impuse de Grigore al VII-lea divulgă o apreciere extrem de negativă a rolului puterilor temporale (deposedate de aura lor sacerdotală şi definitiv sancţionate acum ca laice) în istoria lumii, părând a le atribui, în ciuda recunoaşterii formale a originii lor divine, o îndreptăţire mai curând umană. Nu o dată, în bogata sa corespondenţă cu episcopul Hermann din Metz, comparând puterea sacerdotală cu cea regală, Grigore al VII-lea subliniază, în cel mai clar spirit augustinian, sorgintea şi scopul radical diferit al fiecăreia : „orgoliul uman" *vs* „divina pietate", „gloria deşartă" *vs* „viaţa celestă"[5]. Însă, ca de atâtea ori când tradiţia era utilizată, în scrierile partizane din Evul Mediu, ca

1. *Cf.* Marcel Pacaut, *La théocratie...*, pp. 83 *sqq* ; Robert Folz, *op. cit.*, p. 80.
2. *Cf.* Louis Dumont, *Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*, Éditions du Seuil, Paris, 1993, pp. 67-70.
3. Pe larg, despre această reconfigurare a raportului dintre „spiritual" şi „temporal", la Marcel Gauchet, *op. cit.*, pp. 224-227 şi *passim*. Vezi şi William D. McCready, „Papal Plenitudo potestatis and the Source of Temporal Authority in Late Medieval Papal Hierocratic Theory", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 48, nr. 4, 1973, p. 662.
4. *Cf.* scrisoarea de convocare a Conciliului de la Worms (1076), unde, cum ştim, papei urma să i se retragă fidelitatea episcopilor imperiului (*The Letters of Henry IV*, în vol. *Imperial Lives and Letters of the Eleventh Century*, ed. cit., pp. 151-154). Uzurpând în propriul folos regalitatea şi preoţia, Grigore al VII-lea – scria regele german – încălcase porunca divină a disticţiei dintre rosturile fiecăreia, după cum o arată şi bine-cunoscuta parabolă a celor două săbii, amintită, de asemenea, de Henric al IV-lea în cuprinsul aceluiaşi document (*ibidem*, p. 153).
5. *Cf.* Jacques Paul, *op. cit.*, tome I, pp. 330-340.

mijloc simbolic de legitimare, nici evocarea ei gregoriană nu avea menirea de a reafirma un adevăr mai vechi, ci de a acredita, pe ascuns, o nouă interpretare. Căci, dacă viziunea augustiniană conferea totuşi, „cetăţii terestre” un anumit rol spiritual, „produs” de coabitarea ei cu „cetatea divină”, şi, prin aceasta, o firavă îndreptăţire, interpretarea gregoriană îi anula orice justificare, evidenţiind caracterul profan, secular şi, până la urmă, păcătos al fiecărei puteri temporale. Din acest punct de vedere, teoria lui Grigore al VII-lea nu se deosebea semnificativ de aceea a contemporanului său, Humbert, cardinal de Silva Candida (enunţată ceva mai devreme, prin 1058, în mai sus amintitul tratat *Libri tres adversus simoniacos*), potrivit căruia, între *regnum* şi *sacerdotium* trebuia făcută o netă diferenţiere, regele şi împăratul fiind esenţialmente lideri laici şi, ca atare, lipsiţi de calitatea necesară atribuirii, prin învestitură, a unui oficiu eminamente spiritual. Funcţia lor, pur auxiliară, era numai de a servi credinţa[1]. Astfel, imaginea augustiniană a Bisericii, ca entitate strict spirituală, dezinteresată de lume, deşi parte a ei, era dacă nu înlocuită, în orice caz, serios amendată. Renunţând la a se mai abstrage din secol, Biserica romană făcea prin „reforma gregoriană” primul pas în direcţia unei implicări din ce în ce mai profunde în ea.

Oricât ar părea de ciudat, acest lucru nu constituia o anomalie. Afirmarea teocratică a pontificatului era, de fapt, inevitabilă, decurgând din însăşi ambivalenţa statutului Bisericii, aflată simultan în lume şi în afara ei, potrivit faimoasei metafore augustiniene despre care tocmai am amintit. Pe de o parte, mântuirea promisă de Biserică nu ţinea, evident, de secol, lăsat, tocmai de aceea, în puterea cezarului. Pe de altă parte însă, misiunea divină care îi fusese încredinţată instituţiei ecleziastice nu numai că o obliga să „participe” la lume, fiind prezentă în ea, ci să o şi controleze, pentru a evita tot ceea ce putea pune în pericol destinul ei soteriologic. În mod necesar, acest control trebuia să privească acţiunile oamenilor (confruntaţi cu alternativa binelui şi a răului), pentru a stabili în ce măsură faptele lor se abăteau sau nu de la exigenţele mântuirii. De aceea, el nu putea fi decât unul etic, iar cei pe care el îi viza erau, în primul rând, conducătorii laici. Pe urmele lui Pierre Manent, putem astfel rezuma, şi noi, ceea ce el numeşte „contradicţia” fundamentală a Bisericii apusene în Evul Mediu : ea îi lăsa pe oameni liberi să se organizeze în temporal aşa cum aceştia credeau de cuviinţă, dar pe de alta, tindea să le impună o teocraţie. Ea le promitea o viitoare eliberare de sub imperiul vieţii profane, dar, în acelaşi timp, pentru a o realiza, îi constrângea religios tocmai în „secolul” pe care voia să îl depăşească[2].

Efectele imediate şi de perspectivă ale acestei aporii au fost considerabile.

Asumându-şi misiunea de a interveni în lume şi, mai apoi, de a o dirija (sub pretextul spiritualizării sale), papalitatea şi, implicit, Biserica au devenit mai mundane, fiind din ce în ce mai mult contaminate de valorile ei. Invers, domeniul politic – considerat, în virtutea tradiţiei augustiniene, una dintre expresiile căderii în păcat – s-a văzut pus în situaţia inedită de a participa mai îndeaproape la universalismul ecleziastic şi de a se legitima prin spiritualizare, proces care anticipează, de fapt, geneza statului modern. În plan uman, evoluţia a fost întru totul asemănătoare. „Reforma gregoriană” a făcut ca afirmarea spirituală a omului să nu mai fie condiţionată de abstragerea din lume sau de repudierea ei, ci de participarea (chiar implicarea) la (în) ea. Cu începere din cel de-al XII-lea veac, perfecţiunea spirituală nu va mai fi căutată în afara „secolului”, ci în interiorul său.

---

1. *Cf.* Joseph Canning, *op. cit.*, p. 86.
2. Pierre Manent, *op. cit.*, pp. 19-20.

Aşadar, încă o dată, afirmarea primatului teocratic al Bisericii şi papalităţii nu părea să afecteze tradiţionala unitate a celor două lumi. În realitate însă, dezvăluirea pretenţiilor hegemonice ale spiritualului trebuia, fatalmente, să provoace exprimarea revendicării antagoniste a temporalului. Voinţa de a supune totul lumii de dincolo divulga, în chiar actul său, substanţa diferită a lumii „de aici", aflată sub semnul unei autorităţi proprii. Aceasta este tocmai conjunctura care avea să facă posibilă, la capătul unui îndelungat proces, apariţia statului modern.

Ar fi, desigur, o mare exagerare – vecină cu anacronismul – să afirmăm că unii dintre contemporanii procesului pe care tocmai l-am descris au înţeles (sau măcar au intuit) implicaţiile „reformei gregoriene" asupra raporturilor Bisericii romane cu lumea pe care s-a străduit să o transforme. Cu toate acestea, este frapant să constatăm cât de aproape s-au situat, aparent, unii dintre aceştia de interpretările actuale ale consecinţelor acţiunilor papale asupra inserţiei instituţiei ecleziastice în „secol" (spre care conducea, inevitabil, programul gregorian de reformare spirituală a clerului şi, prin extensie, a întregii societăţi). Exemplul lui Bernard de Clairvaux (1090-1153) este, din acest unghi, cel mai edificator şi merită o scurtă paranteză.

În termenii actuali ai gândirii politice, abatele cistercian poate fi caracterizat ca un conservator. Profund implicat în toate evenimentele care au marcat evoluţia pontificatului între 1122 (data Concordatului de la Worms) şi 1153 (anul stingerii sale din viaţă şi, totodată, cel de-al doilea al domniei împăratului Frederic I Barbarossa, căruia i se datorează, deloc întâmplător, având în vedere circumstanţele despre care vom vorbi imediat, revigorarea ideii imperiale), Bernard de Clairvaux a fost un adversar declarat al măsurilor adoptate de Grigore al VII-lea (pe care nu-l aminteşte în nici una dintre numeroasele sale scrieri) şi de urmaşii acestuia, reuşind – nu singur, fireşte, ci alături de câţiva membri importanţi ai clerului monastic şi secular – nu numai să frâneze evoluţiile instituţionale şi doctrinare determinate de „reforma gregoriană", dar şi să le devieze de la „linia" instituită de cel ce o iniţiase (ceea ce, slăbind poziţiile papalităţii, a favorizat consolidarea imperiului în varianta sa seculară). Nu este o exagerare să se spună că, prin doctrina pe care a profesat-o şi prin acţiunile inspirate de ea, abatele de Clairvaux a fost principalul responsabil pentru declinul temporar al „gregorianismului" în deceniile care au urmat Concordatului de la Worms[1]. La prima vedere, acest fapt este cu atât mai paradoxal, cu cât viziunea abatelui cistercian despre conduita clerului şi „duhul" care trebuia să anime instituţia ecleziastică nu se abătea, în esenţă, de la vocaţia spirituală care reconfigurase modelul creştin de pietate începând cu cel de-al XI-lea veac, constituind – cum ne amintim – şi reperul moral fundamental al reformelor pontificale. Deosebirea esenţială consta în *metodele* prin care putea fi afirmat şi impus acest ideal : administrative şi legislative (cum procedaseră toţii pontifii romani începând cu Grigore al VII-lea) sau – ca să spunem aşa – prin „edificare", potrivit pedagogiei exemplului personal (cum preconiza monahul cistercian). Intuind, poate, contradicţia insolubilă în care risca să fie prinsă din ce în ce mai strâns Biserica romană în efortul ei renovator de a spiritualiza societatea creştină, prin impunerea unui ideal al *abstragerii* din lume, care presupunea *implicarea* tot mai profundă în ea, Bernard de Clairvaux reproşa papalităţii, în esenţă, o pierdere a perspectivei : mai exact, că sacrifica idealul de ascetism spre care

1. *Cf*. Hayden V. White, „The Gregorian Ideal and Saint Bernard de Clairvaux", *Journal of the History of Ideas*, vol. 21, nr. 3, 1960, pp. 322 şi urm., pentru comentariul care urmează. Vezi şi Philippe Nouzille, *sv* „Bernard de Clairvaux", în *Dictionnaire du Moyen Âge*, ed. cit., pp. 151-154.

ea trebuia să tindă în logica programului spiritual pe care îl urmărea în folosul mijloacelor administrative, menite să o aşeze mai temeinic în lume. Această imputaţie transpare foarte clar din celebrul său tratat, *De consideratione*, care – aşa cum bine s-a spus[1] – reprezintă o veritabilă codificare, în termeni morali, a tipului ideal de conducător religios, foarte aproape de genul *specula principis*, adresat monarhilor temporali. Potrivit autorului, pontiful roman avea datoria să întruchipeze, înainte de orice, un model spiritual, preocupat fiind nu de organizarea tărâmului secular, ci de grija (*consideratio*) pentru propriul suflet. Întocmai cum Christos reuşise să schimbe lumea fără să intervină, propriu-zis, în ea, ci numai prin forţa simbolică a învăţăturii şi sacrificiului său, la fel şi papa trebuia să conducă întreaga creştinătate, instilându-i, prin puterea pildei proprii, valorile ascetic-monastice care îl inspirau şi pe el. În flagrantă opoziţie cu doctrina gregoriană, care făcuse din episcopul Romei singura autoritate îndreptăţită să certifice calitatea oricărui lider secular, prin constatarea adecvării (sau a inadecvării) acestuia la principiile creştine de conduită, Bernard de Clairvaux, dimpotrivă, recomanda suveranului pontif să reînveţe să practice el însuşi umilinţa, caritatea şi contemplaţia, pentru a le impune, astfel, pe calea propriului exemplu, întregii lumi. Nu în capacitatea de *judecător* se cuvenea să rezide forţa de conducător a papei, ci în aceea de *învăţător*, singura aptă să menţină în viaţă specificul apostolic al Sfântului Scaun şi al ocupantului său. În limbajul contemporan, s-ar putea spune că abatele de la Clairvaux pleda – dacă termenul nu este prea deplasat – pentru un fel de *soft power* pontifical, apt să se substituie autoritaritarismului gregorian şi postgregorian. Sfântul Bernard nu ataca ideea de societate hierocratică, aşa cum se înfăţişa aceasta în epoca sa. Din acest punct de vedere, unele interpretări ale doctrinei sale (precum aceea a lui Hayden V. White[2]) trebuie drastic revizuite. Abatele de Clairvaux critica derivele acesteia (curialismul, legalismul abstract, birocraţia administrativă etc.), apărute ca urmare a unei interpretări nu *morale*, ci *legale* a puterii papale, impusă de „reforma gregoriană".

Însă calea pe care a adoptat-o evoluţia pontificatului roman în timpul lui Grigore al VII-lea şi a urmaşilor acestuia nu a mai putut fi schimbată. Ultimii ani ai celui de-al XII-lea veac au condus la cristalizarea ireversibilă a consecinţelor instituţionale şi doctrinare ale „reformei gregoriene", pe care Bernard de Clairvaux le întrevăzuse, dar nu putuse decât temporar să le împiedice înaintarea.

Pontificatul lui Inocenţiu al III-lea (1198-1216) : teocraţia papală

Alexandru-Florin Platon

Ales în fruntea Bisericii la numai 38 de ani, Inocenţiu al III-lea (Lothario Conti di Segni) încarnează cel mai bine supremaţia incontestabilă a papalităţii, aşa cum se conturase ea încă din epoca „Certei pentru Învestitură". În acelaşi timp, guvernarea sa reprezintă

1. Hayden V. White, *op. cit.*, p. 328.
2. *Ibidem*, p. 346.

expresia ultimei tentative a Bisericii de a da un conţinut precis conceptului de hegemonie universală în dubla sa ipostază, spirituală şi temporală[1].

Viziunea hierocratică (teocratică) inocentină este pusă în evidenţă de câteva momente semnificative. Cel dintâi ca importanţă, deşi ultimul în ordine cronologică, a fost convocarea celui de-al IV-lea conciliu ecumenic de la Lateran, din noiembrie 1215[2]. Reunind peste 1.500 de reprezentanţi ai comunităţilor religioase din întreaga creştinătate latină, inclusiv din fostele teritorii de margine (Portugalia, Scoţia, Polonia) şi din Orient, conciliul a adoptat o serie de măsuri extrem de cuprinzătoare, care vizau toate formele de activitate, precum şi organizarea Bisericii în integralitatea ei. Hotărârile conciliului s-au referit deopotrivă la guvernarea instituţiei ecleziastice şi la formarea clerului ; la competenţele episcopilor şi la teologia sfintelor taine ; la morala creştină şi la ansamblul procedurilor administrative, precum şi la nenumărate alte aspecte, tot atât de importante pentru funcţionarea „societăţii credincioşilor”. Prin toate acestea, conciliul nu numai că a dat un impuls decisiv procesului de organizare centralizată a Bisericii şi de afirmare a supremaţiei sale, inaugurat în secolul precedent, ci, în acelaşi timp, a oglindit şi efortul de unificare şi „raţionalizare” a normelor şi practicilor credinţei, simultan cu extinderea lor la ansamblul creştinătăţii, ceea ce constituia o noutate absolută în raport cu perioadele precedente, arătând şi mai limpede vocaţia hegemonică a pontificatului roman. Această expansiune a fost cu atât mai lesne de întreprins cu cât papalitatea a dispus, cu începere din primii ani ai celui de-al XIII-lea veac, de sprijinul noilor ordine monastice, al dominicanilor şi franciscanilor, organizate pe baza regulii apostolice (şi ea inedită în raport cu principiile monahismului tradiţional), care au fost utilizate ca instrumente nu numai de consolidare a autorităţii papale, ci şi de extindere a influenţei Bisericii, atât în interiorul creştinătăţii, printre comunităţile la care mesajul evanghelic ajungea mai greu, cât şi în afara acesteia, printre popoarele necreştine, ca, bunăoară, mongolii, în legătură cu care papalitatea a nutrit, o vreme, iluzia unei posibilităţi de convertire[3].

Activitatea celor două ordine nu constituie doar expresia dimensiunii evanghelice şi militante asumată de creştinismul secolelor XII-XIII. De fapt, însăşi această dimensiune (ca, de altfel, şi amintitele forme de organizare monastică menite să o concretizeze) era impusă de amploarea luată în epocă de fenomenul contestaţiei religioase, a cărui reprimare constituia, poate, imperativul cel mai urgent cu care s-a confruntat, în veacurile respective, papalitatea. Această acţiune reprezintă încă unul dintre momentele care au marcat pontificatul lui Inocenţiu al III-lea, scoţându-i şi mai mult în relief vocaţia hegemonică.

Principala ţintă a acestei represiuni a fost erezia cathară sau albigenză, implantată trainic, de la finele secolului al XI-lea, în regiunile mediteraneene ale Franţei de mai târziu, ca urmare, între altele, şi a protecţiei pe care i-o acordaseră seniorii locali, îndeosebi Raymond de Saint-Gilles, conte de Toulouse[4]. Această neobişnuită conexiune,

1. Pontificatul lui Inocenţiu al III-lea constituie – e inutil să o mai spunem – subiectul unei bibliografii impresionante. Dintre cele mai semnificative şi recente titluri putem cita : John C. Moore, *Pope Innocent III (1160/61-1216). To Root Up and to Plant*, Brill, Leiden, Boston, 2003 ; John C. Moore, *Pope Innocent III and His World*, Ashgate, Aldershot, 1999 ; Brenda Bolton, *Innocent III : Studies on Papal Authority and Pastoral Care*, Variorum, Aldershot, 1995 ; Jane Eleanor Sayers, *Innocent III, Leader of Europe, 1198-1216*, Longman, Londra, 1994 ; Raymonde Foreville, *Innocent III et la France*, Anton Hiersemann, Stuttgart, 1992.
2. *Cf.* Philippe Levillain, *op. cit.*, pp. 1003-1005 ; John C. Moore, *Pope Innocent III and His World*, pp. 228-251.
3. Guy Devailly, *op. cit.*, p. 216.
4. *Ibidem*, pp. 218-219 ; John C. Moore, *Pope Innocent III and His World*, pp. 135-168. Dintre nenumăratele istorii recente privitoare la erezia cathară, vezi Michel Roquebert, *Histoire des cathares : hérésie, croisade, inquisition, du XI*e *au XIV*e *siècle*, Perrin, Paris, 1999.

cu atât mai stranie, în aparenţă, cu cât prezenţa catharilor aici nu determinase elita nobiliară din regiune să repudieze adevărata credinţă, spune mult despre coloratura nu doar religioasă, ci şi politică a ereziei, a cărei atracţie se cuvine explicată nu numai prin doctrina ei rigoristă, ci şi prin rezistenţa pe care particularismele locale o puteau opune, în această formă, presiunii centralizatoare exercitate de monarhia capeţiană şi Biserica romană. Pe de altă parte, nu este câtuşi de puţin întâmplător faptul că albigenzii au prins rădăcini atât de puternice în mediile urbane din sud. Acest lucru denotă că zona maritimă mediteraneană redevenise, în acea epocă, intens circulată şi, prin urmare, deosebit de permeabilă diverselor influenţe exercitate pe filiera circuitelor comerciale. Totodată, punându-ne în situaţia de a constata uriaşa discrepanţă, din acea epocă, dintre regiunile sudice şi cele nordice ale regatului capeţian, acelaşi fapt confirmă opinia multor istorici contemporani, care, referindu-se la Franţa acestei perioade, au caracterizat-o ca structurată în două entităţi absolut distincte[1].

Împotriva albigenzilor, Inocenţiu al III-lea a iniţiat, în 1213, o veritabilă cruciadă, ai cărei participanţi (seniori provenind din părţile nordice ale regatului, puşi sub conducerea lui Simon de Montfort) au fost cu atât mai tentaţi să se angajeze în această campanie cu cât li se promiseseră beneficii funciare substanţiale în teritoriile pe care le-ar fi cucerit. Succesul cruciadei a fost neobişnuit de rapid. După cucerirea, rând pe rând, a principalelor oraşe din regiune (Béziers, Carcassonne şi Toulouse) şi zdrobirea la Muret (13 septembrie 1213[2]) a oştilor lui Pedro al II-lea de Aragon, sosite în ajutorul celor atacaţi, armata lui Simon de Montfort şi, mai apoi, a regalităţii franceze a desăvârşit, până în anul 1244 (data cuceririi ultimului bastion al rezistenţei cathare, fortăreaţa Montségur), ocuparea întregii regiuni. Drept recompensă şi în conformitate cu promisiunea iniţială, seniorii au primit din partea papei posesiunile învinşilor, dar – fapt semnificativ – ca feude pontificale, modalitate prin care Inocenţiu al III-lea îşi asigura un control direct asupra tuturor teritoriilor smulse ereziei. Procedeul era, de bună seamă, neobişnuit pentru o instanţă care nu revendicase, până atunci, decât o întâietate morală (spirituală), nicidecum materială. În logica acţiunilor concepute de Inocenţiu al III-lea, el nu era însă, cum vom vedea, deloc paradoxal. Aceeaşi practică fusese utilizată (şi urma să mai fie) de papalitate şi în raporturile acesteia cu diferite regate europene, pe ai căror monarhi Inocenţiu al III-lea şi-i subordonase în calitate de vasali. Aşa s-a întâmplat, bunăoară, cu regele Aragonului, menţionat mai sus, obligat să vină la Roma pentru a depune omagiul papei, în schimbul regatului pe care şi-l păstra, dar ca feudatar al Sfântului Părinte (11 noiembrie 1204)[3].

1. *Cf.* Monique Bourrin-Deruau, *op. cit.*, *passim*.
2. După opinia lui Marcel Pacaut, victoria de la Muret a fost o adevărată victorie „naţională”, mult mai importantă decât avea să fie aceea de la Bouvines, din luna iulie a anului următor (1214). Ea a răsturnat complet situaţia în regiunile mediteraneene, antrenând unificarea lor definitivă cu teritoriile din nordul regatului. Cât despre Aragon, care, în urma înfrângerii suferite, a rămas doar cu senioria de Montpellier (dar nu pentru mult timp), el va fi, după această dată, definitiv respins dincolo de Pirinei, fiind obligat să-şi reconsidere proiectele numai în funcţie de situaţia din Peninsulă şi să-şi reorienteze expansiunea spre bazinul mediteranean proxim – insulele Baleare şi Sicilia (*cf.* Marcel Pacaut, *Les structures politiques...*, p. 203).
3. Desfăşurată, în prima sa parte, la mănăstirea Sf. Mucenic Pancrazius, de lângă Transtevere, ceremonia care a marcat acest eveniment a constat, mai întâi, din mirungerea monarhului aragonez de către episcopul de Porto, urmată de încoronarea sa de către papă, însoţită de înmânarea însemnelor puterii (tunica, mantia, sceptrul, globul, coroana şi mitra) şi de prestarea de către Petru de Aragon a unui jurământ de credinţă faţă de cel de la care primise coroana. După aceste momente, în partea a doua a ceremonialului, regele Aragonului, papa şi întregul lor alai s-au îndreptat spre basilica Sfântul

Bula pontificală emisă cu acest prilej preciza că urmaşii săi erau ţinuţi, înainte de înscăunare, să solicite coroana seniorului apostolic[1]. La fel, Ioan Assan al II-lea (1197-1207) a obţinut coroana regală şi protecţia Romei cu aceeaşi condiţie, un legat pontifical autorizându-l să bată şi monedă proprie (februarie 1204)[2]. Acelaşi procedeu a fost aplicat de Inocenţiu al III-lea şi în Sicilia (administrată, un timp, pe durata minoratului lui Frederic al II-lea, ca şi cum ar fi fost vorba de o posesiune pontificală) şi, de asemenea, în Serbia, unde Ştefan Nemanja, îngrijorat de tratativele dintre Bulgaria şi Sfântul Scaun, s-a apropiat de Inocenţiu al III-lea, făgăduind să-şi pună regatul sub jurisdicţia papalităţii, în schimbul coroanei de rege (primită în 1217). Prin acest sistem de relaţii, papalitatea a fost, la începutul secolului al XIII-lea, mai aproape ca oricând de a-şi extinde influenţa asupra întregii creştinătăţi, inclusiv a celei ortodoxe, ca urmare a reculului temporar, între 1204 şi 1261, a hegemoniei bizantine în Răsărit[3].

Tot în calitate de senior, Inocenţiu al III-lea l-a constrâns pe Ioan Fără Ţară să-i presteze omagiu preferenţial de vasalitate (*hommagium ligium*), să-l recunoască suzeran şi să accepte să-şi considere regatul ca feud al papei (1213). Acest act punea capăt unui îndelungat conflict, la a cărui origine s-a aflat tot dreptul de învestitură. Obiectul litigiului l-a reprezentat arhiepiscopatul de Canterbury – cel mai important sediu ecleziastic din Anglia – pentru care, atât Ioan, cât şi papa aveau câte un candidat propriu. Refuzul regelui de a recunoaşte învestitura pontificală – după ce, în secolele anterioare, toţi predecesorii săi acceptaseră acest principiu şi se raliaseră decretelor gregoriene şi urbaniene – a avut, pentru Ioan, urmări deosebit de grave : în 1208 Inocenţiu a aruncat interdicţia asupra întregului regat[4], măsură urmată, trei ani mai târziu (în 1211), de un decret care îi elibera pe supuşi de obligaţia de fidelitate faţă de monarh. În acelaşi timp, papa a depus toate eforturile pentru a-l atrage pe Filip al II-lea August, regele Franţei, într-o cruciadă care trebuia să-l alunge pe Ioan de pe tron, ceea ce, pentru monarhul capeţian, a constituit o bună ocazie de a mai da o lovitură rivalului său Plantagenet, cu care, de mai mulţi ani, se afla în conflict pentru ducatul Normandiei. În aceste circumstanţe, confruntat cu revolta baronilor, care îl obligaseră să le reconfirme, prin *Magna Charta*, vechile privilegii, Ioan a trebuit să se încline, obţinând în schimb anularea, în 1215, de

---

Petru, pe al cărei altar regele Aragonului a aşezat sceptrul şi coroana, primind în schimb din mâinile papei sabia – simbol al datoriei de a apăra Biserica. Acesta a fost prilejul cu care regele Aragonului, printr-o făgăduială solemnă, şi-a încredinţat Sfântului Petru regatul, angajându-se totodată să plătească vicarului său (adică Sfântului Părinte) şi tuturor urmaşilor acestuia un tribut anual în valoare de 250.000 de „massamutini" (monede arabe de aur, aflate în circulaţie în regatul Almohazilor din Africa de Nord şi Spania) (vezi *The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymus Author*, pp. 228-230).

1. *Ibidem*, pp. 230-231.
2. Acest episod, deosebit de interesant, din relaţiile dintre Occidentul latin şi Răsăritul ortodox în Evul Mediu a prilejuit un deosebit de intens schimb epistolar între „împăratul vlahilor şi bulgarilor" şi Inocenţiu al III-lea, pe de o parte, şi între acesta şi câţiva dintre membrii de frunte ai clerului bulgar (consemnat în întregime în *ibidem*, pp. 77-228, şi, mai ales, pp. 102-103 şi 107-108), prin care s-au stabilit, în urma unor negocieri pe care anonimul autor al biografiei lui Inocenţiu al III-lea le califică, nu o dată, drept „perseverente" (*ibidem*, p. 107), condiţiile în care urma să fie îndeplinită cererea regelui bulgar : supunerea faţă de Biserica Romei a regelui şi a urmaşilor săi, cu posesiunile lor prezente şi viitoare, şi fidelitatea sa nestrămutată faţă de Scaunul Apostolic.
3. Pentru modul în care s-au reflectat toate aceste evenimente în corespondenţa papei, *ibidem*, pp. 77-228.
4. La fel de gravă ca şi excomunicarea (care se referea, bineînţeles, numai la persoane individuale), sancţiunea interdicţiei aplicată unui teritoriu sista orice oficiu religios (inclusiv pe cel al înmormântării), cu excepţia împărtăşaniei muribunzilor şi a botezului nou-născuţilor (*ibidem*, p. 240).

către papă a actului prejudiciant, considerat de Inocenţiu al III-lea ca dăunător propriei suzeranităţi, prin însuşi faptul că diminua puterile vasalului său[1].

Au existat însă şi situaţii când acţiunile lui Inocenţiu al III-lea, trădând aceeaşi perseverenţă şi hotărâre în afirmarea primatului papal, au părut că înclină spre soluţii mai puţin drastice decât aceasta, ceea ce indică nu numai spiritul diplomatic al suveranului pontif, dar şi capacitatea lui de a înţelege măsura în care anumite împrejurări locale sau de moment făceau necesar compromisul. Cazul cel mai elocvent în această privinţă îl reprezintă disputa din 1198 cu regele Leonului, Alfonso al IX-lea (1188-1230), intervenită ca urmare a căsătoriei acestuia (în 1197) cu fiica regelui Castiliei, uniune considerată de papă ca incestuoasă, pe temeiul relaţiei de rudenie dintre cei doi monarhi (ultimul fiind nepotul celui dintâi)[2]. Refuzul regelui Leonului de a renunţa la această căsătorie i-a atras din partea papei, după somaţia de rigoare, excomunicarea, dublată de punerea regatului sub interdicţie (sancţiune care l-a ocolit însă pe regele Castiliei, care acceptase decizia pontificală). La insistenţele unor înalţi reprezentanţi ai clerului din Castilia şi Leon (arhiepiscopii de Toledo şi Palentia, respectiv de Zamora), care i-au expus papei ce pericole pentru progresele credinţei creştine atât împotriva ereticilor, cât şi a musulmanilor puteau rezulta din punerea regatului sub interdicţie[3], Inocenţiu al III-lea a acceptat să o ridice – cum spune anonimul său biograf – „nu în întregime, ci parţial" şi „nu definitiv, ci [numai] temporar", menţinând însă sancţiunea excomunicării. În ciuda asprei măsuri pontificale, căsătoria s-a desfăcut abia în 1204, după ce se născuseră patru copii[4].

Din alte circumstanţe, de aceeaşi natură – precum faimoasa controversă cu regele Franţei („Franciei"), Filip al II-lea August, în chestiunea celei de-a doua căsătorii a acestuia cu Agnès de Méran[5] –, se observă însă că deciziile pontificale de aplicare a legii ecleziastice erau întâmpinate cu ostilitate nu numai de principii laici (primii afectaţi de rigoarea ei), ci şi de clerul local, care, uneori, evita în mod deschis să aplice sancţiunile

1. Pentru aceste evenimente, vezi, pe larg, J.A. Watt, „The Papacy", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. V, part II, „The Church in the thirteenth century", pp. 107-163 ; C. Warren Hollister, *The Making of England, 55 B.C. to 1399*, ediţia a II-a, D.C. Heath and Company, Lexington, Massachusetts, 1971, pp. 146-148, şi Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 219-220. În biografia lui Inocenţiu al III-lea, amintită mai sus (*The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymous Author*), episodul este relatat la pp. 239-241.
2. Pentru acest episod, vezi *The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymous Author*, pp. 71-77 (anonimul autor îl menţionează pe cuscrul regelui Leonului când ca „rege al Portugaliei", când „al Castiliei" ; pp. 72-73). Mai trebuie spus că această uniune matrimonială era deosebit de importantă, întrucât trebuia să pecetluiască pacea dintre cele două regate, măcinate, până atunci, de ani lungi de lupte fratricide, care îl obligaseră pe predecesorul lui Inocenţiu al III-lea, Celestin al III-lea, să-l excomunice (la 31 octombrie 1196) pe Alfonso al VIII-lea, predecesorul celui care a încheiat căsătoria ilegală (vezi Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, Ithaca, 1983, pp. 244-245). Acest fapt ne arată, încă o dată, că logica stingerii conflictelor şi a consolidării şi extinderii puterii monarhice prin alianţe matrimoniale (care, în Evul Mediu, a fost, pretutindeni, calea cea mai firească a atingerii acestor ţeluri) a intrat adeseori în conflict cu reglementările ecleziastice (din ce în ce mai stricte după anul 1000) şi cu afirmarea prerogativelor pontificale, ceea ce ar putea explica rivalitatea care a luat naştere, treptat, între cele două forme de putere.
3. Expunerea pe larg a acestor argumente în *The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymous Author*, pp. 74-75.
4. Joseph F. O'Callaghan, *op. cit.*, p. 245.
5. Detaliile acestui caz complicat sunt prea bine cunoscute (şi discutate) pentru a mai fi repetate aici în legătură cu o chestiune cu care nu au un raport direct. Pentru cititorii doritori să şi le reamintească (sau să le afle), trimtem la Jean Favier, *Dictionnaire de la France médiévale*, p. 751 ; Georges Duby, *Cavalerul, femeia şi preotul. Căsătoria în Franţa feudală*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1997, pp. 204-206 : Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 159-160, 170-171, nota 27.

dictate de papă. În cazul la care ne referim, este vorba de refuzul unei părţi importante a arhiepiscopilor din regat de a respecta interdicţia impusă de Inocenţiu al III-lea asupra stăpânirii regelui capeţian, ceea ce le-a atras acestora convocarea în grabă la Roma pentru a-şi pleda cauza şi a evita suspendarea din funcţie, care îi ameninţa ca urmare a neascultării. Lista celor chemaţi să dea socoteală, redată de anonimul biograf al papei, este elocventă prin greutatea numelor pe care le conţine[1]. Dar, ca şi în situaţia precedentă, prin actul său de voinţă, Inocenţiu al III-lea a avut câştig de cauză, înalţii prelaţi sfârşind prin a depune în faţă papei un jurământ public de credinţă, echivalent cu reintrarea lor în legalitate.

În 1216, la moartea lui Inocenţiu al III-lea, supremaţia, deopotrivă spirituală şi temporală, a pontificatului în Occidentul medieval era nu numai deplină, ci şi de necontestat. Ea se va menţine şi se va consolida şi în deceniile următoare, când Biserica se va impune definitiv asupra eternului ei rival, imperiul.

Înainte de a intra în detaliile acestei ultime confruntări, se cuvine să ne oprim asupra *temeiurilor doctrinare* ale teoriei inocentine a supremaţiei pontificale, cu atât mai mult cu cât acestea constituie un important pas înainte în raport cu ideile gregoriene.

Esenţa noii doctrine inocentine a puterii constă, rezumând-o drastic, în două elemente : reinterpretarea extinsă a „delegaţiei” pontificale de a „lega” şi „dezlega” în sensul instituirii nu numai a unui vicariat petrin, ci şi a unuia christic şi, în al doilea rând, accentul pus pe funcţia papei de mediator divin.

Intitulaţia *vicarius Christi*, asociată de Inocenţiu al III-lea demnităţii pontificale, nu a fost creaţia sa. Folosită ocazional până în secolul al XII-lea, atât de episcopi, cât şi de împărat şi regi (pentru a sublinia înrădăcinarea spirituală a oficiului pe care îl exercitau), expresia apare pentru prima dată legată *exclusiv* de persoana papei într-o scriere a lui Honorius Augustodunensis, intitulată *Bijuteria sufletului* (*De gemma animae*)[2]. Înaintea lui, asocierea dintre papă şi vicariatul christic mai fusese, ocazional, enunţată de Petrus Damiani (într-o scrisoare din 1147, adresată papei Clement al II-lea) şi de alţi câţiva autori de la începutul secolului, dar fără ca legătura dintre acest titlu şi statutul „supremului pontif” să fie atât de explicită. Reluarea ei, în 1153, într-una din cele mai cunoscute scrieri ale lui Bernard de Clairvaux, deja menţionată (*De consideratione*) – cu referire la papa Eugeniu al III-lea (1130-1145) –, i-a conferit autoritatea celui mai important învăţat al timpului, ceea ce, de la jumătatea veacului al XII-lea, a fost de natură să facă din această formulă un loc comun atât în scrierile teologice, cât şi în actele pontificale[3].

Repetata evocare a acestei expresii în ampla corespondenţă[4] şi în decretele lui Inocenţiu al III-lea avea un rost foarte precis, depotrivă simbolic şi, aşa-zicând, practic.

1. Este vorba, pe lângă mai mulţi abaţi, de arhiepiscopii de Chartres, Orléans, Meaux, Autun, Noyon, Beauvais şi de însuşi arhiepiscopul de Reims (*The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymous Author*, p. 71).
2. Autorul *Elucidarium*-ului scrie aici că „papa este vicarul lui Christos şi toţi episcopii sunt vicarii apostolilor” (*apud* John Colin Morris, *op. cit.*, p. 206 ; sursa citată de autor este M. Maccarrone, *Vicarius Christi. Storia del titolo papale*, Roma, 1952, pp. 86-100).
3. Începând cu pontificatul lui Eugeniu al III-lea, cancelaria pontificală va folosi sistematic acest titlu, asociat, de acum înainte, numai demnităţii papale (*cf.* Agostino Paravicini Bagliani, *op. cit.*, pp. 76-77).
4. Precum, între altele, într-o scrisoare din 21 februarie 1201 adresată lui Alexios al III-lea, împăratul Bizanţului, care reproduce conţinutul unui decret pontifical (*Solitae*), elaborat ca demonstraţie a aceleiaşi idei a supremaţiei papale în chestiuni temporale (vezi *The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymous Author*, pp. 89-94) sau într-o altă epistolă, din 27 noiembrie 1202, destinată arhiepiscopului bulgar de Zagorje (*ibidem*, p. 101).

În ordinea simbolică, mai întâi, vicariatul christic al papei (pus în evidenţă, cu începere din epoca inocentină, de un foarte sugestiv simbolism al culorilor utilizate în ceremoniile şi ritualurile pontificale[1]) avea menirea de a evoca, prin relaţia de omologie – în sine, excepţională şi fără precedent în tradiţia instituţiei – pe care o afirma între persoana supremului pontif, Christos şi Biserică, faptul că papa, aidoma instituţiei chemat să o guverneze şi potrivit naturii Mântuitorului însuşi, era o *persoană dublă*, umană şi divină, altfel spus, după expresia folosită de Anonimul Normand (cunoscut, iniţial, sub numele Anonimul din York) în tratatele sale din jurul anului 1100 (dar cu referire la funcţia regală[2]), era o *persona geminata*, reunind în sine toate atribuţiile christice, atât spirituale, cât şi temporale.

Urmarea (pe care am numit-o „practică") a acestei interpretări apare, în acest context, cu atât mai limpede : subliniind faptul că „sfântul părinte" era în drept să exercite „toate puterile" (*plenitudo potestatis*) – aceea sacerdotală (*potestas ordinis*) şi aceea de judecată (*potestas jurisdictionis*)[3] – în virtutea statutului său de „vicar al lui Christos" – şi, de asemenea, al lui Dumnezeu însuşi, o consecuţie pe care Inocenţiu al III-lea nu a ezitat să o formuleze –, ea arăta şi modul concret sau „schema" după care avea loc acest exerciţiu : anume, ca efect al unui *act de mediere* ce decurgea din însăşi situarea papei,

1. Principalele culori erau *roşul* şi *albul*, specifice unor piese din vestimentaţia papei : mantia purpurie – aşezată peste veşmintele albe, pe care papa le poartă, şi astăzi încă, în permanenţă –, mitra de culoare albă şi încălţările, de asemenea, roşii. Menţionată pentru prima dată în *Donatio Constantini* printre veşmintele dăruite de împărat papei Sivestru I (314-333), mantia de culoare roşie simboliza atât patimile Mântuitorului, cât şi demnitatea regală (calitate valabilă nu numai în ordine temporală, ci şi ca simbol christic, denotat de înveşmântarea lui Isus cu mantia roşie ca semn al titlului care i-a fost dat în deriziune de „rege al iudeilor"). Culoarea albă a fost, şi ea, considerată un simbol imperial, dar al maiestăţii divine (semnificaţie apărută mai întâi în Bizanţ). Tot de culoare albă era calul pe care călărea papa de la Sf. Petru (Vatican), unde era încoronat, la reşedinţa sa de la palatul Lateran. Guillaume Durand a dat, în 1286, cea mai veche interpretare simbolică veşmintelor roşii şi albe ale papei, precizând că ele reprezentau persoana lui Christos : roşul exterior simboliza supremaţia şi compasiunea, în timp ce albul interior semnifica inocenţa şi caritatea. Ele sunt purtate mereu de papă în calitatea acestuia de reprezentant al Bisericii şi al persoanei divine. În secolul al XIII-lea, simbolismul imperial al vestimentaţiei papale a devenit indisolubil legat de simbolismul christic, roşul şi albul semnificând, în acest dublu ansamblu, culoarea pătimirii, respectiv pe aceea a inocenţei, neprihănirii, castităţii şi purităţii. În aceeaşi perioadă, negrul, culoarea morţii, a doliului, a fost definitiv eliminată din ceremonialele pontificale (Agostino Paravicini Bagliani, *op. cit.*, pp. 102-111 *sqq*).
2. Pentru o discuţie recentă referitoare la paternitatea tratatelor atribuite acestui autor anonim şi, de asemenea, pentru o nouă lectură a două dintre ele – *De Romano pontifice* şi *De consecratione pontificum et regum* –, care le interpretează ca o expresie nu a unei teorii promonarhice, ci, dimpotrivă, a uneia prosacerdotale, vezi Francesco Paolo Terlizzi, *La Regalità sacra nel Medioevo ? L'Anonimo Normanno e la Riforma romana (secc. XI-XII)*, Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo, Spoleto, 2007.
3. Intrată, în timpul lui Inocenţiu al III-lea, în limbajul cancelariei papale (1198), expresia *plenitudo potestatis* este însă mult mai veche, datând din timpul pontificatului lui Leon I (440-461). Integrată de Graţian în *Decretum*, expresia a devenit, după jumătatea secolului al XII-lea, curentă în limbajul teologic (cu toate că, în această perioadă, ea nu ajunsese încă să fie rezervată doar funcţiei pontificale, ci era întrebuinţată pentru a caracteriza şi atribuţiile legaţilor papali, şi pe cele ale episcopilor). Utilizarea expresiei de către Bernard de Clairvaux (în *De consideratione*) a fost de asemenea importantă, pentru rezervarea ei deminităţii papale. Inocenţiu al III-lea a folosit-o pentru a sublinia dimensiunea regală, de sorginte petrină şi christică, a puterii papale, fapt ilustrat de numeroase scrieri care îi aparţin, cum ar fi, bunăoară, predicile rostite la diferite sărbători. Iată un exemplu extras din predica rostită la sărbătoarea Sfântului Grigore cel Mare : „Petru este singurul [dintre Apostoli] căruia i-a fost dat să se bucure de plenitudinea puterii. Eu am primit de la el mitra sacerdoţiului şi coroana regalităţii... ; el m-a instituit vicar al Celui pe al cărui veşmânt stă scris : «Rege al regilor şi stăpân al stăpânilor, preot în veci după rânduiala lui Melchisedec»" (Agostino Paravicini Bagliani, *op. cit.*, pp. 78-79 şi 291, n. 16).

ca principală verigă de legătură, în intervalul dintre Om şi Dumnezeu (mai exact, dincoace de Dumnezeu, dar mai presus de fiinţa umană)[1].

Logica perfectă a acestei interpretări – de nenumărate ori reiterată, în secolele XIII-XIV, de teoreticienii pontificali[2] şi îmbogăţită, tot în timpul lui Inocenţiu al III-lea, cu atributul infailibilităţii papei[3] – nu mai are nevoie de nici o probă suplimentară. Căci, afirmând că reprezintă cea mai înaltă instanţă de legătură între ordinea terestră şi aceea divină şi, de asemenea, că *prin* el şi *odată* cu el Dumnezeu era venerat sau, dimpotrivă, dispreţuit – din moment ce, în virtutea persoanei sale duble, papa era, în sensul cel mai autentic al cuvântului, o *întruchipare* a divinităţii[4] –, Inocenţiu al III-lea revendica pentru sine nu numai capacitatea de a transmite lumii harul divin, ci şi – împreună cu acesta – toate puterile care se manifestau în ea, inclusiv cele temporale. În acest mod, „deplinătatea (papală a) puterilor” (*plenitudo potestatis*), fără a înceta să semnifice „ordonarea” şi „jurisdicţia”, a dobândit sensul şi mai explicit – dominant în interpretarea hierocratică a puterii pontificale până la finele Evului Mediu – al unei suveranităţi absolute „nu numai în sfera spirituală, ci şi în aceea temporală” (*plenitudo potestatis non solum in spiritualibus sed etiam in temporalibus*)[5].

Împingând până la ultimele ei consecinţe revoluţia doctrinară inaugurată de papii celui de-al XI-lea veac, teocraţia inocentină a avut, mai întâi, drept urmare transformarea Bisericii într-un stat sacerdotal, riguros ierarhic, constituit şi menţinut prin monopolul exercitat de papă asupra tuturor învestiturilor ecleziastice. Scoşi definitv de sub incidenţa oricărei puteri laice, episcopii au devenit, prin aplicarea acestei doctrine, adevăraţi „guvernatori” de provincii (ecleziastice) şi „locotenenţi” ai *imperator*-ului pontifical[6], fiind obligaţi să consulte Scaunul Papal în orice chestiune care privea organizarea

---

1. *Cf.* Ernst Kantorowicz, *L'Empereur Frédéric II*, trad. de Albert Kohn, Gallimard, Paris, 1987, pp. 47-48.
2. Unul dintre aceştia, juristul Augustinus Triumphus (1270-1328), observă în puterea papală „un amestec de elemente divine şi umane”. Tot el afirmă că „puterea” (*potestas*) papei „este dublă : una – *potestas ordini* – este legată de adevăratul Trup al lui Christos ; cealaltă – *potestas iuri[s]dictionis vel administrationis* – de corpul mistic al lui Christos”. La rândul său, Iacob (Jacobus) din Viterbo afirmă, în *De regimine Christiano* (1302), că papa este numit „vicarul lui Christos”, atât ca om, deoarece este preot, cât şi ca Dumnezeu şi om, deoarece este rege. Alvarus Palagius (Alvaro Pelayo) scrie, de asemenea, în 1332, sintetizând doctrina, că „întocmai cum Christos are două naturi, la fel şi vicarul său general – şi, îndeosebi, fiecare papă – participă, într-o anumită măsură, la cele două naturi ale lui Christos : la natura divină, în ceea pe priveşte spiritualul, şi la natura umană, în ceea ce priveşte temporalul” (*cf.* Agostino Paravicini Bagliani, *op. cit.*, pp. 84-88).
3. Legată numai de calitatea papei de „persoană”, adică de întruchipare a instituţiei ecleziastice şi de vicar christic, nu şi de aceea de om şi de păcătos (distincţie enunţată de Anonimul Normand – *ibidem*).
4. Dedusă din doctrina „vicariatului christic” şi din aceea a „dublei naturi”, ideea „vizibilităţii christice” a papei afirma – potrivit expresiei aceluiaşi Alvarus Pelagius (Alvaro Pelayo) – că cel ce „îl priveşte cu ochii credinţei [pe papă] îl vede pe însuşi Christos”. Tot el scrie mai departe : „papa este… urmaşul lui Adam, primul om, şi de aceea a vrut Dumnezeu ca vicarul lui Christos să fie făcut, într-un fel aparte, după chipul şi asemănarea sa” (*ibidem*, p. 84).
5. Doctrina suveranităţii papale în modul în care s-a afirmat ea din vremea pontificatului lui Inocenţiu al III-lea nu întruneşte acordul interpretativ al tuturor autorilor actuali. Potrivit unor puncte de vedere mai vechi, teoria hierocratică nu a implicat o suveranitate absolută asupra lumii, ci una, aşa-zicând, moderată, care nu atenta la esenţa puterii temporale (recunoscută ca divină), ci, prin „ordonarea” celor ce o exercitau, urmărea numai să-i reglementeze folosinţa (vezi William D. McCready, *op. cit.*, p. 658 şi *passim* ; autorul citează, în acest sens, mai multe studii anterioare şi adoptă o cale de mijloc între cele două interpretări – întărită prin comentarea afirmaţiilor teoreticienilor puterii pontificale din secolele XIII-XIV –, dar care nu este, în opinia noastră, convingătoare).
6. Nu o dată, Inocenţiu al III-lea a fost numit şi s-a numit pe sine *verus imperator* (*ibidem*, p. 48).

bisericilor locale şi viaţa credincioşilor. În acelaşi timp însă şi tocmai ca urmare a acestui nou statut, *separaţia* puterii ecleziastice de puterea temporală a devenit iremediabilă, Inocenţiu al III-lea desăvârşind, şi în această privinţă, evoluţia începută în timpul lui Grigore al VII-lea şi al succesorilor săi. Nu întâmplător, în aceste împrejurări, instituţia legaţilor papali a devenit tot mai importantă, plenipotenţiarii papei exercitând, pe tot cuprinsul creştinătăţii, cea mai înaltă autoritate, în numele lui. De asemenea, dreptul canonic şi-a sporit considerabil importanţa ca instrument al autorităţii pontificale, fiind ridicat la rangul de îndreptar procedural suprem. Dar poate că cea mai semnificativă expresie a separaţiei dintre „spiritual" şi „temporal" produsă de doctrina inocentină a medierii a constituit-o transformarea radicală a modului de oficiere a ritualului euharistiei. Până atunci, ca o regulă generală, acesta fusese celebrat cu faţa la credincioşi şi în spatele altarului, asistenţa putând, astfel, participa la misterul fondator al credinţei : preschimbarea ostiei sfinţite şi a vinului în trupul şi sângele Mântuitorului. Începând cu secolul al XIII-lea, „scenariul" împărtăşaniei împrumută un aspect diferit : ridicarea potirului de către preot nu mai are loc în spatele altarului, ci în faţa lui, iar oficiantul nu mai priveşte asistenţa, ci, cu spatele la aceasta, îşi îndreaptă privirea spre Răsărit. Totul se petrece ca şi cum prezenţa laicilor la acest ritual ar fi devenit pur decorativă, operaţiunea „magică" a transsubstanţierii – papa Inocenţiu fiind primul care a definit astfel această taină, tot el ridicând-o, în 1215, la rangul de dogmă – săvârşindu-se doar prin harul conferit preotului[1]. Pentru a se înţelege mai bine mutaţia simbolică petrecută prin transformarea acestui ritual, se cuvine reamintit faptul că, încă de la începuturile creştinismului, împărtăşania fusese o masă rituală comună în cadrul căreia multiplicarea „monadică" – potrivit interpretării ulterioare a lui Toma din Aquino[2] – a trupului lui Christos era urmată, ca efect imediat, de „reconstituirea" mistică a unicităţii şi unităţii trupului christic, prin reunirea (comuniunea) tuturor celor ce-l „consumaseră", ca membre ale acestui trup invizibil, spiritual, identic, în fond, cu Biserica. În noile împrejurări pe care le-am descris, din cină rituală, euharistia a devenit un obiect de cult (metamorfoză întărită şi prin instituirea, cu începere din secolul al XIII-lea, a noii sărbători intitulată *Corpus Christi* – Trupul Domnului), în timp ce convivialitatea mesei comune a lăsat, la rândul ei, locul unei primiri strict individuale a ostiei sfinţite din partea preotului, erijat, acum, la rangul de martor tăcut al misterului transsubtanţierii şi de unic actant al împărtăşaniei. În felul acesta, superioritatea clerului (şi a papei) în societatea creştină au fost şi mai clar scoase în evidenţă, în contextul transformării conceptului însuşi de Biserică, dintr-o *societas fidelium* într-o instituţie (corporaţie) riguros ierarhizată, autodefinită – pentru a-şi spori şi mai mult legitimitatea şi puterea de simbolizare – ca un „trup mistic"[3].

Era firesc ca acestă adevărată răsturnare doctrinară să se răsfrângă imediat asupra relaţiilor papalităţii cu puterea temporală, în afacerile căreia papa a intervenit, cu drept de decizie, în mod sistematic.

Ca şi în aspectele pe care le-am discutat, şi aici inovaţia introdusă prin doctrina hierocratică pontificală era considerabilă, din moment ce nici unul dintre înaintaşii lui

1. Pentru această interpretare, vezi Ernst Kantorowicz, *op. cit.*, pp. 48-50.
2. În sensul că fiecare ostie era văzută ca alcătuind nu o parte, ci *întregul* trup al lui Christos.
3. Pentru această evoluţie, vezi, *inter alia*, Jérôme Baschet, *La civilisation féodale. De l'an mil à la colonisation de l'Amérique*, Aubier, Paris, 2004, pp. 339-341, 402 ; Rainer Guldin, *Körpermetaphern. Zum Verhältnis von Politik und Medizin*, Könighausen & Neumann, Würzburg, 1999, pp. 161-162.

Inocenţiu al III-lea, nici chiar neîmpăcatul adversar al lui Henric al IV-lea, nu se gândise să meargă atât de departe, încât să intre pe un tărâm prin tradiţie rezervat competenţei principilor laici. Pe lângă celelate argumente – menţionate mai sus – invocate de papă pentru a legitima această intruziune, justificarea peremptorie avansată de el a fost aceea potrivit căreia, în anumite situaţii, impuse de cursul evenimentelor, Sfântul Părinte avea dreptul de a interveni în problemele seculare, dacă implicaţiile acestora erau de natură spirituală. Or, cum nici una dintre evoluţiile temporalului nu se putea sustrage acestor incidenţe, mai ales atunci când era vorba de conflictele dintre monarhi (ca, bunăoară, cel dintre Filip al II-lea şi Ioan Fără Ţară sau războiul dintre Otto de Braunschweig şi Filip de Suabia, care şi-au disputat, între 1197 şi 1208, coroana imperială), intervenţia pacificatoare a papei nu era, practic, restrânsă de vreo limită, putându-se exercita oricând şi oriunde. Acest exerciţiu era cu atât mai firesc şi legitim cu cât numai papa poseda, cum am văzut, deplina suveranitate (*plenitudo potestatis*) în raport cu problemele acestei lumi. Spre deosebire de împărat, care nu putea revendica decât un drept de administrare (*potestas* sau *administratio*), papa, în calitate de vicar nu numai al Sfântului Petru, ci al lui Christos însuşi şi al lui Dumnezeu, era liber să acţioneze în toate domeniile (chiar dacă, principial, această libertate nu se putea manifesta decât în împrejurări excepţionale). Acelaşi drept mai era întărit şi de faptul că demnitatea imperială ţinea, în fond, tot de papalitate, atât prin originea sa (*principaliter*) – întrucât Biserica, prin Leon al III-lea, îi asigurase „translaţia" de la romani la germani –, cât şi prin finalitate (*finaliter*), de vreme ce rostul ei ultim era de a servi cauza spirituală[1]. În acest mod, Inocenţiu al III-lea răpea împăratului orice justificare religioasă a puterii, desăvârşind, şi *de jure*, o subordonare care constituia deja, în planul faptic, o realitate ce data de mai multe decenii[2].

Corolarul simbolic al acestei subordonări a fost constituit de încă două măsuri, care au avut darul de a şubrezi şi mai mult statutul monarhului. Mai întâi, papa s-a opus cu hotărâre tentativei lui Henric al VI-lea (schiţată, mai înainte, şi de Frederic I Barbarossa) de a introduce o succesiune ereditară la tronul imperiului, pe considerentul că demnitatea regală nu o implica, în mod necesar, şi pe aceea imperială. Potrivit interpretării inocentine – care relua, în această privinţă, unul dintre argumentele prin care papa Grigore al VII-lea justificase destituirea lui Henric al IV-lea –, ea îl făcea pe posesorul ei doar candidat la tronul imperiului şi depindea numai de papă ca acesta să devină împărat, în urma examinării îndreptăţirii sau adecvării sale morale. Documentul care enunţă cel mai clar această prerogativă suverană este un decret din martie 1202, intitulat *Venerabilem*[3].

---

1. Această ultimă idee – expusă în decretul papal din 1202, intitulat *Venerabilem* – a definitivat bine-cunoscuta doctrină *translatio imperii*. Servind în mod direct şi imediat intereselor papale, ea a ajuns, după aceea, să justifice şi interesele politice ale germanilor, care au invocat-o spre a-şi legitima pretenţia de a o monopoliza. Încă din 1217, Johannes Teutonicus, într-o *Glossa* la documentul din 1202, demonstra că toate regatele sunt sau trebuie să fie supuse Imperiului Roman al germanilor (*cf.* Gaines Post, „Blessed Lady Spain – Vincentius Hispanus and Spanish National Imperialism in the Thirteenth Century", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 29, 1954, *apud* C. Leon Tipton [ed.], *Nationalism in the Middle Ages*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1972, p. 82).
2. *Cf.* Marcel Pacaut, *La théocratie...*, pp. 117-120.
3. Pretextul emiterii sale l-a constituit disputa pentru tronul imperial dintre Filip de Suabia (fratele lui Henric al VI-lea şi reprezentant al grupării legitime a Staufenilor, ales împărat de majoritatea principilor germani la 8 martie 1198) şi, pe de altă parte, Otto de Braunschweig, din familia Welfilor, ales, de asemenea, împărat la 9 iulie în acelaşi an de principii din Rheinland, susţinuţi de arhiepiscopul de Köln. Inocenţiu l-a sprijinit iniţial pe ultimul candidat, nu numai pentru că, din cauza unei legitimităţi precare, acesta recunoscuse pretenţiile teritoriale ale papalităţii în Italia centrală şi supremaţia ei asupra Siciliei, dar şi fiindcă Filip şi partizanii săi, hotărâţi ca şi predecesorul lor, Henric al VI-lea, să apere cu fermitate prerogativele imperiale împotriva interferenţelor papalităţii, considerau că actul elecţiunii

În al doilea rând, Inocenţiu al III-lea a reiterat, în 1208, o modificare importantă a încoronării imperiale, în felul în care se fixase aceasta, începând cu anul 1014. Introdus în 1155 de papa Adrian al IV-lea (1154-1159), cu prilejul încoronării lui Frederic I Barbarossa, noul ceremonial (conservat până la înscăunarea, din 1530, a lui Carol Quintul) separa actul ungerii de slujba religioasă care o însoţea, încoronarea rezumându-se numai la înmânarea de către papă a însemnelor imperiale, ceea ce avea menirea de a arăta care era, de fapt, sursa autorităţii împăratului. Pe de altă parte, *oncţiunea* însăşi, ca ritual fundamental, a suferit o resemantizare drastică, potrivit căreia ungerea regilor, asimilată în continuare oncţiunii episcopale, era coborâtă la nivelul unui aspect *secundar* al acesteia, fiind considerată doar un „semn" menit să arate transferul (mediat al) unor puteri, dar fără vreo implicaţie sacramentală, cu acţiune efectivă[1]. Semnificaţia acestei importante schimbări (la originea căreia s-a aflat, desigur, tot papa Inocenţiu al III-lea) nu este greu de descifrat : arătând că oncţiunea nu mai avea însemnătatea unei „taine" (altfel spus, că nu mai era capabilă să transmită Sfântul Duh), ea devaloriza în mod dramatic, din punct de vedere liturgic şi sacerdotal, demnitatea regală (şi, desigur, imperială), transformând-o într-o funcţie subalternă[2].

---

era, prin el însuşi, suficient pentru a legitima accesul principelui de Suabia la tron, fără a mai reclama confirmarea papei. Protestul formulat de familia Staufen în urma recunoaşterii lui Otto l-a determinat pe Inocenţiu al III-lea să emită decretul amintit, justificându-şi opţiunea. Documentul afirma dreptul Bisericii romane da a se implica în alegerea împăratului, mai cu seamă în situaţia când această alegere era controversată, prin examinarea „îndreptăţirii" fiecărui candidat de a primi demnitatea. *Cf.* John Colin Morris, *op. cit.*, pp. 423-424. Traducerea în limba română a acestui document se găseşte în Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 155-158.

1. În varianta interpretativă inocentină (în felul în care poate fi ea reconstituită dintr-o scrisoare adresată de supremul pontif, în jurul datei de 25 februarie 1204, arhiepiscopului de Tîrnovo), oncţiunea episcopală, concepută, până atunci, ca un rit omogen, era disociată în două aspecte : o oncţiune a *corpului*, exterioară şi materială, asemănătoare unui „prim" sau „pre-botez", considerată pur simbolică (ceea ce justifica înfăptuirea ei cu un ulei de calitate inferioară – *oleum sanctum* –, nu cu balsamul – *chrisma* episcopală –, ca mai înainte), şi o oncţiune *spirituală* (a inimii), interpretată drept „adevăratul" sacrament, cu o eficacitate specifică, cu condiţia să fi fost primită „cu demnitate". Oncţiunea regală era asimilată de Inocenţiu al III-lea primului aspect, dar – amănunt la fel de important – în conformitate cu o procedură schimbată : ea nu mai urma să atingă capul şi fruntea celor ce o primeau (adică monarhii) – rezervat, ca loc al atingerii, de aici înainte, numai lui Christos şi „capului Bisericii", urmaşul Său, în spiritul „sacerdoţiului regal" revendicat de papă –, ci numai pieptul şi umerii (sau, cum menţionează papa în cuprinsul aceleiaşi scrisori, braţele). Semnificaţia acestei diferenţe era limpede afirmată de Inocenţiu al III-lea în textul scrisorii mai sus menţionate : ea trebuia să arate „deosebirea dintre autoritatea episcopului şi puterea principelui", căci, dacă atingerea pieptului şi a umerilor celui de-al doilea constituia un simbol al unei întreite respingeri a greşelilor, ignoranţei şi – în cazul umerilor – a neglijenţei şi lenei în efectuarea faptelor bune, atingerea capului şi a frunţii aveau, în cazul episcopilor, menirea de a ilustra forţa raţiunii pe care se sprijină credinţa şi, totodată, mărturisirea acesteia. În ciuda opoziţiei apărătorilor puterii monarhice (precum Robert Grosseteste, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, sau Jean Golein, în secolul al XIV-lea), şi a faptului că, în decursul secolului al XIII-lea, diversele *ordinatio* regale – cum ar fi cele din Franţa – au continuat să includă oncţiunea în varianta sa iniţială şi cu sensul neschimbat – adăugându-i chiar unele schimbări care contraveneau şi mai flagrant reinterpretării inocentine –, mirungerea regală s-a banalizat lent, sfârşind prin a face parte dintre aşa-numitele *sacramentalia*, „semne" sau simboluri cu valoare spirituală, instituite de Biserică prin imitarea tainelor, dar fără virtutea unei acţiuni efective (pentru acest aspect, vezi, *inter alia*, Robert Folz, *op. cit.*, pp. 85-89, şi Ernst Kantorowicz, „Les Deux Corps du Roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Âge", în Ernst Kantorowicz, *Œuvres*, prefaţă de Alain Boureau, Gallimard, Paris, 2000, pp. 870-875, dar şi Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le „césaropapisme" byzantin*, Gallimard, Paris, 1996, pp. 284-285 ; unul dintre izvoarele importante care documentează această nouă interpretare este, desigur, în repetate rânduri citata *The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymous Author*, pp. 114-116).
2. Această interpretare era întărită şi de faptul că, în cazul împăraţilor, oncţiunea nu mai era conferită de papă, ci de cardinali, ritualul nemaiavând loc în faţa altarului mare din basilica Sfântul Petru, ci a unui

Era firesc ca, în urma acestei evoluţii, statutul instituţiei imperiale să fie considerabil prejudiciat.

Imperiul în secolele XII-XIII. Guvernarea lui Frederic al II-lea de Hohenstaufen (1220-1250) şi ultima tentativă imperială de hegemonie universală

Alexandru-Florin Platon

În secolele XII-XIII, situaţia de ansamblu a imperiului a devenit din ce în ce mai precară. Mai mulţi factori au contribuit la acest lucru. Mai întâi, fireşte, au fost succesele repurtate de papalitate pe parcursul secolului precedent şi în timpul pontificatului inocentin, care au marcat – am spus-o deja – instituirea teocraţiei papale. Alături de ele, necontenitele tulburări din Germania, provocate fie de o vacanţă succesorală, fie de o autoritate regală mai şubredă, i-au opus constant, unii altora, pe principii teritoriali, laici şi ecleziastici, în disputa lor pentru coroana regală a Salienilor. Exemplele de acest fel, printre ai căror principali protagonişti s-au numărat ducii de Saxonia, competitori permanenţi, timp de un secol, ai acestei demnităţi, sunt, în perioada amintită, practic nenumărate. Aşa au fost, de pildă, luptele izbucnite la moartea lui Henric al III-lea (1054), care au sfâşiat imperiul mai bine de un deceniu, până la majoratul lui Henric al IV-lea, în 1065. Întru totul asemănătoare au fost conflictele dintre 1125 şi 1138, declanşate de vacanţa intervenită după dispariţia lui Henric al V-lea (1105/1106-1125), care s-au încheiat odată cu accesul la tron al noii dinastii de Hohenstaufen, în persoana lui Conrad al III-lea (1138-1152). În fine, maxima intensitate a acestor crize a fost atinsă în contextul deja amintit al adevăratului război civil dintre 1197 (data morţii lui Henric al VI-lea) şi 1208, purtat între partizanii lui Filip de Suabia (numiţi „Ghibelini”, după numele unui castel al familiei de Hohenstaufen din Suabia) şi ai lui Otto de Braunschweig (personaj din familia bavareză a Welfilor), conflict care, dând naştere, pentru prima dată, la o veritabilă schismă imperială, i-a îngăduit lui Inocenţiu al III-lea să devină, în perioada respectivă, arbitrul întregului Occident[1].

Un alt factor cu efecte deosebit de grave pentru situaţia imperiului l-au constituit tendinţele centrifuge de emancipare manifestate de diferitele regiuni aflate în componenţa acestuia. Aceste tendinţe s-au dezvoltat, în secolele XII-XIII, îndeosebi în nordul Italiei,

altar secundar, cel al Sfântului Mauriciu. O altă inversiune a ceremonialului imperial de încoronare (datând, de asemenea, din 1155) a fost nu mai puţin semnificativă. Dacă, până atunci, decernarea însemnelor puterii avusese loc în faţa altarului secundar al Sfântului Mauriciu, în 1155 ea a fost transferată în faţa altarului principal, fiind săvârşită în timpul slujbei, ceea ce ilustra nu numai funcţia auxiliară a împăratului, ci şi sursa puterii acestuia (*cf.* Alain Boureau, *op. cit.*, pp. 74-75). Trebuie spus totuşi că decretul lui Inocenţiu al III-lea nu a afectat ceremoniile de încoronare din Franţa şi Anglia. Dimpotrivă, cum a observat Ernst Kantorowicz, în primul dintre cele două regate dezvoltarea mistico-liturgică a încoronării a atins apogeul tocmai în secolul al XIII-lea („Les Deux Corps du Roi”, p. 872).

1. *Cf.* Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 132-136, 228-232 ; Benjamin Arnold, „The western empire, 1125-1197”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV, part II, pp. 412 *sqq*.

indiscutabil regiunea cea mai dezvoltată a Occidentului, caracterizată printr-o intensă viaţă urbană şi o prosperitate economică (îndeosebi comercială) remarcabilă. Oraşele de aici suportau tot mai greu o tutelă politică opusă nu numai intereselor imediate, ci şi sensului lor de dezvoltare. Ruptura cu imperiul devenea astfel aproape inevitabilă. Ea s-a produs în 1155, punându-l pe Frederic I Barbarossa (1152-1190) în situaţia de a întreprinde mai multe campanii pentru a-şi restaura aici stăpânirea. Însă el nu va reuşi pe deplin acest lucru : înfrânt în celebra bătălie de la Legnano (1176) de Liga oraşelor lombarde în frunte cu Milano, împăratul a fost obligat, un an mai târziu (1177), prin Pacea de la Veneţia, să renunţe la a mai guverna direct Italia de Nord şi la candidatul pontifical a cărui impunere o sprijinise. Evenimentul a consacrat rolul politic al oraşelor italiene şi, totodată, apariţia unui nou factor în echilibrul de forţe din Occident[1].

Ce concluzii pot fi desprinse din aceste câteva fapte ? În primul rând, că imperiul continua să sufere din cauza unui principiu de succesiune deficitar, în economia căruia ereditatea şi electiunea (ultima moştenită de la tradiţia romană) nu izbuteau să se armonizeze. Situaţia era cu atât mai gravă cu cât alegerea împăratului trebuia, în mod necesar, să se facă în unanimitate. De aceea, negocierile preliminare dintre electori erau, de regulă, deosebit de lungi şi laborioase, compromisurile realizate fiind sistematic aducătoare de prejudicii pentru cel ales, întrucât îl împiedicau să promoveze o politică energică, de consolidare a instituţiei pe care o reprezenta. Când unanimitatea era imposibilă, izbucnea războiul civil. Unii împăraţi au încercat să remedieze această situaţie asociindu-şi urmaşul la tron, încă din timpul vieţii, pentru a-l impune, astfel, electorilor imperiali. Aşa au procedat Otto I (în 961), Otto al II-lea (în 983), Conrad al II-lea cu viitorul Henric al III-lea (în 1026), acesta din urmă cu Henric al IV-lea (în 1052) şi Frederic I Barbarossa cu Henric al VI-lea (în 1168). Însă ereditatea nu a reuşit să se facă acceptată, mai întâi din cauza tradiţiei, care privilegia sistemul electiv, iar pe de altă parte, a lui Inocenţiu al III-lea însuşi (sprijinit de principii germani), în interpretarea căruia – cum am văzut – demnitatea regală nu o implica automat şi pe aceea imperială[2]. Pentru mai buna lor înţelegere, la aceste aspecte se mai cuvine adăugată (sau reamintită, întrucât despre acest lucru a mai fost vorba, ocazional, şi în paginile de mai sus) tradiţia raporturilor dintre principi şi regalitate în teritoriile de la est de Rin, caracterizată mai puţin – sau *prea* puţin – printr-un exerciţiu riguros al puterii şi mai mult prin cooperare. Spre deosebire de Anglia angevină şi Franţa capeţiană – unde, cum vom vedea, regele a devenit, treptat, principalul factor politic în cuprinsul unei monarhii tot mai centralizate –, în Germania, potrivit expresivei afirmaţii a lui Timothy Reuter, monarhii „numai au condus, dar nu au guvernat"[3] (ceea ce explică şi aspectele enumerate mai sus, precum războaiele civile şi repetatele asocieri la domnie la care au recurs destui dintre ei, începând cu Ottonienii).

A doua constatare care trebuie făcută este că disensiunile din Germania dintre factorii de putere nu au avut, la origine, numai raţiuni de ordin personal şi nu au fost doar conjuncturale. Ele par să se fi repetat în conformitate cu un model care a opus, mereu, nordul regatului (îndeosebi ducatul – ulterior regatul – Saxoniei) regiunii sale sudice, ceea ce oglindeşte nu numai un conflict de interese, ci şi un nivel economic şi, în

1. Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 138-150 ; Benjamin Arnold, *op. cit.*, pp. 416-420.
2. *Cf.* Marcel Pacaut, *La théocratie...*, p. 237.
3. *Cf.* Timothy Reuter, „Debating the «feudal revolution»", în Timothy Reuter, *Medieval Polities and Modern Mentalities*, pp. 83 şi 127 *sqq*.

general, de civilizaţie diferit, care prefigurează îndeaproape fractura instituită de Reforma lutherană în secolul al XVI-lea.

În fine, problemele majore cu care imperiul se confruntă în această perioadă pun în evidenţă nu numai o constantă imprecizie a limitelor sale teritoriale, decurgând dintr-o fragmentare extremă, ci – tocmai din aceste motive – şi absenţa unui nucleu centripet, capabil să genereze, precum domeniul regal în Franţa şi Anglia, organe centralizate de guvernare. Dată fiind diversitatea şi individualitatea pronunţată a structurilor teritoriale constitutive ale Germaniei şi faptul – la fel de important – că *regnum Teutonicum* era de două ori mai mare decât regatul Franţei şi de câteva ori în comparaţie cu cel al Angliei (ale cărei dimensiuni nu le depăşeau pe cele ale unui ducat german)[1], apariţia acestui nucleu era, dacă nu imposibilă, în orice caz un proces a cărui materializare necesita timp şi, mai ales, condiţii favorabile. Pe lângă mai sus amintita tradiţie ce guverna raporturile dintre monarh şi principi, precaritatea bazei materiale a regalităţii germane a constituit un handicap serios în calea încercărilor acesteia de a-şi face respectate interesele, ceea ce explică preocupările mai multor monarhi, începând cu secolul al XII-lea, de a o construi. La început, aceste eforturi s-au concentrat asupra spaţiului de la nord de Alpi, aşa cum o atestă tentativa lui Frederic I de a disocia demnitatea imperială de sancţiunea pontificală, legând-o în schimb de electiunea principilor germani (tot el fiind cel care îşi însuşeşte, în 1152, titlul de împărat, înainte de încoronarea propriu-zisă, acordată trei ani mai târziu, la 18 iunie 1155)[2]. Spre finele secolului al XI-lea însă, după anexarea Siciliei (în 1189) la coroana imperială, prin căsătoria lui Henric al VI-lea (1190-1197) cu Constance, moştenitoarea ultimului rege normand, reconversiunea teritorială a imperiului şi-a mutat centrul de greutate în regiunea mediteraneană, schimbare care, în treacăt fie spus, a slăbit considerabil, la început, poziţiile papalităţii, confruntată acum cu primejdia încercuirii, după ce pierduse, prin stingerea dinastiei normande, un aliat preţios cu care colaborase foarte bine mai mult de un secol. Măsurile luate de Henric al VI-lea în politica sa de reafirmare a universalităţii imperiului (tentativa de consolidare a bazei ereditare a monarhiei germane, aducerea în vasalitate a lui Richard I Inimă de Leu – eliberat din captivitate numai cu această condiţie – şi a regelui Poloniei, tratativele nereuşite duse în acelaşi sens cu regii Castiliei şi Aragonului, dar încununate de succes cu sarazinii din nordul Africii şi Baleare, precum şi cu unele regate latine din Orient, proiectul de recucerire a Pământului Sfânt în beneficiul său exclusiv, fără a mai vorbi de căsătoria unuia dintre fraţii săi cu o prinţesă bizantină, după veritabila cruciadă organizată în 1195 împotriva Imperiului de Răsărit) au avut darul de a accentua şi mai mult îngrijorarea papei[3]. Moartea prematură a împăratului şi dificultăţile succesiunii sale au redat însă papalităţii întâietatea temporar pierdută, îngăduindu-i lui Inocenţiu al III-lea să desăvârşească, prin iniţiativele sale, concepţia teocratică despre care am vorbit[4].

Frederic al II-lea va relua politica înaintaşului său, corelând-o însă mai strâns cu străduinţa de face din Italia de Sud baza teritorială a imperiului[5]. Rege al Germaniei în

1. Timothy Reuter, „The medieval German «Sonderweg»? The empire and its rulers in the high Middle Ages”, în *ibidem*, p. 402.
2. *Cf.* Robert Folz, *op. cit.*, pp. 104-108, 111-114.
3. *Ibidem*, pp. 110-111.
4. Benjamin Arnold, *op. cit.*, pp. 420-421.
5. Pentru guvernarea lui Frederic al II-lea şi pentru semnificaţia acesteia, referinţa principală rămâne şi astăzi frumoasa biografie dedicată împăratului de Ernst H. Kantorowicz, *L’Empereur Frédéric II*, *passim*.

1212 şi împărat la numai 26 de ani (în 1220), el a fost, potrivit mai multor aprecieri, una dintre figurile cele mai extraordinare ale istoriei. Fiu al lui Henric al VI-lea şi nepot al lui Frederic I Barbarossa, tânărul monarh avea, asemenea înaintaşilor săi, o viziune foarte înaltă despre demnitatea imperială, posedând, totodată, şi voinţa de a o articula în acţiuni concrete. Crescut de Inocenţiu al III-lea – în grija căruia fusese surprins de moartea neaşteptată a tatălui său –, Frederic a reluat, pe cont propriu, vechiul proiect al teocraţiei imperiale, conferindu-i însă o puternică amprentă personală. În ciuda unei copilării neglijate şi a unei educaţii aleatorii, ambele marcate de tulburările politice ale timpului, moştenitorul tronului avea o inteligenţă superioară şi o cultură neobişnuit de vastă pentru acea epocă. Foarte dotat pentru idiomurile locului, Frederic întrebuinţa în mod curent italiana, provensala, limba d'oïl şi araba, fără a mai vorbi de limbile „sacre" (latina, greaca şi ebraica). Nu ştia însă germana – un grai care i-a rămas străin până la sfârşit şi pe care a refuzat, cu dispreţ, să-l înveţe. A scris în limba latină un tratat despre şoimi şi a compus mai multe poeme în italiană şi provensală. Spiritul său nutrea o curiozitate care nu-şi interzicea nimic : nici operele filosofilor greci şi arabi, nici fenomenele naturale, nici mineralogia, zoologia sau experimentele asupra corpului şi comportamentului uman. Tolerant cu evreii şi musulmanii, Frederic a întreţinut relaţii bune cu sultanul Egiptului, Al-Khamil (ca şi el, o persoană cultivată, cu aplecare spre filosofie), ştiind să preţuiască atât arta păgână, cât şi pe cea gotică. Eclectismul său cultural se alia cu o atitudine hedonistă şi de epicureu faţă de existenţă, ceea ce l-a determinat să ajungă la formularea unui cod moral neobişnuit de flexibil pentru acea vreme, oglindit atât de viaţa sa personală, cât şi de indiferenţa faţă de problemele religioase (motiv pentru unii istorici contemporani de a-l bănui chiar de ateism sau de un deism *avant la lettre*)[1].

Frederic al II-lea a fost, de fapt, produsul tipic al mediului cultural – sud-italian şi sicilian – de sinteză în care se născuse, depăşindu-şi, prin foarte multe aspecte, epoca. În acelaşi timp, lunga sa guvernare marchează o etapă esenţială în evoluţia imperiului, nu numai prin măsurile de reorganizare la care l-a spus monarhul (oglindind procesul de centralizare teritorial-instituţională, dominant în epocă), ci şi prin urmările lor, oarecum nescontate.

Prima reuşită a tânărului rege a constat în menţinerea Siciliei în cadrul imperiului, dar cu preţul sacrificării puterii regale în Germania, unde episcopatul local şi-a văzut considerabil augmentate privilegiile, fiind în acelaşi timp eliberat de dreptul tradiţional al regelui de a dispune de principatele ecleziastice (fapt care, alături de multe altele, explică menţinerea fragmentării regiunilor nord-alpine şi caracterul etern precar, în acest spaţiu, al oricărei autorităţi centrale). Măsurile adoptate de monarh şi-au limitat, prin urmare, efectele doar la regiunile mediteraneene, evidenţiind şi mai limpede tendinţa deja manifestă a lui Frederic al II-lea de a neglija Germania.

Sprijinit de câţiva jurişti celebri (precum Petrus de Vinea), buni cunoscători ai dreptului roman şi devotaţi persoanei sale, fiul lui Henric al VI-lea a trecut mai întâi la unificarea legislativă a întregului regat, realizată în mai multe etape. Potrivit celor dintâi prescripţii în acest sens – „Assizele" de la Capua (1220) şi Messina (1221) –, toate înstrăinările de domenii posterioare anului 1189 (data stingerii dinastiei normande, prin moartea fără urmaşi în linie masculină a lui Guillaume cel Bun) erau anulate, ca, de

1. *Ibidem*, pp. 34-42, 247-250 şi *passim*.

altfel, şi înstrăinarea drepturilor regaliene, petrecută în acelaşi context. În temeiul acestor hotărâri, nu numai că au fost confiscate toate proprietăţile funciare pe care şi le însuşiseră seniorii locali, profitând de tulburările din regat ; în conformitate cu aceleaşi dispoziţii, regele a pus să se construiască, pretutindeni, castele proprii, de unde trimişii săi aveau posibilitatea să supravegheze îndeaproape aplicarea tuturor deciziilor monarhului. Această aducere la ordine a seniorilor din partea locului, concomitentă cu zdrobirea ultimelor puncte de rezistenţă musulmană din insulă, a fost consfinţită prin promulgarea, în 1231, la Melfi, a codului de legi intitulat *Liber Augustalis*, care a desăvârşit unificarea legislativă a fostului regat normand din Italia de Sud şi Sicilia, eliminând şi ultimele cutume locale. Inspirat atât din dreptul roman, cât şi din legislaţia anterioară, cea a lui Roger al II-lea, sistemul juridic elaborat de Frederic al II-lea era foarte avansat în raport cu epoca sa, stipulând, între altele, înlocuirea aşa-numitei „judecăţi a lui Dumnezeu" cu proba anchetelor scrise. Nu întâmplător, documentul care îl încununa (*Liber Augustalis*) a fost considerat un adevărat „act de naştere al birocraţiei moderne"[1].

În strânsă legătură cu unificarea legislativă a fost şi constituirea unui aparat administrativ, cu un personal format la Universitatea din Napoli, înfiinţată de Frederic special cu acest scop. Numiţi pe o perioadă limitată, funcţionarii regali primeau o retribuţie monetară (nu funciară !), erau revocabili şi obligaţi să remită anual regelui un raport de gestiune. De asemenea, ei trebuiau să se justifice pentru toate plângerile care i-ar fi incriminat.

Măsurile cu caracter economic au vizat, în ordine, reconstituirea domeniului coroanei, crearea unui impozit permanent, mărirea taxelor pe circulaţia mărfurilor, instituirea monopolurilor regale asupra comerţului cu grâne, fier şi anumite produse de lux şi, nu în ultimul rând, încurajarea dezvoltării agricole a Siciliei prin multiplicarea defrişărilor şi a irigaţiilor, precum şi prin încercarea de a introduce în insulă noi culturi, cum ar fi bumbacul, trestia-de-zahăr, indigoul şi smochinul. De asemenea, Frederic a fost primul în Occident care a încercat să repună în circulaţie monedele de aur locale (augustalii, în 1231), precedându-i cu câteva decenii bune pe genovezi şi veneţieni. Prin politica sa legislativă, administrativă şi economică, regele a încercat şi, în bună parte, a reuşit să construiască o monarhie centralizată[2]. Însă preţul ei a fost nepermis de mare, Frederic fiind constrâns a le conceda şi întări principilor germani – în conformitate cu vechea tradiţie a „colegialităţii" puterii, specifică teritoriilor de la nord de Alpi încă din secolele IX-X[3] – largi privilegii în schimbul serviciilor vasalice pe care le reclama. Promulgată în 1231, *Constitutio in favorem principum* avea menirea de a consacra tocmai aceste libertăţi, considerabil extinse de rege, prin diminuarea corespunzătoare a libertăţilor urbane. Potrivit aceluiaşi document[4], oraşelor germane le era interzisă asocierea în vederea câştigării autonomiei, precum şi orice extindere a teritoriului dincolo de incinta fortificată. Urmările acestor măsuri vor fi incalculabile. Ele au avut darul de a compromite iremediabil şansa oricărei guvernări centralizate la nord de Alpi, adâncind particularismele locale şi încurajând constant tendinţele de rebeliune[5]. Conflictul dintre Frederic al II-lea

1. Caracterizarea îi aparţine lui Ernst Kantorowicz, *L'Empereur Frédéric II*, p. 211. Pentru măsurile referitoare la Sicilia, vezi *ibidem*, pp. 101, 111-126, 133-134.
2. *Ibidem*, pp. 252-275 *sqq*.
3. *Cf.* Benjamin Arnold, „Emperor Frederick II (1194-1250) and the political particularism of the German princes", *Journal of Medieval History*, vol. 26, nr. 3, 2000, p. 243 şi *passim*.
4. *Cf.* Guy Devailly, *op. cit.*, p. 238.
5. Această apreciere poate fi reformulată în felul următor : faptul că în teritoriile germane tipul de politică pe care îl numim astăzi de „centralizare" nu a „prins" în aceeaşi măsură ca în regatul capeţian sau în cel al regilor Plantageneţi nu înseamnă neapărat că statul monarhic sau guvernarea regelui Siciliei au fost, aici,

şi fiul său, Henric al VII-lea, care guverna, din 1228, ţinuturile nord-alpine, este, din acest unghi, cât se poate de grăitor. El se va termina cu înfrângerea şi întemniţarea fiului rebel, nu însă şi prin pacificarea regiunii, care va continua să fie, şi în deceniile următoare, frământată de crize asemănătoare[1]. Pe de altă parte, îngrădirea libertăţilor urbane va afecta sever posibilităţile de dezvoltare a întregii regiuni. Oraşele maritime de la Marea Baltică şi Marea Nordului îşi vor lua soarta în propriile mâini, prosperând graţie comerţului la distanţă, dar, în absenţa susţinerii din partea unei structuri statale puternice, ele vor sucomba, în secolele XIV-XV, în competiţia cu oraşele din Anglia şi Peninsula Scandinaviei, mai bine sprijinite de propriile monarhii. Foarte strict controlate de principii locali, comunităţile urbane din sudul Germaniei se vor dezvolta precumpănitor din punct de vedere financiar şi bancar, ca urmare a apropierii de principalul drum comercial european, care lega Flandra de oraşele italiene din partea de nord a peninsulei. Dar corolarul întregii politici a lui Frederic al II-lea a fost ecartul definitiv dintre Italia şi Germania, ceea ce va răpi imperiului orice posibilitate de a mai constitui o unitate viabilă.

În acelaşi timp, toate măsurile pe care le-am enumerat l-au situat pe împărat într-un conflict inevitabil cu papalitatea, care se temea, şi pe bună dreptate, că ţelurile ultime ale lui Frederic al II-lea erau subminarea autorităţii pontificale şi instituirea dominaţiei asupra întregii Italii. Precedat de excomunicarea lansată de Grigore al IX-lea în 1227 (ridicată ulterior, după cruciada victorioasă a împăratului, din 1228), duelul mortal care se angajează după 1239 între cele două părţi s-a caracterizat prin succese schimbătoare, actele de excomunicare şi depunere a lui Frederic al II-lea (1239, 1245) alternând cu ripostele împăratului, susţinute de clerul şi seniorii germani, care se achitau, în acest fel, pentru privilegiile concedate. Victoria va reveni, şi de astă dată, papalităţii[2].

Moartea lui Frederic al II-lea (13 decembrie 1250) a deschis o îndelungată criză de succesiune (cunoscută sub numele de „Marele Interregn”), care va adânci şi mai mult separaţia dintre Germania şi Italia, dând lovitura de graţie ideii de imperiu universal. La nord de Alpi, după mai mult de două decenii de confruntări şi anarhie, coroana regală şi titlul imperial vor reveni, în 1272, lui Rudolf de Habsburg, rămânând, după această dată, aproape fără întrerupere, în posesiunea acestei familii. În Italia de Sud, dominaţia Hohenstaufenilor nu s-a mai menţinut, un timp, decât în Sicilia, unde a guvernat Manfred, fiul nelegitim al lui Frederic al II-lea. Conflictul acestuia cu papalitatea a continuat până în 1263, când, la solicitarea lui Urban al IV-lea, Carol al II-lea de Anjou, fratele lui Ludovic la IX-lea cel Sfânt, regele Franţei, a invadat insula, instituind aici, pentru aproape două decenii (până în 1282), dominaţia angevină (înlocuită, la rândul ei, în urma „Vecerniilor siciliene”, de stăpânirea aragoneză)[3].

Eşecul acestor încercări de reconversiune teritorială şi, consecutiv, deprecierea noţiunii însăşi care le inspirase erau, într-o anumită privinţă, inevitabile, din moment ce,

---

slabe. Aceasta este mai curând optica noastră actuală, fiindcă, în epocă, Frederic al II-lea a adoptat în această regiune singura politică rezonabil posibilă – ţinând cont de tradiţia „libertară” a principilor germani – şi măsurile care se aşteptau de la el, de natură să-i facă recunoscută şi acceptată autoritatea (pentru acest aspect, vezi, pe larg, Benjamin Arnold, „Emperor Frederick II…”, pp. 250-252 şi *passim*).

1. Ernst Kantorowicz, *L'Empereur Frédéric II*, pp. 367 *sqq.*
2. *Ibidem*, pp. 420 *sqq*, 467 *sqq* ; Marcel Pacaut, *La théocratie...*, pp. 126-129.
3. Ernst Kantorowicz, *L'Empereur Frédéric II*, pp. 605 *sqq*. Un bun rezumat al evenimentelor pe care le-am descris mai sus, dar cu mai multe detalii, se găseşte şi la Guy Dévailly, *op. cit.*, pp. 136-150, 212-215, 227-248.

ca entitate universală şi mistică ce se pretindea a fi, imperiul nu putea revendica o definiţie teritorială decât cu preţul unui grav compromis : cel al renunţării la însăşi indeterminarea sa. Singura posibilitate de a depăşi această contradicţie era dezvoltarea unei doctrine proprii a supremaţiei – care lipsise până atunci acestei instituţii – şi relansarea, pe această bază, a competiţiei cu papalitatea. Redescoperirea, în cel de-al XI-lea veac, a dreptului roman, în ipostaza sistematizată din aşa-numitul *Corpus iuris* (numit mai târziu şi *civilis*) al lui Iustinian a oferit, în acest sens, legiştilor imperiali instrumentul ideal. Prima piesă valorificată a acestui vast *corpus* a fost „legea de învestitură" sau a delegării (*Lex regia*), potrivit căreia instituţia imperială şi atribuţiile sale se înrădăcinau într-o delegaţie a „poporului roman", nicidecum într-una divină, ceea ce, pentru autorii acestei interpretări, justifica respingerea oricărei imixtiuni pontificale. Pentru a evita însă riscul unei dependenţe prea stricte de elecţiunea romanilor, care ar fi scos demnitatea imperială de sub tutela Bisericii pentru a o pune sub alta, tot atât de restrictivă, juriştii lui Henric al IV-lea (din cercul lui Petrus Crassus) au fabricat, între 1080 şi 1084, trei documente de privilegii false, menite să arate că delegaţia iniţială avusese un caracter definitiv, nemaiputând fi revocată. Menţionarea tradiţiei carolingiene şi a celei ottoniene avea rostul de a sublinia tocmai această idee capitală.

În timpul lui Frederic I Barbarossa, moştenirea juridică romană a fost şi mai intens exploatată : continuitatea neîntreruptă a imperiului şi universalitatea sa au fost aplicate de împărat şi dreptului roman, care urma să fie extins asupra tuturor „naţiunilor" dependente. În plus, sublinierea ideii că imperiul îşi avea rădăcinile în tradiţia fondatoare romană era de natură să excludă orice pretenţie anexionistă a Bisericii, dezvăluind tuturor anterioritatea şi primordialitatea instituţiei. Bine-cunoscuta *Historia de duabus civitatibus*, redactată între 1143 şi 1146 de Otto de Freising, unchiul întemeietorului dinastiei de Hohenstaufen, a fost cea dintâi scriere care a ridicat ideea acestei continuităţi la rangul unei teorii savante. Linia demonstraţiei autorului este aceea augustiniană, dar cu o conotaţie „politică" evidentă, inspirată de profeţia vetero-testamentară a lui Daniel. Potrivit episcopului de Freising, Imperiul Roman, succesor al marilor imperii ale Antichităţii, a reprezentat ultimul stadiu al acestei succesiuni şi, totodată, expresia cea mai completă a „cetăţii terestre". Prin conversiunea lui Constantin, imperiul a devenit una cu Biserica (*una civitas, id est ecclesia, sed permixta*), fiind apoi preluat de francii lui Carol cel Mare şi, după aceea, de germani, care, potrivit lui Otto, erau o ramură a acestora. Aceste translaţii nu numai că nu au afectat continuitatea instituţiei, dar nu au ştirbit nici „emblema" ei originară : aşa cum i se înfăţişa el autorului, imperiul era, de fapt, fostul Imperiu Roman. Prin aceasta, autorul lucrării *Historia de duabus civitatibus* făcea un important pas mai departe în raport cu tradiţia care guvernase până atunci interpretarea noţiunii de imperiu : dacă înaintaşii săi, începând cu Otto I, se consideraseră doar „restauratori" ai moştenirii politice a Romei, pentru învăţatul teolog, imperiul nu încetase să existe nici o clipă.

În secolul următor, această idee a continuat să fie deosebit de activă, adăugându-şi, în cel de-al XIII-lea veac, nuanţa *contrastului* dintre imperiul de odinioară şi cel „de acum". „Manifestul către romani", promulgat la 25 mai 1265 de Manfred, regele Siciliei, pentru a-şi justifica pretenţiile imperiale (pe care urmărea să şi le împlinească cerând sprijinul capitalei) constituie, în acest sens, un exemplu grăitor[1].

1. Iată fragmentul cel mai semnificativ, din acest punct de vedere : „Ridică-te, o Romă ! Aminteşte-ţi cum o hotărâre a decurionilor tăi, autoritatea senatului, aclamaţia poporului tău îl instalau, odinioară, în mod

Lipsa de ecou printre romani a acestui soi de îndemnuri, opoziţia viguroasă a papalităţii, hotărâtă să combată orice concept de imperiu din care ea ar fi fost exclusă, şi, până la urmă, contradicţia insolubilă dintre dimensiunea mistică a acestei idei şi voinţa de a o refonda pe o concepţie materială şi pozitivă, cum era dreptul roman, au dus la eşecul imperiului de a-şi constitui o doctrină proprie şi, totodată, la capitularea sa definitivă în disputa cu papalitatea.

O încercare de a concilia aceste aspecte, aparent de neîmpăcat, a existat, totuşi, iar ea i se datorează lui Frederic al II-lea[1]. Inspirat de tradiţia romană în opera legislativă de unificare a regatului, prin care a urmărit să confere stăpânirii sale o mai mare consistenţă teritorială, împăratul a vrut, în acelaşi timp – nu ştim cât de conştient sau instinctiv –, să-i accentueze şi dimensiunea mistică, însă legând-o ferm nu atât de demnitatea, cât de *persoana* care o exercita.

Două sunt ideile care au format concepţia sa despre guvernare. Cea dintâi – altminteri bine-cunoscută – este aceea a sinonimiei dintre persoana împăratului şi „figura" (*imago*) lui Dumnezeu. Aşezat pe treapta cea mai înaltă a ordinii terestre, întocmai ca Tatăl pe tronul ceresc, împăratul este, ca şi cel pe care îl întruchipează, „guvernatorul lumii" (*gubernator mundi*) şi apărătorul ei.

Ca imagine (chip) a(l) lui Dumnezeu, împăratul nu era însă, aşa-zicând, o ipostază inertă, lipsită de viaţă, o simplă oglindire a maiestăţii divine. Situat pe culmea ierarhiei lumeşti, el era – şi aici intervine noutatea acestei concepţii – *mediatorul* Legii divine, „filtrul" prin care aceasta era transmisă pe pământ, devenind activă, în calitatea ei de lege sfântă şi Dreptate.

Nu este greu să se observe paralelismul frapant al interpretării fredericiene cu doctrina inocentină a vicariatului christic (pe care, de altfel, a încercat să o imite). În locul în care această doctrină se referă la harul divin, concepţia lui Frederic al II-lea situa noţiunea de „Lege". Calităţii papei de ipostază a lui Christos i se opunea aceea de „chip" al lui Dumnezeu. În sfârşit, capacitatea mediatoare a Sfântului Părinte de a pogorî peste lume harul divin se proiecta, simetric, în calitatea împăratului de a „filtra" Legea Tatălui. Nimic nu scăpa din seria acestor corespondenţe, nici chiar dogma infailibilităţii : întocmai cum papa era infailibil în materie de credinţă, deoarece era asistat de Sfântul Duh, la fel şi împăratul, „legat" de Dumnezeu prin însuşi actul medierii, era infailibil în materie de Dreptate.

Există însă un aspect – deosebit de important – prin care cele două doctrine se diferenţiază. Este vorba de *efectele* actului de mediere revendicat de ambele părţi. Dacă aptitudinea papei de a primi harul divin, pentru a-l transmite, apoi, în lume, nu pretindea, din partea acestuia, decât oficiul pasiv de receptacul – de vreme ce, dată fiind originea sa, harul rămâne „neschimbat" în „substanţa" indeterminată care îl defineşte –, nu

public pe împărat şi cum, fără nici o intervenţie a prelaţilor Bisericii Romane, acesta era încoronat în prezenţa proconsulilor tăi de către ilustrul prefect al oraşului. Iar acum Biserica Romană te-a jefuit de aproape tot... O, norocoasă rădăcină şi creatoare a imperiului, care l-ai născut pe primul Caesar, mare Romă, cap al lumii [lipsită acum de el]. Odinioară porunceai tuturor ţărilor din lume şi acum, lipsită de apărarea pe care ţi-o asigura împăratul, eşti slăbită, pradă războaielor civile şi sfâşiată mereu de influenţe străine. Ai guvernat toate ţările din lume, asigurându-le pacea prin guvernarea ta ; acum, nici măcar nu te poţi guverna pe tine însăţi, lipsită cum eşti de sprijinul celui ce te-a guvernat... Vezi, prin urmare, ceea ce ai făcut şi roşeşte ; reaminteşte-ţi cine eşti şi acţionează ; plânge-te de această Biserică ce nu-ţi arată nici o grijă maternă, ci, dimpotrivă, se poartă cu imperiul tău ca o adevărată mamă vitregă" (*apud* Robert Folz, *op. cit.*, p. 205).

1. Pentru acest aspect, vezi, pe larg, Ernst Kantorowicz, *L'Empereur Frédéric II*, pp. 206 *sqq*.

acelaşi lucru se poate spune despre Legea divină, asupra căreia împăratul putea, ca să spunem aşa, interveni, asociindu-i norme proprii, elaborate în spiritul şi prin dezvoltarea modelului primit. În calitatea lui de „chip” al lui Dumnezeu, monarhul nu era, aşadar, un simplu şi umil *receptor* al dreptului divin, o „cale” de transmitere a acestuia în lume. El era, în acelaşi timp (şi poate tocmai în virtutea *acestui* statut) şi un „creator” (*conditor*) al său – o interpretare prin care Frederic al II-lea nu numai că reactualiza un vechi principiu al dreptului roman, potrivit căruia împăratul era *lex animata in terris*, dar se disocia de tradiţia medievală a regelui ca *păstrător* şi *apărător* al legii, mai exact, al unei legi care se considera că fusese dată, la începutul lumii, o dată pentru totdeauna, trebuind, după aceea, să fie doar „redescoperită” şi „actualizată”[1].

Implicaţiile acestei concepţii despre natura guvernării ar fi putut fi considerabile, dacă autorul ei ar fi avut la dispoziţie toate mijloacele şi timpul necesar pentru a-şi consolida creaţia politică şi a o transmite, intactă, urmaşilor. Cei care, precum Ernst Kantorowicz, au analizat gândirea şi acţiunile lui Frederic al II-lea în toate componentele care le definesc au constatat, cu temei, că semnificaţia lor cea mai însemnată constă în – ceea ce am numi astăzi – justificarea statului ca o creaţie sau efect nu al păcatului originar, cum afirma teologia oficială, urmând, în această privinţă, exegeza augustiniană[2], ci ca un cadru al acţiunii legii divine, autonom în raport cu Biserica şi sacralizat tocmai prin funcţia sa juridică (pe care împăratul a exercitat-o, nu întâmplător, după modelul unui ritual religios)[3]. Prin aceasta, concepţia dezvoltată de Frederic al II-lea prefigurează, în mod evident, modernitatea, în ciuda veşmintelor religioase în care apare enunţată. Dispariţia împăratului, într-o conjunctură politică nefavorabilă, care a scos, încă o dată, în evidenţă precariatatea construcţiei imperiale (subminată, în continuare, de tradiţionalele sale deficienţe de structură), i-au compromis creatorului ei şansele de supravieţuire.

Nici elaborările teoretice de la începutul secolului al XIV-lea, precum cele ale lui Engelbert din Admont[4] şi Dante[5], inspiraţi şi încurajaţi în reflecţia lor de speranţele

---

1. De altfel, împăratul a renunţat în mod explicit şi la o altă interpretare, strâns legată de aceasta, care asocia legea „bună” cu vechimea ei, spunând, în concluzia la *Liber Augustalis*, că scopul codului nu fusese doar acela de a servi gloriei împăratului, ci şi de a şterge amintirea nedreptăţilor săvârşite în epocile anterioare, când „limba dreptului devenise mută” (*apud* Ernst Kantorowicz, *L'Empereur Frédéric II*, p. 214).
2. Deosebit de semnificativă în acest sens este reinterpretarea căderii în păcat, pe care o regăsim în *Liber Augustalis*, de natură să reabiliteze politicul, discreditat de o îndelungată tradiţie. Pentru Frederic, păcatul originar nu a fost un păcat al trufiei, ci a constat din încălcarea unei legi (a unei porunci, conform terminologiei biblice). Izgoniţi din Paradis şi pedepsiţi cu pierderea nemuririi, oamenii au dus însă cu ei în „secol” acelaşi viciu primordial al transgresării legii, ceea ce explică necontenitele conflicte dintre ei şi ura pe care şi-o poartă unii altora. Singurul remediu al acestei situaţii nu putea fi decât Dreptatea şi, implicit, suveranul şi Statul, al căror rol era de a (re)impune legea (şi Dreptatea), pentru a preveni distrugerea reciprocă a oamenilor, întrucât, dacă specia umană ar fi pierit, totul ar fi pierit, în primul rând natura, lipsită, prin dispariţia oamenilor, de orice raţiune de a fi. Această concepţie novatoare despre păcat subliniază şi mai apăsat dimensiunea pozitivă a „politicului” în viaţa societăţii : ceea ce înainte însemnase o pedeapsă a „greşelii” originare şi o expresie a naturii decăzute a fiinţei umane devenea acum un instrument de conservare şi (chiar) de salvare a lumii, la fel de important ca rolul soteriologic al preoţilor. Obligând-o să respecte legea, numai suveranul şi statul erau capabili să readucă fiinţa umană la starea originară de inocenţă, mai exact, la starea de „rectitudine”, prin puterea Dreptăţii „regulatoare a existenţei”. Deţinător vizibil al puterii restauratoare şi mântuitoare a Legii, împăratul (*Divus Augustus*) devenea astfel Salvatorul (*Soter*), Mântuitorul lumii, aidoma lui Augustus (care a fost, pentru Frederic al II-lea, un model) (*ibidem*, pp. 224-225).
3. *Ibidem*, pp. 467 *sqq*.
4. Intitulată *De ortu, progressu et fine Romani Imperii*, terminată în 1308.
5. Autor, între altele, al unui mic tratat, *Monarchia*, scris în jurul anilor 1312-1313.

suscitate de campania în Italia a împăratului Henric al VII-lea (1308-1312), nu au avut mai mult succes, deşi concepţiile elaborate de cei doi autori, renunţând la aportul doctrinar al tradiţiei romane (reconvertită, în veacul al XIV-lea, în model cultural şi memorie istorică), şi-au refondat argumentaţia pe ideea, încă foarte puternică după Frederic al II-lea, a vocaţiei universale a imperiului.

Potrivit ambilor gânditori, ordinea lumii reclama o autoritate suverană unică, aşezată deasupra tuturor puterilor mundane. Această autoritate nu putea fi decât aceea a împăratului, întrucât numai el simboliza unitatea lumii, ca încarnare a „intelectului universal al umanităţii”, şi numai el putea organiza cu adevărat umanitatea, oferindu-i astfel mijloacele de a-şi atinge împlinirea.

Cadrul de manifestare a acestei autorităţi nu putea fi, desigur, decât Imperiul Roman, cu atât mai mult cu cât, prin creştinarea lui Constantin, acesta fusese recunoscut de însuşi Christos, binecuvântarea divină ce îi fusese astfel acordată vădindu-se în lunga şi neîntrerupta sa existenţă.

De aici încolo însă, cei doi autori se disociază : în timp ce Engelbert insistă asupra unităţii dintre imperiu şi Biserică, pe care el o justifică prin unitatea trupului lui Christos, Dante, sensibil la ideea separaţiei planului temporal de cel spiritual, respinge orice imixtiune papală în domeniul laic, pledând, în cea mai bună tradiţie aristotelică (de fapt, averroistă), pentru separaţia Bisericii de Stat.

Însă indiferent de aceste deosebiri, doctrina celor doi partizani imperiali era mai mult decât inadecvată, din moment ce pleda pentru unitatea puterii sub egida imperială, pe temeiul tradiţionalului argument al unităţii civilizaţiei creştine, într-o epocă în care Occidentul apărea, din punct de vedere politic, tot mai diferenţiat şi dezbinat de interese multiple. Nu întâmplător, o serie de gânditori, precum Alexander von Roes (un capelan din Köln) şi, mai înainte, Jourdain din Osnabrück, înţeleseseră, încă de la finele celui de-al XIII-lea veac, faptul că singura şansă a imperiului de a supravieţui ca realitate teritorială şi politică era renunţarea adepţilor săi la pretenţia de a-i da o anvergură universală, devenită din ce în ce mai desuetă, şi restrângerea sa doar la spaţiul pe care îl domina efectiv : Germania şi Italia[1]. Acesta a devenit, de altfel, noul program al restructurării instituţiei imperiale, pus în practică după numai câteva decenii.

Aşadar, începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea, discursul teocratic papal – dezvoltat încă şi mai mult în timpul pontificatului lui Inocenţiu al IV-lea (1243-1254)[2] – a rămas, în condiţiile precarităţii structurale a imperiului, singura interpretare autorizată despre alcătuirea lumii şi ierarhia puterilor ei.

1. *Cf.* Marcel Pacaut, *Les structures politiques...*, pp. 320-322, Robert Folz, *op. cit.*, pp. 140-143.
2. Spre deosebire de Inocenţiu al III-lea, care autorizase intervenţia pontificală numai în problemele temporale cu implicaţii spirituale şi doar în cazuri excepţionale, Inocenţiu al IV-lea afirma (prin bula *Aeger cum levia*) că papa avea, graţie calităţii sale de vicar al lui Christos, o „delegaţie generală” (*generalis legatio*) asupra tuturor activităţii umane, care îi dădea dreptul să emită ordine când voia şi cui voia. Reafirmând, totodată, cunoscuta „delegaţie petrină”, Inocenţiu al IV-lea a interpretat-o într-un sens mult mai larg decât o făcuseră toţi predecesorii săi, susţinând că superioritatea funcţiei sale spirituale îi conferea capacitatea de a „lega” (sau „dezlega”) nu numai „orice” (*quodcumque*), ci şi pe „oricine” (*quemcumque*), inclusiv pe împărat. Această doctrină a omnipotenţei pontificale avea să rămână în vigoare până la sfârşitul pontificatului lui Bonifaciu al VIII-lea (1303), marcat, precum se ştie, prin aşa-numitul atentat de la Anagni (*cf.* Marcel Pacaut, *Les structures politiques...*, p. 180 ; Robert Folz, *op. cit.*, p. 87).

3. Renaşterea ideii de stat, afirmarea principiului etatist şi procesul de centralizare teritorială, instituţională şi politică în Europa medievală (secolele XI-XV) : trăsături generale şi aspecte particulare

Alexandru-Florin Platon

Trăsături generale

Dintre ideile care configurează – cel puţin în istoriografia română – interpretarea canonică a istoriei statului medieval în partea de apus a continentului, două sunt, dacă nu ne înşelăm, cu deosebire cunoscute[1]. Cea dintâi postulează o evoluţie rectilinie şi oarecum ascendentă a acestei forme supreme de organizare politică şi administrativă, care ar începe cu „statele feudale" timpurii din secolele V-VI şi s-ar încheia, după aproximativ o mie de ani, prin conturarea absolutismului monarhic. Potrivit celei de-a doua, etapa decisivă a acestei evoluţii s-ar situa în jurul anului 1000, în coincidenţă cu procesul de centralizare, care, punând capăt fărâmiţării postcarolingiene, ar fi refăcut treptat, deşi la o altă scară, unitatea politică de odinioară, deschizând totodată statului monarhic vest-european calea spre modernitate[2].

Nu e greu să observăm cât de strâns legate sunt, în realitate, aceste aserţiuni. Căci, dacă „centralizarea statului feudal" (cum este îndeobşte descris, în istoriografia noastră, acest complicat proces de coagulare teritorial-administrativă) constituie momentul crucial al unei evoluţii implicit ascendente, de la simplitatea organizatorică a regatelor barbare la complexitatea monarhiilor din secolul al XVI-lea, ambele – atât evoluţia în sine, cât

1. Într-o formă condensată, fragmentul care urmează a fost publicat iniţial sub titlul *Istoriografia română şi statul monarhic vest-european în Evul Mediu (secolele X-XIV) : reconsiderări necesare*, în Nicolae Bocşan, Ovidiu Ghitta, Doru Radosav (coord.), *Tentaţia istoriei. În memoria Profesorului Pompiliu Teodor*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, pp. 429-445. L-am reluat şi dezvoltat aici, adăugându-i mai multe aspecte lămuritoare.
2. Aceasta este perspectiva care se întrevede, bunăoară, din cunoscuta sinteză prezentată în Radu Manolescu (coord.), *Istoria medie universală*, altminteri foarte utilă în epoca în care a apărut. Acelaşi mod reducţionist de analiză îl denotă sintezele – astăzi depăşite – ale lui Andrei Oţetea, *Renaşterea*, Editura Ştiinţifică Bucureşti, 1968, şi *Renaşterea şi Reforma*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1970, ambele reluând parţial unele texte mai vechi, publicate de autor înainte de război, în revista *Viaţa Românească*.

şi momentul ei crucial – sunt tacit înscrise într-un *continuum* temporal care presupune între aceste alcătuiri doar simple diferenţe stadiale, de agregare, unificate, în fond, prin comuna lor apartenenţă la acelaşi ansamblu „feudal”.

Fără a fi neapărat eronată, această interpretare este, tocmai din cauza generalităţii ei, în mod evident reducţionistă, întrucât refuză să observe ceea ce fiecare din succesivele întruchipări ale sistemului medieval de organizare politică are drept element specific, aleatoriu şi ireductibil diferit în raport cu ipostazele sale anterioare.

În ciuda opiniei foarte răspândite, amintită la început, cea dintâi constatare pe care trebuie s-o facem este că noţiunea de *stat* (pe care noi o definim aici ca un sistem complex de guvernare şi de relaţii de putere în cadrul unui ansamblu instituţional şi al unui teritoriu relativ coerent) nu a fost, în Europa anului 1000, nici reactualizată, nici redescoperită, ci, în contextul *impetus*-ului caracteristic epocii – şi oricât ar părea de ciudat –, pur şi simplu *inventată*. Noua realitate căreia acest termen i-a dat, treptat, consistenţă – dar care, *nota bene*, nu a început să fie numită astfel decât din secolul al XVI-lea, până atunci fiind desemnată prin vocabula mult mai vagă de *regnum*[1] – a fost, din toate punctele de vedere, inedită, indiferent dacă ne gândim la mecanismele de administrare puse în practică, la factorii prin care s-a legitimat sau la formele sale de manifestare. Într-adevăr, prea puţine, dacă nu chiar cu totul absente sunt acele elemente de natură a îngădui o apropiere (necum o continuitate), fie şi parţială, între monarhiile teritoriale şi administrative din secolele XI-XIII şi predecesoarele lor din perioada postromană (impropriu numite „state feudale timpurii”) şi, pe de altă parte, Imperiul Carolingian. Cu minima excepţie a formei de guvernare – regalitatea –, dar nici aceasta identică la vreuna dintre aceste formaţiuni, nici o altă caracteristică – teritorială, birocratică ori simbolică (ţinând, adică, de statutul şi atributele regelui) – nu pare a lega în vreun fel, între ele, structurile de organizare menţionate, despărţite de un lung interval de timp. De aceea, nu putem decât să constatăm, alături de J.R. Strayer, noutatea absolută pe care o constituie, începând cu cel de-al X-lea veac, statele monarhice din apusul Europei[2]. De-a lungul frământatei perioade a invaziilor barbare, conceptul roman de stat a fost repede dat uitării, oamenii anului 1000 trebuind să-l reinventeze prin propriile mijloace.

Dacă acest lucru este adevărat, tot atât de adevărat este şi faptul că nici o invenţie – cu atât mai mult una de acest calibru – nu are loc *ex nihilo*, în absenţa unor repere prealabile, a unor puncte de pornire. În Europa Occidentală, reperele fundamentale în funcţie de care s-a constituit ideea de stat au fost două. Cea dintâi, senioria, cu drepturile care îi erau specifice[3], apărută în urma a ceea ce Jean-Pierre Poly şi Éric Bournazel au

1. Pentru sensul acestei noţiuni, vezi *infra*. Noţiunea de „stat” apare pentru întâia dată în înţelesul ei actual în *Principele* lui Machiavelli. În Evul Mediu, exercitarea puterii a fost, de regulă, descrisă prin concepte precum *dominium* (=„stăpânire”) şi *regimen* (= „guvernare”), în timp ce spaţiul cuprins de această exercitare apare sub numele de *regnum* (cum am menţionat şi mai sus), *principatus* sau *terra/territorium* (*cf.* Hagen Schulze, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, C.H. Beck Verlag, München, 2004, p. 46).
2. *Apud* André Burguière, Jacques Revel, *Histoire de France*, vol. II, Jacques Le Goff (ed.), *L'État et les pouvoirs*, Seuil, Paris, 1989, p. 21.
3. Este vorba de drepturile senioriale sau de „ban” (*bannum*). Literal, *bannum* reprezenta dreptul de a comanda, de a constrânge, de a pedepsi, cu alte cuvinte, de a exercita un tip complet de putere, în acelaşi timp administrativ-fiscală, militară şi juridică (vezi şi *supra*; *cf.*, *inter alia*, Robert Delort, *La vie au Moyen Âge*, Seuil, Paris, 1982, p. 283).

numit „mutaţia feudală” din secolele X-XII[1], a jucat, prin atributele sale (juridice, fiscale şi militare), rolul unui adevărat model, pe temeiul căruia s-a clădit în secolele următoare guvernarea monarhică. Al doilea reper şi, în acelaşi timp, cel mai important agent a fost, desigur, regalitatea, mai exact, regalitatea creştină. Aidoma noţiunii de stat, cu care de fapt se identifică, regalitatea constituie şi ea, în mod fundamental, după expresia lui Jacques Le Goff, „produsul unei rupturi şi al unei inovaţii”[2]. Ea reuneşte, fireşte, moşteniri multiple sau, mai corect spus, se înscrie într-o tradiţie pe cât de veche, pe atât de prestigioasă. Este tradiţia Antichităţii, a monarhiilor elenistice şi, îndeosebi, a Vechiului Testament şi a lumii barbare, celtice şi germanice, care se regăseşte în civilizaţia medievală începând cu secolul al VI-lea. Această filiaţie nu face însă mai puţin din regalitate o instituţie precumpănitor nouă, iar din regele medieval un personaj în mare măsură inedit. Ca simbol al transcendenţei, ipostază a divinului şi expresie vizibilă a sacrului, el a reprezentat principala instanţă care a încarnat, de la anul 1000 înainte, noua idee de care am vorbit.

În conformitate cu modelul seniorial (perfecţionat şi extins, în timp, la o scară din ce în ce mai mare) şi graţie acţiunii perseverente şi sistematice a regalităţii, afirmarea principiului etatist în Europa Occidentală a avut loc – simplificând mult lucrurile – prin intermediul a două procese, nu numai complementare, ci şi simultane : centralizarea treptată a puterii sau a actului de guvernare şi instituţionalizarea sa. Cea dintâi (centralizarea) s-a petrecut prin absorbţia progresivă a centrelor locale (senioriale) de autoritate, proces pe parcursul căruia regele şi-a arogat monopolul exercitării unor atribuţii care fuseseră multă vreme o expresie colectivă. Instituţionalizarea puterii s-a desfăşurat, la rândul ei, prin constituirea „la vârf” a unor structuri şi mecanisme unice de guvernare, servite iniţial de anturajul regelui, apoi de un aparat din ce în ce mai specializat şi cu competenţe tot mai precise, birocraţia[3].

Poate că nu este lipsit de interes să observăm în acest loc cât de inadecvate sunt conceptele pe care ne sprijinim astăzi pentru a descrie un proces care, pe lângă faptul că a fost, în bună parte, subîntins de un eşafodaj ideologic greu de intuit, în „percutanţa” sa simbolică, prin terminologia actuală, a şi decurs, ca să spunem aşa, „din aproape în aproape”, fără a asculta de vreo raţionalitate intrinsecă, un plan prestabilit sau de o ipotetică finalitate, aflată mai presus de intenţiile actorilor care l-au ilustrat. Un exemplu ne va ajuta să înţelegem mai bine acest lucru. În relativ puţinele texte aparţinând

1. Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, *passim*. Aceeaşi opinie şi la Robert Fossier, *Seigneurs et seigneuries...*, p. 12. Potrivit acestui punct de vedere, regimul seniorial care a luat naştere în perioada menţionată nu a continuat, ci a înlocuit sistemul domenial carolingian, care constituise o prelungire a structurilor agrare ale Antichităţii târzii.
2. Jacques Le Goff, „Le roi dans l'Occident médiéval : caractères originaux”, în Anne J. Duggan, *op. cit.*, pp. 1-2.
3. Potrivit mai tuturor cercetărilor întreprinse pe marginea acestui complicat proces, procedeele aflate la originea administraţiei monarhice constituie un derivat al sistemului seniorial (mai exact spus, *domestic* sau privat), extins şi perfecţionat simultan cu extinderea domeniului regal până la identificarea acestuia cu regatul. La rândul ei, administraţia s-a specializat, de asemenea, treptat, după ce atribuţiile de acest ordin fuseseră, la început, un apanaj al nobleţei (*cf.* David Nicholas, *The Evolution of the Medieval World : Society, Government and Thought in Europe, 312-1500*, Longman, Londra şi New York, 1992, pp. 177-248). Această evoluţie ne îngăduie să înţelegem mai exact natura autorităţii regale în secolele medievalităţii timpurii şi pe parcursul unui destul de lung interstiţiu, în secolele următoare ; specificul ei nu era unul teritorial, ci personal şi simbolic : ea se exercita asupra oamenilor nu în calitatea acestora de *locuitori* ai unui anumit teritoriu (cu excepţia domeniului regal), ci de *supuşi*, încredinţaţi regelui prin instituirea acestuia ca monarh creştin (vezi şi *infra*).

istoriografiei române postbelice care se ocupă de procesul la care ne referim, una dintre expresiile-standard utilizate pentru a-i reda esenţa este – am mai spus-o – „centralizarea statului feudal”[1]. Formula evocă, ce-i drept, corect natura unui fenomen, definit prin treptata supremaţie a unui „centru”, deopotrivă fizic şi simbolic, asupra componentelor unui spaţiu din ce în ce mai precis delimitat şi înzestrat cu aceleaşi caracteristici. Ea ratează însă multiplele nuanţe ale procesului şi, până la urmă, însăşi specificitatea lui, de vreme ce, subînţelegând preexistenţa unui stat „fărâmiţat”, afirmă că acesta s-ar fi „reunificat” printr-o centralizare metodică. Or, aşa cum am notat deja, statul monarhic medieval, în forma în care începe să ni se înfăţişeze el în secolul al XII-lea, este o creaţie cu totul nouă. Nici o fază ori ipostază a existenţei sale nu se caracterizează prin „fărâmiţare” (şi, la limită, prin anarhie). Statul medieval nu s-a reconstruit, ci s-a *construit*. Edificat sub egida regalităţii, *prin* centralizare şi *simultan* cu aceasta, el s-a cristalizat progresiv, printr-un proces lent de multiplicare, complicare şi, precum vom vedea, depersonalizare crescândă a structurilor sale, fără vreo analogie cu trecutul (deşi nu fără a-i prelucra şi asimila simbolic tradiţia). E de prisos să mai spunem că acest proces nu a fost nici continuu, nici liniar. Au existat perioade când el a stagnat sau a fost nevoit să dea înapoi, cum s-a întâmplat, bunăoară, în Anglia după 1215, în Franţa capeţiană[2], în timpul Războiului de O Sută de Ani, şi în Peninsula Iberică, în secolul al XIV-lea, perioadă marcată de frecvente confruntări între statele creştine locale, în contextul ofensivei comune împotriva musulmanilor. Alteori, în circumstanţe favorabile, el a înregistrat progrese remarcabile. Această sinuozitate a traseului împrumutat de centralizare, ca şi durata acesteia, neobişnuit de lungă, sunt îndeajuns de grăitoare pentru a ne sugera cât de aleatoriu a fost acest proces (a cărui finalizare s-a datorat, în foarte mare măsură, unui joc al hazardului) şi, de asemenea, cât de mari trebuie să fi fost obstacolele cu care s-a confruntat. Cel mai redutabil dintre ele a fost, neîndoielnic, tipologia particularistă medievală, evidenţiată deopotrivă de spiritul comunitar-corporativ care domina viaţa indivizilor şi, nu mai puţin, de ceea ce, în locul obişnuitului termen „fărâmiţare”, am prefera să numim „specific teritorial”. Termenul „fărâmiţare” ni se pare aici impropriu nu numai pentru că implică – fie şi foarte vag – o relaţie de omologie a fragmentelor respective cu o unitate fondatoare (ceea ce este corect). În subsidiar, el pare să indice şi lipsa de autonomie a părţilor rezultate din „desfacerea” întregului, ceea ce este, după părerea noastră, complet fals. Particularismul medieval nu însumează fragmente a căror coerenţă este restituită prin revenirea la unitatea iniţială. El înseamnă, la toate nivelele şi în toate privinţele, structuri *autonome*, mai mult chiar, de sine stătătoare, fie acestea teritoriale, comunitare (satele, oraşele, abaţiile) sau corporative. Pentru a ne convinge, nu ajunge să ne gândim doar la multiplicitatea sistemelor juridice proprii fiecărei entităţi şi la corolarul lor instituţional, adunările reprezentative sau de „stări” – amândouă cu adevărat emblematice pentru varietatea de care vorbim. În egală măsură – în primul rând, chiar –, trebuie să avem în vedere – cum am notat şi în capitolul precedent – specificităţile lingvistice, culturale, mentale şi chiar religioase, a căror contradictorie diversitate, greu de imaginat astăzi, pentru noi, cei care trăim într-un spaţiu cultural unificat şi, din toate

1. *Cf.* Radu Manolescu (coord.), *Istoria medie universală*, pp. 168 *sqq*.
2. După cum am menţionat şi mai înainte, termenul „Franţa capeţiană” are aici un sens pur convenţional, întrucât, până târziu, în secolul al XIV-lea, „Franţa” a fost mai degrabă o „ficţiune lingvistică” decât o realitate politică şi teritorială coerentă (pe larg despre această chestiune, vezi Monique Bourin-Derruau, *op. cit.*, vol. IV, pp. 55-60, 149-150).

punctele de vedere, omogen, şi-a pus mult timp amprenta indelebilă asupra evoluţiei istorice a Occidentului medieval[1].

Vigoarea acestor particularisme a fost atât de mare, încât regalităţile occidentale nu s-au putut impune, în cele din urmă, decât negociind cu ele şi încheind acorduri de compromis. Aceasta cu atât mai mult cu cât tendinţa de centralizare nu s-a manifestat doar „la vârf", ca expresie a acţiunii instituţiei tutelare, ci şi pe plan local, la nivelul marilor principate teritoriale din Franţa, Peninsula Iberică şi imperiu, ceea ce a sporit considerabil forţa de rezistenţă a structurilor respective. Cazul Peninsulei Iberice, unde tendinţa de unificare promovată de Castilia cu ajutorul ideii imperiale a fost blocată, finalmente (după 1157), de doctrina pluralistă a celor „cinci regate" (*cincue reinos*) este, din acest unghi, cât se poate de grăitor[2]. Nu mai puţin elocvente sunt, în acelaşi spirit, succesul repurtat de baronii englezi în a impune monarhiei, după 1215, respectarea vechilor cutume ce reglementau relaţiile bilaterale (evocate laolaltă în *Magna Charta* – fapt semnificativ – prin expresiile *lex terrae* şi *lex Angliae*[3]) sau împotrivirea principilor teritoriali germani faţă de împărat (soldată – cum am văzut –, în 1231, cu reconfirmarea privilegiilor lor tradiţionale)[4] şi tendinţele centrifuge din Franţa în timpul Războiului de O Sută de Ani. Pretutindeni, inclusiv în statele din Europa Centrală, secolul al XIII-lea pare să fi fost secolul rezistenţei victorioase a factorilor locali împotriva unei regalităţi până atunci cuceritoare, obligată acum să-şi circumscrie mai riguros libertatea de acţiune. Aceste fapte – şi altele asemănătoare, pe care nu le mai amintim aici – ne obligă să constatăm că în Europa Occidentală centralizarea puterii sub egida regalităţii nu a fost niciodată completă sau, altfel spus, odată încheiată, nu a mers niciodată până acolo încât să instituie asupra societăţii un control administrativ total. Ea a fost constrânsă să tolereze mereu anumite marje locale de libertate, mai largi sau restrânse, pe care însă nu le-a putut niciodată anula.

La antipodul particularismului local, aspiraţia universalistă – tot atât de definitorie pentru medievalitate ca şi factorul tocmai analizat – a constituit cel de-al doilea obstacol cu care s-a confruntat afirmarea principiului etatist în perimetrul Occidentului latin. Încarnat deopotrivă de imperiu şi papalitate, idealul universal a reprezentat multă vreme, în Evul Mediu, principalul model de organizare a oamenilor şi, totodată, expresia vie a supravieţuirii tradiţiei politice romane. Astăzi, când felul nostru de a fi, al tuturor europenilor, este în mod hotărâtor determinat de existenţa în spaţii etno-lingvistice bine precizate din punct de vedere politic şi administrativ, avem, cu certitudine, dificultăţi să ne gândim că, în istoria continentului nostru, a existat o perioadă când nu concreteţea statului teritorial a constituit „regula" mentală dominantă, ci generalitatea nedefinită a universalului, câtuşi de puţin stânjenită, de altfel, de vecinătatea unui pronunţat localism. Pentru a înţelege forţa considerabilă de sugestie exercitată în acea epocă de ideea de universalitate, se cuvine să avem în vedere în primul rând faptul că, potrivit concepţiei generale despre lume a medievalităţii, unica modalitate de afirmare a omologiei dintre componentele cosmosului creştin (dintre lumea celestă şi aceea terestră, vizibil şi

1. Pentru acest aspect, vezi discuţia din paginile precedente.
2. Robert Folz, *op. cit.*, pp. 40-41, 53-58.
3. *Cf.* G.R.C. Davis, *Magna Charta*, editie revizuită, British Library, 1989, *passim*. Vezi şi Walter Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, pp. 164-170.
4. Robert Folz, *op. cit.*, p. 62.

invizibil, imanent şi transcendent, material şi spiritual) o constituia existenţa însăşi a imperiului, imaginat mai puţin ca entitate politică efectivă şi activă, după exemplul roman, cât, aşa cum am mai constatat, ca o realitate mistică şi atotcuprinzătoare, destinată a reuni, treptat, întreaga omenire. Nu regatul, ci imperiul era structura integrativă în care urmau să se regăsească toţi oamenii la sfârşitul timpului. Şi tot imperiul, nicidecum regatul, era cel în care urmau să fie primiţi după Judecata de Apoi cei mântuiţi. În al doilea rând, relaţia organică – evidenţiată de faimoasa profeţie a lui Daniel, extrem de populară în mediile savante din Evul Mediu – dintre continuitatea acestei lumi şi, pe de altă parte, existenţa neîntreruptă a imperiului explică, de asemenea, propensiunea epocii spre universal, resimţită adesea, fie şi confuz, ca o condiţie a supravieţuirii. Aceasta ar putea fi, până la urmă, cauza pentru care procesul de constituire a monarhiilor medievale – imaginat la nivel abstract – nu s-a putut desfăşura în contra „logicii" imperiale a extensiunii permanente şi a lărgirii exterioare a dominaţiei, ci, cum bine a observat Marcel Gauchet[1], prin *răsturnarea* acestei dinamici dinspre „afară" spre „înăuntru". Extensiunea puterii şi a dominaţiei a continuat, desigur, să definească şi regalitatea, numai că, de astă dată, în limite teritoriale din ce în ce mai precise, prin monopolizarea legitimităţii şi în condiţiile constituirii unei puternice forţe administrative. Evident, noţiunea de „putere universală" nu a dispărut, ci a continuat să reprezinte o particularitate distinctivă – poate cea mai importantă – a monarhiei. Dar, din exterioară şi, aşa-zicând, „orizontală", cum fusese înainte, „universalitatea" a devenit „interioară", concentrică şi – prin birocratizare – tot mai „densă", în limitele unui teritoriu din ce în ce mai bine conturat. Pe scurt, prin constituirea statelor monarhice medievale, s-a trecut de la o dinamică a expansiunii imperiale la o dinamică a circumscrierii „naţionale".

Din toate cele de mai sus se înţelege, desigur, încă o dată şi mult mai bine, cât de nouă a fost, în epocă, structura reprezentată de statul monarhic şi cât de mult i-a trebuit acesteia pentru a-şi impune autoritatea, în lipsa unei tradiţii comparabile cu aceea a Bisericii şi, deopotrivă, a prestigiului cu care era învestită moştenirea politică romană. Dacă monarhia a reuşit totuşi, până la urmă, acest lucru atât faţă de imperiu, cât şi faţă de papalitate, faptul s-a datorat efectelor exercitate de doi factori care i-au oferit regelui o legitimitate pe care nici una dintre cele două instanţe nu a putut-o concura.

Redescoperirea *aristotelismului* şi integrarea lui în sistemul scolastic al gândirii savante din secolele XII-XIII au reprezentat, din acest unghi, cu certitudine, două momente capitale. Pentru a înţelege ce răsturnare radicală de perspectivă a avut loc prin asumarea acestei filosofii de către reflecţia teologică a timpului, se cuvine să ne reamintim faptul bine cunoscut – dar la care vom reveni – că regele medieval se definea, esenţialmente, prin calitatea de monarh *creştin*, a cărui menire consta în a guverna potrivit unei anumite etici[2]. A guverna nu însemna însă, *atunci*, ceea ce se înţelege *astăzi* printr-un asemenea act, adică a *administra*. Guvernarea privea sufletele oamenilor, nicidecum structurile opace şi impersonale ale vieţii lor materiale ; sau, mai curând spus, nu privea aceste structuri *decât* în măsura – foarte redusă, de altfel – în care ele aveau o relevanţă spirituală. Potrivit cunoscutei etimologii a lui Isidor din Sevilia (Isidorus Hispalensis),

1. *Cf*. „Des deux corps du roi au pouvoir sans corps. Christianisme et politique", *Le Débat*, nr. 14, 1981, pp. 142-143.
2. Pentru acest aspect, vezi, *inter alia*, Michel Senellart, *Artele guvernării. De la conceptul de „regimen" medieval la cel de putere*, traducere din limba franceză de Sanda Oprescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1998, pp. 63-109, şi Jean-Paul Roux, *Regele. Mituri şi simboluri*, traducere şi note de Andrei Niculescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1998, pp. 17-45, 271-317.

cuvântul „rege" – şi, implicit, demnitatea căreia acest cuvânt îi conferea o conotaţie magică – făcea referire la o „acţiune dreaptă"[1]. A „acţiona drept" (*recte agere*) însemna, pentru un rege, a le oferi supuşilor (*subditi*) certitudinea mântuirii, „vindecându-i" de tot ceea ce, prin natura impură a condiţiei lor umane, îi făcea inapţi pentru mântuire. Aşadar, *cura animarum*, nu actul trivial de a gestiona bunuri efemere constituia rostul cel mai înalt al funcţiei regale, o funcţie, precum se vede, esenţialmente „terapeutică", de natură a-l învesti pe cel care o exercita cu virtuţile unui medic. Astfel stând lucrurile, este limpede că, atât timp cât noţiunea de putere s-a declinat în acest mod, regele nu a putut constitui un competitor serios pe un teren pe care, atât împăratul, cât şi papa – mai ales acesta – îşi disputau preeminenţa spirituală, tocmai în virtutea *magisterium*-ului universal pe care îl întruchipau. Nici nu este, de asemenea, întâmplător faptul că, în ierarhia simbolică a vremii, regele ocupa o poziţie inferioară în raport cu ambele instanţe menţionate. Această inferioritate era şi mai mult subliniată de inerenta limitare a autorităţii sale, care, spre deosebire de aceea nedefinită şi mistică a papei şi împăratului, nu numai că era destul de precis circumscrisă (la *anumiţi* supuşi), dar nici nu era capabilă să-şi dovedească consistenţa altcumva decât în raport cu un *anumit* teritoriu şi o *anumită* organizare (statul), sortite să dispară odată cu împlinirea Mileniului şi a doua venire a lui Christos.

Aristotelismul a subminat iremediabil acest sistem tradiţional de interpretare, mai întâi prin noul prestigiu conferit universului vizibil[2]. În al doilea rând, afirmând că lumea naturală este autonomă în raport cu transcendentul (şi nu doar o parte inconsistentă a lui, cum se ştiuse începând cu Augustin), că are legi proprii de fiinţare şi, mai ales, potrivit demonstraţiilor averroiste, că este eternă, doctrina Stagiritului nu numai că a aruncat umbra fatală a îndoielii asupra câtorva dogme fundamentale ale creştinismului (finitudinea Timpului, Judecata de Apoi şi învierea morţilor) – obligând, totodată, la o regândire radicală a Creaţiei însăşi –, dar, *ipso facto*, a reabilitat şi politicul în sine, cu tot ceea ce îi era specific acestuia în materie de organizare, legislaţie şi administrare. În acest chip, guvernarea regelui, continuând să fie determinată de comandamentele creştine şi de finalitatea mântuirii, a trebuit, fatalmente, să-şi extindă treptat anvergura, reexaminându-şi rosturile pentru a gestiona mai bine viaţa oamenilor într-un cadru scos dintr-odată de sub incidenţa efemerului.

Ar fi, desigur, interesant să putem reflecta aici, pe îndelete, asupra modului concret în care s-a produs această schimbare spectaculoasă de paradigmă, a căilor de metabolizare a noii filosofii în reţeaua complexă a organismului social, precum şi a efectelor imediate şi de durată ale acestui vast proces de osmoză intelectuală. Dintre toate cele care ar fi de

1. *Sunt autem etymologiae nominum, aut ex causa datae, ut reges a regendo, id est, a recte agendo* (Sancti Isidori Hispalensis Episcopi, *Etymologiarum libri XX*, *Liber primus*, „De Grammatica", 49 caput XXIX, „De etymologia", *Patrologia Latina*, vol. 82, col. 105 C). Vezi şi *The Etymologies of Isidore of Seville*, traduceri, introduceri şi note de Stephen A. Barney, W.J. Lewis, J.A. Beach, Oliver Berghof, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, IX, iii.3-iii.17, p. 200. Pentru etimologia aceluiaşi cuvânt, vezi şi extrem de interesanta analiză a lui Émile Benveniste, în *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, vol. II, *Pouvoir, droit, religion*, Paris, 1969, pp. 9-15 ; etimologia isidoriană este amintită şi de Joseph Canning, *op. cit.*, pp. 19-22.
2. Pentru mai multe detalii referitoare la conţinutul doctrinei aristotelice, în variantele în care a reintrat ea în cultura Occidentului latin, precum şi la impactul ei considerabil asupra reflecţiei teologice a vremii, vezi studiul nostru „Impactul aristotelic asupra gândirii medievale a Occidentului latin" (I-II), *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol" din Iaşi*, tom XXX şi XXXI, 1993, 1994, pp. 215-235 şi 155-169.

spus, nu putem menţiona decât că, începând cu secolul al XIII-lea, reflecţia teologico-politică din Occidentul medieval, care constituie cel mai bun revelator al uriaşei răsturnări produse de noua doctrină, s-a definit irevocabil prin dezbaterea deschisă în jurul implicaţiilor aristotelismului. Din nenumăratele exemple care pot fi date în acest sens, trei sunt mai reprezentative. Este vorba de trei autori, dintre care doi – clericul anonim care se ascunde în spatele tratatului politic intitulat *Rex pacificus* şi Jean de Paris (Johannes Quidort) – au scris în contextul aprigii polemici pro- şi antipapale, declanşată de conflictul – el însuşi cât se poate de revelator pentru impactul occidental al aristotelismului – dintre Filip al IV-lea cel Frumos şi Bonifaciu al VIII-lea (1296-1303), în timp ce al treilea, Marsiglio din Padova (Marsilius Patavinus), deşi neimplicat în această dispută, a fost, în schimb, la fel de ostil papalităţii, pe care a combătut-o în folosul împăratului Ludwig al IV-lea de Bavaria.

Dacă primul autor reactualizează, în scrierea amintită (*Rex pacificus*), mai vechea idee religioasă a unităţii Creaţiei ca justificare a unităţii societăţii umane şi a puterii, dar nu în cadrul Bisericii, ci, de astă dată, a statului, considerat inima corpului social, Jean de Paris, în tratatul intitulat *De potestate regia et papali* (1302), afirmă, consensual, că statul este o „instituţie naturală”, scopul funcţiei regale fiind de a asigura binele comun al supuşilor, adică o viaţă în virtute (prin „virtute” autorul înţelegând tradiţionalele virtuţi creştine, dar, fapt excepţional în epocă, şi virtuţile civice, cu un conţinut specific, chiar dacă dependent de factorul religios).

Cel mai radical dintre toţi, Marsiglio din Padova demonstrează, în *Defensor pacis* (1324), că orice autoritate este de origine umană, Creatorul lăsându-le oamenilor libertatea de a-şi organiza singuri societatea. Drept urmare, afirmă el, numai societatea (*populus*) sau „comunitatea” umană este izvorul legii şi are puterea necesară pentru a o aplica. Fiind expresia societăţii (sau, cum scrie autorul, a „legiuitorului suprem”), statul este suveran, autoritatea lui fiind, ca şi a societăţii care l-a generat, indivizibilă, principele având, prin urmare, o putere universală, exercitată fără limitarea impusă de vreo jurisdicţie străină[1].

Vom înţelege mai bine miza colosală a amplei dezbateri care i-a mobilizat pe aceşti autori (şi sensul transformărilor din gândire, pe care ea le-a accelerat) dacă vom observa că, prin postulatele sale fundamentale – eternitatea lumii şi, în legătură cu ea, infinitudinea timpului uman –, filosofia Stagiritului trebuia în mod inexorabil să inaugureze seria unor reconsiderări colaterale, până atunci imposibil chiar şi de imaginat. Nu este vorba numai de valorizarea prezentă a vieţii umane sau de ideea inedită a progresului material, care au dat un sens „fizic”, concret şi mundan existenţei fiinţelor şi lucrurilor. Deopotrivă de importantă a fost, pe lângă ideea caracterului natural şi autonom al statului, învestit cu o finalitate proprie, asigurarea „binelui comun” al celor guvernaţi şi noua concepţie despre continuitatea neîntreruptă a tuturor alcătuirilor politice, închipuite acum ca fiind nu trecătoare şi pieritoare, ci, asemenea lumii din care făceau parte, nemuritoare şi mai presus de indivizii care le compuneau[2]. Aceeaşi concepţie a impulsionat şi procesul de

1. Bibliografia chestiunilor privitoare la biografia acestor autori, la opera lor şi la epoca în care au scris este imensă. Ne mărginim aici să trimitem numai la cartea noastră, Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 296, 307 şi 326, unde cititorul va găsi informaţiile esenţiale trebuitoare, însoţite, pentru fiecare dintre cele trei cazuri menţionate, de principalele repere bibliografice.
2. Ernst H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, Princeton University Press, 1957, pp. 273-284, 302 *sqq*.

instituţionalizare şi birocratizare a statelor monarhice, justificând crearea unor structuri aşezate, de asemenea, sub noua zodie a permanenţei. Exemplul sistemului fiscal este, în acest sens, cel mai grăitor[1]. O lungă perioadă de timp, în Evul Mediu, taxarea „publică" fusese, precum se ştie, întotdeauna extraordinară, impozitele nefiind legate de o anumită dată, ci, precum ajutoarele incluse în obligaţiile feudo-vasalice, de o situaţie precisă. Începând cu cel de-al XII-lea veac, la sarcinile aleatorii tradiţionale s-a adăugat, mai pretutindeni în Occident, o taxă nouă, pentru apărarea regatului, justificată de o urgenţă colectivă (*casus necessitatis*). Deosebirea pe care ea o introducea în raport cu vechile obiceiuri era notabilă, întrucât, dacă motivaţiile anterioare ale taxării erau personale, ţinând de sfera privată a vieţii şi privind doar o anumită categorie de oameni (vasalii seniorului), noua obligaţie fiscală nu numai că era generală şi impersonală, dar şi potenţial repetabilă, riscând să reapară periodic, ori de câte ori acest lucru s-ar fi impus (cum s-a şi întâmplat pe parcursul dificilului secol al XIV-lea). Or, tocmai această conjunctură extraordinară a schimbat natura practicii la care ne referim. Treptat, ea a făcut dintr-o taxă excepţională una ordinară, care, continuând a-şi păstra specificul impersonal, nu se mai justifica printr-un *casus necessitatis*, ca odinioară, ci printr-o *perpetua necessitatis*, în acord cu noul statut, de asemenea peren şi din ce în ce mai impersonal, al instanţei care o reclama : statul monarhic. Identică a fost această transformare şi în domeniul diplomatic : soliile extraordinare şi ocazionale au fost înlocuite treptat cu ambasade (misiuni) permanente, Veneţia fiind, în secolul al XIV-lea, prima care a dat în această privinţă un exemplu stimulativ. Evidenţa actelor administrative (împărţite pe „roluri" anuale) a avut, de asemenea, acelaşi resort, ilustrând totodată o nouă sensibilitate faţă de memoria colectivă[2]. Statul monarhic medieval a avut astfel de câştigat în toate sensurile şi pe toate planurile, prin absorbţia şi reciclarea aristotelismului de către cultura savantă a timpului.

Implicaţiile acestei uriaşe răsturnări de perspectivă asupra statutului papalităţii şi al imperiului nu sunt deloc greu de intuit. La fel, nici schimbarea petrecută în relaţiile lor cu regalitatea. Rezumate succint, atât efectele respective, cât şi schimbarea la care ne referim pot fi destul de exact descrise ca un transfer global de legitimitate. La prima vedere, nici instanţa spirituală tutelară a creştinătăţii, nici aceea imperială nu ar fi avut de ce să nu utilizeze, în folos propriu, reinterpretările acreditate de aristotelism. Admiţând că ar fi făcut-o, acest lucru nu s-ar fi putut însă întâmpla fără ca amândouă să nu-şi pericliteze grav esenţa mistică, dimensiunea universală şi menirea transcendentă pentru care fuseseră create. Eşecul tentativelor din secolele XII-XIV de a croi imperiului o bază teritorială, de a-i crea un principiu stabil de succesiune şi de a-l justifica pe temeiul unei doctrine coerente, cum a fost dreptul roman, este, în această privinţă, absolut revelator. La fel de semnificativă este, din acelaşi unghi, şi implicarea tot mai activă, cu caracter decizional, a papalităţii în problemele lumii terestre, soldată, în circumstanţe pe care le vom analiza mai jos, cu un deficit tot mai grav de credibilitate. În ambele cazuri – deja amintite şi în capitolul precedent – inserţia în temporal şi încercarea de acomodare cu realităţile universului vizibil s-au dovedit imposibile, conducând la o rapidă şi iremediabilă delegitimare. Regalitatea a rămas astfel singură pentru a întruchipa principiul terestru de putere, condamnând cele două instanţe universale la o inactualitate tot mai pronunţată.

1. *Ibidem*, pp. 284-291.
2. *Ibidem*.

Acest transfer de legitimitate a fost cu atât mai natural şi mai uşor de operat cu cât regalitatea medievală a avut de partea ei nu numai o doctrină care îi justifica în chipul cel mai convingător aspiraţiile de supremaţie, ci şi un sistem deosebit de complex de simboluri ale puterii, dotat cu o forţă considerabilă de sugestie. Prea adesea analizele contemporane ale construcţiei statului monarhic medieval tind să neglijeze însemnătatea acestei laturi a procesului, insistând, potrivit unei maniere de a gândi tipic prezenteiste, doar asupra prefacerilor înregistrate de structuri. Or, afirmarea principiului etatist a avut loc, mai pretutindeni în Europa Evului Mediu, nu numai prin centralizarea puterii şi instituţionalizarea ei, ci şi printr-o lentă, dar nu mai puţin decisivă edificare în plan *simbolic*, care reprezintă, poate, aspectul cel mai important al întregului fenomen. Nu este nevoie de nici o demonstraţie specială pentru a proba acest fapt. Într-o epocă aflată într-o măsură atât de mare sub imperiul religiosului ca Evul Mediu şi orientată să caute pretutindeni, în textura universului vizibil, semnele călăuzitoare ale transcendentului, simbolurile nu aveau neutralitatea de astăzi. Dimpotrivă, ele fundamentau un tip special de interpretare (la limită, de gândire), care adăuga lumii valori noi şi înţelesuri complementare, îmbogăţind-o substanţial.

Două au fost modalităţile care au valorizat în plan simbolic regalitatea. Cea dintâi a constat în crearea unui *imaginar politic* complex care, fie că s-a definit prin invocarea ascendenţei vizigote, ca în cazul regalităţii castiliene, fie a originilor troiene şi carolingiene, cum au procedat regii Capeţieni[1], avea scopul de a face din monarhie o instituţie fondatoare, asociindu-i strâns prestigiul cu care era, prin tradiţie, învestit trecutul. A doua modalitate, intim legată de precedenta şi simultană cu ea, a fost *sacralizarea* în sens

1. Revendicat şi de alte dinastii (în Anglia şi în statele italiene, de exemplu), mitul originilor troiene datează, în Galia, probabil din epoca merovingiană, dar adevărata lui difuziune are loc abia în secolele XI-XIII, adică în perioada de maximă accelerare a edificării aici a statului monarhic. Versiunea clasică a mitului este aceea reprodusă de Rigord de Saint-Denis, istoriograful oficial al lui Filip al II-lea August, într-o scriere de referinţă pentru ideologia monarhică în curs de constituire : *Gesta Philippi Augusti*, redactată între 1186 şi 1207 sau 1185 şi 1196. În genealogia imaginară concepută de Rigord, Clovis apare deja, chiar de atunci, ca o figură tutelară. Aproximativ în aceeaşi perioadă – coincidentă, nu întâmplător, tot cu domnia lui Filip al II lea – este acreditată şi continuitatea Capeţienilor cu stirpea Carolingienilor, cu ajutorul unei ample producţii literare şi documentare. Către 1200, de pildă, Gilles de Paris, capelan la biserica Saint-Marcel, compune pentru viitorul Ludovic al VIII-lea o „Oglindă" (*Speculum*) în versuri, intitulată *Carolinus*, al cărei personaj central este Carol cel Mare însuşi, căruia autorul i-l alătură pe Filip al II-lea (evocat prin titulatura *alter Carolus*). Papalitatea va confirma aceeaşi legătură, printr-un decret al lui Inocenţiu al III-lea din 1204. În acelaşi sens, căsătoria lui Filip al II-lea cu Isabelle de Hainaut simboliza alianţa cu o familie ale cărei pretenţii carolingiene erau notorii. Iar când Ludovic al VIII-lea, fiul Isabellei, i-a succedat tatălui său, în 1223, noua domnie a fost văzută ca o revenire la neamul lui Carol cel Mare. Domnia lui Ludovic al IX-lea va ancora definitiv mitul filiaţiei carolingiene în memoria colectivă a francezilor, până ce, odată cu secolele XVI-XVII, va fi treptat subminat în temeiurile sale, ca şi originile troiene, de progresele tot mai rapide ale erudiţiei şi criticii istorice. În seria aceloraşi tentative de acreditare a unei ascendenţe carolingiene (sau încă şi mai vechi) se mai cuvin consemnate atât reorganizările succesive ale necropolei regale de la Saint-Denis (de către Filip al III-lea şi Filip al IV-lea), cât şi practica onomastică a regilor Capeţieni de a-şi boteza succesorii fie după numele urmaşului – şi fiului – lui Carol cel Mare (Ludovic cel Pios), fie cu numele „Filip", atribuit pentru prima dată de Henric I (1008-1060) primului său născut, pentru a sugera o legendară filiaţie macedoneană revendicată de familia Anei de Kiev, soţia sa, a cărei bunică, de origine bizantină, făcea parte din dinastia macedoneană, care pretindea că descinde din regele Filip al Macedoniei (pentru toate aceste informaţii, *cf.* Andrew W. Lewis, *Le sang royal. La famille capétienne et l'État, France, X*[e]*-XIV*[e] *siècle*, trad. de Jeannie Carlier, prefaţă de Georges Duby, Gallimard, Paris, 1986, pp. 77-79, 144-164, şi A. Burguière, J. Revel, *Histoire de France*, vol. II, Jacques Le Goff (ed.), *L'État et les pouvoirs*, pp. 53-60).

creştin, tradusă prin mobilizarea tuturor ritualurilor şi însemnelor destinate a sublinia calitatea aparte a persoanei regale şi originea divină a puterii pe care ea o exercita. Caracterul creştin al monarhului medieval – neîndoielnic, aspectul cel mai nou şi mai important al demnităţii sale[1] – i-a conferit acestuia nu numai redutabila însuşire de a fi, concomitent, „imaginea lui Dumnezeu” (*imago Dei*) şi „întruchiparea lui Christos” (*typus Christi*) ; după modelul vetero-testamentar, acelaşi caracter a generat şi calitatea de preot (*sacerdos*) a regelui, fapt care, aşezându-l pe monarh deopotrivă în afara şi înăuntrul Bisericii, i-a oferit şi posibilitatea de a o controla. În plus, valenţele extraordinare atribuite oncţiunii[2], virtuţile taumaturgice despre care se considera că decurg de aici[3] şi, nu în ultimul rând, *sanctificarea*, devenită o regulă aproape generală, începând din secolul al XI-lea, mai cu seamă în noile state creştine din Europa Centrală[4] au întărit şi mai mult prestigiul simbolic al persoanei regale, consolidându-i simţitor autoritatea[5]. La toate acestea s-au mai adăugat şi alte atribute inerente funcţiei la care ne referim, cum

1. Jacques Le Goff, „Le roi dans l’Occident médiéval...”, pp. 3-5.
2. Începând cu secolul al VIII-lea, oncţiunea a devenit, alături de noţiunea de „drept divin” (*Dei gratia*), expresia definitorie a teocraţiei regale şi, totodată, principala componentă a aşa-numitului „rit de inaugurare” (încoronare), care se definitivează în aceeaşi perioadă, accentuând dimensiunea sacerdotală a oficiului. În cazul regilor Capeţieni, ea a dobândit, precum se ştie, o semnificaţie încă şi mai însemnată, fiind interpretată ca un al doilea botez şi chiar ca a opta taină (J.H. Burns, *op. cit.*, pp. 205-206).
3. Studiul clasic în această privinţă este, desigur, cel al lui Marc Bloch, *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Armand Colin, Paris, 1961 (tradus şi în limba română de Val Panaitescu, *Regii taumaturgi. Studiu despre caracterul supranatural atribuit puterii regale în special în Franţa şi în Anglia*, Editura Polirom, Iaşi, 1997). Potrivit teoriei lui Bloch, acest har ar fi apărut în secolul al XI-lea. Jacques Le Goff consideră că instituţionalizarea taumaturgiei regale a fost, în realitate, mult mai lentă şi dificilă, încheindu-se, în Franţa, odată cu domnia lui Ludovic al IX-lea, iar în Anglia, după Henric al III-lea (*cf.* „Le roi dans l’Occident médiéval...”, pp. 16-17). Aceeaşi putere este prezentă şi în alte locuri din Europa, ca în Castilia, de exemplu, unde regele a fost învestit cu capacitatea de a-i vindeca pe posedaţi. În raport cu Antichitatea, care conţinea în vocabularul ei politic noţiunea de „boală regală” (*morbus regius*), taumaturgia regilor medievali marchează o inversiune clinică, preschimbându-l pe monarh din „pacient” în „medic” (*ibidem*). După cum bine se ştie, darul regilor de a vindeca se aplica, potrivit unei tradiţii ale cărei origini sunt necunoscute, unei singure maladii : adenopatia tuberculoasă (cunoscută, în limbaj popular, sub numele de scrofuloză). În alte tradiţii însă, foarte vechi, cu mult anterioare secolului al XI-lea, taumaturgia regilor apare legată – fapt deosebit de interesant şi semnificativ, totodată – de *lepră*, ca în aceea epico-politică irlandeză din veacul al V-lea (consemnată şase secole mai târziu), unde un rege sau – mai frecvent – un candidat la tron dobândeşte legitimitatea căutată prin relaţia sexuală pe care o are cu un personaj feminin simbolizând suveranitatea, la început respingător şi diform, dar care, după consumarea actului, se transformă într-o fiinţă de o frumuseţe desăvârşită. Urâţenia ieşită din comun, de la început, a femeii a fost interpretată de cei care au analizat expresiile literare ale acestei tradiţii ca ilustrând semiologia leprei, preschimbarea ulterioară a personajului feminin fiind considerată un efect al vindecării miraculoase, produsă de puterea sacră a regelui (pentru întreaga discuţie – interesantă şi pentru simbolismul ambivalent al leprei în Evul Mediu –, vezi Amy C. Eichhorn-Mulligan, „The Anatomy of Power and the Miracle of Kingship : The Female Body of Sovereignty in a Medieval Irish Kingship Tale”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 81, nr. 4, 2006, pp. 1051-1054 şi *passim*).
4. Aceasta este demonstraţia convingătoare făcută, în ultimii ani, de Gábor Klaniczay, prin toate studiile pe care le-a publicat. Vezi, în acest sens, *inter alia*, „The Paradoxes of Royal Sainthood as Illustrated by Central European Examples”, în Anne J. Duggan, *op. cit.*, pp. 351-375, şi Gábor Klaniczay, *The Uses of Supernatural Power. The Transformation of Popular Religion in Medieval and Early-Modern Europe*, Polity Press, 1990, pp. 51-129. Legătura dintre sanctitate şi regalitate este însă mai veche, datând, ca expresie a legitimării simbolice a instituţiei monarhice şi, fireşte, a dimensiunii sale liturgice, încă din perioada carolingiană. În statele scandinave, de asemenea creştinate în jurul anului 1000, ca şi în cele central-europene, regalitatea sfântă a avut aceeaşi funcţie importantă (pentru această chestiune, *cf.* şi André Vauchez, în Jacques Le Goff [coord.], *Omul medieval*, pp. 285 *sqq*).
5. În regatul capeţian, acest fenomen – vizibil odată cu sfârşitul secolului al XII-lea – pare a fi devenit o adevărată ideologie de stat în timpul lui Filip al IV-lea cel Frumos, fapt atestat atât de canonizarea şi

ar fi, de pildă, unicitatea[1]. În pofida unor experienţe anglo-saxone timpurii de regalitate dublă şi a bine-cunoscutei practici a regilor Merovingieni de împărţire patrimonială a regatului, monarhia medievală a fost întotdeauna indivizibilă, iar puterea regelui, prin excelenţă, unică. Ambele trăsături trebuie, de bună seamă, corelate atât cu principiul succesiunii ereditare, cât şi cu cel al primogeniturii, care, spre deosebire de principiul electiv ce reglementa succesiunea imperială şi pontificală, a exclus nu numai eventualitatea alegerilor simultane sau succesive, ci şi conflictele care ar fi decurs de aici. Regalităţile medievale au trecut, desigur, prin situaţii foarte grave. Însă ele nu s-au confruntat niciodată cu crize provocate de competiţia mai multor aleşi, cum s-a întâmplat între 1198 şi 1208 cu imperiul sau între 1378 şi 1415 cu papalitatea.

Enumerarea tuturor acestor trăsături ar putea lăsa să se creadă că puterea regelui medieval era nelimitată. De fapt, chiar dacă suveranitatea teritorială a monarhului a devenit, de la un anumit moment, indiscutabilă (exprimată fiind, în Franţa lui Filip al II-lea, prin cunoscuta sintagmă *rex est imperator in regno suo*[2]), au existat mereu anumite oprelişti în calea transmutării ei într-un exerciţiu discreţionar de putere, fie că este vorba de raporturile contractuale cu marii seniori, de libertăţile imprescriptibile ale comunităţilor şi corporaţiilor locale sau de înseşi legile divine, pe care regele era dator să le respecte tocmai în virtutea dimensiunii creştine a funcţiei sale. Pe de altă parte, mai sus amintita reflecţie teologico-politică alimentată de confruntarea – sporită odată cu apariţia aristotelismului – dintre regalitate şi Biserică a condus, riguros vorbind, la acelaşi rezultat, generând, în plus, şi o transformare notabilă, de neînchipuit – ar trebui să adăugăm – în spaţiul civilizaţiei bizantine : nu numai că ea a precizat tot mai exact competenţele specifice ambelor tipuri de autoritate sau particularitatea relaţiilor dintre ele, dar, prin tendinţa de a se raporta *separat* la natura, respectiv la sursele funcţiei monarhului şi, pe de altă parte, la persoana care o întruchipa, a încurajat şi dezvoltarea unui lent proces de depersonalizare a regalităţii, ipostaziată, finalmente, ca *stat*. În acest mod, încetând să mai fie temporara încarnare a unui „personaj", regele medieval a devenit expresia unui tip permanent şi universal de putere, mai presus de condiţia sa efemeră de fiinţă umană. Expresii precum : „regele nu moare" (*rex non moritur*) sau noţiuni noi cum ar fi cele de „coroană" (*corona regni*)[3], „patrie" (*patria*) şi „corp mistic al regatului" (*corpus reipublicae mysticum*)[4] – pentru a nu le aminti decât pe acestea – sunt

---

cultul lui Ludovic al IX-lea, cât şi de formularistica proprie cancelariei regale, care insistă în mod sistematic asupra sanctităţii regilor Franţei, derivată nu din funcţia exercitată, ci din naşterea lor ilustră (pentru acest aspect, vezi pe larg Andrew W. Lewis, *op. cit.*, pp. 165 *sqq.*, 187-196).

1. Jacques Le Goff, „Le roi dans l'Occident médiéval...", pp. 3-4, 7-8.
2. *Cf.* Marcel Pacaut, *Les structures politiques...*, pp. 194 *sqq.* Totodată, Filip al II-lea este primul monarh capeţian care nu se mai intitulează *Rex Francorum*, ci *Rex Franciae* (*ibidem* ; vezi şi subcap. urm.).
3. Expresie a principiului suveranităţii şi, în secolele XIV-XV, identificată tot mai desluşit cu ideea de stat, noţiunea de „coroană" apare pentru prima dată la abatele Suger, care o foloseşte în legătură cu Saint-Denis, numit de sfetnicul lui Ludovic al VI-lea „patron al regelui" şi *patronus coronae*. Desemnând, cu începere din secolul al XIV-lea, în acelaşi timp patrimoniul suveranului şi continuitatea dinastică, „coroana" reuneşte, în literatura politică prin care se cristalizează, în această perioadă, teoria supremaţiei monarhice, trei concepte interdependente, care subliniază şi mai apăsat caracterul transpersonal al demnităţii pe care o indică metaforic : *inalienabilitatea* (interdicţia regelui de a dispune după plac de bunurile şi drepturile senioriale specifice domeniului regal), *dignitas* şi *majestas* (semnificând, amândouă, distincţia dintre funcţia regelui şi persoana acestuia) (*cf.* Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 154-155 *sqq.*).
4. *Apud* Ernst H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies...*, *passim* şi p. 208.

revelatoare pentru o prefacere din ce în ce mai limpede conturată începând cu secolele XII-XIII. Toate nu fac decât să indice, o dată mai mult, că, departe de a fi apărut într-o ireductibilă opoziţie cu modul tradiţional de gândire, principiile constitutive ale statului modern (anticipate de această obiectivare a puterii) au, dimpotrivă, o determinare religioasă, provenind – cum a demonstrat-o atât de convingător Marcel Gauchet cu peste un deceniu în urmă – din reciclarea şi redimensionarea câtorva dintre cele mai importante postulate teologice.

Aspectele specifice ale procesului de edificare a statului monarhic medieval, pe care le vom analiza în continuare, oglindesc cu fidelitate toate trăsăturile discutate până acum.

Aspecte particulare ale edificării monarhiilor medievale în Europa de Apus

Franţa de la finele secolului al X-lea până în primele decenii ale secolului al XIV-lea

a) Dificultăţile primilor regi Capeţieni (sfârşitul secolului al X-lea – a doua jumătate a secolului al XII-lea)

După dispariţia ultimului rege carolingian, Ludovic al V-lea, coroana regală a Franciei occidentale (cum s-a numit teritoriul de la vest de Rin după 843) a fost preluată, la 1 iunie 987, cum am amintit deja într-un capitol anterior, de Hugo Capet, fiul lui Hugo cel Mare (cca 898-956), „duce al Francilor”, unul dintre cei mai mari seniori ai regatului din familia Robertinilor[1]. Nu a fost vorba de o uzurpare, fiindcă, pe de o parte, descendenţa carolingiană directă se stinsese odată cu moartea lui Ludovic al V-lea, iar pe de alta, accesul lui Hugo Capet la tron avusese loc pe cale legală, prin alegerea sa de către o adunare a marilor seniori şi ierarhilor Bisericii, la Senlis, prezidată de arhiepiscopul de Reims, Adalbéron. În al doilea rând, schimbarea de dinastie nu a avut, în sine, nimic spectaculos, cu atât mai puţin un caracter „revoluţionar”, cum s-a afirmat mai demult. Importanţa evenimentului s-a vădit, de fapt, mult mai târziu.

Dinastia de Saxonia pare să nu fi fost străină de accesul la tron al lui Hugo Capet. Prin sprijinul acordat obscurului pretendent, curtea saxonă urmărea instaurarea la vest de Rin a unei dinastii care să nu mai emită pretenţii la tronul imperiului, aşa cum procedaseră, anterior, Carol cel Simplu şi succesorii săi[2]. Alegerea lui Hugo Capet

1. Al cărei întemeietor fusese Robert cel Tare († 866). Pentru toate informaţiile care urmează, vezi, *inter alia*, Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 63-66, 70-73, 79-81, 190-196, şi Marcel Pacaut, *Les structures politiques…*, pp. 141-158.
2. Acesta îşi luase în 911 titlul de *Rex Francorum*, încălcând tradiţia potrivit căreia cei care nu posedau coroana imperială nu se puteau intitula decât – simplu – regi. Pe de altă parte, el ocupase şi Lotharingia (Lorena de mai târziu), făcând astfel un pas mai departe în direcţia revendicării titlului suprem, în conformitate cu vechiul obicei – moştenire a perioadei postcarolingiene – care îl îndreptăţea pe cel ce deţinea acest teritoriu să primească demnitatea imperială. Înfrânt de Henric I de Saxonia, Carol i-a recunoscut acestuia, prin acordul de la Bonn (921), titlul de rege al Germaniei. După detronarea de către gruparea Robertinilor (925), urmaşii i-au continuat politica şi pretenţiile până în 987 (*cf.* Robert Folz, *op. cit.*, p. 44, şi Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, p. 36).

consolida astfel diviziunea imperiului, instituită prin Tratatul de la Verdun (843), făcând-o ireversibilă[1].

Premisele sub ale căror auspicii începea guvernarea lui Hugo Capet (987-996) erau, la prima vedere, favorabile. Neutralizarea, de către noul rege, a lui Carol, ducele Lotharingiei Inferioare, ultimul dintre Carolingieni care i-ar fi putut contesta legitimitatea (991), şi, pe de altă parte, stingerea dinastiei întemeiate de Carol cel Mare care disociase, pentru totdeauna, Francia de Apus de competiţia pentru imperiu, transformând-o într-un regat independent, au oferit noii dinastii posibilitatea de a se consolida şi şansa unei ascensiuni politice de sine stătătoare în cadrul creştinătăţii latine. Cu toate acestea, Hugo Capet şi urmaşii săi (Robert al II-lea cel Pios, 996-1031, şi Henric I, 1031-1060) nu au fost în măsură să profite de avantajele acestei situaţii. La sfârşitul secolului al X-lea, pretutindeni în cuprinsul fostului Imperiu Carolingian puterea era deţinută nu de rege, ci de autorităţile locale, mai exact, de foştii funcţionari carolingieni şi de aristocraţiile din diversele regiuni[2]. După cum am văzut deja într-un alt capitol, *personalizarea*, *divizarea* şi *fragmentarea* până la pulverizare a puterilor publice (aşa-numitele „drepturi de ban”) şi, implicit, a teritoriilor aflate în sfera lor de acţiune reprezintă o trăsătură fundamentală a situaţiei Occidentului latin la sfârşitul secolului al X-lea şi pe parcursul celei mai mari părţi a secolului al XI-lea, constituind totodată unul dintre factorii principali care explică rolul politic dominant al imperiului şi papalităţii în această perioadă.

Fără a mai repeta cele spuse cu privire la acest fenomen[3], să mai notăm doar că, în *Francia occidentalis* (ca, de altfel, şi la est de Rin), acest proces de accentuată fragmentare s-a adâncit continuu în perioada menţionată, la nivelul multor ducate şi comitate, ai căror posesori, neputând practica o administrare integrală a teritoriilor pe care le controlau, au fost puşi în situaţia de a ceda o parte din puterile de guvernare unor persoane special desemnate în acest scop (cum au fost, de exemplu, viconţii). Dobândind drepturi ereditare, viconţii au devenit, treptat, şi independenţi, constituindu-se în familii înstărite şi foarte puternice (bine-cunoscutele *lignages* de mai târziu). Acesta este, în linii generale, procesul în urma căruia au luat naştere marile case de Anjou şi Blois, de pildă, a căror rivalitate va marca vreme de două secole ţinuturile Loarei. La rândul lor, viconţii şi-au înzestrat, în mod frecvent, însoţitorii de arme cu privilegii şi domenii, conferindu-le, totodată, şi puteri administrative. Acest lucru a sporit, de bună seamă, şi mai mult particularismele locale, făcând practic imposibilă exercitarea autorităţii pe un teritoriu mai vast. Aşezările fortificate ale acestor centre de putere s-au transformat, foarte curând, în castele, care, răspândindu-se pe tot cuprinsul Europei de Apus, au devenit o adevărată emblemă a localismului politic şi teritorial postcarolingian (adâncit, cum am mai spus, printr-unul geografic, regional, cultural şi chiar religios)[4].

1. *Cf.* Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, p. 36.
2. *Cf.* Constance Brittain Bouchard, „The Kingdom of the Franks to 1108”, în David Luscombe, Jonathan Riley-Smith (eds.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV (*c. 1024-c. 1198*), part II, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 132 *sqq*.
3. Vezi *supra*. Pentru pluralismul teritorial al *Franciei occidentalis* în perioada postcarolingiană, vezi Marcel Pacaut, *Les structures politiques...*, pp. 141-158, şi Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 63-66, 70-73, 79-81, 190-196.
4. Un exemplu al diversităţii şi pluralismului dominante în regatul capeţian până târziu, în secolul al XIII-lea, în ciuda progreselor înregistrate până atunci de procesul de centralizare, îl constituie, printre altele, şi supravieţuirea în partea de sud a regatului a bine-cunoscutului *Breviar al lui Alaric* (*Lex Romana Visigothorum*), elaborat în 506 (Joseph Canning, *op. cit.*, p. 22). *Cf.* şi Dominique Barthélemy, *L'ordre seigneurial (XIe-XIIe siècle)*, Éditions du Seuil, Paris, 1990, pp. 13-53.

Astfel se înţelege mai bine situaţia dramatică a primilor regi Capeţieni. Instaurarea lor pe tronul Franţei a coincis, în linii generale, cu cristalizarea unui puternic pluralism regional, de existenţa căruia au fost obligaţi să ia act. Pe deasupra, propriile resurse erau – şi ele – extrem de precare. Hugo Capet nu era cu adevărat stăpân – şi nu fără dificultăţi – decât asupra ţinutului dintre Orléans şi Paris şi a altor câtorva domenii dispersate, de mică întindere. De fapt, în secolele XI-XII, regele „Franţei" era mult mai puţin puternic şi mai puţin respectat decât mulţi dintre vasalii săi (ducele Normandiei, contele Flandrei, contele de Anjou, contele de Blois etc.), demnitatea sa fiind – cum am constatat în altă parte – una mai mult morală decât administrativă. Cât de precară era autoritatea regelui în această perioadă o demonstrează şi practica – larg răspândită în Evul Mediu, în astfel de situaţii, deopotrivă în lumea laică şi ecleziastică – introdusă de Robert cel Pios de a-şi face subscrise toate actele de către marii seniori, ca o garanţie a valorii şi autenticităţii lor. Acesta este încă un amănunt care arată cine erau cei ce deţineau cu adevărat puterea în Franţa. Mai mult chiar, un eveniment neprevăzut, petrecut în 1153, repudierea de către Ludovic al VII-lea a soţiei sale Aliénor de Aquitania şi a doua căsătorie a acesteia, câteva săptămâni mai târziu, cu Henric Plantagenetul, viitorul Henric al II-lea, a adus regelui englez, care era deja conte de Anjou şi duce de Normandia, şi ducatul Aquitaniei, unul dintre cele mai întinse şi mai puternice dintre principatele teritoriale din Franţa, alături de comitatele de Toulouse, Flandra şi Blois şi de ducatul Burgundiei – ceea ce va accentua lipsa de consistenţă a regalităţii franceze în raport cu principii locali. De aceea, nu este o exagerare să se spună despre regatul Franţei că era, în perioada de care ne ocupăm, aidoma tuturor structurilor provenite din dezmembrarea Imperiului Carolingian, mai mult o „ficţiune lingvistică" sau un drept de stăpânire[1] decât o entitate teritorială bine delimitată. După cum am mai constatat[2], natura sa era pur personală şi nicidecum „politică", în sensul de mai târziu al termenului.

Cu toate acestea, Capeţienii au încercat să-şi consolideze guvernarea, lucrând metodic la aşezarea autorităţii lor pe baze mai solide. Fără a fi spectaculoase şi cu efecte importante, domniile lui Filip I (1060-1108)[3], Ludovic al VI-lea (1108-1137) şi Ludovic al VII-lea (1137-1180)[4] au reuşit totuşi să extindă (e drept, încă destul de puţin) domeniul regal şi, de asemenea, să slăbească puterea marilor seniori locali, alimentând disensiunile dintre ei sau încurajând dezvoltarea acelor factori – precum oraşele şi clerul – susceptibili să le reducă autoritatea. Prin aceasta, ele au pregătit procesul de centralizare a regatului al cărui debut propriu-zis va avea loc în 1180, odată cu încoronarea lui Filip al II-lea August. În acelaşi timp, poziţia primilor Capeţieni a mai fost întărită şi de faptul că stăpânirea lor nu a fost afectată de „Cearta pentru Învestitură". Cauza principală se cuvine căutată în prudenţa papalităţii de a evita cu grijă să nu adopte în relaţiile cu regii de la apus de Rin (precum Filip I, de exemplu) atitudinea rigoristă întrebuinţată în raporturile cu Henric al IV-lea, tocmai pentru a nu-şi crea, în mod inutil, probleme suplimentare într-o perioadă când confruntarea cu imperiul îi periclitase considerabil poziţiile. Dacă pentru celelalte teritorii ale creştinătăţii (cu excepţia Angliei) papa a obişnuit, în această perioadă, să *dicteze* măsurile reformatoare de „purificare" morală a clerului, în raporturile

1. Potrivit expresiei lui Monique Bourin-Derruau, *op. cit.*, *passim*.
2. *Vezi supra*.
3. Constance Brittain Bouchard, „The Kingdom of the Franks", pp. 125-127.
4. James Baldwin, „The kingdom of France from Louis VI to Philip II. Crown and Government", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV, part II, pp. 510-529.

cu regii „Franţei”, în schimb, el a *negociat*, în spiritul compromisului, Grigore al VII-lea mergând chiar până la acceptarea acelor numiri ecleziastice operate de rege care nu erau suspecte de simonie. Această atitudine a fost cu atât mai normală cu cât, până la finele celui de-al XIII-lea veac, regii Capeţieni au făcut mereu dovada că sunt fideli rostului lor de monarhi creştini, protejând şi înzestrând clerul cu danii numeroase (deşi nu fără a reclama din partea membrilor acestuia credinţa datorată regelui şi, în al doilea rând, îngrijindu-se ca jurisdicţia ecleziastică să nu depăşească sfera problemelor de ordin strict religios).

O anumită încordare în relaţiile dintre Biserica romană şi regalitatea franceză a început să se manifeste abia în timpul pontificatului lui Urban al II-lea, aceasta trebuind pusă pe seama succeselor repurtate de papalitate în confruntarea cu imperiul. Dar nici chiar atunci nu s-a ajuns, între papă şi rege, la un conflict deschis, în ciuda unor tensiuni de moment (cum s-a întâmplat, de pildă, în 1094, când Filip I a fost excomunicat pentru că divorţase de soţia legitimă, pentru a se recăsători cu Bertrade de Montfort, răpită contelui de Anjou)[1].

Până la Filip cel Frumos, relaţiile regilor Capeţieni cu Biserica romană au fost, se poate spune, aproape excepţionale, iar acest lucru a contribuit considerabil la stabilitatea guvernării lor şi la progresele edificării statului monarhic. Faptul se vede foarte clar, între altele, şi din gestul lui Inocenţiu al III-lea, din 1202, de a afirma, în decretul *Per Venerabilem*, că „regele Franţei nu recunoşte nici un superior temporal”[2]. Săvârşit în circumstanţele pe care le cunoaştem deja (războiul civil dintre Filip de Suabia şi Otto de Braunschweig, „arbitrat” de papă), el a conferit monarhului capeţian, cum s-a spus, un adevărat „cec în alb”[3], permiţându-i să-şi legitimeze, din punct de vedere simbolic, şi mai temeinic puterea. Pentru cine cunoaşte bine realităţile medievale şi concepţiile epocii referitoare la natura şi ierarhia puterilor, este limpede că această recunoaştere nu ştirbea cu nimic suveranitatea pontificală, căreia Inocenţiu al III-lea a ştiut să-i dea cele mai înalte forme de expresie. Fără a mai insista asupra celor spuse deja în legătură cu această chestiune[4], să reamintim doar că, în mod uzual, dreptul canonic, reluat de cel imperial, distingea – potrivit dreptului roman – între *auctoritas* (puterea supremă, dar cu o conotaţie etică) şi *potestas* (puterea de jurisdicţie sau de a comanda, subordonată primeia). În virtutea vicariatului petrin şi – de la Inocenţiu al III-lea – a celui christic, papa era singurul care reunea cele două puteri, împăratul bucurându-se numai de *auctoritas*, în timp ce regii, situaţi cu un eşalon mai jos în ierarhia politică, deţineau doar *potestas*. Păstrând intactă suveranitatea papală, formula din 1202 nu afirma decât independenţa regelui Capeţian faţă de autoritatea imperială. Pornind de aici, foarte curând, legiştii regelui vor enunţa principiul potrivit căruia „regele este împărat în regatul său” (*rex est imperator in regno suo*), afirmat de specialiştii în dreptul canonic încă din 1190. Coroborată cu cealaltă aserţiune, aceasta va contribui, în secolele următoare, în mod substanţial, la aşezarea puterii regale pe temeiuri încă şi mai solide, cu urmări pe care le vom studia imediat.

1. *Cf.* Jacques Paul, *op. cit.*, tome I, pp. 381-385.
2. *Cf.* Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, p. 159.
3. *Cf.* Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L’État et les pouvoirs*, p. 53, pentru toate aceste detalii.
4. *Vezi supra*, pp. 233 *sqq*.

b) Franţa din a doua jumătate a secolului al XII-lea până la începutul secolului al XIV-lea : dinastia Capeţiană şi „cucerirea treptată a propriului regat”[1]

După dificultăţile din primele secole, a doua jumătate a veacului al XII-lea şi secolul al XIII-lea reprezintă, în istoria Franţei medievale, epoca marilor regi Capeţieni, când procesul de centralizare a înregistrat succese decisive. Această epocă începe cu domnia lui Filip al II-lea August (1180-1223).

Fiu unic al lui Ludovic al VII-lea, rege la numai 15 ani, Filip al II-lea reprezintă, cum s-a spus, „nu numai un simbol al renaşterii puterii monarhice, ci artizanul acesteia”[2].

Obiectivul său esenţial – premeditat sau nu – a fost extinderea domeniului regal şi întărirea monarhiei, în continuarea tradiţiei inaugurate de înaintaşii săi. Potrivit biografului său, Rigord, în stăruinţa cu care regele a urmărit acest proiect ar trebui să căutăm şi originea numelui care i-a fost atribuit de contemporani („Augustus”), care nu semnifică voinţa de identificare cu ilustrul fondator al principatului, ci, mult mai prozaic, actul însuşi al sporirii domeniului regal[3].

După înfrângerea, în 1186, a revoltelor senioriale care îi marcaseră perioada minoratului şi începutul domniei, Filip al II-lea s-a dedicat în întregime ţelului său principal : distrugerea veritabilului imperiu pe care îl posedau Plantageneţii în Franţa. Exploatând disensiunile din familia regelui Henric al II-lea, el a cucerit în 1187 Maine, Touraine şi o parte din Berry. După o colaborare temporară cu Richard I Inimă de Leu (alături de care a participat la Cruciada a III-a), regele Franţei[4] – reîntors pe neaşteptate din Palestina – a atacat Normandia, încercând să profite de captivitatea adversarului său (1191-1192). Până în 1199, sorţii luptei au fost schimbători, Richard – între timp eliberat – reuşind să-şi apere ducatul graţie atât unor succese locale, cât şi prin construirea castelului Château-Gaillard, pe malurile Senei, care punea Normandia superioară la adăpost de atacurile suzeranului său. A doua tentativă de cucerire a ducatului fost întreprinsă de Filip al II-lea după 1200, în timpul guvernării lui Ioan Fără Ţară, pe ale cărui defecte conta. Speculând conflictul dintre Ioan şi unul dintre vasalii acestuia din Poitou, Hugues (Hugo) de Lusignan, el l-a deposedat pe regele englez, la 28 septembrie 1202, de toate domeniile sale franceze, începând, în acelaşi timp, cucerirea lor efectivă. În vara anului 1204, Normandia (cu Château-Gaillard şi Rouen) a fost anexată *de jure* şi *de facto* patrimoniului ereditar capeţian, Plantageneţii păstrând din fostul lor ducat numai insulele din Canalul Mânecii (cum se va numi el mai târziu). Ioan a ripostat imediat, aliindu-se cu vărul său, Otto de Braunschweig, competitorul lui Filip de Suabia la tronul imperiului

1. *Cf.* Guy Devailly, *op. cit.*, p. 254.
2. *Ibidem*, p. 255. Potrivit portretului făcut de Péan Gatineau, capelan din Tours (care, după părerea lui Robert Henri Bautier, este, probabil, autorul celei mai fidele relatări în această privinţă), regele era frumos, bine clădit, pleşuv şi rubicond, iar conduita sa era tipică pentru un mare senior : se mânia uşor, îi plăceau femeile şi mâncarea bună, dar era avar (contrastând astfel cu idealul seniorial de dărnicie). Educaţia sa era destul de temeinică, dar înţelegea prost latina. Filip nu iubea nici vânătoarea, nici turnirurile şi, deşi era curajos în luptă, era obsedat de teama de a nu fi otrăvit. Avea un simţ deosebit al intrigii, pe care şi l-a „cultivat” atât împotriva Plantageneţilor, cât şi a propriilor seniori. Inteligent şi impulsiv, ştia totuşi să asculte sfaturile consilierilor săi (*apud* Monique Bourin-Derruau, *op. cit.*, pp. 177-178).
3. Derivat de la verbul *augeo* (= „a mări”)
4. Filip al II-lea este cel dintâi care s-a intitulat astfel (*Rex Franciae*), cu începere din 1204, cum o demonstrează diplomele emise de cancelaria sa (*cf.* Marcel Pacaut, *Les structures politiques…*, p. 199).

(pe care nu-l va câştiga decât în 1208, dar pentru scurtă vreme), şi cu unii vasali ai regelui francez (contele de Boulogne şi contele de Flandra), nemulţumiţi de politica acestuia. Ofensiva coaliţiei a mai întârziat o vreme, atât din cauza încercărilor pontificale de a rezolva conflictul printr-o înţelegere între părţi, cât şi a relaţiilor tensionate dintre Ioan Fără Ţară şi Otto de Braunschweig cu Inocenţiu al III-lea (al doilea a şi fost, de altfel, excomunicat în 1208, iar primul, în 1212 – dar numai până în 1213 – în împrejurări pe care le vom analiza în altă parte). Începută abia în vara anului 1214, campania s-a soldat cu o mare victorie obţinută de Filip al II-lea împotriva imperialilor la Bouvines (27 iulie), după ce, cu 25 de zile mai devreme, englezii fuseseră dispersaţi la La Roche-aux-Moines de moştenitorul tronului, Ludovic de Franţa (viitorul Ludovic al VIII-lea)[1].

Bătălia de la Bouvines a reprezentat, din toate punctele de vedere, o excepţie de la regulile militare şi morale medievale, dar istoriografia oficială a epocii a ştiut să extragă din ea, cum am spune astăzi, cele mai mari foloase propagandistice. În primul rând, bătălia în sine a constituit cea dintâi excepţie într-o epocă în care arta militară se caracteriza rareori prin înfruntări de mare avengură şi, mai curând, prin necontenite hărţuieli de mică amploare, întretăiate de pertractări de pace. În al doilea rând, ea a fost o excepţie morală, întrucât, în ciuda reglementărilor instituite de Biserica romană, în jurul anului 1000, privitoare la limitarea conflictelor dintre seniori şi la interdicţia de a purta război în ziua a şaptea, ziua sacră a săptămânii, ea a avut loc într-o *duminică* (în urma presiunii exercitate de imperiali). De aceea, „propaganda” oficială va interpreta victoria ca expresia unei judecăţi a lui Dumnezeu, care a dat câştig de cauză lui Filip împotriva duşmanilor Bisericii, care doriseră să se lupte într-o zi sfântă, încălcând astfel „pacea lui Dumnezeu”[2].

Urmările acestei izbânzi au fost considerabile şi nu au afectat numai regalitatea Capeţiană. Evenimentul a fost, indiscutabil, de însemnătate europeană. În Germania, Otto de Braunschweig a pierdut puterea, ceea ce i-a deschis calea la tron lui Frederic al II-lea de Hohenstaufen, aflat încă sub protecţia papei. Ioan Fără Ţară a fost nevoit să facă faţă revoltei baronilor englezi (cu consecinţe dramatice pentru autoritatea sa şi, în general, a monarhiei Plantageneţilor), în timp ce regele Franţei a devenit, practic, arbitrul Europei de Apus, rămânând în posesia fiefurilor engleze din regat, cu excepţia Aquitaniei[3].

Fiul lui Filip al II-lea, Ludovic al VIII-lea (1223-1226), a continuat cu succes politica teritorială a tatălui său, făcând să înainteze autoritatea regală, prin anexarea comitatelor Poitou, Limousin, Périgord şi Toulouse, până la Mediterana. În acelaşi timp, a cucerit fortăreaţa La Rochelle de pe coasta Atlanticului, care, pentru Plantageneţi, fusese un important cap de pod în expediţiile lor pe continent.

Extensiunea teritorială a fost dublată, pentru ambii regi, de o atentă activitate de organizare administrativă, care a urmărit acelaşi scop – întărirea autorităţii regale[4]. În

1. Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 259-262.
2. Pentru aceste interpretări, vezi Monique Bourin-Derruau, *op. cit.*, pp. 152-153, şi mai ales Georges Duby, *Le Dimanche de Bouvines, 27 juillet 1214*, Gallimard, Paris, 1973, *passim*.
3. Pentru a-şi scoate definitiv din joc adversarul, Filip al II-lea şi fiul său Ludovic s-au pregătit să invadeze Anglia, profitând de revolta baronilor englezi împotriva lui Ioan şi de faptul că unii dintre aceştia îi oferiseră coroana lui Ludovic. În ciuda opoziţiei pontificale, campania a început în mai 1216. Până la sfârşitul lunii iulie, Ludovic cucerise deja toată partea orientală a regatului, dar, după moartea lui Ioan (octombrie 1216), expediţia a început (în mod curios) să se împotmolească. Prin Tratatul de pace de la Lambeth (1217), francezii au părăsit insula, în schimbul unei despăgubiri de 10.000 de mărci (*cf.* M. Bourin-Derruau, *op. cit.*, pp. 160-162). Dacă nu ne înşelăm, aceasta a fost, probabil, ultima dată în istorie când insula a suferit o invazie de pe continent.
4. Pentru informaţiile care urmează, vezi Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 263-265.

această privinţă, Filip al II-lea a adoptat o politică foarte suplă, de acomodare cu realităţile locale, dar pe care a reuşit să le şi controleze. Pentru a caracteriza inovaţiile introduse de regalitatea capeţiană în gestionarea domeniilor sale în continuă creştere, James Baldwin – care se numără, indiscutabil, printre cei mai buni cunoscători ai acestei perioade – a vorbit, nu întâmplător, de o adevărată „revoluţie gurvernamentală”[1]. Oricât de inadecvată ar părea, la prima vedere, în raport cu realităţile epocii, expresia nu este câtuşi de puţin exagerată. Ea defineşte foarte exact transformarea regalităţii dintr-o demnitate morală, cum am spus, într-o monarhie administrativă, care şi-a creat instrumentele necesare pentru exercitarea unei stăpâniri care, fără a-şi pierde latura etică, iniţială, dobândise şi o pronunţată dimensiune *spaţială*, teritorială. Dar, cum nici o revoluţie, cu atât mai puţin una guvernamentală, nu poate avea loc fără o bază minimă de pornire, nici aceasta nu s-a produs în absenţa oricărui dat prealabil. Acest „dat” a fost practica uzuală şi deja consolidată a administrării senioriei, combinată cu o serie de procedee noi, impuse de întinderea tot mai mare a domeniului regal.

Din prima categorie face parte, de exemplu, sistemul numit *pariage* sau coseniorial, prin care anumiţi seniori laici sau ecleziastici acceptau – de bunăvoie sau, cel mai adesea, constrânşi – să-şi împartă prerogativele de administrare cu suzeranul lor. În aceeaşi categorie se înscriu, cu certitudine, şi îngăduinţa acordată senioriilor anexate domeniului regal de a supravieţui (dar numai cu condiţia supravegherii lor prin intermediul fortăreţelor şi al garnizoanelor regale) şi, de asemenea, favorizarea mişcării comunale a oraşelor sau utilizarea tuturor prevederilor dreptului vasalic pentru extinderea influenţei în regat, fie prin protecţia acordată abaţiilor, colegialelor (mănăstiri de maici) şi micilor aşezări, fie prin fructificarea de către rege a împrejurărilor create de un minorat sau de o criză succesorală pentru a-şi avansa prerogativele de suzeranitate. Totodată, monarhul i-a căsătorit – dacă situaţia a impus-o – pe moştenitorii vasalilor săi după propriile interese, a obţinut garanţii de fidelitate de la cei care îi solicitau ajutorul şi i-a determinat pe marii seniori (ducele de Normandia, ducii de Bretania, conţii de Flandra, de Champagne, Anjou etc.) să-i presteze omagiu preferenţial de vasalitate, angajându-şi posesiunile ca feuduri, dar – precum Ludovic al VI-lea, în 1124, şi Filip al II-lea, în 1184 – refuzând să facă acest lucru el însuşi pentru feudurile care i-au revenit, pe motivul – afirmat de Filip al II-lea – că regele „nu trebuie şi nu poate depune omagiu nimănui”[2]. Prin toate aceste măsuri, regalitatea s-a inserat, puţin câte puţin, într-o poziţie „la vârf”, în structurile feudo-vasalice ale epocii, transformându-se, cum s-a spus, într-o veritabilă „monarhie feudală”[3].

Spre deosebire de aceste măsuri, care nu ieşeau – poate doar cu excepţia refuzului regal de a depune omagiu de vasalitate – din practicile obişnuite ale epocii, multiplicarea aşa-numiţilor *baillis* – funcţionari numiţi şi plătiţi de rege, care aveau misiunea de a-l reprezenta în diversele părţi ale domeniului regal – constituie, în schimb, cel puţin parţial, o noutate, în măsura în care statutul şi responsabilităţile lor îmbinau caracterul privat (domestic) cu cel public (deocamdată incipient).

Menţionaţi în documentele regale înainte de 1190, *baillis* aveau iniţial atribuţii circumscrise domeniului regal, menirea lor fiind de a-i supraveghea pe magistraţii locali (*prévots*) – sau intendenţi – pentru a le împiedica eventualele abuzuri. De aceea, funcţiile

1. *Op. cit.*, *passim*.
2. *Cf.* Marcel Pacaut, *Les structures politiques...*, p. 199, şi Monique Bourin-Derruau, *op. cit.*, pp. 154-157.
3. Marcel Pacaut, *Les structures politiques...*, p. 198.

lor erau preponderent judiciare (constând în împărţirea dreptăţii pe domeniile regelui, în cadrul aşa-numitelor *assises*) şi punitive (pedepsirea abuzurilor şi urmărirea răufăcătorilor), extinzându-se treptat spre domeniul fiscal şi militar. Potrivit noilor îndatoriri (cristalizate în prima jumătate a secolului al XIII-lea), *baillis* erau cei care percepeau toate veniturile seniorului-rege, rezervând o parte cheltuielilor locale, restul fiind trimis la Paris, şi tot ei îi convocau pe vasalii locali ai monarhului, organizând deplasarea contingentelor acestora spre capitală. Noutatea statutului lor consta în caracterul revocabil al acestor *baillis* şi în obligaţia de a prezenta, la terminarea „mandatului", un bilanţ în faţa Curţii de conturi. În acest stadiu, ei puteau face obiectul anumitor plângeri din partea celor pe care îi administraseră, transmise regelui fie direct, fie prin intermediul unor anchetatori excepţionali, desemnaţi special în acest scop începând cu domnia lui Ludovic al IX-lea. Cu timpul, *baillis* au primit în subordine şi alte persoane auxiliare[1]. În Anjou şi Poitou, regalitatea nu a introdus sistemul de administrare prin *baillis*, ci s-a mulţumit să-i transforme în agenţi ai puterii pe seneşali, care fuseseră, în prealabil, funcţionari ai conţilor şi ducilor locali.

Marea noutate a epocii o reprezintă însă procesul de transformare a Curţii regale (*curia regis*) într-un instrument de administrare centralizată. Iniţial, această structură avusese, precum se ştie, o funcţie pur simbolică. Alcătuită în principal din vasalii regelui, ea avea doar un rol reprezentativ şi, ocazional, juridic, întrunindu-se la date anuale fixe (coincidente, de regulă, cu marile sărbători religioase) pentru a valida hotărârile regelui. Extinderea domeniului regal şi – consecutiv – complexitatea crescândă a administrării sale au impus însă acestei adunări atribuţii noi, din ce în ce mai diverse şi sofisticate. Acest lucru a implicat însă o importantă modificare de structură. În interiorul ei au început să se profileze organe specializate, cu membri numiţi de rege şi devotaţi persoanei sale, unde influenţa marilor seniori şi a prelaţilor era, la început, minoră. Unul dintre acestea a fost, de pildă, cancelaria, al cărei reprezentant – laic sau cleric – avea drept atribuţie redactarea şi autentificarea actelor regale. Foarte curând, oficiul şi persoana cancelarului au dobândit un rol administrativ (dar şi politic) foarte important, cancelarii devenind principalii consilieri ai regelui. Responsabilităţile le-au fost continuu sporite, iar participarea lor la marile decizii a devenit un fapt curent. Memoria istorică a păstrat imaginea unor personaje faimoase de acest tip, cum au fost, de exemplu, Suger, abate de Saint-Denis, servitor devotat al lui Ludovic al VI-lea, şi, mai târziu, fratele Guérin, în timpul lui Filip al II-lea.

Un alt organ derivat din *curia regis*, menţionată în timpul lui Ludovic al IX-lea, a fost Curtea de conturi, înzestrată şi ea cu un personal din ce în ce mai specializat, precum şi, în timpul aceleiaşi domnii, Parlamentul, cu atribuţii, la început, destul de vagi, dar, mai apoi, cu un caracter juridic. Peste tot, în aceste noi structuri, monarhii Franţei au numit, de regulă, persoane de origine şi cu resurse modeste, dar devotate, uşor de controlat şi – adesea – legate de ei printr-o relaţie de vasalitate[2]. Cu timpul, aceşti noi administratori vor forma adevărate dinastii de funcţionari (Beaumont, Clermont, La Tour, Senlis, Montmorency, Beaumanoir etc.), exercitând o mare influenţă în regat.

Finalmente, alături de Curtea de conturi şi Parlament, cristalizarea, cu începere de la Filip al IV-lea cel Frumos, a consiliului regal (*hostel du roy*) a constituit punctul

1. *Ibidem*, pp. 210-211 ; Monique Bourin-Derruau, *op. cit.*, pp. 186-187.
2. Marcel Pacant, *op. cit.*, pp. 204-214.

terminus al acestui proces de dezvoltare administrativă şi, totodată, al dezmembrării curţii regale în organisme din ce în ce mai specializate[1].

Politica primilor Capeţieni a fost continuată la fel de sistematic de Ludovic al IX-lea (1226-1270), devenit, prin canonizare, „cel Sfânt”. Domnia sa reprezintă, în istoria Franţei medievale, din toate punctele de vedere, o epocă de apogeu[2].

Tutelat până în 1234 de mama sa, Blanche de Castilia, noul rege nu a inovat nimic în raport cu predecesorii săi în materie administrativă. Lunga sa domnie a fost, mai curând, una de consolidare internă şi de normalizare temporară a relaţiilor cu regatele vecine (Anglia, Aragon). În timpul său, influenţa regală a continuat să se extindă (ca în Flandra, de exemplu, al cărei conte a devenit, în această perioadă, dependent de curtea franceză), singurele teritorii neafectate de ea rămânând Bretania şi Aquitania engleză. Curtea regală şi-a consolidat rolul centralizator, iar în cadrul ei, procesul de specializare funcţională a diferitelor organe a întregistrat progrese însemnate. Cum am notat deja, una dintre secţiunile sale a devenit Parlament, îndeplinind funcţia unei curţi supreme de justiţie, în timp ce alta s-a transformat – cum, de asemenea, am văzut – în Curte de conturi, cu atribuţii fiscale. Prin anchetele minuţioase întreprinse, din porunca regelui, în întregul regat s-a schiţat, pentru întâia dată, un embrion de unificare legislativă. Prescripţiile dreptului/drepturilor cutumiare au început să fie codificate, iar drepturile şi obligaţiile seniorilor, funcţionarilor regali, clerului şi oraşelor au fost fixate mai riguros (măsură menită a o complini pe prima, întrucât regele – aidoma lui Filip al II-lea – nu a crezut de cuviinţă să anuleze particularismele juridico-administrative de pe senioriile intrate în componenţa domeniului regal, ci le-a respectat pentru a câştiga fidelitatea posesorilor, ceea ce, în treacăt fie spus, explică menţinerea în regat, vreme îndelungată, a variaţiilor regionale). Încununând această evoluţie, apariţia sistemului „marilor ordonanţe” (cca 1254) evidenţiază tendinţa, din ce în ce mai pronunţată, de raţionalizare a practicilor juridice şi centralizarea lor. Două ordonanţe succesive (1263, 1265) au stabilit reluarea baterii monedei de aur, prevedere extinsă, începând cu 1268, la întregul regat. Seniorii şi-au păstrat vechiul privilegiu de emisiune monetară, dar valoarea monedelor lor a fost riguros definită în raport cu „ludovicul” regal.

Pe plan extern, regele a încheiat, în 1259, un tratat cu regele Angliei, Henric al III-lea, prin care acesta renunţa la toate provinciile pierdute de predecesorii săi în Franţa, în acelaşi timp recunoscându-se vasalul lui Ludovic pentru Aquitania. Un tratat similar fusese încheiat în 1258 cu regele Aragonului, prin care acesta abandonase, în mod formal, orice pretenţie asupra comitatului de Toulouse, nemaipăstrând în Franţa decât senioria de Montpellier. Ambele iniţiative puneau capăt unui foarte vechi contencios între cele trei regate, care data de la începutul şi din primele decenii ale secolului, din perioada conflictului dintre Filip al II-lea şi Ioan Fără Ţară şi a cruciadei „albigenze”, organizată în 1213 împotriva catharilor din comitatul Toulouse.

Ca şi înaintaşii săi, în raporturile cu Biserica Ludovic al IX-lea a adoptat aceeaşi politică abilă de protejare şi sprijinire, cu condiţia neafectării perogativelor regale. Rege foarte pios (aşa se şi explică ceea ce Jacques Le Goff a numit „principialitatea” întregii sale activităţi politice, ghidată de preceptele moralei creştine, care contrastează flagrant cu pragmatismul unui Filip al II-lea), Ludovic s-a angajat cu fervoare în proiectele

1. Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L’État et les pouvoirs*, pp. 106-108.
2. Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 298-311, dar mai ales Jacques Le Goff, *Saint Louis*, Gallimard, Paris, 1996, *passim*.

de cruciadă care continuau să agite spiritele timpului (o altă cauză posibilă a acestui angajament ar fi putut fi perspectiva inedită de a juca un rol dominant în Mediterana, mai ales în condiţiile în care fratele său, Carol al II-lea de Anjou, stăpânea, din 1263, Sicilia). Anumite ştiri, inspirate de fratele său, în legătură cu disponibilitatea emirului de Tunis de a se converti l-au determinat pe Ludovic să încerce să ajungă mai întâi în nordul Africii, regiune susceptibilă de a constitui o excelentă bază de plecare pentru Orient. Expediţia a început la 1 iulie 1270, dar, la puţin timp după debarcarea la Tunis, ea a luat sfârşit în mod dramatic, prin moartea neaşteptată a regelui.

Fără a fi marcată de realizări deosebite, îndelungata sa guvernare a creat un climat de accentuată stabilitate, favorizând consolidarea câştigurilor anterioare – proces continuat şi în vremea succesorului său, Filip al III-lea (1270-1285).

În timpul lui Ludovic al IX-lea, Franţa a fost regatul a cărui strălucire a eclipsat, indiscutabil, orice altă influenţă în Europa de Apus. Goticul (*opus francigenum*) a dobândit anvergura unui stil european, limba franceză a fost, în aceeaşi epocă, singura limbă vulgară înţeleasă aproape peste tot în creştinătatea latină, iar poezia trubadurilor şi cântecele de gestă, apărute în sudul mediteranean, au devenit bunuri culturale ale întregului Occident, din Sicilia până în Germania, din Spania până în Europa Centrală. Universitatea din Paris (înfiinţată în 1215) a avut, de asemenea, o faimă europeană, prin studiile teologice care o defineau.

Criza economică izbucnită în al doilea deceniu al secolului al XIV-lea va pune însă brutal capăt acestei situaţii înfloritoare, dar nu înainte ca Franţa să mai cunoască o perioadă de mari reuşite pentru regalitate, în timpul lui Filip al IV-lea cel Frumos.

Însă înainte de a stărui asupra acestei importante domnii, este momentul să analizăm factorii care au contribuit, în cei trei sute de ani de la alegerea lui Hugo Capet ca rege al „Francilor”, la remarcabila continuitate a procesului de edificare a statului monarhic în partea apuseană a fostului Imperiu Carolingian. Aşadar cum se explică ceea ce Jacques Le Goff a numit „reuşita regilor Capeţieni” ?[1]

Cel dintâi factor care se impune cu toată evidenţa este, desigur, cel al contextului. Instaurarea noii dinastii a coincis cu avântul economic al creştinătăţii occidentale din secolele XI-XIII, iar Capeţienii au profitat mult de pe urma sa. Situarea domeniului regal în apropierea celei mai importante artere comerciale a timpului (care lega Flandra de partea de nord a Italiei) şi în zona cea mai dinamică a continentului a oferit regilor „franci” (mai apoi francezi) şansa considerabilă de a-şi transforma posesiunile personale, la început disparate, într-o stăpânire din ce în ce mai compactă şi – mai ales – printre cele mai prospere ale regatului. Multiplicarea resurselor economice (agrare şi îndeosebi comerciale) le-a adus monarhilor francezi un spor considerabil de prestigiu şi – implicit – de putere, care a culminat, cum am văzut, cu domnia lui Ludovic al IX-lea cel Sfânt, în timpul căruia regatul francez a devenit, în Europa de Apus, un veritabil „arbitru” politic.

Al doilea factor, extrem de important, a fost ceea ce tot Jacques Le Goff a numit „hazardul biologic” : continuitatea dinastică a regilor Capeţieni (în linie directă până în 1328, iar în linie colaterală până în 1789), realizată prin impunerea eredităţii în locul electivităţii, ca principiu al accesului la tron.

În virtutea criteriilor care, în epocă, prezidau transmiterea patrimoniilor, impunerea acestui principiu era, la prima vedere, absolut firească. Acesta era modul în care se

1. *Cf.* Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 36 *sqq*.

instituia şi se materializa din punct de vedere juridic filiaţia în toate marile familii nobiliare ale timpului. Procedând astfel, regii Capeţieni nu se abăteau câtuşi de puţin de la o regulă fundamentală, numai că – precizarea trebuie imediat făcută –, aplicând-o nu doar bunurilor (funciare) familiale, ci şi demnităţii monarhice[1], ei transferau – în termenii de astăzi – un element de drept *public* („coroana”, cum s-a numit ea mai târziu) în sfera dreptului *privat*. Privind lucrurile retrospectiv, aceasta a fost marea noutate acreditată prin transmiterea neîntreruptă a patrimoniului şi a puterii, la care ne-am referit. În domeniul dreptului privat de sorginte romană, funcţionarea acestui principiu era, de multă vreme, cât se poate de naturală. În domeniul dreptului public, al magistraturilor şi funcţiilor, nu ereditatea, ci principiul *electiv* constituia forma – singura formă – de acces la putere. Tradiţia romană a principatului şi, mai apoi, a imperiului se împletea, în această privinţă, cu aceea creştină, fiindcă şi aici *alegerea* constituia principala modalitate prin care cineva era „chemat” spre un destin de excepţie. Întocmai cum Isus îşi *alesese* ucenicii, iar relaţia privilegiată dintre fiinţa umană şi Dumnezeu era considerată a se institui prin *elecţie* divină, la fel şi puterea, indiferent de forma ei, nu se putea dobândi în mod legal decât prin actul fondator al alegerii. Exemplele sunt prea numeroase pentru a mai proba aici, încă o dată, acest lucru. Să ne limităm doar la a spune că singura demnitate medievală care a combinat cele două principii pentru a prinde – cum se spune – „corp” a fost aceea papală, în măsura în care ocuparea ei avea loc în urma elecţiunii (operată de clerul şi „poporul roman”, mai întâi, de cardinali, după aceea), iar cel ales devenea „nevrednicul moştenitor” (*indignus haeres*) al Sfântului Petru. Dar chiar şi în acest caz, principiul alegerii prevala, după cum se vede, din punct de vedere cronologic şi simbolic, asupra celui ereditar. Patrimonializarea demnităţii regale[2], operată de primii Capeţieni (în 1031, la moartea lui Robert al II-lea cel Pios, titlul de rege dobândise deja acest caracter, după cum o demonstrează dispoziţiile succesorale ale defunctului[3]), a avut numeroase – şi foarte importante – urmări. Dintre acestea, cel puţin una merită reţinută : faptul că titlul regal a devenit bunul unei familii – cel mai însemnat, desigur, dar, cu toate acestea, un bun privat – explică accentuata sa *personalizare* din secolele următoare (adică asocierea nu cu o instituţie, ci cu un individ, mai exact, cu un *anumit* individ şi o *anumită* familie) şi, pe cale de consecinţă, „dispariţia” (sau suspendarea) sa temporară în intervalul dintre moartea predecesorului şi încoronarea succesorului (când demnitatea monarhică era legitim reinstituită). Vidul de putere specific acestui interstiţiu a constituit o gravă problemă pentru regii Capeţieni până la finele Evului Mediu, atunci când anumite măsuri, pe care le vom discuta, fără a-i pune complet capăt, l-au făcut mai puţin primejdios. „Întruparea” demnităţii regale – *încorporată* fiinţei regelui prin ungere şi încoronare –, făcând cu neputinţă disocierea de cel ce o exercita la un moment dat, a împiedicat multă vreme conturarea ideii despre natura transpersonală şi perenă a funcţiei, care – după cum vom vedea cu un alt prilej –, atunci când a început să se schiţeze, nu a putut „prinde corp” altcumva decât tot *prin* şi *în* corpul regelui, cu ajutorul metaforei „corpului politic” sau a „dublului” mistic al regelui[4].

1. E drept că aceasta nu devenea efectivă decât în urma ceremonialului încoronării şi a săvârşirii oncţiunii, dar, cel puţin din punct de vedere formal, prin actul transmiterii, drepturile moştenitorului nu mai puteau fi puse în cauză.
2. În care se cuvine să vedem, credem, o puternică reminiscenţă a obiceiurilor succesorale germanice.
3. *Cf.* Andrew W. Lewis, *op. cit.*, p. 55.
4. Există totuşi anumite indicii (toate din secolul al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea) care ne arată că regii Capeţieni par să fi avut o percepţie destul de netă a diferenţei dintre funcţia regală (*dignitas*) şi ocupanul ei. Formulele de cancelarie care folosesc, alternativ, termenii de „succesori” şi „moştenitori”,

Înainte de a ajunge însă la această deosebit de interesantă transformare, să mai notăm – reamintind un fapt semnalat şi mai înainte – că metoda prin care regii Capeţieni le-au transmis coroana celor întâi-născuţi dintre urmaşii lor a fost, la început, prin desemnare, urmată de încoronare. Astfel a procedat Hugo Capet cu fiul său, viitorul Robert cel Pios, chiar în 987 ; la fel a făcut acesta cu fiul său, Henric I (1025), şirul acestor numiri continuând fără întrerupere până la începutul secolului al XIII-lea (1223), când Filip al II-lea a murit fără a-şi mai fi încoronat, în prealabil, fiul, ceea ce sugerează, indiscutabil, o anumită stabilitate a dinastiei (sau a stirpei regale, *genus regium*). Principiul succesiunii ereditare devenise firesc[1], ceea ce a făcut posibilă ilustrarea sa prin metafora „sângelui regal", adăugată, din secolul al XIV-lea, celorlalte componente ale imaginarului politic prin care s-a legitimat puterea regilor Capeţieni[2].

Am amintit deja de abilitatea regilor Capeţieni de a se folosi de prevederile dreptului seniorial (mai ales în timpul lui Filip al II-lea August) pentru a-şi extinde şi organiza mai bine domeniile. Ea se cuvine luată în calcul ca un alt factor al reuşitei acestei dinastii, cu atât mai mult cu cât Capeţienii – după cum, de asemenea, am spus –, simţindu-se dispensaţi de obligaţia de reciprocitate, proprie relaţiilor feudo-vasalice, au refuzat la un moment dat, să depună, ei înşişi, omagiu, invocând demnitatea pe care o exercitau şi delegaţia ei divină. Pe de altă parte, relaţiile foarte bune cu clerul au contribuit şi ele, pe tot parcursul acestei perioade, la consolidarea principiului dinastic, mai ales, cum vom vedea, din perspectivă simbolică.

Nu mai puţin importantă a fost, din acelaşi unghi, şi politica matrimonială, foarte atentă, a regilor Capeţieni (începând chiar cu fondatorii familiei), de natură nu doar să creeze alianţe avantajoase din punct de vedere politic şi, uneori, simbolic cu celelalte neamuri nobiliare – deoarece multe din căsătoriile încheiate mai ales de primii dinaşti au fost cu principese de sânge regal –, dar şi să contribuie la creşterea continuă a posesiunilor funciare ale familiei şi, implicit, a nobleţei sale[3].

---

atunci când se referă la raportul dintre familia regală şi funcţiile sau bunurile ecleziastice, respectiv laice şi episodul succesiunii regale din 1316, când demnitatea monarhică s-a perpetuat, fără a se „încarna", în intervalul cuprins între decesul lui Ludovic al X-lea şi naşterea – după câteva săptămâni – a urmaşului său, Ioan I (considerat rege de drept imediat după naştere), sunt, în acest sens, concludente, atestând forţa dreptului ereditar în transmiterea coroanei (*ibidem*, pp. 113 *sqq.* şi 196-201).

1. Începând, de asemenea, cu secolul al XIII-lea, fiul cel mai mare al regelui Franţei şi moştenitorul tronului începe să fie numit *primogenitus* („întâiul născut"), purtând acest nume ca un titlu. Mai târziu, în 1349, după anexarea provinciei Dauphiné la domeniul regal, el va fi numit „delfin" (*dauphin*) (Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, p. 40).
2. Expresie a continuităţii dinastice şi, în acelaşi timp, întărind acest principiu, metafora „sângelui regal" constituie indiciul „avântului irezistibil" al principiului dinastic, începând cu această perioadă. Manifestarea sa cea mai spectaculoasă a fost constituirea aşa-numitei „familii regale", evocată, odată cu secolul al XIII-lea, de o întreagă terminologie. Un secol mai târziu, formula unică prin care o exprimă partizanii regelui este aceea a „principilor florilor de crin", devenită, în veacul al XV-lea, „principi de sânge [regal]". Metafora „sângelui regal" a apărut atât ca urmare a redescoperirii dreptului roman (întrucât, pentru a exprima filiaţia, juriştii romani utilizau, termenul „sânge", *sanguis*), cât şi a ipostazierii lui Ludovic cel Sfânt ca referinţă eminentă a descendenţei, prin transformarea sa, în secolul al XV-lea, într-un adevărat „patron" al regilor Franţei, în strămoşul lor comun. În spiritul aceleiaşi metafore, Carol al V-lea a remodelat necropola regală de la Saint-Denis, reunindu-i în jurul regilor morţi pe toţi membrii decedaţi ai familiei regale (regine, copii, băieţi şi fete) – spre deosebire de Sfântul Ludovic, care intenţionase să-i înlăture din necropolă pe copiii care nu domniseră. Saint-Denis a devenit astfel „necropola sângelui regal" (*cf. ibidem*, p. 154). Pentru celelalte expresii ale acestui imaginar, vezi *supra* şi *infra*.
3. Pentru acest aspect, vezi, pe larg, Andrew W. Lewis, *op. cit.*, pp. 41-55.

Aşadar, în raport cu toate marile familii senioriale din partea de apus a Europei – poate doar cu excepţia Plantageneţilor –, destinul Capeţienilor a fost, indiscutabil, unul neobişnuit.

Acest lucru nu trebuie să ne facă să uităm că, în pofida succeselor considerabile pe care ei le-au înregistrat în procesul de edificare teritorială şi instituţională a monarhiei, obstacolele în calea acestui proces au rămas, pe parcursul întregii perioade, considerabile. Ca şi limitele sale.

Una dintre acestea constă în chiar – am putea-o numi astfel – generalitatea fenomenului de concentrare teritorială şi instituţională în „Francia Occidentală", ca de altfel pretutindeni în Europa de Apus. După cum bine a remarcat Monique Bourin-Derruau, „ar fi o simplificare anacronică să interpretăm politica regală [de centralizare] ca o luptă de fiecare clipă împotriva puterilor rivale" şi – am adăuga noi – având drept finalitate, clar întrevăzută şi bine calculată, o unificare completă, teritorială şi instituţională[1]. Nici structura regatului, nici spiritul epocii nu îngăduiau acest lucru. Atribuţiile (sau „puterile") – juridice, administrative, fiscale – care se construiesc în această epocă la nivel central se edifică, de fapt, la toate nivelele locale, contrabalansându-le pe cele ale regelui sau sprijinindu-le.

De exemplu, concomitent cu perfecţionarea sistemului de gestiune a domeniului regal şi cu edificarea principalelor mecanisme instituţionale ale statului, în principate, marii seniori procedează la fel. Peste tot se creează o administraţie foarte apropiată de aceea a regelui, cu aceiaşi funcţionari (*baillis*) şi aceleaşi prerogative (ca la Toulouse, în Auvergne ş.a.m.d.). De asemenea, întocmai cum, în cadrul domeniului regal extins, particularităţile locale – în forma multiplelor cutume şi a libertăţilor urbane, de exemplu[2] – au continuat să existe, la fel şi principii locali au respectat, în propriile posesiuni, varietatea obiceiurilor. Acest paralelism al structurilor, vizibil la toate nivelele, a facilitat ulterior unificarea teritorială, dar pe moment a menţinut diversitatea.

Astfel stând lucrurile, mai corect ar fi să vorbim, cel puţin pentru secolul al XIII-lea, nu atât despre o supremaţie Capeţiană efectivă (valabilă doar în plan simbolic), cât de un „echilibru al puterilor"[3], care se combat şi se ajută reciproc.

Mai există însă şi alte limite ale acestei centralizări, şi nu doar de natură teritorială. Până în 1250, de pildă, legiferarea la scara întregului regat nu a fost posibilă decât cu consimţământul marilor seniori (întrucât regele, potrivit cutumei, nu putea dicta singur decât pe domeniul său), ceea ce explică de ce aplicarea la nivel local a ordonanţelor regale – care, oricum, aveau o natură mai mult prescriptivă decât normativă – a fost deficitară şi uneori chiar absentă, având loc doar după consultarea prealabilă a autorităţilor locale şi pe temeiul unei justificări amănunţite. Caracterul discreţionar al procesului era absent[4].

Limitele autorităţii Capeţiene şi ale procesului de centralizare în Franţa primului sfert al secolului al XIII-lea sunt oglindite şi de faptul că, la sud de Loara, ecoul bătăliei de la Bouvines, atât de puternic în partea nordică a regatului (vechea Francie) – inclusiv în Flandra, Anglia şi Lotharingia –, aproape că nu s-a auzit[5].

1. Monique Bourin-Derruau, *op. cit.*, p. 201.
2. Pe care regalitatea le-a garantat, în schimbul anumitor contribuţii financiare („ajutoare") şi a sprijinirii (sau exercitării în numele regelui) a politicii administrative a regelui.
3. Expresia îi aparţine lui Monique Bourin-Derruau, *op. cit.*, p. 204.
4. Pentru toate aceste informaţii, *ibidem*, pp. 199-204, 216-217.
5. Dintre cele 92 de relatări – mai ample sau mai concise – ale bătăliei repertoriate de Georges Duby, doar trei provin din regiunile sudice (*cf. Le Dimanche de Bouvines*, pp. 243-247).

Cu un secol mai devreme, în prima jumătate a celui de-al XII-lea veac, ecartul dintre diferitele „Franţe” este documentabil şi pe plan mental, după cum o demonstrează, între altele, şi corespondenţa dintre Abélard şi Héloïse, deja citată mai sus[1].

Însă această distanţă culturală faţă de centrul politic al regatului nu era specifică doar Bretaniei. De fapt, în perioada la care ne referim, ea este sesizabilă între toate provinciile de la apus de Rin, dar mai cu seamă între cele din nord şi cele mediteraneene, ceea ce a constituit unul dintre obstacolele majore, niciodată complet depăşit, ale procesului de centralizare.

Clivajul dintre aceste două zone în cadrul a ceea ce, din secolul al XIII-lea, s-a numit „regatul Franţei” are mai multe aspecte, dintre care cel lingvistic şi cultural (în sensul foarte larg, antropologic, al termenului) se numără, fără discuţie, printre cele mai importante. Nu este vorba, în această privinţă, numai despre bine-cunoscuta deosebire dintre „limba d'oïl” şi „limba d'oc” (fără a mai aminti de provensală), între care, mai cu seamă începând din secolul al XIV-lea, incompatibilitatea a devenit manifestă. Mai mult decât atât, între cele două mari regiuni fractura era, în această perioadă, cum s-a spus[2], una de civilizaţie, fiind vizibilă la toate nivelele şi în toate privinţele.

Bunăoară, dacă în sud se construia durabil, mai ales în piatră, în nord, materiile prime erau pământul, crengile şi paiele, cu care se ridicau mai toate aşezările din mediul rural şi urban. Zonele de mari culturi cerealiere, lucrate prin asolament trienal, se aflau, în schimb, în partea de nord a regatului, superior, din acest punct de vedere, sudului, unde comunităţile au rămas fidele ritmului bienal, în condiţiile unui sol mai sărăcăcios şi a perioadelor prelungi de secetă (ceea ce, cum am constatat într-un alt capitol, explică reconversia lor pe alte tipuri de cultură, precum viţa-de-vie şi grădinăritul, şi, de asemenea, o mai pronunţată specializare comercială).

În sud, aşezările rurale – adevărate oraşe în miniatură – erau de tip *castrum*, fiind fortificate şi situate, de regulă, pe înălţimi, în jurul unui castel seniorial, cu care întreţineau raporturi strânse. În nord, castelul era, dimpotrivă, construit la depărtare, iar satele apăreau mai deschise, cu case despărţite de grădini şi curţi. În mijlocul aşezărilor de aici era construită, întotdeauna, biserica, spre deosebire de sud, unde aceasta, aidoma castelelor din nord, era, cum se vede uneori şi astăzi, situată la depărtare.

Moştenire a epocii romane, reţeaua urbană era, în sud, mai densă şi în strânsă interdependenţă cu mediul rural. Elita socială a oraşelor o constituia, aici, patriciatul nobiliar şi „burghez”, cu o avere preponderent imobiliară şi, în general, dispersată. „Libertăţile” urbane erau mai limitate decât în nord, unde mişcările comunale au fost foarte puternice, ca de altfel şi „burgheziile” comerciale şi manufacturiere (cazul Flandrei fiind, din acest punct de vedere, cel mai elocvent).

Şi raporturile dintre credincioşi şi Biserică erau, în cele două regiuni, diferite. Mai conflictuale în sud, în condiţiile unei spiritualităţi mai puţin rigoriste şi, ca atare, predispusă influenţelor profane (precum „amorul curtean”) şi eretice, ele au fost, în nord, mai armonioase, pentru că şi pietatea credincioşilor avea aici un caracter mai conformist. Nu întâmplător, mişcările eretice au avut aici o priză infinit mai modestă decât în zona mediteraneană, unde puternica lor implantare a întreţinut continuu o situaţie extrem de tensionată cu autorităţile ecleziastice. Nici învăţământul teologic nu avea, în cele două regiuni, acelaşi prestigiu : dacă marii învăţaţi ai scolasticii din secolul

1. *Vezi supra*, p. 185.
2. *Cf.* Monique Bourin-Derruau, *op. cit.*, pp. 60-74, 231-234, pentru toate informaţiile care urmează.

al XIII-lea erau reuniţi, cu toţii, la Universitatea din Paris, sudul, în schimb, sub înrâurirea musulmană şi iudaică, excela în învăţământul juridic şi medical.

În asemenea circumstanţe, nu este câtuşi de puţin paradoxal faptul că raporturile cu evreii au fost şi ele diferite : deşi ocazional antiiudaică, conduita populaţiilor mediteraneene a fost, faţă de ei, oarecum mai binevoitoare, principii locali utilizându-le competenţele administrative şi financiare chiar în funcţii cu un caracter public (ca în Spania *Reconquista*-ei). În nord însă, atitudinea generală a fost mult mai intolerantă, după cum ne-o arată prima expulzare în masă, din 1182, a evreilor (decisă de Filip al II-lea), după ce în 1171 avusese loc unul dintre primele masacre antiiudaice la Blois, în urma unei acuzaţii de omor ritual.

La toate aceste aspecte se mai cuvin adăugate, ca şi în cazul Bretaniei, amintit mai sus, clivajul mental sau antinomia percepţiilor reciproce[1], ca şi o serie întreagă de alte diferenţe (fiscale, juridice, de statut social etc.) pe care regalitatea franceză le-a respectat – dacă nu chiar le-a întărit – şi după anexarea formală a regiunilor sudice (între 1210 şi 1230).

Fenomenul separaţiei dintre cele două regiuni a fost accentuat şi de tendinţa deplasărilor demografice : foarte rare dinspre nord spre sud, desigur, din cauza incompatibilităţilor lingvistice, mişcările de populaţie au fost, în schimb, din varii motive, incomparabil mai frecvente între regiunile din fiecare zonă.

Toate aceste limite şi obstacole în procesul de integrare a regatului francez – unele structurale, cum am văzut, altele determinate de însăşi politica abilă a regilor Capeţieni, de respectare a particularităţilor locale – nu au făcut totuşi, în ciuda amplorii lor, decât să-i întârzie desfăşurarea, nicidecum să-l oprească. Tendinţa monarhilor francezi a fost de a-şi impune, în mod ferm, autoritatea, chiar şi atunci când acest lucru risca să ducă la un conflict de proporţii cu factorii locali. Două exemple, care datează, e drept, din timpul domniei lui Filip al IV-lea cel Frumos (când contextul general şi împrejurările imediate erau foarte diferite faţă de cele din timpul predecesorilor), sunt, din acest unghi, cum nu se poate mai sugestive.

Cel dintâi este conflictul dintre regele Franţei şi Bernard Saisset, episcopul de Pamiers (1301), care a avut loc în circumstanţele – în cel mai înalt grad semnificative şi asupra cărora vom reveni – veritabilului război dintre Filip al IV-lea şi papa Bonifaciu al VIII-lea. Pretextul l-au constituit neînţelegerile provocate de *pariage*-ul comun al episcopului şi regelui asupra oraşului Pamiers. Nesocotirea drepturilor senioriale regale de către Bernard Saisset a atras intervenţia anchetatorilor regali, Richard le Neveux şi Jean de Picquiguy, urmată de sechestrul pus asupra bunurilor episcopului şi de somarea lui de a se prezenta în faţa Curţii regale. Arestat, episcopul de Pamiers a fost judecat, acuzat de erezie, înaltă trădare şi – fapt original pentru acea epocă – lezmaiestate. În cele din urmă, după alte întâmplări care nu interesează aici, el a fost eliberat, dar obligat să se exileze.

Neobişnuita duritate a ripostei lui Filip – şi, ar trebui adăugat, îndrăzneala ei nemaivăzută de a sfida o normă sacrosanctă a vremii, prin întemniţarea unui ierarh al Bisericii romane – nu a fost dictată numai de încălcarea unor drepturi regale. În afara contextului de care am amintit (conflictul dintre rege şi papă), la violenţa ei a mai

1. Imaginea pe care oamenii din sud o au în ochii celor din nord este, invariabil (sau aproape), detestabilă. Două exemple pun foarte bine în evidenţă acest lucru. Deja în secolul al XI-lea, călugărul burgund Raoul Glaber îi considera pe locuitorii Aquitaniei fără credinţă, fără lege, ridicoli şi indecenţi. Pentru cronicarul „cruciadei albigenze", Pierre des Vaux de Cernay, meridionalii erau feloni şi ipocriţi (*ibidem*, p. 61).

contribuit şi faptul că episcopul de Pamiers nutrea, se pare, planuri mai ambiţioase : de a-i expulza pe Capeţieni din Sud cu ajutorul lui Bonifaciu al VIII-lea şi a principilor meridionali.

Doi ani mai târziu – iar acesta este al doilea exemplu –, tulburările s-au reaprins ca urmare a intervenţiei regelui, pe fondul conflictului dintre un tribunal inchizitorial dominican şi franciscanii reprezentaţi de Bernard Délicieux. Bănuind că regele nu era dispus să limiteze puterea dominicanilor într-o regiune care, cu numai câteva decenii în urmă, fusese unul dintre teritoriile privilegiate de acţiune ale ereziei cathare, ale cărei resturi nu fuseseră pe deplin extirpate, o parte dintre oraşele languedociene, în frunte cu Carcassonne, s-au coalizat împotriva lui Filip. Încercând o politică de echilibru, absolut necesară într-o ambianţă (culturală şi religioasă) atât de complicată şi sensibilă, regele a reprimat revolta, dar a condamnat şi acţiunea, prea brutală, a inchizitorilor. Cu toate acestea, starea de nelinişte a persistat în regiune mult timp după aceea.

Pe lângă implicaţiile lor mai ample, crizele la care ne-am referit reprezintă, neîndoielnic, un simptom al procesului de integrare politică a provinciilor sudice în regatul Capeţian. O integrare care va rămâne însă multă vreme incompletă, limitându-se doar la mediile politice şi religioase diriguitoare din oraşe, dar excluzând lumea satelor, unde – ca în aşezarea pirineană Montaillou[1] – loialităţile şi credinţele colective au continuat să rămână cele tradiţionale.

Evocată tangenţial, prin episoadele amintite mai sus, domnia lui Filip al IV-lea cel Frumos (1285-1314) a reprezentat, din toate punctele de vedere, momentul cel mai înalt atins până atunci de edificarea statutului monarhic şi de centralizarea teritorială şi instituţională a puterii. Perioadă de adevărată „exasperare a statului", cum a caracterizat-o Jacques Le Goff[2], guvernarea „regelui de fier" (sau „de marmură", cum i-a spus, de curând, Jean Favier[3]) a marcat, se poate afirma fără ezitare, impunerea noului principiu al *suveranităţii* ca reper cardinal al acţiunii monarhiei în locul tradiţionalei suzeranităţi feudo-vasalice (pe care nu a înlăturat-o de tot).

Politica noului rege a continuat-o, în toate privinţele, pe aceea a predecesorilor săi, dar continuitatea a fost una de spirit şi program, câtuşi de puţin de metodă, de vreme ce, spre deosebire de părintele său (Filip al III-lea) şi de bunicul său (Ludovic al IX-lea, pe care, de altfel, l-a şi canonizat), Filip al IV-lea a reînodat cu tradiţia măsurilor agresive din timpul domniei lui Filip al II-lea, dar, de astă dată, cu o forţă incomparabil mai mare şi având un spectru mult mai larg de acţiune[4].

În primul rând, el a continuat să lărgească domeniul regal şi, în general, să sporească influenţa Franţei asupra teritoriilor învecinate, speculând în propriu-i folos toate situaţiile şi posibilităţile oferite de prevederile dreptului feudo-vasalic. În 1328, la moartea lui Carol al IV-lea, domeniul capeţian cuprindea cca 23.800 de parohii, numărând 10 milioane de locuitori, dintr-un total de aproximativ 15 milioane, cât cuprindea, acum, întreaga provincie romană de odinioară[5]. Din acest domeniu, regele obişnuia să delimiteze, periodic,

1. Vezi, în această privinţă, excepţional de interesanta şi frumoasa carte – bine-cunoscută astăzi – a lui Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, sat occitan, de la 1294 până la 1324*, traducere, prefaţă şi note de Maria Carpov, vol. I-II, Editura Meridiane, Bucureşti, 1992.
2. *Cf.* André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 119 *sqq.*
3. Jean Favier, *Un roi de marbre. Philippe le Bel. Enguerran de Marigny*, Fayard, Paris, 2005.
4. William Chester Jordan, „The Capetians from the death of Philipp II to Philipp IV", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. V, pp. 302 *sqq.*
5. *Cf.* Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, *passim*.

anumite ansambluri teritoriale numite *apanaje*, cu care şi-a înzestrat fiii cadeţi, ataşându-i strâns de interesele coroanei.

Două eşecuri au marcat totuşi politica teritorială a lui Filip cel Frumos : ducatul Aquitaniei (numită şi Guyenne) – din care regele francez nu a reuşit, în ciuda numeroaselor campanii, să-l scoată pe vasalul său englez – şi comitatul Flandrei, unde, în urma zdrobitoarei înfrângeri de la Courtrai (11 iulie 1302), suferită în faţa oraşelor flamande răsculate împotriva francezilor, Filip al IV-lea va eşua în încercarea de a-şi face respectată autoritatea. Chiar dacă, mai târziu, prin victoria de la Mons-en-Pévèle, din 1304, echilibrul de forţe a fost întru câtva restabilit, acest lucru nu i-a fost de mare folos regelui francez. Şi aici, ca şi în Aquitania, inamicul principal erau Plantageneţii[1].

Un domeniu regal care dobândise o asemenea anvergură reclama o organizare corespunzătoare. De aceea, nu este întâmplător că, în vremea lui Filip al IV-lea, centralizarea administrativă şi juridică a regatului a înregistrat progresele cele mai semnificative. Procesul de specializare funcţională a diferitelor compartimente ale curţii regale, început în perioada anterioară, a continuat şi s-a amplificat. Deoarece aceste structuri erau, prin forţa lucrurilor, deschise seniorilor şi prelaţilor, iar aceştia împietau adesea asupra atribuţiilor celorlalţi membri – „profesioniştii" retribuiţi –, activitatea lor a fost foarte înceată şi greoaie. De aceea, curtea a fost dublată de ceea ce în Franţa acestei perioade s-a numit *l'hostel du roi*, casa privată a regelui sau consiliul său (a cărui apariţie este menţionată încă din secolul al XI-lea)[2]. Compus din rude apropiate, prieteni, personal domestic şi funcţionari, consiliul a preluat treptat toate atribuţiile administrative esenţiale sub supravegherea directă a monarhului. Cei mai importanţi dintre membrii săi erau aşa-numiţii „legişti", funcţionari retribuiţi şi înnobilaţi cu ranguri modeste, având o solidă formaţie juridică, pusă în serviciul exclusiv al regelui. Din rândul acestor oameni – cum ar fi : Philippe de Beaumanoir, Pierre Flotte, Guillaume de Nogaret, Euguerrand (Enguerran) de Marigny, Henry de Sully ş.a. – s-au recrutat cancelarul şi membrii secretariatului general, ca, de altfel, majoritatea celor ce au compus consiliul regal, toate aceste structuri luând naştere în cadrul curţii, de care, treptat, s-au separat.

Cu ajutorul acestor instrumente de guvernare, prezenţa regelui prin intermediul reprezentanţilor săi direcţi s-a făcut simţită tot mai mult în diferitele părţi ale regatului, autoritatea fiindu-i întărită prin practica legiferării prin ordonanţe. Spre deosebire de perioada anterioară, când această autoritate, pentru a fi efectivă, trebuia să fie şi *vizibilă* (de unde şi caracterul adesea itinerant al puterii în Evul Mediu), acum, pentru prima dată în decursul procesului de edificare a monarhiei, prezenţa corporală a regelui nu a mai fost necesară, puterea lui (*potestas*) putându-se oglindi şi manifesta prin trimişii săi. Acesta era un semn că specificul impersonal al *statului*, tipic modernităţii occidentale de mai târziu, începea să se schiţeze[3].

Extinderea domeniului regal şi acţiunea treptată de centralizare administrativă (subîntinsă şi de perfecţionarea instrumentelor juridice de acţiune) reclamau mobilizarea unor resurse din ce în ce mai mari. Pentru a şi le procura, Filip al IV-lea a inaugurat ceea ce s-ar putea numi o politică fiscală de mână forte, destinată să-i asigure independenţa financiară faţă de

1. William Chester Jordan, *op. cit.*, pp. 305-307 ; Jean Favier, *Un roi de marbre...*, pp. 193-231.
2. *Ibidem*, pp. 25-71.
3. Acest aspect este bine pus în evidenţă de Jacques Krynen, *L'Empire du roi. Idées et croyances politiques en France (XIIIe-XVe siècle)*, Gallimard, Paris, 1993, *passim*.

vasalii săi, asigurând monarhiei venituri fixe[1]. Această (principală) dimensiune a guvernării „regelui de fier”, care o deosebeşte de toate cele care au precedat-o, era perfect congruentă cu evoluţia de până atunci a regatului. Transformările administrative şi politica monarhiei Capeţiene din teritoriile învecinate (precum Flandra, de care am amintit) trebuiau susţinute de mijloace financiare consistente, pe care veniturile domeniului regal (de cca 450.000 de livre, la începutul domniei, în 1283) nu (mai) erau capabile să le asigure. Complexitatea crescândă a administraţiei regale şi, pe de altă parte, creşterea numerică a personalului birocratic impuneau, la rândul lor, de urgenţă, suplimentarea veniturilor. Potrivit estimărilor recente, elaborate pe temeiul surselor timpului, numai pentru întreţinerea aşa-numitului *hostel du roi*, care număra cca 300 de funcţionari, era nevoie de peste 100.000 de livre anual (fără a mai socoti cheltuielile necesitate de personalul domestic al reginei şi al principilor de la curte)[2].

Multiplicarea membrilor cancelariei (de la 10 notari, în 1286, la 48, în 1328) şi amplificarea continuă a parlamentului parizian prin apariţia unor noi secţiuni, precum şi cheltuielile în creştere presupuse de administraţia locală (onorariul anual al unui *bailli* se ridica la 5-700 livre anual) pretindeau, de asemenea, numeroase cheltuieli.

Războiul era şi mai costisitor : cumpărarea alianţelor, întreţinerea garnizoanelor (500 de livre numai pentru un castel de la frontiera pirineană, de exemplu), stipendierea cavalerilor chemaţi la oaste (180 de livre anual pentru fiecare), inclusiv cheltuielile impuse de campaniile propriu-zise (ca, bunăoară, aceea din Aquitania, care a costat 3 milioane de livre) reclamau, la rândul lor, sume imposibil de strâns prin mijloacele tradiţionale. Astfel se înţelege mai bine de ce, în secolul al XIII-lea, înmulţirea resurselor fiscale a devenit, pretutindeni în Europa de Apus, o preocupare de căpătâi a monarhiilor (într-un context economic care a încurajat substanţial – cum am spus în altă parte – acest lucru), iar soluţiile imaginate pentru a spori veniturile regale au fost, uneori, pe cât de diverse, pe atât de inedite.

În Franţa lui Filip al IV-lea, una dintre acestea a fost impunerea fiscală generală, inclusiv a membrilor clerului (ceea ce, cum vom vedea imediat, a declanşat conflictul cu Bonifaciu al VIII-lea). Nu a fost vorba de un impozit unic (cum s-ar înţelege astăzi), ci de un ansamblu foarte divers de măsuri de prelevare fiscală, neuniforme şi nepermanente, dar periodice, fapt care făcea şi mai vizibilă, pentru toţi, puterea regală (într-o epocă în care dreptul de prelevare – cu complementul său, dania – constituia unul dintre aspectele cele mai directe prin care se declina orice formă de putere, laică sau religioasă).

Exploatarea fiscală a evreilor, „lombarzilor” şi Templierilor (al căror ordin a fost desfiinţat în 1307, bunurile acestuia fiind puse sub sechestru) s-a înscris în logica aceleiaşi politici. Determinată de motive greu de decelat (nu există, în această privinţă, un consens în istoriografie), atitudinea – oarecum paradoxală, ţinând cont de specificul timpului – faţă de cavalerii Templului are, în schimb, în termenii de astăzi, un pronunţat caracter politic : ea ilustrează în mod exemplar voinţa (*voluntas*) regelui, impusă atât propriului regat, cât şi întregii creştinătăţi. Împeună cu celelalte măsuri amintite, ea indică deosebit de clar sensul general al politicii lui Filip al IV-lea : instituirea şi respectarea suveranităţii regale pe întreg domeniul său (identic, începând de acum, cu teritoriul regatului)[3].

1. *Cf.* Jean Favier, *Un roi de marbre…*, pp. 135-193.
2. Pentru această informaţie şi cele care urmează, *cf.* Monique Bourin-Derruau, *op. cit.*, pp. 247-250.
3. Jean Favier, *Un roi de marbre…*, pp. 387-435.

Ideea unui spaţiu „unitar”, ca emblemă a statului monarhic, a început să-şi croiască drum încă din epoca lui Filip al II-lea, primul rege care – după cum am amintit – şi-a schimbat titulatura[1]. Pe parcursul secolului al XIII-lea, juriştii regelui subliniază şi justifică de nenumărate ori aceeaşi idee. Philippe de Beaumanoir, de exemplu, sfetnic al lui Ludovic al IX-lea şi autor al celebrului tratat juridic intitulat *Obiceiurile din ţinutul Beauvais*, scria, încă în epoca în care regele „cel sfânt” nu putea legifera fără acordul marilor seniori ai regatului, că „regele este suveran pretutindeni şi are ca un drept al său paza întregului ţinut… Nimeni [dintre supuşii săi] nu este atât de mare încât să nu poată fi chemat la curtea sa pentru injustiţie sau falsă judecată”. Guillaume de Plaisian – unul dintre cei mai influenţi legişti francezi de la începutul secolului al XIV-lea – este şi mai categoric decât predecesorul său : „Toţi cei din regat sunt conduşi de autoritatea regelui ; chiar şi prelaţii şi clericii sunt legaţi de legi, edicte şi de constituţiile regelui în probleme temporale. În calitatea pe care o are, regele poate adopta orice măsură crede de cuviinţă în ceea ce-i priveşte pe supuşi şi bunurile acestora”[2]. Atitudinea sa în apărarea suveranităţii regale nu a fost, într-o epocă neobişnuit de bogată în scrieri cu caracter politic, singulară, ci împărtăşită de mulţi alţi autori, care au ilustrat-o fie în forma radicală a tratatului intitulat *Rex pacificus*, fie în aceea mai moderată a lui Jean de Paris (Johannes Quidort/ Parisiensis). Împrejurările – asupra cărora vom insista imediat – conflictului dintre Filip al IV-lea şi Bonifaciu al VIII-lea explică, de bună seamă, abundenţa acestei literaturi, precum şi faptul că argumentele celor ce apărau interesele regelui vizau îndeosebi justificarea dreptului său autonom de jurisdicţie[3].

Din această perspectivă, înţelegem mai bine de ce noţiunea de „suveranitate” nu presupunea, în epoca la care ne referim (ca, de altfel, nici astăzi), o putere absolută. Luat *ad litteram*, acest termen se cuvine tradus prin *superioritate*, nu prin *supremaţie*. De altfel, toţi autorii amintiţi, vorbind despre întinderea şi conţinutul puterii regale, se referă la ea, întotdeauna, numai într-un sens *comparativ* (ca *superioritas*, *majus dominium*, *altior dominatio* etc.)[4], nu exclusiv. Puterea regelui era *mai mare*, nu însă unică. El lua deciziile finale, însă nu *toate* deciziile.

Pe de altă parte, această suveranitate trebuie înţeleasă doar ca una personală, nicidecum „statală”. Ea „dispărea” odată cu persoana celui ce o exercita, pentru a „renaşte” prin succesorul său. De aici şi problemele deosebite pe care le ridicau situaţiile de vacanţă succesorală sau de minorat, cu atât mai serioase cu cât ele ofereau marilor seniori ai regatului prilejul de a-şi reafirma prerogativele. Astfel se explică toleranţa regală pentru „libertăţile” (privilegiile) locale şi predispoziţia ei de a ţine cont, în deciziile sale majore, cel puţin formal, de opinia şi consimţământul celor interesaţi[5].

„Adunările de stări” au constituit, în Franţa celui de-al XIV-lea veac, principala expresie a acestui specific bilateral al adoptării marilor hotărâri politice (fie şi în mod formal, după cum vom arăta mai jos). Numite, în limba franceză, *Assemblées d'États*

1. Vezi *infra*.
2. *Cf.* Joseph R. Strayer, „The Laicization of French and English Society in the Thirteenth Century”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 15, 1940, *apud* C. Leon Tipton (ed.), *op. cit.*, p. 36.
3. Pentru întregul context, cu explicaţiile şi referinţele necesare, vezi studiul nostru „Metafora «corpului politic» în cultura medievală a Occidentului latin (secolele XIII-XIV)”, *Caiete de antropologie istorică*, Cluj-Napoca, II, nr. 2 (4), iulie-decembrie 2003, pp. 9-29.
4. *Cf.* Joseph R. Strayer, „The Laicization of French and English Society in the Thirteenth Century”, p. 37.
5. Jacques Krynen, *op. cit.*, pp. 240-252 şi 304-408.

(cuvântul *État* având, în acest context, o conotaţie nu atât socială – de „stare” –, cum se crede, cât *teritorială*, referindu-se la marile principate sau feuduri patrimoniale din cuprinsul regatului francez, numite şi „state”, din cauza prerogativelor autonome, iniţial foarte largi, ale posesorilor), aceste structuri au fost, la început, simple adunări provinciale. Menţionate pentru prima dată în secolul al XIII-lea, ele erau compuse din reprezentanţii locali ai clerului, nobilimii şi oraşelor, care se întruneau periodic (dar fără regularitate) în diferite centre de provincie (Champagne, Berry, Poitou, Touraine, Limousin, Anjou, Maine etc.), la convocarea regelui sau a reprezentanţilor acestuia, pentru a examina cererile de subsidii formulate de putere. Odată acceptate, rolul şi competenţele acestor adunări încetau, chiar dacă, uneori, ele au încercat să profite de atribuţiile lor, prezentându-i regelui „caiete de doleanţe” cu solicitările locale, intervenind în certurile senioriale sau chiar organizând apărarea teritoriului (cum s-a întâmplat în timpul Războiului de O Sută de Ani).

Expresie centralizată a adunărilor provinciale, „Stările – sau, mai corect, «Statele» – Generale” s-au constituit ca urmare a necesităţii resimţite de rege de a dobândi acordul supuşilor în chestiuni extrem de importante, nu numai de ordin fiscal. În contextul conflictului dintre regalitatea franceză şi papalitate, o primă întrunire de acest tip (reunind prelaţi, seniori şi reprezentanţi ai oraşelor) a avut loc în 1302 (urmată de o alta, în 1303) la Notre-Dame din Paris, pentru a legitima – cum vom arăta imediat – acuzaţiile aduse de Filip al IV-lea papei Bonifaciu al VIII-lea. Următoarele s-au ţinut în 1308 şi 1309 (dar numai în prezenţa delegaţior trimişi de oraşe), pentru a ratifica măsurile fiscale ale regelui. Rolul lor a fost, în aceste circumstanţe, doar consultativ şi de validare, neimplicând un drept de decizie[1].

Prin urmare, ar fi profund greşit ca „Adunarea Stărilor/Statelor Generale” să fie considerată o instituţie modernă, premegătoare spiritului democratic. După cum a constatat, între alţii, şi Gheorghe I. Brătianu, într-un studiu astăzi celebru[2], adunările medievale de stări nu constituie expresiile incipiente ale unui „parlamentarism” modern sau formele premoderne ale reprezentativităţii actuale (cum se mai credea în secolul al XIX-lea şi în perioada interbelică). Cu atât mai puţin au fost o modalitate de guvernare „constituţională” sau manifestarea unei – inexistente în epocă – opinii colective. Structuri medievale de tip corporatist, alcătuite din grupări („corporaţii”) definite printr-un statut juridic propriu[3], ele au fost – cel puţin în timpul domniei „regelui de fier” – o simplă

1. În forma lor pe deplin cristalizată, „Stările/Statele Generale” se vor manifesta pentru întâia dată în anii 1340-1350, separat, pentru regiunile din sud şi cele septentrionale. Acest dualism a luat sfârşit în 1483, când cele două adunări s-au contopit într-una singură, cu prilejul convocării lor la Tours pentru a confirma, la solicitarea Anei de Beaujeu, soţia lui Ludovic al XI-lea şi regenta Franţei, succesiunea lui Carol al VIII-lea, în vârstă de 14 ani (Marcel Pacaut, *Les structures politiques*..., pp. 379-382, 385 ; M. Bourin-Derruau, *op. cit.*, pp. 253-236). Acum, pentru prima dată, „starea a treia” (*le tiers état*) a participat la dezbateri sub *această* denumire, care, precum se vede limpede, îşi pierduse semnificaţia teritorială pentru a dobândi una socială (*cf.* Bernard Chevalier, *L'Occident de 1280 à 1492*, Librairie Armand Colin, Paris, 1969, p. 220).
2. Gheorghe I. Brătianu, „Sfatul domnesc şi Adunarea Stărilor în Ţările Româneşti în cadrul istoriei generale, I. Liniile generale ale problemei”, *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, seria III, tom XXVIII, Mem. I, Bucureşti, 1946, pp. 1-27.
3. Specificul corporatist al adunărilor de stări reprezintă o consecinţă a agregării comunitare a societăţilor medievale şi, desigur, a individualizării dreptului în forma mai multor sisteme juridice distincte (drept senioral, canonic, drept urban, drept „cutumiar” etc.) – care, la rândul său, ar putea fi expresia tardivă a personalităţii legilor din perioada germanică a Europei. Aidoma întregii societăţi medievale, adunările de stări erau un agregat de „mici societăţi”, care nu se „imaginau” ca manifestare globală a unei pretinse „suveranităţi populare”, ci reprezentau doar interesele celor ce le compuneau. Prin intermediul

„cutie de rezonanţă" a puterii regale şi, în acelaşi timp, un prim instrument de manipulare a mulţimilor, cum le-a caracterizat, atât de sugestiv, Jacques Le Goff[1].

Conturarea noului concept de suveranitate şi manifestările sale au condus, aproape inexorabil, la un conflict de proporţii cu Biserica romană, în condiţiile în care era tot mai evident faptul că interesele regelui Franţei şi măsurile care le-au dat expresie ameninţau însuşi principiul supremaţiei acesteia. Criza a fost precipitată de alegerea ca papă a cardinalului Benedetto Caetani, sub numele de Bonifaciu al VIII-lea (1294-1303).

Excelent jurist, bun cunoscător al tradiţiei raporturilor dintre temporal şi spiritual, în felul în care se fixaseră acestea pe parcursul celui de-al XIII-lea veac, noul Suveran Pontif era hotărât să păstreze neştirbită autoritatea instituţiei pe care o reprezenta, împotriva oricăror încălcări, din orice parte ar fi venit, şi a intrigilor aristocraţiei romane (îndeosebi ale familiei Colonna, rivala neîmpăcată a familiei Caetani). Modelul său a fost Inocenţiu al III-lea, iar teocraţia (hierocraţia) pontificală, concepţia care l-a inspirat. Reconfirmarea acesteia îi apărea lui Bonifaciu al VIII-lea cu atât mai urgentă cu cât Biserica se confrunta cu dificultăţi considerabile şi primejdii imediate nu numai în Germania (unde desemnarea regelui ajunsese să se facă în dispreţul total al prerogativelor papale), ci şi în sudul Italiei şi Sicilia (unde partizanii papei pierdeau constant teren în favoarea Angevinilor)[2].

Disputa cu regele Franţei a izbucnit în 1296, având ca pretext problema scutirii fiscale a clerului, încălcată de Filip al IV-lea[3]. Rădăcinile conflictului sunt însă mult mai vechi, trebuind căutate în interesele contradictorii ale celor două părţi în această problemă. Dezvoltarea instituţiei pontificale pe parcursul secolului al XIII-lea avusese ca urmare multiplicarea exponenţială a necesităţilor sale fiscale, pe care bisericile de pe întreg cuprinsul creştinătăţii erau sistematic solicitate să le împlinească. Însă cereri de acelaşi fel veneau, tot mai insistent, şi din partea regalităţilor, întrucât cheltuielile lor, în continuă creştere, nu mai puteau fi suplinite doar prin veniturile de pe domeniile regale. În Franţa, mai ales, aceste necesităţi erau, din motivele prezentate, deosebit de acute. Aici, ca de altfel pretutindeni în Europa de Apus, obiceiul autoriza regalitatea să impoziteze bisericile, dacă veniturile rezultate urmau să aibă o destinaţie pioasă (cruciada, de exemplu) şi – prevedere capitală, instituită de al IV-lea Conciliu de la Lateran (1215) – dacă papalitatea sau un conciliu îşi dăduseră acordul în această privinţă. Or, taxa pretinsă clerului în 1296 de Filip al IV-lea nu avea acest scop, ci fusese reclamată pentru preconizata campanie din Flandra şi fără a fi – cum cerea cutuma – autorizată de papă[4].

Faţă de această încălcare, reacţia lui Bonifaciu al VIII-lea a fost, la început, moderată.

Prin bula intitulată *Clericis Laicos* (24 februarie 1296), Suveranul Pontif îi reamintea regelui (dar indirect, întrucât decretul nu menţiona numele lui Filip) de vechiul obicei de

---

acestei adunări, regele nu consulta o comunitate „naţională", ci diferitele „societăţi" din care se compunea regatul, cu scopul de a vedea dacă hotărârea (sau cererea) preconizată nu prejudicia privilegiile specifice ale fiecărui grup sau – cum am spus – de a valida o decizie considerată importantă. Or, cum majoritatea acestor privilegii erau de natură fiscală, având, de regulă, forma „scutirilor" sau a anumitor „concesiuni", problemele în temeiul cărora erau convocate adunările au fost, de cele mai multe ori, fiscale, majoritatea deciziilor adoptate având această natură.

1. Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 123-124.
2. *Cf.* Agostino Paravicini Bagliani, *Boniface VIII. Un pape hérétique ?*, Payot, Paris, 2003, *passim*.
3. Pentru acest episod, vezi Monique Bourin-Derruau,*op. cit.*, pp. 234-237 ; Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 53-55 ; Jean Favier, *Un roi de marbre...*, pp. 231-265 ; Agostino Paravicini Bagliani, *Boniface VIII*, pp. 299 *sqq*.
4. *Cf.* Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 95-96 *sqq* ; Joseph Canning, *op. cit.*, p. 138.

exempţiune aplicat membrilor Bisericii şi, totodată, de necesitatea legării acestor „ajutoare" de acordul prealabil al Scaunului Apostolic. Totodată, bula afirma în mod explicit faptul că principii laici nu aveau nici o jurisdicţie asupra clerului şi a proprietăţilor sale.

Contrar acestei paşnice puneri la punct, Filip al IV-lea, urmărind parcă, în mod deliberat, escaladarea conflictului, a ripostat, interzicând exporturile de metal preţios din regat spre Roma.

În februarie 1301, diferendul s-a radicalizat. Sfidând drepturile juridice ale forului religios (în conformitate cu care membrii clerului nu puteau fi judecaţi decât de instanţele ecleziastice), regele a poruncit arestarea episcopului de Pamiers, Bernard Saisset, la capătul unui conflict care începuse, cum ne amintim, cu nesocotirea de către episcop a *pariage*-ului seniorial cu regele. Replica papei s-a concretizat într-o nouă bulă (*Ausculta filii*, 5 decembrie 1301), care încerca să păstreze acelaşi ton moderat, reamintindu-i însă răspicat lui Filip al IV-lea principiile pe care acesta le încălcase. Documentul nu ameninţa nici cu excomunicarea, nici cu depunerea regelui Franţei, însă, în spiritul apărării libertăţilor Bisericii şi al supremaţiei puterii spirituale asupra celei temporale, prin el, papa îi convoca pe toţi episcopii francezi la Roma pentru a dezbate apărarea independenţei Bisericii, „reformarea" regatului francez, corectarea exceselor trecute ale regelui şi buna guvernare a Franţei[1]. Potrivit tradiţiei hierocratice inocentine, pe care o cunoştea atât de bine şi o urma îndeaproape, Bonifaciu al VIII-lea considera că buna guvernare a regatului Franţei constituia o problemă care intra în sfera de competenţă a Bisericii, trebuind, prin urmare, rezolvată cu mijloacele (spirituale) adecvate.

Înţelegând semnificaţia textului şi ce s-ar fi putut întâmpla dacă i s-ar fi dat curs îndemnului papal, Filip nu a ezitat să falsifice fără scrupule documentul, atribuindu-i aserţiuni pe care acesta nu le conţinea, citite solemn de Pierre Flotte, unul dintre „legiştii" regelui, în amintita Adunare a Stărilor/Statelor Generale, convocată special în acest scop la Notre-Dame. Cu acelaşi prilej, papei i s-au adus acuzaţii extrem de grave (vrăjitorie, sodomie), ceea ce a constituit pentru regele Franţei pretextul (fabricat, dar de care avea nevoie) pentru a-şi afirma autonomia jurisdicţională[2].

Profitând de înfrângerea lui Filip la Courtrai (iulie 1302) şi simţindu-se într-o poziţie de forţă, Bonifaciu, prin bula *Unam Sanctam* (18 noiembrie 1302), a enunţat – de astă dată în termeni foarte aspri – tradiţionala doctrină teocratică, reamintindu-i regelui care trebuiau să fie raporturile dintre cele două puteri[3]. În Franţa, reacţia a fost imediată şi, ca şi precedentele, foarte brutală. O nouă Adunare a Stărilor/Statelor, de la Luvru (iunie 1303), convocată de rege, l-a declarat pe papă schismatic, eretic şi simoniac, apelând la conciliul general pentru a-l judeca. La scurt timp, o misiune secretă condusă de Guillaume de Nogaret a plecat spre Roma, pentru a-l soma pe papă să convoace conciliul preconizat şi să împiedice (probabila, dar câtuşi de puţin certificată acum, în temeiul surselor disponibile) excomunicarea regelui. Cu ajutorul lui Sciarra Colonna – inamic ireductibil al papei, din familia cu acelaşi nume –, conspiratorii l-au surprins pe Suveranul Pontif în castelul din Anagni (7 septembrie 1303), arestându-l. Eliberat de populaţia

1. *Cf.* Joseph Canning, *op. cit.*, p. 138.
2. Agostino Paravicini Bagliani, *Boniface VIII*, pp. 345-363.
3. Pentru versiunea în limba română a documentului, însoţită de o succintă prezentare a contextului său istoric, vezi Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 305-306.

locală, papa s-a stins câteva luni mai târziu, marcând astfel sfârşitul conflictului şi, totodată, al unui pontificat care începuse sub cele mai bune auspicii, dar se încheiase dezastruos[1].

Dispariţia lui Bonifaciu al VIII-lea simbolizează, se poate afirma cu certitudine, eşecul definitiv al teocraţiei papale, dacă nu din punct de vedere doctrinar, cel puţin, cu siguranţă, al încercării de a o aplica. Papii care i-au urmat fostului cardinal Caetani (Benedict al XI-lea şi Clement al V-lea) nu s-au mai putut ridica la înălţimea ambiţiilor nutrite de predecesorul lor. Strămutarea Sfântului Scaun de la Roma la Avignon (1309), asociată cu anularea tuturor actelor prejudiciabile pentru rege emise de cancelaria papală, au consacrat începutul celei mai lungi „captivităţi" din istoria Bisericii (cum au fost consideraţi cei aproape 70 de ani de şedere a papilor la Avignon) şi, totodată, victoria indiscutabilă a noului principiu politic al suveranităţii monarhice, afirmat prin autonomia jurisdicţiei[2]. Intrată, odată cu primii ani ai secolului al XIV-lea, pe făgaşul unui declin lent – deşi nu imediat perceptibil –, papalitatea nu va mai atinge niciodată nivelul de autoritate la care încercase să o menţină Bonifaciu al VIII-lea.

*

Reconstituirea – inevitabil sumară – a edificării statului monarhic şi a procesului de centralizare instituţională şi teritorială în Franţa capeţiană între secolele al X-lea şi al XIV-lea nu ar fi completă dacă ar omite dimensiunea *simbolică* a acestui îndelungat şi complicat proces.

Fără a mai repeta ceea ce am spus deja în paginile precedente despre mitologia politică de legitimare, construită în jurul regilor Capeţieni, sau despre noţiunea de „coroană" şi continuitatea dinastică, evocată prin metafora „sângelui regal"[3], şi, de

1. William Chester Jordan, *op. cit.*, pp. 308-309 ; Agostino Paravicini Bagliani, *Boniface VIII*, pp. 373-392.
2. Din perspectiva progreselor decisive înregistrate de principiul suveranităţii monarhice în timpul lui Filip al IV-lea cel Frumos, comparaţia cu un episod asemănător, petrecut cu un secol şi ceva mai devreme, este cum nu se poate mai sugestivă. Este vorba, reamintim, de conflictul dintre Filip al II-lea August şi papa Inocenţiu al III-lea, provocat de repudierea, în 1193, de către regele capeţian a celei de-a doua soţii (Ingeborg de Danemarca), sub pretextul consangvinităţii, urmată de căsătoria – condamnată de papă ca ilegală – cu Agnès, fiica ducelui Bérthold de Méran, legitimată de rege în cadrul unei adunări la Compiègne a baronilor şi episcopilor regatului, prezidată de arhiepiscopul de Reims (vezi şi *supra*). Refuzul lui Filip al II-lea de a accepta anularea căsătoriei (ceea ce, potrivit canoanelor în vigoare, îl transforma într-un bigam) a atras după sine o sancţiune firească în astfel de împrejurări : punerea întregului regat sub interdicţie, operată de legatul papei, Petru de Capua. După mai multe încercări nereuşite de a obţine din partea lui Inocenţiu al III-lea ridicarea sancţiunii, părăsit de marii principi laici şi ecleziastici, care, iniţial, îl sprijiniseră, Filip al II-lea a fost obligat să se supună, acceptând (în 1201) să o recheme pe Ingeborg. La fel de interesant în tot acest episod este modul în care a avut loc, efectiv, sfârşitul disputei, şi anume exact după „scenariul" gândit de papă : prin legatul său, episcopul de Ostia, Inocenţiu al III-lea a cerut (şi obţinut) mai întâi din partea regelui o reparaţie integrală a tuturor ofenselor şi pierderilor suferite de aşezămintele ecleziastice şi persoanele care respectaseră decretul de interdicţie, solicitând apoi îndepărtarea reginei ilegitime (Agnès de Méran), atât de la „îmbrăţişarea regelui", cât şi din regat (ceea ce nu s-a mai întâmplat, din cauza morţii sale premature) şi rechemarea lui Ingeborg de Danemarca din recluziunea monastică la care fusese constrânsă – totul trebuind să se petreacă într-un interval de şase luni. După cum se poate constata, la începutul secolului al XIII-lea, statutul regelui Capeţian în cadrul propriei stăpâniri şi în raport cu papalitatea era departe de ceea ce urma el să devină (nicidecum însă în mod necesar sau inevitabil, ci prin forţa împrejurărilor) peste numai o sută de ani. Acest episod este amintit pe larg de biograful anonim al lui Inocenţiu al III-lea (vezi *The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymus Author*, pp. 64-70 ; vezi şi menţiunea din cap. 2, n. 5, p. 237).
3. Vezi *supra*, p. 277.

asemenea, trecând peste alte elemente ale acestui imaginar, care fie că presupun o analiză mult prea specială pentru scopul rândurilor de faţă – precum însemnele puterii (sigiliul, floarea de crin, flamura triunghiulară regală, sceptrul, sabia, „mâna justiţiei” etc.)[1] –, fie că sunt prea cunoscute pentru a mai fi amintite – cazul dispozitivului „celor trei ordine”, al cărui enunţ, în forma cea mai elaborată, îi aparţine, cum se ştie prea bine, în Franţa, lui Adalbéron, episcop de Laon, la începutul secolului al XI-lea[2] –, vom stărui numai asupra ceremoniilor puterii, cu ritualurile lor aferente, care ni se par în cel mai înalt grad semnificative pentru aspectul la care ne-am referit.

Cea dintâi – şi, fără dubiu, cea mai importantă dintre acestea – este *ceremonia încoronării*[3]. În imaginarul medieval care însoţea instituirea oricărei forme de autoritate şi putere, rolul acestui ceremonial era fundamental, întrucât, indiferent de ereditate, de obţinerea recunoaşterii formale din partea clerului şi a baronilor sau de celelalte semne care marcau accesul la tron (cum ar fi datarea actelor), numai încoronarea (cu ritualurile

1. Pentru un bun comentariu privitor la sensul apariţiei şi la semnificaţia lor, vezi Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 70-71, 152, 193. Totuşi, formulând o apreciere analoagă celei a lui Jean-Pierre Vernant referitoare la concepţia vechilor greci – potrivit căreia veşmintele corpului uman/divin şi obiectele purtate de acesta erau interpretate ca prelungiri care îngăduiau forţelor vitale ale trupului să se bucure de o sferă mai largă de manifestare –, se poate spune şi despre simbolurile medievale ale puterii că nu reprezentau simple mărci ale autorităţii, „semne” ale funcţiilor exercitate. Servind ca suport sau legătură energiilor interne cu care era înzestrată o persoană (rege, episcop, papă, împărat) prin ritualul de consacrare, ele ţineau, întocmai ca şi celelalte părţi ale corpului, de însăşi „înfăţişarea” acestei persoane, contribuind, alături şi împreună cu ele, la „configuraţia” generală a chipului şi a trupului. Potrivit istoricului francez, la zeii vechilor greci, pielea de leu a lui Heracles, lancea lui Pelus, arcul lui Aiax, fulgerul lui Zeus, băţul lui Hermes nu erau doar simple simboluri. Ele defineau funcţiile/atribuţiile acestor divinităţi, fiind, în acelaşi timp, „părţi” ale corpului, care îngăduiau forţelor vitale să „iasă” din trup, exercitându-şi efectul în *afară* (*apud* Jean-Pierre Vernant, „Dim Body, Dazzling Body”, în *Fragments for a History of the Human Body*, partea I, ediţie îngrijită de Michel Feher, Ramona Nadaff, Nadia Tazi, Urzone, New York, 1989, pp. 29-30).
2. Cancelar al lui Lothar al IV-lea în 974, apoi episcop de Laon între anii 977 şi 1030, Adalbéron şi-a conceput scrierea în care se regăseşte pentru prima dată această bine-cunoscută interpretare (un poem în versuri, redactat către 1025, dedicat regelui Robert cel Pios şi intitulat *Carmen ad Rotbertum regem Francorum*) ca pe o satiră împotriva călugărilor clunisieni care, uitând de misiunea lor strict spirituală şi purtaţi de valul de fervoare religioasă specific timpului, manifestau un gust pronunţat pentru meşteşugul armelor, încercând să impună adevărata credinţă şi „pacea lui Dumnezeu” – cum observa autorul – ca un adevărat *bellicus ordo*. Acest lucru i se părea lui Adalbéron deosebit de periculos, întrucât, nesocotind justa distribuţie a rolurilor sociale, ameninţa însăşi coerenţa lumii care se întemeia tocmai pe această repartiţie. Un foarte interesant şi detaliat comentariu al textului este făcut de Georges Duby în *Cele trei ordine sau imaginarul feudalismului*, pp. 68 *sqq*. Pentru evocarea contextului în care a fost elaborată scrierea şi, de asemenea, pentru cele mai îndepărtate antecedente ale imaginii tripartite a societăţii – din Anglia ultimilor ani ai secolului al X-lea şi primilor ani ai secolului al XI-lea –, vezi pe larg comentariul lui Otto Gerhard Oexle „Deutungsschemata der sozialen Wirklichkeit im frühen und hohen Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte des Wissens”, în František Graus (ed.), *Mentalitäten im Mittelalter. Metodische und inhaltliche Probleme*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1987, pp. 91 *sqq*. De asemenea, Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 61-70.
3. În literatura istorică actuală, încoronarea regilor în Evul Mediu nu pare a avea o terminologie stabilă. Ea este descrisă fie ca un ritual global (*cf.* János M. Bak [ed.], *Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, University of California Press, 1990, *passim*), fie ca un ceremonial (*cf.* Jacques Le Goff, „La structure et le contenu idéologique de la cérémonie du sacre”, în Jacques Le Goff, Eric Palazzo, Jean-Claude Bonne, Marie-Noël Colette, *Le sacre royal à l'époque de Saint Louis d'après le manuscrit latin 1246 de la BNF*, cu colaborarea lui Monique Goullet, Gallimard, Paris, 2001). Preferinţa noastră se îndreaptă spre ultimul termen, care ni se pare mai adecvat pentru analiza acestei foarte complexe „puneri în scenă”.

sale aferente) conferea cu adevărat calitatea de rege. De aceea, monarhii Evului Mediu (inclusiv regii Capeţieni) s-au grăbit întotdeauna să facă acest pas, spre a dobândi o legitimitate, altminteri precară.

Concepută pentru a simboliza natura divină a puterii şi, în acelaşi timp, continuitatea şi perenitatea ei, liturghia încoronării regilor Franţei (care, spre a fi validă, trebuia în mod necesar să fie publică) s-a definitivat în veacul al XIII-lea, în timpul domniei lui Ludovic al IX-lea cel Sfânt, fără a mai înregistra, după aceea, schimbări importante.

Locul ei de desfăşurare a devenit, cu începere din 1131, oraşul Reims. Împreună cu Paris (sediul principalului palat regal şi, totodată, al reşedinţei regale) şi Saint-Denis (emblemă a memoriei dinastice, locul necropolei monarhilor şi al sfântului tutelar, adăpostind însemnele puterii şi, în primul rând, coroana), Reims a completat ceea ce Jacques Le Goff a numit „geografia sacră a regatului”[1], fiind destinat să păstreze sfântul potir cu uleiul care servise, potrivit tradiţiei, la botezul lui Clovis (act interpretat, începând din secolele IX-XII, ca o încoronare, în timp ce aceasta – fapt semnificativ – este identificată tot mai sistematic, în aceeaşi perioadă, cu un botez !).

Data încoronării era fixată întotdeauna într-o duminică, coincizând, cel mai adesea, cu o mare sărbătoare religioasă. Scenariul ceremonialului – pe care îl vom reda mai jos – era deosebit de complex, conceput (deloc întâmplător) până în cele mai mici amănunte, toate cu o semnificaţie foarte precisă.

În ziua respectivă, dis-de-dimineaţă, regele şi ceilalţi participanţi la liturghie ajungeau la catedrală, după ce doi episcopi – potrivit ritualului – făcuseră drumul la camera monarhului de la palat, pentru a-l aduce la ceremonie (un rit care, la o dată necunoscută, se va transforma în ritualul „sculării regelui”). Regele şi apropiaţii săi luau loc pe o estradă amenajată lângă altar, cel dintâi pe un jilţ supraînălţat, într-o poziţie centrală. După ce regele se aşeza, urma un prim moment esenţial : venirea procesională a „sfântul potir” (*la sainte ampoule*), obiectul cel mai sacru al ceremonialului, adus de abatele şi călugării de la mănăstirea Saint-Rémi din Reims.

Înainte de a primi beneficiile oncţiunii şi coroana, regele, printr-o serie de promisiuni şi jurăminte solemne, se angaja să apere Biserica atât în „persoana”, cât şi în bunurile ei, repetând acest angajament, după intonarea *Te Deum*-ului, prin trei promisiuni mai specifice, care defineau virtuţile unui monarh creştin : să facă să domnească pacea, să împartă dreptatea şi – asemenea Domnului – să fie milostiv.

După ce unul dintre episcopi întreba clerul şi poporul dacă îl acceptau pe noul rege şi după consimţământul acestora (formal, simbolic)[2], regele jura din nou să apere credinţa

1. *Cf.* Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 75-79, pentru toate informaţiile care urmează. Aceeaşi chestiune este foarte atent analizată de Marina Valensise într-un studiu mai vechi, dar care îşi păstrează intactă utilitatea : „Le sacre du roi : stratégie symbolique et doctrine politique de la monarchie française”, *Annales. E.S.C.*, nr. 3, 1986, pp. 543-577. O prezentare mai detaliată a originii şi evoluţiei ceremonialului încoronării, cu privire nu numai la Franţa, ci la întreg Occidentul medieval, se găseşte, cu toate referinţele de rigoare, în studiul nostru „*Tua sacratissima unxio … cordis intima penetrat*. Corpul în ceremonialul medieval al încoronării”, *Caiete de antropologie istorică*, Cluj-Napoca, IV, nr. 1 (7), ianuarie-iunie 2005, pp. 13-29.
2. Reminiscenţă a principiului electiv, acest moment al „prezentării” regelui a fost modificat, în 1594, prin păstrarea numai a gesturilor, fără cuvinte, considerându-se că prin „consimţământul său tacit” poporul dădea de înţeles că se supune, ascultă şi este credincios regelui. Cu începere din 1684, în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea chiar dacă s-a vorbit, în continuare, de „popor”, regele nu a mai fost, de fapt, prezentat decât invitaţilor, mulţimea rămânând în afara catedralei, acum închisă (*cf.* Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, p. 195).

catolică, Biserica şi poporul. Asentimentul celor prezenţi (prin strigătele *Fiat !* , *Fiat !*) încheia acest prolog al ceremoniei, consfinţind pactul dintre rege şi supuşi săi.

Începutul liturghiei încoronării consta într-o învestitură după modelul cavaleresc. În cadrul unui ritual de „separaţie", regele îşi lepăda o parte din veşminte (cele exterioare), era încălţat cu pantofii cu flori de crin, primind (din partea ducelui de Burgundia) pintenii de aur, iar din partea arhiepiscopului de Reims – cel care oficia liturghia –, sabia (preluată fără teacă de la seneşalul Franţei). În prealabil, toate aceste obiecte fuseseră depuse pe altar de către abatele de Saint-Denis, care, până atunci, trebuise să le păzească, stând în picioare.

A doua etapă, centrală, a ceremonialului o constituia oncţiunea (făcută de arhiepiscop) pe cap (asemenea ungerii marelui preot şi a regelui în vechiul Israel şi a episcopilor), pe piept, între umeri, pe umeri, la încheietura braţelor şi, puţin după aceea, pe mâini. În felul acesta, erau atinse toate părţile considerate vitale ale corpului regal – îndeosebi creştetul şi pieptul, cu inima, cele două locuri unde sălăşluiau forţele sale profunde[1] –, regele devenind, prin sfântul mir, asemenea regilor şi profeţilor din Vechiul Testament (mai ales a lui David), o persoană sacră.

Acesta este momentul începând cu care se considera că regele dobândea puteri taumaturgice (vindecarea adenitei tuberculoase), puse la lucru, de obicei, a doua zi după încoronare, când monarhul opera prima tămăduire miraculoasă[2].

Dacă oncţiunea reprezenta, cum lesne ne imaginăm, gestul fondator al sacralităţii tuturor regalităţilor medievale, în cazul regilor Franţei ea a dobândit totuşi două înţelesuri suplimentare, menite, fără îndoială, a-i scoate şi mai bine în relief însemnătatea : cel sacramentar, adică interpretarea ei tacită (şi chiar oficială) ca o *taină*[3], iar în al doilea rând, cel al preeminenţei (să-l numim aşa), întrucât ea îl ridica pe cel uns la rangul preoţiei, dar şi *deasupra* acesteia, de vreme ce, spre deosebire de episcopi, care primeau doar aşa-numitul „ulei al catehumenilor" (un ulei sfinţit, obişnuit), monarhul primea o substanţă specială – „crema" (*la crème*) – obţinută din ulei amestecat cu balsam[4].

În cea de-a treia etapă a liturghiei de încoronare, regelui îi erau remise însemnele puterii : tunica (devenită, curând după aceea, de culoare albastră, culoarea-emblemă a regilor Franţei), o pelerină pe deasupra, al cărei capăt era purtat pe braţul stâng (ca o veche togă romană), inelul (remis de episcop) – semn al demnităţii regale şi al credinţei catolice (şi poate al căsătoriei mistice a regelui cu poporul său) –, sceptrul în mâna

1. Potrivit unei „rânduieli" (*ordo*) de încoronare din 1246 – deci din perioada de definitivare a ceremonialului încoronării pe care o avem în vedere –, atingerea oncţională şi cuvintele rituale însoţitoare par a înregistra o modificare importantă : apariţia oncţiunii între umeri (menţionată, totuşi, într-un *ordo* mai vechi, din 1230) şi, pe de altă parte, precizarea că menirea divinului balsam aplicat pe toate părţile superioare ale corpului este de a „se răspândi pe cap", a „coborî înlăuntru" (adică înlăuntrul regelui) şi a „pătrunde [în] adâncul inimii" (*…Tua sacratissima unxio super caput eius defluit, atque ad interiora descendat et cordis illius intima penetret…*). În opinia noastră, acest *ordo* din 1246 este, aparent, cel dintâi text de acest tip care ia în considerare nu doar însemnătatea simbolică a capului, ca loc al forţelor vitale ale fiinţei umane, ci şi a *inimii*, ca „destinaţie" ultimă a untdelemnului sfânt şi – putem bănui – ca epicentru al „metamorfozei baptismale" (pentru toate amănuntele demonstraţiei pe care am făcut-o, vezi studiul nostru citat mai sus, cu referinţele bibliografice respective : Alexandru-Florin Platon, „*Tua sacratissima unxio… cordis intima penetrat*. Corpul în ceremonialul medieval al încoronării", *passim*).
2. Această practică a devenit curentă începând – iarăşi, nu întâmplător – cu domnia lui Ludovic al IX-lea.
3. Recunoscută ca atare prin unele bule pontificale (precum cele din 1257 şi 1260) şi întărită prin demonstraţiile unor teologi (ca, bunăoară, Robert Grosseteste).
4. *Cf.* Yannick Le Carré, *Le baiser sur la bouche au Moyen Âge. Rites, symbôles, mentalités à travers les textes et les images, XI*[e]*-XV*[e] *siècles*, Paris, 1992, p. 269.

dreaptă şi nuiaua cu mâna dreptăţii în stânga (evocând cea mai sacră dintre funcţiile regale).

Urma a patra etapă : încoronarea de către arhiepiscop şi pairi, care susţineau laolaltă coroana şi apoi îl însoţeau pe rege – sprijinindu-l mereu – până la tron, unde acesta se aşeza pentru a-şi „ancora” în mod simbolic plenitudinea puterii. După o ultimă reafirmare publică a angajamentului de a-şi respecta îndatoririle (*coram Deo, clero et populo*), regele uns şi încoronat primea sărutul păcii şi al fidelităţii din partea arhiepiscopului şi a pairilor. În acest moment, clopotele începeau să bată, clerul intona *Te Deum*, iar poporul *Kyrie eleison* („Doamne miluieşte”).

Epilogul liturghiei îl constituia slujba solemnă, în care regele primea dubla împărtăşanie, pentru mireni şi preoţi, menită să indice dimensiunea sacerdotală a funcţiei sale.

Apoi regele şi alaiul său se reîntorceau, tot printr-o procesiune solemnă, la palat, ziua sfârşindu-se, probabil, printr-un banchet ritual.

Ceremonialul înhumării – simetric, ca să spunem aşa, încoronării – era, ca şi acesta, în mod obligatoriu, solemn şi public[1].

Începând de la Filip al II-lea August, regii Franţei au fost îngropaţi la Saint-Denis şi, pentru întâia dată, cu o pompă deosebită, după „cutuma regală” (*more regio*) preluată, probabil, din ceremonialul bizantin.

Îmbrăcat în veşmintele regale, cu coroana pe cap şi sceptrul în mână („mâna justiţiei” fiind, ca la încoronare, ţinută în stânga), corpul regelui defunct era expus cu chipul descoperit în catedrala Notre-Dame (locul celebrării slujbei de înmormântare), în mijlocul familiei regale şi a unei mari mulţimi de prelaţi, călugări şi laici. Înhumarea avea loc a doua zi, în cripta de la Saint-Denis (după parcurgerea *drumului invers* celui făcut de rege după încoronare, cu prilejul intrării în Paris), cu însemnele puterii (simbolizând „corpul colectiv”, politic şi abstract sau mistic al statului, în timp ce faţa descoperită fusese menită a evoca „trupul individual” al defunctului). Înaintea înhumării, servitorii casei regale rupeau câte un baston ale cărui bucăţi erau aruncate în mormânt, gest care semnifica – aproape literal – „ruperea” puterii lor, care emanase de la regele defunct. Apoi steagul regal era coborât pe sicriu cu strigătul „Regele a murit ! ”, pentru a fi imediat ridicat cu strigătul „Trăiască regele ! ”.

În secolul al XIV-lea, ceremonialul a primit câteva modificări încărcate de sens : apariţia unui „manechin” cu efigia şi veşmintele regelui, aşezat pe sicriu (în care Ralph Giesey[2] a văzut expresia celor „două corpuri” ale regelui), căruia i s-au adăugat o serie de gesturi şi formule speciale, menite a simboliza continuitatea imediată dintre regele defunct şi cel viu. Rostul acestor inovaţii, care au luat o amploare tot mai mare în secolele următoare (al XV-lea şi al XVI-lea), ocultând corpul *real* al regelui defunct (de acum înainte ascuns privirii), era de a sugera perenitatea şi transpersonalitatea demnităţii monarhice : dacă regele, ca individ, era muritor, în schimb, ca *persoană* sau ca ipostază a *monarhiei* era veşnic.

Intrările regale făceau şi ele parte din bogata serie a imaginarului puterii regilor francezi, chiar dacă elaborarea lor a avut loc la o dată mai târzie (în timpul Renaşterii).

1. Pentru detaliile care urmează, trimitem, încă o dată, la Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 79-81, 151-152, 198-221.
2. Atestat pentru întâia dată în 1422, la funeraliile lui Carol al VI-lea, ritualul efigiei apare menţionat pentru ultima dată în 1610, la moartea lui Henric al IV-lea (vezi întreaga analiză la Ralph E. Giesey, „The Two Bodies of the French King”, în Ralph E. Giesey, *Rulership in France, 15th-17th Centuries*, Variorum Collected Studies, Ashgate, 2004, pp. 304-308 *sqq*).

Sărbătorind prima intrare a regelui într-unul din oraşele sale sau întoarcerea sa după un eveniment important (încoronare sau victorie), aceste „vesele intrări” (cum mai erau ele numite) marcau aproprierea simbolică a spaţiului urban de către monarh, prin întâmpinarea lui solemnă, în afara oraşului, de către notabili şi popor, etalarea însemnelor regale, expunerea de „tablouri vii” de-a lungul traseului urmat de cortegiu (compus şi aranjat după o serie de reguli precise), prin figurarea deplasării ca o *procesiune* şi simbolizarea originilor carolingiene şi troiene ale regalităţii, toate cu scopul de a denota o anumită imagine a regalităţii, solemnă şi sacră[1].

Prin toate aceste elemente, dinastia Capeţiană şi-a impus, în secolele XI-XIV, dar şi după aceea, o incontestabilă legitimitate, care, în pofida solidelor sale temeiuri, nu i-a pus întotdeauna la adăpost pe regii francezi de dificultăţi, uneori foarte grave, aşa cum s-a întâmplat – e drept, în circumstanţe speciale – în timpul Războiului de O Sută de Ani, de care ne vom ocupa tot în aceste pagini.

Anglia de la cucerirea normandă (1066) până la începutul secolului al XIV-lea

a) Cucerirea normandă a Angliei

În anul 1042, profitând de complicaţiile dinastice intervenite după moartea lui Knut cel Mare (1035), insulele britanice s-au eliberat de sub tutela daneză, destinul lor politic devenind, după această dată – cum s-a mai spus, de altfel, într-un capitol precedent –, iremediabil legat de cel al continentului[2]. Simbolizând această desprindere, guvernarea lui Eduard Confesorul (1042-1066) a marcat, în acelaşi timp, o slăbire considerabilă a puterii regale în profitul nobilimii anglo-saxone locale, înzestrată în secolul al X-lea cu prerogative foarte întinse, pentru a o face capabilă să reziste raidurilor normande. Cei mai puternici dintre aceşti nobili – *ealdermen* – care stăpâneau domenii întinse, regrupând mai multe comitate, erau Godwin şi fiul său Harold. Cu ajutorul numeroşilor săi partizani şi din cauză că Eduard murise fără urmaşi, ultimul a fost ales şi încoronat rege al Angliei la 6 ianuarie 1066. Acest act era susceptibil să provoace o gravă criză politică, întrucât – cum, de asemenea, s-a arătat mai sus – nesocotea drepturile unui alt potenţial candidat, William Bastardul, ducele Normandiei, înrudit cu familia lui Eduard şi, se pare, recunoscut de acesta ca moştenitor prezumtiv, în 1051 (recunoaştere care poate să fi fost întărită de Harold însuşi, cu prilejul călătoriei acestuia din 1064 în Normandia, atunci când primise de la William învestitura cavalerească)[3].

---

1. Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, p. 150 şi Lawrence M. Bryant, „La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Âge”, *Annales E.S.C.*, nr. 3, 1986, pp. 513-542.
2. Pentru toate informaţiile care urmează, vezi Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 176-182, 197-202 ; Charles Petit-Dutaillis, *La monarchie féodale en France et en Angleterre, X*[e]*-XIII*[e] *siècle*, La Renaissance du Livre, Paris, 1933, pp. 111-136, 136-170 ; James Westfall Thompson, Edgar Nathaniel Johnson, *An Introduction to Medieval Europe, 300-1500*, W.W. Norton & Company Inc. Publishers, New York, 1937, pp. 432, 436-456 ; Daniel D. McGarry, *Medieval History and Civilization*, Macmillan Publishing Co. Inc., New York, Londra, 1976, pp. 407-415 ; Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. II, *Social Classes and Political Organization*, traducere de L.A. Manyon, The University of Chicago Press, 1961, pp. 429-431 ; F.L. Ganshof, *Feudalism*, pp. 164-166.
3. Pentru aceste detalii şi evenimentele care au urmat, vezi Paul Zumthor, *Guillaume le Conquérant*, Tallandier Éditions, 2003, pp. 263-301.

Hotărât să-şi revendice drepturile pe calea armelor, William a debarcat la finele lunii septembrie 1066 la Pevensey, pe litoralul Sussex-ului. Înfruntarea cu Harold (care, cum am mai spus, respinsese între timp o incursiune norvegiană în nord) a avut loc la Hastings (13/14 octombrie), încheindu-se cu o victorie normandă care s-a bucurat în epocă de un amplu ecou, fiind menţionată în multe din izvoarele acelor ani din regatul Capeţienilor, imperiu, Peninsula Scandinaviei, Flandra şi Italia[1]. Două luni mai târziu, în ziua de Crăciun, William s-a încoronat la Westminster rege al Angliei, legitimându-şi astfel cucerirea[2].

b) Organizarea normandă a regatului englez

Organizarea normandă a regatului englez poartă pecetea structurilor continentale, mai precis ale celor specifice ducatului de origine al cuceritorilor. Normanzii nu au introdus în Anglia „feudalismul", cum a afirmat o mai veche teorie. Dimpotrivă, ei au conservat vechea împărţire administrativă anglo-saxonă, precum şi sistemul de relaţii sociale în vigoare, transplantând numai o concepţie foarte autoritară a puterii, aplicată cu succes pe continent, atât în cadrul ducatului, cât şi în raporturile acestuia cu regii Capeţieni. Politica energică şi independentă a ducilor normanzi faţă de propriii baroni şi regalitatea „franceză" a devenit, după cucerirea Angliei, un adevărat model de gândire şi acţiune, a cărui impunere în noul ansamblu teritorial creat în 1066 a fost urmărită cu consecvenţă atât de William – devenit, după actul din 1066, „Cuceritorul" (1066-1087) –, cât şi de urmaşii săi (William Rufus, 1087-1100 ; Henric I Beauclerc, 1100-1135 ; Étienne de Blois, 1135-1154 ; Henric al II-lea Plantagenetul 1154-1189). Astfel se explică de ce regalitatea normandă este, în ordine cronologică, prima care poate revendica, din punct de vedere retrospectiv, întâietatea în procesul de centralizare instituţională şi teritorială, care a început şi s-a desfăşurat mai greu pe continent din cauza condiţiilor specifice de aici.

Interpretat din perspectiva unor linii de acţiune deduse din observarea actuală a politicului, se poate spune că *regimen*-ul autoritar al regilor normanzi ai Angliei în perioada 1066-1199 a urmărit, în linii generale, trei obiective principale : subordonarea strictă a nobilimii, crearea unui nou aparat administrativ judiciar, fiscal şi militar de guvernare şi reorganizarea clerului[3].

Subordonarea nobilimii era vitală pentru stabilitatea noii puteri în Anglia şi cu atât mai urgentă cu cât experienţa demonstrase cât de primejdioase erau veleităţile acesteia[4]. Politica regalităţii faţă de baroni a întrebuinţat aceleaşi procedee ca şi în Normandia, prin care William reuşise să-şi aducă la ascultare vasalii revoltaţi după 1051 (o revoltă de care – în treacăt fie spus – Capeţienii nu erau, probabil, străini).

În mod firesc, noul rege a început prin a-i recompensa pe cavalerii normanzi care îl sprijiniseră cu feudurile devenite vacante în urma bătăliei de la Hastings sau confiscate

---

1. Pentru acest aspect, vezi Elisabeth van Houts, „The Norman Conquest through European Eyes", *The English Historical Review*, vol. 110, nr. 438, 1995, pp. 832-853.
2. Philippe Maurice, *Guillaume le Conquérant*, Flammarion, Paris, 2002, pp. 117-152 ; Marjorie Chibnall, „England and Normandy, 1042-1137", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV, part II, pp. 191-198.
3. *Cf.* C. Warren Hollister, *op. cit.*, pp. 83-119.
4. Pentru acest aspect, vezi Christopher Brooke, *From Alfred to Henry III, 871-1272*, W.W. Norton & Company Inc., New York, 1961, pp. 105-114, şi, mai recent şi mai pe larg, Robert Bartlett, *England Under the Norman and Angevin Kings (1075-1225)*, Clarendon Press, Oxford, 2000, pp. 202-251. Vezi şi Philippe Maurice, *op. cit.*, pp. 152-180, şi Marjorie Chibnall, *op. cit.*, pp. 199 *sqq*.

de la posesorii lor anglo-saxoni[1]. Dar, fapt deosebit de semnificativ, el nu le-a atribuit *decât* acest tip de posesiuni (cu caracter condiţionat), schimbând şi natura juridică a numeroaselor alodii anglo-saxone, care, din proprietăţi libere, deveneau, de asemenea, condiţionate. Aşadar, spre deosebire de continent, nobilimea normandă nu a primit proprietăţi necondiţionate, capabile să-i sprijine ambiţiile de emancipare. Serviciile sale (îndeosebi militare) au fost precis reglementate, nimeni neputându-li-se sustrage. În plus, regalitatea a avut grijă ca repartiţia tuturor feudurilor să fie dispersată pe întreaga întindere a regatului, lipsindu-le, pe de altă parte, de privilegiile de imunitate. Faţă de Franţa şi imperiu, în Anglia nobilimea nu a avut posibilitatea de a-şi crea principate teritoriale care să sfideze autoritatea regală. Pe de altă parte, caracterul condiţionat al tuturor posesiunilor funciare şi inexistenţa alodiilor făceau din rege un stăpân al întregului pământ al ţării, nu numai *de jure*, ci şi *de facto*, cu toate că el avusese grijă să-şi rezerve un domeniu propriu foarte întins (cca 1/6 din regat).

Pentru evidenţa exactă a drepturilor, îndatoririlor, inventarului şi veniturilor tuturor senioriilor, William a iniţiat – fapt fără precedent în epoca respectivă – o lungă anchetă, încheiată în 1086 printr-un document de o precizie extraordinară, intitulat *Domesday Book* (*Cartea Judecăţii de Apoi*). Modul însuşi de desfăşurare a anchetei este interesant, căci ne introduce, întru câtva, în caracteristicile mentalului colectiv medieval. Trimişii regelui s-au deplasat în fiecare aşezare comitală (*shire*) mai importantă, unde s-au întâlnit cu grupuri de oameni bătrâni din fiecare „sută” (*hundred*) şi parohie (*vill*), care au răspuns, sub prestare de jurământ, întrebărilor din chestionarul regal referitoare la : numele domeniului, al posesorului vechi (din timpul domniei lui Eduard Confesorul) şi al celui nou, inventarul material şi uman, structura posesiunii (pământ arabil, iazuri, păduri, pajişti, lunci), modul în care ea a fost mărită sau micşorată, valoarea sa iniţială şi cea actuală, posesiunile ţărăneşti libere din cadrul domeniului sau din împrejurimi etc.[2] Exagerând probabil, *Cronica Anglo-Saxonă* relatează că, în felul acesta, „recenzenţilor” regali nu le-a scăpat nici o *hide*[3], nici un *yard* de pământ, nici un ban, nici o vacă, nici măcar un porc. Astfel s-ar explica şi ciudatul nume al documentului : potrivit unor interpretări, el a fost dat de autohtonii anglo-saxoni, impresionaţi (înspăimântaţi) de minuţiozitatea inventarului, asociat de ei cu prezumata exactitate pe care urma să o aibă judecata divină de la sfârşitul lumii[4].

În acelaşi an (1086), prin Jurământul de la Salisbury, toţi oamenii liberi din regat deţinători de posesiuni funciare au fost obligaţi să presteze regelui jurământ de credinţă (reînnoit în 1087 şi 1100). Henric I a impus ca acelaşi tip de jurământ să fie inclus în fiecare ceremonial de vasalitate, un pas mai departe în acest sens fiind făcut de urmaşul său, Henric al II-lea, care i-a obligat pe toţi vasalii din regat (inclusiv pe vasalii vasalilor lui) să-i presteze omagiu preferenţial (*hommagium ligium*)[5].

1. Paul Zumthor, *Guillaume le Conquérant*, pp. 366-369.
2. Marjorie Chibnall, *op. cit.*, pp. 202-203. Pentru traducerea unui fragment din acest important document, vezi Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 83-87.
3. Subdiviziune a „sutei”, de cca 120 de acri.
4. *Apud* Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1985, p. 182 n. 82.
5. Împreună, aceste măsuri reprezintă tot atâtea încălcări ale dreptului feudo-vasalic, în privinţa uneia din prescripţiile sale fundamentale : caracterul imediat (proxim) al fidelităţii (adică faţă de seniorul direct). În noile condiţii impuse de aceste măsuri, vasalul care lupta alături de seniorul său împotriva regelui sau nu-şi îndeplinea obligaţiile de vasal era considerat felon. În Anglia, aceste dispoziţii făceau ca *serviciul militar* să fie datorat nimănui altcuiva decât regelui (*cf.* F. Pollack, F.W. Maitland, *The History of English Law : Before the Time of Edward I*, ediţia a II-a, vol. I-II, Cambridge, 1968, *apud* Alan Macfarlane, „The Craddle of Capitalism : the Case of England” în Jean Baechler, John A. Hall, Michael Mann [eds.], *Europe and Rise of Capitalism*, Basil Blackwell, 1988, pp. 199-200).

Limitarea influenţei seniorilor în regat a avut loc şi prin sprijinirea oraşelor, cărora regalitatea le-a acordat largi privilegii de organizare autonomă.

Crearea de către regalitatea normandă a unui aparat administrativ, judiciar, fiscal şi militar propriu a pornit, ca şi în Franţa Capeţiană, de la Curtea regală (*curia regis*)[1]. Compusă din vasalii direcţi ai regelui, „curtea” se întrunea periodic pentru a lua în discuţie problemele mai importante ale regatului. Treptat, odată cu apariţia şi includerea în acest organism a unor funcţionari numiţi de rege şi plătiţi din impozitele percepute de la supuşi, din această adunare s-a desprins un consiliu restrâns cu atribuţii mai precise, format în exclusivitate din aceşti oameni. Din acest consiliu se vor detaşa, începând cu domnia lui Henric I Beauclerc, o serie întreagă de organisme specializate, care sunt şi astăzi în vigoare în sistemul englez de guvernare[2]. Un exemplu în acest sens îl reprezintă cancelaria, cu atribuţii, aşa-zicând, de secretariat, compusă din mai mulţi membri, în frunte, mai târziu, cu un lord cancelar. Ea păstra sigiliul regal (cunoscut, ulterior, sub numele de „Marele Sigiliu al Angliei”), care autentifica toate actele oficiale.

Un alt organism specializat, al cărui profil s-a conturat relativ repede, a fost cel financiar, numit *Exchequer*[3], cu rolul de a colecta diversele taxe şi administra finanţele regatului[4]. La început, aceste taxe erau extrem de diverse şi aleatorii, din cauza varietăţii cutumelor din care proveneau. Existau taxe de ajutor, de răscumpărare, amenzi, taxe pentru preluarea diocezelor vacante, cele percepute în schimbul cartelor acordate oraşelor sau impuse evreilor ş.a.m.d. Regii normanzi au menţinut, la început, şi *Danegeld*-ul (înlocuit de Henric al II-lea cu impozite mai productive), ceea ce denotă importanţa acordată de ei unor venituri stabile, absolut necesare consolidării instituţiei pe care o reprezentau. Treptat, pe lângă aceste taxe diverse au fost introduse o serie de impozite directe, care afectau, într-o formă sau alta, *toate* categoriile de supuşi (nobilime, cler, proprietari liberi, orăşeni). Richard Inimă de Leu a inventat chiar un impozit funciar asupra tuturor proprietăţilor, măsură care se cuvine corelată cu necesităţile sale financiare sporite, impuse de proiectele ambiţioase pe care le nutrea. Mai mult, Henric al II-lea a acceptat răscumpărarea monetară a serviciilor vasalice, ceea ce i-a îngăduit să inaugureze sistemul recrutării de mercenari, slăbind dependenţa militară a regalităţii de nobilime.

Transformările justiţiei, atât în privinţa structurilor, cât şi a jurisprudenţei, au fost, de departe, cele mai semnificative dintre toate inovaţiile introduse de regii normanzi[5]. Cu începere de la Henric I, judecători itineranţi, aleşi de rege, au început să străbată regatul pentru a împărţi dreptatea în numele său. Competenţa tribunalelor districtuale, conduse de *sheriffi*, a fost sporită în dauna celor senioriale. Procedura judiciară a fost substanţial ameliorată, prin apariţia juraţilor (sau asesorilor), care dădeau verdictul în toate procesele (după un model în vigoare şi astăzi), şi a curţii superioare de justiţie („Marele Juriu”) – la început itinerantă –, reprezentând autoritatea regelui[6]. Legislaţia, la rândul ei, a

1. Marjorie Chibnall, *op. cit.*, p. 213.
2. *Cf.* James Westfall Thompson, Edgar Nathaniel Johnson, *op. cit.*, p. 442.
3. Denumirea provine de la modul de contabilizare a veniturilor : cu ajutorul unei pânze divizate în pătrate, în forma unei table de şah, fiecare diviziune cvadrată reprezentând diviziunile monetare curente (lire, shillings, pence). Termenul *Exchequer* derivă de la această pânză cadrilată (*chequered cloth*).
4. Robert Bartlett, *op. cit.*, pp. 159-176.
5. *Ibidem*, pp. 177-201.
6. C. Warren Hollister, *op. cit.*, pp. 124-126.

început să fie aplicată, după obiceiul continental, prin intermediul aşa-numitelor „assize”[1], care erau ordonanţe sau dispoziţii date în numele monarhului, conţinând principii de conduită pentru judecători şi reguli practice de aplicare a legii. Sunt cunoscute mai multe astfel de măsuri, cum ar fi „Assizele Pădurii” (care confirmau monopolul regal asupra tuturor pădurilor regatului), „Assizele de la Northampton” (împotriva brigandajului), „La Grande Assise” din 1179 (care limita competenţa tribunalelor senioriale) etc.[2]

De asemenea, au fost redactate primele manuale (îndreptare) cu caracter juridic, în folosul judecătorilor, ca, de exemplu, celebrul „Tratat despre legile şi obiceiurile Regatului Englez” al lui Ranulf de Glanville, cunoscut om de justiţie în timpul lui Henric al II-lea, una dintre cele mai vechi încercări din Europa medievală de a explica ce este legea şi cum trebuie aplicată. Or, tocmai la acest capitol al legilor a avut loc, în Anglia secolului al XII-lea, mutaţia cea mai spectaculoasă. Ca peste tot în Europa, sistemul legislativ era, în regatul englez, extrem de divers şi contradictoriu, ceea ce îngreuna considerabil procedura judiciară. Bunăoară existau cutumele anglo-saxone, dublate de prescripţiile dreptului feudo-vasalic, introduse după 1066, alături de noul drept comercial (*jus mercatorum*), izvorât din practicile economice ale timpului. Peste toate domina aşa-numitul drept canonic, de natură religioasă, creat la mijlocul secolului precedent (al XI-lea) a cărui aplicabilitate era, în viziunea Bisericii, universală, dar îi privea de fapt numai pe membrii clerului. Prezenţa acestor sisteme legale, cu prevederi deosebite şi, frecvent, antagonice, aplicate diferenţiat, în funcţie de categoria implicată (anglo-saxoni, baronii normanzi, cler, orăşeni), şi care, nu de puţine ori, se suprapuneau sau se încrucişau în mod haotic, constituia un impediment major în exercitarea dreptului regal de justiţie şi, inevitabil, un obstacol serios – poate cel mai redutabil – în calea afirmării neîngrădite a autorităţii regelui, pe cale de a deveni suverană. Acestea sunt circumstanţele care au determinat apariţia a ceea ce s-a numit „legea comună” (*common law*)[3].

Inspirat probabil din dreptul canonic, de vreme ce era animat de aceeaşi vocaţie universală ca şi acesta, noul sistem – care proiecta la ansamblul regatului o practică legală aplicată iniţial la Curtea regelui[4] – înlocuia vechiul principiu corporatist al jurisdicţiei cu principiul *teritorial*, ceea ce făcea ca toţi cei care locuiau în cuprinsul regatului, indiferent de stare socială, condiţie, loc sau de ierarhia din care făceau parte (laică sau ecleziastică), să fie consideraţi supuşi ai regelui. Schiţată în timpul lui Henric I, dar aplicată sistematic începând cu guvernarea lui Henric al II-lea, „legea comună” – numită astfel întrucât se considera că, fiind rezultatul consimţământului (explicit sau implicit) deopotrivă al regelui şi baronilor, ea era „comună” ambelor părţi, prin urmare şi ţării[5] – constituie, indiscutabil, o inovaţie aproape revoluţionară pentru epoca respectivă,

1. În secolul al XII-lea, termenul (a cărui origine este latină : *assista*) desemna o ordonanţă princiară promulgată în mod public, dar fără ca persoanele prezente să fi luat neapărat parte la elaborarea sa şi fără să o fi aprobat. În Franţa, prin „assize” se înţelegea întrunirea unui tribunal – *cf.* Claude Gauvard, Alain de Libera, Michel Zink (eds.), *op. cit.*, pp. 101-102.
2. *Cf.* Robert Bartlett, *op. cit.*, pp. 170 *sqq.* ; C. Warren Hollister, *op. cit.*, pp. 126-127.
3. Robert Bartlett, *op. cit.*, pp. 190 *sqq. Cf.* şi Peter Landau, *op. cit.*, pp. 137-140.
4. *Cf.* Joseph R. Strayer, „Feudalism in Western Europe”, în Rushton Coulborn (ed.), *op. cit.*, p. 24.
5. În termenii de astăzi, „legea comună” era o lege organică, o lege nativă sau „a pământului”. După opinia lui Walter Ullmann, în această ultimă expresie, ca *lex terrae*, ea este prezentă în art. 39 din *Magna*

întemeind un tip de jurisprudenţă nemaiîntâlnită altundeva în Occidentul creştin după dispariţia statului roman. Această măsură – considerată de unii autori ilustrativă pentru politica modernă, reformatoare, în domeniul juridic promovată de Plantageneţi[1] – a reprezentat un pas decisiv în străduinţele regalităţii engleze de a birui particularităţile locale şi de a-şi preschimba prerogativele suzeranităţii în suveranitate. În acelaşi timp însă, ea a situat-o într-o relaţie conflictuală cu Biserica, ceea ce, oricum, era inevitabil, dacă avem în vedere sensul în care evolua monarhia şi, consensual, atitudinea acesteia faţă de cler.

După victoria din 1066, intervenţia regalităţii în problemele religioase era cu atât mai necesară cu cât cea mai mare parte a clerului episcopal încercase să contracareze actul cuceririi[2]. În plus, Biserica nu se putea sustrage activităţii generale de organizare, desfăşurată de noua autoritate monarhică, după metoda obişnuită a cuceritorului în teritoriul cucerit.

Imediat după încoronare, William i-a înlăturat din scaunele episcopale pe prelaţii care îi erau ostili, înlocuindu-i cu persoane devotate[3]. Pe tot cuprinsul regatului, el a combătut cu tenacitate simonia şi nicolaismul, străduindu-se să pună capăt abuzurilor şi să ridice nivelul spiritual al clerului şi al credincioşilor[4]. Din motive atât religioase, cât şi politice, el a scos clerul de sub tutela aristocraţiei laice, îndeplinind astfel, chiar dacă din motive diferite, o operă analoagă celei întreprinse de papa Grigore al VII-lea. Aceasta este, de altfel, şi cauza pentru care papalitatea l-a lăsat pe rege să procedeze după cuviinţă, neîncercând să intervină pentru a-l obliga să respecte *à la lettre* principiile reformatoare expuse prin *Dictatus papae* (o intervenţie care, în condiţiile conflictului cu imperiul, nici nu era, de altminteri, posibilă).

Libertatea asumată de William Cuceritorul în relaţiile sale cu Biserica a fost continuată şi dusă încă şi mai departe în timpul lui William Rufus şi, mai ales, Henric I Beauclerc.

Charta şi, sub formele *lex Angliae* şi *lex regni*, în art. 56, respectiv 42 şi 45 din acelaşi document. Pe lângă dreptul roman şi dreptul canonic, „legea comună” engleză constituie, potrivit interpretării aceluiaşi autor, „cel de-al treilea mare sistem juridic european”. Ea are mai mult un caracter abstract decât concret, fiind suma tuturor principiilor deductibile din contractul feudo-vasalic. Importanţa deosebită a „legii comune” şi vigoarea ei ar explica, tot după Walter Ullmann, de ce, spre deosebire de continent, dreptul roman nu a prins rădăcini în Anglia. Principala cauză a acestei absenţe ar fi fost o incompatibilitate de natură : dreptul roman era contrar spiritului consensual al „legii comune” (Walter Ullmann, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, pp. 164 *sqq.* ; citatul se află la p. 167).

1. *Cf.* Paul Hyams, „Henri II comme juriste eut-il une politique de réforme ?”, *Cahiers de civilisation médiévale, X*e*-XII*e *siècles*, XXXVII, nr. 1-2, 1994, pp. 85-89. În acelaşi sens, se mai cuvine notat că aplicarea „legii comune” se situa într-o contradicţie formală cu una dintre structurile fundamentale ale mentalităţii medievale, care concepea dreptul nu ca pe o creaţie socială, ci ca un „dar al lui Dumnezeu” (*donum Dei*), aflat la temelia fiecărei părţi a Universului creat, fie că este vorba de lumea oamenilor sau de lumea animală. Fiind de esenţă divină şi intrinsec lumii („acolo unde este societatea, se găseşte şi dreptul” ; *ubi societas, ibi jus*), dreptul nu putea fi – cel puţin teoretic – nici schimbat, nici modificat, ci numai „descoperit” sau „actualizat”, în urma unei recuperări a trecutului sau a originilor. Ca în atâtea alte domenii, şi în materie de drept noutatea nu se putea legitima decât prin invocarea unui (ipotetic) precedent sau a unui moment inaugural (pentru natura divină a dreptului în Evul Mediu, *cf.* Aron J. Gourevitch, *op. cit.*, pp. 167-168).
2. Pentru fragmentul care urmează, vezi consideraţiile lui Jacques Paul, *op. cit*, tome I, pp. 387-391.
3. *Cf.* Paul Zumthor, *Guillaume le Conquérant*, pp. 371 *sqq*, care sesizează „normandizarea” aproape totală a clerului insular, după cucerire.
4. Pentru influenţa legislaţiei gregoriene în insulă, vezi, *inter alia*, C.N.L. Brooke, „Gregorian Reform in Action : Clerical Marriage in England, 1050-1200”, *Cambridge Historical Journal*, vol. 12, nr. 1, 1956, pp. 1-21.

Ca şi înaintaşul său, acesta a refuzat să admită întâietatea legislaţiei romane faţă de învestitura laică şi orice intervenţie pontificală în afacerile interne ale clerului insular. De aici şi conflictul său, mai întâi, cu Anselm, arhiepiscop de Canterbury – respectuos faţă de directivele pontificale –, şi, prin el, cu papalitatea, conflict rezolvat în anul 1105 printr-un compromis care – după cum am spus – îl anticipa cu peste un deceniu şi jumătate pe cel de la Worms, din 1122, referitor la dubla învestitură.

Acest deznodământ a fost însă efemer, fiindcă neînţelegerile au reizbucnit în 1164, de astă dată în forma unui război declarat. Protagoniştii au fost, ca de obicei, regele şi Sfântul Scaun, dar şi Thomas Becket, arhiepiscop de Canterbury şi fost cancelar pe care Henric al II-lea îl sprijinise să urce pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei ecleziastice engleze. Pretextul conflictului[1] l-a constituit o chestiune de drept : pretenţia regelui de a-i judeca pe membrii clerului vinovaţi de crime capitale (omucidere sau viol) potrivit „legii comune”, după prealabila lor sancţionare de către forul ecleziastic (care nu prevedea în astfel de cazuri decât o simplă degradare)[2]. Sprijinit de papalitate, Becket s-a opus cu tenacitate acestei intenţii, ceea ce i-a oferit regelui prilejul ca, în ripostă, să promulge în 1164 „Statutele (Constituţiile) din Clarendon” (în număr de 16), care stabileau, dacă nu în litera lor, cel puţin în spirit, un control permanent al regalităţii asupra întregului cler englez. Potrivit actului[3], alegerile episcopale şi abaţiale urmau să aibă loc în capela regală (adică sub supravegherea monarhului), apelul judiciar la Curia romană era supus consimţământului regal şi toţi marii prelaţi ai regatului erau datori să jure credinţă regelui în momentul alegerii, intrând, ca de altfel întregul cler, sub jurisdicţia sa[4].

Dispariţia lui Becket în anul 1170 (în urma unui asasinat), la capătul unui conflict care a durat şase ani, a marcat, în ciuda concesiilor mai mult formale pe care Henric al II-lea a trebuit să le facă, după aceea, papalităţii, victoria *de facto* a politicii regale faţă de Biserică.

Cu acest episod se încheia o întreagă epocă. Pe parcursul ei avusese loc trecerea de la *regalitatea suzerană* la *monarhia suverană* (deşi nu în virtutea unui program prestabilit), statul monarhic englez ajunsese la dimensiunile unui cvasiimperiu (prin alipirea posesiunilor angevine din Franţa) şi fuseseră puse bazele unor raporturi specifice cu Biserica, de tutelă, care vor conduce, în timp, la actul definitiv al separării faţă de Roma, realizat de Henric al VIII-lea la începutul secolului al XVI-lea.

Cum se explică – ne-am putea întreba – aceste succese cvasineîntrerupte ale regalităţii engleze şi, pe un plan mai general, continuitatea remarcabilă a politicii sale ?

Înainte de a răspunde acestor întrebări, să notăm mai întâi că particularitatea regatului englez – recunoscută de toţi cercetătorii, mai vechi sau mai noi – de a fi atât de timpuriu centralizat şi, nu mai puţin, remarcabila sa unitate teritorială au conferit civilizaţiei medievale în Anglia, potrivit aceloraşi observatori, un specific care l-a diferenţiat profund de restul continentului, caracterizat, cum se ştie, prin fragmentare teritorială, dispersia puterilor publice şi, în general, prin (cvasi)inexistenţa ideii de stat. Tocmai acest specific face din organizarea sociopolitică a Angliei din Evul Mediu un tip greu de definit din

1. Pentru acest episod, a cărui bibliografie este enormă, vezi, *inter alia*, C. Warren Hollister, *op. cit.*, pp. 129 *sqq* ; Christopher Brooke, *op. cit.*, pp. 173-182.
2. Thomas K. Keefe, „England and the Angevin dominions, 1137-1204”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV, part II, pp. 566-568.
3. Un amplu fragment din acest document este redat, în traducere românească, în Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 93-96.
4. Robert Bartlett, *op. cit.*, pp. 404, 407-408.

punct de vedere „feudal”. Dacă prin „feudalism” se înţelege, de exemplu, numai o formă („feudală”, cu alte cuvinte *condiţionată*) de proprietate, atunci Anglia – lipsită, cum ne amintim, de alodii – poate fi considerată regiunea cea mai feudalizată de pe continent. Dacă, dimpotrivă, prin „feudalism” înţelegem „localism”, „fragmentare teritorială” şi „diseminare a puterilor publice”, atunci Anglia apare ca regatul cel mai puţin „feudal” din Europa timpului[1].

Cel dintâi factor care trebuie luat în considerare pentru a ne explica progresele rapide ale acestei centralizări este actul însuşi al cuceririi : regii normanzi – şi apoi cei Plantageneţi – au aplicat în Anglia un ansamblu de măsuri specifice unei „luări în stăpânire”, care avea sprijinul unei nobilimi străine de ţara cucerită şi, prin urmare, dependentă în întregime de bunăvoinţa noii puteri. Situaţia extranee a acestei nobilimi, lipsită de rădăcini locale şi de un sistem corespunzător de relaţii sociale şi economice, incapacitatea sa de a se opune regelui, dublată de dorinţa de a se substitui vechii aristocraţii anglo-saxone şi, pe de altă parte, prestigiul incontestabil al noii autorităţi ca factor principal al cuceririi au creat în jurul regalităţii normande un consens de gândire şi acţiune, care i-a servit proiectele.

Nu trebuie uitat, în această privinţă, nici faptul că insulele britanice, nefăcând parte din Imperiul Carolingian, nu au suferit efectele fragmentării acestuia şi, pe de altă parte, nici rolul jucat în acelaşi proces de antecedentele anglo-saxone. Toţi regii din perioada premergătoare cuceririi normande, fie că este vorba de Offa, Eduard cel Bătrân, Athelstan, Edmund, Edgar, Ethelred, danezul Knut, nemaivorbind de Alfred cel Mare, au contribuit, prin legislaţia lor, la crearea unui tip de stăpânire care avea deja trei dintre principalele atribute ale centralizării : o monedă regală, instituţii şi reglementări juridice scrise care vizau întregul regat[2].

În al doilea rând, victoriile regalităţii normande s-au datorat, într-o măsură importantă, şi specificului geografic al Angliei, aflată, dacă nu în izolare faţă de continent, cel puţin în afara texturii de influenţe şi interdependenţe ale acestuia. Am amintit deja de urmările faptului că insula nu a făcut parte din Imperiul Carolingian. Aceleaşi consecinţe au fost însă active şi mai târziu. În pofida multiplelor contacte şi legături care încep să caracterizeze, odată cu secolul al XI-lea, diferitele regiuni ale creştinătăţii latine, insulele britanice s-au aflat mereu într-o poziţie oarecum periferică în raport cu zona de acţiune directă a papalităţii, consolidarea regalităţii engleze profitând considerabil de angajarea acesteia în lupta cu imperiul. Neamestecându-se direct în „Cearta pentru Învestitură”, regii Angliei au ştiut să fructifice din plin răgazul obţinut prin nonintervenţia papei în problemele insulei, urmărindu-şi propriile interese. Fără a fi efemere, succesele lor nu au fost totuşi scutite, uneori, de momente de cumpănă. Un asemenea moment decisiv a fost şi cel din primul sfert al secolului al XIII-lea, când, după o întrerupere de mai bine de un secol şi jumătate, riposta nobiliară şi clericală a erupt cu violenţă. Ea a marcat, după cum s-a afirmat, „eşecul operei de restauraţie monarhică întreprinsă de [normanzi şi] Plantageneţi”[3].

---

1. *Cf.* Alan Macfarlane, *op. cit.*, pp. 184-203. Teoria autorului este că acest specific al feudalismului englez a constituit o premisă importantă a apariţiei, mai târziu, a capitalismului, întrucât i-a oferit acestuia (pre)condiţiile de care avea nevoie : piaţă unică, un sistem normativ uniform şi un stat puternic, centralizat. Astfel s-ar explica de ce Anglia a fost, potrivit expresiei lui Marx, „leagănul capitalismului”. Dar Alan Macfarlane neglijează criza puternică a regatului englez din secolul al XIII-lea şi apoi aceea din secolele XIV-XV (încheiată în 1485), care au pus în discuţie toate câştigurile din secolele precedente.
2. Pentru acest aspect, vezi J.H. Burns, *op. cit.*, pp. 176-177, 196.
3. *Cf.* Guy Devailly, *op. cit.*, p. 272.

c) Criza monarhiei engleze în secolul al XIII-lea[1]

Cât de solid era edificului politic ridicat de regii normanzi şi primii Plantageneţi s-a văzut în timpul guvernării lui Richard I Inimă de Leu (1189-1199), atunci când lungile absenţe ale acestuia din regat, ca şi eşecurile politico-militare suferite în Franţa n-au fost în stare să-l erodeze[2]. Cu toate acestea, elementele viitoarei crize se acumulau. Înfrângerile lui Ioan Fără Ţară (1199-1216)[3] – fratele şi urmaşul lui Richard – pe continent, pierderea Normandiei, confruntarea sa lamentabilă cu Inocenţiu al III-lea, sfârşită prin intrarea regelui în vasalitate faţă de Suveranul Pontif (1213)[4], totul pe fondul unei politici interne incoerente, imprevizibile şi ofensatoare pentru interesele marilor baroni, au determinat coalizarea tuturor celor nemulţumiţi de politica regelui. Nu mai lipsea decât prilejul rupturii[5].

Acesta a fost oferit de înfrângerea de la Bouvines (iulie 1214)[6]. Grupaţi în jurul lui Stephen Langton, arhiepiscop de Canterbury – un fervent apărător al vechilor „libertăţi” engleze –, refuzând să plătească taxa suplimentară reclamată de Ioan ca amendă din partea celor ce nu-l însoţiseră în campania din Franţa, baronii s-au răsculat, impunându-i regelui, în 1215, promulgarea unui document revendicativ (alcătuit din 63 de clauze) intrat în posteritate sub numele de *Magna Charta*[7].

Gestul nu trebuie interpretat ca expresia, aşa-zicând, pasională a unui spirit orb de nesupunere. După cum au afirmat majoritatea celor – deloc puţini – care au analizat aceste evenimente[8], actul din 1215 a fost justificat de o anumită concepţie despre supremaţia legii, decurgând din caracterul său divin. Din acest unghi, orice încălcare, inclusiv de către rege – a cărui principală funcţie era de a o păstra intactă, potrivit jurământului depus la încoronare –, echivala cu o injustiţie, autorizând neascultarea şi chiar revolta supuşilor. Astfel s-au petrecut lucrurile şi în 1215 : considerând că solicitarea fiscală a lui Ioan era contrară cutumelor (adică „legilor” regatului, care reglementau relaţiile dintre suzeran şi vasali), baronii s-au răzvrătit, ceea ce constituia, se poate presupune, o acţiune nu numai legitimă, ci şi – în termenii de astăzi – perfect legală.

În esenţă, *Magna Charta* (intitulată – nu trebuie uitat – şi *Libertatum*, adică a „libertăţilor”, în sensul de „privilegii”)[9] stipula controlul regalităţii de către un consiliu

1. Pentru fragmentul care urmează, vezi Bernard Chevalier, *op. cit.*, pp. 59-63 ; Marcel Pacaut, *Les structures politiques…*, pp. 214-225 ; Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 270-279 ; Daniel D. McGarry, *op. cit.*, pp. 416-429 ; James Westfalll Thompson, Edgar Nathaniel Johnson, *op. cit.*, pp. 456-462, 833-847.
2. Christopher Brooke, *op. cit.*, pp. 211-215 ; C. Warren Hollister, *op. cit.*, pp. 138-141.
3. Fiul cadet al lui Henric al II-lea Plantagenetul, Ioan a fost lipsit de un apanaj, de unde şi neobişnuitul său cognomen (*cf.* Georges Duby, *Cele trei ordine sau imaginarul feudalismului*, p. 52). Vezi şi D.A. Carpenter, „The Plantagenet kings”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. V, pp. 314-318.
4. Deosebit de ilustrativă pentru aceste relaţii tensionate este corespondenţa dintre Inocenţiu al III-lea şi regele Angliei, care constituie o sursă de primă mână pentru reconstituirea etapelor conflictului (vezi C.R. Cheney, W.H. Semple [eds.], *Selected Letters of Pope Innocent III concerning England, 1198-1216*, Thomas Nelson and Sons Ltd., Londra, Edinburgh, Paris, Melbourne, Toronto, New York, 1953).
5. Robert Bartlett, *op. cit.*, pp. 24-28.
6. Suferită, cum ne amintim, de imperialii conduşi de Otto de Braunschweig, aliatul lui Ioan Fără Ţară în coaliţia care îi opunea pe amândoi lui Filip al II-lea August (vezi *supra*).
7. D.A. Carpenter, *op. cit.*, pp. 320-322.
8. Vezi, de exemplu, Aron J. Gourevitch, *op. cit.*, pp. 170-172.
9. *Cf.* Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 111-112, pentru un fragment din acest document, în traducere românească.

format din 25 de baroni aleşi dintre revoltaţi, cu dreptul de a-l „mustra" pe rege (adică de a aduce corective politicii sale)[1]. În al doilea rând, orice taxă nu mai putea fi percepută decât cu consimţământul baronilor, clerului şi al marilor „magnaţi" latifundiari şi numai în cazurile prevăzute de cutumă (răscumpărarea monarhului din captivitate, căsătoria fiicei celei mai mari a regelui şi intrarea primului său născut în rândurile cavalerilor). În fine, mai erau prevăzute dreptul baronilor de a se revolta în cazul în care regele s-ar fi făcut vinovat de încălcarea „legii" şi interdicţia acestuia de a mai limita dreptul seniorial de judecată. În schimb, monarhul îşi păstra libertatea de a-şi alege consilierii şi de a conduce activitatea consiliului regal.

Alte prevederi ale documentului se refereau la libertăţile ecleziastice (reafirmate în termeni generali), garantarea vechilor privilegii urbane şi la dreptul oricărui om liber de a fi judecat conform legii.

Semnificaţia acestor prevederi a fost interpretată în mod variat. Chiar dacă ea nu anticipează – aşa cum s-a spus – constituţionalismul britanic şi spiritul democratic european de mai târziu, cert este că *Magna Charta*, prin principiul fundamental pe care îl instituia : supunerea regelui faţă de lege, limita ceea ce baronii considerau a fi arbitrariul monarhic şi restrângea considerabil sfera puterii regelui şi a consiliului său. De aceea, actul trebuie apreciat mai curând ca un simbol : cel al sfârşitului operei de consolidare monarhică întreprinsă de William Cuceritorul şi de urmaşii săi.

Acest lucru a devenit şi mai evident în timpul lungii guvernări a lui Henric al III-lea (1216-1272), când criza monarhiei engleze, izbucnită în 1215, s-a agravat considerabil[2]. În 1258, baronii s-au răzvrătit a doua oară, impunându-i regelui aşa-numitele „Prevederi de la Oxford", care îl plasau sub tutela unei oligarhii retrânse de baroni, cu un caracter şi mai restrictiv decât consiliul din 1215. Mai mult chiar, în 1264-1265, nobilimea a instaurat o veritabilă dictatură prin Simon de Montfort, conte de Leicester, unul dintre cei trei fii ai conducătorului cruciadei împotriva „albigenzilor" din 1213[3]. Cu toate că nu a fost detronat (ci numai luat prizonier), regele a rămas, practic, lipsit de orice putere. Dispariţia „seneşalului Angliei" (cum se autointitulase contele), în urma unei rebeliuni a propriilor partizani, în vara anului 1265, nu a schimbat situaţia aproape cu nimic. Restabilind pacea în regat, edictul lui Henric al III-lea de la Marlborough (1267) era, de fapt, un compromis, din moment ce menţinea în vigoare *Magna Charta* şi anumite clauze ale „Prevederilor de la Oxford", în schimbul conservării structurilor administraţiei monarhice. Însă acest lucru nu însemna o reîntoarcere la situaţia de după 1215[4]. De fapt, statutul regalităţii era acum, în 1267, şi mai precar, întrucât instituţia monarhică se confrunta cu o nouă instituţie limitativă a atribuţiilor sale, apărută în intervalul precedent : parlamentul[5].

Constituirea acestuia nu are o dată precisă[6]. Ea s-a făcut treptat, pe parcursul unei evoluţii de câteva decenii, încheindu-se, în linii generale, în primul sfert al veacului al XIV-lea, când structura şi prerogativele sale par a se fi cristalizat pe deplin. Originea

1. Robert Bartlett, *op. cit.*, pp. 64-67, 146-151.
2. Michael Prestwich, *Planatagenet England, 1225-1360*, Clarendon Press, Oxford, 2005, pp. 81-120 ; Christopher Brooke, *op. cit.*, pp. 224-236.
3. *Ibidem*, pp. 101-117.
4. D.A. Carpenter, *op. cit.*, pp. 326-328, 330 *sqq*.
5. *Cf.* Michael Prestwich, *op. cit.*, pp. 131-132, 185-187, 282-282.
6. Pentru multe dintre detaliile care urmează, vezi C. Warren Hollister, *op. cit.*, pp. 170-174.

parlamentului trebuie căutată în consiliul lărgit al regelui (sau Marele Consiliu), care se întrunea, de regulă, de patru ori pe an pentru a discuta aspecte ale administraţiei regatului, cum ar fi legiferarea în anumite probleme, aprobarea taxelor sau „ajutoarelor” speciale solicitate de rege, formularea răspunsurilor la petiţiile adresate curţii etc. Tocmai din caracterul colocvial, deliberativ al acestor întruniri periodice derivă şi numele instituţiei, căci *parler*, în limba franceză, înseamnă, cum prea bine se ştie, „a vorbi”, „a discuta”.

Alcătuirea parlamentului a fost, la început, limitată doar la marii baroni laici şi ecleziastici. Treptat însă, ea s-a lărgit, incluzându-i, cu începere de la Eduard I (finele secolului al XIII-lea), şi pe reprezentanţii aleşi ai clerului inferior, oraşelor şi cavalerilor „rurali” (proprietarii funciari mijlocii). Cele patru camere astfel constituite s-au restrâns, ulterior, la două: Camera Lorzilor (formată din marii seniori laici şi ecleziastici) şi Camera Comunelor (constituită prin „combinarea” cavalerilor cu orăşenii, dar fără clerul mărunt, retras, între timp, din acest organism, întrucât avea deja propriile adunări anuale). Extensiunea compoziţiei parlamentului şi la alte categorii decât cele privilegiate nu a fost deliberată. Ea s-a impus ca urmare a unei practici curente a regilor din acea perioadă de a obţine şi adeziunea unor pături sociale mai largi, în cazuri speciale de criză. Astfel a procedat, bunăoară, Simon de Montfort, în 1265, pentru a câştiga sprijinul orăşenilor şi al cavalerilor pentru obiectivele sale politice. Repetată de mai multe ori, această practică s-a transformat, după uzanţele medievale, într-un obicei cu nuanţă imperativă şi apoi într-o normă procedurală de neeludat.

Ca modalitate specifică de instituire a „adunărilor de stări”, parlamentul a reprezentat o particularitate proprie, desigur, nu numai evoluţiei instituţionale a Angliei. Structuri asemănătoare, întemeiate pe aceleaşi principii („Cortesurile” în Spania, „Stările – sau Statele-Generale” în Franţa, „Landtag”-urile germane, „Dieta” poloneză, adunările de stări din Peninsula Scandinavică etc.), au apărut, în epoca respectivă, în toate statele monarhice europene. Dar spre deosebire de acestea, care aveau un rol pur consultativ, instituţia omoloagă din insulele britanice a jucat, încă de la început, un rol politic bine precizat, după cum o demonstrează şi atribuţiile sale. Acestea au fost, în primul rând, juridice, implicând un domeniu foarte larg de legiferare, care nu impieta însă asupra dreptului regal de justiţie, ci numai îl sprijinea (formal, regele continua să fie principalul distribuitor al dreptăţii). Atribuţiile juridice erau dublate de cele fiscale, constând în aprobarea sau respingerea taxelor solicitate de rege, în cazul în care contraveneau obiceiurilor sau nu erau pe deplin justificate. De asemenea, parlamentul exercita şi un anumit control asupra funcţionarilor, având dreptul de a primi petiţiile care reclamau abuzurile acestora şi de a ancheta în privinţa acuzaţiilor. Deciziile erau luate cu majoritate simplă de voturi.

Activitatea parlamentului a avut urmări importante, al căror efect se poate constata până astăzi. Mai întâi, el a valorizat conceptul de lege, ridicând-o la rangul de normă supremă, căreia nimeni nu i se putea sustrage. În al doilea rând, în cadrul său au luat naştere o serie de valori şi principii de acţiune (ca, bunăoară, conceptul de „echilibru”, spiritul de compromis şi strategia negocierilor), care, urmărind apropierea dintre punctele de vedere diferite, vor ajunge treptat să definească „jocul” politic modern şi, în acelaşi timp, „evoluţionismul” englez, opus radicalismului revoluţionar de pe continent.

Un exemplu timpuriu al liberei acceptări a compromisului l-a constituit obiceiul de a adresa regelui petiţii (*bills*) prin care, în schimbul participării la sesiunile celor două

camere (ceea ce, pentru acea epocă, presupunea dificultăţi şi cheltuieli serioase, uneori chiar sacrificii), membrii parlamentului îi cereau monarhului să corecteze anumite abuzuri, să facă unele legi sau să se abţină de la unele acţiuni. Acest tip de negociere a devenit, foarte repede, un principiu de drept (în conformitate cu care soluţionarea plângerilor preceda acordarea subsidiilor), iar petiţiile, un obicei curent.

În ansamblu, parlamentul a fost un instrument redutabil de temperare şi limitare a monarhiei, dacă nu, uneori, chiar de control al ei. Guvernările lui Eduard I (1272-1307) şi Eduard al II-lea (1307-1327) ne-o arată în mod convingător[1]. Dependentă de parlament, discreditată chiar de conflictele neîntrerupte cu aristocraţia, regalitatea engleză a ajuns, în primele decenii ale secolului al XIV-lea, aproape o umbră a celei din timpul Plantageneţilor. Conjunctura economică nefavorabilă de la începutul veacului a afectat-o încă şi mai acut, ca de altfel şi politica monarhiei franceze, pe continent, îndeosebi în Flandra. Semnele prevestitoare ale crizei din relaţiile celor două state au continuat să se acumuleze cu repeziciune, culminând cu seria de conflicte deschise cunoscute sub numele de Războiul de O Sută de Ani.

Franţa şi Anglia în secolele XIV-XV. Războiul de O Sută de Ani (1337-1453) şi urmările sale asupra procesului de centralizare politică, instituţională şi teritorială al celor două regate

Îndelungata serie de conflicte franco-engleze[2] din secolele XIV-XV – cunoscute, cu începere din secolul al XIX-lea, prin expresia Războiul de O Sută de Ani[3] – reprezintă contextul manifestării primelor rezistenţe serioase faţă de afirmarea principiului etatist şi centralizator în Europa Apuseană, evidenţiind limitele construcţiei statale Capeţiene din secolele anterioare şi, de asemenea, punctul critic atins de acelaşi proces în secolul al XIII-lea în regatul englez. În acelaşi timp însă – şi în mod paradoxal –, criza la care ne referim a pus în lumină şi atuurile care au îngăduit ambelor monarhii – îndeosebi celei franceze – nu numai să supravieţuiscă teribilelor încercări ale acestui veac, dar şi să se consolideze, continuând cu succes centralizarea instituţională şi teritorială începută în secolele precedente.

Războiul de O Sută de Ani – să continuăm, totuşi, să-l numim prin această sintagmă unificatoare – nu a fost o confruntare singulară în Europa acelei epoci. El face parte dintr-o serie neîntreruptă de războaie locale (cum sunt cele dintre monarhia franceză şi oraşele flamande, dintre Anglia şi Irlanda, Ţara Galilor şi Scoţia, dintre Castilia, Aragon şi emiratele arabe în Spania, dintre cantoanele elveţiene şi Habsburgi, dintre diferitele principate germane ş.a.m.d.), într-o perioadă în care, pe fondul aşa-numitei „crize a

1. D.A. Carpenter, *op. cit.*, pp. 342 *sqq*.
2. Pentru toate informaţiile care urmează, vezi Friedrich Hertz, *Nationality in History and Politics*, New York, 1944, pp. 217-223, *apud* C. Leon Tipton (ed.), *op. cit.*, p. 55 ; James Westfall Thompson, Edgar Nathaniel Johnson, *op. cit.*, pp. 878-894 ; Edward P. Cheyney, *The Dawn of A New Era, 1250-1483*, Harper & Brothers, New York, Londra, 1936, pp. 142-183 ; Radu Manolescu (coord.), *Istoria medie universală*, pp. 176-183 ; Maurice Keen, *The Pelican History of Medieval Europe*, Penguin Books, 1969, pp. 244-260 ; Henri Pirenne, *A History of Europe*, vol. II, *From the Thirteenth Century to the Renaissance and Reformation*, Doubleday & Company, Inc., New York, 1956, pp. 136-165 ; Bernard Chevalier, *op. cit.*, pp. 72-78, 83-112, 128-152 ; Marcel Pacaut, *Les structures politiques…*, pp. 294-301.
3. *Cf.* Bernard Chevalier, *op. cit.*, p. 84.

secolului al XIV-lea”, războiul devine un fenomen endemic. Cu toate acestea, Războiul de O Sută de Ani nu a fost o simplă ciocnire ca oricare alta. Dimensiunile şi importanţa politică a celor două state implicate – cele mai puternice de pe continent –, ca şi sistemul complex de alianţe elaborat de ele i-au dat o avengură europeană, neegalată de nici un alt război atât înainte, cât şi după aceea. Din motive asemănătoare, un război ca acesta nu putea avea loc *decât* între Franţa şi Anglia. Doar ele deţineau resurse îndestulătoare şi o populaţie suficient de mare pentru a suporta o asemenea povară. În plus, numai între ele existau motive de litigiu îndeajuns de grave încât să determine un conflict.

Antecedente şi cauze

Istoricul Henri Pirenne a afirmat, mai demult, că Războiul de O Sută de Ani a fost „inutil şi fără folos, în sensul că nu a fost provocat de nici o necesitate vitală”. De aceea, el trebuie considerat, în opinia sa, „pur şi simplu un război de prestigiu”[1]. În realitate, după cum, de altfel, s-a şi observat, avem de-a face cu o confruntare substanţial motivată, îndelung pregătită de o serie întreagă de factori[2].

Dintre aceştia, problema Aquitaniei (sau a ducatului de Guyenne) a fost printre cele mai spinoase. Stăpânit ca feud de regele Angliei încă din 1152, acest teritoriu a fost mereu aprig revendicat de monarhia capeţiană, care urmărea să-l integreze domeniului regal. Acest adevărat măr al discordiei a întreţinut între cele două regate conflicte permanente, a căror soluţionare a devenit, cu trecerea timpului, tot mai greu de negociat. Deja la finele secolului al XIII-lea, Filip al IV-lea aproape că reuşise, prin trei campanii succesive (1294, 1295 şi 1296), să cucerească ducatul, fiind împiedicat în ultimul moment de intervenţia mediatoare a papei Bonifaciu al VIII-lea. În primele două decenii ale secolului următor, ciocnirile s-au reluat cu şi mai multă violenţă, intervalele de pace dintre ele, marcate de acorduri efemere, scurtându-se tot mai mult. Treptat, situaţia a tins să devină inextricabilă. Pentru regele Angliei, omagiul datorat regelui Franţei era în flagrantă contradicţie cu principiul unei monarhii puternice. A-l refuza însemna însă a pierde un feud prea îndepărtat pentru a fi apărat cum se cuvine. A-l accepta echivala, pe de altă parte, tot cu o pierdere, dar lentă, prin imixtiunea funcţionarilor monarhiei franceze. La rândul său, monarhul francez nu era capabil să renunţe la drepturile asupra tuturor părţilor regatului său fără a admite, *ipso facto*, vacuitatea suveranităţii teritoriale pe care o revendica. După cum a observat Bernard Chevalier, întreaga evoluţie internă a celor două regalităţi „arăta că echilibrele subtile ale feudalităţii nu mai puteau fi menţinute. Dreptul feudal genera litigii, fiind incapabil să mai furnizeze soluţii”[3]. Singurele modalităţi de a ieşi din impas erau fie ruperea legăturii vasalice dintre cei doi monarhi, fie absorbţia Aquitaniei în domeniul Capeţian. Şi într-un caz, şi în celălalt războiul devenea inevitabil.

Scoţia a reprezentat, oarecum paradoxal, al doilea motiv de conflict între cele două regate, în ciuda poziţiei sale geografice distante faţă de viitorul teatru de război.

1. Henri Pirenne, *A History of Europe*, vol. II, p. 138.
2. Vezi W. Mark Ormrod, „England: Edward II and Edward III”, în Michael Jones (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI (*c. 1300-c. 1415*), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, pp. 278, 280, 282, 284, 289.
3. Bernard Chevalier, *op. cit.*, p. 77.

Rivalitatea dintre cei doi regi se manifesta şi pe acest teren, toate tentativele Angliei de a-şi impune aici suveranitatea lovindu-se de rezistenţa înverşunată a regilor locali, protejaţi şi susţinuţi de Franţa. Aceasta s-a folosit de problema scoţiană ca de un mijloc de presiune, pentru a-l determina pe regele englez să dea dovadă de o mai mare supleţe în afacerile Aquitaniei şi, desigur, ale Flandrei, o provincie în care Parisul s-a implicat unilateral între 1295 şi 1328, profitând de necurmatele războaie anglo-scoţiene.

Dar nici regele Angliei nu ducea lipsă de instrumente de şantaj politic. Cel mai important dintre acestea a fost, fireşte, revendicarea coroanei franceze de către Eduard al III-lea, în virtutea drepturilor transmise de către mama sa, Isabela, singura moştenitoare directă a lui Filip al IV-lea cel Frumos[1].

Se cunosc faptele care au făcut posibilă afirmarea acestei pretenţii. Dintre cei trei fii ai lui Filip al IV-lea (mort în 1314), nici unul nu a avut parte de o ereditate masculină. Singura moştenitoare a lui Ludovic al X-lea, cel mai mare dintre fraţi (decedat în 1316), era o fată, înlăturată însă de la tron printr-o clauză *ad hoc* ce excludea femeile de la succesiune (aşa-numita *Lege Salică*)[2]. După 1316, această prevedere a făcut, cum se spune, jurisprundenţă, astfel încât, în 1328, la moartea lui Carol al IV-lea, ultimul dintre moştenitorii în linie masculină ai lui Filip al IV-lea, coroana a revenit, în urma consimţământului exprimat de consiliul regal, lui Filip al VI-lea de Valois (1328-1350), fiul lui Carol de Valois, fratele mai tânăr al lui Filip al IV-lea. Pretenţia regelui Angliei se întemeia aşadar pe drepturile mamei sale şi, implicit, pe nesocotirea actului derogatoriu din 1316. În 1328, Eduard al III-lea era însă minor, trebuind să mai aştepte un timp spre a-şi face cunoscute revendicările. Indiferent de validitatea lor, efectul nu putea fi decât unul redutabil. Punând în cauză legitimitatea dinastiei de Valois, regele Angliei putea câştiga adeziunea tuturor celor nemulţumiţi de regele Franţei, care aşteptau doar un pretext – întemeiat sau nu – pentru a se răzvrăti. Cum bine a notat Bernard Chevalier, „urmarea evenimentelor avea să arate din plin valoarea acestui calcul”[3].

Însă confruntarea franco-engleză din deceniile premergătoare războiului propriu-zis nu a fost numai o chestiune pur politică, subîntinsă de un litigiu dinastic şi de problema prerogativelor feudo-vasalice ridicate de Aquitania. În ajunul ostilităţilor, ea a tins să îmbrace şi aspectul mai larg al unui veritabil conflict între cele două popoare. Cu începere din 1289, incidente grave şi repetate au opus aşezărilor comerciale şi de pescari de pe coasta de sud a Angliei – Dover, Portsmouth, Plymouth ş.a. – oraşele maritime franceze din nord – St. Malo, Morlaix, Cherbourg, Dieppe, Boulogne, Harfleur –, cu rezultatul unei şi mai mari încordări a relaţiilor dintre cele două regate. Rivalitatea lor

1. *Cf.* Michel Mollat du Jourdin, *La guerre de Cent Ans vue par ceux qui l'ont vécue*, Éditions du Seuil, Paris, 1992, pp. 26-27.
2. Redactată în limba latină, la finele domniei lui Clovis (507-511), *Legea Salică* interzicea, formal, femeilor să moştenească ceea ce documentul numea „pământul salic”. Începând cu secolul al XIV-lea (mai exact, cu 1316), această prevedere a fost extinsă şi la regulile de transmitere a coroanei. Ulterior, printr-o ordonanţă din 1374 a regelui Carol al V-lea, femeilor nu li s-a mai recunoscut nici prerogativa de a transmite *dreptul* la coroană, ceea ce, în contextul de atunci, urmărea să excludă eventuala candidatură la tronul Franţei a regilor Angliei şi Navarrei (vezi Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 140-141). Pentru un amplu comentariu al *Legii Salice*, însoţit de mai multe fragmente, vezi Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 19-36.
3. Bernard Chevalier, *op. cit.*, p. 90.

politică s-a dublat astfel printr-un început de antagonism etnic, care va deveni din ce în ce mai evident pe parcursul războiului.

Problema Flandrei a fost ultima cauză majoră a litigiului franco-englez, la fel de importantă, dacă nu mai mult, ca aceea a Aquitaniei[1]. În majoritatea analizelor care s-au ocupat de resorturile declanşatoare ale Războiului de O Sută de Ani, ea este, dacă nu ignorată, cel puţin expediată în grabă. Aceasta se întâmplă, probabil, şi din cauză că miza adâncă a chestiunii nu se dezvăluie cu uşurinţă dincolo de aparenţa inextricabilelor contradicţii culturale, etnice şi politice, specifice regiunii. În teorie şi în fapt, contele Flandrei era vasalul regelui francez. Însă în comparaţie cu alţi vasali, de aceeaşi condiţie, libertatea lui de mişcare era cu mult mai mare, frizând, adesea, jocul dublu dintre Franţa şi Anglia. Preferinţele contelui înclinau, de fapt, spre aceasta din urmă, din cauza dependenţei oraşelor flamande de importurile de lână de dincolo de Canal. Spaţiul larg de manevră al contelui faţă de suzeranul său francez se regăsea, pe de altă parte, şi la nivelul raporturilor dintre el şi oraşele flamande. Spre deosebire de celelalte comune urbane din Europa, cele din Flandra se bucurau de o autonomie atât de largă (comparabilă doar cu aceea a oraşelor-republici italiene) şi de o capacitate de decizie în afacerile economice atât de mare, încât prerogativele contelui asupra lor erau aproape formale. Din această cauză, dependenţa acestuia faţă de regatul francez nu însemna şi dreptul monarhului Capeţian de a dispune, după cuviinţă, de teritoriul comitatului şi de aşezările sale urbane. Pentru a interveni aici eficient, regele Franţei avea nevoie de alte motive decât cele ce decurgeau din relaţia de suzeranitate-vasalitate. Acestea au fost oferite de înseşi rivalităţile interne din oraşe, dintre patriciatul negustoresc, impregnat de cultură franceză, şi, de cealaltă parte, plebea lucrătorilor textilişti, de origine pur flamandă. Deopotrivă conflict etnic şi opoziţie de clasă, această rivalitate a devenit, foarte repede, şi o contradicţie de natură politică. Dacă meşteşugarii oraşelor au căutat sprijinul contelui (şi pe al regelui Angliei), „burghezii", în schimb, s-au întors spre regele Franţei, solicitându-i intervenţia. În primele trei decenii ale veacului al XIV-lea, aceasta a avut loc de mai multe ori, Filip al IV-lea şi urmaşii săi speculând în această privinţă, invariabil, dificultăţile englezilor cu vecinii scoţieni. Succesele repurtate de monarhii Capeţieni au fost însă mereu efemere şi fragile. O primă campanie, spre exemplu, din mai 1300 s-a încheiat, pentru francezi, cu usturătorul eşec de la Courtrai (iulie 1302), compensat totuşi prin pacea din 1305, care instituia un veritabil control Capeţian asupra întregii Flandre. A doua intervenţie, dintre 1318 şi 1319, s-a terminat mai bine, Filip al V-lea reuşind să impună în scaunul comital pe Ludovic de Nevers, ginerele regelui francez, fidel intereselor acestuia. Revolta ţărănească din Flandra maritimă (1328) – mai mult antinobiliară şi îndreptată împotriva contelui, decât a regelui francez – l-a determinat pe Filip al VI-lea să ia conducerea unei noi incursiuni, zdrobindu-i pe rebeli la Cassel. Cu toate acestea, liniştea nu a fost asigurată. Devastate şi umilite, comunele flamande nu aşteptau decât un pretext pentru o nouă ridicare, oferit în cele din urmă de intervenţia directă a regelui Angliei.

Prezenţa cvasipermanentă a monarhiei franceze în spaţiul flamand se cuvine interpretată nu numai prin prisma importanţei acordate de Capeţieni (şi apoi de regii din dinastia de Valois) menţinerii suzeranităţii asupra contelui local. Raţiunile ei sunt cu mult mai complexe decât par. Până la începutul secolului al XIV-lea, Flandra fusese, alături de nordul Italiei, unul dintre cei doi poli de prosperitate ai economiei europene, aşa cum se

1. C. Warren Hollister, *op. cit.*, p. 204.

conturase aceasta odată cu sfârşitul secolului al X-lea. După cum am avut prilejul să precizăm, mai pe larg, şi într-un alt capitol[1], ea constituia punctul terminus al axei care lega nordul de sudul continentului pe filiera bâlciurilor din comitatul Champagne şi, totodată, întregul Occident de regiunile mai îndepărtate ale Orientului, prin intermediul traficului la distanţă. Stabilirea primei legături maritime directe dintre oraşele italiene şi cele flamande prin Gibraltar, în 1277, a dat însă lovitura de graţie drumului terestru care trecea prin nord-estul Franţei, scoţând regatul din circuitul beneficiilor care îi serviseră atât de mult în secolele precedente sub raport economic şi politic. Expulzată din jocul marelui comerţ de perfecţionarea firească a economiei de schimb, Franţa a încercat să-şi recapete locul pierdut, apelând, cum se întâmplă adesea în astfel de cazuri, la mijloace politice. Aşa se explică repetatele sale intervenţii în Flandra. Nu este deloc întâmplător că acestea s-au înmulţit tocmai în această perioadă. Atât timp cât spaţiul francez fusese legat de nordul continentului prin zona de tranzit din Champagne, aceste imixtiuni nu fuseseră necesare. Comerţul îşi urma cursul natural, Franţa fiind cu atât mai interesată să nu perturbe în vreun fel această normalitate cu cât avantajele ce decurgeau de aici erau considerabile. Însă episodul din 1277 a schimbat radical situaţia. După această dată, campaniile franceze în nord au avut drept scop nu atât instalarea unui conte favorabil intereselor politice ale monarhiei franceze, cât aducerea sub control a oraşelor din comitat şi instituirea în această regiune a unui adevărat monopol, de natură să-i restituie Franţei, prin forţă, poziţia privilegiată.

Urgenţa acestor intervenţii directe era sporită de încă un factor. Grava criză agricolă de la începutul veacului al XIV-lea lovise dureros monarhia franceză. Provocând o scădere dramatică a veniturilor nobiliare şi ecleziastice, ea a amplificat şi nevoia cronică de bani a regalităţii, care nu mai putea fi acoperită exclusiv din impozite, ca înainte. Conjunctura se anunţa cu atât mai catastrofală cu cât ea a coincis cu reconversiunea maritimă a principalului drum comercial european, care deposeda Franţa de încă o sursă importantă de venituri. Spre a compensa pierderile, regalitatea franceză a recurs, de la început, tot la vechiul sistem de taxe, ceea ce a exasperat şi mai mult nemulţumirile determinate de criză. Această obstinaţie de a utiliza un instument care, în condiţiile respective, nu mai putea da rezultate sugerează – în treacăt fie spus – nu numai fragilitatea structurală a veniturilor coroanei, ci şi imposibilitatea ei obiectivă de a găsi mijloace complementare de acumulare într-un sistem economic centrat încă, în mod preponderent, pe risipă şi consum, şi nu pe investiţii profitabile. În acest sens, Henri Pirenne avea perfectă dreptate să constate că, sub aspect financiar, statul feudal era cu mult sub nivelul de dezvoltare atins de el în domeniul juridic şi politic[2]. În egală măsură, recursul la taxe evocă şi o veritabilă disperare a regilor Franţei, împinşi de necesităţile fiscale ale trezoreriei să adopte măsuri impopulare.

Astfel pot fi interpretate, bunăoară, taxele din 1296 şi 1304 introduse de Filip al IV-lea. Aceeaşi motivaţie o au şi imixtiunile în problemele Flandrei. Dimensiunea lor fiscală este pusă în lumină şi de faptul că cele mai importante prevederi ale păcii din 1305 de la Athis-sur-Orge stipulau plata către învingătorii francezi a unei despăgubiri uriaşe (400.000 de livre) şi penalizarea contelui felon cu o amendă anuală de 20.000 de livre[3]. Aceste măsuri şi cele ce au urmat au stârnit o vie opoziţie în oraşele din comitat, care îşi

1. Vezi *supra*.
2. *Apud* Bernard Chevalier, *op. cit.*, pp. 140-141.
3. *Ibidem*, p. 96.

vedeau astfel grav periclitată libertatea economică şi, în ultimă istanţă, chiar prosperitatea. Ele au nemulţumit însă şi Anglia, ameninţată cu pierderea singurului debuşeu pentru exporturile sale de lână şi, *à la longue*, cu asfixia economică[1]. Riposta nu putea, prin urmare, întârzia. Ea a venit în 1336, când Eduard al III-lea, pentru a alimenta ura latentă la adresa Franţei care mocnea în Flandra, a impus un embargou asupra exportului de lână în această regiune. Redusă la şomaj, populaţia oraşelor flamande s-a răzvrătit imediat sub conducerea lui Jakob van Artevelde, obligându-l pe conte să caute adăpost în Franţa. Răspunzând acestei măsuri, Filip al VI-lea a decretat, la 24 mai 1337, confiscarea Aquitaniei. Câteva luni mai târziu, la 7 octombrie, Eduard a escaladat conflictul, revendicând solemn coroana Franţei şi denunţând omagiul de vasalitate care îl lega de suzeranul său francez. Războiul de O Sută de Ani era pe cale să înceapă.

Desfăşurarea şi caracteristicile conflictului

Desfăşurarea conflictului şi caracteristicile sale[2] au fost puternic influenţate de marasmul economic instalat la începutul secolului al XIV-lea. Lovind sever veniturile senioriale, acesta i-a determinat pe nobili să devină soldaţi de meserie, să încaseze solde, să prădeze şi să pretindă răscumpărarea prizonierilor contra unor sume considerabile. Cu cât războiul a tins să dureze, cu atât s-au acumulat şi pagubele materiale, iar criza s-a agravat, astfel încât o mulţime de ţărani ruinaţi, meseriaşi fără lucru şi cadeţi pauperi au venit să îngroaşe bandele de războinici profesionişti, gata să se pună în serviciul celui care plătea mai bine. Din această cauză, confruntarea franco-engleză nu trebuie privită numai ca un război clasic între două armate compacte strânse în jurul celor doi suverani, ci, cum am şi spus deja, ca o pluralitate de conflicte locale şi endemice, însoţite de distrugeri, jafuri şi masacre care au suscitat din partea celor afectaţi nemulţumiri şi riposte asemănătoare. Ascuţişul acestor reacţii s-a îndreptat însă nu numai împotriva duşmanilor, ci şi a funcţionarilor locali ai regelui, în condiţiile în care, pentru a susţine efortul de război, acesta a recurs într-o măsură sporită la taxele publice. Astfel, s-a creat un adevărat cerc vicios, în care calamităţile războiului au agravat fiscalitatea şi nemulţumirile de tot felul, acestea, la rândul lor, provocând revolte răsfrânte negativ asupra puterii regale şi a întregii stabilităţii politice, ceea ce a alimentat dezordinea şi înfruntările armate. Această situaţie a avut darul să se perpetueze, cu atât mai mult cu cât forţele au fost, aproape invariabil, relativ egale (ceea ce excludea o soluţionare rapidă a conflictelor). Aşa se şi explică frecventele întreruperi ale operaţiunilor militare : din cei peste 100 de ani de conflicte franco-engleze, doar o mică parte (circa 44) s-au caracterizat prin campanii şi bătălii efective.

Seria de conflicte cunoscută sub numele de Războiul de O Sută de Ani a avut trei etape : prima, de la începutul războiului până la Tratatul de la Brétigny-Calais (1360) ; a doua, de la reluarea operaţiunilor, în 1369, până la campania din Franţa a lui Henric al V-lea şi bătălia de la Azincourt (1415) ; ultima, între 1415 şi 1453, încheiată cu victoria regelui francez şi expulzarea englezilor de pe continent[3].

Începutul efectiv al războiului a avut loc în 1340, când Eduard al III-lea – sprijinit de un sistem solid de alianţe – a debarcat la Gand, unde, în cadrul unei ceremonii speciale,

1. Vezi, în acest sens, şi Georges Duby, *Cele trei ordine sau imaginarul feudalismului*, p. 135.
2. C. Warren Hollister, *op. cit.*, pp. 204 *sqq*.
3. Marcel Pacaut susţine că etapele din secolul al XV-lea ale războiului franco-englez ar fi, de fapt, un *conflict distinct* de cel din secolul al XIV-lea (*Les structures politiques...*, pp. 301-303).

a notificat solemn instituirea sa ca rege al Franţei. Câteva luni mai târziu, la 24 iunie 1340, englezii obţin prima victorie. Flota lui Eduard al III-lea a surprins-o pe aceea franceză la Sluys (Écluse) – avanport al oraşului Bruges – şi, într-o violentă încleştare, a distrus-o aproape în întregime.

Acest succes i-a permis regelui să debarce fără primejdie direct în Franţa, la 11 iulie 1346. Între timp, graţie unor evenimente neaşteptate şi intrigilor ţesute de curtea engleză – care urmărea să speculeze separatismul provincial din Franţa –, Bretania şi Normandia au intrat în sfera de influenţă a Angliei, o parte a baronilor de aici răzvrătindu-se împotriva lui Filip al VI-lea[1]. Bătălia hotărâtoare cu adversarii francezi a avut loc la 26 august, în apropierea pădurii de la Crécy, încheindu-se cu un adevărat dezastru pentru regele Franţei şi cavalerii săi. Un an mai târziu, la 4 august 1347, englezii au ocupat oraşul Calais, stabilind aici un important cap de pod în zona cea mai nevralgică a stăpânirii regale[2]. Situaţia era extrem de gravă pentru monarhia franceză, cu atât mai mult cu cât la distrugerile şi pierderile teritoriale şi de prestigiu provocate de invazia engleză se mai adăugau şi nemulţumirile populare în creştere, create de taxele extraordinare şi duplicitatea anumitor principi (îndeosebi a lui Carol cel Rău, regele Navarrei, care intrase în tratative secrete cu Anglia). Succesorul lui Filip al VI-lea, Ioan al II-lea cel Bun (1350-1364), nu a reuşit să amelioreze situaţia. Dimpotrivă, prin întemniţarea regelui Navarrei şi executarea răzvrătiţilor normanzi, el a pierdut aproape complet controlul celor două provincii, campaniile engleze din Languedoc şi Normandia, ca şi a doua înfrângere catastrofală suferită de francezi la Poitiers (19 septembrie 1356) provocând în regat un adevărat haos. Structurile întregii societăţi par să se fi surpat dintr-odată : prizonieratul regelui, dezorganizarea administraţiei centrale şi locale, devastarea satelor, criza oraşelor, la care s-au adăugat nenumăratele războaie locale, au contribuit la instalarea unei stări generale de anarhie. Revolta („Jacqueria") ţăranilor din 1358 şi a orăşenilor din Paris conduşi de Étienne Marcel, starostele negustorilor din capitală, au agravat şi mai mult situaţia. Vacanţa tronului şi regenţa precară a Delfinului i-au incitat pe fiecare – baroni, Stări (State) Generale – să încerce să preia puterea. Însăşi răscoala parizienilor a avut mai mult o tentă politică decât socială, liderul ei fiind, de fapt, manipulat de diversele facţiuni ce îşi disputau întâietatea[3]. De aceea, ea nu poate fi considerată (ca şi „Jacqueria", de altfel) „antifeudală", cum s-a afirmat uneori.

Tratatele franco-engleze de la Brétigny, consfinţite prin Pacea de la Calais (1360), deşi au impus Franţei învinse clauze extrem de grele, au oferit totuşi regatului răgazul necesar pentru resorbţia crizei interne. În urma acestui acord, Angliei i se recunoştea stăpânirea asupra unei treimi din teritoriul francez (Aquitania sau Guyenne, Poitou, Limousin, Périgord, Saintonge), preţul fixat pentru răscumpărarea din captivitate a lui Ioan cel Bun fiind de trei milioane de scuzi (*écus*). În schimb, Eduard al III-lea renunţa la celelalte feuduri deţinute de strămoşii săi în Franţa (Anjou, Maine, Touraine) şi, totodată, la pretenţia faţă de coroana regală.

A doua fază a războiului, începută în 1369, a fost lipsită de bătălii de anvergură. Ea s-a caracterizat prin numeroase ciocniri locale şi hărţuieli de uzură, prin care adversarii

1. Michael Jones, „The last Capetians and early Valois kings, 1314-1354", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI, pp. 400 *sqq*.
2. Michael Prestwich, *op. cit.*, pp. 321-327 ; Michel Mollat du Jourdin, *op. cit.*, pp. 28-32.
3. Alain Demurger, *Nouvelle histoire de la France médiévale*, vol. V, *Temps de crises, temps d'espoirs, XIV*^{e}*-XV*^{e} *siècle*, Éditions du Seuil, Paris, 1990, pp. 20-34.

au încercat să se epuizeze reciproc şi să-şi adjudece victoria. Războiul a devenit astfel cu adevărat endemic, extinzându-se asupra întregului teritoriu. Cei nouă ani dintre Pacea de la Brétigny şi reluarea ostilităţilor au fost totuşi favorabili regelui Franţei. În urma unor negocieri complexe (desfăşurate între 1365 şi 1369), Bretania şi Flandra au reintrat sub suzeranitatea dinastiei de Valois, iar prin măsuri bine chibzuite, noul rege, Carol al V-lea (1364-1380), a reuşit să repună pe picioare instituţiile slăbite ale statului şi armata, a cărei conducere a fost înredinţată conetabilului Du Guesclin, ridicat din rândul micii nobilimi bretone[1].

Relansarea războiului a fost provocată de evenimentele din Castilia, unde un sângeros război civil îl opunea pe Pedro al II-lea cel Crud fratelui său Henric de Trastamare. Primul a solicitat ajutorul Angliei, în timp ce al doilea s-a îndreptat spre regele Franţei. Aproape simultan, în Aquitania, contele de Armagnac şi apropiaţii lui s-au răzvrătit împotriva suzeranului lor englez, apelând de asemenea, pentru ajutor, la curtea din Paris. Astfel reaprins, conflictul franco-englez s-a încheiat cu câteva succese franceze, primele de după 1337. La capătul a opt ani de ciocniri, regele Angliei a pierdut aproape tot ceea ce câştigase în deceniile precedente, nemaipăstrând decât Calais, Bayonne şi Bordeaux. Cu toate acestea, victoria lui Carol al V-lea nu a fost totală, iar tratativele de la Bruges (1377) nu au făcut decât să întrerupă pentru o vreme ostilităţile, nicidecum să le pună capăt[2].

Deceniile care au urmat au fost marcate de grave frământări, atât în Anglia, cât şi în Franţa. Mişcărilor sociale rurale şi urbane li s-au adăugat, în ambele regate, luptele înverşunate dintre diferitele grupări nobiliare şi dintre acestea şi monarhie, alimentate, ca de atâtea ori în trecut, de precaritatea de moment a puterii centrale. În Anglia, bunăoară, marea nobilime baronială s-a angajat într-un război mortal cu regalitatea, încheiat în 1399 prin înlăturarea Plantageneţilor şi instaurarea noii dinastii de Lancaster, în persoana lui Henric al IV-lea (1399-1413). Pe continent, Franţa a fost, în aceeaşi perioadă, sfâşiată de rivalitatea sângeroasă – deopotrivă nobiliară şi regională – dintre marea familie a ducilor de Burgundia, în frunte cu Filip cel Îndrăzneţ (şi, mai apoi, cu Ioan Fără Frică), şi, pe de altă parte, puternica grupare a conţilor de Armagnac, care îi sprijineau pe Ludovic de Orléans (fratele regelui) şi pe fiul său, Carol[3]. Acest conflict a făcut ca situaţia generală să devină cvasiintolerabilă, aducând regalitatea, care asista neputincioasă la aceste dispute a căror miză era ea însăşi, în pragul unei catastrofe[4]. În timpul îndelungatei domnii a lui Carol al VI-lea (1380-1422), profitând de repetatele crize demenţiale ale regelui, care l-au pus în incapacitatea de a guverna, marile familli nobilare regionale s-au instalat durabil la cârma „jocului" politic. Este vorba mai ales de

1. Pe larg despre evenimentele care urmează, în Françoise Autrand, „France under Charles V and Charles VI", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI, pp. 422-431.
2. Michel Mollat du Jourdin, *op. cit.*, pp. 39-43.
3. Expresie a multiplelor rezistenţe particulariste întâmpinate de progresele etatismului monarhic – şi, totodată, a fragilităţii acestui proces, în pofida succeselor sale anterioare –, disputele dintre regalitate şi marile familii nobiliare nu reprezintă, în această perioadă, o noutate. De fapt, ele sunt mult mai vechi, începând să se manifeste, ca urmare a eşecului înregistrat de campania din Flandra a regelui Filip al IV-lea şi a subsidiilor reclamate cu acest prilej, încă din ultimul an al domniei „Regelui de Fier" (1314). Pe parcursul deceniilor următoare, ele s-au reactivat ori de câte ori monarhia capeţiană şi apoi dinastia de Valois au trecut prin momente critice – ca, bunăoară, după 1356 sau spre finele celui de-al XIV-lea veac (pentru mai multe detalii, vezi Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 129 *sqq*).
4. Alain Demurger, *op. cit.*, pp. 93-96.

ducii de Burgundia, al căror scop, aproape declarat, a devenit, în acest interval, acela de a-şi forma un regat propriu, prin reunirea teritoriilor care aparţinuseră vechii Lotharingii[1]. Pentru a atinge acest obiectiv, care i-a adus în rivalitate cu celelalte familii nobiliare, burgunzii au făcut două lucruri, al căror rezultat a fost o gravă perturbare a stabilităţii regatului : au încercat să câştige sprijinul englezilor servindu-le interesele în Franţa şi au încheiat alianţe tactice cu elemente ale populaţiei pariziene – cele mai agresive faţă de regalitatea franceză – pentru a-i submina acesteia poziţiile.

Politica burgundă a declanşat în Franţa, între 1407 (data asasinării lui Ludovic de Orléans de către oamenii ducelui Ioan Fără Frică[2]) şi 1422, un veritabil război civil cu nobilii din familia Armagnac, la care au participat, de o parte sau alta, toate păturile sociale ale vremii : nobili, clerici, „burghezi” şi chiar intelectuali de la Universitatea din Paris. Această situaţie a fost, în mare parte, responsabilă pentru ceea ce s-a întâmplat în Franţa după 1422, când regatul s-a divizat practic între doi regi, două administraţii ş.a.m.d.

Solicitând, fiecare în parte, sprijinul Angliei, cele două grupări nobiliare au reaprins, cu sau fără voie, războiul. Profitând de anarhia creată de această luptă, al doilea rege de Lancaster, Henric al V-lea (1413-1423), a debarcat în 1415 în Normandia, declanşând astfel ultima fază a războiului[3].

Iniţiativa rupturii i-a fost întru câtva impusă regelui englez de necesitatea de a consolida noua dinastie, contestată, în Anglia, atât de mediile populare, cât şi de grupările nobiliare rivale. Pentru a reface unitatea aristocraţiei în jurul instituţiei monarhice, Henric al V-lea a înţeles că trebuia să-i ofere acesteia, în gaj, încă o campanie în Franţa. Înfruntarea decisivă a avut loc la 25 octombrie 1415 la Azincourt, în Picardia, şi s-a încheiat cu o catastrofă pentru oştirea franceză[4]. Ca pentru a agrava şi mai mult situaţia, „partida” burgundă a trecut la ofensivă, profitând de demoralizarea Armagnacilor şi a regalităţii cu care aceştia făcuseră front comun. În înţelegere cu regele Henric, Ioan Fără Frică şi aliaţii săi au ocupat, în mai 1418, Parisul, i-au izgonit pe rivali, l-au obligat pe Delfinul Carol să se refugieze la Bourges şi şi-au arogat dreptul de a guverna regatul în numele lui Carol al VI-lea, considerat incapabil să mai domnească. Între timp, regele Angliei a continuat cucerirea metodică a Normandiei, operaţiune încheiată în 1429. În aceste împrejurări, regalitatea franceză nu a mai putut evita încheierea tratatului de pace, care a avut loc la Troyes, la 21 mai 1420, în condiţii care puneau, practic, Franţa la dispoziţia învingătorului[5]. Henric al V-lea s-a căsătorit cu Ecaterina, fiica lui Carol al VI-lea, devenind şi guvernator al regatului pe care urma să-l moştenească după moartea regelui francez. Despre Delfin, înţelegerea nu conţinea nici o clauză, afară doar de aceea care stipula deposedarea sa de toate domeniile personale. Doi ani mai târziu, în 1422, după dispariţia concomitentă a ambilor monarhi, tânărul Henric al VI-lea, copilul Ecaterinei şi al lui Henric al V-lea, a fost proclamat rege al Franţei, actul desăvârşind divizarea regatului în două zone de obedienţă : una lancasteriană, în nord, alta, la sud de Loara, în jurul regelui legitim, Carol al VII-lea (ceea ce reflecta repartizarea în teritoriu a forţelor inamice).

1. *Ibidem*, pp. 80-90, 101-104.
2. Asasinat, la rândul său, la 10 septembrie 1419, la Montereau, de către oamenii din suita Delfinului, cu prilejul unei întâlniri cu viitorul Carol al VII-lea (*ibidem*, *passim*).
3. *Cf.* Michel Mollat du Jourdin, *op. cit.*, pp. 60-88.
4. Alain Demurger, *op. cit.*, pp. 100-104.
5. *Ibidem*, pp. 104-109.

Nicicând Franţa nu se aflase mai aproape de o completă prăbuşire. Cu toate acestea, anumite premise ale recuperării au început, încă de pe atunci, să se întrevadă. În partea de nord, rezistenţa populară şi a nobilimii rurale împotriva stăpânirii străine a repurtat, în anii care au urmat, succese tot mai numeroase. Multe răscoale antiengleze au avut loc şi în oraşe: Paris (1422-1424), Rouen (1424), Le Mans (1425). La Bourges, Carol al VII-lea a reuşit să se elibereze de sub tutela Armagnacilor, reconciliindu-se şi cu burgunzii, ceea ce le-a răpit englezilor singurul lor aliat (şi cel mai redutabil) din Franţa. Pe plan militar, schimbarea decisivă a cursului războiului s-a produs în 1429, când oraşul Orléans, asediat de englezi din 1428 (deoarece cucerirea sa le-ar fi livrat Franţa centrală) a fost despresurat. Cu acest prilej a avut loc celebra epopee a Ioanei d'Arc, de care se leagă cele dintâi manifestări de amploare ale spiritului naţional francez[1].

În anii următori, pe fondul revoltelor rurale şi urbane antiengleze din ce în ce mai importante şi al unor armistiţii temporane, regalitatea franceză a recâştigat sistematic terenul pierdut. Subsidiile acordate de Stările (Statele) Generale au sporit, au fost instituite primele impozite permanente (1449), iar armata a fost mai bine organizată şi înzestrată (pentru prima dată, cu arme de foc). Prin victoriile decisive de la Formigny (1450) şi Castillon (1453), ultimele bastioane ale stăpânirii engleze în Franţa – Normandia, respectiv Aquitania (Guyenne) – au fost definitiv cucerite, Anglia continuând să păstreze doar Calais, reintegrat coroanei franceze abia în 1558.

În acest fel a luat sfârşit războiul. Nici un tratat nu a consfinţit încheierea sa. Terminat *de facto*, Războiul de O Sută de Ani a continuat *de jure*, întrucât regele Angliei nu a renunţat niciodată în mod oficial la revendicarea coroanei franceze, refuzând implicit să recunoască legitimitatea rivalului său victorios. Conflictul secular franco-englez reprezintă astfel singurul eveniment de asemenea anvergură din Evul Mediu şi epoca modernă care, formal, continuă şi astăzi.

Trecând acum, pe scurt, în revistă *urmările* Războiului de O Sută de Ani, vom începe prin a nota faptul că victoria Franţei şi consolidarea puterii centrale la finele războiului au favorizat considerabil desăvârşirea procesului de centralizare teritorială şi politică a regatului. În timpul lui Ludovic al XI-lea (1461-1483), regalitatea a anexat Anjou, Roussillon, Maine, Provenţa şi mai ales Burgundia, pe care a scos-o, astfel, definitiv din „jocul" politic internaţional. Prin această anexare, Anglia a pierdut nu numai un preţios partener politic, ci şi singurul instrument pe care-l mai putea, eventual, utiliza pentru a crea dificultăţi Franţei şi a interveni activ în problemele politice ale continentului[2].

Aceeaşi soartă a avut-o, în 1491, şi Bretania, a cărei alipire la domeniile regale a definitivat unitatea teritoriului francez. Acest fapt, dublat de prestigiul considerabil câştigat de regalitate în ultimii ani ai războiului cu Anglia, a oferit monarhilor francezi un capital politic substanţial, care le-a netezit calea spre o politică absolutistă, pe plan intern, şi o diplomaţie de mare putere, pe plan extern. Această posibilitate a fost cu atât mai mare cu cât opoziţia nobiliară, măcinată de conflicte interne şi din ce în ce mai lipsită acum de tradiţionala ei funcţie militară, în urma înfrângerilor din război şi a apariţiei armatelor permanente, practic nu a mai contat, după 1456, ca forţă în stat. Procesul de „domesticire" a aristocraţiei a fost, pe de altă parte, considerabil uşurat şi de distrugerile provocate de război, care însă nu trebuie interpretate dintr-un unghi exclusiv material. Transferul de solidarităţi, sfărâmarea vechilor loialităţi, transformările

1. *Ibidem*, pp. 112-121.
2. *Ibidem*, pp. 275-279.

din arta militară au distrus ceea ce istoriografia tradiţională a numit „feudalism” ca formă de organizare socio-politică, răpind totodată nobilimii însăşi baza puterii sale independente. De aceea, soarta ei a devenit, începând din a doua jumătate a secolului al XV-lea, din ce în ce mai legată de aceea a monarhiei şi a statului, situaţie la care a contribuit şi deprecierea situaţiei sale economice în perioada de criză a secolului precedent.

Acestea nu au fost însă singurele urmări ale războiului. În egală măsură, el a pus definitiv capăt concepţiei medievale creştine despre unitatea Europei, discreditată, pe de altă parte, şi de criza profundă a Bisericii romane, din acelaşi interval. El a stimulat o tot mai clară percepţie a diferenţelor etnice, care se vor cristaliza pe deplin în epoca următoare. Prin toate acestea, Războiul de O Sută de Ani iese din sfera conflictelor eminamente militare : prin durată şi efecte, el a contribuit la schimbarea unei întregi civilizaţii.

În pofida obstacolelor considerabile pe care le-a ridicat în calea procesului de afirmare a etatismului monarhic inaugurat în secolele precedente, îndelungatul conflict franco-englez nu l-a oprit cu totul. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, consolidarea teritorial-politică şi instituţională a statelor din Europa Occidentală a continuat, chiar dacă infinit mai lent şi cu multe sincope. Mai multe aspecte noi sunt, în această privinţă, revelatoare.

Cel dintâi este precizarea din ce în ce mai accentuată a frontierelor statale, concomitent cu impunerea noţiunii înseşi de frontieră[1]. La începutul secolului al XIV-lea, noul concept s-a substituit definitiv termenului de „marcă”, deşi, iniţial, i-a păstrat sensul : cel de „teritoriu de margine”. Abia de la jumătatea veacului cuvântul va dobândi semnificaţia actuală.

Simultan cu noţiunea de frontieră, s-a conturat şi conceptul de ape teritoriale. Apărut în Italia (unde limita sa a fost – arbitrar – stabilită de juristul Bartolo la 100 de mile marine, cca 150 km), termenul a început să circule, puţin mai târziu, şi în ţările riverane de la Marea Nordului, Marea Mânecii şi Oceanul Atlantic. În privinţa întinderii exacte a frontierei maritime, au existat, la început, mai multe interpretări contradictorii. Finalmente, între 1370 şi 1414 a fost unanim acceptat sistemul flamand (numit *stroom*), potrivit căruia suveranitatea maritimă coincide cu limita vizibilităţii de la ţărm (cca 20 km).

Al doilea aspect inedit al procesului de afirmare a etatismului monarhic în Europa de Apus în secolele XIV-XV a fost progresiva definire a statelor ca entităţi internaţionale – o expresie a convingerii tot mai clare a faptului că fiecare structură politică de pe continent făcea parte dintr-un ansamblu mai larg, caracterizat prin numeroase legături şi interdependenţe. Acest fenomen este pus în evidenţă nu numai de amplificarea personalului administrativ, special instruit pentru relaţiile cu străinătatea, ci, concomitent, şi de specializarea (vizibilă mai întâi în Anglia şi în unele state italiene), în acelaşi sens, a anumitor funcţii. În regatul englez, cei care au ocupat astfel de posturi au fost, cu precădere, oameni ai Bisericii : bunăoară, Walther Langton, episcop de Coventry (în timpul lui Eduard I), şi Henry Burgersh, episcop de Lincoln, erau specialişti în problemele renane, ca, de altfel, şi contele de Huntigton. În Germania, maestrul Ulrich de Augsburg, fidel al împăratului Ludwig al IV-lea de Bavaria, este menţionat ca dedicându-se în exclusivitate relaţiilor cu Sfântul Scaun. Exemple asemenea celor de mai sus sunt, din secolele XIV-XV, tot mai numeroase.

În primii ani ai secolului al XIV-lea au început să apară *ambasadorii*, papalitatea dând, în această privinţă, cel dintâi exemplu. În secolul următor, ambasadele au devenit permanente (mai întâi în Italia), această practică răspândindu-se în întreaga Europă.

1. Pentru aspectele care urmează, vezi Marcel Pacaut, *Les structures politiques*…, pp. 335-337, 342-362, 375.

Însă fortificarea ideii monarhice şi extinderea suveranităţii regale au fost, de departe, cele mai însemnate aspecte ale evoluţiei politice din această perioadă, în pofida amintitelor oprelişti ridicate de evenimentele din timpul Războiului de O Sută de Ani.

În Franţa, ideea autorităţii statului monarhic a ajuns să fie, în secolul al XV-lea, din ce în ce mai larg acceptată. Graţie argumentelor invocate de „legişti" şi, mai cu seamă, a recursului tot mai sistematic la noul principiu al utilităţii publice, regele începe să invoce o autoritate superioară tuturor celorlalte puteri, situată în afara sistemului feudo-vasalic. Din acest unghi – cât se poate de grăitor pentru depersonalizarea progresivă a puterii monarhice –, se considera că drepturile sale nu sunt negociabile, că nu pot face obiectul unui contract şi nu pot fi înstrăinate. Chiar dacă, în practică, prerogativele în cauză au fost uneori nesocotite (ca, bunăoară, în timpul lui Ludovic al X-lea, în anii 1314-1316), legitimitatea lor începe să nu (mai) fie pusă la îndoială. Autoritatea regilor Franţei a fost întărită şi de definitivarea mecanismului succesiunii dinastice, prin excluderea femeilor în favoarea descendenţilor masculini şi statuarea principiului primogeniturii (1315, 1322, 1328). Reiterând excluderea femeilor de la Coroană şi dreptul la succesiune al primului născut[1], o ordonanţă promulgată de Carol al V-lea în 1374 a stabilit majoratul regelui la 14 ani, alte două dispoziţii juridice asemănătoare, din 1403 şi 1407 (emise în contextul repetatelor atacuri de demenţă ale regelui Carol al VI-lea), hotărând că moştenitorul devine rege imediat după decesul predecesorului, indiferent de vârsta atinsă în acel moment[2]. Aceste prevederi consolidau simţitor principiul dinastic, instituind ficţiunea continuităţii şi a perenităţii puterii monarhice, dincolo de caracterul efemer al persoanelor care o încarnau la un moment dat. Tocmai în virtutea acestei continuităţi se va spune, tot mai frecvent în secolul al XVI-lea, că „regele nu moare"[3].

În acelaşi timp cu întărirea ideii monarhice, regalitatea franceză şi-a amplificat şi dimensiunea teritorială. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, în timpul guvernării lui Ludovic al XI-lea, ca urmare a anexiunilor pe care le-am menţionat, domeniul regal a devenit sinonim cu regatul, ceea ce îi va îngădui lui Carol al VIII-lea (1483-1498) să se lanseze, pentru întâia dată (1494), în expediţii dincolo de hotarele Franţei. Prin demantelarea Burgundiei, după 1477, prin dubla ei anexare, de către Ludovic al XI-lea şi Habsburgi (primul preluând ducatul propriu-zis, ceilalţi posesiunile burgunde : Ţările de Jos şi Franche-Comté), epoca marilor principate teritoriale a apus, în Franţa, definitiv. Prin integrarea Bretaniei (care, la un moment dat, ameninţase să evolueze, sub conducerea ducilor locali, către un veritabil stat, legat de imperiu prin logodna Annei de Bretania cu Maximilian I de Austria, ceea ce a declanşat, între 1483 şi 1491, un veritabil război între bretoni şi francezi), dispariţia acestor entităţi, care constituiseră pentru regii Franţei o sursă permanentă de instabilitate, a primit lovitura decisivă[4].

---

1. În lipsa acestuia, cel ce primea coroana era cel mai apropiat moştenitor masculin, descendent dintr-un bărbat.
2. *Cf.* Tracy Adams, „Isabeau de Bavière et la notion de régence chez Christine de Pizan", în Liliane Dulac, Anne Paupert, Christine Reno şi Bernard Ribémont (eds.), *Désireuse de plus avant enquerre… Christine de Pizan. Volume en hommage à James Laidlaw*, Champion, Paris, 2008, p. 35.
3. Vezi, pe larg, acest aspect la Ernst H. Kantorowicz, „Les Deux Corps du Roi…", *passim* ; Marcel Pacaut, *Les structures politiques…*, p. 349, şi Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 140-141.
4. Deşi, prin Tratatul de la Rennes (1491), Ana de Bretania s-a căsătorit cu Carol al VIII-lea, ducatul a rămas, practic, independent, reunindu-se cu Franţa abia în 1532, dar fără a renunţa la instituţiile şi cutumele proprii (*cf.* Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 162 *sqq*).

Coincidenţa dintre *dominium* şi *regnum* a legitimat şi mai mult pretenţiile de suveranitate ale regalităţii. Autoritatea şi drepturile senioriale – judiciare, fiscale şi militare – exercitate de rege, la început, numai pe domeniul său s-au extins asupra întregului regat, fiind aplicate pretutindeni cu aceeaşi rigoare. O vreme, aceste drepturi au continuat să fie personale, regatul fiind considerat, într-un fel, ca o posesiune familială, ereditar--transmisibilă. Treptat însă, ele s-au „obiectivat”, pierzându-şi latura particularistă[1]. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, acest proces de depersonalizare era îndeajuns de avansat pentru a-l face pe Froissart să caracterizeze războiul civil din 1465, dintre Ludovic al XI-lea şi Carol de Franţa, duce de Berry, fratele regelui, drept unul al „bunului public”, întrucât – afirma cronicarul – ambii parteneri îşi legitimau acţiunile prin această idee[2].

În Anglia, evoluţia ideii monarhice a fost departe de a avea aceeaşi traiectorie. Finele secolului al XIV-lea şi secolul al XV-lea au constituit, din această perioadă, un interval în care regalitatea a devenit la fel de fragilă ca în veacul al XIII-lea. Nesfârşitele campanii în Franţa, lovitura dinastică din 1399 (când – cum am spus deja – a avut loc instaurarea dinastiei de Lancaster) şi conflictul civil cunoscut sub numele de Războiul celor Două Roze (1453-1485) au periclitat grav autoritatea monarhului, obligându-l să negocieze constant, pentru orice iniţiativă, cu instituţiile centrale, a căror pondere politică a sporit corespunzător. Cel mai avantajat de această conjunctură a fost, desigur, parlamentul, al cărui rol a crescut considerabil. Încă din 1322, regele recunoscuse că tot ceea ce îl privea pe el însuşi, moştenitorii, regatul şi poporul trebuia reglementat numai cu consimţământul acestuia. În 1327, legalizarea depunerii lui Eduard al II-lea a avut loc cu ajutorul aceleiaşi instituţii. Războaiele de pe continent ale lui Eduard al III-lea l-au constrâns pe rege să cedeze parlamentului puteri din ce în ce mai mari, în schimbul votării impozitelor de care avea nevoie. Urmările acestei practici au fost dezastruoase : ea nu numai că a ruinat prerogativele fiscale ale regalităţii, dar şi puterea regelui de a legifera prin ordonanţe a devenit inferioară „statutelor” parlamentare. În plus, parlamentul s-a erijat, adesea, şi în instanţă punitivă a conduitei funcţionarilor regali. În prima jumătate a secolului al XIV-lea, ca urmare a nevoii de legitimitate a dinastiei de Lancaster şi, pe de altă parte, a unei necesităţi cronice de subsidii, regalitatea engleză a ajuns chiar, pentru o scurtă perioadă, o veritabilă monarhie parlamentară, instituţia la care ne referim reuşind acum să exercite un control asupra regalităţii, pe care nu-l va mai avea până în 1688[3]. Din 1400 până în 1440, regii Angliei şi-au recrutat funcţionarii numai cu consimţământul parlamentului, care, uneori, i-a şi numit. Au existat şi perioade când oamenii regelui au trebuit să apară în faţa acestei instanţe pentru a-şi justifica purtarea. Pe scurt, secolul al XV-lea a fost o perioadă deosebit de fastă pentru parlamentul englez.

Regalitatea engleză s-a refăcut, oarecum, în urma îndelungatei crize din primele trei sferturi ale acestui veac, abia în timpul domniei lui Henric al VII-lea (1485-1509). S-a vorbit chiar despre o „nouă” monarhie, care s-ar fi constituit în această epocă[4]. Domeniile coroanei s-au mărit substanţial prin încorporarea proprietăţilor devenite vacante ca urmare a dispariţiei marilor familii nobiliare în timpul Războiului celor Două Roze. Împreună cu alte beneficii personale, provenite din negoţul cu lână, veniturile lor, sustrase controlului „Eşichierului” (*Exchequer*), au început să fie vărsate aşa-numitei

1. James Westfall Thompson, Edgar Nathaniel Johnson, *op. cit.*, pp. 876-877.
2. *Cf.* Bernard Chevalier, *op. cit.*, p. 209.
3. James Westfall Thompson, Edgar Nathaniel Johnson, *op. cit.*, pp. 858-859.
4. Expresia îi aparţine lui Bernard Chevalier, *op. cit.*, *passim*.

„camere a regelui”. Consolidarea economică a regalităţii – posibilă şi în contextul relansării economice generale de după 1478/1480, care a pus capăt aşa-numitei „crize a secolului al XIV-lea” – i-a îngăduit lui Henric al VII-lea să convoace mai rar parlamentul, guvernând singur. Deşi mai puţin prezent în prim-planul vieţii publice, parlamentul a continuat totuşi să rămână, şi în timpul acestei domnii, o instituţie fundamentală[1].

Acest lucru, precum şi rolul său în cea mai mare parte a veacului al XV-lea sugerează încă o trăsătură esenţială a consolidării statelor monarhice, atât în Anglia, cât şi în Franţa : perfecţionarea, diversificarea şi sofisticarea funcţională a instituţiilor centrale. Bunăoară în Franţa, la jumătatea secolului al XIV-lea s-a conturat definitiv consiliul privat („restrâns” sau „secret”) al regelui (aşa-numitul *hostel du roy*), având competenţe din ce în ce mai clare şi funcţionari cu atribuţii tot mai precise : cancelarul (principalul personaj al vieţii administrative şi politice, locţiitor al regelui, şef al consiliului, redactor al ordonanţelor regale şi omul care decidea numirile celorlalţi funcţionari), conetabilul (comandantul armatei, al treilea personaj în regat) ş.a.m.d.

În Anglia, evoluţia a fost asemănătoare. Consiliul restrâns al regelui a devenit tot mai important, fiind, treptat, extins prin angajarea unor persoane de origine modestă. Rolul său era aidoma consiliului privat de la Curtea franceză : luarea celor mai importante decizii, supravegherea administrării generale a regatului şi punerea în aplicare a ordonanţelor regelui. Specificul preponderent maritim al regatului englez şi, în general, importanţa problemelor nautice au impus înfiinţarea unei Curţi a Amiralităţii, condusă de un lord, a cărui juristicţie se întindea asupra tuturor porturilor şi căilor navigabile ale Angliei[2].

În materie juridică, în Franţa, principala instituţie a devenit Parlamentul din Paris, care se afirmă, în secolul al XIV-lea, ca o Curte de Apel, superioară tuturor celorlalte instanţe locale. Organizat prin ordonanţele din 1303, 1345 şi 1360, el a fost divizat în mai multe camere, cu atribuţii specifice : „Marea Cameră”, compusă din consilieri aleşi, care pronunţau judecăţile, „Camera de anchetă”, însărcinată cu instruirea cazurilor, şi „Camera plângerilor”, care îndeplinea funcţia unui organ de contencios, înregistrând litigiile. Exercitând justiţia în numele regelui, Parlamentul din Paris a constituit una dintre expresiile cele mai înalte ale manifestării suveranităţii regale. Cei ce intrau în componenţa sa au crescut numeric tot mai mult, transformându-se într-un grup social din ce în ce mai distinct, cel al „funcţionarilor regelui” (*officiers du roi*) – administratori profesionişti ai justiţiei regale, care au format primul mare corp de elită al statului francez, comparabil, prin importanţă şi prestanţă, cu cel al nobilimii.

La sfârşitul celui de-al XV-lea veac, Carol al VII-lea a creat „curţi” parlamentare şi în alte oraşe (ridicate, ulterior, la rangul de parlamente provinciale). Fapt interesant, parlamentele locale au luat naştere în regiunile recent reunite cu regatul (Bordeaux, Nancy, Metz, Besançon etc.), în continuarea unor instituţii anterioare. Astfel s-a constituit Parlamentul din Toulouse (1443) pentru regiunea Languedoc – o concesie la care regalitatea a consimţit, în urma ajutorului substanţial dat de provinciile sudice lui Carol al VII-lea, pe când acesta nu era decât „regele de la Bourges” –, Parlamentul din Grenoble pentru regiunea Dauphiné, Parlamentul din Dijon pentru Burgundia etc.[3]

1. *Ibidem*, pp. 205-207.
2. *Ibidem*, p. 206.
3. Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 172-173.

În pofida aparentei separaţii a puterilor (fie şi incipientă), pusă în evidenţă de aceste noi instituţii locale, regele Franţei păstra un drept suveran de intervenţie în afacerile judiciare, exercitat ori de câte ori îi dictau interesele. În secolul al XV-lea, justiţia regală şi-a consolidat definitiv întâietatea în regatul francez.

În aceeaşi perioadă, importanţa chestiunilor judiciare a ajuns, în regatul englez, suficient de mare pentru a justifica înfiinţarea la Londra a unei Universităţi, destinată să pregătească un personal specializat în aplicarea „legii comune” (*common law*).

A doua noutate majoră în acest domeniu a constituit-o, tot în Anglia, înlocuirea vechilor structuri juridice locale, de origine anglo-saxonă sau normandă timpurie (*shire*, *hundred*)[1], cu noua instituţie a judecătorilor de pace (*justices of peace*) – magistraţi oficiali, numiţi sau revocaţi de rege, neretribuiţi, dar selectaţi dintre micii proprietari funciari suficient de înstăriţi pentru a se susţine singuri. În secolul al XV-lea, judecătorii de pace au fost înzestraţi cu prerogative şi mai largi (controlul aproape complet asupra administraţiei şi menţinerea ordinii pe plan local), ceea ce le-a asigurat, până târziu, spre finele secolului al XIX-lea, un important rol de conducere în mediul rural din Anglia.

În domeniul fiscal, în Franţa, începând cu secolul al XIV-lea, s-a definitivat sistemul resurselor publice, care a înlocuit progresiv gestiunea domenială[2]. Filip al IV-lea cel Frumos fusese, în epoca sa, creatorul impozitului general. Ulterior, dintr-o prelevare cu caracter excepţional, acesta a tins să se permanentizeze, astfel încât în jurul anului 1370 au început să funcţioneze deja, cu regularitate anuală, cele trei impozite „clasice” (rămase în vigoare până la Revoluţia franceză) : *la taille* (sau *fouage*) – impozitul pe familie (sau pe „foc”, de unde şi numele *fouage*), ridicat proporţional cu veniturile grupului familial, după o prealabilă stabilire, de către administraţia regală, a părţii globale datorate de fiecare localitate ; impozitul asupra bunurilor de consumaţie curentă (a cărui percepere a fost, foarte curând după înfiinţare, arendată) ; şi *la gabelle* sau impozitul pe sare, produs care a devenit, în 1383, un monopol regal. Supravegherea colectării şi repartizării tuturor acestor venituri a revenit Camerei de Conturi (înfiinţată încă din 1320, prin transformarea vechii Curţi de Conturi, din secolul al XIII-lea). Funcţionarii ei au dobândit, în secolul al XV-lea, o largă competenţă teritorială în fiecare circumspecţie a regatului, iar către 1390 a luat naştere o curte judiciară specială, abilitată să decidă în litigiile de ordin fiscal.

În Anglia, marea noutate fiscală a celui de-al XIV-lea veac a fost permanentizarea taxelor asupra importurilor şi exporturilor (1373), impuse de rege cu acordul parlamentului, ceea ce a contribuit, inevitabil, la creşterea importanţei acestei instituţii. Cele mai multe venituri ale coroanei engleze proveneau din taxele asupra exporturilor de lână, asociate cu obligaţia tuturor negustorilor care intrau sau ieşeau din regat de a trece prin Calais, unde erau încasate drepturile vamale.

Nevoia permanentă de bani a regalităţii engleze a determinat-o să încerce (în 1377, 1379 şi 1380) multiplicarea impozitelor prin introducerea unui fel de capitaţie (*poll-tax*) asupra veniturilor şi a proprietăţilor personale. Răscoala ţăranilor din 1381 – provocată tocmai de această tentativă – a condus însă la eşecul experimentului.

Domeniul militar a înregistrat, de asemenea, în ambele regate perfecţionări notabile în timpul Războiului de O Sută de Ani. În Franţa, o ordonanţă din 1445 a lui Carol al VII-lea a decis înfiinţarea unui contingent militar fix (o armată permanentă) de 15 până

1. Însă unităţile administrative omonime au fost conservate.
2. Alain Demurger, *op. cit.*, pp. 138-147.

la 20 de „companii”, cu garnizoane în principalele oraşe. O măsură asemănătoare a fost adoptată şi în Anglia.

Perfecţionarea instituţională la nivel central a generat, atât în Franţa, cât şi în Anglia (dar nu numai în cele două regate), agregarea unui grup nou, birocraţia, cu o individualitate socială din ce în ce mai bine precizată. Cunoscută, cu începere din această epocă, sub numele de „nobilime de robă”, această categorie cuprindea elemente fie înnobilate, fie (încă) „pur” burgheze, a căror ascensiune nu mai fusese determinată, ca în trecut, de origine, ci în primul rând de merit. În Franţa, personaje ca, bunăoară, Pierre d’Orgemont, Jean şi Guillaume de Dormans, Georges de la Trémouille (ultimul ajuns „mare maestru” – *Grand Maître* – al apelor şi pădurilor în timpul lui Carol al VII-lea) au fost, invariabil, de provenienţă modestă, dând naştere uneori la adevărate dinastii de funcţionari. Însă ei nu au fost singurii care au exercitat în Europa secolelor XIV-XV responsabilităţi administrative. Chiar dacă reprezentanţii de extracţie „burgheză” (numită astfel nu atât din cauza provenienţei sociale, cât a originii urbane şi comercial-artizanale a membrilor acestei categorii) au început acum să joace un rol administrativ din ce în ce mai important, nobilimea tradiţională şi clerul înalt nu au încetat nici o clipă să deţină – ca şi mai înainte – posturi importante de conducere. Cele două grupuri au rămas o importantă forţă socială, constituind, totodată, o componentă de neignorat a birocraţiei în formare. Înfluenţa lor „culturală” a fost atât de mare, încât a provocat, la nivelul celor recrutaţi „de jos”, reacţii imitative, de asimilare. Este şi motivul pentru care „corpul birocratic” nu trebuie considerat, în această perioadă, expresia ascensiunii sociale şi politice a unei burghezii independente, într-o societate ale cărei valori nu le mai împărtăşea. Dimpotrivă, el se cuvine privit întocmai cum a fost, de fapt, încă de la început şi cum a continuat, mult timp, să rămână : o structură socială mai curând tradiţională, cu o mentalitate tipic nobiliară.

Corolarul tuturor acestor evoluţii a fost – mai cu seamă în Franţa – definirea progresivă a Curţii regale ca un centru al puterii, deopotrivă simbolică şi efectivă, de care nobilimea a devenit tot mai strâns legată. Ea a creat, treptat, un veritabil model cultural şi de sociabilitate, dar, în acelaşi timp, şi unul politic, cu o răsfrângere „naţională”, în calitatea sa de „epicentru” al prestigiului, puterii şi bogăţiei pentru cei ce aveau dreptul să o frecventeze.

*

În ciuda progreselor realizate în timpul şi după încheierea Războiului de O Sută de Ani, procesul de centralizare a statelor monarhice apare, la finele secolului al XV-lea, în multe privinţe incomplet[1]. Atât în Franţa, cât şi în Anglia (nemaivorbind de Peninsula Iberică – un caz aparte, de care ne vom ocupa imediat), regatul a continuat să fie, şi în această perioadă, o structură prea întinsă şi prea diversă pentru a putea fi administrată în mod direct şi eficient. Presiunea „structurilor cotidianului” – potrivit faimoasei expresii a lui Fernand Braudel – era, în perioada pe care am analizat-o (secolele XIV-XV), încă prea mare pentru a fi învinsă. Am amintit mai sus de constituirea, în Franţa, a parlamentelor locale. La seria specificităţilor locale se mai cuvine adăugată, tot în Franţa, şi menţinerea sistemului corporativ şi a pluralităţii drepturilor şi a statutelor – ceea ce a îngreunat considerabil aplicarea, la nivelul întregului regat, a unui sistem juridic unic – şi, bineînţeles, a „poliglosiei”, care a durat până târziu, în cel de-al XIX-lea veac[2].

1. Marcel Pacaut, *Les structures politiques*..., p. 375.
2. „Franceza” (adică dialectul vorbit, iniţial, în regiunea Île-de-France, pe domeniul regal) a trebuit să lupte, de-a lungul timpului, pe două „fronturi” pentru a se impune atât ca limbă de cultură, cât şi ca una

Instituţiile centrale erau, desigur, bine conturate şi funcţionau, mai ales în secolul al XV-lea, îndeajuns de eficiente pentru a mai atenua din efectul acestor particularisme. Însă acţiunile lor pe plan local au fost considerabil întârziate sau chiar sistematic împiedicate, dacă nu de absenţa, aici, a unor organisme subordonate, atunci, cu siguranţă, de precaritatea filierelor de trasmitere a dispoziţiilor de la centru.

De aceea, nu este surprinzător să constatăm că măsuri care urmăreau perfecţionarea sistemului local administrativ şi de guvernare (cum au fost, în Franţa, aşa-numitele „generalităţi", unităţi teritoriale cu caracter fiscal, care regrupau mai multe *baillages* şi seneşalate sub conducerea unor „generali" de finanţe) au trebuit să se acomodeze cu procedee tradiţionale, ca, bunăoară, concesiunea apanajelor sau a „delegaţiilor", care transferau principilor locali nu numai veniturile circumscripţiilor respective, ci şi un veritabil control administrativ. Avându-şi originea în dreptul seniorial de stăpânire şi în obiceiul nobiliar al constituirii înzestrării în favoarea cadeţilor familiei pentru a evita conflictele de succesiune, sistemul apanajelor era deosebit de riscant, în măsura în care încuraja, în fiecare regat, tendinţele centrifuge. Drept urmare, odată cu jumătatea secolului al XV-lea, el a devenit din ce în ce mai rar.

Imperfecţiunile centralizării explică, pe de altă parte, de ce regalitatea s-a văzut constrânsă, deopotrivă în Anglia şi pe continent, să tolereze multiple „libertăţi" locale şi structuri comunitare autonome (adunările săteşti, confreriile, ghildele şi instituţiile urbane, adunările din aşa-numitele *baillages*, adunările de stări provinciale), oferind astfel vârfurilor privilegiate din provincii şansa unui început de participare efectivă la viaţa politică.

Cât de precar apare uneori, în această perioadă, gradul de concentrare administrativ-politică a regatelor europene (ceea ce a încurajat tentativele de impunere a unor structuri alternative de decizie) o demonstrează criza izbucnită în Franţa în 1355 – într-o perioadă de război, extrem de critică –, când Stările (Statele) Generale convocate de Ioan al II-lea cel Bun pentru aprobarea unor noi subsidii au reclamat, în schimb, reforme pentru ameliorarea situaţiei regatului. Regele a acceptat şi, prin prevederile ordonanţei din 28 decembrie 1355, a cedat, practic, Stărilor (Statelor) Generale dreptul de a dirija fiscalitatea (chiar bugetul), ceea ce echivala cu o putere politică reală. Înfrângerea de la Poitiers (19 septembrie 1356) şi captivitatea regelui au oferit Adunării ocazia de a stărui în monopolizarea treptată a puterii şi, de asemenea, încercarea de a tutela regalitatea.

„populară" : împotriva limbii latine şi a dialectelor locale. În 1539, prin ordonanţa de la Villers-Coterêts, promulgată de Francisc I, franceza a devenit limbă de stat, substituindu-se latinei în administraţie şi justiţie, dar fără să fie interzise celelalte idiomuri. În secolele XVII-XVIII, o serie de edicte au oficializat franceza în provinciile cucerite şi anexate în această perioadă (Alsacia, Roussillon, Flandra maritimă, Lorena, Corsica). Însă aceste măsuri nu i-au asigurat francezei preeminenţa. În literatură, ea nu-şi va croi drum decât în secolul al XVII-lea (Descartes fiind cel care va impune, în 1637, franceza ca limbă filosofică, prin publicarea *Discursului asupra metodei* ; în 1625, acelaşi lucru se întâmplase şi în teologie). În secolul al XVIII-lea, toţi autorii vor scrie în franceză. Împotriva dialectelor locale franceza s-a impus şi mai greu. Cum am spus undeva mai sus, acest lucru s-a întâmplat definitiv abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, graţie, în mare măsură, politicii şcolare a lui Jules Ferry. Până atunci însă, dialectele au fost victorioase. Napoleon însuşi, în 1779, când a ajuns la Autun, nu ştia franceza. Cazuri asemănătoare, deşi izolate, se vor întâlni până la începutul secolului XX şi chiar şi mai târziu, în perioada interbelică, cum ne-o arată, în Bretania, exemplul lui Pierre Jakez Hellias (pe larg despre această chestiune şi, în general, despre aceea a menţinerii particularităţilor locale în Franţa, vezi Robert Descimon, Alain Guéry, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 276-278, 283-284).

Dintre delegaţii Adunării din partea nordică a Franţei (regiunea limbii *d'oïl*) a fost numită o comisie formată din 80 de membri pentru continuarea reformelor şi adoptarea măsurilor ce se impuneau pentru salvarea regatului. „Comisarii" au cerut regentului, ducele Normandiei, concedierea unora dintre consilierii săi şi constituirea unui comitet format din 28 de deputaţi, învestiţi cu puteri depline. Izbucnirea „Jacqueriei", în 1358, şi atitudinea împărţită a delegaţilor Adunării faţă de mişcarea condusă la Paris de Étienne Marcel (suspectat de legături cu Carol cel Rău, regele Navarrei, „pionul" politic a Angliei în regat), coroborate cu tergiversările Delfinului (viitorul Carol al V-lea), au făcut ca intenţiile Stărilor (Statelor) Generale să eşueze până la urmă. Convocate în secolul al XV-lea din ce în ce mai rar, ele nu au mai avut niciodată, după aceste evenimente, prilejul de a supune regalitatea unui control permanent. După această dată, evoluţia lor va urma un curs în general opus liniei ascendente a parlamentului englez, caracterizându-se printr-o pierdere continuă de substanţă, în pofida unor încercări ocazionale (precum aceea din 1484[1]) de a tutela, din nou, regalitatea. Însă episodul din 1355-1358 rămâne semnificativ pentru fragilitatea puterii regale, în ciuda consolidării sale teritoriale şi instituţionale[2]. Pe un plan mai general, aceste evenimente – petrecute, e drept, într-un context specific – pun în evidenţă ambivalenţa caracteristică afirmării etatismelor monarhice în Europa Occidentală, permanent marcată de ample înaintări, dar şi de reculuri considerabile.

*

Încercând un scurt rezumat al celor discutate până aici în legătură cu procesul de centralizare instituţională, politică şi teritorială a statelor monarhice din Europa Apuseană, vom observa că cele două cazuri analizate mai sus – cel al regatului Capeţian şi al stăpânirii Plantageneţilor – evidenţiază, fiecare, o cale pe care o putem, fără ezitare, considera specifică : în timp ce Franţa ne prezintă o modalitate graduală sau „organică" de desfăşurare a acestui proces, în sensul unei evoluţii istorice în care rolul principal l-au avut factorii interni, „autohtoni", Anglia, dimpotrivă, ne pune în situaţia de a constata că afirmarea într-un sens etatist a monarhiei a fost urmarea cuceririi normande, petrecută în 1066, care a inaugurat o foarte rapidă coagulare teritorială şi administrativ-juridică, încheiată, în liniie sale generale, la începutul celui de-al XIII-lea veac.

Situaţiile pe care urmează să le analizăm – Peninsula Iberică şi statele din Europa Centrală – se prezintă, din toate punctele de vedere, la antipodul celor descrise mai sus. În ceea ce mai târziu se va numi „Spania", centralizarea nu numai că s-a produs în contextul treptatei „recuceriri" (*Reconquista*) a peninsulei de sub stăpânirea musulmană,

1. Convocate la Tours de regenta Anne de Beaujeu pentru a atenua marile nemulţumiri acumulate în timpul domniei lui Ludovic al XI-lea şi având o componentă cu adevărat naţională, Stările nu au reuşit să impună regalităţii cooptarea unor reprezentanţi proprii în consiliul regal şi nici dreptul permanent de a aproba impozitele. Acest eşec a avut urmări importante, făcând ca Stările (Statele) Generale franceze să nu mai poată aspira niciodată să joace acelaşi rol ca parlamentul englez. Dispensată de prezenţa acestui „corp ponderator", monarhia franceză a fost capabilă, în deceniile şi secolele următoare, să-şi croiască drumul spre o formă absolutistă de guvernare (Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, vol. II, *L'État et les pouvoirs*, pp. 162 *sqq*). Vezi şi *supra*.
2. Marcel Pacaut, *Les structures politiques*..., pp. 335-337, 342-362, 375-390 ; James Westfall Thompson, Edgar Nathaniel Johnson, *op. cit.*, pp. 850-856, 875-878 ; Bernard Chevalier, *op. cit.*, pp. 197-221.

dar s-a desfăşurat, aşa-zicând, pe mai multe planuri, simultan în toate statele creştine angajate în procesul recuceririi, fără a se reuşi, în privinţa ansamblului geografic menţionat, o unificare teritorială deplină (ca, bunăoară, în Anglia). În Europa Centrală, acelaşi proces s-a aflat, constant, sub semnul unei duble influenţe : aceea a raporturilor interne de putere şi, mai ales, a expansiunii spre Răsărit a imperiului şi papalităţii, care, prin evanghelizare, au încercat să aducă populaţiile slave de aici şi, deopotrivă, pe maghiari sub propria dominaţie.

Reconquista *iberică*

Reconquista a fost un fenomen foarte vechi, despre care nu se poate spune că are un început precis databil[1]. Luptele dintre creştini şi musulmani au fost, de fapt, permanente, debutând în secolul al VIII-lea, după cucerirea Peninsulei Iberice de către arabi, pentru a continua, fără întrerupere, până la completa evicţiune a cuceritorilor din peninsulă, la finele secolului al XV-lea (1492).

În funcţie de evoluţia raportului de forţe dintre musulmani şi creştini, dar şi de evoluţia statelor din regiune, desfăşurarea *Reconquistei* poate fi împărţită în trei etape : perioada cuprinsă între secolele al IX-lea şi al XII-lea ; aceea – decisivă pentru succesul fenomenului – din secolul al XIII-lea ; şi perioada de sfârşit a conflictelor cu musulmanii, din secolele al XIV-lea şi al XV-lea.

În a doua jumătate a celui de-al IX-lea veac[2], aproape întreaga Spanie de mai târziu se afla sub stăpânire musulmană. Singura excepţie era o fâşie îngustă de teritoriu din partea nordică a peninsulei, în vecinătatea Pirineilor, cuprinsă între Oceanul Atlantic şi Marea Mediterană, unde supravieţuiseră o serie de formaţiuni politice independente, dintre care unele erau moştenitoarele unor stăpâniri mai vechi. Bunăoară, în partea de nord-vest a peninsulei, pe teritoriul fostei Galicii, era situat regatul Asturiilor, care, odată ieşit din cadrul montan originar după anexarea regiunii de platouri situată mai la sud, şi-a luat numele de Leon[3]. Prin conducătorii săi, înrudiţi cu vechile familii de regi de la Toledo, el continua în modul cel mai direct antica regalitate vizigotă, ceea ce era de natură să-i confere o legitimitate mai rar întâlnită la celelalte state creştine din regiune[4]. Un avantaj suplimentar – şi, totodată, un important factor de prestigiu – era, pentru Leon, faptul că pe teritoriul său se află mănăstirea Sfântul Iacob (*Santiago*) de Compostela, care, începând din această perioadă, a devenit unul dintre cele mai faimoase locuri de pelerinaj din întregul Occident. Pe lângă aportul demografic, economic şi simbolic al acestui spaţiu sacru la *Reconquista*, prin influenţa ei, mănăstirea a contribuit şi la grăbirea procesului de integrare a regiunilor de la sud de Pirinei în creştinătatea occidentală, de care fuseseră rupte după 711.

1. Cel mult, la rigoare, se poate afirma că ea a început în a doua jumătate a secolului al VIII-lea, odată cu degradarea relaţiilor dintre creştini şi arabi, determinată de înfiinţarea, în 756, a califatului de Córdoba de către Abd-Er-Rahman I şi, consecutiv, de intervenţia carolingiană la sud de Pirinei (*cf.* Jacques Paul, *op. cit.*, tome I, p. 189).
2. Pentru informaţiile care urmează, vezi, *inter alia*, Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 93-96.
3. Simon Barton, „Spain in the eleventh century”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV, part II, pp. 159-161.
4. Adeline Rucquoi, *Histoire médiévale de la Péninsule ibérique*, Éditions du Seuil, Paris, 1993, pp. 162-173.

Un alt stat creştin, situat în partea de est a peninsulei, era comitatul Barcelonei (viitoarea Catalonie), care continua vechea marcă francă, întemeiată cu aproximativ 100 de ani mai devreme de Carol cel Mare. La finele secolului al X-lea, Barcelona se va detaşa complet de „Francia” de Vest (Franţa), sub autoritatea căreia se aflase, începând o existenţă politică independentă. În vecinătatea sa, puţin mai la sud, dincolo de Ebru, s-a constituit, în aceeaşi perioadă, regatul Aragonului, unit cu Barcelona în 1137[1]. Mai spre nord, între Leon şi Aragon, în zona centrală a flancului sudic al munţilor Pirinei, se afla regatul Navarrei, al cărui rol militar a fost, la începutul *Reconquista*-ei, foarte important.

În privinţa Castiliei („ţara castelelor”), aceasta a luat naştere în condiţiile expansiunii Leonului şi colonizării spre sud, în direcţia oraşului Toledo, a acestei zone aproape pustii, pentru a cărei apărare regele Alfonso al III-lea al Leonului a dispus să se construiască o serie de „castele” fortificate, care au dat numele întregii regiuni înconjurătoare. Cândva, în secolul al X-lea, ca urmare a contraofensivei spre nord a arabilor (soldată cu ocuparea – temporară – a Barcelonei, în 985, şi a Sfântului Iacob de Compostela, în 997) şi a dezorganizării consecutive a regatelor creştine, Castilia s-a desprins de Leon şi s-a organizat ca un regat independent. În anul 1232, cele două regate s-au reunificat, dar de astă dată sub egida Castiliei[2].

În secolele IX-X, aceste regate erau aproape complet izolate de restul creştinătăţii, o izolare care nu era numai geografică, ci şi culturală şi chiar religioasă şi liturgică, de vreme ce, până în secolul al XI-lea, creştinii din peninsulă au urmat regulile unui ceremonial religios propriu, mai exact, ale unei liturghii mozarabe, puternic contaminată de influenţe musulmane. La rândul lor, mănăstirile iberice se conduceau după *regulae* proprii, foarte vechi, fără legătură cu aceea a Sfântului Benedict, acceptată în restul creştinătăţii. La toate acestea se mai cuvine adăugată imprecizia geografică: pentru contemporani, localizarea regiunii nu era clară. Raoul Glaber, bunăoară, care şi-a scris *Istoriile* în jurul anului 1000, situa Spania în... Africa. Unul dintre capitolele cărţii sale, intitulat „Despre luptele sarazinilor împotriva creştinătăţii în Africa”, se referea, de fapt, nu la litoralul nordic al acestui continent – bine cunoscut de creştini, încă din Antichitatea târzie –, ci la Peninsula Iberică, ocupată de musulmani[3].

În secolele X-XI, toate statele creştine iberice enumerate erau încă extrem de fragile. Succesele sau insuccesele lor au depins, în această perioadă, aproape numai de coeziunea (respectiv, dezbinarea) şi gradul de organizare sau, dimpotrivă, de precaritatea musulmanilor cu care aceste state se confruntau. Când arabii au fost puternici, micile state din nord au fost constrânse la defensivă. În schimb, în perioadele (foarte frecvente) de anarhie din teritoriile maure, creştinii au ocupat noi teritorii, extinzându-se lent spre sud, spre fluviile Duero, Ebru şi Tago. Însă avantajele oferite de aceste circumstanţe au fost temporare, căci disensiunile interne dintre creştinii înşişi i-au împiedicat să profite până la capăt de şansele care li se ofereau.

În secolul al X-lea, care coincide cu perioada de apogeu a Califatului de Córdoba, cei care au avut iniţiativa au fost musulmanii, ceea ce explică victoriile lor mai sus menţionate (cucerirea Barcelonei în 985 şi a Sfântului Iacob de Compostela în 997).

1. Simon Barton, *op. cit.*, pp. 163-165 *sqq.*
2. Adeline Rucquoi, *op. cit.*, pp. 173-190.
3. *Cf.* Georges Duby, *Anul 1000*, p. 221.

Un veac mai târziu, raportul de forţe s-a inversat: declinul şi prăbuşirea Califatului de Córdoba, fragmentat în mai multe emirate rivale, a încurajat contraofensiva creştină, tradusă prin extinderea spre sud, până la gurile fluviului Ebru, a stăpânirii comitatului de Barcelona şi prin supremaţia de moment a regatului Navarrei, în timpul lui Sanchez al III-lea cel Mare (1004-1035), care şi-a impus autoritatea asupra Leonului, Castiliei şi Aragonului[1]. Aceasta este şi perioada în care Peninsula Iberică a început să iasă din izolarea de până atunci, după cum ne-o arată atât intensificarea contactelor umane cu „Francia" meridională şi întreg Occidentul prin intermediul pelerinajelor la Compostela, cât şi trecerea la sud de Pirinei a unui număr mare de cavaleri, animaţi de spiritul de cruciadă şi, de asemenea, traversarea în sens invers a munţilor de către principii iberici, care mergeau în Aquitania pentru a solicita ajutor seniorilor locali. Tot acum, micile regate din nord au început să joace rolul unor adevărate relee în transmiterea către Europa creştină a valorilor culturale arabe şi a celor clasice, greceşti, ceea ce va avea asupra spiritualităţii Occidentului medieval în secolele următoare efectele care se cunosc. Principalele modalităţi ale acestei difuziuni au fost tot contactele umane. Unul dintre exemplele cele mai caracteristice din acest punct de vedere a fost cel al lui Gerbert d'Aurillac, viitorul papă Silvestru al II-lea (999-1003), care, înainte de a se consacra operei politice şi culturale care avea să-i aducă faima, a făcut la sud de Pirinei ceea ce, în termenii de astăzi, putem numi un „stagiu educativ"[2].

În secolul al XII-lea, procesul de integrare a statelor iberice în Europa creştină a continuat într-un ritm şi mai susţinut decât înainte, după cum o atestă nu numai repetatele intervenţii pontificale în peninsulă, unificarea monahismului, prin extinderea, la sud de Pirinei, a reformelor religioase din nord, ci şi – la fel ca în secolele precedente – sporirea numărului celor ce au traversat Pirineii pentru a-i combate pe „necredincioşi", un fenomen încurajat de Curia romană prin acordarea unui număr considerabil de indulgenţe (unii dintre aceşti cavaleri – bunăoară, cei din familia de Burgundia, ramura cadetă a Capeţienilor – s-au stabilit în peninsulă, contribuind la strângerea legăturilor matrimoniale dintre familiile regale de aici şi marile familii nobiliare din partea de sud a ducatului Aquitaniei sau din Languedoc).

Ca şi interstiţiul dintre secolele IX-XI, şi această perioadă s-a caracterizat, la început, prin succese alternative. Extinzându-se spre sud, Castilia a reuşit să ocupe temporar Valencia în 1065 (în timpul regelui Ferdinand I) şi Toledo, în 1085, concomitent cu întreaga regiune dintre Duero şi Tago (succes repurtat de fiul lui Ferdinand, Alfonso al VI-lea)[3]. Navarezii, la rândul lor, s-au stabilit pentru câţiva ani la Saragossa (Zaragoza), capitala şi principalul loc întărit al musulmanilor din partea de nord a Peninsulei Iberice.

Aceste succese au încetat prin debarcarea în peninsulă (la Ageciras, la 30 iunie 1086), a Almoravizilor, musulmani fundamentalişti veniţi din Africa de Nord ca să lupte pentru apărarea Islamului[4]. Un an şi câteva luni mai târziu, la 23 octombrie 1086, în bătălia de la Zallaca, castilienii au fost literalmente zdrobiţi, ceea ce a pus în pericol întreaga creştinătate iberică. După această dată, timp de câteva decenii, contraofensiva creştină

1. *Cf.* Hugh Kennedy, „Muslim Spain and Portugal", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. IV, part I, pp. 599-605.
2. Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 95-96.
3. Adeline Rucquoi, *op. cit.*, pp. 190-199.
4. Hugh Kennedy, *op. cit.*, pp. 606 *sqq*.

nu a fost decât sporadică şi, mai ales, individuală, aşa cum ne-o arată epopeea semilegendarului Rodrigo Díaz de Vivar (*El Cid Campeador*), care a cucerit Valencia în 1094, constituindu-şi acolo un regat propriu (după ce se întâmplase – şi nu numai o dată – să lupte alături de musulmani)[1].

Un nou val de Almoravizi i-a zdrobit, în 1108, pe castilieni la Ucles (lângă Toledo), pentru ca, după numai trei ani (în 1111), musulmanii să ocupe Lisabona şi să asedieze Barcelona (în 1114). Riscul aneantizării întregii Spanii creştine a fost, din fericire, înlăturat prin intervenţia salvatoare a unui mare număr de cavaleri francezi, sosiţi din nou în ajutor, această nouă ofensivă antimusulmană ducând la ocuparea oraşului Toledo (1114) şi a Saragossei (1118). În 1126, castilienii şi aragonezii au ajuns, în incursiunile lor, până în Murcia şi Granada, dar nu au putut profita de aceste succese din cauza disensiunilor apărute între cele două regate. Aspirând la autoritatea asupra întregii peninsule, regele Castiliei Alfonso al VII-lea s-a încoronat, în 1135, împărat, primind, în anul următor, omagiul de vasalitate al emirului Cordobei, răzvrătit împotriva Almoravizilor[2].

În 1146, Peninsula Iberică a fost ocupată de o nouă sectă politico-religioasă venită din nordul Africii, Almohazii[3]. Conflictele acestora cu Almoravizii le-au îngăduit creştinilor să obţină noi succese. Contele de Portugalia, Alfonso-Enrique, care a primit din partea papei titlul de rege, după ce prestase Sfântului Scaun omagiu de vasalitate, a reocupat Lisabona în 1147, eliberând aproape întreaga Portugalie actuală, care, astfel, s-a separat definitiv de Leon (din care făcuse iniţial parte). Un secol mai târziu (în 1248), formarea regatului portughez s-a desăvârşit prin ocuparea ultimelor puncte deţinute de musulmani în această parte a Peninsulei Iberice[4].

A doua perioadă a *Reconquista*-ei, care se deschide cu secolul al XIII-lea, s-a caracterizat, potrivit expresiei lui Pierre Chaunu, printr-o amplă transformare – „mutaţia Spaniei creştine" (*Hispania christiana*), cum a scris el[5] –, vizibilă mai ales la nivelul formelor de guvernare şi al structurilor administrative centrale şi locale.

---

1. Simon Barton, *op. cit.*, pp. 183-186.
2. Ideea imperială în Peninsula Iberică a devenit, deloc întâmplător, foarte influentă tocmai în secolele XI-XII (adică în perioada marilor victorii arabe), ca un mijloc de unificare politică a peninsulei. Ea a apărut – iarăşi, deloc paradoxal – în regatul Leonului, fiindcă aici tradiţia vizigotă a încoronării şi oncţiunii regale era mai puternică. Regele Alfonso al III-lea (866-913) a fost cel dintâi în legătură cu care se menţionează titlul imperial, deşi se pare că acest monarh nu l-a purtat niciodată. În secolul al X-lea, mai mulţi dintre succesorii săi au fost numiţi „împăraţi", în pofida faptului că titlul nu apare în documentele cancelariei regale. Un veac mai târziu, adoptarea titulaturii imperiale a devenit explicită, în împrejurările create de victoriile antiarabe. Alfonso al VI-lea (1065-1109) a reunit, pentru o vreme, sub sceptrul său Leon, Asturia, Castilia, Galicia, Portugalia şi o parte din Navarra, ceea ce ar putea explica apariţia, în 1077, a cuvântului „împărat" în documentele regale, urmat de o serie de determinaţii, de asemenea, cât se poate de elocvente : *totius Hispaniae* (*Dei gratia totius Hispaniae*...) sau *imperator constitutus super omnes Ispaniae nationes* (o formulă care îi includea şi pe musulmani). Între 1110 şi 1117, Alfonso regele Navarrei s-a intitulat, de asemenea, „prin graţia lui Dumnezeu, împărat al Spaniei", dar cel care s-a încoronat, în 1135, cu titlul *Hispaniae Imperator*, înscris oficial în documentele de cancelarie (care au început, acum, să fie datate după anii imperiului), a fost, cum am menţionat mai sus, Alfonso al VII-lea, în 1135. Deşi recunoscut la nord de Pirinei, în Franţa, acest titlu nu a fost admis nici de papalitate, nici de împăraţii germani, motiv pentru care a fost abandonat în 1157, la moartea lui Alfonso (un eveniment care a coincis şi cu integrarea Peninsulei Iberice în creştinătatea latină, ceea ce făcea imposibilă menţinerea acestei titulaturi). Începând cu jumătatea secolului al XII-lea, ideea imperială a fost înlocuită în Spania cu noua doctrină a „celor cinci regate" (*cinque reinos*) egale în drepturi (vezi, pentru acest aspect, Robert Folz, *op. cit.*, pp. 40-41, 53-58, şi Adeline Rucquoi, *op. cit.*, pp. 210-211).
3. Hugh Kennedy, *op. cit.*, pp. 610-616 *sqq*.
4. Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 202-206.
5. Pierre Chaunu, *L'Espagne de Charles Quint*, tome I, Paris, 1973, p. 17.

Este epoca în care s-a definit, mai întâi, configuraţia politică a peninsulei, aşa cum se va păstra ea până la finele secolului al XV-lea, când a avut loc unificarea Spaniei. Castilia s-a impus acum ca statul cel mai vast din peninsulă, ocupând întreaga zonă centrală, de la coasta cantabrică până la Golful Cádiz şi Marea Mediterană.

Cuprinzând bazinul Ebrului şi coasta mediteraneană, inclusiv Insulele Baleare, Aragonul a devenit al doilea regat ca mărime şi însemnătate. Ocuparea unor regiuni întinse din sudul Franţei (Montpellier, Provenţa, Roussillon) a făcut din el o putere mediteraneană, statut menţinut şi după uniunea dinastică cu Castilia, până târziu, în cel de-al XVI-lea veac. Anvergura maritimă a Aragonului a devenit încă şi mai evidentă în 1282, prin anexarea Siciliei de către Pedro al III-lea, chemat în ajutor de localnicii răsculaţi împotriva francezilor lui Carol al II-lea de Anjou[1] (eveniment rămas în istorie sub numele de „Vecerniile siciliene").

Regatul Navarrei, în schimb, prins între Castilia şi Aragon, a fost condamnat la o lentă asfixie. Declinul său faţă de secolele precedente a devenit, în secolul al XIII-lea, iremediabil, semnul acestei evoluţii fiind intrarea lui sub stăpânirea conţilor de Champagne (ceea ce a marcat începutul influenţei franceze în acest teritoriu, care va scoate Navarra din sfera problemelor iberice, legând-o tot mai mult de evenimentele de la nord de Pirinei şi de destinul regalităţii franceze).

Cel de-al XIII-lea veac a fost şi epoca în care, cum am spus, au început să se precizeze instituţiile locale şi centrale ale puterii monarhice[2] şi, de asemenea, *Cortesurile*, adunări reprezentative ale diferitelor stări ale populaţiei : cler, nobilime, cavaleri, oraşe, care au devenit o verigă importantă a guvernării, chiar dacă natura lor a fost, în principiu, doar una pur consultativă, iar reunirea lor nu a fost periodică. Tot acum s-a (re)constituit o puternică reţea de oraşe, dotate cu largi privilegii (*fueros*) şi o legislaţie în care prescripţiile cutumiare se combinau cu normele dreptului roman[3]. În aceeaşi epocă au început să fie puse în aplicare primele măsuri împotriva evreilor şi musulmanilor, în ciuda faptului că, în secolul precedent (al XII-lea), aceştia beneficiaseră de privilegii acordate de regalităţile iberice, prin care le erau garantate menţinerea religiei şi a modului de viaţă. Această schimbare de atitudine are motivaţii multiple, dar influenţa şi intervenţiile directe ale Bisericii romane în Peninsula Iberică (prin intermediul noilor ordine călugăreşti, îndeosebi al dominicanilor) a fost, neîndoielnic, printre cele mai importante (un fenomen care trebuie integrat în campania iniţiată în secolul al XIII-lea de Biserică pentru încadrarea şi supravegherea mai riguroasă a creştinătăţii şi, de asemenea, în procesul afirmării suveranităţii universale a instituţiei ecleziastice, exemplar ilustrat de noul concept al teocraţiei – sau hierocraţiei – pontificale).

Secolul al XIII-lea[4] a mai fost şi cel al victoriilor decisive împotriva musulmanilor, ca, bunăoară, aceea de la Las Navas de Tolosa (localitate situată în partea sudică a peninsulei, aproape de Guadalquivir), din 16 iulie 1212, repurtată împotriva Almohazilor de către o armată alcătuită în majoritatea ei din cavalerii sosiţi din celelalte ţări europene. Pe lângă faptul că a marcat sfârşitul stăpânirii almohade în peninsulă, această victorie mai este importantă şi prin faptul că a depăşit rivalităţile tradiţionale dintre statele

1. Care, la rândul lor, îi izgoniseră de aici pe ultimii Hohenstaufeni, în 1266.
2. Simon Barton, *op. cit.*, pp. 172-175.
3. Adeline Rucquoi, *op. cit.*, pp. 308-323.
4. Pentru evoluţiile din această perioadă, vezi David Abulafia, „The rise of Aragon-Catalonia", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. V, pp. 644 *sqq.*, şi Peter Linehan, „Castile, Portugal and Navarre", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. V, pp. 668 *sqq.*

creştine din regiune, care până atunci afectaseră grav orice izbândă antimusulmană. După această dată, ofensiva antimaură s-a desfăşurat organizat, Castilia şi Aragonul împărţindu-şi dinainte teritoriile care urmau să fie cucerite.

În 1236, coaliţia castiliano-aragoneză a ocupat Córdoba, în 1248, Sevilia, iar în 1265, Cadiz (victorie prin care a fost cucerită întreaga Andaluzie). Prin cucerirea localităţilor Tarifa (1292), Gibraltar (1309) şi Ageciras (1344), creştinii şi-au asigurat un control definitiv asupra strâmtorii omonime[1]. În numai 40 de ani (între 1225 şi 1264), regatul Castiliei – beneficiarul tuturor acestor cuceriri – a câştigat 120.000 km^2 pe seama maurilor (ceea ce însemna o creştere cu aproximativ 50% a întregului său teritoriu). Extensiunea teritorială a însemnat şi extensiunea dialectului castilian la o scară foarte largă, ceea ce a creat premisele treptatei unificări lingvistice a peninsulei. Dacă este să dăm crezare estimărilor lui Pierre Chaunu (şi nu avem motive să n-o facem), între 1300 şi zilele noastre, extensiunea teritorială a dialectului castilian în raport cu idiomurile rivale a fost cu mult sub cea înregistrată numai între 1200 şi 1300 : doar puţin peste 100.000 km^2[2].

În ciuda acestor însemnate progrese, Peninsula Iberică a rămas, în secolul al XIII-lea, încă departe de dezideratul unei unităţi politice complete. Animozităţile şi particularismele locale au continuat să fie foarte puternice, după cum ne-o arată evenimentele din secolul următor[3].

Sfârşitul secolului al XIII-lea şi prima jumătate a celui de-al XIV-lea delimitează o perioadă de încetare temporară a *Reconquista*-ei, caracterizată prin resurgenţa particularismelor şi a disensiunilor locale (precum cele dintre Castilia şi Leon, Portugalia şi restul regatelor iberice, Aragon, Catalonia şi provinciile basce : Biscaya, Guipuzcoa, Alaia[4]), rivalităţi dinastice şi conflicte nobiliare (cum a fost, de exemplu, lupta dintre diferitele grupări castiliene, determinată de vacanţele succesoriale la tron) şi, nu în ultimul rând, prin intervenţia în peninsulă a străinilor, care încercau să profite de aceste disensiuni. În acelaşi context, se observă chiar o anumită tendinţă de fragmentare teritorială, ilustrată, bunăoară, de autonomia Cataloniei, guvernată, cu începere din 1359, de o delegaţie permanentă a *Cortesurilor*, numită mai târziu „Generalitate", sub controlul principelui moştenitor al Aragonului.

Măcinaţi de propriile disensiuni, tot mai restrânşi din punct de vedere teritorial, având legături tot mai slabe cu nordul Africii, de unde primiseră ajutor în trecut, musulmanii au fost incapabili să profite de această situaţie pentru a recâştiga terenul pierdut.

Chiar şi în această perioadă de criză, Castilia şi Aragonul au rămas cele mai puternice structuri politice ale peninsulei. Instituţia monarhică a celei dintâi s-a consolidat în timpul lui Alfonso al XI-lea, graţie mai multor măsuri, dintre care cele mai importante au fost : supravegherea oraşelor (înzestrate anterior cu largi privilegii) cu ajutorul unor trimişi speciali numiţi *corregidores* (= „corectori"), instituirea *alcabala*-ei, o taxă foarte avantajoasă, aducătoare de mari venituri, pe tranzacţiile comerciale, înfiinţarea (de către urmaşii lui Alfonso) a curţii supreme de justiţie, numită *Audiencia* (1371), a funcţiei de trezorier regal (*el contador real*) şi, pentru menţinerea ordinii, a unei grupări de forţe militare urbane, numită *Hermandad* („fraternitate").

1. Adeline Rucquoi, *op. cit.*, pp. 212-249.
2. Pierre Chaunu, *L'Espagne de Charles Quint*, pp. 30-33
3. Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 283-286.
4. Expresia aceluiaşi fenomen a fost şi apariţia a două noi regate de mici dimensiuni : Valencia şi Majorca.

La rândul său, Aragonul şi-a continuat politica mediteraneană din deceniile precedente, cucerind Sardinia de la genovezi (1354-1409) şi consolidându-şi stăpânirea asupra Siciliei (1377).

Fiind cele mai puternice state monarhice din Peninsula Iberică, Castilia şi Aragonul au intrat adeseori în conflict, cum s-a întâmplat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, dar fără ca acest lucru să ofere vreuneia dintre părţi câştiguri notabile. După o perioadă de accentuată instabilitate (în primele trei sferturi ale secolului al XV-lea, care a culminat cu războiul civil din Castilia, dintre 1475 şi 1479[1]), căsătoria dintre Ferdinand de Aragon şi Isabela de Castilia (1469) şi guvernarea lor comună, începând din 1479, au deschis o nouă epocă istorică în evoluţia Peninsulei Iberice, aceea a unificării şi a desăvârşirii luptei de „recucerire" împotriva musulmanilor.

Deşi, prin această uniune matrimonială, cele două regate nu au fuzionat (acest lucru a avut loc abia în timpul domniei lui Carol Quintul, mai precis în 1522), păstrându-şi caracterul distinct şi chiar particularităţile interne, măsurile celor doi monarhi au contribuit la restabilirea ordinii şi consolidarea instituţiei regale, grav afectate de tulburările anterioare. În timpul domniei lor, însemnătatea consiliului regal a sporit considerabil, s-a reconstituit „Sfânta *Hermandada*" (1476), a sporit numărul trimişilor regali în oraşe, au luat naştere două noi curţi de justiţie în Galicia şi Granada (1503), s-a obţinut consimţământul papal pentru alegerea, sub control monarhic, a episcopilor (1482), toate ordinele militare religioase (Alcantara, Calatrava, Santiago, Ariz) create în deceniile precedente au fost, treptat, subordonate Coroanei, iar în 1480 şi 1484 s-a creat în Castilia şi Aragon tribunalul Inchiziţiei, pus sub conducerea dominicanului Torquemada, ceea ce va accelera ofensiva împotriva evreilor (neconvertiţi) şi musulmanilor, justificată prin dubla doctrină a unităţii credinţei şi „purităţii sângelui" (*limpieza de sangre*)[2].

Cucerirea Malagăi (1487), a localităţilor Baza şi Almeria (1489) şi, în fine, a Granadei, la 2 ianuarie 1492, după un lung asediu, a pus definitiv capăt *Reconquista*-ei, ceea ce a deschis calea politicii imperiale a lui Carol Quintul şi constituirii absolutismului monarhic, al cărui remarcabil creator a fost Filip al II-lea[3].

1. Acest conflict a fost, de fapt, un război mascat între Castilia şi Portugalia (mai precis, între partizanii reginei Isabela, sprijiniţi de Aragon, şi cei ai moştenitoarei prezumtive a regelui castilian precedent, Enrique al IV-lea el Impotente, 1454-1474). Cum a observat Pierre Chaunu, în acest conflict s-a jucat, de fapt, destinul a două Spanii posibile : una castiliano-portugheză, preponderent atlantică, şi una mediteraneană, castiliano-aragoneză (care, în cele din urmă, s-a şi impus). Această victorie, marcată de guvernarea comună, cu începere din 1479, a Isabelei şi a lui Ferdinand, a pregătit aventura imperială a lui Carol Quintul din secolul al XVI-lea şi, în acelaşi timp, a izolat Portugalia, condamnând-o să reuşească cu orice preţ în explorările sale atlantice. Totodată, izbânda castiliano-aragoneză a avut drept consecinţă apariţia unei susţinute concurenţe cu regatul lusitan pentru întâietatea în descoperirile geografice (*cf.* Pierre Chaunu, *L'Espagne de Charles Quint*, pp. 33-35).
2. Expulzarea masivă a evreilor din Castilia a avut loc în martie 1492, fiind urmată de expulzarea lor din Portugalia, în 1497.
3. Bernard Chevalier, *op. cit.*, pp. 63-69, 222-230 ; Marcel Pacaut, *Les structures politiques*..., pp. 250-252.

Cehia (Boemia), Polonia şi Ungaria din jurul anului 1000 până la începutul secolului al XVI-lea

Înscrisă într-o amplă durată istorică, centralizarea instituţională şi teritorială a statelor monarhice din Europa Centrală apare indisolubil legată nu numai de o lungă evoluţie istorică, ci şi de geneza lor. Acest lucru ne obligă să o reconstituim, fie şi în linii generale, pentru mai buna înţelegere a fenomenului care ne interesează în spaţiul respectiv.

După cum ne amintim, Cehia (Boemia), Polonia şi Ungaria au luat naştere în jurul anului 1000, în urma unui dublu proces : extinderea spre răsărit a civilizaţiei medievale occidentale (un fenomen complex, deopotrivă politic, demografic, economic, religios şi cultural) şi confruntarea dintre papalitate şi imperiu care, şi în această regiune, a luat forma unei dispute pentru întâietate. În cazul Ungariei, această dispută a implicat, cum vom vedea, un al treilea partener : Bizanţul.

Începută în prima jumătate a secolului al IX-lea, graţie operei lui Metodius (nedusă, însă, la bun sfârşit, din cauza morţii misionarului, în anul 885), creştinarea cehilor – continuată pe parcursul deceniilor următoare – a fost însoţită, din punct de vedere politic, de o orientare tot mai pronunţată spre imperiu[1]. În anul 895, şefii locali au depus jurământ de credinţă regelui bavarez Arnulf, la Ratisbona (Regensburg), apropierea dintre cele două părţi fiind grăbită de pericolul maghiar. După 929, când ducele Saxoniei Henric I şi-a impus suzeranitatea asupra triburilor cehe, expansiunea creştinismului s-a accelerat simţitor, desfăşurându-se sub egida clerului din Bavaria.

În ciuda rezistenţei opuse de cultele păgâne, progresele noii religii au fost atât de rapide, încât, spre finele secolului al X-lea (973), la Praga s-a înfiinţat primul episcopat propriu (până atunci, Boemia făcuse parte din dioceza de Regensburg). Titularul său a fost Adalbert, originar din una dintre cele mai nobile familii din Boemia. După 983, episcopatul său s-a confruntat cu numeroase reacţii antigermane şi anticreştine. Martirizat în 997, Adalbert a fost înhumat la Gniezno, în Polonia[2].

În timpul cnejilor Wenceslas (Vaclav) I (921-929), Boleslav I cel Groaznic (929/935-972), Boleslav al II-lea cel Pios (967/972-999) şi Boleslav al III-lea (999-1003), perioadele de independenţă au alternat cu reinstaurarea dominaţiei germane (exercitată în forma vasalităţii cnejilor cehi faţă de împăraţi)[3]. În cele din urmă, Cehia a devenit o provincie a imperiului, rămânând, până la finele Evului Mediu, indisolubil legată de destinele acestuia. Acest statut a făcut ca în Cehia să se stabilească, de-a lungul timpului, un mare număr de colonişti germani, în cadrul unei ample expansiuni economice, politice şi religioase spre răsărit, numită, în istorie, „Drang nach Osten". Coloniştii s-au stabilit pe platourile Boemiei ca meşteşugari, agricultori, mineri etc., dând un impuls decisiv dezvoltării întregii regiuni, mai ales fenomenului urban. Pe plan social, instalarea lor aici a determinat, într-o măsură mai mare ca în oricare alt teritoriu slav din Europa Centrală şi de Sud, formarea unei pături suprapuse, laică şi ecleziastică,

1. Pentru aceste informaţii, vezi Charles Higounet, *op. cit.*, pp. 72-74.
2. *Cf*. Jacques Paul, *op. cit.*, tome I, pp. 182-184.
3. Jerzy Strzelczyk, „Bohemia and Poland : Two examples of successful western slavonic state-formation", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. III, pp. 516-521.

în exclusivitate germană, posesoare a tuturor beneficiilor economice şi a privilegiilor sociale[1].

Această situaţie demografică a legat şi mai mult Cehia de imperiu, punându-i pe principii (mai apoi regii) ei în situaţia de a participa direct la toate evenimentele care au marcat istoria acestuia.

În timpul conflictului pentru învestitură dintre Henric al IV-lea şi Grigore al VII-lea, cneazul Bretislav (Vratislav, 1061-1092) a primit din partea împăratului coroana regală, ca răsplată pentru fidelitatea sa. Evenimentul a avut loc în anul 1086. După 1158, dată la care cneazul Boemiei a primit încă o dată coroana din partea lui Frederic I Barbarossa (1152-1190), titlul de rege a devenit ereditar. Cu acelaşi prilej, regele Cehiei a obţinut dreptul de a se număra printre electorii împăratului, calitate pe care o va păstra până la sfârşitul medievalităţii. În secolul al XI-lea, Moravia a fost alipită Cehiei, cu care, după aceea, a făcut, pentru totdeauna, corp comun (potrivit unei cronologii mai precise, această alipire ar fi avut loc în 1031).

Între 1197 şi 1278 (anul bătăliei de la Marchfeld, când Ottokar al II-lea a fost înfrânt de Rudolf de Habsburg), Cehia a jucat un rol de prim-plan în istoria creştinătăţii occidentale. Profitând de criza prin care trecea imperiul, în urma competiţiei pentru tron dintre Filip de Suabia şi Otto de Braunschweig (1197-1208)[2], urmată de minoratul lui Frederic al II-lea de Hohenstaufen, a cărui încoronare fusese sprijinită de Boemia, regele Ottokar I (1197-1230) a obţinut, prin *Bula de Aur* a Siciliei (26 septembrie 1212), confirmarea poziţiei privilegiate a regatului său în cadrul imperiului şi reducerea substanţială a obligaţiilor monarhului faţă de împărat. Consfinţind autoritatea considerabilă dobândită de regele Boemiei în cadrul imperiului, acest document (emis de Frederic al II-lea de Hohenstaufen) i-a încurajat pe urmaşii lui Ottokar I să încerce să-şi transforme regatul într-o mare putere în Europa Centrală[3]. Nu întâmplător, următoarele şase decenii ale secolului al XIII-lea au reprezentat una dintre perioadele cele mai strălucite din istoria medievală a Cehiei. Ea a coincis cu domniile lui Wenceslas (Vaclav) I (1230-1253) şi, mai ales, Ottokar al II-lea (1253-1278), când Boemia a încercat să-şi extindă influenţa în Austria, Styria, Carinthia, Carniola (pe care le-a anexat), de-a lungul litoralului baltic şi – profitând de dezastrul provocat de marea invazie mongolă din 1241 – în Polonia, pentru posesiunile căreia regele ceh s-a confruntat cu Ungaria (Boemia va reuşi să anexeze Silezia, guvernată de o ramură a dinastiei Piast, în timp ce Slovacia va deveni o parte componentă a regatului maghiar).

Transformarea Boemiei într-o mare putere în Europa Centrală şi rolul de prim ordin jucat de Ottokar al II-lea – în împrejurările deosebit de favorabile create de Marele Interregn imperial (1250-1273) – nu erau însă nici pe placul principilor germani (care se temeau că un rege prea puternic, pretendent şi la coroana imperială, le-ar fi putut ştirbi din întinsele privilegii dobândite în deceniile anterioare) şi nici al papalităţii (care nu agrea un imperiu reconstituit sub egida unui monarh de talia lui Ottokar al II-lea,

1. Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 91, 291-292 ; Charles Higounet, *op. cit.*, *passim*.
2. O competiţie întreţinută şi de intrigile lui Ottokar I, care l-a sprijinit mai întâi pe Filip de Suabia (în schimbul confirmării drepturilor concedate de Frederic I Barbarossa), pentru a trece apoi de partea lui Otto de Braunschweig, care fusese recunoscut şi de papă.
3. S.C. Rowell, „The Central European Kingdoms”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. V, pp. 761-763.

candidat firesc la demnitatea de rege al Germaniei şi la tronul imperial). Această confluenţă a intereselor explică atât alegerea ca împărat a contelui Rudolf de Habsburg (1273) – după ce demnitatea imperială fusese, pentru scurt timp, adjudecată de alţi doi candidaţi, la fel de insignifianţi, Richard de Cornwall şi Alfonso al X-lea de Castilia –, cât şi sprijinirea acestuia (atât de către principi, cât şi de papalitate) în tentativa de recuperare a teritoriilor din imperiu anexate de Ottokar al II-lea (operaţiune considerabil uşurată de faptul că, din punct de vedere juridic, acestea erau considerate fiefuri imperiale, putând fi, prin urmare, retrase de singurul personaj care avea dreptul de a le acorda : împăratul).

Inevitabilul conflict dintre cei doi adversari s-a soldat – cum am amintit deja – cu victoria lui Rudolf la Marchfeld, în Austria (1278), şi moartea lui Ottokar al II-lea. Evenimentul a marcat încheierea rolului de mare putere jucat de regatul Boemiei în Europa Centrală şi începutul ascensiunii Habsburgilor (care, în urma acestei victorii, şi-au transformat teritoriile anexate odinioară de Ottokar al II-lea – Austria, Styria, Carinthia şi Carniola – în posesiuni familiale ereditare)[1]. Prin rezultatul ei, bătălia de la Marchfeld a însemnat totodată înlăturarea definitivă a posibilităţii de aşezare a imperiului sub egida slavilor (foarte aproape de a se realiza în perioada Marelui Interregn) şi legarea definitivă a soartei sale de spaţiul german şi dinastia de Habsburg.

Această perioadă de glorie din istoria Cehiei a avut totuşi un scurt epilog. El coincide cu domnia lui Wenceslas (Vaclav) al II-lea (1278-1305), fiul celui căzut în bătălia de la Marchfeld, în timpul căruia, pentru scurt timp, Boemia, Polonia (principatul din jurul Cracoviei) şi Ungaria (inclusiv Croaţia) au fost reunite sub aceeaşi coroană (1300-1301)[2]. Opoziţia lui Bonifaciu al VIII-lea, sprijinit de împăratul Albert I de Habsburg, a dus la eşecul acestei iniţiative. Cu sprijinul celor doi, Carol Robert de Anjou a câştigat coroana Ungariei, iar Wladislaw Lokietek pe aceea a Poloniei (1306), după scurta domnie a lui Wenceslas al III-lea (1305-1306), a cărui asasinare a însemnat nu numai stingerea dinastiei Přemysl, ci şi separarea definitivă a destinelor istorice ale Poloniei şi Cehiei.

Noua dinastie care a înlocuit, în Boemia, dinastia Přemysl a fost aceea de Luxemburg, întemeiată de regele Ioan (1310-1346), fiul lui Henric al VII-lea, rege şi împărat (1308-1313)[3]. Fără a se caracteriza prin realizări deosebite sau prin mari evenimente, domnia primului reprezentant al familiei de Luxemburg în Boemia s-a înscris într-o

1. Pentru toate aceste informaţii, vezi Oskar Halecki, *Borderlands of Western Civilization : A History of East Central Europe*, The Ronald Press Company, New York, 1952, *passim*, şi, pe larg, Francis Dvornik, *Slavii în istoria şi civilizaţia europeană*, traducere de Diana Stanciu, Editura ALL, Bucureşti, 2001, pp. 19 *sqq*.
2. După opinia lui Francis Dvornik, uniunea ceho-polonă ar fi putut conduce la „o dezvoltare de mare importanţă pentru cehi, polonezi şi chiar pentru întreaga Europă. Dacă [ea] ar fi durat mai mult, istoria ar fi fost martora unei situaţii similare celei din Franţa în această parte a Europei. Acolo, nordul şi sudul se uniseră într-o singură naţiune, folosind o singură limbă literară, deşi idiomurile lor erau mult mai diferite decât erau poloneza şi ceha în secolul al XIV-lea" (*op. cit.*, pp. 29-30). În realitate, cele două cazuri nu sunt întru totul echivalente. Una dintre diferenţele majore dintre cele două regate consta în tradiţia lor dinastică diferită – imposibil de neglijat, în ciuda căsătoriei lui Wenceslas cu fiica unuia dintre principii (cnejii) polonezi. Istoricul ceh are însă dreptate într-o altă privinţă, şi anume atunci când consideră că tripla uniune cehă, polonă şi maghiară a arătat, pentru prima dată, că ideea unei mari monarhii central-europene părea posibilă (*ibidem*).
3. *Cf.* Claude Michaud, „The kingdoms of Central Europe in the fourteenth century", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI, pp. 756-763.

oarecare continuitate în raport cu politica ultimilor Přemysl, care încercaseră – cum am văzut – să confere regatului lor un rol de prim ordin în evoluţiile politice din Europa Centrală. Ioan de Luxemburg a reuşit acelaşi lucru, dar nu printr-o politică de forţă, ci acţionând ca mediator în conflictele care îl opuneau, în epocă, pe Ludwig al IV-lea de Bavaria (1314-1347), din familia Wittelsbach – ales împărat împotriva candidaturii redutabile a lui Frederic de Austria[1] –, papei Ioan al XXII-lea (1316-1334), o rivalitate de care încerca să profite şi regalitatea Capeţiană, fie pentru a obţine coroana imperială, fie pentru a-şi croi în Italia un ansamblu de posesiuni proprii. În acelaşi timp, Ioan şi-a făcut cunoscute pretenţiile şi la coroana Poloniei (în virtutea faptului că, prin căsătoria sa cu fiica lui Wenceslas al II-lea, el considera că moştenise toate drepturile socrului său). Cu toate că aceste pretenţii îi fuseseră recunoscute de Ludwig al IV-lea, regele Boemiei nu a făcut nimic pentru a-l împiedica pe Wladislaw Lokietek să obţină coroana. Continuând totuşi să-şi urmărească proiectul, Ioan s-a aliat cu Cavalerii Teutoni împotriva „regelui Cracoviei", în coaliţie intrând şi cnejii (ducii) polonezi de Mazovia şi Silezia, care nu erau dispuşi să-şi abandoneze suveranitatea în favoarea lui Lokietek.

În 1339, Ioan a renunţat totuşi la drepturile sale, în schimbul unei sume consistente, plătită de Cazimir cel Mare, şi a acordului acestuia ca Silezia să fie înglobată Boemiei (ceea ce a conferit procesului de germanizare a acestei provincii un caracter ireversibil). Această soluţie diplomatică a întărit considerabil prestigiul european al Boemiei, sensibil sporit prin alianţa constantă a lui Ioan cu Franţa şi, după 1340, prin cooperarea tot mai strânsă cu papalitatea, cu ajutorul căreia regele Boemiei a reuşit să-l impună pe tronul imperial pe fiul său, Carol (ales în 1346). În acelaşi an, acesta va ocupa şi tronul Boemiei, în urma morţii tatălui său în bătălia de la Crécy, unde, fidel până la capăt admiraţiei şi prieteniei care îl legaseră de regii Capeţieni, apoi de Filip al VI-lea de Valois, Ioan luptase de partea Franţei. Moartea sa a avut ecou în toate scrierile contemporane importante, prin ea fiind deplânsă dispariţia ultimei întruchipări a idealului cavaleresc medieval.

Carol al IV-lea de Luxemburg (1346-1378)[2] a continuat politica de anvergură a tatălui său, dar într-o manieră mult mai abilă, nu fără a acorda Boemiei (neglijată de Ioan) o atenţie considerabil sporită. Înţelegând că epoca unor soluţii militare pentru păstrarea unităţii imperiului (ca aceea încercată, la începutul secolului, de Henric al VII-lea şi continuată de Ludwig al IV-lea de Bavaria) trecuse, Carol a reuşit să menţină ficţiunea imperială cu ajutorul diplomaţiei, manevrând cu pricepere printre interesele ostile ale tuturor factorilor care aveau influenţă asupra coeziunii imperiului : principii germani, papalitatea, principatele italiene, oraşele lombarde etc. Fiecăruia dintre aceşti factori de putere Carol a ştiut să-i promită ceva, chiar dacă aceste promisiuni erau, frecvent, antagonice. Recunoaşterea de către papalitate a titlului imperial a fost obţinută în schimbul angajamentului asumat de rege de a o sprijini în recuperarea Patrimoniului Sfântului Petru. În Italia, Carol a pus, pentru o vreme, capăt ambiţiilor de supremaţie ale ducilor de Milano (din familia Visconti), conferindu-le titlul de reprezentanţi imperiali, încurajând totodată, tacit, planurile de unificare politică a peninsulei, nutrite de cei care – precum

1. Înfrângerea lui Frederic de către Ludwig în bătălia de la Mühldorf (1322) a exclus, pentru mai mult de un secol, casa de Habsburg din afacerile imperiului. În acest conflict, Ioan de Luxemburg a fost de partea împăratului (Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 36).
2. Pentru toate informaţiile care urmează, vezi *ibidem*, pp. 55 *sqq*, şi Francis Rapp, *Les origines médiévales de l'Allemagne moderne. De Charles IV à Charles Quint (1346-1519)*, Aubier, Paris, 1989, pp. 22-61.

Cola di Rienzo – vedeau în el un posibil restaurator al Imperiului Roman (speculând aceste proiecte, regele Boemiei, ales deja împărat, s-a încoronat la Roma, în 1355). În acelaşi timp, el a negociat şi cu oraşele italiene, recunoscându-le autonomia în schimbul acceptării autorităţii imperiale şi a taxelor de care împăratul avea nevoie. În Germania, Carol a reconfirmat întinsele privilegii ale principilor teritoriali, simultan cu încercarea de a-şi reîntemeia autoritatea pe bazele juridice care îi lipseau. Expresia acestei politici a constituit-o codul de legi special compilat în acest scop, denumit *Bula de Aur*, promulgat în 1356.

În raporturile cu vecinii, Carol al IV-lea a fost la fel de metodic şi de abil ca şi în organizarea şi păstrarea coeziunii imperiului. Printr-o foarte complicată politică matrimonială, el şi-a extins posesiunile, a legat alianţe avantajoase (cu regele Poloniei, Cazimir cel Mare) şi şi-a ţinut la respect adversarii (familia Wittelsbach, Ungaria şi, ocazional, pe Habsburgi), ştiind întotdeauna să prevină unirea acestora într-o coaliţie care i-ar fi fost fatală. Prin preferinţa constantă pentru diplomaţie în detrimentul soluţiilor militare, prin arta cu care a ştiut să se folosească de mijloacele tradiţionale (alianţele dinastice) în serviciul unor scopuri noi (păstrarea echilibrului în regiune) şi, nu mai puţin, prin neîncrederea arătată unor proiecte şi idei tradiţionale, încă foarte populare în epocă (de pildă, Cruciada), Carol al IV-lea pare să fi fost unul dintre monarhii care, rămânând în cele mai multe privinţe o personalitate tipic medievală, prefigurează totuşi anumite trăsături ale omului de stat modern.

Succesiunea lui Carol i-a revenit lui Wenceslas (Vaclav) al IV-lea (1373-1419), căruia îi lipseau calităţile politice şi morale ale părintelui său pentru a administra o moştenire atât de complexă. Tulburările nobiliare (reapărute în timpul domniei sale), relaţiile încordate dintre rege şi cler, contextul istoric marcat de o aspiraţie generală de reformare a credinţei şi vieţii religioase (din ce în ce mai urgentă în împrejurările Marii Schisme din Biserica romană, dintre 1378 şi 1415), precum şi – ca o cauză particulară – puternica amprentă germană asupra Cehiei au fost câţiva dintre factorii declanşatori ai reformei lui Jan Hus (1371-1415) şi ai mişcării husite dintre 1419 şi 1437, care, judecată retrospectiv, îmbină caracterul social cu cel – deja – cvasinaţional şi religios într-un amestec greu de separat în elementele sale componente. Varietatea trăsăturilor ce o caracterizează face din revolta husită o mişcare destul de greu de interpretat. Cea mai sigură cale este de a o privi ca pe un fenomen global, care prefigurează, în tipare tradiţionale, modernitatea[1].

Specificul genezei Poloniei ca stat medieval este că, spre deosebire de celelalte teritorii din Europa Centrală şi chiar de Sud, unitatea politică a precedat aici creştinismul. Motivul a fost că regiunea viitoarei Polonii, fiind, la început, mai puţin expusă presiunilor exterioare (germană sau maghiară), s-a putut organiza singură. Procesul de unificare a triburilor slave din zonă a fost considerabil accelerat de existenţa unor numeroase centre preurbane (Gniezno, Wroclaw, Poznan, Cracovia etc.), care erau de fapt reşedinţele conducătorilor locali.

Potrivit tradiţiei, cnezatul polon ar fi fost înfiinţat de Ziemovit (870-890), din familia Piast, personaj legendar, de origine modestă, care ar fi fost primul cneaz al tribului eponim al polanilor. Această structură incipientă a luat naştere în regiunea cunoscută sub numele de Polonia Mare (partea apuseană a Poloniei actuale)[2]. Tratatul din 963 dintre cneazul Mieszko I (960/963-992) – care, după tradiţie, este al patrulea descendent al

1. Francis Rapp, *Les origines médiévales...*, pp. 61-76 *sqq*.
2. Jerzy Strzelczyk, *op. cit.*, pp. 521-525.

dinastiei Piast – şi unul dintre vecinii săi germani, markgraful Gero (prin care Mieszko devenea vasalul lui Otto I), constituie cea dintâi referinţă documentară a existenţei unui stat polonez. În 965 (966), în timpul aceluiaşi Mieszko, cu sprijinul unor misionari veniţi din Boemia, polonii s-au creştinat în rit latin, doi ani mai târziu luând fiinţă, la Poznan, cel dintâi episcopat local[1].

Aşadar, încă de timpuriu, Polonia apare pe deplin integrată în structurile civilizaţiei latine, primind misionari din spaţiul german, Italia, Boemia şi întreţinând legături directe cu papalitatea.

Această primă perioadă (până în secolul al XIII-lea) din istoria Poloniei este caracterizată de tendinţa noului stat de a rezista presiunii colonizatoare a imperiului şi preferinţa arătată de cnejii poloni relaţiilor cu papalitatea, oglindită de încercarea lui Mieszko de a aşeza episcopatul de Poznan direct sub autoritatea Sfântului Scaun, şi nu a arhiepiscopatului german de Magdeburg, cum se întâmplase cu aşezămintele religioase din Boemia. În logica aceleiaşi politici, Mieszko a decis să plătească tribut împăratului pentru o parte a teritoriului pe care îl stăpânea, cu scopul de a-i răpi acestuia orice pretext de imixtiune în cnezat, şi, de asemenea, să intervină în criza de succesiune a imperiului, după moartea primilor doi împăraţi, Otto I (936-973) şi Otto al II-lea (973-983)[2]. Spre sfârşitul vieţii, Mieszko şi-a aşezat cnezatul sub egida papalităţii, văzând în acest gest cea mai bună garanţie a păstrării independenţei[3].

Unificarea teritorială a Poloniei s-a încheiat în timpul domniei lui Boleslaw I cel Viteaz (992-1025), prin anexarea Cracoviei (Polonia Mică) – devenită centrul politic şi simbolic al puterii poloneze[4] – şi a Sileziei. Boleslaw a fost primul rege al polonilor, primind, ca şi Ştefan cel Sfânt, coroana din partea papei (1024). Aidoma înaintaşului său, Boleslaw a rămas şi el un *tributarius* al imperiului, dar, spre deosebire de Mieszko, a încercat, la început, să aibă relaţii amicale cu Otto al III-lea (983-1002), care, potrivit concepţiei sale universaliste despre putere, părea dipus să-i recunoască lui Boleslaw calitatea de vicar (*patricius*) peste întreaga lume slavă din apus. Pecetluirea acestei înţelegeri a avut loc în anul 1000, de Paşte, cu prilejul pelerinajului pe care Otto al III-lea l-a întreprins la Gniezno, unde Boleslaw îngropase rămăşiţele lui Adalbert, fost episcop de Praga, ucis în 997, în timpul unei misiuni de convertire în Prusia. La Gniezno, în prezenţa unui legat papal, Polonia a primit o organizare ecleziastică complet independentă, având drept cele mai importante centre arhiepiscopatul de Gniezno şi episcopatele de Cracovia, Wroclaw (Breslau în Silezia) şi Kolobrzeg (Kolberg, în Pomerania)[5].

Moartea prematură a lui Otto al III-lea (1002) şi preluarea succesiunii imperiale de către Henric al II-lea au dus la deteriorarea rapidă a relaţiilor dintre Polonia şi imperiu, în condiţiile în care noul împărat nutrea intenţia de a relua politica ofensivă spre răsărit. Boleslaw a hotărât să reziste prin crearea, sub conducerea sa, a unei vaste federaţii a

---

1. Cel mai important sediu religios al Poloniei va fi însă Gniezno, ridicat la acest statut în timpul vizitei făcute aici de împăratul Otto al III-lea în anul 1000 (*cf*. Jacques Paul, *op. cit.*, tome I, p. 184; de asemenea, Charles Higounet, *op. cit.*, p. 74).
2. Jerzy Strzelczyk, *op. cit.*, pp. 525-526.
3. Despre caracterul special al relaţiilor dintre Polonia şi papalitate în această perioadă, vezi şi Jean W. Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500*, University of Washington Press, Seattle şi Londra, 1994, p. 150.
4. După unii autori, această regiune ar fi fost anexată la sfârşitul domniei lui Mieszko I.
5. Charles Higounet, *op. cit.*, pp. 63-65.

tuturor slavilor din apus şi răsărit şi, în al doilea rând, prin declanşarea unor campanii de cucerire în apus, pentru a micşora aria de influenţă a imperiului. El a anexat Lusacia şi Misnia (Meissen), intervenind şi în Cehia, cu care a realizat temporar o uniune dinastică, profitând de luptele pentru tron dintre membrii dinastiei Přemysl. Lungul război cu imperiul, care a început astfel, a durat până în 1018, dar s-a soldat cu câştiguri nesemnificative pentru Boleslaw (el a reuşit să încorporeze pentru o perioadă doar Moravia)[1].

În răsărit, regele polon a intervenit în luptele din Rusia kieveană dintre urmaşii lui Vladimir (1018), ocupând Kievul şi fiind mai aproape ca niciodată de proiectul realizării unei mari federaţii slave în Europa Centrală şi de Est, independentă faţă de imperiu. Încoronarea sa, în anul 1024, a consfinţit toate aceste succese, cărora li se cuvine adăugată încercarea de a-şi extinde influenţa şi în Lituania, prin convertirea acesteia la creştinism.

După moartea lui, Polonia a intrat într-o perioadă de mari dificultăţi. Incapabil să facă faţă ofensivei vecinilor şi ameninţat de puternice tulburări interne, fiul lui Boleslaw, Mieszko al II-lea (1025-1034), a prestat din nou omagiu de vasalitate împăratului, dar a pierdut titlul de rege obţinut de tatăl său, împreună cu toate teritoriile cucerite de acesta (Moravia, Lusacia, Kievul). În aceste împrejurări, presiunea germană s-a accentuat considerabil[2]. După moartea sa, scurtul *interregnum* care a urmat (1034-1040) a fost marcat de puternice frământări sociale şi de resurgenţa păgânismului în Mazovia. Cu ajutorul împăratului Henric al III-lea, Cazimir, fiul lui Mieszko (1040-1058), a reuşit să preia conducerea restaurând ordinea, legile predecesorului său şi, de asemenea, creştinismul (este şi motivul pentru care posteritatea l-a numit „Restauratorul”).

Urmaşul său, Boleslaw al II-lea cel Îndrăzneţ (1058-1079), a ştiut să profite de împrejurările create de „Cearta pentru Învestitură”, eliberând din nou Polonia de tutela imperială şi reprimind din partea lui Grigore al VII-lea coroana regală, ca răsplată pentru fidelitatea faţă de interesele papalităţii (1076). În acelaşi timp, Biserica poloneză a început să se reorganizeze şi să se reformeze în acord cu decretele pontificale. Opţiunea politică a lui Boleslaw nu era însă pe placul nimănui : nici a seniorilor (care aveau de pierdut de pe urma consolidării regalităţii) şi nici a clerului secular (profund ostil decretelor papale de reformare spirituală). Ambele grupări s-au răzvrătit împotriva regelui, punându-se sub protecţia Boemiei (aflată, cum ştim, într-o strânsă dependenţă germană şi fidelă intereselor imperiale).

În perioada următoare, Polonia a trecut prin dificultăţi considerabile, fiind redusă, sub dubla presiune a germanilor şi Boemiei şi mai ales în timpul slabei domnii a lui Wladislaw Herman (1081-1101), la condiţia unui principat insignifiant.

După 1138, la sfârşitul domniei lui Boleslaw al III-lea „Gură Strâmbă” (1102-1138), unitatea statală a Poloniei s-a destrămat. Regele şi-a împărţit regatul în posesiuni ereditare, fiului celui mai mare revenindu-i Cracovia şi preeminenţa nominală asupra celorlalţi fraţi. În cele două secole care au urmat, până la începutul veacului al XIV-lea, procesul de fragmentare a continuat, Polonia împărţindu-se în principate din ce în ce mai mici. Singurul factor de unitate a rămas numai organizarea ecleziastică[3].

---

1. *Ibidem*, p. 64.
2. Jerzy Strzelczyk, *op. cit.*, p. 527.
3. Charles Higounet, *op. cit.*, pp. 89-93.

Explicaţia acestei sfâşieri a regatului polonez trebuie căutată, deopotrivă, în tendinţele centrifuge interne ale nobilimii locale şi în intervenţiile constante ale regilor Boemiei, Ungariei şi mai ales ale imperiului. Influenţa acestuia din urmă a fost cea mai puternică dintre toate, fapt oglindit de marele val al colonizării germane, care, în drumul său spre est, a afectat şi Polonia[1].

Instalându-se cu precădere în regiunile de apus ale Poloniei (ca, bunăoară, Silezia), coloniştii germani au introdus în circuitul agricol noi terenuri (prin defrişări, desţeleniri, despăduriri etc.), au perfecţionat tehnicile de cultură pe pământurile deja existente, obţinând din partea seniorilor locali privilegii de autonomie. Cei care s-au instalat în oraşe sau în anumite centre, pe care le-au ridicat, apoi, la rangul de aşezări urbane, au contribuit într-o măsură decisivă la dezvoltarea meşteşugurilor, a comerţului local şi la distanţă şi, în general, a instituţiilor municipale. Numărul mare al coloniştilor în oraşe este demonstrat, între altele, şi de adoptarea de către centrele poloneze a drepturilor comunale în vigoare deja în oraşele germane. Pornind de aici, o serie de analişti ai fenomenului urban medieval au postulat originea străină (în speţă, germană) a aşezărilor orăşeneşti din Polonia, ceea ce a inaugurat o lungă dispută cu istoricii polonezi, care au încercat să probeze originea autohtonă a centrelor respective. Însă indiferent de adevăr (argumente solide au fost invocate şi de o parte, şi de alta), cert este că rolul colonizator german a avut urmări favorabile pentru Polonia, contribuind la dezvoltarea sa economică şi la accelerarea procesului de organizare socială[2].

Secolul al XIII-lea pare să fi fost pentru Polonia unul extrem de critic, întrucât, pe fondul instabilităţii interne şi al dezagregării unităţii, două ameninţări externe au devenit deosebit de puternice. În 1228, la solicitarea lui Conrad de Mazovia, unul dintre principii teritoriali polonezi, în Polonia au sosit Cavalerii Teutoni conduşi de Marele Magistru Hermann de Salza (colaboratorul apropiat şi principalul sfătuitor al lui Frederic al II-lea), cărora li s-a încredinţat misiunea de a cuceri şi creştina triburile de pe litoralul baltic (iazigii, lituanienii, prusii), ale căror incursiuni în Polonia provocau, periodic, mari distrugeri. Teutonii au făcut acest lucru, dar, în acelaşi timp, au profitat de împrejurări pentru a-şi crea în această regiune un stat propriu (Prusia), care s-a dovedit, în secolele următoare, şi mai periculos pentru Polonia decât triburile păgâne[3]. După cucerirea Prusiei şi convertirea forţată a populaţiilor locale (la capătul a 50 de ani de lupte), teutonii şi-au constituit o stăpânire proprie, ocrotită de Curia papală şi imperiu, care cuprindea, practic, întregul litoral sudic al Mării Baltice. În cooperare cu Ordinul Cavalerilor Gladiferi (înfiinţat în 1202 de episcopul Albert de Bremen, cu scopul de a supune populaţiile păgâne de pe litoralul baltic în cadrul unei campanii considerate o adevărată cruciadă), ei au continuat să înainteze spre est, în direcţia Livoniei, Lituaniei, părţii de sud a Finlandei şi Rusiei, întemeind noi aşezări (Königsberg, în Prusia Orientală, Memel etc.) sau colonizând altele, deja existente (Gdansk/Danzig).

Campania teutonilor s-a desfăşurat în contextul aceluiaşi proces de masivă colonizare germană – militară, demografică şi comercială – a întregii zone, care a extins considerabil

1. *Ibidem*, pp. 209-211.
2. *Ibidem*, pp. 211-224.
3. După opinia lui Oskar Halecki, crearea noului stat german al Prusiei a reprezentat cel mai mare succes al întregii colonizări germane, influenţând întreaga structură politică şi etnică a Europei Centrale şi de Est până astăzi. În aceleaşi împrejurări, partea apuseană a Sileziei va fi treptat germanizată (*op. cit.*, *passim*).

supremaţia germană spre est, ducând la germanizarea populaţiilor balto-slave din zonă şi la excluderea Poloniei de pe litoralul baltic (cu care aceasta nu va mai comunica decât printr-un coridor, flancat de posesiuni germane). Pe lângă elementul militar, în fenomenul colonizării au existat şi situaţii în care elementul religios a jucat un rol aproape exclusiv. Un exemplu elocvent îl reprezintă, în acest sens, viitoarele state baltice (Estonia, Letonia, Lituania), care, la origine, au fost creaţii ale episcopatelor, misionarilor germani şi ale noilor ordine cavalereşti religioase de tipul celor amintite mai sus. Aceste structuri religioase şi politice s-au alăturat mărcii Brandenburg, înfiinţată aici sub egida imperiului, în 1181[1].

Prin consecinţele sale imediate, marea invazie mongolă din 1241 s-a dovedit încă şi mai dezastruoasă pentru cnezatele poloneze decât cuceririle Cavalerilor Teutoni. Ca şi Ungaria, Polonia (a cărei parte sudică a fost complet devastată) s-a aflat acum la un pas de catastrofă, fiind salvată numai de retragerea precipitată a invadatorilor.

La sfârşitul secolului al XIII-lea, procesul de reunificare a Poloniei a intrat într-o fază decisivă, odată cu adjudecarea titlului de rege de către cneazul Przemysl al II-lea (1295) şi integrarea în posesiunile acestuia a Poloniei Mari şi a ţinutului Cracoviei (Polonia Mică).

Încoronarea, în 1320, a lui Wladislaw Lokietek (cel Scund, 1306-1333) a marcat a doua perioadă, de astă dată reuşită, a reunificării regatului polonez. Fiul său, Cazimir al III-lea cel Mare (1333-1370), ultimul dintre Piaşti, a transformat regatul polonez într-o monarhie puternică, printr-o politică de unificare legislativă şi organizare instituţională şi economică, al cărei caracter a fost unul puternic centralizator. Domnia lui a coincis cu transformarea Poloniei într-o mare putere central-europeană. În aceeaşi epocă, regatul polonez şi-a dobândit configuraţia teritorială definitivă : Pomerania şi Silezia au fost definitiv abandonate (prima în favoarea Cavalerilor Teutoni, a doua în contul Boemiei), Mazovia a fost încorporată regatului, iar cucerirea Ruteniei roşii (1349) şi a Podoliei, pe Nistru (1366) – în circumstanţele declinului Hanatului Hoardei de Aur –, a inaugurat expansiunea poloneză spre Răsărit, punând pentru întâia dată regatul Piaştilor în contact cu Lituania.

Influenţa Lituaniei asupra evoluţiei istorice a Poloniei şi a Rusiei a fost enormă[2]. Începuturile istoriei acestui teritoriu, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, sunt strâns legate de expansiunea teutonilor în regiunile baltice. Sub presiunea lor, triburile lituaniene, profund divizate până atunci, au început să se unifice şi, totodată, să se extindă atât spre sud, în direcţia cnezatului de Halici-Volînia, a Ucrainei şi Podoliei, cât şi spre est, în teritoriile cnezatelor ruse, unde lituanienii s-au substituit stăpânirii tătare. Între 1238 şi 1386, întreaga Rusie de Sud şi de Apus a intrat sub dominaţia Lituaniei, ceea ce a inaugurat un amplu proces de osmoză culturală şi religioasă. Mulţi dintre nobilii lituanieni s-au creştinat în rit ortodox, au încheiat alianţe matrimoniale cu familiile nobiliare ruse şi au adoptat obiceiurile civilizaţiei superioare cu care intraseră în contact. Lituanienii au adoptat şi vechea legislaţie kieveană. În foarte multe privinţe, evoluţia istorică a Lituaniei din intervalul menţionat (1238-1386) – care coincide, în ultima sa parte, cu domnia principelui Olgerd (Algirdas) (1341-1377), căruia i se datorează

1. Charles Higounet, *op. cit.*, pp. 236 *sqq*.
2. Francis Dvornik, *op. cit.*, pp. 191 *sqq*. Vezi şi Aleksander Gieysztor, „The kingdom of Poland and the grand duchy of Lithuania, 1370-1506”, în Christopher Allmand (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. VII (*c. 1415-c. 1500*), Cambridge University Press, Cambridge, 1998, pp. 730 *sqq*.

transformarea Lituaniei într-o mare putere – aminteşte de aceea a Ungariei înainte de creştinare, prin atracţia ei pentru cultura răsăriteană (în acest caz rusă) şi spiritualitatea ortodoxă. După cum, pe bună dreptate, a observat Francis Dvornik, „dacă această situaţie, caracteristică evoluţiei Lituaniei în secolul al XIV-lea, ar fi continuat şi în secolul următor, Lituania şi Rusia sudică şi vestică ar fi fost martorele unui fenomen similar cu cel petrecut în Kiev în secolele al X-lea şi al XI-lea, când clasa conducătoare era de origine scandinavă. Dinastia şi poporul lituanian erau pe punctul de a uni întreaga Rusie şi de a se contopi cu populaţia băştinaşă într-o unitate politică şi naţională"[1]. Olgerd pare să fi nutrit intenţia de a-şi extinde suveranitatea şi asupra cnezatelor ruse din est, aflate sub stăpânirea mongolă, ceea ce ar fi adus întreaga Rusie sub dominaţie lituaniană. În cele din urmă însă, teritoriile ruse nu s-au concentrat în jurul reşedinţei ducilor Lituaniei, Vilnius, ci a Moscovei, în fruntea căreia, în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, ajunsese tânărul cneaz Dimitrie, supranumit – în urma victoriei de la Kulikovo, pe Don (din 1380), împotriva tătarilor – „Donskoi". La început, înscăunarea lui Dimitrie nu a anulat şansele de realizare a unei mari uniuni ruso-lituaniene. După moartea lui Olgerd (1370), între Dimitrie şi Jogaila (viitorul Wladislaw Iagello), fiul şi moştenitorul lui Olgerd, s-a încheiat un acord matrimonial, potrivit căruia ducele lituanian urma s-o ia în căsătorie pe fiica cneazului moscovit. Acest proiect situa Lituania la o răscruce de drumuri şi în faţa unei opţiuni istorice. Potrivit aprecierii aceluiaşi Francis Dvornik, dacă acest plan s-ar fi materializat, „evoluţia Rusiei şi a Europei de Răsărit ar fi urmat căi cu totul diferite", în sensul realizării unei uniuni definitive ruso-lituaniene, a înlăturării stăpânirii tătare şi, mai ales, a unei apropieri geografice considerabile a Rusiei de Europa latină, ceea ce ar fi oferit Poloniei şansa de a juca rolul unui mijlocitor cultural între cele două arii de civilizaţie, catolică şi ortodoxă[2]. În final, dând curs unei cereri a nobilimii poloneze, ducele Lituaniei a decis în favoarea unei alianţe matrimoniale cu Polonia, căsătorindu-se în 1386 cu Jadwiga, devenită, la moartea lui Ludovic I de Anjou (care, în urma unui complicat aranjament dinastic, a guvernat şi Polonia, între 1370 şi 1382)[3], „rege al Poloniei" (1384)[4]. Dictată, în mare măsură, de necesitatea unei cooperări împotriva pericolului teuton, care ameninţa deopotrivă Polonia şi Lituania, această alianţă a pus capăt rivalităţii dintre cele două regate pentru Halici şi Volînia, a creat o îndelungată uniune dinastică polono-lituaniană (1386-1434) şi a integrat definitiv Lituania în lumea latină occidentală[5]. Ducele Lituaniei, Jogaila, s-a creştinat,

---

1. Francis Dvornik, *op. cit.*, p. 192.
2. *Ibidem*, p. 197. Această interpretare este însă discutabilă.
3. Neavând un moştenitor de sex masculin, Cazimir a decis încă din timpul vieţii ca succesiunea să-i revină nepotului său, Ludovic I de Anjou, regele Ungariei. Interesat mai mult de recucerirea regatului Napoli şi a Siciliei pentru ramura familiei de Anjou căreia îi aparţinea decât de guvernarea Poloniei, Ludovic a neglijat sistematic interesele acesteia, pierzând unele dintre cuceririle nordice înfăptuite de predecesorul său. Lipsit, la rândul său, de urmaşi în linie masculină, Ludovic a schimbat, de comun acord cu nobilimea poloneză, aranjamentele succesorale stabilite în 1370 de Cazimir cel Mare, în favoarea uneia dintre fiicele sale. După moartea sa, cea care i-a succedat a fost Jadwiga (Piotr S. Wandycz, *Preţul libertăţii. O istorie a Europei central-răsăritene din Evul Mediu până în prezent*, traducere de Mihaela Paraschivescu şi Valentin Dragu-Banu, Editura ALL, Bucureşti, 1998, p. 41).
4. Claude Michaud, *op. cit.*, pp. 752-756.
5. În 1569, uniunea dinastică polono-lituaniană s-a transformat, sub presiunea cnezatului Moscovei, într-o federaţie (prin aşa-numita „Uniune de la Lublin") care prevedea conducerea ambelor ţări de către un rege (în acelaşi timp şi duce al Lituaniei), o Dietă unică, menţinerea statutelor lituaniene şi a limbii fostului ducat (bielorusa, înlocuită treptat cu poloneza). Numele acestei structuri politice federative a fost *Rzeczpospolita Polska*, adică „Republica poloneză" (Francis Dvornik, *op. cit.*, *passim*).

sub numele de Wladislaw al II-lea Iagello. În acelaşi timp, antagonismul dintre regatul polono-lituanian şi Moscova a tins să devină permanent, aceasta din urmă fiind definitiv confirmată nu numai în statutul ei de centru politic al întregii Rusii, ci şi de unică apărătoare a ortodoxiei împotriva catolicismului (un fapt care a avut, s-ar putea spune, implicaţii istorice asupra dezvoltării întregului continent).

După aceste evenimente, până în secolul al XVII-lea Polonia şi-a reorientat aproape complet expansiunea spre sud, spre regiunea pontică, intenţionând să participe la beneficiile considerabile ale comerţului dintre Europa şi Levant, de care progresiva sa reunificare politică din secolul al XIV-lea nu fusese, de altfel, străină. Aşa se explică interesul ei considerabil faţă de Moldova, Caffa şi Chilia (de care Ungaria se arăta, în aceeaşi epocă, din motive asemănătoare, la fel de preocupată) şi, pe de altă parte, politica sa antiotomană. Aducerea acestor teritorii în sfera de influenţă a Poloniei ar fi asigurat dinastiei Iagellone un control decisiv asupra zonei pontice şi dunărene, care, la acea dată, reprezenta una dintre plăcile turnante ale traficului internaţional dintre Orient şi Occident, după fericita expresie a lui Gheorghe I. Brătianu[1].

Expansiunea otomană în Balcani, cucerirea succesivă a Caffei (1475), Chiliei şi Cetăţii Albe (1484), dublată, cu începere din secolul al XVI-lea, de mutarea progresivă, spre Atlantic, a centrului de greutate al comerţului internaţional vor determina reorientarea intereselor economice – implicit şi a celor politice – ale Poloniei spre regiunile nordice, de la Marea Baltică, adică spre noul pol al economiei europene. Prosperitatea Ţărilor de Jos şi, mai ales, a Gdanskului – „ochiul” prin care se vedea, în această perioadă, lumea[2] – nu a fost câtuşi de puţin străină de această nouă realitate. Ambele teritorii au devenit acum principalele debuşee şi, în acelaşi timp, puncte de pornire pentru comerţul intra- şi extraeuropean, cu toate că rolul economic al lumii mediteraneene nu a încetat decât mai târziu. Pe de altă parte, intrarea Ţărilor Române în dependenţă faţă de Imperiul Otoman nu a fost nici ea fără legătură cu această nouă situaţie.

Din păcate, sursa avantajelor Poloniei în secolul al XVI-lea va fi şi cauza declinului ei. Nu regalitatea a fost principala beneficiară a noii conjuncturi economice, ci nobilimea, a cărei importanţă şi al cărei prestigiu sporiseră şi ca urmare a contribuţiei sale din secolul precedent (al XV-lea) la victoria împotriva teutonilor şi reunificarea regatului.

Expresia atotputerniciei nobilimii se întrevede încă din 1374, când ea a reuşit să impună regelui Ludovic I de Anjou aşa-numitele statute de la Košice (completate ulterior cu Uniunea de la Horodlo din 1413 – care extindea privilegiile nobilimii poloneze asupra boierilor lituanieni şi ruteni – şi cu statutele de la Nieszawa, din 1454), prin care i se recunoşteau întinse privilegii în dauna puterii regale (scutirea de orice obligaţie în afara serviciilor militare, aprobarea noilor legi şi a declarării războiului, înfiinţarea de tribunale proprii, în cazul şleahtei[3]). Un pas mai departe pe calea deprecierii progresive a autorităţii

1. Gh.I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ediţia a II-a revăzută, traducere de Michaela Spinei, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi bibliografie de Victor Spinei, Editura Polirom, Iaşi, 2000, *passim* ; Gheorghe I. Brătianu, „Études pontiques (La Mer Noire, plaque tournante du traffic international à la fin du Moyen Âge)”, *Revue Historique du Sud-Est Européen*, XXI, 1944, *passim* ; Gh.I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois...*, *passim*.
2. Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. III, *passim*.
3. În schimbul acestor concesiuni exorbitante, Ludovic a obţinut consimţământul nobililor polonezi pentru a modifica aranjamentul dinastic stabilit de Cazimir cel Mare în favoarea uneia dintre fiicele sale (care, după cum am menţionat deja, a fost, până la urmă, Jadwiga ; *cf.* Piotr S. Wandycz, *op. cit.*, p. 41).

centrale l-a constituit formarea organelor reprezentative locale („seimiki") şi, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, a Seimului general. Alcătuit din magnaţi şi reprezentanţii şleahtei (mica nobilime de provincie), cu drept de *veto* împotriva deciziilor regelui, Seimul avea, practic, atribuţii discreţionare, întrecându-le cu mult pe cele ale parlamentului englez, care era cea mai avansată formă de adunare reprezentativă pentru acea vreme. Rolul Seimului a crescut şi mai mult în veacurile următoare[1], în condiţiile în care regalitatea a devenit, din ereditară, electivă, iar nobilimea şi-a sporit importanţa prin participarea la războaiele Poloniei cu vecinii din nord (între care şi Prusia, intrată în secolul al XVI-lea în posesia familiei de Hohenzollern ; acest act, urmat de secularizarea părţii orientale a acestui teritoriu, din cauza convertirii la luteranism a ceea ce mai rămăsese din ordinul Cavalerilor Teutoni, s-a dovedit extrem de periculos pentru Polonia, ameninţată, în secolele următoare, de expansiunea noii puteri). În împrejurările pe care le-am descris, în Polonia monarhia a ajuns aproape o ficţiune politică, iar regatul o veritabilă „Republică nobiliară", ceea ce a contribuit simţitor la dezastrele politice şi militare din secolele XVII-XVIII[2].

Istoria maghiarilor în Evul Mediu începe, cum bine se ştie, odată cu instalarea lor în Pannonia (896)[3].

Evenimentul a avut loc în contextul raporturilor complexe din Peninsula Balcanică dintre bizantini şi bulgari, fiind determinat de conflictul dintre împăratul Leon al VI-lea şi khaganul (mai apoi ţarul) Simeon, care ameninţa stăpânirea Bizanţului în întreaga zonă. Potrivit bine-cunoscutei strategii bizantine de a-i ridica pe „barbari" unii împotriva celorlalţi, împăratul a reuşit să-i determine pe maghiari să-i atace pe bulgari, ceea ce s-a şi întâmplat în anul 894, când bulgarii au fost înfrânţi, după ce maghiarii trecuseră Dunărea la Durostorum şi atinseseră Preslavul. Îngrijorat de acest succes prea rapid, Leon al VI-lea – care nu dorea să schimbe un duşman cu altul, mai puternic – i-a abandonat pe maghiari în faţa coaliţiei bulgaro-pecenege. Pentru a scăpa de un dezastru sigur, maghiarii (organizaţi în şapte triburi) au trecut Munţii Carpaţi în Pannonia (nu se ştie cu certitudine dacă prin trecătorile Carpaţilor nordici sau răsăriteni, de pe teritoriul Moldovei de mai târziu ; probabil pe ambele căi, inclusiv pe valea Dunării inferioare). Sosirea maghiarilor aici a avut loc şi ca urmare a apelului care le fusese adresat de regele carolingian Arnulf de a ataca Moravia Mare, împotriva lui Sviatopluk, care nu mai recunoştea supremaţia Bavariei.

---

1. În 1505, regele Alexandru (fratele lui Ioan Albert) a reconfirmat, printr-o „constituţie" intitulată *Nihil novi*, puterea legislativă a Seimului, angajându-se, totodată, că „nimic nou" nu va fi decretat de regalitate fără consimţământul nobiliar (Oskar Halecki, *op. cit.*, *passim*). Aproape şapte decenii mai târziu, printr-un document intitulat „Articolele Henriciene", încheiat în 1572 cu Henric de Valois, duce de Anjou (viitorul Henric al II-lea, regele Franţei), în urma alegerii acestuia ca rege al Poloniei, nobilimea poloneză obţinea o extensie considerabilă a privilegiilor anterioare, sinonimă, de fapt, cu un control *de facto* al regatului. Potrivit acestui act, regalitatea devenea complet electivă (regele angajându-se să nu intervină în alegerea succesorului său), impozitele erau votate de Seim în două sesiuni anuale, declararea războiului şi încheierea păcii urmau să fie aprobate de consiliul permanent al senatorilor, iar nobilimea, în ansamblu, se putea răzvrăti împotriva regelui dacă acesta îi încălca privilegiile (*cf.* Piotr S. Wandycz, *op. cit.*, p. 74).
2. Pentru toate aceste informaţii, vezi James Westfall Thompson, Edgar Nathaniel Johnson, *op. cit.*, pp. 935-942 ; Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. I, pp. 350-353, 359-360 ; Guy Devailly, *op. cit.*, pp. 92, 292.
3. Pentru toate informaţiile care urmează, vezi Paul Lendvai, *Ungurii. Timp de un mileniu învingători în înfrângeri*, traducere din germană de Maria şi Ion Nastasia, Editura Humanitas, Bucureşti, 2001, pp. 13-71 ; Victor Spinei, *Ultimele valuri migratoare de la nordul Mării Negre şi al Dunării de Jos*, Editura Helios, Iaşi, 1996, pp. 10-52.

Europa la începutul secolului al XIII-lea

1-7. State latine din Răsărit (1. Imperiul latin de la Constantinopol ; 2. Despotatul Epir ; 3. Regatul Thessalonicului ; 4. Ducatul Atenei ; 5. Principatul Achaia ; 6. Regatul Ciprului ; 7. Principatul Antiohia ; 8. Comitatul Tripoli) ; 9. Posesiuni engleze în Franţa la 1200 : Normandia, Maine, Anjou ; 10. Posesiuni engleze în Franţa la 1223 : Bretania, Poitou, Gasconia ; 11. Domeniul regal

Odată stabiliţi în Pannonia, maghiarii au început să facă raiduri sistematice de pradă în Europa de Sud şi de Apus[1]. Dacă incursiunile în Peninsula Balcanică au fost repede abandonate din cauza creşterii puterii statului bulgar (ele au fost reluate, totuşi, după 934, încheindu-se în 961), spre vest, în schimb, atacurile lor au continuat fără întrerupere, timp de aproape 60 de ani, cele mai îndepărtate puncte atinse fiind Bremen (915), Orléans (937) şi Otranto (947). Cu excepţia Peninsulei Iberice (stăpânită de arabi) şi a zonelor atlantice (domenii ale normanzilor), nici un teritoriu din Occident nu a scăpat de atacurile devastatoare ale maghiarilor. Cele mai expuse regiuni au fost Bavaria (oraşele şi mănăstirile de aici – Augsburg, Regensburg, Freising, Brixen, Tegernsee – fiind de mai multe ori distruse) şi Lombardia (atacată de 13 ori, cele mai puternice raiduri având loc în 899 – când maghiarii au traversat Alpii şi l-au înfrânt pe Berengar I de Ivrea la Padova – şi în 904-905). În aceleaşi împrejurări a fost distrus şi cnezatul Moraviei Mari (902/906). Una dintre bătăliile decisive din această perioadă a avut loc în 907, la Pressburg-Bratislava (sau, după alte opinii, în apropierea lacului Balaton), când markgraful Liutpold, care conducea o mare armată a principilor laici şi clerici germani, a suferit o grea înfrângere, care a pus definitiv capăt tentativelor carolingiene de a anexa pusta pannonică, favorizând în schimb extinderea considerabilă a posesiunilor maghiare spre apus, până foarte aproape de Viena[2].

Din ce în ce mai rare după 926 şi, mai ales, 933 (în urma victoriei de la Merseburg, obţinută de ducele – mai apoi regele – Saxoniei, Henric I Păsărarul), incursiunile maghiare spre apus au încetat definitiv odată cu biruinţa decisivă repurtată la Lechfeld, lângă Augsburg, de Otto I de Saxonia (10 august 955)[3]. Această dată este capitală în istoria Europei Apusene, întrucât, după aceea, expansiunea maghiară s-a reorientat definitiv spre sud (litoralul dalmat) şi est (Transilvania), regiuni unde cuceritorii nu riscau să întâlnească vreo opoziţie notabilă.

Eşecul suferit de maghiari la Lechfeld nu s-a datorat numai superiorităţii militare a germanilor, ci şi progreselor înregistrate de procesul de sedentarizare în Pannonia, precum şi uzurii elementului războinic din societatea maghiară timpurie, ceea ce a permis regalităţii (care nu condusese raidurile în Occident) să-şi consolideze autoritatea asupra triburilor şi, mai cu seamă, începând cu domnia principelui Geza I (972-997), să joace rolul unui factor politic centralizator. Acest rol s-a accentuat simţitor în ultimele decenii ale secolului al X-lea, în condiţiile în care statul maghiar timpuriu a devenit o miză importantă a disputei dintre Bizanţ şi Occident pentru atragerea sa într-o sferă de influenţă sau alta. Până la urmă, după mai multe încercări de o parte şi de cealaltă[4],

1. Incursiunile maghiare în Europa Centrală au fost însă mai timpurii, datând din perioada nord-pontică a istoriei lor. Cea dintâi incursiune maghiară în această regiune este menţionată în 862 (*Annales Bertiniani*), în sprijinul lui Rastislav, răzvrătit împotriva lui Ludovic Germanicul şi sprijinitor al fiului acestuia, Carloman, care se ridicase împotriva tatălui său. A doua expediţie spre Apus a avut loc în 881, când maghiarii au atins Viena (*cf.* Victor Spinei, *Ultimele valuri migratoare...*, p. 30).
2. Kornél Bakay, „Hungary”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. III, pp. 541 *sqq*.
3. Charles Higounet, *op. cit.*, pp. 57-59, 65-66.
4. Creştinarea maghiarilor în rit catolic a fost precedată de o „perioadă bizantină”, în care Constantinopolul a încercat să atragă regatul arpadian în sfera sa de influenţă. Mai întâi, încă de la mijlocul secolului al X-lea, doi şefi de trib (Bulcsù şi Termács) se aflau la Constantinopol, unde s-au creştinat, întorcându-se însoţiţi de un episcop misionar (acest act a rămas fără urmări, cei doi revenind la păgânism). Documentele amintesc apoi de prezenţa a patru mănăstiri de rit grec în Ungaria, care beneficiau de protecţia regală şi de un „episcop de Turkia” (adică de Ungaria), învestit de patriarhul Constantinopolului cu un rol misionar în regiune. În final, balanţa a înclinat în favoarea Apusului, ca urmare a ascendentului imperiului, câştigată prin victoria lui Otto I (955) şi a relaţiilor strânse dintre regalitatea maghiară şi ducii Bavariei

Biserica romană a sfârşit prin a obţine creştinarea maghiarilor în rit latin, un gest care i-a adus lui Vaik (botezat mai înainte sub numele de Ştefan şi canonizat după moarte sub numele de Ştefan cel Sfânt, 997-1038)[1] recunoaşterea papală a titlului de rege şi coroana regală (1000-1002)[2]. Gestul lui Ştefan a fost mai curând unul formal, întrucât el era deja, de mai multă vreme, câştigat de partea influenţei apusene, după cum o demonstrează căsătoria sa cu Gisela, din familia ducilor de Bavaria, şi consimţământul său de a primi în Ungaria mai mulţi misionari şi soldaţi germani. Pe de altă parte, faptul că, în ciuda convertirii timpurii a lui Vaik-Ştefan, acceptarea noii religii era încă departe de a întruni acordul tuturor şefilor tribali este pus în evidenţă de tulburările care au marcat ultimii ani ai domniei lui Geza I[3], când mai mulţi şefi locali s-au răzvrătit împotriva regelui şi a tânărului său moştenitor, victoria decisivă împotriva celui mai puternic dintre aceştia, Koppany, fiind obţinută de Vaik-Ştefan cu sprijinul aliaţilor săi germani, abia în 998, în lupta de la Veszprem. Succesul repurtat de Vaik-Ştefan a constituit un moment decisiv în transformarea stăpânirii maghiare din Pannonia : dintr-o simplă uniune de triburi, aceasta a devenit un stat creştin solid articulat.

Actul esenţialmente politic al creştinării (care a legat definitiv Ungaria de partea latină, mai târziu catolică, a Europei) şi primirea de către Vaik-Ştefan a coroanei regale au stabilit între maghiari şi Roma o relaţie directă, de dependenţă spirituală, ceea ce lămureşte caracterul apostolic, de propagator al noii credinţe, asociat, încă de la început, tânărului stat. Ambele evenimente (creştinarea oficială şi încoronarea) au fost urmate, foarte repede, de organizarea, între 1001 şi 1014, a infrastructurii ecleziastice a noului regat. În 1010 au luat naştere arhiepiscopia de Esztergom – cel mai important centru religios al Ungariei medievale –, mănăstirea benedictină Sfântul Martin din Pannonhalma – aşezământul monastic cel mai puternic şi mai influent din întregul regat –, precum şi o reţea de alte episcopate mai mici, simultan cu crearea unei capitale politice la Székesfehérvár, locul încoronării regilor maghiari şi, totodată, al înhumării lui Ştefan cel Sfânt. Relaţia specială dintre regalitatea maghiară şi Sfântul Scaun a făcut ca regele să primească

(*cf.* Gheorghe I. Brătianu, „Byzance et la Hongrie. À propos du récent article de M.Fr. Dölger", *Revue Historique du Sud-Est Européen*, XXII [1945], pp. 149-150 ; Gyula Moravcsik, „Hungary and Byzantium in the Middle Ages", în J.M. Hussey, D.M. Nicol, G. Cowan (eds.), *The Cambridge Medieval History*, vol. IV, *The Byzantine Empire*, part I, „Byzantium and its neighbours", Cambridge University Press, Cambridge, 1966, p. 572).

1. Canonizarea a avut loc în 1083, Ştefan fiind primul dintre cei opt regi arpadieni sanctificaţi, calitate care i-a conferit-o şi pe aceea de sfânt protector şi patron al Ungariei.
2. Cercetările istoricilor maghiari au demonstrat că diploma pontificală care consfinţea primirea coroanei regale de către Vaik era, de fapt, un fals din secolul al XVII-lea, realizat de un cleric zelos, care, conform obiceiului timpului, încerca să fabrice retrospectiv dovezi în sprijinul drepturilor Bisericii Catolice în Ungaria. Inserat de iezuitul Mathias Imhofer în lucrarea sa *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* (1644), acest document a indus în eroare timp de mai bine de 200 de ani critica istorică, până ce falsul a fost desluşit de istoricul Kárácsony. Cât despre coroana regală care s-a păstrat până astăzi, ea este, incontestabil, cel puţin în partea ei inferioară, de origine bizantină, nu romană, „reprezentând de fapt… o diademă de sebastocrator bizantin trimisă regelui maghiar de împăratul Mihail al VII-lea, într-un moment în care imperiul grec, confruntat cu toţi vecinii săi din Balcani şi Asia Mică, era fără îndoială fericit să strângă legăturile de prietenie şi să afirme un fel de patronaj moral asupra noului stat creştin din Europa dunăreană" (Gheorghe I. Brătianu, „Byzance et la Hongrie…", pp. 147-157 ; citatul se află la p. 154). Regele maghiar care a primit de la Constantinopol partea inferioară a coroanei a fost, probabil, Geza I (1074-1077), cu ocazia căsătoriei sale cu o prinţesă bizantină (1075) şi a unui (probabil) tratat de pace maghiaro-bizantin, care punea capăt conflictului desfăşurat între cele două părţi în anii precedenţi (Gyula Moravcsik, *op. cit.*, pp. 578-579).
3. În timpul căruia începuse, de fapt, procesul creştinării maghiarilor (Charles Higounet, *op. cit.*, p. 75).

privilegiul important de a-i numi pe ocupanţii funcţiilor ecleziastice înalte (un drept pe care papalitatea îl contesta împăratului). Faptul că unii dintre prelaţii numiţi astfel erau şi membri ai Curţii regale (*curia regis*) subliniază şi mai bine unitatea strânsă „dintre tron şi altar" ce a caracterizat, încă de la început, organizarea politică a Ungariei medievale[1].

Se cuvine însă observat că, în ciuda caracterului special al relaţiilor dintre Ungaria şi Roma (respectiv, lumea catolică a Apusului), regii maghiari nu au abandonat complet legăturile cu Răsăritul şi nici nu au respins toate „posibilităţile de evoluţie diferită" (expresia îi aparţine lui Gheorghe I. Brătianu) care decurgeau de aici. Cucerirea Bulgariei de către bizantini la începutul secolului al XI-lea (1018) şi faptul că, în urma acestui eveniment, Bizanţul şi Ungaria au devenit vecini a făcut necesară menţinerea acestor legături. De fapt, relaţiile dintre Ungaria şi Bizanţ au rămas, până în 1453, permanente şi, în cea mai mare parte a timpului, bune, cu toate că expansiunea spre Adriatica a regatului arpadian a generat între cele două state nenumărate tensiuni şi conflicte[2].

1. Această confluenţă dintre Biserică şi regalitatea maghiară şi, pe de altă parte, legătura directă cu Roma au avut două consecinţe importante : Ungaria nu a fost afectată de convulsiile politice prin care au trecut celelalte state monarhice europene în contextul conflictului dintre papalitate şi imperiu (secolele XI-XIII) şi nici de tensiunile care au caracterizat, de pildă, raporturile dintre regii Franţei şi propriul cler (sprijinit de Sfântul Scaun). În calitatea sa de „avanpost" al catolicismului în Europa Centrală şi de Sud-Est, regalitatea maghiară a rămas mereu loială papalităţii, de al cărei sprijin politic a avut în permanenţă nevoie. În al doilea rând, dreptul regilor de a-i numi pe prelaţi în funcţiile lor a creat un fel de etatism timpuriu în raporturile monarhiei cu clerul catolic din Ungaria, nemaiîntâlnit, în acea epocă, nicăieri în Europa, care a durat cât şi statul feudal maghiar. Loialitatea regilor maghiari faţă de Roma a fost, astfel, dublată de loialitatea Bisericii din Ungaria faţă de propria sa regalitate (Guy Devailly, *op. cit.*, *passim*).
2. Dovezile care atestă continuitatea acestor relaţii sunt nenumărate. Bunăoară, în urma instaurării dinastiei Comnenilor, între Ungaria şi Bizanţ s-au stabilit relaţii de rudenie, prin căsătoria urmaşului lui Alexios I, Ioan al II-lea Comnenul, cu o principesă maghiară, fiica lui Ladislau I, botezată după ritul ortodox sub numele de Irina (1104). Căsătoria pecetluia o alianţă care, la rândul ei, dădea expresie unor interese politice comune : bizantinii au primit sprijinul regelui împotriva normanzilor din sudul Italiei (preocupaţi în acea epocă să-şi constituie un vast regat mediteranean în dauna posesiunilor bizantine din Grecia), în timp ce maghiarii au putut cuceri Dalmaţia, ajungând cu stăpânirea la Marea Adriatică (1105). În timpul lui Manuel I Comnenul (1143-1180) – fiul lui Ioan al II-lea –, raporturile bizantino-maghiare au înregistrat un nou moment de vârf, poate cel mai spectaculos din întreaga istorie a acestor relaţii. Ambiţiile împăratului bizantin, care vizau cucerirea părţii de apus a fostului Imperiu Roman şi refacerea vechii unităţi a acestuia, făceau din Ungaria o bază de operaţiuni cum nu se poate mai potrivită pentru acest scop, căruia Manuel i-a subordonat, timp de două decenii, toate eforturile sale militare şi diplomatice. Totodată, domnia sa a coincis cu perioada celei mai mari apropieri dintre Ungaria şi Bizanţ, în ciuda nenumăratelor războaie dintre cele două părţi, care au marcat-o. Conflictele bizantino-maghiare au început în 1150, când împăratul i-a atacat pe sârbi, care, cu încuviinţarea Ungariei, se aliaseră împotriva Bizanţului cu normanzii din sudul Italiei. Un an mai târziu, Manuel a lansat un atac direct împotriva Ungariei, dincolo de Dunăre.
Căsătoria principelui Ştefan (viitorul Ştefan al IV-lea), refugiat la Constantinopol, cu o nepoată a împăratului şi moartea lui Geza al II-lea (1162) i-au oferit lui Manuel încă un pretext pentru a interveni direct în afacerile regatului maghiar. Considerând totuşi că şansele pretendentului pe care îl susţinea erau prea mici, împăratul şi-a schimbat planurile, solicitând, în 1163, regelui Ştefan al III-lea, printr-o ambasadă, acordul în vederea căsătoriei fiicei împăratului, Maria, cu fiul cel mai tânăr al lui Geza al II-lea, Bela, care ar fi urmat, astfel, să moştenească tronul imperial. În schimbul acestui aranjament, Manuel primea înapoi Dalmaţia, ca patrimoniu al tânărului principe. Bela s-a stabilit la Constantinopol, s-a căsătorit cu prinţesa Maria şi s-a creştinat sub numele de Alexios, primind titlul – nou-creat pentru el – de „despot". În 1169 însă, când lui Manuel i s-a născut un moştenitor (viitorul Alexios al II-lea), planul din 1163 a devenit inactual. Căsătoria dintre Bela şi Maria a fost desfăcută, Bela a fost recăsătorit cu Anne de Châtillon, cumnata împăratului, a primit titlul de Caesar, inferior celui precedent, şi, până la urmă, a recâştigat şi coroana Ungariei, în urma morţii lui Ştefan al III-lea, în 1172.

Aşezarea maghiarilor în Pannonia şi organizarea lor într-un regat medieval puternic au avut urmări capitale asupra raporturilor de forţe din această parte a continentului. În urma acestui eveniment, slavii sudici s-au separat complet de cei nordici, cele două ramuri evoluând, începând cu secolul al X-lea, independent una de cealaltă, iar rămăşiţele romanităţii balcanice, complet izolate în zonele în care se refugiaseră în timpul invaziei slave de la începutul veacului al VII-lea şi în timpul conflictelor bulgaro-bizantine din secolele următoare, au fost condamnate la o existenţă din ce în ce mai marginală. Totodată, prin creştinare, noul stat a devenit în partea de sud-est a Europei şi în Peninsula Balcanică avanpostul cel mai înaintat al lumii catolice. Potrivit calităţii sale de „regat apostolic”, Ungaria s-a considerat (şi a fost considerată) învestită cu misiunea de a propaga creştinismul de rit roman printre popoarele ortodoxe din regiune[1]. Spre deosebire

În pofida acestui aranjament, conflictele bizantino-maghiare au continuat şi în anii următori, cauza principală constituind-o refuzul lui Ştefan al III-lea de a ceda Dalmaţia şi, pe de altă parte, preocuparea lui Manuel de a face din Ungaria cucerită o pavăză împotriva expansiunii lui Frederic I Barbarossa. Dar aceste tentative de cucerire s-au terminat cu tot atâtea eşecuri.

Răscoala din 1185 a vlahilor şi bulgarilor, ca şi aceea a sârbilor, au contribuit, din nou, la apropierea celor două părţi, după intervenţia directă a lui Bela al III-lea în afacerile bizantine, prilejuită de criza dinastică de la finele domniei Comnenilor (este vorba de actul de uzurpare al lui Andronic I – 1183-1185 – împotriva lui Alexios al II-lea, fiul minor al lui Manuel I Comnenul, un act care avea şi importante implicaţii politice, fiind expresia unei opţiuni diferite a Bizanţului în ceea ce priveşte relaţiile cu Ungaria şi, în general, cu Occidentul, cărora Manuel I le acordase prioritate). Cu acest prilej, în virtutea acordului din 1163, Bela a solicitat pentru sine coroana imperială, dar eşecul proiectatei căsătorii – care ar fi trebuit să legitimeze această revendicare – dintre regele maghiar şi Theodora, sora lui Manuel, şi, pe de altă parte, înscăunarea lui Isaac Angelos, în urma unei răscoale a populaţiei din Constantinopol împotriva uzurpatorului Andronic I, au pus capăt ambiţiilor lui Bela. Apropierea maghiaro-bizantină s-a materializat totuşi prin căsătoria noului împărat bizantin cu fiica regelui maghiar. Aceste evenimente nu numai că au readus Dalmaţia sub stăpânirea Ungariei, dar au fost de o asemenea natură încât Bela al III-lea s-a simţit îndreptăţit să le evoce şi pe plan simbolic : lui i se datorează introducerea crucii duble pe blazonul regilor maghiari (până la el, această emblemă fusese crucea latină simplă) şi tot lui completarea coroanei regale cu partea ei superioară, de formă sferică (mai precis : închisă), menită, prin asemănarea ei frapantă cu diadema imperială bizantină, să sugereze universalitatea stăpânirii regelui maghiar. Aceeaşi idee a egalităţii de statut dintre Ungaria şi Bizanţ este subliniată şi de preluarea (din 1190) a dublei cruci de la împăraţii din Răsărit, unde servise ca emblemă imperială din secolul al IX-lea până în secolul al XIII-lea.

Întemeierea celui de-al doilea ţarat bulgar şi, pe de altă parte, constituirea regatului sârb, la finele secolului al XII-lea, au rupt definitiv Ungaria de Bizanţ, stânjenind simţitor accesul regatului arpadian spre zona adriatică şi mediteraneană. Totuşi, în secolul al XIII-lea, Ungaria a reuşit să păstreze bune relaţii cu grecii de la Niceea, iar legăturile cu imperiul restaurat (eveniment la care contribuiseră şi maghiarii) au devenit, după 1261, din nou, pentru mai multe decenii, strânse. În secolele XIV-XV, unul dintre momentele cele mai importante în relaţiile maghiaro-bizantine l-a constituit tentativa de sprijinire a Constantinopolului asediat de turci, prin Cruciada de la Varna, din 1444 (pentru îndelungata istorie a relaţiilor maghiaro-bizantine între anul 1000 şi secolul al XV-lea, vezi Gyula Moravcsik, *op. cit.*, pp. 579-592). Continuitatea legăturilor dintre Ungaria şi Bizanţ de-a lungul secolelor sugerează că regatul „apostolic” maghiar a devenit un element de politică şi civilizaţie occidentală doar treptat şi în urma unor evenimente adesea fortuite. O supremaţie bizantină la Dunărea mijlocie ar fi fost perfect posibilă în secolul al XI-lea şi chiar mai târziu, asemenea celei temporare, instaurate de mongoli în secolul al XIII-lea (pentru aceste interpretări, vezi Gheorghe I. Brătianu, „Byzance et la Hongrie…”, pp. 155-157).

1. În viziunea papalităţii, caracterul „apostolic” al regatului feudal maghiar îi obliga pe regii acestuia să impună prin forţă „adevărata credinţă” în teritoriile „schismatice” vecine şi, la nevoie, chiar prin exterminarea necredincioşilor. Ei trebuiau să ducă, în spaţiul de influenţă care le fusese atribuit, o necontenită cruciadă, legitimată de sprijinul constant al Bisericii. Calitatea regilor maghiari de apărători şi „propagatori” ai credinţei le-a fost periodic şi în mod formal confirmată de Sfântul Scaun printr-o serie de titluri oficiale, cum ar fi : *athleta Christi* (care era cel mai frecvent echivalent al epitetelor umaniste *clipeus*, *murus*, *antemurale*), *propugnaculum Christianitatis* etc. (distincţii de care au beneficiat, ocazional, şi domnii români). Acreditarea acestei idei, a unei misiuni „speciale” încredinţate regelui maghiar de

de Polonia, unde, după creştinare şi încoronare, monarhii fuseseră constrânşi să intre în raporturi de vasalitate faţă de împărat şi papă, regii maghiari au reuşit să evite această situaţie, rămânând independenţi.

După moartea lui Ştefan cel Sfânt (1038), Ungaria a traversat, pentru câteva decenii, o gravă criză dinastică[1]. Domnia lui Ladislau I cel Sfânt (1077-1095) – un rege care, de asemenea, a fost canonizat – a marcat începutul unei noi epoci de înflorire a regatului, consolidată şi prin victoria definitivă împotriva pecenegilor, uzilor şi cumanilor. Acum, Ungaria a anexat Croaţia, căreia fiul lui Ladislau, Kàlmàn, i-a alăturat şi coasta dalmată. Expansiunea spre sud a Ungariei a făcut ca regatul arpadian să intre în conflict cu interesele veneţiene şi – cum am menţionat – bizantine. În secolul al XII-lea, regatul maghiar s-a întărit simţitor, prin colonizările masive de populaţie germană (flamandă şi saxonă), încurajarea şi protejarea dezvoltării oraşelor, prin măsuri de stimulare a vieţii economice (îndeosebi a mineritului) etc. În timpul lui Bela al III-lea (1172-1196) – unul dintre cei mai proeminenţi şi cosmopoliţi regi din dinastia arpadiană, potrivit caracterizării lui Paul Lendvai[2] –, Ungaria a devenit şi mai strâns legată de Occident[3], fără a renunţa însă, aşa cum am văzut, la vechile legături cu Bizanţul. În acelaşi timp, regatul arpadian şi-a restabilit supremaţia asupra Croaţiei şi Dalmaţiei, intervenind şi în Răsărit, în conflictele dintre cnejii ruşi, unde a luat în stăpânire, pentru o vreme, cnezatul Haliciului (Galiţia de mai târziu).

Domnia lui Andrei al II-lea (1205-1235) a inaugurat o nouă perioadă critică pentru regalitatea maghiară, în urma concesiilor considerabile pe care urmaşul lui Bela al III-lea a trebuit să le facă nobilimii (prin *Bula de Aur* din 1222)[4]. Câţiva ani mai târziu, în 1241, dezastrul suferit de armata maghiară în bătălia de la Mohi, pe râul Sajó, în faţa marii invazii mongole, a adus regatul la un pas de catastrofă[5]. Pe lângă faptul că partea sa răsăriteană a fost aproape complet pustiită şi distrusă, Ungaria a pierdut atunci, potrivit unor estimări actuale, aproape jumătate din cele două milioane de oameni cât număra în ajunul cumplitului eveniment. În anii următori, sub guvernarea lui Bela al IV-lea (1235-1270), regatul s-a refăcut, dar regalitatea a continuat să aibă un mare handicap în raporturile sale cu o nobilime turbulentă şi adesea nesupusă, încurajată să se manifeste ca atare de privilegiile smulse prin actul din 1222. Dispariţia fără urmaşi a lui Ladislau al IV-lea Cumanul (1271/1272-1290) a precipitat Ungaria arpadiană în cea mai gravă

---

către papalitate, a avut loc la finele secolului al XI-lea, în timpul domniei lui Ladislau I cel Sfânt şi a succesorilor săi, în contextul fervorii suscitate de propaganda în favoarea primei Cruciade şi, pe de altă parte, a „Certei pentru Învestitură”, care a slăbit imperiul, dând Bisericii posibilitatea de a-şi impune influenţa în noile state formate în Europa Centrală. Tot acum, ca expresie a acestei influenţe, a apărut şi versiunea coroanei regale trimise după creştinarea lui Vaik de către Silvestru al II-lea, ca simbol al relaţiilor privilegiate dintre Sfântul Scaun şi regatul maghiar (*ibidem*, pp. 151-153 ; vezi şi Gh.I. Brătianu, „Le Conseil du Roi Charles. Essai sur l’internationale chrétienne et les nationalités à la fin du Moyen Âge”, *Revue Historique du Sud-Est Européen*, XIX, nr. 2, 1942, pp. 49, 54 *sqq*).

1. Kornél Bakay, *op. cit.*, pp. 551-552.
2. Paul Sendra, *op. cit.*, p. 51. Pentru biografia sa până la încoronare, vezi *supra*, n. 131.
3. Din această perioadă datează un proiect de alianţă matrimonială cu regele Franţei, Ludovic al VII-lea, colonizarea călugărilor cistercieni în Ungaria şi multiple contacte culturale cu Parisul.
4. Aidoma actului aproape contemporan promulgat de Ioan Fără Ţară în Anglia, *Bula de Aur* (numită şi *Marea Cartă*) semnifica o veritabilă capitulare a regalităţii în faţa exigenţelor baronilor. Documentul confirma în scris privilegiile nobilimii şi ale servitorilor regelui, mergând până la a le recunoaşte seniorilor dreptul de conjuraţie şi de a recurge la arme în caz de „felonie” regală (*cf.* S.C. Rowell, *op. cit.*, pp. 758-759).
5. *Ibidem*, pp. 759-760.

criză dinastică de până atunci, încheiată, după mai mulţi ani de lupte civile, prin înscăunarea, în 1308, a lui Carol Robert de Anjou (1308-1342), nepotul reginei Maria a Neapolelui, sora lui Ladislau al IV-lea. În istoria Ungariei se deschidea o nouă pagină[1].

În secolele XIV-XV, evoluţia Ungariei a cunoscut două perioade de apogeu, coincidente cu domniile lui Ludovic I de Anjou („cel Mare", 1342-1382) şi Matia Corvin (1458-1490).

În timpul guvernării primului, civilizaţia medievală a atins, şi în statul maghiar, formele sale clasice, atât din punct de vedere socio-economic, cât şi instituţional. Pe plan extern, în 1365 a fost anexat ţaratul de Vidin (dar numai pentru câteva decenii) şi, timp de 12 ani (1370-1382), Ungaria a intrat în uniune dinastică cu Polonia. A doua uniune de acest fel s-a încheiat în 1440, când regele Poloniei, Wladislaw al III-lea (1434-1444), a fost ales şi rege al Ungariei, împotriva candidatului Habsburgilor, Ludovic (Ladislau) al V-lea Postumul, regele Boemiei (care a ajuns, totuşi, să ocupe tronul Ungariei după moartea lui Wladislaw al III-lea în cruciada de la Varna, din 1444). Ludovic (Ladislau) a domnit până în 1458, guvernarea sa reunind sub aceeaşi coroană Boemia şi Ungaria. Aceste uniuni dinastice (cărora li se mai pot adăuga cele din 1471 şi 1490[2]) arată că, odată cu sfârşitul secolului al XIV-lea, între monarhiile din Europa Centrală legăturile au fost din ce în ce mai puternice, ceea ce reprezintă o particularitate importantă a evoluţiei lor istorice.

În această perioadă, ambiţiile maghiare au fost preponderent mediteraneene. În timpul lui Ludovic I, Ungaria a dus o politică de anvergură în această regiune, aşa cum o arată imixtiunile regelui, pe de o parte, în regatul Napoli (pentru a-şi conserva posesiunile ereditare de aici), iar pe de alta, în regiunea adriatică şi în cea balcanică, unde au oprit expansiunea Serbiei, au adus Bosnia sub control maghiar şi au făcut să sporească influenţa angevină în Bulgaria[3].

Tradiţionala expansiune în Balcani va pune regatul maghiar, odată cu sfârşitul secolului al XIV-lea, în contact direct cu turcii otomani, ale căror interese vizau aceeaşi regiune. Ultimii ani ai secolului al XIV-lea şi întreg veacul următor, inclusiv perioada domniei lui Matia Corvin[4], au fost marcaţi de conflictele dintre maghiari şi turci. Victoria lui Iancu de Hunedoara la Belgrad (1456) nu a reuşit decât să întârzie deznodământul. Acesta se va produce în 1526, în urma bătăliei de la Mohàcs, în contextul unei noi crize dinastice şi al prealabilei cuceriri a Belgradului de către Soliman Magnificul (1521).

---

1. *Ibidem*, p. 761. Toate aceste evenimente au fost de natură să confere nobilimii maghiare o poziţie şi mai puternică, de fapt dominantă în regat. Guvernările mai stabile din secolul al XIV-lea şi al XV-lea nu au modificat această situaţie. Până în 1526, nobilimea a rămas adevăratul arbitru al puterii în Ungaria, un factor care lămureşte marele ei prestigiu social şi cultural, ca şi forţa de atracţie pe care o va exercita, în secolele următoare, asupra întregii societăţi, nealterată nici chiar de dispariţia statului medieval, în 1541. Acest prestigiu şi această forţă de atracţie s-au aflat la originea procesului de multiplicare a clasei nobiliare maghiare într-o sumedenie de categorii strict ierarhizate, dar animate de un sentiment de superioritate şi de un spirit comun, de „castă". Creşterea numerică a acestei nobilimi a fost, pe parcursul Evului Mediu şi în epoca modernă, atât de amplă, încât a întrecut cu mult ponderea celorlalte grupuri sociale. O situaţie în multe privinţe asemănătoare se întâlneşte şi în Polonia.
2. Când Wladislaw, fiul mai mare al lui Cazimir al IV-lea, regele Poloniei, a fost ales mai întâi (în 1471) rege al Boemiei, iar în 1490 rege al Ungariei (pe care o va guverna până în 1516) (*cf.* Francis Dvornik, *op. cit.*, pp. 210 *sqq.*).
3. Claude Michaud, *op. cit.*, pp. 737-743.
4. János Bak, „Hungary : crown and estates", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. VII, pp. 718-726.

După 1526, Ungaria a fost, timp de 15 ani, teatrul înfruntărilor dintre noile puteri ale epocii, Habsburgii şi otomanii, sfârşind, în 1541, prin a fi definitiv împărţită între cei doi competitori. Paşalâcul de la Buda, împreună cu centrul Ungariei şi Transilvania – dar în calitatea acesteia de principat autonom – au intrat în componenţa Imperiului Otoman, în timp ce Ungaria de Vest, o parte din Croaţia şi Slovacia i-au revenit lui Ferdinand de Austria. Această situaţie politică a durat, în mod formal, mai bine de un secol şi jumătate, până în 1699.

*

Pentru toate monarhiile din Europa Centrală, secolele XIV-XVI au reprezentat perioada constituirii ideii de stat şi a definitivării structurilor administrative, centrale şi locale. Acest proces a îmbrăcat, aici, aceleaşi ipostaze ca în partea de apus a continentului[1].

Cristalizarea ideii de stat este pusă în evidenţă de importanţa deosebită dobândită, treptat, de simbolul *coroanei*, căreia au început să-i fie asociate semnificaţii din ce în ce mai complexe. Câteva episoade din istoria acestor monarhii în secolul al XV-lea sunt, din acest unghi, cât se poate de grăitoare. Unul dintre ele, cel al „coroanei furate”, a avut loc în 1440, în Ungaria, la moartea regelui Albert al II-lea de Habsburg (1437-1440). Merită să îl relatăm, fie şi numai pentru caracterul spectaculos al evenimentului.

Pentru a-i asigura tronul copilului ei încă nenăscut (viitorul Ludovic/Ladislau al V-lea) şi a împiedica alegerea regelui Poloniei, Wladislaw al III-lea, regina Elisabeta (fiica lui Sigismund de Luxemburg, 1387-1437, şi soţia lui Albert al II-lea de Habsburg) a sustras, cu ajutorul câtorva complici, coroana regatului, păstrată în castelul de la Visegrád, ducând-o, pe ascuns, în Austria, la curtea de la Wiener Neustadt a lui Frederic al III-lea (ales mai târziu împărat), unde s-a refugiat ea însăşi ulterior, împreună cu copilul ei (1439). Coroana a rămas în posesia lui Frederic până în 1462[2], care a folosit-o ca instrument de control politic atât în raport cu Wladislaw al III-lea, cât şi cu Ludovic (Ladislau) al V-lea şi Matia Corvin, în conformitate cu un principiu („Cine are coroana, aceluia îi aparţine ţara”) care, prin identitatea stabilită între coroană şi regat, legitima din punct de vedere simbolic exercitarea puterii monarhice. O dovadă în acest sens este şi faptul că, deşi fusese ales rege încă din 1458, Matia Corvin nu s-a putut încorona decât în primăvara anului 1463, după ce recăpătase această importantă emblemă a statului.

Importanţa simbolică a coroanei în Ungaria medievală este însă mai timpurie, fiind lesne sesizabilă încă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Un episod asemănător celui din 1439 s-a petrecut în 1270, după moartea regelui Bela al IV-lea, când fiica sa, Anna, s-a refugiat cu coroana la curtea lui Ottokar al II-lea regele Boemiei, cu intenţia de a se folosi de ea pentru a-i asigura accesul la tron fiului ei. Urmaşul lui Bela, Ştefan al V-lea (1270-1271/1272), a fost nevoit să-şi confecţioneze în grabă o altă coroană pentru a şi-o aşeza pe frunte în 1271.

În 1290 (data înscăunării lui Andrei al III-lea), identitatea dintre coroana regală şi „coroana Sfântului Ştefan” (*sacra corona regni*) apare pentru întâia dată menţionată în documentele epocii, prezenţa acestui simbol la încoronare începând, din aceeaşi perioadă,

1. *Cf.* Jean W. Sedlar, *op. cit.*, pp. 264 *sqq*.
2. Când a fost restituită lui Matia Corvin în schimbul unei răscumpărări substanţiale, de 80.000 de guldeni, strânşi de regele maghiar prin impunerea unei taxe speciale.

să fie considerată esenţială pentru legitimitatea noii puteri. Lipsit de „adevărata” coroană (disputată de doi dintre rivalii săi şi apoi păstrată, un timp, în Transilvania), Carol Robert de Anjou a trebuit să repete de trei ori actul încoronării (în 1298, 1309 şi 1310), până ce a intrat în posesia simbolului regal[1].

În secolul al XIV-lea, *sacra corona regni* semnifica, în Ungaria, puterea care le revenea magnaţilor pe durata interregnurilor, actele de cancelarie menţionând că aceştia acţionau „în numele coroanei”. La finele Evului Mediu, nobilimea maghiară se considera *membra coronae*[2].

Aceeaşi intitulaţie se întâlneşte şi la alte monarhii ale timpului. În Polonia, simbolul la care ne referim este în repetate rânduri evocat prin expresia „coroana regatului polonez” (*corona regni Poloniae*). După reunificarea regatului polonez (1295-1320) s-a impus tot mai mult ideea că teritoriile pierdute sau înfeudate aparţineau de drept coroanei. În 1370, Ludovic I de Anjou, rege al Ungariei, promitea în cadrul jurământului de încoronare ca rege al Poloniei : *ipsam coronam regni Poloniae salvam et integram ac illibatam conservare – eam augere et recuperare*. În secolul al XV-lea, coroana Poloniei a primit numele de „coroana celui Viteaz”, în amintirea regelui Boleslaw, căruia i se atribuise acest cognomen. Tot acum a fost operată distincţia dintre *rex Poloniae* şi *corona et regnicolae Poloniae*[3].

În Boemia, forma aceleiaşi expresii a fost „coroana regatului Boemiei” (*corona regni Bohemiae* sau *corona Bohemiae*).

Pretutindeni în monarhiile medievale din Europa Centrală, capacitatea simbolică a coroanei denotă începutul procesului de depersonalizare a puterii regale şi de constituire a ideii de stat, ceea ce anticipează fenomenul modern al separării dintre demnitate/funcţie – învestită cu un caracter peren – şi, pe de altă parte, persoana efemeră a celui care o exercită[4]. Ideea de stat s-a substituit astfel vechii concepţii patrimoniale a regatului, foarte puternică în toate cele trei monarhii central-europene în secolele de după întemeiere, care îşi extrăgea prestigiul şi legitimitatea din miturile fondatoare proprii fiecăreia dintre cele trei dinastii, legate de cultul întemeietorului : Piast, Přemysl, Arpad. În virtutea filiaţiei directe din aceşti înaintaşi, toţi membrii dinastiei erau consideraţi succesori sau *domini naturales*, având dreptul la o parte egală din *patrimonium*, adică din regat.

Secolele XIV-XVI reprezintă şi epoca în care *reşedinţele regale* s-au stabilizat definitiv, după o lungă perioadă de itineranţă. În Polonia, cele dintâi centre de acest fel au fost Poznan şi Gniezno (ultimul fiind şi sediul celei mai înalte instanţe ecleziastice din regat). La începutul secolului al XII-lea, reşedinţa regală s-a strămutat spre sud, la Cracovia, fixându-se pentru totdeauna aici. În Ungaria, atât reşedinţa regală, cât şi aceea a primatului Bisericii a fost, la început, Esztergom (locul de încoronare a regilor maghiari fiind însă Székesfehérvár, în centrul domeniilor regale, aşezare situată pe unul din principalele drumuri de pelerinaj la Ierusalim). În 1323, Carol Robert de Anjou şi-a stabilit capitala la Visegrád, pe Dunăre. Buda a fost, de asemenea, folosită în secolul al XIV-lea pentru scopuri ceremoniale, dar a devenit capitală abia în veacul următor (al XV-lea), în timpul domniei lui Sigismund de Luxemburg.

---

1. *Cf.* Paul Lendvai, *op. cit.*, pp. 82, 88-89 ; Jean W. Sedlar, *op. cit.*, pp. 51-52.
2. Aleksander Gieysztor, „Les idées politiques dans l'Europe médiévale du Centre-Est”, în Chantal Delsol şi Michel Masłowski (eds.), *Histoire des idées politiques de l'Europe Centrale*, Presses Universitaires de France, Paris, 1998, p. 27.
3. *Ibidem*, pp. 27-28.
4. Vezi, în acest sens, şi Jean W. Sedlar, *op. cit.*, pp. 265-266.

Tot în această perioadă s-a consolidat şi amplificat cultul sfinţilor patroni ai fiecărui regat, proces care, alături de simbolul coroanei şi de definitivarea reşedinţelor regale, face parte din categoria aceloraşi indicii ale progreselor înregistrate de ideea transpersonală a statului. În Polonia, unde nu au avut loc canonizări de regi sau duci, acest cult s-a organizat în jurul Sfântul Adalbert (Wojciech). În Boemia, patronul regatului a fost Sfântul Wenceslas (martirizat în jurul anului 995). Din secolul al XII-lea, Sfântul Wenceslas a devenit patronul recunoscut al patriei tuturor cehilor (*Bohemi*), care formau *tota familia sancti Wenceslai*. Lancea şi flamura lui Wenceslas au fost ridicate la rangul de însemne ale regatului. În Ungaria, sanctificarea regilor şi a reginelor a jucat acelaşi rol şi a avut aceeaşi semnificaţie politică. Pe scurt, indiferent de suveranul care domnea temporar, sfântul „naţional" constituia emblema comunităţii politice, perpetuă şi transcendentă[1].

În secolele XIV-XVI a început, în spaţiul Europei Centrale, îndelungatul proces al formării naţiunilor. Dincolo de varietatea relativă a condiţionărilor istorice şi de factorii concreţi care l-au determinat, acest proces vădeşte, atât în Polonia, cât şi în Ungaria şi Cehia, o serie de particularităţi comune. Cea dintâi o constituie rolul considerabil al miturilor fondatoare. Unul dintre acestea – şi, indiscutabil, printre cele mai importante – a fost mitul originilor, menit să acrediteze deopotrivă vechimea naţiunii şi originea ei ilustră.

În Polonia, repovestirea idealizată a originilor este indisolubil legată de aşa-numitul „mit sarmatic", întâlnit mai întâi în opera lui Jan Dlugosz şi dezvoltat apoi, pe această bază, în secolul al XVI-lea, succesiv, de A. Gwagnin (*Sarmatiae Europeae descriptio...*, 1578), Stryjkowski (*Cronica polono-lituaniană*, 1582) şi Sarnicki (*Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituarum*, 1587). Toate cele trei scrieri – care evocă în sprijinul aserţiunilor lor texte mai vechi – situează începuturile neamului polonez în timpurile biblice, confecţionându-i o genealogie legendară, al cărei întemeietor ar fi fost sarmatul Assormot, descendent al lui Noe. O variantă a aceluiaşi mit fondator este cea a originii romane a unei părţi a nobilimii poloneze (magnaţii), menită să legitimeze prestigiul şi supremaţia socială a acesteia în raport cu celelalte clase ale societăţii şi, în primul rând, cu şleahta (*szlachta*) considerată, spre deosebire de marea nobilime, ca descinzând din „sarmaţi".

În Ungaria medievală, mitul fondator a fost mitul scitic sau al înrudirii dintre huni şi unguri, potrivit căruia ambele neamuri proveneau din fraţii eponimi Hunor şi Magor, căsătoriţi cu două fiice ale regelui alan Duclan. Prima consemnare a acestei legende se găseşte în *Gesta Hungarorum* a lui Simon Kezai (Simon de Keza), cronicar al regelui Ladislau al IV-lea (1272-1290). În secolul al XIV-lea, călugărul franciscan Mark Kalti a compilat cronicile precedente, producând o lucrare în care era descrisă istoria hunilor şi maghiarilor până în timpul dinastiei de Anjou. Recopiată şi ilustrată, această lucrare, apărută iniţial în 1358, la cererea lui Ludovic I de Anjou (1342-1382), a devenit cunoscută sub numele de *Chronicon pictum vindobonensis*, constituind unul dintre temeiurile istoriografiei maghiare de mai târziu. În secolele următoare, mitul scito-hunic a fost reluat sistematic în principalele scrieri cu caracter istoriografic. Originea acestui mit, ca şi a celui sarmatic, de altfel, pare să fi fost însă externă, ambele legende fiind puse în circulaţie de cronicarii francezi (Flodoard, 966) şi germani (Gottfried de Viterbo, autor al unei *Memoria Seculorum*, în 1185). În anul 1113, Gallus Anonymus, un cronicar francez care a trăit în Polonia, a operat o identificare etnică asemănătoare, scriind că

1. Aleksander Gieysztor, „Les idées politiques...", p. 26.

„Ungaria a fost odinioară anexată de huni, numiţi unguri". Pentru a concilia statutul Ungariei de „regat apostolic" cu realitatea indenegabilă că hunii fuseseră păgâni – aspect greu, dacă nu imposibil de asimilat de către mitografia construită în jurul destinului istoric al regatului maghiar –, mitul originii hunice (scito-hunice) a fost reinterpretat în sensul unei misiuni creştine pe care Dumnezeu le-ar fi încredinţat-o acestor păgâni, de a pedepsi lumea pentru păcatele sale. De aici şi cognomenul de „bici al lui Dumnezeu", atribuit lui Attila[1].

Cât priveşte formarea instituţiilor centrale ale statului, atât în Ungaria, cât şi în Polonia şi Boemia, Curtea regală (adunarea marilor notabili ai regatului) a devenit, treptat, ca şi în monarhiile apusene, principalul instrument al administraţiei regale, în cadrul său luând naştere, în urma unui proces constant de diferenţiere, structuri tot mai specializate, făcute să funcţioneze de persoane din mediul clerical, dar şi de laici de extracţie socială modestă, însă cu o formaţie universitară în „arte" şi drept. Dintre aceste structuri, una din cele mai importante a fost cancelaria (apărută la începutul secolului al XII-lea în Boemia şi Polonia, iar în 1181 în Ungaria – în timpul regelui Bela al III-lea –, unde acest oficiu a fost deţinut, invariabil, de arhiepiscopul de Esztergom). O altă funcţie a fost, în toate trei monarhiile, aceea a palatinului (sau a contelui palatin), învestit (precum în Ungaria şi Polonia) ca „delegat" al puterii regale, cu atribuţii nu numai judiciare şi militare, ci şi administrative (în privinţa domeniilor şi a fortăreţelor regale).

La nivel local, în toate cele trei monarhii central-europene a existat mereu o tensiune între politica de centralizare promovată de regalitate şi de reprezentanţii acesteia şi, pe de altă parte, tendinţele de autonomie ale nobilimii locale din comitate (în Ungaria) şi castelanate (în Polonia), ceea ce a înclinat balanţa când de o parte, când de cealaltă, în funcţie atât de puterea de moment a fiecăreia dintre aceste instanţe, cât şi de conjunctura istorică. Până la urmă, în condiţiile unei precarităţi tot mai mari a instituţiei monarhice, factorii locali au devenit predominanţi, această tendinţă ducând, în cele din urmă (ca în Polonia), la dezmembrarea regatului. Dar cea mai limpede expresie a echilibrului instabil de forţe dintre regalitate şi factorii locali, în speţă nobilimea, l-a constituit, în fiecare dintre cele trei monarhii, rolul în continuă creştere al adunărilor de stări (Dietă, Seim etc.), ale căror atribuţii, mult mai largi decât ale structurilor similare din partea de apus a continentului, reflectă cel mai exact precaritatea puterii centrale din fiecare dintre cele trei monarhii amintite, care a condus, la finele Evului Mediu, la dispariţia lor.

1. Leszek Hensel, „Le mythe sarmate et le mythe scythe : une tentative de comparaison", în Chantal Delsol şi Michel Masłowski, Joarma Nowicki (eds.), *Mythes et symboles politiques en Europe Centrale*, prefaţă de Pierre Chaunu, PUF, Paris, 2002, pp. 41-51.

IV. Relațiile dintre Răsăritul ortodox și Occidentul latin în Evul Mediu

1. De la „imperiul universal” la „monarhia pontificală”

Bogdan-Petru Maleon

Ideologia politico-religioasă a Imperiului Roman târziu este legată de fondarea Constantinopolului în anul 330 şi de procesul numit *translatio imperii*, care a presupus transferarea instituţiilor şi elitelor din vechea în noua Romă[1]. Potrivit concepţiei creştine, împăratul era considerat singurul conducător legitim, reprezentant al lui Dumnezeu pe pământ, aflat în fruntea unui stat care avea o misiune providenţială, întrucât era imaginea împărăţiei cereşti[2]. Odată cu fondarea noii capitale s-a produs şi un transfer la nivel ecleziastic, ceea ce a justificat pretenţia ierarhilor de pe Bosfor la o poziţie de preeminenţă în lumea creştină. În Evul Mediu timpuriu occidental s-a manifestat fenomenul numit *imitatio imperii*, prin care diverşi conducători politici au urmărit să preia din Bizanţ elemente ale protocolului de curte, învestitura, coroana, titlurile, ceremoniile etc.[3] Această atitudine se explică prin faptul că imaginea împăratului era aceea a unui personaj impresionant, splendid înveşmântat, care îi primea pe ambasadori într-un cadru somptuos, aşezat pe tron, înconjurat de familie şi curteni[4]. Bunurile comerciale şi moneda bizantină s-au bucurat de un prestigiu deosebit, ceea ce ilustrează atât menţinerea comerţului mediteranean, cât şi permanenţa intereselor politice bizantine în arealul circummediteranean[5]. Din punctul de vedere al direcţiilor majore ale politicii imperiale, pot fi identificate două căi opuse : una, realistă şi novatoare, viza concentrarea eforturilor în vederea apărării teritoriului ; cealaltă, idealistă şi conservatoare, aspira spre universalitate şi reunificarea lumii creştine. De-a lungul Antichităţii târzii, prima politică s-a concretizat în protejarea graniţelor orientale, iar a doua a vizat reintegrarea Occidentului între frontierele imperiale. În funcţie de situaţia istorică, disponibilităţile de oameni şi bani,

1. Paul J. Alexander, „The Strength of Empire and Capital as Seen through Byzantine Eyes”, *Speculum*, vol. 37, nr. 3, 1962, pp. 340-341.
2. *Ibidem*, pp. 348-356.
3. Evangelos Chrysos, „Byzantine Diplomacy, A.D. 300-800 : Means and Ends”, în Jonathan Shepard şi Simon Franklin (eds.), *Byzantine Diplomacy*, Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, martie 1990, Variorum, Ashgate Publishing Limited, Belfast, 1992, pp. 34-35.
4. Angeliki E. Laiou, „Byzantium and the West”, în Angeliki E. Laiou şi Henry Maguire (eds.), *Byzantium. A World Civilization*, Dumbarton Oaks Research Library, Washington, D.C., 1992, p. 74.
5. Paul Goubert, „L’Aventure de Gondovald et les monnaies franques de l’Empereur Maurice”, *Echos d’Orient*, XXXIX, 1940, pp. 414-443 ; Alfred R. Bellinger, „The Coins and Byzantine Imperial Policy”, *Speculum*, vol. 31, nr. 1, 1956, pp. 70-81.

temperamentul, originea şi interesele împăraţilor sau ale elitelor politice, s-a optat pentru una dintre cele două posibilităţi de acţiune. Politica idealistă a dominat perioada protobizantină, constituind linia oficială, susţinută de populaţia urbană, nu însă şi de cea rurală din provinciile asiatice. În prima jumătate a secolului al VI-lea a fost restaurat *Imperium Romanum* şi restabilită *pax romana*, în condiţiile epurării de resturile păgânismului şi instituirii unui control ferm al statului asupra Bisericii. Din acest punct de vedere, rămâne emblematic efortul colosal întreprins de împăratul Iustinian I (527-565) pentru a reface unitatea politică şi confesională mediteraneană[1].

Până în secolul al VIII-lea, relaţiile dintre Constantinopol şi Roma au urmat modelul stabilit sub Constantin I (324-337)[2] : împăratul creştin era ales de divinitate, încoronat şi apărat de aceasta, conducând din palatul sacru, în „regina oraşelor", ca regent al lui Dumnezeu pe pământ. Întrucât reprezenta proiecţia terestră a regatului ceresc, suveranul creştin trebuia să controleze atât afacerile temporale, cât şi cele spirituale[3]. Astfel, după acceptarea religiei creştine în cadrul sistemului confesional al imperiului[4], conducătorul acestuia şi-a asumat atât misiunea de a asigura pacea la nivelul Bisericii, cât şi prerogativa de a arbitra disputa pentru supremaţie ecleziastică dintre Roma şi Constantinopol. Sinodul ecumenic din 381 a precizat raporturile dintre patriarhi, prin canonul al III-lea fiind recunoscut primatul onorific al vechii capitale imperiale în raport cu patriarhiile orientale[5]. Biserica Romei a acceptat situarea Constantinopolului pe al doilea rang, după Scaunul Apostolic şi înaintea patriarhatului din Alexandria. Din acest punct de vedere, tronul roman admitea, în virtutea prestigiului politic al noii capitale, prerogativele ierarhului de pe Bosfor în relaţie cu ceilalţi ierarhi orientali. Acest statut presupunea şi dreptul de apel la patriarhul Constantinopolului, însă, în cazul unor divergenţe, scaunele răsăritene aveau posibilitatea de a recurge la arbitrajul Romei[6].

Echilibrul bisericesc a depins de deciziile imperiale, astfel încât prima ruptură dintre Roma şi Constantinopol a îmbrăcat forma *schismei accaciene*, provocată de încercarea lui Zenon (474-475 ; 476-491) de a realiza un compromis între ortodoxie şi monofizism[7]. Deşi decretul numit *Henoticon* reprezenta o expresie a autocraţiei imperiale, acesta a fost

---

1. Hélène Ahrweiller, „L'Empire Byzantin. Formation, evolution, decadence", în Hélène Ahrweiller, *Byzance : les pays et les territoires*, Variorum Reprints, Londra, 1976, pp. 188-191 ; Peter Brown, *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity A.D. 200-1000*, ediţia a II-a, Blackwell Publishing, Londra, 2003, pp. 183-189 ; Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025*, Mcmillan Press Ltd., Londra, 1996, pp. 96-103.
2. J.M. Hussey, *The Byzantine Worlds*, Hutchinson's University Library, Londra, 1957, pp. 11-14 ; H.A. Drake, *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Londra, 2000, pp. 235-272 ; Charles Matson Odahl, *Constantine and Christian Empire*, Routledge, Londra, New York, 2004, pp. 121-201.
3. Donald M. Nicol, „The Byzantine View of Western Europe", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 8, nr. 4, 1967, pp. 316-317.
4. Milton V. Anastos, „The Edict of Milan (313) : a Defence of its Traditional Authorship and Designation", în M.V. Anastos, *Studies in Byzantine Intellectual History*, Variorum Reprints, Londra, 1979, pp. 26-38 ; H.A. Drake, *op. cit.*, pp. 193-198.
5. Vasil T. Istavridis, „Prerogatives of the Byzantine Patriarchate in Relation with the other Oriental Patriarchates", în *Patriarcati Orientali nel primo millennio*, Relazioni del Congresso tenutosi al Pontificio Instituto Orientalo nei giorni 27-30 Dicembre 1967, *Orientalia Christiana Analecta*, 181, 1968, pp. 44-45.
6. *Ibidem*, pp. 48-50.
7. Francis Dvornik, „Pope Gelasius and Emperor Anastasius", în Francis Dvornik, *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Variorum Reprints, Londra, 1974, pp. 11-16.

contestat de episcopul Romei, întrucât nu se încadra în mecanismul sinodal de luare a deciziilor în cadrul Bisericii[1]. Episcopul Gelasius (492-496) a folosit acest prilej pentru a afirma superioritatea Scaunului Pontifical al Apusului şi a condamnat amestecul împăratului în problemele religioase, susţinând totodată autoritatea sacerdoţiului în raport cu puterea politică[2]. Schisma s-a încheiat tot ca urmare a unei decizii imperiale, odată cu venirea pe tronul oriental a lui Iustin I (518-527)[3]. În acest context, episcopul Ioan I (523-526) s-a deplasat la Constantinopol, trimis de Theodoric, care dorea un compromis între arianism şi ortodoxie[4].

Odată cu înscăunarea lui Iustinian I a fost promovat un model de subordonare a Romei faţă de deciziile luate în Orient, ca expresie a ascendentului puterii imperiale în raport cu Biserica[5]. Pe măsura recuperării Italiei[6], marele împărat a iniţiat o politică de forţă faţă de Roma, astfel încât Silverius (536-537), preferat de ostrogoţi, a fost exilat de generalul Belisarius în est, însă a murit pe drum, iar în locul său a fost instalat Vigilius (537-555). Acesta a sosit la Constantinopol, dar s-a opus hotărârilor Conciliului din 553, care vizau împăcarea monofizismului cu ortodoxia[7]. Această adunare bisericească trebuia să reprezinte expresia refacerii unităţii imperiului sub domnia autocratică a lui Iustinian, care îşi rezerva rolul de arbitru suprem în treburile bisericeşti[8]. În aceste condiţii, Roma a refuzat să confirme deciziile teologice emanate de voinţa imperială, susţinând preeminenţa instanţei sinodale[9]. Opoziţia nu mai era însă periculoasă după reintegrarea peninsulei, astfel încât voinţa pontifului a fost în cele din urmă înfrântă[10]. Cu toate acestea, ierarhul care a urmat, Pelagius (556-561), a ignorat hotărârile celui de-al cincilea conciliu[11].

Succesorii lui Iustinian I nu au fost interesaţi să promoveze inovaţii doctrinare, însă, cât timp situaţia militară din Occident le-a permis, au controlat episcopatul Romei,

1. William F. Macomber, „Relation of Popes and Patriarchs of Constantinople in the Frame of Imperial Policy from the time of the Accacian Schism of the Death of Justinian", în *Patriarcati Orientali nel primo millennio*, pp. 56-57 ; Francis Dvornik, „Emperors, Popes and Councils", în Francis Dvornik, *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, p. 323
2. William F. Macomber, *op. cit.*, p. 58.
3. A.A. Vasiliev, *Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1950, pp. 160-190.
4. William F. Macomber, *op. cit.*, p. 61. Ioan I a fost primul episcop al Romei primit oficial la Constantinopol. Voiajul este documentat de numeroase surse latine contemporane, însă cele greceşti sunt puţine şi tardive (Paul Goubert, „Autour du voyage à Byzance du pape Saint Jean I [523-526]", *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XXIV, 1958, f. III-IV, pp. 339-345).
5. Dincolo de primatul asumat în administrarea afacerilor bisericeşti, împăraţii au recunoscut prestigiul simbolic al scaunului din vechea capitală imperială. Spre exemplu, la 28 mai 533, Iustinian I a adresat o scrisoare lui Ioan al II-lea prin care îi recunoştea calitatea de cap al tuturor bisericilor (*caput omnium ecclesiarum*). De asemenea, prin *novela* 131 din 545 era invocată tradiţia şi hotărârile conciliilor ecumenice în scopul de a confirma întâietatea Romei în raport cu celelalte patriarhii (William F. Macomber, *op. cit.*, p. 62).
6. J.A.S. Evans, *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power*, Routledge, Londra, New York, 1996, pp. 136-150, 174-179.
7. William F. Macomber, *op. cit.*, pp. 64-65.
8. Peter Brown, *op. cit.*, pp. 176-182.
9. J.A.S. Evans, *op. cit.*, p. 189.
10. Milton V. Anastos, „Justinian's Despotic Control over the Church as Illustrated by his Edicts on the Theopaschite Formula and his Letter to Pope John II in 533", în *Studies in Byzantine Intellectual History*, pp. 8-11.
11. William F. Macomber, *op. cit.*, pp. 66-67.

justificând acest drept de tutelă în virtutea concepţiei privind natura divină a puterii imperiale. Un moment important în cadrul acestei evoluţii s-a produs atunci când împăratul Heraclios (610-641) a urmărit unificarea imperiului din punct de vedere confesional prin promovarea doctrinei monoenergismului (*monothelismul*). Episcopatul roman nu a agreat această soluţie, iar poziţiile s-au radicalizat după ce, în 648, Constans al II-lea (641-668) a emis edictul *Typos*[1]. Episcopul Martin I (649-655) l-a condamnat într-un conciliu convocat în Lateran fără permisiunea împăratului, în octombrie 649, prilej cu care a fost condamnat atât decretul imperial, cât şi doctrina monothelită[2]. Justiţia imperială i-a acuzat pe ierarh şi pe susţinătorul acestuia, Maxim Mărturisitorul, de înaltă trădare, invocând susţinerea acordată unor rebeli[3]. Exarhul Ravennei a pus în aplicare ordinul imperial şi l-a arestat pe pontiful roman, care, deşi grav bolnav de gută, a fost încarcerat mai întâi în insula Naxos, după care a fost dus la Constantinopol, unde, în 653, a fost condamnat la exil în Crimeea[4]. Episodul controversei monothelite sugerează faptul că Bizanţul nu avea dificultăţi să-şi impună hegemonia la Roma. Această subordonare a fost consolidată după ce Constans al II-lea şi-a mutat curtea la Siracusa, iar în 663 a decis să viziteze Roma, fiind ultimul împărat bizantin care a ajuns în vechea capitală a Apusului. Episcopul Vitalian (657-672) l-a întâmpinat, pe 5 iulie, în afara Romei, pe *Via Appia*, şi l-a însoţit prin oraş, după care împăratul a participat la slujba din bazilica Sfântul Petru[5].

În a doua jumătate a veacului al VII-lea, relaţiile dintre Roma şi Constantinopol s-au derulat în cadrul paradigmei tradiţionale. Iustinian al II-lea (685-695 ; 705-711) a organizat, la sfârşitul lui 691 sau începutul lui 692, Sinodul *Quinisextum*, în sala Trullan din palatul sacru, iar episcopul Romei, Sergiu I (687-701), a fost reprezentat de arhiepiscopul de Gortis din Creta[6]. Pontiful occidental a refuzat să accepte canoanele, iar împăratul i-a ordonat exarhului să-l aresteze, aşa cum procedase Constans al II-lea cu Martin I. De această dată, rezultatul a fost diferit, întrucât populaţia Romei, agasată de recurenţa acestor intervenţii, s-a răsculat împotriva agenţilor imperiali şi a împiedicat capturarea ierarhului, astfel încât împăratul a trebuit să se resemneze. După revenirea pe tron, Iustinian al II-lea l-a orbit pe patriarhul Callinicos (694-706) şi l-a trimis la Roma[7], însă odată cu alegerea în Scaunul Apostolic occidental a lui Constantin (708-715) basileul a propus reconcilierea, iar ierarhul a acceptat să vină la Constantinopol pentru a discuta despre actele Conciliului *Quinisextum*[8]. Ultimul conducător al Bisericii occidentale din

1. John Haldon, „Ideology and Social Change in the Seventh Century : Military Discontent as a Barometer", în John Haldon, *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries*, Variorum, Aldershot, 1995, p. 175. Această poziţie a fost susţinută şi de Biserica africană (Averil Cameron, „Byzantine Africa : the Literary Evidence", în Averil Cameron, *Changing Cultures in Early Byzantium*, Variorum, Aldershot, 1996, pp. 153-165).
2. Peter Llewellyn, *Rome in the Dark Ages*, Faber and Faber, Londra, 1971, p. 150.
3. *Ibidem*, pp. 152-153.
4. Bronwen Neil, *Seventh Century Popes and Martyrs : the Political Hagiography of Anastasius Bibliothecarius*, Brepols Publishers, Turnhout, 2006, pp. 105-121.
5. Pasquale Corsi, „La spedizione italiana din Constante II", în *Il mondo medievale. Studi di storia e storiografia. Sezione di storia byzantine e slavica diretta da Antonio Carile*, Patron Editore, Bologna, 1983, pp. 148-149.
6. Trebuie precizat că deşi, până la sfârşitul secolului al VII-lea, majoritatea episcopilor Romei au fost greci, ei nu au acceptat să participe personal la sinoadele ecumenice organizate în Orient.
7. Constance Head, *Justinian II of Byzantium*, The University of Wisconsin Press, 1972, p. 93.
8. J.D. Breckenridge, „Evidence for the Nature of Relations between Pope John VII and the Byzantine Emperor Justinian II", *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 62, t. 1, 1969, pp. 364-374.

Evul Mediu care a vizitat Constantinopolul a fost primit solemn, atât împăratul, cât şi senatul, patriarhul şi clerul întâmpinându-l în afara metropolei de pe Bosfor. Dincolo de aceste momente, contactele dintre Roma şi Constantinopol erau anevoioase, ştirile circulau lent, iar din secolul al VI-lea relaţiile oficiale au fost îngreunate din cauza barierei lingvistice, după ce Răsăritul a trecut la utilizarea limbii greceşti[1]. De la sfârşitul secolului al IV-lea şi până în veacurile VII-VIII, limba greacă a devenit tot mai puţin cunoscută în apusul Europei, exceptând câteva mănăstiri de la Roma, Napoli şi din sudul Italiei. Această realitate a reprezentat principalul obstacol care a stat în calea cunoaşterii operelor teologice bizantine în Occident, ceea ce a condus, ulterior, la amplificarea tensiunilor dintre cele două spaţii creştine[2]. Aceste realităţi nu au modificat atitudinea diplomaţiei bizantine, care se situa ferm pe poziţia de susţinere a statutului universal (*oikoumené*)[3] şi a promovării ideii unicităţii puterii suveranilor de la Constantinopol. Aceste concepţii erau asimilate în Europa de Apus, iar regii franci şi goţi din secolul al VII-lea au acceptat participarea la *imperium*, stăpânirile lor fiind plasate într-o ordine politică de factură divină, care se definea în raport cu Constantinopolul. Pentru bizantini, Occidentul reprezenta doar o parte a imperiului, căzută temporar sub stăpânire barbară[4]. Astfel, concepţiile privind permanenţa Imperiului Roman şi unitatea lumii creştine au conturat cadrul de evoluţie a relaţiilor dintre Răsărit şi Apus până în secolul al VIII-lea. Prezenţa efectivă a Bizanţului în Occident s-a resimţit pregnant mai ales în Italia[5]. Cu toate acestea, civilizaţia creştină orientală şi-a exercitat forţa de iradiere asupra întregului spaţiu apusean, până în insulele britanice, unde, în secolul al VII-lea, au ajuns Theodor din Tars şi Adrian din Africa de Nord, doi importanţi organizatori ai Bisericii anglo-saxone. Un profund curent cultural oriental a penetrat viaţa spirituală anglo-saxonă la sfârşitul secolului al VII-lea, iar o serie de refugiaţi au ajuns în Anglia din provinciile cucerite de arabi[6]. Suzeranitatea Bizanţului în Italia era relativă, fiind apărată de exarhi slabi, lipsiţi de trupe, ceea ce a dat episcopilor Romei o mare libertate de acţiune în raport cu diversele instituţii seculare din peninsulă. De asemenea, exista o discrepanţă majoră între nivelul ridicat al fiscalităţii practicat în Italia, inclusiv la Roma, şi protecţia inadecvată pe care armata imperială o asigura în faţa longobarzilor[7]. În aceste circumstanţe politice ambigue, episcopii Romei rămâneau loiali faţă de Imperiul Bizantin, dar îşi rezervau dreptul de a amenda sau respinge edictele imperiale ori de câte ori considerau necesar[8]. Un exemplu în acest sens îl constituie criza declanşată odată cu iniţierea mişcării iconoclaste, în anul 726 sau la începutul celui următor, când Leon al III-lea a

1. Judith Herrin, „Constantinople, Rome and the Franks in the Seventh and Eighth Centuries”, în Jonathan Shepard, Simon Franklin (eds.), *op. cit.*, p. 96.
2. Deno John Geanakoplos, *Interaction of the „Sibling” Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, Yale University Press, New Haven, Londra, 1976, p. 59.
3. Evangelos K. Chrysos, „The Title Basileus in Early Byzantine International Relations”, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 32, 1978, pp. 25-26.
4. Donald M. Nicol, *op. cit.*, p. 319.
5. Angeliki E. Laiou, *op. cit.*, pp. 62-63 ; Chris Wiekham, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediteranean (400-800)*, Oxford University Press, New York, 2005, pp. 33-37.
6. Robert Sabatino Lopez, „Le problème des relations anglo-byzantines du septième au dixième siècle”, *Byzantion*, tom XVIII, 1948, pp. 147-149.
7. Judith Herrin, *op. cit.*, p. 97.
8. Milton V. Anastos, „Leo III’s Edict against the Images of the Year 726-27 and Italo-Byzantine Relations between 726 and 730”, în *Studies in Byzantine Intellectual History*, pp. 39-40.

luat măsura de a elimina icoana pictată a lui Christos de pe poarta de bronz a palatului imperial din Constantinopol[1]. Conflictul doctrinar cu Roma a fost dublat şi de opoziţia episcopului Grigore al II-lea (715-731) faţă de intenţia împăratului Leon al III-lea de a extinde măsurile de ordin fiscal şi asupra patrimoniului pontifical[2]. Ierarhul, iconofil convins, s-a opus acestor măsuri, deoarece considera că basileul nu are dreptul să intervină în problemele dogmatice şi ecleziastice, înţelegând să-şi rezerve exclusiv domeniul bisericesc. Leon al III-lea a intenţionat să uzeze de precedentul deportării episcopilor Silverius şi Martin I, însă acum situaţia se prezenta diferit, iar miliţia romană, favorabilă lui Grigore al II-lea, i-a ucis pe reprezentanţii împăratului. În acelaşi timp a izbucnit o revoltă sângeroasă la Ravenna, care s-a soldat cu eliminarea exarhului de către partizanii episcopului roman. Deşi este dificil de apreciat dimensiunea reală a sprijinului oferit de italieni, pare sigur că pontiful reprezenta factorul menit să catalizeze solidarităţile locale împotriva celor consideraţi invadatori străini. Pe lângă componenta teologică şi nemulţumirea provocată de taxele impuse de Leon al III-lea în vederea susţinerii războiului cu arabii[3], ostilitatea faţă de bizantini a fost generară şi de faptul că Grigore al II-lea era al doilea episcop de origine romană din cei 13 care ocupaseră Scaunul Apostolic între 678 şi 752, restul fiind greci, sirieni sau sicilieni[4]. Începând din această epocă, tendinţa se va inversa, majoritatea titularilor Scaunului Apostolic fiind de origine romană. În ciuda tensiunilor, ruptura nu a fost totală, astfel încât, chiar şi după eşecul lui Leon al III-lea în tentativa de a-l aresta pe episcopul vechii capitale, acesta a continuat să apere interesele imperiului în raport cu longobarzii[5]. Miza esenţială în disputa cu puterea imperială a rămas de factură teologică, după cum o demonstrează faptul că următorul cap al Bisericii occidentale, Grigore al III-lea (731-741), deşi era descendent dintr-o familie de greci sirieni[6], a convocat un conciliu împotriva iconoclasmului, în noiembrie-decembrie 731. În cadrul acestuia i-a excomunicat pe toţi iconoclaştii, gest care a fost interpretat la Constantinopol ca un act de trădare[7]. Drept răspuns, Leon al III-lea a retras de sub jurisdicţia Romei provinciile ecleziastice ale Illyricumului Oriental, Creta, Calabria şi Sicilia, pe care le-a pus sub ascultarea patriarhiei ecumenice[8]. Totodată, a trimis împotriva lui Grigore al III-lea flota condusă de Manes, strategul themei Cibyrrhaeote, însă aceasta a fost distrusă de furtună în Marea Adriatică[9]. Nici aceste

1. André Grabar, *Iconoclasmul bizantin. Dosarul arheologic*, traducere, prefaţă şi note de Daniel Barbu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1991, pp. 252-258.
2. Jean Gouillard, „L'Eglise d'Orient et la primauté romaine au temps de l'iconoclasme", în Jean Gouillard, *La vie religiuse à Byzance*, Variorum Reprints, Londra, 1981, p. 26.
3. Milton V. Anastos, „Leo III's Edict against the Images...", pp. 37-38.
4. *Ibidem*, pp. 31-32.
5. Charles A. Frazee, „The Balkans between Rome and Constantinople in the Early Middle Ages 600-900, A.D.", *Balkan Studies*, vol. 34, 1993, nr. 2, pp. 219-220.
6. *Ibidem*.
7. Milton V. Anastos, „The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-733", în *Studies in Byzantine Intellectual History*, p. 28.
8. După 395, Peninsula Balcanică a fost divizată între diocezele Orientului şi Illyricumului, iar zona Mării Adriatice a fost disputată sub aspectul jurisdicţiei între episcopatul roman şi patriarhia ecumenică. Competiţia pentru Balcani dintre scaunele de la Roma şi Constantinopol a avut loc între anii 600 şi 900, însă în secolul al VII-lea contactele dintre Scaunul Apostolic şi diversele provincii ecleziastice din Balcani au fost sporadice din cauza invaziei slave şi a raidurilor avare (Charles A. Frazee, *op. cit.*, pp. 213-214). Dincolo de persistenţa unei puternice tradiţii, nu s-a păstrat nici o dovadă contemporană privind scoaterea Illyricumului de sub controlul episcopului Romei (Judith Herrin, *op. cit.*, p. 94).
9. Milton V. Anastos, „The Transfer of Illyricum...", pp. 16-17.

evenimente nu au fracturat relaţiile cu Bizanţul, astfel încât Curia romană a continuat să susţină financiar trupele exarhatului, pentru a evita ca Ravenna să ajungă în posesia longobarzilor[1]. Totodată, din perspectiva autocraţiei imperiale, era evident că Leon al III-lea nu putea face o distincţie clară între loialitatea dogmatică şi cea politică, astfel încât a acţionat în acord cu practica tradiţională. În ciuda opoziţiei fiscale sau doctrinare, pontifii apuseni au rămas fideli Imperiului Roman, în virtutea unui model greu de contestat, însă lipsa mijloacelor politice concrete de intervenţie în Italia le-a oferit posibilitatea de a se distanţa treptat, proces care a dobândit un caracter ireversibil[2]. Un moment decisiv, atât din perspectiva controversei iconoclaste, cât şi a separării Romei de Constantinopol, l-a reprezentat conciliul convocat în 754 de împăratul Constantin al V-lea (741-745), care s-a autoproclamat ecumenic. Acest statut era revendicat prin raportare la concepţia potrivit căreia *dominium* politic şi jurisdicţia ecleziastică coincideau, astfel încât suveranitatea ecumenică a împăratului implica valabilitatea universală a deciziilor sale. Conciliul a ignorat Roma, ceea ce a conferit vechii capitale imperiale statutul de centru al rezistenţei doctrinare la dogma iconoclastă. Această opoziţie de factură doctrinară s-a suprapus peste interesele italiene ale pontificatului[3]. Cu toate acestea, avantajul sediului apostolic occidental de contrafort instituţional al ortodoxiei în faţa puterii politice creştine nu s-a tradus printr-o nouă valorizare a autorităţii romane, întrucât titularii acestei funcţii ecleziastice au fost mereu recunoscuţi drept primii dintre patriarhi[4]. Atunci când împăraţii iconoclaşti au recurs la persecutarea clericilor iconofili, apelul la Roma a fost considerat firesc, astfel procedând şi Theodor Studitul, marele opozant al iconoclasmului[5]. Deşi a fost menţinut dreptul de arbitraj al curiei romane, restaurarea cultului icoanelor în 843 s-a făcut din iniţiativă imperială, fără invocarea autorităţii ecleziastice din capitala occidentală[6].

O etapă esenţială în procesul de emancipare a Romei s-a produs odată cu cucerirea Ravennei de către longobarzi, în 751[7], fapt care l-a determinat pe Ştefan al II-lea să caute ajutor în apus[8]. În condiţiile incapacităţii militare a Bizanţului, francii au trecut Alpii pentru a veni în sprijinul Scaunului Apostolic, iar întemeierea statului pontifical s-a realizat în detrimentul longobarzilor, însă a adus şi un grav prejudiciu imperiului[9]. Vechea conexiune structurală a Romei cu Orientul a fost astfel transferată treptat spre puterea francilor, care au înlocuit Bizanţul în poziţia de protector secular al ierarhilor occidentali. În aceste circumstanţe, curtea de la Constantinopol a fost nevoită să întreprindă un efort de adaptare, menit să ducă la acceptarea noului interlocutor din Vest. Astfel,

1. Charles A. Frazee, *op. cit.*, p. 220.
2. Milton V. Anastos, „The Transfer of Illyricum...", p. 30.
3. Jean Gouillard, *op. cit.*, pp. 31-32.
4. *Ibidem*, p. 53.
5. Paul J. Alexander, „Religious Persecution and Resistance in the Byzantine Empire of the Eighth and Ninth Centuries: Methods and Justifications", în Paul J. Alexander, *Religious Political History and Thought in the Byzantine Empire. Collected Studies*, Variorum Reprints, Londra, 1978, pp. 247-248.
6. Jean Gouillard, *op. cit.*, p. 54.
7. Romilly Jenkins, *Byzantium. The Imperial Centuries (A.D. 610-1071)*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1966, pp. 105-106.
8. Din perspectivă cronologică, conciliul iconoclast de la Hiereia, din 754, nu a putut juca un rol direct în luarea unei decizii (Judith Herrin, *op. cit.*, p. 98).
9. François Masai, „La politique des Isauriens et la naissance de l'Europe", *Byzantion*, XXXIII, 1963, f. 1, p. 202.

concepţia privind universalitatea politică a fost conservată graţie elaborării în cancelaria imperială a sistemului *ierarhiei de state*. Suveranii creştini a căror independenţă era recunoscută de Bizanţ primeau titlurile de „prieten”, „fiu” sau „frate” al împăratului roman, care se plasa astfel în fruntea unei vaste familii de suverani[1]. Din acest unghi de vedere trebuie interpretată ambasada trimisă în 756/757 de Constantin al V-lea la Pepin cel Scund. Printre darurile scumpe[2] aduse de solii bizantini se afla şi o orgă, instrument princiar prin excelenţă. Semnificaţia sa era aceea de a-i recunoaşte acestuia apartenenţa la un sistem politic[3], ca urmare a poziţiei în care francii se aflau acum faţă de Roma[4]. Pe acest fond a venit şi propunerea de căsătorie între fiul împăratului, viitorul Leon al IV-lea (775-780), şi fiica lui Pepin, Gisela. Iniţiativa era un gest diplomatic neobişnuit pentru Bizanţ, care a marcat începutul integrării Vestului în strategiile matrimoniale bizantine. Aici poate fi amintit şi bine-cunoscutul proiect avansat spre 781 de împărăteasa Irina, care a vizat o căsătorie între fiul său Constantin al VI-lea (780-797) şi fiica lui Carol cel Mare, Rothrude, scop în care a trimis un tutore grec să o pregătească pe prinţesa francă pentru viitorul rol de împărăteasă. Sursele bizantine vorbesc şi despre o propunere de căsătorie venită de la Carol cel Mare pentru Irina (797-802), după ce aceasta şi-a îndepărtat fiul de la domnie. Un asemenea scenariu este puţin probabil, însă recurenţa sa în memoria istoriografică reprezintă un indiciu elocvent în ceea ce priveşte schimbarea de atitudine a Bizanţului faţă de Occident[5]. Din acest punct de vedere, precedentele au fost reprezentate de căsătoria lui Iustinian al II-lea cu sora hanului khazar şi cea a lui Constantin al V-lea cu fiica altui conducător de acelaşi neam. Dincolo de aceste exemple, asemenea iniţiative au rămas excepţionale, împăraţii din secolul al IX-lea continuând să-şi aleagă soţii bizantine[6]. Emblematic este şi faptul că, deşi dezaproba în principiu căsătoriile cu străine, basileul-cărturar Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913-959) a acceptat proiectul unei alianţe matrimoniale între fiul său, viitorul Roman al II-lea (959-963), şi Bertha, fiica lui Hugo din Arles, descendentă a lui Carol cel Mare[7].

După restaurarea Imperiului Occidental, teoria universalităţii bizantine a fost supusă unui nou efort de adaptare. Deşi încoronarea lui Carol cel Mare a fost percepută de bizantini ca un act de uzurpare, în 812 ambasadorii din est sosiţi la Aachen au acceptat ca în schimbul unor concesiuni teritoriale să-i recunoască suveranului occidental titlul generic de *imperator/basileus*, însă numai cu referire la teritoriul stăpânit de franci[8].

1. Jean-Marie Sansterre, „A propos des titres d’empereur et de roi dans le haut Moyen Âge”, *Byzantion*, tome LXI, 1991, f. 1, p. 21 ; pentru bibliografie vezi p. 14.
2. Principalul dar diplomatic bizantin era reprezentat de ţesăturile din mătase, iar supravieţuirea în tezaurele ecleziastice din Europa Occidentală a unor importante colecţii din acest material, provenite din Bizanţ, constituie o dovadă privind contactele dintre cele două lumi creştine (Anna Muthesius, „Silken Diplomacy”, în Jonathan Shepard, Simon Franklin (eds.), *op. cit.*, pp. 237-248). Şi manuscrisele miniate sau cărţile de lux puteau avea o destinaţie similară (John Lowden, „The Luxury Book as Diplomatic Gift”, în Jonathan Shepard, Simon Franklin (eds.), *op. cit.*, pp. 249-256).
3. În Imperiul Bizantin, orga constituia un instrument esenţial în cadrul ceremoniilor curţii imperiale, însă nu se utiliza în spaţiul ecleziastic (Judith Herrin, *op. cit.*, pp. 104-105).
4. Peter Llewellyn, *op. cit.*, pp. 256-285.
5. Judith Herrin, *op. cit.*, pp. 100-101.
6. Alexander Kazhdan, „The Notion of Byzantine Diplomacy”, în Jonathan Shepard, Simon Franklin (eds.), *op. cit.*, p. 17.
7. Peter Schneider, „Réflexions sur la famille impériale à Byzance (VIIIe-Xe siècles)”, *Byzantion*, tome LXI, 1991, f. 1, p. 190. Acest mariaj a fost proiectat de bunicul omonim al mirelui, Roman I, şi s-a încheiat odată cu moartea prematură a Berthei (Ruth Macrides, „Dynastic Marriages and Political Kinship”, în Jonathan Shepard, Simon Franklin [eds.], *op. cit.*, p. 268).
8. Romilly Jenkins, *op. cit.*, p. 106.

Aici trebuie precizat că termenul *basileus* îngloba deopotrivă conceptele de *imperator* şi *autocrator*, fiind atributul celui care conducea un imperiu suprapus peste întreaga lume creştină[1]. Bizantinii se denumeau *romaioi* indiferent de apartenenţa etnică (greci, armeni, slavi etc.), în opoziţie cu „naţiunile" occidentale considerate barbare, iar împăraţii de la Constantinopol erau consideraţi singurii urmaşi ai celor romani. Aceştia şi-au asumat ca apanaj exclusiv concepţia universalismului politic, rezervându-le celor apuseni titlul de *imperator germanorum/francorum*, ceea ce implica un drept de stăpânire precis delimitat şi o poziţie de subordonare simbolică faţă de *imperator romanorum*. Din acest punct de vedere, e uşor să înţelegem de ce suveranii bizantini au refuzat mereu să fie numiţi *imperator graecorum*[2]. Crearea Imperiului Occidental nu a dus la ruperea legăturii dintre Bizanţ şi episcopatul apostolic, ci doar la redimensionarea acestor relaţii în raport cu potenţa militară a Constantinopolului şi pretenţiile Romei. Sugestiv în acest sens este un fragment inserat în *Gesta Karoli*, scriere alcătuită la sfârşitul secolului al IX-lea în abaţia de la Sankt Galen de călugărul Notker „cel Bâlbâit" (Notker Balbulus)[3], unde se arată că, înainte de a apela la Carol cel Mare, papa Leon al III-lea (795-816) a cerut ajutorul împăratului bizantin, însă nu a primit răspunsul dorit[4].

Iconoclasmul a jucat un rol important în emanciparea Scaunului Apostolic roman faţă de Bizanţ, iar invazia arabă a contribuit suplimentar la îndepărtarea Occidentului de Constantinopol[5]. Potrivit bine-cunoscutei teorii avansate de Henri Pirenne, comerţul mediteranean a fost întrerupt de invazia islamică, în timp ce acesta era deja puternic bulversat de situaţia politică şi culturală a Occidentului[6]. Această teorie a fost nuanţată în sensul că invazia musulmană nu a fost de natură să introducă o fractură în comerţul dintre est şi vest, ci i-a afectat numai caracterul[7]. Astfel, zona mediteraneană a pierdut poziţia de centru al lumii şi a devenit un spaţiu periferic, ceea ce a deplasat axa civilizaţiei occidentale spre zona Sena-Rin. Mediterana a ajuns din nou un spaţiu centripet pentru civilizaţia creştină începând cu perioada cruciadelor, pentru ca, după instalarea otomanilor şi marile descoperiri geografice, să piardă această poziţie în favoarea Oceanului Atlantic[8]. În secolele VI-VII, Italia bizantină a continuat să reprezinte o parte a lumii romano-bizantine, însă expansiunea longobardă şi migraţia arabă au produs o serie de mutaţii majore, exarhatul fiind integrat statului pontifical, iar Sicilia devenind posesiune arabă[9]. Sfârşitul supremaţiei maritime bizantine în Mediterana s-a produs odată cu pierderea Cretei şi a Siciliei, ceea ce a însemnat şi sfârşitul Imperiului Roman universal[10]. Creta a reprezentat o răspântie a rutelor maritime care legau Occidentul de bazinul oriental al Mării Mediterane, Marea Egee şi Egiptul, astfel încât aici s-a aflat permanent

1. Evangelos K. Chrysos, *op. cit.*, pp. 31-75 ; Jean-Marie Sansterre, *op. cit.*, pp. 18-20.
2. Donald M. Nicol, *op. cit.*, pp. 317-318. Un fenomen izolat în Europa Occidentală îl reprezintă folosirea de către unii regi anglo-saxoni a titlului de *basileus* (Robert Sabatino Lopez, „Le problème des relations...", pp. 160-162).
3. F. Vercauteren, „Note sur les rapports entre l'Empire franc et l'Orient à la fin du IXe siècle", *Byzantion*, tome IV, 1927-1928, p. 431.
4. *Ibidem*, p. 432.
5. Hélène Ahrweiller, *op. cit.*, p. 193.
6. Henri Pirenne, *Mahomed et Charlemagne*, Félix Alcan, Paris, 1937.
7. Robert S. Lopez, „Mohammed and Charlemagne : A Revision", *Speculum*, vol. 18, nr. 1, 1943, pp. 14-38 ; Daniel C. Dennett, Jr., „Pirenne and Muhammad", *Speculum*, vol. 23, nr. 2, 1948, pp. 165-190.
8. François Masai, *op. cit.*, p. 221 nota 1.
9. André Guillou, „Italie méridionale byzantine ou byzantins en Italie méridionale", *Byzantion*, tome XLIV, 1974, f. 1, pp. 188-189.
10. Hélène Ahrweiller, *op. cit.*, p. 193.

o escadră bizantină capabilă să controleze traficul maritim şi să asigure protecţia teritoriului[1]. Insula a fost ocupată de arabi în 823/828, fiind pentru scurt timp eliberată în 843/844 şi apoi, din nou, în 861[2]. Dacă pierderea acestei insule a reprezentat o gravă lovitură dată puterii maritime bizantine, inaugurând un secol de incursiuni islamice în insulele Mării Egee, recuperarea sa la mijlocul secolului al X-lea a refăcut thalassocraţia imperială în Mediterana orientală[3]. Astfel, între 961 şi 1081 s-a consumat epoca de aur a stăpânirii mărilor de către Bizanţ[4].

În 827, o armată arabă din Africa de Nord a debarcat în Sicilia, punând bazele unui emirat care s-a constituit în 831 cu sediul la Palermo[5]. Pornind de aici, în cursul secolului al IX-lea a fost cucerită întreaga insulă şi, începând din 840, arabii au declanşat raidurile lor devastatoare în Italia meridională[6]. Pierderea Cretei şi pericolul ca Sicilia să aibă aceeaşi soartă l-au determinat pe împăratul Teophilos (829-842) să trimită o ambasadă la Córdoba omeiadă, în 839-840, prin care a încercat să încheie un tratat, însă acest demers nu a avut succes[7]. La începutul secolului al IX-lea, stăpânirile bizantine din sudul Italiei erau drastic diminuate, iar în Calabria, abandonată după eşecul expediţiei din 788 împotiva Beneventului, s-a întemeiat o colonie musulmană care a luat proporţii spre jumătatea veacului, în timp ce expediţiile triburilor berbere şi ale piraţilor andaluzi răvăşeau posesiunile bizantine[8].

Pe măsura înaintării musulmane din Mediterana, noua zonă de interferenţă dintre Roma şi Constantinopol a fost reprezentată de spaţiul central-european şi balcanic. Jurisdicţia pontificatului roman în Dalmaţia a luat sfârşit *de facto* în acelaşi timp cu prăbuşirea stăpânirii bizantine în Italia de Nord, însă în următoarea sută de ani, Scaunul Apostolic a urmărit să-şi instituie jurisdicţia în sud-estul Europei, considerând că acest teritoriu aparţinea patrimoniului său istoric. Graţie campaniilor lui Carol cel Mare, perimetrul nord-vestic al Peninsulei Balcanice (Slovenia şi Croaţia) a reintrat sub ascultarea papei, iar în secolul al IX-lea şefii politici de aici au adoptat oficial confesiunea romană. După venirea în fruntea Curiei apostolice a lui Nicolae I (858-867) s-a reînfiinţat vicariatul de Thessalonic, a cărui jurisdicţie se întindea în Balcani şi Creta, urmând să restaureze autoritatea papală în Sicilia şi Calabria[9]. Perioada influenţei masive a Bizanţului în lumea slavilor a început în anul 800, iar rolul de frunte în cucerirea paşnică a acestora l-au jucat misionarii bizantini care reprezentau atât imperiul, cât şi Biserica[10]. Venirea

1. Hélène Ahrweiller, „L'administration militaire de la Crète byzantine", *Byzantion*, tome XXXI, 1961, p. 217.
2. *Ibidem*, pp. 220-221.
3. Hélène Ahrweiller, *Byzance et la mer. La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VII*e*-XV*e *siècles*, Presses Universitaires de France, Paris, 1966, pp. 93-117.
4. Elisabeth Malamut, *Les îles de L'Empire Byzantin (VIII*e*-XII*e *siècles)*, vol. I, Publications de la Sorbonne, Paris, 1988, pp. 61-62.
5. Warren Treadgold, *The Byzantine Revival (780-842)*, Stanford University Press, 1988, pp. 249-257.
6. Paul J. Alexander, „Les débuts des conquêtes Arabes en Sicilie et la tradition apocaliptique Bizantino-Slave", în *Religious Political History and Thought in the Byzantine Empire*, pp. 6-35.
7. Eduardo Manzano Moreno, „Byzantium and al-Andalus in the Ninth Century", în Leslie Brubaker (ed.), *Byzantium in the Ninth Century : Dead or Alive ?* , Papers from Thirtieth Spring Sympozium of Byzantine Studies, Birmingham, martie 1996, Variorum, Ashgate, 1998, pp. 220-222.
8. Ghislaine Noyé, „Byzance et Italie méridionale", în Leslie Brubaker (ed.), *op. cit.*, pp. 229-231.
9. Charles A. Frazee, *op. cit.*, pp. 221-223.
10. Dimitri Obolensky, „Byzantium and the Slavic World", în Angeliki E. Laiou, Henry Maguire (eds.), p. 38.

bulgarilor în Balcani nu a schimbat componenţa etnică a teritoriilor ocupate deja de slavi, iar noul stat apărut pe la 681 a avut la început o existenţă precară, însă a reuşit să împiedice recucerirea bizantină[1]. Supravieţuirea acestei entităţi politice a fost posibilă prin atragerea unor slavi în sistemul de conducere, ceea ce a dus la fuziunea dintre aceştia şi turanici, în urma căreia a rezultat formarea limbii şi a poporului bulgar[2]. Din acest punct de vedere, adoptarea creştinismului la jumătatea secolului al IX-lea a reprezentat un punct de cotitură[3]. În acelaşi timp, Bizanţul a văzut în convertirile religioase o cale de afirmare a prestigiului său, cea mai spectaculoasă etapă debutând în 860, odată cu trimiterea lui Chiril şi Metodiu în Moravia şi convertirea Bulgariei[4]. Puterea de la Constantinopol i-a trimis în Moravia pe misionarii Constantin (Chiril) şi Metodiu, doi fraţi călugări născuţi la Thessalonic şi apropiaţi ai învăţatului Photius[5]. Acţiunea reprezenta expresia apropierii acestui principat de Imperiul Bizantin, care era văzut ca principala sursă de legitimare politică şi cel mai important aliat împotriva puterii francilor şi bulgarilor care îşi disputau hegemonia în spaţiul central-european[6]. După ce misiunea acestora în Moravia şi Pannonia a eşuat sub presiunile clerului german de confesiune latină, cei doi „apostoli ai slavilor” şi-au transferat activitatea în Bulgaria[7]. Pe tot parcursul misiunii lor, în ciuda apropierii de Roma, cei doi au rămas dependenţi de curtea imperială bizantină[8]. Pe lângă limba greacă, aceştia cunoşteau şi dialectele sud-slave, iar programul de convertire a vizat şi crearea unui alfabet slav, traducerea cărţilor sfinte şi a unei părţi din literatura creştină[9]. Pornind de pe aceste baze, vechea limbă bisericească slavonă a fost creată în două generaţii, prin contribuţia misionarilor din a doua jumătate a secolului al IX-lea şi de la începutul celui următor[10].

Rivalitatea pe plan confesional dintre Constantinopol şi Roma s-a intensificat după convertirea Bulgariei la creştinism. Pentru Bizanţ era vital să se prevină extinderea influenţei Scaunului Apostolic în Balcani. Patriarhul Photius a jucat un rol decisiv în păstrarea Bulgariei şi a întregii peninsule în sfera de influenţă imperială, mai ales că, potrivit teoriei politice bizantine, o ţară care accepta creştinismul de la Constantinopol intra şi sub autoritatea politică a imperiului[11]. Papa Nicolae I (858-867) a încercat să-l atragă şi pe hanul bulgar Boris la creştinism, însă acesta a fost botezat în 863/864 la Constantinopol de către patriarhul Photius (858-867 ; 877-886), luând cu acest prilej numele naşului său, împăratul Mihail al III-lea (842-867)[12]. Acesta a fost cel mai

1. Peter Charanis, „The Slavs, Byzantium and the Historical Significance of the First Bulgarian Kingdom”, *Balkan Studies*, vol. 17, 1976, nr. 1, p. 9.
2. *Ibidem*, pp. 22-23.
3. *Ibidem*, pp. 22-24.
4. Dimitri Obolensky, „Byzantium and the Slavic World”, p. 39.
5. Paul J. Alexander, „The Papacy, the Bavarian Clergy and Slavonic Apostles”, în *Religious Political History and Thought in the Byzantine Empire*, p. 267.
6. F. Dvornik, *Les slaves, Byzance et Rome au IX*e *siècle*, Paris, 1926, pp. 152-164.
7. Ihor Ševčenko, „Byzantium and the Slavs”, în *Byzantium and Europe*, First International Byzantine Conference, Delphi, 20-24 July 1985, European Cultural Center of Delphy, Atena, 1987, p. 107.
8. Milton V. Anastos, „Political Theory in the Lives of the Slavic Saints Constantine and Methodius”, în *Studies in Byzantine Intellectual History*, p. 37.
9. F. Dvornik, *Les slaves, Byzance et Rome au IX*e *siècle*, p. 164.
10. Ihor Ševčenko, *op. cit.*, p. 110.
11. Vasilka Tîpkova-Zaimova, Liliana Simeonova, „Aspects of the Byzantine Cultural Policy towards Bulgaria in the Epoch of Photius”, în *Byzantium and Europe*, pp. 154-156. Emblematică este, în acest sens, scrisoarea adresată de Photios lui Boris, la scurt timp după botezarea acestuia şi înainte de revolta boierilor, în care îi explica principiile de bază ale credinţei creştine (*ibidem*).
12. Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, G. Bell & Sons Ltd., Londra, 1930, p. 105.

important succes bizantin din secolul al IX-lea, chiar dacă Boris a părăsit temporar tabăra constantinopolitană, nemulţumit că Bulgaria nu a devenit patriarhie[1]. Apropierea principelui bulgar de sfera confesiunii latine s-a produs în vara anului 866, când a expediat o delegaţie la Curia apostolică[2]. În acest timp, Photius era considerat la Roma un uzurpator, spre deosebire de Ignatios (847-858 ; 867-877), văzut ca ierarh legitim[3]. Astfel, disputa pentru hegemonie ecleziastică din Balcani s-a suprapus peste una dintre cele mai complicate crize care au survenit între Scaunul Apostolic şi cel ecumenic, cunoscută sub denumirea de *schisma photiană*. În esenţă, Scaunul Apostolic roman contesta canonicitatea înlăturării lui Ignatios din fruntea Bisericii orientale şi înlocuirea sa cu Photius, schimbări petrecute fără consultarea instanţei papale (*sine Romani consulto pontificis*). Prin aceasta, Nicolae I urmărea să afirme primatul roman în virtutea căruia putea pretinde dreptul de a arbitra orice conflict ierarhic sau controversă doctrinară din sânul Bisericii[4]. Drept răspuns, Photius a convocat un sinod la Constantinopol şi l-a excomunicat pe Nicolae I, însă acesta a murit în 867[5]. După venirea pe tron, împăratul Vasile I (867-886) l-a readus în fruntea Bisericii pe Ignatios, ca o premisă a reluării relaţiilor cu Roma, situaţie consfinţită *de facto* în cadrul Sinodului din 869-870[6]. În acest context au sosit şi delegaţii lui Boris cu mesajul că acesta este gata să accepte confesiunea orientală, astfel că Ignatios l-a consacrat pe arhiepiscopul Bulgariei, care a trecut la alungarea clerului latin[7]. Confruntarea cu Scaunul Apostolic a intrat într-o nouă fază după reinstalarea lui Photius la conducerea patriarhiei constantinopolitane, însă în 879 Vasile I i-a cerut papei Adrian al II-lea (867-872) să trimită legaţi la Constantinopol pentru a normaliza relaţiile, în cadrul unui nou sinod, reconcilierea urmând să aibă ca preţ recunoaşterea primatului papal[8]. Biserica Bulgariei a rămas sub ascultarea scaunului ecumenic, iar ca recunoaştere a integrării în familia politică bizantină Boris a primit rangul spiritual de „fiu al împăratului"[9]. Nu se cunosc termenii înţelegerii lui Vasile I cu Boris, însă se poate presupune că basileul a făcut concesiile mult dorite de principele bulgar, acordându-i-se dreptul de a se pronunţa în privinţa persoanei care urma să devină arhiepiscop şi a naturii raporturilor acestuia cu patriarhul de la Constantinopol[10]. Astfel, cultura bizantină s-a putut răspândi în Bulgaria, fenomen favorizat şi de transpunerea în slavonă, cu ajutorul alfabetului chirilic, a cărţilor de cult[11].

La sfârşitul secolului al IX-lea, imperiul stăpânea o mare parte din sudul Italiei, însă multe dintre oraşe treceau frecvent din stăpânirea bizantină în cea longobardă, şi invers. Spre exemplu, trupele orientale au ocupat chiar Beneventul, între anii 891 şi 895 ; la fel s-a întâmplat, pentru o scurtă perioadă, în secolul al X-lea[12]. Principatele longobarde au

---

1. Paul J. Alexander, „The Papacy, the Bavarian Clergy and Slavonic Apostles", p. 287.
2. Ivan Dujčev, „Il Patriarcato Bulgaro del Secolo X", în *Patriarcati Orientali nel primo millennio*, vol. I, p. 206.
3. Charles A. Frazee, *op. cit.*, p. 224.
4. Francis Dvornik, *The Photian Schism. History and Legend*, Cambridge University Press, Londra, New York, 1970, pp. 70-75.
5. Charles A. Frazee, *op. cit.*, p. 226.
6. Francis Dvornik, *The Photian Schism*, pp. 132-158.
7. Charles A. Frazee, *op. cit.*, p. 114.
8. Francis Dvornik, *The Photian Schism*, pp. 159-201.
9. Vasilka Tâpkova-Zaimova, Liliana Simeonova, *op. cit.*, pp. 162-163.
10. Charles A. Frazee, *op. cit.*, p. 228.
11. Jonathan Shepard, „Byzantine Relations with the Outside World in the Ninth Century : an Introduction", în Leslie Brubaker (ed.), *op. cit.*, pp. 178-179.
12. Beneventul a fost cea mai durabilă posesiune a longobarzilor, care a supravieţuit de la crearea sa, la sfârşitul anului 570, până la intrarea sub controlul papal, în 1051. Astfel, a reprezentat cel mai vechi

intrat în relaţii comerciale şi culturale cu Constantinopolul, iar vocabularul politic bizantin l-a influenţat pe cel longobard. De asemenea, principii de Capua-Benevent din secolul al X-lea au cerut ajutor din estul creştin împotriva sarazinilor[1]. Imperiul de Răsărit a adoptat, în general, o politică tolerantă faţă de teritoriul din sudul Italiei, susţinând chiar mănăstirile de la Monte Cassino şi San Vicenzo al Volturno, ambele extrem de influente în societatea longobardă[2]. Principalii interlocutori politici ai bizantinilor, în secolul al IX-lea, au fost însă francii, mai multe ambasade fiind trimise între Constantinopol şi Aachen. Solii orientali se adresau suveranilor occidentali cu titlul de *împărat* sau *basileus*, păstrând exclusiv pentru stăpânii de pe Bosfor sintagma de *basileus ton romaion*[3]. Ca expresie a integrării în ierarhia politică bizantină, Mihail al II-lea (820-829) l-a numit pe Ludovic cel Pios ca „fiu" spiritual[4]. Între timp se formaseră două culturi diferite, de expresie greacă, în Orient, şi latină, în Occident, însă în secolul al IX-lea prestigiul lumii bizantine a rămas mare din punct de vedere politic şi cultural. Imperiul nu s-a bucurat însă de o bună imagine la Roma, din cauza conflictelor doctrinare din secolul precedent şi a celor mai recente survenite pe tărâm misionar, mai ales în privinţa convertirii bulgarilor[5].

După o perioadă când Bizanţul s-a aflat în defensivă faţă de Islam, iar musulmanii au ocupat oraşele Bari (871), şi Siracusa[6] (878), în veacul al X-lea s-a trecut la o politică ofensivă, care a dus la refacerea prestigiului Imperiului de Răsărit. În acest context s-a produs şi restaurarea Imperiului Occidental, iar Otto I a trimis o ambasadă la Constantinopol, în 968, condusă de Liutprand de Cremona[7], pentru a obţine mâna unei prinţese din familia imperială (*porphyrogenita*) pentru fiul său, însă Nichephor al II-lea (963-969) a respins căsătoria cu un „barbar"[8]. Împăratul Ioan I Tzimiskes (969-976) a găsit o cale de compromis în privinţa proiectului de mariaj şi, în 972, s-a realizat căsătoria între ruda sa Teophano şi moştenitorul tronului occidental[9].

După înfrângerea arabilor şi recucerirea Peninsulei Balcanice, Bizanţul a revenit în spaţiul latin în calitate de arbitru al lumii mediteraneene, iar pe parcursul veacului al XI-lea principalul obiectiv a fost reinstalarea în Italia[10]. În spaţiul confuz din sudul peninsulei, unde se ciocneau interesele bizantine, pontificale, ale Imperiului Apusean, cele longobarde şi arabe, a intervenit un nou factor politic prin implantarea reuşită de fiii lui Tancred de Hauteville[11]. Papa Leon al IX-lea (1049-1054) a dorit să obţină un

---

vecin al Imperiului Bizantin şi un intermediar constant între civilizaţia orientală şi cea occidentală (Thomas S. Brown, „Ethnic Independence and Cultural Diference: the Attitude of the Lombard Principalities to Byzantium c. 876-1077", *Byzantinoslavica*, LIV, 1993, f. 1, pp. 6-7).

1. *Ibidem*, p. 8.
2. *Ibidem*, pp. 10-11.
3. Chris Wickham, „Ninth Century Byzantium through Western Eyes", în Leslie Brubaker (ed.), *op. cit.*, p. 246.
4. Jonathan Shepard, *op. cit.*, pp. 169-170. Vezi şi Deno John Geanakoplos, *Byzantium. Church, Society and Civilization seen through Contemporary Eyes*, University of Chicago Press, Chicago, Londra, 1984, pp. 356-357.
5. Chris Wickham, *op. cit.*, pp. 248-253.
6. Jonathan Shepard, *op. cit.*, pp. 170-171.
7. Liutprand de Cremona a fost trimis în Bizanţ, în 949, prilej cu care a învăţat limba greacă (Constanze M.F. Schummer, „Liutprand of Cremona – a Diplomat?", în Jonathan Shepard, Simon Franklin [eds.], *op. cit.*, p. 197).
8. Donald M. Nicol, *op. cit.*, p. 321.
9. *Ibidem*, p. 323.
10. Hélène Ahrweiller, „L'Empire Byzantin. Formation, evolution, decadence", pp. 194-195.
11. Michel Kaplan, „La place du schism de 1054 dans les relations entre Byzance, Rome et l'Italie", *Byzantinoslavica*, LIV, 1993, f. 1, p. 30.

angajament ferm al Bizanţului împotriva normanzilor şi, în martie 1054, a trimis la Constantinopol o delegaţie compusă din Humbert de Moyenmoutier, specialist în relaţiile cu Biserica orientală, cardinal-episcop de Silva Candida, cancelarul Frederic, viitorul papă Ştefan al IX-lea, şi Petru, arhiepiscopul de Amalfi. Această delegaţie urma să-l întâlnească pe patriarhul Mihail Cerularie, personaj cu o personalitate puternică şi dornic să se poziţioneze cât mai avantajos în raport cu papalitatea şi imperiul oriental[1]. După stingerea *schismei photiene*, discuţiile dintre cele două scaune ecleziastice au fost blocate de afirmarea primatului universal al pontificatului, în paralel cu asumarea titlului de patriarh ecumenic din partea conducătorului Bisericii de la Constantinopol. Se adăugau diferenţele acumulate în timp, legate de doctrina creştină şi practica liturgică, precum *Filioque*[2], azima, Purgatoriul sau celibatul clerical. În provocarea rupturii din 1054 un rol important l-au jucat şi elemente conjuncturale, Humbert fiind nemulţumit de primirea care i s-a făcut, în acord cu importanţa modestă a scaunului său, şi nu ca elector al papei, din poziţia de cardinal. Aceasta cu atât mai mult cu cât importanţa colegiului cardinalilor reprezenta chiar o expresie a reformei pontificale, ceea ce exprima independenţa tronului roman faţă de puterile politice. Din perspectivă bizantină, independenţa spiritualului era inacceptabilă, fiind preferată concepţia privind unitatea dintre spiritual şi temporal. Astfel, evenimentele din 1054 ipostaziau clivajul dintre viziunea bizantină şi cea latină asupra lumii. Momentul care a marcat ruptura propriu-zisă, excomunicarea reciprocă, nu a reprezentat, din perspectiva gesturilor similare din trecut, un act inconturnabil. În plus, excluderea reciprocă din cadrul Bisericii era viciată şi din punct de vedere formal, având în vedere că, la 16 iulie, Leon al IX-lea murise deja de trei luni, ceea ce punea la îndoială mandatul reprezentanţilor săi[3], iar sinodul constantinopolitan i-a excomunicat doar pe legaţi, evitând să-l atace pe papă sau Biserica latină. Astfel, schisma între Roma şi Constantinopol constituie un moment marcat de ambiguitate, ceea ce a făcut ca în perioada următoare negocierile dintre papi şi împăraţi să nu înceteze[4].

Deşi criza din 1054 nu a fost deosebită de cele anterioare, importanţa sa derivă din contextul în care s-a produs, marcat de instalarea normanzilor în Italia meridională şi pierderea treptată a poziţiilor bizantine din peninsulă, care simbolizaseră, în timp, continuitatea cu Roma antică şi universalismul romano-bizantin. În acest timp, Curia apostolică a preluat controlul asupra bisericilor care îi fuseseră răpite în contextul crizei iconoclaste. Aceste evenimente s-au suprapus peste procesul de reformă pontificală („reforma gregoriană"), care implica afirmarea independenţei papale în raport cu puterile politice, urmată de impunerea supremaţiei Scaunului Apostolic roman în cadrul lumii creştine. De aici a decurs şi revendicarea întâietăţii sale şi în raport cu Biserica orientală. În plus, momentul 1054 a devenit unul decisiv, deoarece pretenţiile papale s-au ciocnit de ideologia politică a Imperiului Bizantin aflat la apogeul expansiunii sale medievale. Din

1. Donald M. Nicol, „Byzantium and the Papacy in the Eleventh Century", în Donald M. Nicol, *Byzantium : Its Ecclesiastical History and Relations with the Western World. Collected Studies*, prefaţă de Steven Runciman, Variorum Reprints, Londra, 1972, pp. 8-9.
2. *Ibidem*, p. 4.
3. Michel Kaplan, *op. cit.*, p. 32.
4. Francis Dvornik, „Preambles to the Schism of Michael Cerularius", în Francis Dvornik, *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, p. 169.

perspectivă bizantină, independenţa domeniului spiritual pe care o revendica Roma era inacceptabilă, mai ales că aceasta constituia premisa afirmării supremaţiei papale în raport cu puterea politică[1]. Importanţa punctuală a momentului 1054 a fost exagerată, acesta situându-se de fapt în lunga tradiţie a rupturilor dintre Roma şi Constantinopol[2], după cum o demonstrează şi faptul că sursele narative ale epocii ignoră evenimentul, singura referire contemporană la „marea schismă" fiind inserată într-un opuscul atribuit învăţatului Mihail Psellos, şi nu în cunoscuta sa lucrare de istorie bizantină numită *Cronografia*[3].

Consecinţele dublei excomunicări din 1054 au fost minime în plan religios, însă foarte importante din punct de vedere politic, întrucât ambasada a eşuat în ceea ce priveşte consolidarea alianţei antinormande. Papa Nicolae al II-lea (1059-1061) a schimbat direcţia de acţiune a Curiei, urmărind să recupereze din punct de vedere religios sudul Italiei cu ajutorul normanzilor. În 1059 a convocat un conciliu al ierarhilor din peninsulă, la Melfi, în teritoriul normand, prilej cu care episoscopii longobarzi, adversari ai noilor stăpâni politici, au fost depuşi. Lui Robert Guiscard i-a fost recunoscut titlul de „duce al Apuliei şi Calabriei" şi a primit binecuvântarea pentru cucerirea Siciliei, după ce, în prealabil, prestase jurământ de fidelitate papei, ceea ce îi conferea statutul de braţ înarmat al reformei pontificale[4]. Papa Grigore al VII-lea (1073-1085) a înţeles că o alianţă cu Bizanţul folosea ambelor părţi, ceea ce marca o revenire la politica lui Leon al IX-lea, de afirmare a supremaţiei Bisericii romane cu ajutorul Imperiului Bizantin[5]. De la Constantinopol însă, episcopatul roman era văzut ca un simplu apendice al Imperiului Occidental, iar pretenţiile sale de independenţă erau de neînţeles, ceea ce a făcut ca, în timp, momentul 1054 să fie amplificat şi reinterpretat în sensul unei rupturi dramatice[6]. Emanciparea pontificatului roman faţă de puterea de la Constantinopol s-a produs aşadar treptat, în interiorul paradigmei tradiţionale a relaţiilor dintre imperiu şi sacerdoţiu.

1. Donald M. Nicol, „The Byzantine View of Western Europe", p. 326.
2. Charles A. Frazee, „The Catholic Church in Constantinople, 1204-1453", *Balkan Studies*, vol. 19, 1978, nr. 1, p. 33.
3. George T. Dennis, „An Anti-Latin Essay Atributed to Psellos", *Orientalia Christiana Periodica*, vol. 68, nr. 2, 2002, f. II, p. 474.
4. Michel Kaplan, *op. cit.*, p. 33.
5. *Ibidem*, p. 35.
6. *Ibidem*, p. 37.

2. Orientul şi Occidentul la sfârşitul primului mileniu creştin

Bogdan-Petru Maleon

Pe parcursul secolelor VIII-IX, în apusul Europei au ajuns călugării refugiaţi din cauza prigoanei iconoclaste, alături de artişti care au adus cu ei tehnicile bizantine, însă începând din veacul al X-lea această direcţie s-a inversat, tot mai mulţi occidentali îndreptându-se spre Orient, în scopul pelerinajelor sau dornici de a se pune în slujba imperiului[1]. Cu acest prilej, latinii au (re)descoperit Constantinopolul, mai ales că acesta reprezenta un loc de popas aproape obligatoriu în drumul spre Locurile Sfinte şi cel mai important centru comercial european[2]. Încă de la începutul secolului al VII-lea, Constantinopolul nu era pentru occidentali doar „noua Romă", dar şi „noul Ierusalim", care adăpostea cele mai venerate relicve ale creştinătăţii, oraş apropiat de Dumnezeu şi aflat sub protecţia Fecioarei Maria[3]. Astfel, metropola impresiona atât prin dimensiunile[4] sau fortificaţiile sale[5], cât şi datorită valenţelor sale simbolice de centru al lumii civilizate şi chintesenţă a unui imperiu etern[6]. Atracţiile marii aşezări de pe Bosfor sunt practic greu de cuantificat, din cauza numărului şi diversităţii lor, începând cu bisericile

1. Scopurile deplasării în capitala bizantină erau mult mai numeroase, aici ajungând oameni cu însărcinări diplomatice sau comerciale, precum şi pelerini, laici şi ecleziastici, refugiaţi, proscrişi, artişi sau profesori (Krijnie N. Ciggar, *Western Travelers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204 : Cultural and Political Relations,* E.J. Brill, Leiden, New York, Köln, 1996, p. 21).
2. Dean A. Miller, *Imperial Constantinople*, John Wiley & Sons, Inc., New York, Londra, Sydney, Toronto, 1969, pp. 81-109. Nicolas Oikonomides, „Un vaste atelier : artisans et marchands", în Alain Ducellier, Michel Balard (eds.), *Constantinople (1054-1261). Tête de la chrétienté, proie des Latins capital grecque*, Éditions Autrement, Paris, 1996.
3. Mark Whittow, *op. cit.*, p. 127.
4. În momentele de apogeu din secolele al VI-lea şi al XII-lea este posibil ca oraşul să fi atins 800.000 şi poate chiar 1.000.000 de locuitori. Majoritatea istoricilor avansează pentru aceste două perioade cifre variind între 500.000 şi 1.000.000, însă o estimare corectă se situează, probabil, în apropierea primei valori (David Jacoby, „La population de Constantinople à l'époque Byzantine : un problème de démographie urbaine", *Byzantion*, tome XXXI, 1961, p. 82).
5. Bryon C.P. Tsangadas, *The Fortifications and Defense of Constantinople*, Columbia University Press, New York, 1980, pp. 153-172.
6. O mărturie ilustrativă în acest sens înfăţişează oraşul la sfârşitul veacului al XI-lea : „O, ce oraş nobil şi frumos este Constantinopolul ! Câte mănăstiri şi palate cuprinde, construite cu o minunată măiestrie ! Câte lucruri remarcabile pot fi văzute pe străzile principale şi chiar pe cele secundare. Ar dura prea mult să enumerăm bogăţiile care se găsesc sub orice formă, aur, argint, haine de toate felurile sau relicve sfinte. Negustorii aduc mereu în oraş, din numeroasele lor călătorii, toate cele necesare traiului omenesc. Cam 20.000 de eunuci, cred eu, trăiesc mereu acolo" (*A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127*, trad. de Frances Rita Ryan, ediţie îngrjită şi introducere de Harold S. Fink, The University of Tenesse Press, p. 79, IX/1).

monumentale, până la clădirile publice somptuoase şi pieţele largi[1]. În general, creştinii orientali nu s-au arătat interesaţi de lumea exterioară, după cum o dovedeşte tendinţa de a arhaiza etnonimele, ceea ce a generat numeroase confuzii, prin faptul că, uneori, italienii erau numiţi „franci", aceştia din urmă „celţi", iar catalanii „italieni"[2]. O altă tendinţă vizibilă la istoricii bizantini o reprezintă utilizarea arhaismelor, în special în ceea ce priveşte etnonimele, şi recursul la anacronisme, pornind de la informaţiile furnizate de autorii antici. O primă explicaţie pentru această stare de lucruri are în vedere mândria romeilor pentru trecutul, tradiţiile, capitala şi imperiul lor. Astfel, exista tentaţia de a judeca lumea exterioară doar prin raportare la cea aflată sub conducerea basileului, ceea ce inducea în mod automat deprecierea spaţiului situat dincolo de frontierele imperiale[3]. Deşi ignoranţa latinilor faţă de Imperiul Bizantin era la fel de mare, diferenţa consta în faptul că, pe măsura trecerii timpului, istoricii din vest au devenit tot mai informaţi în ceea ce priveşte Orientul creştin, pe când ignoranţa răsăritenilor faţă de Occident părea mai curând să se adâncească[4].

Indiferent de motivele pentru care unii străini ajungeau în capitala imperială, un moment esenţial îl reprezenta primirea de către împăraţii bizantini. Deşi multe astfel de contacte nu pot fi documentate, relatările colportau o serie de detalii privind recepţiile şi grandoarea atmosferei aulice[5]. Unul dintre episoadele de acest tip este înfăţişat de Radulfus Glaber, potrivit căruia, imediat după 1028, episcopul Odelrick de Orléans a făcut un pelerinaj la Ierusalim, iar la întoarcere l-a vizitat pe împăratul Constantin al VIII-lea (1025-1028). Ierarhul latin i-a adus basileului din partea regelui Franţei o sabie având mânerul împodobit cu pietre preţioase, primind în schimb o parte din Sfânta Cruce şi haine scumpe[6]. Potrivit surselor din secolul al XI-lea, mai mulţi laici şi oameni ai bisericii normanzi au ajuns la Constantinopol şi au fost primiţi de împăraţi[7]. Contactele cu capitala Imperiului Oriental nu aveau loc însă doar la acest nivel înalt, întrucât drumul majorităţii pelerinilor francezi şi normanzi trecea prin Constantinopol[8]. Impactul creştea pe măsură ce asemenea deplasări colective reuneau tot mai mulţi credincioşi, ajungând în timp să semene cu adevărate expediţii. Un grup important, compus în majoritate din germani, aproape 700 de oameni, s-a îndreptat spre Ţara Sfântă în 1026, cu susţinerea financiară a lui Richard al II-lea, ducele Normandiei[9], iar un altul, care îngloba 300 de pelerini, a pornit în 1056[10]. Asemenea întreprinderi pioase au crescut în amploare, culminând cu cea mai mare expediţie neînarmată către Ţara Sfântă, organizată în 1064 şi compusă dintr-un număr cuprins între 3.000 şi 7.000 de oameni[11].

A doua jumătate a secolului al XI-lea a reprezentat o perioadă critică atât pentru Imperiul Bizantin, cât şi pentru societatea islamică, ambele trebuind să facă faţă impactului cu turcii selgiucizi. Din perspectivă internă, declinul bizantin a fost pus pe seama opoziţiei dintre birocraţia urbană şi aristocraţia militară provincială, ceea ce a generat conflicte acute în societate, culminând cu o serie de războaie civile. Din acest punct de vedere, un moment de cotitură îl reprezintă înfrângerea de la Manzikert (26 august 1071),

1. Krijnie N. Ciggar, *op. cit.*, pp. 46-56.
2. Donald M. Nicol, „The Byzantine View of Western Europe", p. 315.
3. Jos M.M. Hermans, „The Byzantine View of the Latin West before 1204. Changing ideas and growing fears", în *The Latin Empire. Some Contributions*, A.A. Bredius Foundation, Hernen, 1990, pp. 7-9.
4. Donald M. Nicol, „The Byzantine View of Western Europe", p. 315.
5. Alexander Kazhdan, *op. cit.*, p. 17.
6. Elisabeth M.C. Van Houts, „Normandy and Byzantium in the Eleventh Century", *Byzantion*, LV, 1985, f. 2, p. 550.
7. *Ibidem*, pp. 552-553.
8. *Ibidem*, p. 550.
9. *Ibidem*, p. 551.
10. Steven Runciman, „The Byzantine «Protectorate» in the Holy Land in the XI Century", *Byzantion*, XVIII, 1948, p. 211.
11. D.M. Nicol, „Byzantium and England", în *Balkan Studies*, vol. 15, 1974, nr. 2, p. 182.

eveniment militar cu consecinţe grave pentru istoria bizantină, în general, şi pentru stăpânirea imperială din Asia Mică, în special, însă a cărui importanţă a fost amplificată din perspectiva consecinţelor sale pe termen lung. În fapt, armata romeilor a fost mai curând risipită decât distrusă, însă eşecul a fost folosit de familia Ducas pentru a-l înlătura pe împăratul Roman al IV-lea Diogenes (1068-1071), general care fusese asociat la tron în perioada minoratului lui Mihail al VII-lea (1067-1078). Bătălia nu a reprezentat un dezastru militar de natură să modifice raporturile dintre imperiu şi duşmanii săi externi, însă războiul intern declanşat după eliberarea lui Roman al IV-lea din captivitate a avut efecte devastatoare pentru puterea bizantină din Orient, deschizând drumul spre infiltrarea selgiucizilor în Asia Mică[1]. Confuzia nu s-a risipit nici după ce basileul înfrânt a fost capturat la Andana de partizanii lui Mihail al VII-lea şi orbit într-o manieră brutală, ceea ce i-a provocat curând moartea[2]. Deşi războiul civil le-a permis turcilor să se instalaze în Anatolia după 1072, componenţa etnică a acestui vast teritoriu nu a fost modificată dramatic, deşi în preajma primei cruciade stăpânirea bizantină se mărginea la Bithinia şi litoralul pontic[3]. Cu toate acestea, în spaţiul anatolian s-au produs şi unele mutaţii la nivelul populaţiei, cea mai spectaculoasă dintre acestea reprezentând-o deplasarea în masă a armenilor spre zona Cappadocia-Cilicia[4].

În acelaşi orizont temporal cu marea confruntare bizantino-selgiucidă din Asia Mică, imperiul a pierdut oraşul Bari, ultima posesiune din peninsulă, cucerit de Robert Guiscard la 16 aprilie 1071. Faţă de noua realitate din sudul Italiei, diplomaţia constantinopolitană a acţionat în maniera tradiţională, printr-un efort de integrare în sistemul politic bizantin a nou-veniţilor din Mediterana centrală. În felul acesta, normanzii au devenit principalii interlocutorii ai Bizanţului în vestul Europei[5]. La sfârşitul anului 1071, Mihail al VII-lea i-a trimis o scrisoare lui Robert Guiscard, în care se sublinia ideea supremaţiei bizantine şi se evoca paradigma familiei de suverani. Potrivit proiectului de înţelegere avansat cu acest prilej, normanzii ar fi trebuit să respecte teritoriile aflate sub stăpânire bizantină şi să furnizeze imperiului trupe de mercenari. Negocierile reflectă acceptarea stăpânilor din sudul Italiei şi încercarea diplomaţiei orientale de a-i integra într-un mecanism ierarhic în fruntea căruia se afla basileul, ceea ce implica şi o formă de control din partea Constantinopolului[6]. Termenii finali ai tratatului apar în chrysobulul din 1074, care îl situa pe principele normand în poziţia de prieten al suveranului de la Constantinopol[7]. Înţelegerea politică a fost dublată de un aranjament matrimonial, prin care fiul împăratului, cezarul Constantin Ducas, urma să se căsătorească cu Olympias-Elena, fiica lui Robert Guiscard. Pentru bizantini, uniunea dintre moştenitorul tronului roman[8] şi fiica unui barbar parvenit era umilitoare, însă din perspectiva normanzilor ducea la legitimarea

1. Jean-Claude Cheynet, „Mantzinkert un dézastre militaire ?”, în Jean-Claude Cheynet, *The Byzantine Aristocracy and Its Military Function*, Variorum, Ashgate, 2006, pp. 432-434.
2. Mihail Psellos, *Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)*, traducere de Radu Alexandrescu, cuvânt înainte şi note de Nicolae-Şerban Tanaşoca, Editura Polirom, Iaşi, 1998, Cartea VII/41-43, p. 193.
3. Jean-Claude Cheynet, „La résistance aux turcs en Asie Mineure entre Mantzinkert et la première croisade”, în *The Byzantine Aristocracy*..., p. 147.
4. Speros Vryonis, Jr., „Byzantium : the Social Basis of Decline in the Eleventh Century”, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 2, nr. 2, 1959, p. 168.
5. Donald M. Nicol, „The Byzantine View of Western Europe”, p. 327.
6. William B. McQueen, „Relations between the Normans and Byzantium 1071-1112”, *Byzantion*, LVI, 1986, pp. 428-431.
7. Ruth Macrides, *op. cit.*, p. 274.
8. B. Leib, „Un basileus ignoré – Constantin Doucas (v. 1074-1094)”, *Byzantinoslavica*, XVII, 1956, p. 344 ; Vlada Stankovia, „Nikephoros Bryennios, Anna Komnene and Konstantinos Doukas. A Story about Different Perspectives”, *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 100, nr. 1, 2007, pp. 169-175 ; Ruth Macrides, *op. cit.*, p. 271.

stăpânirii lor din sudul Italiei[1]. Sursele creştinătăţii orientale explică această politică prin situaţia dezastruoasă din estul imperiului, ceea ce făcea ca orice ajutor să fie bine-venit, indiferent cum urma să fie obţinut. În plus, Mihail al VII-lea dorea să rezolve prin orice mijloace problemele din apus, chiar şi cu preţul unei mezalianţe cu casa normandă. Această abordare a diplomaţiei imperiale nu a avut un caracter univoc, de securizare a frontierei occidentale, întrucât, pe termen lung, a conferit o puternică dimensiune ideologică expansiunii normande în Orient. Astfel, după moartea lui Mihail al VII-lea, Robert Guiscard s-a erijat în apărător al familiei Ducas în faţa impostorului Nicephor al III-lea Botaniates (1078-1081) şi apoi a Comnenilor, ceea ce constituie o expresie a asumării apartenenţei la familia politică bizantină. Şi prinţesa Anna Comnena a interpretat agresiunea normandă din Balcani, desfăşurată în perioada 1081-1083, din perspectiva dorinţei lui Robert Guiscard de a accede la tronul roman. Dincolo de acest proiect maximal, cauzele primare ale acţiunilor ostile întreprinse împotriva imperiului la începutul domniei lui Alexios I Comnenul (1081-1118) trebuie căutate în sânul lumii normande. Aceasta era una esenţialmente războinică, iar dinamica acţiunilor militare era esenţială, întrucât prin intermediul acesteia conducătorii îşi puteau menţine prestigiul şi puterea în faţa nobilimii turbulente[2]. Acţiunea lui Robert Guiscard avea şi o miză care ţinea de succesiunea în sânul propriei case, întrucât dorea să îl desemneze pe fiul său mezin, Roger Borsa, ca moştenitor în Apulia, Calabria şi Sicilia, urmărind ca primului născut, Bohemund, să-i rezerve un rol în est[3]. Astfel se explică de ce acesta din urmă a primit comanda operaţiunilor din Balcani, în faza finală a conflictului cu imperiul (1082-1083)[4].

La sfârşitul veacului al XI-lea, ostilitatea dintre Orient şi Occident s-a accentuat şi din cauza trecerii treptate a Bizanţului sub dominaţia economică a republicilor maritime italiene[5]. Datorită privilegiilor comerciale acordate în schimbul ajutorului militar, mai întâi Veneţia, apoi Pisa şi Genova au sfârşit prin a instala colonii în Orient şi a transforma teritoriul romeilor în domeniul lor comercial[6]. Poziţia specială a Veneţiei în raport cu imperiul se explică prin rolul tradiţional de intermediar comercial între Est şi Vest, conferit de protectoratul bizantin[7]. Independenţa acestei cetăţi a fost consfinţită în contextul general al desprinderii Italiei de imperiu, când s-a produs şi o emancipare simbolică, odată cu actul pirateresc din 828, în urma căruia a dobândit moaştele Sfântului Marcu[8]. În 992, Vasile al II-lea şi Constantin al VIII-lea au emis un chrysobul prin care fixau poziţia negustorilor veneţieni în Bizanţ, marcând începutul ascensiunii acestora pe pieţele răsăritene[9]. De asemenea, prin scutirile de taxe acordate, actul marchează un moment de răscruce în lungul proces de ascensiune a Veneţiei[10]. În prima jumătate a secolului al XI-lea, imperiul a apelat la republica din lagună pentru a-i apăra interesele din Mediterana centrală şi din Italia, aşa încât solicitarea de sprijin formulată în contextul invaziei normande din Balcani reprezenta un gest firesc[11]. În schimbul blocadei instituite în Adriatica, basileul Alexios I Comnenul a

1. Paul Magdalino, *The Byzantine Background to the First Crusade*, Canadian Institute of Balkan Studies, Toronto, 1996, p. 11.
2. William B. McQueen, *op. cit.*, pp. 439-441.
3. *Ibidem*, pp. 441-442.
4. *Ibidem*, p. 442.
5. Hélène Ahrweiller, „L'Empire Byzantin. Formation, evolution, decadence", p. 196.
6. *Ibidem*, p. 197.
7. Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1988, pp. 20-34.
8. *Ibidem*, p. 24.
9. Oldřich Tuma, „Some Notes on the Significance of the Imperial Chrysobull to the Venetians of 992", *Byzantion*, LIV, 1984, f. 1, pp. 358-366.
10. Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice*, pp. 40-41.
11. *Ibidem*, pp. 53-58.

emis în favoarea Serenissimei chrysobulul din mai 1082, prin care, pe lângă beneficiile financiare directe, dogele a primit titlul de *protosebastos*, iar negustorii veneţieni, dreptul de a-şi instala o colonie comercială în Constantinopol. Totodată, aceştia puteau face comerţ în toate pieţele imperiului fără să plătească taxe, ceea ce reprezenta o concesiune excepţională, care va sta la baza hegemoniei mediteraneene a republicii maritime[1]. După instalarea negustorilor din lagună pe malurile Bosforului, exemplul lor a fost urmat de pisani, care în 1111 şi-au întemeiat propria factorie, apoi de genovezi[2]. Din perspectiva economiei bizantine, deschiderea pieţelor, urmată de devalorizarea monedei[3], a reprezentat un indiciu al abandonării statutului de principală putere a lumii creştine.

Slăbiciunea dovedită de Imperiul Oriental în faţa atacurilor din est şi din vest îşi găseşte explicaţia într-o serie de evoluţii de ordin intern. De la început, trebuie făcută precizarea potrivit căreia capacitatea de rezistenţă a Bizanţului în faţa agresiunilor din exterior a fost conferită de puterea sa militară, alături de calitatea combatanţilor şi monopolul asupra unor arme secrete, precum focul grecesc[4]. Totodată, rolul armatei în treburile interne ale statului a crescut direct proporţional cu importanţa sa în apărarea teritoriului[5]. Încă din secolul al VII-lea s-a impus sistemul de recrutare specific organizării themelor, în interiorul cărora un rol esenţial le revenea stratioţilor, mici deţinători de bunuri funciare, care, în schimbul unor înlesniri fiscale, exercitau serviciul militar la nivel provincial[6]. După epopeea bizantină din timpul Macedonenilor, forţa militară s-a diminuat prin absorbţia ţărănimii libere cu atribuţii militare în sistemul fiscal. Acesta nu a reprezentat în mod exclusiv efectul politicii de demilitarizare dusă de birocraţia centrală, pornind de la faptul că nu se poate vorbi despre un clivaj între aristocraţia civilă şi cea militară, mulţi dintre membrii marilor familii bizantine trecând, de-a lungul timpului, dintr-o categorie în alta[7]. Declinul s-a accentuat odată cu schimbarea de viziune asupra recrutărilor, din vremea împăratului Constantin al IX-lea Monomahul (1042-1055), când obligaţiile militare au fost convertite în sarcini fiscale, această politică atingând un moment de vârf în timpul lui Constantin al X-lea Ducas (1059-1067)[8]. Şi flota bizantină a suferit un proces de decădere, odată cu sfârşitul secolului al X-lea, pe fondul diminuării pericolelor externe reale[9], iar din veacul următor supremaţia maritimă a bizantinilor a fost erodată progresiv de occidentali[10]. Pe măsura declinului suferit de sistemul militar al themelor, vechea armată provincială (*themata*) a fost înlocuită treptat cu o structură compusă din mercenari bizantini şi străini (*tagmata*)[11]. Soldaţii de meserie din cadrul

1. *Ibidem*, pp. 60-61.
2. Michael Angold, *The Byzantine Empire (1025-1204). A Political History*, Longman, Londra, New York, 1984, p. 196.
3. Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge University Press, Cambridge, Londra, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1985, pp. 513-517.
4. H.R. Davidson, „The Secret Weapon of Byzantium”, în *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 66, nr. 1, 1973, pp. 61-74.
5. John Haldon, *op. cit.*, pp. 142-143.
6. Warren Treadgold, *op. cit.*, pp. 101-102 ; John Haldon, „Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers : Current Problems and Interpretations”, în *State, Army and Society in Byzantium*, p. 167.
7. Jean-Claude Cheynet, „The Byzantine Aristocracy in the 10th-12th Centuries : a Review of the Book by A. Kazhdan and S. Ronchey”, în *The Byzantine Aristocracy…*, pp. 18-19.
8. Hélène Ahrweiller, *Byzance et la mer*, pp. 139-151.
9. *Ibidem*, pp. 117-118.
10. *Ibidem*, pp. 169-171. John H. Pryor, Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy c. 500-1204*, Brill, Leiden, Boston, 2006, pp. 76-122.
11. Jean-Claude Cheynet, „La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnene”, în *The Byzantine Aristocracy…*, pp. 65-67.

acestora serveau în schimbul unei solde vărsate de casa imperială, statul fiind răspunzător de cheltuielile lor militare, furnizându-le armamentul, echipamentul şi proviziile[1]. Astfel, pe parcursul secolului al XI-lea, au fost angajaţi abasgi, alani, albanezi, armeni, bulgari, englezi, francezi, georgieni, germani, normanzi, pecenegi, ruşi, sarazini, scandinavi, turci, uzi, varegi. Combatanţii străini erau recrutaţi de propriul şef militar sau furnizaţi de autorităţile din ţările de origine, în urma acordurilor încheiate cu Bizanţul[2].

Trupele de mercenari au reprezentat, pe parcursul veacului al XI-lea, o parte importantă a efectivelor armate[3], iar sub Comneni s-a consumat faza decisivă în care armata provincială a fost înlocuită cu una de meserie[4]. Reprezentanţii acestei familii imperiale au încercat să formeze o nouă armată naţională, finanţată prin sistemul de *pronoia*, în cadrul căreia recrutările erau efectuate de mari deţinători de pământ[5]. Aristocraţia bizantină s-a remarcat încă din secolele X-XI printr-o anumită propensiune spre disidenţe, care, în a doua jumătate a veacului al XI-lea, a devenit evidentă[6]. Aceasta nu era însă organizată într-o manieră de tip *feudal*, deoarece puterea imperială exercita asupra sa un control ferm, interzicând orice formă de reală autonomie în provinciile unde se aflau stăpânirile reprezentanţilor elitei, chiar şi atunci când aceştia ajungeau în fruntea sistemului administrativ. Conexiunea dintre aristocraţi şi pământ le-a oferit poziţia de lideri naturali la nivel local, însă prestigiul de care dispuneau nu a indus o diminuare a drepturilor legitime ale basileilor la nivel teritorial. În plus, marii deţinători de bunuri funciare nu aveau propriile forţe armate şi nu rezidau în castele impenetrabile, astfel încât se aflau necondiţionat în serviciul împăraţilor[7]. Această categorie avea totuşi o structură ierarhică, conferită de potenţa financiară şi zestrea simbolică a familiei, care produceau efecte în practică, nu însă şi în drept. Din acest unghi de vedere se poate explica de ce, dincolo de numeroase tulburări, mai ales în secolul al XI-lea, tendinţele autonomiste ale aristoctraţiei bizantine au fost mai curând excepţionale, aceasta fiind tentată în primul rând să îşi rezerve un rol în conducerea statului[8].

Din perspectiva istoriei bizantine, dezvoltarea unei armate de mercenari nu reprezintă în sine o expresie a decăderii militare[9], întrucât imperiul a apelat şi în trecut la astfel de resurse[10]. Efectele acestor transformări trebuie evaluate exclusiv în contextul politico-militar al epocii. Astfel, eşecul lui Roman al IV-lea marchează finalul tentativelor de a mobiliza armata provincială de rezervă, din acest moment fiind preferată convocarea combatanţilor profesionişti, întrucât sistemul prezenta avantajul calităţii soldaţilor şi ducea la simplificarea modalităţilor de recrutare. Pe măsură ce conducerea imperiului a fost nevoită să apeleze

1. Hélène Ahrweiller, „Recherches sur l'administration de l'Empire Byzantin aux IXe-XIe siècles", în Hélène Ahrweiller, *Etudes sur les structures administrative et socials de Byzance*, prefaţă de Paul Lemerle, Variorum Reprints, Londra, 1971, p. 25.
2. Speros Vryonis, Jr., *op. cit.*, p. 136.
3. Hélène Ahrweiller, „Recherches sur l'administration...", p. 34.
4. John W. Birkenmeier, *The Development of the Komnenian Army (1081-1180)*, Brill, Leiden, Boston, Köln, 2002, p. 25.
5. Hélène Ahrweiller, „Recherches sur l'administration...", p. 24. Despre semnificaţiile instituţiei *pronoia*, vezi Jean-Claude Cheynet, „The Byzantine Aristocracy (8th-13th Centuries)", în *The Byzantine Aristocracy*..., pp. 28-30.
6. Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations a Byzance (963-1210)*, Byzantina Sorbonensia, Paris, 1990, pp. 379-412.
7. Jean-Claude Cheynet, „The Byzantine Aristocracy (8th-13th Centuries)", p. 41 ; Leonora Neville, *Authority in Byzantine Provincial Society*, *950-1100*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, pp. 99-118.
8. Jean-Claude Cheynet, „Fortune et puissance de l'aristocratie (X[e]-XIIe siècle)", în *The Byzantine Aristocracy*..., pp. 199-213.
9. Jean-Claude Cheynet, „La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnene", p. 73.
10. Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army (284-1081)*, Stanford University Press, 1995, pp. 14-21.

la mercenari, au reieşit şi dezavantajele acestei soluţii, printre cele mai importante dovedindu-se, din perspectiva istoriei militare bizantine, costurile ridicate şi loialitatea scăzută[1]. În ceea ce priveşte ultimul dintre riscurile evocate, a existat mereu pericolul revoltelor mercenarilor, mai ales că asemenea mişcări erau favorizate de bulversarea produsă de invazia selgiucidă, care a deschis perspectiva, atrăgătoare pentru diverşi comandanţi militari, de a-şi crea state autonome în Asia Mică. Aici trebuie adăugat şi faptul că imperiul nu mai putea păstra controlul asupra graniţelor naturale, precum Munţii Taurus şi Antitaurus, care, în mod tradiţional, i-au asigurat o barieră defensivă în Orient[2]. În cadrul sistemului defensiv bizantin erau integrate state-tampon şi oraşe fortificate, însă statul romeilor nu mai dispunea de asemenea elemente de protecţie[3]. Frontiera anatoliană a devenit mobilă, ceea ce a permis apariţia unor vaste zone de *no man's land*[4], care în perioada infiltrării selgiucide şi mai ales în cea a Comnenilor erau revendicate atât de bizantini, cât şi de turci[5]. Tendinţele secesioniste trebuie privite şi din perspectiva faptului că în secolul al XI-lea puterea de la Constantinopol a trebuit să facă faţă naturii plurietnice a statului, alături de grecii majoritari convieţuind slavi, albanezi şi vlahi în provinciile europene ; latini, evrei, sirieni, musulmani şi armeni în capitală ; armeni, sirieni, curzi, evrei şi georgieni în Anatolia. Atâta vreme cât imperiul a reprezentat o forţă mondială, acesta dispunea de valenţele unui spaţiu centripet, însă pe măsura slăbirii puterii centrale şi a demantelării administraţiei provinciale, forţele centrifuge au fost exacerbate, odată cu etalarea diversităţii etnice, dublată de diferenţele confesionale[6].

Printre primii mercenari occidentali care s-au pus în slujba Imperiului Bizantin au fost cei proveniţi din Peninsula Scandinaviei şi Iutlanda, cunoscuţi din sursele bizantine sub denumirea generică de „varegi" (*varangi*)[7]. Unul dintre cei mai faimoşi reprezentanţi ai acestui neam a fost Harald Hardrada (Sigurdsson), care, potrivit surselor nordice, a slujit în Orient între 1034 şi 1043[8]. Acesta a venit din Norvegia la Constantinopol cu 500 de soldaţi şi s-a pus în slujba lui Mihail al IV-lea (1034-1041), luptând cu arabii şi bulgarii, după care a ajuns la Ierusalim în calitate de pelerin şi s-a întors în Peninsula Scandinaviei prin Rusia[9]. De aici începe cariera occidentală a acestui războinic nordic, devenit rege al Norvegiei, care a murit în bătălia împotriva lui Harold de la Stamford Bridge, aproape de York, la 25 septembrie 1066[10].

După cucerirea Angliei de către normanzi şi până în 1070, mulţi anglo-saxoni şi danezi au preferat să emigreze, o parte dintre aceştia ajungând în Bizanţ[11]. În 1081, anglo-saxonii au luptat în armata lui Alexios I la Dyrrhachium împotriva duşmanilor lor naturali, normanzii[12], iar în 1204 s-au aflat printre cei mai hotărâţi apărători ai oraşului în

1. Speros Vryonis, Jr., *op. cit.*, p. 136.
2. Hélène Ahrweiller, „La frontière et les frontières de Byzance en Orient", în *Byzance : les pays et les territories*, p. 217.
3. John W. Birkenmeier, *op. cit.*, p. 43.
4. Hélène Ahrweiller, „La frontière et les frontières de Byzance en Orient", pp. 218-220.
5. *Ibidem*, pp. 228-229.
6. Speros Vryonis, Jr., *op. cit.*, pp. 167-173.
7. Sigfús Blöndal, *The Varangians of Byzantium. An Aspect of Byzantine Military History*, Cambridge University Press, Cambridge, Londra, New York, Melbourne, 1978, p. 21.
8. *Ibidem*, pp. 54-101.
9. D.M. Nicol, „Byzantium and England", p. 184.
10. Leslie Rogers, „Anglo-Saxons and Icelanders at Byzantium. With Special Reference to the Icelandic Sage of St. Edward the Confessor", în Elisabeth Jeffreys, Michael Jeffreys, Ann Mofatt (eds.) *Byzantine Papers*, Proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference, Canberra, 17-19 mai 1978, Humanities Research Centre, Australian National University, 1978, pp. 82-84.
11. D.M. Nicol, „Byzantium and England", p. 185.
12. *Ibidem*, p. 188.

faţa occidentalilor[1]. De asemenea, numeroşi călători şi pelerini au trecut prin Constantinopol, venind din insulele britanice în secolele XI-XIV[2].

O componentă militară importantă de factură occidentală integrată în armata imperială a fost reprezentată de normanzi, care, în felul acesta, au anunţat expansiunea în Orient, continuând mişcarea spre Orient şi după instalarea în Mediterana centrală[3]. Unii reprezentanţi ai elitei normande au răspuns solicitărilor de mercenari venite din Orientul creştin, stimulaţi atât de avantajele materiale promise, cât şi de prestigiul pe care îl aducea o asemenea carieră militară. O astfel de aventură a început odată cu pelerinajul întreprins la Ierusalim de ducele Robert Magnificul al Normandiei. Cronistica occidentală a interpretat episodul într-o manieră fabuloasă, mai ales popasul său la Constantinopol, acolo unde nobilul apusean a hotărât să pună catârului său potcoave de aur. Acestea s-au risipit pe străzile oraşului, însă nimeni dintre însoţitorii ducelui nu le-a ridicat, prin aceasta dorind să dea o lecţie grecilor, care-i socoteau pe occidentali avizi după aur şi înclinaţi spre jaf[4]. Cu acest prilej, se spune că împăratul le-a arătat oaspeţilor normanzi cele mai importante relicve creştine, mai ales cele legate de patimile lui Christos[5]. Potrivit aceleiaşi ficţiuni, împăratul i-a invitat pe pelerini să rămână oricât ar dori în metropola de pe Bosfor şi le-a oferit daruri bogate[6]. Episodul face parte dintr-un topos comun relatărilor din Apus despre deplasările spre Ţara Sfântă, elementele sale regăsindu-se şi în povestirile despre regii scandinavi, Harold şi Sigurd, precum şi în legenda despre călătoria întreprinsă de Carol cel Mare la Ierusalim[7]. Spre deosebire de toate aceste relatări, pelerinajul lui Robert Magnificul este atestată documentar[8], mai ales că, pe drumul de întoarcere, principele occidental a murit la Niceea, în iulie 1035. Unul dintre însoţitorii ducelui era puternicul nobil normand Odon Stigard, al cărui prim născut, Odon al II-lea, s-a angajat în solda Imperiului Bizantin, în perioada 1057-1060 sau 1058-1061[9]. Deşi era moştenitorul pământurilor, titlului şi al funcţiei tatălui său, a ales să activeze sub stindardul romeilor, având ca motivaţie primordială prestigiul pe care îl putea aduce un astfel de stagiu[10]. Pentru bunele sale servicii, atunci când a părăsit Constantinopolul a primit o parte a relicvei Sfintei Bărbi, care, mai târziu, a dat numele unui lăcaş monahal[11]. Pe parcursul celor trei ani petrecuţi la curtea bizantină principele normand a putut învăţa limba greacă şi a primit titlul de *protospatharios*[12]. Dorinţa de a face carieră militară în Orient i-a animat mai ales pe cadeţii familiilor nobiliare occidentale, care erau excluşi de la moştenire prin impunerea principiului primogeniturii. Un exemplu în acest sens este cel al lui Robert Crispin, al treilea fiu al lui Gilbert I Crispin, care a pornit din Normandia spre Peninsula Iberică, în 1064, pentru a lupta împotriva sarazinilor, iar de aici a trecut în Italia[13]. După 1069 a ajuns în Bizanţ, iar bătălia de la Manzikert l-a găsit alături de împăratul Roman al IV-lea şi de alţi războinici normanzi[14].

1. *Ibidem*, p. 189.
2. *Ibidem*, pp. 194-195.
3. Emmanuelle Amsellem, „Les Stigand : des Normand à Constantinople”, *Revue des Études Byzantines*, tome 57, 1999, p. 283.
4. Elisabeth M.C. Van Houts, „Normandy and Byzantium”, pp. 544-545.
5. *Ibidem*, p. 545.
6. *Ibidem*, p. 546.
7. *Ibidem*, p. 547.
8. *Ibidem*, pp. 547-549.
9. Emmanuelle Amsellem, *op. cit.*, p. 285.
10. *Ibidem*, p. 286.
11. *Ibidem*, p. 287.
12. Jonathan Shepard, „Byzantine Diplomacy, A.D. 800-1204 : Means and Ends”, în Jonathan Shepard, Simon Franklin (eds.), *op. cit.*, p. 64.
13. Elisabeth M.C. Van Houts, „Normandy and Byzantium”, p. 555.
14. *Ibidem*, p. 556.

În secolul al XI-lea, contactele „francilor” cu Bizanţul au fost întreţinute de pelerini, mercenari şi, ocazional, de ambasadori, toţi aceştia călătorind prin Balcani sau Italia şi având ca destinaţie sau principal punct de escală Constantinopolul. Emblematic în acest sens este episodul care îl are în centru pe Robert I, contele Flandrei, aflat în drum spre Ţara Sfântă. La revenirea de la Ierusalim a trecut prin Constantinopol şi a fost primit de basileul Alexios I[1]. În privinţa datei la care s-a produs întâlnirea există o controversă istoriografică, însă cele mai multe indicii conduc spre plasarea în ultimele luni ale anului 1089 sau la începutul celui următor[2]. La întoarcerea în Occident, contele a trimis cinci sute de cavaleri flamanzi pentru a lupta sub comanda basileului, după cum reiese din *Alexiada* Annei Comnena, singurul izvor contemporan care vorbeşte despre acest transfer[3]. Angajamentul se explică prin relaţia specială care a existat între principele occidental şi reprezentantul Comnenilor de pe tronul constantinopolitan. Cel mai plauzibil scenariu prin care poate fi explicată această legătură privilegiată conduce spre ideea că Robert de Flandra a prestat jurământul de fidelitate (*fides*) şi omagiu (*hommagium*)[4], devenind astfel vasal al împăratului[5]. În această calitate şi-a asumat obligaţia de a-şi trimite combatanţii de elită pe frontul oriental, însă a primit, în compensaţie, o sumă de bani, ceea ce a conferit un caracter aparte acestei relaţii de dependenţă, din dorinţa lui Alexios I de a menaja orgoliile occidentalilor[6]. Efectivele flamande au jucat un rol important în luptele cu pecenegii, participând şi la marea bătălie de la Lebunion, din 29 aprilie 1091[7].

În secolul al XI-lea s-a constituit o importantă *tagmata* compusă din 4.000-6.000 de membri, care la preluarea puterii de către Alexios I număra 2.000 de combatanţi[8]. Această structură militară a fost alimentată permanent de mercenarii sosiţi din nordul Europei sau de normanzii din Mediterana centrală[9]. Vacuumul care a urmat după moartea lui Robert Guiscard, la 17 iulie 1085, a făcut ca mulţi normanzi să intre în serviciul lui Alexios. Dintre aceşti comandanţi poate fi amintit Guy, fiul lui Robert Guiscard[10], şi Constantin Humbertopoulos, nepotul acestuia. Astfel, o serie de membri ai casei de Hauteville au participat ca mercenari la apărarea Bizanţului[11], în special pentru operaţiunile militare din Peninsula Balcanică şi defileele Asiei Mici[12].

„Francii” au deţinut o pondere importantă în armata bizantină din secolul al XI-lea, numărul lor crescând de la aproximativ 2.000, în 1057, la cel puţin 3.000, în 1071. În cea mai mare parte a acestei perioade, începând din jurul anului 1050, până în 1076, o importantă unitate „francă” a staţionat în thema Armeniakoi din Asia Mică[13]. Atunci când Roussel de Bailleul s-a revoltat în fruntea celor 400 de oameni ai săi, a suscitat

1. F.-L. Ganshof, „Robert de Frison et Alexis Comnène”, *Byzantion*, XXXI, 1961, p. 59.
2. *Ibidem*, pp. 60-61.
3. Anne Comnène*, Alexiade. Regne de l’empereur Alexis I Comnène (1081-1118)*, text restabilit şi tradus de Bernard Leile, Société d’édition „Les Belles Lettres”, Paris, tome II, 1943, VII, VII/4, pp. 109-110.
4. F.-L. Ganshof, „Robert de Frison et Alexis Comnène”, p. 66.
5. *Ibidem*, p. 68.
6. *Ibidem*, pp. 69-71.
7. *Ibidem*, pp. 72-74.
8. Jean-Claude Cheynet, „Les effectifs de l’armée byzantine aux Xe-XIIIe”, în *The Byzantine Aristocracy*..., pp. 322-323.
9. William B. McQueen, *op. cit.*, p. 427.
10. Marquis de la Force, „Les conseillers latin du basileus Alexis Comnène”, *Byzantion*, XI, 1936, p. 157.
11. William B. McQueen, *op. cit.*, p. 437.
12. Marquis de la Force, *op. cit.*, p. 164.
13. Paul Magdalino, *op. cit.*, p. 10.

rapid şi sprijinul altor conaţionali, astfel încât a ajuns să dispună de 3.000 de luptători în mod obişnuit. *Tagmata* „francă" era compusă din efectivele lui Roussel, Hervé Francopoulos, aflat în fruntea a 300 de combatanţi, şi cei 500 de cavaleri trimişi de contele de Flandra[1]. Aceşti lideri exercitau de fapt o conducere independentă în zonele pe care le controlau, ceea ce a făcut ca în cele din urmă să fie consideraţi rebeli de către puterea de la Constantinopol. Dintre toţi, Roussel de Bailleul nutrea aspiraţiile politice cele mai înalte, încurajat fiind în acest sens şi de imensa popularitate de care se bucura în rândul populaţiei locale. Aici trebuie precizat că a ajuns într-o asemenea poziţie pe fondul haosului de după Manzikert, când a fost promovată un tip de administraţie independentă de puterea bizantină. Principele în discuţie a refuzat şi titlul de *kouropalates* oferit de Constantinopol din dorinţa de a se distanţa de imperiu. Mihail al VII-lea a fost nevoit să apeleze la sprijinul oferit de conducătorul selgiucid Tutach pentru a face faţă revoltei lui Roussel, opţiune care poate fi considerată emblematică pentru situaţia militară dezastruoasă a imperiului[2].

Mercenarii occidentali sunt adesea menţionaţi de sursele bizantine în legătură cu confruntările din estul imperiului. Aflăm despre ei că s-au luptat la Edessa, Amida, Erzerum, Manzikert şi în regiunea Antiohiei, sub comanda războinicului armean Philaretos Brachamios. Astfel, cu câteva decenii înainte de cruciadă, latinii din serviciul bizantinilor au anticipat multe dintre experienţele de care au avut parte cavalerii cruciaţi în Orient. Aceştia au ajuns să-i cunoască pe greci, turci şi armeni ca prieteni şi ca duşmani, au străbătut multe dintre locurile din Cilicia şi Siria unde viitorii *milles Christi* au luptat şi s-au stabilit în perioada 1097-1098. Din acest ultim punct de vedere, mercenarii au anunţat o serie de evoluţii politice prin faptul că şi-au croit propriile domenii în teritoriul bizantin şi au demonstrat că acest lucru putea fi posibil chiar cu acceptul împăratului. Odată întorşi în Apus, nobilii care se aflaseră în slujba Imperiului Oriental au descris compatrioţilor lor această regiune ca pe un tărâm al tururor posibilităţilor şi, poate cel mai important lucru, au contribuit la buna reputaţie a occidentalilor, atât în ţările lor de origine, cât şi în Bizanţ, ca singurii războinici capabili să-i înfrângă pe turci[3]. Cronicarul Mihail Attaleiates s-a arătat binevoitor faţă de mercenarii veniţi din Vest şi faţă de Europa Occidentală în general, pe care o consideră o componentă esenţială a apărării imperiului împotriva duşmanilor săi naturali, turcii[4]. Experienţa dramatică pe care Alexios Comnenul a avut-o cu normanzii a modificat această percepţie, care va fi mult amplificată în sens negativ de *Alexiada*, deşi imaginea pozitivă nu dispare în totalitate nici aici, după cum reiese din admiraţia autoarei faţă de Robert Guiscard şi Bohemund. Este vorba însă despre atitudinea omului civilizat relativ la forţa brută şi energia barbarilor, atitudini diferite faţă de respectul pe care îl nutreau romeii faţă de semenii lor[5]. De altfel, normanzii au avut parte în întreaga cronistică medievală de imaginea unor războinici neînfricaţi[6]. Anna Comnena descrie şi aventurile mercenarului normand Roussel de

1. Jean-Claude Cheynet, „Les effectifs de l'armée byzantine aux Xe-XIIIe", pp. 323-324.
2. Jean-Claude Cheynet, „La résistance aux turcs en Asie Mineure entre Mantzinkert et la première croisade", în *The Byzantine Aristocracy*..., p. 132.
3. Paul Magdalino, *op. cit.*, p. 12.
4. *Ibidem*, pp. 29-34.
5. *Ibidem*, p. 38.
6. John R.E. Bliese, „The Courage of the Normans – A Comparative Study of Battle Rhetoric", *Nottingham Medieval Studies*, XXXV, 1991, pp. 1-17.

Bailleul, care s-a folosit de haosul care a urmat după dezastrul de la Manzikert şi şi-a croit un principat semiindependent, sub protecţia prinţului selgiucid Tutush, al cărui aliat a devenit[1]. În schimbul unor promisiuni financiare, generalul Alexios Comnenul a obţinut de la conducătorul selgiucid predarea lui Roussel, însă împăratul Mihail al VII-lea Ducas a refuzat să expedieze suma convenită[2]. Astfel, occidentalii nu au avut parte de o imagine total defavorabilă, unii autori bizantini apreciindu-le virtuţile războinice şi hotărârea de care au dat dovadă[3].

Toate aceste atitudini reciproce au jucat un rol esenţial pe parcursul contactului prilejuit de marile expediţii desfăşurate de creştinătatea latină în Orient, sub semnul crucii, de-a lungul secolelor XI-XIII. Acestea reprezintă un fenomen cu implicaţii majore la nivelul civilizaţiei medievale, susceptibil să fie transpus într-o grilă de lectură plurală, în acord cu particularităţile care au marcat în timp dinamica sa. Fervoarea religioasă poate fi considerată prima şi cea mai evidentă motivaţie a acestor întreprinderi. În mod tradiţional, geneza ideii de cruciadă antimusulmană a fost plasată în contextul primelor conflicte dintre creştini şi arabi[4]. În ultimele decenii, autorii occidentali au nuanţat opinia privind influenţa decisivă a luptelor împotriva Islamului din Europa meridională, în special din Peninsula Iberică, cea Italică şi sudul Franţei, mai ales că zona centripetă a primei cruciade a fost în nord-vestul continentului[5]. O dovadă sugestivă în acest sens o reprezintă faptul că majoritatea autorilor occidentali dinaintea secolului al XI-lea nu au redat ideea pericolului pe care Islamul îl reprezenta pentru lumea creştină. Astfel, cruciada nu exista ca realitate potenţială la nivelul Occidentului medieval înaintea apelului pontifical, atât la nivel teoretic, cât şi ca formă de organizare, ceea ce a făcut ca aceasta să îmbrace formele deja omologate ale pelerinajului şi ale expansiunii militare[6]. Dincolo de aceste diferenţe de interpretare, cu greu poate fi negată amprenta religioasă a expediţiilor realizate de creştini în zona mobilă de frontieră cu Islamul. Astfel, Biserica s-a străduit să confere legitimitate războiului împotriva necredincioşilor, mai ales în ceea ce priveşte confruntarea cu musulmanii din Peninsula Iberică, care i-a atras şi pe cavalerii francezi, în contextul dezvoltării pelerinajului la Santiago de Compostela[7].

Puternicul spirit religios al cruciadelor a fost în mod substanţial stimulat de papalitate, care, la finele celui de-al XI-lea veac, s-a angajat ferm pe drumul revendicării hegemoniei asupra lumii creştine. Biserica romană urmărea să-şi realizeze idealul universalist de putere în Occident, ceea ce echivala cu afirmarea supremaţiei odată cu tranşarea în

1. Emily Albu, „Bohemond and the Rooster: Byzantines, Normans, and the Artful Ruse", în Thalia Gouma-Peterson (ed.), *Anna Komnene and Her Times*, Garland Publishing, Inc., New York, Londra, 2000, p. 158.
2. *Ibidem*, p. 159.
3. J.M.M. Hermans, *op. cit.*, pp. 9-13.
4. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. I, *The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem*, Cambridge University Press, Londra, 1951, pp. 3-21 ; Jonathan Riley-Smith, *The Crusades. A History*, ediţia a II-a, Yale University Press, New Haven, Londra, 2005, pp. 8-10. Vezi şi Giles Constable, „The Historiography on the Crusade", în Angeliki E. Laiou, Roy Parviz Mottahedeh (eds.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 2001.
5. John France, „Les origines de la Première Croisade. Un nouvel examen", în Michel Balard (ed.), *Autour de la Première Croisade*, Actes du Colloque de la *Society for the Study of the Crusades and the Latin East* (Clermont-Ferrand, 22-25 iunie 1995), Publications de la Sorbonne, Paris, 2005, pp. 44-45.
6. *Ibidem*, p. 45.
7. Cécile Morrisson, *Cruciadele*, traducere de Răzvan Junescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1998, p. 15.

favoarea sa a disputei cu imperiul. În raport cu Orientul, pontificatul îşi propunea extinderea influenţei, acţionând în paralel pentru lichidarea schismei, ceea ce urma să ducă la refacerea unităţii Bisericii creştine sub autoritatea Scaunului Apostolic, şi pentru subminarea prestigiului politic al Imperiului Bizantin prin legarea directă de Roma a unor puteri temporale din centrul şi estul Europei. Din acest punct de vedere, apare clar că ideea de unitate a lumii creştine a dominat apelul la cruciadă[1].

Universalismul pontifical a fost animat atât de ideea unităţii lumii creştine, cât şi de dorinţa impunerii păcii în Europa. Violenţa devenise endemică în Occidentul secolelor X-XI, iar această stare de lucruri stânjenea grav ritmul firesc al vieţii şi împiedica dezvoltarea economică ; în plus, ea contravenea învăţăturii creştine, esenţialmente pacifică, şi stătea în calea strădaniilor Bisericii romane de a realiza un vast efort de unificare sub raportul centralizării administrative şi unificării liturgice. Astfel, starea aproape permanentă de conflict trebuia înlăturată, iar iniţiativa a venit din partea Bisericii, care dorea să pună capăt vărsării de sânge, mai ales că în acest fel îşi putea afirma supremaţia, inclusiv în raport cu lumea laică. Impunerea „păcii lui Dumnezeu” s-a făcut progresiv, cu ajutorul conciliilor locale şi al ligilor păcii, în cadrul cărora angajamentele pacifice erau garantate prin jurământ[2]. Războaiele dintre creştini au fost calificate ca fratricide ; în schimb, cei ce-şi pierdeau viaţa în luptele cu necredincioşii erau trecuţi în rândul martirilor. Deşi forurile ecleziastice s-au dovedit deosebit de perseverente în politica de pace, era evident că nu puteau interzice complet acţiunile războinice, însă le puteau da un nou sens. Astfel, războiul a fost redirecţionat împotriva „necredincioşilor”, consideraţi adevăraţii duşmani ai Bisericii, ceea ce oferea un debuşeu convenabil elitelor dornice de expansiune, mai ales că *Reconquista* iberică reprezenta un model cu puternice reverberaţii. Aşadar, expediţiile îndreptate spre Orient s-au născut din curentul pacifist promovat de Biserică, odată cu sfârşitul secolului al X-lea, în scopul de a pune capăt violenţei endemice din cadrul creştinătăţii latine şi anarhiei politice, pe fondul unor experienţe anterioare de luptă împotriva necredincioşilor.

În conturarea acestei concepţii privind războiul trebuie să se ţină cont şi de emergenţa noii instituţii laice a cavaleriei, care a creat bazele unei noi solidarităţi de grup şi o concepţie diferită privind protejarea vieţii individuale. În plus, onoarea cavalerească implica ocrotirea celor lipsiţi de apărare şi protejarea Bisericii. La baza noii concepţii privind războiul s-a aflat, cu siguranţă, şi proliferarea unui nou spirit de aventură consubstanţial au mentalitatea cavalerească, ce ipostazia de fapt o dorinţă de emancipare a reprezentanţilor unor generaţii de cadeţi excluşi de la succesiunea patrimonială prin impunerea principiului primogeniturii.

Cultul sfinţilor şi al relicvelor a devenit deosebit de popular, odată cu trecerea timpului organizându-se un adevărat comerţ cu astfel de obiecte. Din acest punct de vedere, trebuie spus că venerarea Sfintei Cruci a jucat un rol deosebit de important pe parcursul cruciadelor. Începând din secolul al XI-lea, simbolistica semnului cruciform s-a concentrat pe ideea de sacrificiu, ceea ce echivala cu penitenţa în vederea desăvârşirii spirituale. O asemenea întreprindere a fost pusă tot mai mult în legătură cu Locurile Sfinte ale creştinătăţii, denumire generică atribuită spaţiului în care a avut loc opera mundană a Mântuitorului. Conceptul de bază nu a apărut odată cu creştinismul, deşi

1. John France, *op. cit.*, p. 46.
2. Vezi Dominique Barthélemy, *Anul o mie şi pacea lui Dumnezeu*, Editura Polirom, Iaşi, 2002.

descoperirea Sfintei Cruci i-a conferit o nouă dimensiune[1], întrucât acesta se găsea şi în gândirea religioasă greco-romană sau iudaică. Din punct de vedere creştin, Locurile Sfinte apar în epoca constantiniană, odată cu construcţiile cu caracter religios amenajate de împărat în locurile legate intim de viaţa lui Iisus. Această geneză poate fi considerată o „inovaţie imperială"[2], faţă de care autorii bisericeşti au avut opinii uneori radical diferite. Spre exemplificare, pot fi aduşi în discuţie doi dintre discipolii lui Origen: Athanasie, unul dintre promotorii vieţii monahale egiptene, care a respins ferm sacralizarea locurilor geografice – pentru el, pustiul egiptean era doar o entitate simbolică –, şi Ieronim, care în lucrarea *Vita Hilarionis* apără cu tărie localizarea geografică a sacrului şi propovăduieşte respectul faţă de rămăşiţele fizice ale oamenilor sfinţi[3]. Din această perspectivă, trebuie avută în vedere şi soarta creştinilor din Palestina odată cu includerea acestui teritoriu în cadrul califatului abasid, precum şi maniera în care Imperiul Creştin s-a raportat la el[4]. După 750, Ierusalimul a devenit un centru important al culturii arabe şi destinaţie predilectă de pelerinaj pentru evrei, creştini şi musulmani. La sfârşitul secolului al IX-lea şi începutul celui următor, lumea islamică a fost marcată de tulburări, iar patriarhia Ierusalimului a reclamat la Constantinopol şi în Vest abuzurile la care erau supuşi creştinii. Spre exemplu, în 881, patriarhul Ilie al III-lea (878-906) a lansat un apel către întreaga lume creştină în vederea trimiterii de ajutoare pentru întreţinerea bisericilor. În acest veac, relaţiile Constantinopolului cu Ierusalimul s-au limitat doar la contactele religioase. Din punct de vedere cultural însă, creştinii au fost tot mai mult atraşi de civilizaţia arabă, fapt favorizat de adoptarea limbii arabe, inclusiv la nivelul tratatelor teologice[5]. Deşi strategia diplomatică bizantină în raporturile cu Islamul a fost una tradiţional defensivă[6], regiunea Siria-Palestina a ocupat un loc central la nivelul relaţiilor bilaterale înainte de venirea turcilor selgiucizi. De altfel, în perioada imediat anterioară impactului cu aceştia, bizantinii au dezvoltat o politică externă eficientă, profitând de avantajul rivalităţilor şi slăbiciunii părţii musulmane. Aceasta contrasta cu perioada anterioară secolului al XI-lea, când imperiul se limitase la misiuni izolate pentru stabilirea condiţiilor păcii sau a schimburilor de prizonieri[7]. Dincolo de aceste raporturi, împăraţii bizantini din veacurile X-XI au dorit să elibereze Locurile Sfinte, între aceştia remarcându-se Nicephor al II-lea şi Ioan Tzimiskes, care au împins frontiera imperiului spre Palestina, un moment esenţial, din acest punct de vedere, fiind reprezentat de recuperarea Antiohiei în 969[8]. În perioada califului al-Hakim, relaţiile dintre Bizanţ şi Egiptul

1. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, p. 39.
2. Marianne Sághy, „La notion de «lieu saint» dans le premières vies de saints", în Béatrice Caseau, Jean-Claude Cheynet, Vincent Déroche (eds.), *Pèlerinages et lieux saints dans l'Antiquité et le Moyen Âge. Mélanges offerts à Pierre Maraval*, Collège de France, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris, 2006, p. 430.
3. *Ibidem*, pp. 431-442.
4. Sidney Griffith, „What has Constantinople to do with Jerusalem? Palestine in the Ninth Century: Byzantine Orthodoxy in the World of Islam", în Leslie Brubaker (ed.), *op. cit.*, p. 181.
5. *Ibidem*, pp. 182-189.
6. Hugh Kennedy, „Byzantine – Arab Diplomacy in the Near East from the Islamic Conquests to the Mid Eleventh Century", în Jonathan Shepard, Simon Franklin (eds.), *op. cit.*, p. 142.
7. *Ibidem*, p. 143.
8. Recucerirea Antiohiei de către bizantini, în 969, a fost un eveniment major pentru istoria orientală, care a produs o puternică îngrijorare în lumea musulmană şi a deschis Imperiului Creştin posibilitatea de a exploata resursele Ciliciei, precum şi cele legate de comerţul metropolei siriene, iar Biserica de la Constantinopol a câştigat una dintre cele cinci patriarhii, chiar dacă, teoretic, Scaunul Apostolic al Antiohiei rămânea complet autonom. Antiohia avea o importanţă militară şi strategică deosebită, datorită

fatimid au devenit tensionate, ca urmare a demolării Bisericii Sfântului Mormânt, începând cu 28 septembrie 1009[1]. În 1027 s-a încheiat un tratat între Egipt şi imperiu, prin care acesta din urmă primea dreptul de a reconstrui lăcaşul distrus în urmă cu 18 ani. Înţelegerea prevedea dreptul tuturor creştinilor din califat să revină la vechea lor credinţă dacă fuseseră forţaţi să îmbrăţişeze Islamul, iar basileul permitea în schimb deschiderea unei moschei la Constantinopol. Tratatul a fost reînnoit în 1036 şi probabil în această perioadă creştinii din Ierusalim au primit dreptul să-şi înconjoare cartierul cu un zid, formând astfel o comunitate autonomă în frunte cu patriarhul. Cel care a finalizat construcţia Bisericii Sfântului Mormânt a fost împăratul Constantin al IX-lea Monomahul, în timpul căruia a fost terminată şi delimitarea cartierului creştin din Oraşul Sfânt. În acelaşi context, negustorii din oraşul Amalfi au deschis un spital în Ierusalim, care ulterior a fost preluat de cavalerii Sfântului Ioan[2]. Se poate spune că la mijlocul veacului al XI-lea împăraţii bizantini au exercitat un protectorat asupra credincioşilor din Ţara Sfântă şi din califatul fatimid, însă nu în sens teritorial, acesta fiind unul de factură personală [3]. La mijlocul secolului al XI-lea dominaţia în Mediterana era partajată între Imperiul Bizantin şi califatul fatimid al Egiptului, iar tratatele semnate între aceste două puteri a pus capăt unei lungi perioade de confruntare. În 1055 s-a format Imperiul Selgiucid, după ce sultanul Toghrul-beg a pus stăpânire pe Bagdad, inaugurând protectoratul asupra califatului abasid[4].

Pe parcursul confruntărilor dintre creştinii şi musulmanii din Orient au existat anumite accente de factură religioasă, însă nu poate fi luat în calcul un tip de război dus în numele credinţei de factura celui manifestat în apusul Europei. Emblematic în acest sens este faptul că patriarhul ecumenic Polyeuct a refuzat cererea împăratului Nicephor Phocas de a-i considera martiri pe soldaţii căzuţi în luptele cu necredincioşii, în temeiul canonului vasilian referitor la penitenţa impusă soldaţilor care vărsau sânge, ceea ce a echivalat cu

---

fortificaţiilor sale, printre cele mai redutabile din întreg Orientul – la care se adăuga un important sistem de apărare compus din mai multe cetăţi – şi ca urmare a faptului că reprezenta un avanpost în interiorul lumii musulmane, care putea servi ca punct de plecare pentru viitoare acţiuni ofensive. Din punct de vedere religios, populaţia Antiohiei era în majoritate monofizită, iar împăraţii au căutat să sporească numărul melkiţilor, recurgând chiar la convertiri şi deportări. Cu toate acestea, se pare că relaţiile dintre cele două mari comunităţi religioase au fost în general lipsite de tensiuni. Oraşul era frecventat şi de latini, având scopuri comerciale sau animaţi de dorinţa pioasă de a ajunge în Locurile Sfinte. Datorită poziţiei sale excentrice, Antiohia a devenit cartierul general al multor personaje care se ridicau împotriva puterii imperiale, precum Leon Phocas, fiul lui Bardas Phocas, în timpul lui Vasile al II-lea. Aici şi-au găsit adăpost şi partizanii lui Bardas Skleros, în vremea aceluiaşi împărat, iar „ducele" Katchatourios l-a susţinut pe Roman al IV-lea împotriva lui Mihail al VII-lea după dezastrul de la Mantzikert. Philaretos Brachamios, un alt oponent al acestui din urmă suveran, a fost stăpânul Antiohiei începând cu 1078 şi până la căderea oraşului sub selgiucizi, în decembrie 1084. În contextul situaţiei critice de la începutul domniei lui Alexios I, acest rebel, care acţiona complet independent de Constantinopol, a ajuns să fie considerat şeful forţelor bizantine din Răsărit, motiv pentru care i s-a oferit funcţia oficială de domestic al Scholaelor din Est (demnitate solicitată mai târziu şi de Bohemund, după ce a devenit stăpân în Antiohia), pentru ca, în cele din urmă, să fie gratulat cu înaltul titlu de *protosebastos* (Jean-Claude Cheynet, „The Duchy of Antioch during the Second Period of Byzantine Rule", în Krijnil Ciggaar, M. Metcalf [eds.], *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean [I]. Antioch from the Byzantine Reconquest until the End of the Crusader Princilality*, Acta of the congress held at Hernen Castle in May 2003, Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, Leuven-Paris-Dudley, MA, 2006, pp. 1-16).

1. Marius Canard, „La destruction de l'Église de la Résurrection par le calife Hākim et l'histoire de la descente du feu sacré", *Byzantion*, XXXV, 1965, pp. 16-19.
2. Steven Runciman, „The Byzantine «Protectorate» in the Holy Land in the XI Century", pp. 208-209.
3. *Ibidem*, pp. 213-214.
4. Claude Cahen, „La diplomatie Orientale de Byzance face à poussée seldjoukide", *Byzantion*, XXXV, 1965, p. 10.

respingerea ideii de război sfânt[1]. Din acest punct de vedere, trebuie precizat că diferenţa fundamentală privind concepţia asupra războiului în Occident şi în Bizanţ a constat în faptul că în acest din urmă spaţiu nu a existat nici o îndoială asupra autorităţii îndreptăţite să declarare războiul. Astfel, era evident că declanşarea ostilităţilor intra exclusiv în competenţa împăratului, care nu trebuia să solicite acordul Bisericii[2]. Spre deosebire de războiul sfânt creştin, *djihad*-ul *islamic* a apărut în a doua jumătate a secolului al VIII-lea şi se baza pe împărţirea lumii în două tabere ireconciliabile (*Dar-al Islam* şi *Dar-al Harb*). Regimul tributar, situat între cele două, însemna doar amânarea temporară a *djihad*-ului, întrucât obiectivul fundamental era de a include mereu noi teritorii în Casa Islamului. Din acest punct de vedere, războiul islamic avea un caracter permanent, fiind considerat o obligaţie a fiecărui musulman, pe când cruciada a fost concepută ca o acţiune limitată în timp şi având un caracter benevol. În plus, comparaţia dintre războiul sfânt creştin şi *djihad* este imposibilă sub aspect metodologic. Astfel, cruciada nu a avut la bază o doctrină a războiului, întrucât urmărea iniţial scopul de a-i ajuta pe creştinii din Orient şi de a obţine controlul asupra Locurilor Sfinte din Palestina ; *djihad*-ul însă reprezintă o manifestare a concepţiei referitoare la efortul spiritual intrinsec apartenenţei confesionale[3]. Se poate spune că a existat o componentă religioasă a războiului, atât în vestul, cât şi în estul lumii creştine, înainte de cruciade, însă războiul sfânt nu s-a impus în Bizanţ din cauza opoziţiei clericale şi a ameliorării raporturilor cu lumea musulmană[4]. Şi *djihad*-ul a îmbrăcat o multitudine de semnificaţii de-a lungul timpului, variind în funcţie de contextul istoric şi orientarea doctrinară a diverselor părţi ale lumii musulmane, între prevalenţa elementelor de ordin moral şi a celor de natură militară[5].

Călătorii occidentali întorşi din Orient au creat imaginea unui tărâm fabulos, adevărată Ţară a Făgăduinţei, şi au stimulat aspiraţiile soteriologice ale mulţimilor, întrucât se credea că o călătorie reuşită aici echivala, prin prisma greutăţilor şi a sacrificiilor pe care le presupunea, cu obţinerea graţiei divine. Studiile mai vechi au susţinut că populaţia creştină a Europei Occidentale din secolul al XI-lea era obsedată de Ierusalim şi Ţara Sfântă, de unde a decurs caracterul indispensabil al pelerinajului, fapt ce ar explica geneza cruciadei şi, implicit, iniţiativa papei Urban al II-lea de a promova un razboi sfânt[6]. Astfel, miza esenţială a întregului demers explicativ se centrează în jurul poziţiei pe care a deţinut-o Ierusalimul în conştiinţa religioasă colectivă a secolului al XI-lea. De la început trebuie spus că o serie de evenimente de la începutul veacului, precum persecuţiile declanşate împotriva creştinilor şi distrugerea Sfântului Mormânt, au fost percepute într-o manieră dramatică în Occidentul medieval. Acest din urmă eveniment

---

1. Béatrice Caseau, Jean-Claude Cheynet, „La communion du soldat et les rites religieux sur le champ de bataille”, în Béatrice Caseau, Jean-Claude Cheynet, Vincent Déroche (eds.), *op. cit.*, p. 107.
2. John Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, University College London, Londra, 1999, pp. 17-33. Vezi şi Angeliki E. Laiou, „On Just War in Byzantium”, în Milton V. Anastos (ed.), *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ : Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, vol. I, New Rochelle, New York, 1993, pp. 170-171.
3. P. Partner, „Holy war, Crusade and jihād : an attempt to define some problems”, în Michel Balard (ed.), *op. cit.*, p. 333.
4. *Ibidem*, pp. 333-334.
5. *Ibidem*, pp. 334-336.
6. A existat în gândirea creştină tradiţională ideea de *război drept*, însă aceasta era diferită de aceea a *Războiului Sfânt*, chiar dacă cele două concepte s-au suprapus în parte (Christopher Tyerman, *God's War. A New History of the Crusades*, Penguin Books, Londra, 2006, pp. 33-35).

nu a avut un ecou atât de important în epocă, după cum o demonstrează menţionarea sa sporadică în sursele vremii, mai ales că pelerinajele din această perioadă nu aveau aspectul unei mişcări de masă. Ierusalimul se bucura totuşi de o popularitate imensă, mai ales în lumea monahală – nu atât oraşul real, cât proiecţia sa arhetipală, Ierusalimul ceresc –, la fel ca şi cultul Sfintei Cruci, care a cunoscut o mare popularitate în veacul al XI-lea. Astfel, pelerinajele la Ierusalim beneficiau de oarecare popularitate, fără ca înainte de cruciada săracilor să se poată vorbi de mişcări de masă. De altfel, papa Urban al II-lea a lansat ideea eliberării Ierusalimului terestru, folosindu-se de faptul că, pentru oamenii vremii, acesta avea o importanţă spirituală deosebită, iar cele două dimensiuni puteau fuziona firesc în conştiinţa colectivă. Astfel, profitând de locul ocupat de Ierusalim în pietatea contemporană, pontiful a creat o nouă imagine a cetăţii terestre care nu existase anterior şi, în acelaşi timp, o nouă formă de pietate[1].

În Evul Mediu occidental, termenii de *peregrinus* sau *peregrinatio* au căpătat un sens spiritual în strânsă legătură cu scopul final, care, în condiţiile epocii, era atins prin înfruntarea unui număr impresionant de greutăţi şi primejdii. În condiţiile insecurităţii generale, pelerinajele spre Ierusalim erau întreprinse de bărbaţi care călătoreau înveşmântaţi auster şi bine înarmaţi. Biserica a încurajat acest fenomen, deoarece oferea posibilitatea de a îndrepta mulţimea spre un ţel al salvării şi constituia o formă de disciplinare a elementelor cu potenţial belicos. Primii pelerini au ajuns în Ţara Sfântă încă din Antichitatea târzie, cea mai cunoscută fiind călătoria Sfântului Ieronim (350-420), care a rămas aici mai mulţi ani[2]. Au existat numeroase relatări despre vizitarea Palestinei în secolele V-VI, unele fiind reluate ulterior. Spre exemplu, Grigore din Tours, care, deşi nu a călătorit niciodată în Orient, a ţinut să le reamintească contemporanilor despre aceste întreprinderi pioase. Pentru cronicar, Ţara Sfântă reprezenta un teritoriu al miracolelor, în care graniţa dintre sacru şi profan era foarte uşor de trecut, astfel încât cele două dimensiuni se aflau într-un raport de complementaritate, ceea ce contura imaginea unui spaţiu în care trecerea de la natural la supranatural se făcea firesc[3]. Mişcarea spre Ierusalim a dăinuit în formă atenuată şi pe parcursul secolelor VII-VIII, după instaurarea hegemoniei musulmane în arealul mediteranean, când greutăţile parcursului au făcut ca drumul spre Ţara Făgăduinţei să fie echivalat cu o participare la patimile lui Christos. Deşi pelerinajul nu era o obligaţie, începând din secolulul al VII-lea această formă de pietate a început să figureze între penitenţele canonice, astfel încât a antrenat mai ales oameni ai Bisericii. Între aceştia s-a aflat Willibald, originar din Wessex şi devenit episcop de Eichstät în Bavaria[4], care a ajuns în Palestina pe la 725 şi s-a întors în Occident după o escală în Constantinopol[5]. Un alt exemplu este cel al călugărului Bernard, despre care ştim că, spre 870, a călătorit în Palestina, făcând popas în Egipt[6]. Relaţiile acestor

1. John France, „Le rôle de Jérusalem dans la piété du XIe siècle”, în Michel Balard, Alain Ducellier (eds.), *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée Médiévale*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1998, pp. 151-161.
2. Yitzhak Hen, „Gregory of Tours and the Holy Land”, în *Orientalia Christiana Periodica*, vol. 61, 1995, f. I, pp. 49-50.
3. *Ibidem*, pp. 50-63.
4. D.M. Nicol, „Byzantium and England”, p. 182.
5. Albert Davids, „Routes of Pilgrimage”, în Krijnie Ciggaar, Albert Davids, Herman Teule (eds.), *East and West in the Crusader States. Context – Contacts – Confrontations*, „Acta of the congress held at Hernen Castle in May 1993”, Uitgeverij Peeters, Leuven-Dudley, MA, 1996, pp. 83-84.
6. *Ibidem*, pp. 89-92.

pelerini cu autorităţile locale au fost în general diplomatice, nici unul dintre ei neavând dificultăţi majore[1]. În secolul al XI-lea pelerinajul este menţionat ca o formă de penitenţă destinată celor care tulburau pacea instituită de Biserica romană, astfel încât alături de clerici au început să participe tot mai mulţi laici. În plus, drumurile au devenit mai sigure odată cu sfârşitul veacului al X-lea, cu limitarea pirateriei din Provenţa şi Creta, instituirea controlului bizantin asupra Mediteranei orientale, creştinarea Ungariei şi reintrarea în stăpânirea imperială a unui vast teritoriu cuprins între Dunăre şi nordul Siriei[2]. În plus, fatimizii au lăsat deplină libertate pelerinilor, în schimbul plăţii unei redevenţe, distrugerea Sfântului Mormânt din 1009 constituind mai curând o excepţie, după cum o demonstrează acordul ulterior cu Bizanţul şi restaurarea sanctuarului[3]. Având în vedere toate aceste elemente, călătoriile întreprinse în scopuri pioase s-au multiplicat foarte mult în secolul al XI-lea şi au căpătat adesea un aspect colectiv. Interesant este că mulţi dintre cronicarii importanţi ai perioadei nu fac nici o aluzie la Ierusalim ; în general, puţine surse importante vorbesc despre acest oraş ; în schimb, multe amintesc despre intensificarea pelerinajelor în perioada 1000-1030, la care participau numeroase personaje importante şi tot mai mulţi credincioşi de rând[4]. O posibilă explicaţie din acest punct de vedere poate să se refere la faptul că, în mentalul pelerinilor din secolul al XI-lea şi apoi al primilor cruciaţi, o importanţă cardinală avea Sfântul Mormânt, şi nu oraşul în sine[5]. Pentru a răspunde cerinţelor impuse de o deplasare anevoioasă, traseele au fost înţesate de ospicii şi locuri de popas, care au luat fiinţă şi în Oraşul Sfânt, odată cu întemeierea a numeroase mănăstiri. Marii nobili, precum ducele Robert de Normandia, se deplasau în mod organizat, în cadrul unor expediţii cu organizare ierarhică proprie[6]. Pe fondul multiplicării semnificative a pelerinajelor la Ierusalim după anul 1000, vizitarea Sfântului Mormânt era de natură să înlocuiască toate celelalte forme de penitenţă, iar papa propunea cruciaţilor indulgenţă plenară ca recompensă pentru participarea la acţiune[7]. Cruciada a fost aşadar o simbioză între *războiul sfânt* şi *pelerinaj*, întrucât cruciatul avea atât drepturile unui pelerin, cât şi statutul de luptător care urma să elibereze Ierusalimul.

O piedică importantă în calea deplasărilor spre Ţara Sfântă a reprezentat-o cucerirea Ierusalimului de către turcii selgiucizi în anul 1070. După bătălia de la Manzikert, Imperiul Bizantin a suferit pierderi majore, cea mai gravă dintre acestea fiind Anatolia, un adevărat spaţiu centripet pentru creştinătatea orientală, care asigurase statului romeilor supravieţuirea în momentele critice provocate de expansiunea arabă din secolele VII-VIII[8]. Această vastă peninsulă a putut să ofere resursele economice şi demografice necesare revenirii la statutul de putere mondială în cursul veacurilor IX/X-XI, zona rurală furnizând soldaţi, iar cea urbană surplusul economic. Aşadar, recuperarea provinciilor asiatice se dovedea o condiţie esenţială pentru refacerea prestigiului Bizanţului şi chiar

1. *Ibidem*, p. 99.
2. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, p. 48.
3. Cécile Morrisson, *op. cit.*, p. 12.
4. John France, „Les origines de la Première Croisade”, pp. 46-48.
5. Sylvia Schein, „Jérusalem. Objectif originel de la Premiere Croisade ? ”, în Michel Balard (ed.), *op. cit.*, pp. 119-126.
6. Cécile Morrisson, *op. cit.*, p. 13.
7. Jean Richard, „La Croisade : l’évolution des conceptions et des stratégies”, în Alan V. Murray (ed.), *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusasder Societies (1095-1500)*, Selected Proceedings of the International Medieval Congress, University of Leeds (10-13 July 1995), Brepols, Turnhout, 1998, p. 5.
8. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, pp. 71-72.

pentru supravieţuirea acestuia pe termen lung. Situaţia era cu atât mai gravă cu cât, în aceeaşi perioadă, posesiunile sale balcanice erau ameninţate de incursiunile lui Robert Guiscard dinspre Italia de Sud şi de invazia pecenegilor. În aceste condiţii, puterea de la Constantinopol a multiplicat solicitările privind trimiterea unor mercenari de elită din Europa de Apus. În 1074, basileul Mihail al VII-lea a avut iniţiativa de a se adresa direct Scaunului Apostolic, cu rugămintea de a solicita cavalerilor occidentali să se pună în slujba imperiului. Deşi Bizanţul nu a chemat la un război sfânt, în sprijinul rugăminţilor de a trimite mercenari a fost invocată solidaritatea religioasă, în acelaşi timp cu exagerarea suferinţelor îndurate de creştinii aflaţi sub dominaţie selgiucidă[1]. Pe acest fond, Curia apostolică a conceput o mişcare menită să refacă unitatea Bisericii sub autoritatea romană, însă aceasta a fost amânată, pe fondul conflictului cu puterea imperială occidentală. Proiectul a dobândit o nouă dimensiune ca urmare a faptului că şi Alexios I Comnenul a recurs la sprijinul papalităţii în vederea recuperării teritoriilor pierdute în Orientul Apropiat, ceea ce i-a oferit lui Urban al II-lea ocazia de a lansa, în 1095, la Conciliul de la Clermont, un apel general la cruciadă[2]. Chiar dacă în spatele apelului se ascundeau speranţele Scaunului Pontifical de a realiza unirea celor două Biserici, ecoul puternic al chemării se explică prin faptul că nobilimea era atrasă de comorile Orientului[3] şi prin emergenţa ideii de restaurare a regatului lui Christos, la care se adăuga dorinţa de a obţine indulgenţele legate de pelerinajul la Ierusalim[4]. Astfel, Urban al II-lea a profitat de faptul că oraşul sfânt câştigase un anumit loc în conştiinţa elitei nobiliare de la sfârşitul veacului, pe care a mobilizat-o spre un obiectiv ce urmărea în primul rând creşterea supremaţiei romane[5]. Apelul la cruciadă a fost lansat în afara discuţiilor conciliare propriu-zise, însă efectul predicii ţinute în spaţiu deschis a fost foarte puternic, determinând reacţia primilor voluntari care şi-au asumat semnul crucii (*cruce signati*) ca expresie a apartenenţei la o comunitate nouă de pelerini[6]. Conducător spiritual al expediţiei a fost numit Adémar, episcop de Puy, în calitate de legat papal. Urban al II-lea a rămas opt luni în Franţa, a propovăduit cruciada în Limoges, Angers, Aquitania şi Languedoc şi a trimis clerici să ducă acest mesaj pe valea Loarei, în Normandia şi Anglia. Astfel, pontiful a creat un nou tip de pietate, concentrată asupra Oraşului Sfânt şi a indulgenţelor, reuşind să mobilizeze un mare număr de oameni, a căror principală aspiraţie era să dobândească viaţa veşnică[7].

1. Cécile Morrisson, *op. cit.*, pp. 18-22.
2. Jonathan Riley-Smith (ed.), *The Oxford History of the Crusades*, Oxford University Press, Oxford, New York, 1999, p. 42.
3. Jonathan Shepard, „Byzantine Diplomacy, A.D. 800-1204 : Means and Ends”, p. 69.
4. Jean Richard, *op. cit.*, p. 5.
5. John France, „Les origines de la Première Croisade”, pp. 53-55.
6. Jonathan, Riley-Smith (ed.), *The Oxford History of the Crusades*, pp. 69-70.
7. John France, „Les origines de la Première Croisade”, pp. 55-56.

3. Cruciadele : expansiunea latină în Orient

Bogdan-Petru Maleon

Potrivit tradiţiei, au existat opt cruciade desfăşurate între 1096 şi 1270, deşi, în realitate, se poate vorbi despre o mişcare continuă spre Orient, iar intervalul amintit reprezintă doar perioada sa de maximă intensitate. Particularitatea primei expediţii (1096-1099) constă în numărul mare de participanţi şi gruparea acestora în două corpuri expediţionare, cunoscute sub numele de *cruciada săracilor* şi *cruciada nobiliară*. Iniţial, papalitatea a urmărit doar ridicarea unei armate din sudul Franţei, unde pericolul musulman făcea ca astfel de chemări să aibă o rezonanţă deosebită, însă efectul propagandei desfăşurate prin intermediul oamenilor Bisericii a provocat un surprinzător ecou, mai ales în nord-estul Franţei, Lorena, Flandra şi zona renană. Oamenii simpli s-au dovedit receptivi, atât datorită fervorii religioase şi mirajului reprezentat de Orient, cât şi din cauza numeroaselor calamităţi naturale, foametei şi a epidemiilor care loviseră regiunile renane şi nordul Franţei[1]. Pelerinajele la Ierusalim continuau să fie consemnate în diverse izvoare cu caracter general sau local, în primul rând pentru că erau evenimente excepţionale la care adesea participau personaje deosebit de importante. Deplasările din veacul al XI-lea nu au avut în nici un moment caracterul unor mişcări de masă, „cruciada populară" rămânând un eveniment insolit, mai ales că Urban al II-lea a făcut apel la marii seniori ai societăţii occidentale şi la fidelii acestora[2]. Alexios I a anticipat deplasarea cruciaţilor prin Balcani, întrucât, în cursul primei jumătăţi a secolului al XI-lea, pelerinii din vest treceau, de regulă, prin Ungaria şi pătrundeau în imperiu pe la Belgrad[3]. Cu toate acestea, rebeliunile din Balcani şi invazia pecenegilor i-au făcut pe mulţi să prefere drumul spre Adriatica şi, de aici, pe *Via Egnatia*, mai ales după ce au fost făcute publice dificultăţile întâmpinate de marele pelerinaj german din 1064-1065. Deşi basileul dispunea de o bună reţea de informatori şi intenţiona să asigure escorta cruciaţilor, intermediind totodată aprovizionarea lor, expediţia lui Walther cel Sărac a surprins autorităţile bizantine, deoarece a ajuns la Dunăre mult mai repede decât era de aşteptat[4]. Astfel, pelerinii s-au dedat la jafuri[5], în aceeaşi manieră procedând, ulterior, şi însoţitorii lui Petru Eremitul[6]. Trecerea

1. Cécile Morrisson, *op. cit.*, pp. 26-27.
2. John France, „Les origines de la Première Croisade", pp. 51-53.
3. Steven Runciman, „The First Crusaders' Journey across the Balkan Peninsula", *Byzantion*, XIX, 1949, p. 209.
4. Deşi papa a fixat plecarea pentru 15 august, cruciaţii au intrat în imperiu pe la Belgrad, la sfârşitul lui mai 1096 (Steven Runciman, *A History of the Crusades*, p. 118).
5. Steven Runciman, „The First Crusader's Journey...", pp. 209-211.
6. *Ibidem*, pp. 212-214.

atâtor armate i-a pus lui Alexios I probleme enorme, aşa încât basileul a urmărit ca aceştia să nu rămână mai mult de trei zile într-un loc, cu excepţia Constantinopolului. Bizantinii au învăţat repede din primele experienţe, iar atunci când Godefroy de Lorena a sosit la Belgrad, aceştia erau deja pregătiţi. Hugues de Vermandois a venit prin Italia, urmând *Via Egnatia*, la fel ca şi Bohemund de Tarent, iar Raymond de Saint-Gilles, conte de Toulouse, a urmat drumul terestru străbătând munţii din Croaţia şi Dalmaţia. Contele Robert de Flandra a trecut prin Apulia şi a călătorit fără probleme, iar ultima mare armată, sub comanda lui Robert de Normandia şi a cumnatului său Étienne de Blois, a călătorit pe *Via Egnatia*[1]. În ceea ce priveşte numărul de combatanţi, se poate estima că Petru Eremitul călăuzea 40.000 de oameni, dintre care doar o mică parte erau soldaţi ; Godefroy se afla în fruntea a 10.000 de cavaleri, tot cam atâtea forţe având şi Raymond. Ceilalţi principi conduceau trupe mult mai reduse, dar se poate spune că aproximativ 70.000-100.000 de persoane au străbătut Balcanii în perioada 1096-1097[2]. Disciplina în rândul acestora era greu de menţinut, întrucât trupele erau însoţite de un număr mare de necombatanţi, clerici şi pelerini săraci, cu toţii dispuşi să declanşeze revolte şi jafuri. Organizarea lui Alexios a fost însă bună, aşa încât, cu excepţia lui Walther şi Petru, care au provocat dezordini la Belgrad, şi Bohemund, la Castoria, ceilalţi cruciaţi nu au fost nevoiţi să întreprindă raiduri în zona rurală. Ei nu au întâmpinat probleme în aprovizionarea cu alimente pe parcursul traversării provinciilor europene ale imperiului, iar escorta compusă din pecenegi a reuşit în general să păstreze ordinea. Impactul pătrunderii atâtor străini în Bizanţ a fost însă unul deosebit, după cum o sugerează relatarea Annei Comnena, fiica basileului, care îi prezintă pe cruciaţi din perspectiva trăsăturilor clasice, specifice hoardelor barbare : incredibil de numeroşi, indisciplinaţi şi turbulenţi, înclinaţi spre trădare, excesiv de ambiţioşi, violenţi şi lacomi[3]. De asemenea, tânăra prinţesă bizantină a fost surprinsă de spiritul combativ al clerului latin, cu atât mai mult cu cât în tradiţia ortodoxă oamenii Bisericii nu participau la război[4].

În primăvara anului 1097, armatele nobiliare au ajuns la Constantinopol din direcţii şi la intervale de timp diferite[5]. Alexios I Comnenul şi-a propus să-i folosească pe cavalerii latini ca mercenari pentru eliberarea posesiunilor pierdute, însă a recurs la o practică occidentală, cerându-le conducătorilor apuseni să-i devină vasali, ca o condiţie a debarcării în Asia Mică şi a asigurării asistenţei. Aceştia trebuiau să recunoască suzeranitatea basileului şi a urmaşilor săi pentru toate teritoriile pe care urmau să le cucerească şi să restituie acele posesiuni care, înainte de invazia selgiucidă, aparţinuseră Bizanţului. Aceste pretenţii au stârnit iniţial protestele cruciaţilor, însă, pe măsură ce nobilii acceptau angajamentul, Alexios I s-a folosit de acest precedent pentru a-i convinge pe următorii veniţi. După ce cruciaţii au depus jurământul de fidelitate şi omagiul, Alexios I i-a adoptat ca „fii" în cadrul unei ceremonii desfăşurate la palat. Acest ceremonial, fără precedent în diplomaţia bizantină, reflectă dorinţa basileului de a obţine garanţii de la fiecare participant la cruciadă, integrându-i într-o schemă utilizată frecvent de cancelaria constantinopolitană în legătură cu suveranii creştini[6]. După acest moment, la sfârşitul lunii mai a

1. *Ibidem*, pp. 214-219.
2. *Ibidem*, p. 220.
3. R.D. Thomas, „Anna Comnena's Account of the First Crusade. History and Politics in the Reigns of the Emperors Alexius I and Manuel I Comnenus", *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 15, 1991, p. 273.
4. *Ibidem*, pp. 276-277.
5. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, pp. 149-170.
6. Jonathan Shepard, „Byzantine Diplomacy, A.D. 800-1204 : Means and Ends", p. 69.

anului 1097, cruciaţii şi contingentele bizantine au trecut Bosforul, debarcând în Bithinia. Întâlnirea finală dintre suveranul bizantin şi cruciaţi a avut loc în tabăra militară de la Pelecanum ; acesta le-a reamintit îndatoririle şi l-a desemnat pe Tatikios să fie ghid al armatei cruciate, primind instrucţiuni să-i asiste ca translator şi în procurarea proviziilor[1]. Contingentele reunite, numărând aproximativ 45.000 de cavaleri şi 30.000 de infanterişti, s-au îndreptat spre Niceea, capitala sultanatului Rum, oraş în care se afla încă o populaţie majoritar creştină, turcii având doar o garnizoană şi o curte nobiliară. Întrucât sultanul Kilidj Arslan nu se afla în capitală, după asediul desfăşurat între 21 mai şi 19 iunie, oraşul s-a predat bizantinilor pentru a evita un masacru, iar basileul a decis să permită accesul occidentalilor doar în grupuri mici şi însoţiţi de poliţia imperială[2]. Alexios I a cruţat viaţa captivilor şi a tratat cu deferenţă familia sultanului, gesturi interpretate de mulţi occidentali ca expresie a unei atitudini duplicitare[3]. Expediţia latină s-a deplasat spre Ierusalim prin Dorylaeum, unde s-a produs coliziunea cu armata lui Kilidj Arslan, bătălia din 1 iulie 1097 încheindu-se cu victoria clară a occidentalilor[4], ceea ce a dus la dezorganizarea stăpânirii selgiucizilor din Anatolia[5]. Acest moment a avut o importanţă strategică deosebită, prin faptul că a deschis drumul spre Ierusalim, marcând apogeul cavaleriei grele occidentale[6]. De asemenea, a asigurat revenirea Bizanţului ca forţă militară în Asia Mică şi, pe termen lung, supravieţuirea imperiului. Alexios I Comnenul a urmat trupele cruciate în traversarea Asiei Mici şi a cules roadele expediţiei obţinând controlul asupra regiunii de vest a peninsulei, împingând frontiera continentală pe râul Maeander[7].

În octombrie 1097, cruciaţii au ajuns la Antiohia şi au cucerit oraşul (3 iunie 1098) în urma unui lung şi istovitor asediu de şapte luni, după care s-au văzut, la rândul lor, asediaţi de musulmani[8]. Încă înainte de ocuparea metropolei de pe Orontes, Balduin de Boulogne s-a desprins de armata creştină şi s-a îndreptat spre Eufrat, încurajat de faptul că la Edessa izbucnise o răscoală împotriva conducătorului armean Toros. Populaţia locală l-a ucis pe acesta şi, în martie 1098, a recunoscut stăpânirea lui Balduin, fapt care a consemnat naşterea primului stat latin din Occident, comitatul Edessei, şi totodată prima fractură în raporturile cu basileul[9]. Ruptura totală s-a produs însă pe fondul operaţiunilor militare de la Antiohia, unde poziţia principală i-a revenit lui Bohemund. Acesta a dezvoltat relaţii speciale cu Alexios în timpul şederii la Constantinopol, în 1097[10], şi i-a depus *hommage liege* împăratului bizantin, ceea ce reprezenta un angajament cu caracter prevalent în raport cu obligaţiile asumate faţă de alţi seniori[11]. Cu toate acestea, se poate presupune că principele normand nu a abandonat nici o clipă proiectul de a-şi făuri propriul principat în est. Astfel se explică de ce a solicitat să primească titlul de mare domestic al Orientului ; împăratul însă l-a refuzat subtil, ceea ce dovedeşte că era totuşi suspicios în privinţa sa[12]. Până la Antiohia, Bohemund a fost

1. R.D. Thomas, *op. cit.*, p. 285.
2. Élisabeth Malamut, *Alexis* Ier *Comnène*, Ellipses, Paris, 2007, p. 379.
3. Geoffrey Regan, *First Crusader. Byzantium's Holy Wars*, Sutton Publishing Limited, Sparkford, 2001, p. 246.
4. *Ibidem*, p. 247.
5. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, p. 187.
6. Charles R. Bowlus, „Tactical and strategic weaknesses of horse archers on the eve of the first crusade", în Michel Balard (ed.), *op. cit.*, pp. 159-166.
7. R.D. Thomas, *op. cit.*, p. 286.
8. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, pp. 214-261.
9. *Ibidem*, pp. 200-211.
10. Jonathan Shepard, „When Greek Meets Greek : Alexius Comnenus and Bohemond in 1097-1098", *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 12, 1988, pp. 186, 210. Pentru toate aspectele legate de relaţiile lui Alexios I cu Bohemund, vezi Élisabeth Malamut, *Alexis* Ier *Comnène*, pp. 397-422.
11. Jonathan Shepard, „When Greek Meets Greek", p. 237.
12. William B. McQueen, *op. cit.*, pp. 451-452.

dependent din punct de vedere logistic de avangarda compusă din contingentul condus de Tatikios[1]. De asemenea, cruciaţii aveau nevoie să fie susţinuţi de bizantini în situaţia unor asedii prelungite, iar flota imperială juca un rol important în aprovizionarea de-a lungul coastei[2]. Ruptura s-a produs atunci când Tatikios a părăsit trupele cruciate aflate în faţa Antiohiei, la începutul lui februarie 1098, iar în mai, Bohemund a propus cruciaţilor un aranjament prin care urmărea să păstreze oraşul dacă ar fi reuşit să pătrundă primul în interior[3]. Pentru conducătorul normand, ruptura era necesară ca act de emancipare, însă aceasta trebuia justificată prin încălcarea obligaţiilor suzeranului său, a cărui perfidie s-a grăbit să o denunţe[4]. Din perspectivă bizantină, acţiunile lui Alexios I în Asia Mică aveau un caracter defensiv, inclusiv faţă de intenţiile agresive ale cruciaţilor, întrucât împăratul intenţiona să recupereze un teritoriu care aparţinea de drept imperiului. Astfel, acţiunile întreprinse alături de latini, cât şi ruptura cu aceştia erau legitime prin faptul că cei din urmă încălcaseră înţelegerile, dar şi din dorinţa de a instaura pacea, care era supremul obiectiv politic bizantin[5]. În realitate, vechile probleme dintre Occident şi Orient au fost acutizate în timpul primei cruciade, iar exemplul lui Bohemund este unul ilustrativ. Acesta nu a renunţat niciodată să aspire la tronul imperial de la Constantinopol sau măcar la o parte a împărăţiei romeilor, iar prima cruciadă i-a oferit pretextul de a trece la acţiune. După constituirea principatului Antiohiei a intrat în conflict cu Alexios I, mai ales că basileul i-a limitat drastic posibilităţile de acţiune în afara zidurilor oraşului, ceea ce l-a determinat să se deplaseze în Occident pentru a suscita o acţiune antibizantină[6].

Ierusalimul a fost luat cu asalt la 15 iulie 1099, iar locuitorii musulmani şi evrei au fost ucişi, inclusiv cei refugiaţi în moschei şi sinagogi[7], singurii cruţaţi fiind cei din Turnul lui David, care au beneficiat de mărinimia lui Raymond de Toulouse[8]. După readucerea oraşului la creştinism, cruciaţii l-au ales drept conducător pe Godefroy, ducele Lorenei, care a refuzat titlul de rege, acceptându-l doar pe cel de *Advocatus Sancti Sepulcri*[9]. După instalarea cruciaţilor în Ţara Sfântă, au fost create şi alte entităţi politice : Raymond s-a instalat la Tripoli, unde a întemeiat un comitat, au fost puse

1. Jonathan Shepard, „When Greek Meets Greek”, pp. 260-261.
2. *Ibidem*, p. 262.
3. *Ibidem*, p. 265.
4. *Ibidem*, p. 275.
5. Angeliki E. Laiou, „On Just War in Byzantium”, pp. 156-171.
6. Emily Albu, *op. cit.*, pp. 157-158. Principele Antiohiei s-a deplasat spre Occident în august 1104, iar în 1105 i-a prezentat papei Pascal al II-lea planul de a ataca Bizanţul, după care s-a întâlnit cu regele Filip al Franţei şi i-a trimis o scrisoare regelui Henric I al Angliei, prin care îl anunţa despre dorinţa sa. În felul acesta, principele normand dorea să creeze un mare imperiu în est, prin care să unească Dyrrhachium cu Antiohia. Expediţia balcanică a eşuat, iar Alexios I i-a impus Tratatul de la Devol, prin care Bizanţul îşi apăra interesele din Balcani şi din Orient şi îl izola pe Bohemund, care a murit în 1111, în Apulia (William B. McQueen, *op. cit.*, pp. 456-467).
7. După un asediu istovitor, latinii au intrat glorioşi în oraş în sunet de trâmbiţe şi au declanşat măcelul (*A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127*, p. 121, XXVII/10). Mulţi sarazini au urcat în Templul lui Solomon însă au fost omorâţi, aproape 10.000 fiind decapitaţi în interiorul templului. Izvorul arată că oricine s-ar fi aflat acolo ar fi fost acoperit până la glezne cu sângele celor ucişi, mai ales că nici femeile sau copiii n-au fost cruţaţi (p. 122). Mulţi scutieri şi pedestraşi despicau abdomenele celor pe care tocmai îi uciseseră pentru a scoate din intestinele lor monedele de aur pe care le înghiţiseră când erau încă în viaţă. Câteva zile mai târziu, oamenii au făcut o movilă de cadavre pe care le-au ars pentru a găsi mai uşor aurul (p. 122, XXVIII/1).
8. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, pp. 286-287.
9. *Ibidem*, pp. 289-292.

bazele comitatelor de Jaffa şi Ascalon, a marchizatului de Tyr etc. Toţi conducătorii occidentali erau adepţii respingerii pretenţiilor de restituire teritorială către Bizanţ, însă ezitau între varianta formării unui singur regat independent sau menţinerea pluralismului. A fost preferată a doua soluţie, însă, de la început, a fost evident că noilor state le-a lipsit omogenitatea internă, existenţa lor fiind dependentă de o elită militară care trebuia alimentată permanent din Occident. Singura sursă de legitimitate a acestor alcătuiri politice se găsea în actul cuceririi, ceea ce făcea ca frontierele, cel mai adesea artificial trasate, să fie mereu disputate, la fel ca şi delimitarea accesului la resurse. Aceste entităţi nu s-au înscris niciodată într-un sistem politic coerent, care să funcţioneze pe bază de reguli precise, fapt care rezultă din absenţa unui mecanism de acordare a ajutorului militar reciproc, deşi în majoritatea cazurilor solidaritatea creştină a funcţionat ca principal catalizator[1]. Din perspectivă internă, structurile nou-create au avut de suferit din cauza gravelor discontinuităţi la nivelul puterii, generate de confuzia în privinţa regulilor succesorale şi de expunerea conducătorilor la riscurile de a fi ucişi sau luaţi în captivitate, la care se adaugă sincopele descendenţiei masculine, acest din urmă fenomen marcând acut istoria regatului Ierusalimului[2]. La nivelul relaţiilor cu lumea exterioară, proximitatea vastelor stăpâniri musulmane punea în evidenţă disproporţia enormă de resurse, singurele şanse de supravieţuire ţinând de divizarea lumii islamice, orice tentativă de regrupare a acesteia dovedindu-se catastrofală pentru creştini.

Imperiul Creştin al romeilor a continuat în această perioadă să fie prezentat în literatura oficială bizantină ca singurul stat universal, diferenţa fundamentală dintre suveranul de la Constantinopol şi ceilalţi monarhi ai vremii constând în originile puterii[3]. Astfel, Dumnezeu însuşi îl desemnase pe împăratul roman în calitate de conducător al creştinilor, acesta fiind un om providenţial, imaginea lui Dumnezeu pe pământ, care avea misiunea de a-i răpune pe toţi duşmanii credinţei[4]. Elocvent în acest sens este faptul că principalele surse ale Orientului creştin conţin numeroase arhaisme şi confuzii în ceea ce priveşte terminologia etnică, latinii fiind denumiţi, în general, ca „naţiuni occidentale”[5]. Dincolo de această denumire generică, a persistat o atitudine negativă faţă de cruciaţi, mai ales din cauza înclinării lor spre jaf[6], considerându-se că mobilurile principale ale acţiunii lor au fost rapacitatea şi dorinţa de îmbogăţire[7]. Prima cruciadă ocupă un loc proeminent în *Alexiada*, autoarea tinzând să prezinte expediţia din perspectiva confruntării dintre Alexios şi Bohemund, care era o consecinţă a invaziei normande anterioare[8]. De asemenea, fiica lui Alexios I a încercat mereu să justifice comportamentul tatălui său faţă de cruciaţi, de la sosirea acestora până la ruptură[9]. Din perspectivă occidentală, nemulţumirile

1. Jonathan Riley-Smith (ed.), *The Oxford History of the Crusades*, p. 121.
2. Despre raporturile de putere dintre baronii latini din Ţara Sfântă, vezi Joshua Prawer, *Crusader Institutions*, Clarendon Press, Oxford, 1980, pp. 20-45.
3. Ninoslava Radošenić, „L’Oecuméne byzantine dans les discours imperiaux du XIe-XIIe siècles”, în *Byzantinoslavica*, LIV, 1993, f. 1, pp. 156-161.
4. Ninoslava Radošenić, *op. cit.*, p. 157.
5. Catherine Asdracha, „L’image de l’homme occidental à Byzance : le témoignage de Kinnamos et de Choniatès”, *Byzantinoslavica*, XLIV, 1982, f. 1, p. 31.
6. *Ibidem*, p. 33.
7. *Ibidem*, pp. 36-37.
8. Paul Magdalino, „The Pen of the Aunt : Echoes of the Mid-Twelfth Century in the *Alexiad*”, în Thalia Gouma-Peterson (ed.), *op. cit.*, p. 25.
9. Pentru Anna Comnena, cruciaţii reprezentau o masă ostilă care, sub pretextul eliberării Sfântului Mormânt, s-au îndreptat de fapt împotriva Constantinopolului, basileul înţelegând acest lucru ; Alexios

îşi găsesc originea în faptul că, încă de la părăsirea Constantinopolului, cavalerii erau o armată sub comandă bizantină, iar pe parcursul expediţiei anatoliene s-au văzut folosiţi ca mercenari[1]. Ostilitatea faţă de Bizanţ apare evidentă mai ales în *Cronica anonimă* şi la Raoul de Caen, ambele surse normande fiind emanate din anturajul lui Bohemund, adversar declarat al Bizanţului la acea dată[2]. Dincolo de aceste două perspective opuse, trebuie spus că, în prima cruciadă, latinii au suferit pierderi masive din cauza deshidratării, foametei, bolilor şi ambuscadelor, pentru multe dintre acestea acuzându-i pe creştinii din Orient, deşi în prima parte a campaniei au reuşit să-i învingă pe musulmani şi să cucerească cetăţi puternic fortificate cu ajutorul bizantinilor[3].

Secolul al XII-lea deţine un loc foarte important în ceea ce priveşte raporturile ecleziastice dintre Orient şi Occident, după anatema reciprocă lansată în 1054 contactele din perioada cruciadelor inaugurând o nouă etapă în polemica dintre greci şi latini[4]. Patriarhia de la Constantinopol nu putea admite doctrina supremaţiei pontificale, susţinând că doar Cristos este singurul cap al întregii Biserici[5], în interiorul căreia cei cinci patriarhi erau egali ca nişte fraţi[6]. Această atmosferă a fost întreţinută şi de clericii occidentali, care au ajuns în număr mare la Constantinopol după succesul primei cruciade. Din perspectivă politico-militară, expansiunea occidentală spre Orient, prin Imperiul Bizantin, nu a fost întreruptă, aceasta cunoscând doar o diminuare a ritmului ca urmare a refacerii treptate a puterii selgiucide din Asia Mică. Din acest punct de vedere, un moment de răscruce l-a reprezentat căderea Edessei (1144)[7], după care soarta regatului Ierusalimului a părut tot mai nesigură, aşa încât papa Eugeniu al III-lea (1145-1153) a început să predice o nouă cruciadă. În această întreprindere, o poziţie extrem de importantă i-a revenit lui Bernard de Clairvaux, celebrul cleric de la Cîteaux. Ca urmare a activităţii sale, regele Franţei, Ludovic al VII-lea, a convocat marea adunare nobiliară de la Vézelay, din Burgundia, în toamna anului 1147, în cadrul căreia a lansat apelul pentru războiul sfânt[8]. La predica Sfântului Bernard s-a arătat sensibil şi împăratul Conrad al III-lea, care, în timpul Crăciunului din anul 1146, a promis că va îmbrăca haina de

---

nu era responsabil pentru chemarea cruciaţilor, apelul împăratului către Urban al II-lea având ca obiectiv, greşit înţeles, obţinerea de ajutor militar împotriva turcilor ; împăratul nu a avut niciodată încredere în Bohemund şi nu i-a recunoscut acestuia o poziţie privilegiată în fruntea cruciadei ; basileul nu a avut o atitudine de superioritate faţă de liderii cruciadei, aceştia fiind trataţi cu răbdare, generozitate şi tact ; suveranul de la Constantinopol nu a comis nici o eroare de judecată atunci când a dorit să-i însoţească pe cruciaţi în Asia Mică sau să se alăture lor în Antiohia, deşi acest eşec i-a oferit lui Bohemund o scuză pentru a ocupa oraşul, în ciuda jurământului său ; Alexios nu putea avea încredere în caracterul latinilor, justificând astfel renunţarea la obligaţiile pe care le avea faţă de aceştia ; conducătorul romeilor a făcut tot posibilul pentru a recupera Antiohia de la Bohemund şi Tancred, iar termenii în care s-a predat Bohemund, în 1108, au fost cei mai buni care puteau fi negociaţi (*ibidem*, pp. 25-28).

1. Paul Magdalino, *The Byzantine Background to the First Crusade*, p. 6.
2. Jean Flori, „Quelques aspects de la propagande anti-byzantine dans les sources occidentales de la première croisade”, în Damien Coulon, Chtherine Otten-Froux, Paule Pagés, Dominique Valérian (eds.), *Chemins d'outre-mer. Études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Micheel Balard*, tome I, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Publications de la Sorbonne, Paris, 2004, pp. 335-337.
3. Paul Magdalino, *The Byzantine Background to the First Crusade*, p. 3.
4. Jean Darrouzes, „Les documents byzantins du XIIe siècle sur la primauté romaine”, în Jean Darrouzes, *Littérature et histoire des textes bzyantins*, Variorum Reprints, Londra, 1972, p. 42.
5. *Ibidem*, p. 45.
6. *Ibidem*, p. 85.
7. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. II, *The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East (1100-1187)*, 1952, pp. 236-237.
8. *Ibidem*, p. 254.

cruciat[1]. Pe acest fond, în august 1146, basileul Manuel I (1143-1180) s-a arătat dispus să le ofere asistenţă acestor noi *milites Christi*, cerându-i în schimb papei Eugeniu al III-lea să-i convingă pe conducători să presteze omagiu, aşa cum se întâmplase în vremea bunicului său, Alexios I[2]. Într-o scrisoare, din martie 1147, împăratul se arăta îngrijorat de stricăciunile pe care cruciaţii puteau să le producă în imperiu şi-i cerea pontifului roman ca întreaga expediţie să fie însoţită de un cardinal care să le tempereze excesele. Basileul nu a uitat nici să pretindă restituirea teritoriilor eliberate de cruciaţi[3]. În solicitările sale către papă, împăratul bizantin miza pe prestigiul pontifului, însă este greu de presupus că episcopul Romei a intervenit direct în sprijinul acestor cereri. În discuţiile cu trimişii împăratului Conrad al III-lea şi ai regelui Ludovic al VII-lea, Manuel I şi-a exprimat dorinţa ca latinii să-i presteze jurământ şi să nu comită agresiuni împotriva teritorului şi oraşelor bizantine[5]. Manuel I s-a adresat monarhilor cu apelativul de „fraţi” şi a promis să-i ghideze şi aprovizioneze pe creştini[6]. Cu toate acestea, armatele cruciate, mai ales soldaţii germani au făcut ravagii în teritoriul bizantin[7]. Astfel, basileul de la Constantinopol i-a primit cu neîncredere pe cavalerii conduşi de împăratul occidental şi s-a grăbit să-i transporte în Asia Mică, unde se pare că au avut parte de o îndrumare greşită din partea călăuzelor bizantine. Mai mult decât atât, creştinii orientali au refuzat să le pună la dispoziţie resursele, iar armata a fost permanent hărţuită de turcii selgiucizi, a căror mobilitate, conferită de armamentul mult mai uşor, le-a permis să decimeze armata apuseană[8]. Manuel I a condiţionat orice negociere cu francezii, sosiţi la Constantinopol la 4 octombrie 1147, de depunerea unui omagiu de către nobili în frunte cu regele Ludovic al VII-lea şi a acceptat să îi traverseze peste Bosfor abia după satifacerea acestei cereri[9]. Odată ajunşi în Asia Mică, cruciaţii nu au beneficiat de provizii suficiente, mai ales că regiunea fusese secătuită anterior de armata lui Conrad al III-lea. În cele din urmă, cele două corpuri expediţionare au fuzionat şi, după câteva ciocniri nesemnificative cu turcii, au ajuns la Antiohia fără împăratul german, care, bolnav fiind, se întorsese în capitala bizantină[10]. În timpul cruciadei, multe oraşe bizantine au fost jefuite de bunuri culturale şi economice, cunoscută fiind în acest sens expediţia întreprinsă de regele Siciliei, Roger al II-lea, în sudul Greciei[11], prilej cu care a luat din Teba numeroase obiecte de metal preţios şi stofe, răpind şi un număr de ţesătoare pentru a dezvolta industria mătăsii în Mediterana centrală[12]. Odată ajunşi în Palestina, cruciaţii s-au lansat într-o campanie prin care au urmărit cucerirea Damascului. Întreprinderea a fost

1. *Ibidem*, p. 256.
2. Venance Grumel, „An seuil de la IIème croisade. Deux lettres de Manuel Comnène au pape”, *Études byzantines*, tome III, 1945, p. 144.
3. *Ibidem*, p. 147.
4. *Ibidem*, p. 167.
5. Jonathan Phillips, *Defenders of the Holy Land. Relations between the Latin East and the West, 1119-1187*, Clarendon Press, Oxford, 1996, p. 88.
6. R.D. Thomas, *op. cit.*, p. 305.
7. *Ibidem*, pp. 306-307.
8. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. II, pp. 266-267.
9. *Ibidem*, p. 268.
10. *Ibidem*, pp. 276-279.
11. Helene Wieruszowski, „Roger II and Sicily, Rex – Tyrannus, In Twelfth-Century Political Thought”, *Speculum*, vol. 38, nr. 1, 1963, pp. 53-64.
12. Milton V. Anastos, „Some Aspects of Byzantine Influence on Latin Thought in the Twelfth Century”, în *Studies in Byzantine Intellectual History*, p. 135.

considerată o gravă eroare strategică, deoarece interesul Ierusalimului ar fi fost de a păstra alianţa cu Damascul împotriva lui Nur ed-Din, însă baronii din regat doreau să pună mâna pe pământurile fertile din oază [1]. Recent, s-a lansat ipoteza că dorinţa de a captura oraşul, cu care latinii colaboraseră militar în trecut, se integra în strategia de a asigura securitatea stăpânirilor creştine, bazată în principal pe controlul întregului litoral şi a teritoriului dintre mare şi deşertul sirian. Astfel, prin acţiunea lor, cruciaţii au încercat să prevină ocuparea Damascului de către Nur ed-Din, ceea ce ar fi deschis acestuia un larg front antilatin de la Alep la Damasc, lucru care s-a şi întâmplat atunci când acesta a capturat oraşul, în 1154. Astfel, reorientarea cruciadei către Damasc nu contravenea intereselor strategice ale regatului Ierusalimului şi era în deplin acord cu doctrina securităţii[2]. Căderea Edessei şi insuccesul expediţiei conduse de cei doi monarhi europeni au reprezentat un punct de cotitură în existenţa creştinătăţii latine din Orient marcând prima fază a renaşterii Islamului.

Un clişeu istoriografic tenace pune pe seama lui Manuel I dorinţa de a extinde graniţele imperiului pe seama vecinilor rivali, aşa cum o făcuseră în trecut Constantin cel Mare şi Iustinian I. Cercetări recente au arătat însă că pretenţiile sale erau mult mai limitate decât ar putea lăsa să se creadă retorica de la curte. Cu toate acestea, basileul a reuşit să obţină recunoaşterea ca hegemon al creştinătăţii orientale[3], după cum o sugerează intrarea triumfală în Antiohia în ziua de Paşte a anului 1159[4], mergând călare şi urmat, pedeştri, de Reginald de Châtillon şi nobilimea principatului. Suveranul Ierusalimului, Balduin al III-lea, îl însoţea călare pe Manuel I, însă la distanţă şi fără însemnele regale[5]. Cronicarul Ioan Kinnamos descrie contactul cu baronii şi atitudinea acestor supuşi în faţa măreţiei împăratului, pe care îl vedeau ca pe conducătorul lor legitim[6].

Politica matrimonială a împăratului Manuel I sugerează caracterul pragmatic al acţiunilor sale, menite să asigure statului bizantin o poziţie de prestigiu. Manuel s-a căsătorit, succesiv, cu două prinţese occidentale, Bertha de Sulzbach, cumnata împăratului german Conrad al III-lea, şi apoi cu frumoasa Maria de Antiohia[7]. Mai mult decât atât, a creat o adevărată reţea de alianţe familiale, patru dintre nepoatele sale măritându-se cu Henric de Babenberg, vărul lui Frederic Barbarossa, Balduin al III-lea, regele Ierusalimului, Amalric, fratele lui Balduin şi Ştefan al Ungariei[8]. Fiica basileului a fost logodită cu prinţul Bela al Ungariei, însă, după ce lui Manuel I i s-a născut un moştenitor de sex masculin, viitorul Alexios al II-lea (1180-1183), proiectul matrimonial a fost abandonat, iar principele maghiar s-a căsătorit cu o soră a împărătesei[9]. La sfârşitul domniei, alianţa

1. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. II, pp. 281-282.
2. Martin Hoch, „The Choice of Damascus as the Objective of the Second Crusade : a re-evaluation”, în Michel Balard (ed.), *op. cit.*, pp. 359-369.
3. Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, pp. 66-67.
4. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. II, pp. 356-354.
5. Michael Angold, *op. cit.*, p. 186. Vezi şi Ninoslava Radošenić, *op. cit.*, p. 158.
6. D.C. Smythe, „Why do Barbarians Stand Round the Emperor at Diplomatic Receptions ? ”, în Jonathan Shepard, Simon Franklin (eds.), *op. cit.*, p. 312 ; Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, p. 67.
7. Ruth Macrides, *op. cit.*, p. 271. Vezi şi Jean Kinnamos, *Chronique*, traducere de J. Rosemblum, Les Belles Lettres, Paris, 1972, pp. 139-211.
8. Ruth Macrides, *op. cit.*, p. 272.
9. Paul Stephenson, „Manuel I Comnenus, the Hungarian Crown and the «Feudal Subjection» of Hungary, 1162-1167”, *Byzantinoslavica*, LVII, 1996, f. 1, pp. 53-58.

concepută de suveranul de la Constantinopol cu regele Franţei[1], Ludovic al VII-lea, a fost întărită prin mariajul, încheiat în februarie sau martie 1180, dintre fiica acestuia, Agnès, şi moştenitorul tronului bizantin, Alexios, în ciuda vârstei fragede a ambilor prinţi[2].

În Sicilia şi în sudul Italiei limba greacă şi liturghia bizantină au continuat să fie folosite şi după 1071, întrucât, în plan cultural şi bisericesc, acum nu s-a produs o întrerupere brutală a iradierii bizantine în Occident. Bisericile de aici au continuat să fie decorate în manieră bizantină ; de asemenea, nu s-a renunţat nici la miniaturistică, de factură orientală. Un alt exemplu de influenţă poate fi sesizat în mozaicurile din secolul al XII-lea din catedrala San Marco din Veneţia sau în cele din basilica Ursiana din Ravenna (1112), precum şi în faimoasele porţi de bronz din Italia şi Sicilia[3]. Amprenta civilizaţiei orientale este vizibilă şi la nivelul literaturii, filosofiei sau teologiei, precum şi asupra a tot ceea ce s-a numit „renaşterea din secolul al XII-lea"[4]. Începând din acest veac, traducătorii aflaţi în Constantinopol şi în oraşele italiene au contribuit la transmiterea textelor şi la schimburile culturale desfăşurate între Orient şi Occident. Acestea au crescut ca intensitate în capitala imperiului, pe măsură ce populaţia latină de aici a devenit tot mai numeroasă. Nici oraşele de provincie nu au cunoscut o eclipsă culturală totală, întrucât există informaţii despre intelectuali activi care deţineau vaste biblioteci şi întreţineau o ambianţă culturală în care au activat şi unii traducători. Spre această din urmă activitate s-au îndreptat şi unii occidentali stabiliţi în oraşe bizantine, ca Thessalonic, Corint sau Antiohia[5]. Un interesant exemplu privind colportajul cultural îl reprezintă Hugo Eterianus, cleric latin care a ajuns la curtea lui Manuel I între 1161-1166 şi a stat până în 1182, servind ca translator şi implicându-se în eforturile de a-l determina pe Manuel I să revină la unirea cu Roma. A scris în greacă o versiune a tratatului său teologic prin care încerca să-i convingă pe bizantini de validitatea dublei purcederi[6]. Se poate concluziona că influenţa bizantină în secolul al XII-lea a fost foarte puternică nu numai în arta şi teologia occidentale, dar şi în domeniul juridic, odată cu reînvierea studiilor de drept roman în universităţile occidentale[7].

Un alt versant al relaţiilor dintre Manuel I şi lumea apuseană e reprezentat de persecuţiile declanşate împotriva negustorilor veneţieni din Imperiul Bizantin. Aceştia constituiau cel mai important grup de comercianţi străini, afacerile lor prospere desfăşurându-se atât la Constantinopol, cât şi în centrele comerciale situate de-a lungul litoralului Asiei Mici sau în insule[8]. Mulţi bizantini se arătau nemulţumiţi de situaţia privilegiată a oamenilor de afaceri din Serenissima, deşi activitatea lor aducea beneficii concrete statului. Pe acest fond, la 12 martie 1171, basileul a ordonat arestarea tuturor veneţienilor din imperiu şi

1. Michael Jeffreys, „The Vernacular ἐισίριοι for Agnes of France", în *Byzantine Papers*, Proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference, p. 103.
2. *Ibidem*, p. 104.
3. Milton V. Anastos, „Some Aspects of Byzantine Influence on Latin Thought...", pp. 136-137.
4. *Ibidem*, pp. 137-140.
5. Krijnie N. Ciggaar, „Les villes de province byzantines et les échanges culturels. Quelques traducteurs peu connus", în Michel Balard, Élisabeth Malamut, J.-M. Spieser (eds.), *Byzance et le monde extérieur. Contacts, relations, échanges*, Actes de trois séances du XXe Congrès international des Études byzantines, Paris, 19-25 august 2001, Publications de la Sorbonne, Paris, 2005, pp. 83-95.
6. Milton V. Anastos, „Some Aspects of Byzantine Influence on Latin Thought...", pp. 141-149.
7. *Ibidem*, p. 163.
8. Michael Angold, *op. cit.*, pp. 196-197.

confiscarea proprietăţilor pe care le deţineau[1]. Ca răspuns, flota Serenissimei a pustiit arhipelagul egeean după care a debarcat în Chios şi Eubeea, însă expediţia a fost întreruptă din cauza izbucnirii unei epidemii de ciumă. Mişcările antilatine din Constantinopol au continuat şi după moartea lui Manuel I, accentuând starea de instabilitate care a marcat sfîrşitul familiei imperiale a Comnenilor[2]. Aceste evenimente au generat o atmosferă de ostilitate între imperiu şi republica maritimă, raporturile cordiale fiind treptat înlocuite cu suspiciunea, care a făcut apoi loc ostilităţii, ceea ce a prefigurat agresiunea antibizantină de la începutul veacului următor[3]. Dincolo de relaţiile problematice cu Veneţia, de-a lungul secolului al XII-lea, mai ales sub Manuel I, s-a impus ideea de coexistenţă a lumilor creştine din Orient şi Occident[4].

Politica latină a lui Manuel I a urmărit menţinerea unei influenţe puternice a Bizanţului în Italia şi impunerea imperiului ca protector al statelor latine din Orient, ceea ce corespundea, în fond, unei linii politice tradiţionale[5]. Faţă de acestea din urmă, în primul rând în raporturile cu regatul Ierusalimului, s-au folosit mijoacele tradiţionale ale diplomaţiei bizantine, care includeau distribuirea unor sume de bani sau realizarea de alianţe matrimoniale[6]. Relaţiile cu statele latine s-au deteriorat sub suveranii din familia Anghelos, care s-au dovedit incapabili să facă faţă selgiucizilor, tot mai mult tentaţi să le opună o alianţă cu Saladin, ceea ce a potenţat aversiunea latinilor faţă de „perfidia grecească"[7]. Presiunile occidentalilor pentru a-i forţa pe bizantini să contribuie nemijlocit la recuperarea Ierusalimului au culminat cu cererile financiare exorbitante pe care Henric al IV-lea le-a adresat lui Alexios al III-lea Anghelos[8].

Unificarea musulmanilor din Asia Mică, Siria şi Egipt sub conducerea lui Salah-al-Din (Saladin) a marcat o nouă fază a *djihad*-ului împotriva creştinilor. Cu o abilitate deosebită, noul lider musulman a ştiut să profite de conjuncturile politice favorabile sau de instabilitatea cronică a principatelor latine, devenind cel mai important factor de decizie din Orient. Tronul Ierusalimului era ocupat de tânărul Balduin al IV-lea, însă acesta era bolnav de lepră şi a murit în 1185, la numai 24 ani, după care adunarea baronilor a adus omagiu regelui Guy de Lusignan şi reginei Sybilla[9]. După mai multe confruntări, majoritatea defavorabile cruciaţilor, conflictul a intrat într-o fază decisivă, odată cu atacurile seniorului de Kerak, Renaud de Châtillon, asupra caravanelor egiptene care se deplasau spre Mecca, ceea ce era o încălcare a înţelegerii încheiate în 1180. În aceste condiţii, în anul 1187, Saladin a reluat ofensiva, iar confruntarea decisivă a avut loc lângă lacul Tiberiada, unde latinii au fost încercuiţi pe dealul de la Hattin, majoritatea fiind ucişi sau făcuţi prizonieri, printre aceştia aflându-se şi regele Ierusalimului. Renaud de Châtillon a fost ucis imediat, iar celorlalţi prizonieri li s-a oferit alternativa de a se elibera în schimbul predării unor cetăţi din Ţara Sfântă[10]. Sultanul a permis populaţiei

1. *A City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, trad. de Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit, 1984, II/V, p. 97-98.
2. P. Tivčev, „La regne de l'empereur de Byzance, Andronic Ier Comnène (1183-1185)", *Byzantinoslavica*, XXIII, 1962, pp. 29-30.
3. Michael Angold, *op. cit.*, p. 199.
4. Donald M. Nicol, „The Byzantine View of Western Europe", p. 328.
5. Jean-Claude Cheynet, „Byzance et l'Orient latin : le legs de Manuel Comnène", în *Chemins d'outre-mer*, p. 116.
6. *Ibidem*, pp. 117-118.
7. *Ibidem*, p. 119.
8. Jean-Claude Cheynet, „Byzance et l'Orient latin : le legs de Manuel Comnène", pp. 120-121.
9. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. II, pp. 444-448.
10. *Ibidem*, pp. 458-460.

creştine să părăsească oraşul în schimbul unei răscumpărări şi nu a îngăduit profanarea bisericilor sau a mormintelor creştine[1]. În ochii occidentalilor, înfrângerea din 1187 a părut ca o pedeapsă, Dumnezeu retrăgându-şi protecţia asupra creştinilor şi privându-i astfel de stăpânirea Oraşului Sfânt şi a fragmentului din Sfânta Cruce[2]. Creştinătatea nu a putut accepta pierderea Ierusalimului, care deţinea un loc atât de important în viaţa religioasă occidentală, motiv pentru care următoarele expediţii şi-au propus recucerirea acestuia[3].

Cea de-a treia cruciadă a fost purtată de trei contingente care totalizau aproximativ 180.000 de oameni, cifră colosală pentru epoca respectivă. O parte s-a îmbarcat cu Richard Inimă de Leu la Marsilia, alta a pornit de la Genova cu regele Franţei, iar ultima a urmat drumul de uscat, sub comanda împăratului Frederic I Barbarossa. La începutul verii, germanii au ajuns în faţa Constantinopolului, însă Isaac al II-lea (1185-1195) a acceptat să îi traverseze în Asia Mică doar peste Dardanele, pentru a evita o eventuală ameninţare a capitalei[4]. Frederic I a murit, pe 10 iunie 1190, în munţii Taurus, înecându-se în timpul traversării râului Cydnus, după care armata s-a dezagregat. Cel mai important eşalon, condus de Frederic de Suabia, a eşuat în faţa Accrei, unde conducătorul său şi-a pierdut viaţa, iar cea mai mare parte a soldaţilor, în frunte cu Leopold al IV-lea de Austria, a fuzionat cu trupele franceze[5]. Celelalte corpuri expediţionare s-au deplasat direct spre Ţara Sfântă, prin Marea Mediterană, evitând astfel contactul direct cu Imperiul Bizantin. În primăvara anului 1191 au părăsit Sicilia şi s-au îndreptat spre Palestina, însă o furtună l-a obligat pe Richard I să poposească în Cipru, unde se instalase o conducere independentă de Constantinopol. Regele Angliei a pus stăpânire pe insulă, pentru ca, ulterior, să o cedeze lui Guy de Lusignan în compensaţie pentru pierderea tronului Ierusalimului[6]. Cipru va rămâne în posesiunea acestei familii până în 1472/1473, iar a creştinilor până în 1571, când va fi cucerită de turci[7]. Trupele cruciate reunite au cucerit

1. Saladin a acceptat răscumpărarea a 7.000 de creştini săraci pentru 30.000 de besanţi, două femei sau zece copii minori fiind echivalentul unui bărbat („The Old French Continuation of William of Tyre, 1184-1197", în Peter W. Edbury, *The Conquest of Jerussalem and Third Crusade. Sources in Translation*, Londra, 1996, pp. 61-62).
2. Jean Richard, „La Croisade : l'évolution des conceptions et des stratégies", p. 11.
3. *Ibidem*, p. 12.
4. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. III, *The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, 1954, p. 13.
5. *Ibidem*, pp. 15-17.
6. *Ibidem*, pp. 37-47.
7. Interesul occidentalilor pentru Cipru datează din vremea cruciadelor, insula fiind considerată un punct de escală pentru flotele occidentale aflate în drum spre Ţara Sfântă şi o importantă bază de aprovizionare, fiind apreciată pentru bogăţia produselor agricole şi materialele de construcţii navale ce puteau fi luate de aici. Şi înainte de cucerirea latină Cipru a servit ca punct de escală pentru mulţi dintre pelerinii aflaţi în drum spre Ţara Sfântă şi a fost frecventată de negustorii italieni angrenaţi în comerţul oriental, iar unii occidentali chiar s-au stabilit aici. După ce insula a intrat sub controlul latinilor, s-au implantat rapid şi Ordinele Ospitalierilor şi Templierilor, iar în perioada următoare lumea occidentală a văzut în Cipru un important avanpost în vederea recuperării Ţării Sfinte. După cucerire şi instalarea dinastiei franceze, s-a deschis drumul spre implantarea masivă a negustorilor proveniţi din republicile maritime italiene, precum şi din Marsilia şi Montpellier, cărora suveranii din insulă le-au acordat importante privilegii, similare cu cele deţinute în Palestina (Chaterine Otten-Froux, „Les Occidentaux dans les villes de province de l'Empire byzantin : le cas de Chypre, XIIe-XIIIe siècle", în *Byzance et le monde extérieur. Contacts, relations, échanges*, pp. 29-43). Familia Lusignan a reuşit să apere insula de incursiunile piratereşti din exterior şi să asigure liniştea în interior prin înăbuşirea insurecţiilor populaţiei locale graţie unui sistem performant de fortificaţii (Kristian Molin, „Fortifications and Internal Security in the Kingdom of Cyprus, 1191-1426", în *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies [1095-1500]*, pp. 187-195).

cetatea Accra, la 13 iulie 1191, iar aici s-a mutat centrul regatului Ierusalimului. Datorită acţiunilor militare energice ale lui Richard I, la 2 septembrie 1192 Saladin a acceptat să încheie pacea generală, prin care oraşele de pe coastă au revenit creştinilor, iar cruciaţii au primit dreptul de a vizita oricând Ierusalimul[1]. Astfel, în posesia latinilor rămâneau Accra, centrul regatului, Tyr, Haifa, Caesareea, Arsuf, Jaffa, comitatul Tripoli şi principatul Antiohiei, ultimele mult diminuate teritorial[2].

După moartea lui Saladin, în 1193, unitatea lumii musulmane s-a dizolvat, iar urmaşii săi au intrat într-o dispută acerbă pentru moştenire. O asemenea situaţie a încurajat noi proiecte occidentale de acţiune în Orient, principalul lor animator fiind împăratul Henric al VI-lea, adept al subordonării Bizanţului obiectivelor occidentale. Diminuarea teritoriilor latine din Orient a grăbit ideea de cruciadă, care i s-a părut atractivă şi lui Inocenţiu al III-lea (1198-1216), întrucât aceasta putea fi o modalitate de a impune hegemonia spirituală a pontificatului roman la nivelul întregii creştinătăţi. Marele pontif a preluat iniţiativa şi, hotărât să contribuie financiar la organizarea expediţiei, a recurs, în acest sens, la indulgenţe[3].

În aprilie 1195, Isaac al II-lea a fost deposedat de putere şi orbit de către fratele său Alexios al III-lea (1195-1203), în timpul unei expediţii din Balcani[4]. După această răsturnare, Isaac al II-lea a fost încarcerat împreună cu fiul său Alexios la Constantinopol, însă acesta din urmă a evadat pe un vas pisan, deghizat în italian, şi a ajuns la cumnatul său, Filip de Suabia[5], în toamna lui 1201, pe când avea între 17 şi 19 ani[6]. La curtea acestuia din Germania a rămas să-şi petreacă Crăciunul anului 1201[7], iar în februarie a plecat la Roma ca să solicite papei Inocenţiu al III-lea ajutor pentru a-şi recupera tronul, însă a fost refuzat[8]. După acest moment, s-a adresat liderilor cruciadei, beneficiind de sprijinul lui Bonifaciu de Montferrat, noul conducător al expediţiei[9]. Planul acesteia prevedea ca principala lovitură să fie îndreptată spre Egipt, întrucât Ierusalimul nu putea fi cucerit dacă acest centru al puterii militare musulmane nu ar fi fost, în prealabil, distrus. Având în vedere că sultanul Ayubid de la Cairo era şi stăpânitorul Palestinei, o victorie asupra sa echivala cu eliberarea Ţării Sfinte, ceea ce arată că strategia cruciată s-a adaptat la schimbările politice care au survenit în lumea orientală[10]. Traversarea Mediteranei presupunea colaborarea cu una dintre republicile maritime italiene, astfel încât, la începutul anului 1201, au început negocierile cu Veneţia pentru asigurarea transportului maritim, în schimbul a 85.000 de mărci republica acceptând să transporte 4.500 de cavaleri, 9.000 de călăreţi şi 20.000 de pedestraşi. În iunie 1202, armata era

1. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. III, pp. 71-73.
2. *Ibidem*, pp. 76-84.
3. Această expediţie s-a bucurat de cea mai mare atenţie istoriografică dintre toate întreprinderile similare (Michel Balard, „L'historiographie occidentale de la quatrième croisade", în Angeliki Laiou [ed.], *Urbs Capta. The Fourth Crusade and Its Consequence / La IVe croisade et ses conséquences*, Lethielleux, Paris, 2005, pp. 161-174).
4. George Acropolites, *The History*, introducere, traducere şi note de Ruth Macrides, Oxford University Press, 2007, 2, p. 106.
5. J. Folda, „The Fourth Crusade, 1201-1203. Some Reconsiderations", *Byzantinoslavica*, XXVI, 1965, pp. 278-279.
6. *Ibidem*, p. 284.
7. *Ibidem*, p. 185.
8. *Ibidem*, pp. 285-286.
9. Donald E. Queller, Thomas F. Madden, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997, p. 20.
10. Jean Richard, „La Croisade : l'évolution des conceptions et des stratégies", p. 24.

pregătită de plecare, însă suma nu fusese colectată, aşa încât Veneţia a pretins ca, în contul diferenţei, cruciaţii să cucerească cetatea Zara din Dalmaţia, aflată sub stăpânirea Ungariei[1]. Faptul că soldaţii lui Cristos au vărsat sânge creştin le-a atras excomunicarea din partea lui Inocenţiu al III-lea, însă acesta a acceptat să o ridice, exceptându-i pe veneţieni, pe care-i considera principalii vinovaţi[2]. Astfel, pontificatul s-a resemnat să considere momentul Zara un incident excepţional, care nu afecta obiectivele generale ale Curiei apostolice. Pe fondul realizării acestui compromis, în tabăra cruciată de la Zara a sosit prinţul Alexios, împreună cu cumnatul său, Filip de Suabia[3]. Principele bizantin i-a convins pe cruciaţi să devieze expediţia spre Constantinopol, pentru a-şi recupera tronul, promiţând în schimb să pună Imperiul Oriental sub ascultarea Romei, iar cruciaţilor 200.000 de mărci şi hrana necesară armatei, plus un ajutor constând în 10.000 de oameni pentru expediţia din Egipt, pentru un an, şi întreţinerea a cinci sute de cavaleri în Ţara Sfântă[4]. Astfel, expediţia a marcat un moment de cotitură în istoria cruciadelor, în sensul distanţării de idealurile iniţiale şi adoptării unor obiective pragmatice care prefigurează spiritul şi practicile colonialismului modern.

Cruciaţii au redat Constantinopolul lui Alexios al IV-lea, la 17 iulie, iar la 1 august acesta a primit coroana basileilor de pe altarul catedralei Sfânta Sofia, în prezenţa liderilor cruciadei, şi a forţat clerul să accepte supremaţia Romei. Sarcina procurării banilor promişi se dovedea însă extrem de dificilă, în ciuda faptului că au fost impuse noi taxe şi s-a recurs la confiscări[5]. Pe acest fond, în ianuarie 1204 a izbucnit o revoltă, iar în februarie, Alexios al IV-lea a fost depus şi înlocuit cu Alexios al V-lea Murzuphlos, ceea ce i-a determinat pe occidentalii care aşteptau în faţa zidurilor să decidă cucerirea capitalei şi împărţirea imperiului[6]. După trei zile de asediu, pe 13 aprilie 1204, cavalerii occidentali au cucerit cetatea de pe Bosfor, pe care au supus-o unui jaf cumplit[7]. Succesul facil al latinilor se explică prin conflictul din interiorul Constantinopolului dintre trupele de mercenari şi puterea imperială : solda acestora nu fusese plătită de mult timp, aşa încât mercenarii au refuzat să lupte în momentul decisiv[8]. Se adaugă şi fiscalitatea excesivă a Anghelilor, care a nemulţumit profund populaţia citadină[9], astfel încât, atunci când latinii se pregăteau să cucerească oraşul, în interior domnea spiritul de revoltă şi nici măcar Theodor Lascaris nu a reuşit să mobilizeze forţele în vederea

1. Michael Angold, *The Fourth Crusade. Event and Context*, Pearson Education Limited, Londra, 2003, pp. 80-81.
2. J. Andrea, Ilona Motsiff, „Pope Inocent III and the Diversion of the Fourth Crusade Army to Zara”, *Byzantinoslavica*, XXXIII, 1972, f. 1, pp. 18-23.
3. Michael Angold, *The Fourth Crusade. Event and Context*, p. 84.
4. Jean-Claude Cheynet, „Byzance et l'Orient latin : le legs de Manuel Comnène”, pp. 121-124 ; Donald M. Nicol, „The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261”, în Donald M. Nicol, *Byzantium : Its Ecclesiastical History...*, p. 279.
5. Donald E. Queller, Thomas F. Madden, *op. cit.*, pp. 119-134.
6. *Ibidem*, pp. 120-121.
7. Potrivit unui participant la evenimente, Geoffroy de Villehardouin, cucerirea oraşului a reprezentat o mare surpriză şi pentru cruciaţi, care nu se aşteptau să intre în posesia atâtor biserici şi palate somptuoase. Prada luată a fost colosală, constând în monede de aur şi argint, veselă şi pietre preţioase, brocart şi haine de mătase sau de hermină etc. Toată oastea nu număra mai mult de 20.000 de oameni înarmaţi, însă aceştia reuşiseră că ocupe cel mai puternic oraş din lume, cetate măreaţă şi foarte bine fortificată (Villehardouin & De Joinville, *Memoirs of the Crusades*, traducere şi introducere de Sir Frank T. Marzials, E.P. Dutton & Co., Inc., New York, 1958, pp. 64-65). Vezi, în acest sens, şi *A City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, IX, pp. 321-329.
8. E. Frances, „Sur la conquête de Constantinople par les latins”, *Byzantinoslavica*, XV, 1954, pp. 21-22.
9. Michael Angold, „Byzantine Politics vis-à-vis the Fourth Crusade”, în *Urbs Capta*, pp. 42-53.

rezistenţei[1]. Autorii bizantini au încercat şi ei să explice acest dezastru : pentru Niketas Choniates, orbirea lui Isaac al II-lea Anghelos de către fratele său, Alexios al III-lea, a fost cauza dispreţului cu care naţiunile străine au privit Bizanţul[2].

Cucerirea latină a pus capăt perioadei de maximă dezvoltare a Constantinopolului şi, în ciuda eforturilor depuse după 1261, declinul oraşului a continuat : la mijlocul secolului al XIV-lea metropola avea aproximativ 100.000 de locuitori, populaţie similară cu cea a oraşelor italiene Milano, Florenţa şi Napoli, însă la mijlocul veacului al XV-lea mai găzduia doar între 40.000 şi 50.000 de locuitori[3].

Înainte de cruciada a patra, în Constantinopol existau aproximativ 3.600 de relicve care aparţineau unor sfinţi diferiţi (al căror număr se apreciază că ajunge la 476). Acestea au început să sosească în oraş imediat după întemeierea sa, însă despre majoritatea nu se cunosc circumstanţele în care au ajuns în cetatea de pe malurile Bosforului ; se poate totuşi spune că multe dintre acestea îşi datorează prezenţa aici interesului şi iniţiativei imperiale, unele dintre ele fiind aşezate în biserici special construite în acest scop. După expansiunea Islamului, Constantinopolul s-a dovedit depozitarul principal al relicvelor din cetăţile aflate în pericol de a fi cucerite sau după căderea acestora, cazul cel mai ilustrativ în acest sens fiind Ierusalimul[4]. Au existat relicve cu rol important în legitimarea puterii bizantine, precum braţul Sfântului Ştefan, care a fost adus la Constantinopol în prima jumătate a secolului al V-lea[5], şi braţul lui Ioan Botezătorul (sau Prodromos), care a ajuns în oraş la mijlocul secolului al X-lea[6] şi a fost depus în biserca Pharos, închinată Sfintei Fecioare[7]. Cea mai faimoasă relicvă aflată în Palatul imperial era Sfânta Cruce, iar oraşul de pe Bosfor era centrul cultului acestei relicve în vremea cruciadelor. Venerarea sa era legată de numele împăratului fondator al capitalei, Sfânta Cruce fiind

1. E. Frances, *op. cit.*, pp. 22-24.
2. R.J. Macrides, „From the Komnenoi to the Palaiologoi : imperial models in decline and exile”, în Paul Magdalino (eds.), *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St. Andrews, March 1992, Variorum, Aldershot, 1994, pp. 269-270.
3. David Jacoby, *La population de Constantinople à l'époque Byzantine...*, pp. 108-109.
4. Ioli Kalavrezou, „Helping Hands for the Empire : Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court”, în Henry Maguire (ed.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 1997, p. 53.
5. Biserica Sfântului Ştefan este cea mai veche dintre cele două capele ale palatului, fiind ridicată în secolul al V-lea special pentru a adăposti relicva Sfântului, care va deveni unul dintre cei mai populari din lumea ortodoxă. Ea va avea un rol important în cadrul ceremoniilor imperiale, aici având loc multe dintre încoronările de împărătese şi devenind locul consacrat pentru căsătoriile imperiale. După 1204, relicvei i s-a pierdut urma, ca şi altora dintre cele adunate timp de aproape un mileniu în cetatea imperială, însă e posibil ca un fragment sau cea mai mare parte a ei să fi ajuns în catedrala din Châlons-sur-Marne (*ibidem*, pp. 54, 57-66).
6. Braţul Sfântului Ioan Botezătorul a fost adus la Constantinopol din Antiohia, în anul 956, de împăratul Constantin al VII-lea, cu scopul special de a fi aşezat în Marele Palat, şi se pare că nu a părăsit cetatea de pe Bosfor după 1204, ci a fost doar mutat într-o altă locaţie după distrugerea capelei imperiale (*ibidem*, pp. 54, 67-75).
7. Biserica Pharos, dedicată Fecioarei, adăpostea cele mai importante relicve legate de patimile Mântuitorului (*ibidem*, pp. 54, 55-57), precum *crucea*, *cuiele*, *lancea*, *buretele*, *trestia*, *coroana de spini*, *giulgiul*. Lăcaşul nu era un mare edificiu public de cult, fiind consacrat devoţiunii suveranului şi ritualurilor curţii. Acesta a inspirat construcţia marelui relicvariu gotic de la *Sainte Chapelle* al lui Ludovic al IX-lea cel Sfânt. Sanctuarul din Constantinopol este atestat pentru prima dată în 769, dar a fost edificat probabil anterior şi refăcut de Mihail al III-lea, după care a dobândit rolul de biserică palatină prin excelenţă, fiind cel mai apropiat edificiu de cult de centrul vieţii publice şi private imperiale (Paul Magdalino, „L'église du Phare et les reliques de la Passion à Constantinople, VIIe/VIIIe-XIIIe siècles”, în J. Durand, B. Flusin [eds.], *Byzance el les reliques du Christ*, Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris, 2004, pp. 15-27).

descoperită pe Golgotha de mama lui Constantin, Elena, în timpul pelerinajului întreprins la Ierusalim[1]. Relicvele patimilor lui Christos erau conservate, în perioada Bizanţului de mijloc, în capela palatului imperial şi, până în vremea Comnenilor, erau accesibile doar unui grup restrâns de vizitatori privilegiaţi. Două dintre acestea însă, Sfânta Lance şi Sfânta Cruce, părăseau regulat palatul, fiind expuse credincioşilor spre venerare[2].

Cu excepţia corpului lui Constantin cel Mare, al cărui cult nu se bucura de o popularitate deosebită în creştinătatea latină, toate relicvele importante din Contantinopol, mai ales cele legate de suferinţa şi moartea lui Iisus, au fost transportate în Occident după 1204. Coroana cu Spini sau cea mai mare parte a ei a ajuns în St. Chapelle din Paris, Sfânta Cruce a fost divizată într-o infinitate de fragmente, cuiele au ajuns la Veneţia şi Paris. Sfânta Lance a fost trimisă la Paris, în 1247, lui Ludovic cel Sfânt de către împăratul Balduin în contul unei datorii faţă de acesta, iar roba de purpură a ajuns tot la St. Chapelle[3]. Cu toate acestea, după 1261 au continuat să fie menţionate relicve la Constantinopol, unele chiar legate de patimile Mântuitorului, deşi cele mai importante dintre acestea fuseseră definitiv înstrăinate[4]. Relicvele supliciului christic au jucat un rol foarte important în confruntările dintre cruciaţi şi musulmani, precum Sfânta Lance, prezentă la asediul Antiohiei, sau un fragment din Sfânta Cruce, purtat în multe dintre bătăliile duse de cruciaţi. Sfânta Cruce a fost invocată cel mai des, de la prima expediţie în Palestina şi până la înfrângerea de la Hattin, din 1187, întrucât punea în evidenţă, într-o manieră exemplară, caracterul sacru al acţiunilor militare întreprinse de cavalerii occidentali în Ţara Sfântă[5].

Dintre toţi occidentalii, veneţienii erau cei mai legaţi de civilizaţia bizantină, astfel încât au practicat pe scară largă traficarea unor obiecte cu semnificaţie religioasă. Spre exemplu, în 1204 şi-au însuşit faimoasa icoană Nikopeia, folosită de bizantini la procesiunile militare organizate înainte de bătălii, pentru a invoca victoria[6].

O soartă interesantă a avut şi relicva-trofeu a imagii a lui Cristos imprimată pe pânză, despre care legenda spunea că în primul veac al erei creştine se afla în posesia regelui Edessei, Abgar al V-lea. *Mandylion*-ul a fost adus în Bizanţ de generalul Ioan Curcuas în schimbul eliberării unui număr însemnat de prizonieri şi numai după ce fusese obţinută în prealabil aprobarea califului. Acest important trofeu de război a fost predat împăraţilor Roman I şi Constantin al VII-lea şi purtat prin Poarta de Aur într-o serie de ceremonii, după care a fost depus în capela Marelui Palat[7].

După cucerirea Constantinopolului, Scaunul Patriarhal a revenit, potrivit înţelegerii prealabile, veneţienilor, care l-au înălţat ca patriarh pe Tommaso Morosini, fără a-l

1. Holger A. Klein, „Constantine, Helena, and the Cult of the True Cross in Constantinople”, în J. Durand, B. Flusin (eds.), *op. cit.*, pp. 33-59.
2. Bernard Flusin, „Les cérémonies de l'Exaltation de la Croix à Constantinople au XIe siècle d'apres le Dresdensis A 104”, în J. Durand, B. Flusin (eds.), *op. cit.*, pp. 33-59.
3. George P. Majeska, „The relics of Constantinople after 1204”, în J Durand, B. Flusin (eds.), *op. cit.*, p. 183.
4. *Ibidem*, p. 185.
5. În tot Occidentul medieval a existat o bogată imagistică legată de rolul crucii în cadrul acţiunilor întreprinse de cruciaţi (Fanny Caroff, „L'affrontement entre chrétiens et musulmans. Le rôle de la vraie Croix dans les images de croisade, XIIIe-XVe siècle”, în *Chemins d'outre-mer*, pp. 99-114).
6. John W. Barker, „Byzantium and Display of War Trophies : Between Antiquity and the Venetians”, în Milton V. Anastos (ed.), *ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ : Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, vol. I, New Rochelle, New York, 1993, p. 49.
7. *Ibidem*, p. 50.

consulta însă pe papa Inocenţiu al III-lea. Acesta a acceptat resemnat situaţia şi l-a trimis în cetatea de pe Bosfor, ca legat al său, pe cardinalul de Santa Susanna, pentru a negocia cu ierarhia greacă unirea Bisericilor. Conferinţa organizată în acest scop s-a lovit de aceleaşi probleme, precum dubla purcedere a Sfântului Duh, autoritatea Romei, pâinea euharistică şi celibatul clerical. În ciuda unor succese minore, episcopii greci din teritoriul ocupat de latini, cu excepţia lui Theodor de Euboeea, au preferat mai degrabă exilul decât să îmbrăţişeze credinţa latină[1]. În 1213, noul legat sosit de la Roma, Pelagius, a ordonat ca toate bisericile greceşti din Constantinopol să fie închise. Aici existaseră anterior lăcaşe de cult latine, precum cele ale veneţienilor, începând din 922, pisane, din 1111, şi genoveze, din 1169, însă clerul a fost prigonit după venirea pe tron a lui Andronicos I[2]. În perioada Imperiului Latin de la Constantinopol, 32 de biserici au fost transferate de la ortodocşi către latini în metropola de pe Bosfor[3]. Încercările lui Inocenţiu al III-lea de a impune unirea bisericilor nu au avut succes[4] : cu excepţia episcopilor de Rodostro şi Negroponte, înaltul cler a refuzat să se supună Romei[5]. Astfel, a fost impusă o ierarhie episcopală latină[6], iar multe mănăstiri greceşti au fost preluate de clericii romani, deşi viaţa monahală orientală nu a dispărut dintre zidurile capitalei[7]. Dintre ordinele călugăreşti, franciscanii au fost primii care s-au instalat în Constantinopol, începând cu 1220[8], aceştia ridicând cea mai mare biserică latină din Orientul bizantin, în jurul anului 1240, în Galata, dedicată Sfântului Francisc. Dominicanii au ctitorit o biserică în cartierul Blachernae, iar cistercienii au ocupat fosta biserică ortodoxă a Sfântului Ştefan, situată dincolo de zidurile capitalei. În ciuda acestor inserţii, realizate prin intermediul unor biserici care deserveau diverse comunităţi, spitale şi mănăstiri[9], opoziţia ortodoxă a fost deosebit de acerbă, atât la Constantinopol, cât şi în restul Imperiului Latin, astfel încât, după urcarea pe tron a lui Inocenţiu al IV-lea (1245-1254), în 1243, progresele catolicismului au fost modeste[10]. În 1261, patriarhul latin Pantaleon Giustiniani a părăsit Constantinopolul împreună cu împăratul Balduin al II-lea, după care patriarhia latină s-a instalat în Italia până în 1314, când s-a mutat în Creta veneţiană. Basileul Mihail al VIII-lea (1259-1282) a restaurat bisericile creştine, iar după tratatul de la Nymphaion genovezii au primit dreptul de a-şi păstra lăcaşele din Galata, iar veneţienii au putut păstra biserica Sfânta Maria din Constantinopol[11].

Cea mai mare bulversare provocată imperiului de cruciada a patra a constat în dezintegrarea statului, latinii cucerind o mare parte a teritoriului bizantin, chiar dacă,

1. Charles A. Frazee, „The Catholic Church in Constantinople”, p. 34
2. *Ibidem*, pp. 35-36.
3. Sfânta Maria din Blachernae, redenumită Notre Dame de Blachernes (R. Janin, „Les sanctuaries de Byzance sous la domination latine [1204-1261]”, *Études byzantines*, tome II, 1944, pp. 151-155), Sfântul Mihail din Boucoleon (pp. 155-159), Theotocos din cartierul Chalcoprateia, unde se afla brâul Maicii Domnului, denumită Santa Maria de Cinctura sau de Zona (pp. 159-160), Sfinţii Apostoli, necropola imperială (pp. 160-162), Sfântul Anastasie (pp. 162-163), Sfântul Paul (pp. 164-165), Patruzeci de Martiri (pp. 165-166), Sfânta Treime (p. 167), Sfântul Ştefan (pp. 167-168) etc.
4. R. Janin, „Au lendemain de la conquête de Constantinople. Les tentatives d'union (1208-1214)”, *Echos d'Orient*, tome XXXII, 1933, pp. 195-202.
5. Jean Richard, „The Establishment of the Latin Church in the Empire of Constantinople (1204-1227)”, în *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Frank Cass & Co. Ltd., Chippenahm, 1989, p. 47.
6. *Ibidem*, p. 48.
7. *Ibidem*, p. 53.
8. Charles A. Frazee, „The Catholic Church in Constantinople”, p. 37.
9. Jean Richard, „The Establishment of the Latin Church...”, p. 46.
10. Charles A. Frazee, „The Catholic Church in Constantinople”, pp. 38-39.
11. *Ibidem*, p. 39.

parţial, această pierdere a fost recuperată de creştinii orientali[1]. În Bizanţ, tendinţele de dezintegrare se manifestaseră şi în perioada anterioară anului 1204[2], iar după această dată s-au format despotatul de Epir, cu capitala la Arta, şi imperiul de Thessalonic[3]. Aceste două entităţi constituiau rămăşiţele europene ale împărăţiei greceşti, cărora le-a revenit un rol de intermediere între lumea latină şi cea grecească[4]. Lor li s-au adăugat cele mai durabile şi cuprinzătoare state, Niceea şi Trapezuntul[5], ambele situate în spaţiul anatolian, care au pretins moştenirea ideologiei şi simbolurile puterii imperiale. După 1204, aristocraţia bizantină a părăsit capitala şi s-a refugiat în statul cu capitala la Niceea, care a fost considerat Imperiul Bizantin în *exil*, mai ales după ce Theodor Lascaris (1204-1222), despot până în 1206, a fost încoronat de patriarhul Autoreanos[6].

Nici stăpânirea latină nu a fost unitară, aceasta fiind compusă din diverse entităţi aflate adesea în concurenţă[7]. Pe ruinele Imperiului Bizantin s-au format mai multe structuri, dintre care cea mai importantă era Imperiul Latin de la Constantinopol[8], cu capitala la Constantinopol, avându-l în frunte cu Balduin de Flandra[9]. În Peninsula Balcanică au apărut noi entităţi politice, pe teritoriul fostei provincii Tracia constituindu-se regatul Thesaliei, guvernat de Bonifaciu de Montferrat, iar în sud, ducatul Atenei, principatul de Ahaia, condus de Geoffroy de Villehardouin, şi, de asemenea, mai multe seniorii independente, precum Negroponte[10]. *Partitio Romaniae* a oferit Veneţiei controlul rutelor maritime din Marea Egee şi Mediterana orientală, graţie ocupării insulelor Creta şi Naxos. Marea câştigătoare a cruciadei, Serenissima, dobândea un control economic aproape complet asupra Orientului creştin, împreună cu întinse posesiuni în arhipelagul egeean şi Grecia[11]. Astfel, domeniul său maritim-comercial era compus din Insulele Ionice, Ciclade, Sporade, sud-vestul Peloponesului, Galipoli, câteva regiuni din Albania, iar ceva mai târziu insula Creta. În acelaşi timp, anul 1204 a însemnat eliminarea Genovei din Romania orientală ; Genova a reacţionat violent şi, în 1218, a obţinut o serie de drepturi pe care le avusese în Imperiul Bizantin, însă Veneţia şi-a păstrat practic hegemonia[12]. Din acest unghi de vedere trebuie interpretată apropierea Genovei de Imperiul de la Niceea, principala entitate politică grecească ce revendica moştenirea imperială, proces care s-a concretizat prin semnarea tratatului de la Nymphaeum[13].

1. David Jacoby, „From Byzantium to Latin Romania : Continuity and Change”, în *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, pp. 1-2.
2. Jean-Claude Cheynet, „Philadelphie, un quart de siècle de dissidence, 1182-1206”, în *The Byzantine Aristocracy*..., pp. 39-54.
3. Paul Magdalino, „Between Romaniae : Thessaly and Epirus in later Middle Ages”, în *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, p. 87.
4. *Ibidem*, pp. 89-90.
5. A.A. Vasiliev, „The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)”, *Speculum*, vol. 11, nr. 1, 1936, pp. 2-37.
6. Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford University Press, Londra, 1975, pp. 60-79.
7. David Jacoby, „From Byzantium to Latin Romania : Continuity and Change”, p. 2.
8. Jean Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Payot, Paris, 1949, pp. 61-69.
9. Krijnie N. Ciggaar, „Flemish Counts and Emperors. Friends and foreigners in Byzantium”, în *The Latin Empire. Some Contributions*, A.A. Bredius Foundation, Hernen, 1990, pp. 34-48.
10. *The Oxford History of the Crusades*, pp. 129-131.
11. Michael Angold, *The Fourth Crusade. Event and Context*, pp. 151-162.
12. Michel Balard, „The Genoese in the Aegean (1204-1566)”, în *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, pp. 158-159.
13. *Ibidem*, p. 159.

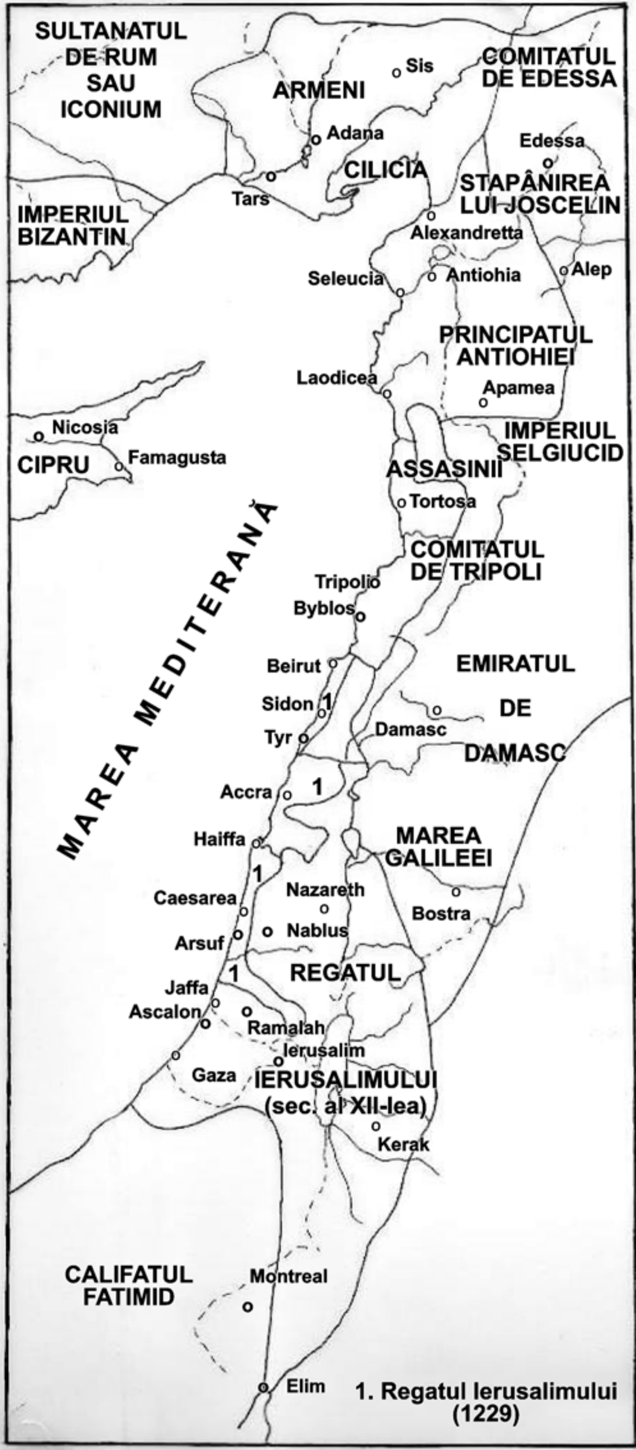
Prima cruciadă (1096-1099)

Cruciada a III-a (1189-1191)

Cruciada a IV-a (1202-1204) și cruciadele din secolul al XIII-lea

Statele creştine din Orient

Astfel, după 1204 negustorii italieni au instituit un monopol asupra comerţului derulat în spaţiul creştinătăţii orientale[1].

Desfăşurarea cruciadei a IV-a pune în lumină limitele la care s-a ajuns în ceea ce priveşte degradarea idealului de război sfânt, proces care va continua neîntrerupt pe parcursul deceniilor următoare. Cucerirea Bizanţului de către latini era o consecinţă directă a nenumăratelor animozităţi şi conflicte anterioare, precum şi a ecartului mental considerabil dintre cele două civilizaţii, pe care trecerea secolelor nu făcuse decât să-l adâncească. Deşi, iniţial, cruciada a avut scopul de a-i uni pe creştini împotriva turcilor, rezultatul a fost, practic, o separare tranşantă între Est şi Vest, momentul 1204 ilustrând de fapt epuizarea ultimelor posibilităţi de dialog între greci şi latini[2]. În cronistica occidentală, stereotipurile negative privitoare la greci erau deja locuri comune înainte de cucerirea Constantinopolului (*graeci perfidi*, *fraudulentes*, *effeminati*). Astfel, în timpul instaurării stăpânirii apusene pe Bosfor, existau deja bine întipărite în conştiinţa occidentală o serie de calificative negative care au servit pentru a justifica ceea ce se întâmplat în fapt. Se poate spune că principală cauza a căderii Constantinopolului a fost faptul că acesta a intrat în conştiinţa colectivă a veacului al XII-lea atât ca un loc al intrigilor nesfârşite, cât şi ca tărâm al nemăsuratei bogăţii[3]. După 1204, atitudinile occidentalilor faţă de stabilirea francilor în Romania şi Grecia trebuie plasate în contextul secolului al XIII-lea cruciat[4]. Relativa indiferenţă şi chiar ostilitatea cu care au fost primite apelurile pentru bani şi oameni venite din Grecia latină sugerează că această regiune nu făcea parte din priorităţile Vestului. De altfel, din perspectiva apusenilor, entităţile politice create în teritoriul fostului Imperiu Bizantin au deţinut o poziţie marginală în comparaţie cu Ţara Sfântă[5].

După reîntoarcerea din exil, odată cu cucerirea oraşului, la 25 iulie 1261[6], Imperiul Bizantin era mult diminuat, fragmentat şi slăbit[7]. Cu toate acestea, revenirea stăpânirii romeilor la Constantinopol a reprezentat un eveniment care a redat încrederea şi speranţa în viitor[8]. Dincolo de aceste aşteptări, Bizanţul nu şi-a revenit niciodată după lovitura din 1204, iar ostilitatea provocată de acest eveniment i-a făcut pe creştinii orientali să refuze orice tentativă ulterioară de apropiere, chiar dacă în acest sens s-au făcut mai multe aranjamente la nivel politic[9]. Mihail al VIII-lea a reacţionat realist[10], însă urmaşii săi au fost nevoiţi să acţioneze sub imperiul disperării, promiţând să se supună Romei în schimbul ajutorului venit din Occident[11].

Ideea de a elibera Ierusalimul nu l-a părăsit pe Inocenţiu al III-lea, astfel încât a readus ideea de cruciadă în discuţiile Conciliului de la Lateran din 1215, însă războiul sfânt a fost proclamat abia de urmaşul său, Honorius al III-lea (1216-1227), în anul 1216, iar episcopul de Accra, Jacques de Vitry, a fost însărcinat să-l predice în Siria şi

---

1. Nicolas Oikonomides, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe – XVe siècles)*, Montréal, Paris, 1979, p. 35-52.
2. Bunna Ebels-Hoving, „Byzantium in the Latin Eyes before 1204. Some remarks on thesis of the «growing animosity»", în *The Latin Empire. Some Contributions*, p. 21.
3. *Ibidem*, pp. 23-29.
4. Malcom Barber, „Western Attitudes to Frankish Greece in the Thirteenth Century", în*Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, p. 125.
5. *Ibidem*, pp. 111-128.
6. Alice Gardner, *The Lascarids of Niceea. The Story of an Empire in Exile*, Methuen & Co. Ltd., Londra, 1912, pp. 257-258.
7. *Ibidem*, p. 261.
8. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Hart-Davis, Londra, 1972, p. 21.
9. Donald M. Nicol, „The Byzantine View of Western Europe", pp. 330-331.
10. *Ibidem*, p. 331.
11. *Ibidem*, pp. 332-333.

Palestina. La chemarea papei au pornit spre Orient Leopold al VI-lea, ducele Austriei, şi Andrei al II-lea, regele Ungariei. În octombrie 1216, la Accra s-au strâns 25.000 de luptători şi au pornit spre lacul Tiberiada, însă trupele musulmane s-au repliat tactic. Dezamăgit şi bolnav, regele Ungariei a decis să revină în Europa, iar conducerea a fost preluată de Jean de Brienne, regele Ierusalimului. Acesta a conceput planul de a lovi Egiptul, pentru a anihila principalele baze de atac care ameninţau Siria şi Palestina şi a anula capacitatea musulmanilor de a organiza o putere maritimă în Mediterana orientală. Cruciaţii au decis să-şi focalizeze acţiunea asupra fortăreţei Damietta, din Delta Nilului, iar pe 24 august 1218 aceasta a fost cucerită. Cruciaţii au rămas să aştepte flota pregătită de papă ; aceasta a ajuns, la mijlocul lui septembrie, avându-l în frunte cu cardinalul Pelagius de Santa Lucia[1]. La sfârşitul lui octombrie, acesta a refuzat propunerea lui al-Kamil care s-a oferit ca, în schimbul evacuării Egiptului, să restituie creştinilor fragmentul din Sfânta Cruce capturat la Hattin, să cedeze Ierusalimul, Palestina centrală şi Galileea[2]. În iulie 1221, Pelagius a decis să înainteze pe Nil în fruntea unei armate care număra aproximativ 50.000 de oameni, însă revărsarea fluviului i-au obligat să se retragă, ceea ce a făcut ca, în septembrie, Pelagius să accepte eliberarea Damiettei în schimbul permisiunii de a reveni în Palestina[3].

După eşecul cruciadei a V-a, speranţele creştinilor din Orient s-au îndreptat spre Frederic al II-lea, mai ales că acesta se căsătorise cu Iolanda-Isabela, fiica lui Jean de Brienne şi singura moştenitoare a regatului Ierusalimului[4]. După mai multe tergiversări, acesta s-a îmbarcat spre Ţara Sfântă, însă a acostat la Otranto susţinând că s-a îmbolnăvit, ceea ce l-a determinat pe papă să îl excomunice. Finalmente, în iunie 1228, împăratul a plecat spre est şi, după un popas în Cipru, în septembrie a ajuns la Accra[5]. Mulţi dintre baronii din Ţara Sfântă, patriarhul Gerold, templierii şi ospitalierii nu doreau să coopereze cu un excomunicat. Frederic al II-lea avea o armată redusă numeric cu care nu putea să exercite o presiune reală asupra lumii islamice, astfel încât a înţeles să desfăşoare mai curând o „cruciadă a diplomaţiei”, opţiune care era favorizată şi de faptul că sultanul Egiptului, al-Kamil, îşi concentra forţele pentru a pune stăpânire pe Damasc şi avea nevoie de linişte în Palestina[6]. În plus, nici unul dintre cei doi nu era fanatic religios, împăratul fiind interesat de prestigiul personal, iar sultanul dorind să unifice lumea Ayubidă[7]. Astfel, pe 18 februarie 1229 s-a semnat un tratat de pace potrivit căruia Ierusalimul era restituit creştinilor, cu condiţia menţinerii enclavei musulmane, Oraşul Sfânt urma să fie legat de coastă printr-un coridor[8]. Pactul a fost consfinţit de Frederic după intrarea sa în oraş, o lună mai târziu, prin vizitarea succesivă a monumentelor creştine şi musulmane, după care, pe 18 martie 1229, s-a încoronat singur în Biserica Sfântului Mormânt[9]. Acţiunile împăratului occidental, inclusiv tentativa de a reface fortificaţiile Ierusalimului, nu s-au bucurat de susţinerea elitei creştine din Ţara Sfântă. Astfel, ideea de cruciadă, aflată în plin declin în Occident, avea de suferit de această dată din pricina statelor cruciate, aşa încât, paradoxal, cruciada lui Frederic al II-lea a dus la

1. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. III, p. 150.
2. *Ibidem*, p. 158.
3. *Ibidem*, pp. 167-169.
4. *Ibidem*, p. 175.
5. Ernst Kantorowicz, *L'Empereur Frédéric II*, Gallimard, Paris, 2000, pp. 166-169.
6. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. III, pp. 178-184.
7. *Ibidem*, p. 186.
8. *Ibidem*, p. 187.
9. *Ibidem*, p. 189.

deprecierea ideii de cruciadă şi a grăbit prăbuşirea stăpânirilor latine din Orient[1]. Ameninţat cu o răscoală a baronilor din Accra şi cu revolta oraşelor lombarde, împăratul s-a reîntors în Occident, iar în 1230 a obţinut ridicarea excomunicării. Autoritatea Hohenstaufenilor a fost recunoscută formal în Ţara Sfântă[2], care a rămas, din punct de vedere juridic, sub tutela acestora până în 1268, însă practic s-a produs o fărâmiţare politică a stăpânirilor latine. După moartea lui al-Kamil, a urmat o perioadă de lupte între urmaşii săi, însă în 1244, la 23 august, musulmanii au recucerit Ierusalimul, de data aceasta Sfântul Mormânt fiind profanat, iar osemintele regilor creştini risipite. A doua cădere a Ierusalimului nu a mai fost de natură să stârnească aceeaşi emoţie în Europa.

La predica ţinută de papa Inocenţiu al IV-lea în cadrul Conciliului de la Lyon din iunie-iulie 1245 a răspuns doar Ludovic al IX-lea, care a îmbrăcat haina de cruciat în 1244, pe când era grav bolnav. După însănătoşire, regele şi-a respectat jurământul, văzând în cruciadă şi o şansă de a se impune în faţa marii nobilimi şi a rivalului său, Frederic al II-lea. Armata a fost transportată cu ambarcaţiuni închiriate de genovezi şi pisani şi a făcut un popas în insula Cipru, guvernată de Henri de Lusignan, care urma să asigure aprovizionarea. La sfaturile cavalerilor latini din Orient, regele a decis să se îndrepte spre Egipt şi, la 6 iunie 1249, a cucerit fără luptă oraşul Damietta[3]. Armata latină a urmat cursul Nilului spre Cairo, însă a rămas blocată opt săptămâni la Mansourah, timp în care suferit cumplit din cauza foametei, urmată curând de dezinterie şi febră tifoidă[4]. La începutul lui aprilie 1250, întreaga armată a fost înconjurată şi capturată, iar regele s-a comportat cu multă demnitate şi, după ce la începutul lui mai 1250 a ajuns la Accra, a decis să rămână în Ţara Sfântă, nedorind să-şi părăsească armata captivă[5].

Pe 10 februarie 1258, mongolii au cucerit Bagdadul şi au declanşat un masaru cumplit, marea metropolă abassidă fiind transformată într-un simplu oraş de provincie. Din Mesopotamia, mongolii s-au îndreptat spre Siria şi, în ianuarie 1260, au cucerit Alepul, iar populaţia musulmană a fost masacrată, iar la 1 mai 1260 s-a predat şi Damascul[6]. Temporar, posesiunile latine din Orient au fost salvate, însă *djihad*-ul a cunoscut o revigorare spectaculoasă, mai ales după venirea pe tronul Egiptului a sultanului Baibars şi instaurarea dominaţiei mamelucilor[7]. În toamna anului 1260, aceştia i-au zdrobit pe mongoli, salvând Islamul, victorie care asigura noilor stăpâni din Egipt hegemonia pentru următoarele 200 de ani, până la ascensiunea Imperiului Otoman. La sfârşitul lunii mai 1270, o nouă cruciadă condusă de Ludovic al IX-lea a pornit din Marsilia, însă scopul iniţial, Siria, a fost înlocuit cu Tunisul, din cauza presiunilor făcute de fratele regelui Franţei, Carol de Anjou care dorea să protejeze Sicilia de ameninţările venite de pe continentul african. Trupele debarcate în faţa Tunisului au căzut în curând pradă unei epidemii de dezinterie, care l-a secerat şi pe Ludovic al IX-lea, iar armata a

---

1. Mohammed A. Aziz, „La croisade de l'empereur Frédéric II et l'Orient Latin", în Michel Balard (ed.), *op. cit.*, pp. 371-378.
2. David Jacoby, „The Kingdom of Jerusalem and the Collapse of Hohenstaufen Power in the Levant", *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 40, 1986, pp. 83-101.
3. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. III, pp. 260-262.
4. Emblematică este, în acest sens, mărturia cronicarului Joinville, biograful lui Ludovic al IX-lea (Villehardouin & De Joinville, *Memoirs of the Crusades*, pp. 210-211).
5. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. III, pp. 269-274.
6. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks. The Mamluk – Īlkhānid War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, pp. 26-34.
7. Pentru ofensiva mamelucilor asupra stăpânirilor latine din Ţara Sfântă, vezi J. Prawer, *Histoire du royaume latin de Jérusalem*, traducere de G. Nahon, vol. II, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1970, pp. 451-485.

revenit fără glorie în Europa[1]. Figura monarhului francez este emblematică pentru amurgul ideii de cruciadă, Ludovic cel Sfânt dobândind în întreg Orientul faima unui cuceritor legendar[2]. În acest timp, sultanul egiptean Baibars a reluat ofensiva, prelungirea stăpânirii latine datorându-se doar unor iniţiative singulare, precum debarcarea, în 1271, a lui Eduard, fiul regelui Angliei, Henric al III-lea[3], însă în 1291 a căzut cetatea Accra, ultima posesiune creştină din Ţara Sfântă[4]. Până la căderea sa, capitala regatului latin al Ierusalimului din 1192 a reprezentat un bogat şi bine populat emporium maritim şi unul dintre cele mai faimoase oraşe ale creştinătăţii[5]. Înainte de cucerire, oraşul a fost evacuat, apărătorii acestuia găsindu-şi refugiu în Cipru, iar după preluare sultanul a impus distrugerea sa sistematică. În cursul verii anului 1291, şi celelalte posesiuni latine din regiunea costieră (Tyr, Sidon, Beirut, Haiffa, Tortosa şi Château Pelerin) au fost abandonate, iar Imperiul Latin de peste mări şi-a încheiat astfel existenţa. Căderea Accrei a fost percepută ca un dezastru major, fiind comparată cu căderea Ierusalimului din 1187, în literatura occidentală a veacurilor următoare constituindu-se un adevărat stereotip, privind atât apărarea sa eroică, cât şi explicarea acestui eveniment prin atribuirea vinovăţiei locuitorilor săi, care, prin păcatele lor, i-ar fi grăbit sfârşitul[6].

Cruciadele reprezină simbioza dintre ideea de traseu penitenţial şi întreprinderea militară, raportul dintre aceste două componente suferind o modificare în timp[7]. Astfel, de-a lungul veacului al XII-lea, cruciadele au devenit mult mai militarizate în ceea ce priveşte cel puţin trei aspecte esenţiale : conducerea, obiectivele şi beneficiile obţinute de participanţi. Liderii seculari au preluat controlul conducerii campaniilor şi au transformat cruciadele, astfel încât acestea au căpătat mai curând aspectul de întreprinderi militare, îndepărtându-se treptat de caracterul originar al unor pelerinaje armate. Emblematic este faptul că prima cruciadă s-a îndreptat spre Ierusalim, care, din punctul de vedere al tacticii militare, era o ţintă de importanţă secundară, iar următoarele şi-au fixat obiective mult mai practice, precum Damasc, Ascalon, Constantinopol, Damietta şi Cairo. Cu toată această schimbare de perspectivă, cruciadele nu au dobândit un caracter pur militar, întrucât principala recompensă de care urmau să se bucure participanţii rămâneau indulgenţele[8]. Nici impunerea unor conduceri religioase, prin efortul lui Inocenţiu al III-lea, nu a fost în măsură să restaureze sensul iniţial al cruciadelor, scopurile practice prevalând în mod evident. Această evoluţie trebuie pusă în legătură cu treptata emergenţă a ideilor specifice modernităţii şi, totodată, cu progresiva disoluţie a unităţii creştine care a diluat motivaţia de mobilizare a tuturor energiilor spre apărarea Ţării Sfinte, adică exact acel mecanism care asigurase succesul primei cruciade[9]. Pretenţiile expansioniste ale regatului

1. Caroline Smith, „Martyrodrom (?) and Crusading in the Thirteenth Century : Remembering the Dead of Louis IX's Crusades", în *Al-Masâq*, vol. 15, nr. 2, 2003.
2. Herman Teule, „Saint Louis and the East Syrians, the Dream of a Terrestrial Empire : East Syrian Attitudes to the West", în Krijnie Ciggaar, Albert Davids, Herman Teule (eds.), *East and West in the Crusader States. Context – Contacts – Confrontations (III)*, Acta of the congress held at Hernen Castle in September 2000, Uitgeverij Peeters, Leuven-Dudley, MA, 2003, pp. 101-122.
3. Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. III, pp. 335-338.
4. *Ibidem*, pp. 416-420.
5. Sylvia Schein, „Babilon and Jerusalem : The Fall of Acre 1290-1995", în *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusasder Societies (1095-1500)*, p. 141.
6. *Ibidem*, pp. 141-150.
7. Christopher G. Libertini, „Practical Crusading : The Transformation of Crusading Practice (1095-1221)", în Michel Balard (ed.), *op. cit.*, pp. 281-288.
8. *Ibidem*, pp. 288-290.
9. *Ibidem*, p. 291.

Ierusalimului sau comitatului Edessei au fost temperate de posibilităţile militare relativ modeste de care dispuneau acestea. De fapt, Orientul latin era perceput din perspectiva asigurării pelerinajelor şi a apărării Locurilor Sfinte, concepţia de cruciadă rămânând limitată la necesitatea de a menţine controlul asupra teritoriilor dobândite cu prilejul primei expediţii[1].

Epoca în care s-au desfăşurat cruciadele a făcut posibil, pe lângă confruntarea militară, şi contactul politic, social, economic şi cultural dintre Orient şi Occident. Puntea de legătură dintre cele două lumi a fost reprezentată timp de 200 de ani de statele latine din „Ţara Sfântă". Statele nou-create au avut un caracter internaţional şi, cu toate că reprezentau expresia creştinătăţii în ansamblu, au scăpat de controlul direct exercitat de papalitate sau de imperiu. Din acest motiv, entităţile politice latine din Orient s-au dezvoltat ca structuri politice originale, iar alcătuirile lor sociale nu au ţinut cont de criteriile europene în vigoare[2]. Dacă, în Occident, regimul proprietăţii constituia un element de referinţă pentru ierarhizarea socială, în Orient împărţirea oamenilor în grupuri şi categorii era, dimpotrivă, de natură pur politică şi religioasă. Europenii, indiferent de provenienţă şi statut, făceau automat parte din categoria privilegiată a „învingătorilor", a „francilor" catolici, iar toţi ceilalţi erau „învinşii", consideraţi inferiori. Pe de altă parte, senioriile existente aici s-au definit printr-o structură aparte, întrucât nu dispuneau de „rezervă" şi nici de o reşedinţă senioră cu rol de centru administrativ. Potrivit perspectivei clasice, cavalerii din regatul Ierusalimului primeau fiefuri, în schimbul cărora aveau obligaţii de natură militară, ceea ce implica participarea la acţiunile întreprinse de rege, singuri sau împreună cu un număr de cavaleri, în funcţie de importanţa fiefului deţinut. Potrivit unor ipoteze recente, de-a lungul secolului al XII-lea cavalerii participau la acţiunile militare nu în virtutea deţinerii fiefurilor care i-ar fi plasat sub o obligaţie contractuală, cât mai curând ca urmare a calităţii de cavaleri, iar statutul lor social şi militar le cerea să răspundă nevoilor regatului, acţionând atât alături de rege, ca senior, cât şi pentru a-şi apăra stăpânirile[3]. Seniorii aveau drepturi depline asupra pământurilor lor, după cum o demonstrează un exemplu celebru din 1186, când, după un armistiţiu între creştini şi musulmani, Renaud de Châtillon, senior de Oultrejourdain, a atacat o caravană musulmană, luând-o prizonieră pe una dintre surorile lui Saladin. Atunci când regele Guy de Lusignan i-a cerut să restituie bunurile confiscate şi prizonierii, acesta a răspuns că este suveran pe pământul său, la fel cum regele este pe al lui. Cazul nu poate fi interpretat ca exemplu de bravură din partea unui senior atotputernic, ci mai curând ca o dovadă a felului în care baronii înţelegeau să-şi exercite autoritatea în propriile teritorii, în afara constrângerilor implicate de deţinerea unui fief cu titlu condiţionat de la rege[4]. Astfel, deşi după prima cruciadă pământul a fost distribuit în proprietate deplină, marii seniori nu au acceptat ideea că sunt vasali şi că îşi deţin bunurile ca pe nişte fiefuri. Această concepţie se detaşează net de viziunea istoriografică tradiţională, potrivit căreia regatul Ierusalimului reprezenta „statul feudal perfect"[5].

1. Jean Richard, „La Croisade : l'évolution des conceptions et des stratégies", p. 11.
2. Andrew Jotischky, „Etnographic Attitudes in the Crusader States : The Franks and the Indigenous Orthodox People", în Krijnie Ciggaar, Herman Teule (eds.), *East and West in the Crusader States. Context – Contacts – Confrontations (III)*, pp. 2-3.
3. Peter W. Edbury, „Fiefs, vassaux et service militaire dans le royaume latin de Jérusalem", în Michel Balard, Alain Ducellier (eds.), *Le partage du monde*, pp. 141-148.
4. *Ibidem*, p. 149.
5. *Ibidem*, pp. 149-150.

Populaţia dependentă locală avea obligaţii preponderent fiscale, ceea ce demonstrează că nu atât exploatarea intensivă a proprietăţilor şi organizarea lor cât mai eficientă îi interesa pe noii stăpâni, cât mai ales regularitatea veniturilor. Cucerirea europeană nu a afectat, prin urmare, structurile rurale preexistente, latinii mulţumindu-se doar să le controleze. Cu toate acestea, trebuie spus că societatea instaurată în urma primei cruciade nu trebuie privită într-o manieră statică, aşa cum procedează adesea unii istorici[1].

Din punct de vedere etnic, predomina elementul francez, ceea ce a făcut ca occidentalii să fie numiţi generic „franci" ; limba folosită era franceza, iar instituţiile aveau aceeaşi origine. Multe dintre metropolele care au intrat sub stăpânirea occidentală şi-au menţinut profilul cosmopolit. Spre exemplu, Antiohia a fost, chiar de la fondarea sa în anul 300 î.Chr., un oraş al confluenţelor, încă din perioada principatului aici convieţuind un amestec de limbi şi popoare. Această situaţie a generat, din punct de vedere cultural, o atmosferă de efervescenţă intelectuală, determinată de întâlnirea culturilor greacă, siriană, armeană şi latină. Acesta este şi unul dintre motivele, alături de cele confesionale şi comerciale, care au făcut din oraş un punct de atracţie în cadrul lumii mediteraneene şi nu numai[2]. „Metisajul" matrimonial a fost, de asemenea, o practică extrem de răspândită, ca şi cazurile de trecere de la o religie la alta[3]. Populaţia statelor cruciate era amestecată şi din punct de vedere religios. Latinii au practicat o împărţire a populaţiei locale după criterii confesionale, prima mare diviziune fiind între musulmani şi creştini, care, la rândul lor, erau greci ortodocşi, sirieni ortodocşi, armeni şi georgieni[4]. Creştinii din Siria erau iacobiţi, nestorieni, maroniţi sau greci ortodocşi, cu toţii consideraţi schismatici de Biserica latină. Intransigenţa etno-confesională dintre francii şi musulmanii din regatul Ierusalimului a fost una dintre cauzele slăbiciunii acestuia. Convertirea musulmanilor la creştinism putea contribui la întărirea regatului, însă cruciaţii nu au avut conştiinţa acestei soluţii, nici măcar în primii ani de existenţă a statelor cruciate[5]. În acelaşi timp, vechile structuri ecleziastice orientale au fost preluate de cuceritorii latini. Conducătorii primei cruciade au oferit cele mai importante demnităţi ecleziastice din teritoriile cucerite unor apropiaţi, care, de multe ori, erau chiar proprii capelani[6]. Astfel, clericii latini au moştenit de la predecesorii lor ortodocşi un impresionant portofoliu de provincii şi dioceze care datau din vremea lui Iustinian[7]. Spre exemplu, patriarhia latină de Antiohia a crescut rapid prin numărul mare de dioceze şi a clerului care îi era afiliat, mai ales că, după cucerire, au început să sosească numeroşi oameni ai bisericii din sânul creştinătăţii occidentale, care au păstrat puternice legături cu ierarhia ecleziastică din vestul Europei[8]. O situaţie diferită au avut-o statele latine create după cruciada a IV-a pe teritoriul Imperiului Bizantin, în Moreea şi Grecia centrală, unde latinii au rămas un grup minoritar, localizat mai ales în cadrul urban[9]. Rolul castelelor construite de aceştia a fost

1. Andrew Jotischky, *op. cit.*, p. 3.
2. Susan B. Edgington, „Antioch : Medieval City of Culture", în Krijnie Ciggaar, M. Metcalf (eds.), *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean (I)*, pp. 245-259.
3. Michel Balard, *op. cit.*, pp. 149-168.
4. Andrew Jotischky, *op. cit.*, p. 3.
5. S. Loutchiskaia, „La conversion réelle ou imaginaire ? Les attitudes envers les musulmans dans le premier royaume latin de Jérusalem", în Michel Balard, Alain Ducellier (eds.), *Le partage du monde*, pp. 193-202.
6. Bernard Hamilton, „The Growth of the Latin Church of Antioch and the Recruitment of its Clergy", în Krijnie Ciggaar, M. Metcalf (eds.), *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean (I)*, pp. 172-176.
7. *Ibidem*, p. 171.
8. *Ibidem*, pp. 178-180.
9. Peter Lock, „Castles and Seigneurial Influence in Latin Greece", în *From Clermont to Jerusalem*, p. 174.

de consolidare a stăpânirii în afara spaţiului urban, ele reprezentând în primul rând centre administrative şi de putere, iar importanţa lor militară era doar subsecventă acestui rol[1].

Cucerirea Locurilor Sfinte a creat un nou echilibru etnic, religios şi social în Levant, iar locuitorii acestui spaţiu au manifestat o înţelegere diferită asupra fenomenului cruciadelor[2]. Musulmanii au ignorat mobilurile creştinilor în timpul primei cruciade, din acest punct de vedere un bun exemplu constituindu-l faptul că, atunci când latinii asediau Antiohia, o delegaţie fatimidă le-a propus, cu multă bună-credinţă, o alianţă împotriva selgiucizilor, urmând ca teritoriul acestora din urmă să fie împărţit, astfel încât francilor să le revină nordul Siriei, iar musulmanii să ocupe sudul Siriei şi Palestina, ceea ce demonstrează că musulmanii au ignorat total importanţa Ierusalimului pentru cruciaţi[3]. În perioada următoare şi mai ales odată cu ofensiva finală a musulmanilor împotriva stăpânirilor latine, aceştia au ajuns să înţeleagă foarte bine motivaţiile creştinilor[4]. Pentru intelectualii bizantini din secolul al XII-lea, occidentalii, în general, şi cruciaţii, în special, erau oameni necunoscuţi şi, prin urmare, greu de anticipat[5]. De aici rezultă dificultăţile comprehensiunii faţă de o lume plurală sub raportul organizării instituţionale şi a relaţiilor sociale, tot mai mobilă în plan economic şi, mai ales, din ce în ce mai pragmatică. Din această perspectivă trebuie interpretată şi imaginea negativă a veneţienilor, care ţine, în egală măsură, de atitudinea depreciativă faţă de negustor, în general, şi relativ la străin, în special.

Expansiunea occidentală din secolele XI-XIII a dus la dezvoltarea unui comerţ permanent cu Orientul Apropiat şi Îndepărtat. Cruciaţii au constatat curând că singurele zone fertile din Palestina erau în regiunile de coastă şi de-a lungul râurilor, unde culturile depindeau de întreţinerea unui sistem de irigaţii despre care nu ştiau foarte multe lucruri. Ţara Sfântă era aprovizionată cu grâu, ţesături şi mai ales materiale de construcţii de către negustorii italieni. În schimb, Levantul furniza Occidentului zahărul[6] prelucrat la Tyr, care a devenit acum un aliment de bază în societatea europeană[7]. De asemenea, pânzeturile de Damasc şi mătasea cu derivatele ei, brocartul, atlasul, catifeaua, la care se adaugă alte produse de lux, cum ar fi sticlăria, jucau un rol foarte important ; la fel, produsele ceramice şi din metal produse la Tyr, Tripoli şi Jaffa[8]. Aici trebuie amintite şi lemnul de esenţă rară, mobilierul de lux, precum şi fructele exotice (portocale, curmale, smochine, piersici, rodii, arahide, migdale etc.). Măslinele, roşiile şi lămâile au fost aclimazate şi în Europa, devenind o obişnuinţă la mesele seniorale. Un loc foarte important în acest comerţ continuă să îl joace mirodeniile, precum piperul sau ghimbirul. În legătură cu industria textilă, s-au dezvoltat importurile de alaun[9] şi indigo care au ajuns să joace un rol important în comerţul mediteranean[10]. Toate acestea nu proveneau

1. *Ibidem*, pp. 175-176.
2. Andrew Jotischky, *op. cit.*, p. 1.
3. Benjamin Z. Kedar, „Croisade et *jihād* vus par l'ennemi : une étude des perceptions mutuelles de motivations", în Michel Balard (ed.), *op. cit.*, pp. 346-347.
4. *Ibidem*, pp. 347-349.
5. Angéliki Laiou, „L'interprétation byzantine de l'expansion occidentale (XIe-XIIe siècles)", în Michel Balard, Alain Ducellier (eds.), *Le partage du monde*, pp. 176-177.
6. Zahărul a fost descoperit de Occident cu prilejul cruciadelor (Bruno Laurioux, „Quelques remarques sur la découverte du sucre par les premiers croisés d'Orient", în *Chemins d'outre-mer*, pp. 527-536).
7. David Abulafia, „The Impact of the Orient : Economic Interactions between East and West in the Medieval Mediterranean", în Dionisius A. Agius, Ian Richard Netton (eds.), *Across the Mediterranean Frontiers. Trade, Politics and Religion, 650-1450*, Selected Proceedings of the International Medieval Congress. University of Leeds (10-13 July 1995, 8-11 July 1996), Brepols, Turnhout, 1997, pp. 3-4.
8. *Ibidem*.
9. *Ibidem*.
10. *Ibidem*, pp. 16-19.

numai din teritoriile cucerite de cavalerii apuseni din Asia Mică, Siria şi Palestina, majoritatea sosind din spaţii îndepărtate (India, Africa Centrală, insulele din Oceanul Indian etc.), cu care europenii, graţie anexiunilor făcute, stabiliseră acum contacte sistematice. Bunurile comerciale erau aduse de caravane sau veneau prin Marea Roşie, iar din porturi erau preluate de negustorii italieni. Comercianţii musulmani foloseau porturile deţinute de cruciaţi, astfel încât cei din Alep utilizau portul Saint Simeon, iar Accra juca acelaşi rol pentru Damasc, iar veneţienii se aprovizionau din Alexandria. Rezultă de aici că prosperitatea oraşelor italiene depindea de păstrarea bunelor relaţii între creştini şi musulmani. Comerţul cu sclavi era practicat de veneţieni încă de la începutul secolului al X-lea, când sursa o constituia Europa Centrală, însă acesta a încetat după creştinarea slavilor şi maghiarilor. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, Genova a preluat şi revitalizat comerţul cu sclavi, aducând turci şi tătari din Marea Neagră, pe care îi vindea în porturile mamelucilor din Egipt. Într-o lume mobilă, a schimbului de produse, precum a fost cea mediteraneană între epoca cruciadelor şi cucerirea otomană, a circulat şi o diversitate de etaloane monetare[1].

Cruciadele au pus lumea creştină occidentală în faţa provocării de a găsi pârghii de comunicare în teritoriile de peste mări, sarcină extrem de dificilă din cauza caracterului eterogen al armatelor cruciate şi a incapacităţii de a dezvolta eficient un dialog cu bizantinii şi musulmanii. La dificultăţile de ordin lingvistic se adăuga ritmul lent cu care circula informaţia, atât în interiorul lumii levantine, cât şi între Orient şi Occident, ceea ce întârzia reacţiile şi favoriza distorsionarea ştirilor sau colportarea zvonurilor. Cruciadele nu au adus o îmbunătăţire semnificativă a comunicaţiilor, continuând sa fie folosite canalele arhaice de circulaţie a informaţiilor între Orient şi Occident. Prin comparaţie, lumea musulmană era mult mai avansată din acest punct de vedere, suficient fiind în acest sens exemplul privind serviciul de poştă regulată, care nu a fost preluat şi de latini[2]. Începând cu sfârşitul veacului al XI-lea, Veneţia şi Amalfi au dominat schimburile comerciale dintre Italia şi Constatinopol, care tranzitau porturile balcanice[3]. Dyrrachyum (Durazzo) le servea în special veneţienilor, cei mai favorizaţi dintre negustorii italieni, începând din secolul al X-lea şi până în 1261, ca punct de escală în comerţul desfăşurat în Mediterana orientală şi bază pentru operaţiunile comerciale din interiorul continentului balcanic. În 1081 era al treilea oraş bizantin, după Constantinopol şi Thessalonic, care deţinea o importantă comunitate de occidentali[4]. Pornind de pe litoralul balcanic, veneţienii au desfăşurat şi un amplu comerţ terestru în Pelopones, Corint, Teba şi de-a lungul faimoasei *Via Egnatia*, în Thessalonic şi Constantinopol[5]. Comerţul veneţian s-a intensificat de-a lungul acestui spaţiu, între Dyrrhachium şi capitala bizantină, fapt confirmat şi de chrysobulul lui Alexios al III-lea din 1189, care enumera regiunile din imperiu în care veneţienii beneficiau de privilegii. Coloniştii Serenissimei erau instalaţi la Dyrrhachium, Sparta, Teba, Corint, Halmyros, Thessalonic, Rodosto, ultimele trei porturi fiind debuşeele comerciale ale Thesaliei, Macedoniei şi Traciei, importante

1. D.M. Metcalf, „East Meets West, and Money Changes Hands”, în Krijnie Ciggaar, Herman Teule (eds.), *East and West in the Crusader States. Context – Contacts – Confrontations (III)*, pp. 223-234.
2. Sofia Menache, „The Communication Challenge of the Early Crusades (1099-1187)”, în Michel Balard (ed.), *op. cit.*, pp. 293-314.
3. David Jacoby, „Les Latins dans les villes de Romanie jusqu’en 1261 : le versant méditerranéen des Balkans”, în *Byzance et le monde extérieur. Contacts, relations, échanges*, p. 14.
4. *Ibidem*, p. 15.
5. *Ibidem*, p. 17.

puncte de escală pe ruta dintre Veneţia şi Constantinopol. În unele dintre aceste localităţi, veneţienii deţineau propriile biserici şi mănăstiri, ceea ce presupunea şi prezenţa clerului latin. De asemenea, pisanii şi genovezii aflaţi în drum spre Constantinopol, Orientul latin sau Egipt frecventau porturile balcanice, dar lipsa unor privilegii în provinciile imperiului până în 1192 nu a permis creşterea în amploare a operaţiunilor comerciale şi a prezenţei lor aici[1]. Începând cu ultimele decenii ale secolului al XII-lea, dezvoltarea navigaţiei în largul mării a favorizat rolul Cretei ca punct de escală în comerţul dintre Italia şi porturile Mediteranei orientale în dauna litoralului balcanic, întrucât rolul acestuia de popas maritim era legat mai ales de navigaţia profilată pe cabotaj. În special genovezii au început să prefere ruta directă şi mai rapidă Messina – Creta – Constantinopol – Orientul latin – Egipt. Cu toate acestea, după cruciada a IV-a, litoralul balcanic, în special acolo unde latinii exercitau un control politic efectiv, a cunoscut o mult mai pronunţată inserţie din punct de vedere comercial, economic şi demografic din partea occidentalilor, comparativ cu perioada precedentă[2].

În vremea cruciadelor, mai ales începând din secolul al XIII-lea, a existat o amplă mişcare de populaţie dinspre Occident spre Orient, care nu a fost expresia unor opţiuni individuale, ci mai ales o politică coordonată de autorităţi. În lipsa unei presiuni demografice reale, administraţiile lombarde s-au arătat mai curând preocupate să promoveze politici economice protecţioniste, care să conserve prosperitatea oraşelor şi forţa de muncă locală, atât de necesară mai ales în industria textilă, decât să încurajeze emigrarea masivă a populaţiei peste mări[3]. Dincolo de această realitate generală, trebuie avute în vedere şi particularităţile existente în cazul fiecărui stat. Spre exemplu, Veneţia a avut nevoie să-şi susţină punctele de escală în comerţul cu Orientul, iar după 1204 să menţină o prezenţă suficientă în domeniul maritim, însă colonizarea populaţiei veneţiene s-a circumscris mai curând strategiei de subordonare pe cale militară a indigenilor, decât unei veritabile politici de stabilire masivă a acestora peste mări. Elocvent în acest sens este cazul Cretei, punct esenţial de escală între Veneţia şi Constantinopol, insulă care era văzută şi ca o furnizoare de provizii pentru aprovizionarea cu grâu, ulei şi vin[4]. În cazul Genovei, de o politică colonială în adevăratul sens al cuvântului se poate vorbi abia după tratatul de la Nymphaion, din 1260, dar, spre deosebire de Veneţia, pentru care Creta reprezenta un spaţiu de colonizat, domeniul genovez se compunea din puncte de penetrare în spaţiul bizantin şi cel mongol. Din acest punct de vedere, se poate spune că Pera şi Caffa erau în primul rând aşezări comerciale, fiind considerate puncte de sprijin în Marea Neagră, de unde comercianţilor genovezi li se deschidea posibilitatea de a pătrunde de-a lungul reţelei fluviale care se vărsa în Marea Neagră spre stepele ruseşti şi asiatice. Trebuie precizat aici că la colonizarea genoveză nu au participat doar cetăţeni ai oraşului, fiind antrenaţi indivizi proveniţi din întreaga Ligurie şi din alte regiuni ale Italiei, mai ales că metropola s-a dovedit mult mai permisivă faţă de venirea altor cetăţeni din peninsulă decât Veneţia. Interesant este însă că populaţia sosită la Caffa, spre exemplu, a rămas intim legată de localităţile de provenienţă. Această politică de deschidere faţă de italieni, în general, şi faţă de locuitorii din interiorul peninsulei, în special, se explică prin dorinţa Genovei de a-şi conserva mâna de lucru industrială[5]. Fluxul de cetăţeni din

1. *Ibidem*, pp. 17-19.
2. *Ibidem*, pp. 19-26.
3. Pierre Racine, „De la plaine à la mer : les gouvernements communaux et les problèmes d'émigration outre-mer", în Michel Balard, Alain Ducellier (eds.), *Le partage du monde*, pp. 9-14.
4. *Ibidem*, pp. 15-16.
5. *Ibidem*, pp. 16-17.

regiunile centrale ale Italiei spre Pera şi Caffa îşi are o puternică motivaţie în propagarea mirajului oriental şi a perspectivei unei rapide îmbogăţiri, mai ales că estul Mediteranei reprezenta un spaţiu puţin cunoscut, cu excepţia Ţării Sfinte[1].

Din punct de vedere economic, la finalul Evului Mediu, se constată un decalaj între Orientul Apropiat, atât musulman, cât şi bizantin, şi spaţiul occidental. Cauzele acestei subdezvoltări se găsesc în primul rând în persistenţa unui model economic care nu a predispus spre inovaţie şi concurenţă internă, ceea ce a făcut ca menţinerea producţiei la un nivel satisfăcător să presupună utilizarea unui număr mare de braţe de muncă. Acest echilibru fragil a fost perturbat grav de accentuatul declin demografic, fenomenul depopulării devenind evident de la sfârşitul secolului al XIV-lea, când cel mai important factor potenţator a fost ciuma neagră, pandemie care a făcut ravagii mai ales la nivelul populaţiei urbane. În strânsă legătură cu aceste transformări, însă fără a fi în totalitate determinat de ele, s-a produs decăderea agriculturii, marcată printr-o diminuare semnificativă a exportului de cereale, în special din Egipt, ca urmare a unui accentuat declin, atât cantitativ cât şi calitativ, ceea ce a făcut ca produsele orientale să devină necompetitive în raport cu cele occidentale, mai ieftine şi superioare calitativ. În aceste condiţii, s-a recurs la importul de materii prime din Orientul Apropiat, în special bumbac pentru industria textilă europeană, în paralel cu scăderea drastică a importului de produse industriale. Astfel, declinul industrial de la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul celui următor s-a produs pe fondul scăderii demografice şi a stagnării tehnologice. Industriile tradiţionale, precum cea textilă şi a prelucrării trestiei de zahăr, au intrat pe o pantă descendentă, pentru ca, ulterior, producţia de hârtie, apărută în Orientul Apropiat la sfârşitul secolului al XIV-lea, să cunoască aceeaşi soartă. Profitabilul săpun sirian, important produs destinat exportului, a cunoscut acelaşi trend negativ odată ce, sub povara taxelor, a fost preferată exportarea materiilor prime necesare acestui produs în Europa. În general, exportul de produse industriale a fost înlocuit cu cel de materii prime şi cu importul de bunuri industriale obţinute ca urmare a prelucrării acestora. Un alt exemplu priveşte declinul faimoasei industrii a sticlăriei, unde, ca şi în cazul celei a săpunului, principala explicaţie e de găsit în fiscalitatea excesivă practicată de mameluci şi politica etatistă, în urma căreia s-a ajuns la monopolizarea producţiei de către manufacturile sultanale care produceau în special pentru consumul elitei, şi nu pentru export. În cazul ambelor industrii, producţia a fost preluată de Mediterana occidentală, în special de oraşele italiene, precum Veneţia, Pisa sau Florenţa, care au exportat o parte a producţiei în Orient. Astfel, balanţa comercială a Orientului Apropiat a devenit deficitară în raport cu Occidentul, fenomen care trebuie pus în legătură şi cu declinul progresiv al navigaţiei musulmane în Mediterana. În aceste condiţii, negustorii italieni au preluat, printre altele, o bună parte a comerţului cu sclavi desfăşurat între diverse părţi ale lumii musulmane, ca, de pildă, între Tripolitania şi Egipt. Într-o epocă în care numărul investitorilor devine tot mai mare în Europa, în Orient se înregistrează o accentuare a tendinţei de tezaurizare, ceea ce ilustrează, în fond, inversarea unei tendinţe seculare în ceea ce priveşte balanţa comercială[2]. Se poate conchide că principala cauză a declinului economic şi a stagnării tehnologice înregistrate la sfârşitul Evului Mediu de ţările din Orientul Apropiat a fost

1. *Ibidem*, pp. 18-19.
2. Pentru toate aceste transformări, vezi Elyahu Ashtor, „Le Proche-Orient au Bas Moyen Age. Une région sous-développée", în Elyahu Ashtor, *Technology, Industry and Trade. The Levant versus Europe, 1250-1500*, ediţie îngrijită de B.Z. Kedar, Variorum, Londra, 1992, pp. 375-433.

faptul că acestea au importat masiv produse manufacturate din Occident şi au exportat materii prime spre aceeaşi regiune. Occidentul a dobândit un avans decisiv datorită progreselor tehnologice realizate în sectoare industriale, precum fabricarea de stofe[1] şi pânzeturi[2] sau în alte ramuri ale producţiei textile[3] (pielăria[4]), producerea săpunului, hârtiei, sticlăriei[5], construcţia de nave[6] şi armament[7].

1. Eliyahu Ashtor, „L'ascendant technologique de l'Occident médiéval", în Eliyahu Ashtor, *op. cit.*, pp. 386-391.
2. *Ibidem*, pp. 391-396.
3. *Ibidem*, pp. 396-398.
4. *Ibidem*, pp. 398-400.
5. *Ibidem*, pp. 400-403.
6. *Ibidem*, pp. 403-407.
7. *Ibidem*, pp. 407-410.

4. Dialogul dintre Orient şi Occident în amurgul Evului Mediu

Bogdan-Petru Maleon

De-a lungul ultimelor două secole de existenţă, relaţiile Bizanţului cu lumea exterioară, în general, şi cu Occidentul, în special, au rămas ancorate în paradigma tradiţională a căutării echilibrului dintre glorificarea trecutului şi exigenţele politice ale epocii. Pornind de la această caracteristică principală a diplomaţiei târzii, împăratul continua să fie considerat suveranul prin excelenţă, şeful unui stat etern, care urma să depăşească dificultăţile prezente prin revenirea la măreţia trecutului, secondat de patriarh, ca reprezentant al Bisericii ecumenice[1]. În această perioadă, conducătorul spiritual de la Constantinopol a ajuns uneori să devină factorul primordial al relaţiilor externe, mai ales în raporturile cu ţările ortodoxe, unde recunoaşterea autorităţii sale echivala cu acceptarea preeminenţei politice a împăratului[2]. Sub Paleologi, principalul obiectiv al politicii externe bizantine a fost acela de a prelungi viaţa imperiului, iar unirea Bisericilor constituia pilonul esenţial al politicii prooccidentale, ca premisă pentru furnizarea de ajutor militar în Răsărit[3].

Dialogul dintre cele două Biserici cu privire la refacerea unităţii creştine a fost punctat de momentele 1274, 1369 şi apoi 1438-1439. Toate acestea au readus în discuţie mai vechea dispută dintre Roma şi Constantinopol privind natura conciliilor ecumenice[4]. În tradiţia bizantină, acestea erau concepute ca *imperiale* şi trebuiau să fie în acelaşi timp ecleziologice şi carismatice[5]. Din perspectiva Scaunului Apostolic occidental, nu putea fi vorba decât despre *concilii bisericeşti*, iar acestea constituiau expresia cea mai elocventă a supremaţiei pontificale[6]. În anul 1267, când Carol de Anjou, regele de Napoli şi Sicilia, se pregătea să atace Imperiul Bizantin, Mihail al VIII-lea a început negocierile cu Urban al IV-lea (1261-1264), faţă de care s-a arătat dispus să accepte unirea Bisericilor[7]. Succesorul acestuia, Clement al IV-lea (1265-1268), a prezentat o profesiune de credinţă care trebuia semnată de împăratul bizantin în schimbul promisiunii că „tirania

1. N. Oikonomides, „Byzantine Diplomacy, A.D. 1204-1453 : Means and Ends”, în Jonathan Shepard, Simon Franklin (eds.), *op. cit.*, p. 74.
2. *Ibidem*, p. 75.
3. *Ibidem*, p. 88.
4. J. Boojamra, „The Byzantine Notion of the «Ecumenical Council» in the Fourteenth Century”, *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 80, 1987, nr. 1, p. 59.
5. *Ibidem*, p. 60.
6. *Ibidem*, p. 61.
7. Donald M. Nicol, „The Greeks and the Union of the Churches : The Preliminaries to the Second Council of Lyons, 1261-1274”, în *Byzantium : Its Ecclesiastical History*..., p. 455.

latină”[1] nu va fi reinstalată la Constantinopol de un „rege barbar”[2], precum Carol de Anjou[3]. Conciliul de unire a fost organizat de Grigore al X-lea (1271-1276), începând cu 7 mai 1274[4], însă unirea proclamată aici, la 6 iulie 1274[5], a fost mai curând un act al împăratului, respins de Biserica orientală[6]. Din punctul de vedere al acestuia, conciliul de la Lyon a rămas un sinod local al Bisericii romane, şi nu unul ecumenic[7]. Această situaţie reprezintă expresia politicii de ambiguitate pe care a dus-o Mihail al VIII-lea între papalitate şi clerul grecesc[8]. După venirea la putere a lui Andronic al II-lea (1282-1328), subiectul a fost în continuare tergiversat[9], însă, după 1334, Andronic al III-lea (1282-1328) a reluat cu mai multă hotărâre discuţiile privind unirea, în contextul organizării unei ligi antiotomane, dar legaţii trimişi de Ioan al XII-lea (1316-1334) în Răsărit nu au obţinut nici un rezultat[10]. Principalele obiecţii formulate în ceea ce priveşte unirea religioasă, aşa cum transpar ele din documentele greceşti, priveau poziţia canonică a papei în trei aspecte fundamentale : primatul, dreptul de apel şi pomenirea liturgică[11].

Ignorând opoziţia tradiţională a clerului ortodox[12], în decembrie 1355 Ioan al V-lea a propus papei Inocenţiu al VI-lea ca, în schimbul unirii Bisericilor, să organizeze o cruciadă[13]. În 1369, basileul a hotărât să întreprindă o călătorie în Occident cu scopul de a obţine sprijin, în schimbul acceptării confesiunii romane. Această decizie ilustrează o schimbare fundamentală în modul de acţiune a suveranilor Bizanţului, care, de regulă, nu acceptau să părăsească metropola de pe Bosfor şi atmosfera de măreţie care îi înconjura. Ioan al V-lea a debarcat în Italia la 9 august 1369, iar pe 21 octombrie 1369 a aderat la Biserica Romei în prezenţa papei Urban al V-lea (1362-1370). După ce a făcut profesiunea de credinţă romano-catolică şi vizita la Roma, în prima parte a lunii martie 1370, delegaţia bizantină a înconjurat peninsula Italică pe patru galere şi s-a îndreptat spre Veneţia[14]. La sfârşitul primăverii, basileul a ajuns în cetatea Sfântului Marcu unde a fost primit solemn, însă lipsa banilor l-a determinat să contracteze noi credite, astfel încât s-a văzut practic prizonier al Serenissimei. În aceste condiţii, a încheiat un acord cu autorităţile veneţiene privind restituirea bijuteriilor coroanei bizantine, care fuseseră amanetate de mama sa, Anna de Savoia, pentru 30.000 de ducaţi, în contextul războiului civil, şi obţinerea unui nou credit[15], în schimbul cedării insulei Tenedos[16].

1. H. Grégoire, „Imperatoris Michaelis Palaeologi. *De vita sua*”, *Byzantion*, XXIX-XXX, 1959-1960, p. 466, XII.
2. *Ibidem*, p. 462, IX.
3. J. Boojamra, *op. cit.*, p. 63.
4. Joseph Gill, S.J., *Byzantium and the Papacy (1198-1400)*, New Brunkwick, New Jersey, 1979, p. 133.
5. Donald M. Nicol, „The Byzantine Reaction to the Second Council of Lyons, 1274”, în *Byzantium : Its Ecclesiastical History...*, p. 113.
6. J. Boojamra, *op. cit.*, p. 64.
7. Donald M. Nicol, „The Byzantine Reaction to the Second Council of Lyons, 1274”, pp. 145-146 ; Joseph Gill, S.J., *op. cit.*, pp. 161-181.
8. Deno J. Geanokoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282). A Study in Byzantine-Latin Relations*, Archon Books, 1973, p. 266.
9. Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328)*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1972.
10. J. Boojamra, *op. cit.*, pp. 65-66.
11. Joseph Gill, „The Church Union of the Council of Lyons (1274) Portrayed in Greek Documents”, *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XL, f. II, 1974, p. 42.
12. *Ibidem*, pp. 42-45.
13. J. Boojamra, *op. cit.*, p. 69.
14. R.J. Loenertz, „Jean V Paléologue à Venise (1370-1371)”, *Revue des Études Byzantines*, tome XVI, 1958, p. 217.
15. *Ibidem*, p. 76.
16. *Ibidem*, pp. 80-84.

În suita lui Ioan al V-lea s-au aflat numeroase personalităţi importante din lumea bizantină, printre care şi învăţatul Demetrios Cydones. Acesta aparţinea unei familii nobile apropiate de fostul împărat Ioan al VI-lea Cantacuzino (1347-1354). După ce acesta s-a proclamat împărat la Dydymotica, la 20 octombrie 1341, Cydones i-a devenit colaborator apropiat[1], însă după victoria lui Ioan al V-lea Paleologos s-a retras pentru scurt timp, după care a revenit în serviciul imperial, continuându-şi cariera de peste 30 de ani în funcţia de cancelar[2]. Perioada în care s-a aflat în afara vieţii publice, între 1354 şi 1355, şi-a petrecut-o la mănăstirea Manganes, prilej cu care Cydones s-a familiarizat cu opera lui Toma din Aquino, iar acest contact i-a declanşat o criză de conştiinţă care l-a determinat să îmbrăţişeze catolicismul roman[3]. Pe 18 octombrie, Demetrios Cydones a asistat la profesiunea de credinţă a împăratului şi s-a arătat încântat de ambianţa spirituală şi culturală de la curtea pontificală. L-a însoţit pe basileu la Veneţia, unde a fost martor la încercările acestuia de a-şi acoperi datoriile prin vânzarea insulei Tenedos[4]. Cu acest prilej, aflat într-o astfel de situaţie dificilă, împăratul a apelat la fiii săi, Andronic şi Manuel, ultimul venind la Veneţia în iarna anului 1370-1371. Cydones a părăsit Italia plin de admiraţie faţă de Serenissima, însă decepţionat de episodul la care a fost nevoit să ia parte alături de împărat[5]. Prin contactul cu mediul italian, învăţatul bizantin a prefigurat o mişcare intelectuală care va atinge o intensitate deosebită în deceniile care vor urma[6]. Numeroşi intelectuali greci s-au integrat lumii occidentale prin adoptarea confesiunii latine, însă au continuat să dezvolte o identitate ambiguă, păstrându-şi ataşamentul faţă de Bizanţ în ciuda eforturilor de inserţie. Aceştia au intrat în contact cu Apusul de cele mai multe ori pe căi oficiale, fiind purtători ai mesajelor imperiale, iar atunci când s-au pus în slujba mediilor occidentale nu au putut reprezenta altceva decât o alteritate intelectuală, cu toate că ilustrau o moştenire culturală menită să calibreze noua identitate umanistă.

Cea mai importantă etapă a discuţiilor privind organizarea unor concilii unioniste a avut loc în timpul basileilor Manuel al II-lea (1391-1425) şi Ioan al VIII-lea (1425-1448). În contextul expansiunii turcilor otomani în Europa, dar mai ales după înfrângerea de la Nicopole (25 septembrie 1396)[7], timp de doi ani Manuel al II-lea s-a aflat în vestul Europei unde a negociat unirea în schimbul ajutorului militar[8]. În 1397 şi 1398 au fost trimişi ambasadori prin care se cereau papei şi celor mai importanţi suverani occidentali sprijin financiar şi oameni pentru a salva Constantinopolul[9]. Ca răspuns, pontiful Bonifaciu al IX-lea a început strângerea de fonduri, iar în 1399 a sosit în capitala bizantină o mică armată din Franţa, condusă de mareşalul Boucicaut[10]. După această pregătire diplomatică, împăratul a părăsit Constantinopolul, pe 10 decembrie 1399, şi în aprilie a ajuns la

1. R.J. Loenertz, „Démétrius Cydones de la naissance à l'année 1373" (I), *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XXXVI, f. I, 1970, p. 49.
2. *Ibidem*, pp. 51-55.
3. *Ibidem*, pp. 55-56.
4. *Ibidem*, p. 66.
5. *Ibidem*, p. 67.
6. R.J. Loenertz, „Démétrius Cydones. De 1373 à 1375" (II), *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XXXVII, f. I, 1971, pp. 6-7.
7. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, p. 318.
8. J. Boojamra, *op. cit.*, p. 72.
9. John W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425) : A Study in Late Byzantine Statesmenship*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1969, pp. 163-166.
10. *Ibidem*, p. 163.

Veneţia, unde a fost primit cu onoruri deosebite, apoi a vizitat Roma[1]. După ce a trecut prin Florenţa, Genova şi Milano, a ajuns la Paris, unde, pe 3 iunie 1400, a fost primit de Carol al VI-lea, care i-a promis ajutor militar[2]. Regele Angliei, Richard al II-lea, se arătase deja receptiv la apelurile din Orient şi a hotărât ca fiecare episcop şi lord să doneze o sumă de bani pentru salvarea imperiului[3]. Pe 11 decembrie 1400, împăratul bizantin a trecut Canalul Mânecii şi s-a îndreptat spre Canterbury, iar pe 21 decembrie noul rege Henric al IV-lea l-a întâmpinat în afara Londrei[4]. Manuel al II-lea a stat în Anglia aproape 2 luni, iar în onoarea sa a fost organizată o mare petrecere de Crăciun, la palatul Eltham din afara capitalei[5]. Basileul nu a obţinut soldaţi sau nave, aşa cum dorea[6], şi nici cele 2.000 de lire pe care le promisese Richard al II-lea nu au fost depuse niciodată într-o bancă din Genova. Cu toate acestea, a strâns o serie de donaţii şi daruri preţioase[7]. Din Anglia, Manuel al II-lea s-a întors la Paris, la sfîrşitul lui februarie, unde, în septembrie 1402, a aflat de înfrângerea lui Baiazid la Ankara (28 iulie 1402)[8]. În noiembrie a părăsit Parisul cu o escortă franceză şi a ajuns mai întâi la Genoa[9], iar apoi la Veneţia, pentru a reveni la Constantinopol pe 15 iunie 1403[10]. Călătoria întreprinsă în Occident de acest energic suveran a pus în evidenţă calităţile sale personale şi receptivitatea dovedită de principii Occidentali faţă de stăpânii de la Constantinopol, însă în planul câştigurilor concrete rezultatele au fost neglijabile[11].

În ultimul secol de existenţă a statului, basileii au recurs la serviciile unor oameni de încredere, de regulă intelectuali de mare valoare, care au fost trimişi cu diverse misiuni în Occident[12]. Printre aceste persoane reprezentative s-a numărat şi Manuel Chrysoloras, care a ajuns în Italia în 1394, pentru a cere ajutor împotriva turcilor. Misiunea diplomatică a eşuat, însă verva sa intelectuală a impresionat, ceea ce l-a făcut să rămână în Italia, iar pe 2 februarie 1397 a ajuns la Florenţa[13], unde a predat limba şi cultura greacă unui grup restrâns de umanişti[14]. A avut ca discipoli o serie de reprezentanţi ai Renaşterii timpurii, precum Leonardo Bruni, Pala Strozzi, Poggio Bracciolini şi Guarino di Verona[15], iar amprenta sa intelectuală s-a făcut puternic resimţită odată cu constituirea Academiei platoniciene[16].

1. *Ibidem*, pp. 170-171.
2. *Ibidem*, pp. 173-178.
3. Donald M. Nicol, „A Byzantine Emperor in England. Manuel II's Visit to London in 1400-1401", în *Byzantium : Its Ecclesiastical History...*, pp. 206, 208-209.
4. *Ibidem*, p. 213.
5. Donald M. Nicol, „Byzantium and England", pp. 197-198.
6. La începutul anului 1401, basileul Manuel al II-lea i-a expediat o scrisoare lui Manuel Chrysoloras, în Italia, prin care arăta că principalele nevoi ale imperiului constau în bani, soldaţi şi vase, pe care intenţiona să le obţină din Occident (*The Letters of Manuel II Palaeologus*, text, traducere şi note de George T. Nevis, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Trustees for Harvard University, Washington, D.C., 1977, Letter 38, p. 102).
7. Donald. M. Nicol, „A Byzantine Emperor in England", pp. 216-218.
8. John W. Barker, *op. cit.*, pp. 181-199.
9. *Ibidem*, pp. 220-221.
10. *Ibidem*, pp. 221-222.
11. *Ibidem*, pp. 222-223, 389.
12. N. Oikonomides, „Byzantine Diplomacy, A.D. 1204-1453", pp. 77-83.
13. Ian Thomson, „Manuel Crysoloras and the Early Italian Renaissance", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 7, nr. 1, 1966, p. 76.
14. *Ibidem*, pp. 64-76.
15. C.G. Patrinelis, „An Unknown Discourse of Chrysoloras addressed to Manuel II Paleologus", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 13, nr. 4, 1972, p. 497.
16. Claudine Delacroix-Besnier, „Les Grecs unionistes réfugiés en Italie et leur influence culturelle", în Michel Balard, Alain Ducellier (eds.), *Migrations et diasporas méditerranéennes (X*e*-XVI*e *siècles)*, Actes du colloque de Conques (octobre 1999), Publications de la Sorbonne, Paris, 2002, pp. 64-67.

Pentru serviciile sale, învăţatul bizantin primea un salariu de 150 de florini de aur pe an[1], însă pe 10 martie 1400 a părăsit Florenţa înainte de expirarea celor cinci ani de contract[2]. La 1 martie 1403, s-a întâlnit cu Manuel al II-lea la Veneţia, iar în următorii 12 ani basileul i-a încredinţat mai multe misiuni diplomatice în Europa, între 1407 şi 1410 aflându-se la Veneţia, Genova, Paris, Londra, Salisbury şi Bologna. A revenit pentru scurt timp la Constantinopol[3], după care a ales să petreacă perioada dintre 1411 şi 1413 la Roma, în preajma curiei pontificale. A murit la 28 octombrie 1414, în apropiere de Konstanz, unde se pregătea să participe, ca reprezentant al Bisericii orientale, la conciliul general din acelaşi an[4].

Un moment de cotitură în istoria relaţilor ecleziastice dintre Orient şi Occident îl reprezintă marele conciliu unionist desfăşurat la Ferrara şi Florenţa, între 1438 şi 1439. Acesta a fost pregătit pe parcursul a şapte ani de tratative, la sfârşitul cărora s-a ajuns la concluzia că trebuie convocat un conciliu general pentru clarificarea tuturor problemelor de factură dogmatică şi disciplinară[5]. Această soluţie a fost posibilă şi datorită faptului că Eugeniu al IV-lea (1331-1447) a schimbat politica papală tradiţională şi a fost de acord cu un conciliu în termenii ceruţi de bizantini încă de la sfârşitul secolului al XIII-lea[6]. În viziunea acestora, o astfel de adunare bisericească trebuia să provoace o discuţie liberă între Biserica Ortodoxă şi cea Catolică, aflate pe picior de egalitate, fiind exclus de la bun început ascendentul uneia dintre părţi[7]. Lucrările au fost deschise la 9 aprilie 1438, la Ferrara, însă conciliul a fost apoi transferat la Florenţa, pe 10 ianuarie 1439, din cauza izbucnirii unei epidemii de ciumă. Costurile transportului celor 700 de greci au ajuns în total la 71.000 de ducaţi, iar cele de întreţinere la 5.000 pe lună, de unde a rezultat suma de 60.000. Cheltuielile pentru întoarcerea la Constantinopol au fost calculate la 55.000, suma totală urcând astfel la la 186.000, dar ea poate ajunge, cu diverse alte cheltuieli, la 200.000 de ducaţi[8]. Pentru a acoperi suma, s-a recurs la emiterea de indulgenţe[9], o parte a costurilor fiind suportată de oraşele Ferrara şi Florenţa[10] sau acoperită din donaţiile unor principi ai Europei[11]. În ciuda acestui mare efort financiar, au existat numeroase nemulţumiri, în multe fragmente ale memoriilor sale Syropoulos plângându-se de condiţiile mizerabile pe care le-au avut grecii la Ferrara[12]. Cu toate acestea, pe parcursul celor trei luni petrecute la Ferrara, împăratul a locuit în mare parte în afara oraşului, ceea ce i-a permis să se îndeletnicească cu vânătoarea[13].

Unirea a fost proclamată solemn în catedrala Santa Maria del Fiore din Florenţa, pe 6 iulie 1439, când cardinalul Caesarini a citit decretul în latină, iar Bessarion în

1. Ian Thomson, *op. cit.*, p. 78.
2. *Ibidem*, p. 79.
3. C.G. Patrinelis, *op. cit.*, p. 499.
4. Ian Thomson, *op. cit.*, p. 80.
5. J. Boojamra, *op. cit.*, p. 73.
6. Deno J. Geanokoplos, *Byzantine East and Latin West : Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Reinassance. Studies in Ecclesiastical and Cultural History*, Basil Blackwell, New York, Evanston, 1966, p. 90.
7. J. Boojamra, *op. cit.*, p. 76.
8. J. Gill, „The Cost of the Council of Florence”, *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XXII, fasc. III-IV, 1956, p. 298.
9. *Ibidem*, p. 300.
10. *Ibidem*, p. 301.
11. *Ibidem*, pp. 308-310.
12. *Ibidem*, p. 313.
13. J. Gill, „The «Acta» and the Memoirs of Syropoulos as History”, *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XIII, 1947, p. 344.

greacă[1]. Actul a fost justificat prin interesul imperiului de a se salva din faţa pericolului otoman, astfel încât toţi grecii participanţi la conciliu au fost de acord cu doctrina *Filioque*, cu excepţia mitropolitului Efesului, Marcos Eugenikos[2]. De altfel, dubla purcedere a reprezentat, în mod tradiţional, principalul subiect de controversă doctrinară dintre cele două Biserici[3]. Unul dintre cei mai acerbi opozanţi ai unirii a fost Ioan Eugenikos, care, în scrisorile sale, l-a criticat sever pe Ioan al VIII-lea pentru atitudinea favorabilă a basileului faţă de „latinismul" pe care-l opunea pericolului otoman[4]. Inactivitatea şi indecizia care au marcat începutul domniei lui Constantin al XI-lea, precum şi relativa indiferenţă de care dăduse dovadă Ioan al VIII-lea în a promova unirea după întoarcerea în capitală sunt atribuite de acest autor influenţei mamei lor[5]. De fapt, considerentele politico-religioase nu au constituit principalele piedici în calea acceptării unirii, cât mai ales antipatia locuitorilor capitalei şi, în mod special, a clerului inferior faţă de latini[6].

Fluxul spre Italia s-a amplificat progresiv în perioada dintre Conciliul de la Florenţa şi 1453. Notabil este aici grupul constituit în jurul cardinalului Bessarion, între care se aflau Athanasios Calkeopoulos, Nicolae Secoundinos, ambii fiind, la fel ca Bessarion, transfugi din delegaţia greacă, şi Theodor Gaza, care nu a participat la lucrările conciliului unionist, întrucât a sosit în Italia din Sicilia, în jurul anului 1440[7]. Acesta din urmă a fost un activ profesor şi traducător din limba greacă, care şi-a desfăşurat activitatea la Ferrara, Nepoli şi Roma. Bessarion a avut o puternică activitate în Bizanţ înainte de a deveni mediator între puterea occidentală şi cea orientală, poziţie obţinută în anii care au urmat Conciliului de la Florenţa, atunci când, după o scurtă revenire la Constantinopol, s-a întors în Italia şi a primit o reşedinţă permanentă în virtutea poziţiei de cardinal roman. În anii de formare a avut unele informaţii legate de ceea ce se întâmpla în vest, însă nu cunoştea aproape nimic din teologia latină, cu excepţia unor fragmente din opera lui Toma din Aquino, traduse în greacă[8]. Etapa decisivă a formării sale s-a consumat în perioada petrecută sub tutela episcopului de Selymbria şi a cursurilor şcolii lui Georgios Chrysokokes, pe care le-a urmat la Constantinopol. Între 1425 şi 1427 a luat parte la ultima misiune diplomatică trimisă de Ioan al VIII-lea la Alexios al IV-lea al Trapezuntului[9]. Din 1430 s-a mutat la Mistra[10] lui Theodor al II-lea Paleologos, unde l-a întâlnit pe

1. Deno J. Geanokoplos, *Byzantine East and Latin West*, p. 108.
2. V. Laurent, „La profession de foi de Manuel Tarchaniotès Boullotès au concile de Florence", *Revue des Études Byzantines*, tome X, 1952, pp. 60-62.
3. Joseph Gill, S.J., *Byzantium and the Papacy (1198-1400)*, pp. 142-160.
4. Constantine N. Tsirpanlis, „John Eugenicus and the Council of Florence", *Byzantion*, XLVIII, 1978, p. 269.
5. *Ibidem*, p. 273.
6. Deno J. Geanokoplos, *Byzantine East and Latin West*, p. 87.
7. Claudine Delacroix-Besnier, „Les Grecs unionistes réfugiés en Italie et leur influence culturelle", pp. 61-62.
8. E.J. Stormon, „Bessarion before the Council of Florence. A survey on his early writings (1423-1437)", în Elisabeth Jeffreys, Michael Jeffreys, Ann Mofattt (eds.), *Byzantine Papers*, Proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference, Canberra, 17-19 May 1978, Humanities Research Centre, Australian National University, 1978, p. 128.
9. *Ibidem*, p. 129.
10. Până la cucerirea otomană, Mistra bizantină a rămas în strânsă legătură cu administraţia de la Constantinopol, dar şi cu lumea occidentală, reprezentând un spaţiu de simbioză culturală (Doula Mouriki, „Palaeologan Mistra and the West", în *Byzantium and Europe*, First International Byzantine Conference, Delphi, 20-24 July 1985, European Cultural Center of Delphy, Atena, 1987, p. 246).

celebrul învăţat Georgios Plethon[1], cu care a studiat filosofia platoniciană şi matematica. În 1437 a devenit arhiepiscop de Niceea, calitate în care a participat la Conciliul de la Florenţa[2], şi a plecat spre Orient, prin Veneţia, la 19 octombrie 1439[3]. După un drum lung şi istovitor, la 1 februarie 1440 a ajuns la Constantinopol, însă nu a zăbovit mult şi s-a reîntors la Florenţa, iar la 10 decembrie 1440 se găsea la Curia romană[4]. La mijlocul veacului al XV-lea, era cel mai cunoscut grec din Italia[5], datorită activităţilor sale culturale remarcabile, din poziţia de conducător al unei academii de la Roma care şi-a făcut un scop principal din traducerea autorilor greci. De asemenea, a fost un colecţionar pasionat de manuscrise greceşti, dintre care multe au constituit nucleul Bibliotecii Marciene din Veneţia. Această pasiune trebuie pusă în legătură cu realităţile din lumea bizantină, ştiut fiind că doar în capitala imperiului se găseau colecţii importante, găzduite de biblioteca imperială, care a suferit serios în 1204, fiind apoi distrusă în 1453[6], respectiv universitatea, şcoala patriarhală[7] şi biblioteca publică[8]. De asemenea, existau biblioteci monahale[9] şi provinciale[10]. În sudul Italiei şi Sicilia, mănăstirile deţineau colecţii impresionante care au supravieţuit prăbuşirii stăpânirii bizantine[11], iar numeroase texte clasice păstrate de acestea au constituit obiect de studiu în Renaşterea italiană[12].

O altă prezenţă intelectuală remarcabilă la conciliul unionist a fost cea a filosofului octogenar Georgios Gemistos Phleton, erudit de factură neoplatoniciană, care şi-a uimit contemporanii prin cunoştinţele sale. Inedit e faptul că l-a adus în circuitul cultural al vestului pe Strabon, despre care învăţaţii occidentali nu au ştiut aproape nimic până la Conciliul de la Ferrara-Florenţa. Spre deosebire de Ptolemeu, Strabon vorbea despre posibilitatea circumnavigării Africii şi credea în existenţa unui teritoriu situat la est de India. Scrierile sale au fost traduse în latină în jurul anului 1458 şi au influenţat descoperirile geografice din a doua jumătate a secolului al XV-lea[13].

Umanismul renascentist a receptat cultura bizantină mai ales prin centre precum Florenţa, Veneţia şi Roma, acolo unde *studia humanitatis* au făcut o miză esenţială din cunoaşterea clasicilor literaturii antice. Mulţi italieni au venit la Constantinopol să studieze limba greacă sau să-i citească pe autorii antici cu ajutorul profesorilor bizantini şi să adune manuscrise greceşti. În contextul acestor schimburi şi mutaţii culturale se înscrie şi iniţiativa lui Marsilio Ficino, conducătorul Academiei platonice din Florenţa, de a traduce corpusul dialogurilor platoniciene[14]. La mijlocul veacului al XV-lea au mai sosit în Italia două personalităţi care au avut o contribuţie remarcabilă la dezvoltarea

1. R. Loenertz, „Pour la biographie du cardinal Bessarion”, *Orientalia Christiana Periodica*, vol. X, 1944, p. 130.
2. E.J. Stormon, *op. cit.*, p. 130.
3. R. Loenertz, „Pour la biographie du cardinal Bessarion”, p. 117.
4. *Ibidem*, p. 118.
5. Deno John Geanakoplos, *Interaction of the „Sibling” Byzantine...*, p. 172.
6. Nigel G. Wilson, „The Libraries of the Byzantine World”, în *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 8, nr. 1,1967, pp. 54-58.
7. *Ibidem*, pp. 58-60.
8. *Ibidem*, pp. 60-62.
9. *Ibidem*, pp. 62-65.
10. *Ibidem*, pp. 65-72.
11. *Ibidem*, pp. 72-77.
12. *Ibidem*, pp. 78-79.
13. Milton V. Anastos, „Some Aspects of Byzantine Influence on Latin Thought in the Twelfth Century”, p. 164.
14. Speros Vryonis, „Byzantine Civilization, a World Civilization”, în *Byzantium. A World Civilization*, p. 30.

studiilor greceşti în peninsulă : Demetrios Sgouropoulos şi Demetrios Chalcocondyl. În deceniul care a precedat prăbuşirea cetăţii imperiale, un alt grup de intelectuali bizantini a ajuns în peninsulă : Mihail Asan, Constantin Lascaris, Alexios Celadenos, Ioan Argyropoulos etc., ultimul exercitând o influenţă deosebită asupra intelectualilor italieni[1].

După 29 mai 1453, fluxurile de populaţie au fost preluate de diferite ţări occidentale, însă[2] Veneţia a reprezentat debuşeul natural al refugiaţilor, republica din lagună preluând transmiterea învăţământului grecesc din Răsărit spre diferite regiuni ale Apusului, iar la sfârşitul secolului al XV-lea şi la începutul celui de-al XVI-lea a devenit principalul releu al elenismului în toată Europa[3]. Colonia greacă din Veneţia a crescut progresiv pe parcursul secolului al XV-lea, cunoscând o multiplicare spectaculoasă după 1453[4], când a ajuns să numere spre 10.000 de membri dintr-un total de 110.000 de locuitori ai oraşului[5]. Din acest punct de vedere, se poate spune că s-a produs şi o mutaţie la nivel mental, întrucât, după căderea cetăţii de pe Bosfor, Serenissima nu a mai fost considerată de greci opresorul din timpul cruciadelor, cât mai ales un refugiu pentru mulţi învăţaţi şi locul de unde cultura bizantină putea să se transmită în tot Occidentul[6]. Emblematic în acest sens este şi faptul că ultimul val de migraţie intelectuală spre Italia s-a plasat spre finalul veacului al XV-lea şi a reunit un grup de personalităţi care s-au stabilit la Veneţia, precum Arsenio Apostolis, Demetrios Doucas sau Ianis Lascaris[7]. În ceea ce priveşte forţa de iradiere a culturii bizantine, sugestiv este sejurul petrecut de Erasmus din Rotterdam în cetatea Sfântului Marcu, începând din septembrie 1506, pentru a studia în celebra bibliotecă a lui Aldus de la Veneţia[8]. Deşi în secolul al XV-lea studiile greceşti au fost reînviate în toată Italia, acestea au avut un impact redus asupra unor ţări din Europa occidentală, precum Anglia[9], unde un număr de învăţaţi bizantini a ajuns abia la sfârşitul secolului al XV-lea, iar limba şi literatura greacă au pătruns în învăţământul superior abia în secolul al XVI-lea[10].

Cea mai mare parte a emigraţiei bizantine în Italia s-a produs înainte de căderea cetăţii de pe Bosfor, aceasta putând fi pusă în legătură, deşi nu exclusiv, cu tentativele de a realiza unirea Bisericilor şi de a mobiliza un sprijin concret şi cât mai consistent în folosul împărăţiei orientale[11]. De asemenea, sosirea intelectualilor greci corespunde unei dorinţe imperioase a elitei italiene, care voia să cunoască literatura Orientului ortodox, atât direct, cât şi prin intermediul traducerilor. În consecinţă, învăţaţii orientali sosiţi în Italia au preluat rolul de profesori, copişti şi traducători[12]. Florenţa a fost centrul studiilor greceşti, însă intelectualii răsăriteni au activat şi în alte oraşe din peninsulă, ca Roma, pe

1. Claudine Delacroix-Besnier, *op. cit.*, pp. 61-62.
2. Henri Taparel, „Notes sur quelques réfugiés byzantins en Bourgogne après la chute de Constantinople", *Balkan Studies*, vol. 28, 1987, pp. 52-58.
3. Deno J. Geanakoplos, „Erasmus and the Aldine Academy of Venice. A Neglected Chapter in the Transmission of Greco-Byzantine Learning to the West", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 3, nr. 2 şi 3, 1960, p. 107.
4. Deno J. Geanakoplos, *Interaction of the „Sibling" Byzantine...*, pp. 176-186.
5. *Ibidem*, p. 186.
6. Deno J. Geanakoplos, „Erasmus and the Aldine Academy of Venice", pp. 108-109.
7. *Ibidem*, pp. 62-63.
8. *Ibidem*, pp. 121-131.
9. D.M. Nicol, „Byzantium and England", p. 200.
10. *Ibidem,* p. 201.
11. *Ibidem*, pp. 62-63.
12. Claudine Delacroix-Besnier, *op. cit.*, p. 64.

lângă Curia pontificală, Veneţia, Napoli sau Ferrara[1]. Cea mai mare parte a acestor emigranţi au fost unionişti sau simpatizanţi ai Bisericii latine, în rândurile căreia mulţi au optat să se integreze[2].

La finalul acestei analize, se poate spune că Occidentul a cunoscut practic trei perioade de influenţă majoră a Bizanţului : Antichitatea târzie, când contactul nemijlocit marcat de reintegrarea parţială a Occidentului în teritoriul imperial a fost urmat de o perioadă în care contactele au fost sporadice ; perioada cruciadelor, care corespunde epocii de avânt a Apusului ; perioada târzie, când cultura Renaşterii a receptat moştenirea clasică prin intermediul Imperiului Bizantin.

1. *Ibidem*, p. 67.
2. *Ibidem*, pp. 68-69.

V. Evul Mediu târziu şi tranziția spre modernitate (secolele XIV-XV/XVI)

1. Criza papalităţii medievale şi apariţia mişcărilor pentru reformarea Bisericii (secolele XIII/XIV-XV). „Pre-reforma”

Alexandru-Florin Platon

Papalitatea în perioada de la Avignon şi amplificarea procesului de centralizare a Bisericii (1305/1309-1378)[1]

Deşi conflictul dintre Bonifaciu al VIII-lea şi Filip al IV-lea cel Frumos (1296-1303) a dat – cum am văzut – lovitura de graţie conceptului de teocraţie pontificală şi, implicit, pretenţiilor de suveranitate ale papalităţii, el nu a aruncat totuşi, imediat, Biserica în criză şi, mai ales, nu a întrerupt procesul de centralizare a puterii, început în epoca anterioară (secolele XII-XIII), ca o urmare – previzibilă – a afirmării supremaţiei pontificale atât în domeniul spiritual, cât şi în cel temporal[2]. Dimpotrivă, acest proces a continuat cu aceeaşi vigoare şi în perioada de la Avignon a pontificatului, ceea ce a

---

1. Pentru toate informaţiile care urmează, vezi *inter alia*, ca referinţe bibliografice de bază, Leonard W. Cowie, *Sixteenth-Century Europe*, Oliver & Boyd, 1977, pp. 35-38, 39 (afacerismul papal şi birocratizarea Curiei), p. 40 (monopolul papal al beneficiilor ecleziastice), p. 41 (Marea Schismă din secolele XIV-XV), pp. 42-44, 44-45 (noile forme de viaţă religioasă) ; C.W. Previté-Orton, *The Shorter Cambridge Medieval History*, vol. II, Cambridge University Press, 1971, pp. 953-962 ; Geoffrey Barraclough, *The Medieval Papacy*, Brace & World, Inc., Harcourt, 1968, pp. 118-197 ; Mircea Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, vol. III, *De la Mohamed la epoca Reformelor*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1988, pp. 116-120, 193-203, 207-220 ; Edward P. Cheyney, *op. cit.*, pp. 174-247 ; Bernard Chevalier, *op. cit.*, pp. 30-35, 119-123 ; Maurice Keen, *op. cit.*, pp. 277-300 ; James Westfall Thompson, Edgar Nathaniel Johnson, *op. cit.*, pp. 963-967 ; Henri Pirenne, *La Fin du Moyen Age*, tome I, pp. 84-92, 307-325, 339-344, 358-374 ; Pierre Chaunu, *Le Temps des réformes*, vol. I, pp. 217-226, 182-200, 256, 205-209, 215-216, 257-261, 227-244 şi *passim* ; Henri Hauser, Augustin Renaudet, *Les Débuts de l’Âge Moderne. La Renaissance et la Réforme*, Alcan, Paris, 1938, pp. 155-156 ; H.G. Koenigsberger, George L. Mosse, *Europe in the 16th Century*, Holt, Rinehart and Winston Inc., 1968, pp. 84-98 ; Jean Delumeau, *La Civilisation de la Renaissance*, Arthaud, Paris, 1973, pp. 159-166, 139-143 (vezi şi ediţia în limba română, *Civilizaţia Renaşterii*, traducere de Dan Chelaru, vol. I-II, Editura Meridiane, Bucureşti, 1995).
2. După opinia lui Jacques Paul, nu pontificatul lui Inocenţiu al III-lea, ci cel al lui Alexandru al III-lea (1159-1181) a marcat încheierea acestui proces la nivelul instituţiei ecleziastice, odată cu guvernarea sa papalitatea devenind o instituţie monarhică, centralizată şi birocratică (*op. cit.*, tome II, pp. 410, 414-421).

condus la transformarea instituţiei ecleziastice într-o veritabilă monarhie centralizată, comparabilă cu modelul etatist elaborat de principii laici (care s-au inspirat, cu certitudine, din exemplul Bisericii). Este încă o dovadă că Biserica romană nu s-a putut sustrage, acum mai puţin ca oricând, „spiritului epocii". Desăvârşit în deceniile „captivităţii" avignoneze, fenomenul concentrării la vârf a puterilor în cadrul instituţiei ecleziastice a avut o serie întreagă de aspecte şi urmări, care se cuvin cercetate pe îndelete.

Primul aspect şi, de departe, cel mai important al acestui proces – specific, cum am văzut, şi statului monarhic – îl constituie, în perioada de la Avignon, acumularea crescândă de către Biserică a unei mase enorme de bunuri funciare şi fiscale[1].

Fenomenul nu este nou. Autorizat chiar de dogma creştină, care recomanda întreţinerea clerului de către comunitatea credincioşilor, el s-a definit încă din secolele IX-X (prin constituirea aşa-numitului sistem beneficial al Bisericii), fiind confirmat prin „reforma gregoriană" şi stimulat să se amplifice în veacurile XIV-XV, ca urmare a nenumăratelor calamităţi şi a climatului general de nesiguranţă din această perioadă. Pe de altă parte, dezvoltarea, începând cu anul 1000, a unei economii de mărfuri (sau comerciale) din ce în ce mai înfloritoare (cum am văzut), centrată pe monedele locale de aur (a căror emisie reîncepuse, cum ne amintim, în secolul al XIII-lea), nu ocolise prin influenţele sale (deopotrivă faste şi nefaste) nici Biserica romană, care s-a adaptat acestei evoluţii nu numai cu destulă rapiditate, ci chiar şi foarte bine (uneori, până acolo încât funcţionarii Curiei nu au ezitat să autorizeze instalarea unor puncte de schimb monetar chiar în spaţiile ecleziastice cu o înaltă încărcătură simbolică, precum palatul Lateran, ceea ce a atras, la un moment dat, intervenţia redhibitorie a papei Inocenţiu al III-lea[2]).

Dacă această acumulare de resurse funciare şi fiscale – cu implicaţiile sale inevitabile în planul mentalităţilor, adică al asumării de către oamenii Bisericii a unor noi valori, noţiuni şi practici, precum profitul şi dobânda[3] – nu constituia, în secolul al XIV-lea, un aspect inedit al evoluţiei instituţiei ecleziastice, nouă, în schimb, era ipostaza pe care a împrumutat-o acest proces în intervalul de care ne ocupăm. Spre deosebire de epoca anterioară, când majoritatea donaţiilor intraseră în patrimoniul episcopatelor şi al parohiilor locale, acum, toate veniturile Bisericii luau drumul Curiei romane. Pentru a-şi întreţine suita somptuoasă şi campaniile din Italia, care urmăreau recuperarea „Patrimoniului Sfântului Petru", pe cale de a fi pierdut din cauza strămutării la Avignon, suveranul

1. *Cf.* P.N.R. Zutshi, „The Avignon papacy", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI, pp. 669-672.
2. Episodul este relatat de biograful anonim al papei, care corelează simbolic interdicţia impusă de Inocenţiu al III-lea cu alungarea negustorilor din Templu (vezi *The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymus Author*, p. 56).
3. Din acest punct de vedere, este frapant de constatat cât de familiar cu operaţiunile fiscale şi implicaţiile lor complexe era – pentru a nu da decât un exemplu – însuşi Inocenţiu al III-lea. Ampla corespondenţă a acestui pontif trădează, invariabil, o cunoaştere foarte bună a tuturor tipurilor de practici specifice acestui domeniu, precum garanţia, deducerea dobânzilor ş.a.m.d., semn indubitabil al amintitelor schimbări de mentalitate pe care economia monetară le produsese şi în rândurile clerului (*ibidem*, p. 134, unde indiciile la care ne referim sunt prezente într-o scrisoare adresată de papă, în aprilie-mai 1200, prelaţilor din regatul Franţei – mai exact, al „Franciei", pentru a respecta terminologia încă în vigoare la acea dată –, pentru a-i îndemna să sprijine din punct de vedere financiar planurile de cruciadă cu sume care trebuiau împrumutate seniorilor regatului, în schimbul „unei cuvenite garanţii", şi cu o parte din veniturile proprii, alocate aceluiaşi scop, „înainte [ca arhiepiscopii, episcopii şi alţi prelaţi ai regatului] să-şi deducă din ele dobânzile").

pontif a instituit un sistem general de impozite asupra întregului cler european, de natură să procure papalităţii venituri substanţiale.

Acest sistem – construit metodic, de-a lungul unui secol şi jumătate – s-a articulat prin trei măsuri principale[1].

Mai întâi, aidoma unei practici pe care am văzut-o aplicată în cadrul statelor monarhice (a căror „politică" – repetăm – nu *a inspirat*, ci *a copiat* acţiunile administrative şi fiscale papale), pontificatul a transformat specificul tradiţionalei taxe pe venituri : din temporară şi excepţională, cum fusese mult timp (când era solicitată numai pentru cruciade sau alte situaţii ieşite din comun), aceasta a devenit, cu începere din prima jumătate a secolului al XIII-lea, definitivă şi permanentă, fiind solicitată la date fixe.

În al doilea rând, papalitatea a instituit un control direct asupra tuturor „beneficiilor" (funcţiilor) ecleziastice, indiferent de mărimea şi calitatea acestora, fie că erau arhiepiscopii, episcopii sau chiar parohii rurale. Introdus de Inocenţiu al IV-lea (1243-1254) şi reînnoit de papii care au urmat, acest control a devenit o regulă în timpul papei Clement al V-lea (1305-1314), fiind chiar codificat de Benedict al XII-lea, în 1335. Această măsură avea implicaţii profunde, întrucât rezerva Curiei papale nu numai veniturile acestor beneficii (integral, în caz de vacanţă, parţial, în rest), dar şi dreptul de a-i numi pe posesorii lor (desigur, tot în schimbul unei taxe)[2]. În acest fel, bisericile locale au fost private de posibilitatea firească de a-şi alege ele însele conducătorii, imixtiunea papală anulând, de fapt, tocmai principiul electiv al funcţiilor respective, în vigoare, până atunci, timp de secole. Pe de altă parte, această practică, care a degenerat foarte repede într-un veritabil trafic de posturi ce nu mai ţinea cont de calitatea persoanelor desemnate să ocupe demnităţile ecleziastice, a provocat apariţia a două manifestări complementare, nu mai puţin dăunătoare din punct de vedere moral : cumulul şi absenteismul – cu atât mai grave, cu cât cei ce se făceau vinovaţi de aceste culpe îşi neglijau şi îndatoririle religioase.

Celor două măsuri cu caracter fiscal menţionate mai sus, acelaşi Clement al V-lea le-a adăugat încă una, care stipula plata de către beneficiarul oricărei funcţii ecleziastice a venitului din primul an (*annatus*) al funcţiei respective.

Sporind şi mai mult resursele papalităţii, această prevedere a desăvârşit transformarea ei într-una dintre cele mai bogate instituţii ale creştinătăţii. Potrivit estimărilor actuale, după Franţa, Anglia şi Napoli, Curia papală se putea lăuda, în secolul al XIV-lea, cu al patrulea buget ca mărime din Europa catolică, veniturile sale situându-se, după calculele lui Pierre Chaunu, între cca 160.000 şi 500.000 de florini anual. La această sumă netă se mai adăuga o cantitate imensă de alte beneficii funciare sau de altă natură, deturnate de pe plan local, imposibil de contabilizat cu exactitate.

Acestui pronunţat fiscalism – care, începând mai ales cu Ioan al XXII-lea (1316-1334), a devenit una dintre trăsăturile cele mai marcante ale evoluţiei pontificatului în perioada sa avignoneză şi, totodată, expresia efortului făcut de Biserică pentru a se adapta unei economii monetare din ce în ce mai dinamice – i s-au asociat, în aceeaşi epocă, alte două aspecte înrudite, tot atât de caracteristice procesului de centralizare a instituţiei ecleziastice : extensiunea aparatului judiciar şi, corelativ, inflaţia birocratică.

Din punct de vedere juridic[3], în veacurile XIII-XIV, papalitatea a început să devină o instituţie realmente tentaculară, monopolizând, ca instanţă supremă de apel, toate

1. Jean Favier, *Les papes d'Avignon*, Fayard, Paris, 2006, pp. 236-251.
2. Bernard Guillemain, *Les papes d'Avignon, 1309-1376*, Les Éditions du Cerf, Paris, 1998, pp. 55-59.
3. Jean Favier, *Les papes d'Avignon*, pp. 195-199, 205-208.

litigiile transmise de tribunalele ecleziastice inferioare. Inaugurată de pontificatul lui Inocenţiu al III-lea – primul papă, cum ne amintim, care revendicase numai pentru sine capacitatea de a decide în toate problemele credinţei –, această concentrare la vârf a deciziilor judiciare (adoptate, în continuare, în conformitate cu dreptul canonic) a dobândit, în perioada de la Avignon, o amploare uriaşă. Însă Curia papală a ştiut să-şi creeze şi în acest domeniu o sursă de venituri, de vreme ce toate hotărârile judecătoreşti, precum şi alte măsuri (dispense, ridicări de excomunicări, diferite interdicţii etc.) au fost supuse taxelor.

Funcţionarea acestui aparat, ca, de altfel, şi a organismelor fiscale, reclama cu necesitate amplificarea la maximum a structurilor administrative centrale ale pontificatului[1]. Încă din perioadele anterioare, în cadrul Curiei papale au început să apară diferite „oficii" (funcţii), confirmate treptat ca veritabile organe de guvernare : camera apostolică (către 1120)[2], funcţia de administrator al patrimoniului, aceea de vicar al papei şi, mai ales, oficiul cancelarului, cel mai important, dintre toate, al cărui serviciu (cancelaria) a ajuns, foarte repede, să controleze tot ceea ce se întâmpla la Curtea suveranului pontif[3]. Acest lucru este oglindit cu precădere de sporirea neîncetată a efectivelor sale, cancelaria papală devenind, în această perioadă, prima, ca mărime, din lumea creştină şi, deopotrivă, o adevărată „piatră unghiulară" a întregii Biserici. Dacă, în 1278, numărul membrilor ei („curialişti") nu depăşea 200, în timpul lui Bonifaciu al VIII-lea acesta a crescut la 350, pentru a ajunge, în timpul pontificatului lui Clement al VI-lea (1342-1352), la 541/654 de persoane. Cu ajutorul acestui aparat, papalitatea şi-a rezervat, practic, în exclusivitate, toate deciziile şi numirile pe plan local şi central, arogându-şi totodată, integral, beneficiile acestora.

Adevărata măsură a acestei gigantice maşini birocratice este dată chiar de cantitatea materialelor necesare elaborării actelor oficiale. Adunând achiziţiile de plumb şi mătase necesare pentru fiecare bulă papală, Bernard Guillemain a calculat că, în 1299, Curia pontificală avea cu ce să producă cca 60.000 de acte (110.000 în 1302)[4], un „ordin de mărime care – după cum scrie Pierre Chaunu – aşază vârful «tehnostructurii» ecleziale [a timpului] înaintea celor mai mari regate"[5].

Cum ne-am putea explica această creştere nemăsurată a structurilor centrale ale Bisericii ? Care au fost factorii ei de potenţare ?

Mai întâi, trebuie avut în vedere faptul că procesul de centralizare a instituţiei ecleziastice respectă – cum am mai spus – tendinţa generală a epocii, de concentrare a puterilor şi abolire treptată a particularismelor locale, în acord cu o economie din ce în ce mai deschisă şi unificatoare, în care primatul monedei s-a substituit pământului ca simbol al bogăţiei. În al doilea rând, noul specific al organizării Bisericii în această perioadă a decurs, logic, din chiar avatarurile papalităţii din secolele anterioare. Atât teocraţia pontificală, desăvârşită de Inocenţiu al III-lea, cât şi consecutiva pretenţie a Romei de a fi suverană asupra întregii lumi creştine presupuneau, în fond, o structură administrativă complexă, capabilă să le susţină şi să le impună. Dar, la rândul ei, şi opera de centralizare reclama, pentru a fi continuată, un aparat corespunzător de

1. *Ibidem*, pp. 199-203 ; Bernard Guillemain, *op. cit.*, pp. 35-42, 49 *sqq.*
2. Jean Favier, *Les papes d'Avignon*, pp. 210-215.
3. *Cf.* Jacques Paul, *op. cit.*, tome II, pp. 414-421.
4. *Cf.* Bernard Guillemin, *La cour pontificale d'Avignon (1309-1376). Étude d'une société*, Éditions de Boccard, Paris, 1966, *passim.*
5. Pierre Chaunu, *Le Temps des réformes*, vol. I, p. 224.

administrare şi, mai presus de orice, un sistem fiscal apt nu numai să procure, pur şi simplu, resurse, ci resurse *constante* şi *mari*. Între altele, acesta este şi motivul pentru care suveranii pontifi au preferat, ca reşedinţă, Avignonul. Pe lângă faptul că oraşul nu se afla sub jurisdicţia regelui Franţei, ci, oficial, a contelui de Provenţa (de altfel, în 1348, cu acordul reginei Napolelui, care era şi contesă de Provenţa, Clement al VI-lea a cumpărat localitatea, devenind – cum se spune – stăpân în propria casă), în sistemul de comunicaţii al creştinătăţii noul sediu al Bisericii era mult mai bine plasat decât Roma, fiind mai aproape de marile drumuri comerciale ale Occidentului şi de arealul prosper al Mediteranei. După cum a observat Pierre Chaunu, nu fără o anumită exagerare, mutarea reşedinţei papale în sudul Franţei (cel mai puternic regat al lumii catolice) sugerează gradul înalt al ponderii pe care problemele economice, financiare şi administrative începuseră să o aibă în preocupările instituţiei ecleziastice[1].

Acumularea diferitelor bunuri de către Biserică şi, indirect, sprijinirea centralizării au mai fost posibile şi ca urmare a unor factori de context. Marea epidemie de ciumă de la mijlocul secolului al XIV-lea, războaiele şi convulsiile sociale neîncetate au produs o mutaţie adâncă în mentalităţi, amplificând spaimele şi obsesiile colective. Ca urmare, practicile testamentare şi daniile în favoarea clerului au crescut exponenţial, punând la dispoziţia Bisericii o seamă de venituri alternative, neafectate de criza economică generală (aşa-numita „criză a secolului al XIV-ea"), izbucnită în primii ani ai veacului (1314-1316). De aceea, se poate spune că, spre deosebire de statele monarhice şi, în ansamblu, de societate, instituţia supremă a creştinătăţii a avut de suferit incomparabil mai puţin de pe urma nenorocirilor secolului, ceea ce ne lămureşte asupra liniarităţii ascensionale şi rapidităţii relative cu care s-a constituit, în epoca pe care o avem în vedere, monarhia papală centralizată.

Consecinţele fenomenului au fost considerabile.

Cea dintâi şi cea mai evidentă dintre toate a fost creşterea autorităţii papei. Ca lider al Bisericii (în dublul sens al acestui termen : instituţional şi „societal"), puterea sa era, cel puţin formal, nelimitată. Potrivit interpretării canonice, ilustrată de juriştii timpului (Aegidius Romanus, Iacob [Jacobus] de Viterbo, Augustinus Triumphus ş.a.) şi, în genere, de toţi apărătorii supremaţiei papale, înaltul pontif poseda *plenitudo potestatis* („deplinătatea puterilor"), nici un alt factor politic neavând dreptul de a-l limita în exercitarea prerogativelor specifice demnităţii pe care o ocupa. Toate deciziile, legale, juridice, financiare şi de numire în funcţii erau, prin urmare, numai de competenţa sa. Aşadar, în aparenţă, nimic nu se schimbase faţă de situaţia din secolele XI-XIII. Considerându-se continuatorii predecesorilor şi ai teoriilor acestora despre demnitatea pontificală, suveranii pontifi ai celui de-al XIV-lea veac ipostaziau acelaşi tip, teocratic (hierocratic), de putere.

Cu toate acestea, se impune, aici, o distincţie între aparenţă şi realitate. Chiar dacă procesul de centralizare a Bisericii a continuat, neîntrerupt, şi după 1309, noul statut al pontificatului de la Avignon şi dependenţa sa *de facto* de regalitatea franceză limitau, în fond, considerabil autoritatea şi prestigiul papei[2]. Pe de altă parte, progresiva hipertrofiere a aparatului ecleziastic crease, chiar în interiorul Bisericii, structuri potenţiale de opoziţie şi control, a căror acţiune risca, din acelaşi punct de vedere, să fie la fel de prejudiciantă. Una dintre acestea a fost colegiul cardinalilor. În perioada de care ne ocupăm, puterea sa a crescut considerabil, fiind similară cu aceea a consiliilor regale, ale căror funcţii le

1. Pierre Chaunu, *op. cit.*, vol. I, *passim*.
2. P.N.R. Zutshi, *op. cit.*, pp. 657-659.

îndeplinea[1]. Recrutat, în secolul al XIV-lea, din ce în ce mai mult după principiul clientelar, care nu punea preţ pe calitatea persoanelor, ci pe avantajele materiale aduse de acestea Bisericii, „Sacrul Colegiu" manifesta un interes tot mai scăzut faţă de problemele religioase, fiind, în schimb, preocupat să-şi menţină şi să-şi consolideze poziţiile. Conduita membrilor săi a ajuns, în această perioadă, frapant de asemănătoare cu aceea a laicilor, cei mai mulţi dintre cardinali acţionând (şi trăind) ca adevăraţi principi ai Bisericii, cu interese seculare şi aristocratice. În plus, foarte mulţi cardinali se lăsau cumpăraţi de monarhii timpului, acceptând să le reprezinte interesele pe lângă papalitate. După jumătatea secolului al XIV-lea, în rândurile lor a început să se întrevadă o tot mai pronunţată tendinţă oligarhică, după cum o demonstrează, între altele, şi unele măsuri adoptate în 1352 de papa Clement al VI-lea, prin care membrilor consistoriului li se recunoşteau – în ordine – inamovibilitatea, dreptul suveran de decizie în problemele majore ale Bisericii şi o componenţă numerică fixă. Cu toate că a fost invalidată la scurt timp după aceea, această capitulare arăta clar voinţa cardinalilor – câtuşi de puţin nouă, de altfel – de a transforma papalitatea într-un simplu ornament al puterii, lipsit de consistenţă[2].

Totuşi, această imagine a raporturilor dintre papi şi cardinali nu trebuie excesiv îngroşată. Ea comportă şi variaţii importante. Cei mai mulţi dintre cei şapte papi avignonezi, de pildă, au fost îndeajuns de energici pentru a se impune în faţa Sacrului Colegiu. Pe de altă parte, nici aspiraţiile şi comportamentul acestuia nu trebuie caracterizate, *a priori*, ca oportuniste. În majoritatea cazurilor, ele aveau o bază teoretică, mai precis canonică, urmărind restaurarea vechiului sistem colegial de putere, specific începuturilor creştinismului.

Nu este însă mai puţin adevărat că, indiferent de interpretările care i s-ar putea da, relaţia dintre cardinali şi papalitate a funcţionat, după 1352, mai ales în favoarea primilor. În a doua jumătate a secolului, ponderea colegiului în această relaţie va spori şi mai mult, ceea ce va contribui la declanşarea marii crize din 1378.

O altă urmare a centralizării ecleziastice din secolele XIII-XIV a fost, în mod paradoxal, sporirea presiunilor şi a intervenţiei liderilor seculari în problemele Bisericii[3]. Însă paradoxul este doar aparent, întrucât nu trebuie să uităm că papalitatea de la Avignon se afla, totuşi, sub înrâurirea regelui francez, dacă nu chiar sub controlul acestuia, şi că, pe de altă parte, unii dintre suveranii pontifi ai acestei perioade proveneau dintre laici, fiind, prin urmare, strâns legaţi de mediul lor de origine. Exemplul cel mai caracteristic în această privinţă îl reprezintă Clement al VI-lea[4]. Mare senior, produs al Curţii franceze, personajul şi-a datorat ascensiunea în ierarhia ecleziastică serviciilor aduse nu Bisericii, ci regelui Franţei. În timpul pontificatului său, orice independenţă politică a papalităţii a fost, temporar, abolită, Clement respectând riguros linia de conduită impusă de la Paris. Dintre papii celui de-al XIV-lea veac, el a fost, cu siguranţă, cel căruia îi revine, în cea mai mare măsură, răspunderea pentru imaginea curţii de la Avignon ca instrument al politicii franceze, ceea ce, desigur, a dăunat simţitor atât prestigiului său, cât şi celui al instituţiei pe care o întruchipa.

Însă presiunea seculară asupra Bisericii nu a fost numai urmarea influenţei exercitate de mediul din care au provenit unii dintre papii de la Avignon. Oricât de ciudat ar părea

1. Jean Favier, *Les papes d'Avignon*, pp. 155-180.
2. P.N.R. Zutshi, *op. cit.*, pp. 662-669.
3. *Ibidem*, pp. 395-432.
4. *Ibidem*, pp. 304 *sqq*.

acest lucru, ea s-a datorat şi faptului că opera de centralizare a papalităţii a avut şi alte resorturi decât cele strict religioase, iar implicaţiile sale nu s-au circumscris numai acestui plan. Foarte multe dintre măsurile în această direcţie (chiar majoritatea lor) au fost dictate şi de obiective – să le spunem – politice (lezând, uneori profund, interesele principilor laici) sau, mai bine zis, aveau şi o – imposibil de atenuat – dimensiune politică, dată de indisolubila legătură dintre cler şi societate şi, în general, de implicarea (inevitabilă) a Bisericii în lume. Strânsa întrepătrundere dintre instituţia ecleziastică şi „secol" (la care contribuiseră, în mod hotărâtor, atât „reforma gregoriană", cât şi teocraţia inocentină) conferea, fatalmente, oricărui act religios şi o implicaţie politică antinomică în raport cu intenţia spirituală care îl inspirase, în sensul că afecta, vrând-nevrând, fie instituţiile statului monarhic, fie – cel mai adesea – relaţiile dintre rege şi supuşii săi. Acest lucru nu putea să nu suscite animozităţi şi reacţii fireşti de opoziţie din partea instanţelor laice, nedispuse să accepte atât de uşor încălcarea propriilor prerogative. Până la urmă, ansamblul complex de relaţii dintre Biserică şi statele monarhice apare, retrospectiv, ca fiind determinat de o acerbă competiţie pentru jurisdicţie (altfel spus, pentru suveranitate). Vocaţia universalistă a Bisericii romane, intactă în secolul al XIV-lea, era tot mai incompatibilă cu ascensiunea statelor monarhice, a căror pretenţie de a-şi guverna singure supuşii, *toţi* supuşii, nu se putea acomoda defel cu ceea ce era considerat, venind din partea papalităţii şi a clerului, ca o imixtiune intolerabilă.

Antagonismul dintre cele două părţi a luat, în secolul al XIV-lea, forme cu atât mai diverse şi mai grave, cu cât climatul însuşi al veacului devenise, începând din al doilea deceniu, deosebit de sumbru. Criza economică, războaiele endemice, marea epidemie de ciumă şi altele, dar, nu mai puţin, şi voinţa de a-şi afirma, fără nici o opreliştе, prerogativele i-au determinat pe monarhii timpului să încerce să câştige controlul asupra bisericilor locale, a pământurilor acestora şi a veniturilor rezultate din ridicările în funcţii – pe scurt, să facă din instituţiile religioase ale fiecărui regat şi principat structuri dependente de putere, să le reducă la statutul de anexe ale statului şi să distrugă principiul universalităţii, care, după cum am spus, fusese simbolul Bisericii în secolele precedente.

Legitimitatea acestor intenţii era cu atât mai mare, cu cât ele erau justificate, acum, în plan teologico-politic – după cum am amintit deja într-un alt capitol –, de recent redescoperita doctrină aristotelică, din care s-au inspirat, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi în primele decenii ale celui următor, o serie de teorii care nu numai că argumentau suveranitatea statului monarhic, dar demonstrau totodată, pe baza studiului critic al Bibliei, fragilitatea argumentaţiei şi a interpretărilor alegorice pe care se întemeia doctrina teocratică[1].

În Franţa, bunăoară, unde încă de la finele secolului al XIII-lea se impusese principiul potrivit căruia „regele este împărat în propriul său regat" (*rex [est] imperator in regno suo*), o întreagă literatură promonarhică a fost sistematic elaborată, pentru a evidenţia temeiurile suveranităţii regale, în circumstanţele create de conflictul dintre Filip al IV-lea cel Frumos şi Bonifaciu al VIII-lea. Dintre aceşti autori, poate cel mai grăitor exemplu îl reprezintă Pierre Dubois, care, în contextul unei ample pledoarii pentru relansarea cruciadei sub egida regelui Franţei, a demonstrat în chipul cel mai elocvent cu putinţă justeţea abandonării de către papă a oricăror pretenţii temporale[2].

1. Pentru această chestiune, vezi *supra* şi, *inter alia*, Marcel Pacaut, *Les structures politiques...*, pp. 317-320.
2. Membru al grupului de „legişti" ai lui Filip al IV-lea, Pierre Dubois este autorul foarte influentului tratat politic (redactat între anii 1305 şi 1307) intitulat *De Recuperatione Terrae Sanctae*, unde pledează în favoarea asumării de către monarhul francez a rolului de lider al creştinătăţii. După ce demonstrează că

Justificarea cea mai categorică şi, totodată, coerentă a independenţei de acţiune a puterii laice se găseşte însă în opera lui Marsiglio din Padova (Marsilius Patavinus, 1278-1343), cel mai important gânditor politic al epocii sale[1]. Inspirată de *Politica* lui Aristotel, lucrarea sa capitală, *Defensor pacis* (*Apărătorul păcii*, 1324) – amintită şi comentată pe scurt într-un capitol anterior –, instituia, pentru prima dată, nu doar o distincţie (ca până atunci), ci o *separaţie* netă între sacru şi profan, Stat şi Biserică, spiritual şi temporal etc., subliniind necesitatea clerului de a se restrânge la o funcţie pur morală şi de a recunoaşte autoritatea factorului laic în calitatea sa de parte componentă a societăţii. De altfel, pentru autorul padovan, clerul nici nu se identifica întru totul cu Biserica. După opinia sa, instituţia ecleziastică trebuia înţeleasă ca o comunitate a tuturor credincioşilor (*universitas fidelium*), laici şi clerici deopotrivă, în cadrul căreia, autoritatea papei – care nu se legitima decât ca o emanaţie a comunităţii respective – era pur nominală. Cu toate că separată de Stat, Biserica era totuşi dependentă de acesta prin bunurile materiale pe care le deţinea. În consecinţă, proprietăţile, personalul şi însăşi organizarea sa trebuiau supuse controlului puterii laice, jurisdicţia canonică fiind, astfel, abolită[2].

Ecoul acestei doctrine în întreaga creştinătate a fost imens. Pe temeiul ei, nu numai marile monarhii, dar şi celelalte structuri statale mai mici s-au simţit încurajate să-şi afirme autoritatea. În 1344, de pildă, Pedro al IV-lea de Aragon a repudiat autoritatea papală asupra clerului din regat, exemplul său fiind urmat, în 1366, de regele Angliei. Zece ani mai târziu, în 1376, regele Portugaliei interzicea suveranului pontif să acorde episcopii şi să recurgă la numiri de rang echivalent fără consimţământul său. De asemenea, în imperiu, Carol al IV-lea de Luxemburg a smuls – cum am văzut – papalităţii îngăduinţa de a-şi exercita controlul asupra tuturor numirilor episcopale.

Pe lângă prerogativa acestor numiri, monarhii timpului şi-au arogat şi aşa-numitul „drept regalian” de administrare a bisericilor şi diocezelor pe durata vacanţei lor şi de a le încasa veniturile. În plus, ei şi-au rezervat decizia supremă în toate litigiile legate de beneficiile ecleziastice care implicau şi puterea laică, interzicând totodată, în teritoriile lor, promulgarea bulelor papale fără un consimţământ expres. Încă şi mai semnificativă a fost intervenţia lor în problemele spirituale şi exercitarea unor prerogative de competenţa clerului. Există numeroase exemple în acest sens, dar printre cele mai caracteristice se află, fără îndoială, faptul că noile universităţi fondate în această perioadă (Praga, în 1348 ; Viena, în 1365 ; Heidelberg, în 1386) au fost creaţii eminamente laice, lipsite de orice participare religioasă.

Biserica romană abdicase de la misiunea ei sacră de garantă a păcii în cadrul creştinătăţii, din cauză că papa (Bonifaciu al VIII-lea) abuzase de puterea sa pentru a-şi realiza doar propriile interese, făcând astfel jocul „partidei” romane sub a cărei influenţă se afla, „legistul” francez conchide că singurele modalităţi de a remedia această situaţie constau în aplicarea unor sancţiuni „temporale”, vizând punerea Patrimoniului Sfântului Petru sub tutela colectivă a mai multor suverani, ceea ce urma să garanteze papei suficiente venituri pentru a-şi îndeplini misiunea sa spirituală, lipsindu-l, în schimb, de mijloacele oricărei acţiuni politice. Cel mai indicat să facă acest lucru era regele Franţei, în primul rând fiindcă – afirma Pierre Dubois – Franţa fusese sistematic nedreptăţită în aspiraţiile sale şi lipsită de privilegiul selectării papilor inclusiv dintre cardinalii francezi şi, în al doilea rând, întrucât francezii aveau calităţi deosebite, întrecându-i de departe pe alţii în maniere, consecvenţă, vitejie şi frumuseţe, aşa cum dovedise experienţa. Din acelaşi motiv, Franţa trebuia să fie şi liderul firesc al cruciadei (*cf.* C. Leon Tipton [ed.], *op. cit.*, *passim*).

1. Jean Favier, *Les papes d'Avignon*, pp. 381-387.
2. În legătură cu biografia autorului, conţinutul şi semnificaţia tratatului *Defensor pacis*, vezi, pe larg, Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan (eds.), *op. cit.*, pp. 326-338, unde se află şi traducerea unui fragment al scrierii. Vezi şi, *inter alia*, Marcel Pacaut, *Les structures politiques…*, pp. 317-320 (pentru doctrina marsigliană).

Toate aceste fenomene indică înaintarea rapidă a monarhiilor apusene spre instituirea unui veritabil control de stat asupra Bisericii, al cărui efect a constat în limitarea puterilor papale şi în preschimbarea operei de centralizare întreprinsă de pontificat într-o simplă ficţiune. Pe de altă parte, măsurile respective au constrâns papalitatea să acţioneze tot mai mult de comun acord cu instanţele temporale, evitând confruntarea şi căutând compromisul. Dependenţa papalităţii de conjuctura politică şi de evoluţia raporturilor dintre state a devenit astfel tot mai vădită, ceea ce nu a rămas fără urmări pentru prestigiul şi ponderea sa efectivă în – ceea ce, începând din secolele XIV-XV, putem numi – viaţa internaţională.

Din păcate, această pierdere a dreptului discreţionar de decizie în plan temporal nu a putut fi compensată de papalitate prin respectul faţă de sine ca lider moral şi religios. În această privinţă, ne confruntăm cu una dintre cele mai grave consecinţe ale centralizării instituţiei ecleziastice, şi anume, „temporalizarea” din ce în ce mai pronunţată a Bisericii, dublată de deficitul moral şi religios al întregului cler[1]. Spiritul afacerist al papalităţii şi fiscalismul ei exagerat (determinate însă – faptul nu trebuie uitat – şi de circumstanţele economice sumbre ale celui de-al XIV-lea veac, precum – este o ipoteză – şi de necesităţi de ordin instituţional din ce în ce mai mari[2]) au făcut ca luxul, specific unui mod de viaţă aproape princiar, să ajungă proverbial la curtea de la Avignon. Guvernarea lui Clement al VI-lea – de mai multe ori amintită în aceste pagini – a fost, şi din acest punct de vedere, absolut grăitoare. „Predecesorii mei nu au ştiut (cum) să fie papi”, ar fi spus el odată, adoptând un stil de viaţă şi o moralitate care frizau, sub toate aspectele, profanul. Nicicând, ca în timpul pontificatului său, distribuirea beneficiilor ecleziastice nu s-a făcut cu mai multă largheţe, iar cheltuielile somptuoase nu au fost atât de frecvente. Banii au fost cheltuiţi sau împrumutaţi regelui Franţei cu atâta generozitate, încât considerabilul surplus acumulat de înaintaşii săi a fost repede epuizat. De aceea, nu este întâmplător că, începând cu acest pontificat, papalitatea, în ciuda numeroaselor sale venituri, s-a aflat într-o criză financiară permanentă. În aceste condiţii, recursul la expedientele de tot felul s-a generalizat şi, concomitent cu creşterea presiunii fiscale şi etalarea tot mai impudică a unui mod de viaţă tipic secular, criticile şi actele de opoziţie faţă de curtea de la Avignon au început să se înmulţească.

Acaparat de problemele guvernării, adâncit în complicatele probleme financiare şi ispitit să adopte un stil de viaţă laic, suveranul pontif a început să-şi neglijeze tot mai mult funcţiile religioase, care ocupau, de fapt, primul loc în economia sacrului. Într-un alt context şi din alte motive, faptul începuse să se vadă încă de la mijlocul secolului al XII-lea, ceea ce-l determinase, cum am văzut, pe Bernard de Clairvaux să-l semnaleze, criticându-l în mai multe rânduri. După aceea, lamentaţiile pe această temă nu au mai încetat. Spiritualitatea se afla însă într-un grav impas nu numai la vârful ierarhiei

1. Pentru acest aspect, vezi Jean Favier, *Les papes d’Avignon*, *passim*, şi Bernard Guillemain, *Les papes d’Avignon, 1309-1376*, pp. 83-102.
2. Fiscalitatea exagerată a papalităţii avignoneze a coincis – faptul nu trebui uitat – cu criza secolului al XIV-lea. Cum s-a întâmplat cu mai toate regalităţile apusene (franceză şi engleză, îndeosebi, angajate în aşa-numitul Război de O Sută de Ani), necesităţile fiscale ale papalităţii par să fi fost amplificate de acest eveniment, care, pe de altă parte, a perturbat considerabil şi regularitatea intrărilor monetare. Dar spre deosebire de puterile seculare, ale căror solicitări de ordin material erau considerate ca făcând parte din ordinea „firescului”, prestigiul autorităţii religioase a fost considerabil afectat de cererile fiscale sporite, apreciate cu atât mai intolerabile cu cât veneau din partea unei instanţe care se definea, în primul rând, ca una spirituală. Astfel s-ar putea explica impresia de adâncă imoralitate produsă de aceste cereri, generatoare de ostilitate şi revoltă împotriva instituţiei care le formula.

ecleziastice, ci şi la nivelul fiecărei dioceze. Factorii responsabili au fost, în această privinţă, atât traficul de funcţii şi interesele pur materiale ale beneficiarilor, cât şi absenteismul generalizat şi viaţa nu întotdeauna ireproşabilă a clerului de jos, cu rezultatul unui dezinteres în creştere faţă de viaţa religioasă a credincioşilor şi a unei animozităţi făţişe a acestora la adresa celor vinovaţi.

Acest fapt trebuie corelat cu un altul : amplificarea centralizării papale a golit de sens autoritatea episcopilor, răpindu-le acestora, una câte una, toate funcţiile. Întrucât fiecare drum „ducea – cum se spune – la Roma", prelaţilor locali nu le-a mai fost recunoscută nici o iniţiativă, iar dioceza – mai înainte unitatea teritorială de bază a Bisericii – a devenit o formă fără conţinut. Această situaţie a nutrit un puternic resentiment al clerului local faţă de papalitate, acuzată, şi pe bună dreptate, că încălca vechile „libertăţi" ecleziastice. Resentimentul a fost cu atât mai acut, cu cât Curia papală manifesta, cu începere mai ales de la Grigore al IX-lea (prima jumătate a secolului al XIII-lea), o netă predispoziţie de a se sprijini mai mult pe noile ordine monastice (dominicanii şi franciscanii), decât pe membrii clerului secular. Ceea ce retrăsese în materie de privilegii şi scutiri clerului parohial şi diocezan suveranul pontif acordase, în schimb, „fraţilor predicatori", aşezaţi, sub autoritatea sa directă. În consecinţă, între clerul secular şi papalitate a apărut un conflict latent, cu răsfângeri din ce în ce mai grave asupra unităţii Bisericii.

Într-o epocă de înfruntări decisive cu statele monarhice, acest fapt nu putea rămâne fără urmări. Ori de câte ori avea loc o astfel de înfruntare, o parte importantă a clerului local lua, invariabil, partea regalităţii, ajutând-o să câştige. Tot mai mulţi dintre membrii acestuia au început să privească monarhia ca pe un factor restaurator al ierarhiei tradiţionale a corpului ecleziastic şi ca pe o protectoare a ei, la nevoie chiar împotriva papei. Dacă presiunea monarhilor şi intervenţia lor în problemele Bisericii au devenit, în perioada de care ne ocupăm, atât de frecvente, o explicaţie trebuie căutată şi în aceste disensiuni interne, care opuneau curţii de la Avignon un contingent din ce în ce mai numeros al preoţimii catolice.

Pe de altă parte, ca urmare a excesului birocratic despre care am vorbit, papalitatea a pierdut treptat orice contact direct cu realităţile locale. În această privinţă, ruptura pare să se fi produs încă din secolul al XII-lea. Jacques Paul a sintetizat perfect această transformare – încheiată odată cu pontificatul lui Alexandru al III-lea –, atunci când a scris că „unei papalităţi itinerante, cu funcţii administrative puţin dezvoltate, care se făcea cu atât mai bine auzită şi ascultată, cu cât papa era mereu prezent la faţa locului, i-a succedat o guvernare care urmărea de la distanţă, cu regulariate şi prin persoane interpuse, mersul tuturor afacerilor creştinătăţii"[1]. După cel de-al III-lea Conciliu de la Lateran (1179), sinoadele episcopale locale, prezidate de papă, odinioară atât de frecvente, au ieşit, ca să spunem aşa, definitiv din uz, locul lor fiind luat de conciliile generale şi ecumenice.

Atacată la vârf de proprii supuşi şi colaboratori, papalitatea a fost pusă în situaţia de a se confrunta şi cu devierile şi contestările venite de „jos", din partea simplilor credincioşi. Astfel, au apărut *marile erezii* ale lumii catolice şi, în corelaţie cu ele, acele tentative de reînnoire a vieţii spirituale independente de Biserică şi teologia oficială.

1. Jacques Paul, *op. cit.*, tome II, p. 415.

Ereziile din secolele XII-XIII şi noile forme de viaţă religioasă din secolul al XIV-lea

Mişcările eretice din Occidentul medieval nu au fost numaidecât un produs al crizei papalităţii, ci, mai curând, un factor declanşator. De altfel, apariţia lor se situează cu mult înainte de perioada critică a veacului al XIV-lea, fiind o expresie a mutaţiilor generale produse în societatea europeană de avântul economic, politic şi spiritual din secolele XI-XIII[1].

Resorturile lor sunt departe de a fi limpezi. Cu toate acestea, este clar că opoziţia faţă de structurile instituţionalizate ale creştinismului catolic, manifestată de ele, concentrează un fascicol larg de determinări, între care cel pur religios nu reprezintă decât un aspect. Care sunt însă celelalte ?

În această privinţă, câteva ipoteze merită examinate. Fenomenul eretic poate fi interpretat, mai întâi, ca o expresie a tensiunii pluriseculare dintre religia oficială şi formele arhaice ale credinţei, precreştine sau parţial creştinate. Avântul Occidentului medieval, care a început, cum am văzut, la finele celui de-al X-lea veac, după o lungă perioadă de latenţă, a aşezat societatea pe făgaşul unor transformări complexe, a căror dinamică neîntreruptă a potenţat, mai ales în mediile populare, resurgenţa vechilor culte şi practici pe care creştinismul – în condiţiile pluralismului şi ale fragmentării teritoriale şi politice din secolele precedente – nu fusese capabil să le şteargă. Faptul că majoritatea grupărilor eretice au provenit din categoriile paupere rurale şi, mai ales, urbane confirmă, în fond, acest lucru.

Sociologia ereziilor sugerează însă şi o altă determinare – travestită în haine religioase – a fenomenului : caracterul său de protest social, suscitat de expansiunea generală a societăţii, de pauperizarea şi declasările consecutive acestui proces, vizibile mai cu seamă în rândul păturilor urbane, lipsite, spre deosebire de elementele rurale, de avantajele compensatorii ale paternalismului seniorial. Spiritul revendicativ al ereziilor nu a împrumutat, decât rareori, o ipostază radicală. El s-a circumscris, de regulă, cadrelor existente, încercând să propună un model alternativ de conduită care evidenţia şi valoriza totodată tocmai condiţia socială a celor ce-l manifestau. Prin urmare, nu este întâmplător că doctrinele eretice au subliniat insistent necesitatea reîntoarcerii la sărăcia apostolică, virtutea creştină fondatoare, de la care organizarea ecleziastică se îndepărtase. Vigoarea afirmării acestui ideal a fost cu atât mai mare, cu cât temporalizarea (secularizarea) crescândă a Bisericii şi venalitatea (şi imoralitatea) clerului deveneau tot mai vădite şi mai scandaloase. Or, reconvertirea instituţiei ecleziastice la acest vechi principiu presupunea o reorganizare din temelii a întregului univers religios. În aceasta constă cel de-al treilea resort fundamental al mişcărilor eretice, şi anume, în voinţa lor reformatoare, altminteri strâns legată de specificul protestatar.

Această corelaţie merită câteva precizări suplimentare. În primul rând, vocaţia reformistă nu era o noutate în Biserică. Ea se manifestase şi în trecut, ori de câte ori temporalizarea prea acută a instituţiei ameninţase să o abată de la misiunea sa spirituală. Numai că, dacă până atunci imboldul pornise oarecum din *exteriorul* societăţii, din mediile monastice izolate aflate prea puţin sub influenţa profanului, acum, în secolele

1. Pentru acest aspect, vezi, *inter alia*, Jacques Paul, *op. cit.*, tome II, pp. 765-792.

XII-XIII, punctul de plecare al iniţiativelor de acest fel trebuie căutat în *interiorul* societăţii, a cărei extensiune abolise autarhiile şi posibilităţile de evaziune. În plus, cei ce au întruchipat această tendinţă nu au mai fost, în exclusivitate, membri ai clerului, ci clerici şi laici deopotrivă, chiar dacă, ulterior, cei din urmă au îmbrăcat rasa monahală. În al doilea rând, într-o epocă în care mentalitatea comună mai asocia încă sacrul şi profanul în aceeaşi unitate indestructibilă, reformarea societăţii nu se putea desfăşura independent de religia care o domina. Drumul spre ea trecea, aşa-zicând, prin Biserică, prealabila reformare a acesteia făcând posibilă şi preschimbarea societăţii – mai curând spus, implicând-o în mod necesar.

Constatarea sugerează faptul că „lectura” religioasă a ereziilor rămâne, până la urmă, cea mai importantă. Acest fapt nu exclude, desigur, interpretarea lor socială, numai că o face, ca să spunem aşa, mai problematică[1], întrucât nici o disidenţă eretică nu a fost, din acest unghi, compactă sau uniformă. Ereziile nu s-au circumscris unui mediu social bine definit, frontierele lor interne fiind mereu fluctuante şi, ca atare, greu de trasat cu precizie. La Monforte, de exemplu, în Piemont, la începutul secolului al XI-lea, întreaga populaţie a trecut la erezie, de la castelana locului, la ţărani. Alte cazuri ilustrează o aglutinare asemănătoare[2].

Pe de altă parte, cei care au îmbrăţişat aceeaşi doctrină deviantă, dar în regiuni diferite, nu au avut întotdeauna motive sociale identice. Anticlericalismul a fost, desigur, o cauză comună. Semnificaţia sa nu a fost însă peste tot aceeaşi, în Lombardia sau – să spunem – în Languedoc.

Nici spaţiul de manifestare a ereziilor nu apare mai puţin fragmentat decât alcătuirea lor socială. Catharii, de pildă, sunt atestaţi, cu începere din veacul al XI-lea, atât pe valea Rinului, cât şi în Lombardia, Languedoc şi Provenţa, ceea ce se poate spune despre toate sectele de acest tip.

Că perspectiva religioasă asupra ereziilor, deopotrivă în privinţa originilor şi a manifestărilor care le-au carcaterizat, trebuie să fie precumpănitoare în raport cu alte posibile interpretări ne-o indică, într-un fel, însăşi esenţa fenomenului (reflectată etimologic), care se defineşte, în fond, ca o *opţiune*. Ereziile au fost, fără excepţie, expresia unei abordări personale a credinţei în sfera unei religii (creştinismul) care, prin chiar postulatele sale (existenţa unui Dumnezeu unic, transcendent oamenilor, dezvăluit acestora pe calea mediată a Întrupării), nu numai că legitima, ci *impunea* interpretarea. De altfel, însăşi dogma creştină (primită prin mai multe „traduceri” şi intermediari succesivi – Christos, apostolii, părinţii Bisericii) autoriza această propensiune, în măsura în care dimensiunea afectivă, mistică a credinţei trebuia mereu dublată, pentru a fi întărită, de raţionalizarea sau explicitarea corpului de învăţături care o constituiau. Din acest motiv, nu este câtuşi de puţin paradoxal să spunem, împreună cu Marcel Gauchet, că „ortodoxia” creştină conţinea erezia în însăşi zestrea ei genetică. „Ceea ce necesita fixarea fermă a unui corp de doctrină împotriva rătăcirii interpretărilor este şi ceea ce legitima o înţelegere ireductibil personală a voinţei divine”[3]. Consolidarea dogmei a alimentat, potenţial, toate devierile, iar formalizarea credinţei a întărit, concomitent, personalizarea ei.

1. Este punctul de vedere – corect – al lui Jacques Paul (pentru fragmentul care urmează, vezi *ibidem*, pp. 766-771).
2. *Ibidem*, pp. 766-768.
3. *Cf*. Marcel Gauchet, *Dezvrăjirea lumii. O istorie politică a religiei*, pp. 116-120 (citatul se află la p. 117).

Din acest unghi, nu e de mirare că – după cum a observat Jacques Paul[1] –, pentru adepţii ereziilor, conţinutul efectiv al doctrinei pe care o profesau avea, invariabil, o mare importanţă. Aceste doctrine erau, de regulă, prolixe şi greu de analizat sub raportul surselor, integrând vechi eresuri rău asimilate, idei savante greşit interpretate sau degradate şi chiar teze oficiale, dar „corupte". Pe scurt, ele nu puteau constitui o teologie competitivă cu cea scolastică. Dar în toate interogatoriile închizitoriale pe care le putem (re)citi astăzi frapează uşurinţa cu care se exprimau *toţi* ereticii în privinţa propriilor doctrine, semn că atitudinea lor nu a fost numai expresia – negativistă – a respingerii comportamentului şi practicilor Bisericii oficiale – deci o formă *sui generis* de protest –, ci şi a unei preferinţe de ordin, să-i spunem, intelectual. Ne explicăm astfel de ce riposta „ortodoxiei" religioase a vizat, în toate cazurile de deviere instruite de anchetatorii dominicani, nu numai comportamentele celor suspecţi de erezie : represiunea ţintea, în primul rând, *teoria* eretică.

Pe de altă parte – pentru a rămâne în sfera aceleiaşi explicaţii a ereziilor ca fenomene religioase –, transformarea (analizată într-un alt capitol) formelor de pietate şi a comportamentelor religioase din Occidentul medieval între secolele IX-XII a încurajat, şi ea, apariţia şi multiplicarea devierilor sectare. Comutarea normativă a credinţei de pe celebrarea cultului pe o spiritualitate de tip evanghelic, inspirată de imitarea vieţii apostolice şi a lui Christos şi orientată de prescripţile fondatoare ale sărăciei, umilinţei, ascultării şi castităţii, a jucat, cu siguranţă, un rol deloc neglijabil în apariţia unor doctrine dispuse nu numai să împingă până la limită noua etică a austerităţii, dar să şi arate, prin ea, cu scopul de a se legitima, cât de incompatibilă devenise „Biserica vizibilă" cu acest ideal[2]. Este foarte probabil ca ereziile să fi fost una dintre manifestările colective ale acestei religiozităţi sporite[3].

În fine, ultimul aspect al acestor mişcări ne trimite la geografia lor. Este semnificativ faptul că majoritatea ereziilor au fost legate, într-un fel sau altul, de viaţa urbană, de structurile şi tipurile sale de sociabilitate, adică tocmai de mediul în care impactul „temporalizării" Bisericii a fost resimţit în chipul cel mai acut. La fel de semnificativ este însă şi faptul că fenomenul ereziilor s-a manifestat, invariabil, în regiunile cele mai prospere ale Europei din acea vreme şi cu populaţia cea mai numeroasă (Italia nordică, sudul şi sud-vestul Franţei, Flandra), ceea ce ne aduce, din nou, la aspectul social al ereziilor, sugerat de faptul că, în aceste zone, decalajele şi discrepanţele erau mai vizibile ca oriunde, prosperitatea generală a teritoriilor respective neînsemnând şi o bunăstare egal repartizată. Pe de altă parte, se poate bănui că activităţile comerciale şi financiare desfăşurate aici nu se acomodau satisfăcător cu reglementările canonice, mai curând restrictive ale timpului. Chiar dacă nu este sigur că mişcările eretice au avut şi o determinantă economică, în orice caz, incidenţa lor în regiunile cele mai dinamice din acest punct de vedere este suspectă. În schimb, cert este că factorii politici locali le-au acordat un sprijin substanţial, cum s-a întâmplat cu catharii.

Însă dincolo de toate aceste posibile interpretări, se cuvine totuşi subliniat, încă o dată, caracterul preponderent religios al ereziilor, ca ripostă globală faţă de îngrijorătoarea – şi,

1. Jacques Paul, *op. cit.*, tome II, p. 768.
2. Pe larg, despre acest aspect, André Vauchez, *Spiritualitatea Evului Mediu occidental*, pp. 97 *sqq.*
3. Sugestia aparţine lui Jean-Pierre Poly şi Éric Bournazel, *op. cit.*, pp. 416 *sqq.*

frecvent, scandaloasa – „temporalizare” (secularizare) a Bisericii, determinată de centralizarea sa instituţională.

Însă afirmaţia poate fi şi răsturnată. Transformarea monarhică a papalităţii nu a fost, oare, o reacţie la nonconformismul tot mai evident al mulţimilor şi, în primul rând, al elitelor ? Nu cumva centralizarea rigidă a Bisericii a fost singura soluţie întrevăzută (sau numai intuită) de pontificat pentru a comprima resorturile unei societăţii prea complexe şi sofisticate pentru a mai fi controlată cu mijloace pur spirituale ? Şi, în fine, nu trebuie, oare, concepută această prefacere a instituţiei ecleziastice mai curând ca un suprem efort de *adaptare* la „spiritul veacului”, decât ca reacţia unui spirit conservator frust ? Ipotezele rămân, după cum se vede, deschise.

Occidentul medieval a cunoscut, în secolele XII-XIII, mai multe erezii, concomitente sau succesive. Dintre acestea, doar câteva sunt demne de menţionat.

Prima este erezia cathară (numită şi „albigenză” sau „patarină”), avatar tardiv al maniheismului oriental şi implant occidental al bogomilismului balcanic[1]. Apariţia sa a avut loc, probabil, în primele două decenii ale secolului al XII-lea, când prezenţa misionarilor bogomili este atestată în Italia, Franţa şi Germania nordică. Dar menţiunile despre execuţii prin ardere pe rug sunt mult mai timpurii (decembrie 1022), victimele fiind, probabil, cei dintâi eretici din Occidentul medieval.

Catharii s-au răspândit aproape peste tot în Europa, dar zona lor cea mai dens populată a fost sudul Franţei (Provenţa şi Languedoc), unde au reuşit să câştige protecţia liderilor locali, în primul rând a contelui de Toulouse, şi unde se afla şi princiala lor reşedinţă, Albi[2].

Principiile ereziei cathare erau encratismul (abandonarea căsătoriei şi abţinerea de la relaţiile sexuale pentru a nu perpetua creaţia rea a lui Satan), vegetarianismul (pentru a evita încorporarea elementului satanic prezent în regnul animal) şi antinomismul sau nesupunerea faţă de legile dictate de autoritatea civilă şi religioasă[3]. Doctrina lor era dualistă, concepând Universul ca rezultat al confruntării a două principii sau puteri externe, Răul şi Binele. Lumea era considerată ca aparţinând Răului, fiind domeniul lui Satan. Sufletul, dimpotrivă, deşi era o creaţie a Binelui, nu era liber, ci întemniţat în materie, prins în lumea creată, special în acest scop, de Diavol. Fiinţa umană reprezenta chintesenţa acestei captivităţi, orice concesie faţă de trup făcând-o şi mai opresivă. Deoarece perpetua închisoarea sufletului, procrearea era considerată un păcat capital, mai grav decât adulterul. Din cauza caracterului diabolic al materiei, încarnarea lui Dumnezeu în Isus era considerată de cathari imposibilă, naşterea, viaţa, patimile şi învierea Mântuitorului reprezentând o simplă iluzie. Potrivit doctrinei lor, Christos nu a fost nici om, nici divinitate, ci numai un spirit pur, apărut pentru a-i elibera pe oameni de păcatul cărnii, prin învăţăturile şi exemplul său. De aceea, teologia Sfintelor Taine era, pentru aceşti eretici, inutilă. Numai Duhul Sfânt era capabil să-l purifice pe credincios.

---

1. Numele dat ereticilor din Orléans, în secolul al XI-lea, acuzaţi de a profesa credinţe dualiste („bulgarellus”/ „bulgarelli”), sugerează clar originea bulgară a ereziei. Cuvântul „bulgarellus” a dat, în limba franceză de mai târziu, cuvântul „bougrel” („petit bougre” ; *cf.* Jean-Pierre Poly, Éric Bournazel, *op. cit.*, p. 404). Pentru doctrina cathară, vezi Mircea Eliade, *op. cit.*, pp. 193-197.
2. Anne Brenon, „Le catharisme méridional : questions et problèmes”, în Jacques Berlioz (ed.), *Le Pays cathare. Les religions médiévales et leurs expressions méridionales*, Éditions du Seuil, Paris, 2000, pp. 81-99. De asemenea, Jean-Louis Biget, „Hérésie, politique et société en Languedoc (vers 1120-vers 1320)”, în Jacques Berlioz (ed.), Le Pays cathare…, pp. 17-65.
3. *Cf.* Ioan Petru Culianu, *Eros şi magie în Renaştere. 1484*, pp. 38-40.

Catharii recunoşteau Biblia (îndeosebi *Evanghelia după Ioan*), însă nu acceptau în întregime şi Vechiul Testament, pe care l-au epurat de o serie de fragmente, considerate satanice. Biserica lor era compusă din „perfecţi" – care primiseră *consolamentum* (botezul spiritual) şi adoptaseră un mod de viaţă foarte riguros, centrat pe abstinenţă alimentară şi celibat – şi, pe de altă parte, din „credincioşi" sau membri ordinari, cărora le era permis să trăiască în maniera obişnuită (să se căsătorească, să aibă proprietăţi etc.) şi să rămână în Biserica romană, cu condiţia „rezervei mentale", adică a afilierii tacite sau explicite la doctrina cathară. „Credincioşii" primeau *consolamentum* abia *in articulo mortis* sau la bătrâneţe. Catharii nu aveau edificii religioase şi repudiau simbolul crucii. Serviciul lor divin era foarte simplu, constând din lectura scripturilor şi predici. Unii „perfecţi" practicau *endura* (postul negru), lăsându-se, practic, să moară de foame.

Eradicarea ereziei cathare a cerut eforturi îndelungate. Ordinul Dominican, al Fraţilor Predicatori, a fost creat tocmai pentru a-i combate şi, întrucât nu a reuşit, papalitatea a organizat cruciada din 1213 („singura cruciadă victorioasă", cum a scris, cu oarecare exagerare, Mircea Eliade[1]). Erezia a încetat să mai existe în Franţa abia după 1330[2].

Aproximativ în aceeaşi perioadă cu catharii, dar în Italia, a apărut mişcarea iniţiată de Gioacchino da Fiore (1135-1202). Nemulţumit de spiritualitatea ordinului cistercian, căruia i se afiliase la început, el a înfiinţat, în 1192, o congregaţie proprie la San Giovanni da Fiore, în Calabria, ţinutul său natal. Mistică şi riguros ascetică, această comunitate era expresia necesităţii, adânc resimţită în epocă, a unui aproprieri nu atât dialectice, cât spirituale faţă de religie şi a revalorizării a idealului antic de pietate şi sărăcie.

Potrivit doctrinei călugărului calabrez – apreciată de Mircea Eliade ca o nouă teologie a istoriei[3] –, istoria omenirii străbate trei vârste principale : prima, corespunzătoare Vechiului Testament, dominată de Dumnezeu Tatăl, profesa o credinţă caracterizată prin teama inspirată de autoritatea absolută a Legii. A doua vârstă, marcată de prezenţa Fiului, a fost a Noului Testament şi a Bisericii sanctificate, nota specifică a religiei sale fiind, acum, credinţa. A treia epocă, ce urma să vină, era considerată de Gioacchino da Fiore ca fiind aceea a Sfântului Duh, când viaţa religioasă avea să cunoască, în sfârşit, eliberarea spirituală, bucuria şi dragostea. Înaintea ei însă, Antichristul urma să domnească vreme de trei ani şi jumătate, omenirea trecând prin cele mai groaznice încercări.

Succint caracterizată, doctrina ioachimită era expresia unei tendinţe de raţionalizare a interpretărilor escatologice, deosebindu-se radical de aceea, esenţialmente profetică şi vizionară, formulată de Augustin şi Beda Venerabilul, bazată pe interpretarea prorocului Daniel cu privire la succesiunea imperiilor şi, totodată, a stadiilor premergătoare sfârşitului timpurilor. Ea propunea un sistem de înţelegere a prezentului şi viitorului, întemeiat nu numai pe o serie de criterii extrase din lectura alegorică a Scripturilor, ci şi în funcţie de paralelismul intuit dintre istoria evreilor şi aceea a Bisericii creştine[4]. Optimismul viziunii ioachimite despre durată şi sfârşitul ei contrasta puternic cu perspectivele anterioare. Până la călugărul calabrez, viziunea teologică despre timp, de inspiraţie

1. Mircea Eliade, *op. cit.*, p. 196.
2. Pascal Épinoux, „Une réponse à l'hérésie : Dominique et les dominicains", în Jacques Berlioz (ed.), *Le Pays cathare...*, pp. 101-120.
3. Mircea Eliade, *op. cit.*, pp. 216-220.
4. *Cf.* Jacques Paul, *op. cit.*, tome II, pp. 700-702.

augustiniană, fusese una profund pesimistă. În conformitate cu această tradiţie, adevărul istoric apăruse o dată pentru totdeauna, prin evenimentul unic al întrupării Cuvântului, dar omenirea, incapabilă să înţeleagă pe deplin Logosul divin şi, pe de altă parte, întinată de păcat, era condamnată la pierzanie. Anticipat de venirea Antichristului, sfârşitul timpurilor urma să culmineze cu a doua venire a lui Christos, pentru încă o răscumpărare a păcatului umanitaţii.

Interpretarea lui Gioacchino da Fiore era complet diferită, propunând un sens pozitiv al istoriei. Ca într-un soi de epifanie progresivă, fiecare dintre cele trei perioade amintite dezvăluia un nou aspect, mai „bun", al Divinităţii, implicând perfecţionarea progresivă a umanităţii, până la atingerea libertăţii absolute din cea de-a treia perioadă (care, potrivit unor calcule complicate, trebuia să înceapă în 1260, când religia urma să se înnoiască, iar oamenii să învie). Pe parcursul acestui proces, totul se transforma şi renăştea : fiinţa umană, societatea, Biserica şi învăţătura ei.

De fapt, doctrina ioachimită – în flagrantă contradicţie cu dogma – nu sugera, nici mai mult nici mai puţin decât o *continuitate* a procesului revelaţiei (în timp ce, până atunci, aceasta fusese considerată ca *irepetabilă*, noţiunea de perfecţionare decurgând doar dintr-o *înţelegere* din ce în ce mai exactă şi minuţioasă a învăţăturii divine)[1].

Devine astfel mai clar în ce consta caracterul subversiv al doctrinei călugărului calabrez : Biserica nu mai era concepută ca o finalitate a istoriei, ci ca un stadiu trecător şi perfectibil, pretenţia sa de a prefigura, pe Pământ, regatul lui Dumnezeu fiind clătinată în înseşi temeliile sale.

Condamnată pentru întâia dată în 1215, cosmologia ioachimită a fost definitiv interzisă, în 1263, de papa Alexandru al IV-lea (la trei ani după data pe care Gioacchino o stabilise ca început al epocii „de aur"). Cu toate acestea, învăţătura sa a continuat să aibă o mare influenţă în Europa apuseană, condiţionând mişcările ulterioare.

Pe aceeaşi linie ascetică şi spiritualistă s-au înscris, aproximativ în aceeaşi perioadă, şi valdenzii, mişcare fondată în 1176, de Petrus Valdus, un negustor bogat din Lyon, care însă şi-a împărţit averea săracilor, optând pentru o viaţă pauperă. Repudiind ritualul catolic şi atacând venalitatea clerului şi a papei, comunitatea sa („săracii din Lyon" sau „săracii în Spirit") – itinerantă şi predicantă – profesa o serie întreagă de idei eretice, cum ar fi : sacerdoţiul tuturor credincioşilor (bărbaţi şi femei, laici şi clerici), caracterul mântuitor al credinţei, virtuţile sale sacramentale intrinseci etc.[2]

Condamnat în 1178, Petrus Valdus a fost excomunicat în 1184 (la al III-lea Conciliu din Lateran), dar modelul propus de el va face carieră, aşa cum o demonstrează, în cel mai evocator mod, *doctrina franciscană*[3]. Fiu al unui negustor bogat, întemeietorul ei, Francisc din Assisi (1182-1226), a ales, întocmai ca Valdus, calea spirituală a pauperităţii[4].

1. Pentru această chestiune, *cf.* Aaron J. Gourevitch, *op. cit.*, pp. 129-131.
2. Anne Brenon, „«Vaudoisie» en Languedoc (XIIe-XIVe siècle)", în Jacques Berlioz (ed.), *Le Pays cathare...*, pp. 125-145.
3. Doctrina franciscană şi biografia lui Francisc din Assisi au fost, în ultimele decenii, intens cercetate. Dintre titlurile mai semnificative, accesibile în limba română, putem semnala : Sfântul Francisc din Assisi, *Scrieri*, cuvânt înainte de Enzo Bianchi, traducere după originalul latin şi postfaţă de Maria-Cornelia Oros, Editura Deisis, Sibiu, 1997 ; *Scrierile Sfântului Francisc din Assisi*, traducere din limba germană de Maria Raica, Colecţia Revistei „Arca", Arad, 1994 ; A. Rotzetter, W. van Dijk, T. Matura, *Francisc din Assisi. Un început şi ce rămâne din el*, traducere din limba franceză de Petru Pecican, Colecţia Revistei „Arca", Arad, 1994 ; Mircea Eliade, *op. cit.*, pp. 197-203.
4. *Cf.* Jacques Le Goff, *Sfântul Francisc din Assissi*, traducere de Mihai Ungurean, Editura Polirom, Iaşi, 2000, pp. 13-29.

Învăţătura sa, extrem de simplă, constând din predicarea sărăciei şi a umilinţei, după modelul apostolic şi în conformitate cu un cunoscut pasaj din Evanghelia după Matei[1], a fost sintetizată în 1209, într-o *regula*, elaborată de Francisc pentru cei câţiva discipoli care i se alăturaseră. Recunoscută în anul următor de Inocenţiu al III-lea, cu condiţia ca fondatorul şi însoţitorii săi să formeze un *ordin minor* (de unde şi numele de Fraţi Minoriţi dat franciscanilor), această *regula* a devenit, foarte repede, deosebit de influentă pretutindeni în Occidentul medieval. După 1210, ordinul s-a ramificat considerabil, acoperind nu numai zonele apusene şi centrale ale continentului, ci şi „locurile sfinte" din Orient. Această extensiune, ca şi doctrina profesată de franciscani au stârnit îngrijorarea legitimă a clerului şi papalităţii, care îşi vedeau ameninţată legitimitatea beneficiilor temporale. Drept urmare, au început să apară primele acuzaţii de erezie la adresa unor predicatori din Franţa, Germania şi Ungaria, ceea ce l-a determinat pe Francisc să accepte patronajul oficial al papei şi transformarea comunităţii sale într-un ordin aflat, sub jurisdicţia dreptului canonic. Consacrată în 1223 printr-o nouă *regula*, această legătură, impusă de Roma şi acceptată, din necesitate, de fondatorul ordinului, nu a pus însă capăt tuturor dificultăţilor. În cadrul ordinului s-a produs o sciziune : pe de o parte, între cei care au acceptat noul statut, cu toate compromisurile sale, şi, de cealaltă parte, adepţii modului de viaţă originar al confreriei, care trăiau în sărăcie absolută. Numiţi „spirituali" (sau „frăţiori"), disidenţii au fost persecutaţi ca eretici de Inchiziţie pe tot parcursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea şi în prima parte a celui următor. Indirect, acest fapt este grăitor nu numai pentru considerabila audienţă socială a doctrinei lor, ci şi pentru potenţialul ei destabilizator în raport cu instituţia ecleziastică[2].

Faptele evocate până acum arată că, în secolele XII-XIII, papalitatea a fost capabilă să controleze şi să reprime fenomenele deviaţioniste din Biserică, în pofida diversităţii şi varietăţii lor de manifestare. Unitatea instituţiei şi a credinţei au fost, astfel, păstrate, dar cu preţul ocultării problemei reformării conduitelor, cerută sau numai sugerată de mişcările eretice. Însă cu mult mai dificilă a fost, pentru instanţa ecleziastică, confruntarea cu noile forme de viaţă religioasă care au prins să se multiplice odată cu veacul al XIV-lea.

De inspiraţie eminamente laică şi populară, venind de „jos", dinspre straturile inferioare ale societăţii, acestea propuneau un tip inedit de credinţă, sentimentală şi spontană, centrată nu pe reflecţia teoretică şi pe ritualul formal al practicilor exterioare, ci pe meditaţie şi participare afectivă. După cum s-a afirmat[3], existenţa lor trebuie interpretată ca o expresie a „democratizării" şi „secularizării" experienţei mistice.

Fără să fi avut în mod evident orientări deviaţioniste – deoarece, spre deosebire de erezii, erau lipsite de doctrină – ele au fost, oricum, suspecte oficialităţilor, întrucât se dezvoltaseră la marginea normelor credinţei şi în afara structurilor instituţionalizate ale Bisericii (mănăstiri, parohii rurale, conventuri urbane etc.). De aceea, au fost şi mai greu de urmărit.

Apariţia lor a fost determiantă de două serii de factori. Mai întâi – cum am menţionat – o adâncă nemulţumire faţă de clerul regular şi secular, deposedat prin centralizarea

1. „Vindecaţi pe bolnavi, înviaţi pe morţi, curăţaţi pe leproşi, scoateţi afară dracii. Fără plată aţi primit, fără plată să daţi. Să nu luaţi nici aur, nici argint, nici aramă în brâiele voastre, nici traistă pentru drum, nici două haine, nici încălţăminte, nici toiag..." (*Matei* 10,8-10, *Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului şi Noului Testament*. *Cu trimeteri*, Societatea Biblică, *s.l.*, *s.a.*).
2. Jean Favier, *Les papes d'Avignon*, pp. 273-283.
3. Mircea Eliade, *op. cit.*, p. 208.

Bisericii de atribuţiile sale şi din ce în ce mai dezinteresat de aspiraţiile religioase ale comunităţilor locale, în întâmpinarea cărora era incapabil să mai vină. S-a mai adăugat criza papalităţii, prea implicată în afacerile lumii spre a mai acorda atenţie chestiunilor spirituale. În al doilea rând, un rol important l-au jucat mutaţiile survenite în mentalul colectiv, ca urmare a calamităţilor secolului al XIV-lea şi, îndeosebi, a marii epidemii de ciumă dintre 1348 şi 1375 : obsesia morţii şi a descompunerii, spaimele escatologice, tema macabrului (omniprezentă în artă şi literatură), noua imagine a morţii, asociată cu dramatizarea „ultimei clipe", în fine, apariţia Purgatorului[1]. La toate acestea s-au mai adăugat încă două elemente, de o covârşitoare importanţă : redefinirea imaginii lui Dumnezeu (de la figura paternalistă a unui Isus Pantocrator, al blândeţei şi al milei, la ipostaza unui Isus al suferinţei şi morţii, judecător şi pedepsitor al omenirii păcătoase) şi, corelativ, reinterpretarea în sens restrictiv a doctrinei mântuirii, preschimbată dintr-un simbol soteriologic, într-unul pedagogic, care împingea salvarea dincolo de posibilităţile umane, făcând din ea un act ce trebuia *meritat*, nu aşteptat graţie predestinării credinciosului. Prin aceasta, teologia Evului Mediu târziu şi-a schimbat fundamental caracterul, încetând să mai fie una a venerării divinităţii şi a celebrării cultului, pentru a împrumuta noul chip al unei teologii a tragicului, centrată pe comemorarea Calvarului şi dobândirea mântuirii[2].

Acest context a dat naştere la o pluralitate de manifestări religioase. Unele au fost paroxistice, anarhice, după cum o arată pleiada de predicatori populari şi falşi profeţi (ca, bunăoară, Dolcino şi adepţii săi), care străbat, în această perioadă, drumurile Europei, anunţând – *Urbi et orbi* – sfârşitul lumii şi venirea Antichristului, sau procesiunile itinerante de flagelanţi, care repudiau puterile carismatice şi vindecătoare ale Bisericii. Altele – cele ale aşa-numiţilor *humiliati* din Italia de nord[3] şi ale *begarzilor* şi *beguinelor* din Germania, Flandra şi Ţările de Jos – erau mai calme, fiind inspirate de idealul franciscan al desăvârşirii creştine prin sărăcie, umilinţă şi rugăciune. Altele, în fine, propuneau un model pur contemplativ de pietate şi o viaţă spirituală cât mai simplă, eliberată de fastul liturgic. Dintre acestea, cel mai important a fost, neîndoielnic, misticismul profesat de Meister („Maestrul") Eckhart (1260-1328 ?) – cel mai însemnat teolog al misticii occidentale –, Johann Tauler (1300-1361), Heinrich Suso (1296-1366) şi flamandul Jan van Ruysbroeck (1293-1381). Însă printre reprezentanţii noului curent s-au numărat şi Sfânta Brigitta de Suedia şi Ecaterina de Siena, două personaje a căror contribuţie la reabilitarea religioasă a femininului a fost considerabilă.

Pietatea mistică propunea credincioşilor calea unui contact direct cu divinitatea, prin meditaţie şi contemplaţie, până la extazul uniunii mistice cu Dumnezeu, fără utilizarea „drumului" mediat al Tainelor şi faptelor („operelor") bune. „Dumnezeu se naşte în sufletul, credinciosului", afirma Tauler, subînţelegând astfel vacuitatea oricăror rituri exterioare pentru dobândirea adevăratei credinţe. Din această cauză, toţi misticii au subliniat necesitatea „detaşării", a „separaţiei" (*Abgescheidenheit*, la Eckhart) de tot ce nu este Dumnezeu şi de orice dorinţă de acţiune proprie. O variantă radicală a misticismului a fost aceea a Adepţilor Spiritului Liber, care rupseseră orice legătură cu Biserica,

1. Jacques Le Goff, *Naşterea Purgatoriului*, vol. I-II, cuvânt înainte pentru ediţia românească de Jacques Le Goff, traducere, prefaţă şi note de Maria Carpov, Editura Meridiane, Bucureşti, 1995.
2. Pentru aceste transformări, vezi Pierre Chaunu, *Le Temps des réformes*, *passim*.
3. La început condamnată ca eretică, mişcarea aşa-numiţilor *humiliati* – ai cărei membri erau, deopotrivă, laici şi clerici – a fost recunoscută de Inocenţiu al III-lea, la începutul pontificatului său (*cf. The Deeds of Pope Innocent III*, p. XX, „Introduction").

dispensându-se, implicit, şi de riturile şi operele sale caritative. Mulţi dintre „fraţii" şi „surorile" acestui grup au fost judecaţi de tribunalele ecleziastice pentru erezie şi deferiţi justiţiei seculare.

Diferită de misticism, mişcarea religioasă a Fraţilor Vieţii Comune a fost întemeiată de Gerhart de Groote (1340-1384). Dezinteresându-se de speculaţiile teologice şi experienţele mistice, adepţii ei practicau ceea ce s-a numit *devotio moderna* („noua pietate"), un creştinism simplu, generos şi tolerant, apropiat de ortodoxia religioasă a timpului[1]. Acest gen de spiritualitate s-a bucurat de o mare influenţă, atrăgând un mare număr de laici. Totodată, ea atestă puternica declericalizare a religiei în epoca respectivă şi tendinţa de asumare a creştinismului de către păturile populare.

Toate noile manifestări ale experienţei religioase trecute în revistă până aici sugerează amploarea fenomenului de contestaţie, sub incidenţa căruia intraseră, în secolele XIII-XIV, Biserica şi papalitatea, precum şi urgenţa unei reforme radicale, deopotrivă morală şi instituţională, de natură să pună capăt crizei spirituale pe care o traversa instituţia ecleziastică. Această necesitate a devenit şi mai stringentă în contextul Marii Schisme din Biserica romană, izbucnită în 1378.

Marea Schismă din Biserica romană (1378-1417) şi apariţia doctrinei conciliare

Creşterea presiunii factorilor seculari, dublată de anarhia şi dezordinile provocate de Războiul de O Sută de Ani au constrâns papalitatea să se gândească la o reîntoarcere la Roma. Această posibilitate era cu atât mai reală cu cât victoriile engleze avuseseră darul de a slăbi Franţa şi controlul ei asupra pontificatului. Pe de altă parte, părăsirea Avignonului era nu numai posibilă, ci şi urgentă, dacă papalitatea dorea să mai salveze ceva din posesiunile sale italiene, ameninţate din toate părţile de principii teritoriali locali, îndeosebi, de ducii de Milano.

După o primă tentativă, nereuşită, a lui Urban al V-lea, în 1367[2], succesorul său, Grigore al XI-lea, a părăsit Avignonul în decembrie 1376, ajungând la Roma în luna ianuarie a anului următor (1377). Însă revenirea papei în Cetatea Eternă, după mai bine de şapte decenii de absenţă, nu a schimbat cu nimic lucrurile. Poziţia sa nu a ieşit mai întărită ; dimpotrivă : reîntoarcerea a adăugat încă o cauză de tensiune şi conflict la cele deja existente : ostilitatea dintre francezi şi italieni şi dintre forţele pro- şi antifranceze din Europa. Pe de altă parte, această reîntoarcere nu a însemnat, pentru papalitate, şi recucerirea independenţei. Pontificatul a continuat să rămână dependent de monarhiile europene şi de echilibrul internaţional. De fapt, chiar părăsirea Avignonului nu fusese un act de forţă al suveranului pontif, izvorât din propria voinţă, ci determinat de presiunea supuşilor săi italieni, mai mare ca aceea a regatului francez. Rezultatul ei imediat nu a fost o ameliorare a situaţiei papei, ci schisma.

Moartea prematură a lui Grigore al XI-lea (în 1378) a fost urmată de alegerea de către Sacrul Colegiu (la 8 aprilie) a lui Urban al VI-lea, fost arhiepiscop de Bari. Tentativa acestuia de reformare a Curiei şi a colegiului cardinalilor, pentru a pune capăt criticilor

1. *Cf.* Mircea Eliade, *op. cit.*, p. 219.
2. Jean Favier, *Les papes d'Avignon*, pp. 530-538 ; Bernard Guillemain, *Les papes d'Avignon, 1309-1376*, pp. 131-134.

vehemente la adresa pontificatului, a suscitat, cum era de aşteptat, rezistenţe multiple, în primul rând din partea cardinalilor. Sprijiniţi de regele Franţei – îngrijorat de repercusiunile pe care le-ar fi avut acţiunile unei papalităţi italiene asupra intereselor sale –, o parte dintre cardinali s-au răzvrătit, alegând un nou papă, în persoana lui Robert de Geneva (care şi-a luat numele de Clement al VII-lea). Astfel a început schisma[1].

În perioada următoare, fiecare dintre cei doi pontifi şi-a organizat partizanii : Urban al VI-lea (din 1389, Bonifaciu al XI-lea) a devenit exponentul grupării italiene, în timp ce Clement al VII-lea (din 1394, Benedict al XIII-lea) – care şi-a mutat din nou reşedinţa la Avignon – i-a reunit pe toţi adepţii intereselor franceze. Acest clivaj s-a răsfrânt asupra întregi Europe de Apus : imperiul, Anglia, cea mai mare parte a Italiei, Scandinavia şi statele catolice din Europa Centrală au trecut de partea „urbaniştilor”, în timp ce Scoţia, Castilia, Aragon, Napoli şi, fireşte, Franţa au îmbrăţişat cauza „clementinilor”[2].

E inutil să precizăm că aceste afilieri nu erau dictate de fervoare religioasă sau de un spirit de legalitate, ci de rivalităţile politice dintre state, accentuate de Războiul de O Sută de Ani. Dependenţa papalităţii de monarhiile europene a devenit, astfel, şi mai evidentă, ca şi faptul că sfâşierea sa era, în fond, expresia „epidermică” a contradiţiilor dintre ele.

Două au fost reacţiile suscitate de această situaţie. Prima – continuând tendinţa din deceniile precedente – a respins ierarhia – considerată coruptă – a clerului şi rolul mediator al Bisericii, învăţăturile acesteia, teologia Sfintelor Taine şi practica indulgenţelor, invocând, în schimb, necesitatea unei vieţi religioase libere, întemeiată exclusiv pe Biblie şi pe libera sa interpretare. Exprimată de John Wycliffe şi Jan Hus[3], această reacţie radicaliza demersurile anterioare, nemaisituându-se – fapt interesant – în interiorul Bisericii, ca ereziile secolelor XII-XIII, ci la marginea acesteia, în mediul universitar, reputat prin specificul său nonconformist. Însă impactul ei nu a fost cel la care ne-am fi aşteptat. Mai întâi, fiindcă atât Wycliffe, cât şi Hus se situau la periferia lumii creştine (Anglia şi Cehia), ecoul acţiunii lor circumscriindu-se acestor regiuni (marcate de vizibile tendinţe centrifuge). În al doilea rând, pentru că nici unul dintre ei nu au avut la dispoziţie instrumentele culturale şi de propagandă – în primul rând tiparul – necesare atragerii unei audienţe cât mai largi (spre desosebire de doctrina lutherană din secolul al XVI-lea, al cărei impact s-a datorat tocmai acestei posibilităţi).

A doua reacţie la criza Bisericii a constat în apariţia doctrinei conciliare – avatar al preocupărilor generale de reformare a instituţiei şi de menţinere a unităţii sale[4]. Soluţia era mai veche, dar ea nu fusese niciodată utilizată. Motivul este uşor de bănuit, întrucât această teorie preconiza că singura autoritate supremă în Biserică este conciliul general, adică adunarea tuturor credincioşilor, papalitatea trebuind să se supună deciziilor adoptate de acest for.

Problema convocării conciliului general pentru rezolvarea schismei a fost, pentru prima dată, pusă de doi profesori germani de la Universitatea din Paris, Konrad von Gelnhausen şi Heinrich von Langenstein, care au argumentat că infailibilitatea Bisericii era întrupată nu de papă, ci de comunitatea credincioşilor, conciliul, ca reprezentant al

1. Jean Favier, *Les papes d’Avignon*, pp. 549-572 *sqq*.
2. Howard Kaminsky, „The Great Schism”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI, pp. 674-678.
3. *Cf.* John Klassen, „Hus, the Hussites and Bohemia”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. VII, pp. 367-391.
4. Howard Kaminsky, *op. cit.*, pp. 692 *sqq*.

acestei comunităţi, fiindu-i, aşadar, superior. Doctrina lor urmărea transformarea papalităţii dintr-o monarhie „absolută" într-una constituţională şi federativă, intenţie greu de realizat, în primul rând din cauza opoziţiei suveranului pontif, intereselor contradictorii ale statelor monarhice (de sprijinul cărora depindea convocarea şi activitatea conciliului), dar şi a dificultăţilor de constituire şi coordonare a unei adunări de o asemenea anvergură care mai avea de înfruntat, în plus, şi opoziţia cardinalilor, interesaţi să-şi menţină privilegiile.

Acţiunea blocantă a tuturor acestor factori a devenit evidentă aproape imediat. Întrunit prematur şi fără pregătire, Conciliul de la Pisa (1409-1414) a accentuat schisma, în loc să o suprime. La 26 ianuarie 1409, adunarea a ales un nou papă, în persoana lui Alexandru al V-lea, dar fără să obţină abdicarea celorlalţi doi. Creştinătatea latină avea acum nu doi, ci *trei* papi, ceea ce a făcut ca schisma să se transforme în haos[1]. Devenea limpede că situaţia gravă prin care trecea Biserica nu avea să înceteze atât timp cât monarhiile europene – care sprijineau fiecare câte un candidat – nu cădeau de acord pentru a-i pune capăt.

Primul pas în această direcţie l-a făcut monarhia franceză, care, în urma „sustragerii de obedienţă", pronunţată de un consiliu episcopal, în 1398, a suspendat autoritatea pontificală pentru orice numire în funcţiile ecleziastice[2]. În acelaşi timp, papa şi-a dat acordul pentru a transfera asupra regelui francez toate drepturilor pontificatului în privinţa clerului din regat. Confirmat şi extins prin Pragmatica Sancţiune de la Bourges (1438) şi Concordatul de la Bologna (11-15 decembrie 1515) dintre Francisc I şi Leon al X-lea, actul din 1398 punea bazele „galicanismului", care a rămas în vigoare până la Revoluţia din 1789. În aceste condiţii, nemaiavând nevoie de un suveran pontif respectuos faţă de interesele sale, regele Franţei s-a arătat dispus să încheie conflictul. Acelaşi privilegiu i-a fost recunoscut, în acelaşi an, şi regelui englez Richard al II-lea. O soluţie asemănătoare se întrevedea şi în Germania. Noul împărat, Sigismund de Luxemburg (ales în 1410), a cărui putere depindea de domeniile ereditare din Boemia, era, şi el, vital interesat de suprimarea schismei, pentru a-şi pacifica regatul cu ajutorul forţelor unite ale creştinătăţii.

Convocat la Konstanz, noul conciliu s-a întrunit din 1414 până în 1418. Însă realizările lui au fost mult sub aşteptări. Deşi a reuşit refacerea unităţii Bisericii prin alegerea lui Martin al V-lea (1417-1431) şi condamnarea lui Jan Hus (1415) sub acuzaţia de erezie, adunarea a fost incapabilă să-şi atingă ţelul principal pentru care fusese constituită, adică reformarea instituţiei ecleziastice *in capite et in membris*. Cauza au constituit-o tot neînţelegerile dintre participanţi, dar şi instituirea votului separat pe „naţiuni" (engleză, franceză, germană, italiană, spaniolă), ceea ce a făcut imposibil orice consens, lăsând loc manifestării noilor rivalităţi naţionale[3].

Acelaşi tip – inedit – de contradicţie a dus şi la eşecul Conciliului de la Pavia (1423). Desfăşurat la Basel (1431-1449), în condiţii internaţionale dramatice (războiul franco-englez, reizbucnit în 1415, războaiele husite, revolta antipapală condusă de familia Colonna), conciliul următor a pus, pentru o clipă, din nou în primejdie unitatea creştinătăţii. Noul papă, Eugeniu al IV-lea (1431-1447), preocupat de problema unirii cu Biserica răsăriteană, dorea transferul conclavului în Italia şi limitarea „ordinii sale de zi" numai la această

1. Jean Favier, *Les papes d'Avignon*, pp. 707-719.
2. *Cf*. Jacques Le Goff, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, p. 159 ; vezi şi Jean Favier, *Les papes d'Avignon*, pp. 674-676, 699-702.
3. Howard Kaminsky, *op. cit.*, pp. 695-696.

chestiune. Refuzul participanţilor la conciliu a declanşat o confruntare de proporţii, care s-a transformat într-o veritabilă schismă între papă şi conciliu (1438-1449). În timp ce adunarea de la Basel şi-a continuat sesiunile, alegând un antipapă (Felix al V-lea, 1439-1449), un conciliu paralel, convocat de Eugeniu al IV-lea la Florenţa (1439), a decis unirea celor două Biserici (apuseană şi răsăriteană), act rămas, precum se ştie, fără urmări. Decesul lui Eugeniu al IV-lea, în 1447, a pus capăt conflictului. În urma intervenţiei Franţei şi a imperiului, Felix al V-lea a abdicat, unitatea Bisericii restabilindu-se prin alegerea lui Nicolae al V-lea. Schisma a luat astfel sfârşit, dar, odată cu ea (şi cu încheierea ultimului conciliu), a dispărut orice speranţă de reformare din interiorul Bisericii de către proprii lideri[1].

La acest eşec au contribuit nu numai acţiunile de subminare ale papei, care nu era dispus să cedeze ceva din prerogativele sale. O mare parte a vinei revine, în egală măsură, şi ezitărilor sau indeciziilor conciliilor, care refuzau să recurgă la măsurile radicale care se impuneau. Întreaga lor activitate demonstrează că singura intenţie care le anima era de a reface ceea ce schisma dislocase, nicidecum de a reconstrui din temelii organizarea ecleziastică. Chiar judecarea şi condamnarea lui Hus arată voinţa lor deliberată de a se disocia de orice atac la ordinea existentă. De aceea, se poate afirma că mişcarea conciliară a fost cu mult mai conservatoare decât s-ar putea crede. Nici o critică nu a fost formulată la adresa bazelor seculare ale puterii papale. Nici o atenţie nu a fost acordată marilor probleme dezvăluite de erezii şi de variatele forme ale religiozităţii maselor. În sfârşit, nici una dintre puţinele măsuri adoptate în direcţia schimbării nu a fost dusă până la capăt. Cât despre papalitate, victoria ei asupra conciliilor nu a fost decât una pur tactică ; ea a adâncit şi mai mult distanţa faţă de comunitatea credincioşilor, scoţându-i şi mai clar în relief criza de structură. Iar evoluţia sa în secolul al XV-lea nu a făcut decât să confirme această tendinţă.

După 1450, toate neajunsurile care marcaseră această instituţie în secolul şi deceniile precedente (ponderea decizională a laicilor în problemele religioase, fiscalismul abuziv, secularizarea moravurilor, traficul de influenţă şi venalitatea funcţiilor) au devenit şi mai evidente. Pe de altă parte, reconvertirea papalităţii la interese exclusiv de ordin teritorial, preocuparea obsesivă de a-şi recuceri posesiunile italiene, pierdute sau ameninţate, şi conflictele sale cu statele din peninsula italiană au îndepărtat-o definitiv de gravele aspecte religioase ale epocii, răpind pretenţiilor sale universaliste orice legitimitate. Încetând de a mai fi liderul efectiv al creştinătăţii, papalitatea şi-a redimensionat proporţiile, după modelul nenumăratelor puteri care rivalizau în peninsulă.

Totuşi, în acest timp reforma continua. Ea câştiga teren îndeosebi la nivel local, în provincii, parohii şi dioceze, adâncind tendinţa „membrelor” corpului ecleziastic de a-şi lua, cu sprijinul puterilor seculare[2], soarta în propriile mâini, fără a se mai referi la puterea papală. În acest mod, bisericile şi congregaţiile individuale s-au reformat. Nu însă şi Biserica, în ansamblu. Este ceea ce va face Luther, dar nu prin remodelare, ci prin declanşarea unei veritabile explozii, care va sfărma definitiv unitatea, devenită mai curând formală, a instituţiei.

1. Jean Favier, *Les papes d'Avignon*, pp. 722-727.
2. Din acest punct de vedere, este semnificativ faptul că cei mai mari reformatori religioşi ai perioadei, din Franţa şi Spania, cardinalii d'Amboise şi Ximenes (ultimul ca arhiepiscop de Toledo, între 1495 şi 1517) au lucrat în strânsă colaborare cu monarhiile respective, ceea ce indică astfel sensul replierii ulterioare a universalismului catolic : constituirea bisericilor de stat.

2. Dezagregarea imperiului. Naşterea Elveţiei şi formarea Ţărilor de Jos (secolele XIV-XV)

Alexandru-Florin Platon

Alături de papalitate, imperiul a fost cea de-a două structură de cuprindere universală a civilizaţiei medievale care a intrat, cu începere din secolul al XIV-lea, într-un declin ireversibil. Practic, evenimentele care i-au marcat existenţa în acest secol şi în veacul următor constituie epilogul – prea puţin glorios, dar, s-ar putea spune, inevitabil – al evoluţiei sale din secolele precedente (mai cu seamă din veacul al XIII-lea înainte). Înfrânt în competiţia cu pontificatul roman, imperiul a trebuit să cedeze pasul şi în faţa noilor structuri teritoriale, pe cale de a se afirma, din ce în ce mai viguros, în acelaşi interval. Dezagregarea sa finală, din veacul al XV-lea, a pus bazele unor organizaţii teritoriale şi realităţi politice, în cadrul cărora se vor manifesta toate fenomenele şi procesele epocii moderne. Europa nouă din secolele XVII-XVIII s-a format, în bună parte, şi pe ruinele instituţiei resuscitate odinioară de Carol cel Mare.

Urmările „Marelui Interregn" (1250-1273). Naşterea Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană[1]

Lunga vacanţă dinastică – începută, cum se ştie, în 1250, după moartea lui Frederic al II-lea şi extincţia dinastiei de Hohenstaufen – a mărit şi mai mult distanţa dintre Germania şi Italia – care rămăseseră, de fapt, singurele teritorii aşezate, *de iure*, sub coroana imperială –, adâncind, totodată, tendinţele centrifuge din fiecare teritoriu. În Germania, mai ales, s-a definitivat în această perioadă evoluţia care opunea deja, de mai multă vreme, „teritoriul" (*Land*) conceptului de „imperiu" (*Reich*) cu rezultatul unei şi mai pronunţate fragmentări[2].

Două forţe centrifuge s-au conturat acum în acest spaţiu, a căror acţiune continuă este elocventă pentru gradul avansat de divizare politică al teritoriului de la nord de Alpi.

1. Această denumire a devenit curentă începând cu secolul al XIV-lea (*cf.* Robert Folz, *op. cit.*, p. 160). Pentru multe dintre detaliile care urmează, vezi Bernard Chevalier, *op. cit.*, pp. 15-23, 159-183.
2. *Cf.* Tom Scott, „Germany and Empire", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. VII, pp. 337 *sqq*.

Prima dintre aceste forţe a fost aristocraţia principilor imperiului (*Reichsfürsten*) – moştenitori ai funcţionarilor şi vasalilor direcţi ai împăratului, care au profitat de depărtarea constantă în care s-a situat Frederic al II-lea faţă de Germania, precum şi de privilegiile largi acordate de acesta, pentru a-şi însuşi, puţin câte puţin, toate prerogativele şi drepturile administraţiei publice şi a se transforma în adevăraţi potentaţi teritoriali (*domini terrae* sau *Landesherren*). Unii dintre aceşti principi erau prelaţi, ca, de exemplu, cei trei arhiepiscopi renani (de Trier, Mainz şi Köln), care se numărau printre cei mai puternici nu numai dintre cei ce aparţineau ordinului ecleziastic, ci şi ai grupului marilor principi ai imperiului. Alţii erau laici, ca, de pildă, ducii de Braunschweig şi Bavaria, contele palatin al Rinului, markgrafii de Brandenburg, Meissen şi Baden sau landgrafii (*Landgräfen* – conţi ai mai multor comitate) de Thuringia şi Hessen. Cel mai prestigios dintre toţi era însă regele Boemiei, posesor – cum am văzut –, în afara teritoriului său ereditar, şi al Styriei, Carinthiei, Carnioliei şi Austriei.

A doua forţă centrifugă, devenită şi mai puternică în această perioadă, a fost aceea a oraşelor. Ca şi principii, acestea au profitat de decrepitudinea puterii imperiale, după 1250, pentru a se emancipa de multe dintre constrângerile impuse de Frederic al II-lea. Diversitatea lor de statut era la fel de mare ca aceea a principilor teritoriali. O parte erau oraşe imperiale, ca Frankfurt, Nürnberg, Ulm, Aachen, Lübeck, dependente, din punct de vedere juridic, direct de împărat. Altele, în majoritate cu un caracter episcopal, erau oraşe libere, ca, spre exemplu, Ratisbona (Regensburg), Strasburg, Mainz şi Köln. În fine, o ultimă categorie cuprindea aşezările urbane de la Marea Nordului şi Marea Baltică, cele mai dezvoltate sub raport economic, organizate în aşa-numita *Hansă germanică*.

Încurajate de către principi şi oraşe, tendinţele de dislocare teritorială din Germania erau încă şi mai pronunţate la frontierele occidentale ale imperiului, unde principii vechii Lotharingii (ducii de Brabant şi Lorena, conţii de Hainaut şi Olanda) şi cei ai Burgundiei, Savoiei şi Provenţei aproape că nu se mai simţeau legaţi de împărat prin vreo tradiţie a obedienţei.

În Italia, situaţia era, punct cu punct, identică, dacă nu chiar şi mai complicată de inextricabilul amalgam de forţe şi structuri aflate în conflict : papalitate, seniorii locali, oraşele-republică, regatul Siciliei etc. Faţă de imperiu, peninsula italiană nu mai păstra decât un ataşament pur formal, simbolic. Cu începere de la finele secolului al XIII-lea, evoluţia ei a devenit, practic, independentă.

Alegerea lui Rudolf de Habsburg ca împărat, la 1 octombrie 1273, şi sfârşitul „Marelui Interregn" au întrerupt temporar o evoluţie care ameninţa să îndrepte imperiul spre o disoluţie completă[1]. Personaj destul de obscur, preferat de electori tocmai din acest motiv, Rudolf a ştiut totuşi să-şi consolideze guvernarea, ridicându-se la înălţimea demnităţii cu care fusese învestit. O contribuţie hotărâtoare în acest sens a avut-o victoria de la Marchfeld, în 1278, repurtată împotriva lui Ottokar al II-lea, regele Boemiei, care fusese şi el – cum am văzut – un candidat redutabil la tronul imperial. Pe lângă faptul că a făcut alegerea sa de necontestat, izbânda i-a mai îngăduit lui Rudolf şi luarea în posesiune ereditară a ducatelor de Austria, Styria, Carinthia şi Carniola, dependente până atunci de stăpânirea rivalului său. Acest lucru l-a transformat pe contele

1. Michael Toch, „Germany and Flanders : Welfs, Hohenstaufenand Habsburgs", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. V, pp. 395 *sqq*.

neînsemnat de odinioară, care deţinuse doar câteva teritorii în jurul Zürichului, într-unul dintre cei mai importanţi principi ai imperiului, punând totodată, pentru şapte sute de ani, bazele teritoriale ale puterii familiei de Habsburg în Europa.

La moartea lui Rudolf, în 1291, imperiul îşi regăsise o anumită stabilitate, iar autoritatea imperială dobândise un conţinut mai dens, graţie măsurilor de pacificare şi recuperare a drepturilor regaliene, aplicate de împărat. După dispariţia sa, criza a reînceput la fel de violent ca şi mai înainte, din cauza competiţiei pentru tron şi a instabilităţii guvernării. Specificul electiv al demnităţii imperiale (determinat însă, cum ne amintim, atât de tradiţia romană, cât şi de aceea creştină) a avut, în această privinţă, încă o dată, o contribuţie determinantă.

În acelaşi timp, tendinţele centrifuge – domolite pentru scurt timp în perioada domniei lui Rudolf – au reînceput, în primii ani ai celui de-al XIV-lea veac (1308-1314), cu şi mai mare intensitate[1]. Încercarea împăratului Henric al VII-lea de Luxemburg – ales la 27 noiembrie 1308, în ciuda candidaturii redutabile a lui Carol de Valois, fratele lui Filip al IV-lea cel Frumos – de a restitui imperiului un embrion de unitate, prin refacerea legăturii dintre Germania şi Italia, a eşuat lamentabil[2]. Intenţia sa era de a traversa Alpii şi de a restabili pacea în peninsulă, primind totodată, în mod oficial, coroana imperiului. Prin aceasta, el dorea să reînvie tradiţia pluriseculară care, încă de la Carol cel Mare şi Otto I de Saxonia, lega demnitatea imperială de ceremonia încoronării la Roma şi considera persoana augustă a împăratului ca aducătoare de ordine şi pacificare în lumea conflictuală şi plină de contradicţii a Italiei. Din păcate însă, la începutul secolului al XIV-lea, situaţia era de aşa natură încât nu mai îngăduia refacerea autorităţii imperiului pe temeiul acestui vechi obicei. Papalitatea – cu sediul, acum, la Avignon – era mai puţin ca oricând gata să accepte o intervenţie germană în peninsulă, suspectându-l pe Henric că urmărea refacerea unităţii acestei zone în afara şi împotriva propriilor interese. Guvernarea dinastiei de Hohenstaufen, din secolul precedent, săpase între cele două entităţi care pretindeau să exercite o supremaţie universală o prăpastie peste care nu se mai putea trece.

În al doilea rând, obiectivul împăratului de a reface unitatea imperiului era profund contrar şi ţelurilor regatului angevin al Napolelui şi Siciliei, al cărui statut independent, alături de ambiţia de a face din posesiunile sale noul epicentru politic al peninsulei erau considerabil stânjenite de tentativa de reunificare a lui Henric al VII-lea.

În fine, Italia era mult prea divizată, iar particularismele sale mult prea numeroase şi contradictorii pentru ca împăratul să poată conta pe faptul că intervenţia sa aici ar fi suscitat un ecou favorabil şi reacţii de sprijin. Teoretic, atât el, cât şi suveranul pontif aveau de partea lor grupurile numeroase ale Ghibelinilor, respectiv ale Guelfilor. În realitate, afilierea acestora la imperiu, respectiv la papalitate era pur formală, ascunzând, de fapt, o varietate de interese locale, teritoriale şi de familie care nu aveau nimic comun cu obiectivele unificatoare ale celor două instituţii. Singurii partizani sinceri ai împăratului – ca, de pildă, Dante –, care vedeau în instituţia monarhică unicul remediu al gravelor disensiuni care sfâşiau peninsula italiană, erau prea puţini şi prea slabi pentru ca sprijinul lor să fie cu adevărat eficient.

1. Peter Herde, „The empire : from Adolf of Nassau to Lewis of Bavaria, 1292-1347”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI, pp. 515 *sqq*.
2. Henric al VII-lea a domnit între anii 1308 şi 1313 (*ibidem*, pp. 529-537).

Acest lucru s-a văzut imediat după ce împăratul a sosit în Italia (ianuarie 1311). În drumul său spre Roma, războiul a izbucnit peste tot, implicând diversele facţiuni rivale. Henric al VII-lea nu înainta ca pacificator, cum sperase, ci în mijlocul unui cortegiu de conflicte, alimentate de prezenţa sa, fiind ameninţat, pe de altă parte, şi de Robert de Anjou, care se pregătea de o rezistenţă îndârjită după ce se aliase subit cu papalitatea. Nu mai era nici o speranţă ca monarhul german să readucă în peninsulă pacea mult sperată. Înfrângerea sa, în această privinţă, a însemnat, retrospectiv vorbind, şi eşecul definitiv al oricărei tentative de refacere a unităţii teritoriale şi politice a imperiului şi, implicit, de reactivare a dimensiunii sale universaliste[1].

Pentru contemporanii evenimentelor însă, acest eşec nu a părut, atunci, irevocabil. Urmaşul lui Henric al VII-lea, Ludwig al IV-lea de Bavaria (1314-1347), din familia Wittelsbach, a făcut o ultimă încercare de a reînsufleţi conceptul muribund de universalitate şi de a deposeda papalitatea de prerogativele sale de supremaţie, implicându-se şi mai activ în războaiele din Italia[2].

Răspunzând unui apel al Ghibelinilor, Ludwig a coborât, în 1327, în peninsulă. Deşi excomunicat imediat de papa Ioan al XXII-lea (1316-1334), care nu putea, desigur, tolera o asemenea iniţiativă îndreptată, evident, împotriva sa, „regele romanilor" – cum s-a intitulat, după tradiţie, monarhul german – a fost ajutat în planurile sale de revolta condusă de Sciarra Colonna împotriva regelui Napolelui (aprilie 1327), care controla, atunci, Cetatea Eternă. O delegaţie trimisă de Colonna – inamic ireductibil al papalităţii, devenit conducător *de facto* al Romei – a sosit la Milano pentru a-l invita pe Ludwig la Roma pentru a primi coroana imperială. Sosit, în 1328, în capitala simbolică a imperiului, Ludwig de Bavaria a primit, în conformitate cu un obicei din 1261, titlurile de senator şi gonfalonier, după ce, în prealabil, promisese în faţa unei mari adunări a reprezentanţilor urbei, convocată pe Capitoliu, că „va apăra şi ajuta la impunerea onoarei poporului roman". Încoronat, la 17 ianuarie 1328, de Sciarra Colonna, monarhul german a confirmat, încă o dată, potrivit tradiţiei, suveranitatea romană asupra imperiului şi, cu ajutorul unui conciliu compus atât din laici, cât şi din clerici, convocat la puţin timp după aceea, l-a depus pe Ioan al XXII-lea, sub acuzaţia de erezie. În acelaşi timp, el a încercat să se folosească de noile teorii elaborate de Marsiglio din Padova, pe plan politic, şi de William Ockam, pe plan religios – referitoare, cum ştim deja, la separaţia dintre spiritual şi temporal şi la circumscrierea pur spirituală a atribuţiilor Bisericii –, pentru a elibera şi mai mult imperiul de sub tutela simbolică a papalităţii, conferindu-i o legitimitate desprinsă de cadrul teologic tradiţional. Cu aceeaşi intenţie, Ludwig de Bavaria a sprijinit şi opoziţia franciscanilor spirituali, ridicaţi împotriva papei în numele sărăciei evanghelice.

Însă noua restaurare imperială, la realizarea căreia contribuise o largă coaliţie de forţe antipontificale – Ghibelinii italieni, nobilimea romană, „spiritualii" franciscani şi, nu în ultimul rând, Marsiglio din Padova (un ireductibil adversar al papei, numit de Ludwig vicar imperial în domeniul spiritual) –, nu a fost sortită să dureze. Aprig contestat de papalitate şi de regalitatea angevină a Napolelui – care nu doreau să piardă controlul asupra acestui important simbol politic –, actul din 1327 a căzut, foarte repede, în desuetudine, după ce Ludwig a părăsit Roma (în 1328) pentru a se întoarce în Germania, unde îl aşteptau probleme deosebit de grave (de care adversarii săi din Italia şi de la Avignon nu erau câtuşi de puţin străini)[3].

1. *Cf.* Robert Folz, *op. cit.*, pp. 147, 149.
2. Peter Herde, *op. cit.*, pp. 537-550.
3. Robert Folz, *op. cit.*, pp. 150-151.

Replică foarte atenuată a marilor lupte dintre sacerdoţiu şi imperiu din secolele XI-XII – care ar putea fi considerată drept epilogul lor[1] –, lupta dintre Ludwig de Bavaria şi Ioan al XXII-lea nu a avut, aşadar, urmările scontate de cel care o iniţiase. Pe de altă parte, prin afirmarea de către monarhul german a dreptului absolut al conaţionalilor săi de a-şi alege liberi împăratul, în afara oricărei imixtiuni papale, Ludwig a legat şi mai strâns instituţia imperială de Germania, consfinţind astfel, fără să vrea, disoluţia vocaţiei sale universale. În acest fel, noţiunea de imperiu s-a confundat iremediabil cu o regalitate pur germană, devenind un simplu titlu onorific rezervat regelui acestei „ţări". Existenţa „Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană" a devenit, astfel, o realitate. Consacrarea sa formală a avut loc prin *Bula de Aur* promulgată de noul împărat, Carol al IV-lea de Luxemburg (1346-1378), la 25 decembrie 1356, care fixa regulile elecţiunii imperiale şi regale în aşa fel încât papa nu mai avea, în aceste privinţe, nici un rol[2].

Documentul (care, în mod semnificativ, nu avea pretenţia de a inova în materie juridică, ci doar de a compila prevederi mai vechi, considerate folositoare scopului urmărit) fixa la şapte numărul principilor electori (arhiepiscopii de Mainz, Trier şi Köln, regele Boemiei, contele palatin al Rinului, ducele Saxoniei şi markgraful de Brandenburg), stabilind totodată care ramură a fiecărei familii era îndreptăţită să voteze (prevedere a cărei menire era de a curma o situaţie conflictuală foarte veche, alimentată de disputele pentru dreptul electoral dintre diferitele grupări princiare). Carol a favorizat intrarea în colegiul elector a grupărilor care îl sprijiniseră, hotărând că drepturile electorale laice erau indivizibile şi transmisibile potrivit principiului primogeniturii. Întrunirea principilor electori urma să aibă loc, întotdeauna, la Frankfurt, principiul alegerii fiind cel al majorităţii. Încoronarea subsecventă urma să se desfăşoare la Aachen. Statutul electorilor

1. Totuşi, nu aceasta a fost ultima tentativă de restaurare a universalismului imperial în ipostaza sa romană, ci aceea din 1347, al cărei protagonist a fost Cola di Rienzo. Evenimentul a fost prilejuit de deposedarea – pronunţată de papalitate – a lui Ludwig de Bavaria, în 1346, de titlul imperial şi alegerea, în locul lui, a lui Carol de Moravia (Carol al VI-lea), nerecunoscut însă în toată Germania. Aparenta vacanţă a tronului imperial a oferit, din nou, locuitorilor Romei şansa de a acţiona independent, graba lor de a proclama, pe cont propriu, imperiul fiind cu atât mai mare cu cât apropiatul „Jubileu al creştinătăţii", plănuit pentru 1350, era pretutindeni interpretat, din perspectivă escatologică, drept prilejul unei ample „renaşteri", care trebuia prefigurată prin proclamarea imperiului. Prologul actului restaurator a avut loc la 20 mai 1347, pe Capitoliu, când Cola di Rienzo – autointitulat „tribun al poporului" – a declarat abolit „imperiul aristocratic", autoinvestindu-se cu puteri dictatoriale, destinate să-l facă să guverneze şi să reformeze Cetatea Eternă. Dacă, la început, autoritatea lui a părut strict limitată la Roma, exercitându-se, după modelul roman, ca o delegaţie populară al cărei scop era de a înlătura „tirania" nobiliară şi de a readuce libertatea, justiţia şi pacea, ulterior, Cola di Rienzo şi-a amplificat ideea în sensul resuscitării imperiului, dar într-o ipostază strict italiană, nicidecum după vechiul model ilustrat de monarhii germani. În acelaşi an, la 15 august, el s-a încoronat pe Capitoliu, la capătul unei ceremonii ale cărei ritualuri (îmbăierea, ridicarea la rangul de cavaler spiritual şi petrecerea nopţii în post şi rugăciune) aminteau, în parte, de ritualurile medievale de purificare (sau de „prag"). Cu acelaşi prilej, Roma a fost proclamată capitală a lumii şi sediu al credinţei creştine, iar cetăţenia romană a fost acordată tuturor oraşelor peninsulei. În aceeaşi logică politică, la 19 septembrie, Cola di Rienzo a proclamat jurisdicţia universală a senatului şi poporului roman şi caracterul nul şi neavenit al tuturor transferurilor anterioare de putere. Totodată, oraşele italiene erau invitate să trimită electori pentru a alege, la 24 iunie 1348, un împărat italian (pentru toate aceste informaţii, *ibidem*, pp. 152-155). În circumstanţe care nu ne interesează aici, ambiţiosul – şi utopicul – proiect al lui di Rienzo nu a avut darul să se materializeze dincolo de reuşitele semnalate mai sus. Însă eşecul său (consumat în decembrie 1347) este semnificativ, întrucât a marcat ieşirea conceptului de „Renaştere" de sub zodia tradiţiei politice romane, în care se aflase până atunci, „migrând" spre domeniul în care s-a şi afirmat, începând chiar cu evenimentele descrise, şi prin care ni s-a transmis până astăzi : cel al culturii.
2. *Cf.* Ivan Hlaváček, „The empire : the Luxemburgs and Rupert of the Palatinate, 1347-1410", în *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI, pp. 551 *sqq*.

era subliniat în mod simbolic printr-o serie de privilegii care îi situau deasupra celorlalţi principi : li se confereau drepturi regale asupra sării şi a minelor, asupra evreilor şi monedelor ; deciziile adoptate în curţile lor de justiţie erau definitive, rolul Curţii regale ca ultimă instanţă de apel neexercitându-se decât în cazuri excepţionale (excluzând însă Boemia). În perioadele de interregn, imperiul urma să fie guvernat de contele palatin al Rinului şi de ducele Saxoniei, prevedere care consfinţea sustragerea demnităţii imperiale de sub orice sancţiune sau control pontifical, rupând astfel cu o îndelungată tradiţie care făcuse din papalitate singura instanţă cu dreptul de a remite coroana[1].

Egali în drepturi şi suverani în posesiunile stăpânite, principii electori ar fi urmat să constituie, în teorie, un fel de senat al imperiului, ceea ce ar fi putut contribui la consolidarea statului, dacă ei ar fi fost singurii învestiţi cu autoritate decizională şi ar fi reuşit să formeze, spre folosul împăratului, un corp de funcţionari fideli, în fruntea unui serviciu de administrare generală. În realitate însă, puterea lor era substanţial contrabalansată de *Reichstag* (Dieta imperială) – adunare a „Stărilor” (*Stände*), adică a principilor laici şi ecleziastici, al cărei consimţământ era indispensabil oricărei acţiuni colective – şi, pe de altă parte, de colegiul separat al oraşelor, creditat cu dreptul de a se pronunţa asupra tuturor chestiunilor fianciare. Restrâns din punct de vedere teritorial la spaţiul german şi sprijinit de aceste trei structuri politico-administrative, imperiul părea totuşi oarecum angajat pe drumul unui embrion de centralizare, asemenea celorlalte regate ale timpului. Din păcate, instituţiile amintite, mult prea fracţionate de disensiuni interne şi, în al doilea rând, prea împregnate de spirit particularist pentru a activa în comun, nu au făcut decât să accentueze şi mai mult tendinţele centrifuge din Germania, grăbind totodată procesul de estompare a imperiului şi dezagregarea sa teritorială. Nici măcar schisma Bisericii dintre 1378 şi 1418 şi rolul jucat de Sigismund de Luxemburg în iniţierea şi desfăşurarea Conciliului de la Konstanz (1414-1418) nu au mai fost capabile să redea acestei noţiuni lustrul pierdut şi aparenţa unei consistenţe cât de cât marcate. După cum s-a exprimat Bernard Chevalier, „era deja evident că, în timp ce Sfântul Imperiu Roman trecea, pentru ultima dată, ca o umbră venerabilă prin faţa scenei…, el urma, curând, să dispară în arierplanul decorului care se oferea [acum] Europei : cel al statelor [naţionale]”[2].

Estomparea definitivă a noţiunii de imperiu şi dezagregarea sa teritorială (1417-1493)

„Maladia mortală” a imperiului (cum a numit-o Nicolaus Cusanus) s-a manifestat, în cel de-al XV-lea veac, printr-o pluralitate de aspecte care au conferit fenomenului de declin al instituţiei imperiale specificul său cronic, adică iremediabil[3].

Primul aspect a fost cel religios, fiind ilustrat de preluarea de către principii locali a dreptului de intervenţie în problemele Bisericii, pe care împăratul nu mai era capabil să-l

1. Rămasă în vigoare până în 1806, această veritabilă constituţie lega definitiv instituţia imperială de spaţiul german şi de tradiţia politică locală, încheind astfel lunga evoluţie începută în secolele precedente. Intrată ulterior în imaginarul naţional german, cristalizat la începutul epocii moderne, această corelaţie va deveni, cu începere din secolul al XIX-lea, una dintre piesele de bază ale mitologiei referitoare la rolul dominant al Germaniei în Europa Centrală şi la contribuţia ei civilizatoare în acest spaţiu geografic.
2. Bernard Chevalier, *op. cit.*, p. 162.
3. Pentru detaliile care urmează, vezi Tom Scott, *op. cit.*, pp. 343 *sqq*.

exercite. Iniţial, la conciliul de la Konstanz, împăratul negociase cu papa un concordat, care conferea monarhului autoritatea de a superviza alegerile canonice din Germania. Dar într-o ţară în care dezlănţuirea intereselor particulare nu mai cunoştea nici un obstacol, atribuirea beneficiilor (adică a demnităţilor) ecleziastice a făcut suficient loc nepotismului, practicilor simoniace şi traficului de influenţă, încât să stârnească peste tot un adevărat scandal, încurajând violenţa reformatoare a predicatorilor populari şi răspândirea curentelor eretice. Neputinţa împăratului de a lua măsuri pentru a pune capăt acestei situaţii a lăsat principilor mână liberă de a acţiona după buna lor cuviinţă în propriile teritorii pentru reformarea clerului şi a instituţiei ecleziastice. Pulverizarea politică a imperiului a fost astfel dublată şi de una religioasă, care a făcut ca noţiunea de „Biserică" să înceteze a mai avea, în Germania, o conotaţie generală.

Al doilea aspect a fost oprirea definitivă a expansiunii germane spre răsărit. În secolul al XV-lea, imperiul nu a mai sprijinit, ca în trecut, mişcarea de colonizare în teritoriile slave, abandonându-şi, practic, „conaţionalii" în faţa contraofensivei polono--lituaniene de după 1386. Înfrângerile Cavalerilor Teutoni de la Grünwald-Tannenberg (1410) şi Marienburg (1422), încheiate prin pacea umilitoare de la Torun (1466), dovedesc izolarea dramatică în care se zbăteau cei ce apărau, acolo, influenţa şi interesele germane. Pasivitatea imperiului a dus la pierderea unei mari părţi a cuceririlor întreprinse în secolele precedente, încurajând totodată instabilitatea permanentă a frontierei sale răsăritene. Această inacţiune a devenit încă şi mai gravă în contextul rebeliunii husite, dintre 1419 şi 1434. Încurajată de neputinţa împăratului de a riposta, insurecţia s-a aprins ca o vâlvătaie, luând o turnură radicală, în acelaşi timp religioasă, etnică şi socială. Reţinut în Ungaria de propriile treburi şi de ameninţarea otomană, Sigismund de Luxemburg i-a lăsat pe principii electori să preia singuri misiunea de a coaliza forţele germane şi reprima mişcarea. Cele patru cruciade pe care aceştia le-au organizat între 1421 şi 1431, caracterul schimbător al sorţilor războiului, ca şi durata acestuia sugerează îndeajuns de clar cât de mult a profitat disidenţa din Boemia de starea de dezbinare din Germania şi de carenţele unei autorităţi centrale, insuficient de puternică pentru a se impune. Această situaţie a fost, de altfel, direct răspunzătoare pentru cea de-a treia, ultima şi, totodată, cea mai gravă dintre ipostazele evoluţiei imperiului în secolul al XV-lea : dezmembrarea sa teritorială până la disoluţia ultimilor factori potenţiali de unitate.

Dintru început, procesul de dezagregare a afectat spaţiul însuşi al vechii Germanii. Pe fondul unor neîncetate războaie care i-au opus, în această perioadă, timp de mai mulţi ani, pe principi marilor oraşe şi cavalerilor, acest teritoriu s-a împărţit în aproximativ 350 de unităţi distincte (*Landschaften*), adevărate state ai căror principi erau, practic, suverani. Acest număr nu a rămas constant, ci s-a schimbat continuu, atât în funcţie de partajele succesorale şi de uniunile dinastice şi matrimoniale, cât şi de conflictele care au dat câştig de cauză unora sau altora. Pe de altă parte, dintre aceste mini-state, doar câteva au contat într-adevăr ca forţă şi influenţă. În cadrul lor s-a produs, de altfel, în acest veac, metamorfoza agregatului medieval de drepturi senioriale şi regaliene în ceea ce am numit mai sus „centralizare teritorială, instituţională şi politică" – un fenomen care, precum se vede, nu a ocolit nici teritoriul de la nord de Alpi, în pofida faptului că s-a desfăşurat la o cu totul altă scară decât în Franţa, Anglia sau chiar Peninsula Iberică. Ceea ce instituţia imperială a fost incapabilă să realizeze la nivel central s-a petrecut în Germania pe plan local, în cadrul acestor structuri teritoriale. Fiecare principe mai important şi-a creat propriul consiliu (*Hofrat*), înzestrat cu jurişti specializaţi în drept

roman, a înfiinţat o capitală, a adoptat hotărâri prin intermediul ordonanţelor de interes general (*Landesordnungen*), a creat o justiţie şi o armată de meserie, întreţinute cu ajutorul unui sistem fiscal de drept public. Ca şi autoritatea imperială, aceea a principilor era temperată de o Dietă teritorială (*Landtag*), „a cărei existenţă şi unicitate au fost – potrivit lui Bernard Chevalier – de natură să confere locuitorilor din teritoriile încă dispersate ale principatelor un spirit comun, un sens nou al solidarităţii, pe scurt, un început de loialism dinastic şi de patriotism local”[1].

Acestei accentuate fragmentări a teritoriului german i s-a asociat procesul asemănător de distanţare a mărcilor orientale, recent colonizate, ale imperiului, care, în secolul al XV-lea, au început să devină statele cele mai puternice din întreg spaţiul german, constituind o adevărată temelie pentru Germania modernă de mai târziu. Este, mai întâi, vorba de Brandenburg, atribuit, în 1411, de Sigismund de Luxemburg lui Frederic de Hohenzollern, burgraf al Nürnbergului, ca recompensă pentru sprijinul acordat la înscăunare. Câştigarea dreptului electoral, în 1417, a făcut din noul principe şi urmaşii săi unii dintre cei mai importanţi oameni din imperiu, iar extinderea teritorială şi ocuparea Berlinului (1442) au conferit, treptat, vechii mărci dimensiunile şi forţa care o vor situa, în secolele următoare, într-o poziţie dominantă.

A doua structură teritorială de acest tip a fost electoratul de Saxonia-Wittenberg, atribuit, în 1423, de împărat puternicei familii nobiliare de Wettin, care stăpânea şi Meissen, şi Thuringia.

Reuşita cea mai spectaculoasă a fost însă aceea a Austriei. La finele secolului al XIV-lea şi în primele trei sferturi ale celui următor, patrimoniul Habsburgilor se divizase, iar Boemia şi Ungaria, ieşite în 1457 de sub stăpânirea familiei de Luxemburg, se întorseseră împotriva dinastiei a cărei reşedinţă, Viena, a fost cucerită de Matia Corvin în 1485. Redresarea situaţiei i s-a datorat lui Maximilian I (1493-1519), fiul lui Frederic al II-lea. Intrând în posesia Ţărilor de Jos, graţie căsătoriei cu fiica lui Carol Temerarul, ducele Burgundiei, el s-a încoronat, în 1486, ca rege al romanilor şi a recucerit Viena (în 1490), primind totodată şi Tyrolul. La moartea tatălui său, în 1493, Maximilian se găsea în fruntea unui imens domeniu, ale cărui părţi se întindeau de la Triest la Amsterdam. Redevenită, prin el, imperială, casa de Austria a început, după această dată, să urce spre grupul celor mai mari puteri ale Europei.

Însă ascensiunea Brandenburgului, a Saxoniei şi Austriei nu a fost punctul terminus al dezagregării structurii imperiale. Desăvârşirea acestui proces a avut loc şi prin desprinderea, ca unităţi independente, a unor teritorii care făcuseră parte timp de secole din posesiunile germane. Asupra lor, imperiul nu şi-a mai păstrat nici măcar o autoritate nominală. Primele dintre acestea au fost micile comunităţi rurale care au dat naştere, mai târziu, confederaţiei helvete[2].

Nucleul viitorului stat l-au format trei cantoane forestiere de tăietori de lemne, păstori şi căruţaşi, situate în inima Alpilor, unite prin jurământ, în anul 1291, şi recunoscute printr-un privilegiu de Henric al VII-lea, în 1309. Acest act, care situa cele trei formaţiuni – Uri, Schwyz şi Unterwalden – în conflict deschis cu senioria locală a Habsburgilor, a cărei întâietate fusese nesocotită, nu a rămas fără răspuns. Împotriva

1. *Cf.* Bernard Chevalier, *op. cit.*, p. 170.
2. Pentru detaliile care urmează, *cf.* Marcel Pacaut, *Les structures politiques...*, pp. 336-342, şi Roger Sablonier, „The Swiss Confederation”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. VII, pp. 645-670.

rebelilor, Leopold, ducele Austriei, a trimis o armată, care însă a fost înfrântă în defileul Morgarten (1315). În urma acestui episod – intrat în legendă graţie eroului mitic Wilhelm Tell –, cele trei cantoane au primit o primă confirmare a deplinei lor autonomii (1318). În anii următori, alianţa s-a lărgit prin integrarea aşezărilor urbane de câmpie : Luzern (1332), Zürich (1351), Glaris (1352), Berna (1353) şi, în final, Zug (1368), ceea ce a dus la metamorfozarea ei într-o veritabilă confederaţie (*Eidgenossenschaft*), cu numele de Schwyz (Elveţia).

Victoriile antihabsburgice de la Sempach (1386) şi Näfels (1388) au consolidat şi mai mult autonomia cantoanelor unite, încurajând nu numai afilieri din partea altor oraşe şi regiuni învecinate – Sion şi Valais (1403), Appenzell (1411), Sankt-Galen (1412) –, ci şi extinderea pe cale militară a confederaţiei, prin cuceririle întreprinse în partea sudică a Alpilor (Tessin, în 1403, şi Bellinzona, în 1419). Câteva decenii mai târziu, după alte victorii şi graţie sprijinului francez, Confederaţia Helvetă şi-a impus definitiv independenţa prin pacea de la Basel, din 1499. La începutul secolului al XVI-lea, structura ei s-a definitivat ca una dintre cele mai originale din Europa acelei epoci. Având doar un embrion statal, neconstituind o naţiune, ci – aşa cum s-a spus – numai o armată (şi încă una dintre cele mai redutabile de pe continent), cu o Dietă care era unica instituţie comună, Elveţia s-a impus totuşi ca o realitate teritorială şi politică de care celelalte regate au fost silite să ţină seama. Recunoaşterea oficială a Confederaţiei a avut loc abia în 1648, prin pacea din Westfalia.

Formarea Ţărilor de Jos[1] reprezintă al doilea exemplu de evoluţie separată a unor foste posesiuni ale imperiului. Spre deosebire de Elveţia, în acest caz rezultatul final nu a datorat nimic acţiunii comunităţilor de locuitori sau ligilor urbane, ci – aidoma multor principate germane – politicii de centralizare şi unificare a casei princiare de Burgundia.

La început, regiunile care au constituit mai târziu această structură teritorială formau un ansamblu extrem de eterogen, care se întindea de la gurile Rinului până în zona alpină (reduplicând, astfel, vechea Lotharingie). Din el făceau parte episcopate, ca Liège, Cambrai, Utrecht şi Tournai, principate laice, precum ducatele de Brabant, Limbourg şi Guelder, comitatele de Hainaut, Namur, Luxemburg, Olanda şi Zeelanda, zone puternic urbanizate sau exclusiv rurale etc.[2]. Între aceste teritorii, aflate la încrucişarea unei triple influenţe, franceză, engleză şi germană, s-au stabilit, de timpuriu, puternice legături politice şi dinastice, ceea ce a dat un impuls decisiv procesului de unificare, cu atât mai mult cu cât principatele respective profitaseră de conflictul dintre Ludwig al IV-lea de Bavaria şi papalitate pentru a deveni, practic, independente.

Intrarea lor în stăpânirea ducilor de Burgundia, în timpul Războiului de O Sută de Ani, a fost hotărâtoare. Atât Ioan Fără Frică, cât şi Filip cel Bun şi Carol Temerarul au ştiut să facă din acest conglomerat, prin diverse combinaţii matrimoniale şi cuceriri, o structură închegată, scoţându-l totodată de sub dominaţia germană. Printr-o politică sistematică de centralizare, tot ei au întemeiat, în acest spaţiu, instituţii administrative şi militare pe deplin comparabile cu ale regatelor înconjurătoare. Ca urmare, Curtea

1. Pentru informaţiile care urmează, vezi Marcel Pacaut, *Les structures politiques…*, p. 170, şi Walter Prevenier, „The Low Countries, 1290-1415”, în *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI, pp. 570-594.
2. Din cauza acestei diversităţi, teritoriile respective nu au avut, multă vreme, un nume clar precizat. Până la mijlocul secolului al XVI-lea, ele au fost desemnate prin expresia „Les pays de pardeça”. Abia după această dată s-a impus toponimul derivat „Les pays bas”, consensual cu desăvârşirea procesului lor de agregare. (*cf*. H.G. Koenigsberger, George L. Mosse, *op. cit.*, pp. 215-216).

burgundă de la Dijon a devenit, în secolul al XV-lea, un veritabil model cultural şi chiar politic pentru Europa, iar ducele, egalul *de facto* al împăratului şi regilor. Intenţia sa declarată era aceea de a juca în regiune un rol de mare putere, ale cărei baze teritoriale să se sprijine pe domeniile burgunde ereditare şi pe Ţările de Jos (obiectiv care, dacă s-ar fi realizat, ar fi făcut din Franţa o putere de mâna a doua în Europa şi ar fi creat Germaniei probleme insolubile). Această ambiţie a devenit evidentă în timpul războaielor franco-engleze dintre 1337 şi 1453, dar moartea lui Carol Temerarul, în 1477, în timpul asediului oraşului Nancy, i-a pus definitiv capăt. Duşmanul său implacabil, Ludovic al XI-lea, a reuşit apoi să anexeze Burgundia (prin tratatul de la Arras, din 1482), dar a renunţat să mai înglobeze şi restul teritoriilor stăpânite de burgunzi, nedorind să rişte un conflict cu Habsburgii, noii stăpâni ai Ţărilor de Jos, în urma căsătoriei lui Maximilian I cu Maria, moştenitoarea lui Carol Temerarul.

Sub autoritatea casei de Habsburg, Ţările de Jos şi-au conservat instituţiile proprii şi o largă autonomie, ceea ce, ulterior, a încurajat repetatele conflicte dintre cele două părţi, concomitent cu precizarea şi mai clară a identităţii teritoriilor respective. Pentru noua dinastie, moştenirea burgundă a fost un fruct otrăvit, aflat la originea multora dintre gravele sale dificultăţi din secolul următor.

Aşadar, desprinderea Ţărilor de Jos a marcat un moment decisiv în procesul de disoluţie progresivă a imperiului şi, totodată, a ideii de universalitate în Europa Occidentală. Fragmentat la maximum, pradă disensiunilor interne, el a devenit, în ipostaza sa germană, un teren ideal pentru „experimentul” reformator al lui Luther, printre consecinţele căruia se vor număra şi completa sa deposedare de orice însemnătate.

3. Europa de Apus în secolul al XVI-lea : tranziţia spre o nouă epocă istorică

Alexandru-Florin Platon

Caracteristici generale

Din punctul de vedere al anvergurii, urmărilor şi particularităţilor fenomenelor care l-au marcat, se poate spune că secolul al XVI-lea acoperă, în istoria Europei, un interval mai lung decât veacul propriu-zis. El începe în 1492-1494, odată cu prima expediţie atlantică a lui Columb, şi se încheie în 1618/1648, cu Războiul de 30 de Ani, care a repus în discuţie echilibrul de forţe de pe continent. Alegerea primului reper ca început al secolului nu a fost întâmplătoare. Ea s-a întemeiat pe convingerea cvasiunanimă a specialiştilor că descoperirea Americii a inaugurat o serie de mari schimbări în istoria civilizaţiei europene, care au aşezat-o, indiscutabil, sub semnul modernităţii. Henri Hauser a fost, de altfel, printre primii care a demonstrat, într-o carte celebră, că veacul al XVI-lea a fost, de fapt, un secol modern[1]. Cu toate acestea, noutăţile indiscutabile ale epocii – Renaşterea şi Reforma, emergenţa naţiunilor şi a identităţilor naţionale, capitalismul şi începutul supremaţiei mondiale a Europei etc. – nu au înlăturat cu desăvârşire elementele de continuitate. În secolul al XVI-lea, acestea au fost la fel de mari ca şi mutaţiile semnalate, coabitând cu ele în toate domeniile. De pildă, noua viziune despre lume şi fiinţa umană proprie Renaşterii s-a asociat, în mod constant, cu spiritul integrator al Evului Mediu. Ascensiunea monarhiilor naţionale n-a fost capabilă să şteargă ideea de imperiu universal, după cum rolul strategic inedit al căilor atlantice de comunicaţie nu a anulat, dintr-o dată, importanţa tradiţioanală a bazinului mediteranean. La rândul ei, Reforma lutherană a trebuit să accepte contraofensiva religiei catolice şi chiar să-i cedeze teren în raport cu aceasta. Aşadar, între nou şi vechi a existat o perpetuă complementaritate în această epocă. Dar şi o perpetuă confruntare, care va da, în cele din urmă, câştig de cauză factorilor novatori. Acest lucru se vede cel mai bine din cercetarea trăsăturilor generale ale epocii, în primul rând a celor ce intră în categoria structurilor materiale, care, fără a fi neapărat determinante – cum a afirmat istoriografia de inspiraţie marxistă – au avut totuşi o „vizibilitate" considerabilă.

Prima dintre acestea o constituie creşterea de ansamblu a populaţiei[2]. Deşi sursele sunt în mare parte nesigure, se poate totuşi aprecia că, între 1500 şi 1600, sporul

1. *Cf.* Henri Hauser, *La modernité du XVI*^{e} *siècle*, Alcan, Paris, 1930, *passim*.
2. Vezi Frédéric Mauro, *Le XVI*^{e} *siècle erurop*é*en. Aspects économiques*, Presses Universitaires de France, Paris, 1981, pp. 156 *sqq*. Pentru o discuţie amănunţită a diverselor aspecte – contradictorii – ale acestui fenomen, vezi şi Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. II, pp. 171-176,

demografic al continentului a fost de cca 25 de milioane de locuitori (de la 60.000.000 la aproximativ 85.000.000)[1]. Proporţiile cele mai semnificative ale creşterii s-au înregistrat în mediul urban. Dacă, la începutul secolului, numai cinci oraşe europene depăşeau suta de mii de locuitori, un veac mai târziu, numărul lor crescuse la 12 sau 13. Cel mai dens populat oraş de pe continent a rămas, ca şi în trecut, Parisul, care, la mijlocul secolului, însuma 300.000 de locuitori (cifră care a scăzut probabil la 220.000, în urma războaielor religioase). Aidoma capitalei sale, Franţa era ţara din Europa de Apus cu populaţia cea mai numeroasă : în perioada noastră de referinţă, ea avea 15 sau 16 milioane de locuitori (faţă de numai 10 milioane după Războiul de O Sută de Ani).

Comparativ cu Anglia, la începutul secolului al XVI-lea Franţa nu numai că era mai populată, dar şi mai urbanizată. În graniţele sale actuale existau, în veacul amintit, 14 oraşe cu o populaţie de peste 20.000 de locuitori şi 21 cu o populaţie între 10.000 şi 20.000. În Anglia, doar Londra, cu 20.000 de locuitori, putea revendica o asemenea anvergură, în timp ce Norwich şi Bristol aveau numai câte 10.000. Creşterea demografică a înregistrat în Anglia un decalaj asemănător : de la 3,5 milioane de locuitori în 1500, ea a trecut, un veac mai târziu, la 4,5 milioane[2].

Aşadar, dacă, în ansamblu, Franţa era de două ori mai urbanizată decât Anglia (dar într-o măsură mai mică decât Olanda), spre finele secolului al XVI-lea şi mai ales în următoarele două secole acest raport s-a inversat : creşterea urbană şi demografică a Angliei a întrecut-o pe aceea a Franţei, ceea ce a favorizat, în insulă, o rapidă industrializare (fenomen ce poate fi interpretat şi invers : ca o cauză a urbanizării)[3].

Aceeaşi tendinţă a urbanizării se observă şi în Peninsula Iberică, chiar dacă spre finele secolului ea s-a atenuat sensibil din cauza numeroaselor emigrări în America. În 1492, după cucerirea Granadei, populaţia Castiliei însuma 6 milioane de locuitori, în timp ce aceea a Aragonului şi Portugaliei numai câte unul. Un veac mai târziu, diferenţa a crescut şi mai mult : Castilia a atins cifra de 8.300.000 de locuitori, faţă de cei 1.300.000 ai Aragonului, respectiv 1.500.000 ai Portugaliei. În privinţa oraşelor, se cuvine remarcată ponderea Seviliei : cu o populaţie de aproximativ 150.000 de locuitori în 1588, ea se situa pe locul al treilea pe continent, după Paris şi Napoli, întrecând de departe capitala regatului, Madrid, cu numai 37.000, la finele secolului[4].

Creşterea demografică – îndeosebi în mediul urban, desigur – nu a ocolit nici peninsula italiană, statele germane, ţările scandinave şi regiunile baltice[5]. Pretutindeni, ea a creat probleme noi, fiind totodată răspunzătoare pentru contrastele şi marile conflicte care au marcat secolul.

Dar, în pofida ei şi a procesului de urbanizare pe care l-a accelerat, societatea europeană a secolului al XVI-lea a continuat să rămână ceea ce fusese timp de secole, adică predominant rurală şi agricolă[6]. Aceasta este încă o trăsătură generală a epocii.

---

care, la câteva decenii bune de la apariţie şi de la tălmăcirea sa în limba română, continuă să rămână principalul reper istoriografic pentru secolul al XVI-lea european.

1. Leonard W. Cowie, *op. cit.*, p. 25.
2. *Ibidem*, pp. 25-26 ; H.G. Koenigsberger, George L. Mosse, *op. cit.*, p. 31.
3. E. Anthony Wrigley, „Urban Growth and Agricultural Change : England and the Continent in the Early Modern Period”, în Peter Borsay (ed.), *The Eighteenth-Century Town. A Reader in English Urban History 1688-1820*, Longman, Londra, New York, 1990, pp. 73-74.
4. Leonard W. Cowie, *op. cit.*, p. 26.
5. Pentru detalii, vezi Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. II, pp. 168 *sqq*.
6. *Cf.* Frédéric Mauro, *op. cit.*, pp. 105-118 ; Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 79 *sqq*.

Singura deosebire – dar substanţială – faţă de perioada anterioară este că, acum, majoritatea fostei ţărănimi dependente a devenit liberă din punct de vedere juridic, aptă de a se strămuta şi de a dispune de posesiunile sale funciare. Fenomenul este, la prima vedere, paradoxal, într-o epocă de pronunţată creştere demografică şi, pe alocuri, chiar de suprapopulare. Probabil că trebuie pus pe seama îndelungatei crize a secolului al XIV-lea şi a schimbărilor consecutive în modul de organizare a marilor proprietăţi funciare din a doua jumătate a veacului următor. În acelaşi timp, el se cuvine legat şi de caracterul comercial al sistemului economic, încă şi mai evident după anul 1500, care oferea atât ţăranilor, cât şi elitelor nobiliare resurse îndestulătoare pentru a le îngădui primilor să se emancipeze, iar celorlalţi să completeze această pierdere prin venituri alternative. De altfel, dispariţia treptată a şerbiei nu a antrenat şi disoluţia regimului seniorial. Acesta a supravieţuit mai peste tot în Europa, ceea ce confirmă, o dată mai mult, fenomenul de împletire a vechiului cu noul, specific epocii la care ne referim.

Al treilea aspect principal al perioadei – şi tot din categoria structurilor vieţii materiale, ca şi precedentele – a fost aşa-numita „revoluţie a preţurilor”, în care trebuie să vedem un fenomen tipic inflaţionist, primul de acest fel din istorie, pe care specialiştii l-au numit astfel pentru a-i scoate mai bine în relief contrastul cu secolele medievale, în care asemenea fluctuaţii au fost mai rare (şi, în orice caz, nu la un asemenea nivel). Interpretarea cauzelor sale a fost variată[1]. Cea mai frecventă a fost aceea cantitativă, care a legat ascensiunea preţurilor de importurile sporite de metale preţioase din America. Explicaţia s-a impus chiar din a doua jumătate a veacului respectiv (fiind elaborată de Jean Bodin, în 1568), dar a fost confirmată şi de cercetările analiştilor actuali. Earl J. Hamilton, de pildă, a arătat, într-o bine-cunoscută lucrare[2], că afluxul de argint în Spania, extras din minele americane, a fost, cu începere mai ales din 1535, principalul factor al schimbării preţurilor în această ţară şi în întreaga Europă, din cauza supra-abundenţei astfel create.

Curând totuşi, această teorie a fost pusă sub semnul îndoielii. Mai multe observaţii au contribuit la acest lucru. În primul rând, s-a remarcat că rata de creştere a preţurilor în Peninsula Iberică a fost mai mare în prima jumătate a secolului al XVI-lea (când importurile de metale preţioase din Lumea Nouă erau abia la început), decât în a doua parte a intervalului. Partizanii explicaţiei cantitative au ripostat, invocând productivitatea sporită, începând cu 1450, a faimoaselor mine de la Joachimstahl, din Boemia (de la numele cărora provine celebra monedă de argint, talerul şi, prin derivaţie, denumirea dolarului). Argumentul este mai puţin solid decât pare, cu atât mai mult cu cât s-a dovedit şi faptul că o mare parte din cantitatea de metale adusă în Peninsula Iberică s-a scurs perpetuu în afară, pentru plata trupelor spaniole staţionate în diferite provincii şi achitarea împrumuturilor din partea creditorilor germani şi genovezi. Prin urmare, este evident că Spania a suferit în această perioadă nu de un surplus, ci de o carenţă de aur şi argint, fiind chiar obligată să adopte, la începutul secolului următor, o monedă profund devalorizată. Preţurile ridicate care i-au fost specifice în prima parte a intervalului par să indice mai curând o inflaţie de credit, şi nu de monedă.

1. Pentru analiza detaliată a acestui aspect, vezi contribuţia mai veche, dar încă actuală, a lui Franck C. Spooner, în *The New Cambridge Modern History*, vol. III ; R.B. Wernham (ed.), *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge University Press, 1968, cap. II, „The Economy of Europe, 1559-1609”, pp. 14-43. De asemenea, Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. III, pp. 98-139, şi Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 81-82.
2. *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650*, Harvard University Press, 1934.

Aceeaşi situaţie este prezentă şi în alte teritorii. În Italia, de exemplu, fluctuaţia importurilor de argint nu a coincis cu modificarea preţurilor. Dar faptul cel mai important a fost că preţul diferitelor mărfuri nu a crescut în mod egal, aşa cum ar fi fost normal în cazul unei inflaţii pur monetare. Sporul cel mai ridicat s-a înregistrat la produsele agricole, mai ales la grâne şi lână. Bunurile manufacturiere au crescut doar pe jumătate. De aceea, cauzele acestui fenomen trebuie căutate în altă parte.

Cea mai acceptată alternativă a teoriei lui Bodin este astăzi aceea care ia în calcul factorul demografic. Creşterea sensibilă a populaţiei în secolul al XVI-lea a suscitat o presiune crescândă asupra pământului, aflat în cantitate limitată. Metodele sale de exploatare şi, implicit, productivitatea nu au putut ţine pasul cu noua proporţie a consumatorilor şi cu nevoia lor sporită de produse de primă necesitate. Între ceea ce cereau aceştia şi ceea ce li se oferea a apărut astfel o discrepanţă semnificativă, care a ridicat costurile cerealelor, ale celorlalte materii prime şi ale pământului, pe tot parcursul secolului şi în toate ţările continentului.

Care au fost consecinţele acestui proces[1] ? În primul rând, un net decalaj între salarii şi preţuri, care a afectat cea mai mare parte a lucrătorilor rurali şi urbani, în sensul unei constante pauperizări. Conjuncţia acestei situaţii cu diferitele curente propagandistice ale timpului a dat naştere unor veritabile explozii sociale (cum ar fi cele din 1525-1527 şi 1534) şi a încurajat manipularea politică a maselor, după cum au demonstrat-o evenimentele din Ţările de Jos (1572-1609) şi din Franţa, în timpul războaielor religioase. Categoriile inferioare ale nobilimii par să fi fost la fel de afectate. Îndeosebi în regatul francez şi Italia, ele nu au reuşit să ţină pasul cu preţurile în creştere. Graba cu care mica nobilime din Franţa, spre exemplu, s-a angajat în războaiele externe şi în conflictele confesionale din această perioadă poate fi un indiciu al crizei economice a acestui numeros grup social.

Marea nobilime lasă impresia de a fi supravieţuit mai bine conjuncturii nefavorabile, graţie nu numai menţinerii sistemului seniorial şi a presiunii demografice asupra pământului, care i-a permis să ridice nivelul arendelor, dar, în general, şi formei de proprietate pe care ea a continuat să se sprijine – aceea funciară –, care a rămas, şi în această perioadă, investiţia cea mai sigură într-o economie aflată într-un amplu proces de transformare capitalistă[2]. În acelaşi timp, nobilimile europene au profitat şi de patronajul regal spre a-şi face respectate privilegiile, chiar dacă preţul pentru aceasta a fost o dependenţă sporită faţă de coroană. Însă cercetări mai recente au arătat că nici elitele dominante nu au fost cu desăvârşire ocolite de efectele negative ale „revoluţiei preţurilor". Dificultăţile lor financiare au apărut mai cu seamă spre finele secolului, când beneficiile anterioare furnizate de pământ şi de favorurile regale au fost întrecute de costurile în creştere. La acestea s-au mai adăugat şi efectele unui mod de viaţă extravagant, influenţat de Renaştere, după cum ne-o sugerează, de pildă, magnificele castele de pe Loara, în Franţa. Prima ripostă a marii nobilimi în această situaţie a constat, aproape peste tot în Europa secolului al XVI-lea, în retragerea şi mai rigidă în spatele privilegiilor sale ereditare. O demonstrează cunoscutul fenomen al „reacţiei senioriale", specific tocmai acestui veac. În regatul francez, de pildă, nobilii au dezvoltat aşa-numita doctrină a

1. *Cf. The New Cambridge Modern History*, vol. III, cap. V, „Social Structure, Office-Holding and Politics, Chiefly in Western Europe", pp. 126-149 ; Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 83-84 *sqq*. şi H.G. Koenigsberger, George L. Mosse, *op. cit.*, pp. 38-43.
2. *Cf.* Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. III, p. 111.

derogării (devenită, din 1560, lege), în conformitate cu care orice membru al acestei clase care s-ar fi angajat în activităţi lucrative era sancţionat cu pierderea statutului social[1]. Consecinţele măsurii au fost considerabile. Ea a contribuit, fireşte, la întărirea spiritului de clasă al nobilimii şi la relativa consolidare a poziţiilor sale în societate, dar a îndepărtat definitiv de comerţ şi industrie capitaluri importante, a căror investire acolo ar fi avut, fără îndoială, rezultate spectaculoase. În aceste condiţii, proprietatea funciară a rămas elementul principal de referinţă, atât pe plan social, cât şi economic. Acesta este încă un motiv care a făcut din ea emblema reuşitei pentru numeroşi reprezentanţi ai burgheziei, tentaţi să-şi abandoneze ocupaţiile de început, în schimbul achiziţionării de pământ şi ranguri. Pretutindeni în Europa, procesul de înnobilare pe scară largă a membrilor proeminenţi ai „claselor mijlocii” exclude prejudecata tradiţională a considerării acestei categorii, în ansamblu, ca un factor a cărui ascensiune a avut efecte revoluţionare[2]. În Anglia, unde principiul derogării nu a existat, nobilimea s-a lansat mai hotarâtă în afaceri, cu rezultatul unei intensităţi sporite a dezvoltării şi a unei permeabilităţi sociale mai mari. Această particularitate se află la originea superiorităţii ulterioare a insulei asupra rivalilor săi continentali.

„Revoluţia preţurilor” a marcat totodată o dezvoltare şi mai accentuată a schimburilor internaţionale şi intensificarea circulaţiei monetare. Chiar dacă, în prima parte a veacului al XVI-lea, traseele comerciale au continuat să respecte patternul din secolele precedente, zona atlantică a început să capete totuşi o pondere din ce în ce mai mare, sfârşind prin a se impune ca principală arteră de circulaţie. Traficul dintre Europa şi colonii a sporit continuu nu numai ca urmare a importurilor hispano-portugheze de materii prime şi metale preţioase, dar şi a necesităţii – la fel de imperioase – de aprovizionare a teritoriilor de peste mări şi a emigranţilor europeni cu bunuri de trebuinţă[3]. Spania resimţea această obligaţie cu atât mai acut cu cât, spre deosebire de Portugalia, ea stăpânea un imperiu colonial compact, care avea nevoie, pentru a se menţine, de toate tipurile obişnuite de mărfuri de pe continent. Graţie monumentalei opere a lui Pierre şi Huguette Chaunu[4] şi a informaţiilor sale statistice, comerţul hispanic din Atlantic ni se dezvăluie la nivelul unor proporţii cu adevărat uimitoare pentru acea epocă. Până în jurul anului 1550, numărul de corăbii care navigau între Sevilia şi Lumea Nouă, dus-întors, a depăşit, constant, cifra de 200 anual, pentru un total de 30.000 de tone de mărfuri. După un scurt recul, cu începere din 1560 comerţul transatlantic s-a extins din nou până când, la finele secolului, numărul de corăbii l-a egalat pe cel anterior, iar deplasamentul total a urcat la 50.000 de tone. E limpede că regiunea castiliană era incapabilă să suplinească, singură, acest uriaş volum de mărfuri. Grosul venea, de fapt, din restul Europei, dar mai cu seamă din Ţările de Jos şi din nordul Italiei. Drept urmare, negustorii şi bancherii flamanzi, genovezi şi germani au monopolizat – sub acoperirea firmelor castiliene – aproape întregul comerţ cu ţinuturile colonizate de spanioli, însuşindu-şi majoritatea avuţiilor americane. Ceea ce le-a scăpat, s-a scurs tot în exterior, pe cheltuieli de

1. Pe larg despre acest aspect, la Guy Chaussinand-Nogaret, J.-M. Constant, Catherine Durandin, Arlette Jouanna, *Histoire des élites en France du XVI*e *au XX*e *siècle. L'honneur – Le mérite – L'argent*, Éditions Tallandier, Paris, 1991, *passim*.
2. Bibliografia acestui fenomen social este prea amplă pentru a fi redată aici, fie şi fragmentar. Pentru sinteza sa comprehensivă, vezi, din nou, Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. IV, pp. 43-58. De asemenea, Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 84-86.
3. Frédéric Mauro, *op. cit.*, pp. 152-155.
4. *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, tome I-VIII, Armand Colin, Paris, 1955-1960.

întreţinere şi aprovizionarea forţelor de ocupaţie. „Deposedarea” Spaniei de posibilitatea unei utilizări „autocentrate” a beneficiilor comerţului transatlantic a devenit şi mai evidentă (şi, totodată, mai profundă) în jurul anului 1566, când negustorii genovezi stabiliţi în porturile iberice (mai ales la Sevilia) au încetat să mai finanţeze comerţul cu Lumea Nouă, părăsind peninsula şi lăsând negustorilor flamanzi – care lucrau la faţa locului – controlul traficului transatlantic. Până atunci, circuitul fusese următorul : „financiarii” genovezi fuseseră bancherii regalităţii, având misiunea de a achita toate cheltuielile exterioare ale monarhiei, mai ales la Anvers decontul făcându-se cu argintul regal adus de galioanele spaniole din America. Însă genovezii nu erau autorizaţi să scoată metalul alb din regat decât în cazuri excepţionale, fiind obligaţi să-l schimbe pe loc, cumpărând în Spania diferite materii prime sau produse finite (lână, ulei, alaun etc.), pe care le exportau şi le vindeau în afară amortizându-şi, astfel, în numerar sau în scrisori de credit, cheltuielile făcute în folosul regalităţii. Semnificaţia unui asemenea procedeu aproape că nu mai trebuie precizată : încurajând producţia internă, el stimula folosirea „autocentrată” a bogăţiilor Americii. După 1566 însă, necesităţile impuse de campania din Ţările de Jos l-au constrâns pe rege să autorizeze ieşirile de argint din peninsulă, până atunci foarte rare şi strict controlate. Genovezii au abandonat atunci comerţul cu mărfuri, care nu le mai era necesar, pârghiile traficului cu Lumea Nouă fiind preluate de negustorii din nord, care, de la faţa locului, avansau Spaniei mărfurile necesare, în schimbul argintului american, care a început astfel să iasă masiv din regat. În acest fel, ibericii au devenit simpli intermediari ai resurselor transatlantice, pe care nu le-au mai putut controla[1].

Se înţeleg astfel mai bine adevăratele determinante ale politicii imperiale a Spaniei în secolul al XVI-lea. Nu interesele strategice i-au dictat acesteia repetatele campanii în Italia, iar obstinaţia cu care Carol Quintul şi Filip al II-lea s-au cramponat de Germania, respectiv Ţările de Jos nu a fost subîntinsă numai de hotărârea de a nu ştirbi nimic din organizarea imperiului şi a prestigiului său politic. Miza a constat, de fapt, în ceva cu mult mai important. În fond, problema care se punea pentru Spania era de a-şi asigura, prin controlul teritoriilor amintite, deopotrivă resursele indispensabile menţinerii imperiului său colonial şi – indirect – o parte cât mai substanţială a beneficiilor marelui comerţ, prin impozitarea locală a beneficiarilor înşişi sau prin cereri repetate de credit. Imperativul acestei politici – la drept vorbind, singura posibilă – era cu atât mai categoric, cu cât Spania nu avea nici experienţa mânuirii instrumentelor economiei de piaţă şi nici mentalitatea adecvată acestui scop. Expansiunea ei maritimă de la sfârşitul secolului al XV-lea avusese loc – să ne reamintim – cu finanţele şi din iniţiativa străinilor, ceea ce îi obliterase monarhiei iberice toate posibilităţile de a-şi crea în această privinţă un capital propriu[2].

Rezultatele acestei politici au fost, la început, cele scontate. Posesiunile spaniole – de fapt habsburgice – din Europa au pus la dispoziţia stăpânitorilor toate veniturile lor, şi nu numai. Controlul Anversului (Antwerppen) a fost, în acest sens, deosebit de important. Începută în primii ani ai secolului, ca urmare a alianţei comerciale dintre negustorii portughezi şi germani, ascensiunea meteorică a acestui oraş a atins apogeul după cincizeci de ani, când a devenit cea mai însemnată piaţă de schimb a continentului[3]. Aici se făceau

1. Pentru întreaga discuţie referitoare la acest aspect, vezi luminoasa analiză a lui Fernand Braudel, *Philippe II*, în Fernand Braudel, *Écrits sur l'histoire*, vol. II, Arthaud, Paris, 1990, pp. 240-241.
2. *Ibidem*.
3. *Cf. The New Cambridge Modern History*, vol. II, G.R. Elton (ed.), *The Reformation (1520-1559)*, Cambridge University Press, 1968, cap. II, „Economic Growth”, § 2, „The Greatness of Antwerp”, pp. 50-62.

principalele tranzacţii internaţionale şi se obţineau creditele solicitate de monarhii. Direct sau prin intermediari, mica aşezare de pe Escaut îi reunea pe toţi marii bancheri ai momentului, fie italieni, aparţinând celebrelor familii Doria, Grimaldi, Spinola, Pallavicino, fie germani, ca, spre exemplu, Jakob Fugger – partenerul preferat de afaceri al lui Maximilian I şi Carol Quintul.

„Boom”-ul economic al Anversului a fost însă de scurtă durată. El s-a încheiat aproape la fel de repede cum a început, în special din cauza cascadei de falimente declarate de statele debitoare şi, consecutiv, a prăbuşirii caselor de schimb. Declinul Anversului – care trebuie pus, fără îndoială, pe seama perfecţionării sistemului financiar--comercial, cum se întâmplase şi după 1277 – a coincis cu cel al Spaniei şi al imperiului ei din ultima parte a secolului al XVI-lea. Acest fapt demonstrează că dinamica economiei de schimb, cu legile sale proprii, nu (mai) putea fi stăpânită cu mijloace pur politice, evoluţia sa fiind prea rapidă pentru a mai concorda cu un cadru imperial insuficient de flexibil. Între mentalitatea politică a epocii, tributară încă soluţiei arhaice de prelevare forţată a profitului prin mijloace administrative, şi, pe de altă parte, specificul tot mai pronunţat capitalist al vieţii economice, ostil oricărei structuri integratoare, indecvarea devenise clară. Or, Habsburgii spanioli – aidoma Franţei, cu trei sute de ani mai înainte – tocmai acest lucru nu l-au observat atunci când, pentru a păstra unitatea imperiului, au intervenit în forţă în Ţările de Jos răsculate, unde spiritul afacerilor era, la vremea respectivă, cel mai activ de pe continent. Se încerca astfel rezolvarea prin măsuri coercitive a unei situaţii care ameninţa să scape de sub control din cauza subordonării sale faţă de o „legitate” economică dificil de controlat. Eşecul lor, consfinţit de independenţa Olandei şi supremaţia Amsterdamului din secolul următor, le-a dovedit cu prisosinţă anacronismul[1].

Însă dezvoltarea internaţională a schimburilor – aflată la originea supremaţiei spaniole în veacul al XVI-lea – a mai avut un aspect important, în afară de faptul că a legat Lumea Nouă de Europa în cadrul a ceea ce Immanuel Wallerstein a numit „economia mondială modernă”[2]: începutul integrării economice a întregului continent, prin atragerea în circuitele comerciale ale timpului a marilor spaţii din Răsărit. Revoluţia preţurilor şi cererea sporită de produse din Apus a oferit nobilimilor din statele germane de nord-est, din Polonia, Boemia şi Ungaria o ocazie unică. Ca urmare, aici s-a dezvoltat un sistem agricol de producţie bazat pe marea proprietate şi munca servilă a ţăranilor, de o factură cu totul originală. Deşi a fost caracterizat ca o „nouă şerbie”, acest sistem nu mai avea, practic, nimic seniorial în sine, exceptând doar forma. El a reprezentat modalitatea

1. Pentru toate aceste aspecte, vezi magistrala sinteză a lui Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe-XVIIIe siècle)*, tome II, *Les jeux de l'échange : le possible et l'impossible* ; tom III, *Le temps du monde*, A. Colin, Paris, 1979-1980, *passim*, şi ediţiile respective în limba română : *Jocurile schimbului : posibilul şi imposibilul*, vol. I-II, şi *Timpul lumii*, vol. I-II. Un rezumat succint al evoluţiei menţionate (care, în acelaşi timp, este şi al sintezei de mai sus), la Fernand Braudel, *La Dynamique du capitalisme*, Arthaud, Paris, 1985, *passim*.
2. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, vol. I, *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth-Century*, Academic Press, New York, 1974, cu ediţia în limba română, *Sistemul mondial modern. Agricultura capitalistă şi originile economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea*, vol. I-II, traducere de Dorel Abraham, Ilie Bădescu şi Marcel Ghibernea, Editura Meridiane, Bucureşti, 1992. Un foarte bun rezumat al teoriei wallersteiniene, expusă în cele trei volume care alcătuiesc, până acum, impozanta sinteză privitoare la geneza şi evoluţia sistemului capitalist mondial, se găseşte în volumul de studii publicat de autor împreună cu Terence K. Hopkins, *World-Systems Analysis. Theory and Methodology*, Sage Publications, Londra, New Dehli, 1982.

particulară de adaptare la capitalism a regiunilor respective, impusă de condiţiile locului : stadiul aproape incipient al vieţii urbane şi, implicit, al „păturilor mijlocii" burgheze, existenţa unor proprietăţi funciare întinse, controlate de o clasă puternică de proprietari, o forţă de muncă numeric importantă şi disponibilă etc. Amprenta tradiţională a acestor factori de mediu nu trebuie să ne inducă în eroare. Ea trădează, în realitate, un tip inedit de dezvoltare, în care noul s-a manifestat în şi prin intermediul vechilor structuri – fenomen grăitor pentru însuşirea „cameleonică" a capitalismului (după expresia lui Fernand Braudel) de a se acomoda oricărui caz şi tuturor împrejurărilor[1].

Din punct de vedere politic, una dintre trăsăturile cele mai relevante ale secolului al XVI-lea constă în desăvârşirea trecerii de la regalitatea medievală la monarhia suverană. Dacă această tendinţă apare ca indiscutabilă, nu trebuie totuşi omis faptul că, pe tot parcursul perioadei în discuţie, ea a coexistat cu – şi uneori a fost *depăşită* de – alta, e drept, mai veche, dar care şi-a păstrat aproape intactă vigoarea şi forţa de atracţie : tendinţa imperială. Secolul al XVI-lea a fost şi un secol cu o apăsată „vocaţie imperială", după cum o demonstrează atât domnia lui Carol Quintul, cât şi expansiunea mediteraneană a celuilalt imperiu, Otoman, sau ambiţiile hegemonice ale Franţei, care urmăreau reeditarea în Europa a politicii imperiului medieval. Cu toate acestea, la nivel *local* şi pe plan *intern*, prima tendinţă, aceea „naţional"-monarhică, a înregistrat o predominanţă evidentă[2].

Această tendinţă priveşte, în mod firesc, în primul rând partea de apus a continentului. În jurul anului 1500, principalele state europene din această zonă ieşiseră victorioase dintr-o lungă perioadă de frământări interne, ţintind acum, în mod legitim, spre consolidarea sistematică a puterii. În Spania, de exemplu, domnia „Regilor Catolici", Ferdinand de Aragon şi Isabela de Castilia, a extins autoritatea coroanei asupra întregii peninsule, concomitent cu întărirea unităţii sale religioase. La rândul ei, monarhia franceză – scăpată cu bine din perioada de tulburări a războiului cu Anglia şi întărită de Ludovic al XI-lea – a intrat în noul secol cu un important capital de putere şi, totodată, cu cel mai centralizat guvern din Europa. În ambele regate a continuat să se remarce în această epocă acelaşi proces de dezvoltare administrativă din secolele precedente, ilustrat atât de specializarea crescândă a organelor statului, cât şi de amplificarea inevitabilă a corpului birocratic cu elemente de „jos", pentru care posibilitatea unei cariere în preajma regelui se asocia, invariabil, cu un rang nobiliar, care deschidea mari perspective de ascensiune socială[3]. În amândouă regatele, monarhii au adoptat, cu începere de la Filip al II-lea, respectiv Henric al II-lea, titlul de „Maiestate", rezervat până atunci exclusiv împăratului, simultan cu autorizarea răspândirii unor noi doctrine despre natura divină a puterii. În fine, ambele monarhii şi-au întărit prestigiul şi autoritatea, reuşind să aducă Biserica din propriile regate sub un control nemijlocit. Politica franceză în acest domeniu – ale cărei

1. Referinţele în legătură cu specificul dezvoltării capitalismului şi, în general, al modernizării în Europa de Răsărit sunt, ca şi cele despre schimbarea socială în aceeaşi perioadă (vezi *supra*), extrem de numeroase. Pentru simplificare, trimitem din nou la Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, vol. II, pp. 211-279, şi Daniel Chirot, *Social Change in the Modern Era*, Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1986 ; Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economies and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, University of California Press, 1989 (cu o versiune în limba română : *Originile înapoierii în Europa de Est. Economie şi politică din Evul Mediu până la începutul secolului al XX-lea*, prefaţă de Daniel Chirot, traducere de Victor Rizescu, Editura Corint, Bucureşti, 2004).
2. Leonard W. Cowie, *op. cit.*, p. 106.
3. *Ibidem*, pp. 107-109.

etape principale, din 1438 şi 1515, au fost deja amintite – şi-a găsit o perfectă imitaţie în Spania. În 1486, Ferdinand de Aragon a obţinut din partea Romei dreptul de a-i numi pe ocupanţii tuturor funcţiilor religioase importante din regat, în schimbul susţinerii intereselor papale în Italia. Câţiva ani mai târziu, în 1523, acest drept a fost şi mai mult extins de Carol Quintul, care a desăvârşit astfel ceea ce predecesorul său începuse. Dar spre deosebire de Franţa, puterea ecleziastică a monarhiei iberice a făcut totuşi un pas mai departe. Prin înfiinţarea Inchiziţiei (în 1479) şi înzestrarea ei cu prerogative mai largi decât ale oricărui tribunal religios din regat, coroana spaniolă a dobândit o autoritate atât de covârşitoare asupra propriului cler şi, deopotrivă, a laicilor, încât nu a mai avut nevoie să meargă până la abolirea autorităţii papale, cum s-a întâmplat în alte părţi. „În Spania nu există nici un papă”, a declarat odată un funcţionar oficial, iar titulatura de „Rege Preacatolic”, cu care suveranul pontif l-a învestit pe Filip al II-lea, nu a reuşit să ascundă această realitate.

În restul continentului, raporturile dintre stat şi Biserică au urmat un făgaş încă şi mai radical, dacă acest lucru mai era posibil. Izbucnirea Reformei în statele germane (1517) şi, ulterior, victoria ei în multe dintre statele europene au reaşezat complet aceste raporturi, într-un sens profund diferit de cel medieval[1]. În ţările nordice, de pildă, izbânda lutheranismului a răpit instituţiilor ecleziastice locale orice independenţă, transformându-le în apendice ale puterii laice. Regele danez Christian al III-lea a confiscat, în 1536, bunurile funciare ale Bisericii, transformând clerul într-o categorie salariată. Mergând şi mai departe, trei ani mai târziu el a aşezat serviciul divin sub controlul strict al coroanei[2].

În Anglia, procesul s-a petrecut, în linii mari, la fel[3]. Aproape ca şi în Peninsula Scandinaviei, Reforma engleză a fost un act politic, devenit posibil datorită influenţei mediocre a Bisericii Catolice asupra „spiritului public” insular. Încă din Evul Mediu exista aici o tradiţie nativă a ereziei. Propaganda lui Wycliffe şi mişcarea Lollards-ilor fuseseră anticlericale şi ostile slujbei catolice cu mult înainte de Reformă. Pe de altă parte, viaţa intelectuală se bucurase de o libertate mai mare de afirmare decât pe continent, aşa cum o sugerează, între altele, manifestările spiritului universitar, mult mai libere comparativ cu cele de la Paris, să spunem. În al treilea rând, influenţa umanismului insuflase claselor educate din insulă o netă predispoziţie spre reformă, pe care regalitatea a speculat-o abil, depăşind însă intenţiile intelectualilor respectivi (ca, bunăoară, Thomas Morus), limitate doar la o schimbare din interior a Bisericii, conformă tradiţiei medievale. La aceste cauze s-au adăugat şi anticlericalismul unor părţi importante ale societăţii engleze, interesate, din motive preponderant materiale, de diminuarea prerogativelor Bisericii.

Pretextul rupturii l-a constituit problema divorţului dintre Henric al VIII-lea (1509-1547) şi Ecaterina de Aragon, care nu reuşise să-i dea un fiu soţului ei. În secolul al XVI-lea, dinastiile erau încă fragile, iar o succesiune pur feminină la tron – pe care, oricum, regele englez o avea asigurată – nu era considerată suficient de solidă pentru consolidarea puterii monarhice.

Asociindu-se cu parlamentul şi având sprijinul unor servitori devotaţi – ca Thomas Cromwell şi, mai înainte, Cardinalul Wolsey –, Henric al VIII-lea a promulgat, între

1. *Cf. The New Cambridge Modern History*, vol. III, cap. III, „Luther and the German Reformation”, cap. IV, „The Swiss Reformation and the Sects”, pp. 70-95 şi 96-133.
2. *Ibidem*, cap. V, „The Reformation in Scandinavia and the Baltic”, pp. 134-160.
3. *Ibidem*, cap. VII, „The Reformation in England”, pp. 226-250.

1531 şi 1534, mai multe statute care abrogau dependenţa Bisericii engleze de Roma, consacrându-l pe rege ca şeful ei suprem. Cel mai important dintre acestea a fost „Actul de Supremaţie" din 1534, care instituia formal Biserica Anglicană. În anii următori (1534-1539), au fost desfiinţate toate mănăstirile, iar averile lor au fost vândute nobilimii (*gentry*) şi elementelor burgheze, fapt care a reprezentat, după cum s-a apreciat, cea mai mare transformare a dreptului de proprietate din istoria modernă a Angliei[1].

În ciuda acestor schimbări, doctrina religioasă a noii Biserici a rămas – lucru interesant – esenţialmente catolică. Cele „6 Articole" din 1539 conservau credinţa în transsubstanţiere, confesiunea auriculară şi celibatul clerical, orice presiune asupra regelui în direcţia unei reforme dogmatice rămânând fără rezultat. Pătrunderea curentelor protestante în Anglia s-a intensificat începând cu domnia lui Eduard al VI-lea (1547-1553), când au fost introduse „Cartea Rugăciunii Comune" (*Book of Common Prayer*, 1549) şi cele „42 de Articole" (1552), care propuneau un model liturgic aproape tipic luteran[2]. Victoria definitivă a Reformei se va produce, paradoxal, în urma reacţiei catolice din timpul Mariei Tudor (1553-1558). Persecuţiile sale antiprotestante şi căsătoria cu Filip al II-lea, regele Spaniei, au făcut din anglicanismul ezitant de până atunci o problemă de interes naţional, definitiv tranşată în timpul Elisabetei I (1558-1603). Guvernarea ei a însemnat angajarea ireversibilă a Angliei pe calea separării de catolicism şi de instanţele sale conducătoare[3].

Instituirea Bisericii Anglicane – încă un element caracteristic pentru specificul insular al regatului englez – a avut mari consecinţe pe plan politic. Contribuţia parlamentului la acest eveniment a întărit această instituţie atât de mult, încât nici un monarh nu a mai fost, după aceea, capabil să se dispenseze de colaborarea sa. Acest lucru explică, pe de altă parte, şi absenţa unor caracteristici absolutiste ale regalităţii, comparabile cu acelea de pe continent. Situaţia creată de împrejurările proclamării anglicanismului a acutizat totuşi, încet dar sigur, antagonismul dintre cele două părţi. Prin urmare, aici trebuie căutată originea marelui război civil din secolul următor, în care majoritatea istoricilor au văzut – pe bună dreptate sau nu – un moment capital în istoria modernă a Europei.

Controlul regal asupra bisericilor naţionale în secolul al XVI-lea a oferit puterii laice o dublă victorie : mai întâi o completă libertate faţă de orice interferenţă din afară şi un enorm spor de autoritate. Acest gen de patronaj a asigurat statului nu numai loialitatea clerului, cu marea sa influenţă spirituală, ci şi sprijinul elitelor nobiliare, interesate de avantajele materiale şi politice pe care această adeziune i le putea aduce. Însă ar fi greşit, să ne închipuim – judecând după acest exemplu – că evoluţia monarhiilor europene a fost jalonată în veacul de care ne ocupăm numai de succese. Multe dintre problemele epocii precedente s-au pus, cu aceeaşi gravitate, şi acum – de exemplu, problema fiscală, cu răsfrângeri vădite asupra majorităţii evenimentelor şi fenomenelor acestei perioade.

La începutul secolului al XVI-lea, sursele tradiţionale de venituri ale monarhiilor apusene nu mai erau suficiente pentru a acoperi costurile în creştere ale războiului, diplomaţiei şi administraţiei, chiar şi acolo unde – ca în Spania – exista o certă afluenţă monetară. Prin urmare, identificarea unor mijloace financiare alternative a devenit tot mai imperioasă. Primul dintre acestea a constat în confiscarea şi vânzarea pământurilor

1. H.G. Koenigsberger, George L. Mosse, *op. cit.*, pp. 238-240.
2. *Ibidem*, p. 241.
3. *Ibidem*, pp. 242-243.

Bisericii (ca în ţările protestante) şi în instaurarea monopolului regal asupra tuturor numirilor ecleziastice (ca în zonele catolice). Politica religioasă hispano-anglo-franceză, la care ne-am referit, capătă, din acest unghi, valenţe absolut noi.

Un alt mijloc, din ce în ce mai uzitat, a fost scoaterea la licitaţie a funcţiilor publice. În Franţa, unde practica respectivă a „prins" cel mai bine, funcţiile erau adesea create numai cu acest scop, oferind elitelor burgheze şansa unei rapide ascensiuni sociale. Consecinţele fenomenului nu s-au lăsat aşteptate. Nobilimea a crescut din punct de vedere numeric şi s-a diversificat, dar – cum am văzut – a devenit şi mai dependentă de putere. Aceasta, la rândul ei, şi-a creat, prin venalitatea funcţiilor, un corp birocratic fidel, pe care l-a opus, ori de câte ori a fost nevoie, categoriilor tradiţionale ale aristocraţiei. În acest mod, monarhiile şi-au asumat un rol mediator între diferitele facţiuni nobiliare, cu rezultatul unui spor considerabil în libertatea de acţiune[1]. Regula acestui joc le-a impus însă respectarea cu grijă a privilegiilor clasei dominante şi, în primul rând, pe cel al exonerării fiscale. Efectul măsurii a fost, mai întâi, de a strămuta centrul de greutate al impozitării pe categoriile sociale cele mai active, cu consecinţa răpirii, în ţările respective, a oricărei posibilităţi de dezvoltare a sectoarelor lucrative. Cel mai elocvent exemplu în acest sens îl reprezintă Spania, unde fenomenul amintit a fost principalul vinovat pentru perpetua slăbiciune economică a regatului, în pofida avantajelor pe care i le procura imperiul său colonial. În al doilea rând, deficitul bugetar alimentat de aceste scutiri a trebuit diminuat pe alte căi. Astfel, s-a ajuns la soluţia împrumuturilor, adoptată în epocă de toate statele europene. Cazul Spaniei este, aici, încă o dată, revelator. Pe tot parcursul secolului al XVI-lea, coroana spaniolă – al cărei venit nu depăşea 1,5 milioane de ducaţi anual – a primit de la diverse bănci italiene şi germane credite în valoare totală de 39 milioane de ducaţi, garantate fie cu veniturile comerţului cu Indiile de Vest, fie prin sistemul numit *juros* – forma incipientă a datoriei publice. Falimentele răsunătoare ale monarhiei iberice din a doua jumătate a veacului au demonstrat însă că împrumuturile nu constituiau o soluţie. În ansamblu, problema fiscală a rămas nerezolvată, şi nu numai pentru Spania. Faptul explică, poate, caracterul endemic al războiului în perioada pe care o avem în vedere, arătându-ne totodată modul cum o veche mentalitate – aceea a procurării fondurilor prin pradă – putea coabita cu noul, chiar şi în sectorul economic cel mai avansat al epocii. De aceea, evoluţia finanţelor în secolul al XVI-lea poate fi apreciată ca evocatoare pentru întregul fenomen de coabitare a tradiţiei cu modernitatea, caracteristic veacului[2].

Franţa în secolul al XVI-lea : campaniile din Italia (1494-1559) şi războaiele religioase (1556-1598)

Victoria finală împotriva Angliei din 1453 şi opera ulterioară de consolidare întreprinsă de Ludovic al XI-lea au îngăduit Franţei să aspire la o politică de mare putere pe continent. Peninsula italiană părea spaţiul cel mai nimerit pentru realizarea acestei intenţii, întrucât, potrivit unui vechi obicei medieval, ocuparea Italiei îl ridica automat

1. Guy Chaussinand-Nogaret, J.-M. Constant, Catherine Durandin, Arlette Jouanna, *op. cit.*, *passim* ; Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 115-116.
2. *Cf*. Fernand Baraudel, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. III, pp. 339-367 ; H.G. Koenigsberger, George L. Mosse, *op. cit.*, pp. 226-237.

pe posesorul ei la rangul de candidat la hegemonia europeană sau la „monarhia universală”, cum se spunea atunci[1]. Pretextul intervenţiei l-a constituit revendicarea de către Carol al VIII-lea (1483-1498) a regatului Napolelui, pe care îl moştenise de la Casa de Anjou. Totodată, regele francez era animat şi de idealul refacerii Imperiului Bizantin, crezând că prin ocuparea Italiei făcea primul pas în acest sens[2].

După încheierea unor tratate cu vecinii, menite să-i asigure frontierele, şi a alianţei cu Lodovico Sforza („Il Moro”), ducele de Milano, Carol al VIII-lea a trecut în 1494 Alpii, cucerind, la începutul anului următor (februarie 1495), Napoli, după ce îl obligase pe papă să-i recunoască drepturile.

Intervenţia franceză în peninsulă a provocat răsturnări spectaculoase în cadrul diferitelor state din regiune[3]. La Florenţa, de pildă, familia de Medici a fost expulzată, conducerea fiind pentru scurt timp preluată de călugărul predicator şi profet Savonarola. Dar întrucât ocupaţia franceză a Italiei ameninţa interesele celorlalte puteri europene şi, în primul rând, să modifice raportul de forţe de pe continent, împotriva ei s-a constituit o largă alianţă (Liga de la Veneţia), cuprinzând, practic, majoritatea statelor din Apus. Pivotul acestei coaliţii l-au format Spania şi imperiul, a căror apropiere a fost, de altfel, mult grăbită de îngrijorarea suscitată de politica franceză. Cooperarea dintre cele două puteri a fost întărită şi pe plan dinastic, prin căsătoria lui Filip cel Frumos, arhiducele Burgundiei şi fiu al lui Maximilian I, cu Ioana de Spania, fiica lui Ferdinand de Aragon şi a Isabelei de Castilia. Această alianţă matrimonială, din care avea să se nască viitorul Carol Quintul, a pus bazele celebrei uniuni dintre Habsburgi şi regatul spaniol, anticipând astfel lupta acestora cu dinastia de Valois, care a influenţat politica europeană pe întreaga durată a secolului al XVI-lea.

Campaniile franceze în Italia au fost reluate de Ludovic XII-lea (1498-1515), care a încercat să profite, încă o dată, de rivalităţile din peninsulă şi de contradicţiile care măcinau Liga de la Veneţia[4]. Asigurându-se de sprijinul papei Alexandru al VI-lea, care dorea să-i ofere fiului său nelegitim, Cesare Borgia, posibilitatea de a-şi constitui un ducat propriu în Romagna, regele Franţei a intrat din nou în Italia, cucerind, cu ajutorul acestuia, ducatul de Milano (1499), a cărui poziţie strategică în nordul Italiei avea să facă din el o miză constantă în disputa franco-spaniolă ulterioară.

Au urmat câţiva ani extrem de frământaţi, în care grupările de alianţe s-au făcut şi s-au desfăcut necontenit, după interesele partenerilor. Fiecare dintre cei implicaţi în conflict urmărea să-şi realizeze scopurile proprii folosindu-se de ceilalţi, fără a ezita să încheie tratate chiar cu duşmanii personali, dacă acest lucru se impunea. Exemplul cel mai caracteristic în acest sens l-a reprezentat papalitatea. Îngrijorat de succesele Franţei în peninsulă, care i se păreau ameninţătoare pentru intenţiile sale, Iulius al II-lea i-a reunit, din nou, pe toţi inamicii acesteia – Veneţia, Aragon, imperiul, Anglia şi Elveţia – în cadrul Ligii Sfinte (1511), reuşind astfel să-i expulzeze pe invadatori dincolo de Alpi (1512-1513). Ca şi intervenţia lui Carol al VIII-lea, campania lui Ludovic al XII-lea s-a încheiat printr-un eşec răsunător. După 18 ani de lupte, statele italiene au devenit din nou

1. *Cf.* Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558”, în *Écrits sur l'histoire*, p. 169.
2. Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 138-139.
3. Pentru informaţiile care urmează, vezi Henri Lapeyre, *Les monarchies européenes du XVI*[e] *siècle. Les relations internationales*, Presses Universitaires de France, Paris, 1967, pp. 117-129.
4. Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558”, pp. 174-177 ; Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 140-142.

libere, cu excepţia Napolelui, ocupat de aragonezi. Cu toate acestea, Liga Sfântă era incapabilă să supravieţuiască propriilor disensiuni şi să garanteze independenţa peninsulei. Italia era mai dezbinată ca oricând, ceea ce a încurajat reluarea disputei dintre Habsburgi şi Valois, pentru a o cuceri[1].

În 1515, noul rege al Franţei, Francisc I (1515-1547), a invadat pentru a treia oară Italia, obţinând faimoasa victorie de la Marignano împotriva mercenarilor elveţieni[2]. Biruinţa i-a oferit cuceritorului stăpânirea asupra ducatului de Milano şi a părţii de nord a Italiei, distrugând totodată renumele militar al Confederaţiei Helvete, care va adopta, cu începere de acum, o politică de strictă neutralitate. În acelaşi timp, Francisc I a profitat de ea pentru a încheia cu papa Leon al X-lea Concordatul de la Bologna (1516), care îi recunoştea o putere discreţionară faţă de Biserica franceză. Prin tratatul de la Noyon, cu Carol Quintul (încheiat în acelaşi an), Habsburgii şi dinastia de Valois îşi împărţeau stăpânirea peninsulei. Regele Franţei părea victorios pe toată linia. De fapt, era vorba doar de un scurt armistiţiu : tânărul rege al Spaniei şi suveran al imperiului nu aştepta decât prilejul pentru a-l încălca.

Ca moştenitor al posesiunilor iberice şi al celor imperiale, Carol Quintul preluase, inevitabil, şi vechile dispute teritoriale ce înveninaseră odinioară relaţiile franco-hispano--burgunde. Ca principe al Burgundiei, el dorea să emancipeze fostul ducat de sub dominaţia Franţei. Ca rege al Spaniei, trebuia să-şi revendice drepturile asupra Navarrei şi Roussillonului. În fine, în calitate de împărat, era, într-un fel, obligat să recucerească Milano, un teritoriu important nu numai în calitatea sa de fief imperial, ci şi ca verigă indispensabilă de legătură între diversele posesiuni ale împăratului de pe continent[3].

La rândul său, Francisc I era hotarât să păstreze integritatea regatului moştenit de la înaintaşii săi şi să recâştige Napoli, stăpânit atât de Carol al VIII-lea, cât şi de Ludovic al XII-lea. Pe de altă parte, unificarea hispano-habsburgică încercuia Franţa, ameninţare ce putea fi evitată numai prin păstrarea ţinutului milanez.

Războiul s-a redeschis în 1521[4]. După eşecul lui Francisc de a-şi ataca inamicul direct peste Pirinei, forţele imperiale au înfrânt garnizoanele franceze din nordul Italiei, au ocupat Milano şi au jefuit Genova. Bătălia hotărâtoare a avut loc la 24 februarie 1525, la Pavia, terminându-se cu un adevărat dezastru pentru francezi. Însuşi Francisc I a fost făcut prizonier. Prin tratatul de la Madrid (1526), Franţa renunţa la toate posesiunile sale italiene, angajându-se să restituie învingătorului şi Burgundia. Pacea finală dintre cele două părţi a fost încheiată, în aceeaşi termeni, la Cambrai (1529), consacrând supremaţia indiscutabilă a Spaniei în Europa şi Italia. Această pace – numită şi „a Doamnelor”, întrucât fusese negociată de Louise de Savoia, mama lui Francisc I, şi Margareta de Austria, mătuşa lui Carol – are o semnificaţie aparte : ea îi excludea, pentru o vreme, pe francezi din disputa pentru hegemonie europeană, Francisc I trebuind să se resemneze cu a fi numai „împărat în propriul regat”. Supremaţia politică franceză în Europa avea să se instituie abia în timpul lui Ludovic al XIV-lea[5].

Însă Francisc I nu se putea resemna cu victoria adversarului său. Conflictul dintre cele două părţi a reînceput în deceniul următor, regele Franţei urmărind să profite de

1. Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 142-144.
2. Henri Lapeyre, *op. cit.*, pp. 122-127 ; Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 144-146.
3. Pierre Chaunu, Michele Escamilla, *Charles Quint*, Fayard, Paris, 2000, pp. 171-229 ; Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558”, pp. 167, 170-174.
4. Henri Lapeyre, *op. cit.*, pp. 131-134.
5. Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558”, p. 177.

gravele probleme pe care Reforma i le crea împăratului în statele germane. Spre deosebire de perioada anterioară, războiul s-a internaţionalizat acum prin tratativele angajate de Francisc cu principii germani reformaţi, Henric al VIII-lea, regele Angliei şi Soliman Magnificul. Operaţiunile militare, desfăşurate nu în Italia, ci în Mediterana şi zonele alpine, au fost lipsite de bătălii de anvergură, ca şi de rezultate decisive. Ele au durat, cu întreruperi, până în 1559. Pacea încheiată la Cateau-Cambrésis (nordul Franţei) restaura prevederile tratatului de la Cambrai în privinţa frontierelor franco-spaniole, dar, în acelaşi timp, reconfirma supremaţia Spaniei în Europa, care a durat până în 1648[1].

Aşadar, în ansamblu, războaiele italiene s-au terminat defavorabil pentru Franţa. Înfrântă de mai multe ori, supusă la cheltuieli considerabile, ea a fost pusă, ulterior, în situaţia de a suporta şi şocul unor puternice confruntări religioase interne, a căror origine trebuie căutată tot în urmările campaniilor din Italia. Pe de altă parte, pentru Europa, consecinţele acestor confruntări au fost nu mai puţin dezastruoase. Ele au deschis drumul turcilor spre inima continentului şi în Mediterana, încurajând totodată izbânda Reformei în Germania[2].

Pe un alt plan însă, campaniile din Italia sunt deosebit de sugestive pentru noua *politică de echilibru*, care orientează, începând de acum, relaţiile dintre state. Acest aspect, tipic modern, al relaţiilor internaţionale ale perioadei reiese din felul în care au evoluat alianţele dintre puteri, în funcţie de turnura pe care au luat-o evenimentele militare din peninsulă. Victoria franceză de la Marignano şi Concordatul de la Bologna, care promiteau să facă din Francisc I cel mai puternic monarh european, au precipitat alegerea lui Carol Quintul, în 1529, la tronul imperiului şi ralierea în jurul său a Angliei şi papalităţii, fapt care a blocat veleităţile hegemonice ale Franţei. După cum a notat Fernand Braudel, temporara reuşită imperială a Franţei la începutul domniei lui Francisc I a fost, astfel, aproape din start, făcută să eşueze[3].

Dimpotrivă, dezastruoasa – pentru francezi – pace de la Madrid (ianuarie 1526) şi poziţia de forţă în care s-au găsit acum imperialii au atras de partea lui Francisc I toate grupările de interese, care, nedorind o hegemonie imperială a Franţei pe continent, respingeau şi ideea unei monarhii universale habsburgice. Astfel a luat naştere, la 22 mai 1526, aşa-numita Ligă de la Cognac, care i-a adus lui Francisc sprijinul Angliei, al papalităţii, al ducelui de Milano, Francesco Sforza, al Florenţei, Veneţiei şi, după 1547, pe cel al principilor protestanţi şi al turcilor. Răsturnarea este semnificativă, chiar dacă victoria a revenit, până la urmă, imperialilor.

Prima cauză a războaielor religioase (1562-1598) care au cuprins Franţa la scurt timp după eşecul campaniilor din Italia a fost, fireşte, influenţa Reformei[4]. În varianta sa calvină, aceasta a fost, în regat, cu atât mai activă, cu cât etatizarea Bisericii franceze prin galicanism îi accentuase acesteia evoluţia spre temporalizare, determinând şi un dezinteres din ce în ce mai mare al clerului catolic pentru o schimbare spirituală în sensul dorit de reformatori. Susţinerea Reformei de către umaniştii francezi – ca, de pildă, Jacques Lefèvre d'Étaples – i-a lărgit acesteia şi mai mult înrâurirea, accelerându-i răspândirea ideilor. Către 1550, protestanţii (sau *hughenoţii*, cum se numeau aceştia în

1. Pierre Chaunu, Michele Escamilla, *op. cit.*, pp. 237-316 ; Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 146-151.
2. Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558", pp. 178-179.
3. *Ibidem*, p. 175.
4. Pentru detaliile acestor conflicte, trimitem, *inter alia*, la Henri Lapeyre, *op. cit.*, pp. 167-182, dar şi la H.G. Koenigsberger, George L. Mosse, *op. cit.*, pp. 251 *sqq.*, Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 175 *sqq.*

Franţa) ajunseseră să constituie în regatul francez o puternică minoritate, în ciuda măsurilor represive din anii precedenţi. Influenţa lor se răspândise în rândurile a numeroase categorii ale nobilimii – mai ales printre cele afectate de situaţia economică a epocii –, cu rezultatul divizării acestei clase în trei grupuri principale. Primul grup a fost cel al Bourbonilor, ramura cadetă a dinastiei de Valois, ai cărui lideri erau Antoine de Bourbon şi tânărul său frate, Ludovic, prinţ de Condé. Al doilea era cel al familiei de Montmorency. Şeful ei, Anne de Montmorency, conetabilul Franţei, rămăsese fidel catolicismului, dar verii săi din neamul Châtillon deveniseră hughenoţi. Conducătorul acestei facţiuni era Gaspard de Coligny, amiral al Franţei, recunoscut după moartea prinţului de Condé, în 1569, ca lider al tuturor calviniştilor francezi. În fine, purtătoarea de cuvânt a catolicismului în Franţa era familia ducilor de Guise, în frunte cu Francisc şi fratele său Carol, cardinal de Lorena.

Această puternică fragmentare confesională ascundea însă şi motivaţii de ordin social. Este vorba îndeosebi de încetinirea, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a mobilităţii sociale în interiorul grupărilor nobiliare franceze, ca urmare a constituirii unor elite (dinastii familiale) care au manifestat tendinţa de a se închide, pentru a-şi rezerva astfel privilegiul funcţiilor şi al prestigiului social. Grefate pe considerente de ordin confesional, frustările generate de acest proces au accentuat furia confruntărilor. Toţi cei privaţi de speranţa unui acces rapid la o funcţie importantă, fie că erau negustori înstăriţi, notari, procurori sau avocaţi, adică oameni care investiseră mult într-o formaţie costisitoare şi al căror număr devenise important, au constituit, cum s-a spus, „o categorie mişcătoare, ambiţioasă şi cultivată”, care a intrat, deopotrivă, în rândurile catolicilor şi ale protestanţilor, cu speranţa unei ascensiuni sociale, altminteri din ce în ce mai dificile[1].

Concurenţa dintre aceste grupări s-a înteţit îndeosebi după 1559, când, în urma morţii accidentale a regelui Henric al II-lea, tronul a fost ocupat de tânărul Francisc al II-lea, urmat, la numai un an, de fratele său, Carol al IX-lea (1559-1574), în vârstă de 9 ani. Regenţa Ecaterinei de Medici a încurajat diversele facţiuni nobiliare mai sus citate să încerce să controleze monarhia, fapt care a sporit şi mai mult tensiunea politică din regat. Rivalitatea dintre ele a devenit şi mai acută din cauza atitudinii duplicitare a regenţei. Iniţial, politica acesteia i-a încurajat sistematic pe hughenoţi, a căror alianţă era utilă împotriva familiei de Guise, care urmărea să domine afacerile statului. Pe de altă parte, Ecaterina de Medici intenţiona să ridice monarhia la rangul de arbitru al regatului, mediind între grupările nobiliare în conflict, pentru a şi le apropia şi a pune capăt disensiunilor dintre ele.

În ianuarie 1562, prin Edictul de la Saint-Germain, confesiunea hughenoţilor era oficial recunoscută, având dreptul de a fi practicată pretutindeni, cu excepţia oraşelor. Această uriaşă concesie i-a unit pe opozanţii puterii. Montmorency şi de Guise şi-au dat mâna, înteţindu-şi campania antiprotestantă pe fondul nemulţumirii generale a majorităţii populaţiei, rămasă fidelă cultului catolic. Nu fără temei, mulţi vedeau în privilegiile largi acordate minorităţii reformate o adevărată sfidare[2].

Scânteia care a aprins incendiul a fost un incident petrecut, în martie 1562, la Vassy (Champagne), când un contingent de catolici din suita ducelui de Guise a atacat

1. Pentru acest aspect, vezi, *inter alia*, Guy Chaussinand-Nogaret, J.-M. Constant, Catherine Durandin, Arlette Jouanna, *op. cit.*, pp. 79-84.
2. Leonard W. Cowie, *op. cit.*, p. 224.

congregaţia hugenotă locală. Acest masacru a declanşat o serie aproape neîntreruptă de războaie – în număr de opt – care au agravat până la dezastru criza traversată de Franţa pe tot parcursul secolului al XVI-lea[1].

Desfăşurarea conflictelor este tipică războaielor civile : ciocnirile au alternat cu acorduri de pace, repede încălcate, ostilităţile fiind reluate pe o scară şi mai largă. Situaţia s-a complicat considerabil prin intervenţia diplomatică şi militară a puterilor vecine, de partea uneia sau a alteia dintre tabere.

O primă etapă a războaielor s-a încheiat în 1570 cu o pace temporară, care reitera, în favoarea hughenoţilor, privilegiile din 1562 : egalitatea civilă şi juridică cu populaţia catolică, libertatea cultului la nivel local şi central etc. În plus, reformaţii obţineau patru oraşe – La Rochelle, Montauban, La Charité şi Cognac –, cu dreptul de a le administra şi fortifica. Acest aranjament, iniţiat în principal de monarhie, doritoare de a mai tempera influenţa crescândă a cardinalului de Lorena în consiliul regal, l-a situat pe Coligny într-o poziţie extrem de avantajoasă. El a fost primit la Curte şi acceptat în consiliul regal, îngăduindu-i-se chiar să joace un rol important în elaborarea politicii externe a regatului[2]. Nemulţumirea familiei de Guise a izbucnit atunci când amiralul a început să se folosească de situaţia sa pentru a angaja Franţa de partea intereselor internaţionale ale protestantismului, în Germania şi Ţările de Jos, fără a se consulta cu regele şi Ecaterina de Medici. Aceştia au înţeles că trebuiau să-l înlăture pe partenerul incomod şi insolent faţă de prerogativele coroanei, chiar cu riscul de a distruge echilibrul dintre hughenoţi şi partida catolică. Astfel s-a ajuns la actul din 24 august 1572 – impropriu numit „Noaptea Sfântului Bartolomeu" – când zeci de mii de hughenoţi (între 5.000 şi 10.000, după unele estimări, peste 30.000, după altele) au fost masacraţi la Paris şi în întreaga Franţă[3]. Războiul a reînceput cu şi mai mare furie pe tot teritoriul regatului. În provinciile din sud şi vest, hughenoţii s-au organizat de sine stătător, aducând ţara în pragul dezmembrării. La rândul lor, adversarii s-au grupat în ligi locale, reunite în 1585 de către membrii familiei de Guise în aşa-numita Ligă Catolică. Concomitent, ei au intrat în pertractări secrete cu Filip al II-lea, cerându-i sprijinul pentru ocuparea tronului Franţei. Tratatul de la Joinville, din decembrie 1584, a consfinţit această înţelegere, la încheierea căreia noul rege, Henric al III-lea (1574-1589), a asistat neputincios. În urma unei revolte a parizienilor din 1588 în favoarea Ligii (cunoscută sub denumirea de „Ziua baricadelor"), el a fost obligat să-l investească pe Henric de Guise cu puteri excepţionale, numindu-l locotenent general al regatului. Coroana era dată astfel partidei catolice, care devenea conducătoarea *de facto* a ţării.

Însă gravul prejudiciu adus Spaniei de înfrângerea Invincibilei Armada, în 1588, a schimbat datele problemei. Profitând de dezastrul aliatului său, regele a hotărât să-şi elimine duşmanul, asasinându-l la 23 decembrie 1588. Moartea lui Henric de Guise a transformat Liga într-un partid aproape revoluţionar, cu intenţia declarată de a confisca puterea. Alungat din Paris (controlat de catolici), cu desăvârşire lipsit de mijloace financiare, fără nici o autoritate asupra provinciilor din regat controlate de hughenoţi, Henric al III-lea a fost obligat, în disperare de cauză, să se alieze cu Henric de Navarra, şeful partidei protestante, pe ajutorul căruia conta pentru a-şi recuceri capitala rebelă. Aceste episoade ale conflictelor civile poartă, laolaltă, numele de „Războiul celor trei

1. *Ibidem*.
2. *Ibidem*, pp. 226-227.
3. *Ibidem*, p. 228.

Henrici”, după principalii săi protagonişti. Început în 1585, el s-a încheiat în 1589, odată cu dispariţia lui Henric al III-lea, tot în urma unui asasinat[1].

Sfârşitul definitiv al războiului avea să mai întârzie totuşi câţiva ani. A survenit în 1598, după convertirea la catolicism a regelui Navarrei (1593) – devenit, după decesul lui Henric al III-lea, moştenitor al coroanei – şi promulgarea Edictului din Nantes (1598), care restituia hughenoţilor libertatea de conştiinţă, în conformitate cu prevederile anterioare. În sfârşit, tratatul cu Spania de la Vervins (mai 1598) a pus, în mod oficial, capăt stării de beligeranţă care însângerase regatul timp de mai bine de trei decenii.

Paradoxal, dintre toţi participanţii, monarhia a ieşit cea mai câştigată. Mai întâi, fiindcă situaţia regatului francez de a se fi aflat la un pas de prăbuşire a creat, în regat, un consens în privinţa necesităţii de a accepta o guvernare puternică. În al doilea rând, războiul fratricid al nobilimii a scos-o definitiv din competiţia pentru putere, determinând-o să nu se mai opună tutelei monarhice. Politica absolutistă a Franţei din veacul următor este de neînchipuit în absenţa acestor premise favorabile[2].

Nutrită de dreptul roman şi dreptul canonic, această politică s-a fundamentat, începând cu veacul al XVI-lea, pe ideea suveranităţii, mai precis a suveranităţii legislative, ducând la o încheiere logică îndelungata evoluţie spre autoritate deplină (nu lipsită, cum am văzut, de suişuri şi declinuri) a monarhiei franceze. Dintre cele două surse ale absolutismului monarhic în Franţa, dreptul canonic, care atribuia regelui o legitimitate de aceeaşi natură, transcendentă, cu a puterii pontificale a fost cea mai importantă. Nu întâmplător, doctrina absolutismului monarhic a fost interpretată ca o „criptoteologie”[3], întrucât reunea toate structurile teoretice şi de imagine (presupusele origini troiene, moştenirea caroligiană, sacralitatea etc.) pe care se clădise, începând cu secolele X-XI, ideea de regalitate, evidenţiind şi mai mult dimensiunea divină a instituţiei. Cum bine s-a remarcat, teoria franceză a absolutismului monarhic a fost o „*summa* în manieră tomistă”, adică o construcţie de tip enciclopedic, nu o sinteză[4].

În circumstanţele pe care le-am descris, conceperea suveranităţii monarhice ca una în primul rând legislativă şi, consecutiv, trecerea de la bine-cunoscutul statut al regelui ca „împărat în regatul său” la noua condiţie a regelui ca „legislator în regatul său” (Antoine Leclerc, 1610) au constituit o mutaţie care nu s-a rezumat la o simplă schimbare de vocabular. În această glisare de la imaginea medievală a „regelui-judecător” la aceea nouă a „regelui-legislator” se cuvine să vedem, de fapt, înlocuirea – sau, mai bine spus, preschimbarea – puterii pasive a regelui de a face dreptate, aplicând un drept de sorginte divină deja „dat”, prin actul Creaţiei, dar trebuind continuu „descoperit”, cu puterea activă de *a face* legea, printr-un act care mima, în chipul cel mai net cu putinţă, divinul exerciţiu al autorităţii. Dintr-un simplu instrument al lui Dumnezeu, regele devenea creatorul care îl imita pe Dumnezeu, conceptul static de *imperium* fiind înlocuit cu noţiunea dinamică de suveranitate.

În al doilea rând, noua interpretare a monarhului ca izvor al legii (prefigurată în Sicilia, este cazul să ne reamintim, de Frederic al II-lea de Hohenstaufen, în cel de-al XIII-lea veac) mai avea avantajul, considerabil, că substituia vechii noţiuni medievale

1. *Ibidem*, pp. 230-234.
2. *Ibidem*, pp. 234-237.
3. Expresia aparţine lui Robert Descimon şi Alain Guéry, în André Burguière, Jacques Revel, *op. cit.*, pp. 211-219.
4. *Ibidem*.

de *regalia* („drept regalian"), care evoca numai preeminenţa regelui în raport cu alte drepturi (senioriale), un tip de autoritate definit prin absorbţia acestora în legea dată de monarh – o lege nu numai atotcuprinzătoare, ci şi exclusivă[1]. Juriştii epocii au exprimat foarte clar acest statut, atunci când au scris – ca, bunăoară, Jean Bodin, primul teoretician *en titre* al absolutismului monarhic francez – că „cea dintâi însuşire a principelui suveran constă în puterea de a da legea tuturor, în general, şi fiecăruia, în particular" ; sau ca Charles de Loyseau, care, mai lapidar, preciza că „a face legi conţine toate celelalte cazuri de suveranitate"[2]. Rupând cu tradiţia medievală a consimţământului popular şi a conformităţii actului legislativ cu cutumele locale, legea îl ridica pe rege deasupra tuturor, supunându-l doar lui Dumnezeu. Toate celelalte atribute ale suveranităţii decurgeau din aici.

Metamorfoza absolutistă a monarhiei franceze nu a avut numai o ipostază legislativă, ci şi simbolică, aspect ilustrat de noua imagine a *unităţii corpului regal* (sau, ca să spunem aşa, a „regelui-sinteză"), în care s-a preschimbat, odată cu cel de-al XVII-lea veac, doctrina celor „două corpuri" (cel fizic, al regelui, şi cel mistic, al regatului), ilustrată, în Evul Mediu, de o serie de ritualuri, semnalate în paginile de mai sus.

Sensul acestei mutaţii majore a imaginarului politic nu este greu de descifrat : simbolizând absorbţia completă a trupului mistic (şi niepieritor) al regatului în corpul natural (şi muritor) al regelui, ea anula, în mod dramatic, dualismul corporal care depersonaliza puterea monarhului medieval, distingând-o de fiinţa deţinătorului său temporar. Dacă, înainte vreme, distanţa dintre corpul fizic şi cel mistic era pusă în scenă de o serie întreagă de ritualuri (între care încoronarea şi înmormântarea erau, câtuşi de puţin întâmplător, cele mai importante, de vreme ce evidenţiau, simultan, natura dezincarnată a puterii şi modul ei de întrupare), în noile împrejurări, coincidenţa permanentă dintre entitatea politică şi personificarea ei însufleţită a condus, inevitabil, la absolutizarea corpului natural al regelui, ale cărui gesturi, atitudini şi comportamente au dobândit menirea de a ilustra, fără răgaz, versantul imaginar al statului, cu care acest corp se identifica în sensul cel mai profund al cuvântului. Faimoasele cuvinte atribuite de tradiţie lui Ludovic al XIV-lea (dar pe care „Regele Soare" nu le-a pronunţat, probabil, niciodată), *L'État c'est moi*, exprimă cel mai limpede această substituţie, foarte puternică din punct de vedere simbolic, dar şi cu un conţinut potenţial exploziv[3].

Mai multe indicii din categoria expresiilor simbolice ale puterii ne îngăduie să surprindem transformarea la care ne referim. Nu vom stărui asupra celor mai timpurii dintre ele, precum ceremonia aşa-numitului *lit de justice*, prin care Mariei de Medici i s-a acordat de către parlamentul din Paris regenţa fiului ei minor, Ludovic al XIII-lea[4],

1. În practică însă, teoria suveranităţii legislative a monarhului a trebuit să consimtă la o serie de limitări, neputând anula (chiar dacă le-a înglobat) diversele drepturi locale (mai ales cele senioriale, care au putut rezista fiindcă erau patrimoniale).
2. Robert Descimon, Alain Guéry, *op. cit.*, pp. 218-219.
3. Bibliografia acestui aspect este mult prea vastă pentru a fi redată aici altfel decât fragmentar. Cea mai bună analiză a doctrinei absolutiste a „corpului unic" îi aparţie lui Ralph Giesey, *op. cit.*, pp. 311-316. Vezi şi, mai recent, Georges Vigarello, „Le corps du roi", în Alain Corbin, Jean-Jacques Courtine, Georges Vigarello (eds.), Histoire du corps, vol. I, *De la Renaissance aux Lumières*, Éditions du Seuil, Paris, 2005, pp. 397-398.
4. Solemna adunare numită astfel s-a desfăşurat în felul următor : în dimineaţa zilei care a urmat asasinării tatălui său, Henric al IV-lea, tânărul Ludovic al XIII-lea, înveşmântat în hainele de ceremonie şi precedat de însemnele regale (coroana, sceptrul, „mâna dreptăţii"), s-a îndreptat cu mare alai spre locul de

şi nici a ritualului sculării regale – care pregătea ceremonialul încoronării –, modificat la începutul domniei aceluiaşi rege, pentru a i se asocia un alt înţeles[1]. Ne vom ocupa, în schimb, de punerea în scenă a vieţii de curte, ridicată, cu începere din cel de-al XVI-lea veac, la rangul de emblemă a absolutismului monarhic, dobândind, în acelaşi timp, şi statutul unui model social.

Tot ceea ce constituia Curtea monarhului, adică reşedinţa – sau reşedinţele, întrucât, până la Ludovic al XIV-lea, curtea a fost itinerantă –, modul ei de amenajare, decoraţiunile interioare şi exterioare, serbările şi spectacolele inventate de cei mai mari creatori, a fost conceput pentru a exprima sensul (absolut) al puterii regale şi gloria celui care o exercita[2].

Însă Curtea nu era numai un decor. Ea era şi o societate divers structurată (o „societate de curte", după celebra expresie a lui Norbert Elias), apărută în condiţiile în care nobilimea, deposedată treptat de funcţia militară şi, în multe dintre segmentele sale, ruinată de scăderea veniturilor devenise din ce în ce mai dependentă de rege şi de favorurile sale, fiind obligată să fie mereu în preajma monarhului. Relaţiile dintre membrii acestei societăţi şi dintre „societatea de curte", în ansamblu, şi monarh au fost, treptat, riguros codificate printr-o etichetă deosebit de complexă, a cărei principală cerinţă era servirea regelui, nu (numai) în formele obişnuite de până atunci (serviciul militar, de exemplu, sau cel de găzduire), ci – începând cu domnia lui Francisc I – şi prin îndeplinirea funcţiilor subalterne sau domestice (în mod normal, de resortul valeţilor). Rostul acestei condiţii – care instituia distanţa simbolică dintre rege şi nobilii săi – nu îi înjosea pe cei care trebuiau să i se conformeze. Dimpotrivă, ea le conferea un prestigiu sporit şi un privilegiu simbolic, în funcţie de care s-au reamenajat toate ierarhiile tradiţionale (de rang, avere etc.). Favoarea sau defavoarea regelui, voinţa lui de a fi servit într-un anumit fel au devenit, astfel, un redutabil instrument de control al nobilimii, un mijloc de „domesticire" a ei.

Reperul vieţii de curte, centrul însuşi al complexei sale dispuneri era, desigur, regele – mai exact, *corpul* său. Ţinuta monarhului, atitudinile sale, riturile care scandau ciclul cotidian al vieţii de curte (trezirea, masa etc.) nu mai reprezentau, în acest nou context, numai expresia unei voinţe de distincţie, cu alte cuvinte, un simbol social. În egală măsură sau, poate, mai mult decât atât, menirea lor era de a vizualiza însuşi „lucrul public", Statul, omiprezenţa şi omnipotenţa sa, „actualizate necontenit prin naturalizare"[3].

întrunire a parlamentului, unde, preluând însemnele puterii şi prezidând adunarea, a cerut înaltului for să accepte regenţa mamei sale, decretată de el însuşi, printr-un act citit de cancelar. Ralph Giesey, cel căruia îi datorăm această sumară descriere, comentează ceremonia în felul următor: „În acest fel, noul rege, al cărui corp natural era afectat de «slăbiciunea copilăriei», şi-a asumat maiestatea regală deplină, în calitate de cap al celei mai înalte curţi a regatului, promulgând un edict a cărui premisă majoră era aceea că un copil era incapabil să guverneze" (*op. cit.*, p. 309). Perfect concordant cu ideea juridică a „dublului corp", acest act schiţează, în acelaşi timp, şi depăşirea lui prin centralitatea ceremonială a regelui-copil.

1. În 1610, obişnuitei formule „Sire, treziţi-vă, nu mai dormiţi, pentru că Dumnezeu v-a ales rege ca să porunciţi în regatul Franţei" i se substituie un nou scenariu, în care episcopii bat de trei ori la uşa camerei regale, întrebării „Pe cine căutaţi?" răspunzându-i prin următoarea formulă: „Pe Ludovic al XIII-lea, fiul lui Henric cel Mare". A treia oară, la aceeaşi întrebare, răspunsul este schimbat: „Pe Ludovic al XIII-lea, pe care Domnul ni l-a dat ca rege". Atunci uşa se deschide, iar regele, ajutat de episcopi, este condus la catedrală. Simbolistica scenariului este evidentă: ca maiestate, regele nu doarme niciodată (*ibidem*, p. 311; *cf.* şi Michela Marzano [ed.], *Dictionnaire du corps*, PUF, Paris, 2007, p. 299, art. „Corps du roi", semnat de Isabella Lazzarini).
2. Pentru detaliile care urmează, vezi Robert Descimon, Alain Guéry, *op. cit.*, pp. 288-294.
3. Georges Vigarello, *op. cit.*, p. 399.

Odinioară, corpul mistic al regelui apărea doar periodic, cu prilejul marilor ritualuri ale încoronării, intrărilor regale, împărţirii dreptăţii şi – cum am menţionat deja – al funeraliilor. În secolul al XVII-lea, această expunere a devenit permanentă, având rostul de a sugera fuziunea celor două „persoane" în fiinţa vie a monarhului. Devenind un exerciţiu zilnic, manifestat, în principal, prin postùrile corpului (gesturi, atitudini, mimică), puterea s-a dispensat de celelalte semne care o ilustraseră până atunci (sceptru, sabie, veşminte specifice etc.). Din acelaşi motiv, starea biologică a corpului regal a dobândit o veritabilă însemnătate politică, fiind atent supravegheată şi întreţinută de un personal medical cu atribuţii a căror însemnătate le egala pe cele de stat[1].

Complicata etichetă a curţii organizată în jurul corpului regal mai are însă o semnificaţie, nu mai puţin importantă decât aceea la care tocmai ne-am referit : ea trebuie interpretată şi ca un indiciu al schimbării moravurilor, întrucât i-a obligat pe oamenii cu obiceiuri până atunci mai mult sau mai puţin fruste să facă „ucenicia temeinică a unui nou tip de comportament"[2]. Dacă ambianţa de la curtea lui Henric al IV-lea mai trăda încă o anumită asprime a moravurilor, în timpul lui Ludovic al XIII-lea şi, mai ales, Ludovic al XIV-lea, moda spaniolă a gravităţii, a gesticii reţinute şi calculate a devenit dominantă. Silită să trăiască numai în preajma monarhului, nobilimea s-a îndepărtat de obiceiurile mediilor sale de origine, adoptând conduite şi atitudini mai puţin brutale. „Curializarea războinicilor" (cum a numit-o Norbert Elias) a transformat-o profund, ultimii cavaleri, în sensul medieval al termenului, dispărând în secolul al XVI-lea. Bayard şi Francisc I au fost, în acest sens, ultimele exemple.

Transformarea moravurilor nobilimii confirmă analizele lui Norbert Elias, care a arătat că, între Evul Mediu şi secolul al XIX-lea, obiceiurile cotidiene de viaţă au suferit o veritabilă mutaţie, prin repudierea spontaneităţii, controlul pulsiunilor şi refularea tuturor expresiilor vitale ale existenţei. Aceasta a fost, în concepţia sociologului german, esenţa procesului de civilizare, societatea de curte cu eticheta ei fiind prima sa expresie[3].

Să mai precizăm, la finalul acestei sumare analize, că viaţa de curte a ilustrat nu numai concepţia absolutistă a puterii. Ea a reprezentat, în egală măsură, şi un aparat complex de guvernare, nimeni în Franţa secolelor XVI-XVII neputând spera să facă o carieră pe plan central sau local fără să fi fost legat, în vreun fel, de Curte şi introdus în reţeaua acesteia de „clienţi" şi „protectori".

Noţiunea de „absolutism monarhic", comentată în paginile de mai sus, nu presupunea, cum ar sugera-o, eventual, termenul, un exerciţiu fără constrângeri al puterii. S-ar putea spune că, dimpotrivă, pe cât era absolutismul de întins în privinţa tipului de autoritate şi a prerogativelor care îl defineau, pe atât era de limitat în modul său concret de acţiune. Monarhia absolută nu a fost o tiranie, ci o formă strict reglementată de exercitare a puterii, fiind constrânsă să ţină seama de limitările inerente aceluiaşi atribut care o particulariza : suveranitatea legislativă.

Cea dintâi limitare a absolutismului monarhic decurgea din aşa-numitele legi naturale, considerate nu numai conforme cu raţiunea (şi, ca atare, specifice oricărei creaturi

1. Pentru acest aspect deosebit de interesant şi instructiv, vezi frumoasa analiză întreprinsă de Stanis Pérez, *La santé de Louis XIV. Une biohistorire du Roi-Soleil*, Champ Vallon, 2007.
2. *Ibidem*, p. 292.
3. Pentru întreaga discuţie, vezi Norbert Elias, *Procesul civilizării. Cercetări sociogenetice şi psihogenetice*, vol. I, *Transformări ale conduitei în straturile laice superioare ale lumii occidentale* ; vol. II, *Transformări ale societăţii. Schiţa unei teorii a civilizării*, traducere de Monica-Maria Aldea, Editura Polirom, Iaşi, 2002. Ediţia germană originală a cărţii lui N. Elias a apărut în 1939.

umane), ci şi intrinseci ordinii fireşti a lumii. Ele îi impuneau monarhului să guverneze spre binele supuşilor săi, obligându-l să dorească sau să facă numai ceea ce era în mod raţional bun şi echitabil pentru aceştia, altfel spus, să se identifice cu „dreptatea".

A doua limitare era dată de legile *divine* (superioare „legilor naturale"). Deşi suveranitatea legislativă a monarhului subordonase clerul şi Biserica, eliminând orice intermediar între el şi Divinitate, religia, oricât de „domesticită" ar fi fost, nu a încetat să constituie o frână importantă a puterii. Conformitatea cu legile divine îl identifica pe rege cu Dumnezeu, impunându-i o conduită nu tiranică şi haotică, ci plină de graţie şi bunătate.

Aşa-numitele „legi fundamentale" ale regatului, date de tradiţie, constituiau a treia limitare importantă a absolutismului monarhic. Prima lor formulare datează din jurul anului 1580 şi i-a aparţinut lui Théodore de Bèze (*Du droit des magistrats*, 1574), dar conceptul s-a impus ceva mai târziu – după toate aparenţele, în anturajul lui Francisc de Anjou, fratele şi moştenitorul lui Henric al III-lea[1]. Principalele „legi fundamentale" erau considerate „Legea salică" şi legea indivizibilităţii regatului (după identitatea stabilită între acesta şi domeniul regal). Potrivit unor istorici (ca, bunăoară, Roland Mousnier), aceste legi mai includeau alte trei : jurămintele la încoronare, majoratul regelui la 13 ani şi legea – întemeiată pe un edict din 1413 – potrivit căreia monarhul putea domni în virtutea vocaţiei sale ereditare, fără a mai avea nevoie să se încoroneze.

Indiferent de numărul lor real, o observaţie este importantă : marea inovaţie a secolului al XVII-lea a fost aceea de a deposeda aceste legi de dimensiunea lor istorică (ceea ce implica, cel puţin teoretic, posibilitatea schimbării lor), asociindu-le atributul imuabil al „naturalităţii". Devenind imemoriale şi aidoma cutumei, „legile fundamentale" se situau în afara oricărui act de promulgare şi a oricărui act legislativ particular, impunându-se prin ficţiunea asentimentului tacit al regelui şi poporului. În acest fel, monarhia absolută se punea la adăpost de istorie, nu însă şi de constrângerea de a-i respecta legatul.

Spania în secolul al XVI-lea : domniile lui Carol Quintul (1516-1556) şi Filip al II-lea (1556-1598)

Născut la Gand, în noaptea de 24-25 februarie 1500, viitorul Carol al V-lea (Quintul) era fiul lui Filip de Habsburg (Filip cel Frumos), ducele Burgundiei, şi al Ioanei de Castilia (fiica lui Ferdinand de Aragon şi a Isabelei)[2]. În 1515 el şi-a moştenit părintele, primind ducatul patern şi, un an mai târziu, coroana Spaniei, împreună cu uriaşul ei imperiu. În 1519, în conformitate cu voinţa bunicului său după tată, Maximilian I, Carol a fost ales şi împărat (împotriva redutabilei candidaturi a lui Francisc I, regele Franţei), ajungând astfel să stăpânească cea mai cuprinzătoare structură politică a timpului[3].

Întinderea acestui imperiu era, într-adevăr, uriaşă. Din el făceau parte Germania, Spania şi coloniile ei, Ţările de Jos, Franche-Comté, Napoli, Sicilia, Sardinia şi insulele

1. *Cf.* Robert Descimon, Alain Guéry, *op. cit.*, pp. 211-219.
2. Numele de Carol i-a fost dat de părinţii săi în amintirea lui Carol Temerarul, ultimul duce al Burgundiei (vezi Jean-Michel Sallmann, *Charles Quint*, Éditions Payot & Rivages, Paris, 2000, p. 84).
3. *Cf.* Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558", p. 167, studiu care rămâne unul de referinţă pentru întregul subcapitol care urmează.

Baleare, inclusiv posesiunile ereditare ale Habsburgilor din Europa Centrală (Austria, Styria, Carinthia, Boemia). La toate acestea se mai adăugau Tyrolul, ducatul de Milano şi câteva posesiuni pe coastele nord-africane[1].

După cum lesne se poate bănui, la originea acestei vaste stăpâniri nu s-a aflat o politică premeditată de anexiune. Ea s-a constituit, de fapt, în urma unui şir întreg de circumstanţe favorabile, a unui ciudat hazard care a făcut ca moştenitorii direcţi ai fiecărui teritoriu să se stingă înainte de vreme, posesiunile lor revenindu-i, rând pe rând, unui tânăr care nu se aşteptase la acest lucru şi nici nu fusese pregătit să le primească[2]. În 1506, de exemplu, moartea prematură a tatălui său (în Spania, la Burgos) a făcut din Carol moştenitorul Ţărilor de Jos, pe care, până la majorat (2 ianuarie 1515), le-a guvernat sub tutela mătuşii sale, Margareta de Austria. Puţin după aceea, decesul lui Ferdinand Catolicul (1516) a făcut să-i revină nepotului atât Aragonul (regatul ereditar al defunctului rege), cât şi Castilia, pe care Ferdinand o administrase după ce o înlăturase de la guvernare pe propria fiică, Ioana, mama lui Carol, numită şi Ioana „cea Nebună". În acest din urmă caz, întâmplarea a avut un rol şi mai important, întrucât atât fiul, cât şi doi dintre nepoţii „Regilor Preacatolici" (don Juan, respectiv don Miguel), desemnaţi, succesiv, ca moştenitori în Castilia şi Aragon, muriseră la scurt timp unul de altul, fără a mai apuca să se bucure de binefacerile numirii (primul, în 1497, al doilea, în 1500).

Destinul lui Carol a fost servit exemplar nu numai de hazard, ci şi de politica de alianţe dinastice promovată în Europa de Ferdinand şi Isabela, cu scopul de a izola Franţa (inamicul cel mai redutabil), ceea ce a creat un uriaş ansamblu de suveranităţi, state şi principi înrudiţi, de care Carol s-a putut, ulterior, folosi.

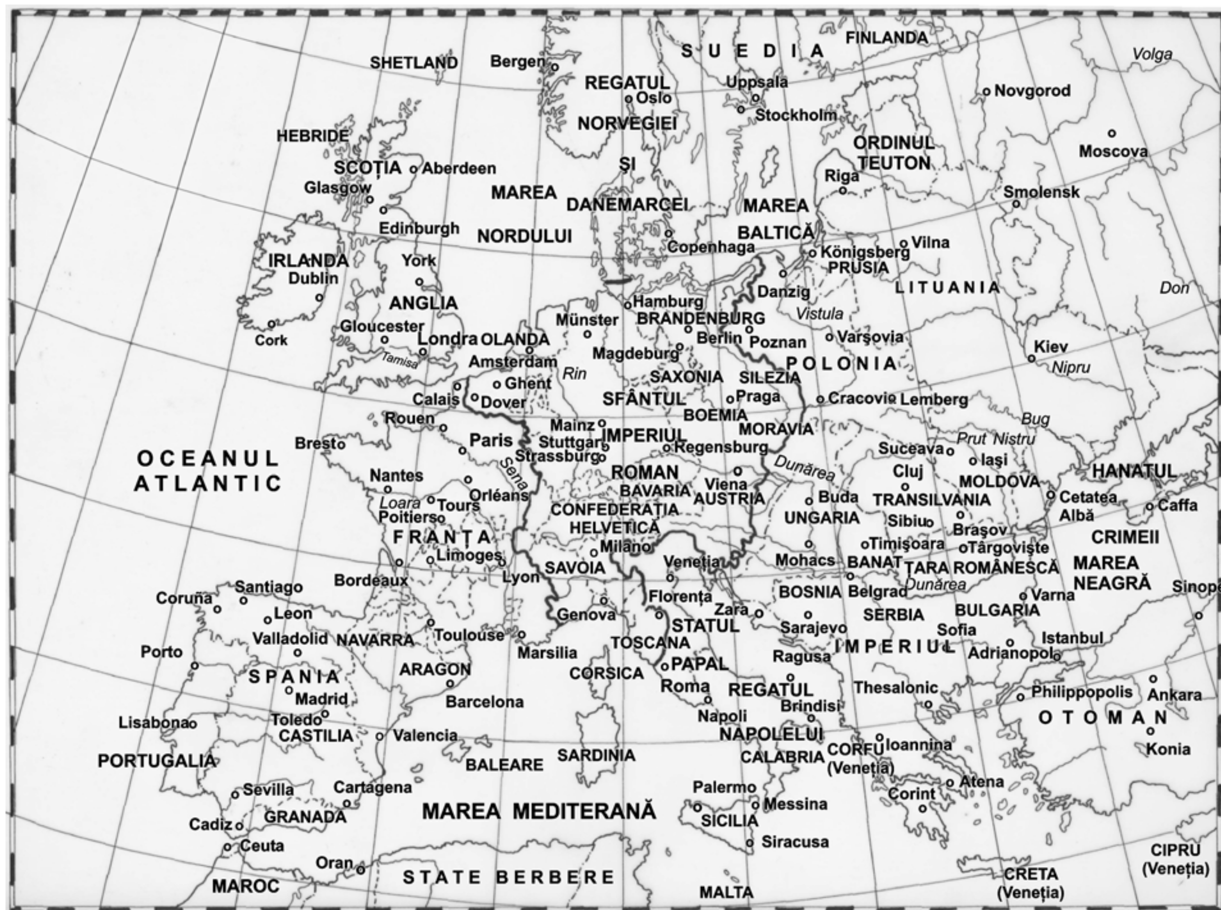
De aceea, nu este întâmplător că ambiţia tânărului monarh a fost – cel puţin la prima vedere – aceea de a face din structura teritorială compozită pe care ajunsese să o guverneze printr-un concurs favorabil de împrejurări una închegată şi definitivă, restaurând imperiul medieval universal, în forma coerentă şi unitară pe care o visaseră înaintaşii săi[3].

Unul dintre cei care, prin influenţa lor, l-au încurajat pe Carol în această idee – în jurul căreia s-a ţesut, în epoca respectivă, o întreagă mitologie[4] – a fost şi marchizul Mercurino de Gattinara (1465-1530), cancelar al imperiului, umanist şi mare admirator al lui Erasmus. Profund tributară tradiţiei, concepţia sa despre imperiu – transmisă şi lui Carol – reunea toate atributele medievale ale acestei instituţii : sacralitatea, natura ei de drept divin, rolul împăratului de lider moral şi politic al întregii creştinătăţi, contracararea prin cruciadă a tuturor duşmanilor lui Christos : musulmani, turci, protestanţi.

Cu toate acestea, ideea imperială a lui Carol Quintul este mai greu de definit decât o lasă să se întrevadă aparenţele. Pentru unii autori, ea ar fi fost de inspiraţie aşa-zicând „laică", fiind caracterizată de o dorinţă pură de hegemonie politică. Pentru alţii, natura ei ar fi fost eminamente religioasă, după modelul oferit de „Regii Preacatolici" ai „Spaniilor", Ferdinand şi Isabela.

---

1. Joseph Pérez, „L'Empire de Charles Quint (1516-1556)", în Jean-Pierre Sánchez (ed.), *L'Empire de Charles Quint (1516-1556)*, Éditions du Temps, Nantes, 2004, pp. 116-117.
2. Pentru detaliile care urmează, vezi Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558", pp. 167-170.
3. *Cf.* Marc Zuili, „Charles Quint entre impérialisme et absolutisme", în Jean-Pierre Sánchez (ed.), *L'Empire de Charles Quint (1516-1556)*, pp. 153-157.
4. Pentru acest aspect, vezi, pe larg, recentul studiu al lui Juan Carlos d'Amico, *Charles Quint maître du monde : entre mythe et réalité*, Presses Universitaires du Caen, 2004.

Europa la jumătatea secolului al XVI-lea

După părerea lui Fernand Braudel, definirea cu precizie a ideii imperiale a lui Carol Quintul constituie „o controversă destul de vană". „Asemenea tuturor politicilor – continuă el – politica împăratului este [şi ea] susceptibilă de mai multe interpretări, pe care este inutil să le confrunţi sau să le conciliezi, respingându-le pe unele în numele altora. Toate pot fi adevărate sau false, rând pe rând sau chiar în acelaşi timp"[1]. Acţiunile lui Carol în Europa Centrală împotriva turcilor (despresurarea Vienei, în 1529), în Mediterana şi pe coastele nord-africane, împotriva musulmanilor din Tunis (1535) şi Alger nu au fost, cu siguranţă, străine unei politici active, de cruciadă. Carol nu a fost însă prizonierul necondiţionat al unei asemenea idei, pe care, cum a remarcat acelaşi Braudel (dar, mai recent, şi alţi autori[2]), nu a ezitat, la nevoie, să o sacrifice. În fond, scrie tot Braudel, adeziunea tânărului monarh la ideea de cruciadă poate fi interpretată şi ca expresia unei simple voinţe de putere : „tradiţia făcea din cruciadă politica prin excelenţă a creştinătăţii : cine o comanda pe una, o domina pe cealaltă, ocupând [sau crezând că o face] în cadrul ei primul loc"[3].

Acest punct de vedere ni se pare cu atât mai plauzibil, cu cât concordă, în mod neaşteptat, cu un altul, mult mai apropiat de experienţa livrescă şi intelectuală românească. Istoricului Gheorghe I. Brătianu, Carol Quintul i-a apărut ca o personalitate care combină particularităţi medievale cu trăsături moderne, într-o sinteză tipică pentru cel de-al XVI-lea veac. Pe de o parte, a observat istoricul român, Carol s-a sprijinit pe organizarea foarte modernă a băncii şi a creditului internaţional, pusă la dispoziţie de familia Fugger ; pe de alta, el a încercat să resusciteze alianţa medievală a sacerdoţiului cu imperiul, aplicând la politica timpului său metodele şi principiile de luptă din romanele cavalereşti. Crescut şi educat într-un univers cultural şi politic marcat de deosebiri ireductibile, dar în cadrul căruia politica de înrudiri a „Regilor Preacatolici" crease numeroase legături şi solidarităţi, viitorul împărat a avut tendinţe şi gusturi foarte amestecate, adesea contradictorii, fiind o expresie umană tipică a ansamblului politic heteroclit pe care îl domina[4].

Intenţia sa de a face din întinsul imperiu pe care îl moştenise un ansamblu coerent nu concorda, din păcate, câtuşi de puţin cu posibilităţile şi mijloacele sale practice de a o realiza. Carol moştenise un ansamblu teritorial prea disparat pentru a se putea vorbi, în cadrul său, de o unitate în afară de aceea reprezentată de persoana monarhului. Fiecare dintre teritoriile acestui uriaş conglomerat avea tradiţii, modalităţi de organizare, structuri etnice şi lingvistice imposibil de adus – acum, în secolul al XVI-lea – la un numitor comun. Nici una dintre aceste componente nu era dispusă să-şi sacrifice interesele particulare, sprijinind o politică de centralizare care contravenea intereselor fiecăreia. În plus, pentru a se face acceptat, Carol trebuise să consimtă la respectarea obiceiurilor şi a privilegiilor locale, ca, de exemplu, în statele germane, unde – prin ceea ce s-a considerat a fi o adevărată capitulare electorală – tânărul împărat îşi asumase obligaţia de a apăra „libertăţile" principilor teritoriali, adică dreptul lor suveran de decizie în toate problemele capitale ale statului[5].

În al doilea rând, misiunea sa a fost considerabil îngreunată de faptul că moştenise, alături de teritoriile respective, tot atâtea probleme litigioase, cu grave implicaţii internaţionale.

1. Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558", pp. 171-172.
2. Jean-Michel Sallmann, *op. cit.*, pp. 253-264.
3. Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558", p. 174.
4. Gh.I. Brătianu, „Formules d'organisation de la paix dans l'histoire universelle" (I), *Revue Historique de Sud-Est Européen*, XXII, 1945, p. 91.
5. Pierre Chaunu, Michele Escamilla, *op. cit.*, pp. 57-96.

În calitate de cel dintâi monarh de pe continent, Carol era dator să apere cauza catolicismului roman, ameninţată de Reformă. În calitate de posesor al ţinuturilor din Europa Centrală, el trebuia să ţină cont de pericolul otoman, preluând, pe de altă parte, încâlcitul contencios dintre Habsburgi şi Valois în Italia. Situaţia era cu atât mai complicată cu cât planurile sale universaliste i-au atras, din start, ostilitatea făţişă a Franţei, a principilor germani şi a papalităţii, care nu doreau, din interese diferite, reeditarea proiectelor de hegemonie din veacurile precedente.

Aceste elemente dezvăluie cu claritate natura concepţiei şi a strategiei politice promovate, pe toată durata guvernării sale, de Carol Quintul. Succint exprimată, esenţa lor constă într-o absenţă aproape totală de coerenţă şi spirit de unitate, în ciuda faptului că împăratul a trudit din greu – ca un „ocnaş al puterii", cum l-a caracterizat Fernand Braudel – pentru a le construi. Câteva exemple sunt, în acest sens, pe deplin evocatoare.

În Ţările de Jos, împăratul a continuat vechea linie politică de centralizare promovată de ducii de Burgundia, domnia sa marcând unificarea aproape completă a acestor provincii. În Italia, el a purtat o serie nesfârşită de războaie cu francezii, care i-au adus stăpânirea asupra peninsulei, dar nu au contribuit la progresul unităţii acesteia nici măcar cu un pas. Pe de altă parte, durata lor l-a împiedicat să se consacre gravelor probleme din statele germane şi nu mai puţin redutabilului pericol turcesc din Mediterana şi Ungaria. În prima privinţă, Carol a înregistrat un eşec complet, poate cel mai dureros din întreaga sa carieră. Încătuşat de obligaţia respectării *status quo*-ului politic şi social, confruntat cu explozia unităţii confesionale grefate pe tradiţionalul fond de dezbinare şi conflict, specific acestui cadru geografic, împăratul a fost incapabil să creeze consensul pe care îl visa şi să „navigheze" printre diversele facţiuni şi interese reprezentate de principii locali şi puterile vecine (Franţa şi papalitatea). În ciuda moderaţiei şi a ambiguităţii sale diplomatice, Germania a rămas un teritoriu divizat şi contradictoriu, neputându-se transforma în bastionul unităţii imperiului, aşa cum şi-l imagina liderul său.

Strategia lui Carol a constat, aici, în separarea problemelor religioase de aspectul constituţional şi politic al puterii imperiale[1]. Problemele religioase au fost concepute de împărat ca parte a unei reforme generale a Bisericii, pe care Carol o considera inevitabilă, propunându-şi, în calitatea pe care o avea, să o promoveze. De aceea, în cadrul Dietelor imperiale de la Augsburg şi Regensburg, din 1530 şi 1541, împăratul a încercat mai întâi să negocieze cu principii protestanţi şi teologii lutherani un compromis doctrinar, făcând, în acelaşi timp, presiuni asupra papalităţii, pentru a o determina să convoace un conciliu general care să pună în mişcare reformarea Bisericii şi să trateze cu „schismaticii". Tentativa a eşuat din cauza intransigenţei ambelor părţi (catolică şi lutherană) de a-şi face concesii reciproce (cu toate că o anumită predispoziţie în acest sens exista). Pentru a sabota politica imperială în Germania, papalitatea a sprijinit intervenţia franceză în Italia (terminată, cum am văzut, în 1525, prin dezastrul lui Francisc I de la Pavia şi jefuirea Romei de către trupele imperiale, la 6 mai 1527). La rândul lor, principii protestanţi din Germania, organizaţi în Liga de la Schmalkald, încurajaţi de intrigile franceze să reziste, s-au arătat din ce în ce mai puţin dispuşi la compromisuri. În aceste condiţii, lui Carol nu i-a mai rămas altă cale decât deschiderea ostilităţilor. La 24 aprilie 1547, după ce, cu complicitatea lui Mauriciu de Saxonia, a ocupat Augsburg, Ulm, Strasburg şi Frankfurt,

1. Pentru informaţiile care urmează, vezi H.G. Koenigsberger, G.L. Mosse, *op. cit.*, pp. 174-188; Pierre Chaunu, Michele Escamilla, *op. cit.*, pp. 237-316; Joseph Pérez, *op. cit.*, pp. 119-121, 124-126; *The New Cambridge Modern History*, vol. II, cap. IX, „The Habsburg-Valois Struggle", pp. 334-358; Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558", pp. 182 *sqq*.

trupele imperiale comandate de ducele de Alba i-au înfrânt pe principii protestanţi raliaţi electorului de Saxonia la Mühlberg, în apropiere de Dresda. Însă această victorie nu a putut fi fructificată în sensul impunerii compromisului religios urmărit de împărat pentru menţinerea unităţii Germaniei. În Europa, de la Londra până la Constantinopol, diplomaţia franceză a mobilizat toate alianţele posibile împotriva lui Carol. Principii catolici, la rândul lor, s-au distanţat de împărat de teama creşterii exagerate a puterii acestuia, în timp ce papalitatea, ca de obicei, a făcut tot posibilul pentru a evita să discute cu protestanţii, uneltind, totodată, împotriva lui Carol. În plus, convocarea Conciliului de la Trento (1545-1563) a activat în cadrul Bisericii romane o vie contraofensivă doctrinară (numită, ulterior, Contrareforma sau Reforma catolică), care a diminuat şi mai mult şansele unei reunificări negociate a creştinătăţii[1].

La acestea s-au mai adăugat aranjamentele succesorale adoptate de Carol Quintul, mai exact, necesitatea împăratului de a recunoaşte viitoarea împărţire *de facto* a imperiului între fratele său, Ferdinand de Austria (care, ales în 1530-1531, rege al Romanilor şi devenit, astfel, candidat la imperiu, stăruia să-şi păstreze intacte drepturile succesorale, chiar cu preţul divizării stăpânirii fratelui său), şi, pe de altă parte, Filip, virtualul moştenitor al tronului Spaniei. Acest act a ruinat definitiv ambiţiile universaliste ale împăratului, constituind totodată ocazia refacerii coaliţiei antiimperiale (principii protestanţi, Anglia şi Imperiul Otoman), care, în cele din urmă, l-a făcut pe Carol să piardă definitiv statele germane, ratând iremediabil perspectivele favorabile pe care i le deschisese victoria de la Mühlberg. În aceste condiţii, Pacea de la Augsburg (1555) – încheiată în urma iniţiativelor lui Ferdinand, care ducea deja o politică pe cont propriu în statele germane şi Europa Centrală – sancţiona definitiv, prin principiul *cuius regio eius religio*, împărţirea religioasă şi politică a teritoriilor nord-alpine, afectând iremediabil visul de unitate al lui Carol.

În privinţa expansiunii otomane, Carol a încercat, fără rezultate notabile, să i se opună îndeosebi în Mediterana, lăsând în grija lui Ferdinand sarcina de a o opri la graniţa cu Ungaria şi cu posesiunile ereditare ale Habsburgilor din Austria, Styria şi Carinthia.

Eşecul diplomatic şi financiar al politicii lui Carol Quintul a devenit, până la urmă, evident chiar şi pentru cel care o iniţiase. Descurajat şi epuizat, îmbătrânit înainte de vreme, împăratul a abdicat la 25 octombrie 1556, la Bruxelles, după ce a făcut o ultimă încercare nereuşită de a trasmite puterea în forma exercitată de el[2]. „Dovadă a unei detaşări şi a unei lipse de vanitate rare printre oamenii care au ocupat scena lumii”, cum a notat Fernand Braudel[3], această retragere voluntară marca sfârşitul ultimei tentative de hegemonie universală pe continent în ipostaza ei medievală.

Cum poate fi apreciată, în ansamblu, guvernarea lui Carol Quintul ? Altfel spus, care este bilanţul ei ?

Judecat după obiectivul ei principal, unificarea şi consolidarea imperiului, acest bilanţ este negativ, desigur[4]. Eşecul împăratului nu anulează însă efectul patetic, uneori emoţionant, pe care îl inspiră observatorului contemporan strădiunţa sa obstinată de a-şi menţine,

1. *The New Cambridge Modern History*, vol. III, cap. III, „The Papacy, Catholic Reform, and Christian Missions”, pp. 44-71.
2. Pierre Chaunu, Michele Escamilla, *op. cit.*, pp. 339-399 ; Joseph Pérez, *op. cit.*, pp. 129-130 ; Jean-Michel Sallmann, *op. cit.*, pp. 353-390.
3. Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558”, p. 198.
4. O interpretare mai binevoitoare, la Jean-Michel Sallmann, *op. cit.*, pp. 396-400.

laolaltă, posesiunile. Guvernarea lui Carol Quintul a fost una dintre cele mai dinamice cu putinţă. Potrivit unei expresii braudeliene, împăratul nu a avut linişte în nici o clipă a domniei sale. Mai întâi, el a trebuit să circule necontenit între nenumăratele sale posesiuni[1].

În al doilea rând, fiindcă ansamblul statelor pe care le stăpânea era, cum am văzut, un conglomerat de forţe, interese şi condiţii divergente, Carol a fost, în permanenţă, obligat să negocieze, să cedeze într-un loc, să repare într-altul, încercând cu disperare să menţină o coeziune care i-a scăpat, cum se spune, mereu printre degete. De aceea, politica sa nu este uşor de evaluat din unghiul criteriilor tradiţionale, cum ar fi „eficienţa” unor măsuri, „oportunitatea” altora, „inadecvarea”, „selecţia greşită” a instrumentelor guvernării etc. În condiţiile unui ansamblu teritorial atât de vast şi eterogen, ceea ce se putea dovedi potrivit şi urgent într-o parte putea avea efecte dezastruoase în altă parte ; predispoziţia împăratului de a negocia – utilă într-un anumit loc şi într-o anumită situaţie – risca să fie interpretată altundeva ca un semn de slăbiciune (sau, mai grav : de capitulare). Astfel de exemple au fost nenumărate.

Pe scurt, potrivit aprecierii lui Fernand Braudel, „activitatea lui Carol Quintul […] evocă destul de bine o lungă şi dificilă partidă pe complicata tablă de şah a lumii […]. Fără a simplifica peste măsură, să spunem că el a fost pus mereu în situaţia de a alege : între o călătorie sau alta, între o cheltuială sau alta […]. În anumite momente, avem astăzi posibilitatea, dacă nu de a reconstrui tabla de şah vie şi mişcătoare pe care [această] partidă nu s-a oprit nicicând, cel puţin să surprindem jocul însuşi al împăratului, […] alegerile care i-au fost impuse”[2]. Şi, mai departe : „Dacă trebuie să facem [un] bilanţ, vom spune că, în ciuda eforturilor sale, Carol Quintul a pierdut mai mult de jumătate din Mediterana în favoarea turcilor, nu a câştigat şi nici n-a pierdut împotriva Franţei […], a câştigat doar aparent în Anglia [prin căsătoria pusă la cale între Filip al II-lea şi Maria Tudor în 1554], unde succesul său se va prăbuşi în 1558, odată cu moartea Mariei Tudor, a câştigat pe deplin în Italia [şi], în aparenţă cel puţin, în Ţările de Jos […]. În fine, el a triumfat, fără să-şi fi dat prea mult seama, […] în America”[3].

A existat totuşi un loc în care proiectele politice ale lui Carol Quintul au reuşit să se materializeze cel mai bine. Acesta a fost tocmai Spania, ţinutul care, în mod paradoxal, s-a bucurat din partea sa de cea mai mică atenţie. Continuând ceea ce începuseră înaintaşii săi, Ferdinand de Aragon şi Isabela de Castilia, împăratul a sprijinit aici evoluţia către o monarhie solidă şi centralizată, chiar dacă acest lucru nu a anulat complet disparităţile regionale. Moştenit, în 1556, de Filip al II-lea, regatul Spaniei a ajuns cea dintâi putere europeană a secolului. Preţul plătit a fost însă atât de exorbitant, încât această supremaţie nu s-a putut menţine vreme îndelungată. Formal, ea a încetat în 1648, dar *de facto* sfârşitul ei a avut loc în 1598, la moartea „Regelui Preacatolic”. Alegându-şi ca destin continentul, şi nu Oceanul, Spania şi-a jucat soarta optând pentru un succes facil, dar de scurtă durată, în schimbul şansei – e drept, mai puţin spectaculoasă – de a deveni o putere maritimă. Dacă lucrurile s-ar fi întâmplat astfel, poate că faţa lumii ar fi arătat astăzi altfel[4].

1. Cu prilejul abdicării din 1556, bătrânul împărat a făcut o numărătoare a multiplelor sale deplasări : nouă în Germania, şase în Spania, şapte în Italia, zece în Ţările de Jos, patru în Franţa („atât pe timp de pace, cât şi de război”), două în Africa (Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558”, p. 201).
2. *Ibidem*, p. 202.
3. *Ibidem*, p. 204.
4. Pentru toate informaţiile de mai sus, vezi Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 187-202 ; H.G. Koenigsberger, G.L. Mosse, *op. cit.*, pp. 174-188 ; Fernand Braudel, „Charles Quint, témoin de son temps, 1500-1558”, pp. 177-209.

Sumara reconstituire a istoriei acestui regat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea trebuie să înceapă prin reamintirea faptului bine cunoscut că guvernarea comună (din 1479) a Isabelei de Castilia şi Ferdinand de Aragon nu însemnase decât o uniune personală a celor două regate, nicidecum fuziunea lor. Fiecare dintre ele şi-a păstrat instituţiile şi legile, o politică vamală proprie şi un sistem judiciar diferit. Chiar şi imperiul spaniol de peste mări, a cărui edificare începuse în 1492, a fost considerat ca aparţinând numai Castiliei, fiind administrat doar în profitul acesteia.

Treptat însă, semnele unificării au devenit din ce în ce mai evidente, procesul desfăşurându-se la iniţiativa şi în jurul Castiliei. Preponderenţa castilienilor printre consilierii regali, stabilirea principalei reşedinţei regale în acestă provincie, recrutarea armatei cu precădere dintre locuitorii ei, conducerea comerţului internaţional al Spaniei de aici etc. au conferit Castiliei o influenţă nu doar sporită în afacerile regatului, ci şi exclusivă. Ca urmare, legile şi sistemul administrativ castilian au tins să devină cele ale întregii peninsule. În plus, în timpul Isabelei şi al lui Ferdinand, monarhia castiliană a ajuns, indiscutabil cu ajutorul Inchiziţiei şi al măsurilor de centralizare împotriva nobilimii şi a oraşelor, cea mai puternică din întreaga regiune. La acest rezultat a mai contribuit şi faptul că, pe parcursul ultimei părţi a *Reconquista*-ei, regalitatea reuşise să transforme Biserica într-o veritabilă instituţie „naţională”, sub controlul coroanei, profitând tocmai de împrejurările excepţionale ale luptei împotriva „maurilor” şi, pe de altă parte, de dificultăţile prin care trecea, în această perioadă, papalitatea. Pe de altă parte, printr-o abilă politică matrimonială, cei doi monarhi au reuşit să stabilească legături importante cu Portugalia, Habsburgii şi Anglia, punând, astfel, bazele viitoarei înfluenţe iberice în Europa.

Domnia lui Carol Quintul a consolidat progresiva unitate a peninsulei sub egidă castiliană, deşi nu fără a întâmpina, la început, anumite dificultăţi. Cea mai gravă dintre acestea a fost revolta oraşelor castiliene (numite *Comuneros*) din 1520, nemulţumite de obligaţia impusă de Ferdinand şi Isabela de a accepta în structurile lor de conducere câte un reprezentant al puterii monarhice (*corregidor*) şi, pe de altă parte, de noile impozite care le erau pretinse pentru a susţine politica imperială a noului rege. Reprezentanţii „comunelor” castiliene s-au reunit la Avila, cerând limitarea impozitelor, înlocuirea oficialilor flamanzi din regat, sosiţi în suita lui Carol, şi independenţa *Cortesurilor* locale[1]. Aceste revendicări sugerează caracterul conservator, tradiţional, al mişcării, preocupată de a menţine vechile „libertăţi” din Castilia împotriva tendinţelor monarhice de a le limita. În bătălia de la Villalar (1521), nobilimea castiliană coalizată a reuşit să înfrângă revolta, restaurând autoritatea coroanei.

Cea mai importantă consecinţă a acestei victorii a fost că regatul Castiliei a devenit, în deceniile următoare, alături de Ţările de Jos, cea mai importantă sursă imperială de venituri, totalul sumelor furnizate, până în 1556, prin impozite de această provincie crescând până la 50% din veniturile imperiului. În acelaşi timp, Castilia a devenit şi principalul rezervor uman pentru armatele lui Carol Quintul, punând la dispoziţie cele mai numeroase şi instruite contingente ale armatei spaniole, a cărei supremaţie în Europa nu va lua sfârşit decât în 1643, pe câmpul de bătălie de la Rocroi.

Supremaţia lui Carol asupra *Cortesurilor* care susţinuseră revolta din 1520 a fost consolidată printr-o strânsă colaborare cu nobilimea castiliană, căreia i-a fost acordată, în 1538, o largă imunitate fiscală, în schimbul unui sprijin constant pentru monarhie. În

1. Pierre Chaunu, Michele Escamilla, *op. cit.*, pp. 148-150.

acelaşi timp, Carol a sporit rolul politic al Consiliului de Stat (Consiliul regal), pentru a-i împiedica pe „granzii" de Spania să câştige, în viitor, o prea mare influenţă asupra coroanei. Cu ajutorul Inchiziţiei, el a extins controlul direct al monarhiei asupra întregului regat şi, în primul rând, asupra oraşelor, a căror înfrângere din 1521 le-a anulat orice veleităţi de independenţă. Autoritatea monarhică construită de împărat în Spania a rămas neştirbită pe tot parcursul secolului.

Filip al II-lea (1556-1598) a consolidat moştenirea părintelui său. Din teritoriile care formaseră, până în 1556, imperiul ibero-habsburgic al lui Carol Quintul, Filip a preluat partea cea mai mare şi, totodată, mai prosperă : Spania, Napoli şi Sicilia, Milano, Ţările de Jos şi coloniile transatlantice, cu resursele lor uriaşe. Astfel, încă de la înscăunare, noul rege se putea considera cel mai puternic monarh din Europa.

De regulă, personalitatea lui Filip al II-lea este asociată cu o intensă fervoare religioasă – dusă, uneori, până la paroxism –, precum şi cu o convingere, nu mai puţin profundă, în misiunea divină a monarhului. Însă impresia de rigoare excesivă – chiar de bigotism – în problemele religioase şi în tratarea lor se atenuează simţitor, dacă nu se uită că optica „Regelui Preacatolic" era, în epocă, una obişnuită pentru un spaniol[1]. Potrivit lui Fernand Braudel, fervoarea religioasă a avut, pentru Filip al II-lea, o importanţă chiar mai mică decât ar fi fost de aşteptat, regele ştiind să deosebească întotdeauna, între religie şi politică[2].

Precum se ştie, în Peninsula Iberică, strânsa unitate dintre confesiune şi politică a fost o constantă încă din timpul *Reconquista*-ei, fiind asociată unei dominante „naţionale" a religiei şi credinţei în valoarea purităţii rasiale. Religia şi patriotismul, Biserica şi Statul, Dumnezeu şi Regele, erezia şi trădarea – toate formau, în „filosofia politică" spaniolă, un amestec imposibil de disociat în părţile sale componente, înrâurind profund mentalul colectiv. Nici Filip al II-lea nu s-a putut sustrage acestui spirit, numai că, la el, amprenta religioasă a fost mai evidentă – fiind şi percepută ca atare – din cauza poziţiei sale în fruntea statului (nu întâmplător, unii autori i-au pus în seamă o „tentaţie teocratică"[3]). Ca urmare, aidoma ilustrului său tată, şi el s-a simţit învestit cu misiunea de a întări autoritatea Castiliei în regat, de a distruge protestantismul şi Islamul, de a extinde influenţa Spaniei în Europa şi de a promova Contrareforma, limitând pretenţiile politice franceze, precum şi pe cele ale Angliei. Stabilirea capitalei regatului la Madrid, în 1561 – după ce, până atunci, timp de decenii, reşedinţa regală „circulase" între mai multe oraşe –, este edificatoare pentru hotărârea cu care Filip al II-lea înţelegea să-şi pună în aplicare ideile politice[4].

În privinţa consolidării preponderenţei Castiliei în regat, noul monarh a continuat politica lui Carol Quintul de întărire a rolului politic al Consiliului de Stat, sprijinindu-se, în acelaşi timp, din ce în ce mai mult, şi pe *Cortesuri*, care au votat cu regularitate toate solicitările sale de ordin financiar (în continuă creştere). Consolidarea poziţiei Castiliei nu a avut drept corolar deprecierea statului Aragonului. Confruntat cu rezistenţa continuă a acestuia împotriva politicii de „castilienizare" a peninsulei, Filip al II-lea a fost, totuşi,

1. *Cf.* Annie Molinié-Bertrand, „Philippe II, roi Catholique et roi Prudent", în Annie Molinié, Jean-Paul Duviols (eds.), *Philippe II et l'Espagne*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, 1999, pp. 7-19.
2. *Cf.* „Philippe II", în Fernand Braudel, *Écrits sur l'histoire*, pp. 209-210.
3. Joseph Pérez, *L'Espagne de Philippe II*, Fayard, Paris, 1999, pp. 157 *sqq.*
4. Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 238 *sqq.*

obligat, poate în ciuda propriilor convingeri, să continue să respecte multe dintre vechile „libertăţi" ale acestei provincii.

Politica religioasă a regelui a fost îndreptată împotriva a doi duşmani declaraţi : protestanţii şi musulmanii, fie convertiţi (numiţi „morisci", adică „noii creştini"), fie nu[1]. Dacă primii nu au ameninţat niciodată, în mod serios, Spania (slabele focare de protestantism nativ fiind definitiv stinse în 1565), moriscii, în schimb, au fost consideraţi o problemă. Urmaşi ai populaţiei arabe de odinioară, majoritatea acestora se concentra în Granada şi Valencia, unde li s-a îngăduit să rămână, cu condiţia primirii botezului. Formând unul dintre segmentele cele mai paupere ale populaţiei (afirmaţia ulterioară, potrivit căreia erau un grup extrem de lucrativ, nefiind adevărată), ei erau suspectaţi din cauza deosebirii rasiale şi a unor presupuse legături secrete cu corsarii musulmani din Mediterana. Regalitatea promulgase deja mai multe decrete pentru a-i obliga să rupă definitiv cu trecutul islamic. Interzicându-le să vorbească în limba arabă, să folosească nume islamo-creştine, să poarte o vestimentaţie amintind de originea lor etc. Nici unul dintre aceste decrete nu putuse fi aplicat efectiv, moriscii continuând să rămână fideli modului lor tradiţional de viaţă.

Urcarea pe tron a lui Filip al II-lea şi debutul Contrareformei au fost semnele că Biserica şi regalitatea spaniolă urmau să fie mai puţin îngăduitoare cu conduita maurilor convertiţi[2]. În 1567, decretele precedente au fost reînnoite, cu precizarea că, de astă dată, aplicarea lor avea să fie foarte fermă. La 25 decembrie 1568, moriscii s-au răzvrătit, Don Juan de Austria reuşind să-i învingă abia în 1570. După această dată, majoritatea moriscilor au fost deportaţi în regiunile nordice ale Castiliei, locul lor în Granada fiind luat de cca 50.000 de colonişti castilieni. În ciuda dispersării lor, musulmanii convertiţi au rămas neasimilabili, ceea ce a pregătit actul expulzării lor definitive din Spania, în 1610, de către Filip al III-lea[3].

Cea mai importantă consecinţă a represiunii împotriva protestanţilor şi a moriscilor a fost întărirea Inchiziţiei spaniole. Rolul ei de veritabil „organ al puterii de stat" – în serviciul monarhiei, nu al papalităţii ! – este foarte clar pus în evidenţă de aşa-numita „afacere Carranza". În 1559, cardinalul Bartolomeo Carranza, arhiepiscop de Toledo, a fost arestat de Sfântul Oficiu sub acuzaţia de lutheranism. Protestul papalităţii, care insista asupra faptului că numai ea avea dreptul să-l judece pe episcop, a fost ignorat de Filip al II-lea. Cardinalul a fost transferat la Roma abia în 1566, unde şi-a salvat viaţa abjurând erezia de care fusese învinuit[4].

Simptomatic pentru gradul de dependenţă al Bisericii catolice din Spania faţă de coroană, episodul este, în acelaşi timp, sugestiv şi pentru felul mai mult decât „dezinvolt" în care regele Spaniei a conceput relaţiile sale cu papalitatea, faţă de care s-a aflat în frecvente dezacorduri pe chestiuni de politică externă (ca, bunăoară, în 1561 şi 1563, când Filip al II-lea a blocat excomunicarea reginei Angliei, cu care era interesat să menţină relaţii bune, pentru a-şi urma nestingherit ofensiva împotriva Franţei şi a Ţărilor de Jos). Până la urmă, din acest dezacord avea să decurgă şi înfrângerea Spaniei în conflictul cu Franţa, căci papa Sixtus al V-lea a fost cel care i-a sugerat lui Henric de

1. *Ibidem*, pp. 244 *sqq*.
2. Alexandra Merle, „L'image des Morisques au temps de Philippe II à travers quelques textes contemporains", în Annie Molinié, Jean-Paul Duviols (eds.), *op. cit.*, pp. 157-174.
3. Joseph Pérez, *L'Espagne de Philippe II*, pp. 262-278 ; *The New Cambridge Modern History*, vol. III, cap. IX, „Western Europe and the Power of Spain", § 1, „Spain and Italy", pp. 244-267.
4. *Ibidem*, pp. 99-109.

Navarra soluţia convertirii la catolicism, pentru a ocupa tronul (noul rege fiind formal recunoscut de Clement al VIII-lea).

Politica împotriva turcilor din Mediterana a avut, numai în aparenţă, determinări religioase. De fapt, ea a fost dictată de ameninţarea continuă de către corsarii nord-africani, aliaţi ai turcilor, a legăturii maritime dintre Barcelona şi Genova, vitală pentru posibilitatea de intervenţie rapidă în Ţările de Jos. Acesta a fost principalul motiv care a obligat Spania să încerce să-şi instaureze supremaţia navală în Mediterana. În ciuda succeselor împotriva nord-africanilor, a alianţei cu Veneţia şi papalitatea şi – în sfârşit – a victoriei de la Lepanto (octombrie 1571), Filip al II-lea a înregistrat, în ansamblu, un eşec usturător. Mediterana a rămas în continuare divizată, supremaţia otomană în partea ei răsăriteană neputând fi clintită[1].

Cât priveşte influenţa spaniolă în Europa, aceasta a devenit evidentă mai ales după 1580, când, printr-un concurs favorabil de împrejurări, Filip al II-lea a anexat Portugalia[2]. Acest fapt, care a adus Spaniei porturile atlantice, flota şi coloniile lusitane, l-au plasat pe rege într-o poziţie deosebit de puternică, determinându-l să adopte o politică pronunţat ofensivă, îndreptată, cu deosebire, împotriva Angliei şi Franţei.

Până în 1585, relaţiile dintre Spania şi regatul englez au fost bune[3]. Între cele două puteri existau nu numai alianţe matrimoniale (în 1501, Ecaterina de Aragon se căsătorise cu Arthur, principe de Wales, iar în 1554, Filip al II-lea însuşi o luase de soţie pe Maria Tudor) şi planuri de a le dezvolta (printr-o eventuală căsătorie dintre Filip şi Elisabeta), ci şi interese economice şi temeri comune. Comerţul englez cu Ţările de Jos – foarte activ până în 1576 –, precum şi ostilitatea ambelor regate faţă de o Franţă prea puternică i-a făcut pe cei doi monarhi să închidă ochii la motivele de conflict dintre regatele lor

---

1. Pentru această chestiune, vezi, pe larg, celebra sinteză, de mai multe ori citată, a lui Fernand Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. VI, traducere de Mircea Gheorghe, prefaţă de Alexandru Duţu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1986.
2. Favorizată de o serie de circumstanţe favorabile (vacanţa tronului portughez i-a dat lui Filip al II-lea posibilitatea de a-şi afirma pretenţiile succesorale), reuşita acestei anexiuni (în condiţiile în care spaniolii şi portughezii nu se simpatizau absolut deloc : pentru cei din urmă, spaniolii erau mai odioşi decât turcii, în timp ce pentru spanioli portughezii nu erau decât nişte sălbatici) are mai multe explicaţii. Cea dintâi a fost rapiditatea intervenţiei spaniole şi intrigile ţesute la Madrid, care au asigurat succesul încă înainte de expediţia propriu-zisă. În al doilea rând, dependenţa economică a Portugaliei de Spania făcea din prima o pradă uşoară pentru regatul spaniol, care s-a folosit de resursele lusitane de grâu, argint etc. pentru a se hrăni pe sine şi a-şi întreţine imperiul colonial. În plus, faptul că Portugalia nu şi-a putut apăra singură posesiunile coloniale a făcut ca ajutorul spaniol să apară ca un scut protector ideal. Pe de altă parte, stăpânirea spaniolă a fost cu atât mai uşor de acceptat în Portugalia cu cât Filip al II-lea şi succesorii săi au respectat instituţiile şi autonomia regatului. Deşi a fost cucerită, Portugalia nu a fost şi supusă. Anexarea Portugaliei a mai fost însă importantă şi întrucât ea ar fi putut schimba, poate, destinul Spaniei. După cum a remarcat Fernand Braudel (citând şi alte surse), adevărata soluţie pentru Filip al II-lea ar fi fost să-şi instaleze capitala la Lisabona, care – cum spune el – era un adevărat „punct nevralgic al Atlanticului şi al lumii". Avantajele acestei schimbări (nu numai de amplasament, ci, în primul rând, de optică) ar fi fost considerabile : ea ar fi accelerat considerabil comunicaţiile cu regiunile nordice şi în primul rând cu Ţările de Jos, unde, începând din 1568, Spania era angajată într-un război interminabil şi, în al doilea rând, i-ar fi asigurat succesul în bătălia pentru stăpânirea Oceanului împotriva corsarilor francezi, englezi şi olandezi – un război care, început în 1566, era, de fapt, unul pentru supremaţie maritimă. Din nefericire însă, în 1583 Filip al II-lea a părăsit Lisabona pentru a nu se mai întoarce aici niciodată. Braudel consideră că regele Spaniei a comis, astfel, o „eroare capitală" (Fernand Braudel, „Philippe II", pp. 237-240).
3. *The New Cambridge Modern History*, vol. III, cap. IX, „Western Europe and the Power of Spain", § 3, „The French Succesion and the War with England", pp. 295-318 ; Leonard W. Cowie, *op. cit.*, pp. 247-250.

(ca, bunăoară, atacarea galioanelor spaniole de către corsarii englezi în Atlantic şi participarea voluntarilor englezi de partea răzvrătiţilor din Ţările de Jos şi, pe de altă parte, persecuţiile antiprotestante din Europa catolică, desfăşurate sub egidă spaniolă).

Ruinarea comerţului englez cu postavuri în urma rebeliunii antispaniole a Ţărilor de Jos, distrugerea Anversului de către spanioli, în 1576, şi execuţia Mariei Stuart, în 1587, au făcut ca războiul dintre cele două părţi să devină inevitabil. După o serie de înfruntări indirecte în Irlanda, Ţările de Jos şi Lumea Nouă, bătălia decisivă (navală) anglo-spaniolă a avut loc în 1588. Victoria englezilor a însemnat abandonarea de către spanioli a oricărei speranţe de a îngenunchea cel mai important bastion protestant din Europa. În acelaşi timp, ea a alimentat rebeliunea din Ţările de Jos, răpindu-i lui Filip orice şansă de a-i mai pune capăt[1]. Pe de altă parte, victoria lui Henric al IV-lea, în Franţa, a fost încă o lovitură gravă pentru regele spaniol, compromiţând iremediabil şansele supremaţiei sale pe continent. Tratatul de la Vervins (mai 1598) a consacrat, în mod formal, eşecul politicii europene a lui Filip al II-lea[2].

Acestui eşec i s-au adăugat şi dificultăţi economice – în speţă, financiare – în creştere, cu grave implicaţii şi pe plan social. Politica spaniolă în Europa a fost posibilă numai pe baza uriaşelor importuri de metale preţioase din Lumea Nouă. La acestea s-au mai adăugat impozitele împovărătoare din Castilia, ca şi împrumuturile succesive contractate de coroană de la bancherii genovezi (reeşalonate în urma falimentelor din 1557, 1575 şi 1596). Rata înaltă a dobânzilor la aceste împrumuturi a împiedicat regalitatea să dirijeze slabele investiţii, care nu fuseseră înghiţite de război, spre agricultură şi meşteşuguri, cu posibilul rezultat al formării unei burghezii autohtone. Această politică şi-a dovedit efectele negative pe termen lung, atunci când diminuarea progresivă a resurselor din coloniile americane nu a putut fi compensată de activităţile comerciale şi industriale interne. Acest lucru a condus, în perspectivă, la declinul imperiului iberic. În consecinţă, se poate spune că Spania a fost victima propriei grandori sau că a dus o politică pe care nu i-o îngăduia anvergura sa reală.

Cu toate acestea, după cum a remarcat Fernand Braudel, declinul Spaniei nu a început să se vadă acum. El a devenit o realitate începând numai cu a doua parte a secolului următor (al XVII-lea), însă nu înainte ca regatul iberic să atingă apogeul vitalităţii sale în cadrul a ceea ce istoricii au numit „secolul de aur”. Cei ce s-au grăbit să caute, cu orice preţ, semnele premonitorii ale crizei ulterioare în timpul domniei lui Filip al II-lea au greşit. La moartea „Regelui Preacatolic”, Spania era încă „o putere colosală”, „a cărei masă domina istoria lumii întregi”. „Filip al II-lea nu a fost groparul măreţiei sale”, ci, dimpotrivă, artizanul ultimei sale perioade de glorie[3].

1. Joseph Pérez, *L’Espagne de Philippe II*, pp. 308-329.
2. *Ibidem*, pp. 329-338.
3. Fernand Braudel, „Philippe II”, p. 242.

În loc de concluzii : emergenţa modernităţii în Europa. O comparaţie între Apusul şi Răsăritul continentului

Alexandru-Florin Platon

Perspectiva cea mai obişnuită din care a fost descrisă, în ştiinţele sociale, *modernizarea* (ca proces istoric) sau *modernitatea* (ca rezultat al acestui proces) este aceea globală. Din acest unghi, modernizarea a fost (este) adesea concepută ca o amplă transformare, antrenând toate domeniile vieţii sociale, fără deosebire, în conformitate cu un determinism căruia nu i s-a putut sustrage nici o societate. Esenţialmente „progresistă", modernizarea a fost, în acelaşi timp, interpretată ca ireversibilă şi cumulativă, comportând – potrivit aceleiaşi interpretări canonice – mai multe faze obligatorii, dintre care cea mai importantă a fost considerată – în termenii întrebuinţaţi odinioară de W.W. Rostow, într-o sinteză clasică de filosofie economică ce reflecta această paradigmă de gândire[1] – aceea a „decolajului", favorizată de etapele anterioare de acumulare.

În acelaşi spirit, procesul de modernizare a fost imaginat ca imanent şi omogenizator : odată începută într-o sferă de activitate, schimbarea trebuia, în mod inevitabil, să dea naştere, peste tot, la evoluţii consensuale, generând totodată o convergenţă progresivă *în* şi *între* societăţi, de natură să ducă la atenuarea şi chiar la resorbţia decalajelor dintre ele[2].

A atribui acest model interpretativ numai marxismului (cu care, de altfel, pare să se identifice cel mai bine) nu constituie, desigur, o eroare, ci, în primul rând, o simplificare. Filosofia lui Marx nu a fost, în epoca în care a fost elaborată, şi cu atât mai puţin după aceea, singura care a încorporat acest finalism istoric. Un spirit la fel de profund teleologic a animat şi celelalte curente de gândire europene izvorâte din raţionalismul iluminist al veacurilor XVII-XVIII, inclusiv liberalismul, ceea ce trădează o comunitate generală de gândire, în cadrul căreia caracterul legic al evoluţiei sociale, specificul ei

1. W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*, Cambrige University Press, Cambridge, 1960.
2. Pentru un bun rezumat al acestei perspective, vezi, *inter alia*, Alvin Y. So, *Social Change and Development. Modernization, Dependency, and World-System Theories*, Sage Publications, Londra, 1990, pp. 17-37, şi, mai ales, pp. 33-36. Vezi şi, de curând, Cristian Ploscaru, „Modernizarea societăţii româneşti. Consideraţii privind actualitatea unui concept istoriografic", în Victor Spinei, Gheorghe Cliveti (eds.), *Historia sub specie aeternitatis. In honorem magistri Alexandru Zub*, Editura Academiei Române, Editura Istros, Bucureşti, Brăila, 2009, pp. 189-199, pentru o succintă trecere în revistă a câtorva din teoriile modernizării.

ascendent (sau „progresist”), autonomia limitată a fiinţei umane şi determinarea conştiinţei sale de către „forţele profunde” ale economiei şi vieţii sociale au constituit, o lungă perioadă de timp, reperele conceptuale obişnuite.

În treacăt fie spus, această paradigmă cognitivă era expresia unei optici încă şi mai vechi, schiţată în a doua jumătate a secolului a XVI-lea şi pe parcursul veacului următor, caracterizată, în esenţa sa, printr-o percepţie radical diferită a duratei, întrevăzută nu ca un declin ireversibil (cum şi-o imaginaseră Părinţii Bisericii şi autorii creştini care le-au urmat) şi nici ca revenire la o stare anterioară, judecată ca superioară prin prisma prezentului (din care s-a nutrit fascinaţia „antichizantă” a Renaşterii), ci ca o traiectorie neîntreruptă a progresului, înrădăcinată în prezent şi în realitatea imediată, livrate *hic et nunc* subiectului cunoscător, pe cale raţională şi empirică. *Eseurile* lui Montaigne (1580), *Novum Organon* al lui Francis Bacon (1620), faimosul *Discurs* cartezian asupra metodei (1634) sau nu mai puţin celebra *Ceartă dintre Antici şi Moderni* (începută în Franţa de Charles Perrault şi Fontenelle) sunt numai câteva dintre expresiile literare ale acestei noi optici, deosebit de importantă nu numai pentru că s-a aflat – cum am spus – la rădăcina paradigmei progresiste a modernităţii, dar şi prin valoarea sa de indiciu istoric : evocând o nouă conştiinţă a duratei, ea atestă, totodată, prin chiar acest fapt de mentalitate, începutul unei *noi* epoci, pe care contemporanii au intuit-o şi teoretizat-o[1].

Nu este locul să intrăm în toate amănuntele privitoare la critica acestei teorii. Pentru rostul acestor rânduri, este suficient să spunem că reproşurile cele mai sistematice care i s-au adus, vizând fie caracterul său anistoric, fie specificul etnocentric (mai exact, generalizarea nepermisă a unui model particular – cel european – la scară mondială), fie – în sfârşit – unele amănunte de conţinut, au venit din partea adepţilor unei alte interpretări, numită a dependenţei, datorată mai multor specialişti în ştiinţele sociale din Egipt, America de Sud şi S.U.A.[2], care, de-a lungul câtorva decenii, s-au străduit să evidenţieze particularităţile dezvoltării Lumii a Treia, din secolele XVIII-XIX până astăzi, propunând o viziune diferită a aceluiaşi proces[3].

Mai importantă decât detaliile acestei critici (câtuşi de puţin neîndreptăţită, de altfel, dar nu lipsită de slăbiciuni) ni se pare încercarea de a explica un factor esenţial al interpretării clasice a modernizării, pe care adepţii teoriei dependenţei nu numai că nu l-au pus în discuţie, dar au şi pornit de la el atât pentru a arăta neajunsurile concepţiei care îl ilustra, cât şi pentru a dezvolta această concepţie în sensul în care li s-a părut lor necesar : este vorba de supremaţia dobândită prin şi în urma acestui proces de Europa de Apus, deopotrivă în raport cu partea răsăriteană a continentului (comparaţie care ne interesează, cu precădere, aici) şi cu celelalte civilizaţii contemporane (chineză, indiană, islamică).

Care au fost cauzele acestei supremaţii ? Altfel spus, ce *factori istorici structurali* ai modernizării ar putea fi identificaţi, de natură să explice această întâietate, care – dacă suntem de acord cu faptul că civilizaţia nord-americană constituie o prelungire a celei

1. Menţiunea scrierilor amintite şi evidenţierea semnificaţiei lor, la Matei Călinescu, *Cinci feţe ale modernităţii. Modernism. Avangardă. Decadenţă. Kitsch. Postmodernism*, trad. de Tatiana Pătrulescu şi Radu Ţurcanu, postfaţă de Mircea Martin, Editura Univers, Bucureşti, 1995, pp. 31-34, 36.
2. Este vorba despre Samir Amin, André Gunder Franck, Theotonio Dos Santos şi, desigur, Immanuel Wallerstein, singurul dintre aceşti autori cunoscut şi publicului român.
3. Pentru o succintă şi foarte utilă trecere în revistă a punctelor de vedere ale acestor autori, vezi Alvin Y. So, *op. cit.*, pp. 53-59, 60-62, 91-109.

specifice vechiului continent – continuă, după câte se pare, şi astăzi ? Ipoteza noastră este că, pentru a înţelege geneza modernităţii europene (mai exact, *vest*-europene) şi, implicit, ceea ce am putea numi un anumit „specific” răsăritean al dezvoltării, din secolele care au urmat celui de-al XVI-lea, tocmai rolul *acestor* factori s-ar cuveni luat, în primul rând, în considerare. Impresia noastră este că explicarea decalajului evolutiv dintre cele două zone depinde nu atât de rolul împrejurărilor istorice de moment sau de durată, cât de tradiţiile lor politice şi religioase diferite, analizate, în ipostaza lor apuseană, în paginile de mai sus.

Acesta este – şi credem că s-a şi înţeles – scopul scurtei demonstraţii care urmează[1].

Mai întâi, trei precizări de ordin terminologic. Noţiunea de „modernizare”, care ne interesează aici, priveşte doar un aspect restrâns, politic (la limită, social-politic) al fenomenului, nicidecum dimensiunea sa globală, pe care am amintit-o la început. Aidoma definiţiei restrictive a lui Cyrill E. Black, suntem şi noi tentaţi să vedem în modernizarea concepută din acest unghi un proces de cristalizare a ideii de stat ca transcendenţă abstractă, dublat de o treptată birocratizare şi de instituirea unei hegemonii asupra tuturor sectoarelor vieţii sociale, mobilizate şi raţionalizate potrivit folosului şi după imaginea sa[2]. Dintre nenumăratele conceptualizări ale termenului, aceasta nu este, poate, cea mai precisă şi, cu siguranţă, nici cea mai cuprinzătoare. Ea are însă meritul de a sluji tezei pe care dorim să o demonstrăm, ceea ce îi justifică, în opinia noastră, utilitatea.

În al doilea rând, prin „factori istorici structurali” înţelegem un ansamblu de tradiţii, modalităţi de organizare colectivă, obiceiuri etc., proprii unui anumit spaţiu cultural şi geografic, a căror influenţă asupra evoluţiei istorice a unor comunităţi este constantă şi durabilă, chiar dacă nu întotdeauna evidentă. Dintre aceşti factori, *specificul organizării politice* şi *tradiţia religioasă* au fost, pentru dezvoltarea continentului european, probabil printre cei mai importanţi prin efectele lor de lungă durată. După opinia noastră, ambii – fie singuri, fie în legătură cu alţii – au contribuit simţitor în cele două „emisfere” ale Europei (Apusul şi Răsăritul) la crearea a două modele istorice distincte, răspunzătoare atât pentru modul cum s-a produs, într-o parte şi în alta, accesul la o viaţă politică modernă, cât şi, pe un plan mai general, pentru cursul diferit adoptat de evoluţiile de ansamblu ale societăţilor din aceste zone, începând mai cu seamă din cel de-al XVI-lea veac.

În fine, ceea ce numim aici „Apus” şi „Răsărit” nu se referă la bine-cunoscuta polaritate geografică, larg utilizată în limbajul comun. Sensul acestui binom este, pentru noi, unul cultural şi religios, potrivit căruia „Apusul” reprezintă, în linii generale, lumea catolică şi protestantă, iar „Răsăritul”, întreg spaţiul ortodox, moştenitor al tradiţiilor bizantine.

1. Prezentul capitol datorează mult unor eseuri prezentate mai întâi în cadrul unor reuniuni academice, iar ulterior publicate parţial : „Tipologii europene ale modernizării. O comparaţie între spaţiul ortodox şi cel catolic-protestant”, în *Continent*, revistă de dialog cultural Est-Vest, I, nr. 2-4, iulie-decembrie 1999, pp. 149-157 (reluat, cu multe modificări şi într-o formă considerabil amplificată, sub titlul : „European Typologies of Modernisation : A Comparison between the Orthodox and the Catholic-Protestant Areas”, în Bogdan Murgescu [coord.], *Romania and Europe. Modernisation As Temptation, Modernisation As Threat*, Afterword by Bodo von Borries, ALLFA, Edition Körber-Stiftung, Bucureşti, 2000, pp. 13-23) ; şi „Tipologii europene ale modernizării : o revenire şi noi adăugiri” (comunicare susţinută la Facultatea de Istorie a Universităţii „Al.I. Cuza” din Iaşi, în anul 2002).
2. *Cf. The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History*, Harper, Row Publishers, New York, Evanston, Londra, 1966, pp. 14-18.

În privinţa celui dintâi spaţiu amintit – cel al Apusului –, specificul organizării sale a constat – după cum am putut constata în capitolele anterioare – în formarea unui *sistem politic multipolar* sau a unei „structuri federative acefale”[1], care, spre deosebire de Răsăritul ortodox, dar şi de unele societăţi extrem-orientale, a făcut imposibilă instituirea unui agent singular de putere, de tip imperial, capabil să controleze largi teritorii şi populaţii numeroase. Acest model de organizare – care, în opinia noastră, reprezintă unul dintre „factorii istorici structurali” ai evoluţiei istorice a părţii de apus a continentului, despre care vorbeam mai sus – şi-a asociat – ceea ce ar putea constitui un al doilea factor – şi un tip original de *echilibru social*, prin care statul monarhic a putut să pătrundă societatea şi să o mobilizeze, în schimbul recunoaşterii anumitor libertăţi. În circumstanţele pe care le-am evocat, în amănunt, mai înainte, diversele comunităţi locale şi elitele nobiliare au dobândit, de-a lungul Evului Mediu, dreptul de a se organiza autonom şi de a trimite reprezentanţi în instanţele centrale (parlament, *Cortesuri*, Adunarea Stărilor/Statelor generale), ceea ce nu numai că a aşezat compromisul social pe baze mai solide, dar a şi limitat, cel puţin teoretic, potenţialul de arbitrar al conducerii politice care, în caz contrar, s-ar fi putut dezvolta nestânjenit.

După cum am putut constata pe larg în paginile de mai sus, în Europa apuseană construcţia statului monarhic nu s-a încheiat prin monopolizarea puterii, ci, dimpotrivă, prin împărţirea şi „supravegherea” ei. Altfel spus, odată încheiat, procesul de centralizare nu a mers niciodată până acolo încât să instituie asupra societăţii un control politic total. Instituţiile monarhice au fost întotdeauna constrânse să tolereze diverselor comunităţi şi – în termenii de astăzi – grupurilor de interese marje de libertate mai largi sau mai restrânse, pe care niciodată nu le-au putut anula. Faptul este valabil chiar şi pentru cazurile cele mai „reuşite” de centralizare, ca, bunăoară, regatul francez, care, până la Revoluţie, pare să fi reprezentat în întreaga Europă un etalon al gradului de concentrare a puterii de stat. În realitate, după cum pe bună dreptate s-a demonstrat[2], monarhul, chiar şi cel absolut, a fost mereu constrâns să exercite aici doar o formă indirectă, mediatoare, de putere, arbitrând şi conciliind necontenit interesele diferitelor regiuni, grupuri sociale şi comunităţi. La rândul lor, teoriile politice contractualiste (sau, după expresia lui Walter Ullmann, „ascendente”[3]), dezvoltate cu începere din secolul al XIII-lea în acelaşi spaţiu politic, au jucat un rol întru totul asemănător cu cel al factorilor locali (de al căror activism fuseseră, de altfel, inspirate), adăugând instrumentelor de limitare a puterii monarhice încă un element hotărâtor.

Aşadar, trebuie să conchidem că monarhiile apusene au rămas iremediabil „slabe” ? Răspunsul este, fără îndoială, negativ. În primul rând, se cuvine să observăm că ele nu au avut, aşa-zicând, alternativă la politica de recunoaştere a autonomiilor locale. Aruncate, secole de-a rândul, într-un persistent con de umbră de prestigiul instituţiei imperiale, constrânse să ducă, la marginea vieţii politice a timpului, o existenţă cvasiinsignifiantă, regalităţile vest-europene şi-au început – cum am văzut – ascensiunea tocmai în perioada maximei dezvoltări a formelor comunitare de viaţă şi a multiplicării particularismelor locale, scoase din nou în prim-plan de dezagregarea Imperiului Carolingian. Astfel stând

1. Expresia îi aparţine lui Michael Mann (*cf.* „European Development : Approching a Historical Explanation”, în Jean Baechler, John A. Hall, Michael Mann [eds.], *op. cit.*, pp. 8-19 ; Michael Mann, *Powers and Liberties : The Causes and Consequences of the Rise of the West*, Oxford University Press, 1985, *passim*).
2. *Cf.*, *inter alia*, Hagen Schulze, *Staat un Nation in der europäischen Geschichte*, München, 1994, pp. 34-35.
3. Walter Ullmann, *A History of Political Thought : The Middle Ages*, Penguin Books, 1965, *passim*.

lucrurile, ele au fost, într-un fel, nevoite să ia act de aceste circumstanţe şi să li se conformeze, demers cu atât mai natural cu cât însăşi tradiţia germanică de la care se recomandau – definită, esenţialmente, prin caracterul personal al puterii şi precaritatea formelor instituţionalizate de organizare – le încuraja în aceeaşi direcţie. De aceea, nu este întâmplător că regalităţile au folosit, în procesul afirmării propriei suveranităţi, modelele, instrumentele şi mijloacele de acţiune specifice tocmai ambianţei social-politice în care au renăscut, adaptând şi „reciclând" în folos propriu o gamă pe cât de largă, pe atât de variată de elemente, de la dreptul feudo-vasalic, până la formele de organizare prezente în mediul urban şi în cel seniorial, cărora le-au conferit o nouă finalitate. În paralel, accentul, din ce în ce mai puternic, pus pe dimensiunea sacră a puterii – ea însăşi parte a unui fenomen complex de edificare simbolică, prin care regalităţile şi-au asociat un ansamblu de ritualuri, însemne şi mituri menite să le legitimeze, evocate, de asemenea, în paginile de mai sus – a compensat amintitele concesii făcute de instituţia centrală comunităţilor locale, consolidând suveranitatea monarhică şi, în acelaşi timp, inaugurând un îndelungat proces de depersonalizare (transpersonalizare) a actului guvernării, încheiat, în secolele XVI-XVII, prin ipostazierea noţiunii moderne de stat. Potrivit noii semnificaţii de instanţă „supraumană", independentă de persoana aleasă pentru a o încarna, regalitatea medievală a devenit sinonimă nu numai cu un principiu *permanent* de putere, ci, în acelaşi timp, şi *universal*, captând în propriul beneficiu un atribut asociat până atunci doar împăratului şi papei. Este un fapt curios şi, totodată, caracteristic pentru evoluţiile politice ale Occidentului european că forţa de sugestie dobândită de instituţiile monarhice graţie însuşirilor simbolice pe care acestea le-au elaborat, precum şi instrumentele din ce în ce mai sofisticate ale guvernării nu au fost suficiente pentru a reuşi să disloce numeroasele libertăţi locale, chiar dacă le-au restrâns simţitor. Apărut în circumstanţele resurgenţei principiului etatist şi ca o condiţie a perenităţii sale, echilibrul relativ dintre puterea monarhului şi privilegiile supuşilor s-a conservat, în datele sale esenţiale, şi pe parcursul secolelor care au urmat medievalităţii, devenind o structură fundamentală a formelor vest-europene de organizare politică şi, în acelaşi timp, unul dintre factorii specifici dezvoltării acestei părţi de continent.

Acest „stat al stărilor" (*Ständestaat*), potrivit expresiei lui Daniel Chirot[1], care a luat treptat fiinţă în multiple ipostaze în Apusul Europei, a fost absent în Răsăritul ortodox şi în statele succesoare ale Imperiului Bizantin, unde structura constant autocrată (şi, totodată, prebendială) a puterii a interzis societăţii să-şi dea propriile forme de organizare. Aidoma Chinei, dominată secole de-a rândul de o structură centralizată şi acaparatoare, în Bizanţ (apoi în Imperiul Otoman) repetatele intervenţii birocratice au blocat orice posibilitate de asociere spontană la nivel social, menţinând intactă omnipotenţa statului (e drept, adeseori mai mult aparentă, decât reală). Acelaşi tip de organizare a fost, pe de altă parte, incompatibil cu dezvoltarea unei reţele libere de schimburi, capabilă să genereze, în timp, capitalismul, prin încurajarea liberei circulaţii a oamenilor şi capitalurilor şi, în acelaşi timp, a competiţiei dintre state. În contrast cu Europa de Apus, unde compromisul social a fortificat statul fără a slăbi societatea, în partea răsăriteană a continentului şi în Orient, tipul imperial de guvernare nu numai că a restrâns considerabil marja de libertate socială, dar, printr-un control la fel de riguros, a îngrădit şi viaţa economică.

Tradiţia autoritară de exercitare a puterii, de sorginte orientală şi elenistică, preluată de Bizanţ a slăbit considerabil spiritul comunitar, expunându-l mai direct pe individ puterii statului şi interzicându-i să-şi croiască aceleaşi mijloace de rezistenţă ca în Apus.

1. Daniel Chirot, *Social Change in the Modern Era*, Harcourt, Brace, Jovanovitch Publishers, 1986, pp. 14-19.

Chiar dacă statul imperial, ca atare, în ipostazele sale istorice (bizantin, otoman, ţarist) nu a fost întotdeauna atât de puternic pe cât s-a pretins, nu credem totuşi că este o exagerare să spunem că una dintre sursele paradigmatice ale naturii autoritare, despotice şi, la limită, chiar totalitare ale diferitelor forme de putere care s-au dezvoltat, de-a lungul timpului, în spaţiul răsăritean al continentului se cuvine căutată în primul rând aici, în acest model teocratic de guvernare, ca şi originea discrepanţelor de vitalitate a dezvoltării şi, ulterior, a decalajelor faţă de partea apuseană a Europei.

Un alt „factor structural” aflat la originea aceleiaşi realităţi a fost, credem noi, de ordin religios.

Analizele clasice ale procesului de modernizare, dar şi percepţia comună a fenomenului au acreditat multă vreme ideea că între acesta şi spiritul religios nu a existat nici o legătură. Apărută ca pură exterioritate în raport cu tot ceea ce înseamnă tradiţie şi, deopotrivă, în opoziţie cu ea, modernitatea ar fi întreţinut cu religiosul doar o relaţie strict conjuncturală, treptata ei expansiune antrenând, printre altele, şi degradarea sa. Or, această interpretare nu mai rezistă astăzi, decât, cel mult, ca o piesă de inventar. „Rezultat imprevizibil, atins după parcursul întortocheat al unei alchimii simbolice”[1], prefacerea modernă a structurilor civilizaţiei europene nu a fost independentă de datele existente şi nici opusă lor. Proces eminamente *intern*, ea s-a dezvoltat *în cadrul* paradigmei religioase dominante şi ca urmare a transformărilor ei. Memorabila demonstraţie întreprinsă în această privinţă de Marcel Gauchet este prea cunoscută pentru a mai fi integral reiterată aici[2]. Ea nu este însă şi singura. Pierre Manent, bunăoară, îmbrăţişează, cu siguranţă, acelaşi punct de vedere atunci când scrie, referitor la evoluţiile din domeniul intelectual şi politic, că „dezvoltarea [...] Europei nu poate fi înţeleasă decât ca o istorie a răspunsurilor la problemele ridicate de Biserică”, cheia acestui proces fiind, după opinia sa, „problema teologico-politică”[3]. Aceeaşi idee se regăseşte şi în paginile pe care ni le-a dat Karl Ferdinand Werner (potrivit căruia modernitatea europeană este indisolubil legată de Evul Mediu, cuvenindu-se interpretată ca un rezultat al transformărilor religioase şi cultural-politice din această perioadă[4]), fără a mai aminti de prezenţa ei şi în faimoasa analiză întreprinsă de Max Weber însuşi, a cărui insistenţă pe rolul dinamic al factorului religios (în speţă protestant) în emergenţa modernităţii nu face, în fond, decât să exprime o opinie consensuală[5]. Exemplele, fireşte, nu se opresc aici, dar cele pe care le-am oferit ni se par, pentru moment, suficiente. Ele atestă fecunditatea unei interpretări care a pus într-o lumină cu totul nouă complexul şi contradictoriul ei fenomen de referinţă.

---

1. Formularea îi aparţine lui Marcel Gauchet, *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*, Gallimard, Paris, 1985 (citatul se află la p. 209 a ediţiei, citată în mai multe rânduri, în limba română *Dezvrăjirea lumii*...).
2. *Cf. supra*. Într-un succint rezumat, ideile cărţii apar şi în studiul aceluiaşi autor, intitulat „Du téocratie à la démocratie”, *Raison présente*, nr. 101, pp. 67-78, reprodus şi în limba română în *Polis. Revistă de ştiinţe politice*, nr. 2, 1995, pp. 3-11.
3. Pierre Manent. *L'histoire intellectuelle du libéralisme*, Calman-Lévy, Paris, 1987 (citatul se află la pp. 18-19 din ediţia în limba română *Istoria intelectuală a liberalismului*).
4. „Într-o mare măsură – scrie mai departe autorul –, structurile politice, teritoriale [şi] etnic-naţionale moderne sunt o continuare a celor medievale şi, chiar mai departe, a formelor sociale şi instituţional-politice ale Antichităţii creştine” (Karl-Ferdinand Werner, „Political and social structures of the West, 300-1300”, în Jean Baechler, John A. Hall, Michael Mann [eds.], *op. cit.*, pp. 169-184).
5. *Cf.* Max Weber, *Etica protestantă şi spiritul capitalismului*, traducere de Ihor Lemnij, postfaţă de Ioan Mihăilescu, Editura Humanitas, Bucureşti, 1993.

În versiunea ei gauchetiană, pe care o vom reaminti aici, modernitatea europeană este consecinţa fracturii dintre sacru şi profan, cuplată cu o criză a medierii. În esenţă, este vorba despre un proces treptat de disjuncţie dintre ordinea celestă şi aceea terestră, încheiat prin organizarea autonomă a celei din urmă, în conformitate cu norme proprii şi în virtutea unui spirit situat, aparent, la antipodul celui religios. Nu vom insista aici, încă o dată, asupra factorilor şi condiţiilor istorice care au precipitat o asemenea evoluţie a civilizaţiei apusene (de regăsit în paginile de mai înainte). Rămânând aproape de analiza lui Gauchet, vom spune numai că îndelungatul proces de „dezvrăjire” a lumii, consfinţit prin emergenţa unei noi paradigme culturale şi politice, s-a desfăşurat în cadrul religiosului însuşi, prin „metabolizarea” sa şi ca o trăsătură distinctivă doar a creştinismului, singurul dintre marile *credo*-uri monoteiste care nu numai că avea înscrisă această virtuală separare în chiar „gena” sa constitutivă (dogma fundamentală a Întrupării), dar, tocmai de aceea, a şi fost în mod constant supus tensiunii dintre imperativul de a recunoaşte lumii materiale o existenţă proprie, iar vieţii „în secol” o anumită valoare, şi, pe de altă parte, aspiraţia de a le repudia. Spre deosebire de budism (care nega lumii naturale orice consistenţă, tânjind după o contopire cu transcendentul) şi, deopotrivă, de islam (care, dimpotrivă, preconiza acceptarea realităţii sensibile şi supunerea faţă de ea), tendinţa creştinismului de a regândi mereu deosebirea dintre vizibil şi invizibil, reconstruindu-le periodic articularea, a alimentat constant un proces din ce în ce mai complex de interpretare a datelor credinţei, producător de inerente transformări.

Secularizarea progresivă a gândirii, laicizarea tot mai pronunţată a vieţii şi, în genere, prestigiul incontestabil al tuturor ipostazelor profanului nu au evacuat religiosul din realitatea vizibilă şi nici nu l-au dizolvat. Acesta doar a „migrat”, ascunzându-se în sfera noilor concepte de „stat” şi „naţiune”, pe care le-a învestit cu aceeaşi natură transcendentă proprie odinioară entităţilor invizibile. În acelaşi timp, procesul de „dezvrăjire” a lumii a provocat, la capătul unor transformări asupra cărora nu dorim să mai insistăm, atât o criză a medierii religioase (consumată prin Reformă), cât şi una a medierii politice, din ultima luând naştere principiul modern al democraţiei, schiţat în interiorul absolutismului monarhic. Amândouă sunt, de asemenea, simptome revelatoare ale modernităţii timpurii[1].

Marcel Gauchet pune această complicată evoluţie pe seama naturii intrinseci a creştinismului. Dar faptul că, în Răsărit, credinţa nu a înregistrat aceleaşi avataruri sugerează că deosebirea nu se datorează specificului, ca atare, al religiei noastre, ci mai curând unei dinamici diferite, care ar trebui, neîndoielnic, lămurită.

Explicaţia ţine, după părerea noastră, nu de factorul religios în sine (sau nu numai de el), ci în primul rând de ponderea diferită a factorului politic, care a imprimat ortodoxiei, în contrast cu catolicismul, o cu totul altă orientare. Ceea ce s-a numit – cu un un termen impropriu – *cezaropapismul bizantin*[2] a împiedicat, în Răsărit, ruptura dintre sacru şi

1. Fără a utiliza schema interpretativă a lui M. Gauchet, dar privind procesul din aceeaşi perspectivă, Karl Ferdinand Werner consideră şi el că înrădăcinarea religioasă a modernităţii vest-europene a fost conferită de doctrina creştină a păcatului şi mântuirii, care a instilat societăţii occidentale medievale o stare de „nelinişte”, de „permanentă mişcare”, de „neodihnă” şi, implicit, de „activism” în direcţia aflării căilor de a dobândi starea de graţie, ceea ce, indirect, a stimulat transformările la nivel social-politic şi, în ultimă instanţă, însăşi apariţia comportamentului „modern”. Acelaşi efect l-a avut, potrivit istoricului francez, şi doctrina Purgatoriului. „Pe scurt – scrie el –, conduita oamenilor, ca şi mentalitatea lor în momentul decolajului Europei sunt inseparabile de lumea catolică şi de impulsurile date de ea credincioşilor” (*op. cit.*, pp. 172-175).
2. Concept care nu trebuie înţeles ca implicând o funcţie liturgică a puterii imperiale, ci numai una autoritară în raport cu Biserica, potrivit modelului monarhic constantinian, teoretizat de Eusebius din

profan şi, implicit, dezlănţuirea conflictelor potenţial conţinute în distincţia inerentă dintre cei doi termeni. În timp ce, în Occident, absenţa temporară a statului (între secolele IV-VIII) a lăsat pe seama Bisericii romane responsabilitatea luării în stăpânire a lumii, obligând-o, începând cu „reforma gregoriană”, nu numai să-şi asume două tipuri fundamental diferite de putere (temporală şi spirituală), ci – cum s-a întâmplat mai cu seamă în timpul lui Inocenţiu al III-lea şi a urmaşilor săi – să şi încerce să le concilieze (de unde şi tensiunea creatoare de „mişcare”, de care aminteam), continuitatea neîntreruptă a statului în Răsărit a menţinut intacte, de-a lungul secolelor, unicitatea puterii şi impresia de racordare directă la transcendent, excluzând *ipso facto* posibilitatea apariţiei unei crize a medierii asemănătoare cu aceea din Occident. În contrast cu Apusul, unde „cezaropapismul” temporar ilustrat de Carolingieni şi Ottonieni nu a reuşit să dizolve natura esenţialmente dualistă a puterii (ilustrată, să o reamintim în trecere, şi de metafora celor „două corpuri” ale regelui), în Răsărit, imbricarea „politico--administrativă” dintre „sacerdoţiu” şi „imperiu” a fost, întotdeauna, (aproape) fără cusur, persoana împăratului întruchipând nu o transcendenţă „terestră”, ca a regelui, în raport cu realitatea mistică a statului, ci una, în sensul cel mai deplin, celestă, în raport cu însuşi Dumnezeu. Din acest unghi, faptul că reprezentarea bicorporală a monarhului este, spre deosebire de apusul Europei, absentă în Bizanţ constituie un detaliu, după părerea noastră, extrem de grăitor : ea atestă (sau, rămânând în domeniul ipoteticului, *ar putea-o* face) identitatea deplină dintre suveranul imperial şi statul său, altfel spus, dintre corpul său *fizic* şi puterea – ritual transmisă – pe care acesta o exercita, aspect oglindit, între altele, într-un chip aproape paradigmantic, şi de *mutilările* la care era, adesea, supus acest corp[1], ori de câte ori împăratul era detronat şi i se confisca puterea. De bună seamă, era vorba aici de o formă expresivă de delegitimare, prin atingerea integrităţii unui trup (*nota bene* : în părţile sale cele mai vizibile sau mai puternic conotate din punct de vedere simbolic) care încorpora, fără rest, întreaga organizare politico-religioasă, confundându-se cu ea.

Din toate aceste motive, nu a existat în Bizanţ un deficit, fie religios, fie politic, de credibilitate a puterii care să inducă aceleaşi transformări ca în Occident. Autocraţia guvernării, ilustrată de nenumărate măsuri cu caracter economic şi politic[2], vigoarea

---

Caesareea. O critică – după părerea noastră neconvingătoare – a existenţei acestui sistem de guvernare în Bizanţ se găseşte în ultima carte, altminteri deosebit de interesantă şi provocatoare de reflecţii, a regretatului Alexandru Duţu, *Ideea de Europa şi evoluţia conştiinţei europene*, Editura ALL, Bucureşti, 1999. „…Biserica Ortodoxă – scrie autorul, pentru care termenul de «cezaropapism» desemnează, de asemenea, relaţia dintre stat şi instituţia ecleziastică – nu s-a angajat niciodată în lupta pentru puterea politică, ci a căutat să realizeze o cooperare (*simfonia*) cu puterea politică ; concentrându-se asupra sacrului, Biserica a propus omului o bogăţie sufletească şi o «simplitate» a gândirii care nu se complică în diversitate, ci aleargă după Unul. […] Biserica nu a fost supusă nici Imperiului Bizantin, nici Sultanului… [Ea] nu s-a angajat în dezbaterea politică, deoarece a cerut puterii să rezolve aceste probleme cu mijloacele ei”. (pp. 103, 140). Afirmaţia ni se pare, totuşi, demnă de a fi nuanţată, cel puţin în ultima ei parte. Noi credem că Biserica Ortodoxă nu a avut, de fapt, de ales, fiind constrânsă să adopte această linie de conduită în condiţiile „perenităţii” statului imperial. De altfel, veleităţile de independenţă manifestate ocazional de unii patriarhi – ca, bunăoară, Fotius – au fost repede înăbuşite. Pentru o discuţie deosebit de pertinentă a cezaropapismului bizantin, vezi Gilbert Dagron, *op. cit*.

1. Vezi, în acest sens, deosebit de evocatorul studiu al lui Bogdan-Petru Maleon „Mutilarea politică în Imperiul Bizantin. Geneză şi tipologie”, în *Ideologii politice şi reprezentări ale puterii în Europa*, studii reunite de Alexandru-Florin Platon, Bogdan-Petru Maleon, Liviu Pilat, Editura Universităţii „Al.I. Cuza”, Iaşi, 2009, pp. 83-119.
2. Un amplu repertoriu al acestor măsuri autoritare de guvernare, la Gheorghe I. Brătianu, *Études byzantines d’histoire économique et sociale*, Paris, 1938, *passim* (vezi şi ediţia în limba română, Gheorghe I.

rareori ştirbită a tradiţiei, precaritatea relativă a autonomiilor locale, corelaţia intimă dintre civil şi ecleziastic şi alte asemenea particularităţi – în rândul cărora trebuie socotită şi ponderea, după părerea noastră, prea puţin semnificativă a dreptului roman ca instrument al guvernării – provin, în mare măsură, şi din această conjuncţie menţinută, care a făcut mai puţin operantă în Răsărit distincţia augustiniană dintre cele două „cetăţi". La fel, probabil, şi latura precumpănitor isihastă a ortodoxiei, confesiune prea puţin interesată de aspectele şi problemele implicării ei în lume. Inseparabil, precum se vede, de natura factorului politic, specificul religios răsăritean s-a transformat, la rându-i, într-o structură fundamentală a mentalităţii şi vieţii, cu un anumit rol în evoluţiile ulterioare ale întregii regiuni.

Câteva precizări ni se par, în final, absolut necesare pentru corecta interpretare a rândurilor de mai sus.

Mai întâi, este limpede că scoaterea în relief a deosebirilor structurale dintre cele două regiuni nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere varietatea, bogăţia şi chiar contrastele dintre elementele lor constitutive. Adesea, prea adesea, realitatea este mult mai diversă decât ne-o putem imagina. De fapt, atât Europa catolică şi protestantă, cât şi Europa ortodoxă au fost departe de a fi omogene şi, mai ales, de a fi evoluat la unison. În interiorul fiecărei emisfere s-au conturat, de-a lungul timpului, numeroase particularităţi şi discrepanţe care şi-au pus puternic amprenta asupra dezvoltării fiecărei ţări. Cazul Germaniei – a cărei modernizare a fost considerată într-atât de specifică, încât a fost interpretată ca un veritabil *Sonderweg*, cu origini până departe, în Evul Mediu[1] – şi, de asemenea, cel al Italiei, unde acelaşi proces a marcat o fractură profundă – vizibilă şi astăzi – între nordul şi sudul peninsulei, sunt, din acest unghi, cât se poate de grăitoare. Terminologia, uneori derutantă, menită să exprime aceste diferenţe nu ar putea fi, altfel, uşor de înţeles. Noţiuni precum „Europa Centrală", „Europa de Sud-Est", „Peninsula Balcanică" şi „Europa de Est" nu sunt doar simple expresii geografice : ele atestă, neîndoielnic, deosebiri, uneori profunde, de experienţă istorică şi mentalitate, care ar trebui să ne facă mai prudenţi în faţa generalizărilor pripite.

Ţinând de condiţiile înseşi ale dezvoltării fiecărei regiuni, aceste particularităţi nu reprezintă indicii pentru valoarea de ansamblu a realităţilor pe care le evocă. De aceea, ele nici nu ar trebui să constituie criterii de ierarhizare zonală. Punând faţă în faţă câţiva dintre factorii structurali care, după părerea noastră, au avut o anumită influenţă asupra proceselor istorice din Apus şi Răsărit, nu am dorit să sugerăm astfel o ierarhie, aliniindu-ne, cumva, unor bine-cunoscute interpretări, care încearcă să transpună experienţele istorice ale celor două părţi de continent în termeni de superioritate şi inferioritate[2].

Brătianu, *Studii bizantine de istorie economică şi socială*, traducere din limba franceză şi studiu introductiv de Alexandru-Florin Platon, notă asupra ediţiei, note şi comentarii de Ion Toderaşcu şi Alexandru-Florin Platon, Iaşi, 2004).

1. Bibliografia referitoare la aşa-numita „cale specifică" a modernizării Germaniei (*Sonderweg*) şi consideraţii referitoare la dezbatarea aprinsă prilejuită de ea sunt de aflat în Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în principatele române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – primele decenii ale secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza", Iaşi, 1997, pp. 5-35, 47-93. Pentru originile medievale ale *Sonderweg*-ului german, vezi, mai recent, Timothy Reuter, „The medieval «Sonderweg» ? The empire and its rulers in the high Middle Ages" şi „All quiet except on the Western front ? The emergence of pre-modern forms of statehood in the central Middle Ages", în Timothy Reuter, *Medieval Polities and Modern Mentalities*, pp. 388-412, 432-458.
2. Cea mai cunoscută îi aparţine lui Samuel Huntington. *Cf.* „The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs*, vol. 72, 1993, nr. 3, pp. 22-49, text dezvoltat în cartea cu acelaşi titlu, tradusă şi în limba română. Aceleaşi idei au fost preluate şi de Peter Hünermann, Walter von Leowenich şi Heinz Gollwitzer (vezi Alexandru Duţu, *op. cit.*, pp. 253 şi 258, pentru referinţe).

Comparaison n'est pas raison. După cum, pe bună dreptate, au remarcat atâtea analize pertinente, până în secolele XV-XVI „cadenţa” istorică a Răsăritului ortodox şi a Europei catolice (ulterior catolică şi protestantă) a fost, în linii generale, aceeaşi, civilizaţia bizantină jucând chiar un rol bine determinat în geneza unor fenomene culturale din Apus[1]. De altfel, până în epoca amintită şi, sporadic, şi după aceea, conştiinţa politică prevalentă în cele două regiuni a fost una a unităţii, diviziunile confesionale fiind temporar puse în umbră de solidaritatea în faţa pericolului otoman. Avatarurile înregistrate în veacurile XV-XVI de ideea medievală de cruciadă sunt, în acest sens, mult prea grăitoare pentru a mai avea nevoie de vreo subliniere. Fractura dintre cele două civilizaţii s-a produs, cu certitudine, mai târziu, stăpânirea străină (în speţă otomană) având, în această privinţă, o responsabilitate covârşitoare. Pe de altă parte, faptul că spiritualitatea ortodoxă nu poate fi judecată în felul depreciativ în care o fac unele anchete reducţioniste contemporane este, între altele, dovedit şi de contribuţia ei esenţială la geneza spiritului naţional al populaţiilor din această zonă.

Exagerarea faliei dintre Apus şi Răsărit poate fi, în mare măsură, o iluzie retrospectivă, nutrită, fără doar şi poate, de evenimentele din ultima jumătate de secol. Recunoaşterea existenţei ei şi a factorilor structurali care au influenţat-o nu poate, desigur, anula sau diminua realitatea apartenenţei celor două regiuni la aceeaşi sferă de civilizaţie. Mult timp ocultată de vicisitudinile istoriei, „europenitatea” Răsăritului constituie un adevăr incontestabil, pe care s-ar cuveni să-l reînvăţăm.

Însă nu este mai puţin adevărat că deosebirile structurale, pe care le-am discutat, dintre cele două părţi ale continentului reprezintă şi ele o realitate. Ceea ce ar trebui încă şi mai pe îndelete analizat, cu condiţia ca izvoarele să ne-o îngăduie, sunt modalităţile concrete prin care ele şi-au făcut simţită înrâurirea până astăzi.

1. O opinie contrară, dar insuficient susţinută de argumente, la Hagen Schulze, *op. cit.*, p. 17, potrivit căruia Occidentul şi Orientul ar fi reprezentat două civilizaţii fundamental diferite, care, începând cu divizarea din 330 d.Chr. a Imperiului Roman, „au coabitat şi s-au dezvoltat nu fără schimburi reciproce, dar în absenţa unor confluenţe semnificative”.

Bibliografie selectivă

Izvoare

A City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates, traducere de Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit, 1984.

Acropolites, George, *The History*, introducere, traducere şi comentarii de Ruth Macrides, Oxford University Press, 2007.

Bede, *The Ecclesiastical History of the English People : The Greater Chronicle ; Bede's Letter to Egbert*, ediţie îngrijită de Roger Collins şi Judith Mcclure, Oxford University Press, New York, 1994.

Benson, Robert L. (ed.), *Imperial Lives and Letters of the Eleventh Century*, traducere de Theodor E. Mommsen şi Karl F. Morrison, introducere de Karl F. Morrison, Columbia University Press, New York, 2000.

Bertram, Jerome (ed.), *The Chrodegang Rules : the Rules for the Common Life of the Secular Clergy from the Eighth and Ninth Centuries*, Ashgate, Aldershot, 2005.

Cheney, C.R. ; Semple, W.H. (ed.), *Selected Letters of Pope Innocent III concerning England (1198-1216)*, Thomas Nelson and Sons Ltd., Londra, Edinburgh, Paris, Melbourne, Toronto, New York, 1953.

Comnène, Anne, *Alexiade. Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081-1118)*, vol. I-III, text restabilit şi tradus de Bernard Leile, S.J., Société d'édition „Les Belles Lettres", Paris, 1937-1945.

Davis, G.R.C., *Magna Carta*, ediţie revăzută, British Library, 1989.

Eginhard, *Vita Karoli Magni – Viaţa lui Carol cel Mare*, Editura Vremea, Bucureşti, 2001.

Fink, Harold S. (ed.), *A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127*, traducere de Frances Rita Ryan, The University of Tennessee Press, Knoxville, 1969.

Fischer, Katherine Drew (ed.), *The Burgundian Code : Book of Constitutions or Law of Gundobad. Additional Enactments*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1976.

Kinnamos, Jean, *Chronique*, traducere de J. Rosemblum, Les Belles Lettres, Paris, 1972.

Platon, Alexandru-Florin ; Rădvan, Laurenţiu (eds.), *De la Cetatea lui Dumnezeu la Edictul din Nantes. Izvoare de istorie medievală (secolele V-XVI)*, Editura Polirom, Iaşi, 2005.

Procopius din Caesareea, *Războiul cu goţii*, traducere de N. Mihăescu, Editura Academiei, Bucureşti, 1963.

Psellos, Mihail, *Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)*, traducere de Radu Alexandrescu, cuvânt înainte şi note de Nicolae-Şerban Tanaşoca, Editura Polirom, Iaşi, 1998.

Tacitus, *Agricola and Germany*, traducere de Anthony R. Birley, Oxford University Press, Oxford, 1999.

The Deeds of Pope Innocent III by an Anonymus Author, traducere, introducere şi note de James M. Powell, The Catholic University of America Press, Washington, D.C., 2004.

The Etymologies of Isidore of Seville, traducere, introducere şi note de Stephen A. Barney, W.J. Lewis, J.A. Beach, Oliver Berghof, Cambridge University Press, 2008.

The History of the Franks, ediţie îngrijită de Lewis Thorpe, Penguin Books, Harmondsworth, 1974.

The Laws of the Salian Franks, ediţie îngrijită de Katherine Fischer Drew, University of Philadelphia Press, Philadelphia, 1991.

The Letters of Manuel II Palaeologus, text, traducere şi note de George T. Nevis, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Trustees for Harvard University, Washington, D.C., 1977.

The Lombard Laws, ediţie îngrijită de Katherine Fischer Drew, University of Philadelphia Press, Philadelphia, 1973.

„The Old French Continuation of William of Tyre, 1184-97", în Peter W. Edbury (ed.), *The Conquest of Jerussalem and the Third Crusade. Sources in Translation*, Frank Cass, Londra, 1996.

The Visigothic Code (Forum Judicum), ediţie îngrijită de S.P. Scott, Rothman, Littleton, 1982.

Villehardouin & De Joinville, *Memoirs of the Crusades*, traducere şi introducere de Sir Frank T. Marzials, E.P. Dutton & Co., Inc., New York, 1958.

Whitelock, Dorothy (ed.), *English Historical Documents (c. 500-1042)*, vol. I, Londra, Eyre, Spottiswoode, 1955.

*** *Carolingian Chronicles : Royal Frankish Annals and Nithard's Histories*, ediţie îngrijită de Bernhard Walter Scholz, Barbara Rogers, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1970.

Lucrări generale şi speciale

Abels, Richard, „The Council of Whitby : A Study in Early Anglo-Saxon Politics", *The Journal of British Studies*, vol. 23, nr. 1, 1983, pp. 1-25.

Agius, Dionisius A., Netton, Ian Richard (eds.), *Across the Mediterranean Frontiers. Trade, Politics and Religion, 650-1450*. Selected Proceedings of the International Medieval Congress, University of Leeds (10-13 iulie 1995, 8-11 iulie 1996), Brepols, Turnhout, 1997.

Ahrweiller, Hélène, *Byzance et la mer. La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Presses Universitaires de France, Paris, 1966.

Ahrweiller, Hélène, *Byzance : les pays et les territories*, Variorum Reprints, Londra, 1976.

Ahrweiller, Hélène, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Variorum Reprints, Londra, 1971.

Airlie, Stuart, „Narratives of Triumph and Rituals of Submission : Charlemagne's Mastering of Bavaria", *Transactions of the Royal Historical Society*, Serie VI, nr. 9, 1999, pp. 93-119.

Airlie, Stuart, „Private Bodies and the Body Politic in the Divorce Case of Lothar II", *Past and Present*, nr. 161, 1998, pp. 3-38.

Alexander, Paul J., „The Strength of Empire and Capital as Seen through Byzantine Eyes", *Speculum*, vol. 37, nr. 3, 1962.

Alexander, Paul J., *Religious Political History and Thought in the Byzantine Empire. Collected Studies*, Variorum Reprints, Londra, 1978.

Amitai-Preiss, Reuven, *Mongols and Mamluks. The Mamluk – Îlkhânid War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

Amsellem, Emmanuelle, „Les Stigand : des Normands à Constantinople", *Revue des Études Byzantines*, vol. 57, 1999.

Anastos, Milton V., *Studies in Byzantine Intellectual History*, Variorum Reprints, Londra, 1979.

Angold, Michael, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford University Press, Londra, 1975.

Angold, Michael, *The Byzantine Empire (1025-1204). A Political History*, Longman, Londra, New York, 1984.

Arnold, Benjamin, „Emperor Frederick II (1194-1250) and the political particularism of the German princes", *Journal of Medieval History*, vol. 26, nr. 3, 2000, pp. 239-252.

Asdracha, Catherine, „L'image de l'homme occidental à Byzance : le témoignage de Kinnamos et de Choniates", *Byzantinoslavica*, vol. XLIV, f. 1, 1982.

Audebert, Myriam Soria ; Treffort, Cécile, *Pouvoirs, Église, société. Conflits d'intérets et convergence sacrée (IXe-XIe siècle)*, Presses Universitaires de Rennes, 2008.

Bachrach, Bernard S., „A Reassessment of Visigothic Jewish Policy, 589-711", *The American Historical Review*, vol. 78, nr. 1, 1973, pp. 11-34.

Bachrach, Bernard S., „Charlemagne and the Carolingian Staff", *The Journal of Military History*, vol. 66, nr. 2, 2002, pp. 313-357.

Bachrach, Bernard S., *A History of the Alans in the West. From Their First Appearance in the Sources of Classical Antiquity Through the Early Middle Ages*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1973.

Baechler, Jean ; Hall, John A. ; Mann, Michael (eds.), *Europe and Rise of Capitalism*, Basil Blackwell, 1988.

Baechler, Jean ; Hall, John A. ; Mann, Michael (eds.), *Powers and Liberties : The Causes and Consequences of the Rise of the West*, Oxford University Press, 1985.

Bagliani, Agostino Paravicini, *Boniface VIII. Un pape hérétique ?* , Payot, Paris, 2003.

Bagliani, Agostino Paravicini, *Le corps du pape*, Éditions du Seuil, Paris, 1997.

Balard, Michel (ed.), *Autour de la Première Croisade*, Actes du Colloque de la *Society for the Study of the Crusades and the Latin East* (Clermont-Ferrand, 22-25 iunie 1995), Publications de la Sorbonne, Paris, 2005.

Balard, Michel ; Ducellier, Alain (eds.), *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée Médiévale*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1998.

Balard, Michel ; Ducellier, Alain (eds.), *Migrations et diasporas méditerranéennes (X^e^-XVIe siécles)*, Actes du colloque de Conques (octombrie 1999), Publications de la Sorbonne, Paris, 2002.

Barker, John W., *Manuel II Palaeologus (1391-1425) : A Study in Late Byzantine Statesmenship*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 1969.

Barraclough, Geoffrey, *The Crucible of Europe. The Ninth and Tenth Centuries in European History*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1976.

Barraclough, Geoffrey, *The Medieval Papacy*, Harcourt, Brace & World, Inc., 1968.

Barthélemy, Dominique, *Anul o mie şi pacea lui Dumnezeu. Franţa creştină şi feudală în anii 980-1060*, traducere de Giuliano Sfichi, Editura Polirom, Iaşi, 2002.

Barthélemy, Dominique, *L'ordre seigneurial (XIe-XIIe siècle)*, Éditions du Seuil, Paris, 1990.

Bartlett, Robert, *England Under the Norman and Angevin Kings (1075-1225)*, Clarendon Press, Oxford, 2000.

Baschet, Jérôme, *La civilisation féodale. De l'an mil à la colonisation de l'Amérique*, Aubier, Paris, 2004.

Bellinger, Alfred R., „The Coins and Byzantine Imperial Policy", *Speculum*, vol. 31, nr. 1, 1956.

Bennett, H.S., *Life on the English Manor. A Study of Peasant Condition (1150-1400)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969.

Benveniste, Émile (ed.), *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, vol. II, *Pouvoir, droit, religion*, Minuit, Paris, 1969.

Berlioz, Jacques (ed.), *Le Pays cathare. Les religions médiévales et leurs expressions méridionales*, Éditions du Seuil, Paris, 2000.

Berlioz, Jacques, *Moines et religieux au Moyen Âge*, Éditions du Seuil, Paris, 1994.

Berstein, Serge ; Milza, Pierre, *Istoria Europei*, vol. II, *De la Imperiul Roman la Europa (secolele V-XVI)*, traducere de Sorina Dănăilă, ediţie îngrijită, note şi comentarii de Alexandru-Florin Platon, Institutul European, Iaşi, 1998.

Birkenmeier, John W., *The Development of the Komnenian Army (1081-1180)*, Brill, Leiden, Boston, Köln, 2002.

Black, Cyrill E., *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History*, Harper and Row Publishers, New York, Evanston, Londra, 1966.

Bloch, Marc, *La société féodale*, vol. I-II, Armand Colin, Paris, 1938-1939 (vezi şi ediţia în limba engleză : *Feudal Society*, vol. I, *The Growth of Ties of Dependence* ; vol. II, *Social Classes and Political Organization*, traducere de L.A. Manyon, The University of Chicago Press, 1961 ; de asemenea, şi pe aceea în limba română : *Societatea feudală*, vol. I, *Formarea legăturilor de dependenţă* ; vol. II, *Clasele şi cârmuirea oamenilor*, traducere de Cristiana Macarovici, postfaţă de Maria Crăciun, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1996-1998).

Bloch, Marc, *Land and Work in Medieval Europe*, traducere de J.E. Anderson, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1967.

Bloch, Marc, *Les rois thaumaturges*, Albin Michel, Paris, 1924 (vezi şi versiunea în limba română : *Regii taumaturgi. Studiu despre caracterul supranatural atribuit puterii regale în special în Franţa şi Anglia*, prefaţă de Jacques Le Goff, traducere de Val Panaitescu, Editura Polirom, Iaşi, 1997).

Bloch, Marc, *Mélanges historiques*, prefaţă de Charles-Edmond Perrin, vol. I, S.E.V.P.E.N., Paris, 1963.

Blöndal, Sigfús, *The Varangians of Byzantium. An Aspect of Byzantine Military History*, traducere de Benedikt S. Benetikz, Cambridge University Press, Cambridge, Londra, New York, Melbourne, 1978.

Bolton, Brenda, *Innocent III : Studies on Papal Authority and Pastoral Care*, Variorum, Aldershot, 1995.

Boojamra, J., „The Byzantine Notion of the 'Ecumenical Council' in the Fourteenth Century", *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 80, nr. 1, 1987.

Bord, Lucien-Jean, *Les Mérovingiens : „Les rois inconnus"*, Éditions de Chiré, Vouillé, 1981.

Bouchard, Constance B., „The Bosonids or Rising to Power in the Late Carolingian Age", *French Historical Studies*, vol. 15, nr. 3, 1988, pp. 407-431.

Boureau, Alain, *La papesse Jeanne*, Flammarion, Paris, 1993.

Boureau, Alain ; Ingerflom, Claudio Sergio (eds.), *La royauté sacré dans le monde chrétien*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1992.

Bourrin-Derruau, Monique, *Nouvelle histoire de la France médiévale*, vol. IV, *Temps d'équilibres, temps de ruptures. XIIIe siècle*, Éditions du Seuil, Paris, 1990.

Brătianu, Gh.I., „Byzance et la Hongrie. À propos du récent article de M. Fr. Dölger", *Revue Historique du Sud-Est Européen*, vol. XXII, 1945.

Brătianu, Gh.I., „Études pontiques (La Mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge)”, *Revue Historique de Sud-Est Européen*, vol. XXI, 1944.

Brătianu, Gh.I., „Formules d’organisation de la paix dans l’histoire universelle” (I), *Revue Historique de Sud-Est Européen*, vol. XXII, 1945.

Brătianu, Gh.I., „Le Conseil du Roi Charles. Essai sur l’internationale chrétienne et les nationalités à la fin du Moyen Âge”, *Revue Historique du Sud-Est Européen*, vol. XIX, nr. 2, 1942.

Brătianu, Gh.I., „Sfatul domnesc şi Adunarea Stărilor în Ţările Româneşti în cadrul istoriei generale, I. Liniile generale ale problemei”, *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, seria III, vol. XXVIII, Bucureşti, 1946.

Brătianu, Gh.I., *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, Societatea Academică Română, Monachii, 1969 (vezi şi ediţiile în limba română, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, vol. I-II, traducere de Michaela Spinei, ediţie îngrijită de Victor Spinei, Editura Meridiane, Bucureşti, 1988 ; ed. a II-a, Editura Polirom, Iaşi, 2000).

Brătianu, Gh.I., *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIII siècle*, Paris, 1929.

Brătianu, Gh.I., *Studii bizantine de istorie economică şi socială*, traducere din limba franceză şi studiu introductiv de Alexandru-Florin Platon, notă asupra ediţiei, note şi comentarii de Ion Toderaşcu şi Alexandru-Florin Platon, Editura Polirom, Iaşi, 2004.

Braudel, Fernand, *Écrits sur l’histoire*, vol. II, Arthaud, Paris, 1990.

Braudel, Fernand, *Jocurile schimbului*, vol. I-II, traducere şi postfaţă de Adrian Riza, Editura Meridiane, Bucureşti, 1985.

Braudel, Fernand, *La Dynamique du capitalisme*, Arthaud, Paris, 1985.

Braudel, Fernand, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. I-VI, traducere de Mircea Gheorghe, prefaţă de Alexandru Duţu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1986.

Braudel, Fernand, *Structurile cotidianului : posibilul şi imposibilul*, vol. I-II, traducere şi postfaţă de Adrian Riza, Editura Meridiane, Bucureşti, 1984.

Braudel, Fernand, *Timpul lumii*, vol. I-II, traducere şi postfaţă de Adrian Riza, Editura Meridiane, Bucureşti, 1989.

Braudel, Fernand, *Une leçon d’histoire*, Arthaud-Flammarion, Paris, 1986.

Breckenridge, J.D., „Evidence for the Nature of Relations between Pope John VII and the Byzantine Emperor Justinian II”, *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 62, nr. 1, 1969.

Bréhier, Louis, *Les institutions de l’Empire Byzantin*, Albin Michel, Paris, 1970.

Brennan, Brian, „Senators and Social Mobility in Sixth-century Gaul”, *Journal of Medieval History*, nr. 11, 1985, pp. 145-161.

Brezeanu, Stelian, „Ideea de imperiu în Occidentul medieval în lumina cercetărilor din ultimele decenii”, *Revista de Istorie*, vol. 31, nr. 2, 1978, pp. 273-298.

Bronwen, Neil, *Seventh Century Popes and Martyrs : the Political Hagiography of Anastasius Bibliothecarius*, Brepols Publishers, Turnhout, 2006.

Brooke, Christopher, *From Alfred to Henry III, 871-1272*, W.W. Norton & Company Inc., New York, 1961.

Brown, Peter, *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity A.D. 200-1000*, ediţia a II-a, Blackwell Publishing, Londra, 2003.

Brown, R. Allen, *The Origins of Modern Europe : The Medieval Heritage of Western Civilization*, Thomas Y. Cromwell Company, New York, 1973.

Brubaker, Leslie (ed.), *Byzantium in the Ninth Century : Dead or Alive ?* Papers from Thirtieth Spring Sympozium of Byzantine Studies, Birmingham, martie 1996, Variorum, Ashgate, 1998.

Bryant, Lawrence M., „La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Âge", *Annales E.S.C.*, nr. 3, 1986.

Burguière, André ; Revel, Jacques, *Histoire de France*, vol. II, Jacques Le Goff (ed.), *L'État et les pouvoirs*, Éditions du Seuil, Paris, 1989.

Burns, J.H., *Histoire de la pensée politique médiévale, 350-1450*, Presses Universitaires de France, Paris, 1993.

Burns, Thomas S., *A History of the Ostrogoths*, Indiana University Press, Bloomington, 1984.

Burns, Thomas S., *Rome and the Barbarians : 100 B.C.-A.D. 400*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2003.

Călinescu, Matei, *Cinci feţe ale modernităţii. Modernism. Avangardă. Decadenţă. Kitsch. Postmodernism*, traducere de Tatiana Pătrulescu şi Radu Ţurcanu, postfaţă de Mircea Martin, Editura Univers, Bucureşti, 1995.

Callander Murray, Alexander, „Immunity, Nobility, and the Edict of Paris", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 69, nr. 1, 1994, pp. 18-39.

Callander Murray, Alexander, „The Position of the Grafio in the Constitutional History of Merovingian Gaul", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 61, nr. 4, 1986, pp. 787-805.

Calmette, Joseph, *La société féodale*, ediţia a II-a, Librairie Armand Colin, Paris, 1927.

Calmette, Joseph, *Le monde féodal*, Presses Universitaires de France, Paris, 1951.

Cameron, Averil, „The Reign of Constantine, A.D. 306-337", în Alan K. Bowman, Peter Garnsey, Averil Cameron (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. XII, *The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, ediţia a II-a, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 90-109.

Cameron, Averil, *Changing Cultures in Early Byzantium*, Variorum, Aldershot, 1996.

Campbell, James, „Power and Authority, 600-1300", în D.M. Palliser (ed.), *The Cambridge Urban History of Britain*, vol. I (*600-1540*), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, pp. 51-78.

Canard, Marius, „La destruction de l'Église de la Résurrection par le calife Hâkim et l'histoire de la descente du feu sacré", *Byzantion*, vol. XXXV, 1965.

Canning, Joseph, *A History of Medieval Political Thought, 300-1450*, Routledge, Londra, New York, 1996.

Caseau, Béatrice ; Cheynet, Jean-Claude ; Déroche, Vincent (eds.), *Pelerinages et lieux saints dans l'Antiquité et le Moyen Âge. Mélanges offerts à Pierre Maraval*, Collège de France, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris, 2006.

Cattaneo, Enrico, *Il culto cristiano in Occidento : note storiche*, C.L.V., Edizioni Liturgiche, Roma, 1992.

Chaunu, Pierre ; Escamilla, Michele, *Charles Quint*, Fayard, Paris, 2000.

Chaunu, Pierre, *L'Espagne de Charles Quint*, vol. I, Paris, 1973.

Chaunu, Pierre, *L'obscure mémoire de la France : de la première à l'an mille*, Libraire Académique Perrin, Paris, 1988.

Chaunu, Pierre, *Le Temps des réformes*, vol. I, *La Crise de la Chrétienté, 1250-1550* ; vol. II, *La Réforme protestante*, Éditions Complexe, Bruxelles, 1984.

Chaussinand-Nogaret, Guy ; Constant, J.-M. ; Durandin, Catherine ; Jouanna, Arlette, *Histoire des élites en France du XVI*e *au XX*e *siècle. L'honneur – Le mérite – L'argent*, Éditions Tallandier, Paris, 1991.

Chevalier, Bernard, *L'Occident de 1280 à 1492*, Librairie Armand Colin, Paris, 1969.

Cheynet, Jean-Claude, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Byzantina Sorbonensia, Paris, 1990.

Cheynet, Jean-Claude, *The Byzantine Aristocracy and Its Military Function*, Variorum, Ashgate, 2006.

Cheyney, Edward P., *The Dawn of A New Era, 1250-1483*, Harper & Brothers, New York, Londra, 1936.

Chirot, Daniel (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economies and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, University of California Press, 1989 (cu o versiune în limba română : *Originile înapoierii în Europa de Est. Economie şi politică din Evul Mediu până la începutul secolului al XX-lea*, prefaţă de Daniel Chirot, traducere de Victor Rizescu, Editura Corint, Bucureşti, 2004).

Chirot, Daniel, *Social Change in the Modern Era*, Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1986.

Chodorow, Stanley A., „Ecclesiastical Politics and the Ending of the Investiture Contest : The Papal Election of 1119 and the Negociations of Mouzon", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 46, nr. 4, 1971, pp. 613-640.

Christie, Neil, *The Lombards. The Ancient Longobards*, Blackwell, Oxford, 1995.

Chrysos, Evangelos K., „The Title Basileus in Early Byzantine International Relations", *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 32, 1978.

Ciggaar, Krijnie ; Davids, Albert ; Teule, Herman (eds.), *East and West in the Crusader States. Context – Contacts – Confrontations*. Acta of the congress held at Hernen Castle in May 1993, Uitgeverij Peeters, Leuven-Dudley, MA, 1996.

Ciggaar, Krijnie ; Teule, Herman (eds.), *East and West in the Crusader States. Context – Contacts – Confrontations (III)*, Acta of the congress held at Hernen Castle in September 2000, Uitgeverij Peeters, Leuven-Dudley, MA, 2003.

Ciggaar, Krijnie ; Metcalf, M. (eds.), *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean (I). Antioch from the Byzantine Reconquest until the End of the Crusader Principality*, Acta of the congress held at Hernen Castle in May 2003, Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, Leuven, Paris, Dudley, MA, 2006.

Ciggar, Krijnie N., *Western Travelers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204 : Cultural and Political Relations*, E.J. Brill, Leiden, New York, Köln, 1996.

Cipolla, Carlo M. (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, vol. I, *The Middle Ages*, Collins/Fontana Books, Londra, 1977.

Clarke, H.B. ; Simms, Anngret (eds.), *The Comparative History of Urban Origins in Non-Roman Europe : Ireland, Wales, Denmark, Germany, Poland and Russia from the Ninth to the Thirteenth Century*, vol. II, BAR International Series, 255, Oxford, 1985.

Coates-Stephens, Robert, „The Walls and Aqueducts of Rome in the Early Middle Ages, A.D. 500-1000", *The Journal of Roman Studies*, vol. 88 (1998), pp. 166-178.

Collingwood, R.G. ; Myres, J.N.L., *Roman Britain and the English Settlements*, Biblo and Tannen, New York, 1990.

Collins, Roger, *Early Medieval Europe, 300-1000*, ediţia a II-a, St. Martin's Press, New York, 1999.

Collins, Roger, *Early Medieval Spain : Unity in Diversity, 400-1000*, ediţia a II-a, St. Martin's Press, New York, 1995.

Collins, Roger, *Visigothic Spain, 409-711*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford, 2004.

Corbin, Alain ; Courtine, Jean-Jacques ; Vigarello, Georges (eds.), *Histoire du corps*, vol. I, *De la Renaissance aux Lumières*, Éditions du Seuil, Paris, 2005.

Corsi, Pasquale, „La spedizione italiana di Costante II", în *Il mondo medievale. Studi di storia e storiografia. Sezione di storia byzantine e slavica diretta da Antonio Carile*, Patron Editore, Bologna, *s.a.*

Coulanges, Fustel de, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. Les origines du système féodal. Le bénéfice et le patronat pendant l'époque mérovingienne*, Paris, *s.a.*

Coulanges, Fustel de, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. L'Alleu et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne*, Paris, *s.a.*

Coulborn, Rushton (ed.), *Feudalism in History*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1956.

Coulon, Damien ; Otten-Froux, Catherine ; Pagés, Paule ; Valérian, Dominique (eds.), *Chemins d'outre-mer. Études d'histoire sur la méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, vol. I, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Publications de la Sorbonne, Paris, 2004.

Cowie, Leonard W., *Sixteenth-Century Europe*, Oliver & Boyd, Edinburgh, 1977.

Culianu, Ioan Petru, *Eros şi magie în Renaştere. 1484*, traducere de Dan Petrescu, prefaţă de Mircea Eliade, postfaţă de Sorin Antohi, traducerea textelor din limba latină de Ana Cojan şi Ion Acsan, Editura Nemira, Bucureşti, 1994.

D'Amico, Juan Carlos, *Charles Quint maître du monde : entre mythe et réalité*, Presses Universitaires du Caen, 2004.

Dagron, Gilbert, *Empereur et prêtre. Étude sur le „césaropapisme" byzantin*, Gallimard, Paris, 1996.

Daly, William M., „Clovis : How Barbaric, How Pagan ? ", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 69, nr. 3, 1994, pp. 619-664.

Darrouzès, Jean, *Littérature et histoire des textes bzyantins*, Variorum Reprints, Londra, 1972.

Davidson, H.R., „The Secret Weapon of Byzantium", *Byzantinische Zeitschrift*, vol. 66, nr. 1, 1973.

Delort, Robert, *La vie au Moyen Âge*, Éditions du Seuil, Paris, 1982.

Delsol, Chantal ; Masłowski, Michel (eds.), *Histoire des idées politiques de l'Europe Centrale*, Presses Universitaires de France, Paris, 1998.

Delsol, Chantal ; Masłowski, Michel ; Nowicki, Joarma (eds.), *Mythes et symboles politiques en Europe Centrale*, PUF, Paris, 2002.

Delumeau, Jean, *La Civilisation de la Renaissance*, Arthaud, Paris, 1973 (vezi şi ediţia în limba română, *Civilizaţia Renaşterii*, traducere de Dan Chelaru, vol. I-II, Editura Meridiane, Bucureşti, 1995).

Delumeau, Jean, *Le Péché et la Peur. La culpabilisation en Occident (XIII*e*-XVIII*e *siècles*), Fayard, Paris, 1990 (vezi şi ediţia în limba română, *Păcatul şi frica. Culpabilizarea în Occident, sec. XIII-XVIII*, vol. I-II, traducere de Mircea Ungurean şi Liviu Papuc, postfaţă de Alexandru-Florin Platon, Editura Polirom, Iaşi, 1998).

Demurger, Alain, *Nouvelle histoire de la France médiévale*, vol. V, *Temps de crise, temps d'espoirs, XIV*e*-XV*e *siècle*, Éditions du Seuil, Paris, 1990.

Devailly, Guy, *L'Occident du X*e *siècle, au milieu du XIII*e *siècle*, Librairie Armand Colin, Paris, 1970.

Dinzelbacher, Peter, *Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1993.

Dinzelbacher, Peter, *Visions und Visionsliteratur im Mittelalter*, Anton Hiersemann, Stuttgart, 1981.

Drake, H.A., *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Londra, 2000.

Drinkwater, John, „Patronage in Roman Gaul and the Problem of the Bagaudae”, în Andrew Wallace-Hadrill (ed.), *Patronage in Ancient Society*, Routledge, New York, Londra, 1989, pp. 189-203.

Drinkwater, John, „The Usurpers Constantine III (407-411) and Jovinus (411-413)”, *Britannia*, nr. 29, 1998, pp. 269-298.

Duby, Georges, *Anul 1000*, traducere de Maria Ivănescu, postfaţă de Mihai-Răzvan Ungureanu, Editura Polirom, Iaşi, 1996.

Duby, Georges, *Arta şi societatea, 980-1420*, traducere şi note de Marina Rădulescu, prefaţă de Răzvan Theodorescu, vol. I-II, Editura Meridiane, Bucureşti, 1987 (vezi şi noua ediţie a cărţii, sub titlul *Vremea catedralelor*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1998).

Duby, Georges, *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IXe-XVe siècles). Essai de synthèse et perspectives de recherches*, vol. I-II, Flammarion, Paris, 1977.

Duby, Georges, *Le Dimanche de Bouvines, 27 juillet 1214*, Gallimard, Paris, 1973.

Duby, Georges, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Gallimard, Paris, 1978 (vezi şi ediţia în limba română, *Cele trei ordine sau imaginarul feudalismului*, traducere de Elena-Natalia Ionescu şi Constanţa Tănăsescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1998).

Ducellier, Alain ; Balard, Michel (eds.), *Constantinople (1054-1261). Tête de la chrétienté, proie des Latins capital grecque*, Éditions Autrement, Paris, 1996.

Duggan, Anne J. (ed.), *Kings and Kingship in Medieval Europe*, Routledge, Londra, 1993.

Dumea, Emil, *Teme de istorie a Bisericii*, Editura Sapientia, Iaşi, 2002.

Dumont, Louis, *Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*, Éditions du Seuil, Paris, 1993.

Durand, Jannic ; Flusin, Bernard (eds.), *Byzance et les reliques du Christ*, Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris, 2004.

Dutaillis, Charles Petit, *La monarchie féodale en France et en Angleterre, Xe-XIIIe siècle*, La Renaissance du Livre, Paris, 1933.

Duţu, Alexandru, *Ideea de Europa şi evoluţia conştiinţei europene*, Editura ALL, Bucureşti, 1999.

Dvornik, Francis, *Les slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris, 1926.

Dvornik, Francis, *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Variorum Reprints, Londra, 1974.

Dvornik, Francis, *Slavii în istoria şi civilizaţia europeană*, traducere de Diana Stanciu, Editura ALL, Bucureşti, 2001.

Dvornik, Francis, *The Photian Schism. History and Legend*, Cambridge University Press, Londra, New York, 1970.

Easton, Stewart C., *The Era of Charlemagne. Frankish State and Society*, Princeton, 1961.

Eichhorn-Mulligan, Amy C., „The Anatomy of Power and the Miracle of Kingship : The Female Body of Sovereignty in a Medieval Irish Kingship Tale”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 81, nr. 4, 2006.

Eliade, Mircea, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, vol. III, *De la Mohamed la epoca Reformelor*, traducere de Cezar Baltag, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1988.

Elze, Reinhard, *Päpste- Kaiser-Könige und die mittelalterliche Herrschaftssymbolik*, Ausgewählte Aufsätze herausgegeben von Bernhard Schimmelpfennig und Ludwig Schmugge, Variorum Reprints, Londra, 1982.

Esmonde Cleary, A.S., *The Ending of Roman Britain*, Routledge, Londra, 2000.

Evans, J.A.S., *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power*, Routledge, Londra, New York, 1996.

Fanning, Steven, „Bede, «Imperium» and the Bretwaldas”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 66, nr. 1, 1991, pp. 1-26.

Fanning, Steven, „Lombard Arianism Reconsidered”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 56, nr. 2, 1981, pp. 241-258.

Favier, Jean, *Aur şi mirodenii. Naşterea omului de afaceri în Evul Mediu*, traducere de Mihai Ghivirigă, Editura Artemis, Bucureşti, 2001.

Favier, Jean, *Les papes d'Avignon*, Fayard, Paris, 2006.

Favier, Jean, *Un roi de marbre. Philippe le Bel. Enguerran de Marigny*, Fayard, Paris, 2005.

Favrod, Justin, *Les burgondes. Un royaume oublié au cour de l'Europe*, PPUR, Lausanne, 2002.

Feher, Michel ; Nadaff, Ramona ; Tazi, Nadia (eds.), *Fragments for a History of the Human Body*, Part I, Urzone, New York, 1989.

Fichtenau, Heinrich, *The Carolingian Empire*, Barnes and Noble, New York, 1963.

Fleckenstein, Josef, *Istoria Germaniei*, vol. I, *Bazele şi începutul istoriei germane*, traducere de Nona Palincaş, Editura Teora, Bucureşti, 2000.

Folda, J., „The Fourth Crusade, 1201-1203. Some Reconsiderations”, *Byzantinoslavica*, vol. XXVI, 1965.

Folz, Robert, *The Concept of Empire in Western Europe from the Fifth to the Fourteenth Century*, Greenwood Press Publishers, Westport, Connecticut, 1969.

Foreville, Raymonde, *Innocent III et la France*, Anton Hiersemann, Stuttgart, 1992.

Fossier, Robert, *Enfance de l'Europe, X^e-XIIe siècles. Aspects économiques et sociaux*, vol. I, *L'homme et son espace* ; vol. II, *Structures et problèmes*, Presses Universitaires de France, Paris, 1982.

Fossier, Robert, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Armand Colin, Paris, 1970.

Fossier, Robert, *Le Moyen Âge*, vol. I-III, Armand Colin, Paris, 1982.

Fouracre, Paul, *The Age of Charles Martel*, Longman, Harlow, 2000.

Fouracre, Paul ; Gerberding, Richard A., *Late Merovingian France. History and Historiography, 640-720*, Manchester University Press, Manchester, 1996.

Fourquin, Guy, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, ed. a III-a, Librairie Armand Colin, Paris, 1979.

Fourquin, Guy, *Seigneurie et féodalité au Moyen Âge*, Presses Universitaires de France, Paris, 1970.

Frances, E., „Sur la conquête de Constantinople par les latins”, *Byzantinoslavica*, vol. XV, 1954.

Frazee, Charles A., „The Balkans between Rome and Constantinople in the Early Middle Ages 600-900 A.D.”, *Balkan Studies*, vol. 34, nr. 2, 1993.

Frazee, Charles A., „The Catholic Church in Constantinople, 1204-1453”, *Balkan Studies*, vol. 19, nr. 1, 1978.

Freeman, Ann, „Theodulf of Orléans and the Libri Carolini”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 32, nr. 4, 1957, pp. 663-705.

Ganshof, François-Louis, „Robert de Frison et Alexis Comnène”, *Byzantion*, vol. XXXI, 1961.

Ganshof, François Louis¸ *Qu'est-ce que la féodalité ?*, Bruxelles, 1975 (vezi şi ediţia în limba engleză, *Feudalism*, Harper and Row Publishers, *s.a.*).

Gardner, Alice, *The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile*, Methuen & Co. Ltd., Londra, 1912.

Gauchet, Marcel, „Des deux corps du roi au pouvoir sans corps. Christianisme et politique", *Le Débat*, nr. 14, 1981.

Gauchet, Marcel, *Le désenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*, Gallimard, Paris, 1985 (vezi şi ediţia în limba română, *Dezvrăjirea lumii. O istorie politică a religiei*, traducere de Vasile Tonoiu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1995).

Gauvard, Claude ; Libera, Alain de ; Zink, Michel (eds.), *Dictionnaire du Moyen Âge*, Presses Universitaires de France, Paris, 2002.

Geanakoplos, Deno John, „Erasmus and the Aldine Academy of Venice. A Neglected Chapter in the Transmission of Greco-Byzantine Learning to the West", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 3, nr. 2-3, 1960.

Geanakoplos, Deno John, *Byzantium. Church, Society and Civilization seen through Contemporary Eyes*, University of Chicago Press, Chicago, Londra, 1984.

Geanakoplos, Deno John, *Interaction of the „Sibling" Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600)*, Yale University Press, New Haven, Londra, 1976.

Geanokoplos, Deno John, *Byzantine East and Latin West : Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Reinassance. Studies in Ecclesiastical and Cultural History*, Basil Blackwell, New York, Evanston, 1966.

Geanokoplos, Deno John, *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282). A Study in Byzantine-Latin Relations*, Archon Books, 1973.

Genicot, Léopold, *Le XIII*e *siècle européen*, Presses Universitaires de France, Paris, 1968.

Giesey, Ralph E., *Rulership in France, 15th-17th Centuries*, Variorum Collected Studies, Ashgate, 2004.

Gill, S. Joseph, „The Cost of the Council of Florence", *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XXII, f. III-IV, 1956.

Gill, S. Joseph, *Byzantium and the Papacy (1198-1400)*, New Brunswick, New Jersey, 1979.

Gilliard, Frank D., „The Senators of Sixth-Century Gaul", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 54, nr. 4, 1979, pp. 685-697.

Gilson, Étienne, *Filozofia în Evul Mediu. De la începuturile patristice până la sfârşitul secolului al XIV-lea*, Editura Humanitas, Bucureşti, 1995.

Gimpel, Jean, *Revoluţia industrială în Evul Mediu*, traducere de Constanţa Oancea, prefaţă de Mircea Ţoca, Editura Meridiane, Bucureşti, 1983.

Glykatzi-Arhweiller, Hélène, „L'administration militaire de la Crète byzantine", *Byzantion*, vol. XXXI, 1961.

Godfrey, John, *The Church in Anglo-Saxon England*, Cambridge University Press, Cambridge, 1962.

Goffart, Walter, „Frankish Military Duty and the Fate of Roman Taxation", *Early Medieval Europe*, vol. 16, nr. 2, 2008, pp. 166-190.

Goffart, Walter, „Old and New in Merovingian Taxation", *Past and Present*, nr. 96, 1982, pp. 3-21.

Goffart, Walter, „Rome, Constantinople, and the Barbarians", *The American Historical Review*, vol. 86, nr. 2, 1981, pp. 275-306.

Gouma-Peterson, Thalia (ed.), *Anna Komnene and Her Times*, Garland Publishing, Inc., New York, Londra, 2000.

Gourevitch, Aaron J., *Les catégories de la culture médiévale*, Gallimard, Paris, 1983.

Grabar, André, *Iconoclasmul bizantin. Dosarul arheologic*, traducere, prefaţă şi note de Daniel Barbu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1991.

Graus, František (ed.), *Mentalitäten im Mittelalter. Metodische und inhaltliche Probleme*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1987.

Grousset, René ; Léonard, Émile, *Histoire universelle*, vol. I, *Des origines à l'Islam* ; vol. II, *De l'Islam à la Réforme*, Paris, 1956-1958.

Guillemain, Bernard, *Les papes d'Avignon, 1309-1376*, Les Éditions du Cerf, Paris, 1998.

Guillemin, Bernard, *La cour pontificale d'Avignon (1309-1376). Étude d'une société*, Éditions de Boccard, Paris, 1966.

Guillou, André, „Italie méridionale byzantine ou byzantins en Italie méridionale", *Byzantion*, vol. XLIV, 1974, f. 1, pp. 188-189.

Haldon, John, *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th-12th Centuries*, Variorum, Aldershot, 1995.

Haldon, John, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, University College London, Londra, 1999.

Halecki, Oskar, *Borderlands of Western Civlization : A History of Easte Central Europe*, The Ronald Press Company, New York, 1952.

Hallenbeck, Jan T., „Pavia and Rome : the Lombard Monarchy and the Papacy in the Eight Century", *Transactions of the American Philosophical Society*, serie nouă, vol. 72, nr. 4, 1982, pp. 1-186.

Hallenbeck, Jan T., „The Election of Pope Hadrian I", *Church History*, vol. 37, nr. 3, 1968, pp. 261-270.

Halphen, Louis, *Charlemagne et l'empire carolingien*, Éditions Albin Michel, Paris, 1979.

Halphen, Louis, *L'essor de l'Europe (XIe-XIIIe siècles)*, Librairie Félix Alcan, Paris, 1932.

Halphen, Louis, *Les barbares. Des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle*, Librairie Félix Alcan, Paris, 1936.

Halsall, Guy, *Barbarian Migrations and the Roman West, 376-568*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

Harrison, Dick, *The Early State and the Towns. Forms of Integration in Lombard Italy, A.D. 568-774*, Lund University Press, Lund, 1993.

Hauser, Henri, *La modernité du XVIe siècle*, Alcan, Paris, 1930.

Hauser, Henri ; Renaudet, Augustin, *Les débuts de l'âge moderne. La Renaissance et la Réforme*, Alcan, Paris, 1938.

Head, Constance, *Justinian II of Byzantium*, The University of Wisconsin Press, 1972.

Heather, P. (ed.), *The Visigoths from the Migration Period to the Seventh Century. An Ethnographic Perspective*, Boydell Press, Woodbridge, Rochester, 1999.

Heather, P.J., „Cassiodorus and the Rise of the Amals : Genealogy and the Goths under Hun Domination", *The Journal of Roman Studies*, vol. 79, 1989, pp. 103-128.

Heather, P.J., „The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe", *The English Historical Review*, vol. 110, nr. 435, 1995, pp. 4-41.

Heather, P.J., „The Western Empire, 425-476", în Averil Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. XIV, *Late Antiquity : Empire and Successors, A.D. 425-600*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, pp. 1-32.

Heather, P.J., *Goths and Romans, 332-489*, Clarendon Press, Oxford, 1991.

Heather, P.J., *The Fall of the Roman Empire : a New History of Rome and the Barbarians*, Oxford University Press, New York, 2006.

Heers, Jacques, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux*, ed. a VI-a, Presses Universitaires de France, Paris, 1990.

Hendy, Michael F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge University Press, Cambridge, Londra, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1985.

Higounet, Charles, *Les allemands en Europe centrale et orientale au Moyen Âge*, Aubier, Paris, 1989.

Hilaire, Yves-Marie (ed.), *Histoire de la papauté. 2000 ans de mission et de tribulations*, Tallandier, Paris, 2003.

Hohenberg, Paul M. ; Hollen, Lynn Less, *The Making of Urban Europe, 1000-1950*, Harvard University Press, Cambridge, 1985.

Hollister, C. Warren, *The Making of England (55 B.C.-1399)*, D.C. Heath and Company, Londra, Massachusetts, 1971.

Houts, Elisabeth M.C. Van, „Normandy and Byzantium in the Eleventh Century", *Byzantion*, vol. LV, f. 2, 1985.

Hoyt, Robert S., *Europe in the Middle Ages*, ed. a II-a, Harcourt, Brace and World Inc., New York, Chicago, San Francisco, Atlanta, 1966.

Hussey, J.M., *The Byzantine Worlds*, Hutchinson's University Library, Londra, 1957.

Innes, Matthew, „Charlemagne's Will : Piety, Politics and the Imperial Succession", *The English Historical Review*, vol. 112, nr. 448, 1997, pp. 833-855.

Innes, Matthew, *State and Society in the Early Middle Ages : the Middle Rhine Valley, 400-1000*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Jacoby, David, „La population de Constantinople à l'époque Byzantine : un problème de démographie urbaine", *Byzantion*, vol. XXXI, 1961.

Jacoby, David, „The Kingdom of Jerusalem and the Collapse of Hohenstaufen Power in the Levant", *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 40, 1986.

Jacoby, David, *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Frank Cass & Co. Ltd., Chippenahm, 1989.

Janin, R., „Au lendemain de la conquête de Constantinople. Les tentatives d'union (1208-1214)", *Echos d'Orient*, vol. XXXII, 1933.

Janin, R., „Les sanctuaries de Byzance sous la domination latine (1204-1261)", *Études byzantines*, vol. II, 1944.

Jeffreys, Elisabeth ; Jeffreys, Michael ; Mofatt, Ann (eds.), *Byzantine Papers.* Proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference, Canberra, 17-19 mai 1978, prefaţă de Ihor Ševčenco, published by the Humanities Research Centre, Australian National University, Canberra, 1978.

Jenkins, Romilly, *Byzantium. The Imperial Centuries (A.D. 610-1071)*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1966.

Johnson, Mark J., „Toward a History of Theoderic's Building Program", *Dumbarton Oaks Papers*, nr. 42, 1988, pp. 73-96.

Jonathan, Shepard ; Simon, Franklin (eds.), *Byzantine Diplomacy*. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, martie 1990, Variorum, Ashgate, Belfast, 1992.

Jones, W.R., „The Image of the Barbarian in Medieval Europe", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 13, nr. 4, 1971, pp. 376-407.

Kantorowicz, Ernst, „Les Deux Corps du Roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Âge", în Ernst, Kantorowicz, *Œuvres*, Gallimard, Paris, 2000 (vezi şi ediţia *princeps*, în limba engleză, *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, Princeton University Press, 1957).

Kantorowicz, Ernst, *L'Empereur Frédéric II*, traduit de l'allemand par Albert Kohn, Gallimard, Paris, 1987.

Kantorowicz, Ernst, *L'Empereur Frédéric II*, Gallimard, Paris, 2000.

Kaplan, Michel, „La place du schisme de 1054 dans les relations entre Byzance, Rome et l'Italie", *Byzantinoslavica*, vol. LIV, f. 1, 1993.

Keely, Avril, „Arians and Jews in the Histories of Gregory of Tours", *Journal of Medieval History*, vol. 23, nr. 2, 1997, pp. 103-115.

Keen, Maurice, *The Pelican History of Medieval Europe*, Penguin Books, 1969.

Kelly, J.N., *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford University Press, 1988.

Kirby, D.P., *The Earliest English Kings*, ed. a II-a, Routledge, Londra, 2000.

Klaniczay, Gábor, *The Uses of Supernatural Power. The Transformation of Popular Religion in Medieval and Early-Modern Europe*, Polity Press, 1990.

Koenigsberger, H.G. ; Mosse, George L., *Europe in the 16th Century*, Holt, Rinehart and Winston Inc., New York, 1968.

Krynen, Jacques, *L'empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe-XVe siècle*, Gallimard, Paris, 1993.

Kulikowski, Michael, „Barbarians in Gaul, Usurpers in Britain", *Britannia*, nr. 31, 2000, pp. 325-345.

Kulikowski, Michael, *Rome's Gothic Wars From the Third Century to Alaric*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.

Laiou, Angeliki E. (ed.), *Urbs Capta. The Fourth Crusade and Its Consequence / La IVe croisade et ses conséquences*, Lethielleux, Paris, 2005.

Laiou, Angeliki E., *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328)*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1972.

Laiou, Angeliki E. ; Maguire, Henry (eds.), *Byzantium. A World Civilization*, Dumbarton Oaks Research Library, Washington, D.C., 1992.

Laiou, Angeliki E. ; Roy Parviz, Mottahedeh (eds.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 2001.

Lapeyre, Henri, *Les monarchies européenes du XVIe siècle. Les relations internationales*, Presses Universitaires de France, Paris, 1967.

Latouche, Robert, *The Birth of Western Economy. Economic Aspects of the Dark Ages*, Methuen, Londra, 1967.

Lawrence, C.H., *Medieval Monasticism : Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, ed. a III-a, Longman, Harlow, New York, 2001.

Le Carré, Yannick, *Le baiser sur la bouche au Moyen Âge. Rites, symboles, mentalités, à travers les textes et les images, XIe-XVe siècles*, Paris, 1992.

Le Goff, Jacques (coord.), *Omul medieval*, traducere de Ingrid Ilinca şi Dragoş Cojocaru, postfaţă de Alexandru-Florin Platon, Editura Polirom, Iaşi, 1999.

Le Goff, Jacques, *Civilizaţia Occidentului medieval*, prefaţă de M. Berza, traducere şi note de Maria Holban, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1971.

Le Goff, Jacques, *Negustorii şi bancherii în Evul Mediu*, traducere de Nicolae Ghimpeţeanu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1994.

Le Goff, Jacques, *Pentru un alt Ev Mediu. Valori umaniste în cultura şi civilizaţia Evului Mediu*, vol. I-II, traducere de Maria Carpov, Editura Meridiane, Bucureşti, 1986.

Le Goff, Jacques, *Sfântul Francisc din Assisi*, traducere de Mihai Ungurean, Editura Polirom, Iaşi, 2000.

Le Goff, Jacques ; Palazzo, Eric ; Bonne, Jean-Claude ; Colette, Marie-Noël, *Le sacre royal à l'époque de Saint Louis d'après le manuscrit latin 1246 de la BNF*, Gallimard, Paris, 2001.

Le Goff, Jacques ; Rémond, René (eds.), *Histoire de la France religieuse*, vol. I, *Des dieux de la Gaule à la papauté d'Avignon (des origine aux XIVe siècle)*, Éditions du Seuil, Paris, 1988.

Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Montaillou, sat occitan, de la 1294 până la 1324*, vol. I-II, traducere, prefaţă şi note de Maria Carpov, Editura Meridiane, Bucureşti, 1992.

Lebecq, Stéphane, *Les origines franques, Ve-IXe siècle*, Éditions du Seuil, Paris, 1990.

Leib, B., „Un basileus ignoré – Constantin Doucas (v. 1074-1094)", *Byzantinoslavica*, vol. XVII, 1956.

Lendvai, Paul, *Ungurii. Timp de un mileniu învingători în înfrângeri*, traducere din germană de Maria şi Ion Nastasia, Editura Humanitas, Bucureşti, 2001.

Léon, Pierre, *Histoire économique et sociale du monde*, vol. I-II, Armand Colin, Paris, 1977-1978.

Levillain, Philippe (ed.), *Dictionnaire historique de la papauté*, Fayard, Paris, 1994.

Lewis, Andrew W., *Le sang royal. La famille capétienne et l'État, France, Xe-XIVe siècle*, Gallimard, Paris, 1986.

Lewis, Archibald R., „The Dukes in the Regnum Francorum, A.D. 550-751", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 51, nr. 3, 1976, pp. 381-410.

Leyser, Karl, „Henry I and the Beginnings of the Saxon Empire", *The English Historical Review*, vol. 83, nr. 326, 1968, pp. 1-32.

Leyser, Karl, „Ottonian Government", *The English Historical Review*, vol. 96, nr. 381, 1981, pp. 721-753.

Linder, Rudi Paul, „What was a Nomadic Tribe ? ", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 24, nr. 4, 1982, pp. 689-711.

Llewellyn, Peter, *Rome in the Dark Ages*, Faber and Faber, Londra, 1971.

Loenertz, Raymond R., „Démétrius Cydones de la naissance à l'année 1373" (I), *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XXXVI, f. I, 1970.

Loenertz, Raymond R., „Démétrius Cydones. De 1373 à 1375" (II), *Orientalia Christiana Periodica*, vol. XXXVII, f. I, 1971.

Loenertz, Raymond-J., „Jean V Paléologue à Venise (1370-1371)", *Revue des Études Byzantines*, vol. XVI, 1958.

Longnon, Jean, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Payot, Paris, 1949.

Lopez, Robert Sabatino, „Le problème des relations anglo-byzantines du septième au dixième siècle", *Byzantion*, vol. XVIII, 1948, pp. 160-162.

Lot, Ferdinand, *Histoire du Moyen Âge*, vol. I, *Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 768*, Paris, 1928.

Lyon, Brice, *The Middle Ages in Recent Historical Thought*, ed. a II-a, Washington, D.C., 1965.

MacMullen, Ramsay, *Constantine*, Croom Helm, Londra, 1987.

Magdalino, Paul, *The Byzantine Background to the First Crusade*, Canadian Institute of Balkan Studies, Toronto, 1996.

Magdalino, Paul, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Magdalino, Paul (ed.), *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St. Andrews, March 1992, Variorum, Aldershot, 1994.

Maguire, Henry (ed.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 1997.

Malamut, Élisabeth, *Alexis Ier Comnène*, Ellipses, Paris, 2007.

Malamut, Élisabeth, *Les îles de L'Empire Byzantin (VIIIe-XIIe siècles)*, vol. I, Publications de la Sorbonne, Paris, 1988.

Manent, Pierre, *Istoria intelectuală a liberalismului. Zece lecţii*, traducere de Mona Antohi şi Sorin Antohi, prefaţă de Sorin Antohi, Editura Humanitas, Bucureşti, 1992.

Manolescu, Radu (coord.), *Istoria medie universală*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1980.

Manolescu, Radu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1974.

Martin, Hervé, *Mentalités médiévales, XIe-XVe siècle*, Presses Universitaires de France, Paris, 1996.

Masai, François, „La politique des Isauriens et la naissance de l'Europe", *Byzantion*, vol. XXXIII, f. 1, 1963.

Mathisen, Ralph W., „Barbarian Bishops and the Churches «in Barbaricis Gentibus» During Late Antiquity", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 72, nr. 3, 1997, pp. 664-697.

Maurice, Philippe, *Guillaume le Conquérant*, Flammarion, Paris, 2002.

Mauro, Frédéric, *Le XVIe siècle eruropéen. Aspects économiques*, Presses Universitaires de France, Paris, 1981.

Mayr-Harting, Henry, „Charlemagne, the Saxons, and the Imperial Coronation of 800", *The English Historical Review*, vol. 111, nr. 444, 1996, pp. 1113-1133.

McCready, William D., „Papal Plenitudo potestatis and the Source of Temporal Authority in Late Medieval Papal Hierocratic Theory", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 48, nr. 4, 1973, pp. 654-674.

McGarry, Daniel D., *Medieval History and Civilization*, Macmillan Publishing Co., Inc., New York, Londra, 1976.

McKitterick, Rosamond, „Charles the Bald (823-877) and His Library : The Patronage of Learning", *The English Historical Review*, vol. 95, nr. 374, 1980, pp. 28-47.

McKitterick, Rosamond, „Constructing the Past in the Early Middle Ages : The Case of the Royal Frankish Annals", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria VI, nr. 7, 1997, pp. 101-129.

McKitterick, Rosamond, „The Illusion of Royal Power in the Carolingian Annals", *The English Historical Review*, vol. 115, nr. 460, 2000, pp. 1-20.

McKitterick, Rosamond, *The Frankish Kingdoms Under the Carolingians, 751-987*, Longman, Londra, 1983.

McQueen, William B., „Relations between the Normans and Byzantium, 1071-1112", *Byzantion*, vol. LVI, 1986.

Merrills, A.H., *Vandals, Romans and Berbers : New Perspectives on Late Antique North Africa*, Burlington, Ashgate, 2004.

Miller, Dean A., *Imperial Constantinople*, John Wiley & Sons, Inc., New York, Londra, Sydney, Toronto, 1969.

Mitchell, Kathleen ; Wood, Ian (eds.), *The World of Gregory of Tours*, Brill, Boston, Leiden, 2002.

Molinié, Annie ; Duviols, Jean-Paul (eds.), *Philippe II et l'Espagne*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris, 1999.

Mollat du Jourdin, Michel, *La guerre de Cent Ans vue par ceux qui l'ont vécue*, Éditions du Seuil, Paris, 1992.

Moore, John C., *Pope Innocent III (1160/61-1216). To Root Up and to Plant*, Brill, Leiden, Boston, 2003.

Moore, John C., *Pope Innocent III and His World*, Ashgate, Aldershot, 1999.

Morrison, Karl F., „Numismatics and Carolingian Trade : A Critique of the Evidence", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 38, nr. 3, 1963, pp. 403-432.

Morrisson, Cécile, *Cruciadele*, traducere de Răzvan Junescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1998.

Murray, Alan V. (ed.), *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies (1095-1500)*, Selected Proceedings of the International Medieval Congress, University of Leeds (10-13 July 1995), Brepols, Turnhout, 1998.

Musset, Lucien, *Invaziile*, vol. I, *Valurile germanice*, traducere de Ecaterina Lung ; vol. II, *Al doilea asalt împotriva Europei creştine*, traducere de Ovidiu Cristea, Editura Corint, Bucureşti, 2002.

Nelson, Janet L., „«A King Across the Sea» : Alfred in Continental Perspective", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria V, nr. 36, 1986, pp. 45-68.

Némo, Philippe, *Histoire des idées politiques dans l'Antiquité et au Moyen Âge*, PUF, Paris, 1998.

Neville, Leonora, *Authority in Byzantine Provincial Society*, *950-1100*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Nicholas, David, *The Evolution of the Medieval World : Society, Government and Thought in Europe, 312-1500*, Longman, Londra, New York, 1992.

Nicol, Donald M., „Byzantium and England", *Balkan Studies*, vol. 15, nr. 2, 1974.

Nicol, Donald M., „The Byzantine View of Western Europe", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 8, nr. 4, 1967.

Nicol, Donald M., *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1988.

Nicol, Donald M., *Byzantium : Its Ecclesiastical History and Relations with the Western World. Collected Studies*, Variorum Reprints, Londra, 1972.

O'Callaghan, Joseph F., *A History of Medieval Spain*, Cornell University Press, 1983.

Obolenski, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1971.

Obolensky, Dimitri, *Byzantium. A World Civilization*, Dumbarton Oaks Research Library, Washington, D.C., 1992.

Odahl, Charles Matson, *Constantine and Christian Empire*, Routledge, Londra, New York, 2004.

Oikonomides, Nicolas, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe – XVe siècles)*, Montréal, Paris, 1979.

Pacaut, Marcel, *Histoire de la papauté. Des origines au Concile de Trente*, Fayard, Paris, 1976.

Pacaut, Marcel, *La théocratie. L'Église et le pouvoir au Moyen Âge*, Desclée, Paris, 1989.

Pacaut, Marcel, *Les ordres monastiques et religieux au Moyen Âge*, Nathan, Paris, 1993.

Pacaut, Marcel, *Les structures politiques de l'Occident médiéval*, Librairie Armand Colin, Paris, 1969.

Pagés, Paul (ed.), *Byzance et le monde extérieur. Contacts, relations, échanges*. Actes de trois séances du XXe Congrès international des Études byzantines, Paris, 19-25 august 2001. Sous

la direction de Michel Balard, Élisabeth Malamut, Jean-Michel Spieser, Publications de la Sorbonne, Paris, 2005.

Papacostea, Şerban, „Genes, Venise et la Mer Noire à la fin du XIIIe siècles", *Revue Roumaine d'Histoire*, vol. XXIX, nr. 3-4, 1990, pp. 211-236.

Papacostea, Şerban, *La Mer Noire carrefour des grandes routes intercontinentales, 1204-1453*, Editura Institutul Cultural Român, Bucureşti, 2006.

Partner, P., „Holy war, Crusade and jihâd : an attempt to define some problems", în Michel Balard (ed.), *Autour de la Première Croisade*, Actes du Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East (Clermont-Ferrand, 22-25 iunie 1995), Publications de la Sorbonne, Paris, 2005.

Paul, Jacques, *L'Eglise et la culture en Occident, IXe-XIIe siècles*, vol. I, *La sanctification de l'ordre temporel et spirituel*, Presses Universitaires de France, Paris, 1986 (vezi şi ediţia în limba română, *Biserica şi cultura în Occident : sec. IX-XII*, vol. I, *Sanctificarea ordinii temporale şi spirituale* ; vol. II, *Trezirea evanghelică şi mentalităţile religioase*, traducere de Elena Liliana Ionescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1996).

Paxton, Frederick S., „Power and the Power to Heal. The Cult of St Sigismund of Burgundy", *Early Medieval Europe*, vol. 2, nr. 2, 1993, pp. 95-110.

Phillips, Jonathan, *Defenders of the Holy Land. Relations between the Latin East and the West, 1119-1187*, Clarendon Press, Oxford, 1996.

Pirenne, Henri *et.al.*, *Histoire du Moyen Âge*, vol. VIII, *La Civilisation Occidentale au Moyen Âge du XIe au milieu du XVe siècle*, Paris, 1941.

Pirenne, Henri, *Histoire de l'Europe. Des invasions au XVIe siècle*, Alcan, Paris, 1936.

Pirenne, Henri, *La Fin du Moyen Âge*, vol. I *(1285-1453)*, vol. II *(1453-1492)*, PUF, Paris, 1931.

Pirenne, Henri, *Mahomed şi Carol cel Mare*, traducere de Sanda Oprescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1996.

Platon, Alexandru-Florin, *Tua sacratissima unxio... cordis intima penetrat*. Corpul în ceremonialul medieval al încoronării", *Caiete de antropologie istorică*, Cluj-Napoca, vol. IV, nr. 1 (7), ianuarie-iunie 2005, pp. 13-29.

Platon, Alexandru-Florin, „European Typologies of Modernisation : A Comparison between the Orthodox and the Catholic-Protestant Areas", în Bogdan Murgescu (coord.), *Romania and Europe. Modernisation As Temptation, Modernisation As Threat*, Afterword by Bodo von Borries, ALLFA, Edition Körber-Stiftung, Bucureşti, 2000, pp. 13-23.

Platon, Alexandru-Florin, „Impactul aristotelic asupra gândirii medievale a Occidentului latin" (I-II), *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol" din Iaşi*, vol. XXX-XXXI, 1993-1994.

Platon, Alexandru-Florin, „Istoriografia română şi statul monarhic vest-european în Evul Mediu (secolele X-XIV) : reconsiderări necesare", în Nicolae Bocşan, Ovidiu Ghitta, Doru Radosav (coord.), *Tentaţia istoriei. În memoria Profesorului Pompiliu Teodor*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, pp. 429-447.

Platon, Alexandru-Florin, „Metafora «corpului politic» în cultura medievală a Occidentului latin (secolele XIII-XIV)", *Caiete de antropologie istorică*, Cluj-Napoca, vol. II, nr. 2 (4), iulie-decembrie 2003, pp. 9-29.

Platon, Alexandru-Florin, „O dispută şi implicaţiile sale : Sacerdoţiul şi Imperiul în secolele XI-XII", în Gabriel Bădărău, Gheorghe Cliveti, Mihai Cojocariu (coord.), *Istoria – o meditaţie asupra trecutului. Profesorului Vasile Cristian la a 65-a aniversare*, Tipo Moldova, Iaşi, 2001, pp. 127-139.

Platon, Alexandru-Florin, *Societate şi mentalităţi în Europa medievală. O introducere în antropologia istorică*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza”, Iaşi, 2000.

Platon, Alexandru-Florin ; Pungă, Gheorghe, „Vasalitatea medievală : ipostaze europene şi româneşti”, *Cercetări istorice*, serie nouă, vol. XVII, nr. 2, Iaşi, 1998, pp. 11-46.

Poly, Jean-Pierre ; Bournazel, Éric, *La mutation féodale (Xe-XIIe siècles)*, Presses Universitaires de France, Paris, 1994.

Prawer, Joshua, *Crusader Institutions*, Clarendon Press, Oxford, 1980.

Prawer, Joshua, *Histoire du royaume latin de Jérusalem*, vol. I-II, ediţie revăzută şi adăugită, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1970.

Prestwich, Michael, *Planatagenet England, 1225-1360*, Clarendon Press, Oxford, 2005.

Previté-Orton, C.W., *The Shorter Cambridge Medieval History*, vol. I-II, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.

Pryor, John H. ; Jeffreys, Elzabeth M., *The Age of ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy c. 500-1204*, Brill, Leiden, Boston, 2006.

Queller, Donald E. ; Madden, Thomas F., *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997.

Radošenić, Ninoslava, „L’Oecuméne byzantine dans les discours imperiaux du XIe-XIIe siècles”, *Byzantinoslavica*, vol. LIV, f. 1, 1993.

Rapp, Francis, *Le Saint Empire romain germanique. D’Otton le Grand à Charles Quint*, Tallandier, Paris, 2000.

Rapp, Francis, *Les origines médiévales de l’Allemagne moderne. De Charles IV à Charles Quint (1346-1519)*, Aubier, Paris, 1989.

Regan, Geoffrey, *First Crusader. Byzantium’s Holy Wars*, Sutton Publishing Limited, Sparkford, 2001.

Reuter, Timothy, „Plunder and Tribute in the Carolingian Empire”, *Transactions of the Royal Historical Society*, seria V, nr. 35, 1985, pp. 75-94.

Reuter, Timothy, *Medieval Polities and Modern Mentalities*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Reynolds, Robert L. ; Lopez, Robert S., „Odoacer : German or Hun ? ”, *The American Historical Review*, vol. 52, nr. 1, 1946, pp. 36-53.

Reynolds, Susan, „What do We Mean by «Anglo-Saxon» and «Anglo-Saxons»”, *The Journal of British Studies*, vol. 24, nr. 4, 1985, pp. 395-414.

Riché, Pierre, *Europa barbară din 476 până în 774*, traducere de Irina Cristea, Editura Corint, Bucureşti, 2003.

Riché, Pierre, *Les Carolingiens. Une famille qui fit l’Europe*, Hachette, Paris, 1997.

Riley-Smith, Jonathan (ed.), *The Oxford History of the Crusades*, Oxford University Press, Oxford, New York, 1999.

Riley-Smith, Jonathan, *The Crusades. A History*, ed. a II-a, Yale University Press, New Haven, Londra, 2005.

Rosenwein, Barbara H., „The Family Politics of Berengar I, King of Italy (888-924)”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 71, nr. 2, 1996, pp. 247-289.

Roux, Jean-Paul, *Regele. Mituri şi simboluri*, traducere şi note de Andrei Niculescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1998.

Rucquoi, Adeline, *Histoire médiévale de la Péninsule ibérique*, Éditions du Seuil, Paris, 1993.

Runciman, Steven, „The Byzantine «Protectorate» in the Holy Land in the XI Century”, *Byzantion*, vol. XVIII, 1948.

Runciman, Steven, „The First Crusaders’ Journey across the Balkan Peninsula”, *Byzantion*, vol. XIX, 1949.

Runciman, Steven, *A History of the Crusades*, vol. I, *The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem* ; vol. II, *The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East (1100-1187)* ; vol. III, *The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, Cambridge University Press, Londra, 1951-1952, 1954.

Runciman, Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, G. Bell & Sons Ltd., Londra, 1930.

Sallmann, Jean-Michel, *Charles Quint*, Payot & Rivages, Paris, 2000.

Sánchez, Jean-Pierre (ed.), *L’Empire de Charles Quint (1516-1556)*, Éditions du Temps, Nantes, 2004.

Sansterre, Jean-Marie, „À propos des titres d’empereur et de roi dans le haut Moyen Âge”, *Byzantion*, vol. LXI, f. 1, 1991.

Sayers, Jane Eleanor, *Innocent III, Leader of Europe, 1198-1216*, Longman, Londra, 1994.

Schneider, Peter, „Réflexions sur la famille impériale à Byzance (VIIIe-Xe siècles)”, *Byzantion*, vol. LXI, f. 1, 1991.

Schulze, Hagen, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, ed. a II-a, C.H. Beck Verlag, München, 2004.

Schutz, Herbert, *The Germanic Realms in Pre-Carolingian Central Europe, 400-750*, Peter Lang Publishing, New York, 2000.

Sedlar, Jean W., *East Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500*, University of Washington Press, Seattle, Londra, 1994.

Sennelart, Michel, *Artele guvernării. De la conceptul de „regimen” medieval la cel de guvernare*, traducere de Sanda Oprescu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1998.

Ševćenko, Ihor, *Byzantium and Europe*, First International Byzantine Conference, Delphi, 20-24 iulie 1985, European Cultural Center of Delphy, Atena, 1987.

Seyward Lear, Floyd, „The Public Law of the Visigothic Code”, *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 26, nr. 1, 1951, pp. 1-23.

Shanzer, Danuta, „Dating the Baptism of Clovis : the Bishop of Vienne vs the Bishop of Tours”, *Early Medieval Europe*, vol. 7, nr. 1, 1998, pp. 29-57.

Shepard, Jonathan, „When Greek Meets Greek : Alexius Comnenus and Bohemond in 1097-1098”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 12, 1988.

So, Alvin Y., *Social Change and Development. Modernization, Dependency, and World-System Theories*, Sage Publications, Londra, 1990.

Southern, Pat, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Routledge, New York, 2001.

Spinei, Victor (coord.), *Confluenţe istoriografice româneşti şi europene. 90 de ani de la naşterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, Editura Universităţii „Al.I. Cuza”, Iaşi, 1988.

Spinei, Victor, *Ultimele valuri migratoare de la nordul Mării Negre şi al Dunării de Jos*, Editura Helios, Iaşi, 1996.

Stephenson, Paul, „Manuel I Comnenus, the Hungarian Crown and the «Feudal Subjection» of Hungary, 1162-1167”, *Byzantinoslavica*, vol. LVII, f. 1, 1996.

Strayer, Joseph R. ; Munro, Dana C., *The Middle Ages (395-1500)*, ed. a IV-a, Appleton--Century-Crofts, New York, 1959.

Theis, Laurent, *Nouvelle histoire de la France médiévale*, vol. II, *L’héritage des Charles. De la mort de Charlemangne aux environs de l’an mil*, Éditions du Seuil, Paris, 1990.

Thomas, R.D., „Anna Comnena's Account of the First Crusade. History and Politics in the Reigns of the Emperors Alexius I and Manuel I Comnenus", *Byzantine and Modern Greek Studies*, vol. 15, 1991.

Thompson, E.A., *The Goths in Spain*, Clarendon Press, Oxford, 1969.

Thompson, E.A., *The Huns*, ediţie revăzută de Peter Heather, Blackwell Publishers, Oxford, 1996.

Thompson, James Westfall, *History of the Middle Ages (300-1500)*, New York, *s.a.*

Thompson, James Westfall; Johnson, Edgar Nathaniel, *An Introduction to Medieval Europe, 300-1500*, W.W. Norton & Company Inc. Publishers, New York, 1937.

Thomson, Ian, „Manuel Crysoloras and the Early Italian Renaissance", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 7, nr. 1, 1966.

Tipton, C. Leon (ed.), *Nationalism in the Middle Ages*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1972.

Treadgold, Warren, *Byzantium and Its Army (284-1081)*, Stanford University Press, 1995.

Treadgold, Warren, *The Byzantine Revival (780-842)*, Stanford University Press, 1988.

Tsangadas, Bryon C.P., *The Fortifications and Defense of Constantinople*, Columbia University Press, New York, 1980.

Tyerman, Christopher, *God's War. A New History of the Crusades*, Penguin Books, Londra, 2006.

Ullmann, Walter, „The origins of the Ottonianum", *Cambridge Historical Journal*, vol. 11, nr. 1, 1953, pp. 114-128.

Ullmann, Walter, *A History of Political Thought: The Middle Ages*, Penguin Books, Londra, 1965.

Ullmann, Walter, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, ed. a II-a, Routledge, Londra, New York, 2003.

Ullmann, Walter, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, Barnes & Noble, Inc., New York, 1966.

Ullmann, Walter, *Scholarship and Politics in the Middle Ages*, Variorum Reprints, Londra, 1978.

Ullmann, Walter, *The Carolingian Renaissance and the Idea of Kingship*, Methuen, Londra, 1969.

Ullmann, Walter, *The Growth of the Papal Government in the Middle Ages. A Study in the Ideological Relation of Clerical To Lay Power*, Methuen & Co., Ltd, Londra, 1962.

Valensise, Marina, „Le sacre du roi: stratégie symbolique et doctrine politique de la monarchie française", *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, nr. 3, 1986.

Vasiliev, A.A., „The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, vol. 11, nr. 1, 1936.

Vasiliev, A.A., *Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1950.

Vauchez, André, *Spiritualitatea Evului Mediu occidental, secolele VIII-XII*, traducere de Doina Marian şi Daniel Barbu, postfaţă de Daniel Barbu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1994.

Vercauteren, F., „Note sur les rapports entre l'Empire franc et l'Orient à la fin du IXe siècle", *Byzantion*, vol. IV, 1927-1928.

Verhulst, Adriaan, *The Carolingian Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Vryonis Jr., Speros, „Byzantium: the Social Basis of Decline in the Eleventh Century", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 2, nr. 2, 1959.

Vryonis, Speros, *Byzantium. A World Civilization*, Dumbarton Oaks Research Library, Washington, D.C., 1992.

Wallace-Hadrill, J.M., *The Frankish Church*, Oxford University Press, 1999.

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System*, vol. I, *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth-Century*, Academic Press, New York, 1974 (ediţia în limba română : *Sistemul mondial modern. Agricultura capitalistă şi originile economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea*, vol. I-II, traducere de Dorel Abraham, Ilie Bădescu şi Marcel Ghibernea, Editura Meridiane, Bucureşti, 1992).

Wallerstein, Immanuel ; Hopkins, Terence K., *World-Systems Analysis. Theory and Methodology*, Sage Publications, Londra, New Dehli, 1982.

Wandycz, Piotr S., *Preţul libertăţii. O istorie a Europei central-răsăritene din Evul Mediu până în prezent*, traducere de Mihaela Paraschivescu şi Valentin Dragu-Banu, Editura ALL, Bucureşti, 1998.

Weber, Max, *Etica protestantă şi spiritul capitalismului*, traducere de Ihor Lemnij, postfaţă de Ioan Mihăilescu, Editura Humanitas, Bucureşti, 1993.

West, G.V.B., „Charlemagne's Involvement in Central and Southern Italy : Power and the Limits of Authority", *Early Medieval Europe*, vol. 8, nr. 3, 1999, pp. 341-367.

Whitby, Michael, *Rome at War, A.D. 293-696*, Routledge, New York, 2003.

White, Hayden V., „The Gregorian Ideal and Saint Bernard de Clairvaux", *Journal of the History of Ideas*, vol. 21, nr. 3, 1960, pp. 321-348.

Whittow, Mark, *The Making of Byzantium, 600-1025*, Macmillan Press Ltd., Londra, 1996.

Wickham, Chris, „The Mediterranean around 800 : on the Brink of the Second Trade Cycle", *Dumbarton Oaks Papers*, nr. 58, 2004, pp. 161-174.

Wiekham, Chris, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediteranean (400-800)*, Oxford University Press, New York, 2005.

Williams, S., *Diocletian and the Roman Recovery*, Routledge, New York, 1997.

Wolfram, Herwig, „The Goths in Aquitanie", *German Studies Review*, vol. 2, nr. 2, 1979, pp. 153-168.

Wolfram, Herwig, *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, University of California Press, Berkeley, 1997.

Wood, Ian, „The Fall of the Western Empire and the End of Roman Britain", *Britannia*, nr. 18, 1987, pp. 252-262.

Wood, Ian, „The Mission of Augustine of Canterbury to the English", *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, vol. 69, nr. 1, 1994, pp. 1-17.

Wood, Ian, *The Merovingian Kingdoms, 450-751*, Longman, Londra, 1994.

Yorke, Barbara, *Kings and Kingdoms of Early Anglo-Saxon England*, Routledge, Londra, 1997.

Zumthor, Paul, *Guillaume le Conquérant*, Tallandier, Paris, 2003.

Zumthor, Paul, *La mesure du monde. Représentation de l'espace au Moyen Âge*, Éditions du Seuil, Paris, 1993.

*** *Construction de l'espace au Moyen Âge : pratiques et représentations*, Actes du XXXVIIe Congrès de la SHMES, Mulhouse, 2-4 iunie 2006, Publications de la Sorbonne, Paris, 2007.

*** *Le sacre des rois*, Actes du Colloque international d'histoire sur les sacres et couronnements royaux (Reims, 1975), Les Belles Lettres, Paris, 1985.

*** *Lexikon des Mittelalters*, vol. VIII, Lexma Verlag, München-Zürich, 1997.

*** *Recueils de la Société Jean Bodin*, vol. I, *Les liens de vassalité et les immunités*, ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Éditions de la Librairie Encyclopédique, Bruxelles, 1958.

*** *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, ediţie îngrijită de Hans-Werner Goetz, Jörg Jarnut, Walter Pohl, Brill, Leiden, Boston, 2003.

*** *Représentation, pouvoir et autorité à la fin du Moyen Âge*, Actes du colloque organisé par l'Université de Maine, 25-26 martie 1994, ediţie îngrijită de Joël Blanchard, Picard, 1995.

*** *The Latin Empire. Some Contributions*, A.A. Bredius Foundation, Hernen, 1990.

*** *The New Cambridge Medieval History*, vol. I, Paul Fouracre (ed.), *c. 500-c. 700* ; vol. II, Rosamond McKitterick (ed.), *c. 700-c. 900*, Partea I, „Political Development" ; vol. III, Timothy Reuter (ed.), *c. 900-c. 1024*, Partea I, „General Themes" ; Partea a II-a, „Post--Carolingian Europe" ; vol. IV, David Luscombe, Jonathan Riley-Smith (eds.), *c. 1024-c. 1198*, ; vol. V, David Abulafia (ed.), *c. 1198-c. 1300*, Partea I, „Common Themes" ; Partea a II-a, „The Church in the Thirtheenth Century" ; vol. VI, Michael Jones (ed.), *c. 1300-c. 1415* ; vol. VII, Christopher Allmand (ed.), *c. 1415-c. 1500*, Cambridge University Press, 1995, 1998-2000, 2004-2005.

*** *The New Cambridge Modern History*, vol. II, G.R. Elton (ed.), *The Reformation (1520-1559)* ; vol. III, R.B. Wernham (ed.), *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge University Press, 1968.

****Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Frank Cass & Co. Ltd., Chippenahm, 1989.

Index*

* Din motive lesne de înţeles (dar care ţin mai ales de spaţiul avut la dispoziţie), în prezentul indice au fost incluse numai numele, locurile şi termenii mai relevanţi, fiind omise elementele care, deşi importante, sunt, totuşi, cunoscute.

B

C

D

E

F

G

H

I

M

N

O

Y

Z

În colecţia HISTORIA

au apărut :

Jean-François Soulet – *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*
A.J.P. Taylor – *Originile celui de-al doilea război mondial*
Martin McCauley – *Rusia, America şi războiul rece, 1949-1991*
Yuri Stoyanov – *Tradiţia ascunsă a Europei. Istoria secretă a ereziei creştine în Evul Mediu*
Urs Altermatt – *Previziunile de la Sarajevo. Etnonaţionalismul în Europa*
Andrei Pippidi – *Despre statui şi morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*
Max Weinreich – *Universităţile lui Hitler. Contribuţia intelectualilor la crimele Germaniei împotriva evreilor*
Peter Calvocoressi – *Rupeţi rândurile ! Al doilea război mondial şi configurarea Europei postbelice*
Hélène Carrère d'Encausse – *Blestemul ruşilor. Eseu despre asasinatul politic*
Anne-Marie Thiesse – *Crearea identităţilor naţionale în Europa. Secolele XVIII-XX*
Bernard Wasserstein – *Dispariţia diasporei. Evreii din Europa începînd cu 1945*
Geoffrey Hosking – *Rusia, poporul şi imperiul*
Dennis Deletant – *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej şi statul poliţienesc, 1948-1965*
Carol Iancu – *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940-1944). Documente diplomatice franceze inedite*
Robert Levy – *Gloria şi decăderea Anei Pauker*
Stevan Pavlowitch – *O istorie a Balcanilor. 1804-1945*
Lucian Leuştean – *România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon. 1918-1920*
Timothy Garton Ash – *Istoria prezentului : eseuri, schiţe şi relatări din Europa anilor '90*
Walter Kolarz – *Mituri şi realităţi în Europa de Est*
Anneli Ute Gabanyi – *Cultul lui Ceauşescu*
Rebecca Haynes – *Politica României faţă de Germania între 1936 şi 1940*
George F. Jewsbury – *Anexarea Basarabiei la Rusia : 1774-1828. Studiu asupra expansiunii imperiale*
Donald M. Nicol – *Împăratul fără de moarte. Viaţa şi legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor*
Peter Calvocoressi – *Europa de la Bismarck la Gorbaciov*
Lucian Leuştean – *România şi Ungaria în cadrul „Noii Europe" (1920-1923)*
Zoe Petre – *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi*
John Foran – *Teoretizarea revoluţiilor*
Liviu Rotman – *Evreii din România în perioada comunistă (1944-1965)*
Harold Zimmermann – *Papalitatea în Evul Mediu. O istorie a pontifilor romani din perspectiva istoriografiei*
Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan – *De la* Cetatea lui Dumnezeu *la Edictul din Nantes. Izvoare de istorie medievală (secolele V-XVI)*
Jean Ancel – *Preludiu la asasinat. Pogromul de la Iaşi, 29 iunie 1941*
Sorin Mitu – *Transilvania mea. Istorii, mentalităţi, identităţi*
Jean-François Soulet – *Istoria Europei de Est de la al doilea război mondial până în prezent*
Alexandru-Florin Platon, Laurenţiu Rădvan, Bogdan-Petru Maleon – *O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu : de la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI)*

în pregătire :

Bogdan Murgescu – *România şi Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*
Stefan Lemny – *Cantemir. Aventura europeană a unei familii princiare*

www.polirom.ro

Redactor: Emanuel Grosu
Coperta: Radu Răileanu
Tehnoredactor: Radu Căpraru

Bun de tipar: februarie 2010. Apărut: 2010
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iaşi, Tel. & Fax: (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11;
(0232) 21.74.40 (difuzare); E-mail: office@polirom.ro
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33,
O.P. 37 • P.O. BOX 1-728, 030174
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail: office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, Bucureşti
Tel./Fax: 211.32.60, 212.29.27, E-mail: office@luminatipo.com